॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते धन्वन्तरये नमः ॥

॥ अथ अष्टाङ्गहृदयम् ॥

प्रथमोऽध्यायः

स. श्री महागनपतये नमः। श्रीआनन्दिनीमठाय नमः। दीप्त्या यस्येन्द्रनीलोपलशकलरजोनीलया नीलिताभां लक्ष्मीमुत्तप्तभास्वत्कनकरुचिमपि स्पर्शरोमाञ्चिताङ्गीम्। कालीत्याशङ्कमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलाभूद्भर्ता लोकस्य शश्वत्स भवतु भवतां भूतये पद्मनाभः ॥ १॥ को मत्सरिणि लोकेऽस्मिन्विद्वान्किञ्चिच्चिकीर्षति। किन्तु कश्चिद्भवेत्साधुस्ततोऽयं मत्परिश्रमः ॥ २॥ श्रीमन्मृगाङ्कतनयष्टीकामष्टाङ्गहृदयस्य। श्रीमानरुणः कुरुते सम्यग्द्रष्टुः पदार्थबोधाय ॥ ३ ॥ इह हि शास्त्रारम्भे शास्त्रपरिसमाप्तये सर्व एव सभाभूषणभूता निखिलजनजनितप्रमोदसंदोहा रुचिररुचिररचित-वचनचंदनचर्चितप्रबंधाः प्रबंधविरचनप्रवरा इष्टदेवतानमस्कारं तन्त्रकारा विदधुः। तदयमपि तन्त्रकारोऽभीष्टदेवतानमस्कारपुरःसरं तन्त्रमारिरिप्सुरिदमाह -

रागादिरोगान् सततानुषक्ता-नशेषकायप्रसृतानशेषान्।
औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघान योऽपूर्ववैद्याय नमोस्तु तस्मै ॥ १ ॥

राग आदिर्येषां ते रागादयः। आदिशब्देन द्वेषलोभादिपरिग्रहः। रुजन्तीति रोगाः। देहमनसी सन्तापयन्तीत्यर्थः। ननु मनःस्थितत्वान्मन एव ते रुजन्तीति वक्तुं युक्तम्। मैवम्। देहमनोलक्षणयोर्वस्तुनोराधाराधेयभावेन स्थितत्वाद्द्वयोरपि सन्तापो युक्तः। यथा आधेयेनायोगोलकेन सन्तप्तेन तदाधारस्य कटाहादेः सन्तापः। आधारेण च कटाहादिना सन्तप्तेनाधेयस्य घृतादेः सन्तापः। तदेवं रागादयो द्वयं रुजन्तीति न्याय्यमेतत्। तथा सततानुषक्ताः सर्वकालं प्रसृताः, सहजा इत्यर्थः। अशेषकायप्रसृता अशेषश्चासौ कायश्चाशेषकायः। तत्र प्रसृता अनुगताः। यद्वाऽशेषाश्च ते कायाश्चाशेषकायाः। सर्वाणि शरीराणि गजतुरगोरगादिसम्बन्धीनि तानि प्रकर्षेण सृता गताः। तथा अशेषाः न विद्यते शेषो

येषां तेऽशेषाः सर्वे समूलाः। सबीजा इत्यर्थः। तथौत्सुक्यमोहारतिदाः। औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठा गतोऽभिलाषः। मोहः कार्याकार्यानभिज्ञत्वम्। अरतिरनवस्थितिः। स्थानासनादिषु। औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ता ददति ये रागादयस्त एवम्। तानेवंविधान् यो भगवान् जघान तस्मै तथाभूतायापूर्ववैद्याय नमोस्तु। तं पूजयामीत्यर्थः। अत एवासावपूर्व आश्चर्यभूतो वैद्यः। अन्यो हि यो वैद्यः स ज्वरादीनप्यचिरोत्थितान् रोगानेतद्विशेषणैरपरामृष्टान्न। तथा हर्तुं समर्थः। किमुत रागादीनसाध्यलक्षणलक्षितान्। तथा चासाध्यलक्षणम्। (अस्मिन्नेवाध्याये श्लो. ३२)"अनुपक्रम एव स्यात् स्थितोत्यन्तविपर्यये। औत्सुक्यमोहारतिकृद् " इति। यद्वा न विद्यते पूर्वो यस्मादसावपूर्वः। पूर्वेभ्यः प्रथम इत्यर्थः। अपूर्वश्चासौ वैद्योऽपूर्ववैद्य इत्यर्थः। एवंविधं चाभिमतनमस्कारश्लोकं विरचयन् ग्रन्थकृद्ग्रन्थस्य रोगोपशांतिः प्रयोजनमिति प्रतिपादयति। तथा चाह चरकमुनिः (सू. अ. १।५२) "धातुसाम्यक्रिया चोक्ता तन्त्रस्यास्य प्रयोजनम्" इति। एवं च धातुसाम्येन प्रयोजनेन प्रयोजनवदिदं तन्त्रम्। तथा तत्पाठात्तदर्थावबोधात्तद्विध्यनुष्ठानाच्च आरोग्याख्यस्योपेयस्य तथाभिमतस्यायुषः परस्य पुरुषार्थस्य मोक्षाख्यस्य च परमार्थत इदमेव तन्त्रमुपायः। अस्माच्चोपायोपेयलक्षणसम्बधात् सम्बन्धवदिदं तन्त्रम्। तथा हेतुलिङ्गौषध्याख्यस्कन्धत्रयमस्याभिधेयं तेनाभिधेयेनाभिधेयवत्तन्त्रम्। एवं च ग्रन्थकृतात्र प्रयोजनसन्बन्धाभिधेया युक्तैवोक्ताः। इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्राविरचितत्वादुपजातिवृत्तम्। यथा, "अनन्तरापादितलक्ष्मशोभौ पादौ भवेतां विविधैर्विकल्पैः। यासामिमावन्ययतिप्रपञ्चौ स्मृताः स्मृतिज्ञैरुपजातयस्ताः॥" इति। सर्वत्रैव चात्र तन्त्रेऽनुष्टुभा समानीप्रमाणीवितानादिभेदभिन्नतया विरचनम्। यत्पुनरवसरान्तरे वृत्तान्तरविरचनमिह तत्सलक्षणं व्यञ्जयिष्यामः।

आ.र.-॥१ आ॥आं रं-श्रीगणेशाय नमः। पृष्ठे कूर्मतया चतुर्भुजतया दोर्मण्डले मन्दरं रुद्ध्वा क्षीरसमुद्रमोषधिभृतं निर्मथ्य निष्पादितैः। आनीतैरमृतैर्भिषक्तमतया योषित्तया पायितैर्देवानामजरामरत्वमकरोत्तस्मै नमो विष्णवे॥१॥ हेमाद्रिणा चतुर्वर्गचिन्तामणिविधायिना। तदुक्तव्रतदानादिसिध्याङ्गारोग्यसिद्धये॥२॥ क्रियतेऽष्टाङ्ग-हृदयस्यायुर्वेदस्य सुग्रहा। टीका चरकहारीतसुश्रुतादिमतानुगा॥३॥ चरके हरिचन्द्राद्यैः

सुश्रुते जैज्जटादिभिः। टीकाकारैर्न निर्णातमिह हेमाद्रिणोदितम्॥४॥ देशभ्रंशभयाद्विचाल्य लयोनः स्नेहैः प्रतापैः परं प्रद्राव्य प्रसृतान् प्रवेश्य परितो दुर्गोदरं द्राक्ततः। ऊर्ध्वाधोगति निर्गमय्य मदनैर्दन्त्यादिभिर्विद्विषो दोषानद्रढि रामराज्यमगदङ्कारेण हेमाद्रिणा॥५॥हेमाद्रिर्नाम रामस्य राज्ञः श्रीकरणेष्वधि। ननूभौ भगवन्निष्टषाङ्गुण्यकरणेष्वधि॥६॥ सर्वेषां द्वीपवर्णाणां मेरुत्तरतः स्थितः। तदस्तु सर्वोत्तरता हेमाद्रौ दृश्यते यतः॥१॥

आयुर्वेदं व्याचिख्यासुः श्रीवाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवतां नमस्करोति-रागादिरोगानिति। स चापूर्ववैद्यः। अपूर्वत्वं च अद्भुतशक्तित्वम्। तच्च ज्वरादिविलक्षणानां रोगाणां घातेन। ते च रागादयः। शुद्धस्य चेतसो रजस्तमोभ्यां रञ्जनं रागः। तदादयस्तन्मूलाः कामक्रोधादयः। ज्वरादिविलक्षणत्वमेवाह-सततानुषक्तान्, सर्वकालमाध्मना सम्भद्धान्। ननु, ज्वरादयोऽपि कुलोद्भवाः एवमित्यत आह-अशोषकायप्रसृतान्, यावन्त्यात्मनः शरीराणि तानि सर्वाण्यभिव्याप्य स्थितान्। ननु, कुलोद्भवा अपि कुष्ठार्शोमेहाद्या अनन्तव्यक्तिभेदेनैवमित्यत आह-अशेषान्, सर्वानेव युगपत्प्रतिदेहं स्थितान्। ननु, सत्कार्यवादिनां मते ज्वरादयोऽपि सूक्ष्मरूपेणैवमित्यत आह-औत्सुक्यमोहारतिदान्, औत्सुक्यम् अविचार्यकार्यप्रवृत्तिः, मोहो विचाराशक्तिः, अरतिः असन्तोषः ता ददत्यात्मनः समर्पयन्तीति तथा। औत्सुक्यादीनि स्वकार्यण्यद्भुतानि समर्पयन्तः सर्वे सर्वदेहेषु सर्वदा आत्मानं क्लेशयन्तीति ज्वरादिविलक्षणा एव रागादिरोगाः। जघानेति मोक्षशास्त्रप्रणयनेन वधोपायं दर्शितवान्। न तु स्वयं हतवन्। तथा ह्युधुना कामाद्यदर्शनं स्यात्॥

इदानीमिष्टदेवतां नमस्कृत्य शास्त्रकारस्तन्त्रमारिरिप्सुरिदमाह।

अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।

(॥गद्यसूत्रम् १॥)

स०- अथेति। अथशब्दोऽस्मिन्मङ्गलाधिकारानन्तर्येषु द्रष्टव्यः। मङ्गलादीनां हि शास्त्राणां तदध्येतृणां निष्प्रतिबन्धा प्रवृत्तिरभिप्रेतार्थसाधनाय जायते। अथशब्दश्चायं

मङ्गलार्थः। तथा चोक्तम् - "ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेनेमौ मङ्गलौ स्मृतौ॥"इति। अतोऽधिकारे। आयुष्कामीयं शास्त्रमधिक्रियते यावदत ऊर्ध्वं प्रतन्यते आतन्त्रपरिसमाप्तेस्तत्सर्वमायुष्कामीयं वेदितव्यम्। अत आनन्तर्ये च। नमस्कारादनन्तरमायुष्कामहितं व्याख्यास्याम इति। कथं पुनरेकस्यैव तन्त्रकारस्य व्याख्यास्याम इति बहुवचनं युज्यते। ब्रूमः। "अस्मदो द्वयोश्च" इत्येकत्वेऽपि बहुवचनविधानादभिलषन्तीति। युक्तमेवात्रैकस्मिन्नपि बहुवचनम्। आयुः शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगः। तथा च मुनिः (च. सू. अ. १।४१)-। "शरीरेन्द्रियसत्त्वात्मसंयोगो धारि जीवितम्। नित्यगं चानुबद्धं च पर्यायैरायुरुच्यते॥" इति। एतीत्यायुः। सन्ततं यातीत्यर्थः। एवंविधं गत्वरस्वभावमपि हिताहारविहारसेवादिभिरहितवर्जनेन च कथमेतत् स्थिरीभवेदित्येवं कामयन्ते ये ते आयुष्कामाः। तेभ्यो हित आयुष्कामीयः। स पुनरायुर्वेदागमादिप्रकरणसमुदाय आयुष्कामयमानेनेत्यादिकः। आयुष्कामीय इति इसुसोः सामर्थ्ये इति षादेशः। तस्मै हितमिति छः। आयुष्कामीयशब्दोऽध्यायविशेषणार्थो नीलोत्पलदलवत्। बहुष्वध्यायेषु सत्सु कतममध्यायं व्याख्यास्याम आयुष्कामीयमिति। अधिकृतोध्यायनायेत्यध्यायस्तं व्याख्यास्यामः विविधप्रकारेण विशेषेण वा कथयिष्यामः। आयुष्कामैः पूर्वं दृष्टत्वादस्याध्यायस्यायुष्काम इति संज्ञा। अर्थगतिमधिकृत्याध्याय इति नाम। तथा चोक्तम्। (च. सू. अ. ३०।६५)-"अधिकृत्येयमध्यायनामसंज्ञा प्रतिष्ठिता" इति। तत्र पदसमुदायो वाक्यं वाक्यसमुदायः प्रकरणं, प्रकरणसमुदायो यः, सोऽध्यायः, अध्यायसमुदायः स्थानं, स्थानसमुदायस्तन्त्रमिति। विशब्दो नानार्थः। आङभिविधौ। उत्तराख्यश्चायमलङ्कारः। तस्य हि लक्षणम्। (काव्यालङ्कारे अ, ७।९३)-"उत्तरवचनश्रवणादुन्नयनम्। यत्र पूर्ववचनानां क्रियते तदुत्तरं स्यात्" इत्यादि। ततोऽनेन वाक्येन शिष्यवचनमीदृशमुन्नीयते। संसारेऽस्मिन्नमी प्राणिनो नानारोगानीकाभिभूतास्त्रातारमलभमानाश्चतुर्वर्गाद् भ्रश्यन्ते। तत्को नु भगवन्नत्रोपायः स्यादिति कृतप्रश्नो गुरुः प्रतिजज्ञे। अथात आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति। अथ शिष्यवचनानन्तरम्। अतो हेतोर्यस्मादयं शिष्यः श्रुतकुलशीलादिसंपन्नो धिमेधागुणभूषणभूतश्च। वि विविधैः प्रकारैः आ शिष्यबोधोत्पत्तेः। आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामो वर्णयिष्यामः। ननु कीदृशं तद्विविधप्रकारमाख्यानम्।

ब्रूमः। पदतः तदर्थतः प्रयोजनतः चोद्यतः परिहारतः सन्बन्धाभिधेयतश्च। पदतो यथा, आयुरितीदं पदम्। तदर्थतो यथा एतीत्यायुः। प्रयोजनतो यथा, अत्रैव धर्मार्थसुखसाधनम्। चोद्यतो यथा, ननु कथमेतत्केवलं धर्मार्थसुखसाधनमिति वक्तुं पार्यते। यतोऽस्यायुषः कर्मैव केवलं धर्मसाधनमिति वक्तुं नो पार्यते। यतोऽस्यायुषः परिपालनार्थं विशस्ताः काकगृध्रभासादयो राजयक्ष्मचिकित्सिते भोज्या इत्युक्तम्। अभक्ष्याश्चैते। श्रुतिस्मृत्योरभक्ष्यत्वेनोक्तत्वात्। एवमभक्ष्यभक्षणाद्धिंसया च पापयोगः। तद्योगाच्चाधर्मसाधनं न धर्मसाधनमिति। परिहारतो यथा, अत्रैवं परिहारो यज्ञाधिकारिशरीरनिमित्तं काकादीनां विशसनं भक्षणं विधीयमानं नाधर्माय। इतरथा क्रीडार्थं क्रियमाणमधर्मायैव। तथा च काकादयोऽपि तत्साधनोपयोगाद्धर्मेण तत्फलेन सन्बध्यन्ते यज्ञिया इव पशवः। तदेवमायुषो धर्मसाधनत्वं स्थितम्। सन्बन्धाभिधेयौ तूक्तावेव। ननु सन्त्येवान्यान्यपि महर्षिप्रणीतान्यायुर्वेदतन्त्राणि, किमनेन तन्त्रेण कृतेनेति। अत्र ब्रूमः। अपरतन्त्राणां सावद्यत्वादिदमुच्यते। अन्यानि हि तन्त्राणि सदोषाणि। तथा हि। यदेतत्तावद्भगवता चरकमुनिना प्रणीतं तन्त्र रत्नाकर इव गम्भीर्यातिशययोगाद्दुर्बोधम्। तस्यापि सदोषतां प्रकटयन्ति वाचाताः। तथा ह्यादौ तत्सूत्रम्। अथातो दीर्घञ्जीवितीयमध्यायं व्याख्यास्याम इति। अत्र दीर्घजीवितीय इति शास्त्रादावयुक्तम्। यतो (च. सू. अ. १ श्लो. ३) दीर्घं जीवितमन्विच्छन्नित्यस्यानुकरणं दीर्घञ्जीवितमिति। सोऽस्मिन्नध्यायेऽस्तीति छः। तस्याध्यायानुवाकयोर्लुकि सति दीर्घं जीवितमिति प्राप्नोति। तदिदमविदितपरमार्थशब्दस्वरूपाणां वचनम्। तथाहि। अध्यायानुवाकयोरित्यादौ सूत्रे विकल्पेन चायं लुगिष्यत इति जगाद जयादित्यः। तेन लुकः पाक्षिकत्वादत्र लुक् न भवतीत्येवं युक्तमुक्तमिदम्। दीर्घशब्देन गुणोऽभिधीयते जीवितशब्देनाऽपि गुण एव। तस्माद्वयोरपि गुणत्वादाधाराधेयभावो न युक्तः, यतो गुणाश्रयो नोक्त इति। तथा च वैशेषिकाः। निर्गुणा गुणा इति। अथ कालशब्दं लुप्तस्वरूपं निर्दिश्य दीर्घजीवितीयशब्दो निर्दिश्यते तदा युक्तमेवैतत्। तथा इन्द्रियोपक्रमणीयेऽध्याये छप्रत्ययोत्पत्तिः कथमेवं विधीयतां यतोऽस्मिन्नध्याय इन्द्रियोपक्रमणशब्दो नास्त्येव। एवमपामार्गतण्डुलीयेऽपामार्गतण्डुलशब्दस्याभावाच्च प्रत्ययोत्पत्तिर्दुर्लभा। तथा दिव्याम्भसो गाङ्गसमुद्रभेदः परीक्षा च नोक्ता। प्रत्युत तत्र पठ्यते। (च. सू. अ. २७।१९१)-"जलमेकविधं सर्वं पतत्यैन्द्रं नभस्तलात्। तप्तं तत्पतितं चैव

देशकालावपेक्षते" इति। तथा नालिकेरोदकस्य गुणा नोक्ताः। तथा, अपक्वक्वथितक्षीरस्य स्वरूपविशेषो नोक्तः। तथा कषाये कियदौषधं किमवशेषं क्वथनीयमित्यादि च नोक्तम्। मिश्रके स्नेह एवमभ्यधादसौ। "त्रिवृत्तां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम्। चतुर्गुणं जलं दत्त्वा" इत्यादि। तदेषामौषधानां कियन्मानमपि सलिलेनैतावता कीदृशं किमुत क्वाथनिर्यासाविति। तथा क्वथितशीततोयमपि कियता पाकेन पथ्यं भवतीति नोक्तम्। मुद्गो ग्राहीति च नोक्तम्। तथा च तत्पाठः (च. सू. अ. २७।२२)-"कषायमधुरो रूक्षः शीतः पाके कटुर्लघुः। विशदः श्लेष्मपित्तघ्नो मुद्गस्तूक्तोत्तमो मतः॥" इति। तथा वास्तुकादीनां लघुत्वं नोक्तम्। तथाच तत्पाठः (च. सू. अ. २७।८५)- "पाठासुषासठीशाकं वास्तुकं सुनिषण्णकं। विद्याद्ग्राहि त्रिदोषघ्नं भिन्नवर्चस्तु वास्तुकम्॥" इति। तथेक्षुवर्गे, (च. सू. अ. २७।२३४)-" शैत्यात्मसादान्माधुर्यात्पौण्ड्रकाद्वांशिको वरः" इत्यसावभ्यधात्। पौण्ड्रकश्च वांशिकाद्वर इति सुप्रसिद्धमेतत्। अत्र मतिवैभवाद्भट्टारकहरिश्चन्द्रौ व्याख्याविशेषमवोचताम्। यथा पौण्ड्रकाद्वांशिकोऽवर इति। एवं चैतदुपपन्नमेव। तदेवमात्रेयस्यापि तन्त्रे यतो बहवो दोषा उद्भाव्यते, ततः का गणना तन्त्रान्तराणाम्। तथा वेदोत्पत्तिरिति संज्ञा तत्रेऽस्मिन्सदोषत्वान्न कृता। तथा हि। आयुषो वेद आयुर्वेदः, तस्योत्पत्तिरायुर्वेदोत्पत्तिरिति भवितव्यम्। अत्र केचिदाहुः। आयुःशब्दलोपं कृत्वेह निर्देशः कृतः। एवमपि सति लोपस्तावदमङ्गलः। सोऽप्यायुषः स च शास्त्रादौ। इत्यन्याय्यैवैषा संज्ञा। किंच वेदोत्पत्तिरित्येतदपि तावद्वक्तुं न युज्यते, नित्यत्वादस्य वेदस्य। नित्यो ह्ययमायुर्वेदः। आयुःसन्तानादिनित्यत्वात्। तथा ह्यायुःसंतानः। सर्वप्राणिसंवेद्यशरीरापरशरीरगो मनःप्रबन्धनित्यतया नित्यः। अस्य नित्यत्वादायुर्वेदोऽपि नित्यः। नित्यत्वाच्चास्योत्पत्तिमत्त्वं वक्तुमयुक्तम्। नन्ववबोधोपदेशाभ्यामुत्पत्तिरस्योपलभ्यते। यतः प्रागुपदेशान्नासावुपलभ्यते। अत उपदेशानन्तरमुपदेशद्वारेणोपलभ्यते। तस्मादवबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणत्वेन कल्पयित्वोत्पत्तिमत्त्वमस्योच्यत इति कैश्चिदूचे। नैतद्युक्तम्। यतः सतो बोधोपदेशौ स्तो नासतः। तथा चाचष्टे लोकः। अमुना गुरुणा छात्रायोपदिष्टं शास्त्रमिदमिति। सत एवोपदेशावबोधौ स्तः। तस्मान्नावबोधोपदेशावस्योत्पत्तिकारणमित्यतोऽपि हेतोर्वेदोत्पत्तिसंज्ञेत्ययुक्ता। इति संज्ञानां सावद्यत्वं निरूप्य निरवद्यायुष्कामीयसंज्ञा हि तन्त्रे कृता। ययोच्चारितमात्रयैवाऽशेषस्तन्त्रार्थः प्रकाश्यते। प्रतिस्थानं च योऽध्यायः

प्रथमस्तत्संज्ञया स्थानार्थः। अन्ये च येऽध्यायास्तन्त्रेऽस्मिंस्तत्संज्ञाभिर्यथास्वतन्त्रमर्थजातं प्रकाशयन्त इति।

आ रं- आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति। अथ स्वेष्टदेवतानमस्कारानन्तरम्। अतो हेतोर्व्याख्येयः। यतोऽयमायुर्वेदो व्याधिप्रतीकारव्याख्यानम्। आयुर्वैरिणो हि व्याधयः। व्याख्या च सामान्यविशेषाभ्यां संक्षेपविस्तराभ्यां च कृता सुग्रहा भवति। तत्रादौ व्याधिप्रतीकारस्य सामान्यसंक्षेपव्याख्यार्थमयमध्यायः, आयुष्कामहितत्वाच्च आयुष्कामीयः। नन्वेवं चेत्सर्वेऽपि आयुष्कामीयाः। सत्यं, किन्तु प्रथमोऽयमध्यायो मङ्गलार्था चेयं संज्ञा। मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथन्त इत्यस्येयं संज्ञा कृता। अन्येषां तु व्याख्येयार्थानुरूपा दिनचर्यादिसंज्ञाः करिष्यति।

इदमिदानीं पृच्छयते तन्त्रकारः। यदस्मिंस्तन्त्रे किंचिदुच्यते स्म भवद्भिस्तत्स्वबुद्धिपरिकल्पितमुत नेत्याह।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

(गद्यसूत्रं॥२॥)

स०- इतिशब्द एवमर्थे। यथा इति ह स्म, तानाह। हशब्दोऽनुकम्पायाम्। ब्रूधातोः स्म उपपदे भूतानद्यतनपरोक्षे 'लट् स्मे' इति लट आहादेशः। अत्रेरपत्यमात्रेयः। 'इतश्चानिञः' इति ढक्। आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरिप्रभृतीनां त एवम्। महान्तश्च ते ऋषयश्च महर्षयः। महत्वं तज्ज्ञानातिशययोगात्। तेनायमर्थोऽनेन कारणेनानुकम्पया, न तु फलाकाङ्क्षया, भगवन्त आत्रेयादयो महर्षयोऽब्रुवन्। नास्माभिः स्वमतिपरिकल्पितं किञ्चिदप्यत्रोक्तम्। केवलं दूतसन्देशवचनन्यायेन युगानुरूपः क्रममात्रोऽन्यथा कृत इत्यर्थः। तथा चास्यैवसङ्ग्रहे - (सू. अ. १) "न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम्। तेऽर्थाः स ग्रन्थसन्दर्भः संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा" इति। तदेवमागमप्रामाण्यमस्य तन्त्रस्येत्युक्तं भवति।

आ० र०- आत्मकृतिं प्रमाणयति-इति हेति। प्रामाण्यं चाप्तवाक्यत्वात्। आप्ताश्चात्रेयादयो महर्षयः। ते च, इति ह एवमेव, आहुः स्म उक्तवन्तः, यथा वयं वक्ष्यामः। तेन वयमप्याप्ताः।

आयुःकामायमानेन धर्मार्थसुखसाधनम्।
आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः॥२॥

स०-आयुर्वेदयति ज्ञापयति प्रकृतिज्ञानरसायनदूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः। तस्योपदेशा आयुर्वेदोपदेशाः। उपदिश्यन्त आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा आयुर्वेदतन्त्राणि। तेषु परमादरः पाठावबोधानुष्ठानरूप उत्कृष्टो यत्नः कार्यः। आयुर्वेदोपदेशेष्विति बहुवचननिर्देशादयमर्थो बोध्यते। बहुष्वायुर्वेदतन्त्रेषु यत्नः कार्यः। अनेकायुर्वेदावलोकनाद्धि चिकित्सायां वैद्यस्य न मनागपि सन्देहो जायते। किं कुर्वता पुरुषेण-आयुः कामयमानेन जीवितमभिलषता। किम्भूतमायुः, धर्मार्थसुखसाधनम्। ध्रियते लोकोऽनेनेति धर्मः। अर्थ्यते याच्यत इत्यर्थः। सुखं द्विविधम्, तादात्त्विकमात्यन्तिकं च। तादात्विकं कियत्कालान्तरास्थायित्वात्सुखावभासं, न परमार्थतः सुखम्। तथा चोक्तम्- (च. सू. अ. २८/३७) 'तादात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वज्ञोऽनुरज्यते'। इति। तदेतत्संज्ञामात्रेण सुखं न त्वत्यन्तमिति प्रदर्शयितुं सुखसंज्ञेष्विति मुनिनोक्तम्। आत्यन्तिकं सुखं मोक्षाख्यं, यत्र न दुःखानां श्लेषः। तेषां साधनमुपायो धर्मार्थसुखसाधनम्।

आ० र०- प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रयोजनाधिकारिणौ दर्शयति-आयुरिति। प्रयोजनं चायुः। तस्य च प्रयोजनत्वं धर्मार्थसुखसाधनत्वात्। सुखं कामो मोक्षश्च। अत एव यः आयुः कामयते सोऽत्र अधिकारी। तेन च, आयुर्वेदोपदेशेष्वस्मद्वाक्येषु, परमत्यर्थम्, आदरो विधेयः पाठावबोधानुष्ठानैर्यतितव्यम्।

अथास्यायुर्वेदस्य गौरवोत्पादनायागमशुद्धिं दर्शयति--

ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत्।
सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीन्॥ ३॥
तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे।

स०-ब्रह्मेत्यादि। ब्रह्मा आयुषो वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहद् अवाबोधयत्। स्मृत्वेत्यनेनैतद्गमयति ब्रह्मणः स्मर्तृत्वमेवात्र न कर्तृत्वम्। नित्यत्वादायुर्वेदस्य। नित्यत्वं चास्य प्राक् प्रत्यपादि। ग्रहेर्ण्यन्तस्यात्र बुद्ध्यर्थत्वात् प्रजापतिशब्दस्य गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञा। स प्रजापतिरश्विनावजिग्रहत्। तौ सहस्राक्षमिन्द्रमजिग्रहतामिति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः। स शक्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् बोधयामास। अत्रिपुत्र आत्रेय आदिर्येषां धन्वन्तरिनिमिकाश्यपादीनां त एवम्। ते चात्रेयादयोऽग्निवेशादिकानजिग्रहन्। ते त्वग्निवेशादयः षट् पृथक् प्रत्येकं तन्त्राणि शास्त्राण्यग्निवेशभेडजातूकर्णपराशरहारीतक्षारपाणिनामाभिधेयानि तन्त्राणि तेनिरे विस्तारितवन्तश्चक्रुः। तन्त्र्यन्ते धार्यन्त आयुर्वेदार्था एभिरिति तन्त्राणि।

आ र०- आयुर्वेदस्य शब्दान्तरानभिधेयत्वशङ्कां निराकर्तुं पुरावृत्तं दर्शयति-ब्रह्मा स्मृत्वेति। ब्रह्मा अयुर्वेदं स्मृत्वा प्रजापतिं दक्षमजिग्रहत् ग्राहितवान्, अध्यापितवानिर्यर्थः। आयुषो वेदमित्यसमासकरणमायुर्वेदलक्षणप्रतिपादनार्थम्। आयुषः सम्बन्धी वेद आयुर्वेद इति। सम्बन्धश्च पाल्यपालकलक्षणः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सूं अं १)-"आयुपः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः" इति। स प्रजापतिरश्विनावायुर्वेदमाजेग्रहत्। तावश्विनौ सहस्राक्षमजिग्रहाताम्। स इन्द्रोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीनजिग्रहत्। तेऽन्त्रिपुत्रादयोऽग्निवेशादिकान् मुनीनजिग्रहन्। ते पुनरग्निवेशादयः, पृथक् प्रत्येकं, तन्त्राणि शास्त्राणि, तेनिरे विरचयाञ्चक्रुः। संक्षेपार्थमायुर्वेदं शब्दान्तरैरभिदधुरित्यर्थः।

ननु यदि तैस्तन्त्राणि पुनर्युगानुरूपसन्दर्भैः सङ्गृहीतानि। तत्किमिदानीमनेन शास्त्रेण कृतेनेत्याह--

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यः प्रायः सारतरोच्चयः॥४॥
क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम्।

स०-तेभ्य इति। तेभ्यो ग्रन्थेभ्योऽतिविप्रकीर्णेभ्यो विक्षिप्तेभ्य उच्चावचोक्तार्थतयैवेतश्चेतश्च गतेभ्यः। अत एव कश्चिदेवार्थः कस्मादेव तन्त्रान्तराज्ज्ञायते। यथा शल्यचिकित्सा सुश्रुतप्रणीतात्तन्त्रादेवावगम्यते न तथाग्निवेशादिकात्। ऊर्ध्वाङ्गचिकित्सा च जनकप्रणीतात्तन्त्राद्यथावगम्यते न तथा सुश्रुतप्रणीतात्। अतः प्रायो बाहुल्येन सारतरोच्चयः क्रियते। उच्चीयन्ते सङ्गृह्यन्ते विक्षिप्ताः पदार्था अनेनेत्युच्चयः। यथा वा यवादीनां बहुक्षेत्रजातानामेकस्मिन् स्थाने उच्चयो राशीकृत्य स्थापनं विधीयते तथेह सारतराणामुच्चयः। सारतरग्रहणेनैतद्योतयति, सङ्ग्रहेणैव साराणामुच्चयः कृतः। अनेन तथा सारतराणां प्रदेशानामुच्चयः क्रियत इति। किं नाम अष्टाङ्गहृदयम्। एतच्च सान्वयार्थमस्य नाम। यथा शरीरस्य सर्वावयवेभ्यः प्रधानदेशो हि हृदयम्, तथेदमष्टाङ्गायुर्वेदस्य प्रधानभूतत्वाद् हृदयमिव हृदयम्। तथाच तन्त्रान्ते वक्ष्यति (ऊ. अ. ४०।८८)-हृदयमिव हृदयमेतदित्यादि। अष्टौ च तान्यङ्गान्यष्टाङ्गानि, तेषां प्रत्येकं हृदयं, सारतरसङ्ग्रहणात्। कीदृशमष्टाङ्गहृदयम्। नातिसंक्षेपविस्तरम्। संक्षेपश्च विस्तरश्च संक्षेपविस्तरौ, अतिशयेन संक्षेपविस्तरौ यत्र न, तन्नातिसंक्षेपविस्तरम्। अतिशब्दस्यात्र प्रत्येकं सम्बन्धः। अतिसंक्षेपं किञ्चित्तन्त्रं यथा सिद्धसारादि, किञ्चिचातिविस्तरं यथा सङ्ग्रहादि। इदं तु तन्त्रं नातिसंक्षेपविस्तरम्। अतिसंक्षेपोक्तं स्वल्पधियां नोपकृतये। तेषां हि यथोक्तागममात्रं श्रेयः, न तु वाक्यार्थपर्यालोचनादधिकः परामर्शः। अतिविस्तीर्णं तु पाठावबोधानुष्ठानैस्तेषां दुःशक्यं स्यात्। तस्मादल्पमध्योत्कृष्टबुद्धिशिष्यहितार्थं तन्त्रमेतदुद्दिष्टम्।

आ० र०- अग्निवेशादिशास्त्रेषु सत्स्वपि स्वशास्त्रस्योपयोगं दर्शयति-तेभ्य इति। सारतरोच्चयः क्रियते, मयेति शेषः। सारतराणां बहूपयोगानामर्थानामुच्चयः। उच्चीयन्ते एकत्र

क्रियन्ते व्यस्ता अर्था अस्मिन्नित्युच्चयः। ननु पुर्वशास्त्राण्यपि महाकषायसङ्ग्रहादिषु प्रदेशेष्वेवमित्यत आह-अष्टाङ्गहृदयम्। अष्टाङ्गस्यायुर्वेदस्य हृदयं सर्वार्थाधिष्ठानम्। संज्ञाचेयमस्य शास्त्रस्य। वक्ष्यति हि (उं अं ४०१८८)-"हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वाग्रुवेदवाङ्मायपयोधेः" इति। सर्वेषु प्रदेशेषु सारतरोच्चय इत्यर्थः। ननु पुर्वशास्त्राण्यपि क्वचिल्लेशेन क्वचित्कात्स्न्येनेति सर्वत्र सारतरोच्चयरूपाणीत्यत आह-नातिसंक्षिप्तविस्तृतम्, अतिसंक्षेपातिविस्तररहितं सर्वत्र संपूर्णम्। ननु न्यूनपूरणस्य निर्मूलत्वादप्रामाण्यमित्यत आह-तेभ्यः,अग्निवेशादिशास्त्रेभ्य एवोच्चयः क्रियते। नन्वेवं चेत्किमनेनेत्यत आह-अतिविप्रकीर्णेभ्यः, यत्र प्रकरणार्थाः विच्छिद्य विच्छिद्य सर्वत्र कीर्यन्ते तानि विप्रकीर्णानि, यत्र वाक्यार्थाश्च तान्यतिविप्रकीर्णानि इति। एतदुक्तं भवति। सन्ति परं पूर्वशास्त्रेषु सर्व एवार्थाः, किन्तु अतिविप्रकीर्णत्वात् दुर्ग्रहाः। इह तु रचनाविशेषेण सुग्रहा इत्यस्योपयोगः। उक्तं च सङ्ग्रहे (सूं अं १)-"न मात्रामात्रमप्यत्र किञ्चिदागमवर्जितम्। तेऽर्थाः स ग्रन्थबन्धश्च संक्षेपाय क्रमोऽन्यथा॥" इति।

कानि पुनस्तान्यष्टाङ्गानीत्याह--

कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान्॥५॥
अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता।

स०-कायेति। कायश्च बालश्च ग्रहश्चोर्ध्वाङ्गं च शल्यं च दंष्ट्रा च जरा च वृषश्चेतीतरेतरद्वन्द्वः। ननु सर्वस्याश्चिकित्सायाः कायाश्रितत्वात् कायशब्दोऽर्थादाक्षिप्त एव। तत्किमर्थं कायशब्द उपादीयते। ब्रूमः। प्रकर्षार्थम्। यथा पुरुषाय अभिरूपाय कन्या देयेत्यत्रभिरूपग्रहणादभिरूपतमायेति प्रतिपाद्यते, तथेहापि प्रकृष्टो यः कायः सम्पूर्णधातुः प्रकृष्टा च यावस्था, तथा युक्तः। तत्सङ्ग्रहार्थः कायशब्द उपात्तः। तथा 'चिञ् चयने' इत्यस्माद्धातोर्व्युत्पादितः कायशब्दः। चीयते प्रशस्तदोषधातुमलैरिति कायः। तदेवं सर्वशरीरोपतापकानामामपक्वाशयस्थनोद्भवानां ज्वररक्तपित्तातिसारादीनां रोगाणां यत्रोपशमयोगो निगद्यते, तत्कायचिकित्सानामाङ्गम्। बलसत्त्वसम्पूर्णधातुत्वाद्

यौवनावस्थकायस्य प्रथमनिर्देशः। बालदेहेऽसम्पूर्णबलधातुत्वादप्रकृष्टवयोवस्थाप्रभावात् तच्चिकित्साङ्गं पृथङ्निर्दिष्टम्। तथा बालौपयिकभेषजं धात्रीदुग्धलक्षणं दुग्धोद्भवव्याधिप्रशमादिनिर्देशाच्च। नन्वेवं वृद्धस्य प्रकृष्टवयोवस्थाया आभावात्तद्देहे कायचिकित्सेति कथं व्यपदेशः स्यात्। अत्र ब्रूमः। भूतपूर्वगत्या वृद्धदेहेन हि प्रकृष्टवयोवस्था पूर्वमनुभूता। अतो भूतपूर्वगत्या तत्र कायचिकित्सोपदेशो युक्तः। एवं ग्रहचिकित्सा नाम, यत्र देवादिग्रहगृहीतानां प्राणिनां शान्तिकर्म विधीयते। यत्रोर्ध्वजत्रुगतानां रोगाणां नेत्रकर्णघ्राणादिसंश्रितानामाश्चोतनशलाकादिनोपशमो वर्ण्यते तदूर्ध्वाङ्गचिकित्सानामाङ्गम्। अत्र च जन्मनः प्रभृति विचारोपदेशाद्बालचिकित्सैव प्राग्वक्तुं युक्ता। किन्तु कायचिकित्सा प्राधान्यात्प्रागुपन्यस्ता। ततोऽनन्तरं बालचिकित्सा। बालस्य च ग्रहसम्बन्धाद् ग्रहचिकित्सा। ततः शरीरस्य मूलरक्षार्थमूर्ध्वाङ्गचिकित्सा शालाक्यं नाम। ततः शस्त्रसाधनसामान्येन शल्यचिकित्सा। पीडाकरणसमानत्वात् दंष्ट्राचिकित्सा। दंष्ट्रा विषात्मिका। विषेणाशु च मरणे सम्भाव्यमाने रसायनोपयोगो युक्त इति रसायनचिकित्सा। अथवा विषस्य रसायनजेयत्वाद्रसायनकथनप्रस्तावः। ततोऽनन्तरं वाजीकरणस्य भरणेन प्रस्तावः । तथा चाधीते ग्रन्थकृत् (उ.अ.४०।१)-"वाजीकरणमन्विच्छेत्सततं विषयी पुमान्" इति। रसायनस्य पश्चादित्यर्थः। यत्राल्पदुष्टरेतसां तदाप्यायनप्रसादोपजननरूपा चिकित्सा क्रियते तद्वाजीकरणम्। एवमेतानि कायादीनि, तस्यायुर्वेदस्य, अष्टावङ्गान्याहुर्वदन्ति। ब्रह्माऽऽत्रेयादय इति शेषः। येषु कायादिषु चिकित्सा संश्रिता व्यवस्थिता। (च.सू.अ.९।५)- " चतुर्णां भिषगादीनां शस्तानां धातुवैकृते। प्रवृत्तिर्धातुसाम्यार्था चिकित्सेत्यभिधीयते।" इति मुनिप्रोक्तलक्षणं नेह तन्त्रकृद्व्याधत्त। चिकित्साशब्दादेवास्यार्थस्य लब्धत्वात्। तथा च निर्दिष्टमाह। निन्दाक्षमाव्याधिप्रतीकारविचारणासु सा निष्पद्यत इति। कितेर्धातोर्व्याधिप्रतीकार एवास्य व्युत्पादितत्वात्।

आ० र०- आयुर्वेदाङ्गान्याह-कायेति। तनि च कायादीनि अष्टावाहुः। तत्र कायशब्देन सर्वावस्थं सर्वावयवं च शरीरं गृह्यते, बालादिशब्दैस्तस्यैवावस्थाविशेषा लक्ष्यन्ते। ऊर्ध्वाङ्गं त्ववव्यवविशेषः। बालः प्रथम वयः, ग्रहो ग्रहार्तत्वम्, ऊर्ध्वाङ्गं शिरः, शल्यं व्रणार्तत्वम्, दंष्ट्रा विषर्तवम्, शल्यदंष्ट्राशब्दौ व्रणविषमात्रोपलक्षणौ। जरा पश्चिमं वयः, वृषः

स्त्रीप्रसङ्गित्वम्। एषां च कायादीनां चिकित्साश्रितानामेवाङ्गत्वमित्यत आह-चिकित्सा येषु संश्रिता इति। चिकित्साव्याधिप्रतीकारः। अत एव कायचिकित्सा, बालचिकित्सेत्यादयोऽङ्गानां संज्ञाः। विवक्षितविवेकाच्च चिकित्साया एवह्यङ्गत्वम्। अङ्गान्यवयवाः। तत्रावस्थामात्राश्रयाणां बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणामवयवमात्राश्रयाणामुर्ध्वाङ्ग-व्यतिरिक्तावयवविशेषाश्रयाणां च व्याधीनां कायचिकित्सिते प्रतीकारः। बालचिकित्सादिषु तु तत्तद्विशेषैकनिष्ठानाम्। इति शास्त्रार्थैतिकर्तव्यता।

कायस्य दोषधातुमलसमुदायत्वात्तानेव दोषादीन् निर्दिदिक्षुराह --

वायुः पित्तं कफश्चेति त्रयो दोषाः समासतः॥६॥

स०-वायुरिति। च समुच्चये। कफो दोषमध्ये समुच्चीयते। इत्यनेन प्रकारेण, समासतः संक्षेपात्, त्रयो दोषाः। ननु प्रस्तुतत्वादिह धातुसंज्ञया वातादयो निर्देष्टुं न्याय्याः, न दोषसंज्ञया। अस्त्येवैतत्। किन्तु रसादिदूषणपूर्वकमेषां विकारकरणे सामर्थ्यमिति प्रदर्शनार्थं दोषसंज्ञया ते निर्दिष्टाः , न धातुसंज्ञया। न ह्येते धातुरूपा जातु विरुद्धत्वं कुर्वते देहधारणवर्धकत्वात्। एते मुनिनापि चरकेण पूर्वं दोषसंज्ञयैव निर्दिष्टाः। तथा च तद्ग्रन्थः (सू.अ.१/५६) - "वायुः पित्तं कफश्चोक्तः शारीरो दोषसङ्ग्रहः " इति। 'वातपित्तकफा दोषास्त्रय एव समासतः ' इत्येवं निर्देशे कर्तव्ये यदेषां पृथग्विभक्त्या निर्देशः कृतः , स प्रधानत्वख्यापनार्थः। बहुवचनादेव त्रित्वे लब्धे त्रिग्रहणं नियमार्थम्। त्रय एव दोषाः , न चतुर्थोऽस्तीति। तन्त्रान्तरीया हि चतुर्थं दोषमीहन्ते। तेषां ह्ययमभिप्रायः। यथा दोषाणां स्थानलक्षणकार्यविकारचिकित्साद्युपदेशस्तथा रक्तस्यापि। तत्र स्थानं , सर्वदेहव्यापित्वेऽपि प्लीहयकृती। लक्षणं च, पद्मेन्द्रगोपहेमादीत्यादि। कार्यं, देहस्योत्पत्तिस्थिती। विकारः, विसर्पप्लीहादि। चिकित्सा, सिराव्यधादिकं कर्मेति। तदेतदसारम्। वातादयो ह्यस्य दूष्यस्य सतः कथं दोषत्वं कर्तुं पारयन्ति। यतः प्राधान्यादन्वर्थनामत्वाच्च वातादीनामेव दोषत्वं, न रसादीनाम्। वातादयो हि स्वातन्त्र्यात्प्रधानाः। दूषयन्तीति दोषा इति तेषामेव चानुगतार्था संज्ञा प्रवृत्ता। रसाद्यास्तु पारतन्त्र्यादप्रधानाः। ते च वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्याः।

तस्माद्रक्तस्य दूष्यत्वम्, न दोषत्वम्। यद्येवं वातादीनामन्योन्यदूषणाद् दूष्यत्वं स्यात्। पित्तेन हि श्लेष्मा दूष्यत इति दृश्यते। यथा पाण्डुरोगनिदाने (नि.अ.१३) पित्तप्रधाना इत्यारभ्य यावत् श्लेष्मत्वग्रक्तमांसानि प्रदूष्येत्यादि। तदत्र श्लेष्मा पित्तेन दूष्यते। तथा श्लेष्मवद्रक्तस्यापि दोषत्वप्रसङ्ग इति यो मन्येत, तं प्रति ब्रूमः। विषम उपन्यासः। वाताद्यो हि सर्वदैव रसादीन् दूषयन्ति, न तु रसादयः कदाचिदपि वातादीन् दूष्यन्ति। वातादीनां तु मध्याद्यदि कश्चिद्दूष्यते, स तेषामन्यतमेन। तथा च प्रकृतिलक्षणे वातप्रकृतेः पित्तप्रकृतेः, श्लेष्मप्रकृतेश्च यथा लक्षणं दृश्यते, नैवं रक्तप्रकृतेः। तथा च तन्त्रकारेण ज्वरादयो वातादिविशेषणविशिष्टा एवोक्ताः। यथा वातज्वरोऽयं पित्तज्वरोऽयं श्लेष्मज्वरोऽयम्, न तु रक्तज्वरोऽयमिति निर्दिष्टः। येऽपि रक्तजा विकारा विसर्पादयस्तेष्वपि घृतदग्धन्यायेन व्यपदेशो बोध्यः। यथा घृतस्यान्तर्हितेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते, तद्वद्रक्तस्थैर्वातादिभिर्दोषैर्जातो रक्तजोऽयमित्युच्यते। यत्र क्वचिद्रक्तस्य दोषसंज्ञा कुष्ठचिकित्सितादौ दृश्यते, सा संज्ञामात्रेणैव, नासावनुगतार्था। तस्य दूष्यत्वेनैव प्रवृत्तेः। तथा चैवं पुरीषादीनामपि संज्ञामात्रेण व्यवहारो दृश्यते। यथा (हृ.चि.अ.१८।३८)- "न घृतं बहुदोषाय देयं यन्न विरेचनम्। तेन दोषो ह्युपस्तब्धः" इत्यादि। अत्र पुरीषस्य दोषत्वमुक्तम्। तथोदरचिकित्सिते चरकस्य, ज्वरचिकित्सिते वा अस्य, (हृ.चि.अ.१।१०)- "दोषेण भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न विपच्यते। तस्मादादोषपचनाज्ज्वरितानुपवासयेत्॥" इति। अत्र आमस्यापि दोषत्वमुक्तम्। तदेवं वातादयस्त्रय एव दोषाः, न रक्तमिति स्थितमेतत् समासतः। विस्तरतस्तु संसर्गसन्निपातक्षयसमताभेदभिन्नास्तारतम्यपरिकल्पनया च कल्प्यमाना आनन्त्यं यान्ति।

आ० र०- अथ प्रतिज्ञातं व्याधिप्रतीकारं च्याचष्टे। स तु त्रेधा, हेतुर्लक्षणमौषधं चेति। हेतुर्द्विधा, अन्तरङ्गो बहिरङ्गश्चेति। अन्तरङ्गो द्विधा, दोषा दूष्याश्चेति। तत्र दोषानाह- वायुरिति। ते च त्रयः, वायुः पित्तं कफश्चेति। एषां त्रित्वं च समासतः संक्षेपेण। विस्तरतस्तु प्राणादेपाचकाद्यवलम्बकाद्यवान्तरभेदप्रभेदैरानन्त्यम्। समासत इति अध्यायपरिसमाप्तेः प्रतिवाक्यं सम्बन्धनीयम्।

विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च।

स०-विकृताः स्वभावप्रच्युताः, देहं घ्नन्ति। देहपदमत्र जीवितोपलक्षणार्थम्। जीवितेन विना कुर्वन्तीत्यर्थः। अविकृताः पुनर्देहं वर्तयन्ति यापयन्ति। विकृतानां दोषाणां प्रागुपन्यासः, तेषां प्रकृत्यवस्थाने नित्यं भिषजा यत्नवता भाव्यमिति सूचनार्थम्। अन्यथा महान्प्रत्यवायः स्यात्।

आ० र० - दोषावस्थाद्वयमाह-विकृताविकृता इति। तच्च विकृतत्वमविकृतत्वं चेति। तत्र विकृता देहं घ्नन्ति। अविकृता देहं वर्तयन्ति। क्रमादिति वक्ष्यमाणं पदं वाक्यत्रयशेषत्वेन व्याख्यानादिह सम्बन्धनीयम्।

इदानीमेषां व्यापिनामपि विशिष्टस्थानं विवक्षुराह-

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः॥७॥

स०-अधश्च मध्यश्चोर्ध्वं चाधोमध्योर्ध्वानि, तानि संश्रय आश्रयो येषां तेऽधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। हृच्च नाभिश्च हृन्नाभी, तयोर्हृन्नाभ्योः। ते वातादयो यापिनोऽपि सर्वशरीरचरा अपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रयाः। विशेषेणेति वाक्यशेषः। ननु किमिदं वाक्यशेषत्वं नाम। उच्यते। यस्मिन् खलु पदेऽनुच्चार्यमाणेऽर्थगतिं पश्यन्त्याचार्याः, तच्छेषमिति। उच्चारणकाले तेन विनाऽभिधेयसिद्धेः। व्याख्याकाले तु मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये व्याचक्षते। तत्र नाभेरधो वायोः स्थानम्। हृन्नाभ्योर्मध्ये पित्तस्य। हृदयादूर्ध्वं कफस्य। ननु हृन्नाभ्योरिति कथं निर्देशो यावता प्राण्यङ्गत्वादेकवद्भावे सनपुंसकमिति नपुंसकत्वे हृन्नाभि इति प्राप्नोति। अत्र ब्रूमः। प्राण्यङ्गानां समाहार एव द्वन्द्व इत्यस्य प्रायिकत्वान्नैकवद्भावः। तदभावाच्च तदाश्रयं नपुंसकत्वं न भवति। तथा चोक्तम्। सर्वोपि द्वन्द्वो विभाषैकवद्भवतीति। दृश्यते चान्यत्रापि। तथा च रुद्रभट्टः (रुद्रटः काव्यालङ्कारे अ.७/८१)-- "कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते" इत्यादि। तथा, अस्यैव ग्रन्थकृतः (नि.अ.७/१९) "शिरः पृष्ठोरसां

शूलं" इति। तथा, (नि.अ.१६।६) "जानुजङ्घोरुकट्यंसहस्तपादाङ्गसन्धिषु" इति। तथा, "वायुः सन्ध्यस्थिमज्जसु" इत्यादि। तस्माद्धृन्नाभ्योरिति प्रयोगो न्याय्य एव।

आ० र०- दोषस्थानान्याह-ते व्यापिन इति। तानि च त्रीणि। हृन्नाभ्योरधो वायोः स्थानं, मध्ये पित्तस्य, ऊर्ध्वं कफस्य। सर्वदेहव्यापित्वेऽपि यो यस्मिन्नाधिक्येन वर्तते तत्तस्य स्थानम्। हृन्नाभिशब्दाभ्यां तदुभयावधिप्रदेशो लक्ष्यते। अन्यथा हृदोऽप्यधो वायुर्नाभेरप्यूर्ध्वं कफस्तिष्ठेत्।

अथैषां सकलकालव्यापिनामपि नियतकालत्वं दर्शयन्नाह -

वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्।

स०-वयश्च अहश्च रात्रिश्च भुक्तं च वयोहोरात्रिभुक्तानि तेषां, क्रमाद्यथासंख्यं, ते वातादयः, अन्तमध्यादिगा भवन्ति। अन्तश्च मध्यश्चादिश्चान्तमध्यादयस्तेषु गच्छन्तीत्यन्तमध्यादिगाः। अन्यत्रापि दृश्यत इति डः। तेनायमर्थः, वयसः मनुष्यायुषः, अन्तः पश्चिमो भागः, वायोः कोपकालः। मध्यो भागः पित्तस्य। आद्यो भागः कफस्य। एवमह्नो रात्रेश्च योज्यम्। भुक्तमाहारः, तस्यान्ते जठराग्निसंयोगवशाद्रसानां जीर्णप्रायावस्था, वायोः कोपकालः। मध्यो विदाहावस्था, पित्तस्य। आद्यावस्था तु यस्यां मधुरीभाव आहारस्य, तत्र कफस्य कोपकालः। यद्यपि चाहारस्य जठराग्निसंयोगवशाद्बह्व्योऽपि सूक्ष्मा अवस्थाः सम्भाव्यन्ते, तथाप्येतासामेव सुतरामुपयोगित्वादिह निर्देशः। तथा एता एव तिस्रोऽवस्थाः स्वकर्म दर्शयन्ति। वक्ष्यति हि (शा.अ.३/५७)-- "आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेत्। फेनीभूतं कफं, यातं विदाहादम्लतां ततः। पित्तमामाशयात्कुर्याच्च्यवमानं, च्युतं पुनः। अग्निना शोषितं पक्वं पिण्डितं कटु मारुतम्" इति।

आ० र०- दोषकालानाह-वय इति। तत्र वयः शरीरपरिणामः, तस्यान्तः वृद्धत्वावस्था वायोः कालः। मध्यः यौवनावस्था पित्तस्य। आदिर्बाल्यावस्था कफस्य। अह्नोऽन्तः अपराह्णः वायोः। मध्यो मध्याह्नः पित्तस्य। आदिः पूर्वाह्णः कफस्य। रात्रेरन्तोऽपररात्रो

वायोः। मध्यो मध्यरात्रः पित्तस्य। आदिः पूर्वरात्रः कफस्य। भुक्तं निगीर्णमन्नम्, तस्यान्तः पक्वावस्था वायोः। मध्यो विदग्धावस्था पित्तस्य। आदिरामावस्था कफस्य। व्यापिनोऽपीत्यनुवर्तते।

अधुनाऽग्निस्वरूपं प्रस्तौति--

तैर्भवेद्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्चाग्निः समैः समः॥८॥

स०-तैश्च वातादिभिः पुंसो यथाक्रमेणाग्निर्विषमस्तीक्ष्णो मन्दश्च भवेत्। वातादयश्च समुदिता एव शरीरजनने समर्थाः, इत्यवश्यं सर्वैरेव भवितव्यम्। इह तु य एकस्य व्यपदेशस्तत्रोत्कर्षो द्रष्टव्यः। वातोत्कर्षेण विषमः, पित्तोत्कर्षेण तीक्ष्णः, कफोत्कर्षेण मन्द इति। समैर्हान्युत्कर्षवर्जितैः समः। लक्षणमेषामङ्गविभागे शारीरे वक्ष्यति (शा.अ.३/७४)- यः पचेत्सम्यगेवान्नमित्यारभ्य यावच्चिरात्पचेदिति। यत्र तु द्वयोर्दोषयोरुत्कर्षत्वं, तत्र सद्वैद्येन स्वधिया कल्प्यम्। यथा, वातपित्तयोरुत्कर्षे वायोर्योगवाहित्वात्तीक्ष्णः। एवं वातकफयोरुत्कर्षे मन्दः। कफपित्तयोस्तूत्कर्षे आहारविशेषवशात्कदाचित्तीक्ष्णः कदाचिन्मन्द इति।

आ० र०- अग्न्यवस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-तैरिति। तत्र वातेनाग्निर्विषमो भवेत्। तीक्ष्णः पित्तेन। मन्दः कफेन। क्रमादित्यनुवर्तते। समैस्त्रिभिः समः। पारिशेष्याद्विषमादयस्त्रयो विषमैर्दोषैः। वैषम्यं च वृद्धिरेव, क्षीणानामीदृक्कार्यादर्शनात्। अनियतपाको विषमः, आशुपाकस्तीक्ष्णः, चिरपाको मन्दः। शेषः समः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ.११)-"यामैश्चतुर्भिर्द्वाभ्यां च भोज्यभैषज्ययोः समे। पाकोऽग्नौ युक्तयोर्द्राक्तु तीक्ष्णे मन्दे पुनश्चिरात्" इति। युक्तयोरुचितयोः। संसर्गसन्निपातजास्त्ववस्था निदर्शनतन्त्रयुक्त्या ज्वरवदवगन्तव्याः। यथा वातकफजे ज्वरे शीतं, वातपित्तजे दाहः, वायोर्योगवाहित्वात्। पित्तकफजे सन्निपातजे च पर्यायेण दाहशीते। मिथो विरुद्धत्वेन युगपदसम्भवान्न चोभयोरभावः, विरुद्धकार्याणामप्यारम्भकत्वदर्शनात्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू. अ. २१)- "आरम्भकं विरोधेऽपि मिथो यद्वद्गुणत्रयम्। विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा॥" इति।

तद्वदिहापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्वं, वातकफाभ्यांमन्दत्वं, पित्तकफाभ्यां सन्निपाताच्च पर्यायेण तीक्ष्णत्वमन्दत्वे। न चैवं चतुष्ट्वहानिः, अव्यवस्थिततीक्ष्णमन्दत्वस्य वैषम्ये अन्तर्भावात्।

अग्निचातुर्विध्यमुक्त्वा तदाश्रयस्य कोष्ठस्य चातुर्विध्यं विवक्षुराह--

कोष्ठः क्रूरो मृदुर्मध्यो मध्यः स्यात्तैः समैरपि।

स०-तैर्वातादिभिः, यथाक्रमं क्रूरमृदुमध्यलक्षणः कोष्ठो भवति। वातोत्कर्षेण क्रूरः। पित्तोत्कर्षेण मृदुः। कफोत्कर्षेण मध्यः। समैः पुनरेतैर्हान्युत्कर्षवर्जितैर्मध्य एव कोष्ठः। क्रूरादीनां तु लक्षणं वमनविरेचनविधौ (सू.अ.१८/३४) वक्ष्यति। ननु समैर्वातादिभिः कथं मध्यकोष्ठता स्यादिति। ब्रूमः। समानां वातादीनां मध्ये द्वयोर्वातपित्तयोः स्वं स्वं क्रूरकोष्ठत्वमृदुकोष्ठत्वलक्षणाख्यं च विरुद्धं कर्म युगपत्कर्तुं न घटते। तृतीयस्तु सम एव कफः। सोऽनयोर्मध्ये मध्यमां वृत्तिमाश्रित्य स्थितो नैकेनापि सह विरुध्यते। अत एव तत्कार्यं मध्यकोष्ठतालक्षणं ते वातपित्ते निषेद्धुं नैव घटेते। एवं च तेनावश्यमात्मीयं मध्यकोष्ठतालक्षणं कर्म कर्तवयम्, यतो वातकर्मणः क्रूरकोष्ठतालक्षणस्य पित्तकर्मणो मृदुकोष्ठलक्षणस्य च विरुद्धत्वात्। अतो मध्यकोष्ठतैव समैर्वातादिभिर्न्याय्या। इत्यांस्तु विशेषः। पूर्वो यो मध्यकोष्ठः सोऽवश्यं प्रमाणाधिकेन कफेन जन्यते। मध्यः स्यात्तैः समैरपीति समग्रहणलिङ्गात्। इतरस्तु मध्यकोष्ठः समदोषमध्यस्थितेन समेनैव स्वप्रमाणस्थितेन श्लेष्मणा भवतीत्यनया रीत्या हेतुभेदादन्यत्वम्। तथा मध्यकोष्ठयोर्लक्षणभेदोऽपि दृश्यते। यथा (च.सि.अ.१/८)- "श्लेष्माधिकश्छर्दयते ह्यदुःखं विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्" इति। तदयमत्रार्थः। श्लेष्माधिके मध्यकोष्ठे न सम्यग् विरेचित्वं, समकफे तु मध्यकोष्ठे सुविरेचित्वमिति।

आ० र०- कोष्ठावस्थाविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-कोष्ठ इति। तत्र वातेन क्रूरः कोष्ठः स्यात्, पित्तेन मृदुः, कफेन मध्यः, त्रिभिः समैरपि मध्यः। अत्रापि पारिशेष्यं पूर्ववद्व्याख्येयम्। मध्यमेन शोधनेन हीनयोगी क्रूरः, अतियोगी मृदुः सम्यग्योगी मध्यः। संसर्गसन्निपातजास्त्ववस्थाः पूर्ववत्। योगवाहित्वं त्वत्र कफस्य। यदाह खारणादिः-

"वातोल्बणा स्याद्ग्रहणी क्रूरकोष्टस्य देहिनः। पित्तला मृदुकोष्ठस्य योगवाही तयोः कफः॥" इति। तेन वातकफाभ्यां क्रूरः, वातपित्ताभ्यां कफपित्ताभ्यां सन्निपाताच्च मृदुः। ननु "बहुवातश्लेष्मभ्यां क्रूरः" इति सुश्रुतेन (चि. अ, ३३) बहुकफस्य क्रूरत्वमुक्तम्, इह तु मध्यत्वम्, इति विरोधः।

इदानीं प्रकृतिस्वरूपं प्रस्तौति-

शुक्रार्तवस्थैर्जन्मादौ विषेणेव विषक्रिमेः॥९॥
तैश्च तिस्त्रः प्रकृतयो हीनमध्योत्तमाः पृथक्।
समधातुः समस्तासु श्रेष्ठा निन्द्या द्विदोषजाः॥१०॥

स०-तैश्च वातादिभिस्तिस्त्रः प्रकृतयः पृथग्भवेयुर्हीनमध्योत्तमाः। प्रकृतिः शरीरस्वरूपम्। शुक्रार्तवस्थैरिति, शुक्रं पितुर्द्वित्रिबिन्दुकावस्थं रेतः। ऋतौ भवमार्तवम्, मातुर्द्वित्रिबिन्दुकावस्थं शोणितम्। शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवे, तत्र तिष्ठन्तीति शुक्रार्तवस्थाः, तैस्तथाविधैर्जन्मादौ गर्भाधानकाले जन्मप्रारम्भे गर्भादावित्यर्थः। ननु च यदा वातादयोऽधिकाः शुक्रार्तवे तिष्ठन्ति, तदा कुतः शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति। यतश्च यो दोषाणामधिको भावः सैव विकृतिः। तत्कथं दोषा आधिक्यं प्राप्ताः प्रकृतेः कारणतामुत्सहन्ते, विकृतत्वात्। न हि विकृतिः कदाचित्प्रकृतेः कारणमिति वक्तुं युज्यते। कारणसदृशेन च कार्येण भवितव्यमित्याशंक्य सपरिहारं दृष्टान्तमाह। विषेणेव विषक्रिमेरिति। यथा विषेण जीवितनाशहेतुनास्य विषक्रिमेर्जन्म प्रकृतेः सम्भवो दृश्यते। तथा एतैर्दूषणस्वभावैरपि प्रमाणाधिकैर्दोषैः शुक्रार्तवस्थैरेव जन्मादौ शरीरस्य निष्पत्तिर्भवतीति। वातोत्कर्षेण हीना। पित्तोत्कर्षेण मध्यमा। कफोत्कर्षेणोत्तमा। सर्वासु प्रकृतिषु मध्ये या समधातुः प्रकृतिः, सा समा श्रेष्ठोत्तमा चतुर्थी। समा धातवो यस्याः। धातुशब्दोऽत्र दोषपर्यायः, "धारणाद्धातवः" इति (सं.सू.अ.२०) वचनात्। या वातपित्तजा वातश्लेष्मजा पित्तश्लेष्मजा इति मिश्रदोषजास्तिस्त्रः प्रकृतयस्ता निन्द्या गर्हणीयाः, अनारोग्यास्पदत्वात्।

आ० र०- देहजन्माख्यं दोषकार्यमाह-शुक्रार्तवस्थैरिति। तच्च जन्म शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवेत्। शुक्रेण युक्तमार्तवं शुक्रार्तवं, तत्र तिष्ठन्तीति तत्स्थाः। शुक्रं पुंरेतः, स्त्रीरेतसो जन्माहेतुत्वात्। (उक्तं हि सङ्ग्रहे (शा. अ. १)-"योषितोऽपिस्रवन्त्येव शुक्रं पुंसः समागमे। गर्भस्य तु न तत्किञ्चित्करोतीति न चिन्त्यते॥" इति। आर्तवं स्त्रीरजः। कदा, आदौ जीवसङ्क्रमणसमये। उत्तरकालजैस्तु दोषैरविकृतैः स्थितिः, विकृतैर्नाशः। तदुक्तं "विकृता देहं घ्नन्ति ते वर्तयन्ति च" इति। ये त्वादौ शुक्रार्तवस्थाः,तैर्विकृतैरपि जन्म भवति। किन्त्वविकृतैरविकृतशरीरत्वं, विकृतैर्विकृतशरीरत्वमिति विशेषः। वक्ष्यति हि (शा. अ. ११६)-"वियोनिविकृताकारा जायन्ते विकृतैर्मलैः" इति। ननु विकृतैर्नाशहेतुभिः कथं जन्मेत्यत आह-विषेणेव विषक्रिमेरिति। विषात्मकस्य क्रिमेर्नाशहेतुनापि विषेण जन्म यथा, तथा दोषात्मकस्य शरीरस्य नाशहेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः।

प्रकृतिविशेषाख्यं दोषकार्यमाह-तैश्चेति। तैर्जन्महेतुभिर्दोषैः, प्रकृतयश्च स्युः। ताश्च सप्त। तत्र पृथग्भूतैर्दोषैस्तिस्रः। वातेन हीना, पित्तेन मध्या, कफेनोत्तमा। समधातुश्चतुर्थी। सा समस्तासु श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा सत्त्वगुणप्रधाना उत्तमाया अप्युत्तमा। धातवो दोषाः। द्विदोषजास्तिस्रः, समस्तासु निन्द्याः, हीनाया अपि हीनाः। तत्रापि पित्तकफजा हीना, ततो वातकफजा, ततोऽपि वातपित्तजेत्यूह्यम्। यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगवाहित्वं, तथापि वातकार्यं भवतीति वचनात्। तदुक्तम् (हृ. शा. अ. ३१८४)- "बलित्वादाशुकारित्वाद्विभुत्वादन्यकोपनात्। स्वातन्त्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलोऽनिलः॥" इति। ता द्विदोषजा निन्द्याः, विरुद्धोपक्रमत्वादुपदेशाच्च। उपदेशस्त्वतिदेशस्य बाधको भवति। ननु, वायोर्योगवाहित्वात् वातपित्तजवातश्लेष्मजप्रकृत्योर्मध्योत्तमत्वे प्राप्ते कथं निन्द्यत्वम्। उच्यते। योगवाहित्वेऽपि प्रकृतौ स्वकार्यकारित्वमुपदेशबलाद्भवति। तथा च सुश्रुतः (शा. अ. ४)-"सप्तप्रकृतयो भवन्ति दोषैः पृथग् द्विशःसमस्तैश्च।" तथा, "द्वयोर्वा तिसृणां वापि प्रकृतीनां स्वलक्षणैः। ज्ञात्वा संसर्गजा वैद्यः प्रकृतीरिति निर्दिशेत्" इति। तथा च वक्ष्यत्यग्रे (हृ. शा. अ. ३११०४)- "प्रकृतीर्द्वयसर्वोत्था द्वन्द्वसर्वगुणोदये। शौचास्तिक्यादिभिश्चैवं गुणैर्गुणमयीर्वदेत्" अत्र पारिशेष्यात् एकैकस्याधिकत्वेनारम्भकत्वं, त्रयाणां साम्येन, तच्चाधिकत्वेनोपक्रमात्। तथा च सुश्रुतः (शा. अ. ४)-"शुक्रशोणितसंयोगे

यो भवेद्दोष उत्कटः। प्रकृतिर्जायते तेन तस्या मे लक्षणं शृणू"। तथा च वक्ष्यति (हृ. शा. अ. ३१८३)-"शुक्रासृग्गर्भिणीभोज्यचेष्टागर्भाशयर्तुषु। यः स्याद्दोषोऽधिकस्तेन प्रकृतिः सप्तधोदिता" इति। यद्वा, समैर्वा जायते त्रिभिह् समधातुरिरि। ततो वातपित्तजे तूह्ये। तत्र श्रेष्ठा गुणैः पूर्णा। उत्तमादयस्तु क्रमात् न्यूनाः, दोषवैषम्यात्पारिशेष्याच्च।

तत्र रूक्षो लघुः शीतः खरः सूक्ष्मश्चलोऽनिलः।

स०-तत्रेति निर्धारणे। तत्र तेषु दोषेषु मध्ये, अनिलो वायुः, रूक्षो, लघुः, शीतः, खरोऽमृदुः, सूक्ष्मः स्त्रोतःप्रचारित्वात्, चलो गमनशीलो नैकत्र तिष्ठतीति। नन्वनुष्णाशीतो वायुः काणादैः पठितः। इहापि योगवाह्यनुज्ञानादनुष्णाशीत एवेष्यत इति। तथा चोक्तम् (च.चि.अ.३/३८)- "योगवाही परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत्। दाहकृत्तेजसा युक्तः शीतकृत्सोमसंश्रया" इति। तथा (हृ.नि.अ.२/४८)- "पवने योगवाहित्वाच्छीतं श्लेष्मयुते भवेत्। दाहः पित्तयुते" इति। उच्यते। सत्यमेतदनुष्णाशीत एव वायुः। तस्य योगवाहित्वेऽपि तावन्मात्राद्दाहोदयाच्छैत्यं स्वाभाविकं न विनश्यति। शीतगुणव्यावर्णने चेदं प्रयोजनमुष्णेनायमुपशाम्यतीति प्रतिपत्त्यर्थम्।

आ० र०- वायोर्गुणानाह-तत्र रूक्ष इति। ते च रूक्षादयः षट्।

पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम्॥ ११॥

स०-सस्नेहमीषत्स्निग्धम्। सशब्द ईषदर्थे। यथा (च.सू.अ.२७/२३७)- "सतिक्ता या सशर्करा"। एवमीषत्स्नेहो यस्य तत्सस्नेहम्। तीक्ष्णं शीघ्रकारि मन्दविपरीतं सूचीव भिनत्ति। उष्णम्। लघु। विस्रं दुर्गन्धि मत्स्यामगन्धि। सरं व्याप्तिशीलं सरणशीलमूर्ध्वाधः प्रवर्तते न स्थिरमास्ते, शकृद्विस्त्रंसि वा। द्रवं च।

आ० र० -पित्तगुणानाह-पित्तमिति। ते च सस्नेहादयः सप्त। सस्नेहमीषत्स्निग्धम्। सशब्द ईषदर्थे। विस्रं दुर्गन्धि।

स्निग्धः शीतो गुरुर्मन्दः श्लक्ष्णो मृत्स्नः स्थिरः कफः।

स०-स्निग्धगुणयोगात्स्निग्धः। शीतोऽनुष्णः। गुरुर्लघुर्न भवति। मन्दश्चिरकारी, तीक्ष्णविपरीतः। श्लक्ष्णोऽपरुषः। मृत्स्नो मृद्यमानोऽङ्गुलिग्राही पिच्छिलगुणयुक्तः चकचकायमानः। स्थिरोऽव्याप्तिशीलः। एवं तद्गुणयोगात् गुणगुणिनोरभेदोपचाराद्वातादयो गुणतो निर्दिष्टाः।

आ० र०- कफगुणानाह - स्निग्ध इति। ते च स्निग्धादयः सप्त। मृत्स्नः पिच्छिलः।

एषां च मिश्रीभूतानां तन्त्रव्यवहारार्थं संज्ञाद्वयमाह-

संसर्गः सन्निपातश्च तद्द्वित्रिक्षयकोपतः॥१२॥

स०-एतदुक्तं भवति। द्वयोः स्वप्रमाणाधिकयोः क्षीणयोर्वा संयोगः संसर्गः। त्रयाणां दोषाणां वृद्धानां क्षीणानां वा संयोगः सन्निपातः।

आ० र०- अवस्थाविशिष्टसंयोगनिमित्तं दोषसंज्ञाद्वयमाह-संसर्ग इति। तच्च दोषसंज्ञाद्वयं संसर्गः सन्निपातश्चेति। तत्र द्वयोर्दोषयोः क्षीणयोः कुपितयोर्वा यः संयोगः, स संसर्गः। त्रयाणां सन्निपातः। इति द्वित्वत्रित्वयोः संसर्गसन्निपाताभ्यां यथासंख्यं सम्बन्धः, न तु क्षयकोपाभ्याम्। यतो दोषभेदीये संसर्गस्यापि व्रुद्धिभेदान् सन्निपातस्यापि क्षयभेदान् वक्ष्यति। इति दोषव्याख्या।

दोषानुक्त्वा धातव उच्यन्ते-

रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जशुक्राणि धातवः। सप्त दूष्याः

स०-रसादयः सप्त धातुसंज्ञाः शरीरधारणाद्धातवः। ते च दूष्याः, वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्याः। यस्माद्वातादीनां दूषणस्वभावत्वाद्या दोषसंज्ञा, सान्वर्थसंज्ञा। दूषयन्तीति दोषाः। अतोऽवश्यं ते दूष्यमपेक्षन्ते। कर्म विना कर्तुः क्रियाया असम्भवात्। कर्तारं विना कर्मणो न कर्मत्वम्। एवं दोषैर्विना रसादीनां दूष्यनाम न घटते। तैर्विनाऽपि वातादीनां दोषनाम। तस्मात्परस्परापेक्षत्वादनयोर्दूष्यदोषयोर्दूष्यत्वेन दोषत्वेन च संज्ञालाभः।

आ० र०- दूष्यापरनामधेयान् धातुन् मलांश्चाह-रसासृगिति। रसादयो ये सप्त धातवः, ते दूष्याः।

मला मूत्रशकृत्स्वेदादयोऽपि च॥ १३॥

स०-मूत्रशकृदादयो मला उच्यन्ते। अपिचेतिशब्दाद् दूष्याश्चेति। न केवलं रसादय एव दूष्याः, यावन्मलास्तेऽपि वातादिभिर्दूष्यन्त इति दूष्याः। एवं च रसादीनां दूष्यसंज्ञा धातुसंज्ञा च। तथा विण्मूत्रादीनां मलसंज्ञा दूष्यसंज्ञा च। इति दोषधातुमलनिर्देशेन देहो व्याख्यातः। तथा चोत्तरग्रन्थे (सू.अ.११/१)-"दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य" इति।

आ० र०- मूत्रादयो ये सप्त मलास्तेऽपि च दूष्याः। मूत्रशकृती अन्नमलौ, स्वेदो मेदोमलः, आदिशब्दात् मांसास्थिमज्जशुक्रमलाः। वक्ष्यति हि (शा. अ. ३।६३)- "कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च। स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोजो धातुनां क्रमशो मलाः॥" इति। कफपित्तयओर्दोषत्वान्न दूष्यत्वम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १)-"रसादिस्थेषु दोषेषु व्याधयः सम्भवन्ति ये। तज्जा इत्युपचारेण तानाहुर्घृतदाहवत्॥" इति। इति दूष्यव्याख्या। इत्यन्तरङ्गो हेतुः।

तस्य च देहस्य यथा सन्ततं केनचिदुपायेन परिपालनं निष्पद्यते, तमुपायं दर्शयितुमाह -

वृद्धिः समानैः सर्वेषां विपरीतैर्विपर्ययः।

स०-सर्वेषां दोषधातुमलादीनां शरीराश्रितानां, समानैस्तुल्यसद्भावैः, वृद्धिः स्वप्रमाणाधिक्यम्। विपरीतैर्विशिष्टतया व्यवस्थितैः, विपर्ययः क्षयः। अयनं अयः गतिः, विपरीतां गतिर्विपर्ययोऽपचयः। सामान्यविशेषैर्द्रवयगुणकर्मभेदेन त्रिप्रकारोऽधिगच्छति। तथा चाहुः - "सर्वेषां सर्वदा वृद्धिस्तुल्यद्रव्यगुणक्रियैः। भावैर्भवति भावानां विपरीतैर्विपर्ययः"। द्रव्यतो यथोक्तम् (सं.सू.अ.१९)- "रक्तमाप्याय्यते रक्तेन, मांसं मांसेन, मेदो मेदसा, अस्थि तरुणास्थ्ना, मज्जा मज्ना, शुक्रं शुक्रेण, तथा गर्भश्चामगर्भेण"। तत्र रक्तेन रक्तमित्युभयमप्यौदकम्। मांसेन मांसमिति पार्थिवम्। तथा, सलिलात्मकं पयस्तदात्मकमेव श्लेष्माणमभिवर्धयति। तद्वत्क्षीरजातं घृतं शुक्रम्। तथा जीवन्तीकाकोल्यादयः सोमात्मानो द्रव्यविशेषाः सौम्यधात्वेककारणानि स्नेहबलपुंस्त्वौजांसि। मरीचपञ्चकोलभल्लातकादयो बुद्धिमेधाग्न्यादीन् संवर्धयन्ति। गुणतः - चोचमोचखर्जूराणि पार्थिवानि द्रव्यतो निर्दिष्टान्यपि श्लेष्माणमुदकात्मकमभिवर्धयन्ति, स्निग्धगुरुशीतादिगुणसामान्यात्। कर्मापि त्रिविधं कायवाङ्मनोव्यापारात्मकम्। तत्र कायिकानि- धावनलङ्घनप्लवनादीनि चलत्वसामान्याद्वायोर्वृद्धये। वाचिकानि--भाष्याध्ययनगेयादीनि, मानसानि- मनोव्यापाराश्चिन्ताकामशोकभयानि, तान्यपि मनसः क्षोभणहेतुत्वाद्वायोर्वृद्धिकराणि। तथा सन्तापकृत्त्वसामान्यात्क्रोधेर्ष्यादि पित्तस्य। स्वप्नालस्यशय्यासुखादीनि स्थैर्यसामान्यात्कफस्येति। विपर्ययस्तु क्षयाय। यथाह। द्रव्यतः (सं.सू.अ.१४, च.सू.अ.२५)- "गवेधुकान्नं कर्शनीयानाम्"। तत्र वातात्मिकया गवेधुकया पार्थिवानां मांसादीनां कृशिमा क्रियते। तथा तैजसेन क्षारेण श्लेष्मणः। गुणतो यथा- आरनालमौदकं श्लेष्माणं तद्विपरीतैर्लघुरूक्षोष्णतीक्ष्णविशदगुणैः क्षपयति। कर्मतः - निद्रालस्यसौमनस्यानि सपरिस्पन्दं वातमपरिस्पन्दस्यभावतयाऽपचिन्वन्ति। तथा परिस्पन्दरूपाश्चिन्ता-व्यवायव्यायामा मन्दपरिस्पन्दवैपरीत्यात्कफमिति।

आ० र०- अथ बहिरङ्गं व्याचष्टे-दोषदूष्यविकृत्युत्पादनद्वारेण यो व्याधीनां कारणं, स बहिरङ्गः। स च द्वेधा, वृद्धिहेतुः क्षयहेतुश्च। तत्र व्रुद्धिहेतुमाह-वृद्धिरिति। सर्वेषां दोषदूष्याणां समानैस्तुल्यधर्मकैर्द्रव्यैर्वृद्धिर्भवेत्। यथारूक्षादिगुणस्य वायोः, तत्समानगुणं श्मामाकादि वर्द्धनम्। सस्नेहादिगुणस्य पित्तस्य तैलादि। स्निग्धादिगुणस्य कफस्य क्षीरादि। दूष्येशु

स्वेदरक्तयोः पित्तवत् वृद्धिहेतुः। शेषाणां श्लेष्मवत्। वक्ष्यति हि (सू. अ. ११।२६)-"तत्रास्थनि स्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः। शेल्ष्मा दुशेषेशु तेनैषामा श्रयाश्रयिणां मिथः॥ यदेकस्य तदन्यस्य वर्द्धनक्षपणौषधम्। अस्थिमारुतयोर्नैवम्।" इति।

वर्णितमेव वृद्धिः समानैः, क्षयो विपरीतैरिति। तौ तु वृद्धिक्षयौ यतो वाय्वादीनां भवतः, तत्प्रख्यापनार्थमाह-

रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकाः॥१४॥
षड् द्रव्यमाश्रितास्ते च यथापूर्वंबलावहाः।

स०-स्वाद्वादयः षड्रसाः, रसनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्रसाः। ते च रसा द्रव्यं पञ्चभूतात्मकमाश्रिताः, यथापूर्वं च बलावहाः। यो यः पूर्वो यथापूर्वं, बलावहा बलप्रापकाः। बलमावहन्ति प्रापयन्तीति यावत्। तस्मात्सर्वेभ्यो रसेभ्यो मधुरो रसः प्रकर्षेण देहिनां बलकरः। कषायस्तु सर्वेभ्यो जघन्यबलावहः। तत्र स्वादुर्मधुरो घृतगुडादिः। अम्लोऽम्लिकामातुलुङ्गादिः। लवणः सैन्धवादिः। तिक्तो भूनिम्बादिः। ऊषणः कटुको मरीचादिः। कषायो हरीतक्यादिः। स्वादुर्मधुरपर्यायः। ऊषणः कटुकपर्यायः। यथा त्र्यूषणं त्रिकटुकमुच्यते। कषाय एव कषायकः, यथा कटुरेव कटुकः। षडिति षडेव, न न्यूना अधिका वा। यद्यपि ते रसा गुणाः स्वाद्वादिभेदतस्तथा संसर्गतस्तथाऽनुरसतस्तारतम्यपरिकल्पनावशतोऽपि भिद्यमानरूपा अपि षट्वं नातिवर्तन्ते।

आ० र० -अथ साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानार्थं द्रव्यधर्मानाह-ते च रसप्रभाववीर्यविपाकगुणभेदात्पञ्च। तत्र रसनाग्राह्यो रसः। शेशो गुणः। कायाग्निपाकजो विशिष्टो रसो विपाकः। तथैवोत्पन्नो गुणो वीर्यम्। द्रव्यस्यात्मा प्रभावः। तत्र रसभेदानाह-रसा इति। ते च स्वाद्वादयः पट्। स्वादुर्मधुरः, ऊषणः कटुकः। ते च द्रव्यमाश्रिताः, द्रव्यधर्मा इत्यर्थः। क्षारस्य द्रव्यविशेषवाचित्वाद्रसविशेषवाचित्वेऽपि लवणविशेषवाचित्वान्न सप्तमरसत्वम्।

बलावहाख्यं रसकर्माह-ते चेति। ते च रसा यथापूर्वं बलावहाः। यो यस्मात्पूर्वः स तस्मादधिकं बलमावहति। यो यस्मात्पूर्वः स तस्मादधिकं बलमावहति। कषायो बल्यस्तत ऊषणस्ततस्तिक्त इत्यादि।

तत्राद्या मारुतं घ्नन्ति त्रयस्तिक्तादयः कफम्॥ १५॥
कषायतिक्तमधुराः पित्तमन्ये तु कुर्वते।

स०-तत्र तेषु रसेषु मध्ये, आद्यास्त्रयः स्वाद्वम्ललवणाः, मारुतं घ्नन्ति शमयन्ति। अन्ये तु तिक्तोषणकषायास्तमेव चानिलं कुर्वते कोपयन्ति। तिक्तादयस्त्रयस्तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति प्रशमयन्ति। अन्ये तु मधुराम्ललवणास्तमेव कफं कुर्वते। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति। अन्ये त्वम्ललवणकटुकास्तदेव पित्तं कुर्वते। एतेनेदमुक्तं भवति। मधुरो वातपित्तघ्नः श्लेष्मकरः। अम्लो वातं हन्ति, कफपित्ते तु जनयति। लवणो मारुतं हन्ति, कफपित्ते तु कुरुते। तिक्तः कफपित्ते नाशयति, वातं तु जनयति। ऊषणः कफं नाशयति, वातपित्ते तु जनयति। कषायः कफपित्ते हन्ति, वातं तु करोतीति।

आ० र०- वातादीनां साक्षाद्रसाकथनादस्पष्टे दोषद्रव्ययोः साधर्म्यवैधर्म्ये स्पष्टयति-तत्राद्या इति। तत्र तेषु रसेषु मध्ये, आद्यास्त्रयो रसाः स्वाद्वम्ललवणाः, मारुतं घ्नन्ति। तिक्तादयस्तिक्तोषणकषायाः कफं घ्नन्ति। कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नन्ति। अन्ये तु कुर्वत इति त्रिष्वपि योज्यम्। तेन तिक्तोषणकषाया वायुं कुर्वन्ति। स्वाद्वम्ल लवणाः कफम्। अम्ललवणकटुकाः पित्तम्। अत एव ते ते रसास्तत्र तत्र सन्तीत्यनुमेयम्। उक्तं च कपिलेन-"कट्वम्ललवणं पित्तं स्वाद्वम्ललवणः कफः। कषायतिक्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः॥" इति।

एषां च रसानामाश्रयो द्रव्यम्, तच्च त्रिप्रकारमित्याह-

शमनं कोपनं स्वस्थहितं द्रव्यमिति त्रिधा॥ १६॥

स०-इति अनेन प्रकारेण शमनादिभेदेन, त्रिधा त्रिप्रकारं, द्रव्यम्। अन्येन प्रकारेण द्विधा अथवा अनेकधा। इतिशब्दः प्रकारार्थेऽभिहितः। यत् कुपितान् वातादीन् दोषान् शमयति, तच्छमनम्। यथा- तैलं घृतं माक्षिकम्। तत्र तैलं स्नेहौष्ण्यगौरवयोगाद्वातं तद्विपरीतगुणं शमयति। सर्पिर्माधुर्यशैत्यमान्द्यगुणयोगात्तद्विपरीतगुणं पित्तम्। मधु च रौक्ष्यतैक्ष्ण्यकषाययोगात्तद्विपरीतगुणं कफम्। यद्वातादीन् दोषान् रसादीन्धातून् मूत्रादिन्मलांश्च कोपयति, तत्कोपनम्। यथा-यवकपाटलभाषमत्स्याममूलकसार्षपमन्दकदधिकिलाटविरुद्धमत्स्यपयः प्रभृति। दोषादीनां मलपर्यन्तानां स्वप्रमाणस्थितानां साम्यानुवृत्तिहेतुर्यद्द्रव्यं तत् स्वस्थेभ्यो हितम्। यच्च स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोति, ऋतुचर्याध्याये सेव्यत्वेनोक्तम्। तथा मात्राशितीयाध्याये रक्तशालिषष्टिकयवगोधूमजाङ्गलमांसजीवन्तीशाकदिव्योदकक्षीरादि। तथा यदूर्जस्करं रसायनवाजीकरणं सर्वदा शीलनीयत्वेन निर्दिष्टम्।

आ० र०- प्रभवभेदानाह- शमनमिति। प्रभावो रसादिष्वन्तरङ्ग इति द्योतयितुं द्रव्यशब्देनोक्तः, द्रव्यमिति त्रिधेति। शमनं कोपनं स्वस्थहितं चेति त्रैविध्यम्। यद् द्रव्यं समैः समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयति तच्छमनम्। तद्यथा-मधुरशीतापि जीवन्ती कफं शमयति। कटुपाकरसो गुरुः स्निग्धोऽपि रसोनः कफवारौ। यद् द्रव्यं विपरीतैः समविपरीतैर्वा रसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् कोपयति तत्कोपनम्। यथा-गुरूष्नस्निग्धमधुरमपि फाणितं वातं कोपयति। तैरेव गुणैर्माषः पित्तकफौ। यद् द्रव्यं वातादीनां क्षयवृध्द्योर्हेतुरपि स्वस्थस्य न तथा, तत्स्वस्थहितम्। यथा-गुरुमधुररूक्षशीतोऽपि यवः स्वस्थस्य पित्तं न क्षपयति। गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीरं स्वस्थस्य कफं न कोपयति। एवं सर्वत्रापि प्रभाव उदाहृणीयः। वक्ष्यति च (सू. अ. ९१२६)-"रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजम्।" इति। अन्ये तु शमनादीन् द्रव्यभेदानाहुः। तत्तु न सम्यक्। द्रव्यभेदत्वे यदेव शमनं, तदेव कोपनं तदेव स्वस्थहितमिति सङ्करो न युक्तः। दर्मभेदत्वे तु रसादिसङ्करवद्युक्तः। किञ्च द्रव्यभेदाश्चेदमी तदा रसादिधर्मभेदानां प्राक्पश्चाद्वा अभिधेयाः स्युः, न मध्ये। तत्स्मात्प्रभावद्भेदा एव शमनादयः।

तस्य वीर्यमाह-

उष्णशीतगुणोत्कर्षात्तत्र वीर्यं द्विधा स्मृतम्।

स०-तत्र तस्मिन् द्रव्ये, वीर्यं द्विविधम्। विंशतेर्गुणानां मध्याद्द्वावुष्णशीतौ, तदुत्कर्षाद्वीर्यमिति सर्वायुर्वेदप्रसिद्धौ, द्वावेव गुणौ शीतोष्णौ वीर्यकरणहेतू। वीर्यं शक्तिः। उष्णगुणोत्कर्ष उष्णगुणातिशय एव कश्चिदुष्णवीर्याख्यां लभते। तथा शीतगुणोत्कर्षः शीतगुणातिशय एव शीतवीर्याख्याम्। यद्यपि नानात्मकमपि द्रव्यं, तथाप्यग्नीषोमात्मकत्वाज्जगतो द्विधैव वीर्यम्।

आ० र० -वीर्यद्वैविध्यमाह-उष्णेति। तच्च उष्णं शीतं च। ननु गुरुलघुस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्णानामपि वीर्यत्वात्कथं द्वे एवेत्यत आह-उष्णशीतगुणोत्कर्शात्। यद्यपि कायाग्निपाकादष्टौ गुणा जायन्ते, तथाप्युष्णशीतयोर्गुणयोरुत्कर्षात् द्वैविध्यम्। गुणान्तरतिरस्कारे शक्तिरुत्कर्षः। शक्त्युत्कर्षे वीर्यशब्दो लोकेऽपि प्रसिद्धः। तत्र द्रव्ये। वीर्यमपि द्रव्याश्रयमित्यर्थः।

द्रव्यविपाकमाह-

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः॥१७॥

स०-विपाकस्त्रिविधः, सर्वद्रव्याणां परिणामकालभावी कार्यानुमेयो जाठराग्निसम्बन्धाद्रसस्य स्वरूपान्तरप्रादुर्भावः। स त्रिधैव, रसषट्त्वेऽपि न षोढा। तेन किञ्चित्स्वादुपाकं, किञ्चिदम्लविपाकं, किञ्चित्कटुविपाकं, द्रव्यम्। तत्र मधुरलवणयोर्मधुरो विपाकः। अम्लस्याम्लः। तिक्तकटुकषायाणां कटुकः। स च कार्यानुमेयः। तथा च वक्ष्यति (सू.अ.९/२०)- 'जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्। रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः' इति। अत एव सोपसर्गः पाकशब्द उपात्तः। विशिष्टः पाको विपाकः, न

पाकमात्रस्वरूपः। तथा च भट्टारकचरकमुनी (च.सू.अ.२६/६८) - 'रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठया। वीर्यं यावदधीवासान्निपाताच्चोपलभ्यते' इति। एवं कर्मनिष्ठानुमित एकरूपावस्थो जाठराग्निसंयोगाद्यो रसानां रसान्तरोद्भवः, स एव विपाकः। न तु यो जाठराग्निसंयोगमात्राद्रसानामनेकावस्थः, प्राङ्मधुरोऽनन्तरं स एव पच्यमानोऽम्लस्ततो विपच्यमानः स एव कटुर्विपाकः।

आ र०-विपाकभेदानाह-त्रिधेति। ते च त्रयः, स्वादुरम्लः कटुकश्चेति।

द्रव्यस्य गुणानाह-

गुरुमन्दहिमस्निग्धश्लक्ष्णसान्द्रमृदुस्थिराः।
गुणाः ससूक्ष्मविशदा विंशतिः सविपर्ययाः॥१८॥

स०-तत्र द्रव्ये गुर्वादयो दश गुणाः सविपर्यया विंशतिर्वेज्ञेयाः। एषां क्रमाद्विपरीता लघुतीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनसरस्थूलपिच्छिलाः। गुरुस्तद्विपर्ययो लघुः। मन्दस्तद्विपर्ययस्तीक्ष्णः। हिमस्तद्विपर्यय उष्णः। स्निग्धस्तद्विपर्ययो रूक्षः। श्लक्ष्णस्तद्विपर्ययः खरः। सान्द्रस्तद्विपर्ययो द्रवः। मृदुस्तद्विपर्ययः कठिनः। स्थिरस्तद्विपर्ययः सरः। सूक्ष्मस्तद्विपर्ययः स्थूलः। विशदस्तद्विपर्ययः पिच्छिलः।

आ० र० -गुणभेदानाह-गुरुमन्देति। ते च विंशतिः। तत्र गुर्वादयो दश, तद्विपर्ययाश्च लघुरीक्ष्णोष्णरूक्षखरद्रवकठिनचलस्थूलपिच्छिला दश। द्रव्यस्य बृंहणे कर्मणि शक्तिर्गुरुः, लङ्घने लघुः, शमने मन्दः, शोधने तीक्ष्णः, स्तम्भने हिमः, स्वेदने उष्णः, क्लेदने स्निग्धः, शोषणे रूक्षः, रोपणे श्लक्ष्णः, लेखने खरः, प्रसादने सान्द्रः, विलोडने द्रवः, श्लथने मृदुः, दृढने कठिनः, धारणे स्थिरः, प्रेरणे चलः, विवरणे सूक्ष्मः, संवरणे स्थूलः, क्षालने विशदः, लेपने पिच्छिल इति। ननु व्यवायिविकाश्याशुकारिप्रसन्नसुगन्धादयः सविपर्ययाश्चान्येऽपि गुणा दृश्यन्ते। तद्यथा स्वयमेवाह (नि. अ. ६११)-"तीक्ष्णोष्णरूक्षसूक्ष्माम्लव्यवाय्याशुकरं लघु। विकाशि

विशदं मद्यमोजसोऽस्माद्विपर्ययः॥" चरकः (सू. अ. २७।२१३)- "स्वादु शातं मृदु स्निग्धं बहलं श्लक्ष्णपिच्छिलम्। गुरु मन्दं प्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः॥ तदेवङ्गुणमेवौजः सामन्यादभिवर्धयेत्॥" सुश्रुतः (सू. अ. ४६।११८९)- "कषायं कफपित्तघ्नं किञ्चित्तिक्तं रुचिप्रदम्। हृद्यं सुगन्धि विशदं लवलीफलमुच्यते॥" अयमेव (सू. अ. १।११)-"पित्तं सस्नेहतीक्ष्णोष्णं लघु विस्रं सरं द्रवम्॥" चरकः (सू. अ. २२७।११९३)- "शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम्। प्रकृत्या दिव्यमुदकं भ्रष्टं पात्रमपेक्षते॥" इत्यादि। तत्कथं विंशतिरुगुणा इति। अत्रोच्यते। य एतेऽतिरिक्ता गुणा दर्शिताः, ते विंशतावेवान्तर्भूताः। तथाहि- व्यवायिविकाशयाशुकारिणस्तावन्मद्ये पठ्यन्ते। प्रसन्नः क्षीरे। मद्यगुणविपरीता ओजसि। य एवौजसि त एव क्षीरे। ततश्च तद्गुणपरस्परविपर्ययपर्यालोचनया व्यवाग्नि-द्रवेऽन्तर्भूतः। विकाशी-खरे। आशुकारी-चले। प्रसन्नः-स्थूले। ते हि पारिशेष्यात् बहलश्लक्ष्णस्थिरसूक्ष्माणां विपर्ययाः। स्वदुशीतमन्दस्निग्धपिच्छिलगुरूणां ह्यम्लोष्णतीक्ष्णरूक्षविशदलघवो विपर्ययाः प्रसिद्धा एव। व्यवाय्यादिलक्षणं च द्रवादिष्वेव सम्भवति। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६।१५२१)- "व्यवायी देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते। विकाशी विकषन् धातुन् सन्धिबन्धान् विमुञ्चति॥ आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवात्" इति। प्रसन्नत्वं स्फुटत्वम्। तच्च स्थूल एव, तस्य स्फुटप्रत्यक्षत्वात्। सुगन्ददुर्गन्धौ तु मन्दतीक्ष्णविशेषौ, इन्द्रियप्रसादनोद्वेजनद्वारा शमनशोधनरूपत्वात्। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६।१५२०)- "सुगन्धो रोचनो मृदुः। दुर्गन्धो विपरीतोऽस्मात्" इति। शुचिविमलौ तु विशदविशेषौ। अदृष्टानां हि मलानां क्षालने शक्तिः शुचित्वम्। दृष्टानां विमलत्वम्। शिवं परिणामे हितम्। मृष्टं जिह्वाप्रियम्। ते च गुणकार्ये। गुणशब्दस्तूपचारात्। यथा- "क्षुद्बोधनो बस्तिविशोधनश्च प्राणाप्रदः शोणितवर्धनश्च। ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता वायुं जयेदष्टगुणो हि मण्डः॥" इत्यादौ। यत्तु व्यवायिविकाशिनौ प्रस्तुत्योक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. १)- "सरतीक्ष्णप्रकर्षौ तु कैश्चित्तौ परिकल्पितौ" इति। तदेकीयमतत्वादनादरणीयम्। तदादरणे यत्तैले व्यवायिबद्धविद्धयोरभिधानं तद्विरुद्धं स्यात्। यच्च मद्ये रीक्ष्णत्रिकाशिनोस्तत्पुनरुक्तं स्यात्। यत्तु पित्ते तीक्ष्णविस्त्रयोरभिधानं, तदिन्द्रियोद्वेजकत्वे सत्यपि घोणेन्द्रियस्योद्वेजनातिशयार्थम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १)- "इन्द्रियार्थो व्यवायी च विकाशी चापरे गुणाः। सत्त्वं रजस्तमश्चेति त्रयः प्रोक्ता महागुणाः॥" इति।

रोगकारणमाह-

कालार्थकर्मणां योगो हीनमिथ्यातिमात्रकः।
सम्यग्योगश्च विज्ञेयो रोगारोग्यैककारणम्॥ १९॥

स०-कालः शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः। अर्थाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा महाभूतगुणाः। तथा चागमः (च.शा.अ.१/२९)- "अर्थाः शब्दाद्यो ज्ञेया गोचरा विषया गुणाः" इति। कर्म क्रिया, कायवाङ्मनश्चेष्टा। कालश्चार्थश्च कर्म च तानि कालार्थकर्माणि, तेषां योगः सम्बन्धः, कालार्थकर्मणां योगः। किम्भूतः, हीनमिथ्यातिमात्रकस्तथा सम्यग्योगश्चेति। ये कालादीनां योगा हीनमिथ्यातिमात्रकाः, ते रोगैककारणम्। तेषामेव यः सम्यग्योगः, स आरोग्यैककारणं प्रधानकारणमिति। एकशब्दः प्रधानवचनः। यथा- 'एकः पार्थो धनुर्धरः' इति। कालस्य हीनयोगः स्वरूपहानिः। मिथ्यायोगः स्वरूपाद्वैपरीत्यम्। अतियोगः स्वरूपातिशयः। यथा- हीनशीतता हीनोष्णता हीनर्षता हीनयोगे। शीतकालावसरेऽत्यौष्ण्यमुष्णकालावसरे शीतं वर्षाकालेऽवृष्टिर्मिथ्यायोगे । अतिशैत्यमत्यौष्ण्यमतिवर्षणमतियोगे। एतद्योगत्रयं रोगकारणम्। सम्यग्योगो यथास्वरूपस्थितिरारोग्यकारणम्। अर्थानां पुनः स्वेन स्वेनार्थेनेन्द्रियस्य हीनः संयोगो हीनयोगः। पुरुषानभिमतादिनार्थजातेनेन्द्रियस्य योगो मिथ्यायोगः। अत्यन्तसंयोगोऽतियोगः। एते त्रयो रोगकारणम्। यथास्वं सम्यग्योग आरोग्यकारणम्। कायादिकर्मणो हीनप्रवृत्तिर्हीनयोगः। वेगोदीरणादिकं सामिभुक्तभाषणादिकं रागद्वेषादिकं च यथास्वमुत्तरत्र (सू.अ.१२/४०) वक्ष्यमाणं मिथ्यायोगः। अतिप्रवृत्तिरतियोगः। सर्वेषां समा प्रवृत्तिः समयोगः। तेन हीनादयो योगास्त्रयो रोगकारणम्। सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम्।

आ० र०- उक्तधर्मकाणां द्रव्याणाम् सदोपयोगात्सदैव दोषवैषम्ये प्राप्ते विशेषमाह- कालार्थेति। द्रव्याणि चरकोक्तानि (सू. अ. ११४७)- "खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसङ्ग्रहः।" इति। तत्र कालः साक्षादुपयुज्यते। महाभूतानि त्वर्थद्वारेण। दिगात्ममनांसि

कर्मद्वारेण। कालो वर्षाशीतोष्णभेदात् त्रिधा। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धभेदादर्थः पञ्चधा। कायिकवाचिकमानसिकभेदात्कर्म त्रिधा। तेषामसम्यग्योगो रागकारणं, सम्यग्योगस्त्वारोग्यकारणम्। तत्रासम्यग्योगस्त्रिधा, हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति। शीतादीनां काललक्षणानामल्पत्वं कालस्य हीनयोगः, विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः, आधिक्यमतियोगः। इन्द्रियैरिन्द्रियार्थानां योऽल्पः सम्बन्धः, सोऽर्थस्य हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः। अल्पा चेष्टा कर्मणां हीनयोगः, अनुचितो मिथ्यायोगः, अधिकोऽतियोगः। असम्यग्योगाद्विपरीतः सर्वेषां सम्यग्योगः। एतदुक्त भवति। यथपि सर्वदा द्रव्यैर्योगस्तथाप्यसम्यग्योगो यदा, तदा दोषवैषम्यम्। यदा सम्यग्योगस्तदा दोषसाम्यम्। इति बहिरङ्गो हेतुः।

रोगारोग्ये के उच्यते इत्याह-

रोगास्तु दोषवैषम्यं, दोषसाम्यमरोगता।

स०-दोषाणां वातादीनां, वैषम्यं स्वप्रमाणादेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा वृद्धिः क्षयो वा, रुजाकरत्वाद्रोग एव। वैषम्यं विषमता स्वरूपाच्च्यावः। ततः कार्यकारणयोरभेदेन पठितो रोग इति। दोषाणां साम्यं स्वरूपादप्रच्युतिः समभावोऽरोगता आरोग्यं, स्वास्थ्यमिति यावत्।

आ० र०- अथ लक्षणं व्याचष्टे। रोगं लक्षयति-रोगस्त्विति । दोषदूष्याणां यद्वैषम्यं विकृतत्वं तद्रोगः। दोषशब्दोऽन्तरङ्गहेतुमात्रोपलक्षणः।

प्रसङ्गादारोग्यं लक्षयति-दोषसम्यमिति। दोषदूष्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तदारोग्यम्।

निजागन्तुविभागेन तत्र रोगा द्विधा स्मृताः॥२०॥

स०-तत्र तयो रोगारोग्ययोः, रोगा द्विधा निजागन्तुभेदेन। निजा वातादिदोषजन्मानः। आगन्तवो बाह्यहेतवः। तथा चाचार्यवचनम् (सं.सू.अ.२२)- "निजास्त्रिदोषोत्थाः। बाह्यहेतुजास्त्वागन्तवः"। अनयोरियान्विशेषः। निजे रोगे वातादयः पूर्वं

वैषम्यं गत्वा पश्चाद्यथामभिनिर्वर्तयन्ति। आगन्तवः पुनः व्यथापूर्वमेवोत्पद्यन्ते, अनन्तरं तत्र वातादयः कुप्यन्तीति। अनेनोभयस्य निजागन्तुभेदभिन्नस्य व्याधेश्चेतः सन्तापकत्वं बोद्धव्यम्।

आ० र०- रोगभेदानाह-निजेति। द्विविधो रोगः, निज आगन्तुश्चेति। तत्र यद्दोषवैषम्यं स्वयमुत्पाद्य व्यथां निर्वर्तयति, स निजो रोगः। यस्तु शस्त्रादिना हेत्वन्तरेणोत्पन्नः, स आगन्तुः।

यत एवं देहमनसी रोगाधिष्ठानत्वेन स्थिते, न केवलो देहो नापि केवलं मनः। तस्मादतोऽनन्तरमिदमाह-

तेषां कायमनोभेदादधिष्ठानमपि द्विधा।

स०-तेषां निजागन्तुकानां विकाराणां रोगाणां, कायमनोभेदेन द्विविधमधिष्ठानं स्थानम्। ज्वरास्रपित्तकासादीनां कायः। मदमूर्छासन्न्यासग्रहभूतोन्मादापस्माररागद्वेषादीनां मनः। अधितिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिष्ठानम्। कायः शरीरम्। मनश्चेतः।

आ० र०- रोगाधिष्ठानमाह-तेषामिति। तच्च द्विधा, शरीरं मनश्च।

ननु कायिकानां रोगाणामुत्पत्तौ हेतवो वातादयो दोषाः प्रकुपिता उक्ताः। मानसानां च रोगाणां को हेतुः, तदर्थमाह-

रजस्तमश्च मनसो द्वौ च दोषावुदाहृतौ॥२१॥

स०-मनश्चेतः, तस्य रजस्तमसी दोषौ, उपप्लवावविद्यासम्भवौ। अत्र च प्राधान्यादादौ रजो निक्षिप्तम्। चशब्दः पवनादीनामप्युपसङ्ग्रहार्थः। यस्मात्तेऽपि मनः संश्रित्य विकुर्वते। सङ्ग्रहे ह्युक्तम् (उ.अ.९)- "षडुन्मादा भवन्ति वातपित्तकफसन्निपाताऽऽधिविषनिमित्ताः" इत्यादि। उदाहृतौ इत्युदाहरणमात्रमुद्देशमात्रं

वचनमात्रम्। अत्रायुर्वेदशास्त्रे, रजस्तमसोर्न साकल्येन व्याकरणमनिलादीनामिव। ते खल्वत्र स्वभावस्थानादिभिः प्रकारैरशेषमुक्ताः, न तु रजस्तमसी।

आ० र०- दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्टानत्वाद्दुष्टिहेतुमाह-रज इति। स च द्विधा, रजस्तमश्च। द्वौ दोषौ द्वे दुष्टिकारणे इत्यर्थः। न त्वनयोर्वातादिवद्दोषत्वम्, ततोऽनन्तरमनुक्तेर्दोषविज्ञानीयादिषु चाग्रहणात्। कायोऽपि दुष्ट एव रोगाधिष्ठानम्। तस्य तु दोषा एव दुष्टिकारणम्।

रोगोपहतशरीरज्ञानोपायमाह-

दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः परीक्षेत च रोगिणम्।

स०-रोगोऽस्यास्तीति रोगी व्याधितः, तं दर्शनादिभिः परीक्षेत। दर्शनेन दृष्ट्या, कासमेहाद्यार्तेषु पीतशुक्लवर्णसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्दितादिकम्। स्पर्शनेन हस्तकायस्पर्शेन, ज्वरगुल्मविद्रध्याद्यार्तम्, तथा शीतोष्णस्तब्धस्पन्दश्लक्ष्णखरस्पर्शादिकं च। प्रश्नेन पृच्छया, शूलारोचकच्छर्दिहृदर्दत्वं सुच्छन्ददुश्छन्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रद्विष्टेष्टसुखदुःखानि च, इत्यातुरमुखात्परीक्षेत।

आ० र०- रोगित्वज्ञानोपायमाह-दर्शनेति। स च त्रिधा, दर्शनं स्पर्शनं प्रश्नश्चेति। तत्र दर्शनेन वैवर्ण्यादिकं, स्पर्शनेन शैत्यादिकं, प्रश्नेन शूलादिकं, निर्धार्य रोग्ययमिति निश्चयः।

रोगविशेषाधिगमोपायमाह-

रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः॥२२॥

स०-रोगं निदानादिभिः पञ्चभिः परीक्षेत। निदानं कारणं हेतुरित्यनर्थान्तरम्। तच्चासन्नविप्रकृष्टभेदेन द्विधा। आसन्नमपि द्विविधम्, आसन्नात्यासन्नभेदेन। आसन्नं

रूक्षलघुशीतादिद्रव्योपयोगः। अत्यासन्नं तु यतः समनन्तरमेव रोगोत्पत्तिः। यथा वातादयो दोषाः क्रुद्धाः। विप्रकृष्टं यत् आदिकाले रुद्रकोपादि ज्वरादीनाम्। तथा हविःप्राशादि मेहकुष्ठादीनाम्। तेनैवंविधमर्थजातमेवंविधस्य रोगस्य हेतुत्वेनोपदिष्टम्, एवंविधश्चोत्पन्नोऽतो निदानाइज्ञायते रोगः। प्राग्रूपं पूर्वरूपं भविष्यतो व्याधेरप्रकाशितदोषविशेषाधिष्ठितस्य लक्षणम्, उद्धुभूषुर्ज्वरादिरामयो वातादिदोषविशेषेणालिङ्गितरूपाभासो येनावभास्यते, यथायथमल्पत्वाद्यदव्यक्तमस्फुटं लिङ्गं तत्प्राग्रूपम्। लक्षणं पुनस्तदेव प्राग्रूपाद्विलक्षणम्, येन सकलदोषविशेषालिङ्गितः स्फुटलिङ्गो व्याधिर्दृश्यते लक्ष्यते। उपशयः सुखानुबन्ध्याहाराद्युपयोगः। एवंविधेनाहारादिकेन हि तस्य पीडा नाभूत्, एवंविधेन चाभूत्, अत उपशयाइज्ञायतेऽयं रोग इति। स व्याधिसात्म्यः स्वास्थ्यहेतुः सुखावहः। आप्तिर्निर्वृत्तिः सम्प्राप्तिरागतिर्जातिरित्यनर्थान्तरम्। एवं दुष्टेनैवं स्थानस्थितेनैवमनुगतेनानया कल्पनयैवंमार्गेण दोषेणेति परिकल्पनम्, अत आप्त्या ज्ञायतेऽयं रोग इति।

आ० र०- रोगित्वे हि ज्ञाते कोऽसौ रोग इति विशेषज्ञानोपायमाह-रोगमिति। स च पञ्चधा, निदानं प्राग्रूपं लक्षणम् उपशयः आप्तिश्च। आप्तिः सम्प्राप्तिः। निदानं बहिरङ्गो हेतुः। प्राग्रूपं पूर्वजो रोगः। रोगस्य हि रजवत् प्रकाशमानस्य परिवारभूता रोगाः केचित्पूर्वं प्रकाशन्ते, केचित्सह, केचित्पश्चात्। तत्र ये पूर्वं, ते पुर्वरूपम्। ये सह, ते रूपम्। ये पश्चात्ते उपद्रवाः। ते चोभयेऽपि लक्षणपदेन सङ्गृहीताः। उपशयः व्याधिसात्म्यम्। आप्तिरन्तरङ्गो हेतुः। इति रोगलक्षणम्।

उपशयादिप्रसङ्गे च देशकालावप्युपयुज्येते। अतस्तावपि पठति-

भूमिदेहप्रभेदेन देशमाहुरिह द्विधा।

स०-इहास्मिन्नायुर्वेदशास्त्रे, आचार्या द्विधा द्विप्रकारं, देशमाहुः कथयन्ति। भूमिभेदेन देहभेदेन च।

आ० र०- अथौषधं व्याचष्टे। तच्च देशकालावपेक्षते इति प्रथमं तावद्देशः। तत्र देशे भेदद्वयमाह-भूमिदेहेति। तच्च भूमिर्देहश्च। इहेत्यायुर्वेदशास्त्रे। शास्त्रान्तरेषु देहस्य देशव्यवहाराभावात्।

देहदेशः शिरःपाण्यादिलक्षणः प्रसिद्धः। भूमिदेश उच्यते-

जाङ्गलं वातभूयिष्ठमनूपं तु कफोल्बणम्॥२३॥
साधारणं सममलं त्रिधा भूदेशमादिशेत्।

स०-भूदेशं पुनस्त्रिधा त्रिप्रकारम्, आदिशेत् वदेत्। तत्र जाङ्गलो देशोऽल्पोदकतरुपर्वतत्वेन वक्ष्यमाणलक्षणः, वातभूयिष्ठो वातप्रचुरः। तत्र जाता ओषधिखगपुरुषमृगादयो वातप्रधाना भवन्ति। प्रचुरोदकवृक्षो यो निर्वातो दुर्लभातपः सोऽनूप इति। स च कफप्रधानः। तज्जाश्चौषध्यादयः स्निग्धा भवन्ति। साधारणः पुनरुभयलक्षणो मध्यपतितो व्यामिश्ररूपः। स च सममलो वातादिसमदोषः। अत्र दोषा एव मलशब्देनोक्ताः। वक्ष्यति हि (सङ्ग्रहे सू.अ.२०)। "देहस्य मलिनीकरणादाहारमलत्वाच्च मलाः।"

आ० र० - भूदेशभेदानाह-जाङ्गलमिति। ते च त्रयः, जाङ्गलोऽनूपः साधारणश्च। तत्र यो वातभूयिष्ठो वातरोगबहुलस्तं जाङ्गलं, यः कफोल्बणः कफरोगबहुलस्तमनूपं, यः सममलः समदोषत्वादारोग्यबहुलस्तं साधारणमादिशेत्। देहभेदास्तु प्रकृतिभेदैरुक्ताः।

भेषजस्य सम्यग्योगहेतुं कालमाह-

क्षणादिर्व्याध्यवस्था च कालो भेषजयोगकृत्॥२४॥

स०-कालो द्विविधः, क्षणादिलक्षणो व्याध्यवस्थालक्षणश्च। भेषजस्यौषधस्य, योगं करोति। तदर्थसम्पादनसामर्थ्यं करोतीत्यर्थः। भेषजस्य योगो भेषजयोगः, तं करोति। क्षणादिः प्रसिद्धः। आदिग्रहणाल्लवत्रुटिमुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनसंवत्सराणां परिग्रहः।

क्षणादिकालस्योदाहरणम्। यथा- "पूर्वाह्णे वमनं देयं मध्याह्ने तु विरेचनम्। मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते बस्तिं दद्याद्विचक्षणः॥" व्याध्यवस्था सामनिराममृदुमध्यतीक्ष्णत्वात्तत्तद्योग्यौषधविसृष्टिः। यथा (च,चि.अ.३/१४० , हृ.चि.अ.१/२१)- "लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्तिक्तको रसः। मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा॥" यथा (च.चि.अ.३०/२८७)- "ज्वरे पेयाः कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम्। त्र्यहं वा षडहं युंज्याद्वीक्ष्य दोषबलाबलम्॥" यथा (हृ.चि.अ.१/४४)- "मृदुर्ज्वरो लघुर्देहश्चलिताश्च मला यदा। अचिरज्वरितस्यापि भेषजं योजयेत्तदा॥" अस्यामवस्थायां दत्तमौषधमारोग्याय भवति।

आ० र० - कालभेदद्वयमाह-क्षणादितिति। तच्च क्षणादिरूपो व्याध्यवस्थारूपश्च। क्षणो मात्रा, आदिशब्दात्काष्ठाकलानाडिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षाणि। तत्राक्षिनिमेषो मात्रा, ताः पञ्चदश काष्ठा, तास्त्रिंशत्कला, ताः सदशभागा विंशतिर्नाडिका, ते द्वे मूहूर्तः, ते तुल्यरात्रिंदिवे राशिभागे चत्वारः पादोना याम, तैश्चतुर्भिरहो रात्रिश्च, पञ्चदशाहोरात्राः पक्षः, तौ द्वौ मासः, तौ द्वावृतुः, ते त्रयोऽयनं, ते द्वे वर्षम्। व्याध्यवस्था आमपच्यमानपक्कनवपुराणतीक्ष्णतीक्ष्णमृदुत्वादयः।

देशकालयोरुपयोगमाह-भेषजयोगकृदिति। देशकालवाक्ययोः शेषभुतोऽयं ग्रन्थः। योऽयमुक्तो देशः कालश्च। तदुभयं भेषजस्य योगं योग्यतां करोति। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. २३)- "भेषजमवचारयन् प्रागेव तावदातुरं परीक्षेत। कस्मिन्नयं देशे जात इत्यादि। तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदमाहारजातमिदं विहारजातमेतावद्बलमेवंविधं सत्वमेवंविधं सात्म्यमियं भक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति। तथा, अतिस्थूलोऽतिकृशो दुर्बलो दुष्टमांसशोणितास्थ्यङ्गावयवोऽल्पाग्निरल्पाहारोऽसात्म्याहारोऽपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सोढुम्। किं पुनस्तथाविधो भेषजवेगमिति। तथा, कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयतीत्युपक्रम्य, शीतोष्णवर्षालक्षणा ऋतव इत्याद्युपक्रम्य, औषधग्रामस्त्वित्यादि। तथा, तस्मात्साधारणेष्वेव तदन्तरा लेषु वमनादीनि योजयेदिति। तथा, आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा। यथाऽस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा। न ह्यप्राप्तीतकालमौषधं यौगिकं भवति" इति।

तच्चौषधं द्विप्रकारमाह-

शोधनं शमनं चेति समासादौषधं द्विधा।

स०-समासात्संक्षेपतः, यत्किञ्चिज्जगत्यौषधं सम्भवति, तदनेकप्रकारं सम्भवदपि द्वैरूप्यानतिक्रमाच्छोधनशमनलक्षणात् द्विधेत्युक्तम्। एकं शोधनरूपमपरं शमनरूपमिति। शोधनं यत् कुपितान् दोषान् बहिर्निःसार्य रोगोपशमनं करोति। शमनं यत्स्वस्थानस्थितानामेव साम्यहेतुः।

आ० र० - औषधभेदद्वयमाह-शोधनमिति। तच्च शोधनंशमनं च। समासत इत्यनुवर्तमानेऽपि पुनः समासग्रहणमतिसंक्षेपाय। सामान्योक्त्या विशेषसङ्ग्रहः संक्षेपः। लङ्घनविशेषयोः शोधनशमनयोरुक्तिरित्यतिसंक्षेपः। स च बृंहणस्य शमनेऽन्तर्भावं मत्वा कृतः। वक्ष्यति हि (सू. अ. १४।७)- "बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च।" इति। शोधनं अधिकबहिर्निरसनेन दोषसाम्यकरम्। शमनं त्वधिकक्षपणवर्धनाभ्याम्। अतएवात्यधिके दोषे शोधनम्, अधिकक्षीणयोः शमनमिति विभागः सिद्धः।

औषधमुक्तम्। तस्य विषयमाह-

शरीरजानां दोषाणां क्रमेण परमौषधम्॥ २५॥
बस्तिर्विरेको वमनं तथा तैलं घृतं मधु।

स०-शरीरजानां वातादीनां, क्रमेण यथासंख्येन परिपाठ्योद्देशनिर्देशेन, परमौषधं प्रधानौषधं, बस्त्यादिवमनान्तं शोधनरूपं, तैलादिमध्वन्तं शमनरूपम्। तेन वातस्य बस्तिर्गुदप्रणिधेयस्नेहक्काथादि परमौषधम्। पित्तस्य विरेको मुखपीतं गुदमार्गेणान्तःस्थितस्य दोषस्य निःसारणं परमौषधम्। कफस्य वमनं मुखेन पीतं तेनैव दोषस्य निःसारणं परमौषधम्।

इति शोधनरूपेण दोषाणामौषधम्। तैलादि तु शमनस्वरूपेणौषधम्। तथेति क्रमेणैव। वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य माक्षिकं परमौषधम्। प्रधानमौषधमिति यावत्।

आ० र०- शोधनशमनविशेषाणां विषयविभागमाह-शरीरजानामिति। तत्र शोधनविशेषा बस्त्यादयः क्रमेण दोषाणामौशधम्। वातस्य बस्तिः, पित्तस्य विरेकः, कफस्य वमनम्। तथा शमनविशेषास्तैलादयः। वातस्य तैलं, पित्तस्य घृतं, कफस्य मधु। किं सर्वेषां, नेत्याह-शरीरजानां, शरीरे जाताः द्वितीयं रोगाख्यं जन्म प्राप्ताः शरीरजाः शरीराश्रितास्तेषाम्। कथं, परमतिशयेन। एतदुक्तं भवति। सर्वेषां दोषाणं बस्तिरौषधं विशेषाद्वातस्य। सर्वाणि शोधनानि वातस्यौषधं विशेषाद्बस्तिः। तथा मनःशरीराश्रयाणां दोषाणां बस्तिरौषधं विशेशाच्छरीराश्रयाणाम्। एवं विरेकादिषु वाच्यम्।

कायादिदेशमाश्रित्य सर्वत्र सर्वमेव शरीरजातानां दोषाणां क्रमेण परमौषधमुक्तम्। अथ मानसयोर्दोषयोः किं तत्परमौषधं स्यादिति, तदर्थमाह-

धीधैर्यात्मादिविज्ञानं मनोदोषौषधं परम्॥ २६॥

स०-मनोदोषयो रजस्तमसोः, रोगविघ्नकारि धीधैर्यादिकं, परमौषधम्। धीश्च धैर्यं चात्मविज्ञानं च तत्तथाविधम्। तत्र धीर्बुद्धिर्बाह्याध्यात्मिकानां भावानां हिताहितपरिच्छेदविभागकारिणी। धैर्यं धृतिश्चेतसः स्थिरत्वमचापलम्, येन प्रतिषिद्धेषु न प्रवर्तते, हितेषु च न सीदति। आत्मविज्ञानं योगाभ्याससमाधिना परमात्मस्वरूपविज्ञानम्। आदिग्रहणाज्ज्ञानविज्ञानस्मृतिदेशकालादीनां परिग्रहः। मनोदोषसमुत्थकामादिजरोगार्थः परशब्दो विशेषणत्वेन निर्दिष्टः।

आ० र०- अमूर्तस्य शमनस्य विषयमाह-धीति। तच्च धीप्रभृति। धीर्बुद्धिः, यया हिताहितविवेकः। धैर्यं दुःखसहत्वं, येन हितसेवनमहितत्यागः। आत्मादिविज्ञानं आत्मादयः आत्मदेशकालास्तेषां विज्ञानमीदृशोऽहमीदृशे देशे ईदृशे काले व्यवहरामीति ज्ञानं, येन हितसेवनस्याविच्छेदः। एतत्सर्वं मनोदोषोषधं हृदयाश्रयाणां वातादीनामौषधं परं, सर्वमेव

मनोदोषाणामौषधं विशेषाद्धीप्रभृति। तथा मनःशरीराधिष्ठितानां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषान्मनोधिष्ठितानामित्यर्थः। इति रोगौषधम्।

एवं तावदनेन सकलचिकित्सितमुक्तम्। तच्च पादचतुष्टययुक्तं कार्यकरं, तदर्थमाह-

भिषक् द्रव्याण्युपस्थाता रोगी पादचतुष्टयम्।
चिकित्सितस्य निर्दिष्टं, प्रत्येकं तच्चतुर्गुणम्॥२७॥

स०-चिकित्सितस्य रोगोपशमलक्षणस्य, पादचतुष्टयमङ्गचतुष्टयमुक्तम्। प्रत्येकं तच्चतुर्गुणमेवं षोडशगुणं चिकित्सितं भेषजं भिषजो भाषन्ते। भिषग्वैद्यः, तस्य प्राधान्यादग्रे निर्देशः। तथा चागमः (चरके सू.अ.९/१०)- "योक्ता प्रयोक्ता शास्ता च प्रधानो भिषगत्र तु॥" तथा सङ्ग्रहेऽपि (सू.अ.२)- "यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः। स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत्॥चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः।" द्रव्याण्यैषधानि। उपस्थाता परिचारकः। रोगी आतुरः। एवत्पादचतुष्टयं निर्दिष्टमाचार्येण।

आ० र० - औषधपादानाह-भिषगिति। ते च चत्वारः, भिषग्द्रव्यमुपस्थाता रोगी चेति। उपस्थाता परिचारकः। चिकित्सितस्यौषधस्य। पादत्वं चैषां क्रियानिष्पादकावयवत्वात्। पादान्विशिनिष्टिप्रत्येकमिति। तत्पादचतुष्टयं, प्रत्येकं च तुर्गुणं ज्ञेयम्। तत्तद्गुणवतामेवैषां पादत्वमित्यर्थः।

उद्देशक्रमेण तेषां गुणानाह-

दक्षस्तीर्थात्तशास्त्रार्थो दृष्टकर्मा शुचिर्भिषक्।

स०-दक्षः- कर्मणि चतुरः। तीर्थादुपाध्यायाद्विदितागमादात्तो गृहीतः शास्त्रार्थो येन स तीर्थात्तशास्त्रार्थः, "अनेकमन्यपदार्थे" इति तृतीयार्थे बहुव्रीहिः, आगमप्राप्तशास्त्रस्वरूपः। बहुशो दृष्टं कर्म येन चिकित्सालक्षणं स दृष्टकर्मा-अभ्यस्तकर्मा शतशश्चिकित्सितरोगः।

शुचिः- कायवाङ्मनोव्यापारैर्मलीमसैरपरामृष्टः, अलिप्सावान् अर्थोपजीविकाहेतोर्न करोति परं धर्मोपार्जनेनेति शुचिः।

आ० र० - तत्र भिषग्गुणानाह-दक्ष इति। दक्षः-शीघ्रकारी। तीर्थात्तशास्त्रार्थो-गुरोर्गृहीतायुर्वेदार्थः। तीर्थं-गुरुः। दृष्टकर्मा-बहुधाऽनुष्ठितशास्त्रार्थः। शुचिर्मनोवाक्कायैः शुद्धः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २)- "अभेद्योऽनुद्धतोऽस्तम्ब्धः सूरतः प्रियदर्शनः। सूरतः-कारुणिकः। बहुश्रुतः कालवेदी ज्ञातग्रन्तोऽर्थकर्मवित्॥ अनाथान् रोगिणो यश्च पुत्रवत्समुपाचरेत्। गुरुणा समनुज्ञातः स भिषक्शब्दमश्नुते॥ यस्तु केवलशास्त्रज्ञः कर्मस्वपरिनिष्ठितः। स मुह्यत्यातुरं प्राप्य प्राप्य भीरुरिवाहवम्॥ यः पुनः कुरुते कर्म धाष्ट्र्याच्छास्त्रार्थवर्जितः। स सत्सु गर्हामाप्नोति वधं चेच्छति राजतः॥ हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपुनर्भवे। ज्ञानं चतुर्विधं यस्य स राजार्हो भिशग्वरः॥शास्त्रं शास्त्राणि सलिलं गुणदोषप्रवृत्तये। पात्रापेक्षीण्यतः प्रज्ञां बाहुश्रुत्येन बृंहयेत्॥ प्रदीपभूतं शास्त्रं हि दर्शनं विपुला मतिः। ताभ्यामतः सुयुक्ताभ्यां चिकित्सन्नापराध्यति॥ आहूत एव यो याति सुवेषः सुनिमित्ततः। गत्वाऽऽतुरार्थादन्यत्र न निधत्ते मनः क्वचित्॥ व्याधिं परीक्षते सम्यङ्निदानाविशेषतः। ह्रेपणीयां च तद्वार्तां न प्रकाशयते बहिः॥ सहसा न च तस्यापि क्रियाकालमहापयन्। जानाति चोपचरितुं स वैद्यः सिद्धिमश्नुते॥ नाददीतामिषं स्त्रीभ्यस्तदध्यक्षे पराङ्मुखे। ताभिश्च रहसि स्थानं परिहारां च वर्जयेत्॥ जिजीविषुर्व्याधितोऽपि पुर्वोक्तगुणवर्जितान्। क्रियाविक्रयिणो वैद्यान् मृत्योरग्रेसरा हि ते॥ यद्वैद्ये विगुणे पादा गुणवन्तोऽप्यनर्थकाः। स पादहीनानप्यार्तान् गुणवान् यच्च यापयेत्॥ चिकित्सायास्तमेवातः प्रधानं कारणं विदुः। व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम्॥ स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात्। साध्ययोरपि संयोगो बलिनोर्यात्यसाध्यतम्॥ विद्यादसाध्यमेवातः साध्यासाध्यसमागमम्। नासाध्यः साध्यतां याति, साध्यो याति त्वसाध्यताम्॥ पादापचाराद्दैवाद्वा यात्यवस्थान्तरं गदः। वरमाशीविषविषं दीप्तमग्निमयोऽपि वा॥ उपयुञ्जीत न त्वार्तादामिषं कृपणाज्जनात्। परोभूतदया धर्म इत्यार्तेषु भिषग्वरः॥ वर्तते यः सुसिद्धार्थः स सर्वमतिवर्तते" इति।

औषधमपि चतुर्विधम्-

बहुकल्पं बहुगुणं सम्पन्नं योग्यमौषधम्॥२८॥

स०-बहवः कल्पाः यस्मिन् सम्भवन्ति स्वरसक्काथचूर्णाद्यास्तद्बहुकल्पं-व्याधीनां निवारणक्षमं न तु लवणवदेककल्पम्। तद्धि सुखमुपयुज्यते। नानाशक्तयो हि सत्त्वाः। बहवो गुणा यस्य गुरुमन्दादयस्तद्बहुगुणम्, अथवा यदनेकरोगविनाशनसमर्थम्। सम्पन्नं-सम्पत्तियुक्तं, न विपन्नम्, प्रशस्तभूमिदेशजातादिगुणयुक्तम्। तथा च ग्रन्थः (हृदये क.अ.१/१)- "धन्वे साधारणे देशे समे सन्मृत्तिके शुचौ। श्मशानचैत्यायतनश्वभ्रवल्मीकवर्जिते।" इति। अथवा पाकसंस्कारादियुक्तम्। योग्यं-दातुं यद्यत्रार्हति तच्च तत्र योग्यम्। व्याधिदेशकालदोषदूष्यदेहवयोबलादीन् ज्ञात्वा, युज्यते दीयत इति तद्योग्यं, रोगस्य रोगिणश्च।

आ० र० - द्रव्यगुणानाह-बहुकल्पमिति। बहवः कल्पाः स्वरसादयो यस्य तद्बहुकल्पम्। बहवो गुणाः गुरुमन्दादयो यस्य तद्बहुगुणम्। रसादिसम्पत्त्या यद्युक्तं तत्सम्पन्नम्। देशकालाद्युचितं योग्यम्। औषधमत्र द्रव्यं, चिकित्सितरूपस्यौषधस्याङ्गत्वायोगात्।

उपस्थातापि चतुर्विधः -

अनुरक्तः शुचिर्दक्षो बुद्धिमान् परिचारकः।

स०-अनुरक्तो-दृढभक्त आतुरस्य। शुचिः- कायवाङ्मनोव्यापारैर्दुष्टैरपरामृष्टः। दक्षः-सर्वचेष्टासु चतुरः। बुद्धिमान्- विशिष्टया बुद्ध्या युक्तः, प्रवीण इति यावत्।

आ० र० - परिचारकगुणानाह-अनुरक्त इति। अनुरक्तःस्नेहलः। शुचिदक्षौ वैद्यवत्। बुद्धिमान्-प्राज्ञः।

रोग्यपि चतुर्विधः -

आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो ज्ञापकः सत्त्ववानपि॥२९॥

स०-आढ्यो-धनवान्। भिषग्वश्यो-वैद्यायत्तः, तदुक्तकारी। ज्ञापको-निदानावस्थादीनामावेदकः, वैद्यं रोगाहारविहारादीनामन्वयव्यतिरेकं बोधयितुं समर्थः। सत्त्ववान्-धैर्ययुतो मोहवर्जितः, धैर्येण प्रायश्चित्तवच्चिकित्सां करोति। अपि समुच्चये।

आ० र०- रोगिगुणानाह-आढ्य इति। आढ्यो-धनवान्। भिषग्वश्यो-वैद्याधीनः। ज्ञापकः-स्वानुभूयमानरोगावस्थानिरूपणसमर्थः। सत्त्ववान्-रोगौषधक्लेशसहः। इति भिषगादिपादचतुष्टयम्।

सुखसाध्यादिकस्य व्याधिचतुष्टयस्य लक्षणमुच्यते-

(साध्योऽसाध्य इति व्याधिर्द्विधा, तौ तु पुनर्द्विधा।
सुसाध्यः कृच्छ्रसाध्यश्च, याप्यो यश्चानुपक्रमः॥१॥)
सर्वौषधक्षमे देहे यूनः पुंसो जितात्मनः।
अमर्मगोऽल्पहेत्वग्ररूपरूपोऽनुपद्रवः॥३०॥
अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिः पादसम्पदि।
ग्रहेष्वनुगुणेऽष्वेकदोषमार्गो नवः सुखः॥३१॥

स०-सर्वौषधक्षमे देह उत्पन्नौ व्याधिः सुखसाध्यः सुखोपायः, तथा कालेनाल्पेन साध्यते। सर्वाण्यौषधानि यः क्षमते सहते तीक्ष्णमध्यमृदुरूपाणि नानादेशजानि शमनानि तथा शोधनरूपाणि तथा विषक्षारादीनि। यूनः - वयस्यस्य, तरुणस्येत्यर्थः। पुंसो - न स्त्रियाः। पुंग्रहणं स्त्रीनिवृत्त्यर्थम्। यतस्तस्याः सर्वदा भीरुत्वमबुद्धिमत्त्वं च, अतो यथोक्तानुरूपगुणाभावः। सा तु यस्मात्तीक्ष्णोष्णौषधानि न सहते, सौकुमार्यादियोगात्।

जितात्मनोऽलोलुपस्य, जित आत्मा येन, विषयाभिलाषं परिहरतः। अमर्मगो - न मर्मस्थः, मर्माणि - शिरोहृदयबस्तिप्रभृतीनि, तेषु गच्छतीति मर्मगः, न मर्मगोऽमर्मगः, हृत्कण्ठादिपीडाकरणासमर्थः। अल्पहेत्वग्ररूपरूप इति। हेतुश्चाग्ररूपं च रूपं च तानि हेत्वग्ररूपरूपाणि, अल्पानि हेत्वग्ररूपरूपाणि यस्य स तथाविधः। हेतुर्निदानम्, अग्ररूपं - पूर्वरूपम्, रूपं - लक्षणम्, एतान्यल्पानि यस्य। अनुपद्रव इति। न विद्यते उपद्रवो यस्य, उत्पन्नस्य व्याधेरनन्तरं जायते योऽन्यो व्याधिः, न तल्लक्षणभूतोऽप्रधानः, न यथास्वलक्षणः, तदुपक्रमनिरोधकः, स उपद्रवः। तथा चागमः - "व्याधेरुपरि यो व्याधिर्भवत्युत्तरकालजः। उपक्रमविघाती च स ह्युपद्रव उच्यते॥" इति। अतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतिरिति। दूष्यश्च देशश्च ऋतुश्च प्रकृतिश्च ता दूष्यदेशर्तुप्रकृतयः, अतुल्या दूष्यदेशर्तुप्रकृतयो यस्य। अतुल्याः - न सदृशाः। यथा - दूष्ये मेदोमज्जादौ, अनूपदेशे, शीततौ, आतुरो वातप्रकृतिः, तस्य कुपितं पित्तं सुखसाध्यमिति। अतुल्यदूष्यो यथा - श्लेष्मणा शीतेन रक्तमुष्णं दूषितम्। अतुल्यदेशो व्याधिर्यथा - अनूपदेशे पित्तसम्भूतः। अतुल्यर्तुर्यथा - शरदि कफोद्भवः। अतुल्यप्रकितिर्यथा - पित्तप्रकृतेः श्लेष्मोद्भवो व्याधिः। नन्वतुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वादसौ कृच्छ्रसाध्यो याप्यो वा प्राप्तः, न सुखसाध्यः, अनेकसुखोपक्रमसाध्यत्वात्। यतो दूष्यादीनामतुल्यत्वात्परस्परमन्य एवोपक्रमः। एकसुखोपक्रमः सुखसाध्यो व्याधिः। अत एव साध्ययाप्यपरित्याज्या मेहाः श्लेष्मपित्तवातोत्थाः (हृ.नि.अ.१०/६)- "समासमक्रियतया महात्ययतयापि च" इत्येवं निर्दिशति। अत्रोच्यते। तथाप्रभावत्वात्प्रमेहाख्यस्य व्याधेः, यदुत श्लेष्मप्रमेहः समक्रियत्वात्साध्यः, पित्तप्रमेहो विषमक्रियत्वाद्याप्यः, महात्ययत्वाच्च वातप्रमेहः प्रत्याख्येयः। किञ्च तुल्यदूष्यदेशर्तुप्रकृतित्वान्महारम्भो निष्प्रत्यनीको व्याधिर्जायते, अतोऽसौ न सुखसाध्यः। कुत्रचिद्व्याधौ तुल्यदूष्यादिरपि सुखसाध्यत्वेन ज्यायान्। तथा च ग्रन्थः - "ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यत्वहेतवः॥" पादसम्पदीति। भिषगादीनां चतुर्णां पादानां सम्पत्समृद्धिः, तस्यां सत्यां, अङ्गचतुष्टये परिपूर्णे सति। ग्रहेष्वनुगुणेष्विति। ग्रहाः - सूर्यादयः, तेष्वनुगुणेष्वनुकूलराशिस्थितेषु शोभनस्थानगतेषु सत्सु। एकदोषमार्ग इति। दोषश्च मार्गश्च दोषमार्गम्, एकं दोषमार्गं यस्य स तथोक्तः। दोषो - वातादिः। मार्गस्त्रिविधः शाखादिर्वक्ष्यमाणो बाह्याभ्यन्तरमध्यभेदेन। तेनैकेन वातादीनामन्यतमेन दोषेण यो जातो न द्वाभ्यां त्रिभिर्वा, तथैकेनापि मार्गेण बाह्येन

मध्येनाभ्यन्तरेण वा जातः। नवो - न जरठः, अचिरोत्पन्न इत्यर्थः। यस्माद्वत्सरातीता व्याधयोऽसाध्याः। स तथाविधो व्याधिः सुखः - सुखेन साध्यते। तथा च ग्रन्थः (सं.सू.अ.२, च.नि.अ.८) - "सुखसाध्यः सुखोपायः कालेनाल्पेन साध्यते" इति।

आ० र०- उक्तमौषधमसाध्ये व्याधौ निशेद्धुं साध्ययाप्यासाध्यविवेकं करोति। तत्र साध्यो द्विविधः, सुखः कृच्छ्रश्च। तत्र सुखसाध्यं लक्षयति-सर्वौषधेति। सर्वौषधक्षमदेहत्वाद्येकोनविंशतिलक्षणो रोगः सुखः-सुखसाध्यः। तानि च लक्षणानि विपर्ययात्यन्ताविपर्ययाभ्यां सह लिख्यन्ते, कृच्छ्रादिषूपयोगात्। सर्वौषधक्षमदेहजत्वं, कतिपयौषधक्षमदेहजत्वं, औषधमात्राक्षमदेहजत्वम्। १। युवजत्वं, बालवृद्धजत्वं, अतिबालतिवृद्धजत्वम्। २। पुंजत्वं, स्त्रीनपुंसकजत्वं, गर्भिणीसूतिकास्त्रीलक्षणनपुम्सकजत्वम्। ३। विषयानासक्तेन्द्रियजत्वं, विषयासक्तेन्द्रियजत्वं, असद्विषयासक्तेन्द्रियजत्वम्। ४। अमर्मगत्वं, मर्मगत्वं, प्राणहरमर्मगत्वम्। ५। अल्पनिदानत्वं, बहुनिदानत्वं, यावदुक्तनिदानत्वम्। ६। अल्पसम्प्राप्तित्वं, बहुसम्प्राप्तित्वं, यावदुक्तसम्प्राप्तित्वम्। ७। हेतुर्निदानं सम्प्राप्तिश्च। अल्पपुर्वरूपत्वं, बहुपुर्वरूपत्वं, यावदुक्तपूर्वरूपत्वम्। ८। अल्परूपत्वं, बहुरूपत्वं, यावदुक्तरूपत्वम्। ९। अनुपद्रवत्वं, सोपद्रवत्वं, यावदुक्तोपद्रवत्वम्। १०। उत्पादकदोषापेक्ष्या विपरीतदूष्यत्वं, यथा-पित्तजे रसगत्वम्। तुल्यदूषय्त्वं, यथा-पित्तजे रक्तगत्वम्। तुल्यनेकदूष्यत्वं, यथा-पित्तजे रक्तस्वेदगत्वम्। ११। विपरीतदेशत्वं, यथा-कफजे जांगलत्वम्। तुल्यदेशत्वं, यथा-कफजेऽनूपगत्वम्। तुल्यदेशजन्मगत्वं, यथा-कफजे जन्मप्रभृतिसेवितानूपगत्वम्। १२। अतुल्यर्तुत्वं, यथा-वातजे शारदत्वम्। तुल्यर्तुत्वं, यथा-वातजे ग्रीष्मत्वम्। तुल्यप्रकोपर्तुत्वं, यथा-वातजे वार्षिकत्वम्। १३। विपरीतप्रकृतित्वं, यथा-पित्तजे कफप्रकृतित्वम्। तुल्यप्रकृतित्वं, यथा-पित्तजे पित्तकृतिवम्। तुल्यनिन्द्यप्रकृतित्वं, यथा-पित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वम्। वातस्य योगवाहित्वात्। १४। पादसम्पद्भावत्वं, पादविकृतत्वं, सर्वपादविकृतत्वम्। १५। अनुकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलग्रहत्वं, प्रतिकूलसर्वग्रहत्वम्। १६। एकदोषत्वं, द्विदोषत्वं, सर्वदोषत्वम्। १७। एकमार्गत्वं, अनेकमार्गत्वं, सर्वमार्गत्वम्। १८। अनतिक्रान्तवत्सरत्वं, अतिक्रान्तवत्सरत्वं, बह्वतिक्रान्तवत्सरत्वम्। १९।

आ० र० - कृच्छ्रसाध्यं लक्षयति-शस्त्रादीति। यो गदः शस्त्रादिसाधनः, स कृच्छ्रः-कृच्छ्रसाध्यः। यश्च गदस्ततस्तेभ्यः सुखसाध्यलक्षणेभ्यो जाते सङ्करे स्थितः, सोऽपि कृच्छ्रः। सुखसाध्यलक्षणस्य तद्विपर्ययेण सहैकत्रावस्थानं सङ्करः। यथा-युवजत्वस्य स्त्रीजत्वेन। बालजत्वस्य वृद्धजत्वेन तु सहानवस्थानान्न सङ्करः। एवं सर्वत्र। अस्य च सङ्करत्रैविध्यान्त्रैविध्यम्। अल्पविपर्यये सङ्करे कृच्छ्रः, तुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः, बहुविपर्यये कृच्छ्रतमः। तथा, शस्त्रक्षाराग्निसाधनत्वान्त्रैविध्यम्। एतेषां षण्णां सङ्करे तारतम्यं स्वयमूह्यम्।

कृच्छ्रसाध्यं व्याधिमाह-

शस्त्रादिसाधनः कृच्छ्रः सङ्करे च ततो गदः।

स०-यो गदो रोगः, शस्त्रादिसाधनः शस्त्रादिभिः साध्यते, स कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रप्रतीकारो महद्भिरुपायैः साध्यते तथा चिरेण। तथा च ग्रन्थः (सं.सू.अ.२)- "कृच्छ्रैरुपायैः कृच्छ्रस्तु महद्भिश्च चिरेण च॥" आदिग्रहणेन क्षाराग्निकर्मविषलेपादयो गृह्यन्ते। तथा, सङ्करे च - ततः पूर्वोक्तात्साध्यलिङ्गात्सङ्कीर्णत्वे सति - यो गद उत्पन्नः, सोऽपि कृच्छ्रसाध्यः। चशब्दः समुच्चये। ततस्तस्मादुक्तसाध्यलक्षणाद्यः सङ्करे द्वित्रिविपर्यये सति स्थितः। तथा च - युवा आतुरः किन्तु न विजितात्मा। विजितात्मा वा किन्तु रोगो मर्मस्थानगः। सर्वौषधक्षमे देहे जातः किन्तु वृद्धः। कदाचिद्युवा न सर्वौषधक्षमो देहः। एवमनया दिशा सर्वमप्यूह्यम्।

आ० र०- याप्यं लक्षत्वादिति। तत इत्यनुवर्तते। यो गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः, स याप्यः। नन्वौषधैर्निवर्तते चेत्साध्यत्वं, नो चेदसाध्यत्वं, किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह-पथ्याभ्यासात् शेषत्वात्, पथ्यस्यौषधस्याभ्यासो नित्यसेवनं, तस्माद्यच्छेपत्वं ततो याप्यः। शिष्यते निवर्तमानोऽपि कात्स्न्र्येन न निवर्तत इति शेषः। स च निःशेषानिवर्तनान्न साध्य एव, किञ्चिन्निवर्तनान्नासाध्य एव, किन्तु साध्यासाध्यो याप्याख्यः।

स च कियन्तं कालं याप्य इत्याह-आ आयुषः, यावदायुरस्ति तावद्याप्यः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. २)- "दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते। याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः॥ प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः" इति

याप्योऽत उच्यते-

शेषत्वादायुषो याप्यः पथ्याभ्यासाद्विपर्यये॥३२॥

स०-बाहुल्येन विपर्यये साध्यलक्षणविपरीतत्वे सत्यायुषो जीवितस्य शेषत्वादक्षीणत्वान्मारयितुमसमर्थः, पथ्यैराहारविहारैर्याप्यो यापनीयः, नासौ प्रत्याख्येयः। एतावानेवास्य प्रत्याख्येयाद्याधेर्विशेषो यदायुःशेषत्वं, याप्यस्य व्याधेरायुःशेषमात्रं वर्जयित्वा यदन्यत्तत्सर्वं समानं प्रायेणास्य च प्रत्याख्येयस्य व्याधेः। कस्य विपर्यये सति ? प्रकृतत्वात्सुखसाध्यस्य। पथ्यैराहारविहारैरभ्यसनमभ्यासः पुनः पुनः करणम्, तस्माद्धिताहारविहारसेवनाद्याप्यः। स च चिकित्सायामल्पं सुखं दत्त्वा पुनः सोऽल्पेनैव हेतुना प्रतन्यते। तथा च ग्रन्थः (सं.सू.अ.२) - "दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते। याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः। प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः"।

आ० र० - याप्यं लक्षत्वादिति। तत इत्यनुवर्तते। यो गदः सुखसाध्यलक्षणविपर्यये स्थितः, स याप्यः। नन्वौषधैर्निवर्तते चेत्साध्यत्वं, नो चेदसाध्यत्वं, किमिदं तृतीयं याप्यत्वं नामेत्यत आह-पथ्याभ्यासात् शेषत्वात्, पथ्यस्यौषधस्याभ्यासो नित्यसेवनं, तस्माद्यच्छेपत्वं ततो याप्यः। शिष्यते निवर्तमानोऽपि कात्स्न्येन न निवर्तत इति शेषः। स च निःशेषानिवर्तनान्न साध्य एव, किञ्चिन्निवर्तनान्नासाध्य एव, किन्तु साध्यासाध्यो याप्याख्यः। स च कियन्तं कालं याप्य इत्याह-आ आयुषः, यावदायुरस्ति तावद्याप्यः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. २)- "दत्त्वाल्पं सुखमल्पेन हेतुना स प्रतन्यते। याति नाशेषतां रोगः कर्मजो नियतायुषः॥ प्रपतन्निव विष्कम्भैर्धार्यतेऽत्रातुरो हितैः" इति।

प्रत्याख्येय उच्यते-

अनुपक्रम एव स्यात्स्थितोऽत्यन्तविपर्यये।
औत्सुक्यमोहारतिकृद् दृष्टरिष्टोऽक्षनाशनः॥३३॥

स०-न विद्यत उपक्रमः प्रतीकारो यस्य सोऽनुपक्रमोऽचिकित्स्यः, प्रत्याख्येय इति यावत्। कोऽसावनुपक्रमः ? योऽत्यन्तविपर्यये स्थितः। यो गदोऽर्थाद्याप्यलक्षणादवशिष्टायुः शेषरूपादत्यन्तविपर्यये स्थितः, सर्वक्रियापथातिक्रान्तः, मज्जशुक्रादिगम्भीरधातुगतः, मर्मसन्धिसमाश्रितः, सोऽनुपक्रम एवाचिकित्स्यः, साधयितुमशक्यत्वात्। तथौत्सुक्यादिकृदिति। औत्सुक्यं च मोहश्चारतिश्च ताः करोतीत्यौत्सुक्यमोहारतिकृत्। औत्सुक्यं विषयोत्कण्ठा, मोहो - वैचित्यं चित्तनाशोऽज्ञानम्, अरतिरसुखं न कुत्रचिदवस्थितिः स्थानासनादिष्वनिर्वृतिश्चेतसः, एतावतो यः करोति सोऽनुपक्रमः। तथा दृष्टरिष्ट इति। दृष्टं रिष्टं मरणख्यापकं चिह्नं यस्मिन् स दृष्टरिष्टः, दृष्टमरणख्यापकलक्षणोऽनुपक्रम एव। तथाऽक्षनाशन इति। अक्षाणीन्द्रियाण्युच्यन्ते। चक्षुरादीन्यपि नाशयति सोऽक्षनाशनः, इन्द्रियोपरोधी रोगोऽनुपक्रमो यः शीघ्रमिन्द्रियविघातकृत्। एवं पुरा परीक्ष्य व्याधिचिकित्सामारभेत। अन्यथाऽवश्यं स्वार्थादिहानिमवाप्नुयाद्वैद्यः। तथा च ग्रन्थः (सं.सू.अ.२)- "व्याधिं पुरा परीक्ष्यैवमारभेत ततः क्रियाम्। स्वार्थविद्यायशोहानिमन्यथा ध्रुवमाप्नुयात्" इति।

आ० र०- असाध्यं लक्ष्यति-अनुपक्रम इति। यो गदः सुखसाध्यलक्षणात्यन्तविपर्यये स्थितः, यश्च औत्सुकयमोहारतिकृत्, यश्च दृष्टरिष्टः-दृष्टमरनचिह्नः, यश्च अक्षनाशनः-सर्वेन्द्रियविघाती, स चतुर्विधोऽनुपक्रम एव स्यात्। नास्त्युपक्रमः प्रतीकारो यस्येत्यनुपक्रमः। एवशब्दो याप्यव्युदासार्थः। याप्योऽपि निःशेषानिवर्तनादनुपक्रमः, किन्तु किञ्चिन्निवर्तनात्सोपक्रमोऽपि। अयं त्वनुपक्रम एव॥ तस्मात्तत्रौषधं कुर्यादित्यर्थादुक्तम्।

साध्यलक्षनयुक्तोऽप्यातुरो नोपक्रमणीय इति दर्शयति-

त्यजेदार्तं भिषग्भूपैर्द्विष्टं तेषां द्विषं द्विषम्।
हीनोपकरणं व्यग्रमविधेयं गतायुषम्॥ ३४॥
चण्डं शोकातुरं भीरुं कृतघ्नं वैद्यमानिनम्।

स०-एवंविधमार्तमातुरमुपक्रम्यमपि त्यजेत्परिहरेत्। भिषग्भूपैर्द्विष्टं - भिषग्भिस्तथा भूपै राजभिर्द्विष्टम्, वैद्या राजानश्च यं द्विषन्ति। तथा, तेषां द्विषं-शत्रुं, भिषग्भूपान्यो द्वेष्टि, तमपि त्यजेत्। द्विष्टं-शत्रुं चात्मनः। हीनोपकरणमिति उपकरणविकलं हीनचिकित्साङ्गम्। व्यग्रं-कार्यबहुलमन्यकार्यापेक्षिणं कार्यान्तरासक्तचेतसम्। अविधेयं- भिषजः, तदाज्ञां यो न करोति, तमपि त्यजेत्। गतायुषं- परिक्षीणजीवितम्। चण्डं- सहसापकारकरणबुद्धिं क्रूरकर्माणम्। शोकातुरं- स्त्र्यादिविरहोत्थेन शोकेन शुचार्तम्। भीरुं- सभयम्। कृतघ्नं- यः कृतोपकारोऽप्यपकारं करोति। वैद्यमानिनं- अवैद्योऽपि यो वैद्यमिवात्मानं मन्यते स्वमतेनैवौषधं करोति मूढः, तमपि त्यजेत्।

आ० र० - आतुरविशेषेऽप्यौषधं निषेधति-त्यजेदिति। भिषत्भूपैर्द्विष्टमार्तं रोगिणं त्यजेत्। भिषजश्च भूपाश्च भिषग्भूपाः, तैर्द्विष्टम्-ते यं द्विषन्ति। तेषां द्विषं-भिषग्भूपान् योद्वेष्टि। द्विषमात्मानं यो द्वेष्टि। हीनोपकरणं-औषधसामग्रीरहितम्। व्यग्रं-कार्यान्तरव्याकुलम्। अविधेयं-वैद्यस्यानधीनम्। गतायुषमुत्पन्नस्थायिरिष्टम्। भीरुं-व्यापद्भयात् त्यक्तौषधम्। कृतघ्नमुपकारेऽप्यपकारिणम्। वैद्यमानिनं-अवैद्योऽपि य आत्मानं वैद्यं मन्यते। एषां साध्यानामप्यौषधं न कार्यमित्यर्थः। इति सुखसाध्यादिलक्षणम्।

एवं च प्रथमेऽध्याये सकलतन्त्रार्णवस्य तात्पर्यं व्याख्यातम्। अनन्तरं सुखस्मरणार्थमध्यायसङ्ग्रहं विवक्षुरिदमाह-

तन्त्रस्यास्य परं चातो वक्ष्यतेऽध्यायसङ्ग्रहः॥ ३५॥

स०-अस्य- अष्टाङ्गहृदयाख्यस्य, तन्त्रस्य- तन्त्र्यन्ते धार्यन्तेऽनेनायुर्वेदार्था इति तन्त्रम् तस्य, अध्यायसङ्ग्रहः - अध्यायानां सङ्ग्रहः संक्षेप एकत्र राशीकरणम्, अतः परं - अस्मादूर्ध्वम्, सुखस्मरणाय मया वक्ष्यते।

आ० र० - इत्येष व्याधिप्रतीकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः, एतावानेवार्थोऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति ज्ञापनर्थम्। एवं हि ज्ञाते शास्त्रतात्पर्यं ज्ञायते। शास्त्रे हि केचिदर्था विधीयन्ते, केचिदनूद्यन्ते, केचित्प्रस्तुतसिध्यर्थं अप्रस्तुता अप्युच्यन्ते। शास्त्रतात्पर्यज्ञस्तु विधेयादीन्विविच्य शास्त्रार्थं सुखेन गृह्णाति। अध्यायसङ्ग्रहोऽपि सुखग्रहणोपायः। तेनाध्यायसङ्ग्रहं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-तन्त्रस्येति। अतःपरं-सङ्ग्रहानन्तरम्।

आयुष्कामदिनर्त्वीहारोगानुत्पादनद्रवाः।
अन्नज्ञानान्नसंरक्षामात्राद्रव्यरसाश्रयाः॥ ३६॥
दोषादिज्ञानतद्भेदतच्चिकित्साद्युपक्रमाः।
शुध्यादिस्नेहनस्वेदरेकास्थापननावनम्॥ ३७॥
धूमगण्डूषदृक् सेकतृप्तियन्त्रकशस्त्रकम्।
शिराविधिः शल्यविधिः शस्त्रक्षाराग्निकर्मिकौ॥ ३८॥
सूत्रस्थानमिमेऽध्यायास्त्रिंशत्

स०-इमे पूर्वोक्तास्त्रिंशदध्यायाः, सूत्रस्थानमुक्तम्। आयुष्कामश्च दिनर्त्वीहे च रोगानुत्पादनं च द्रवश्चेति द्वन्द्वः। इहा चर्या चेष्टेत्येकोऽर्थः। तेन आयुष्कामीयो दिनचर्या ऋतुचर्या रोगानुत्पादनीयो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोऽन्नस्वरूपविज्ञानीयोऽन्नसंरक्षा मात्राशितीयो द्रव्यादिविज्ञानीयो रसभेदीयो दोषादिविज्ञानीयो दोषभेदीयो दोषोपक्रमणीयो द्विविधोपक्रमणीयः शोधनादिगणसङ्ग्रहः स्नेहविधिः स्वेदविधिर्वमनविरेचन-विधिर्बस्तिविधिर्नस्यविधिर्धूमविधिर्गण्डूषादिविधि राश्चोतनाञ्जनविधिस्तर्पणपुटपाक-विधिर्यन्त्रविधिः शस्त्रविधिः शिराव्यधविधिः शल्याहरणविधिः शस्त्रकर्मविधिः

क्षाराग्निकर्मविधिः। सूचनात्सूत्रम्, सूच्यतेऽनेन सकलतन्त्रार्थ इति सूत्रस्थानम्, सकलस्य तन्त्रस्य शिरःस्थानीयम्।

आ० र० - अध्यायान् सङ्गृह्णाति-आयुष्कामेति। तत्र आयुष्कामादयस्त्रिंशदध्यायाः, सूत्रस्थानम्।

अधुना शारीरमुच्यते-

शारीरमुच्यते।
गर्भावक्रान्तितद्व्यापदङ्गमर्मविभागिकम्॥ ३९॥
विकृतिर्दूतजं षष्ठम्

स०-शारीरं शारीरस्थानमुच्यते। किंस्थानमध्यायसङ्ग्रहः। के पुनस्ते ? तानाह। तत्र गर्भावक्रान्तिशारीरम्। तस्य व्यापत् तद्व्यापत् , तस्येति गर्भपरामर्शः, गर्भव्यापच्छारीरम्। अङ्गविभागं शारीरम्। मर्मविभागं शारीरम्। विकृतिविज्ञानीयं शारीरम्। दूतादिविज्ञानीयं शारीरम्। एवमेते षडध्यायाः, शारीरस्थानम्।

आ० र० - गर्भावक्रान्त्यादयः षट्, शारीरम्।

निदानमुच्यते-

निदानं सार्वरोगिकम्।
ज्वरासृक्श्वासयक्ष्मादिमदाद्यर्शोतिसारिणाम्॥ ४०॥
मूत्राघातप्रमेहाणां विद्रध्याद्युदरस्य च।
पाण्डुकुष्ठानिलार्तानां वातास्त्रस्य च षोडश॥ ४१॥

स०-सर्वरोगनिदानम्। ज्वरनिदानम्। रक्तपित्तकासनिदानम्। श्वासहिक्कानिदानम्। राजयक्ष्मादिनिदानम्। मदात्ययादिनिदानम्। अर्शोनिदानम्। अतीसारग्रहणीदोषनिदानम्। मूत्राघातनिदानम्। प्रमेहनिदानम्। विद्रधिवृद्धिगुल्मनिदानम्। उदरनिदानम्। पाण्डुशोफविसर्पनिदानम्। कुष्ठश्वित्रकृमिनिदानम्। वातव्याधिनिदानम्। वातशोणितनिदानम्। इत्येवं षोडशाध्यायाः, निदानस्थानम्।

आ० र० - सर्वरोगनिदानादयः षोडश, निदानम्।

चिकित्सितमुच्यते-

चिकित्सितं ज्वरे रक्ते कासे श्वासे च यक्ष्मणि।
वमौ मदात्ययेऽर्शःसु, विशि द्वौ, द्वौ च मूत्रिते॥४२॥
विद्रधौ गुल्मजठरपाण्डुशोफविसर्पिषु।
कुष्ठश्वित्रानिलव्याधिवातास्रेषु चिकित्सितम्॥४३॥
द्वाविंशतिरिमेऽध्यायाः

स०-चिकित्सितस्थानं द्वाविंशातिरध्यायाः। ज्वरचिकित्सितम्। रक्तपित्तचिकित्सितम्। कासचिकित्सितम् । श्वासहिक्काचिकित्सितम्। राजयक्ष्मचिकित्सितम्। छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितम्। मदात्ययचिकित्सितम्। अर्शश्चिकित्सितम्। अतीसारचिकित्सितम्। ग्रहणीदोषचिकित्सितम्। मूत्राघातचिकित्सितम्। प्रमेहचिकित्सितम्। विद्रदिधिवृद्धिचिकित्सितम्। गुल्मचिकित्सितम्। उदरचिकित्सितम्। पाण्डुरोगचिकित्सितम्। श्वयथुचिकित्सितम्। विसर्पचिकित्सितम्। कुष्ठचिकित्सितम्। श्वित्रकृमिचिकित्सितम्। वातव्याधिचिकित्सितम्। वातशोणितचिकित्सितम्। इमे द्वाविंशतिरध्यायाश्चिकित्सितस्थानम्।

आ० र० - ज्वरचिकित्सादयो द्वाविंशतिश्चिकित्सितम्।

कल्पसिद्धिरतः परम्।
कल्पो वमेर्विरेकस्य तत्सिद्धिर्बस्तिकल्पना॥४४॥
सिद्धिर्बस्त्यापदां षष्ठो द्रव्यकल्पः।

स०-अत ऊर्ध्वं कल्पस्थानम्। अत्र कल्पे वमनकल्पः। विरेचनकल्पः। वमनविरेचनव्यापत्सिद्धिः। बस्तिकल्पः। बस्तिव्यापत्सिद्धिः। षष्ठो भेषजकल्पः। इत्येवं षडध्यायाः, कल्पसिद्धिस्थानम्।

आ० र०- वमनकल्पादयः षट्, कल्पस्थानम्।

अत उत्तरम्।

बालोपचारे तद्व्याधौ तद्ग्रहे, द्वौ च भूतगे॥४५॥
जन्मादेऽथ स्मृतिभ्रंशे, द्वौ द्वौ वर्त्मसु सन्धिषु।
दृक्तमोलिङ्गनाशेषु त्रयो, द्वौ द्वौ च सर्वगे॥४६॥
कर्णनासामुखशिरोव्रणे, भङ्गे भगन्दरे।
ग्रन्थ्यादौ क्षुद्ररोगेषु गुह्यरोगे पृथग्द्वयम्॥४७॥
विषे भुजङ्गे कीटेषु मूषकेषु रसायने।
चत्वारिंशोऽनपत्यानामध्यायो बीजपोषणः॥४८॥

स०-अत उत्तरं, अतोऽस्मात्कल्पसिद्धिस्थानादूर्ध्वमुत्तरतन्त्रम्। बालोपचरणीयः। बालामयप्रतिषेधः। बालग्रहप्रतिषेधः। भूतविज्ञानीयः। भूतप्रतिषेधः। उन्मादप्रतिषेधः। अपस्मारप्रतिषेधः। वर्त्मरोगविज्ञानीयः। वर्त्मरोगप्रतिषेधः। सन्धिसितासितरोगविज्ञानीयः। तिमिरप्रतिषेधः। लिङ्गनाशप्रतिषेधः। सर्वाक्षिरोगविज्ञानीयः। सर्वाक्षिरोगप्रतिषेधः। कर्णरोगविज्ञानीयः। कर्णरोगप्रतिषेधः। नासारोगविज्ञानीयः। नासारोगप्रतिषेधः।

मुखरोगविज्ञानीयः। मुखरोगप्रतिषेधः। शिरोरोगविज्ञानीयः। शिरोरोगप्रतिषेधः। व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधः। सद्योव्रणप्रतिषेधः। भङ्गप्रतिषेधः। भगन्दरप्रतिषेधः। ग्रन्थ्यर्बुदश्लीपदादिविज्ञानीयः। ग्रन्थ्यर्बुदादिप्रतिषेधः। क्षुद्ररोगविज्ञानीयः। क्षुद्ररोगप्रतिषेधः। गुह्यरोगविज्ञानीयः। गुह्यरोगप्रतिषेधः। विषप्रतिषेधः। सर्वविषप्रतिषेधः। कीटलूतादिविषप्रतिषेधः। मूषिकालर्कविषप्रतिषेधः। रसायनाध्यायः। वाजिकरणाध्याय इति। एवमेते चत्वारिंशदध्याया उत्तरतन्त्रम्। तदिति बालस्य परामर्शः। द्वौ द्वाविति वर्त्मनि द्वौ, सन्धौ द्वौ, यथासंख्येन। त्रय इति दृक्तमोलिङ्गनाशेषु प्रत्येकमेकैकः। ग्रन्थ्यादिक्षुद्ररोगगुह्यरोगेषु पृथद्वयं प्रत्येकं द्वौ द्वौ। अनपत्यावामप्रजानां पुंसां चत्वारिंशोऽध्यायो बीजपोषणः शुक्रवृद्धिहेतुरिति।

आ० र०- बालोपचरणीयादयश्चत्वारिंशत्, उत्तरम्।

इत्यध्यायशतं विंशं षड्भिः स्थानैरुदीरितम्॥४८॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुवाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने आयुष्कामीयो नाम प्रथमोऽध्यायः॥१॥

स०-इत्येवमनेन प्रकारेण, सविंशमध्यायशतं षड्भिः स्थानैः सूत्रशारीरनिदानचिकित्साकल्पसिद्ध्युत्तरतन्त्रैरुदीरितमिति भद्रम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थान आयुष्कामीयोऽध्यायः प्रथमः॥१॥

आ० र०- इति षड्भिः स्थानैर्विंशमध्यायशतमस्मिन् शास्त्रे उक्तम्। अत्रायुष्कामरोगानुत्पादनद्रवादिशब्दाः आयुष्कामीयरोगानुत्पादनीयद्रवद्रव्यविज्ञानीयादिसंज्ञानां लक्षकाः। दिनर्त्वीहादिशब्दाः दिनचर्यर्तुचर्यादिसंज्ञानां वाचकाः। शुध्यादयः-शोधनादिद्रव्यगणाः। दृक्सेकः-आश्चोतनम्। क्षाराग्निकर्मिक एकोऽध्यायः। मदादयो-

मदात्ययादयः। विशि-विड्रोगयोरतीसारग्रहण्योः। मूत्रिते-मूत्ररोगयोः मूत्रकृच्छ्र (मूत्राघात) प्रमेहयोः। भूतगे-भूतविज्ञानीयतत्प्रतिषेधयोः। वर्त्मसु-वर्त्मरोगविज्ञानप्रतिषेधयोः। सन्धिषु-सन्धिगतरोगविज्ञानप्रतिषेधयोः। दृगादिषु त्रयः, न तु प्रत्येकम्। सर्वगादिषु षड्ढु प्रत्येकं द्वौ, विज्ञानप्रतिषेधभेदात्, व्रणे तु व्रणसद्योव्रणभेदात्। सर्वगे-सर्वाक्षिरोगे। भङ्गे-अस्थिभङ्गे। ग्रन्थ्यादिप्रभृतिषु त्रिषु पृथक् द्वयं, विज्ञानप्रतिषेधभेदात्। अनपत्यानां बीजपोषणो-वाजीकरणम्। विंशंविंशत्युत्तरम्। इत्यध्यायसङ्ग्रहः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

अध्याय आयुष्कामीयः सामस्त्येन निरूपितः॥ १॥

****

द्वितीयोऽध्यायः

अथातो दिनचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः। (गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-अथेति सर्वेष्वध्यायेषु मङ्गलार्थः। तथा अत इत्यानन्तर्ये प्रस्तुताभिसम्बन्धे वा। अथेत्यादिशब्दानां पूर्वाध्याये वर्णित एवार्थः। माङ्गलिको ह्याचार्यः प्रत्यध्यायारम्भे मङ्गलार्थमथशब्दं प्रयुङ्क्ते। दिने दिने चर्या दिनचर्या, दिनस्य वा चर्या दिनचर्या। चरणं चर्या। उभयलोकहितमाहारविहारचेष्टितमिति यावत्, प्रतिदिने यत्कर्तव्यम्। दिनचर्या यस्मिन्नध्यायेस्तीति पूर्ववत् छप्रत्ययमुत्पाद्य तल्लोपे प्रकृतिभावत्वं च प्रतिपाद्य दिनचर्येति निष्पाद्यते, तमध्यायं व्याख्यास्यामः। ननु, प्रस्तुतादायुष्कामीयादध्यायादनन्तरं कोस्य सम्बन्धः ?। उच्यते। यस्मादायुष्कामेण पुरुषेण यत्प्रधानमायुष्यं तदासेव्यं प्रथमतः, तदन्वन्यानि यान्यायुष्याणि। अतः प्रथमं तावदाचारप्रधानेन भवितव्यम्। यतः, "आचारादायुर्लभ्यते" इत्याचार्याः। यद्यप्यत्र रात्रिचर्यापि विहिता, तथापि प्राधान्याद्दिनचर्या अस्मिन्नध्याये निर्दिष्टा। अतो दिनचर्याध्यायोयमुच्यते।

आ० र०- दिनचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथात इति। यतः पूर्वाध्याये व्याधिप्रतीकारः सामान्यसंक्षेपाभ्यां व्याख्यातः। स एवेदानीं विशेषविस्तराभ्यां व्याख्येयः। स च हेत्वादिक्रमेण। तत्रादौ बहुवक्तव्यत्वाद्बहिरङ्गो हेतुः। स द्वेधा-विहारः आहारश्च। विहारो द्वेधा-नियतकालोऽनियतकालश्च। नियतकालो द्वेधा-दैनन्दिनः आर्तवश्च। तत्र दैनन्दिनोऽस्मिन्नध्याये। अत एवायं दिनचर्याख्यः। स च प्रबोधादिः।

अस्मिंस्तन्त्रे आयुःपालनं प्रकृतम्। तद्द्विविधम्, स्वस्थवृत्तमातुरवृत्तं च। तत्र मङ्गल्यत्वात् स्वल्पवक्तव्यत्वादातुरोपयोगित्वाच्च स्वस्थवृत्तमेवादावुच्यते-

ब्राह्मे मुहूर्त उत्तिष्ठेत्स्वस्थो रक्षार्थमायुषः।

स०-रात्रेश्चतुर्दशो मुहूर्तो ब्राह्मो मुहूर्तः, विषुवति समरात्रिंदिवे काले द्विघटिकोपलक्षणः। मुहूर्तस्य चेह द्विघटिकोपलक्षणार्थत्वात्सर्वस्मिन् काले रात्रेश्चतुर्घटिकावशेषे समुत्थानं कार्यमिति स्थितम्। (स्वस्थो-नीरोगः कल्यः। स आयुषो यथोपचरितस्य जीवितस्य रक्षार्थं ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेदभ्युत्थानं कुर्यात्। मुहूर्तो-नाडिकाद्वयम्। ब्रह्म-ज्ञानं, तदर्थमध्ययनाद्यपि ब्रह्म, तस्य योग्यो मुहूर्तो ब्राह्मः, पश्चिमयामस्य नाडिकाद्वयम्।) तस्मिन् ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेत्। किम्भूतः ? स्वस्थोनातुरः। (सुश्रुते सू.अ.१५/४८)- "समदोषः समाग्निश्च समधातुमलक्रियः। प्रसन्नात्मेन्द्रियमनाः स्वस्थ इत्यभिधीयते" इति स्वस्थलक्षणम्। किमर्थमुत्तिष्ठेत्? रक्षार्थमायुषो जीवितस्य। तदा ह्युत्तिष्ठतो व्याध्यलक्ष्म्याद्यभाव एवायुषो रक्षा भवति। आतुरेण धातुसाम्यार्थं स्वप्तव्यमेव।

आ० र० - तत्र प्रबोधं विधत्ते-ब्राह्मो मूहूर्त इति। रात्रेरुपान्त्यो मुहूर्ता ब्राह्मः। तत्र उत्तिष्ठेत्-प्रबुध्येत्। स्वस्थोनीरोगः। रोगिणस्त्वनियमः।

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिस्ततः॥१॥
अर्कन्यग्रोधखदिरकरञ्जककुभादिजम्।
प्रातर्भुक्त्वा च मृद्वग्रं कषायकटुतिक्तकम्॥२॥
कनीन्यग्रसमस्थौल्यं प्रगुणं द्वादशाङ्गुलम्।
भक्षयेद्दन्तपवनं दन्तमांसान्यबाधयन्॥३॥

स०-शरीरस्य चिन्ता शरीरचिन्ता- जीर्णाजीर्णनिरूपणादिका, तां निर्वर्त्य, ततो मूत्रपुरीषादेः कृतशौचविधानः, ततोनन्तरं दन्तपवनमर्कादिकं भक्षयेत्। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू.अ.३)- "ब्राह्मे मुहूर्ते उत्तिष्ठेज्जीर्णाजीर्णं निरूपयन्" इत्यादि। अर्कः - सूर्याह्वः। न्यग्रोधो - यक्षावासः। खदिरो - गायत्री। करञ्जश्चिरिबिल्वः। ककुभोर्गुनः। आदिशब्देन मालतीकरवीरादिपरिग्रहः। कथं भक्षयेत् ? दन्तानां मांसान्यबाधयन्नपीडयन्। प्रातः - प्रत्युषसि, भुक्त्वा च - आहारं भक्षयित्वा च। मृद्वग्रं - कूर्चिताग्रम्। तथा कषायकटुतिक्तम्, रसत्रयेण ह्यनेन मुखवैरस्यारोचकश्लेष्माद्यपनयाः सम्यक् सम्पद्यन्ते। अर्काद्युपादानादेव

कषायादित्वे लब्धे, कषायादिग्रहणं सङ्ग्रहादिगृहीतस्य सङ्ग्रहार्थं स्पष्टार्थं च। अर्कादिग्रहणमुदाहरणार्थं ज्ञेयम्। अत्र संक्षेपविवक्षया न दन्तपवनस्य गणसङ्ग्रहः। द्वादशाद्यङ्गुलप्रमाणत्वं श्लेष्मातकाद्यनिष्टदन्तपवननिषेधश्च तन्त्रान्तरोक्त (सङ्ग्रहोक्त) मपि नेहोक्तम्। सुश्रुतेनोक्तम् (?) "अजग्धमनुपक्लिष्टं षडष्टद्वादशाङ्गुलम्। प्रदेशनीमुखसमं मृदु स्याद्दन्तधावनम्। कूर्चिताग्रं" इत्यादि।

आ० र०- शौचं विधत्ते-शरीरचिन्तामिति। ततः-प्रबोधानन्तरम्। कृतशौचविधिर्भवेत्-स्मृत्युक्तविधिना मलोत्सर्गाद्याचमनपर्यन्तं कुर्यात्। किं कृत्वा शरीरचिन्तां निर्वर्त्य-निष्पाद्य। कीदृशं मे शरीरं, किञ्च मया अस्य हितमनुष्ठितं, किंवा अद्यानुष्ठेयमित्यादि विमर्शः शरीरचिन्ता। वक्ष्यति हि (सू. अ. २१४७)-"नक्तंदिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति। दुःखभाङ्क भवत्येवं नित्यं सन्निहितः स्मृतिः॥" धर्मशास्त्रेऽपि-"ब्राह्मो मुहूर्त उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्" इति। तदा हि कृतो विमर्शो यथार्थो भवति, मनसः प्रसन्नत्वात्।

दन्तधावनं विधत्ते-अर्कोति। प्रातर्भुक्त्वा चेति द्विकालं दन्तपवनं भक्षयेत्। दन्ताः पूयन्ते शोध्यन्तेऽनेनेति दन्तपवनं-दन्तकाष्ठम्। तच्चार्कादिजम्। ककुभोऽर्जुनः। आदिशब्दादसनादयः। तच्च मूलम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)- "वटासनार्कखदिरकरञ्जकरवीरजम्। सर्जारिमेदापामार्गमालतीककुभोद्भवम्॥ कषायतिक्तकटुकं मूलमन्यदपीदृशम्। विज्ञातवृक्षं क्षुण्णाग्रमृज्वग्रन्थि सुभूमिजम्॥" इति। कनीन्यग्रसमस्थौल्यं-कनिष्ठिकाङ्गुल्यग्रभागवत्स्थूलम्। प्रगुणंऋजु। कषायादिरसमर्का-दिभ्योऽन्यदपि ग्राह्यम्, अर्काद्यनभिव्यक्तकषायादिरसमपि ग्राह्यमित्युभयोर्ग्रहणम्। भक्षणेन भक्षणपूर्वकं दन्तघर्षणं लक्ष्यते, दन्तमांसबाधननिषेधान्यथानुपपत्तेः। न हि भक्षणमात्रेण दन्तमांसानां पीडा। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)-"प्रातर्भुक्त्वा च यतवाग्भक्षयेदन्तधावनम्। वाप्यत्रिवर्गत्रितयक्षौद्राक्तेन च घर्षयेत्। वाप्यं-कुष्ठम्। त्रिवर्गश्रितयं-त्रिफला, त्रिकटुकं, त्रिजातकं च। शनैस्तेन ततो दन्तान् दन्तमांसान्यबाधयन्" इति। घर्षणं चाधोदन्तपुर्वकम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)- "दन्तान् पूर्वमधो घर्षेत्प्रातः सिञ्चेय लोचने। तोयपूर्णमुखो ग्रीष्मशरदोः शीतवारिणा" इति। ऋत्वन्तरे कोष्णवारिणेत्यर्थः।

नाद्यादजीर्णवमथुश्वासकासज्वरार्दिती।
तृष्णास्यपाकहृन्नेत्रशिरःकर्णामयी च तत्॥४॥

स०-अजीर्णादीनां द्वन्द्वः। एतानि विद्यन्ते यस्येति 'अत इनिठनौ' इति इनिः। एवं तृष्णास्येत्यादौ द्वन्द्वादिनिश्च। तद्दन्तपवनमजीर्णी न भक्षयेत्। एवं वमथ्वादीनां कर्णामय्यन्तानां सम्बन्धो योज्यः।

आ० र०- रोगविशेषे दन्तधावनं निषेधति-नाद्यादिति। अजीर्णादिरोगी, तद्दन्तपवनं, नाद्यान्न भक्षयेत्। अर्दितंएकायामः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३)-"नैव श्लेष्मातकारिष्टबिभीतधवधन्वजान्। बिल्वबब्बूलनिर्गुण्डीशिग्रुतिन्दुकतिल्वकान्॥ कोविदारशमीपीलुपिपलेङ्गुदगुग्गुलून्। पारिभद्रकमम्लीकामोचक्यौ शाल्मलीं शणुम्॥ स्वाद्वम्ललवणं शुष्कं सुषिरं पूति पिच्छिलम्। पालाशमासनं दन्तधावनं पादुके त्यजेत्॥" इति।

सौवीरमञ्जनं नित्यं हितमक्ष्णोस्ततो भजेत्।

स०-ततो-दन्तपवनभक्षणानन्तरं, सौवीराख्यमञ्जनं भजेत्। कस्मात् ? यतो हितमक्ष्णोः।

आ० र० - अञ्जनं विधत्ते-सौवीरमिति। ततो-दन्तधावनान्तरं, सौवीराख्यमञ्जनं भजेत्। यस्मादक्ष्णोर्नेत्रयोः नित्यं-सर्वदा, हितं-पथ्यम्। अस्य च मृदुचूर्णाञ्जनत्वात्तिस्रः शलाका मानम्। सङ्ग्रहे तु फलमुक्तम् (सू. अ. ३)-"लोचने तेन भवतो मनोज्ञे सूक्ष्मदर्शने। व्यक्तत्रिवर्णे विमले सुस्निग्धघनपक्ष्मणी॥" इति। सुश्रुतस्तु (चि. अ. २४।१८) स्रोतोञ्जनमाह-"मतं स्रोतोञ्जनं श्रेष्ठं विशुद्धं सिन्धुसम्भवम्। दाहकण्डूमलघ्नं च दृष्टेः क्लेदरुजापहम्॥" इति। उभयोः प्रामाण्याद्विकल्पः।

चक्षुस्तेजोमयं तस्य विशेषात् श्लेष्मतो भयम्॥५॥
योजयेत्सप्तरात्रेस्मात्स्रावणार्थं रसाञ्जनम्।

स०-अस्मात्कारणात्, स्रावणार्थं सप्तरात्रे सति, रसाञ्जनं दार्वीक्वाथसमुद्भवाख्यं, योजयेत्। यस्माच्चक्षुस्तेजोमयमाग्नेयम्। यद्यपि पञ्चमहाभूतात्मकं सर्वमपि, तथापि बाहुल्येन व्यपदेशात्तेजोमयमुच्यते। अत एव तद्रूपाण्यालोचयति। तथा च लोके कश्चिदाह--"नरपतिरेति" इति। न चासौ नराणामेव पतिः किन्तर्हि नारीणामपीति। तस्य हि चक्षुषो वातपित्ताभ्यामपि भयमस्ति, विशेषेण तु कफाद्भयम्, ततो रसाञ्जनं योजयेत्।

आ० र०- सौवीरापवादेन रसाञ्जनं विधत्ते-चक्षुरिति। सप्तरात्रे रसाञ्जनं योजयेत्। अन्तरार्थे सप्तमी, सप्तरात्रमन्तरं कृत्येत्यर्थः। किमर्थं ? स्रावणार्थं, -श्लेष्मनिबर्हणार्थम्। यस्माच्चक्षुस्तेजोमयम्, ततस्तस्य श्लेष्मतः-कफाज्जलात्मकात्, विशेषाद्भयम्। वातपित्तयोस्तु विशेषभयाभावान्नित्याञ्जनेन च प्रसादनेनोपशमात् पृथक् प्रतीकाराभावः। अस्य च तीक्ष्णपिण्डाञ्जनत्वाद्धरेणुमात्रत्वम्। पिण्डत्वं च दार्वीक्वाथजत्वात्। उक्तं हि-"दार्वीक्वाथमजाक्षीरपादं पक्त्वा यद् घनम्। तदा रसाञ्जनाख्यं तन्नेत्रयोश्च प्रयोजयेत्॥" इति। ननु "पञ्चसप्ताष्टरात्रे वा स्रावणार्थं रसाञ्जनम्।" इति (सू. अ. ५।१२) चरकवचनम्। इह तु सप्तरात्र इति विरोधः। मैवम्। पञ्चसप्ताष्टरात्राणां बहुमध्याल्पकफविषयत्वात्। ननु "निशायां तु ध्रुवमञ्जनमिष्यते" इति (सू. अ. ५।१४) चरकेणाञ्जनस्य रात्रिः काल उक्तः। इह तु दन्तधावनान्तरमिति विरोधः। मैवम्। चरकवाक्यस्य ह्ययमर्थः। यदा नित्याञ्जनं बाधित्वा पूर्वाह्णे रसाञ्जनं प्रयुज्यते तदा ध्रुवं नित्यसेव्यमञ्जनं निशायामिष्यते, अन्यदा तु प्रातरेवेत्यविरोधः। तथा च मनुः (अ. ४।१५२)-"मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम्। पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम्।" इति। मैत्रं-सूर्याराधनम्।

ततो नावनगण्डूषधूमताम्बूलभाग्भवेत्॥ ६॥

स०-नावनादीनां गुणाः नस्यादिविधिषु वक्ष्यमाणा विधानं च। ताम्बूलस्य तु वैशद्यारुचिहरत्वसौगन्ध्यादिगुणाः प्रसिद्धा एव। नावनादीनां ताम्बूलान्तानां द्वन्द्वः।

ततोञ्जनादनन्तरं, नावनगण्डूषधूमताम्बूलानि भजते यः स एवंविधो भवेत्। 'भजो ण्विः' इति ण्विः।

आ० र०- नस्यादीन् विधत्ते-तत इति। ततोऽञ्जनादनन्तरं, क्रमेण नावनादीन् भजेत्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)-"अणुतैलं ततो नस्यं ततो गण्डूषधारणम्। घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवाऽऽस्यवक्षसः॥ सुगन्धिवदनाः स्निग्धनिस्वना विमलेन्द्रियाः। निर्वलीपलितव्यङ्गा भवेयुर्नस्यशीलिनः" इति। गण्डूषश्च स्नेहकषायोष्णोदकैः क्रमात् कार्यः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)- "ओष्ठस्फुटनपारुष्यमुखशोषद्विजामयाः। न स्युः स्वरोपघाताश्च स्नेहगण्डूषधारणात्॥ खदिरक्षीरवृक्षारिमेदाम्बुकवलग्रहः। अरोचकास्यवैरस्यमलपुतिप्रसेकजित्॥ सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम्। प्रायोगिकं ततो धूमं गन्धमाल्यादि चाचरेत्। धूमपस्योर्ध्वजत्रूत्था न स्युर्वातकफामयाः। अञ्जनोत्क्लेषितं नस्यैः कवलैर्नावनेरितम्। धूमेन कवलोत्क्लिष्टं क्रमाद्वातकफं जयेत्" इति। ताम्बूलं तु जातीफलादियुक्तम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)-"रुचिवैशद्यसौगन्ध्यमिच्छन्वक्त्रेण धारयेत्। जातीलवङ्गकर्पूरकङ्कोलकटूलुकैः सह॥ कटुकं-लताकस्तूरिकाफलम्। ताम्बूलीनां किसलयं हृद्यं पूगफलान्वितम्" इति।

येषां तु ताम्बूलमपथ्यं, तानाह-

ताम्बूलं क्षतपित्तास्त्ररूक्षोत्कुपितचक्षुषाम्।
विषमूर्च्छामदार्तानामपथ्यं शोषिणामपि॥७॥

स०-क्षतं विद्यते येषां ते क्षताः। अर्श आदित्वादच्। एवं पित्तास्रा रूक्षाश्च। उत्कुपितमभिष्यन्नं चक्षुरेकं द्वे वा येषां त एवम्। क्षताश्च पित्तास्राश्च रूक्षाश्चोत्कुपितचक्षुषश्च, तेषामपथ्यमहितम्। तथा विषार्तानां मूर्च्छार्तानां मदार्तानां शोषिणां च, इत्यपिशब्दस्यार्थः। शोषिणो- राजयक्ष्मिणः।

आ० र०- क्षतादौ ताम्बूलं निषेधति-ताम्बूलमिति। क्षतंक्षतकासः। पित्तास्त्रं-रक्तपित्तम्। रूक्षो-निःस्नेहाङ्गः। उत्कुपितचक्षुः-अभिष्यन्दाख्योऽक्षिरोगः। शोषो-मुखशोषो राजयक्ष्मा च। उक्तं हि सुश्रुते (चि. अ. २४।२४)-"रक्तपित्तक्षतक्षीणतृष्णामूर्च्छापरीतिनाम्। रूक्षदुर्बलमत्तानां न हितं मुखशोषिणाम्॥" इति। ताम्बूलं सुप्तोत्थितादौ तु पथ्यम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)-"पथ्यं सुप्तोत्थिते भुक्ते स्नाते वान्ते च मानवे। द्विपत्रमेकं पूगं च सचूर्णखदिरं च तत्" इति।

तदेतत्सर्वं विधाय, भोजनासन्ने कालेभ्यङ्ग आचरणीय इत्याह-

अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं, स जराश्रमवातहा।
दृष्टिप्रसादपुष्ट्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदार्ढ्यकृत्॥८॥

स०-अभ्यङ्गं नित्यं सततमाचरेत्। नित्यग्रहणं चोपलक्षणार्थम्। एकद्वित्रिदिनान्तरमपि यथोदितमाचरतो न दोषः। सोभ्यङ्गः, आचर्यमाणो जरा च श्रमश्च वातश्च तान् हन्तीति क्विप्। तथा दृष्टीत्यादि। दृष्टेः प्रसादो- वैमल्यं दृष्टिप्रसादः। शोभना चासौ त्वक् च सुत्वक्, तस्या भावः सुत्वक्त्वम्। दृढस्य भावो दार्ढ्यम्। "वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च" इति ष्यञ्। दृष्टिप्रसादादीनां द्वन्द्वः। तानि करोति योभ्यङ्गः, स एवम्।

आ० र०- अभ्यङ्गं विधत्ते-अभ्यङ्गमिति। स चोत्पन्नायां क्षुधि विधेयः। तदा हि शुद्धस्रोतस्तया रोमकूपैः स्नेहो देहं व्याप्नोति, तं चोष्मा पचति। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)-"अथ जातान्नपानेच्छो मारुतघ्नैः सुगन्धिभिः। यथर्तुसंस्पर्शसुखैस्तैलैरभ्यङ्गमाचरेत्॥" इति।

अभ्यङ्गफलमाह- स इति। सोभ्यङ्गः , जरादीन् हन्ति, दृष्टिप्रसादादींश्च करोति। सुत्वक्त्वं-निर्मलनिर्वलीकत्वं त्वचः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३) -"रथाक्षचर्मघटवद्भवन्त्यभ्यङ्गतो गुणाः। स्पर्शनेभ्यधिको वायुः स्पर्शनं च त्वगाश्रितम्॥ त्वच्यश्च परमभ्यङ्गो यस्मात्तं शीलयेदतः "। इति।

शिरःश्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत्।

स०-तमभ्यङ्गम्, शिरःश्रवणपादेषु, विशेषेणातिशयेन, शीलयेदभ्यसेत्, इति वचनाच्चावश्यं न तथा सर्वशरीरेभ्यङ्गः कार्यः, यथैतेषु शिरःश्रवणपादेषु। अत्र च पूर्ववदेकत्वाभावः।

आ० र०- अभ्यङ्गाभ्यासं विधत्ते-शिर इति। तमभ्यङ्गं, शीलयेदभ्यसेत् सर्वेष्वङ्गेषु, विशेषान्मूर्धकर्णाङ्घ्रिषु। एकस्मिन्नेव प्रयोगे पुनः पुनः योजनमभ्यासः। प्रत्यहं प्रयोगाभ्यासस्तु नित्यमित्यनेनैवोक्तः। सङ्ग्रहे (सू. अ. ३) तु-"स केश्यः शीलितो मूर्ध्नि कपालेन्द्रियतर्पणः। हनुमन्यासिरःकर्णशूलघ्नं कर्णपूरणम्॥ पादाभ्यङ्गस्तु तत्स्थैर्यनिद्रादृष्टिप्रसादकृत्। पादसुप्तिश्रमस्तम्भसङ्कोचस्फुटनप्रणुत्॥" इति।

अथेतदपवादमाह-

वर्ज्योभ्यङ्गः कफग्रस्तकृतसंशुद्ध्यजीर्णिभिः॥९॥

स०-अभ्यङ्गो वर्ज्यो- वर्जनीयः। कफग्रस्तेन कृतसंशुद्धिना अजीर्णिना च। ग्रस्तग्रहणमतिशयप्रतिपादनार्थम्।

आ० र०- अभ्यङ्गं कफग्रस्तादौ निषेधति-वर्ज्य इति। कफग्रस्तः-अतिवृद्धश्लेष्मा, कृतसंशुद्धिः-कृतवमनविरेकः, अजीर्णी च, अभ्यङ्गं वर्जयेत्। कृतसंशुद्धेस्तदहरेव निषिद्धः। उक्तं हि सुश्रुते (चि. अ. २४।३६)-"तरुणज्वर्यजीर्णा च नाभ्यक्तव्यः कथञ्चन। तथा वान्तो विरिक्तश्च निरूढो यश्च मानवः॥ पूर्वयोः कृच्छ्रता व्याध्योरसाध्यत्वमथापि वा॥ शेषाणां तदहः प्रोक्ता अग्निसादादयो गदाः॥" इति।

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोग्निर्मेदसः क्षयः।

विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते॥१०॥

स०-शरीरायासजननं कर्म व्यायाम उच्यते। तस्मात्पञ्चगुणाः लाघवादयो निष्पद्यन्ते। विभक्तानि-विभागेन स्थितानि, घनानि- दृढानि, गात्राणि यस्य स विभक्तघनगात्रः, तस्य भावस्तत्त्वमिति।

आ० र०- इष्टसाधनत्वकथनद्वारा व्यायामं विधत्ते-लाघवमिति। व्यायामात् लाघवाद्युपजायते। तस्मात्तं कुर्यादित्यर्थसिद्धम्। विभक्तघनगात्रत्वं-सुसन्निविष्ट-निबिडावयवत्वम्। आयासमात्रफलं शारीरं कर्म व्यायामः।उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)- "शरीरायासजनकं कर्म व्यायाम उच्यते" इति। तच्च नियुद्धादि। तच्चाभ्यक्तगात्रैः क्रियते, इत्यभ्यङ्गानन्तरमुक्तम्। वक्ष्यति हि (सू. अ. ३।११०)-"वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्धतैलं विमर्दनम्। नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः" इति।

इदानीं येनासौ न कार्यस्तं दर्शयति-

वातपित्तामयी बालो वृद्धोजीर्णो च तं त्यजेत्।

स०-वातपित्तामयी, बालः - आषोडशाद्वर्षात्, वृद्धः - सप्ततेरूर्ध्वम्, अजीर्णो च, तं जह्यात्।

आ० र०- वातरोगादौ व्यायामं निषेधति-वातपित्तामयीति। तं-व्यायामम्।

अर्धशक्त्या निषेव्यस्तु बलिभिः स्निग्धभोजिभिः॥११॥
शीतकाले वसन्ते च, मन्दमेव ततोन्यदा।

स०-तुरवधारणे। बलवद्भिः पुरुषैः स्निग्धभोजिभिरर्धशक्त्यैव निषेव्यो व्यायामः। प्राक् श्रमाद्व्यायामवर्जनं कार्यमित्यर्थः। कदासौ विधातव्यः ? इत्याह- शीतकाल इति। हेमन्ते शिशिरे वसन्ते च सेव्यः। शीतर्तुवसन्ताभ्यामन्यदा मन्दमेव सेव्यः। मन्दमिति क्रियाविशेषणम्। क्रियाविशेषणानां च कर्मत्वमेकत्वं नपुंसकत्वं च वक्तव्यमिति।

आ० र०- व्यायाममात्रामाह-अर्धशक्त्येति। अर्धशक्त्या व्यायामो निषेव्यः। किं सर्वैः? नेत्याह-बलिभिरिति। बलिभिः स्निग्धभोजिभिरिति मिलितं विशेषणम्। किं सर्वदा? नेत्याह-शीतकाल इति। शीतकाले-हेमन्तशिशिरयोः। अन्यदा तु ततोऽर्धशक्तेर्मन्दमल्पमात्रं निषेव्यः।

अन्यदेत्यन्यस्यामवस्थायां अन्यस्मिंश्च ऋतौ। अन्यावस्था-बलित्वस्निग्धभोजित्वविपर्ययः। अन्यर्तुः - ग्रीष्मादित्रयम्। एव शब्देन मन्दत्वविषये अर्धशक्तेर्न प्रवेशः,अर्धशक्तिविशये तु मन्दत्वप्रवेशोस्तीति द्योत्यते।अर्धशक्तिलक्षणम् सुश्रुतेनोक्तम् (चि. अ. २४/४३)- "हृदि स्थानस्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते। व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्धस्य लक्षणम् " इति।

तं कृत्वानुसुखं देहं मर्दयेच्च समन्ततः॥१२॥

स०-तं- व्यायामं, कृत्वा, अनुसुखं- यथा शरीरे बाधा न स्यात्तथा, देहं मर्दयेत्। समन्ततः - परितः।

आ० र०- मर्दनं विधत्ते-तं कृत्वेति। अनुसुखं-सुखानतिक्रमेण। समन्ततः-सर्वाङ्गेषु। अतिव्यायामदोषकथनात्पूर्वं मर्दनविधानं मर्दनस्य व्यायामाङ्गत्वख्यापनार्थम्। अङ्गत्वं चोक्तमेव, तं कृत्वेति। अत एवोक्तं सुश्रुतव्याख्यायां जैज्जटेन-"मर्दनमपि व्यायामान्तःपात्येव" इति। तच्च विशेषात्पद्भ्याम्। उक्तं हि सुश्रुतेन (चि. अ. २४१४३)- "व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च॥ व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इव॥" इति।

तृष्णा क्षयः प्रतमको रक्तपित्तं श्रमः क्लमः।
अतिव्यायामतः कासो ज्वरश्छर्दिश्च जायते॥१३॥

स०-अतिव्यायामात्तृष्णादयो भवन्ति। तृष्णेति पृथक् पदम्। (तेन तृष्णादीनां पदानामकृतसमासानां निर्देशो दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां सर्वेषां चाति व्यायामव्यापत्त्वद्योतनार्थः।)

आ० र०- व्यायामप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-तृष्णेति। क्षयो-राजयक्ष्मा। प्रतमकः-तमकश्वासभेदः। श्रमः-कर्मेन्द्रियानां स्वव्यापाराक्षमत्वम्, क्लमो-बुद्धीन्द्रियाणाम्।

अतिव्यायामप्रसङ्गेनातिजागरादीनामपि व्यापदो दर्शयति-

व्यायामजागराध्वस्त्रीहास्यभाष्यादि साहसम्।
गजं सिंह इवाकर्षन् भजन्नति विनश्यति॥ १४॥

स०-व्यायामादीनां भाष्यान्तानां द्वन्द्वः। तान्यादिर्यस्य साहसस्य धनुराकर्षणादेस्तदेवम्। अयथाबलमारम्भः साहसम्, तद्भजन्सेवमानो विनश्यति। क इव ? सिंह इव, सिंहो विक्रमवानप्यतिबलं गजपतिं महावर्ष्माणमाकर्षन्नाक्रामन् यथा विनश्यति, तथायथाबलमारब्धेन व्यायामादिना नरो मार्यत इति।

आ० र०- व्यायामप्रसङ्गाज्जागरादीनां यथोक्तप्रमाणातिक्रमे दोषमाह-व्यायामेति। गजमाकर्षन् सिंह इव। यतःसाहसतः। अयथाबलमारम्भः साहसम्। न हि व्यायामाद्यतिभजनपर्याप्तं पुंसां बलमस्ति। अध्वस्त्रीशब्दाभ्यां गमनसम्भोगो लक्ष्येते। आदिशब्देन धनुराकर्षणादि।

उद्वर्तनं कफहरं मेदसः प्रविलायनम्।
स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्॥ १५॥

स०-उद्वर्तनस्य कफहरादयश्चत्वारो गुणाः।

आ० र०- इष्टसाधनत्वकथनद्वारोद्वर्तनं विधत्ते-उद्वर्तनमिति। उद्वर्तनं कफहरणादिगुणम्। अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम्। प्रविलायनं-द्रवीकरणम्। द्रवीकृत्य मेदसः शोषणमित्यर्थः। उद्वर्तनं-कषायादिचूर्णैर्गात्रोद्घर्षणम्।

दीपनं वृष्यमायुष्यं स्नानमूर्जाबलप्रदम्।
कण्डूमलश्रमस्वेदतन्द्रातृड्दाहपाप्मजित्॥ १६ ॥

स०-स्नानं दीपनं वृष्यामायुष्यं च भवति। ऊर्जा- उत्साहः, बलं- प्राणः, एते प्रददाति-करोति यत्तदेवम्। कण्ड्वित्यादि। कण्ड्वादीनां द्वन्द्वः। एतान् जयति। स्नानस्य प्रभावादायुष्यत्ववृष्यत्वदीपनत्वानि बोद्दव्यानि। अथवा स्नानेन प्रहर्षो भवति, प्रहर्षणत्वाच्च वृष्यत्वम्। तथा च वक्ष्यति (उ.अ.४०/३५)- "यत्किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं बृंहणं बलवर्धनम्। मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते" इति। तथा, स्नानं जाठराग्नेर्बहिर्निर्गतानि रोमकूपाश्रितान्यर्चींषि रुद्धान्तर्नयति, ततश्चाग्नेः प्रबलत्वं कुर्वद् दीपनं सम्पद्यते। यथा- शीतकाले शीतानिलस्पर्शसंरुद्धस्य जाठराग्नेः प्रबलत्वम्। बालादित्यस्तु व्याचक्षिष्ट "स्नानेन भ्राजकाख्यं त्वगाश्रितं पित्तमन्तः प्रविशदूष्माणं संवर्धयति, तेन तद्दीपनम्"। अत एव परिषेके जलमुष्णमिष्यते। यस्माच्छीतं निर्वापयति तेजो न देहस्यान्तः प्रवेशयति। शीतकाले तु यच्छीतानिलस्पर्शसंरुद्धस्याग्नेः प्रबलत्वं तत्काल एवं तस्मिन्, कालस्वाभाव्यादिति बोद्धव्यम्। तथा चान्यर्तौ शीते सति मन्दाग्नित्वमेव दृश्यते। यथा- वर्षासु। अग्निमान्द्यादेवात्र हि वह्निसन्धुक्षणं भोजनं समुपदिष्टम्। तथा च मुनिः (च.सू.अ.६/३६)- "व्यक्ताम्लवणस्नेहं वातवर्षाकुलेहनि। विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये" इति।

आ० र०- इष्टसाधनत्वकथनद्वारा स्नानं विधत्ते-दीपनमिति। स्नानं दीपनत्वादिगुणम्। अतः कुर्यादित्यर्थसिद्धम्। दीपनं प्रभावात्। केचिदत्र युक्तिमाहुः- "बाह्योऽङ्गसेकैः शीताद्यैरूष्माऽन्तर्याति पीडितः। नरस्य स्नातमात्रस्य दीप्यते तेन पावकः॥" इति। वृष्यं-वृषाय स्त्रीप्रसङ्गिने हितं, शुक्रवर्धनमित्यर्थः। ऊर्जोत्साहः। मलस्त्वगुपलेपः। मनःकर्मेन्द्रियव्यापारे सति बुद्धीन्द्रियोपरमस्तन्द्रा। दह्यमानवत् दुःखं दाहः। पाप्मा-पापम्।

उष्णाम्बुनाधःकायस्य परिषेको बलावहः।
तेनैव तूत्तमाङ्गस्य बलहृत्केशचक्षुषाम्॥ १७॥

स०-उष्णाम्बुना अधःकायस्य परिषेको बलावहः - प्राणकृत्। तेनैवोष्णोदकेनैव, उत्तमाङ्गस्य- शिरसः, परिषेको विधीयमानः केशचक्षुषां बलहृत्। प्राण्यङ्गानां समाहार एव द्वन्द्व इत्यस्य प्रायिकत्वात्केशचक्षुषामित्युपपन्नमेव।

आ० र०- उष्णशीतभेदभिन्नस्य स्नानस्य विषयमाह-उष्णाम्बुनेति। उष्णाम्बुना यः परेषेकः, सोऽधःकायस्य बलावहः। स एवोत्तमाङ्गस्योर्ध्वकायस्य केशानां चक्षुषोश्च बलहृत्। तस्मात्केशचक्षुर्बलार्थिभिः शीतेन वारिणा स्नातव्यम्, इतरैरुष्णेन, इत्यर्थसिद्धम्। न त्वेकस्मिन् स्नाने शीतोष्णयोः प्रयोगः, क्रियासङ्करदोषापत्ते। सङ्ग्रहे (सू. अ. ३) तु-"नानाप्लुत्य शिरः स्नायान्न जलेऽल्पे न शीतले।" इति।

स्नानं येषामपथ्यम्, तान् दर्शयितुमाह-

स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु।
आध्मानपीनसाजीर्णभुक्तवत्सु च गर्हितम्॥ १८॥

स०-नेत्रे चास्यं च कर्णौ च तत्र रोगाः। अर्दितं च नेत्रास्यकर्णरोगाश्चातिसारश्च ते विद्यन्ते येषां त एवम्। तेषु गर्हितमहितम्। एवं शेषेषु योज्यम्। आध्मानादीनां द्वन्द्वस्ततो मतुप्। तेन आध्मानवत्सु गर्हितमिति योज्यम्। एवं शेषेष्वपि।

आ० र०- अर्दितादौ स्नानं निषेधति-स्नानमिति। अर्दितः-एकायामः। आध्मानमुदरापूरणम्। भुक्तवान्-कृतभोजनः। गर्हितं-निषिद्धम्।

जीर्णो हितं मितं चाद्यान्न वेगानीरयेद्बलात्।
न वेगितोन्यकार्यः स्यन्नाजित्वा साध्यमामयम्॥ १९॥

स०-जीर्णे- सम्यक्परिणते पूर्व आहारे, अद्यात्- भुञ्जीत। किमद्यात् ? हितं- पथ्यम्। मितं- मात्रया युक्तम्। पथ्यमपि ह्यतिमात्रं हीनमात्रं वा भुक्तं दोषाय स्यात्, अतो मितम्। न वेगानित्यादि। वातविण्मूत्रादीनां सम्बन्धिनो वेगाननुन्मुखीभूतान् बलान्नैरयेन्न प्रवर्तयेत्। न वेगित इत्यादि। सञ्जातवातविण्मूत्रवेगस्तमकृत्वा नान्यकार्यः स्यात्। नान्यत्कार्यं कुर्यादित्यर्थः। नाजित्वेत्यादि। साधयितुं शक्यः साध्यः, तं रोगमजित्वा नान्यकार्यः स्यादिति योज्यम्। स ह्युपेक्षितो दुःसाध्योसाध्यो वा स्यात्। साध्यशब्दोपादानादसाध्यामयं प्रति यत्नो न कार्यः, चिकित्सानैष्फल्यादिति द्योतयति।

आ० र०- भोजनं विधत्ते-जीर्ण इति। ह्यस्तने जीर्णेऽन्ने सति, अद्यात्-भुञ्जीत। किम्? हितं,-देशकालाद्युचितम्, मितं-यथोक्तमात्रम्। ननु, विहारेष्वाहारस्योक्तिरप्रस्तुता। मैवम्। क्रियाप्राधान्याद्विहारत्वमाहारस्य। क्रियाप्रधानो हि विहारः, क्रियाद्रव्यप्रधान आहारः, अयमेव विहाराहारयोर्भेदः, क्रियाद्रव्ययोरुभयत्र भावात्। सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)तु- "अन्नपानविधानेन भुञ्जीतान्नं विनाऽत्ययात्। अभिनन्द्य प्रसन्नात्मा हुत्वा दत्त्वा च शक्तितः॥ पाकं सजलमेकान्ते यथासुखिमिति ब्रुवन्। प्रयच्छेत्सर्वमुद्दिश्य पाचयेन्नान्नमात्मने। नान्नमद्यान्मूमूर्शूणां मृतानां दुःखजीविनाम्। स्त्रीजितक्लीबपतितक्रूरदुष्कर्मकारिणाम्॥ गणारिगणिकासत्रधूर्तानां पणिनां न च। नोत्सङ्गे भक्ष्येद्भक्ष्यान् जलं नाञ्जलिना पिबेत्॥ सर्वं च तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ॥ न भूक्तमात्र आयस्येन्न निषिद्धं भजेत्सुखम्॥" इति। एवं प्रबोधादयो भोजनान्ता बद्धक्रमा विहारा उक्ताः।

तांश्चावश्यकर्तव्यान्मन्यमानेषु नरेषु वेगोदीरणवेगधारणव्याध्युपेक्षाः सम्भाव्येरन्। अतस्तत्प्रतिषेधं करोति। तत्र वेगोदीरणं निषेधति-न वेगानिति। वेगाः-वातविण्मूत्रादयः। किं प्रवर्तमानानपि न प्रवर्तयेत् ? नेत्याह-बलात्, अप्रवृत्तान्न प्रवर्तयोदित्यर्थः।

वेगधारणं निषेधति-न वेगित इति। वेगितः-सञ्जातवेगः सन्, अन्यकार्यो न स्याद्वेगानेवोत्सृजेदित्यर्थः।

व्याध्यपेक्षां निषेधति-नाजित्वेति। आमयमजित्वाऽन्यकार्यो न स्यात्, आमयमेव जयेदित्यर्थः। किं सर्वम्? नेत्यत आह-साध्यम्, असाध्यस्तु प्रयत्नवैयर्थ्यादुपेक्ष्य एव। इति बद्धक्रमविहारा व्याख्याताः।

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः।
सुखं च न विना धर्मात्तस्माद्धर्मपरो भवेत्॥२०॥

स०-सर्वभूतानामशेषप्राणिनां, यस्मात्सुखार्थाः प्रवृत्तयः - कर्माणि, मताः - अभिप्रेताः। सुखं च शर्माख्यं, धर्माद्विना न भवति, तस्मात्कारणात्, धर्मपरो- धर्मप्रधानः, स्यात्। धर्मादिति "पृथग्विना" इति पञ्चमी।

आ० र०- अथाबद्धक्रमान् विहारान् व्याचष्टे, ते च प्रायेण धर्मरूपाः। तत्र धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वे हेतुमाह-सुखार्था इति। सुखमारोग्यम्। उक्तं हि चरके (सू. अ. ९।४)- "सुखसंज्ञकमारोग्यं, विकारो दुःखमेव च" इति। यद्यपि षोडशात्मकाच्चिकित्सितादारोग्यं, तथा धर्मसहकृतादेव। इति धर्मस्यायुर्वेदाङ्गत्वम्।

भक्त्या कल्याणमित्राणि सेवेतेतरदूरगः।

स०-कल्याणे- शुभकर्मणि, मित्राणि- सहायाः, उपदेशादिना कल्याणमित्राणि, तानि भक्त्या- अदम्भमतिः सन्, भजेत्। इतराणि- कल्याणमित्रापेक्षयेतराणि पापमित्राणि, तेभ्यो दूरगस्तद्वर्जनपरः। तत्सङ्गो हि दृष्टादृष्टानर्थकरः। दूरग इत्यत्र "अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः" इति डः।

आ० र०- सन्मित्रसेवां विधत्ते-भक्त्येति। कल्याणानि कल्याणहेतुत्वात्। इतराण्यकल्याणानि, तेभ्यो दूरगः सन्, कल्याणानि मित्राणी, सेवेत। कया? भक्त्या। यद्यपि

भक्तिः सेवैव, तथापि फलानुसन्धाननिवृत्त्यर्थमेवमुक्तम्। एवं हि कृतं कर्म महाफलं भवति। अत एव वक्ष्यमाणान्यपि कर्माणि अवश्यकर्तव्यबुद्ध्या कर्तव्यानि, न तु फलानुसन्धानेन।

हिंसास्तेयान्यथाकामं पैशुन्यं परुषानृते॥२१॥
सम्भिन्नालापं व्यापादमभिध्यां दृग्विपर्ययम्।
पापं कर्मेति दशधा कायवाङ्मनसैस्त्यजेत्॥२२॥

स०-हिंसा- प्राण्युपघातः, स्तेयं- चौर्यम्, अन्यथाकामो- निषिद्धकामसेवा पशुस्त्रीगुरुदारगमनादि, एतत्त्रिविधं कायिकं पापं कर्म। पैशुन्यं- परेषां भेदकृद्वचनम्, परुषममृदुवचनम्, अनृतसत्यवचनम्, सम्भिन्नालापोसम्बद्धप्रलपनम्, चतुर्विधमेतद्वाचिकम्। व्यापादः - प्राण्युपघातचिन्ता, अभिध्या- परगुणाद्यसहिष्णुता, विषयस्पृहा वा. दृग्विपर्ययं- शास्त्रदृष्टिवैपरीत्यं नास्तिकत्वादि, त्रिविधमेतन्मानसम्। तदेतद्धिंसादि दशधा पापं कर्म कायवाङ्मनसैस्त्यजेन्न कुर्यादित्यर्थः।

आ० र०- पापं निषेधति-हिंसेति। तच्च दशविधम्। तत्र हिंसा-प्राणिवधः। स्तेयं-प्राणिवधः। स्तेयं-चोर्यम्। अन्यथाकामोऽगम्यागमनम्। पैशुन्यं-परस्याऽप्रत्यक्षं तद्दोषकीर्तनम्। प्रत्यक्षं तु परुषम्। अनृतमसत्यम्। सम्भिन्नालापोऽसत्प्रलापः। व्यापादः-परानिष्टचिन्तनम्। अभिध्या-परस्वापहरणेच्छा। दृग्विपर्ययः-आप्तवाक्येष्वप्रमाणबुद्धिः। दृक्शब्देनाप्तदृष्टोऽर्थ उच्यते।

अवृत्तिव्याधिशोकार्तानुवर्तेत शक्तितः।

स०-न विद्यते वृत्तिर्येषां तानवृत्तीन्। शक्तितः - यथासामर्थ्यम्, अनुवर्तेत- अनुकूलं गच्छेत्। तथा, व्याधिना शोकेन चार्तांश्च।

आ० र०- आर्तानुवृत्तिं विधत्ते-अवृतीति। अवृत्तिः-जीवनोपायाभावः। शोकः-इष्टवियोगजं दुःखम्। अनुवर्तेत-आर्तिनिवारणे प्रयतेत।

आत्मवत्सततं पश्येदपि कीटपिपीलिकम्॥२३॥

स०-कीटान् पिपीलिकांश्चात्मवत्पश्येत्। स्वशरीरतुल्यानित्यर्थः। किमुत साधूनसाधूंश्च। कीटपिपीलिकमप्यात्मवत्पश्येदित्यपिशब्दस्यार्थः। कीटपिपीलिकमिति "क्षुद्रजन्तवः" इत्येकत्वम्।

आ० र०- भूतदयां विधत्ते-आत्मवदिति। कीटपिपीलिकम्प्यात्मवत्पश्येत्, किं पुनर्ब्राह्मणादिकम्। "आत्मनः प्रतिकूलानि परोपां न समाचरेत्" इत्यर्थः।

अर्चयेद्देवगोविप्रवृद्धवैद्यनृपातिथीन्।

स०-देवादीनां द्वन्द्वः। देवादीनर्चयेत्। वृद्धाः - ज्ञानवृद्धाः शीलतपोवृद्धाश्च। नृपो-राजा। अतिथिः - असमानग्रामी वैश्वदेवान्ते समुपस्थितः।

आ० र०- पूज्यपूजां विधत्ते-अर्चयेदिति। पूज्याश्च देवादयः। वृद्धः-श्रुतादिभिरात्मनोऽधिकः।

विमुखान्नार्थिनः कुर्यान्नावमन्येत नाक्षिपेत्॥२४॥

स०-अर्थिनो- याचकान्, प्रत्याख्यानेन विमुखान्न कुर्यात्। नावमन्येत्-नावमानयेत्। न च परुषवचनादिना आक्षिपेत्- परिभवेत्।

आ० र०- याचकद्वेषं निषेधति-विमुखानिति। स त्रेधा, विमुखीकरणम् अवज्ञा परुपभाषणं चेति।

उपकारप्रधानः स्यादपकारपरेऽप्यरौ।

स०-अरौ शत्रावपकारपरेपि सत्युपकारप्रधानः स्यात्। ननु, रिपुरपकारक एव, तत्किमपकारपर इति विशेषणेन। तथा च माघः (सर्गः २/३७)- "उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा। उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः" इति। उच्यते। न हि सर्वदैवारिरपकारं कर्तुं शक्यः स्यात्, किं तर्हि कदाचिदेव। हेत्वाद्यधीनत्वादपकारकारित्वस्य। वातादिदोषवत्। यथा- वातादयो दोषा दूषणस्वभावा अपि सन्तः कदाचिद्विकारकारित्वे समर्था भवन्ति कदाचिन्नैव। दोषत्वं तु सर्वदैव तेषाम्। तस्मादपकारपर इति युक्तं विशेषणम्। अपकारिण्युपकारकृत्स्यात् किं पुनरुपकारक इत्यपिशब्दार्थः।

आ० र०- परोपकारं विधत्ते-उपकारेति। अपकारपरेऽप्यरौ उपकारप्रधानः स्यात्, किं पुनरुपकारपरे मित्रादौ। अपकारासमर्थोऽप्यरिरस्तीनि न पौनरुक्त्यम्।

सम्पद्विपत्स्वेकमना, हेतावीर्ष्येत्फले न तु॥२५॥

स०-सम्पत्सु विपत्सु चैकमनाः - समचित्तः। सम्पत्सु हर्षेण, विपत्सु विषादादिना, न भाव्यमित्यर्थः। हेतावित्यादि। हेतौ- कारणे, ईर्ष्येत्। यथा- अयमेवं श्रुतत्यागादिगुणवान् कस्मात्, कस्मादहमप्येवं न भवेयम्। फले न तु- परकीये शोभने फले वस्त्रालङ्कारादिके नेर्ष्येत्।

आ० र०- निर्विकारत्वं विधत्ते-सम्पद्विपत्स्विति। हेतुषु सम्पत्सु, चिषादहेतुषु विपत्सु, एकमनाः-हर्षविषादरहितचित्तो, भयेत्।

ईर्ष्यां निषेधति-हेताविति। परोत्कर्षासहनमीर्ष्या। तां न कुर्यात्। यो हि बुद्धिमान्, स हेतौ-फलसाधने, ईर्ष्येत्, न तु फले। एतदुक्तं भवति, एकं फलमुद्दिश्य, तत्साधनमनुतिष्ठद्भिः परस्परेर्ष्ययाऽनुष्ठेयम्। तथा ह्यनुष्ठितं कर्म सम्यगाशु निष्पद्यते। अथ दैवानुकूल्यादेकस्य फले सिद्धे, तत्रेतरैरीर्ष्या न कर्तव्या। सा हि न फलस्य साधनम्, प्रत्युत पापरितापयोरिति।

काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम्।

स०-काले- प्रस्तावे, हितं- पथ्यम्, मितं- न बहु, अविसंवादि- सत्यम्, पेशलं- मनोज्ञं, ब्रूयात्।

आ० र०- भाषणं विधत्ते-काल इति। काले-प्रस्तावे, ब्रूयात्। तच्च हितं-पथ्यम्। मितं-विवक्षितार्थप्रकाशनमात्रम्। अविसंवादि-सत्यम्। पेशलं-मधुरम्।

पूर्वाभिभाषी, सुमुखः सुशीलः करुणामृदुः॥२६॥
नैकः सुखी, न सर्वत्र विश्रब्धो, न च शङ्कितः।

स०-पूर्वाभिभषी- पूर्वालापी, स्यात्। सुमुखो- गतभ्रुकुटिः। सुशीलः -शोभनस्वभावः। तथा, करुणया मृदुरार्द्रसन्तानो मातेव पुत्रे। एकोद्वितीयः सन्सुखी न स्यात्। तथा, सर्वत्र- सर्वस्मिन् जने, विश्रब्धो- विश्वस्तो, न स्यात्। तथा च भगवान् व्यासः - "मायाचारे मायया वर्तितव्यम्" इति। तथा, सर्वत्र- मित्रस्वजनादिष्वपि, शङ्कितोविश्वस्तो, न स्यात्, तेषां वैमुख्य- दोषप्रसङ्गभयात्।

आ० र०- पूर्वाभिभापित्वादिकं विधत्ते-पूर्वाभिभाषीति। पूर्वाभिभाषी-यदृच्छया सङ्गते सुहृदि तद्वचनात्पूर्वं कुशलप्रश्नादिकारी, भवेत्। तथा, सुमुखः-प्रसन्नवदनः। सुशीलः शिष्टानुमतव्यवह्रारवान्। करुणामृदुः-सत्यपि सामर्थ्ये कृपालुत्वात्परापकारसहिष्णुः। एकसुखित्वादिकं निषेधयति- नैक इति। एकः सुखी न भवेत्-ज्ञातिभृत्यादिभ्यो यथायथामविभज्य सुखसाधनं नोपयुञ्जीत। तथा सर्वत्र न विश्रब्धो न च शङ्कितो भवेत्-अविश्वसनीयेषु विश्वासमशङ्कनीयेषु च शङ्कां न कुर्यात्।

न कञ्चिदात्मनः शत्रुं नात्मानं कस्यचिद्रिपुम्॥२७॥

प्रकाशयेन्नापमानं न च निःस्नेहतां प्रभोः।

स०-आत्मनः शत्रुं कञ्चिदपि न प्रकाशयेत्। तत्प्रकाशनाद्धिः भेदः स्यात्। नात्मानं कस्यचिद्रिपुं प्रकाशयेत्। पूर्वोक्तादेव हेतोः। अपमानं- असत्कारं, कस्यचिन्न प्रकाशयेत्। प्रभोः स्वामिनः सम्बन्धिनीं निःस्नेहतां न प्रकाशयेत्। तत्प्रकाशनादसौ प्रभुर्जातावसरैर्भेदकैः सुतरां निःस्नेहीक्रियते।

आ० र०- आत्मनः शत्रुत्वादिप्रकाशनं निषेधति-न कञ्चिदिति। आत्मनः शत्रुं न कञ्चिदिति। आत्मनः शत्रुं न कञ्चित्प्रकाशयेत्-ममायं वैरीति न द्योतयेत्। तथा, आत्मानमपि कस्यचिद्रिपुं न प्रकाशयेत् अहमस्य वैरीति न द्योतयेत्। तथा, अपमानं-कुतोऽपि जातं तिरस्कारं, न प्रकाशयेत्। तथा, प्रभोर्निःस्नेहतां न प्रकाशयेत्-मां प्रति स्वमी सम्प्रति निःस्नेह इति न द्योतयेत्।

जनस्याशयमालक्ष्य यो यथा परितुष्यति॥२८॥
तं तथैवानुवर्तेत पराराधनपण्डितः।

स०-जनस्याशयमालक्ष्य- लोकस्य अभिप्रायं बुद्ध्वा परिच्छिद्य, यो जनो यथा परितुष्यति तथा तेनैव प्रकारेण दानप्रियवचनादिना तमनुवर्तेताराधयेत्। कीदृशो भूत्वा ? पराराधने पण्डितस्तज्ज्ञः।

आ० र०- लोकरञ्जनं विधत्ते-जनस्येति। लोकस्याभिप्रायंज्ञात्वा, यो यथा परितुष्यति तं तथैवानुवर्तेत। कीदृशः ? पराराधनपण्डितः-परसन्तोषोत्पादनप्रकारेषु सुनिष्ठितो भूत्वा।

न पीडयेदिन्द्रियाणि व चैतान्यति लालयेत्॥२९॥

स०-इन्द्रियाणि- रसनादीनि, कदन्नाशनादिना न पीडयेन्न निगृह्णीयात्। न चैतानीन्द्रियाण्यति लालयेदतिशयेन विलासयेत्।

आ० र०- इन्द्रियपीडां इन्द्रियातिलालनं च निषेधति न पीडयेदिति। स्पष्टम्।

त्रिवर्गशून्यं नारम्भं भजेत्तं चाविरोधयन्।

स०-त्रयाणां धर्मार्थकामानां वर्गस्त्रिवर्गः, तेन शून्यं- रहितं, आरम्भमुद्यमं, न भजेत्- न कुर्यात्। कथं भजेत् ? तं च त्रिवर्गमविरोधयन्- परस्परमबाधयन्।

आ० र०- त्रिवर्गशून्यमारम्भं निषेधति-त्रिवर्गशून्यमिति। त्रिवर्गो-धर्मार्थकामाः, तैः शून्यं-तेषामन्यतमं यो न फलति तं, न सेवेत। त्रिवर्गपरस्परविरोधयुक्तमारम्भं निषेधयति- तं चाविरोधयन्निति। तं त्रिवर्गं परस्परं विरोधयन्नारम्भं न भजेत्। यत्रारम्भे धर्मादिष्वेको नश्यत्येक उत्पद्यते, तं त्यजेदित्यर्थः।

अनुयायात्प्रतिपदं सर्वधर्मेषु मध्यमाम्॥ ३०॥

स०-सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदं प्रतिपत्तिमनुयायात्- सर्वेष्वाचारेषु मध्यमं मार्गमनुवर्तेत। नैकत्रासक्तिं कुर्यादित्यर्थः।

आ० र०- सर्वधर्मानुसरणं विधत्ते-अनुयायादिति। सर्वधर्मेषु मध्यमां प्रतिपदमनुयायात्-सर्वेष्वात्मकृत्येषु रागद्वेषरहितां बुद्धिमनुसरेत्। मध्यस्थः सर्वान् धर्माननुतिष्ठेदित्यर्थः।

नीचरोमनखश्मश्रुर्निर्मलाङ्घ्रिमलायनः।
स्नानशीलः सुसुरभिः सुवेषोनुल्बणोज्ज्वलः॥ ३१॥

स०-नीचान्यदीर्घाणि रोमनखश्मश्रूणि यस्य स एवंभूतो भवेत्। रोमाणि- बाहूरुप्रभृतिषु रोमाणि केशाश्चोच्यन्ते। तथा च "हृषेर्लोमसु" इत्यत्र सूत्रे विवृतम्- 'लोमानि मूर्धजान्यङ्गजानि चेह गृह्यन्ते' इति। नीचलोमादिकफलं च मुनिनोक्तम् (च.सू.अ.५/९६)- "पौष्टिकं धन्यमायुष्यं शुचि रूपविराजनम्। केशलोमनखादीनां कृन्तनं सम्प्रसाधनम्" इति। तथाङ्घ्री- पादौ। मलायनानि- घ्राणकर्णादीनि। निर्मलान्यङ्घ्रिमलायनानि यस्य स एवम्। अस्य च फलम् (च.सू.अ.५/९५)-- "मेध्यं पवित्रमायुष्यमलक्ष्मीकलिनाशनम्। पादयोर्मलमार्गाणां शौचादानमभीक्ष्णशः" इति। स्नानं शीलयतीति स्नानशीलो- नित्यस्नायी स्यात्। तथा, सुसुरभिः - सुगन्धिः। शोभनो जीर्णमलिनवस्त्रादिविवर्जितो वेषो यस्य स सुवेषः। अनुल्बणोनुद्धतः, स चासावुज्ज्वलश्चानुल्बणोज्ज्वलः। अनुद्धतवेषः उज्ज्वलश्च स्यादित्यर्थः।

आ० र०- नीचरोमत्वादिकं विधत्ते-नीचेति। नीचत्वं छेदेन कार्यम्। रोमशब्देन केशा अपि गृह्यन्ते। उक्तं हि चरके (सू.अ. ८/८८)-"त्रिः पक्षस्य केशश्मश्रुतोमनखान्संहारयेत्" इति। तथा, निर्मलाङ्घ्रिमलायनः। मलायनं-श्रोत्रादि। स्नानशीलः-कालद्वयेऽपि स्नाननिष्ठः, प्रत्यहं स्नानस्य प्राग्विहितत्वात्। उक्तं च चरकेण (सू. अ. ८/१८)-"द्वौ कालावुपस्पृशेत्" इति। सुसुरभिर्गन्धमाल्यादिधारणेन। सुवेषो वस्त्रालङ्कारादिधारणेन। अनुल्बणोज्ज्वलोऽनुद्धतश्शृङ्गारः। उज्ज्वलः-श्रृङ्गाररसः।

धारयेत्सततं रत्नसिद्धमन्त्रमहौषधीः।

स०-धारयेदित्यादि। रत्नानि- मणयो वज्रपद्मरागादयः। सिद्धमन्त्रोपराजितादिः। महौषधिः - सहदेव्यादिका। रत्नादीनां द्वन्द्वः। रत्नादीर्बाहुग्रीवादिषु, सततं- सदैव, धारयेत्।

आ० र०- रत्नादिधारणं विधत्ते-धारयेदिति।

सातपत्रपदत्राणो विचरेद्युगमात्रदृक्॥३२॥

स०-युगमात्रदृग्विचरेद्भ्रमेत्। युगं- हस्तचतुष्टयम्, तत्पश्यति यः स एवम्। एवं कुर्वन्सम्मुखमागच्छद्भिर्गवाश्वादिभिर्नोपद्रूयते। तथा, सहातपत्रेण- छत्रेण, पदत्राणेन- पदाधारपर्यायेण, यो वर्तते स एवम्। पादत्रच्छत्रयोश्च गुणा उक्ताः -"मारुतस्यानुलोम्याय खुडस्तम्भश्रमापहम्। अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्ररक्षणम्। वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहम्" इति।

आ० र०- पर्यटनं नियच्छति-सातपत्रेति। आतपत्रं छत्रम्। पदत्राणे-उपानहौ। युगं-हस्तचतुष्टयम्, तन्मात्रं पुरः पश्यन्विचरेत्।

निशि चात्ययिके कार्ये दण्डी मौली सहायवान्।

स०-रात्रौ चात्ययिके कार्ये दण्डी सन् विचरेत्। दण्डेन सर्पादीनामुत्रासमपि चोक्तम्। तथा (सुश्रुते चि.अ.२४/७६)- "शुनः सरीसृपव्यालविषाणिभ्यो भयापहम्। श्रमस्खलनदोषघ्नं स्थविरे च प्रशस्यते। सत्वोत्साहबलस्थैर्यधैर्यवीर्यविवर्धनम्। अवष्टम्भकरं चापि भयघ्नं दण्डधारणम्॥" इति। तथा च (चरके सू.अ.५/९९)- "स्खलतः सम्प्रतिष्ठानं शत्रूणां च निषूदनम्। अवष्टम्भनमायुष्यं भयघ्नं दण्डधारणम्" इति। मौलीशिरोवेष्टनयुक्तः। अनेनोपरिष्टात् पततां पतङ्गकीटादिमूत्रपुरीषादीनां रक्षा। तथा, सहायवान्। अनेनापि चित्तावष्टम्भः। दण्डशब्दात् "अत इनिठनौ" इति इनिः, मौलिशब्दाच्च व्रीह्यादित्वात्, तस्य ह्याकृतिगणत्वमिति केचित्। आत्ययिक इति। अत्ययः - कृच्छ्रम्। तस्मिन् भवमित्यध्यात्मादित्वाठ्ठञ्।

आ० र०- रात्रिपर्यटनं नियच्छति-निशीति। यत्कार्यं कालप्रतीक्षां न सहते तदात्ययिकम्। तस्मिन्सति दण्डादियुक्तः सन् रात्रौ विचरेत्। मौलिः-शिरोवेष्टनम्।

चैत्यपूज्यध्वजाशस्तच्छायाभस्मतुषाशुचीन्॥ ३३॥
नाक्रामेच्छर्करालोष्टबलिस्नानभुवो न च।

स०-चैत्यो- विशिष्टदेवताधिष्ठितो लोकप्रसिद्धो वृक्षविशेषः, बुद्धालय इत्यन्ये। पूज्यो- गुरुपित्रादिः। ध्वजश्चिह्नम्। अशस्ताश्चण्डालादयः, अशस्तममङ्गल्यं वस्तु इत्यन्ये। एषां छायाम्। तथा, भस्म-भूतिः। तुषो- धान्यादित्वक्। अशुचिर्विट्, यद्वा उच्छिष्टं वस्तु। तदेतन्नाक्रामेत्। शर्करा- सूक्ष्मपाषाणाकृतिर्मृत्खण्डिका। तथा, लोष्टं- मृत्पिण्डादिखण्डः। बलिर्देवताद्यर्चनम्। स्नानं प्रसिद्धम्। बलिश्च स्नानं च बलिस्नाने, तयोर्भुवौ बलिस्नानभुवौ। शर्करा च लोष्टं च बलिस्नानभुवौ च ता नाक्रामेत्।

आ० र०- चैत्यादिच्छायाद्याक्रमणं निषेधति-चैत्येति। चैत्यो-ग्रहाधिष्ठितो वृक्षः पूज्यो-देवादिः, ध्वजो-यूपादिः, अशस्तश्चण्डालादिः, तेषां छायां नाक्रमेत्। तथा, भस्मभूतिम्। तुषं-धान्यत्वचम्। अशुचीन्-विण्मूत्रोच्छिष्टनि। शर्करादिव्याप्तान्। शर्करा-वालुका, लोष्टं-मृत्पिण्डः, बलिः-पूजोपहारः। स्नानं-स्नानोदकम्।

नदीं तरेन्न बाहुभ्यां, नाग्निस्कन्धमभिव्रजेत्॥ ३४॥
सन्दिग्धनावं वृक्षं च नारोहेद्दुष्टयानवत्।

स०- नदीं- तरङ्गिणीं, दोर्भ्यां न तरेत्। अग्निस्कन्धमभि- अग्निराशेरभिमुखं, न व्रजेत्। सन्दिग्धा चासौ नौश्च तां, नारोहेन्नोच्चलेत्। सन्दिग्धायाः शिथिलबन्धनत्वाज्जर्जरत्वादतिभाराक्रान्तत्वात्पारगमनं प्रति सन्देहः। चेति समुच्चये। वृक्षं च नारोहेत्। कथम् ? दुष्टयानवत्। यथा दुष्टयानमश्वादिकं नारोहेत् तथेति। दुष्टयानारोहणमपि चोक्तयानया निषिद्धम्।

आ० र०- बाहुभ्यां नदीतरणं निषेधति-नदीमिति। अग्निकन्धाभिमुखं गमनं निषेधति-नाग्निस्कन्धमिति। अग्निस्कन्धो-महानग्निराशिः। सन्दिग्धनावाद्यारोहणं निषेधति-सन्दिग्धनावमिति। सन्धिग्धा-शङ्क्यमानमज्जना। दुष्टं यानं-शङ्क्यमानपतनमश्वादि। तस्य च दृष्टान्तत्वेनोपादानं तदारोहणस्य निषेधविषयत्वख्यापनार्थम्।

नासंवृतमुखः कुर्यात्क्षुतिहास्यविजृम्भणम्॥ ३५॥

स०-नासंवृतास्यः क्षुत्यादीन् कुर्यात्। हस्तादिना मुखं पिधाय कुर्यादित्यर्थः। क्षुतिः - छिक्का, हास्यं- हसनम्, विजृम्भणं- जृम्भिका, एषां समाहारद्वन्द्वः।

आ० र०- अनाच्छादितमुखस्य क्षवथ्वादिकं निषेधतिनासंवृतमुख इति।

नासिकां न विकुष्णीयान्नाकस्माद्विलिखेद्भुवम्।
नाङ्गैश्चेष्टेत विगुणं, नासीतोत्कटकश्चिरम्॥ ३६॥

स०-नासां न विकर्षेत्। मलोत्सारणमात्रं तु कार्यमेव, इति विशब्देन द्योतयति। अकस्मात्- कारणं विना, भुवं- पृथ्वीं, न विलिखेत्- नोत्कर्षेत्। अङ्गैर्हस्तपादादिभिः, विगुणं- अननुगुणं यथा भवति तथा, न चेष्टेत- न व्याप्रियेत। उत्कटकं स्थितमवस्थानं यस्य स एवम्भूतो नासीत। चिरं च तिष्ठेदित्यर्थः, अर्शोरोगाद्युत्पत्तेः।

आ० र०- नासिकानिष्कोष्णं निषेधति-नासिकामिति। नासिका छिद्रोपलक्षणम्। तेन गलकर्णनासिकास्त्रोतोदशनाक्षिविवराणि। उक्तं हि सुश्रुते (चि. अ. २४।९५)-"न गलकर्णनासास्त्रोतोदशनाक्षिविवराण्यभिनिष्कुष्णीयात्" इति। निष्कारणं भूमिविलेखनं निषेधति-नाकस्मादिति। विगुणामङ्गचेष्टां निषेधति-नाङ्गैरिति। विगुणं-अनार्जवम्।

चिरकालमुत्कटकासनं निषेधति-नासीतेति।

देहवाक्चेतसां चेष्टाः प्राक् श्रमाद्विनिवर्तयेत्।
नोर्ध्वजानुश्चिरं तिष्ठेत्

स०-देहादीनां द्वन्द्वः। एषां सम्बन्धिनीश्चेष्टाः क्रियाः श्रमात्खेदात् पूर्वं विनिवर्तयेत्। तावद्धनुराकर्षादि कुर्याद्यावन्नातीव श्रमः स्यादित्यर्थः। तथा, ऊर्ध्वे जानुनी यस्य स ऊर्ध्वजानुश्चिरं नासीत।

आ० र०- श्रमोत्पत्तेः प्रागेव सर्वचेष्टोपरमं विधत्तेदेहेति। व्यायामस्य श्रमैकफलत्वान्निवृत्तिकालाभिधानाच्च तद्यतिरिक्ताऽत्र देहचेष्टा ग्राह्या। चिरकालमूर्ध्वजानुस्थितं निषेधति-नोर्ध्वजानुरिति। यो जङ्घे सङ्कोच्योत्तानः शेते, यश्चोर्ध्वं तिष्ठति, स ऊर्ध्वजानुः।

---- नक्तं सेवेत न द्रुमम्॥ ३७॥
तथा चत्वरचैत्यान्तश्चतुष्पथसुरालयान्।
सूनाटवीशून्यगृहश्मशानानि दिवापि न॥ ३८॥

स०-नक्तं- रात्रौ, द्रुमं- तरुं, न सेवेत। तदाश्रितकीटमूत्रशकृदादिपातरक्षार्थम्। चत्वरं- त्रिपथम्। अन्ये त्वाहुः - "यत्र प्रदेशे नगरनिवासिनो ग्राम्या वा समेत्य नानाविधाः कथाः कुर्वन्ति, स चत्वर उच्यते"। चैत्यान्तः - चैत्यसमीपम्, चतुष्पथं- मार्गचतुष्टयसङ्गमः, सुरालयो- देवगृहम्, एतांश्च नक्तं न सेवेत। सूना- वधस्थानम्, अटवी- निर्जनो देशः, शून्यगृहं- उज्जटं भवनम्, श्मशानं- पितृवनम्, एतानि दिवापि न सेवेत। अपि शब्देन रात्रौ नितरामसेवनमाह।

आ० र०- रात्रौ द्रुमादिसेवां निषेधति-नक्तमिति। ग्रामाद्बहिर्यत्रोपविश्य ग्राम्याः सर्वे कथाः कुर्वते, यश्च त्रयाणां पथां सङ्गमः, स चत्वरः। चैत्यान्तः-चैत्यसमीपम्। चतुष्पथः-चतुर्णां पथां सङ्गमः। सुरालयो-देवकुलम्। सूनादिसेवां निषेधयति-सूनेति। सूना-वधस्थानम्। अटवी-अरण्यम्। अपिशब्दाद्रात्रावपि न।

सर्वथेक्षेत नादित्यं, न भारं शिरसा वहेत्।
नेक्षेत प्रततं सूक्ष्मं दीप्तामेध्याप्रियाणि च॥ ३९॥

स०-आदित्यं सर्वथा- उद्यन्तमस्तं यान्तं प्रतिमागतमुपरक्तं वा, नेक्षेत। तथा, भारं शिरसा न च वहेन्न नयेत्। प्रततं- अनवरतं, सूक्ष्मं वस्तु नेक्षेत। दीप्तं चामेध्यं चाप्रियं च तानि प्रततं नेक्षेत। ननु, तर्हि सर्वथा नेक्षेतेत्यनेन कोर्थः ? यतो रविरपि दीप्तः, दीप्तग्रहणेनैवास्य दर्शननिषेधः सिद्धः। अस्त्येवैतत्। किन्तु सर्वप्रकारमादित्यं नेक्षेत। दीप्तं त्वनवरतं नेक्षेतेति।

आ० र०- आदित्यदर्शनं निषेधति-सर्वथेति। ननु "नोद्यन्तमस्तमायान्तं तपन्तं प्रतिमागतम्। उपरक्तं च भास्वन्तं वाससा वा तिरोहितम्॥" इति सङ्ग्रहे (सू. अ. ३)। इह तु सर्वथा, इति विरोधः। मैवम्। यो ह्यदृष्टमेव दोषं जिहासुः, तं प्रत्युदयादिनिषेधः। यस्तु, दृष्टमपि, तं प्रति सर्वप्रकारेणेत्यविरोधः। पुरस्तादीप्तनिषेधादेव निषेधे सिद्धेऽप्युदयाद्यदीप्तावस्थासु निषेधार्थमिदम्। शिरसा भारवहनम् निशेधयति - न भारमिति।प्रतातादिदर्शनम् निषेधयति- नेक्षेतेति। प्रततं- विस्फारिताक्षम्, क्रियाविशेषणम्। सूक्ष्मं -अणु। दीप्तम्-तेजस्वि।अमेध्यम्-अशुचि।अप्रियम्-द्विष्टम्।

मद्यविक्रयसन्धानदानादानानि नाचरेत्।

स०-विक्रयो- विनिमयः, इयत्प्रमाणमधुनेदं दीयत इति। सन्धीयते येन तत्सन्धानम्- अनेकद्रव्यसम्भारो येन तत्- मद्यं यथावत्प्रमाणेन सन्धीयते। दानं- यथाशास्त्रं स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादानम्। आदानं- यथाशास्त्रमेव परस्माद् ग्रहणम्। एतेषां द्वन्द्वः। ततो मद्यशब्देन षष्ठीसमासः। मद्यविक्रयादीनि नाचरेत्। द्विजविषयं चैतद्वाक्यमिति बोध्यम्। सर्वस्य तु निषेधात् क्रयादिव्यवहारोच्छेदः स्यात्।

आ० र०- मद्यविक्रयादीनि निषेधति-मद्यविक्रयेति। विक्रयो-मूल्येन दानम्। सन्धानं -उत्पादनम्। आदानं प्रतिग्रहः। मद्यस्यौषधेषु विधानात् क्रयपानयोरनिषेधः।

पुरोवातातपरजस्तुषारपरुषानिलान्॥४०॥

अनृजुः क्षवथूद्गारकासस्वप्नान्नमैथुनम्।

कूलच्छायां नृपद्विष्टं व्यालदंष्ट्रिविषाणिनः॥४१॥

हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः।

सन्ध्यास्वभ्यवहारस्त्रीस्वप्नाध्ययनचिन्तनम्॥४२॥

शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम्।

गात्रवक्त्रनखैर्वाद्यं हस्तकेशावधूननम्॥४३॥

तोयाग्निपूज्यमध्येन यानं धूमं शवाश्रयम्।

मद्यातिसक्तिं विश्रम्भस्वातन्त्र्ये स्त्रीषु च त्यजेत्॥४४॥

स०-त्यजेदिति क्रिया वक्ष्यमाणा। पुरःशब्दस्य वातातपाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः। पुरोवातः - पूर्वदिगागतो वातः। पुर आतपः - पूर्वातपः। पुरोवातादीन् पञ्च त्यजेत्। अनृजुः - विषमस्थितशरीरः, क्षवथ्वादीन् षट् त्यजेत्। अनृज्विति क्रियाविशेषणमिति केचिद्व्याचक्षते। अन्नमत्र शाल्यादि। कूलं- वप्रः, तच्छायां त्यजेत्। तत्र हि तिष्ठतस्तत्पाताद्भयं स्यात्। नृपद्विष्टं- राज्ञोप्रियं, त्यजेत्। व्यालो- दुष्टहस्त्यादिः, दंष्ट्रिणः - सर्पाद्याः, विषाणिनो- गवाद्याः, तांस्त्यजेत्। हीनाः - कुलशीलवित्तादिभिर्न्यूनाः, अनार्याः - असाधवः, अतिनिपुणाः - अतिगणनापराः, तेषां सेवां त्यजेत्। उत्तमैरिति सहार्थे गम्यमाने तृतीया। उत्तमैः सह विग्रहं त्यजेत्। सन्ध्यास्वभ्यवहारादीन् पञ्च त्यजेत्। शत्रुसत्रेत्यादि। शत्र्वशनं त्यजेत्। सत्रं- यज्ञः, तस्याशनं त्यजेत्। ऋत्विजादीन् वर्जयित्वा, अन्यस्य हि तदशनं निषेधति। तथा हि- "यज्ञान्ते तदुद्भूतपापोपशमनीयं प्रायश्चित्तं श्रूयते"। गणाः - कथकचारणादयः, तैराकीर्णं- व्याप्तमशनं त्यजेत्। गणिका- वेश्या, तस्याः सम्बन्ध्यशनं त्यजेत्। तदशनाद्धि तत्पापसङ्क्रमणं स्यात्। पणिकः -पणोपजीवी, इतरवणिगित्यर्थः। (तथा हि (सङ्ग्रहे सू. अ, ३) - "गणारिगणिकासत्रधूर्तानां पणिनां न च " इति।) पणिका इति "नौद्व्यचष्ठन्" इति ठन्। पणिको हि पापीयान्निन्द्रितपण्यादिविक्रीणानः प्रशंसतीत्यादि हेतोः। गात्रेत्यादि। गात्राणि-अङ्गानि, तैस्तथा वक्त्रेण नखैश्च वाद्यं त्यजेत्। तथा, हस्तावधूननं केशावधूननं च त्यजेत्। (अवधूननं- कम्पनम्।) तोयेत्यादि। मध्यशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते। तोययोर्ध्वयोर्मध्येन यानं त्यजेत्। न यायादित्यर्थः। एवमग्न्योर्मध्येन। तथा, पूज्ययोर्मध्येन।

समासकरणात्तोयाग्न्योस्तोयपूज्ययोरग्निपूज्ययोरपि मध्येन न यायादिति बोद्धव्यम्। तथा, धूमं, शवाश्रयं-शवोद्भूतं, त्यजेत्। मध्येत्यादि। मध्येतिसक्तिः -अतिसेवा, तां त्यजेत्। स्त्रीषु-योषासु, विश्रंभं-विश्वासं स्वातन्त्र्यं च त्यजेत्।

आ० र०- पुरोवातादीन् निषेधति-पुरोवातेत्यादि। पुरोवातः-पूर्वदिग्वायुः। आतपो-घर्मः। रजो-धूलिः। तुषारो-अवश्यायः। परुषानिलः-चण्डवातः। अनुजुरिति क्षवथ्वादिषड्कविषयं कर्तृविशेषणम्। अन्नं-भोजनम्। कूलं-रोधः, तस्य छाया। नृपद्विष्टो-राजद्वेष्यः। व्यालो-दुष्टगजादिः। दंष्ट्री-सर्पादिः। सन्ध्यास्वित्यभ्यवहारादिपञ्चकविषयम्। अभ्यवहारो-भोजनम्। स्त्रीशब्देन सम्भोगोलक्ष्यते। चिन्तनं-अधीतपरामर्शः। शत्वादीनामशमम्। शत्रुः-वैरी। सत्रं-यज्ञः। गणाः-बहवो मिलित्वा दातारः। आकीर्णो-योग्यायोग्यमविचिन्त्यान्नदाता। गणिका-वेश्या। आपणिको-वणिक्। गात्रादिभिर्वाद्यम्। वाद्यं-शब्दानुकारि। वक्रेण वंशादेर्नखेन वीणादेर्वादनं निषेद्धुं पृथग्ग्रहणम्। अवधूननं-कम्पनम्। तोययोः, अग्न्योः, पूज्ययोः, तोयाग्न्योः, तोयपूज्ययोः, अग्निपूज्ययोश्च मध्येन यानम्। शवाश्रयो धूमः-प्रेतधूमः। मद्यातिसक्तिः-मद्यपानरतिः। स्त्रीष्विति विश्रम्भस्वातन्त्र्यविपयम्। विश्रम्भो-विश्वासः।

आचार्यः सर्वचेष्टासु लोक एव हि धीमतः।
अनुकुर्यात्तमेवातो लौकिकेर्थे परीक्षकः॥४५॥

स०-हि-यस्मात्, धीमतो- बुद्धियुक्तस्य, सर्वचेष्टासु- निः - शेषव्यापारेषु, लोक एवाचार्यः - उपदेष्टा, अतः - अस्माद्धेतोः, तमेव- लोकमेव, लौकिकेर्थे परीक्षकः पुरुषोनुकुर्यात्। यथा लोको व्यवहरति तथा व्यवह्रियादित्यर्थः।

आ० र०- रोकादेवाचारशिक्षां विधत्ते-आचार्य इति। हि-यस्मात्, धीमतः पुरुषस्य सर्वस्य सर्वत्र लोक एअचार्यः-शिक्षकः। अतोऽस्मात्तमेवानुकुर्यात्। यथा लोक आचरति

तथा आचरेदित्यर्थः। कथम्भूतः ? लौकिकेऽर्थे परीक्षकः,-लोके कः किमर्थं, किमाचरतीति परीक्षां कुर्वन्।

आर्द्रसन्तानता त्यागः कायवाक्चेतसां दमः।
स्वार्थबुद्धिः परार्थेषु पर्याप्तमिति सद्व्रतम्॥४६॥

स०-आर्द्रसन्तानता- सर्वसत्त्वेषु कृपालुत्वम्। त्यागो- दानम्। कायवाक्चेतसा त्रयाणां दमः - उपशमः। परार्थेषु - परप्रयोजनेषु, स्वार्थबुद्धिः - यथा अयमेव स्वार्थो यः परार्थः, इत्युभयलोकहितत्वम्। इति- एवंप्रकारं, सद्व्रतं पर्याप्तम्। समाप्तमित्यर्थः। सत् शोभनं च तद्व्रतं च सद्व्रतम्।

आ० र०- उक्तेषु विहारेषु धर्मं विवेचयति-आर्द्रसन्तानतेति। आर्द्रः-करुणरसभवितत्वात् त्यक्तकाठिन्यः, सन्तानः-चित्तवृत्तिपरम्परा, यस्येति आर्द्रसन्तानः। तस्य भावः आर्द्रसन्तानता, परमकारुणिकत्वम्। त्यागो-दानम्। कायादीनां दमः-तच्चापलनिग्रहः। परार्थेषु-परकार्तेषु, स्वार्थबुद्धिः-स्वार्थवत्तात्पर्यम्। इति-एतच्चतुष्टयम्। पर्याप्तं-सम्पुर्णा धर्मः। सद्व्रतं-सतां व्रतमवश्यकर्तव्योऽर्थः।

नक्तंदिनानि मे यान्ति कथम्भूतस्य सम्प्रति।
दुःखभाङ्न भवत्येवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः॥४७॥

स०-नक्तंदिनानि- रात्रिदिनानि, सम्प्रति- इदानीं, कथम्भूतस्य- कीदृशस्य सतः, मे- मम, यान्ति। एवं नित्यं सन्निहितस्मृतिः सन् पुमान् दुःखभाक् न भवति।

आ० र०- इष्टसाधनत्वकथनद्वारेणाचारावहितत्वं विधत्ते-नक्तंदिनानीति। किंदेशस्य, किंकालस्य, किंवयसः, किंमनसः, किंकार्यस्य मम, सम्प्रति नक्तंदिनानि यान्तीत्येवं सन्निहितस्मृतिः सन् दुःखभाक् न भवति। अतः सर्वदैवावहितेन भवितव्यमित्यर्थः।

इत्याचारः समासेन, यं प्राप्नोति समाचरन्।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं यशो लोकांश्च शाश्वतान्॥४८॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनु श्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने दिनचर्या नाम द्वितीयोध्यायः॥२॥

स०-इति- समाप्तौ। समासेन- संक्षेपेण, तावदयमाचारः पूर्वोक्तः। यं समाचरन्ननुतिष्ठन् (पुरुषः) आयुरादीन् प्राप्नोति। तथा, लोकान्- भूर्भुवःस्वःप्रभृतीन्, शाश्वतान्- नित्यान्। ननु, शाश्वतशब्दो न युक्तः। यतः शश्वच्छब्दस्य कालवाचित्वात् "कालाठ्ञ्" इति ठञ् प्राप्नोति। तथा, "अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम्" इति टिलोपश्च प्राप्नोति। नैतदस्ति। "नस्तद्धिते" इत्यत्र सूत्रे ह्युक्तम्- "शाश्वत इत्यादौ तु टिलोपो नेष्यते। कालादिति योगविभागाच्चाण्" इति। तस्माच्छाश्वतशब्दो न्याय्य एवेति।
इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने द्वितीयोध्यायः समाप्तः॥२॥

आ० र०- अध्यायार्थमुपसंहरति-इतीति। आचारः-शिष्टानुमतो व्यवहारः। समासेनेति धर्मशास्त्रापेक्षया, न त्वायुर्वेदान्तरापेक्षया, न्यूनत्वदोषापत्तेः, विस्तरत्वप्रतिज्ञाभङ्गापत्तेश्च।

आचारफलमाह-यमिति। एश्वर्यं-अप्रतिहतशक्तित्वम्। शाश्वतान् लोकान्-विष्णुलोकादीन्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३)- "ब्राह्मो मुहूर्त उत्तिष्ठेत् जीर्णाजीर्णे निरूपयन्। रक्षार्थमायुषः स्वस्थो जातवेगः समुत्सृजेत्॥ उदङ्मुखो मूत्रशकृद्दक्षिणाभिमुखो निशि। वाचं नियम्य प्रयतः संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः॥ प्रवर्तयेत्प्रचलितं न तु यत्नादुदीरयेत्। नामेध्य मार्गमृद्भस्मगोस्थानाकीर्णगोमवे॥ पुरान्तिकाग्निवल्मीकरम्योत्कृष्टचितिद्रुमे। न नारीपूज्यगोर्केन्दुवायोपन्नाग्निजलं प्रति॥ न चातिरस्कृत्य महीं, भयाशक्त्योस्तु कामतः। निःशल्यादुष्टमृत्पिण्डीपरिमृष्टमलायनः। अभ्युद्दताभिः शुचिभिर्मृद्भिरद्भिश्च योजयेत्॥ लेपगन्धापहं शौचमनुत्पतितबिन्दुभिः। स्पृष्ट्वा धातून्मलानश्रु वसाकेशनखांश्चयुतान्॥ स्नात्वा

भोक्तुमना भुक्त्व सुप्त्वा क्षुत्वा सुरार्चने। रथ्यामाक्रम्य चाचामेदुपविष्ट उदङ्मुखः। प्राङ्मुखो वा विविक्तस्थो न बहिर्जानु नान्यदृक्। अजल्पन्नुत्तरासङ्गी स्वच्छैरङ्गुष्ठमूलगैः॥ नोद्धृतैर्नानतो नोध्व नाग्निपक्वैर्न पूतिभिः। न फेनबुद्बुदक्षारैर्नैकहस्तार्पितैर्जलैः॥ नार्द्रैकपाणिर्नामेध्यहस्तपादो न शब्दवत्। लिखेदनुसुखं जिह्वां जिह्वानिर्लेखनेन च। तथाऽस्य मलवैरस्यगन्धा जिह्वास्यदन्तजाः रुचिवैशद्यलघुता न भवन्ति भवन्ति च॥ प्रणम्य देवान् वृद्धांश्च मङ्गलाष्टशतं शुभम्। श्रृण्वन् काञ्चनविन्यस्तं सर्पिःपश्येदनन्तरम्।" (सङ्ग्रहे शा. अ. १२)- "दधिघृतमधुलाजपुष्पाक्षतोदुम्बराश्वत्थमुक्तामणि छत्रदुर्वाकुशादर्शकन्याध्वजस्यन्दना-ष्टापदाक्षाः नृपश्रीतरुभद्रपीठानि, सस्यानि, मत्स्याः, हयाः, हंसचापा, वृपः केसरी, दक्षिणावर्तशङ्खाञ्जुसिद्धार्थकाः, रोचना, स्वस्तिकस्तोरणं, कीचका वेणवः, वरुणमधु, मदासिक्तगण्डो गहः, तोयलम्बोऽम्बुदः, पूर्णकुम्भो, हरिद्राद्रिरिन्द्रः, फलान्याममांसं, सितं चामरं, गौः सवत्सा, अङ्गना पुत्रिणी, मानुषं वर्धमानं, सहस्रं नराणां, प्रयुक्तानि यानानि, धन्वन्तरिर्वामनो, ब्राह्मणो, भूमिरभ्युद्दृता, सिद्धमन्नं, वराहश्च तोयात्थितः, त्रिनयनमधुसूदनस्कन्दपद्मासनाः, लोकपालाः, सुराः, खं, दिशोऽग्निः, सरांसि, स्रवन्त्यः, समुद्राः, मखाः, मारुतो, ज्योतिषं, धर्मशास्त्राणि, तीर्थानि, काव्यं, धर्मार्थकामामृतं, वालखिल्यादयो, वेदवाक्यं, निधिः, कौस्तुभः, काञ्चनं, माणिभद्रः, सुमेरुः, प्रियङ्गुः, प्रदीपो, वचा, मोदकौ, दितिरदितिररुन्धती, बुद्धिः, सावित्र्युमाऽऽशगङ्गा, शची, देवसेना, सुधा, शान्तिर्लक्ष्मीः, सरस्वत्यपत्य, क्षमा, स्वस्तिशब्दो, वषात्कारः, ओंकारपुण्याहधर्मक्रियाश्चैतदष्टोत्तरं मङ्गलानां शतं दर्शनात्स्पर्शनात्कीर्तनाच्चाशुभानि व्यपोह्यार्थसिद्धिं दिशत्युत्तमाम्"। अष्टापदं-शारिफलम्। अक्षः-पाशकः। वरुणमधु-वारुणी सुरा। (सङ्ग्रहे सू. अ. ३)-"गन्धमाल्यादिकं वृष्यमलक्ष्मीघ्नं प्रसाधनम्। वासो न धारयेज्जीर्णं मलिनं रक्तमुल्बणम्॥ माल्यंन लम्बं न बहिर्न रक्तं जलजादृते। नैव चान्येन विधृतं वस्त्रं पुष्पमुपानहौ॥ उत्तिष्ठेत ततोऽत्यर्थमर्थेष्वर्थानुबन्धिषु। निन्दितं दीर्घमप्यायुर-सन्निहितसाधनम्। कृपिं वणिज्यां गोरक्षामुपायैर्गुणिनं नृपम्। लोकद्वयाविरुद्धां च धनार्थी संश्रयेत्क्रियाम्॥ मुक्तवेगस्तु गमन्स्वप्नाहारसभास्त्रियः। पाणिनाऽऽलम्य निष्क्रामेद्रन्तपूज्याज्यमङ्गलम्॥ प्रावृत्य पर्यटेद्रात्रौ न प्रावृत्य शिरोऽहनि। मध्याह्ने सन्ध्ययो रात्रावर्धरात्रे चतुष्पथम्॥ न सेवेत, न शर्वर्यां वृक्षचैत्यान्तचत्वरम्। न हुंकुर्याच्छवं , पूज्यं

प्रशस्तान्मङ्गलानि च॥ नापसव्यं परिक्रामेन्नेतराण्यनुदक्षिणम्। चतुष्पथं नमस्कुर्यात्प्रज्ञातांश्च वमस्पतीन्॥ न व्यालिव्याधिताशस्तैर्नादान्तक्षुत्पिपासितैः। न छिन्नपुच्छैर्नैकाक्षैर्गोपृष्ठेन च न व्रजेत्॥ नातिप्रगेऽतिसायं, न नभोमध्यगे रवौ। नासन्निहितपानीयो नातितूर्णं न सन्ततम्॥ न शत्रुणा नाविदितैर्नैको नाधार्मिकैः सह। दद्याद्वर्मार्तवृद्धस्त्रीभारिचक्रिद्विजन्मने॥ चक्री-रथी। स्नानभोजनपानानि बाह्येभ्यो नाचरेत्पुरः। (*निपातयेन्न लोष्टेन न फलेन फलं द्रुमात्॥ न वार्यमाणः प्रविशेन्नाद्वारेण न चासने। स्वयं तिष्ठेत् परगृहे, युक्तनिद्रं न बोधयेत्॥ नाचरेत् पाणिवाक्पाददृङ्श्रोघ्रोदरचापलम्। त्रिःपक्षस्य कचश्मश्रुनखरोमाणि कर्तयेत्॥ न स्वहस्तेन दन्तरिवा, स्नानं चानु समाचरेत्।) स्नानोदकावतरणे स्वप्नं नग्नो न चाचरेत्॥ पञ्चपिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात्परवारिणि। नात्मानमीक्षेत जले न तटस्थो जलाशयम्॥ न प्रतिस्फालयेदम्बु पाणिना चरणेन वा। स्नात्वा न मृज्याद्गात्राणि धुनुयान्न शिरोरुहान्॥ निवसीतार्द्र एवाशु सोष्णीषे धौतवाससी। न त्वम्बरं पूर्वधृतं न च तैलवसे स्पृशेत्॥ वासोऽन्यदन्यच्छयने निर्गमे देवतार्चने। धर्मोत्तराभिरर्थ्याभिः कथाभिस्त्रिगुणात्मभिः॥ मध्यं दिनस्य गमयदिष्टशिष्टसहायवन्। न लोकभूपविद्विष्टैः सङ्गच्छेत न नास्तिकैः॥ कलिवैररुचिर्न स्याद्धीरः सम्पद्विपत्तिषु। श्रुतादन्यत्र सन्तुष्टस्तत्रैव च कुतूहली॥ क्षान्तिमान् दक्षिणो दक्षः सुसमीक्षितकार्यकृत्। ह्रीमान् धीमान् महोत्साहः संविभागी प्रियातिथिः॥ अक्षुद्रवृत्तिर्गम्भीरः साधुराश्रितवत्सलः। (* दाता पितृभ्यः पिण्डस्य यष्टा होता कृपात्मकः॥ अनुज्ञाता सुवार्तानां दीनानामनुकम्पकः। आश्वासकारी भीतानां क्रुद्धानामनुनायकः॥) वित्तबन्धुवयोविद्यावृत्तैः पूज्या यथोत्तरम्। आत्मद्रुहममर्यादं मूढमुज्झितसत्पथम्। सुतरामनुकम्पेत नरकार्चिष्मदिन्धनम्॥ परस्य दण्डं नोद्यच्छेत्क्रुद्धोनैनं निपातयेत्। अन्यत्र पुत्राच्छिष्याद्वा शासनार्हाद्धिताशयः॥ नृत्यवादित्रगीतादिषूल्बणां नाचरेत्क्रियाम्। (*प्रसिद्धकेशवाग्वेषशमसान्त्वपरायणः।) ऊर्ध्वं नाभेः शरीरस्य स्पृशेन्नाधरवाससा। न कुर्यान्मिथुनीभूय शौचं प्रति विलम्बनम्। पाणिद्वयेन युगपत्कण्डूयेन्नात्मनः शिरः॥ (*वहेन्न भारं शिरसा युगपच्चाग्निवारिणी।) पादं पादेन नाक्रामेन्न कण्डूयेन्न शौचयेत्। न कांस्यभाजने तौ च नोपविष्टः प्रसारयेत्॥ नासमिद्धमुपासीत हुताशं नैव चाशुचिः। नानुवातं न विवृतो न क्लान्तो नान्यमानसः॥ धमेन्नास्येन न स्कन्देन्नाधः कुर्यान्न पादतः। न स्कन्देत्-न विकिरेत्। सततं न निरीक्षेत चलसूक्ष्माप्रियाणि च॥ नाप्रशस्तं न विण्मूत्रं न दर्पणममार्जितम्।

नान्यदप्यतितेजस्वि न ऋद्धस्य गुरोर्मुखम्॥ स्त्रीं न स्रवन्तीं नोदक्यां न नग्नां नान्यसङ्गताम्। न पत्नीं भोजनस्वप्नक्षुत्तृट्जृम्भासुखासने॥ शयीतनैकशयने न चाश्नीयात्तया सह। तामनीर्ष्यश्च गोपायेत् स्वैरिणीं नाधिवासयेत्॥ नोच्छिष्टस्तारकाराहुतुहिनांशुदिवाकरान्। पश्येन्न यायान्न पठेन्न स्वप्यान्न स्पृशेच्छिरः॥ पाययन्तीं चरन्तीं वा नान्यस्मै गां निवेदयेत्। अर्केन्दुपरिविषोल्काशतक्रतुधनूंषि च॥ नान्यद्देवार्चने कुर्यात्कर्म, धावेन्न वर्षति। तिथिं पक्षस्य न ब्रूयान्नक्षत्राणि न निर्दिशेत्॥ नात्मनो जन्मलग्नर्क्षधनसारं गृहे मलम्। सशब्दमनिलं हस्तभ्रूनेत्रोत्क्षेपणं त्यजेत्॥ हीनानार्यातिनिपुणसेवां विग्रहमुत्तमैः। आरोग्यजीवितैश्वर्यविद्यासुस्थितिमानिताम्॥ नैकाहमप्यधिवसेद्वास्तु तच्छास्त्रगर्हितम्। न देशं व्याधिबहुलं नावैद्यं नाप्यनायकम्॥ नाधर्मिजनभूयिष्ठं नोपसृष्टं न पर्वतम्। वसेत् प्राज्याम्बुभैषज्यसमित्पुष्पतृणेन्धने॥ सुभिक्षक्षेमतारोग्यपण्डितैर्मण्डिते पुरे। नामराणां न सिद्धानां शास्त्राणां वा जुगुप्सकः॥ आराधकस्त्रिवर्गस्य यथायोग्यं जनस्य च। दश कर्मपथान् रक्षन् जयेदाभ्यन्तरानरीन्॥ परोपघातक्रियया वर्जयेदर्जनं श्रियः। अर्थानां बह्वनर्थानामदाताऽपि ह्यसम्भवात्॥ स्वर्गापवर्गविभवानयत्नेनाधितिष्ठति। सायं भुक्त्वा लघु हितं समाहितमनाः शुचिः॥ शास्तारमनुसंस्मृत्य शर्वयां चाथ संविशेत्। देशे शुचावनाकीर्णे द्वित्राप्त परिचारकः॥ युक्तोपधानं स्वास्तीर्णं विस्तीर्णाविषमं सुखम्। जनुतुल्यं मृदु शुभं सेवेत शयनासनम्॥ प्राग्दक्षिनशिराः पादावकुर्वाणो गुरून् प्रति। पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिन्तयन्॥ आददीत सदा देहादित्थं सारमसारतः। बिभ्यत्प्रतिक्षणं मृत्योरयथातथचेष्टितात्॥ आरोग्यविभवप्रज्ञावयोधर्मक्रियावतः। सुखमायुर्हितं चोक्तं विपरीतं विपर्यये॥ सर्वतेजोनिधानं हि नृप इत्युच्यते भुवि। अदूषयन्मनस्तस्माद्भक्तिमांस्तमुपाचरेत्॥ पर्यस्तिकोपाश्रयकोपहासविवादनिष्ठीवनजृम्भणानि। सर्वाः प्रकृत्यभ्यधिकाश्च चेष्टास्तत्सन्निधाने परिवर्जयेच्च। सत्त्वाद्यवस्था विविधाश्च तास्ताः सम्यक् समीक्ष्यात्महितं विदध्यात्। अन्योऽपि यः कश्चिदिहास्ति मार्गो हितोपदेशेषु भजेत तं च॥" इति। इत्यबद्धक्रमा विहाराः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

दिनचर्याप्रकरणम् सामस्त्येन निरूपितम्॥ २॥

****

तृतीयोध्यायः

स०-दिनचर्याध्यायानन्तरमृतुचर्याध्यायस्य उपोद्घातः। पूर्वाध्याये सामान्येन दिनचर्योपदिष्टा। ऋतुविशेषवशाच्चाहारविहारसेवनप्रतिपादनार्थमृतुचर्याया आरम्भ इत्याह-

अथात ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः। (गद्यसूत्रे॥ २॥)

स०-पूर्ववद्याख्येयम्।

अ० र०-ऋतुचर्याध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। यतः पूर्वाध्याये दैनन्दिनो विहार उक्तः। आर्तवो वक्तव्यः। स चास्मिन्नध्याये। अत एवायमृतुचर्याख्यः।

अथ क ऋतवः ? इत्याह-

मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात् षडृतवः स्मृताः।
शिशिरोथ वसन्तश्च ग्रीष्मो वर्षाशरद्धिमाः॥ १॥
शिशिराद्यास्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरम्।
आदानं च, तदादत्ते नृणां प्रतिदिनं बलम्॥ २॥

स०-मासैरित्यादिना कालोपवर्णनमाह। ननु, कालोपवर्णनं दिनचर्यायां कस्मान्न कृतम् ? उच्यते। ऋतुगौरवोद्भावनार्थम्। ऋतवो हि विशेषेणोपयोगिनः, विप्रतिपत्तेश्च। यथा- एके चातुर्मासिकमृतुं कृत्वा शीतोष्णवृष्टिलक्षणान् हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्यांस्त्रीनृतूनिच्छन्ति। अपरे तु द्विमासिकान् शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तलक्षणान् षडृतूनिति। द्वे संख्ये येषां ते द्विसंख्याः, तैर्द्विसंख्यैः। माघ आद्यो येषां फाल्गुनादीनां त एवम्। तैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैर्मासैः क्रमात्- परिपाठ्या षडृतव स्मृताः। के ते ? इत्याह- शिशिराद्याः - शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः। उपचारादेव षट्त्वे लब्धे षड्ग्रहणं परमतक्षेपार्थम्। तथा हि-

केचित् त्रय एव ऋतव इति मन्यन्ते। तैस्तु ऋतुभिस्त्रिभिः शिशिरादिभिरुत्तरायणं विद्यात्- जानीयात्। अयनमुत्तरं- सवितुरुत्तरमार्गप्रतिपत्तिः, उत्तरायणम् आदानं जानीयात्। आदानमिति चान्वर्थं नाम इति प्रतिपादयति। तदा- तस्मिन् काले, नृणां प्रतिदिनं- अन्वहं, बलमादत्ते- सारं गृह्णाति। कोसौ ? प्रकृतत्वादादित्यः।

आ० र०- तत्र ऋतुविशेषान् लक्षयति- मासैरिति। द्विसंख्यैरिति षड्कृत्वा आवर्त्यैकशेषः कर्तव्यः। तत्र माघफाल्गुणौ-शिशिरः, चैत्रवैशाखौ-वसन्तः, ज्येष्ठाषाढौ- ग्रीष्मः, श्रावणभाद्रपदौ-वर्षाः, आश्विनकार्तिकौ-शरत्, मार्गशीर्षपौषौ-हेमन्तः। ननु सुश्रुतेन भाद्रपदाद्यैर्वर्षादय ऋतव उक्ताः। तद्यथा (सु.सू.अ. ६/१०)-"भाद्रपदाश्वयुजौ-वर्षाः , कार्तिकमार्गशीर्षौ-शरत्,पौषमाघौ- हेमन्तः, फल्गुणचैत्रौ-वसन्तः, वैशाखज्येष्ठौ-ग्रीष्मः, आषाढश्रावणौ-प्रावृट् " इति। इह त्वन्यथेति विरोधः। मैवम्। न हि फल्गुणचैत्रौ-वसन्तः नापि चैत्रवैशाखौ। किन्तु मीनमेषौ। यदा फाल्गुणादौ मीनसङ्क्रान्तिस्तदा फल्गुणचैत्रौ-वसन्तः,यदा तु फाल्गुणान्ते तदा चैत्रवैशाखौ। एवं वृषमिथुनौ- ग्रीष्मः, कर्कटसिंहौ-वर्षाः, कन्यातुले-शरत्, वृष्चिकधनुषी-हेमन्तः, मकरकुम्भौ-शिशिरः, इति। उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे- "मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडर्तवस्युः शिशिरोवसन्तः। ग्रीष्मश्च वर्षाश्च शरच्च तद्वद्धेमन्तनामा कथितोत्र षष्ठः॥" वर्षायनर्तुयुगपूर्वकमत्र सौरादिति च। सौरश्च मासस्तत्रैवोक्तः-" दर्शावधिं मासमुशन्ति चान्द्रं, सौरं तथा भास्करराशिभोगात्। त्रिंशद्दिनं सावनसंज्ञमार्या,नाक्षत्रमिन्दोर्भगणभ्रमाच्च।" इति। अवश्यं चैवमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा अधिमासनिपाते मासत्रयमृतुः स्यात्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.४)- "मासराशिस्वरूपाख्यमृतोर्यल्लक्षणत्रयम्। यथोत्तरं भजेच्चर्यां तत्र तस्य बलादिति" इति। मासलक्षणाद्राशिलक्षणं बलवत्, अतो राशिलक्षणमेवाङ्गीकृतम्, स्वरूपलक्षणस्य ऋतुविपर्ययपर्यवसानात्। उक्तं हि तत्रैव (सङ्ग्रहे सू.अ.४)-ऋतुष्वेवंविधेष्वेव विधिः स्वास्थ्याय देहिनाम्। निर्दिश्यतेऽन्यरूपेषु विरुद्धज्ञानिको विधिः। " इति। तस्माच्छिरषड्कप्रावृड्द्वकयोः संज्ञामात्रेणैव भेदः। संज्ञाभेदं च देशभेदेनाह काश्यपः-"भूयो वर्षति पर्जन्यो गङ्गाया दक्षिणे तटे। अतः प्रावृट् च वर्षाश्च ऋतू तत्र प्रकल्पितौ॥ तस्या एवोत्तरे देशे हिमवद्विन्ध्यसङ्कुले। भूयः शीतमतस्तत्र हेमन्तशिशिरावुभौ॥" इति। दक्षिणदेशीयैर्वृष्टिसंबन्धिनोर्द्वयोः प्रावृड्वर्षाख्यत्वं

कृत्वा, पारिशेप्याच्छीतसम्बन्धिनोर्द्वयोः शरद्धेमन्ताख्यत्वं कृतम्। उत्तरदेशीयैस्तु शीतसम्बन्धिनोर्द्वयोर्हेमन्तशिशिराख्यत्वं कृत्वा, पारिशेप्याद्वृष्टिसम्बन्धिनोर्द्वयोर्वर्षाशरत्संज्ञत्वं कृतमित्यर्थः। वृष्टिशितबाहुल्योपन्यासस्तत्रान्वर्थसंज्ञार्थः , न च संज्ञासङ्करे लक्षणसङ्करः, दोषाणां दोषधातुमलसंज्ञावत्। अन्ये पुनर्भेदं मन्वानाअन्नरसान् बलं चाधिकृत्य शिशिरषद्कम्, चयादीन् शोधनं चाधिकृत्य प्रावृद्वद्कम्, इति व्यवस्थापयन्ति। तदसत्। चरककारणादिप्रभृतिभिः शिशिरषद्कमेवाधिकृत्य चयादीनामुक्तत्वात्। शोधनस्यतु चैत्रश्रावणकार्तिकेषु विधान्नात्र ऋत्वपेक्षा। ऋत्वपेक्षायामपि साधारणर्तूनां शिशिरषद्केपि विद्यमानत्वान्न प्रावृद्वद्कापेक्षा। अन्येतु गङ्गाया दक्षिणे वृष्टिबाहुल्यात् प्रावृद्वद्कम्, उत्तरे शीतबाहुल्यात् शिशिरषद्कम्, इति व्यवस्थापयन्ति। तदप्यसत् उभयत्रापि चातुर्मासिकवृष्टिशीतोपलंभात्, आश्विने दिव्योदकग्रहणस्योभयदेशविषयत्वाच्च। भेदपक्षे ह्युत्तरदेशे तदनार्तवं स्यात्। यत्तु सुश्रुतस्य (उ.अ.६४/४५)-"तापात्यये हिता नित्यम्" इत्यादि,वर्षाचर्यायाः पृथक् प्रावृड्चर्याभिधानम्, तदतिदुर्दिनविषयम्। तथा च चरकः (सू.अ.६/३६)-" व्यक्ताम्लवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि। विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये॥" इति। अत एव सुश्रुतेन तापात्ययशब्दः प्रयुक्तः। तापस्य - अर्कप्रकाशस्य, अत्ययः - अत्यन्तापगमः, स चातिदुर्दिन एव, इति सर्वं समञ्जसम्। तस्माद्वाग्भटाचार्याभिमतमभेदपक्षमेवाश्रयध्वमिति। प्रथमर्तुत्रयस्य सञ्ज्ञाद्वयमाह-त्रिभिरिति। तैः-शिशिराद्यैस्त्रिभिः, उत्तरायणमादानं च विद्यात्। आदानसञ्ज्ञां निर्वक्ति- तदादत्त इति। तत्- शिशिरादित्रयं, नृणां प्रतिदिनं बलमादत्ते, इति आदानम्। बलविसर्गंप्रति सौम्यत्वस्य हेतुत्वेनोपादानात् बलादानं प्रति आग्नेयत्वस्य हेतुत्वं ज्ञेयम्।

कया युक्त्या बलमादत्ते ? इत्याह-

तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्वभावतः।
आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः॥ ३॥
तिक्तः कषायः कटुको बलिनोत्र रसाः क्रमात्।
तस्मादादानमाग्नेयम्

स०-आदित्यश्च पवनाश्चादित्यपवनाः, ते तस्मिन् काले यस्मात्सौम्यान्गुणान् भुवः सम्बन्धिनः क्षपयन्ति- विनाशयन्ति। कीदृशास्ते ? अत्यर्थं- अतिशयेन तीक्ष्णाश्चोष्णाश्च रूक्षाश्चात्यर्थं- तीक्ष्णोष्णरूक्षाः। कस्मादेवंविधास्ते ? इत्याह- मार्गस्वभावतः - वर्त्मस्वाभाव्यात्। न च स्वभावः पर्यनुयोगमर्हति। मार्गः - उष्णांशोरुत्तरदिग्गमनम्। यतश्चादित्यपवना रूक्षास्ततस्तिक्तादयो रसा बलिनो भवन्ति। क्रमादित्यनेन यथासंख्यमत्र बोधयति। तेन तिक्तः शिशिरे, वसन्ते कषायो, ग्रीष्मे कटुको, बलीत्यवतिष्ठते, न सर्वे तिक्तादय एकैकस्मिन्नृताविति। तिक्त इत्याद्यसमासकरणं ज्ञापनार्थम्। तिक्तादिरेकैको बली भवति। द्वौ तु स्वप्रमाणावस्थितौ। नैवर्तौ पृथग्भूय तिक्तादेर्बलवत्त्वमित्यर्थः। यत एवं भूमेः सौम्यगुणहानिर्वर्धनं च रूक्षाणां रसानाम्, तस्मात्कारणादादानमाग्नेयम्।

आ र०- आग्नेयत्वे हेतुमाह- तस्मिन्निति। हि- यस्मात्, तस्मिन्काले, भुवः सौम्यान् गुणनादित्यपवनाः क्षपयन्ति। नन्वादित्यपवनाः सर्वदा सन्तोपि तदैव कुतः क्षपयन्ति ? इत्यत आह-अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः, मन्दादिसौम्यगुणविपरीततीक्ष्णादिगुणोद्रेकादित्यर्थः। तदैवैवं कुतः ? इत्याह-मार्गस्वभावतः, -मार्गस्वभावाभ्यां। स्वभावः प्रकृतत्वात्कालस्य। उक्तं हि सङ्ग्रहे(सू.अ.४)-"कालस्वभावमार्गपरिगृहीतः" इति। मार्गो -मकरादिराशिपरिच्छिन्न आकाशभागः। यतश्चात्र-अस्मिन्काले, तिक्तादयो रसा बलिनः, क्रमादिति यथासङ्ख्येनोत्तरोत्तराश्च। तेन शिशिरे तिक्तो बली, ततोपि वसन्ते कषायः, ततोपि ग्रीष्मे कटुक इति। तस्मादिति आग्नेयगुणैर्विपरीतानां सौम्यगुणानां हानेस्तुल्यगुणानां तिक्तादीनां वृद्धेश्चादादानमाग्नेयम्।

ऋतवो दक्षिणायनम्॥४॥
वर्षादयो विसर्गश्च

स०-त्रयो वर्षादय ऋतवो दक्षिणायनं भगवतो दिवाकरस्य दक्षिणदिग्गमनम्। स च कालो विसर्गाख्यः।

आ० र०- द्वितीयर्तुत्रयस्य संज्ञाद्वयमाह-ऋतव इति। वर्षादयस्त्रय ऋतवो दक्षिणायनं विसर्गश्चोच्यते।

यद्बलं विसृजत्ययम्।
सौम्यत्वादत्र सोमो हि बलवान् हीयते रविः॥५॥
मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले।
स्निग्धाश्चेहाम्ललवणमधुरा बलिनो रसाः॥६॥

स०-यत्- यस्मात्, बलमयं कालो विसृजति- ददाति दक्षिणायनाख्यः, तस्माद्विसर्गोन्वर्थसंज्ञः कालः। हि- यस्मात्, अत्र- विसर्गाख्ये काले, सौम्यत्वात्- सोमभूयिष्ठत्वात्, सोमो बलवान्, तदाश्रितरात्रिवृद्धिदर्शनात्। हीयते रविः - तदाश्रितदिनहान्युपलब्धेर्हीनशक्तिः सम्पद्यते। कदा ? महीतले- भूपृष्ठे, शान्ततापे सति। कैः ? मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः। शीतैरित्युपलक्षणार्थम्, विसर्गकालत्वान्मृदुभिः स्निग्धैरपीति। अत एव स्निग्धा रसा अम्ललवणमधुरा बलिनो भवन्ति। अत्रापि क्रमादित्यनुवर्तते। पूर्ववच्च व्याख्येयम्।

आ० र०- विसर्गसंज्ञां निर्वक्ति-यद्बलमिति। यत्-यस्मात्, अयं कालः सौम्यत्वाद्धेतोर्बलं विसृजति-ददाति, अतो विसर्गाख्यः।

सौम्यत्वे हेतुमाह-अत्र सोम इति। हि-यस्मात्, अत्र-अस्मिन् काले मार्गे च, तद्वशात्सोमो बलवान् भवति। तविश्च हीयते-त्यज्यते, प्रकृतत्वाद्बलेन। न केवलं कालमार्गवशात्, किन्तु शीतैर्मेघवृष्ट्यनिलैश्च। वृष्ट्या विनाऽपि छायाया एव कारणत्वान्मेघानां पृथग्ग्रहणम्। तथा- इहस्मिन् काले, अम्लाद्याः स्निग्धा रसा बलिनो भवन्ति। कस्मिन्सति ? तैरेव मेघाद्यैः शान्ततापे महीतले सति। आदाने ह्यादित्यपवनतापितायां भुवि सौम्यगुणक्षयाद्रूक्षा रसा बलिन आसन्। विसर्गे पुनः शान्ततापायां भुवि सौम्यगुणलाभात् स्निग्धा रसा बलिन इत्यर्थः। चकारेण क्रमादित्यनुकृष्यते। तेन वर्षास्वम्लो बली, ततोऽपि शरदि लवणः, ततोऽपि हेमन्ते मधुर इति सिद्धम्। सोमवृद्ध्या, सूर्यहान्या, स्निग्धरसबलित्वेन

च विसर्गस्य सौम्यत्वमितिवाक्यार्थः। कालमार्गयोः कारणत्वं सङ्ग्रहेऽप्युक्तम् (सू. अ. ४)- "कालमार्गमेघवातवर्षाभिहतप्रतापे दक्षिणायनगेऽर्के शशिनि चाव्याहतबले" इति। मार्गोऽत्र कर्कटादिराशिषट्कपरिच्छिन्न आकाशभागः।

शीतेऽग्र्यं वृष्टिधर्मेऽल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः।

स०-शीतस्वभावे काले हेमन्तशिशिराख्ये नृणामग्र्यं बलं भवति। वृष्टिश्च धर्मश्च तस्मिन्वृष्टिधर्मे- वर्षाग्रीष्माख्ये कालेल्पम्। तुरवधारणे। शेषयोः - शरद्वसन्तयोऋत्वोर्मध्यमेव बलम्। ननु, वसन्ते आदानकालत्वादत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षैरादित्यपवनैः शोष्यमाणेषु बलवृद्धिहेतुषु भुवः सौम्येषु गुणेषु, कथं मध्यबलत्वमिति ? अत्र ब्रूमः। वर्षादिषु त्रिष्वृतुषु बलमुपचितं क्रमेणैवापचीयते। यथा- कृष्णपक्षे चन्द्रः। तस्माद्दीर्घकालानुवृत्तं बलमुपचितं वसन्ते क्रमेणैवापचीयते, इति मध्यबलत्वं युक्तम्। अनेनैव हेतुना शिशिरेग्र्यबलत्वम्। यतः सकलेन विसर्गिणा कालेन यदुपचितमतिशयेन बलं तत् शिशिरे प्रारम्भमात्रादानकालेपचीयमानमपि बलं न हीनं लक्ष्यते। यथा- कृष्णपक्षादौ चन्द्रः क्षीयमाणः, इति युक्तमुक्तं शीतेग्र्यं बलं वसन्ते च मध्यं बलमिति।

आ० र०- येनैव क्रमेण बलमुचचीयते, तेनैव चापचीयत इत्याह-शीतेऽग्र्यमिति। शीते-हेमन्तशिशिरयोः, अग्र्यंभागत्रयपूर्णं बलम्। वृष्टिघर्मे-प्रावृङ्ग्रीष्मयोः, अल्पंभागद्वयोनम्। शेषयोः-शरद्वसन्तयोः, मध्यं-एकभागोनम्। (ये तु शिशिरे चतुर्भागपूर्णस्य बलस्य वसन्ते भागद्वयोनत्वं विधाय मध्यं बलं कल्पयन्ति। तदसत्। क्रमेणापचितौ वसन्ते भागद्वयोनतानुपपत्तेः। उत्कृष्टमध्याल्पतया अत्र मध्यत्वं वेद्यम्। एकभागोनं मध्यं, द्विभागोनमल्पमिति।) यावद्बलं विसर्गस्यान्त्ये दिने तावदादानस्याद्ये, यावद्विसर्गस्योपान्त्ये तावदादानस्य द्वितीये। एवं यावद्विसर्गस्याद्ये तावदादानस्यान्त्ये, इति हेमन्तपर्यन्तं वाच्यम्। इति ऋतुनिर्णयः।

अत एवाह शास्त्रकृत्-

बलिनः शीतसंरोधाद्धेमन्ते प्रबलोनलः॥७॥
भवत्यल्पेन्धनो धातून् स पचेद्वायुनेरितः।
अतो हिमेस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्लवणात्रसान्॥८॥

स०-किल विसर्गाभिवर्द्धितबलत्वात्पुमान् बली भवति। तस्य बलिनः पुंसो हेमन्ते काले शीतसंरोधाद्धेतोरनलोग्निर्बली भवति। यतः सर्वतः स्रोतोरोधाज्जाठरोग्निरान्तरैरेव स्वेरर्चिर्भिरभिवर्धते। वर्धितश्चासौ युक्तमाहारं सम्यक्पचति। पक्काच्चाहाराद्बलमभ्याधिकं जायते। हेमन्ते इत्यनेन एतत् द्योतयति, अस्मिन्नेव काले शीतसंरोधात् प्रबलोग्निर्भवति, न तु ऋत्वन्तरोपजनितशीतसंरोधात्। तथा हि- अन्यर्तुजेन शीतेनाग्निसादो भवति, यथा- वर्षासु। तत्र हि वृष्टिवाताभ्यां भवति शीतम्, न चाग्निदीप्तिः। तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहे (सू.अ.४)- "वृष्टिवाताकुले त्वह्नि भोजनं क्लेदवातजित्। परिशुष्कं लघुस्निग्धमुष्णाम्लवणं भजेत्" इति। इह पुनरनेकरूपं गौरवयुक्तं भोजनं शस्यते। वक्ष्यति हि- "अतो हिमेस्मिन्" इत्यारभ्य यावत् "रसान् स्निग्धान्पलं पुष्टम्" इत्यादि। तथोक्तम्- "ऊष्मा बहिः प्रतिहतो हिमशीतवातैरन्तः शरीरविवरं प्रतिपद्यमानः। स्वस्थानपिण्डितवपुर्भवति प्रचण्डः शीतेनिलानलहरो विधिरिष्यतेतः" इति। तथा, यद्यपि "तत्र सत्त्वशरीरोत्थं" इत्यारभ्य यावत् "तथोर्जस्करयोगजम्" इत्यादिना (हृ.शा.अ.३/७८) ग्रन्थेनाहारो युक्तजस्यैकस्यैव बलस्य हेतुरित्युक्तो ग्रन्थकृता। तथापि युक्त्या निरूप्यमाणः सहजकालजयोरपि बलयोराहार एव हेतुः, अनुवृत्तिहेतुत्वात्। तथा ह्याहारं विना शरीरमेव न स्यात्। तदनया युक्त्या त्रिविधमपि बलमाहारजमिति बोद्धव्यम्। ननु, यदि प्रबलोनलो भवति, ततः किम् ? इत्याह- अल्पेन्धन इत्यादि। अल्पमिन्धनमाहाराख्यं यस्य सोल्पेन्धनः सन्, सोनलो, धातून्- रसादीन् पचेत्। कीदृशः ? वायुनेरितः - वातोद्दीपितः। अतः - अस्मादनन्तरोक्ताद्धेतोरल्पेन्धनत्वे सति धातुपाकाख्यात्। अस्मिन् हिमे शीते स्वाद्वम्लवणाख्यान् रसान् सेवेत। नान्यर्तुसम्भवे हिम इत्यस्यार्थस्य द्योतनाय (अस्मिन्) हिम इत्युक्तम्।

आ० र०- अथ ऋतुचर्यामाह। तां च शिशिराद्युद्देशेऽपि हेमान्तादिक्रमेण, शिशिरचार्याया हेमन्तचर्यामूलत्वात्। तत्र सोपपत्तिकां मधुरादिसेवां विधत्ते-बलिन इति। यतो हेमन्ते अनलः प्रबलो भवति। स चाल्पेन्धनः सन् धातून् पचेत्। अतो मधुरादीन् सेवेत। प्राबल्ये हेतुमाह-शीतसंरोधात्, रोमकूपानावृण्वता शीतेनार्चिषां बहिःप्रचारे षारिते पिण्डितोष्मत्वात् प्रबलः। नन्वेवं वर्षास्वप्यापद्येत इत्यत आह-बलिनः, बलित्वे सति शीतसंरोधात्। वर्षासु पुनर्बलहानिः। ननु, प्रबलश्चेत्तत्किं स्निग्धोष्णविर्याम्ललवणान् सेवेत ? इत्यत आह-वायुनेरितः,-शीतजनितवायुना सन्धुक्षितः, स धातून् पचेत्। अम्ललवणौ च स्निग्धोष्णवीर्यत्वाच्छीतस्य तज्जनितवायोश्च विपरीतौ। अयं विधिः किं हेमन्तमात्रे ? नेत्याह-हिमे,-शीतयुक्ते। हेमन्ते विशेष्ये सत्यप्यसमिन्निति पदं हेमन्त एव हिमे एव, अयम् विधिर्नान्यदेति नियमार्थम्। इदं चोपलक्षणम्। तेन यस्यर्तोर्यल्लक्षणं, तद्युक्त एव तस्मिन्नेव तद्विधिरिति। सुश्रुतस्तु (उ. अ. ६४१२२) तिक्तकटुकसेवामप्याह-"हेमन्ते लवणक्षारतिक्ताम्लकटुकोत्कटम्। ससर्पिस्तैलमहिममशनं हितमुच्यते॥" इति। साप्युचिता, चीयमानकफप्रत्यनीकत्वात्। हेमन्ते हि वातकफौ चीयते। यदाह खारणादिः-"पित्तं शाम्यते, तच्छैत्याद्वायुः श्लेष्मा च चीयते" इति।

दैर्घ्यान्निशानामेतर्हि प्रातरेव बुभुक्षितः।
अवश्यकार्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु॥९॥
वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं मूर्ध्नि तैलं विमर्दनम्।
नियुद्धं कुशलैः सार्धं पादाघातं च युक्तितः॥१०॥

स०-एतर्हि- एतस्मिन्काले, बुभुक्षितः प्रातरेव- प्रत्युषसि, नान्यकाले यत्किञ्चिद्दिनातिक्रान्तौ सत्याम्, अवश्यकार्यं- मूत्रोत्सर्गादिकं दिनचर्योक्तं, सम्भाव्य- सम्पाद्य, यथोक्तं- यथानिर्दिष्टम्, अनु- पश्चत्, वातघ्नतैलाभ्यङ्गादिकं शीलयेत्। यद्यपि "बुभुक्षितः, अवश्यकर्यं सम्भाव्य यथोक्तं शीलयेदनु" इत्युक्तम्, तथापि बुभुक्षितेन न तथान्यत्कार्यं कार्यम्, यथा भोजनम्। तथा चोक्तम्- "आहारकाले सम्प्राप्ते यो न भुङ्क्ते बुभुक्षितः। तस्य सीदति कायाग्निर्निरिन्धन इवानलः॥" इति। तस्मादौचित्याद्बुभुक्षितेनाहारः कार्य इति वेद्यम्।

नन्वन्यस्मिन्नपि काले बुभुक्षितस्यैवाहारानुज्ञानादिह बुभुक्षितग्रहणं न कार्यम्। युक्तमाह भवान्। किन्त्वस्मिन्काले जाठराग्निरत्यग्निच्छायानुकारी भवति। ततोस्य जाठराग्नेरत्यग्नेरिवोपचारो युक्तः। यथा (चरके चि.अ.१५/२१९, हृदये चि.अ.१०/८४)- "मुहुर्मुहुरजीर्णेपि भोज्यान्यस्योपहारयेत्। निरिन्धनोन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत्॥" इति। अबुभुक्षितस्यैव भोजनाधिकारित्वमिति भ्रान्तिनिरासायेह बुभुक्षितग्रहणम्। निशानां दैर्घ्यादिति विशिष्टकालोपलक्षणार्थं कृतम्। यदात्र हेमन्ते शर्वर्यो दीर्घा जायन्ते, तदैष विधिः सर्वोनुष्ठेयो न प्रारब्धमात्र एवास्मिन्निति। नन्वत्र सेवेत शीलयेद्भजेदित्येकार्थाभिधायीनि बहूनि क्रियापदानि किं निर्दिष्टानि ? एकेनैवार्थाधिगतेः। अत्र ब्रूमः। कार्यान्तरसूचनार्थमेतत्पदत्रयं कृतम्। तथा हि- "अतो हिमेस्मिन्सेवेत" इत्यत्र यः सेवेतशब्दः स इदं द्योतयति- स्वाद्वम्ललवणरसाः पवनविजयार्थमस्मिन् काले नितरामुपयोक्तव्याः। न कादाचित्क एषामस्मिन्नृतावुपयोगो विधेय इति। अत एव वातघ्नतैलाभ्यङ्गादेः पृथगेषां रसानामुपन्यासः। तथा, "यथोक्तं शीलयेत्" इत्यत्र यः शीलयेदित्येष शब्दः स वातघ्नतैलादेः सर्वस्य तुल्यकक्षतां द्योतयति। तथा, "प्रावाराजिन" इत्यादौ यो भजेच्छब्दः स सकलस्याहारविहारशीलनस्य शयनविधेश्च तुल्यतां प्रथयति। तथा च वक्ष्यति (सू.अ.७/५१)- "आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः। शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः॥" इति। वातघ्नतैलैरभ्यङ्गं शीलयेत्। तैलस्य सर्वस्यैव वातघ्नत्वाद्वातघ्नेति विशेषणमतिशयप्रतिपादनार्थम्, तेन बलातैलादिभिरिति बोध्यम्। मूर्ध्नि तैलं-शिरोभ्यङ्गादि। विमर्दनं- शरीरसंवाहनम्, एतदौचित्यादभ्यक्तः सन् शीलयेत्। कुशलैः - तद्विद्भिः सार्धं, नियुद्धं- बाहुयुद्धं, शीलयेत्। पादाघातं- पादेन विमर्दनम्, युक्तित इत्यनेनार्धशक्त्यैव शीलनं द्योतयति। बाहुयुद्धपादाघातयोश्चानभ्यक्तस्यैव शीलनं युक्तम्।

आ० र०- दिनचर्याविहितस्याभ्यङ्गादेर्विशेषमाह-दैर्घ्यादिति। एतर्हि-एतस्मिन्काले, अभ्यङ्गादीन् शीलयेत्। कदा ? प्रातः। किमवश्यकार्यं बाधित्वा ? नेत्याह- यथोक्तमवश्यकार्यं-शौचादिकं, सम्भाव्य-सम्यक् कृत्वा। किमजातान्नपानेच्छ एव ? नेत्याह- बभुक्षित एव। ननु प्रातः कथं बुभुक्षितः ? इत्यत आह-निशानां दैर्घ्यात्। सम्भाव्येत्यनेन पश्चादर्थे सिद्धे नैरन्तर्यार्थमनुग्रहणम्। अभ्यङ्गसेकपिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधं मूर्धतैलम्।

अभ्यङ्गस्य पृथगुपादानमितरावयवार्थम्। विमर्दनं-कराभ्यां पीडनम्। अभ्यङ्गमूर्धतैलविमर्दनानि वातघ्नतैलैर्बलातैलादिभिः शीलयेत्। नियुद्धं-बाहुयुद्धम्। कुशलैः-मल्लैः। पादाघातं-पादाभ्यां मर्दनम्। युक्तिः-मात्राद्यनतिक्रमेण।

कषायापहृतस्नेहस्ततः स्नातो यथाविधि।
कुङ्कुमेन सदर्पेण प्रदिग्धोगुरुधूपितः॥ ११॥
रसान् स्निग्धान् पलं पुष्टं गौडमच्छसुरां सुराम्।
गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थविकृतीः शुभाः॥ १२॥
नवमन्नं वसां तैलं, शौचकार्ये सुखोदकम्।
प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकौचवास्तृतम्॥ १३॥
उष्णस्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत्।
युक्त्यार्ककिरणान् स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा॥ १४॥

स०-कषायेण- रोध्रादिना, अपहृतः - अपनीतः, स्नेहो यस्य स एवम्। ततः - अनन्तरं, यथाविधि- शास्त्रोदितेन विधानेन, स्नातः। कुङ्कुमेन- काश्मीरेण, प्रदिग्धः - अनुलिप्तः। दर्पः - कस्तूरिका, तेन सह वर्तते यत्कुङ्कुमं तदेवम्। तथा, अगुरुणा- जोङ्गकेन धूपितः। रसान्- मांसरसान्, स्निग्धान् भजेत्। मांसरसानां स्निग्धत्वेपि स्निग्धानिति विशेषणमतिशयद्योतनार्थम्। स्निग्धतमान् रसानित्यर्थः। पलं- मांसं, पुष्टं- मेदुरं, भजेत्। तथा, गुडस्येदं गौडं तन्मध्यम्। तथा, अच्छसुरां- सुरामण्डं, सुरां- मदिरां, च भजेत्। अम्लेनान्नेन कषायद्रव्यैश्च या क्रियते सा सुरा भण्यते। ननु, द्विधैव सुरा सेव्यत्वेनेहाभीष्टा, तत्सुराशब्द एव निर्देष्टुं न्याय्यः। तस्मिन्हि सामान्यपदे निर्दिष्टे द्विधैव सुरा निर्दिष्टा भवति। सत्यमेतत्। किन्त्वच्छसुरां नितरां भजेत्, न तथा सुरामिति ज्ञापनार्थं द्वयोरुपादानम्। अत एवाच्छसुरामिति पूर्वं निर्दिष्टम्। गोधूमेत्यादि। गोधूमश्च पिष्टं च माषश्च इक्षुश्च क्षीरं च तान्येवम्। गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरेभ्य उत्थानं यासां विकृतीनां ता एवम्। उत्पूर्वात्तिष्ठतेः सुपीति योगविभागाद्भावे कः। "उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य" इति सस्य तकारः। गोधूमपिष्टमाषेक्षुक्षीरोत्थाश्च ता विकृतयश्च, ताः शुभाः - रम्याः, भजेत्। तथा, नवं-

अपुराणमन्नं, तथा वसांभजेत्। "शुद्धमांसस्य यः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता"। तथा, तैलं भजेत्- भक्षयेत्। अभ्यङ्गस्तु प्रागनुज्ञात एव। शौचकार्ये- शौचक्रियायां, सुखोदकं- उष्णोदकं, भजेत्। प्रावारः - कार्पासो रोमवान् घनः पटः, स्थूलपटकादिः। अजिनं- सुखस्पर्शरोमचर्म। कौशेयं- पट्टवसनम्। प्रवेणी- सूचीबाणाख्यो वस्त्रविशेषः। कौचवं- राङ्कववस्त्रभेदः, तवरक इत्यन्ये। एतैरास्तृतं- दत्तप्रच्छदपटं, शयनं भजेत्। कीदृक् शयनं भजेत् ? उष्णस्वभावैः - रोमशिकारल्लिकाप्रायैः, प्रावृतः - प्रकर्षेणाच्छादितः। तथा, अर्ककिरणान्भजेत्। कथम् ? युक्त्या- सम्यग्योगलक्षणया। अतिसेविता हि ग्लान्यादीन् कुर्युः। तथा, स्वेदं भजेत्। युक्त्यैवेत्यत्रापि योज्यम्। अतिसेवितो हि स्वेदो ग्लान्यादीन् जनयेत्। पादत्राणं च- पादुकादिकं, सर्वदा भजेत्।

आ० र०- उद्वर्तनादेर्विशेषमाह-कषायेति। कषायापहृतस्नेहादिको भूत्वा रसादीन् भजेत्। कषायेणापहृतः स्नेहःस्नेहापहरणमात्रमुद्वर्तितः, न त्वन्यकालवदुत्पादितरौक्ष्यः। यथाविधि स्नातः, विधिश्चात्र शीतकालोचितत्वात् सर्वाङ्गानामुष्णोदकेन स्नानम्। उक्तं च चरकेण (सू. अ. ६११४)- "अभ्तङ्गोत्सादने मुर्धतैलं जेन्ताकमातपम्" इति। जेन्ताकंसर्वाङ्गोष्णोदकस्नानमिति बाष्पचन्द्रः। सदर्पेण-सकस्तूरिकेण। प्रदिग्धो-अनुलिप्तः। रसान्-मांसरसान्। स्निग्धान् घृतादिसंस्कृतान्। पलं-मांसम्। पुष्टं-मेदुरम्। गौडं-गुडकृतं मद्यम्। अच्छसुरां-सुरामण्डम्। सुरां-घनसुराम्। अच्छसुरायाः पृथग्ग्रहणमतिशयभजनार्थम्। गोधूमाद्युत्थाः-गोधूमादिकृता मोदकाद्याः। पिष्टं-शालिपिष्टम्। शुभाःहृद्याः। नवं-अनतिक्रान्तवत्सरम्। अन्नं-धान्यम्। वसां-मांसस्नेहम्। रसादितैलान्तं भोजनोपयोगि। सुखोदकं-कवोष्णमुदकम्, तच्च शौचकार्ये। पाने तु शीतमेव। प्रवारः-कार्पासरोमवान् घनः पटः। अजिनं-चर्म। कौशेयं-कृमिकोशोत्थम्। प्रवेणी-सूचीबाणाख्यं वस्त्रम्। कुथकः-कम्बलः। उष्णस्वभावैर्लघुभिर्वस्त्रैः प्रावृतः। अर्ककिरणान् स्वेदं च युक्त्या-सम्यग्योगेन भजेत्। पादत्राणं सर्वदा-बहिश्चरणं विनापि, बहिश्चरणे तु दिनचर्यायामुक्तमेव।

पीवरोरुस्तनश्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः।
हरन्ति शीतमुष्णाङ्ग्यो धूपकुङ्कुमयौवनैः॥ १५॥

स०-ऊरू च स्तनौ च श्रोणिश्च ऊरुस्तनश्रोणि। पीवरं- पीनं, ऊरुस्तनश्रोणि यासां ता एवम्भूताः, प्रमदाः - विलासिन्यः, शीतं हरन्ति- नुदन्ति। पीनत्वेनातिकार्श्यमत्र निषिध्यते। तथा चाह ग्राम्यधर्माधिकारे (हृ.सू.अ.७/६९)- "त्यजेदतिकृशाम्" इति। किम्भूताः ? सह मदेन- यौवनोद्भूतेन सुरादिपानजेन कामोद्रेककारिणा वा, वर्तन्ते ताः समदाः। तथा, प्रियाः - वल्लभाः, शीतं हरन्ति। किम्भूताः ? उष्णाङ्ग्यो धूपकुङ्कुमयौवनैः - अगुर्वादिधूपेनोष्णाङ्ग्यः, तथा कुङ्कुमानुलेपनेनोष्णाङ्ग्यः, तथा यौवनोष्मणा, सहजेनोष्णाङ्ग्य इति योज्यम्।

आ० र०- शीतापहन्तृत्वकथनद्वारा स्त्रीसेवां पिधत्ते पीवरेति। प्रमदाः-स्त्रियः। समदाः-यौवनोत्थं मद्यजं च मदं बिभ्राणाः।

अङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः।
शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातु जायते॥ १६॥

स०-अङ्गाराणां तापोऽङ्गारतापः, तेन सन्तप्तं च तद्गर्भेऽभ्यन्तरे भूवेश्म च तत्तस्मिंश्चरति- तिष्ठति नित्यं यस्तस्याङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारिणः पुंसो यतः शीतपारुष्यजनितो दोषो- दुःखं, न जातु- कदाचिज्जायते, ततोऽङ्गारतापसन्तप्तगर्भभूवेश्मचारी स्यादिति भावः।

आ० र०- शीतापहन्तृत्वकथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवां विधत्ते-अङ्गारेति। अङ्गाराणां तापेन सन्तप्तं यद्वेश्म, यच्च गर्भवेश्म-गृहान्तर्वर्तिगृहं, यच्च भूवेश्म-भूम्यन्तर्वर्तिगृहं, तेषु यश्चरति स तथा। शीतेन यत्पारुष्यं तज्जनितो दोषो जातु कदाचित्, तस्य न जायते। तस्मात्तानि भजेदित्यर्थसिद्धम्।

अयमेव विधिः कार्यः शिशिरेपि विशेषतः।

तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजम्॥ १७॥

स०-अयमेव- हैमन्तः, विधिः - पूर्वोक्तः, शिशिरे च विशेषतः - अतिशयेन कार्यः। कुतः? इत्याह- यस्मात्तस्मिन् काले शीतमधिकं भवति, कालस्वाभाव्यात्। तथा, आदानकालाज्जातमादानकालजं च रौक्ष्यं भवति। ततो हेतुद्वयाद्विशेषेण हैमन्तिको विधिः सेव्यः। हेमन्ते "रसान् स्निग्धान् शीलयेत्" इत्युक्तम्। शिशिरे ताननतिशयेन शीलयेत्। एवं सर्वोपि हैमन्तिकौ विधिर्योजनीयः। आदानकालजमित्यनेनैतद्योतयति। आदानकाल एव रौक्ष्यस्य कारणम्, नान्यत्। अत एव हेमन्ते शीतेपि रौक्ष्यं नास्त्येवेति। आदानस्य च प्रारम्भमात्रत्वे एव शिशिरस्य सम्भव इति शिशिरे किञ्चिदेव रौक्ष्यं वेद्यम्। ननु, यथा रौक्ष्यमादानकालजं तथौष्ण्यमपि। तथा चोक्तम्- "तस्मिन् ह्यत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः" इति। एवं चौष्ण्यसद्भावाच्छीतस्य हेमन्ततो हानिः प्राप्ता, न त्वाधिक्यम्। तत्कथमुक्तं "तदा हि शीतमधिकम्" इति ? ब्रूमः। रौक्ष्यस्य द्वौ हेतू। एकस्तावद्भगवद्दिवाकरकरैर्जगत्स्नेहादानम्। द्वितीयस्त्वाग्नेयः कालः। तदेवं रौक्ष्येणोभयहेतुजेन शिशिरे काले वाताः शीतस्वभावा आहिताधिकशक्तयो जायन्ते हैमन्तेभ्यो मारुतेभ्यः। तथाविधाश्चौष्ण्येनादानकालजेनादानकालप्राथम्यादप्राप्तबलेन शिशिरे नाभिभूयन्ते। अनभिभूताश्च शीतस्वभावत्वाच्च शीतमेव वर्धयन्ति। अतो युक्तं शीताधिक्यं शिशिर इति।

आ० र०- शिशिरचर्यामाह-अयमेवेति। अयं-हेमन्तोक्तः। स्वयुक्त्या न्यूनाधिकप्रयोगनिषेधार्थमेवशब्दः। विशेषतः-अत्यभ्यासेन। हि-यस्मात्, तदा-तस्मिन्काले, अधिकं शीतम्, आदानकालजं रौक्ष्यं च। चकाराद्वातकोपबलक्षयौ च। यथोक्तं खारणादिन- "स्वभावशैत्याद्रौक्ष्याच्च वातकोपाद्बलक्षयात्। विधिर्विशेषात्स्निग्धोष्णः शिशिरे हैमनोमतः॥" इति। वातकोपश्च तेनैवोक्तः-"स वायुः शिशिरे कोपं यात्येवोपचयं कफः।" इति।

सम्प्रति वसन्तचर्यां विवक्षुरिदमाह-

कफश्चितो हि शिशिरे वसन्तेर्कांशुतापितः।
हत्वाग्निं कुरुते रोगानतस्तं त्वरया जयेत्॥१८॥
तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः।
व्यायामोद्वर्तनाघातैर्जित्वा श्लेष्माणमुल्बणम्॥१९॥
स्नातोनुलिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः।
पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक्॥२०॥
सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य प्रिययार्पितान्।
प्रियास्यसङ्गसुरभीन् प्रियानेत्रोत्पलाङ्कितान्॥२१॥
सौमनस्यकृतो हृद्यान्वयस्यैः सहितः पिबेत्।
निर्गदानासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान्॥२२॥
शृङ्गबेराम्बु साराम्बु मध्वम्बु जलदाम्बु च।

स०-शिशिरे मधुरस्निग्धादिना आहारेण कालस्वाभाव्याच्च श्लेष्मा सञ्चितोतिशयेन स्त्यानत्वादतिकुपितो वसन्ते ऋतावर्कांशुतापितः - सूर्यप्रभाभिर्विलायितो, द्रवस्वरूपत्वाज्जलमिव विपरीतं जाठराग्निं हत्वा, हि- यस्मात्, रोगान्- विकारान्, कुरुते- जनयति। अतः - अस्मात्कारणात्, तं- कफं, त्वरया- शीघ्रमेव, जयेत्। दोषानिति केचित्पठन्ति। अर्कतापित इत्यनेनैव सिद्धे अंशुशब्दोत्र रश्मीनां पटिमानं सूचयति, न तथा शीते। तत्र हि (सं.सू.अ.४)- "धूमधूम्ररजोमन्दास्तुषाराविलमण्डलाः। दिगादित्याः" इत्यधिजगे। कैर्जयेत्? तीक्ष्णैर्वमननस्यविरेकादिभिरुपक्रमेत्। तथा, लघूनि रूक्षाणि च यानि भोजनानि, तैश्च। तथा, व्यायामश्चोद्वर्तनं च आघातश्च तैश्च कफं जयेदिति। चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टः। ततः कफमुल्बणं- उद्धतं, जित्वानन्तरं स्नातोनुलिप्तः - समालिप्तः कर्पूरचन्दनागुरुकुङ्कुमैः। तथा, पुराणं च तद्यवगोधूमं च, तथा, क्षौद्रं- माक्षिकं, तथा जाङ्गलं च तच्छूल्यं च- "शूलेन संस्कृतं मांसं शूल्यम्" भटित्रं च, तत्तानि भुङ्क्ते पुराणयवगोधूमक्षौद्रजाङ्गलशूल्यभुक्। शूल्य इति "शूलोखाद्यत्" इति यत्। एवंविधः सन्

वयस्यैः - मित्रैः सहित आसवादीन् पिबेत्। किम्भूतान्? निर्गदान्- निवृत्तगदान्निर्दोषान्, पिबेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धोत्र दीपकत्वात्। आसवो- यो द्रव्याण्यासुत्य क्रियते। उक्तं च- "मद्याकराधिकद्रव्यमदिराद्यैः कृतस्तु यः। सोरिष्टः स्यादासवस्तु द्रव्याण्यासुत्य यः कृतः॥" इति। सीधुः - इक्षुरसोद्भवः। मार्द्वीकं- मृदीकारसोद्भवम्। माधवो- मधुना संस्कृतः। किम्भूतानासवादीन्? सहकाररसोन्मिश्रान्- अधिवासितान्। तथा, प्रियया- दयितया, आस्वाद्य- किञ्चित्पीत्वा, अर्पितान्- ढौकितान्। तथा, प्रियास्यसङ्गेन सुरभीन्,-सुगन्धान्। तथा, प्रियानेत्राण्येवोत्पलानि तैरङ्कितान्-सञ्जातशोभान्। तथा, सौमनस्यकृतः - चित्तप्रसादकृतः। तथा, हृद्यान्- हृदयाय हितान्। तथा, शृङ्गबेराम्बु- शुण्ठीक्वथितजलं पिबेत्। तथा, सारः- असनचन्दनादिजः, तेन क्वथितमम्बु पिबेत्। तथा, मधुना युक्तमम्बु मध्वम्बु। जलदेन- मुस्तया च क्वथितमम्बु पिबेत्। चेति समुच्चये।

आ० र०- अथ वसन्तचर्या। सा च द्विविधा, शोधनी शमनी च। तत्र चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपुर्वके शमनी। तत्राकृतायां पूर्वर्तुचर्यायां पूर्वर्तुना चितस्य दोषस्योत्तरेण यः प्रकोपः स चयपुर्वकः। स एवापथ्यजः, पूर्वर्तुसेविता पथ्यजातत्वात्। यस्तु कृतायां तस्यां ओऊर्वेणाचितस्योत्तरेण यः प्रकोपः सोऽचयपूर्वकः। स एव पथ्यजः, पूर्वर्तुसेवितपथ्यजातत्वात्। उक्तं च-"दोषप्रकोपो द्विविधः पथ्यापथ्यनिमित्तजः। तत्रापथ्यनिमित्तो यः स संशोधनमर्हति॥ पथ्यजः शमनीयश्च प्राय आगनुत्जश्च यः।" इति। तत्र संशोधनीं विधत्ते-कफश्चित इति। यस्माच्छिशिरे चितः कफो, वसन्ते सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृतः सन्, जलमिव प्रत्यनीकत्वात् वह्निं हत्वा, रोगान् करोति। अतस्तं-चितं अकुपितं कफं, वसन्तारम्भ एव तीक्ष्णद्रव्यकृतैर्वमननस्यधूमगण्डूषाद्यैः शोधनैर्जयेत्। तथा, लघुरूक्षैस्तिक्तकटुकप्रायैः संसर्जनक्रमेण भोजनैश्च। शिशिरशब्देन शीतपर्यायेण शिशिरहेमन्तयोर्ग्रहणम्, द्वयोरपि कफचयात्। यदाह खारणादिः-"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शिशिरेऽपि न कुप्यति। आहारैश्च गुरुस्निग्धै गुरुस्निग्धैर्भृशमेवोपचीयते॥" इति।

शमनीं विधत्ते-व्यायामोद्वर्तनाघातैरिति। उल्बणं श्लेष्माणं व्यायामाद्यैर्जित्वा स्नातस्ततः कर्पूराद्यैरनुलिप्तः, पुराणयवादीन् भुञ्जानः, आसवादीन् पिबेत्। प्रकोपे प्रकृतेऽप्युल्बणग्रहणमचर्यपूर्वकप्रकोपार्थम्। आघातः-पद्भ्यां मर्दनम्।

कफग्रस्तस्याभ्यङ्गनिषेधाद्रूक्षा एव व्यायामादयः। स्नानशील इति च वचनात्प्राप्तेऽपि स्नाने, स्नात इति श्लेष्मकालीनप्रातःस्नाननिषेधार्थम्। व्यायामादीन्कृत्वैव स्नायान्न पूर्वमित्यर्थः। पुराणत्वं यवगोधूमक्षौद्राणाम्। जाङ्गलं-मृगादिमांसम्, तस्य शूल्यं-भटित्रम्। सहकारः-अतिसुरभिराम्रः, तस्य रसः-तत्फलवृन्तनिर्यासः, तेन उन्मिश्रान्-अधिवासितान्। प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्यार्पितान्। गन्धविशेषज्ञानार्थं सङ्गतेन सहजसुरभिणा प्रियामुखेन सुरभीकृतान्। वैमल्यादिज्ञानार्थमवलोकयन्त्याः प्रियायाः प्रतिबिम्बिताभ्यां नेत्राभ्यामुत्पलैश्च साक्षान्निक्षिप्तैरङ्कितान्। सौमनस्यकृतः-परिणामेन मनःप्रशान्तिकरान्। हृद्यानास्वादे। निर्गदान्-निर्दोषान्। अक्वथितैरोषधैः कृतं मद्यमासवः। क्वथितैररिष्टः। इक्षुरसेन सीधुः। द्राक्षारसेन मार्द्वीकम्, मधुना माधवः। शृङ्गबेराम्बु-शुण्ठ्या क्वथितं जलम्। असनादिसारैः साराम्बु। मुस्ताभिर्जलदाम्बु। मधुमिश्रं जलं मध्वम्बु। अनेकद्रवविधानं यस्य यत्सात्म्यं तत्तेन सेवनार्थमित्यर्थः।

दक्षिणानिलशीतेषु परितो जलवाहिषु॥२३॥
अदृष्टनष्टसूर्येषु मणिकुट्टिमकान्तिषु।
परपुष्टविघुष्टेषु कामकर्मान्तभूमिषु॥२४॥
विचित्रपुष्पवृक्षेषु काननेषु सुगन्धिषु।
गोष्ठीकथाभिश्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुखी॥२५॥

स०-काननेषु- उपवनेषु, स्थितो मध्याह्नं गमयेत्- अतिवाहयेत्। अह्नो मध्यो मध्याह्नः। "संख्याविसा" इत्यादिज्ञापकात्पूर्वापरेत्यादिना एकदेशिसमासः। "अह्नोह्न एतेभ्यः" इत्यह्नादेशः। कथम् ? गोष्ठ्यां- क्रीडायां कथा गोष्ठीकथास्ताभिः, चित्राभिः - कनीयाभिः, न त्वर्थव्यवहारसम्बन्धिनीभिः। कीदृशः सन् ? सुखी- रागद्वेषादिरहितः। किम्भूतेषु काननेषु ? दक्षिणदिक्प्रवृत्तैरनिलैः शीतानि, तेषु दक्षिणानिलशीतेषु। तथा, परितः - समन्ताज्जलं नित्यं वहन्ति यानि तेषु। आभीक्ष्ण्ये णिनिः। तथा, क्वचित्प्रदेशे अदृष्टः - ईषद्दृष्टः, क्वचिदतिघनत्वात् नष्टः - न दृश्यते, सूर्यो येषूपवनेषु तान्येवं तेषु। तथा, मणीनां- वज्रमरकतादीनां, कुट्टिमानि- विशिष्टा भुवः, ताभिः कान्तिः - शोभ, येषां तान्येवं तेषु। तथा, परपुष्टैः - कोकिलैः विघुष्टेषु-

कृतशब्देषु। तथा, कामस्य कर्मान्ताः कामकर्मान्ताः - मदनव्यापाराः। अन्तशब्दोत्र प्रशंसावचने। यथोद्भटस्य (काव्यालङ्कारसङ्ग्रहे प्रथमसर्गे) वचनम्- "वनान्तदेवतावेण्यः" इति) कामकर्मान्तनिमित्तं भूमयो येषां वनानां तान्येवं तेषु। विचित्राणि- नानारूपाणि, पुष्पाणि येषां ते तथाविधा वृक्षा येषां तान्येवं तेषु। सुष्ठु गन्धो येषां तेषु। "गन्धस्येत्" इतीत्समासान्तः।

आ० र०- भोजनान्तरमद्यानसेवं विधत्ते-दक्षिणानिलशीतेष्विति। कानयेषु मध्याह्नं गमयेत्-अतिवाहयेत्। सुखी-अव्याकुलः सन्। गोष्ठ्यो-लोकवार्ताः। अथाः-शास्त्रवार्ताः। जलवाहिषु-जलाशययुक्तेषु। अदृष्टसूर्येषु-घनच्छायेषु। अनष्टसूर्येषु-प्रकाशवत्सु। मणिमयैः-बद्धभूमिकैः कान्तिमत्सु। परपुष्टैः-कोकिलैर्नादितेषु। कामकर्म-मदनव्यापारं, अन्तन्ति-बध्नन्ति स्वसौन्दर्येणोत्तरोत्तरं वर्धयन्तीति कामकर्मान्ताः। "अति बन्धने" इत्यस्मार्कर्मण्यन्।

गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत्।

स०-अस्मिन्काले कफोपचयदोषभयात् गुरुशीतादींस्त्यजेत्। ननु, लवणमपि श्लेष्माणं करोति, तत्कस्मादिह न निषिद्धम् ? अतो ब्रूमः। लवणः पूर्वं कफमम्लमधुराविव न करोति। किं तर्हि ? निधने चिरन्तनसञ्चितं स्रुतिरूपं श्लेष्माणं विधत्ते, विष्यन्दित्वात्। न च लवणस्य मधुरादेरिव बहुतरस्य प्रयोगः प्रसिद्धः, किं तर्हि ? अल्पस्यैव। तस्माल्लवणस्यात्रानिषेध एव न्याय्यः।

आ० र०- गुर्वादीन्निषेधति-गुरुशीतेति।

अधुना ग्रीष्मचर्यामुपदिदिक्षुराह-

तीक्ष्णांशुरतितीक्ष्णांशुर्ग्रीष्मे संक्षिपतीव यत्॥ २६॥
प्रत्यहं क्षीयते श्लेष्मा तेन वायुश्च वर्धते।
अतोस्मिन्पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत्॥ २७॥

स०-यत्- यस्मात्, तीक्ष्णांशुः - भास्करः, अतितीक्ष्णा अंशवः - कराः, यस्य स एवंभूतः सन्, ग्रीष्मे संक्षिपतीव जगत्स्नेहमित्यत्रानुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते। केचित्तु "स्नेहमर्कौतितीक्ष्णांशुः" इति पठन्ति। स्नेहस्तेजो बलं सारमित्येकोर्थः। तं स्नेहमर्कः संक्षिपतीव- यत्सम्बन्धात् संहरतीव पिबतीव। इवशब्देनैतत्सूचयति- हेतुप्रत्ययपरतन्त्रेषु सर्वभावेषु न कश्चित्कचित् तद्बुद्धिपूर्वकं संहरति। अतः - अस्मात्कारणात्, अस्मिन्- ग्रीष्मकाले, पद्वादीस्त्यजेत्। परमार्थतो बलहानिकृत्त्वादेषाम्।

आ० र०- अथ ग्रीष्मचर्या। तत्र सोपपत्तिकं पद्वादीन् निषेधति-तीक्ष्णां<शुरिति। यत्-यस्मात्, तीक्ष्णांशुः-सूर्यः, ग्रीष्मेऽतितीक्ष्णांशुः सन्, संक्षिपतीव-संहारप्रवृत्त इवाऽऽभाति। अतः पद्वादींस्त्यजेत्। अस्मिन्-अतिक्लमविह्वललोके ग्रीष्मे, पद्वादीनां क्लमहेतुत्वात्।

किमत्र सेव्यम् ? इत्याह-

भजेन्मधुरमेवान्नं लघु स्निग्धं हिमं द्रवम्।

स०-मधुरमेवान्नं भजेत्- बाहुल्येन मधुरमन्नं सेव्यम्, न तथान्यरसाघ्रातम्, इत्येवकाराल्लभ्यते। तथा, लघु स्निग्धं हिमं द्रवं चेति। चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः।

आ० र०- मधुरादिसेवां विधत्ते-भजेदिति। अन्नं मधुरमेव-मधुरैकरसम्। पानं तु मधुराम्लादिरसमपि, "नित्यं सर्वरसाभ्यासः" इति वचनाद्रसालादिविधानाच्च।

सामान्येन भोजनमुक्त्वा विशेषेणाह-

सुशीततोयसिक्ताङ्गो लिह्यात्सक्तून् सशर्करान्॥ २८॥

स०-सक्तून् सशर्करान् लिह्यात्। सुष्ठु शीतं सुशीतं च तत्तोयं च, तेन सिक्तं- आप्लुतं, अङ्गं- कायो, यस्य स एवंभूतः सन्।

आ० र०- लोकस्य तीव्रतापश्रान्तत्वाच्छ्रून्तस्य च भोजननिषेधात्पूर्वं श्रमहरं विधत्ते- सुशीतेति। स्नानं सक्तवश्च श्रमहराः।

मद्यं न पेयं, पेयं वा स्वल्पं, सुबहुवारि वा।

स०-अस्मिन्काले मद्यं न पेयम्। पेयं वा स्वल्पमिति वातश्लेष्मप्रकृतिना श्लेष्मवातक्षयार्थमन्यर्तुवद्बहु न पेयम्, किंतर्हि ? स्वल्पमेव पातव्यम्। सुबहुवारि वेति पित्तश्लेष्मप्रकृतिना मद्योचितेन श्लेष्मक्षयार्थं पित्तप्रतीकारमपीच्छता सुबहुवारि तन्मद्यं पेयम्। इत्यत्रानुक्तोप्येवमर्थाद्विषयविभागो बोध्यः। अन्यथा निषेधविध्योर्विरोधः स्यात्।

आ० र०- मद्यस्य श्रमहरेष्वग्र्यत्वात्कामतः प्रसक्तं पानं निषेधति-मद्यमिति। अन्यतः श्रमापनुत्तौ सत्यां मद्यं न पेयम्, तीक्ष्णादिगुणत्वात्। असत्यां पेयं वा , किन्तु स्वल्पम्। स्वल्पेनाप्यसत्यां पूर्णमात्रं न पेयम्, किन्तु सुबहुवारि-बहुतरोदककृतं वा। पानानुग्रहश्च मद्यसात्म्यानामेव।

उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-

अन्यथाशोषशैथिल्यदाहमोहान् करोति तत्॥२९॥

स०-तत्- मद्यम्, अन्येन प्रकारेण पीतं सत् शोफादीन् करोति। शोफः - श्वयथुः। शैथिल्यं- अङ्गानामनैष्ठुर्यम्। दाहः - सर्वाङ्गीणस्तापः। मोहः - अज्ञानं जन्तोः।

आ० र०- उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-अन्यथेति। शोषोमुखाशोषः। तत्-मद्यम्।

कुन्देन्दुधवलं शालिमश्नीयाज्जाङ्गलैः पलैः।

स०-कुन्दः - पुष्पविशेषः, इन्दुः - चन्द्रः, तयोर्द्वन्द्वः। कुन्देन्दुवद्धवलं- शुक्लं शालिं जाङ्गलैः पलैः - मांसैः सहाश्नीयात्- अद्यात्। "क्षुण्णः सितः स्मृतः शाली रक्तो व्रीहिरुदाहृतः"।

आ० र०- अन्नं विधत्ते-कुन्देन्द्विति। कुन्दं-पुष्पविशेषः। कुन्देन्दुग्रहणं लघुस्निग्धशीतगुणविशिष्टधवलत्वार्थम्। पलैः-मांसैः सह।

पिबेद्रसं नातिघनं रसालां रागखाण्डवौ॥३०॥
पानकं पञ्चसारं वा नवमृद्भाजने स्थितम्।
मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृन्मयशुक्तिभिः॥३१॥
पाटलावासितं चाम्भः सकर्पूरं सुशीतलम्।

स०-रसं नातिघनं पिबेत्। रसशब्देनादिलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या मांसरस उच्यते। तथा, रसालं- मार्जिकाख्यां पिबेत्। तथा, रागखाण्डवौ पानकं च पञ्चसाराख्यम्। एतेषां च लक्षणं तन्त्रान्तरे उक्तम्। यथा- "सितामध्वादिमधुरा रागास्तत्राच्छकान्तयः। ते साम्लाः खाण्डवा लेह्याः पेयाश्चांशुकगालिताः॥स्वाद्वम्लपटुकट्वाद्याः प्रलेहास्तत्र खाण्डवाः। गुडदाडिममांसाद्या रागा अंशुकगालिताः॥हृद्या वृष्या रुचिकरा ग्राहिणो रागखाण्डवाः" इति। तथा- "द्राक्षामधूकखर्जूरकाश्मर्यैः सपरूषकैः। तुल्यांशैः कल्पितं पूतं शीतं कर्पूरवासितम्॥पानकं पञ्चसाराख्यं दाहतृष्णानिवर्तकम्।" अन्यत्र चोक्तम्। यथा- "गुडदाडिमादियुक्ता विज्ञेया रागखाण्डवाः। त्रिजातमरिचाद्यैस्तु संस्कृताः पानकास्तथा " इति। कीदृशं पानकं पिबेत्? इत्याह- नवं यन्मृद्भाजनं तत्र स्थितम्। तथा, मोचं- कदलीफलं, चोचं- पनसफलं, तयोर्दलानि, तैर्युक्तम्। तथा, साम्लम्, तित्तिडीकादियोगात् खाण्डवरसानुगतम्। केचित्तु क्षीरं घृतपिप्पलीशशिमाक्षिकशर्करोपेतं पञ्चसारं

पानकमित्याहुः। केन पिबेत् ? इत्याह- मृन्मयशुक्तिभिः। पाटलया वासितं- सुरभीकृतं, तथा सकर्पूरं सुशीतलं चाम्भः पिबेत्। मृन्मयशुक्तिभिरित्यत्रापि योज्यम्। सुश्रुते चोक्तम्- "परिपेलवया तुल्या गुडगुग्गुलुमुस्तकाः। चूर्णिताः शशिनोपेता नवभाजनधूपनम्॥ कुष्ठमुस्तकसंयुक्तैः पेलवोशीरवालकैः। मृदिता मृत्सुपिष्टैस्तैः खदिराङ्गारपाचिताः॥ सहकाररसाभ्यक्ताश्चम्पकोत्पलवालकैः। पद्मकुब्जककुन्दैश्च यथालाभाधिवासिताः॥ श्रेष्ठः सलिलवासोयं स्मृतः सर्वर्तुको बुधैः"। इति।

आ० र०- पानं विधत्ते-पिबेदिति। रसं-मांसरसम्। नातिघनं-ईषत्सान्द्रम्। रसाला-करमथितं मरिचशर्करादियुक्तं दधि। मधुराम्ललवणकृतं पानकं-रागः। मधुराम्ललवणकटुकषायजं-खाण्डवः। पञ्चसारं पानकं-मध्वादिभिः पञ्चभिः कृतम्। वक्ष्यति हि (हृ. चि. अ. २११३)-"मधुखर्जूरमृद्वीकापरूषकसिताम्भसा। मन्थो वा पञ्चसारेन सघृतैर्लाजसक्तुभिः॥ इति। तच्च नवे मृन्मये पात्रे स्थितम्। मोचं-कदलीफलं, चोचं-नारिकेलं, तयोर्दलैः-शकलैर्युक्तम्। साम्लं-दाडिमाद्यैरम्लीकृतम्। मृन्मयीभिः शुक्तिभिः पिबेत्। तथा, अम्भः पिबेत्। तच्च पाटलापुष्पैरधिवासितं सकर्पूरं सुशीतलं च।

शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् रजन्यां भक्षयन् पिबेत्॥ ३२॥
ससितं माहिषं क्षीरं चन्द्रनक्षत्रशीतलम्।

स०-माहिषं क्षीरं ससितं- सशर्करं, रजन्यां- रात्रौ, पिबेत्। किम्भूतम् ? चन्द्रेण नक्षत्रैश्च शीतलम्। रात्रावाकाशे शैत्यार्थं स्थापितमित्यर्थः। किंकुर्वन् पिबेत् ? भक्ष्यान् भक्षयन्- भुञ्जन्। कीदृशान् ? शशाङ्ककिरणान्- कर्पूरनाडिकाख्यान्। [(हृ.चि.अ.५/४९)- "तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः। शशाङ्ककिरणाख्यास्तु भक्ष्या रुचिकराः परम्॥"]

आ० र०- रात्रिभोजनं विधत्ते-शशाङ्ककिरणानिति। रजन्यां पुनः शशाङ्ककिरणान् भक्ष्यान् भक्ष्यान् भक्षयन् चन्द्रनक्षत्रशीतलं सशर्करं माहिषं क्षीरं पिबेत्। शशाङ्कः-कर्पूरः,

कीर्यते-विक्षिप्यते, येषु ते शशाङ्ककिरणाः, -कर्पूरनालिकादयः। चन्द्रेण तस्याभावे नक्षत्रैर्वा शीतलीकृतं चन्द्रनक्षत्रशीतलम्।

अभ्रङ्कषमहाशालतालरुद्धोष्णरश्मिषु॥३३॥
वनेषु माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालिषु।

स०-अभ्रं- आकाशं, कषन्ति- उल्लिखन्ति, अत्युच्चतयाभ्रङ्कषाः। महान्तश्च ते शालाश्च तालाश्च महाशालतालाः। अभ्रङ्कषाश्च ते महाशालतालाश्च, तै रुद्धः - स्थगितः, उष्णरश्मिः - दिनकरो येषु वनेषु तेषु, मध्यन्दिने- मध्याह्ने, अर्कतापार्तः सन् स्वप्यात्- शयीत। माधव्यो- लताविशेषा अतिमुक्तकाख्याः, तासु श्लिष्टा माधवीश्लिष्टाः द्राक्षायास्तबकाः - गुच्छका द्राक्षास्तबकाः। माधवीश्लिष्टाश्च ते द्राक्षास्तबकाश्च, तैः शालितुं- श्लाघितुं शीलं येषां वनानां तानि माधवीश्लिष्टद्राक्षास्तबकशालीनि, तेषु वनेषु।

आ० र०- स्थानविशेषे निद्रां विधत्ते-अभ्रङ्कपेति। अभ्रङ्कपाः-अत्युच्चाः। महान्तः-स्थूलाः। माधवीषु-वासन्तीषु, श्लिष्टाः-लग्नाः, द्राक्षास्तबका यासु शालासु-लतागृहेषु, तद्वन्ति यानि वनानि।

कस्मिन् स्वप्यात् ? इत्याह-

सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिके॥३४॥
कायमाने चिते चूतप्रवालफललुम्बिभिः।

स०-कायमाने- वेण्वादिनिष्पादिते गृहविशेषे। कीदृशे ? सुगन्धि च तद्धिमं च तत्पानीयं च तत्सुगन्धिहिमपानीयम्। पटानां- वस्त्राणां, आलिः - पङ्क्तिः, पटालिः। सुगन्धिहिमपानीयेन सिच्यमाना पटालिर्यस्मिन्नसौ सुगन्धिहिमपानीयसिच्यमानपटालिकः, तस्मिन् तथाविधे कायमाने। तथा, प्रवालाः - किसलयानि। फलानां लुम्बयः - स्तबकाः।

प्रवालाश्च फललुम्बयश्च प्रवालफललुम्बयः। चूतानां प्रवालफललुम्बयस्ताभिः, चिते- परितो व्याप्ते।

आ० र०- पटालिकाः-पङ्क्तिमत्यो नवास्तृणादिरचिता भित्तयः। कायमाने-शिबिरे। प्रवालाः-पल्लवाः। फललुम्बयः-फलस्तबकाः।

ईदृशे कायमाने स्थितो यादृशे शयने शयीत तन्निरूपयन्नाह-

कदलीदलकह्लारमृणालकमलोत्पलैः॥३५॥
कोमलैः कल्पिते तल्पे हसत्कुसुमपल्लवे।
मध्यंदिनेर्कतापार्तः स्वप्याद्धारागृहेथवा॥३६॥
पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यप्रवृत्तोशीरवारिणि।

स०-कदलीत्यादि। तल्पे- शयने, कल्पिते। कैः ? कदलीदलादिभिः। कदल्याः - रम्भायाः, दलानि- पत्राणि, कह्लारं- सौगन्धिकम्, मृणालं- बिसम्, कमलं- पद्मम्, उत्पलं- कुमुदम्, एतेषां द्वन्द्वः। तैः कदलीदलादिभिः, कोमलैः - सुकुमारस्पर्शैः, कल्पिते- रचिते। किम्भूते ? कुसुमानि च पल्लवाश्च कुसुमपल्लवाः। हसन्त इव कुसुमपल्लवा यत्र तस्मिन्। धारागृहेथवा स्वप्यादिति वर्तते। धारागृहं- अविरतं यतो जलधाराः पतन्ति। किम्भूते ? पुस्तस्त्रीस्तनहस्तास्यैः प्रवृत्तमुशीरवारि यत्र तस्मिन्। पुस्तो- दार्वादिमय्याः स्त्र्याद्याकृतेरुपादानकारणं यद्वस्तु तदुच्यते।

आ० र०- कल्हारं-सन्ध्याविकाशि पद्मिनीपुष्पम्। कमलं-दिनविकाशि। उत्पलं-रात्रिविकाशि। मृणालानि-बिसानि। तल्पे-शयने। हसत्कुसुमाः-विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः, पल्लवाः-पर्यन्ताः, यस्य तत्तथा। अथवा धारागृहे स्वप्यात्। यत्र यन्त्ररचनाविशेषेण रचिता जलसीकराः प्रसरन्ति, तद्धारागृहम्। पुस्तस्त्रियो-दार्वादिमय्यः पुत्रिकाः, तासां स्तनादिभ्यः प्रवृत्तमुशीरवारि-सेव्योदकं यत्र तत्तथा।

निशाकरकराकीर्णे सौधपृष्ठे निशासु च॥ ३७॥

आसना

स०-निशासु- रात्रिषु, सौधपृष्ठे- हर्म्यतले, आसना- स्थितिः। कार्येत्यध्याहार्यम्। तत्रासीतेत्यर्थः। किम्भूते सौधपृष्ठे ? निशाकरः - शीतांशुः, तस्य कराः - गभस्तयः, तैराकीर्णे- व्याप्ते।

आ० र०- निशासु पुनश्चन्द्ररश्मव्याप्ते हर्म्यमस्तके स्वप्यात्।

स्वस्थचित्तस्य चन्दनार्द्रस्य मालिनः।
निवृत्तकामतन्त्रस्य सुसूक्ष्मतनुवाससः॥ ३८॥
जलार्द्रास्तालवृन्तानि विस्तृताः पद्मिनीपुटाः।
उत्क्षेपाश्च मृदूत्क्षेपा जलवर्षिहिमानिलाः॥ ३९॥
कर्पूरमल्लिकामाला हाराः सहरिचन्दनाः।
मनोहरकलालापाः शिशवः सारिकाः शुकाः॥ ४०॥
मृणालवलयाः कान्ताः प्रोत्फुल्लकमलोज्ज्वलाः।
जङ्गमा इव पद्मिन्यो हरन्ति दयिताः क्लमम्॥ ४१॥

स०-स्वस्थचित्तस्य- रागाद्यनुपहतमनसः, जलार्द्राः क्लमं हरन्ति। एवं तालवृन्तादयो योज्याः। अन्तर्दीपकत्वादस्य। तथा च कीदृशस्य ? चन्दनार्द्रस्य- चन्दनेनानुलिप्तस्य। तथा, मालिनः - स्रग्विणः। तथा, निवृत्तं कामतन्त्रं- पुष्पधन्वपरिच्छदो यस्य। तथा, सुष्ठु सूक्ष्मे तनुनी स्वच्छे वाससी यस्य स एवम्। जलार्द्राः - पानीयप्लुताः शाटिकाः। तालवृन्तानि- मयूरपिच्छादिकृतानि तालवृन्ताकृतीनि व्यजनानि। तथा, विस्तृताः - महान्तः, पद्मिनीपुटाः - नलिनीपत्राणि, वीजनार्थम्। तथा, उत्क्षेपाः - मयूरपिच्छादिकृता व्यजनविशेषाः। ते च किम्भूताः ? मृदुरुत्क्षेपो येषु ते मृदूत्क्षेपाः। जलवर्षी हिमोनिलो येषु

उत्क्षेपेषु ते जलवर्षिहिमानिलाः। शीतजलाभ्युक्षितैरेतैर्वातः कार्य इत्यर्थः। कर्पूरेत्यादि। मालाशब्दः प्रत्येकं युज्यते। स्फटिककर्पूरग्रथिता माला मल्लिकामालाश्चेत्यर्थः। तथा, हाराः - मुक्ताफलदामानि। किम्भूताः ? सह हरिचन्दनेन वर्तन्त इति सहरिचन्दनाः। यत् छेदे लोहितमतिसुगन्धि सुष्ठु शीतवीर्यं च, तद्धरिचन्दनमुच्यते। मनोहरेत्यादि। मनोहरो- रम्यः, कलो- मधुरः, आलापो येषां ते मनोहरकलालापाः। शिशवो- बालकाः। तथा, सारिकाः - शरारयः। शुकाः - कीराः। मृणालेत्यादि। मृणालानि- अतिकोमलानि बिसानि, वलयाः - कटकानि, यासां ताः। दयिताः - योषितः। किम्भूताः ? कान्ताः - रम्याः। तथा, प्रोत्फुल्लैः विकसितैः, कमलैरुज्ज्वलाः - शोभिताः। एवम्भूताश्चोत्प्रेक्ष्यन्ते, जङ्गमाः - सञ्चारिण्य इव पद्मिन्यः। क्लमं हरन्तीति योज्यम्। स्वस्थचित्तस्येति प्राधान्यख्यापनार्थं प्रागुपात्तम्। स्वस्थचित्तस्यैवैते जलार्द्रादयः क्लमं हरन्ति, न तथोपतप्तमनसः। [तथा हि- चन्दनार्द्रादिसकलविशेषेण विशेषितस्यापुपतप्तमनसो न तथा क्लमं हरन्ति।] चित्तायत्ता हि सर्वभावानां शुभाशुभप्रवृत्तयः। तथा च स्निग्धमधुरोप्याहार उपयुक्तः, सुखशय्यादिरपि विहारः सेवितः, शोकाविष्टचेतसो न तथा शरीरस्य पुष्टिमादधाति। अत एव "शोकः शोषणानाम्" इत्यग्र्यसङ्ग्रहे (चरके सू.अ.२५/३९, सङ्ग्रहे सू.अ.१३) प्रोक्तम्। तथा, रूक्षोप्याहारस्तथाविधो विहारश्च सेवितो निर्वृत्तमनसः पुष्टिमेवादधाति, न कार्श्यम्। तथा चोक्तम् (च.सू.अ.२५/३९, सं.सू.अ.१३)- "निर्वृतिः पुष्टिहेतूनाम्" इति। सुश्रुते च क्लमस्य लक्षणमुक्तम् (शा.अ.४/५१)- "योनायासः श्रमो देहे प्रवृद्धः श्वासवर्जितः। क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रबाधकः" इति।

आ० र०- क्लमहरत्वकथनद्वारेणासनादीनि विधत्ते-आसनेति। स्वस्थचित्तत्वादि-विशिष्टस्य या आसना-आस्या, सा क्लमं हरति। स्वस्थचित्तस्य-निर्वृत्तमनसः। चन्दनार्द्रस्यकर्पूरयुक्तचन्दनार्द्रस्य। तदुक्तम्-"कर्पूरचन्दनार्द्राङ्गो मृदुघर्मोत्तरच्छदः" इति। मालिनः-मालाभूषितस्य। निवृत्तकामतन्त्रस्य-सुरतविमुखस्य। तनु-विरलं, वासो यस्य। जालार्द्रादयो व्यजनविशेषाः क्लमं हरन्ति। जलार्द्राः-वस्त्रमयानि व्यजनानि। तालवृन्तानि-तालवृन्तजयानि। विस्तृताः-ये व्यजनकाले विस्तीर्यन्ते। पद्मिनीपुटाः-पद्मिनीपुटामयानि। उत्क्षेपाः-नलिकाप्रविष्टदण्डत्वादर्ध्वमधश्चाम्भः क्षिपन्ति। ते च सर्वे जलार्द्रादयो मृदूत्क्षेपाः-मन्दान्दोलनाः। जलवर्षी हिमानिलो येषां ते तथा। कर्पूरमालादयः क्लमं हरन्ति।

कर्पूरग्रथिता मल्लिकाग्रथिताश्च मालाः। सहरिचन्दनाः-पीतचन्दनमणिमिश्रिताः, हारः-मुक्तावलयः। मनोहराः-सुन्दराकारः, कललापः-मधुरालापाश्च, शिशवः शुकाः सारिकाश्च। मृणालादिधारणाज्जङ्गमाः पद्मिन्य इव याश्च स्त्रियः, ताश्च क्लमं हरन्ति।

इदानीं वर्षाचर्यां निर्दिदिक्षुरिदमाह-

आदानग्लानवपुषामग्निः सन्नोपि सीदति।
वर्षासु दोषैर्दुष्यन्ति तेम्बुलम्बाम्बुदेम्बरे॥४२॥
सतुषारेण मरुता सहसा शीतलेन च।
भूबाष्पेणाम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा॥४३॥
वह्निनैव च मन्देन, तेष्वित्यन्योन्यदूषिषु।
भजेत्साधारणं सर्वमूष्मणस्तेजनं च यत्॥४४॥

स०-आदानमुक्तम्, तेनादानाख्येन कालेन ग्लानं-सक्लमं, वपुः-शरीरं, येषां पुरुषाणां ते आदानग्लानवपुषः, तेषामपचितधातूनामग्निरप्यपचितः सन्नो-मन्दः सन्, पुनर्वर्षासु सीदति-हानिं याति। अपिशब्दः पुनरर्थे, अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। वर्षास्विति नित्यबहुत्वाद्बहुवचनम्। केन सीदति ? इत्याह-कालस्वभावाद्दोषैः,-वातपित्तश्लेष्मभिः, दुष्टैरित्यनुक्तमप्यर्थाद्गम्यते। यतोग्निसादहेतुत्वमदुष्टानां तेषां न सम्भवति। तस्माद्दुष्टैर्दोषैरग्निः सीदतीत्यर्थाल्लभ्यते। ननु, कथं वर्षासु दोषाणां दुष्टत्वं स्यात् ? इत्याह-दुष्यन्तीत्यादि। ते दोषा दुष्यन्ति। कदा ? अम्बरे-वियति, अम्बुलम्बाम्बुदे-अम्बुना लम्बा अतिनिर्भरत्वादम्बुलम्बा ईदृशा अम्बुदाः-मेघाः, यस्मिन्नेवंविधे सति। अनेन च विशेषणेनास्य कालस्य स्वरूपमुपलक्षयन्त्याचार्याः। यदैवंविधो वर्षाकालः सम्पद्यते, तदैवैते दोषा दुष्यन्ति-स्वकर्मण्ययोग्याः सम्पद्यन्ते, न वर्षाकालमात्रेनासादितस्वरूपे। तथा, सतुषारेण मरुता-सजलकणेन पवनेन, तथा, सहसा-ग्रीष्मतापसन्तापादनन्तरमेव, शीतलेनाभ्यन्तरो वायुर्दुष्यति। तथा, भुवो बाष्पः-ऊष्मा भूबाष्पस्तेन। तथा, कालस्वाभाव्याच्चाम्लपाकेन वारिणा पित्तं दुष्यति। तथा, मलिनेन वारिणा-लूतादितन्तुविण्मूत्रेत्यादिकलुषेण वर्षाजलेन,

कालस्वाभाव्याच्चातिशयेन मन्दत्वं गतेनाग्निना श्लेष्मा दुष्यति। तदेवमस्मिन्काले वातपित्तश्लेष्माणो युगपत्कालस्वाभाव्याद्दुष्यन्ति। नन्विह त्रयाणामपि दोषाणां कोपोनुज्ञायते। वक्ष्यति तु (हृ.सू.अ. १२।२४)-"चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु" इति। तदिमे वचसी परस्परं व्याघ्नाते। अत्रोच्यते। नानयोर्वाक्ययोर्मिथो विरोधः सम्भाव्यते। यस्मादिह दुष्यन्तीत्युक्त्या स्वस्थानस्था एव दुष्टिं प्राप्ता विषादिस्पृष्टद्रव्यवत्कार्यकरणेसमर्था जायन्त इत्युक्तम्। चयप्रकोपप्रशमा इत्यत्र प्रकर्षेण कोपः स्थानान्तरगतिलक्षणो गदितः। तदेवमस्मिन् काले वायोः कदाचिद्दुष्टत्वं स्यात् कदाचित्कोपश्च, इति वचनाभ्यामेताभ्यां प्रत्यपादि। पित्तश्लेष्मणोस्तु दुष्टत्वमात्रमेव। इति न किञ्चिदत्रासमञ्जसम्। तेष्वित्यादि। इति-प्रकारे। अन्योन्यं दूषयितुं शीलं येषां वातादीनां त एवम्, तेषु-अनेन प्रकारेण परस्परं दूषणस्वभावेषु सत्सु, भजेत्साधारणं सर्वं-यत्किञ्चिद्वातादीनां युगपत् प्रशमनं प्रशमनं तत्सर्वं सेवेत। यच्चोष्मणो जाठराग्नेः, तेजनं-उद्दीपनं, तद्भजेत्। ऊष्मणस्तेजनस्यात्र चशब्दप्रयुक्तस्योपादानं प्राधान्यख्यापनार्थम्। अग्निर्हि सर्वभावानां प्रधानम्। तथा च वक्ष्यति (सङ्ग्रहे शा.अ.६)-"शान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्ते चिरं जीवत्यनामयः। रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्मान्निरुच्यते" इति। तस्मादग्न्युत्तेजनार्थं यत्नः कार्य इति भावः। भजेदिति क्रियापदं आदिदीपकत्वात् "भोजनं त्वतिदुर्दिने" इति यावत्सर्वेषु योज्यम्।

आ० र०- अथ वर्षाचर्या। सा च चयपूर्वके प्रकोपे शोधनी, अचयपूर्वके शमनी। तत्र सोपपत्तिकमुभयचर्या साधारणं विधत्ते-आदानम्लनवपुषामिति। यत्साधारणंसर्वदोषहरं, यच्चोष्मणस्तेजनं-अग्निदीप्तिकरं, तत्सर्वं वर्षासु भजेत्। केषु सत्सु ? तेषु-अग्निदोषेषु, अन्योन्यदूषिषु-कृतपरस्परदूषणेषु सत्सु। सर्वेषां दुष्टत्वात्सर्वसाधारणं भजेदित्यर्थः। कथमन्योन्यदूषणम् ? इति,-अनेन प्रकारेण। आदानेनावसन्नदेहानामग्निरपि देहावयवत्वादवसन्नोऽपि पुनर्दोषैः सीदति-मन्दत्वलक्षणां दुष्टिं याति। ते च दोषा आदानमन्देन वह्निना दुष्यन्ति-दुष्टिं यान्ति। वह्नेः सहकारीण्याह-अम्बुलम्बाम्बुदेऽम्बरे, -जलभरलम्बमानमेघे नभसि सति, सतुषारेण-सजलकणेन, सहसा प्रवृत्तेन शीतलेन च वायुना दुष्यन्ति, भूवाष्पेण च दुष्यन्ति, अम्लपाकेन मलिनेन च वारिणा दुष्यन्ति। दुष्टिश्चात्र वायोश्चयपूर्वकः प्रकोपः, "चयप्रकोप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु" इति (हृ. सू. अ. १२।२४)

वचनात्। पित्तस्य चयलक्षणा दुष्टिः, वर्षादिषु तु पित्तस्य" इति (हृ. सू. अ. १२।२४) वचनात्। कफस्य त्वचयपूर्वकः प्रकोपः। उक्तं हि चरकेण (सू. अ. ६/१३३)_"भूवाष्पान्मेघनिष्यन्दात्पाकादम्लाज्जलस्य च। वर्षास्वग्निबले हीने कुप्यन्ति पवनादयः॥" इति। चरकवचनेऽपि पित्तप्रकोपशब्देन चयमात्रं लक्ष्यम्, "चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथाक्रमम्। भवन्त्येकैकशः षट्सु कालेष्वभ्रागमादिषु॥" इति (च. सू. अ. १७/१११२) स्ववचनविरोधभायात्।

किं तत्साधारणमिति? तदुदाहरणार्थमाह-

आस्थापनं शुद्धतनुर्जीर्णं धान्यं रसान् कृतान्।
जाङ्गलं पिशितं यूषान् मध्वरिष्टं चिरन्तनम्॥४५॥
मस्तु सौवर्चलाढ्यं वा पञ्चकोलावचूर्णितम्।
दिव्यं कौपं शृतं चाम्भो भोजनं त्वतिदुर्दिने॥४६॥
व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु।

स०--शुद्धा तनुर्यस्य स एवम्भूतः-कृतविरेकादिः सन्, आस्थापनं-निरूहं, भजेत्। तथा, जीर्णं धान्यं-पुराणयवगोधूमादिकम्। तथा, रसान्-मांसरसान्। किम्भूतान्? कृतान्, -स्नेहशुण्ठ्यादियुतान्। तथा, जाङ्गलं पिशितं-हरिणैणादिकं मांसम्। तथा, यूषान्-मुद्गदाडिमादिकृतान्। तथा, मधु-मार्द्वीकम्, अरिष्टम्, द्वयमप्येतत् चिरन्तनं-पुराणम्, न तु नवम्, आग्निमान्द्यभयात्। मस्तु सौवर्चलाढ्यं-आक्षलवणसंयुक्तम्। वेति समुच्चये। किम्भुतं मस्तु? पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागराः पञ्चकोलम्, तेनावचूर्णितम्। तथा, दिव्यं आकाशजं, तथा कौपं, तथा शृतं-क्वथितं, चाम्भः पिबेत्। चः समुच्चये। दिवि भवं दिव्यम्, दिगादित्वाद्यत्। कूपे भवं कौपम्, प्राग्दीव्यतोण्। अतिदुर्दिने-वातवर्षाकुलेहनि, व्यक्ताः-प्रधानाः, अम्ललवणस्नेहा यत्र तद्भोजनं भजेत्। तथा, संशुष्कं-शुष्कप्रायम्। तथा, क्षौद्रवत्-समाक्षिकम्। तथा, लघु। ननु, "वातलं मधु" इति (हृ.सू.अ. ५।५२) वक्ष्यति। पवनश्चात्र कुप्यतीत्युक्तम्। अतो माक्षिकस्यात्रोपयोगो न युक्तः। अत्रोच्यते। देहधातवोस्मिन् काले

क्लेदमुपयान्ति। ततश्च क्लेदसंरक्षणे एवोपक्षीणप्रभवत्वात् मधु मरुत्कोपं विधातुमसमर्थम्। तस्मान्मधूपयोगो न्याय्य एव।

आ० र०- शोधनीं विधत्ते-आस्थापनमिति। शुद्धतनुः-कृतविरेचनः सन्, आस्थापनं-बस्तिकर्म, भजेत्।

शमनीं विधत्ते-जीर्णं धान्यमिति। जीर्णं-पुराणम्। रसान्-मांसरसान्। कृतान्-पटुकट्वम्लस्नेहयुतान्। पिशितं-मांसम्। यूषान्-धान्यक्काथान्, तानपि कृतन्। मधु-मार्द्वीकम्, अरिष्टं-क्वथितौषधमद्यम्, द्वयमपि चिरन्तनम्। पञ्चकोलावचुर्णितं सौवर्चललवणाढ्यं च मस्तु-दधिमण्डम्। दिव्यं-आन्तरिक्षम्। तच्चातीताश्विनगृहीतं काचादिपात्रस्थम्, वर्षासु ग्रहणनिषेधात्। तदभावे कौपम्, तच्च शृतम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ४) -"दिव्यं क्वथितकूपोत्थं चौण्ड्यं सारसमेव च।" इति।

वर्षाविशेषे भोजनविशेषमाह-भोजनं त्विति। अतिदुर्दिने-वातवर्षाकुलेऽहनि। संशुष्कं-कुल्माषादि। क्षौद्रवत्समाक्षिकम्। वातलमपि मधु क्लेदघ्नत्वात्कालसामर्थ्येन वा अवातलत्वाद्विहितम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)-"वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते" इति।

अथात्र काले यादृशः पुरुषः स्यात्तं दर्शयति-

अपादचारी सुरभिः सततं धूपिताम्बरः ॥४७॥
हर्म्यपृष्ठे वसेद्बाष्पशीतशीकरवर्जिते।

स०-पादाभ्यां चरति नित्यं पादाचारी, नैव यः सोपादचारी,-यानयायी स्यात्। तथा, सुरभिः-शोभनगन्धयोगात्। "स्नानशीलः सुसुरभिः" (हृ.सू.अ. २।३१) इत्यनेनैवास्यार्थस्योक्तत्वात् सुरभिग्रहणमतिशयार्थम्। तथा, सततं अविरतं, धूपितेम्बरे यस्य स एवम्। तथा, हर्म्यपृष्ठे-धवलगृहतले, वसेत्-तिष्ठेत्। कीदृशे ? बाष्पश्च शीतं च शीकरश्च तैर्वर्जिते।

आ० र०- अपादचारित्वादि विधत्ते-अपादचारीति। अपादचारी-सततं हस्त्यादिवाहनगामी। धूपिताम्बरः-अगुर्वादिधूपितवस्त्रः। सततमिति त्रिष्वपि सम्बन्धनीयम्। अतएव "स्नानशीलः सुसुरभिः" इत्यस्यापौनरुक्त्यम्।

स्थानविशेषे वासं विधत्ते-हर्म्यपृष्ठ इति। हर्म्यपृष्ठे-हर्म्यमस्तके।

नदीजलोदमन्थाहःस्वप्नायासातपांस्त्यजेत्॥४८॥

स०-तथा, नदीजलादीन् पञ्च त्यजेत्। उदकालोडिताः सक्तवः ससर्पिष्का उदमन्थवाच्या जलावक्षीरीसंज्ञाः। तदत्र काले साम्यत्वात्सक्तवस्तक्रादि-संयोगान्नात्यन्तमनिष्टाः। पानीय संयोगात्तु वातलाः, प्रकृष्टवातले काले नाभीष्टा एव। मुनिना त्वेवमुक्तम् (च. सू.अ. ६।३४)-"उदमन्थं दिवास्वप्नमवश्यायं नदीजलम्। व्यायाममातपं चैव व्यवायं चात्र वर्जयेत्" इति।

आ० र०- नदीजलादीन् निषेधति-नदीजलेति। द्रवालोहिताः सक्तवो मन्थः, स एवोदके द्रवे उदमन्थः। आयासो-व्यायामः।

अधुना शरच्चर्यां विवक्षुरिदमाह-

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः।
तप्तानां सञ्चितं वृष्टौ पित्तं शरदि कुप्यति॥४९॥
तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेको रक्तमोक्षणम्।

स०-वर्षासु शीतं वर्षाशीतं, तदुचितं-सात्म्यं यस्य, तदेवंविधमङ्गं-वपुर्येषां ते वर्षाशीतोचिताङ्गा नराः, तेषां सहसैव-झटित्येव, शरदि जातायां, अर्करश्मिभिः-भानुभाभिस्तप्तानां सतां पित्तं कुप्यति। किम्भूतम्? वृष्टौ सञ्चितं,-वर्षासु वृद्धिं गतम्। यतश्चैवं

ततश्च तज्जयाय तिक्तं घृतं-कुष्ठचिकित्सितोक्तं, योज्यमिति वाक्यशेषः। यदि वा, तिक्तैर्द्रव्यैः साधितम्। तथा, विरेको योज्यः। तथा, रक्तमोक्षणं च। सर्वोपक्रमेभ्यः पित्ते विरेकस्य ज्यायस्त्वादिह पूर्वमुपन्यासः। तथा ह्याह (चरके सू.अ. २५।३९)-"विरेचनं पित्तहराणाम्" इति। ततो रक्तमोक्षणं, पित्ताधारत्वाद्रक्तस्य। विरेचनाङ्गत्वाच्च तज्जयाय घृतं तिक्तमिति घृतस्य पूर्वमुपन्यासः। न ह्यस्निग्धस्य विरेचनप्राप्तिरस्ति। तथा च वक्ष्यति (हृ. सू. अ. १८।५९)-"स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः। दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते" इति। तथा, विरिक्तस्य स्रुतरक्तस्य च पवनप्रकोपभयम्। कालस्वाभाव्याच्च पित्तकोपभयम्। तदेतत्परिहर्तुं तथा देहपुष्ट्यर्थमग्निसन्धुक्षणार्थं च तिक्तघृतोपयोगः कार्यः। इत्यनेककार्यकरणत्वेन प्राधान्याच्च तिक्तघृतस्य पूर्वमुपन्यासः। असमासकरणं च ज्ञापनार्थम्। नैतानि सर्वाण्यवश्यं तिक्तघृतादीनि तदा कार्याणि। किं तर्हि ? देशाद्यनुरोधात् कदाचित्पित्तविजयाय तिक्तं घृतं, कदाचिद्विरेकः, कदाचिद्रक्तमोक्षः, कदाचिद्द्वयं, कदाचित्सकलान्येवेति। विरेकस्तु पित्तविजयार्थमवश्यं शरदि कार्यः। यथा-वसन्ते श्लेष्मविजयाय वमनम्, वर्षासु च पवनविजयाय बस्तिः। अत एव प्राङ्निर्दिष्टं वसन्ते वमनं, वर्षासु चास्थापनं, शरदि विरेक इति।

आ० र०- अथ शरच्चर्या। सा च चयपूर्वके शोधनी, अचयपूर्वके शमनी। तत्र सोपपत्तिकां शोधनीं विधत्तेवर्षाशीतोचिताङ्गानामिति। वर्षासु स‘ञ्चितं पित्तं वार्षिकशीतसात्म्यशरीराणां नृणां शरद्यर्करश्मिभिः सहसैव तप्तानामसात्म्यतापसम्बन्धात्कुप्यति। अतस्यस्य-पित्तस्य, जयाय तिक्तं-तिक्तसंज्ञं कुष्ठचिकित्सितोक्तं, घृतं स्नेहनार्थं योज्यम्। ततो विरेकस्ततो रक्तमोक्षणम्।

तिक्तं स्वादु कषायं च क्षुधितोन्नं भजेल्लघु॥५०॥
शालिमुद्गसिताधात्रीपटोलमधुजाङ्गलम्।

स०-क्षुधितोन्नं-भोजनं, तिक्तादिगुणयुक्तं भजेत्। क्षुधितग्रहणमतिबुभुक्षितप्रतिपादनार्थम्, अक्षुधितस्य भोजनाधिकाराभावात्। किं तत्तिक्तादिगुणयुक्तम्? इत्याह-शालीत्यादि। शाल्यादीन् सप्त भजेत्।

आ० र०- शमनीं विधत्ते-तिक्तमिति। क्षुधितः सन् तिक्तादिरसं लघु शाल्यादिकमन्नं भजेत्। क्षुधितग्रहणमतिक्षुधितस्य भोजनार्थम्। तदा हि पित्ताधिक्यादसम्यक्क्षुध्यपि क्षुधितत्वबुद्धिः। उक्तं च चरकेण (सू. अ. ६।४१)- "पित्तपशमनं सेव्यं मात्रया सुपकाङ्क्शितैः।" इति। शाल्यादिग्रहणं तत्तुल्यानामेव तिक्तादीनां प्रत्स्यर्थम्। सिताशर्करा। धात्री-आमलकी।

तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शीतांशुरश्मिभिः॥५१॥
समन्तादप्यहोरात्रमगस्त्योदयनिर्विषम्।
शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलम्॥५२॥
नाभिष्यन्दि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमम्।

स०-समन्तात्-सर्वतः, सूर्यप्रभाभिरहनि तप्तं-कथितम्, चन्द्रकिरणैर्निशि शीतिकृतम्। तथा, अगस्त्योदयेन निर्विषीकृतम्। तथा, शुचि-पवित्रम्। वर्षासु ह्यशुचीत्युक्तम्। तच्च हंसोपभोग्यतया हंसवदतिनैर्मल्याद्धंसोदकं नाम तन्त्रकारैरायुर्वेदशास्त्रे संज्ञितम्। तथा, निर्मलं-अकलुषम्। तथा, मलान्वातपित्तश्लेष्मणो, जयतीति मलजित्। अगस्त्योदयनिर्विषशब्देन विशेषणेनैतत् प्रतिपादयति, यथा-यदन्तरिक्षप्रभवं सरस्तडागादिस्थं जलं, तदेव प्रायेण शरद्येवंगुणं वेद्यम्। न कूपादिप्रभवम्, तस्य सदा निर्विषत्वात्। तथा चान्तरिक्षप्रभवमेवं पठ्यते (हृ. सू. अ. ५।८)-"लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम्" इति। तच्च नाभिष्यन्दि-न स्रुतिरूपश्लेष्मकारि, न वा रूक्षं-न वातप्रकोपकारि। वाशब्दश्च शब्दस्यार्थेत्र। यतस्तप्तांशुकिरणैस्तप्तम्, यतश्च शीतांशुकरैः शीतं-प्राह्लादितम्, इत्थं स्नेहरौक्ष्ययोरन्तरे वर्तमानं पानादिष्वमृतोपमम्। आदिशब्देन स्नानावगाहयोर्ग्रहः। कुपितदोषशमनादकुपितदोषसाम्यानुवृत्तिहेतुत्वाच्चामृततुल्यमेतज्जलं भजेदिति योज्यम्।

अत्रोष्णांशुग्रहणमग्नितापनिवृत्त्यै। किरणग्रहणं साक्षात्तत्स्पर्शसम्भावनार्थम्। तृणदवपलाशादिभिरास्तृतमपि रविस्तापयति न तु तत्तथा गुणवत्। अतः किरणग्रहणेन तद्व्यवधानव्युदासं करोति। ननु च, सर्वं दिनं सूर्यकिरणैस्तापः सम्भवति। चन्द्रकरैस्तु सर्वां रात्रिं कथमिव स्यात् ? यतः सकलस्य चन्द्रमसः पौर्णमास्यामेव सर्वस्यां रात्र्यां सम्भवो नान्यत्र। तस्माच्छीतं चन्द्रकिरणै रात्र्यामिति नैतद्युक्तम्। अत्रोच्यते। विमले व्योमनि यथैव रविचन्द्रौ यथाकालमव्याहतस्वरूपं प्राप्तौ पथ्यतां जलस्यापादयतस्तद्वन्नक्षत्राण्यपि। तस्मान्नक्षत्रैरपि शीतं चन्द्रेणेव श्रेष्ठमेव भवत्युदकम्। एवं चैतदवगच्छेत्, अन्यथैतद्वाक्यमयुक्तमिव स्यात्। चरकमुनिनाप्यनेनैवाभिप्रायेण नक्षत्रग्रहणं नाकारि। यथा (च. सू. अ. ६।४५)-"दिवा सूर्यांशुसन्तप्तं निशि चन्द्रांशुशीतलम्।" इति। अष्टाङ्गसङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू.अ. ४.) -"दिवा दिवाकरकरैर्निशाकरकरैर्निशि" इति। अत्र हि सकलस्याहोरात्रस्य रविशशियोगाय दिवानिशाग्रहणम्, अन्यथैतदनर्थकं स्यात्, व्यभिचाराभावात्।

आ० र०- हंसोदकं विधत्ते-तप्तमिति। किरणरश्मिग्रहणं साक्षात्सम्बन्धार्थम्। समन्तादपि-सर्वेष्वपि प्रदेशेषु। अहोरात्रग्रहणं सर्वदा सम्बन्धारथम्। सर्वं दिनं सूर्येण तापितं, सर्वां च रात्रिं शीतांशुना शीतलीकृतम्। शीतांशुशब्देन रात्रिदृश्यं ज्योतिश्चक्रमुपलक्ष्यते, यौगिकत्वादुच्यते वा। अगस्त्यो-ज्योतिर्विशेषः। शुचि-स्वत एव निर्मलम्, तच्च शरदि। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४५।१८)-"शरदि सर्वं प्रसन्नत्वात्" इति। तस्माच्छारदमेव हंसोदकम्। तथाऽऽह चरकः (सू. अ. ६।४६)-"हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचि" इति। निर्मलं-सूर्यतापादिना अपगतदोषम्। मलजित्-दोषत्रयहरम्। नाभिष्यन्दि-न स्रोतःस्रावि। न वा रूक्षं-न स्रोतःशोषि। पानादिषु-पानस्नानावगाहेषु। अमृतोपमं-यथा देवानाममृतं तथेदं मनुष्याणाम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ४)-"हंसौघापक्षविक्षेपभ्रमद्भ्रमरपङ्क्तिषु। सुसरोरुहसेव्यासु सरसीढु प्लवेत च॥ इति।

चन्दनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः॥५२॥
सौधेषु सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे।

स०-चन्दनं चोशीरं च कर्पूरश्च मुक्ताश्च स्रजश्च वसनानि च, तैरुज्ज्वलः-शोभनः सन्, सौधेषु-धवलगृहपृष्ठेषु, चन्द्रिकां ज्योत्स्नां, भजेत्। कदा ? रजनीमुखे,-प्रदोषे। परतस्तु निदाघ इव न सेव्या, अवश्यायभयात्। अवश्यायो ह्यत्र परिहार्यः।

आ० र०- प्रदोषे कौमुदीभजनं विधत्ते-चन्द्रनोशीरेति। चन्दनादिभिरुज्ज्वलःसन्, सौधेष्ववस्थितः सौधधवलां चन्द्रिकां रजनीमुखे भजेत्। उशीरं-सुगन्धिवालकम्। स्रजः-कुमुदादिमालाः। सौधेषु-सुधाधवलगृहेषु।

तथा चाह-

तुषारक्षारसौहित्यदधितैलवसातपान्॥५४॥
तीक्ष्णमद्यदिवास्वप्नपुरोवातान् परित्यजेत्।

स०-तुषारादीन् दश परित्यजेत्। तुषारो-अवश्यायः। क्षारो-यवक्षारादिः। सौहित्यं-तृप्तिः। तीक्ष्णं च तन्मद्यं च तीक्ष्णमद्यम्। पुरोवातः-पूर्वदिगागतो वातः।

आ० र०- तुषारादीन्निषेधति-तुषारक्षारेति। तुषारोअबध्यायः। क्षारो-यवक्षारादिः। सौहित्यं-तृप्तिभोजनम्। तीक्ष्णमद्यं-तीव्रमदमद्यम्। पुरोवातः-पूर्वदिग्वायुः।

व्यासेन ऋतुचर्यामुक्त्वा समासेनाह-

शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीन् वसन्तेन्त्यान् रसान्भजेत्
स्वादुं निदाघे, शरदि स्वादुतिक्तकषायकान्।
शरद्वसन्तयो रूक्षं शीतं घर्मघनान्तयोः॥५६॥
अन्नपानं समासेन विपरीतमतोन्यदा।

स०-शीते-हेमन्तशिशिरयोः, वर्षासु चाद्यांस्त्रीन्-स्वाद्वम्ललवणाख्यान्, रसान् भजेत्। वसन्ते चान्त्यांस्त्रीन्-तिक्तकटुकषायान् भजेत्। स्वादुं निदाघे-ग्रीष्मे मधुरं, भजेत्। शरदि स्वादुतिक्तकषायान् भजेत्। शरद्वसन्तयो रूक्षमन्नपानं समासेन भजेत्। अतो विपरीतं-स्निग्धम्, अन्यदा-हेमन्तशिशिरग्रीष्मवर्षासु। शीतमन्नपानं घर्मघनान्तयोर्भजेत्। अतो विपरीतं-उष्णमन्नपानम्, अन्यदा-हेमन्तशिशिरवसन्तवर्षाख्ये काले, भजेत्।

आ० र० -व्यासेनोक्तमृतुचर्यां सुखग्रहणार्थं समासेनाह-शीते वर्षासु चेति। हेमन्तशिशिरवर्षासु स्वाद्वम्ललवणस्निग्धोष्नमन्नपानं भजेत्। वसन्ते तिक्तकटुकषायरूक्षोष्णम्। ग्रीष्मे स्वादुशीतस्निग्धम्। शरदि स्वादुतिक्तकषायरूक्षशीतम्। इति मथितार्थः।

सम्प्रति सेव्यत्वेनोपदिष्टस्याहारस्यापवादमाह-

नित्यं सर्वरसाभ्यासः स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ॥५७॥

स०-नित्यं-सर्वदा, सर्वेषां-षण्णामपि रसानां, अभ्यासः-शीलनं, कार्यमिति वाक्यशेषः। "सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्" इति (सं. सू. अ. १३) वचनात्। नन्वेवं सति यथर्तुसेव्यत्वेन रसनियमो यः पूर्वं कृतः स विरुद्धः ? नेत्याह-स्वस्वेत्यादि। ऋतावृताविति वीप्सायां द्वित्वम्। स्वं च स्वं च स्वस्वं, तस्याधिक्य-भूयस्त्वं, कार्यमिति शेषः। यथा-शीते वर्षासु चाद्यांस्त्रीनित्युक्तम्। तदेतेषु ऋतुष्वेते रसा भूसोपयोक्तव्याः, न त्वेत एवेत्यर्थः। तथा, समधातुं प्रति समे देशे चैष नियमो वेद्यः। अन्यत्र तु जाङ्गलेनूपे वा देशे विषमधातोश्च धातुसाम्योत्पादनार्थं देशदेहानुगुणमन्यर्तुविहितविधानमन्यस्मिन्नप्यृतावनुष्ठेयमेव।

आ० र०- स्वाद्वादिनियमान्निवारितस्य रसान्तरस्य प्रतिप्रसवं करोति-नित्यमैति। नित्यं-सर्वेषु ऋतुषुम् सर्वेषां रसानामभ्यासः कर्तव्यः। नन्वेवं चेत्तर्हि स्वाद्वादिविधिर्व्यथः स्यादित्यत आह-स्वस्वाधिक्यमिति। यथास्वं विहितानां अस्वाद्वादीनामितरेभ्यो-ऽधिकोऽभ्यासः कर्तव्यः।

किमन्यस्मिवृतौ प्राप्ते, पूर्वर्तुचर्या सहसैव त्याज्यान्या च सेव्या ? नेत्याह-

ऋत्वोरन्त्यादिसप्ताहावृतुसन्धिरिति स्मृतः।
तत्र पूर्वो विधिस्त्याज्यः सेवनीयोपरः क्रमात्॥५८॥
असात्म्यजा हि रोगाः स्युः सहसा त्यागशीलनात्॥५८ १/२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने ऋतुचर्या नाम तृतीयोध्यायः॥३॥

स०-ऋत्वोः-शिशिरवसन्तयोर्ग्रीष्मप्रावृषोरित्यादिकयोः, अन्त्यश्चादिश्च यौ सप्ताहौ तावृतुसन्धिरिति स्मृतः-इत्युच्यते। तत्र-सप्ताहद्वयलक्षण ऋतुसन्धौ, पूर्वः-पूर्वर्तुसम्बन्धी, विधिस्त्याज्यः। अपरः-एष्यदृतुसम्बन्धी, सेवनीयः। कथम् ? क्रमात्,-क्रमेण, "पादेनापथ्यमभ्यस्तम्" (हृ. सू. अ. ७।४७) इत्यादिना। सप्तानामह्नां समाहारः सप्ताहः। सप्ताहश्च सप्ताहश्च सप्ताहौ। "राजाहःसखिभ्यष्टच्" इति टच् समासान्तः। "न संख्यादेः समाहारे" इत्यह्नादेशनिषेधः। ननु, किमेवं त्यागः सेवनं च क्रियते ? इत्याह-असात्म्यजा इत्यादि। यस्मात् सहसा त्यागशीलनात् असात्म्यात्-अनुचिताज्जाता असात्म्यजा रोगाः स्युः। ततः सहसा त्यागशीलनं न कार्यमिति भावः।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दरा-ख्यायां सूत्रस्थाने तृतीयोध्यायः समाप्तः॥३॥

आ० र०- पूर्वोत्तरयोऋतुचर्ययोः क्रमेण त्यजनभजने विधत्ते-ऋत्वोरिति। पूर्वस्यर्तोरन्त्यः सप्ताहः, उत्तरस्य च आद्यः सप्ताः, एवं चतुर्दशाहात् ऋतुसन्धिः स्मृतः। तस्मिन् ऋतुसन्धौ पुर्वर्तुसम्बन्धी विधिः क्रमात् त्याज्यः, उत्तरर्तुसम्बन्धी क्रमात्सेव्यः। सहसा हि त्यागशीलने च क्रियमाणे असात्म्यजा रोगाःस्युः। क्रमो यथा-ऋतुसन्धेः प्रथमे दिने

पुर्वस्याहारस्य त्रयः पादाः, उत्तरस्यैकः। द्वितीये पूर्व एवाहारः। तृतीये प्रथमवत्। चतुर्थे पुर्वस्य द्वौ पादौ, उत्तरस्य द्वौ। पञ्चमषष्ठयोः प्रथमवत्। सप्तमे चतुर्थवत्। अष्टमे पूर्वस्यैकः, उत्तरस्य त्रयः। नवमदशमैकादशेषु चतुर्थवत्। द्वादशेऽष्टमवत्। त्रयोदशे उत्तर एव आहारः। चतुर्दशेऽष्टमवत्। अतःपरंतूत्तर एवाहारः। अमु च क्रमं "पादेनापथ्यम्" (हृ. सू. अ. ७१४७) इत्यत्रोपपादयिष्यमः। सुश्रुतस्त्वहोरात्रेऽपि षड्तूनाह (सू. अ. ६११५)-"तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गम्, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकम्, शारदमर्धरात्रे, प्रत्युषसि हैमन्तमुपलक्षयेत्। एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्ष-दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात्" इति। ननु, ततश्चैकस्य दोषस्यैकस्मिन् काले चयप्रकोपोपशमैर्विरुद्धत्वं चापद्यते, वार्षिकाणामाहोरात्रिकाणां च चयादीनां तथा समावेशात्। यथा-वसन्तस्य पूर्वाह्णे कफस्य लिङ्गम्, मध्याह्ने ग्रीष्मस्य। मैवम्। आहोरात्रिकैश्चयादिभिरनवकाशैः सावकाशा वार्षिकाश्चयादयो भध्यन्ते। आहोरात्रिकः कफस्य हि प्रशमो माध्याह्निकः, तस्यावकाशो मध्याह्न एव। प्रकोपस्तु वासान्तिक, तस्यावकाशाः सायाह्नादयोऽपि, तेशामपि वसन्तत्वात्। न ग्रीष्मादिमध्याह्नो माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाश इति वाच्यम्, ग्रीष्मे तावद्रूनीष्नत्वादेव प्रशमे सिद्धे वैयर्थ्यात्। वर्षासु दोषत्रयदुष्टिः, शरद्यपि किञ्चित्कफपकोप इष्टः। "कुर्यात्पित्तं च शरदि तस्य चानुबलः (लं) कफः" इति (हृ.नि.अ. २१५१) वचनात्। हेमन्तशिशिरयोः सञ्चयः स्पष्ट एव। एवं चयप्रशमयोरपि वाच्यम्। चयप्रकोपयोस्त्वविरोधः, द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात्। यच्च प्रचलितत्वं प्रकोपे विशेषः, तं प्रतिचयहेतोरुदासीनत्वम्। एवं वातपित्तयोरपि वाच्यम्। ननु, "वयोहोरात्रिभुक्तानां तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात्।" इति (हृ.सू.अ. १/१८) वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपुर्वरात्रापररात्रेषु प्रकोप उक्तः। सुश्रुतवाक्ये तु वातचयवातप्रकोपकफचया उक्ताः, इति विरोधः। मैवम्। दोषभेदनाविरोधात्। अथर्तुलक्षणं सङ्ग्रहे (सू.अ.४)-"धूमधूम्रा रजोमन्दास्तुषाराविलमण्डलाः। दिगादित्या मरुच्छैत्यादुत्तरो रोमहर्शणः॥ रोध्रप्रियङ्गुपुन्नागलवल्यः कुसुमोज्ज्वलः। दृप्ता गजाजमहिषवाजिवायसशूकराः॥ हिमानीपटलच्छन्ना लीनमीनविहङ्गमाः। नद्यः सबाष्पाः सोष्माणः कूपापश्च हिमागमे॥ देहोष्माणो विशन्तोऽन्तः शीते शीतानिलाहताः। जठरे पिण्डितोष्माणं प्रबलं कुर्वतेऽनलम्॥ विसर्गे बलिनां प्रायः स्वभावादिगुरु क्षमम्।

बृंहणान्यन्नपानानि योजयेत्तस्य युक्तये॥ वसन्ते दक्षिणो वायुराताम्रकिरणो रविः। नवप्रवालत्वक्पत्राः पादपाः ककुभोऽमलाः॥ किंशुकाशोकचुतादिवनराजिविराजिताः। कोकिलालिकुलालापकलकोलाहलाकुलाः॥ ग्रीष्मेऽतसीपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुर्दवदीपिताः। दिशो ज्वलन्ति भूमिश्च मारुतोनैऋतोऽसुखः॥ पवनातपसंस्वेदर्जन्तवो ज्वरिता इव। तापार्ततुङ्गमातङ्गमहिषैः कलुषीकृताः॥ दिवाकरकराङ्गारनिकरैः क्षपिताम्भसः। प्रवृद्धरोधसो नद्यश्छायाहीना महीरुहाः॥ विशीर्णजीर्नपर्णाश्च शुष्कवल्कलताङ्किताः। वर्षासु वारुणो वायुः सर्वसस्यसमुद्भवः॥ भिन्नेन्द्रनीलनीलाभ्रवृन्दमन्दाविलं नभः। दीर्घिका नववार्योघमग्नसोपानपङ्क्तयः॥ वारिधाराभृशाघातविकासितसरोरुहाः। सरितः सागराकारा भूरव्यक्तजलस्थला॥ मन्द्रस्तनितजीमूतशिखिदर्दुरनादिता। इन्द्रगोपधनुःखण्ड-विद्युदुद्योतदीपिता॥ परितः श्यामलतृणा शिलीन्ध्रकुटजोज्वला। शरदि व्योमशुभ्राभ्रं किञ्चित्पङ्काङ्किता मही॥ प्रकाशकाशसप्ताह्वकुमुदा शालिशालिनी। विक्षिप्ततीक्ष्णकिरणो मेघोघविगमाद्रविः॥ बभ्रुवर्णोऽतिविमलाः क्रौञ्चमालाकुला दिशः। कमलान्तरसंलीनमीनहंसांसघट्टनैः॥ तरङ्गभङ्गतुङ्गानि सरांसि विमलानि च।" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
ऋतुचर्याप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ ३॥

****

चतुर्थोध्यायः

स्वस्थवृत्तेप्रवृत्तस्य वेगधारणशीलस्य च स्वास्थ्यासम्भवः। अतो वेगधारणप्रतिषेधेन या रोगानुत्पत्तिस्तामधिकृत्याध्याय आरभ्यते--

अथातो रोगानुत्पादनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥ १ ॥)

स०-व्याख्यात्र प्रथमाध्यायवद्बोद्धव्या। रोगाणामनुत्पादः - अनुत्पादनम्, तस्मै हितो रोगानुत्पादनीयः। उपदर्शनं चेदम्। निदर्शनाख्यया तन्त्रयुक्त्या चोत्पन्नरोगोपशमनीयोपि, वातादिरोधोत्थानां रोगाणामुपशम्स्याभ्युपदेशात्। तथा च वक्ष्यति (अस्मिन्नेवाध्याये श्लो.३४)- "अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः। निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये॥" इति।

आ० र०- रोगानुत्पादनीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिज्ञानीते-अथेति। यतः पूर्वयोरध्याययोर्नियतकालो विहारो व्याख्यातः। इहानियतकालः। स च पञ्चधा,-वेगधारणं, वेगोदीरनं, शोधनं, बृंहणं, भूताद्यस्पर्शनं चेति। तेषां च हानोपादानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनम्, प्रागभावप्रध्वंसहेतुत्वात्। तत्र धारणोदीरणयोर्हानात् प्रागभावः, शोधनाद्युपादानादुभयम्। अत एवायं रोगानुत्पादनहेतुत्वाद्रोगानुत्पादनीयः। ननु, रोगानुत्पादनीयो यद्ययमध्यायस्तर्हौषधस्कन्धे प्रणिधीयताम्। सत्यम्। य एव हि हेतवः, तान्येवौषधानि। असम्यग्योगसम्यग्योगावेवात्र भेदकौ। किन्त्वनुत्पन्नेषु व्याधिषु ये विहाराहारा रागतो विधितो वा प्राप्ताः प्रायः सेव्यन्ते,, ते हेतुस्कन्धे विधीयन्ते। तेषामेव हि प्रमादात्प्रतिकूलदैवाद्वा सत्यसम्यग्योगे हुतुत्वम्। य उत्पन्नेषु, ते भेषजस्कन्धे। तेषामेव ह्यप्रमादादनुकूलदैवाद्वा सति सम्यग्योगे भेषजत्वम्। पूर्वायोरुत्तरेषां च षण्णामध्यायानामनेनैवाभिप्रायेण हेतुस्कन्धे

प्रणीधानमिति सकलमनाकुलम्। रोगानुत्पादनीयत्वं च यद्यपि सर्वेषामेवाध्यायानाम्, तथाप्यस्यैव संज्ञाकरणमतिशयद्योतनार्थम्।

वेगान्न धारयेद्वातविण्मूत्रक्षवतृट्क्षुधाम्।
निद्राकासश्रमश्वासजृम्भाश्रुच्छर्दिरेतसाम्॥ १॥

स०-वातादीनां वेगान्न धारयेत्। सर्वत्र द्वन्द्वसमासः। क्षवः - छिक्का। श्रमो-व्यायामायासः, तेन श्वासः श्रमश्वासः।

आ० र० -तत्र वेगधारणं निषेधति-वेगान्नेति। प्रवृत्युन्मुखत्वं वेगः। वातशब्देनाधोवात ऊर्ध्ववातश्च। क्षवः-क्षववथुः। श्रमेण श्वासः। अश्रु-आनन्दजं शोकजं वा नेत्रोदकम्।

वातस्य प्राधान्यात्तद्रोजान् रोगान् पूर्वं निदर्शयन्नाह--

अधोवातस्य रोधेन गुल्मओदावर्तरुक्क्लमाः।
वातमूत्रशकृत्सङ्गदृष्ट्यग्निवधहृद्गदाः॥२॥

स०-अधोवातस्य रोधेन गुल्मादयो जायन्ते। ऊर्ध्ववातस्य- उद्गाररूपस्य रोधात् सुखसाध्या अरुच्यादयः। अत एवाधोवातरोधाद्ये रोगा अतिप्रत्यपायरूपा गुल्मादयः, तेत्र पूर्वं निर्दिष्टाः। उदावर्तः - अर्शोनिदाने वक्ष्यते। रुक्- पीडा। क्लमो- ग्लानिः। वातमूत्रशकृत्सङ्गो-वातादीनामप्रवृत्तिः। दृष्टेरग्नेश्च वधो- नाशः। हृद्गदो- हृद्रोगः।

आ० र०- तत्र निषेधातिक्रमे दोषं दर्शयन् वेगधारणजान् रोगानाह। तत्राधोवातरोधजान् रोगानाह-अधोवातस्येति। रुक्-कोष्ठशूलम्। वातादीनां सङ्गः-स्वाभाविक प्रवृत्तिरोधः। दृष्टिवधः-तिमिरम्। अग्निवधः-अग्निमान्द्यम्। हृद्गदो-हृद्रोगः।

शकृतः पिण्डिकोद्वेष्टप्रतिश्यायशिरोरुजः।

ऊर्ध्ववायुः परीकर्तो हृदयस्योपरोधनम्॥३॥
मुखेन विड्वृत्तिश्च पूर्वोक्ताश्चामयाः स्मृताः।

स०-शकृतो रोधेन पिण्डिकोद्वेष्टादयो जायन्ते। उद्वेष्टनमिवोद्वेष्टः। पिण्डिकयोरुद्वेष्टः। पिण्डिका-जङ्घाकाण्डस्य पश्चिमे भागे पिण्डाकृति कठिनं मांसम्। तत्रोद्वेष्टनेनेव रुग्भवतीत्यर्थः। प्रतिश्यायः-पीनसः। चः समुच्चये। न केवलमेत एव, यावत्पूर्वोक्ताः-गुल्मादयश्च, स्मृताः।

आ० र०- अधोवातरोधजानन्तरमूर्ध्ववातरोधजेषु वाच्येषु शकृन्मूत्ररोधजानां वचनमधोवातरोधजतुल्यरोगयोगात्वात्। तत्र विड्रोधजानाह-शकृत इति। जङ्घायाः पश्चिमे भागे पिपिडकाकृतिमांसं पिण्डिका, तस्य उद्वेष्टमानायामिव दुःखम्। पूर्वोक्ताः-अधोवातरोधजाः।

अङ्गभङ्गाश्मरीबस्तिमेढ्रवंक्षणवेदनाः॥४॥
मूत्रस्य रोधात्पूर्वे प्रायो रोगाः

स०-मूत्रस्य रोधादङ्गभङ्गादयो जायन्ते। आङ्गानां भङ्गः स्फोटनमिवाङ्गभङ्गः। बस्त्यादीनां वेदनया सम्बन्धः। मेढ्रंशिश्नम्। पूर्वे च प्रायो रोगाः-अधोवातशकृद्रोधजाः, तेपि उत्रस्य रोधाज्जायन्ते। प्रायोग्रहणात् वातादिरोधजाः केचिदेवोत्पद्यन्ते केचिन्नेति बोधयति।

आ० र०- मूत्ररोधजानाह-आङ्गभङ्गेति। अङ्गभङ्गो-भज्यमानेष्विवाङ्गेषु दुःखम्। वस्त्यादीनां च वेदनाः। पूर्वे रोगाः-अधोवातविड्रोधजाः। ते च प्रायोग्रहणान्न सर्वे।

तदौषधम्।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहाश्च स्वेदनं बस्तिकर्म च॥५॥

स०--तदौषधं-तेषां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधं चिकित्सितं भवति। किं तत् ? इत्याह-वर्तित्यादि। वर्तिः-मदनफलादिकृता फलवर्तिसंज्ञा। अभ्यङ्गः-अभ्यञ्जनम्। अवगाहो वातहरद्रव्यसाधिते द्रवे द्रोण्यां निहिते पायुदेशस्यावस्थापनम्। स्वेदनं-स्वेदः। बस्तिकर्म-मलप्रवृत्तये बस्तिविधौ वक्ष्यमाणम्।

आ० र०- उक्तानां वातादिरोधजानां रोगाणामौषधमाह-तदौषधमिति। कर्म चेत्यन्तेन। तेषां-अधोवातविण्मूत्ररोधजानामौषधम्। वर्तिः-गुदे प्रणिधेया फलवर्तिसंज्ञा। वत्रिः-गुदे प्रणिधेया फलवर्तिसंज्ञा। अवगाहः-तैलादिपूर्णद्रोण्यां निमज्जनम्।

पुरीषरोधोत्थेष्वन्यमप्यसाधारणमुपक्रममाह-

अन्नपानं च विड्भेदि विड्रोधोत्थेषु यक्ष्मसु।

स०-पुरीषवेगधारणजेषु यक्ष्मसु-रोगेषु, विशः-पुरीषस्य, भेदि-भेदकमन्नपानं यावकमस्तुवास्तुकादिकमौषधम्। चशब्दात्पूर्वोक्तं वर्त्यादि च।

आ० र०- विड्रोधजानां विड्रोधजानां विशेषमाह-अन्नपानं चेति। विड्भेदि-यवमस्त्वादिकम्। यक्ष्मसु-रोगेषु। चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थः। अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इतिवत् सामान्यबाधः स्यात्।

मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम्॥ ६॥
जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम्।
अवपीडकमेतच्च संज्ञितं

स०-मूत्ररोधजेषु पुनः प्राग्भक्तं-भोजनात्पूर्वं, घृतं पाने शस्यते। जीर्णान्तिकं घृतं च शस्यते। कथम्? उत्तमया मात्रया-अहोरात्रजरणलक्षणया।

योजनाद्वयमेतच्चावपीडकसंज्ञितं-अवपीडकमुच्यते। योजनयोर्द्वयं योजनाद्वयं,-प्राग्भक्तस्नेहयोजना जीर्णान्तिकस्नेहयोजना च। तत्र, प्राग्भक्तं-यत्र घृतपानसमनन्तरं भक्तं भुज्यते, जीर्णान्तिकं-यत् ह्यस्तनेन्ने जीर्णे घृतं प्रयुज्यते। प्रदेशान्तरेष्ववपीडकशब्देन योजनाद्वयमेतदस्मिंस्तन्त्र वेद्यम्। तथा च वक्ष्यति (हृ. चि. अ. ८।१२४)-"रसैः कोष्णैश्च सर्पिर्भिरवपीडकयोजितैः" इति। तथाष्टाङ्गावतारे मूत्रोदावर्तचिकित्सायाम्-"अवपीडकसर्पिश्च विशेषान्मूत्रजे गदे" इति। ननु, वेगधारणेन बाहुल्येन मरुत एव कोपः। तथा च वक्ष्यति (अस्मिन्नेवाध्याये श्लो.२३)- "ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति" इति। पवनविजये च तैलं यथा वरं न तथा घृतम्। अतस्तैलस्यैवावपीडाकयोजन मत्रोचितम्, न सर्पिषः। अत्रोच्यते। तैलस्य वातजितोपि बद्धविड्काल्पमूत्रस्वभावत्वादत्रायोग्यं पानम्। तथा च वक्ष्यति (हृ.सू.अ. ५।५५)-"तैलं स्वयोनिवत्" इत्यारभ्य यावत् "बद्धविड्कम्" इति। स्वयोनिवदित्युक्तेश्चाल्पमूत्रत्वम्। तथा च वक्ष्यति (हृ. सू. अ. ६।२१)-"उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शे केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः। अल्पमूत्रः" इति। तदेवं तैलस्य बद्धविड्काल्पमूत्रस्वभावतया तदीयोवपीडको मूत्ररोधोत्थेषु रोगेष्वाषधत्वेन न युक्तः, अपि तु सर्पिष एव युक्तः।

आ० र०- मूत्ररोधजानां विशेषमाह-मूत्रजेष्विति। अवपीडको द्विविधः, -ह्रस्वया मात्रया प्राग्भक्तप्रयोगः, उत्तमया अनन्नप्रयोगश्च। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ५)- "मूत्रजेषु तु पाने च प्राग्भक्तं शस्यते घृतम्। जीर्णान्तिकं चोत्तमया मात्रया योजनाद्वयम्। अवपीडकमेतच्च संज्ञितं" इति। चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थः।

धारणात्पुनः॥७॥

उद्गारस्यारुचिः कम्पो विबन्धो हृदयोरसोः।

आध्मानकासहिध्माश्च हिध्मावत्तत्र भेषजम्॥८॥

स०-पुनरिति व्यतिरेके। उद्गारस्य धारणादरुच्यादयो भवन्ति। उरो-वक्षः, तस्याधो हृदयम्, तयोर्विबन्धः-अन्तस्तम्भ इव। तत्र-तेषु रोगेषु, हिध्मावद्भेषजम्-श्वासहिध्माचिकित्सिते हिध्मायाश्चिकित्सितं वक्ष्यति।

आ० र०- ऊर्ध्ववातरोधजानाह-उद्गारस्येति। रोधेनेति प्रकृतत्वाल्लभ्यते। कम्पः सर्वाङ्गानाम्। हृदयोरसोर्विबन्धः-रज्वादिभिर्बध्यमानयोरिव दुःखम्। आध्मानं-उदरापूरणम्।

उद्गाररोधजानामौषधमाह-हिध्मावदिति। हिध्मायामिध हिध्मावत्।

शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्यमन्यास्तम्भार्दितं क्षुतेः।

स०-क्षुतेः-क्षवथोः, धारणाच्छिरोर्त्यादयः स्युः। दुर्बलस्य भवो दौर्बल्यम्, गुणवचनेत्यादिना ष्यञ्। इन्द्रियाणां-दर्शनादीनां, दौर्बल्यं-विषयग्रहणाशक्तित्वम्, इन्द्रियदौर्बल्यम्। ननु च, पूरणगुणेत्यादिना समासप्रतिषेधेन भवितव्यम्। अत्रोच्यते। य एव गुणशब्दा गुणिनावच्छिन्ना गुणमात्रे वर्तन्ते कदाचिद् गुणिन्यपि, त एव प्रतिषेधस्य विषयाः। यथा-पटस्य शुक्लो, गुडस्य मधुरः, इत्यादयः। ये तु गुणमात्र एव वर्तन्ते न गुणिनि, ते समासस्य यथा-पटहशब्दः, पुत्रस्पर्शः, कन्यारूपम्, द्राक्षारसः, चन्दनगन्ध इत्यादयः। तथेन्द्रियदौर्बल्यमित्यादावपि भावप्रत्ययान्तस्य सदा व्यतिरेककारणत्वाद्गुणाभिधायित्वमेव। तस्मादेवमादौ "तत्स्थैश्च गुणैः षष्ठी समस्यते" इति समासः। तस्यायमर्थः-तेषु गुणेष्वेव तिष्ठन्तीति तत्स्थाः। एतदुक्तं भवति-गुण एव ये गुणा वर्तन्ते न द्रव्यात्मनि, तैः सह षष्ठी समस्यत इति। शुक्लादिशब्दानां तु कदादिद्द्रव्यवृतित्वात् सामानाधिकरण्येनापि वृत्तिर्दृष्टा। यथा-शिक्लः पट इति। गुणवृत्तित्वाच्च वैयधिकरण्येनापि। यथा-पटस्य शुक्ल इति। तदेषां प्रतिषेधविशय वम्। पटहशब्दादीनां तु तत्स्थत्वात्समासविषयत्वमिति स्थितम्। नन्वेवं सति बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि पूर्वोक्तान्न्यायात्समासः प्राप्नुयात्। अत्रोच्यते। भाष्यकारवचनान्न भविष्यति। स हि "गुणवचनग्रहणमेव कस्मान्न क्रियते" इत्युक्त्वाभ्यधात्- "बलाकायाः शौक्ल्यमित्यत्रापि यथा स्यात्" इति समासस्यात्राभावः। अर्दितं-वातव्याधिनिदाने वक्ष्यते।

आ० र०- क्षवथुरोधजानाह-शिरोर्तीति। शोरोर्तिः-शिरोव्यथा। इन्द्रियाणां दौर्बल्यं-विषयग्रहणाशक्तिः। अर्दितं-एकायामः। क्षुतेः-क्षवथोः।

तीक्ष्णधूमाञ्जनाघ्राणनावनार्कविलोकनैः॥९॥
प्रवर्तयत्क्षुतिं सक्ताः स्नेहस्वेदौ च शीलयेत्।

स०-क्षुतिं सक्तां-अप्रवर्तमानां, तीक्ष्णधूमादिभिः प्रवर्तयेत्। तीक्ष्णधूमो-धूमपानविधौ वक्ष्यते। तीक्ष्णं चाञ्जनंअक्षिरोगेषु। तीक्ष्णाघ्राणां-यन्नासया मरीच दिग्रहणम्। तीक्ष्णं नावनं-नस्यविधौ वक्ष्यति। स्नेहश्च स्वेदश्च तौ च शीलयेत्-अभ्यसेत्। क्षुतिं क्षुतम्। सुश्रुते चोक्तम् (शा. अ. ४१५० टीकायाम्)-"प्राणोदानौ समौ स्यातां मूर्ध्नि स्रोतःपथे स्थितौ। नस्तः प्रवर्तते शब्दः क्षुतं तच्च विनिर्दिशेत्॥" इति।

आ० र०- क्षवथुतेधजानामौषधमाह-तीक्ष्णधूमेति। क्षुत्यवरोधजेष्ववर् उद्धां क्षुतिं तीक्ष्णैर्धूमादिभिः सूर्यविलिकनेन च प्रवर्तयेत्। तथा स्नेहस्वेदौ च शीलयेत्। सङ्ग्रहे तु (सू. आ. ५) "योज्यं वातघ्नमन्नं च घृतं चोत्तरभक्तकम्।" इति।

शोषाङ्गसादबाधिर्यसम्मोहभ्रमहृद्गदाः॥१०॥
तृष्णाया निग्रहात्तत्र शीतः सर्वो विधिर्हितः।

स०-तृष्णाया निग्रहात्-निरोधात्, शोषादयो भवन्ति। तत्र-तृष्णाया रोधजेषु विकारेषु, सर्वः शीतो विधिः-स्नानान्नपानादिको हितः।

आ० र०- तृडोधजानाह-शोषाङ्गसादेति। शोषो-मुखशोषः। अङ्गसादः-अङ्गवैक्लव्यम्। सम्मोहो-ज्ञानाभावः। भ्रमः-चक्रारूढस्येव भ्रमणम्॥ हृद्रोदो-हृद्रोगः। तृड्रोधजानामौषधमाह तत्र शीत इति। तत्र-तृड्रोधजेषु।

अङ्गभङ्गारुचिग्लानिकार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः॥११॥
तत्र योज्यं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च भोजनम्।

स०-क्षुध इति-निग्रहादित्यनुवृत्तिः, निग्रहापेक्षया षष्ठी। एवं निद्राया इत्यत्रापि योज्यम्। क्षुधो-बुभुक्षायाः, निग्रहादङ्गभङ्गादयः षट् भवन्ति। सामान्येनापि शूलशब्दनिर्देशे पक्वाशयगतः शूलो गृह्यते। क्षुद्वेगनिग्रहेण निरावरणः प्रभञ्जनः कुप्यति। तस्य च स्थान पक्वाशयः। वक्ष्यति हि (हृ. सू. अ. १२११)-"पक्वाशयकटी" इत्यारभ्य यावत् "पक्वाधानं विशेषतः" इति। तत्र-क्षुन्निग्रहे, भोजनं लघु स्निग्धमुष्णमल्पं च योज्यम्।

आ० र०- क्षुद्रोधजानाह-अङ्गभङ्गारुचीति। ग्लानिःक्लमः। शूलं-कोष्ठाशूलम्।

क्षुद्रोधजानामाषधमाह-तत्रेति। तत्र-क्षुद्रोधजेषु।

निद्राया मोहमूर्धाक्षिगौरवालस्यजृम्भिकाः॥१२॥
आङ्गमर्दश्च, तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि च।

स०-निद्राया निग्रहान्मोहादयो भवन्ति। तत्र-निद्रावेगरोधोत्थे विकारे, स्वप्न इष्टः। संवाहनानि-स्वल्पानि मर्दनानि च।

आ० र०- निद्रारोधजानाह-निद्राया इति। मूर्ध्नोक्ष्णोश्च गौरवम्। आलस्य-अनुत्साहः। अङ्गमर्दः-अङ्गभङ्गः। निद्रारोधजानामौषधमाह-तत्रेष्ट इति। स्वप्नः-शयनम्। संवाहनं-सुखस्पर्शमर्दनम्।

कासस्य रोधात्तद्वृद्धिः श्वासारुचिहृदामयाः॥१३॥
शोषे हिध्मा च, कार्योत्र कासहा सुतरां विधिः।

स०-कासस्य-कासवेगस्य, रोधात्तद्वद्धिः तस्य-कासस्य वृद्धिः-आधिकय स्यात्। तथा, श्वासादयः। तत्र कासहाकासचिकित्सितोक्तः, सुतरां-अतिशयेन, विधिः कार्यः।

आ० र०- कासरोधजानाह-कासस्य्ति। तद्वद्धिः-कासवृद्धिः। शोषो-राजयक्ष्मा। कासरोधजानामौषधमाह- कार्योत्रेति। अत्र कासरोधजेषु।

गुल्महृद्रोगसम्मोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात्॥ १४॥
हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः।

स०-श्रमेण-अध्वव्यायामादिना साहसेन, सद्यो जातः श्वासः श्रमश्वासः। तस्माद्विधारितात्-तद्वेगतोधात्, गुल्मादयः स्युः। तत्र विश्रमणं हितम्। वातघ्नश्च क्रियाक्रमो हितः।

आ० र०- श्रमश्वासरोधजानाह-गुल्महृद्रोगेति। श्रमश्वासरोधजानामौषधमाह-हितं विश्रमणमिति।

जृम्भायाः क्षववद्रोगाः, सर्वश्चानिलजिद्विधिः॥ १५॥

स०-जृम्भाया रोधात् क्षुतिवद्रोगाः। तत्र सर्वा च वातघ्नी क्रिया, हितेति शेषः। जृम्भा-मुखविकासो गात्रविनामः।

आ० र०- जृम्भारोधजानाह-जृम्भाया इति। क्षववत्क्षवथोरिव शिरोत्यादयः। जृम्भारोधजानामौषधमाह-सर्वश्चेति-सर्वश्चेति। प्रकृतत्वाज्जृम्भा रोधजानाम्।

पीनसाक्षिशिरोहृद्रुङ्मन्यास्तम्भारुचिभ्रमाः।
सगुल्मा बाष्पतस्तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः॥ १६॥

स०-बाष्पतः-अश्रुणो विधारितात्, पीनसादयो भवन्ति। पीनसो-नासास्रावः। अक्षिशिरोहृदां रुजा सम्बन्धः। सगुल्मा इति सशब्दश्चार्थे, गुल्माश्चेत्यर्थः। तत्र स्वप्नादिका चिकित्सा।

आ० र०- बाष्परोधजानाह-पीनसाक्षीति। अक्षिरोगः शिरोरोगो हृद्रोगश्च। बाष्पः-अश्रु। बाष्परोधजानामौषधमाह-तत्र स्वप्न इति। तत्र-बाष्परोधजेषु। प्रियाः-मनोहराः।

विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकण्डूपाण्ड्वामयज्वराः।
सकासश्वासहृल्लासव्यङ्गश्वयथवो वमेः॥ १७॥

स०-वमेः-छर्दिशो विधारितायाः, विसर्पादयः स्युः। कोठो-लोहितं कठिनं च मण्डलम्। आक्षिकण्डूपाण्डूनामामयेन सम्बन्धः। व्याङ्गानि-मुखे श्यामानि मण्डलानि।

आ० र०- वमिरोधजानाह-विसर्पेति। कोठः-क्षुद्ररोगविशेषः। अक्ष्यामयः कण्ड्वामयः पाण्ड्वामयश्च। हृल्लासःहृदयादीषब्पथासहिताल्लुवणपानीयोद्गिरणम्। व्यङ्ग-क्षुद्ररोगविशेषः।

गण्डूषधूमानाहारा रूक्षं भुक्त्वा तदुद्वमः।
व्ययामः स्रुतिरस्रस्य शस्तं चात्र विरेचनम्॥ १८॥
सक्षारलवणं तैलमभ्यङ्गार्थे च शस्यते।

स०-तत्र गण्डूषादयः शस्ताः। अनाहारः-आभोजनम्। एतेषां द्वन्द्वः। तथा रूक्षं भुक्त्वा, तस्य-रूक्षस्य, उद्वमः-छर्दनम्। एवं प्राणो वायुः स्वमार्गं प्रत्येति। ततो व्यायामाद्यत्र शस्तम्। तथा, क्षारलवणाभ्यां युक्तं तैलमभ्यङ्गार्थं शस्यते-हितं भवति।

आ० र०- छर्दितोधजानामौषधमाह-गण्डूषेति। अनाहारः-उपवासः। रूक्षमन्नं भुक्त्वा, तस्यैवान्नस्य उद्वमः-वमनम्। अस्रस्य स्रुतिः-रक्तस्रावः।

शुक्रात्तत्स्रवणं गुह्यवेदनाश्वयथुज्वराः॥१९॥
हृद्व्यथामूत्रसङ्गाङ्गभङ्गवृद्ध्यश्मषण्ढताः।

स०-शुक्राद्विधारितात् तस्य-शुक्रस्य स्रवणम्। तथा, गुह्यवेदना-पायुवृषणमेहनानां शूलम्। तथा, श्वयथुः प्रकृतत्वाद्गुह्य एवेति योज्यम्। वृद्धिः-वर्ध्म। अश्मशब्देनाश्मरी कथ्यते। षण्ढता_स्त्रीगमनाशक्तित्वम्।

आ० र०- शुक्ररोधजानाह-शुक्रादिति। तत्स्रवणं-शुक्रस्रावः। गुह्यस्य-मेढ्रस्य वेदना श्वयथुश्च। वृद्धिः-मुष्कवृद्धिः। अश्म-अश्मरी। षण्ढता-अपत्यजननासामर्थ्यम्।

ताम्रचूडसुराशालिबस्त्यभ्यङ्गावगाहनम्॥२०॥
बस्तिशुद्धिकरैः सिद्धम् भजेत्क्षीरं प्रियाः स्त्रियः।

स०-तत्र ताम्रचूडादिकं भजेत्। तथा, बस्तिशुद्धिकरैः कूष्माण्डादिभिः, सिद्धं क्षीरं भजेत्। प्रियाश्च कान्ताः। प्रियत्वेन हि तद्विशेषं निरनुबन्धं रभसेन प्रवर्तते शुक्रम्।

आ० र०- शुक्ररोधजानामौषधमाह-ताम्रचूडेति। ताम्रचूडः-कुक्कुटः। बस्तिः-बस्तिकर्म। बस्तिशुद्धिकरैः-मूत्राशयसोधनैर्यवक्षारादिभिः, सिद्धं(?) क्षीरं भजेत्। एवं वेगरोधजा रोगा उक्ताः।

वेगरोधिनो ये न चिकित्स्याः, तान्दर्शयन्नाह-

तृड्शूलार्तं त्यजेत् क्षीणं विड्वमं वेगरोधिनम्॥२१॥

स०-तृट् च शूलं च ताभ्यामार्तम्-पीडितम्, तथा, क्षीणंक्षीणदेहम्, वेगरोधिनं त्यजेत्-न चिकित्सेत्। तथा, विशं यो वमति, तं च वेगरोधिनं त्यजेत्।

आ० र०- तृडाद्युपद्रुतस्य वेगरोधिन उपक्रमं निषेधतितृड्शूलार्तमिति। क्षीणं-क्षीणधातुम्। विड्वमं-पुरीषं वमन्तम्।

अथ किमेत एव रोगा वेगोदीरणधारणाद्भवन्ति ? नेत्याह-

रोगाः सर्वेपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः।

स०-सर्वेपि रोगा जायन्ते न केवलं पूर्वोक्ता एव। वेगानां-पुरीषादिसम्बन्धिनां, यान्युदीरणानि-अनागतानां प्रवर्तनानि, तैः। तथा, तेषामेवागतानां यानि विधारणानिअनुत्सर्गलक्षणानि, तैः। अत्रेयं युक्तिः-वेगोदीरणधारणं नाम वायोः कर्म, तस्य क्रियावत्त्वात्। तेन च वेगोदीरणधारणलक्षणेन स्वकर्मणा स एव वायुः कोप्यते। स कुपितः सर्वानेव विकारान् जनयति। तथा चोक्तं (हृ. सू. अ. १९१८५)- "शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च। ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति॥ विश्लेष्मपित्तादिमलोच्चयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात्" इति।

आ० र०- वेगधारणवर्सर्वरोगहेतुत्वकथनद्वारा वेगोदीरणं निषेधति-रोगा इति। उक्तानां वेगानामुदीरणैर्धारणैश्च सर्वेपि रोगा जायन्ते, न पुनः पूर्वोक्ता एव। प्रवृत्तावनुन्मुखस्य (वेगस्य) बलादुन्मुखीकरणं-उदीरणम्। वेगधारणवर्सर्वरोगहेतुत्वाद्वेगोदीरनमपि त्यजेदित्यर्थसिद्धम्।

निर्दिष्टं साधनं तत्र भूयिष्टं ये तु तान् प्रति॥२२॥
ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति।
अन्नपानौषधं तस्य युञ्जीतातोनुलोमनम्॥२३॥

स०-तत्र-तेषु वेगोदीरणधारणोत्थेषु सर्वेषु मध्ये, ये तु भूयिष्ठं-बाहुल्येन भवन्ति गुल्मोदावर्तादयः, तान् प्रति "वर्त्यभ्यङ्ग" इत्यादिना, साधनं निर्दिष्टं-चिकित्सोक्ता। ततश्च-वेगोदीरणधारणात्, अनेकधावायुर्यस्मात्कुप्यति। अतः-अस्माद्धेतोः, तस्यानुलोमनं-मार्गयोजकं, अन्नपानौषधं युञ्जीत। यद्यपि वेगोदीरणधारणात् "सर्वे रोगा जायन्ते" इत्युक्तम्। तथापि, यथा वेगधारणाच्चिरकालभाविनः सप्रत्यपाया रोगा भवन्ति, न तथोदीरणात्। अत एव तन्त्रकारोधोवातस्य रोधेनामीरोमा भवन्ति, शकृतो रोधादमी भवन्तीत्युवाच। न तु तदुदीरणादमी रोगा भवन्तीति। प्रायोग्रहणं क्वचित् कफादेरपि प्रकोप इति समापादयति। तथा च वमिनिग्रहे उक्तम् "विसर्पकोठकुष्ठाक्षि" इत्यादि। तत्र "गण्डूषधूमानाहाराः" इत्यादिचिकित्सा। न चैवंरूपो विधिर्वायावुपदिश्यते। तस्मात्प्रायोग्रहणम्।

आ० र०- सर्वेषां साधनानुक्तौ हेतुमाह-निर्दिष्टमिति। सर्वेषां साधने वक्तव्ये, यत्केषांचिद्गुल्मोदावर्तादीनां साधनमुक्तम्, तत्रायं हेतुः-यद्गुल्मादयो बहुलमुत्पद्यन्ते। इतरे तु विरलम्। अनुक्तसाधनानां सामान्येन साधनमाह-ततश्चानेकधेति। यत्-यस्मात्, ततः-ताभ्यां वेगोदीरणधारणाभ्यां, पवनः प्रकुप्यति। अनेकधा-अनेकव्याधिरूपेण। प्रयोग्रहणात् पित्तकफावपि। अतः-अस्मात्कारणात्, तस्य-वायोः, अनुलोमनमन्नपानौषधं प्रयुञ्जीत।

यदि वेगरोधाद्रोगा जायन्ते, तर्हि लोभादीनामपि नरकादिहेतूनां वेगा व धार्या इति प्राप्ते सतीदमाह-

धारयेत्तु सदा वेगान् हितैषी प्रेत्य चेह च।
लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रियः॥२४॥

स०-तुशब्दोवधारणे। सदा-सर्वकालम्, लोभोर्ष्यादीनां वेगान् धारयेदेव। हितैषी-यः पुरुषः स्वहितमिच्छन्। क्व ? प्रेत्य चेह च,-प लोके तथेहलोके च। किम्भूतः सन् ? जितानि-दान्तानि, इन्द्रियाणि-मनःषष्ठानि चक्षुरादीनि, विषयाणामनभुलाषुकतया येन, स

जितेन्द्रियः। जितेन्द्रियशब्देन लोभादिवेगविधारणे उपायं दर्शयति। जितेन्द्रिय एवैतान् धारयितुं शक्तो नान्य इत्यर्थः। लोभः-गृहतृष्णेत्यादिः। ईर्ष्या-असूया। द्वेषो-वैरम्। मार्सर्य-परगुणासहिष्णुत्वम्। रागः-प्रीतिः। आदिशब्देनाभिध्यादिपरिग्रहः। प्रेत्येह चेति कर्त्व्ये द्विश्चकारकरणं लोभादीनां वेगविधारणेन प्रेत्य तथास्मिन् लोके तुल्यकक्षत्वज्ञापनार्थम्। अन्यथा प्रेत्येत्यस्य पूर्वनिर्देशाद्भूयसैषां लोभादीनां विधारणं प्रेत्य हितम्, न तथेह लोके। पश्चान्निर्दिष्टत्वात्।

आ० र०- लोभादिवेगधारणं विधत्ते-धारयेत्विति। प्रेत्य-परलोके। इह-इहलोके। लोभो-लोलुपत्वम्। ईर्ष्यापरोत्कर्षासहनम्। द्वेषः-परापकारेच्छा। मात्सर्य-क्रोधः। रागो-विषयासक्तिः। आदिशब्दाच्छोकादयः। जितेन्द्रियः सन्-इन्द्रियजयवान् धारयेत्, न तु भयादिना। भयादिधृतानां रोगहेतुत्वात्। इति वेगोदीरणधारणप्रकरणम्।

अन्यच्च हितैशी किं कुर्यात् ? इत्याह-

यतेत च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति।
अत्यर्थसञ्चितास्ते हि क्रुद्धाः स्युर्जीवितच्छिदः॥२५॥

स०-मलानां-वातपित्तश्लेष्मपुरीषादीनाम्, यथाकालं शोधनं प्रति यतेत-यत्नं कुर्यात्। यो यस्य मलस्य शोधनकालः, स तस्मिन्काले शोधनीय इत्यर्थः। किमर्थं मलानां शोधनं कार्यम् ? इत्याह-अत्यर्थेत्यादि। हि-यस्मात्, ते-मलाः, अत्यर्थसञ्चिताः-अतिशयेन स्वस्थानेवृद्धिं गताः, कुतोप्याहार विहाररूपात् कोपहेतोः क्रुद्धाः-कुपिताः सन्तः, कदाचिज्जीवितच्छिदः स्युः-भवेयुः। तस्मात्ते शोद्धनिय्नाः। अत्यर्थसञ्चितग्रहणेनैतद्योतयति। यद्येते मला अत्यर्थसञ्चिताः स्युः, तदैव तेषामन्योपक्रमेभ्यः शोधनाख्य उपक्रमो ज्यायान्। लङ्घनपाचने तूपक्रममात्रे।

आ० र०- शोधनं विधत्ते-यतेत चेति। मलानां-वातपित्तकफानां, शोधनार्थं प्रयत्नं कुर्यात्। हि-यस्मात्, ते शोधनं विना, अत्यर्थं सञ्चिताः स्युः, ततः क्रुद्धाः स्युः, ततो जीवितच्छिदः स्युः। यथाकालं-यस्य यस्य दोषस्य यस्य यस्य शोधनस्य च यो यः कालः, तदा तदा तस्य तस्य दोषस्य तत्तच्छोधनं कुर्यात्, अत्यर्थसञ्चयाद्यथा जीवितच्छित्वं न स्यात्। यथोक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. ५)-"चयकाष्ठामुपारुह्य कुर्वते ते ह्युपेक्षिताः। प्रायशः सुचिरेणापि भेषजद्वेषिणो गदान्॥ अतिस्थौल्याग्निसदनकुष्ठमेहहृतौजसः। स्रोतोरोधाक्षविभ्रंशश्वासश्वथुपाण्डुताः॥ आमोरुस्तम्भजठरकृच्छ्रालसकदण्डकान्। तृप्तिप्रमीलकालस्यग्रहण्यर्शोभगन्दरान्॥ प्लीहविद्रधिवीसर्पमदसंन्यासपीनसान्। छर्दिगण्डकृमिग्रन्थितन्द्रादुःस्वप्नदर्शनम्॥ काण्ठामयान् मूर्धरुजः प्रणाशं बुद्धिनिद्रयोः। तेजोवर्णबलानां च तृप्यथो बृंहणैरपि॥ उचितैरपि चाहारैर्यस्मादस्य वहन्ति न। दोषोपलिप्तवदना रसं रसवहाः शिराः॥ वमनादीनतो युञ्ज्यात्स्वस्थस्यैव यथाविधि॥" इति। ननु, "भिषजः शोधनं प्राहुर्वर्ज्यं स्वस्थेन सर्वदा। पन्नगस्येव घोरस्य दोषस्य समुदीरणम्॥" इति सुश्रुतादिभिः स्वस्थस्य शोधनं निषिद्धम्, इह तु विहितमिति विरोधः। मैवम्। विषयभेदात्। द्विविधो हि स्वस्थः, सञ्चितदोषोसञ्चितदोषश्च। तत्राद्यो विधिर्विषयोपरः प्रतिषेधस्येति। ननु, सञ्चयो-वैषम्यम् च-रोगः, निरोगश्च-स्वस्थः, इति सञ्चितदोषस्य न स्वास्थ्यम्। मैवम्। (हृ.सू.अ. १२।२२)-"चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु। विपरीतगुणेच्छा च कोपस्तून्मार्गगामिता॥ लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः।" इति कोपलक्षणेष्वस्वास्थ्यं रोगसम्भवश्च पठताचार्येण चयलक्षणेषु स्वास्थ्यं रोगासम्भवश्चेति ज्ञापितम्, अतः सञ्चितदोषोपि स्वस्थ इति।

तदेवैतच्चेतसि कृत्वा, "दोषाः" इत्यादि, ग्रन्थकृदुवाच-

दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः।
ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः॥२६॥

स०-दोषाः-वातादयः, लङ्घनपाचनैर्जिताः-प्रकृतिं प्रापिताः सन्तः, कदाचित्-कस्मिन्नपि काले, कुप्यन्ति। ये पुनः संशोधनैः शुद्धास्तेषां न पुनरुद्भवः-उत्थानं न भवति।

आ० र०- शमनाच्छोधनस्य प्राधान्यमाह-दोषाः कदाचिदिति। लङ्घनमत्रोपवासः, पाचनस्य पृथगुपादानात्। सप्तसु शमनेषु द्वयोर्ग्रहणं प्रधानत्वात् प्रधानाद्धि प्राधान्यमुक्तमप्रधानात्सुतरां लभ्यते। इति शोधनमुक्तम्।

यथाक्रमं यथायोगमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत्।
रसायनानि सिद्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित्॥ २७॥

स०- कालवित्-वैद्यः, अतः-संशोधनादूर्ध्वं रसायनानि प्रयोजयेत्। कालशब्दो देशबलशरीराहारसात्म्यसत्त्वप्रकृतीनामुपलक्षणार्थः। न हि कालमात्रवित् रसायनप्रयोगं सम्यग्विधा पयितुं शक्तः। किम्भूतानि रसायनानि ? सिद्धानि,-बहुशो दृष्टप्रत्ययानि ब्राह्मवासिष्ठादीनि। कथं योजयेत् ? इत्याह-यथा-क्रममिति। यथाक्रमं यथायोगमित्यनेन रसायनवाजीकरणोक्तं स्मारयति। तत्रैष रसायनक्रमः (हृ. उ. अ. ३९१११)-"हरीतकीमामलकं सैन्धवं नागरं वचाम्।" इत्यारभ्य यावत् "इत्थं संस्कृतकोष्ठस्य रसायनमुपाहरेत्।" इति। एतदुक्तं भवति। यद्यप्येवं वमनविरेचनास्थापनानुवासननावनैः पञ्चभिरपि कर्मभिः संस्कृतोर्ध्वाधःसकलकायः, तथाप्येष रसायनिको भूयः शरीरसंस्कारः करणीयः। तस्य तत्पूर्वकत्वात्। अत एव संशुद्धदेहोयमिति कृत्वा त्रिवृद्धन्त्यादीनतिविरेचनात्मकान्नोपदिशति। तथा वाजीकरणेप्याह (हृ. उ. अ. ४०१७)-"अथ स्निग्ध विशुद्धानां निरुहान् सानुवासनान्। घृततैलरसक्षीरशर्करा-क्षौद्रसंयुतान्॥ योगविद्योजयेत्पूर्वं क्षीरमांसरसाशिनाम्। ततो वाजीकरान् योगान्" इति। तथा, यथायोगं-यो यस्य युज्यते , दातुमित्यर्थः। यथा-इदं रसायनं वातप्रकृतेर्योग्यमिदं पित्तप्रकृतेरिदं श्लेष्मप्रकृतेरित्यादि। तथामुष्मिन् देशेमुष्मिन् काले वामुष्मिन् वयस्यमुष्मिन् देहे रसायनं योग्यमिदमिति यथा योगार्थः। एवं वृष्ययोगेपि योज्यम्। अत्र च रसायनानि वातातपिकानि योजयेत्, न कुटीप्रवेशिकानि। स्वस्थवृत्ताधिकारत्वात् तद्विधानस्य।

आ० र०- अथ बृंहणम्। तन्त्रिविधम्,-रसायनं वाजीकरणमाहारदिप्रयोगश्च। तत्र शुद्धस्य रसायनवाजीकरणे विधत्ते-यथाक्रममिति। यथाक्रमं-स्वस्वविध्युक्तक्रमानति क्रमेण। यथायोगं-प्रकृत्यादियोग्यतानतिक्रमेण। सिद्धानि बहुशो दृष्टफलानि। कालवित्-अवस्थाविज्ञाता। रसायनानन्तरं वृष्ययोगांश्च-वाजीकरणोक्तान् योजयेत्।

भेषजक्षपिते पथ्यमाहारैर्बृंहणं क्रमात्।
शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसघृतादिभिः॥२८॥
हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगाद्रुचिपक्तिदैः।
साभ्यङ्गोद्वर्तनस्नाननिरूहस्नेह बस्तिभिः॥२९॥

स०-भेषजेन क्षपिते-नरे शोधनकार्षते सति, आहारैः-भोज्यैर्बृंहणं पथ्यं-हितं, क्रमात्-न सहसैव। कैराहारैः ? इत्याह-शाल्यदिभिः। किम्भूतः ? हृद्यानि च तानि दीपनानि भैषज्यानि-आषधानि च शुण्ठीपैपल्यार्द्रकत्वगेलादीनि, तैः संयोगो-मिशिर्ता, तस्मात् हृद्यदीपनभैषज्यसंयोगात्, रुचिपक्ती ददति-आभिलाषपाकाबुत्पादयन्ति ये शाल्यादयस्तै रुचिपक्तिदैराहाऐर्बृंहणं भेषजक्षपिते पथ्यम्। किम्भूतैराहारैः ? साभ्यङ्गेत्यादि। सहाभ्यङ्गदिभिर्वर्तन्त इति साभ्यङ्गादय आहारस्तैः, आहारैरभ्यङ्गादिभिश्चेत्यर्थः। स्नेहबस्तिः-अनुबासनम्।

आ० र०- शोधनक्षीणस्य बृंहणं विधत्ते-भेषजक्षपित इति। भेषजेन-प्रकृतत्वाच्छोधनेन, अतिसंचयनिर्हरणादतियोगाद्वा क्षपितः-कर्शितः, तस्मिन्, आहारैः-भोज्यैः, बृंहणं पथ्यं-हितम्। यस्तु शोधहेनाक्षपितः, तस्य रसायनाद्यैर्बृंहणं कर्तव्यमित्यर्थः। क्रमात्-बलानलाद्यनुसारेण। हृद्यानां भैषज्यानां संयोगाद्रुचिदैः, दीपनानां पक्तिदैः। स्नेहबस्तिः-अनुवासनम्। निरुहानुवासनावत्र बृंहणौ ग्राह्यौ। शोधनेतिवाच्ये भेषजग्रहणं सर्वत्र लङ्घनपाचनादिभेषजक्षपितस्याप्येतद्बृंहणप्राप्त्यर्थम्।

एवं कृते पुरुषः किं प्राप्नोति ? इत्याह-

तथा स लभते शर्म सर्वपावकपातवम्।
धीवर्णेन्द्रियवैमल्यं वृषतां दैर्घ्यमायुषः॥३०॥

स०-तथा-तेन प्रकारेण पूर्वं शोधनं ततो बृंहणं ततो रसायनप्रयोग इत्येवंरूपेण, सः-शोद्जनादिसेवी पुरुषः, शर्मस्वास्थ्यं, लभते। तथा सर्वेत्यादि। सर्वे च ते पावकाश्च सर्वपावकाः, तेषां पाटवं-शक्तिं लभते। तत्र (हृ. शा. अ. ३१५९)-"भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः" इति पञ्च महाभूताग्नयः, स्पत धात्वग्नयः, त्रयोदशो जाठराग्निरिति। धीवर्णेत्यादि। धीवर्णयोश्चक्षुराद्लीन्द्रियाणां च वैमल्यं लभते। तथा, वृषतां-स्त्रीगमनसामर्थ्यं लभते। तथा, दैर्घ्यमायुषः-जीवितस्याधिक्यं लभते।

आ० र०- शोधनादिप्रयोगस्य फलमाह-तथा स इति। शर्म-सुखम्। सर्वपावकाः-जाठराग्निभूताग्निधात्वग्नयः। वृषतां-सम्भोगक्षमत्वम्। इति बृंहणप्रकरण्म्।

अधुनागन्तुरोगान् सोपक्रमान्निर्दिशति-

ये भूतविषवाय्वग्निक्षतभङ्गादिसम्भवाः।
रागद्वेषभयाद्याश्च ते स्युरागन्तवो गदाः॥३१॥

स०-भूतानि च विषं च वायुश्चाग्निश्च क्षतं च भङ्गश्चेति द्वन्द्वः। त आदिर्येषामागन्तुकरोगहेतूनां त एवम्, तेभ्यः सम्भवो येषामागन्तुकगदानां ज्वरादीनां ते भूतादिसम्भवा आगन्तवो रोगाः स्युः। आगन्तुहेतुप्रभवत्वादागन्तवो गदा उच्यन्त इत्यर्थः। न केवलमेत एव गदाः, किन्तु रागद्वेषभयाद्याश्चागन्तवो गदाः स्युः।

आ० र०- अथ भूताद्यस्पर्शनम्। तत्र भूतादीनां रोगहेतुत्वमाह-ये भूतेति। भूतो-ग्रहः। वायुः-इञ्झामारुतादिः। क्षतं-शस्त्रक्षतम्। भङ्गः-स्खलनादिहेतुको गात्रभङ्गः। आदिशब्दात् श्रमादयः। आद्यशब्दात् शोकादयः।

अधुनैषां चिकित्सां निर्दिशति-

त्यागः प्रज्ञापराधानामिन्द्रियोपशमः स्मृतिः।
देशकालात्मविज्ञानं सद्वृत्तस्यानुवर्तनम्॥३२॥
अथर्वविहिता शान्तिः प्रतिकूलग्रहार्चनम्।
भूताद्यस्पर्शनोपायो निर्दिष्टश्च पृथक् पृथक्॥३३॥
अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेषः प्रदर्शितः।
निजागन्तुविकाराणामुत्पन्नानां च शान्तये॥३४॥

स०-प्रज्ञाया अपराधाः-असाध्वाचरणानि, तेषां त्यागः। तथा, इन्द्रियाणां-चक्षुरादीनामुपशमो-रूपदिविषयेतिप्रवृत्तानां संयमनम्, अशुभरूपे वा विषये प्रवृत्तानां संयमनम्, अलोलुपतेत्यर्थः। तथा, स्मृतिः-अतीतार्थादिस्मरणम्। देशेत्यादि। तथा, देशादीनां विज्ञानम्। देशो-जाङ्गलादिः, कालः-शीतादिः, आत्मा च-वातप्रकृत्यादिः, एषां विज्ञानं-अवबोधः। तथा च, सतां वृत्तं-चरितं सद्वृत्तम्, तस्यानुवर्तनं-अनुष्ठानम्। निजानामागन्तूनां च विकारणामनुत्पत्त्यै-रोगाणामनुत्पादनाय, समासेन-सङ्क्षेपेण, विधिरेषः-त्यागः प्रज्ञापराधानामित्यादि सद्वृत्तस्यानुवर्तनमित्येवमन्तः, प्रदर्शितः-सम्यगुक्तः। उत्पन्नानामित्यादि। च समुच्चये। न केवलं निजागन्तूनां रोगाणामनुत्वत्त्यै विधिरेषः प्रोक्तः, यावदुत्पन्नानां-जातानां च, शान्तये विधिः प्रोक्तः।

आ० र०- भूताद्यस्पर्शनोपायमाह-त्याग इति, देशेति, अथर्वविहितेति। "कायवाङ्मनोभेदेन त्रिविधमप्यहितं कर्मप्रज्ञापराधः" इत्युक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.२२)। तेषां त्यागो त्रजनम्। स्मृतिः-नक्तंदिनानि मे यान्तीत्युक्ता। ग्रहाः-सूर्यादयः। प्रज्ञापराधत्यागादिर्भूतादीनां-आगन्तूनां हेतू नाम्, अस्पर्शने असम्बन्धे, उपायः। तथा, पृथक् प्रृथक् भूतप्रातषेधादौ यो निर्दिष्टः सोप्युपायः। "अथर्वविहिता शान्तिः" इत्याद्यमसुं श्लोकं केचिदत्र न पठन्ति। तदसत्, पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्त्वापत्तेः।

अध्यायार्थमुपसंहरति-अनुत्पत्त्या इति। एषः-वेगधारणनिषेधादिः। समासेनेति रोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वेन उत्पन्नशान्तित्वेन च कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् इत्येवंपरम्। न त्वत्र समास उत्तरत्र तन्त्रान्तरे वा व्यास इत्येवंपरम्, विस्तरप्रस्तावात्। नन्वेवं चेत् पूर्वयोरध्याययोरनारम्भः, न हि निजागन्तुभ्योन्ये रोगाः सन्ति, यदर्थं तदारम्भः। मैवम्। विषयभेदात्। कालार्थकर्मणां हि रोगहितुत्वम्। तत्र कर्महेतवो रोगानुत्पादनीयस्य विषयः, कालहेतव ऋतुचर्यायाः, अर्थहेतवो दिनचर्यायाः।

अथ मलानां शोधनकालानाह-

शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते
विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले।
घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्
प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु॥ ३५॥

स०-शीतशब्देन हेमन्तशिशिराख्यावृतू द्वावपि गृह्येते। तत्रोद्भवो-जन्म यस्य दोषचयस्यासौ शीतोद्भवो दोषचयः। तं वसन्ते विशोधयन्-निर्हरन्, ग्रीष्मजमभ्रकाले-वर्षाकाले दोषचयं विशोधयन्, तथा वार्षिकं घनात्यये-शरदि दोषचयं विशोधयन्, अशु-यथोक्तं कालमनुल्लङ्घयन्, सम्यक्-यथावत्, त्रिविधमपि दोषचयं विशोधयन्नृतुजान् रोगान् न जातु-कदाचित्, प्राप्नोति-आसादयति। वसन्ते विशोधयन्नित्यत्र वसन्तप्रारम्भ एव चैत्रे मासि विशोधयन्निति बोध्यम्, प्रत्यवायभयात्। तथा हि ऋतुद्वयसञ्चितस्य दोषचयस्य चैत्रे विशोधनमक्रियमाणं रोगानीकं कुर्यात्। घनात्यये वार्षिकमित्यत्रात्यन्तघनविनाशे शरत्पश्चिमे भागे विशोधयेदिति बोध्यम्। वार्षिको हि दोषचय एकर्तुज एव। तस्माद्विश्रब्धं कृत्वा साधारणे कार्तिके मासि स विशोधयितुं युक्तः। अपि चाग्रे हेमन्तशिशिरकालजो दोषचयो वसन्ते शोधयितव्यः। तस्मादाश्वयुजे मासि वार्षिको दोषचयो यति विशोध्येत तदानीमतितरां बहुरग्रे दोषचयः स्यात्, कालस्य बहुत्वात्। ग्रीष्मजमभ्रकाल इत्यत्र कालग्रहणेन वर्षाप्रारम्भमात्र

एवेति बोध्यम्। तथा च शास्त्रकारो वक्ष्यति (हृ. सू. अ. १३।३३)-"श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्। ग्रीष्मवर्षाहिमचितान्वाय्वादीनाशु निर्हरेत्॥" इति।

आ० र०- तत्र ऋतुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शयतिशीतोद्भवमिति। वसन्ताभ्रकालघनात्ययशब्दैस्तदवयवाश्चैत्रश्रावणकार्तिका लक्ष्यन्ते। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ.१३।३३)-"श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्। ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत्॥" इति।

नित्यं हिताहारविहारसेवी
समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः।
दाता समः सत्यपरः क्षमावा-
नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः॥३६॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने रोगानुत्पादनीयो नाम चतुर्थोऽध्यायः॥४॥

स०-नित्यं-सदैव, हिताहारविहारौ सेवते तच्छीलो यः स एवम्भूतो नरः। तथा, समीक्ष्यकारी-विमृश्यविधायी, इदं कृत्वेदं सम्पद्यते, एवं च कृत्वैतत्सम्पद्यते, एवं बुद्ध्वा शुभं करोत्यशुभं वर्जयति। तथा, विषयेषु-शब्दादिषु, असक्तः-अलोलुपः। तथा, दाता-त्यागवान्। तथा, समः-सर्वेषु भूतेषु समचित्तः। तथा, सत्यपरःओअबितथवाक्। तथा, क्षमावान्-यः शक्तोपि कृतापराधं दण्डेनानुरूपेण न योजयति। तथा, आप्तानुपसेवते तच्छीलो यः स आप्तोपसेवी चारोगो भवति। न केवलं प्राक्तनविध्यनुष्ठानेनारोगः सम्पद्यते, यावदाप्तोपसेवी चेति चशब्दार्थः। "येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा। आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसशयम्॥" इति (चरके सू. अ. ११।१९८) आप्तलक्षणमिति। उपजातिवृत्ते।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने चतुर्थोध्यायः समाप्तः॥४॥

आ० र०- दिनचर्याया अर्थहेतुविषयत्वं दर्शयति-नित्यमिति। विषयेष्वसक्तः पुमानरोगो भवति-असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगजान् रोगान्न प्राप्नोति, यो हि नित्यं हितावेवाहारविहारौ सेवते, समीक्ष्य कार्यं करोति, पात्रेभ्यो ददाति, सर्वेषु साम्येन वर्तते, सत्यं भाषते, क्रोधहेतावपि न क्रुध्यति, आप्तांश्च गुर्वादीनुपसेवत इति। उक्तं च दिनचर्यायाम् (हृ. सू. अ. २।२९)-"न पीडयेदिन्द्रियाणी न चैतान्यतिलालयेत्" इत्यादि। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ५)-"अर्थैलभ्येष्वकृतप्रयत्नं कृतादरं नित्यमुपायवत्सु। जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगास्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दवम्॥ कालोनुकूलो विषया मनोज्ञा धर्म्याः क्रियाः कर्म सुखानुबन्धि। सत्त्वं विधेयं विशदा च बुद्धिर्भवन्ति धीरस्य सदा सुखाय॥" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
रोगानुत्पादनाध्यायः सामस्त्येन निरूपितः॥४॥

****

पञ्चमोध्यायः

स०-अथ द्रवद्रव्यविज्ञानीयः। तस्यायं सम्बन्धः "नित्यं हिताहारविहारसेवी " इत्युक्तम्। तौ चाहारविहारौ दिनचर्युतुचर्ययोर्यद्यपि नियमितौ, तथापि न भवत्यलं हिताहितस्वरूपविज्ञानं। एवं हि तत्रावादीत् (हृ.सू.अ.३।२६)-'गुरुशीतदिवास्वप्नस्निग्धाम्लमधुरांस्त्यजेत्"। तथा (हृ.सू.अ.३।४७)-व्यक्ताम्ललवणस्नेहं संशुष्कं क्षौद्रवल्लघु"। तथा, अनन्तरातीतेध्याये जगाद (सू.अ. ४।६)-"अन्नपानं च विड्भेदि। इति। तदियता वाक्येन न ज्ञायते किं पुनस्तत् गुरुशीतम्? किं लघु ? किं स्निग्धाम्लम् ? किं शकृद्भेदनम्? इति। तस्मादाहारद्रव्यस्वरूपमत:परं प्रतन्यते। तत्रापि पञ्चवर्गस्वभावत्वेनाल्पवक्तव्यत्वात् प्राग्द्रवद्रव्यविज्ञानीयस्वरूपं निर्देष्टुं युक्तम्, अन्नस्य सप्तवर्गस्वभावत्वेन भूयस्त्वादित्याह-

अथातो द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥
(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-अपामेवायं स्वाभाविको गुणः यत् द्रवत्वम्। अतो यानि कानिचित् द्रवरूपाणि द्रव्यानि तानि सर्वाणि आप्यान्येव क्षीरदध्यादीनि। तदर्थं द्रवद्रव्यशब्दः सामान्येन सर्वद्रवव्यक्तिपरिग्रहार्थः शास्त्रकृता प्रयुक्तः। द्रवाणि च तानि द्रव्याणि च द्रवद्रव्याणि, तेषां विज्ञानं-अवबोधः, तस्मै हितो द्रवद्रव्यविज्ञानीयोध्यायः, तं व्याख्यास्यामः-प्रथयिष्यामः। प्राधान्याच्च पानीयस्य प्रागुपदेशः। तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहेन्नपानप्रकरणेध्यगीष्ट (सू.अ.१०) "अनुपाने तु सलिलमेव श्रेष्ठम्, सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्याज्जीवनादिगुणयोगाच्च"। तथा, तत्रैवाध्यैष्ट (सं.सू.अ.६)_"पानीयं प्राणिनां प्रणा विश्वमेव च तन्मयम्" इत्यादि। तथा, चात्रैवाप्यसङ्ग्रहेपि तदेव प्रागुपनीतम् (सं.सू.अ.१३)- "श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तम्भनक्लेदनानाम्" इति। बहुगुणत्वाच्चान्तरिक्षस्य जलस्य प्रागुपन्यासो युक्त इत्याह-

आ० र०- द्रवद्रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातु प्रतिजानीते-अथेति। यतः पूर्वैस्त्रिभिरध्यायैर्विहार उक्तः। आहारो वक्तव्यः। स च द्विविधः,-द्रवोऽद्रवश्च। तत्र द्रवोऽस्मिन्नध्याये। अत एवायं द्रवद्रव्यविज्ञानीयः। तत्र च पञ्च वर्गाः। वक्ष्यति हि (हृ. सू.अ. ५/१८३)-"तोयक्षीरेक्षुतैलानं वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्" इति।

अथ तोयवर्गः।

जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनं।
तन्वव्यक्तरसं मृष्टं शीतं लघ्वमृतोपमम्॥ १॥
गङ्गाम्बु नभसो भ्रष्टं स्पष्टं त्वर्केन्दुमारुतैः।
हिताहितत्वे तद्भूयो देशकालावपेक्षते॥ २॥

स०-जीवनं-ओजोविवृद्धिकरम्, सौम्यधातुवर्धनमित्यन्ये। तर्पणं-क्लमहृत्, [तृप्तिकृदित्यन्ये]। हृद्यं-हृदयाय हितम्, न तु हृदयस्य प्रियं हृद्यमिति व्याख्येयम्। ऐवं हि व्याख्यायमाने, "अम्लं हृद्यानाम्" (च.सू.अ.२५।३९) इत्याप्याणां मध्ये तत्पाठं मुनिर्नैवाकरिष्यत्। यस्मात्किञ्चित् द्रव्यं कस्यचित्प्रियं भवति, न सर्वं सर्वस्य। तस्माद्धृदयाय हितं हृद्यमिति बोध्यम्। तथा, ह्लादि-आह्लादकरम्। तथा, बुद्धेः प्रबोधनम्, यावन्मात्रा यस्य शेमुषी सा तस्य स्फुटप्रतिभासा तद्योगाद्भवतीत्यर्थः। तनु-स्वच्छम्। अव्यक्तरसं-अनभिव्यक्तषड्रसमित्यर्थः। मृष्टं-अत्यास्वादसुखम्। सन्ति हि भूरिरसक्काथचूर्णवटकादीन्यप्यव्यक्तरसानि, न तु कात्स्न्येन तानीन्द्रियप्रसादास्वादप्रीतकराणि। तथा, अनुरसबाहुल्यात्पृथगपि द्रव्याण्यभयामलकादीन्यव्यक्तरसानि, न तु पुनस्तानि तथा मनःप्रीणनानि। पानीयस्य चाव्यक्तरसस्याप्याश्रयवशात् कषायत्वस्वादुत्वादि भवत्वेव। तथा चाष्टाङ्गसङ्ग्रहेपठत(सू.अ.६) - "ष्वेते कषायं, तस्वादु कृष्णे, तिक्तं च पाण्डुरे" इत्यादि। मृष्टं-शुद्धमिति न व्याख्येयम्। तथा च मुनिः (च.सू.अ.२७।१९३) - शीतं शुचि शिवं मृष्टं विमलं लघु षड्गुणम्। प्रकृत्या दिव्यमुदकम्" इति। अत्र हि मृष्टविमलयोर्द्वयोरुपादाने पौनरुक्त्यं स्यात्। तस्मान्मृष्टशब्दोत्र मनःप्रीणनार्थः। तथा, शीतं-वीर्येण च स्पर्शेन च। तथा, लघु-लघुगुणयुक्तम्। तथा,अमृतोपमं-यथा किलामृतं त्रिदोषघ्नत्वधातुसाम्यकृत्वविषार्तिजित्त्वादिगुणैरशेषैर्युक्तं

तथैवैतज्जलमपीत्यर्थः। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.६)- "सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहम्। शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषार्तिजित्॥" इति। तथा, नभसो भ्रष्टं-अन्तरिक्षात्पतितमात्रं, वस्त्रादिगृहीतं गाङ्गं जलमीदृग्गुणं भवति। तुशब्दः पुनरर्थे। अर्केन्दुमारुतैः-रविचन्द्रानिलैः, स्पृष्टं-सम्बद्धं सत्, पुनः हिताहितत्वे-पथ्यापथ्यत्वे, देशकालावपेक्षते-देशकालावनुवर्तते। देशो विषयः पात्रमाश्रय इति पर्यायाः। तत्र किमनूपदेशे जाङ्गले वा तत्पतितम्? तथा, किमसितश्वेताद्यन्यतमे वा? इति देशानुवर्तनम्। तथा, शीते किमुतोष्णेथवा वर्षाख्ये पतितम्? इति कालानुवर्तनम्। रविचन्द्रानिलैरिति समस्तनिर्देशो यदा समस्तैरेतैः स्पृष्टं न तु व्यस्तैः, तदा हिताहितत्वे देशाद्यपेक्षत इति द्योतयति। सद्यो वस्त्रादिगृहीतस्य जलस्य तु न सर्वैरेतैर्योगः सम्भवतीति तत्प्रायेण हितमेव।

आ० र०- तत्रादौ तोयवर्गः। तत्तोयं द्वेधा, -दिव्यं भौमं च। दिव्यं चतुर्धा, -धारं कारं तौषारं हैमं च। धारं द्वेधा,-गाङ्गं सामुद्रं च। तत्र गाङ्गगुणानाह-जीवनमिति। जीवनं प्राणधारणम्। तर्पणं-तृप्तिजननम्। हृद्यं-हृदयस्य प्रियम्, तत्प्रसादकरत्वात्। ह्लादि-सुखजनकम्। बुद्धिप्रबोधनं-प्रज्ञाविकाशजनकम्। तनु-सर्वेभ्योऽपि विरलम्। अव्यक्तरसं-रसवदप्यनभिव्यक्तमधुरादिरसविशेषम्। मृष्टम्-जिह्वेन्द्रियप्रियम्। शीतं-स्पर्शवीर्याभ्याम्। लघु-शीघ्रपाकम्। अमृतोपमं-देवानाममृतमिवेदं मनुष्याणाम्। गङ्गाम्बु-आकाशगङ्गातोयं मेघैरानीतम्। नभसो भष्टं-आकाशात्पतितम्, दिव्यमित्यर्थः। गङ्गाम्ब्विति सामुद्रस्य व्यावृत्त्यर्थम्। नभसो भ्रष्टमिति भौमस्य।

दिव्यस्य भौमाद्विशेषमाह-स्पृष्टमिति। दिव्यमेव भूसम्बन्धाद्भौममुच्यते-स्पृष्टमिति। देव्यमेव भूसम्बन्धाद्भौममुच्यते। तच्चार्कादिभिः स्पृश्यते। स्पृष्टं च व्यक्तरसत्वादिदोषसम्बन्धाद्धिताहितत्वे भूयो देशकालावपेक्षते। भूयोग्रहणं दिव्यस्यापि किञ्चिद्देशकालापेक्षत्वं द्योतयति। देशापेक्षा यथा-सुपात्रस्थं हितम्, अहितं दुष्पात्रस्थम्। वक्ष्यति हि-"एन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्।" इति। कालापेक्षा यथा-आर्तवं हितम्, अनार्तवमहितम्। वक्ष्यति हि-"अनार्तवं च यद्दिव्यमार्तवं प्रथमं च यत् " इति। भौमं तु भूयस्ततोऽप्यधिकमपेक्षते। तत्र देशापेक्षा यथा-जाङ्गले हितम्, अहितमनूपे। तत्रापि शुच्यादौ हितम्, अहितमशुच्यादौ। तत्रापि कूपादौ हितम्, अहितं षल्वलादौ। तत्रापि सुपात्रे हितम्,

अहितं दुष्पात्रे। तत्रापि क्वचिद्देहे हितम्, अहितं क्वचित् इत्यादि। कालापेक्षा यथाशरद्ग्रीष्मयोर्हितम्, अहितमन्यदा। तत्रापि दिवा हितम्, अहितं रात्रौ। तत्रापि भुक्तस्य मध्ये हितम्, अहितमन्ताद्योः, इत्यादि। दिव्यं सर्वदा सर्वत्र सर्वेषां हितम्।

नन्वाकाशात्पतत् लक्षणमन्तरेण गाङ्गमिदमिति न ज्ञायत इत्याह-

येनाभिवृष्टममलं शाल्यन्नं राजते स्थितम्।

अक्लिन्नमविवर्णं च तत्पेयं गाङ्गम्

स०-येन-अम्बुना, अभिवृष्टं-आभिमुख्यतः सिक्तं, शाल्यन्नं राजतस्थितमक्लिन्नं-अक्लेदयुतं, अविवर्णं च भवति, तद्गाङ्गं जलं पेयम्। पेयमित्युपलक्षणार्थम्, स्नानावगाहयोरपि तत्पथ्यमेव। रजतस्य रूपस्य विकारो राजतम्। प्राणिरजतादिभ्योञ्।

आ० र०- गाङ्गं लक्षयति-येनाभिवृष्टमिति। अभिवृष्टं धारासम्पातेन सिक्तम्। राजते-रौप्यपात्रे। अक्लिन्नण्-सिक्थप्रक्लेदरहितम्। अविवर्णं-वर्णान्तररहितम्। परीक्षा च मुहूर्तमात्रम्। उक्तं हि सुश्रुते (सू. अ. ४५।७)- "स यदि मुहूर्तमात्रं स्थितस्तादृश एव भवति, तदा तदा पततीत्यवगन्तव्यम्" इति। पेयं-पानार्हम्।

अन्यथा॥ ३॥

सामुद्रं, तन्न पातव्यं मासादाश्वयुजाद्विना।

स०-अन्यथा सामुद्रमिति। एतल्लक्षणविपर्ययेण येनाम्बुना सिक्तं शाल्यन्नं विवर्णं मलिनं क्लिन्नं भवेत्, तत्सामुद्रम्। तच्च न पातव्यम्। अत्रापि पाननिषेध उपलक्षणार्थः। स्नानावगाहावपि हि नानेन कार्यौ। सामुद्रस्य क्षारान्वयत्वात् क्लेदनादियोगः। ननु, सामुद्रमित्ययुक्तम्। यतः समुद्रशब्दस्य धूमादिपाठात् धूमादिभ्यश्चेति वुञा भवितव्यमिति केचित्। नैवम्। धूमादिभ्यश्चेत्यत्रैव गणे पठ्यते, समुद्रान्नावि मनुष्ये च वुञ्। सामुद्रिकी नौः सामुद्रिको मनुष्यः। अन्यत्र त्वणेव, सामुद्रं जलमिति। तस्मान्न्याय्यमेवैतत्। एवं सामुद्रो मणिरित्यादयो

वैद्याः। अथ किं सदैवैतन्न पातव्यम्? नेत्याह-मासादित्यादि। आश्वयुजमन्तरेणैतन्न पातव्यम्। आश्वयुजे तु मासि कालस्वाभाव्यात् पथ्यमेवेति भावः। सुश्रुतस्त्वधीते (सू.अ.४५। ७)- "गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायो वर्षति माधवः। तदुपाददीत" इत्यादि।

आ० र०- सामुद्रं लक्षयति-अन्यथा सामुद्रमिति। अन्यथा-क्लेदवैवर्ण्योत्पत्तौ। सामुद्रपानं निषेधयति-तन्नेति। तत् सामुद्रम्, मासादाश्वयुजाद्विना, गृहीतमिति शेषः। उक्तं हि सुश्रुते (सू. अ. ४५/७)-"सामुद्रमप्याश्वयुजे मासि गृहीतं गङ्गावद्भवति" इति।

ऐन्द्रमम्बु सुपात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्॥४॥
तदभावे च भूमिष्ठमान्तरिक्षानुकारि यत्।
शुचिपृथ्वसितश्वेते देशेर्कपवनाहतम्॥५॥

स०-ऐन्द्रं-आन्तरीक्षम्, अम्बु-जलं गाङ्गम्, सुपात्रस्थं शोभने भाजने राजतादौ स्थितम्, अविपन्नं-अदूषितमविनश्टं, पिबेत्। न मलिनाशुचिजुगुप्सितपात्रस्थम्। तदभावे-तस्यैन्द्रस्याभावे सति, भूयिष्ठं-बाहुल्येन, आन्तरिक्षानुकारि-आन्तरिक्षमैन्द्रं जलं यदनुकरोति स्वच्छादिगुणैः सदृशं, तत्पिबेत्। तदेवाह-शुचीत्यादि। शुचिश्चासौ पृथ्वसितश्वेतश्च शुचिपृथ्वसितश्वेतः, तस्मिन् देशे यज्जलं स्थितम्। तथा, अर्कपवनाभ्यामाहतं-आसमन्तात् क्रान्तम्। ईदृशामान्तरिक्षानुकारि स्यादिति भावः।

आ० र०- दिव्यपानं विधत्ते-एन्द्रमिति। एन्द्रं-दिव्यम्। सुपात्रस्थं-शुद्धसौवर्णादिपात्रस्थम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ६)-"खातधौतशिलापृष्ठवस्त्रादिभ्यः स्रुतं जलम्। हैममृन्मययात्रस्थमविपन्नं सदा पिबेत्॥" इति। अविपन्नं-स्पर्शरसादिविकृतिरहितम्। सदा-सर्वेषु ऋतुषु।

भौमपानं विधत्ते-तदभाव इति। तदभावे-दिव्याभावे। भूमिष्ठं-भौमम्। आन्तरिक्षानुकारि-दिव्यसदृशगुणम्। शुच्यादौ देशे स्थितम्। शुचिः-निर्मलः। पृथुः-विस्तीर्णः। असितः-कृष्णः। श्वेतो-धवलः। असितः-कृष्णः। श्वेतो-धवलः।

इदानीं यादृशं जलं न पेयम्, तद्दर्शयति -

न पिबेत्पङ्कशैवालतृणपर्णाविलास्तृतम्।
सूर्येन्दुपवनादृष्टमभिवृष्टं घनं गुरु॥६॥
फेनिलं जन्तुमत्तप्तं दन्तग्राह्यतिशैत्यतः।
अनार्तवं च यद्दिव्यमार्तवं प्रथमं च यत्॥७॥
लूतादितन्तुविण्मूत्रविषसंश्लेषदूषितम्।

स०-पङ्क-कर्दमः। शैवालः-शैवलम्। तृणं-खटः। पर्ण-पत्रम्। आविलं चास्तृतम्, पङ्कादिभिराविलास्तृतम् पङ्काद्याविलास्तृतम्। यथासम्भवमत्र सम्बन्धः, तेन पङ्केनाविलं-कलुषं, शैवालादिभिरास्तृतं-सञ्छादितमिति बोध्यम्। तथा, सूर्येन्दुपवनैरदृष्टं-अनासेवितं, न पिबेत्। तथा, अभिवृष्टं-तत्कालपतितान्यवर्षमिश्रीभूतं कालान्तराश्रितम्। खरनादे त्वेवमुक्तम् -"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम्। व्युष्टं द्विरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम्॥" इति। तथा, घनं-अस्वच्छम्। तथा, गुरु-गुरुगुणम्। तथा, फेनिलं फेनवत्। तथा, जन्तुमत्-कीटयुक्तम्। तथा, तप्तं-उष्णम्। तथा, अतिशैत्यतः-अतिजाड्यात्, दन्तग्राहि-दन्तान् गृह्णाति कार्याक्षमान् करोति, तच्छीलम्। न पिबेदिति प्रतिपदं योज्यम्। इत्ययं प्रायो भूमिष्ठतोयस्य निषेधः। अधुना आन्तरिक्षं यन्न पेयं तदाह-अनार्तवमित्यादि। यद्दिव्यं जलमार्तवं न भवति, तच्च न पिबेत्। ननु, सर्वमेव दिव्यं जलमार्तवम्, कालस्य ऋतुरूपत्वात्। ऋतौ च भवमार्तवम्। एवं च न किञ्चिदनार्तवं सम्भवति। उच्यते। अनार्तवं न पिबेत्। अर्थादार्तवं पिबेदित्युक्तं भवति। तदत्र सामान्योक्तावपि विशिष्टो दिव्यस्य जलस्य काल ऋतुरूपो बोध्यो वर्षाख्यः, यस्मिन् काले दिव्यं जलं पेयत्वेनाभ्यनुज्ञायते। यथा-"वर्षासु दिव्यनादेये" इत्यादि। अन्यर्तुभवं त्वनार्तवत्वान्न पेयम्। अत्र च वर्षाख्य ऋतुश्चातुर्मासिकोभिप्रेतः। अत एवाश्वयुजे मासि दिव्यं जलं

पेयत्वेनानुजज्ञे। अन्यथा ह्यनार्तवत्वात्तदपेयमेव स्यात्। आर्तवं प्रथमं च यन्न केवलमनार्तवं न पिबेत् यावदार्तवमपि प्रथमं न पिबेत्। कुतो हेतो: ? इत्याह-लूतादीत्यादि। लूता आदिर्येषां ते लूतादयः,-क्षुद्रजन्तवः प्राणिविशेषाः, तेषां तन्तुविण्मूत्रविषाणि। तन्तुः-सूत्राकारविशेषो, लालेत्यन्ये। तेषां लूतादितन्तुविण्मूत्रविषाणां संश्लेषः-सम्पर्कः, तेन दूषितं यतः, ततस्तदार्तवमपि न पेयम्। केचित्त्वेवं व्याख्यानयन्ति-आर्तवं प्रथमं च यत्तन्न पेयम्, लूतादितन्त्वादिदूषितं च न पेयमिति। सङ्ग्रहे चाध्यगीष्ट (सू.अ.६) -"तत्कुर्यात्स्नानपानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान्। कासाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः॥ तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते। घनवस्त्रपरिस्रावैः क्षुद्रजन्त्वभिरक्षणम्॥ व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिण्डकैः। पर्णीमूलबिसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलैः॥ वस्त्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनम्। पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनम्॥' इति।

आ० र०- पङ्काविलादेः पानं निषेधति-न पिबेदिति। पङ्कादिभिर्यथासम्भवभाविलमास्तृतं च। आविलं-मलिनम्। आस्तृतं-आच्छादितम्। अभिवृष्टं-अभिनववृष्टम्। कालमानं तूक्तं खारणादिना-"वार्षिकं तदहर्वृष्टं भूमिष्ठमहितं जलम्। व्युष्टं द्विरात्रं तच्चैव प्रसन्नममृतोपमम्॥" इति। घनं-सान्द्रम्। जन्तुमत्-कृमिजुष्टम्। तप्तं-भूमिष्ठमेव सूर्यांशुभिः। अतिशैर्याद्दन्तग्राहि-दन्तपीडकम्। अनृतुः-वृष्टेरकालः। स चोक्तो ज्योतिःशास्त्रे-"अनुराधर्क्षमारभ्य षोडशर्क्षेषु भास्करः। यावत्प्रवर्तते तावदकालः परिकीर्तितः॥" इति। प्रथमं-अगस्त्योदयात्प्राक् वृष्टम्। स च सिंहराश्यर्क इति ज्योतिर्विदः। आर्तवमपि कुतो न पिबेत् ? यतो लूत दीनां-खेचराणां विषप्राणिनां, तन्त्वादिभिर्यः संश्लेषः, तेन दूषितम्। तन्तवः-तन्निर्मितानि सूत्राणि। उक्तं च काश्यपेन-"बलाहकाद्याः समदाः किटा लूताश्च खेचराः। तद्विषोत्सर्गसम्सर्गादग्राह्यं तत्तदा जलम्॥' इति। अयं च दोषोऽगस्त्योदयादपैति। उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे (बृ. सं. अ. १२।१२)- "सलिलममरपाड्गयोज्झितं यद्घनपरिवेष्टितमुर्तिभिर्भुजङ्गैः। फणाजनितविषाग्निसम्प्रदुष्टं भवति शिवं तदतस्त्यदर्शनेन॥" इति।

इदानीं नदीर्निरूपयन्नाह-

पश्चिमोदधिगा: शीघ्रवहा याश्चमलोदकाः॥८॥
पथ्याः समासात्ता नद्यो विपरीतास्त्वतोन्यथा।

स०- नद्यः समासात्-संक्षेपतः, पथ्याः-हिताः। काः ? इत्याह-याः पश्चिममुदधिं-समुद्रं गच्छन्तीति पश्चिमोदधिगाः। अन्येभ्योपि दृश्यत इति डः। तथा, शीघ्रवहाः-वेगवत्यः। तथा, अमलोदकाः-निर्मलसलिलाः। एवं त्रिविशेषणविशिष्टाः पथ्याः। अतः-आभ्यो, याः पुनरन्यथा-विपरीतलक्षणाः, ता विपरीताः - अपथ्याः।

आ० र०- दिव्याभावे भौमं पेयमित्युक्तम्। तस्य चाष्टौ भेदाः। यथोक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ.६)- "कौपसारसताडागचौण्ड्यप्रास्रवणौद्भिदम्। वापीनदीतोयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टधा॥" इति। गम्भीरः सङ्कीर्णं इष्टकादिबद्धः पुरुषकृतो जलाशयः-कूपः। तद्विपरीरं-सरः। पुरुषकृतं सरःतडागः। स्वयं विशीर्णशिलाश्वभ्रं-चौण्डिः। पर्वतनिर्झरः-प्रस्रवणम्। भूमिमुद्भिद्योद्गमज्जलस्थानं-उद्भिदम्। इष्टकादिबद्धो विस्तीर्णः ससोपानः कूपो-वापी। नदी-प्रसिद्धा। तत्र नदीविशेषगुणानाह-पश्चिमोदधिगा इति। अतोऽन्यथा-पूर्वसमुद्रगा मन्दवहा मलिनोदकाश्च। विपरीताः-अपथ्याः।

उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः॥९॥
हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्यास्ता एव च स्थिराः।
कृमिश्लीपदहृत्कण्ठशिरोरोगान् प्रकुर्वते॥१०॥

स०-हिमवांश्च मलयश्च हिमवन्मलयौ, ताभ्यामुद्भूताः-सञ्जाताः पथ्याः। किं सर्वा एव ? नेत्याह-उपलेत्यादि। उपलानामास्फालनं-उल्लालनं, तेनाक्षेपः-क्षोभः, तेन विच्छेदाः-विश्लेषाः, उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदाः तैः। खेदितं-जातक्षोभमुदकं यासां ताः खेदितोदकाः, या हिमन्मलयोद्भूतास्ता एव पथ्याः। यास्त्वेवंभूता न भवन्ति ता अपथ्याः। स्थिरा इति। ता

एवावहन्त्यः सत्यः कृम्यादीन् कुर्वते। हृच्च कण्ठश्च शिरश्च तेषां रोगाः, कृमयश्च श्लीपदं च हृत्कण्ठशिरोरोगाश्चेति द्वन्द्वः। मुनिरपि हिमवत्प्रभावानां पथ्यत्वमाह। कृष्णात्रेयसुश्रुतौ त्वपथ्यत्वमाहतुः। अत एवायं ग्रन्थकारो युक्त्या मतद्वयमपि सङ्गिरमाणो विशेषमुपन्यस्तवान् - 'उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदकाः' इति। तेन या एवंविधा न भवन्ति, ता न पथ्या इति।

आ० र०-हिमवन्मलयनदीगुणानाह-उपलास्फालनेति। उपलाः-पाषाणाः, तेष्वास्फालनं-अभिघातादुच्छलनम्। आक्षेपः-स्खलनादितस्ततो गमनम्। विच्छेदो=द्वैधीभावः। खेदितं-खेदादवाप्तलाघवम्। ता एव स्थिराश्चेत् कृम्यादीन् कुर्वते। हृत्कण्ठशिरसां रोगान्। अयं च विषयविभागः परस्परविरुद्धसुश्रुतचरकवाक्यतात्पर्यमुलः। तत्र चरकवाक्यम् (सू. अ. २७।२०५)-नद्यः पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धाभिहतोदकाः। हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविताः॥ नद्यः पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः। मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपमम्॥" इति। सुश्रुतवाक्यं तु (सू. आ. ४५।२१)-"मलयप्रभवाः कृमीन्........ हिमवत्प्रभवाहृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगण्डान् कुर्वते" इति।

प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्था दुर्नामानि, महेन्द्रजाः।
उदरश्लीपदातङ्कान्, सह्यविन्ध्योद्भवाः पुनः॥ ११॥
कुष्ठपाण्डुशिरोरोगान्, दोषघ्न्यः पारियात्रजाः।
बल पौरुषकारिण्यः, सागराम्भस्त्रिदोषकृत्॥ १२॥

स०-प्राच्यादिजा नद्यो दुर्नामानि-अर्शांसि कुर्वते। प्राच्यः-गौडाः। अवन्तयो-मालवाः। अपरान्ताः-कौङ्कणाः। महेन्द्रजा नद्य उदरादीन् कुर्वते। सह्यविन्ध्यपर्वतोत्थाश्च पुनः कुष्ठादीन् कुर्वते। पारियात्रात् सञ्जाता दोषघ्न्यो भवन्ति। सागराम्भः-समुद्रोदकं, दोषत्रयकारि।

आ० र०- अवन्तिनदीगुणानाह-प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्था इति। उज्जयिन्युपलक्षिता देशाः-अवन्तयः। प्राच्याश्च ते अवन्तयश्च प्राच्यावन्तयः, अपरे-पश्चिमावन्तयः, तेषामन्ताः-

मर्यादापर्वताः, तेषु तिष्ठन्तीति तत्स्थाः। न तु प्राच्याः-गौडाः, अवन्तयो-मालवाः, अपरान्ताः-कौङ्कणाः, इति। उक्तं हि सुश्रुते (सू. अ. ४५।२१) -"प्राच्यावन्त्या अपरावन्त्याश्चार्शांस्युपनिर्वर्तयन्ति" इति। दुर्नामानि-अर्शांसि। महेन्द्रपर्वतनदीगुणानाह-महेन्द्रजा इति। उदराणि-वातोदरादीनि। श्लीपदातङ्कः-श्लीपदव्याधिः। सह्यविन्ध्यनदीगुणानाह-सह्यविन्ध्यभवा इति। पारियात्रनदीगुणानाह-दोषघ्न्य इति। पौरुषं-वीर्यम्। ननु, "पारियात्रोद्भवा याश्च याश्च विन्ध्यभवास्तथा। शिरोहृद्रोगकुष्ठानां ता हेतुः श्लीपदस्य च॥" इति (सू.अ. २७।२०८) चरकेण पारियात्रजानां शिरोरोगादिकर्तृत्वमुक्तम्। इह तु दोषत्रयहरत्वमिति विरोधः। मैवम्। द्विधा हि पारियात्रजाः, -तडागजा दरीजाश्च। तत्राद्या दोषघ्न्यः, अपराः शिरोरोगादिकर्त्र्यः। उक्तं हि विश्वामित्रेण-"तडागजं दरीजं च तडागाद्यत्सरिज्जलम्। बलारोग्यकरं तत्स्याद्दरीजं दोषलं मतम्॥" इति।

समुद्रोदकगुणानाह-सागराम्बु त्रिदोषकृदिति।

विद्यात्कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः।

स०-आदिशब्देन सङ्ग्रहोक्ता (सू.अ.६) गृह्यन्ते। यथा-"कौपसारसताडागचौण्ड्यप्रास्रवणौद्भिदम्। वापीनदीतोयमिति तत्पुनः स्मृतमष्टधा॥ [कौपं स्वादु त्रिदोषघ्नं लघु पथ्यं च सर्वदा। क्षारं तु कफवातघ्नं दीपनं पित्तकृत्परम्॥ कषायबहुलं श्लेष्मपित्तघ्नं वातकृच्च तत्। तृष्णाघ्नं सारसं बल्यं कषायमधुरं लघु॥ वातलं लघु ताडागं, चौण्ड्यं पित्तकरं स्मृतम्। लघुशीतामलं स्वादु प्रोक्तं प्रास्रवणं जलम्॥ औद्भिदं स्वादु पित्तघ्नं दीपनं गुरु किञ्चन। सक्षारं कटु वाप्यम्बु पित्तलं कफवातजित्॥ लघ्वल्पदोषं सुस्वादु नववापीष्ववार्षिकम्। अनभिष्यन्दि नादेयं कटुकं कफपित्तजित्॥ विशदं वातलं रूक्षमनवस्थितलाघवम्।"] इति। सुश्रुते (?) चैषां लक्षणमुक्तम्। यथा-"भूम्युत्खातसमुद्भूतमिन्द्रनीलसमप्रभम्। विमलं मधुरस्वादं कौपं जलमुदाहृतम्॥ नद्याः शैलवराद्वापि स्रुतमेकान्तसंस्थितम्। कुमुदाम्भोजसञ्छन्नं वारि सारसमुच्यते॥ प्रशस्तभूमिभागस्थं नैकसंवत्सरोषितम्। कषायमधुरस्वादं ताडागं सलिलं स्मृतम्॥ स्वयंशीर्णशिलाश्वभ्रे नीलोत्पलनिभं जलम्। लतावितानसञ्छन्नं

बुधैश्चौण्डेयमुच्यते॥ शैलसानुसमुद्भूतं स्पृष्टं वातहिमातपैः। लघु शीतामलं स्वादु स्मृतं प्रास्रवणं जलम्॥ विदार्य भूमिमुद्भूतं महत्या धारया स्रवेत्। यज्जलं वेदितव्यं तदौद्भिदं स्वादु शीतलम्॥ पाषाणैरिष्टिकाभिर्वा बद्धा स्यद्या तु कूपवत्। वापि सा खलु विज्ञेया कृतसोपानपङ्क्तिका॥ नद्यां शैलप्रसूतायां गोमेदकमणिप्रभम्। प्रशस्तभूमिभागस्थं जलं नादेयमुच्यते॥" इति। "पौषादिद्वितयेष्विष्टं विशेषेण क्रमाज्जलम्। सरस्तडागयोः कूपचुण्ड्योः प्रस्रवणोद्भिदोः॥ कूपेन्द्रयोः कूपचुण्ड्योः सर्वं पथ्यं ततः परम्।" तदेतान् कूपादीन् जाङ्गलानूपशैलान् समाश्रित्य जातान् विद्यात्। जाङ्गलादिदेशजान् यथायोगं लघून् गुरूंश्च जानीयादित्यर्थः। तत्र जाङ्गलदेशे कूपादीनां सप्तानां बहूदकसम्बन्धाभावाल्लघुत्वं वेद्यम्। आनूपे तु बहूदकसम्बन्धादुरुत्वं वेद्यम्। शैले तूदकाल्पतया लघुतरत्वं वेद्यम्। तथा च सङ्ग्रहे (सू.अ.६) - "धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवम्।" इति।

आ० र०- कूपादिगुणानाह-विद्यादिति। जाङ्गलो-निर्जला भूमिः। अनूपः-सजला। शैलः-पर्वतः। जाङ्गलस्य समीपाः कूपादयो लघूदकाः। अनूपस्य गुरूदकाः। शैलस्य लघुतराः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ.६)-"धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्याद्गुरुलाघवम्।" इति। खारणादिना च-"नदीकूपतडागोद्भिद्वाप्यादिषु विशिष्यते। अनूपे गौरवादम्बु शैले धन्वनि लाघवात्॥" इति।

इदानीं केषाञ्चिज्जलपाननिषेधमाह-

नाम्बु पेयमशक्त्या वा स्वल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः॥ १३॥
पाण्डूदरातिसारार्शोग्रहणीशोषशोथिभिः।
ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिबेत्स्वस्थोपि चाल्पशः १४

स०-अल्पाग्न्यादिभिरम्बु न पेयम्। सर्वथैषां जलपाननिषेधप्रत्यपायमाशङ्कमान इदमाह- अशक्त्या वा,-पिपासमसहिष्णुभिः, स्वल्पं-अत्यल्पं पेयम्। यावन्मात्रेण प्रत्यपायो न भवति तावदेव पेयमित्यर्थः। अल्पाग्नयश्च गुल्मिनश्चेति द्वन्द्वः। पाण्ड्वादीनां सप्तानां द्वन्द्वः, ततो

मत्वर्थीय इनिः। शरन्निदाघाभ्यामन्तरेण स्वस्थोप्यल्पशः पिबेत्। किं पुनरातुरः। सङ्ग्रहे त्वेवमुवाच (सू.अ.६) - "काममल्पमशक्तौ तु पेयमौषधसंस्कृतम्। पाषाणरूप्यमृद्धेमजतुतापार्कतापितम्॥ पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित्।" इति।

आ० र०- अल्पाग्न्यादीनामम्बुपानं निषेधति-नाम्बु पेयमिति। अशक्त्या-उदकं विना स्थातुमशक्त्या, स्वल्पं पेयम्। शोथः-श्वयथुः। ऋतुविशेषेण पानं नियच्छति-ऋते शरन्निदाघाभ्यामिति। ऋते-विना। स्वस्थोऽपि-किं पुनरातुरः। अल्पशः-अल्पमल्पम्। शरद्ग्रीष्मयोस्तु कामतः पिबेदित्यर्थसिद्धम्।

समस्थूलकृशा भुक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः।

स०-समाश्च स्थूलाश्च कृशाश्च समस्थूलकृशाः। मध्यश्च अन्तश्च प्रथमश्च मध्यान्तप्रथमाः। भक्तस्य मध्यान्तप्रथमाः भक्तमध्यान्तप्रथमाः। तेषु कालेषु येम्बु पिबन्ति, ते भक्तमध्यान्तप्रथमाम्बुपाः, यथाक्रमं समाः स्थूलाः कृशाश्च भवन्तीत्यर्थः। भक्तमध्येम्बु पीतं धातुसाम्यं समानतां करोति। भक्तान्ते तु पीतमामाशये कफवृद्धिं विदधत्स्थौल्यमाधत्ते। भक्तादौ च पीतं निरिन्धनमग्निं तेजःप्रतिपक्षतयावश्यमवसादयति, मन्दोग्निश्च सम्यगाहारं पक्तुमशक्तो भवति, आहारस्य चासम्यग्पाकान्न तथापुष्टिः, इति कृशत्वे युक्तिः। तथा च सङ्ग्रहे (सू.अ.६)-"भक्तस्यादौ जलं पीतमग्निसादं कृशाङ्गताम्। अन्ते करोति स्थूलत्वमूर्ध्वं चामाशयात्कफम्॥ मध्ये मध्याङ्गतां साम्यं धातूनां जरणं सुखम्।" इति।

आ० र०- अवस्थाविशेषेण फलकथनद्वारा पानं नियच्छति-समस्थूलकृशा इति। भुक्तस्य मध्ये-अर्धाहारे भुक्ते, योऽम्बु पिबति, स समशरीरो भवति। योऽन्ते-भोजनानन्तरं, स स्थूलः। यः प्रथमं-भोजनापूर्वं, स कृशः। अतोऽम्बु भुक्तमध्ये पेयमित्यर्थसिद्धम्।

शीतं मदात्ययग्लानिमूर्च्छाच्छर्दिश्रमभ्रमान्॥ १५॥
तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषाण्यम्बु नियच्छति।

स०-शीतमम्बु मदात्ययादीन् नियच्छति-पराकरोति। मदात्ययो-मद्योत्थो रोगः। ग्लानिः-क्लान्तिः। मूर्च्छा-मोहः। छर्दिः-वमिः। श्रमः-खेदः। भ्रमः-अनवस्थितिः। तथा, तृष्णादीनि नियच्छति। एवंगुणमप्यामं क्वचिन्नेष्यते। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.६)- "अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च। नाल्पमप्याममुदकं हितं, तद्धि त्रिदोषकृत्।" इति।

आ० र०- शीतोदकगुणानाह-शीतमिति। ग्लानिःक्लमः। श्रमः-खेदः। उष्णं-सूर्यादितापः। दाहः-पित्तादिकृतः। अस्रं-रक्तम्। नियच्छति-हन्ति। एत एव सामान्योदकगुणाः, शीतस्वभावत्वादुदकस्य।

अधुनोष्णाम्बुगुणानाह-

दीपनं पाचनं कण्ठ्यं लघूष्णं बस्तिशोधनम्॥ १६॥
हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यःशुद्धिनवज्वरे।
कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते॥ १७॥

स०-दीपनादिगुणयुक्तमुष्णमम्बु भवति। बस्तिशब्देन तात्स्थ्यान्मूत्रं गृह्यते। तेन मूत्रशोधनमित्यत्रार्थो बोध्यः। हिध्माध्मादिषु च शस्यते। कासश्च आमश्च पीनसश्च श्वासश्च पार्श्वरुक् च, तासु च शस्यते। आमो-अपक्वः, आहार इत्यर्थः। केचित्त्वामपीनस इति पीनसविशेषणमामशब्दमाहुः। तैरजीर्णे उष्णाम्बु नोक्तं स्यात्। अजीर्णे चालसकादिरूपे जलमुष्णमिष्यत एव।

आ० र०- उष्णोदकगुणानाह-दीपनमिति। कण्ठ्यं-स्वर्यम्। बस्तिः-मूत्राशयः। सद्यःशुद्धिः-तदहःकृतवमनादिः। नवज्वरः-सामज्वरः। आमः-आमाजीर्णम्। पार्श्वरुक्-पार्श्वशूलम्। उष्णं-क्वथनोष्णम्, सूर्यादितप्तनिषेधात्(?)। क्वथनविधिश्चोक्तः सङ्ग्रहे (सू. अ. ६)-"क्षीणपादत्रिभागार्धं देशर्तुगुरुलाघवात्। क्वथितं फेनरहितमवेगममलं हितम्॥" तथा,- "पाषाणरूप्यमृद्धेमजतुपाकार्कतापितम्। पानीयमुष्णं शीतं वा त्रिदोषघ्नं तृडर्तिजित्॥" इति।

अधुना क्वथितशीतलं निर्दिदिक्षुराह-

अनभिष्यन्दि लघु च तोयं क्वथितशीतलम्।
पित्तयुक्ते हितं दोषे, व्युषितं तत्त्रिदोषकृत्॥ १८॥

स०-अनभिष्यन्दि-न श्लेष्मकारि। लघुगुणयोगोम्भसोस्त्येव, पुनर्लघुत्वकथनमग्निसंस्कार-वशाल्लघुतरत्वप्रतिपत्त्यर्थम्। अथवा, आधारादिवशादक्वथितमम्भो लघ्वपि यद्गुरु सम्पन्नम्, तदपि क्वथितशीतलं लघु भवति। शीतलत्वादभिष्यन्दित्वं यत्तोयस्य प्राप्तम्, तत्क्वथितशीतलत्वेनास्य निषिद्धम्। मदात्ययादिहन्तृत्वं तु यच्छीतलत्वसामान्यात्तदस्यास्त्येव, न केनचिन्निषेद्धुं सम्भाव्यते। पित्तयुक्त इत्येकवचनमविवक्षितम्, तेन वातपित्ते पित्तश्लेष्मणि सन्निपाते च यत्र पित्तयोगः-पित्ताधिकत्वं दृश्यते, तत्रैतत् क्वथितशीतलं जलं हितम्। सङ्ग्रहोक्तं (सू.अ.६) तत्क्वथनलक्षणं सङ्क्षेपाभिप्रायेणेह नोक्तम्। यथा-"क्षीणपादत्रिभागार्धं देशर्तुगुरुलाघवात्। क्वथितं फेनरहितमवेगममलं हितम्॥" इति। अस्यार्थः शिष्यव्युत्पत्त्यै दर्श्यते-धन्वसाधारणानूपेषु देशेषु क्रमशः क्षपितचतुर्भागार्धं सलिलमधिश्रपेत्। जाङ्गलो हि देशोनिलानलाभ्यां भूयिष्ठमधिष्ठितः, तेनात्र तोयं लाघवादाशु विशुद्धिं प्राप्नोति। आनूपस्तु भूमिसोमगुणबहुलः, तत्र गुरुत्वादिगुणयोगाच्चिरेण विशुद्धिमश्नुते। एवं साधारणो देशश्चिन्त्यः। तथा, ऋतुष्वपि यथायोगमयमेव क्रमो बोध्यः। सुश्रुते तूक्तम् (सू.अ.४५।४०)-"यत्क्वाथ्यमानं निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं लघु। चतुर्भागावशिष्टं तु तत्तोयं कफरोगनुत्॥ तत्पादहीनं पित्तघ्नं, हीनमर्धेन वातनुत्।" इति। सङ्ग्रहोक्तमेव (सू.अ.६) ग्रन्थमिमं केचिदत्रापि पठन्ति। यथा_

"पानीयं न तु पानीयं पानीयेन्यप्रदेशजे।
अजीर्णे क्वथितं चामे पक्वे जीर्णेपि नेतरत्॥
शीते विधिरयं, तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत्।
अतियोगेन सलिलं तृष्यतोपि प्रयोजितम्॥
प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य विशेषतः।" इति।

स०-अन्यप्रदेशजे पीते पानीये अजीर्णे पानीयं-जलं, न पानीयं-न पेयम्। एतदुक्तं भवति- पानीये पीते तज्जरणान्तं यावत् विजातीयं जलं न पेयमिति। अन्यप्रदेशज इति कोर्थः? कौपे पीते ताडागं न पेयम्, ताडागो पीते कौपं न पेयम्, एवं सर्वत्र चिन्त्यम्। तथा, आमे-अपक्वे जले, अजीर्णे क्वथितं च जलं न पेयम्। पक्वे-क्वथिते, पीते जीर्णेपि, इतरत्-आमं जलं न पेयम्, यावन्न भुङ्क्ते तावत्सजातीयमाप न पेयमित्यर्थः। शीते विधिरयं-क्वथितशीत एतद्विधानमित्यर्थः। तुरवधारणे। तप्तेजीर्ण एव शिशिरं त्यजेत्, जीर्णे तु शीतं पिबेदित्यर्थः। अतियोगेन-अतिबाहुल्येन, तृष्यतः-तृष्णावतोपि प्रयोजितं-उपयुक्तं, सर्वस्यापि नरस्य श्लेष्मपित्ततां याति। ज्वरितस्य विशेषतः-यत आमेनाग्नौ बहिष्कृते ज्वरस्योत्पत्तिः, आमस्य च पानीयं वर्धकमिति। सङ्क्षेपतयाल्पोपयोगित्वाच्च अवश्यायादिगुणा ग्रन्थकृता नोक्ताः। तांश्चात्र शिष्यहिताय ब्रूमः-"रूक्षस्तनुरवश्यायः शीतो वातास्त्रकोपनः। पानतृड्दाहपित्तास्त्रकुष्ठोरुस्तम्भमेहजित्॥ ग्रीष्मे तु सर्वजन्तूनां स्पर्शनादपि शस्यते। पद्मिन्यम्बु च पित्तघ्नं कफकृद्विरसं गुरु॥ हिमं तु शीतलं रूक्षं दारुणं सूक्ष्ममेव च। कफं न सन्दूषयति न पित्तं न च मारुतम्॥ यथाश्मवर्षं प्रालेयं हिमादल्पान्तरं गुणैः। चराचराणामहितं, तुषारं त्वग्निनाशनम्॥ (सुश्रुते सू.अ.४५।३५) - 'वैकिरं लघु सक्षारं श्लेष्मघ्नं वह्निदीपनम्। कैदारं मधुरं प्रोक्तं विपाके गुरु दोषलम्॥ तद्वत्पाल्वलमुद्दिष्टं विपाके दोषलं तु तत्। अनेकदोषमानूपं वार्यभिष्यन्दिगर्हितम्॥ एभिर्दोषैरसंयुक्तं निरवद्यं तु जाङ्गलम्। पाकेविदाहि तृष्णाघ्नं प्रशस्तं प्रीतिवर्धनम्॥ दीपनं स्वादु शीतं च तोयं साधारणं लघु।' चन्द्रकान्तभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम्॥ रत्नाकरसमुत्थं च सर्वदोषकरं मतम्॥" इति।

आ० र०- शृतशीतगुणानाह-अन्भिष्यन्दीति। अनभिष्यन्दि-स्रोतसामस्रावि। दोषे-वायौ श्लेष्मणि च। उष्णमेव शीतीकृतं-क्वथितशीतलम्। पर्युषितशृतशीतगुणानाह-व्युषितमिति। तत् क्वथित शीतलम् ।

नारिकेलोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघु।
तृष्णापित्तानिलहरं दीपनं बस्तिशोधनम्॥ १९॥

स०-नारिकेलान्तःस्थितमुदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं च भवति। एवम्भूतमपि प्रभावाल्लघु भवति। तथा, तृष्णादिहरं दीपनं मूत्रशोधनं च भवति।

आ० र०- नारिकेलोदकगुणानाह-नारिकेलोदकमिति। ईषत्पक्वार्द्रनारिकेलफलान्तर्वर्त्तिजलं-नारिकेलोदकम्। केचित् सुश्रुताध्यायिनो गुर्वीत पठन्ति, गुरुपाकत्वात्। इह तु गुरुलघुपाकद्वैविध्याभावाल्लघ्वित्येव पठनीयम्, लघुगुणत्वात्।

इदानीं युक्त्याग्र्यसङ्ग्रहं निर्दिशति-

वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे।

इति तोयवर्गः।

स०-प्रावृष्यान्तरिक्षं जलं परं वरं-अत्यन्तं पथ्यम्। नदीसम्भवं त्वपथ्यम्। इति तोयवर्गः।

परिशेषेभ्यो वर्गेभ्यः प्राज्यजनोपयोगितयोपकारित्वेनाजन्मसात्म्येन प्राधान्यात् पयस इव जीवनादिगुणयोगाच्च तोयवर्गादनु क्षीरवर्गः प्रक्रम्यते। तत्रापि दध्यादीनां मूलकारणत्वात् क्षीरस्य प्रागुपादानम्। तथा, जीवनीयानां रसायनानां चाग्रेसरत्वात्। तथा चाङ्गसङ्ग्रहे (सू. अ. १३) -"क्षीरं जीवनीयानाम्। क्षीरघृताभ्यासो रसायनानाम्।" इत्यादि।

आ० र०- उदकानां तारतम्यमाह-वर्षासु दिव्यनादेय इति। वर्षाशब्दो नादेयेनैव सम्बध्यते। उक्तं हि चरकेण (सू. अ. २५।३७)-"आन्तरिक्षमुदकानाम्" इति पथ्यत्वेन प्रकृष्टतममुदकेषु। "वर्षानादेयमुदकानाम्" इति, अपथ्यत्वेन। नादेयशब्देनैकपदंगतस्यापि दिव्यशब्देनैकपदंगतस्यापि दिव्यशब्दस्यायोग्यत्वान्न वर्षासम्बन्धः। न हि दिव्यं वर्षाभवं वरिष्ठम्, तस्य ग्रहणनिषेधात्। नापि वर्षास्वेव वरम्, सर्वदा वरिष्ठत्वात्। खारणादिस्तु पाल्वलमवरमाह-"पाल्वलं जलमम्भसाम्" इति। उभयं प्रमाणम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.६)- "सूर्योद्धृतप्रमुक्तत्वाल्लघु वातकफापहम्। शैत्यजीवनसौम्यत्वैः पित्तरक्तविषार्तिजित्॥ श्वेते कशायं, तत्स्वादु कृष्णे, तिक्तं तु पाण्डुरे। नीले कषायमधुरं, देशे लवणमूषते॥ सक्षारं कपिले, मिश्रं मिश्रे, ऽथाम्बुगुणाधिके। मधुरं, लवणाम्लं तु भवेद्भूमिगुणाधिके॥ तेजोऽधिके तिक्तकटु,

कषायं पवनाधिके। दिव्यानुकारित्वव्यक्तरसत्वात् खगुणाधिके॥ [*सक्षारं पित्तकृत् कौपं, दीपनं नातिवातलम्। सारसं स्वादु लघु च, ताडागं गुरु वातलम्॥ चौण्ड्यं तु पित्तलं, दोषहरं प्रस्रवणोदकम्। औद्भिदं स्वादु पितघ्नं, स्वादु वापीजलं लघु॥ नादेयं वातलं रूक्षं कटुकं च तदादिशेत्।] कीटाहिमूत्रविड्कोथतृणजालोत्कराविलम्॥ पङ्कपङ्कजशैवालहठपर्णादिसंस्कृतम्। तत्कुर्यात् स्नानापानाभ्यां तृष्णाध्मानोदरज्वरान्॥ कासाग्निसादाभिष्यन्दकण्डूगण्डादिकानतः। तद्वर्जयेदभावे वा तोयस्यान्यस्य शस्यते॥ घनवस्त्रपरिस्रावैः क्षुद्रजन्त्वभिरक्षणम्। व्यापन्नस्यास्य तपनमग्न्यर्कायसपिण्ड कैः। पर्णीमूलबिसग्रन्थिमुक्ताकतकशैवलैः। वज्रगोमेदकाभ्यां वा कारयेत्तत्प्रसादनम्॥ पाटलाकरवीरादिकुसुमैर्गन्धनाशनम्। पानीयं न च पानीयं पानीयेऽन्यप्रदेशजे॥ अजीर्णे क्वथितं चामे पक्वे जीर्णेऽपि नेतरम्। शीते विधिरयं, तप्ते त्वजीर्णे शिशिरं त्यजेत्॥ पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव हि तन्मयम्। अतोऽत्यन्तनिषेधेऽपि न क्वचिद्वारि वार्यते॥ न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा॥ केवलं सौषधं पक्वमाममुष्णं हितं च तत्। समीक्ष्य मात्रया युक्तममृतं विषमन्यथा॥ अतियोगेन सलिलं तृप्यतोऽपि प्रयोजितम्। प्रयाति पित्तश्लेष्मत्वं ज्वरितस्य विशेषतः॥ वर्द्धयत्यामतृण्निद्रातन्द्राध्मानाङ्गगौरवम्। कासाग्निसादहृल्लासप्रसेकश्वासपीनसान्॥ पाके स्वादु हिमं वीर्ये तदुष्णमपि योजितम्। तस्मादयोगपानेन लाघवान्न वियोजयेत्॥ आमविष्टब्धयोः कोष्णा निष्पिपासोऽप्यपः पिबेत्। यावन्त्यः क्लेदयन्त्यन्नमतिक्लेदोऽग्निनाशनः॥ विबद्धः कफवाताभ्यां मुक्तामाशयबन्धनः। पच्यते क्षिप्रमाहारः कोष्णतोयद्रवीकृतः॥ अनवस्थितदोषाग्नेर्व्याधिक्षीणबलस्य च। नाल्पमप्याममुदकं हितं, तद्धि त्रिदोषकृत्॥ तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मन्दाग्निर्वर्जयेज्जलम्। तोयं वह्निगुणभ्रष्टं पाकेऽम्लं सर्वदोषकृत्॥ भवेत्पर्युषितं तच्च तोयं तु करकोद्भवम्। अतिशैल्यगुरुस्थैर्यसङ्घातैः कफवातकृत्॥ चन्द्रकान्तभवं रक्षोविषपित्तज्वरापहम्। [*दृष्टिमेधावपुःस्थैर्यकरं स्वादु हिमं लघु॥] इति। इति तोयवर्गः।

अथ क्षीरवर्गः।

स्वादुपाकरसं स्निग्धमोजस्यं धातुवर्धनम्॥२०॥

वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्।

प्रायः पयः

स०-पयः-क्षीरं, प्रायः स्वादुपाकरसादियुक्तं भवति। पाकश्च रसश्च पाकरसौ, स्वादू पाकरसौ यस्य तदेवम्। ओजसे हितं-ओजस्यम्। धातून् वर्धयतीति धातुवर्धनम्। वृष्यं-शुक्रकरमतिशयेनेति बोध्यम्। धातुवर्धनत्वादेव शुक्रकरत्वमात्रस्य सिद्धेः प्रायोग्रहणात् क्वचित्क्षीरं नैवं भवति। तथा चोष्ट्रीक्षीरमीषद्रूक्षोष्णलवणं पठ्यते, अजाक्षीरं च लघु, आविकमुष्णम्, ऐकशफमुष्णं साम्ललवणं चेति। तस्मात्प्रायोग्रहणं कृतम्। स्वादुपकारसत्वादेव क्षीरस्य स्निग्धवृष्यादयो गुणा लब्धा एव। किं पुनरेतैरुद्दिष्टैः ? इति केचित्। तान् ब्रूमहे। मधुररसाश्रितेभ्यः स्निग्धवृष्यादिभ्योपरे स्निग्धवृष्यादयो गुणा बहुतराः क्षीरस्य विद्यन्त इति ज्ञापनायैते स्निग्धादयो गुणाः पुनरुद्दिष्टाः। महाभूतानां हि संयोगादिविशेषात् क्वचिद्रससहचरिता एव गुणा द्रव्यमभिनिविशन्ते। ये रसे समारोप्य वर्ण्यन्ते। यथा-मधुर आयुष्यादिगुणः, अम्लेग्निदीप्तिकृदादयः। केचिच्च रसमनपेक्ष्यैव द्रव्ये निविशन्ते। यथा-मधुररसद्रव्ये मकुष्टतण्डुलीयादौ रूक्षादयो गुणाः। तथा हि स्निग्धादीनां तत्रोपलम्भः प्राप्तो मधुररसाश्लिष्टत्वात्। तस्मान्मकुष्टादिद्रव्यं मधुररससहचरोक्तेन गुणौघेन संयुक्तं वक्तुं युक्तम्। अन्यथा तु, कृतं षड्रसगुणस्वरूपवर्णनमनर्थकमेव स्यात्। तस्मादयमत्र विषयविभागो ज्ञेयः। केचिद्गुणा रससहचरिता द्रव्ये निविशन्ते, यद्वशात्तद्द्रव्यं रसगुणाननुवर्तते। ईदृशं च विषयमुद्दिश्य तन्त्रकृद्भिर्मधुरादिरसानां स्निग्धादिगुणा वर्णिता वेद्याः। केचितु रसनिरपेक्षा एव द्रव्ये निविशन्ते। अत एव तद्द्रव्यं रसगुणान्ननुवर्तते। अस्मिंस्तु विषये रसगुणवर्णनं नोक्तमेव वेद्यम्। तस्मात्क्षीरस्य स्निग्धादियोगात्स्वादुपाकरसत्वे सत्यपि स्निग्धादिगुणवर्णनम्। एवं चोभयथा क्षीरस्य स्निग्धादिगुणयोगादधिकाः स्निग्धादयो ये गुणास्तेस्य सन्तीत्यवगच्छ। अयमेव च व्यवहारोन्यत्राप्येवंविधे शाल्यादौ द्रव्ये विज्ञेयः। ननु, "स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोम्लं पच्यते रसः।" इति (हृ. सू. अ. ९।२१) वक्ष्यते। ततश्च स्वादुरसत्वादेव स्वादुपाकत्वं लब्धम्, तत्किं पाकग्रहणेन ? भणामः। "शालिपिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यते" इत्युक्तम्। तदेतत्क्षीरं गुरुगुणयुक्तमपि विदाहावस्थायां चिरं न तिष्ठति, प्रागेव स्वादुपाकताम् याति। इतीममर्थं ज्ञापयितुं पाकग्रहणम्। स्त्रीणां चाहाररस एवापत्यस्नेहात् क्षीराय सम्पद्यते। तथा च दारुवाहिः-"स्त्रीणामपत्यजाद्धर्षाद्रसः क्षीराय कल्पते। स्नेहाद्रसः क्षरत्येवं हृदयात्क्षीरमेत्यतः॥" इति।

गव्यस्य च पूर्वतरमुपादानं सर्वक्षीरेभ्यो ज्यायस्त्वात्, तथा माहिषमपि तक्रादि गोरसशब्देन प्रथितमिति।

आ० र०- अथ क्षीरवर्गः। "गव्यं माहिषमाजं च कारभं स्त्रैणमाविकम्। एभमैकशफं चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतम्॥" इति। तत्र सामान्यक्षीरगुणानाहः-स्वादुपाकरसमिति। ओजस्यं-ओजोवर्धनम्। स्वादुरसत्वात्स्वादुपाकादिषु सिद्धेषु तेषां ग्रहणमन्येभ्यः स्वादुरसेभ्योऽतिशयार्थम्। धातुवर्धनत्वाच्छुक्रवर्धनत्वे सिद्धे वृष्यग्रहणमपि। प्रायोग्रहणा-दुष्ट्रीक्षीरादावीपल्लवणत्वाद्यपि।

अत्र गव्यं तु जीवनीयं रसायनम्॥२१॥
क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरम्।
श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृड्क्षुधः॥२२॥
जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत्।

स०- अत्र-एषु क्षीरेषु मध्ये, गव्यं पुनः क्षीरं जीवनीयमतिशयेनेति बोद्धव्यम्, जीवनीयमात्रस्यौजस्यमित्यनेनैव क्षीरसामान्यलक्षणेनोक्तत्वात्। ओजस्यं हि जीवनीयमुच्यते। तथा ह्योजःक्षये जीवनीयानामौषधानामुपयोगो निर्दिष्टः। यथा (हृ. सू. अ. ११।३९)-"ओजः क्षीयते कोपादिभिः" इत्युक्त्वानन्तरमुवाच-"जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम्।" इति। अत्र च क्षीरं जीवनीयत्वेन गृहीतमपि पुनरुक्तं प्राधान्यख्यापनार्थम्। तथा च मुनिः (च. सू. अ. २७।२१४)-"प्रवरं जीवनीयानां क्षीरमुक्तं रसायनम्।" इति। रसायनंरसरक्तादीनां श्रेष्ठानां लाभोपायः। तथा चोक्तम् (हृ. उ. अ. ३९।२)-"लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम्।" इति। तथा, क्षतक्षीणहितं-उरःक्षताय हितं क्षीणाय च हितम्। क्षीणः-क्षीणधातुः। तथा, मेधा-धारणशक्तिः, तस्यै हितं-मेध्यम्। "उगवादिभ्यो यत्" इति यत्। एवं बल्यम्। तथा, स्तन्यकरम्। कृञो हेतुताच्छील्येति हेतौ टः, स्त्रीणां स्तन्यकरणे हेतुरित्यर्थः। तथा, सरम्। श्रमादींश्चैकादश नाशयेत्।

आ० र०- गव्यगुणानाह-अत्र गव्यमिति। जीवनीयंप्राणधारणम्। रसायनं-वयःस्थापनम्। क्षतं-क्षतकासः, क्षीणः-क्षयरोगी, तयोर्हितम्। मेध्यं-मेधाजननम्। बल्यं-बलकरम्। स्तन्यकरं-नार्याः क्षीरप्रदम्। अलक्ष्मीः-लक्ष्मीनाशहेतुः। आधिः-मनःपीडा। क्षुत्-अतिक्षुधा, तस्या एव रोगत्वात्॥

हितमत्यग्न्यनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमम्॥२३॥

स०-महिष्या इदं-माहिषं क्षीरम्, अत्यग्निभ्योनिद्रेभ्यश्च हितम्। तथा, गरीयो-गुरुतरम्। तथा, हिमं-शीतवीर्यम्। मुनिरप्याह (च. सू. अ. २७।२१५)-"महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः। स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनां हितं च तत्॥" इति। [स्नेहात् अदूनं-आपूर्णं, स्नेहादूनमिति व्याख्येयम्। न तु स्नेहोनमिति, प्रत्यक्षविरोधात्। तथा च गोक्षीरात् माहिषक्षीरे बहुः स्नेह उपलभ्यते। हरिश्चन्द्रोप्येवमेव व्याचष्टे। तस्मात्स्नेहाधिकमिति व्याख्येयम्।] खरनादे चोक्तम्-"गव्यं स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पयः। यथोत्तरं स्नेहहीनमौरभ्रच्छागमाहिषम्॥ जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथोत्तरम्। पयो गुरुतरं वत्सो यथा तासां प्रवर्धते॥ गुरु शीततरं गव्यान्माहिषं स्वप्नलं पयः। चतुर्थभागस्नेहोनं पित्तघ्नं च विशेषतः॥" इति। यत्तु रविगुप्तः सिद्धसारेध्यगीष्ट-"गव्यात् स्निग्धं गुरुतरं माहिषं स्वप्नकृत्पयः।" इति। तद्बुधैश्चिन्त्यम्, सर्वमतविरुद्धत्वात्।

आ० र०- माहिषगुणानाह-हितमिति। अत्यग्नयः-तीक्ष्णाग्न्यः। अनिद्राः-नष्टनिद्राः। गरीयः-गव्याद्गुरु। सामान्यवचनात्सिद्धेऽपि हिमत्वे हिमग्रहणमतिशयार्थम्। नन्वेवं चेद्गुरुशब्दादीयसुन् न कर्तव्यः, गुरुशब्दादेवातिशयसिद्धेः। मैवम्। शीतत्वादपि गुरुत्वातिशयार्थमीयसुन् कृतः। अत्र चरकसुश्रुतयोर्विरोधः। तत्र चरकः (सू.अ. २७।२१५)-"महिषीणां गुरुतरं गव्याच्छीततरं पयः। स्नेहादूनमनिद्राणामत्यग्नीनां हितं च तत्॥" इति। सुश्रुतः (सू. अ. ४५।५५)-"महाभिष्यन्दि मधुरं माहिषं वह्निनाशनम्। निद्राकरं शीततरं गव्यात्स्निग्धतरं गुरु॥" इति। तत्र चरकोक्तं गव्यान्माहिषस्य स्नेहोनत्वं हृद्यादिगुणविषयम्, माहिषक्षीरजात्स्नेहात् गव्यक्षीरजः स्नेहो हृद्यादिभिर्गुणैरधिक इत्यर्थः। सुश्रुतोक्तं स्नेहाधिकत्वं

मात्राविषयम्, यावतो गव्यात् क्षीराद्यावान् स्नेहस्तावतो माहिषात्ततोऽधिक इत्यर्थः। एत एव खारणादिनोत्तमशब्दः प्रयुक्तः-"गव्यं स्नेहोत्तमं क्षीरं गव्याच्च पयसः पयः। यथोत्तरं स्नेहहीन मौरभ्रच्छागमाहिषम्॥" इति। उदभ्रादीनां यथोत्तरस्नेहहीनत्वमुद्देशवाक्यक्रमापेक्षया- "क्षीराकरा गौर्महिषी अजावी करभी गजी। हयी स्त्री चाष्टमी तेषां पृथक्कर्मगुणान् शृणु॥" इति। गव्यं स्नेहोत्तमम्, ततो जघन्यं माहिषम्, तत आजम्, तत आविकमिति। जघन्यत्वमानं चोक्तं तेनैव-"गुरु शीततरं गव्यात्स्वप्नलं माहिषं पयः। चतुर्थभागस्नेहोनं पित्तघ्नं च विशेषतः॥" इति। निदर्शनं चेदम्। तेन माहिषात् छागं चतुर्थभागस्नेहोनम्, छागादौरभ्रमिति।

अल्पाम्बुपानव्यायामकटुतिक्ताशनैर्लघु।
आजं शोषज्वरश्वासरक्तपित्तातिसारजित्॥२४॥

स०-आजं-छागलं क्षीरं, लघु भवति, अल्पाम्बुपानादिभिर्हेतुभूतैः। अल्पाम्बुपानादित्वं चाजानां स्वभावः, अन्यासां तु देशसात्म्यापेक्षया। ननु, यद्येवं स्वभावादेवाल्पाम्बुपानादेर्गम्यमानत्वादेतदुपन्यासो व्यर्थ एव। अत्रोच्यते। ज्ञापनार्थम्। इदं ज्ञापयति,-यदा अजा अल्पव्यायामगुर्वशनादि कुर्युः, तदा तासामप्यन्यथा क्षीरं भवेत्। एवं च गवादीनामप्याहारादिवशाद्गुरुलघुत्वं चिन्त्यमिति। तेन प्रादोषमपराह्णे यद्गृहीतं पयः, तदपेक्षयौषसं प्रभाते यद्गृहीतं तद्गुरु, चेष्टारहितत्वात्। रात्रौ हि प्राणीनां न कदाचिच्चेष्टा भवति, अत औषसं गुरु। दिवा च धावनप्लवनादिकया चेष्टया प्रादोषं लघु। अनया च दिशा सर्वमपि चिन्त्यम्। अत एव सङ्ग्रहे यदुक्तम् (सू. अ. ६) -"पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्दि तद्धृशम्।" इति। तदेतेनैवोक्तप्रायत्वान्नेहोक्तम्। शोषेत्यादि। शोषादीनां द्वन्द्वः। तान् जयतीति क्विप्। शोषजित्। एवं ज्वरजिदित्यादि।

आ० र०- आजगुणानाह-अल्पाम्बुपानेति। शोषो-राजयक्ष्मा। अल्पाम्बुपाना- दिहेतूपन्यासो निदर्शनार्थः। अजानां तत्स्वभावत्वात्। अल्पाम्बुपानादिषु सत्सु गवादीनामपि पयो लघु विज्ञेयम्, यथाऽजानामित्यर्थः। अर्थाद्विपर्यये गुरु। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ६)- "पिण्याकाम्लाशिनीनां तु गुर्वभिष्यन्ति तद्धृशम्। अचेष्टया च प्रादोषाद्गरीयः स्मृतमौषसम्॥

व्याख्यातोऽनेन लघिमा चेष्टावत्प्रकृतिष्वपि। ह्रस्वेषु वातिदेहेभ्यो मांसेष्वप्येवमादिशेत्॥" इति।

ईषद्रूक्षोष्णलवणमौष्ट्रकं दीपनं लघु।
शस्तं वातकफानाहकृमिशोफोदरार्शसाम्॥२५॥

स०-औष्ट्रकं-उष्ट्रीणां क्षीरं, लघु तथा ईषत्-मनाग्रूक्षोष्णलवणं तथा दीपनं भवति। तथा, वातादीनां शस्तं-वातादिषु पथ्यमित्यर्थः। औष्ट्रकमिति "उष्ट्राद्वुञ्" इति वुञ्। प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमित्युष्ट्रीशब्दादपि।

आ० र०- कारभगुणानाह-ईषद्रुक्षेति। शस्तं-औषधम्। वातकफघ्नत्वेन हेतुविपरीतत्वादानाहादिघ्नत्वे सिद्धेऽप्यानाहादिग्रहणं व्याधिविपरीतत्वख्यापनारथम्।

मानुषं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजित्।
तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः

स०-मानुषीणां क्षीरं वातपित्तासृगभिघाताक्षिरोगजिद्भवति वातश्च पित्तं चासृक् चाभिघातश्चेति द्वन्द्वः, तैरक्षिरोगः, तं जयति यत्तदेवम्। केन प्रयोगेण ? इत्याह-तर्पणाश्चोतनैर्नस्यैः। न त्वभ्यवहारादिना। तर्पणादीनि-स्वे स्वेध्याये वक्ष्यमाणानि।

आ० र०- स्त्रैणगुणानाह-मानुषमिति। तपणं-नेत्रपूरणम्, आश्चोतनं-नेत्रसेचनम्, ताभ्यामक्षिरोगान् जयति। मस्येन शिरोगतांश्च वातादीन्। उक्तं हि चरकेण (सू. अ. २७/२२०)-"जीवनं बृंहणं सात्म्यं स्नेहनं मानुषं पयः। नावनं रक्तपित्तस्य तर्पणं चाक्षिरोगिणाम्॥" इति।

अहृद्यं तूष्णमाविकम्॥२६॥
वातव्याधिहरं हिध्माश्वासपित्तकफप्रदम्।

स०-आविकं क्षीरमुष्णवीर्यं भवति। तथा, अहृद्यं-हृदयायाहितं भवति। तथा, वातव्याधिहरम्। तथा, हिक्कादिप्रदम्। आविकमित्यविशब्दात् स्वार्थे कप्रत्ययान्तात् "तस्येदम्" इत्यण्।

आ० र०- आविकगुणानाह-अहृद्यमिति। खारणादिस्त्वाह-"स्वाद्वम्लपाकं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तकफोल्बणम्। आविकं बृंहणं क्षीरं हिक्काश्वासानिलपहम्॥' इति। तत्र हिक्काश्वासौ कफपित्तजौ करोति, वातजौ हरतीत्यविरोधः। उक्तं हि सुश्रुतेन (सू. अ. ४५/५४)-"आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु पित्तकफावहम्। पथ्यं केवलवातेषु श्वासे चानिलसम्भवे॥" इति।

हस्तिन्याः स्थैर्यकृत्

स०-हस्तिन्याः क्षीरं स्थैर्यकृद्भवति।

आ० र०- एभगुणानाह-हस्तिन्या इति। स्थैर्यकृत्-देहढर्यकृत्। बाढं-अत्यर्थम्।

बाढमुष्णं त्वैकशफं लघु॥ २७॥
शाखावातहरं साम्लमवणं जडताकरम्।

स०-एकः शफो-नखो, यासां वडवादीनां ता एकशफाः, तासामिदं-ऐकशफं क्षीरं, बाढं-अतिशयेनोष्णं भवति। तथा, शाखासु-बाहूरुप्रभृतिषु यो वातः, तं हरतीति शाखावातहरम्। "हरतेरनुद्यमनेच्" इत्यच्। तथा, सम्लवणं-ईषदम्लमीषल्लवणं च। तथा, जडताकरं-अङ्गजाड्यकरणहेतुः। "कृञो हेतुः" इत्यादीना हेतौ टः।

आ० र०- एकशफगुणानाह-उष्णमिति। एकशफाः-अविभागखुरा वडवागर्दभ्यादयः। शाखा-बाह्यो रोगमार्गः। साम्ललवणं-ईषदम्लमीपल्लवणम्। जडता-प्रज्ञाहीनत्वम्।

पयोभिष्यन्दि गुर्वामं, युक्त्या शृतमतोन्यथा॥२८॥

स०-आमं-अक्वथितं, पयोभिष्यन्दि-श्लेष्मप्रकोपि, तथा गुरु भवति। अतः-आमात्, अन्यथा-विपरीतं, युक्त्या शृतं भवति। अनभिष्यन्दि लघु च। लघिमा तु पूर्वावस्थामपेक्ष्योच्यते। युक्तिः-योग उपायः। खरनादेन क्षीरस्य श्रपणे युक्तेः स्पष्टं कृत्वा दर्शिता-"अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लघुतरं शृतम्।" इति।

आ० र०- अपक्वक्षीरगुणानाह-पय इति। अभिष्यन्दि स्रोतःस्रावि। स्त्रैणं त्वपक्वमेव गुणवत्। उक्तं हि सुश्रुतेन (सू. अ. ४५/६२)-"तदेवोक्तं लघुतरमनभिष्यन्दि वै शृतम्। वर्जयित्वा स्त्रियाः स्तन्यमाममेव हि तद्धितम्॥" इति।
पक्वक्षीरगुणानाह-युक्त्येति। अतोऽन्यथा-अनभिष्यन्दि लघु च। युक्तिरुक्ता खारणादिना-"अर्धोदकं क्षीरशिष्टमामाल्लुघुतरं शृतम्। स्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशशोषितम्॥ यथाशृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः।" इति।

भवेद्गरीयोतिशृतं, धारोष्णममृतोपमम्।

स०-अतिशयेन क्वथितं कवलभोज्यमिव सञ्जातं, गरीयो-गुरुतरं भवेत्। खरनादेनोक्तम्-"स्यान्निर्जलं शृतं द्वित्रिचतुरष्टांशशोषितम्। यथाशृततमं सारं गुरु बल्यतमं पयः॥" इति। सुश्रुते (?) चोक्तम्-"शृतशीतं तु पित्तघ्नं शृतोष्णं कफवातजित्। त्यजेद्विवर्णं ग्रथितं विगन्धं विरसं पटु॥ रक्तपित्तप्रशमनी वृष्या सन्तानिका गुरुः।" इति। खरनादेनोक्तम्-"धारोष्णात्सर्वशः क्षीराच्छीतं गुरुतरं भवेत्।" इति। धारोष्णममृतोपमम, निर्दोषत्वात्।

आ० र०- अतिपक्वक्षीरगुणानाह-भवेदिति। गरीयः-अपक्वाद्गुरु।

धारोष्णगुणानाह-धारोष्णमिति। धारायामुष्णं-धारोष्णम्, यस्य मुखमेव पात्रम्। इति क्षीरम्।

अधुना दधिगुणान्निरूपयति-

अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूष्णं दधि वातजित्॥ २९॥
मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत्।
रोचिष्णु शस्तमरुचौ शीतके विषमज्वरे॥ ३०॥
पीनसे मूत्रकृच्छ्रे च, रूक्षं तु ग्रहणीगदे।
नैवाद्यान्निशि नैवोष्णं वसन्तोष्णशरत्सु न॥ ३१॥
नामुद्गसूपं नाक्षौद्रं तन्नाघृतसितोपलम्।
न चानामलकं नापि नित्यं नो मन्दमन्यथा॥ ३२॥
ज्वरासृक् पित्तवीसर्पकुष्ठपाण्डुभ्रमप्रदम्।

स०-अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवंभूतं दधि भवति। तथा, ग्राहि-स्तम्भनम्। तथा चोक्तम्- "भेदि तत्पिण्डितान् भावान् शकृदादीन् भिनत्ति यत्। विपरीतमतो ग्राहि तच्च स्तम्भनमुच्यते॥" इति। तथा, गुरु उष्णं वातजिच्च। मेदआदीनां द्वन्द्वः, तान् करोति यत्तदेवम्। रोचत इति रोचिष्णु। न रोचत एव केवलम्, अरोचकमपि व्यावर्तयतीति शस्तमरुचौ। रोचनं हि घृतपूरादि न त्वरुचिं जयति। अरुचिघ्नं पटोलपत्रं तन्न रोचते। तथा ह्यत्रैव पठिष्यति (हृ. सू. अ. १०।१४)- "तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिम्" इत्यादि। रोचिष्णुत्वादेव चोच्चावचव्यञ्जनपरिवृतैर्मांसमण्डकादिभिरपि सुहितस्यापि दधन्यभिलाष उत्पद्यत एव। अत एव चैतदाहारान्तेभ्यवहरन्ति। शीतक इति विषमज्वरविशेषणम्। शीतकारित्वं तु वाते श्लेष्मणि तत्संसर्गे वा यद्यपि त्रितये सम्भवति, तथापि वातजिद्वातज एव विषमज्वरे दधि प्रयोज्यम्, संसर्गे वा वातोल्बणे। तथा हि शीतज्वर एवोक्तम् (हृ. चि. अ. १।१४२)-"अग्न्यनग्निकृतान् स्वेदान् स्वेदि भेषभोजनम्।" इति। ननु, पीनसे शस्तमिति कथमविशेषेणोक्तम् ? यतश्चत्वारः पीनसा वातपित्तकफसन्निपातजा इति वक्ष्यन्ते। तत्र दध्नो

वाताधिक एव युक्तत्वं, न शेषेषु। अत्र सञ्चक्ष्महे। परिपाकात् पीनसस्योपशान्तिः। परिपाककरं च दधि, उष्णत्वात्। अथवा पूर्ववत्सामान्योक्तावपि यत्र योग्यतास्य वातिके, तत्रैव तदुपकल्प्यताम्। अनुक्तेष्वपि हि सामान्योपक्रमो वस्तुवशाद्विषेष्वेव विपरिणमति। तथा ह्यत्रैवोपरिष्टाद्दुग्धकर्मसु व्यतीतम्-"श्रमभ्रममदालक्ष्मीश्वासकासातितृड्क्षुधः। जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेत्॥" इति। न च सर्वेष्वेव कासश्वासकृच्छ्रास्रपित्तेषु पयः कार्मुकमिति। तथा, ग्रहणीरोगे तु तद्रूक्षं शस्तम्। अनेन च हेतुना दध्नः प्रकृतिस्थस्य स्निग्धत्वं युक्त्यैवोक्तम्। यतो ग्रहण्यां रूक्षं-उद्धृतसारमुद्दिष्टम्। निशि नैव-न किञ्चिदद्यात्। नैवाद्यान्निशि नैवोष्णमित्येवकारा आत्यन्तिकनिषेधाय। रात्रौ निषेधाद्दिवा भुञ्जीतेत्यर्थादवगम्यते। नैवोष्णं-अग्न्यादितापात्तप्तम्। तथा, वसन्तग्रीष्मशरत्सु न भोज्यम्। अन्यतावपि मुद्गसूपादीनामन्यतमेन रहितं न भोज्यम्। तत्र घृतसितोपलयोः समांशिकतयोरेव योगेन पथ्यत्वमिच्छन्ति। मुद्गसूपादीनां तु मिश्रीभावो दध्ना जन्यमानस्य दोषस्य प्रतिबन्धार्थं कल्प्यते, रक्तपित्तवत्। यथासमीरणोल्वणेऽस्रपित्ते तित्तिर्यादीनामौष्ण्यमुदुम्बरादिरसेन प्रतिबध्नाति। नित्यमिति। यद्युपशेते शरीरस्य तथाप्युदकरोगावहत्वान्न शीलनीयम्। अत एव मात्राशितियेप्यतिदोषलत्वादस्य निषेधं करोति। तथा च वक्ष्यति (हृ. सू. अ. ८।४०)-"किलाटदधिकूचिका" इत्यादि। नो मन्दमिति। दुग्धावस्थां व्यतीत्य दध्यवस्थामसम्प्राप्तमन्तरालवर्ति-मन्दकमित्युच्यते। तस्मिन् सत्यपि स्नेहे परिणतिविशेषेण कालात्मना स्रोतसामत्यन्तोपलेपकृतो दोषत्रयकोपोपि भवतीत्यतीव वर्जनीयमेव मन्दकनिषेधश्चोपलक्षणार्थः, तेन मद्यादीनप्यप्राप्तरसान्नोपयुञ्जीतेत्यवगन्तव्यम्। अन्यथेत्यादि। प्रशब्द एवं द्योतयति-विधिभ्रष्टं दधि निषेव्यमाणं प्रकर्षेण ज्वरासृक्पित्तादीन् ददाति। ननु, शुक्रकृत्त्वबलवर्धनत्वाद्दीपनत्वमनुपपन्नम्। शुक्रकृद्बलवर्धनानि हि द्रव्याणि प्रायेण गुरूणि भवन्ति। अतो दध्येवंगुणं सत्कथं नामाग्निकृत्स्यात् ? अत्राचक्ष्महे। अम्लत्वादुष्णवीर्यत्वाच्च युक्तमेव। यतो रसविपाकाभ्यामम्लं वीर्येणोष्णं च दधि, अतोऽग्निकृत्त्वमस्मिन्नुपपन्नमिति। ननु, शुक्रकरत्वं दध्नो न युक्तम्। यतोऽम्लपाकरसं दधीत्यधीतमाचार्येण, अम्लश्च शुक्रनाशनः, तस्माच्छुक्रकृत्त्वमयुक्तम्। अत्राचक्ष्महे। स्निग्धत्वबृंहणत्ववातघ्नत्वबल्यत्वैः शुक्रकृत्त्वमुपपन्नमेव। तथा च वक्ष्यति (हृ. सू. अ. ९।२२)-"किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्। गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन॥" इति। ननु,

वातजिदित्यनेन नार्थः। यानि खलु द्रव्याणि बल्यस्निग्धगुरूष्णयुक्तानि, तानि वातघ्नान्येव दृष्टानि। तस्माद्वातजिदिति न वाच्यम्। नैवम्। सक्तुमद्यसूर्यतापमन्दकादिषु व्यभिचारात्। तथा हि-सक्तवो वातला वृष्या रूक्षा बलकराश्च। मार्द्वीकादिमद्यं हर्षणत्वाद्वृष्यं वातलं च। तथा च वक्ष्यति (हृ. उ. अ. ४०।३५)-"मनसो हर्षणं यच्च तत्सर्वं वृष्यमुच्यते।" इति। मद्यं च मात्रा पीतं हर्षणं भवति। तथा च मुनिः (च.चि.अ.२४।५९)-"हर्षमूर्जप्रदं पुष्टिमारोग्यं पौरुषं परम्। युक्त्या पीतं करोत्याशु मद्यम्" इति। सूर्यतापश्चोष्णोपि सन्मारुतस्य वृद्धये। तथा च मुनिः (च.चि.अ. १४।१३)-"कषायकटुतिक्तानि रूक्षशीतलघूनि च।" इत्यारम्भ्य यावत् "वातातपौ भयं शोको हेतुर्वातार्शसामिति॥" इति। मन्दकं च स्निग्धाम्लगुरुगुणयुक्तमपि त्रिदोषकरम्। तथा च मुनिः (च. सू. अ. २७।२२४)-"त्रिदोषं मन्दकम्" इति। त्रिषु च दोषेष्वन्तर्भूतः पवन इति चैवं व्यभिचारदर्शनाद्वातजिदित्युक्तम्। क्षीरस्य च दध्यात्मना परिणमतोनभिव्यक्ताम्लाभिव्यक्ताम्लात्यम्ललक्षणास्तिस्रोवस्थाः सम्पद्यन्ते। तत्र मन्दजातं-अनभिव्यक्ताम्लम्। सम्यग्जातं-अभिव्यक्ताम्लम्। अतिजातं-अत्यम्लम्। तत्र मन्दजातं त्रिदोषकृत्त्वान्निषिद्धम्। सम्यग्जातस्यैते पूर्वोक्ता गुणाः। किञ्चिद्धीनाश्चात्यम्लस्य। तथा, सुजातेत्यम्ले च दध्नि सरमण्डौ स्तः। तत्र दध्न उपरिभागः सरः, अधो मण्डः। एतद्गुणास्तु लाघविकत्वान्नेहोक्ताः। मुनिना च दर्शिताः (च.सू.अ. २७।२२४)-"त्रिदोषं मन्दकं जातं वातघ्नं दधि शुक्रलम्। सरः श्लेष्मानिलघ्नस्तु मण्डः स्रोतोविशोधनः॥" इति। श्लेष्मपित्तरक्तकृत्त्वं चाम्लपाकरसोष्णवीर्यत्वादेवात्रगम्यते। यत्तु साक्षादेतेषामुपादानं तत् प्रकर्षार्थम्। अन्येभ्योम्लद्रव्येभ्यो दध्येतान्यतिशयेन करोतीति। नैवाद्यान्निशीत्यादौ ग्रन्थे चैकस्मिन्नेव नकारे कर्तव्ये यदनेकनकारकरणं तच्छास्त्रनिषिद्धदधिभक्षणादतिप्रत्यवायज्ञापनार्थम्। चरकोक्तश्च मङ्गल्यगुणो नेहोक्तः, चिकित्सायामनुपयोगित्वात्। अत एव सर्पिरादीनां मङ्गल्यानामपि चरकेपि मङ्गलत्वं नावादीदिति। सुश्रुते तु (सू.अ. ४५।६८) दध्नो विशेषगुणा उक्ताः। यथा-"दध्याजं कफपित्तघ्नं लघु वातक्षयापहम्। दुर्नामश्वासकासेषु हितमग्नेश्च दीपनम्॥ विपाके मधुरं वृष्यं रक्तपित्तप्रणाशनम्। बलासवर्धनं स्निग्धं विशेषाद्दधि माहिषम्॥ विपाके कटु सक्षारमम्लं भेद्यौष्ट्रकं दधि। वातमर्शांसि कुष्ठानि कृमीन् हन्त्युदराणि च॥ वातघ्नं कफकृत्स्निग्धं विशेषान्न च पित्तकृत्। कुर्याद्भक्ताभिलाषं च दधि यत् सुपरिस्रुतम्॥ शृतक्षीराच्च यज्जातं गुणवद्दधि तत्स्मृतम्। वातपित्तहरं रुच्यं धात्वग्निबलवर्धनम्॥ दधि त्वसारं रूक्षं च ग्राहि

विष्टम्भिवातलम्। दीपनीयं विशेषेण सकषायं रुचिप्रदम्॥" इति। केवलमपि स्वल्पं कदाचिद्दधि भुञ्जितेत्यर्थादवगम्यते। अन्यथा केवलस्य गुणकथनं निष्फलमेव स्यादिति केचिदाहुः।

आ० र०- आधिगुणानाह-अम्लपाकरसमिति। ग्राहि-स्तम्भनम्। रोचिष्णु-स्वयं रोचते। अरुचौ शस्तं-अन्यान्यपि रोचयति। शीतके-शीतज्वरे। विषमज्वरे तु-अशीतेऽपि।

रूक्षदधिगुणानाह-रूक्षं त्विति। रूक्षं-उद्धृतस्नेहम्, ग्रहणीदोषे शस्तम्।

दधिभोजनं नियमयति-नैवेति। उष्णं-अग्न्यादितप्तम्। उष्णो-ग्रीष्मः। सितोपला-शर्करा। नित्यं-प्रत्यहम्। मन्दंअसम्यग्निष्पन्नम्। वसन्तादिभ्योऽन्यदा दिवा घृताद्यन्यतमोपेतं शीतं सुजातमेकाहाद्यन्तरं दधि भुञ्जीतेति मथितार्थः।

नियमातिक्रमे दोषमाह-अन्यथेति।

तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजित्॥ ३३॥
शोफोदरार्शोग्रहणीदोषमूत्रग्रहारुचीः।
प्लीहगुल्मघृतव्यापद्गरपाण्ड्वामयान् जयेत्॥ ३४॥

स०-तक्रं लघु कषायाम्लं दीपनं कफवातजिच्च भवति। तथा, शोफादीनेकादश जयेत्। घृतस्यातिपानात् व्यापत्-रोगो घृतव्यापत्। गरः-कृत्रिमो विषविशेषः। सुश्रुते चोक्तम् (सू.अ.४५।८६)-"नैव तक्रं क्षते दद्यान्नोष्णकाले न दुर्बले। न मूर्च्छाभ्रमदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके॥ शीतकालेऽग्निमान्द्ये च कफोत्थेष्वामयेषु च। मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं प्रशस्यते॥" इति। तथोक्तम् (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)-"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु। पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेवोपयोजयेत्॥" इति। "मन्दजातं मरुत्कोपि रूक्षाभिष्यन्दि दुर्जरम्। अतिजातं भृशाम्लौष्ण्यतैक्ष्ण्यात्पित्तकरं परम्॥ दोषघ्नमुद्धृतस्नेहं सस्नेहमपि शोफजित्।

(सु. सू. अ. ४५।८९)-'वातेऽम्लं सैन्धवोपेतं, स्वादु पित्ते सशर्करम्॥ हितं तक्रं कफे साम्लं व्योषसौवर्चलान्वितम्। तक्राल्लघुतरो मण्डो दुर्जरा तक्रकूर्चिका'॥" इति।

आ० र०- तक्रगुणानाह-तक्रमिति। मथितं दधि-तक्रम्। तद्द्विविधं, -सजलं निर्जलं च। सजलं द्विविधं, -सस्नेहमस्नेहं च। तत्रास्नेहस्यैते गुणाः। सस्नेहस्य गौरवात्किञ्चिदूनाः। निर्जलस्य ततोऽप्यूनाः। तथा चोक्तम् (सुश्रुते सू. अ. ४५/८५)- "मन्थनाद्यत्पृथग्भूतस्नेहमर्द्धोदकं च यत्। नातिसान्द्रद्रवं तक्रं स्वाद्वम्लं तुवरं रसे॥" इति। तथा (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)-"दण्डाभिमथनाद्दध्नो गुरुणश्चातिशोफदात्। अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रं शोफहरं लघु॥" इति। कफघ्नत्वे विशेष उक्तः सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)-"तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु।" इति। मूत्रग्रहो-मूत्रकृच्छ्रम्। घृतस्यातिपानादुत्पन्नो रोगो-घृतव्यापत्। गरं-कृत्रिमं विषम्।

तद्वन्मस्तु सरं स्रोतःशोधि विष्टम्भजिल्लघु।

स०-मस्तु तद्वत्-तक्रवद्गुणैर्वेद्यम्। तथा, सरम्। तथा, स्रोतःशोधिः। तथा, विष्टम्भजित्। सुश्रुते चोक्तम् (सू.अ.४५।८१) -"तृष्णाक्लमहरं मस्तु लघु स्रोतोविशोधनम्। अम्लं कषायानुरसमवृष्यं कफवातजित्॥ आह्लादनं प्रीणनं च भिनत्त्याशु मलं च तत्। बलमावहति क्षिप्रं तथा भक्तस्य रोचकम्॥" इति।

आ० र०- मस्तुगुणानाह-तद्वदिति। सुजातस्य दध्नो द्रवभागो-मस्तु। दोषपूर्णानि स्रोतांसि शोधयतीति-स्रोतःशोधि। सरं-मलानुलोमनम्। विष्टम्भजित्-वातानुलोमनम्। भेदिनोऽपि कूष्माण्डादेर्विष्टम्भित्वदर्शनात् ग्राहिणोऽपि नागरस्य विबन्धनुत्त्वदर्शनादुभयोर्ग्रहणम्। तद्वदिति लघुत्वे सिद्धे लघ्वित्यतिशयार्थम्।

नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्निकृत्॥ ३५॥
सङ्ग्राहि वातपित्तसृक्क्षयार्शोऽर्दितकासजित्।

स०-नवनीतं नवं-नवोद्धृतं, लघु वृष्यं च। तथा, शीतं-शीतवीर्यं, बलवर्णाग्निकरं च। तथा, सङ्ग्राहि वातादिजिच्च। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू.अ.६)-"शीतं स्वादु कषायाम्लं नवनीतं नवोद्धृतम्।" इत्यादि।

आ० र०- नवनीतगुणानाह-नवनीतमिति। नवं-सद्यस्कम्। असृक्-रक्तम्। क्षयो-राजयक्ष्मा। अर्दितं-एकायामः।

क्षीरोद्भवं तु सङ्ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजित्॥ ३६॥

स०-क्षीरोद्भवं तु-क्षीरादेव जातं मथित्वोत्पादितं, नवनीतं सङ्ग्राहि रक्तपित्ताक्षिरोगजिच्च भवति।

आ० र०- क्षीरनवनीतगुणानाह-क्षीरोद्भवमिति। क्षीरोद्भवं-क्शीरमथनोद्भवम्। सर्पैरप्येवं द्विविधं ज्ञेयम्।

शस्तं धीस्मृतिमेधाग्निबलायुःशुक्रचक्षुषाम्।
बालवृद्धप्रजाकान्तिसौकुमार्यस्वरार्थिनाम्॥ ३७॥
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनाम्।
वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरापहम्॥ ३८॥
स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परम्।
सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्मसहस्रकृत्॥ ३९॥

स०-घृतं धीप्रभृतीनामग्निग्लपितात्मान्तानां शस्तं-हितम्। धीः-बुद्धिः, वस्तुग्रहणशक्तिः। स्मृतिः-अतीतविचारशक्तिः। प्रजार्थिनां शस्तम्। प्रजा-अपत्यम्, तदर्थिनां। शुक्रस्य सफलताकरमित्यर्थः। तथा, वातादिघ्नम्। तथा, स्नेहानां-तैलादीनां, उत्तमं-श्रेष्ठम्। तथा,

शीतम्। वयसः स्थापनं-जरया विना वयसः स्थापनमित्यर्थः। सहस्रवीर्यमिति। सहस्र-शब्दोनेकार्थः, अनेकशक्तीत्यर्थः। कथम् ? विधिभिः,-योगसंस्कारादिभिर्घृतमनेकशक्तिः सम्पद्यते। येन द्रव्येण प्रयुज्यते संस्क्रियते वा, तच्छक्तिमेवानुरुध्यते। अथवा तत्संयोगाच्छक्त्यन्तरमन्यदारोहति। अतो हेतोः सहस्रशब्दोनेकार्थः। अन्यथा द्रव्याणामानन्त्यात्कथं दशशतसंख्यावाच्येव। सहस्रपाक्यं हि सर्पिरुक्तम्, न सहस्रपाक्यात्परेण। तत्र चेदं सहस्रपाक्यत्वे प्रयोजनम्-पाकसहस्रं यावदस्य संस्कारोनुवर्तते, नातःपरम्। अन्यथा सहस्रपाकात्परेण किमिति पाको नोक्तः ? तस्मादासहस्रं पाकानां शक्त्यन्तराण्यारोहन्ति पाकाः, न ततः परेणेति। तथा, कर्मसहस्रकृत्-अनेककार्यकृत्।

आ० र०- घृतगुणानाह-शस्तमिति। उपदिष्टग्रहणे शक्तिः-धीः। गृहीतस्य विच्छेदेन धारयितुं शक्तिः-स्मृतिः। अविच्छेदेन-मेधा। प्रजादिभिरर्थिशब्दः सम्बध्यते। प्रजाअपत्यम्। क्षतक्षीणः-क्षतकासपीडितः। परीसर्पो-विसर्पः, शस्त्रं-शस्त्रघातः, अग्निः-अग्निदाहः, तैस्त्रिभिर्ग्लपितः-पीडितः, आत्मा-शरीरं येषां ते तथा। शोषो-राजयक्ष्मा। ज्वरो-जीर्णज्वरः, नवस्य स्नेहानर्हत्वात्। स्नेहानां-तैलादीनाम्। वयसः-यौवनस्य। योजनया कर्मसहस्रकृत्बहुतरकार्यकृत्। यतः सहस्रवीर्यं-बहुतरशक्तियुक्तम्। कैः? विधिभिः, -योगसंस्कारपानाभ्यञ्जनानुवासनादिभिः।

मदापस्मारमूर्छायशिरःकर्णाक्षियोनिजान्।
पुराणं जयति व्याधीन् व्रणशोधनरोपणम्॥४०॥

स०-पुराणं-अतीतबहु कालं, पञ्चदशादिवर्षस्थितं, घृतं मदादीन् व्याधीन् जयति। व्रणानं पैच्छिल्यादीन् शोधयति। तथा, व्रणान् रोपयति। सङ्ग्रहे चैवमध्यैष्ट (सू. अ. ६)-"व्रणशोधनरोपणम्। पूर्वोक्तांश्चाधिकान्कुर्याद्गुणांस्तदमृतोपमम्॥ तद्वच्च घृतमण्डोपि रूक्षस्तीक्ष्णस्तनुस्तु सः।" इति।

आ० र०- पुराणघृतगुणानाह-मदापस्मारेति। मूर्च्छायोमूर्च्छा। शोधनं-दुष्टव्रणानाम्, रोपणं-शुद्धानाम्। दशवर्षोषितं-पुराणम्। उक्तं च- "उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम्। लाक्षारसनिभं शीतं प्रपुराणमतः परम्॥" इति।

बल्याः किलाटपीयूषकूर्चिकामोरणादयः।
शुक्रनिद्राकफकरा विष्टम्भिगुरुदोपलाः॥४१॥

स०-किलाटादयो बल्याः। तथा, शुक्रादिकाराः। तथा, विष्टम्भिनो गुरवो दोषलाश्च स्युः। आदिग्रहणात्तक्रपिण्डकक्षीरशाकयोर्ग्रहणम्। वह्निनाशकत्वं चैषां बल्यत्वेन शुक्रकृत्त्वेन विष्टम्भिदोषलत्वेनावगतमेवेति 'वह्निसादनाः' इति ग्रन्थकृता नेहकृतम्। सङ्ग्रहे तु स्पष्टार्थं कृतमेव। तत्र, किलाटः-अल्पक्षीरो बहुना तक्रेण कृतः। पीयूषः-सद्यःप्रसूताक्षीरकृतः।स् कूर्चिका-दधितक्रकृता किलाटिका। मोरेणः-क्षीरसदृशः किलाटिकः। पिण्डनं-उत्तरापथे प्रसिद्धम्। क्षीरशाकः-प्रसिद्धः।

आ० र०- किलाटादयो गुणानाह-बल्या इति। दध्ना तक्रेण वा सह पाकात्पृथग्भूतं घनद्रवभागं क्षीरं-कूर्चिका। सैव पाकाद्विना-क्षीरशाकः। तयोर्घनभागः पृथगुद्धृतः-किलाटः, द्रवभागो-मारेणः। प्रसूतिदिनादारभ्य यावन्मलिन घनं क्षीरं तावत्-पीयुषः। आदिशब्दात् क्षीरशाकतक्रपिण्डकौ। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ६)-"बल्याः किलाटकूर्चिकातक्रपिण्डकमोरणाः। सक्षीरशाकपीयुषा रोचना वह्निसादनाः॥ इति। घनवस्त्रबद्धं स्वयं स्रुतद्रवभागं तक्रं-तक्र-पिण्डकः। विष्टम्भिनः-अधोवातावरोधिनः। दोषलाः-आमसञ्चयकारिणः। दोषशब्देनात्र आमो ग्राह्यः, "सदोषशब्दं च सकृत् द्रवं सृजति वेगवत्।" (हृ. नि. अ. २/७८) इत्यादिवत्। न तु वातादयः, कफस्य पृथग्ग्रहणातन्त्रान्तरे वातघ्नत्वाच्च। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४५/९१)-"बल्यः किलाटोऽनिलहृत् पुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः। मधुरो बृंहणौ वृष्यौ तद्वत्पीयूषमोरणौ॥इति। कूर्चिकामोरणावत्र दधिभवौ ग्राह्यौ। तक्रकूर्चिकायास्तन्त्रान्तरे वातलत्वात् तन्मोरणस्य च लघुत्वात्। यदाह सुश्रुतः (सू. अ.

४५/९०)-"ग्राहिणी वातला रूक्षा दुर्जरा तक्रकूर्चिका। तक्राल्लघुतरो मण्डो दधिकूर्चिकतक्रजः॥" इति। कूर्चीकृतं तक्रं-तक्रकूर्चिका।

गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निन्दिते चाविसम्भवे।

इति क्षीरवर्गः।

स०-गोसम्भवे क्षीरघृते श्रेष्ठे। आविके च निन्दिते-गर्हिते। घृतस्य च क्षीरविकारोपलक्षणार्थत्वाद्दधितक्रमस्त्वादीनामपि गव्यानां श्रेष्ठत्वमेव वेद्यम्। अत एवाविसम्भवानां दधितक्रादीनामधमत्वमेव वेद्यम्, न क्षीरघृतयोरेव। अत एव सङ्ग्रहे सुस्पष्टं कृत्वोक्तम् (सू. अ. ६)-"विद्याद्दधिघृतादीनां गुणदोषान् यथापयः।" इति। अस्य ह्ययमर्थः-घृतादीनां पयोगुणानतिक्रमेण गुणान् विद्यात्। यथाशब्दस्य पदार्थानतिवृत्त्यर्थेस्याव्ययीभावः। तेनैतदुक्तं भवति। यथा-"स्वादुपाकरसम्" इत्यादीना सामान्येन क्षीरगुणा उक्ताः। तद्वद्दध्यादीनामपि सामान्येनैव गुणा उक्ताः। विशेषाभिलाषे तु दध्यादीनां सत्स्वपि सामान्यगुणेषु प्रकृतिभूतं यत्क्षीरं तद्गुणोच्चयोपि ग्राह्य इति। खरनादे तूक्तम्-"दध्यादीनां तु तज्जानां सामान्ये गुणकर्मणी। तथा स्वात् स्वादपि क्षीराद्दध्यादीनां विशेषणम्॥" इति। गव्यमिति "गोपयसोर्यत्" इति यत्। बाहुल्येन क्षीरनिर्देशात्क्षीरवर्गोयम्। दधिनवनीतादीनां तु तद्विकारभूतत्वात्। इति क्षीरवर्गः।

आ० र०- क्षीराणां घृतानां च तारतम्यमाह-गव्ये क्षीरघृत इति। गव्याविकयोरुत्तमाधमत्वादितरेपां मध्यमत्वं ज्ञेयम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.६)-"विद्याद्दधिघृतादीनां गुणदोषान् यथापयः।" इति। इति क्षीरवर्गः।

क्षीरवर्गादनन्तरमिक्षुवर्ग आरम्भ्यते, गुणक्रियातुल्यत्वात्। तथा, हि-इक्षुरपि क्षीरवत्सरगुरुस्निग्धबृंहणादिगुणकर्मा_

अथेक्षुवर्गः।

इक्षोः सरो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत्॥४२॥
वृष्यः शीतोस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रसः।

स०-इक्षो रसः सरत्वादिगुणयुक्तः। तथा, कफमूत्रकृत्। सरः-शकृद्भेदीति कथ्यते। तथा, (हृ. सू. अ. ६।८४)-"गुर्वी सरा तु पालक्या" इत्युक्त्वानन्तरमुक्तवान्-"पालक्यावत्स्मृतश्चञ्चुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः।" इति चञ्चुशाकस्य सङ्ग्रहणेन गुणेन सरत्वं बाधितमिति। अत्र स्निग्धबृंहणवृष्यमधुरादिगुणेन युक्तं च द्रव्यं प्रायः पवनहन्तृ दृष्टम्। अथोस्यापीक्षुरसस्य मारुतजित्त्वं वेद्यम्। ग्रन्थकृता तु स्पष्टं कृत्वा नोक्तम्। भुक्ते हि समीरणकृत्त्वमस्य दृष्टम्। तथा च सङ्ग्रहे (सू.अ.६)-"वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः।" इति। खरनादेप्युक्तम्-"मारुताध्मानजननश्चक्षुष्यो बृंहणो रसः।" इति।

आ० र० -अथेक्षुवर्गः। इक्षुरसगुणानाह-इक्षोः सर इति। गुर्वादिगुणत्वाद्वातघ्नत्वमर्थसिद्धम्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ.६)-"वृष्यः शीतः पवनजिद्भुक्ते वातप्रकोपनः।" इति। "मारुताध्मानजननश्चेक्षूणां भक्षितो रसः।" इति खारणादिनाप्युक्तं वातलत्वं भुक्तमात्रपीतेक्षुरसविषयम्।

सोग्रे सलवणो, दन्तपीडितः शर्करासमः॥४३॥

स०-स च-रसः, अग्रे-इक्षुप्रान्ते जातः, सलवणः-ईषल्लवणः। सुश्रुते चोक्तम् (सू.अ.४५।१५६)-"अतीव मधुरो मूले, मध्ये मधुर एव च। अग्रे त्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः॥" इति। पाषाणादिसङ्क्षुण्णस्येक्षोः सद्य एव यो रस उत्पद्यते, तस्यैते यथोक्ता गुणा वेद्याः, नान्यथा पीडितस्येक्षुरसस्य। यन्त्रदन्तादिपीडितस्यान्यथा शास्त्रकृता गुणो निर्दिश्यते। दन्तपीडितो यः, स शर्करासम इति।

आ० र०- इक्ष्वग्रभागरसगुणानाह-सोऽग्र इति। सलवणः-ईषल्लवणः। अग्रशब्देनेक्षोस्तत्पर्वणां चाद्यन्तौ भागौ। उक्तं हि खारणादिना-"मध्यकाण्डे सुमाधुर्यमिक्षोर्मूलाग्रपर्वसु। माधुर्यं साम्ललवणं विदाही तेन यान्त्रिकः॥' इति। यत्तूक्तं सुश्रुतेन (सू.अ. ४५।१५६)-" अतीव मधुरो मूले, मध्ये मधुर एव च। अग्रेऽक्षिषु च विज्ञेय इक्षूणां लवणो रसः॥" इति। तत्र मूलशब्देन मध्यमकाण्डानां प्रथमं काण्डम्। अक्षिषु-सन्धिषु।

दन्तपीडितेक्षुगुणानाह-दन्तपीडित इति। शर्करासम इति दाहघ्नत्वादिभिर्गुणैः।

यान्त्रिकस्त्वन्यगुण एवेत्याह-

मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्मलसङ्करात्।
किञ्चित्कालं विधृत्या च विकृतिं याति यान्त्रिकः॥४४॥
विदाही गुरुविष्टम्भी तेनासौ

स०-मूलं चाग्रं च जन्तुजग्धादयश्च मूलाग्रजन्तुजग्धादयः, तेषां तथाविधानामिक्षूणां पीडनं, तस्मान्मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनात्। तथा, मलसङ्करात्-मलमिश्रणात्। तथा, किञ्चित्कालं विधृत्या च-यान्त्रिके रसे स्वल्पकालं विधृतिः-विलम्बश्च दृष्टः। तदैतेः कारणैर्यान्त्रिको रसो विकृतिं याति-स्वभावान्यथात्वं प्राप्नोति। तथा-गुरुरधिकं गुरुः सम्पद्यते, अविदाहि विदाहि, अविष्टम्भी विष्टम्भी, इत्येवंविधास्य विकृतिः। यान्त्रिकस्य च रसस्य बाहुल्येन लोके मूलादिसहितस्य पीडनात्कालविलम्बोपलब्धेश्च ग्रन्थकृदेवं समवोचत्। अत एव हेतुनिर्देशोत्र कृतः, हेत्वभावात्कार्याभावप्रतिपादनाय। तेन यदातिनिपुणधीभिर्मूलादिरहितः पीड्यते, कालविलम्बितं च नोपयुज्यते, तदा विकृतिं याति, तेन-हेतुना, असौ यान्त्रिको, विदाह्यादिगुणः सम्पद्यते। विदाही-जठराग्निसंयोगाद्यः पाकं गच्छन्मध्यमायामेवावस्थायां विदह्यमानः पित्तं कुर्वंश्चिरकालमवतिष्ठते, न द्रागेव जरां याति गुरुत्वादथवा वस्तुस्वभावात्, स विदाहगुणयुक्तो

भावो भण्यते। तस्मात् गुरुस्वाभाव्याद्विदाही कथितः। तथा चोक्तं धान्वन्तरे-"शालिपिष्टमयं सर्वं गुरुभावाद्विदह्यते।" इति।

आ० र०- यन्त्रपीडितगुणानाह-मूलाग्रेति। जन्तुजग्धःकृमिभक्षितावयवः। आदिशब्दात् त्वगादयः। मलो-यन्त्रादिलग्नः। किञ्चित्कालं विधृत्या-पीडनग्रहणादिकालविलम्बेन, विकृतिं-माधुर्यादिन्यूनत्वं, याति। यद्यपि सर्वमन्नपानं विदाहि, विदग्धावस्थाया अवश्यंभावात्, तथापि यच्चिरकालं विदग्धावस्थामनुभवति, तद्विदाहीत्युच्यते। तेन-विकृतिं गमनेन, असौ-यान्त्रिकः। हेतूपन्यासाद्धेत्वल्पत्वेन दोषाल्पत्वं ज्ञेयम्।

तत्र पौण्ड्रकः।
शैत्यप्रसादमाधुर्यैर्वरस्तमनु वांशिकः॥४५॥

स०-तत्र-तेषु इक्षुरसेषु मध्ये, पौण्ड्रको रसो वरः-सर्वेक्षुरसेभ्यः श्रेष्ठः। कथम् ? शैत्यादिभिर्हेतुभूतैः। शीतस्य भावः-शैत्यम्। "गुणवचन" इत्यादिना ष्यञ्। प्रसादः-प्रसन्नत्वम्। माधुर्यं-स्वादुता। तमनु वांशिकः-हीनार्थेनुशब्दस्य "कर्मप्रवचनीययुक्त" इति द्वितीया, शैत्यादिभिः पौण्ड्रकाद्धीनो वांशिक इत्यर्थः।

आ० र०- -अथेक्षुविशेषगुणाः। तत्र पौण्ड्रकगुणानाह-तत्र पौण्ड्रक इति। पौण्ड्रकः-श्वेतेक्षुः। प्रसादो-नैर्मल्यम्। वांशिकगुणानाह-तमन्विति। तमनु-तस्मात्पौण्ड्रकाद्धीनः। हीनार्थस्यानोः कर्मप्रवचनीयत्वात् द्वितीया। वांशिको-नीलेक्षुः।

शतपर्वककान्तारनैपालाद्यास्ततः क्रमात्।
सक्षाराः सकषायाश्च सोष्णाः किञ्चिद्विदाहिनः॥४६॥

स०-शतपर्वकादयः, ततः-वांशिकात्, क्रमात्-उत्तरोत्तरं, शैत्यादिभिर्हीनाः। ते च शतपर्वकादय ईषत्क्षारत्वेन युक्ता ईषत्कषायरसा ईषदुष्णाः किञ्चिद्विदाहिनश्च।

आ० र०- शतपर्वादिगुणानाह-शतपर्वकेति। शतपर्वकः-ह्रस्वबहुपर्वा। कान्तारनैपालौ-स्वनामप्रसिद्धौ। आद्यशब्दाद्दीर्घपत्रादयः। ततः-वांशिकात्, क्रमात्-उत्तरोत्तरं हीनाः। सक्षाराः-ईषपल्लवणाः।

फाणितं गुर्वभिष्यन्दि चयकृन्मूत्रशोधनम्।

स०-फाणितं-क्षुद्रगुडिभूत इक्षुरसः, गुरु-अतिशयेनेत्यर्थाद्वेद्यम्, गुरुत्वमात्रस्येक्षुरसेप्युक्तत्वात्। अभिष्यन्दि। तथा, चयकृत्-त्रिदोषकरम्। मूत्रशोधनं-मूत्रमतिवाहयति। तन्त्रान्तरे चोक्तम्-"रूक्षं मधूकपुष्पोत्थं फाणितं वातपित्तकृत्। कफघ्नं मधुरं पाके कषायं बस्तिदूषणम्॥" इति।

आ० र०- अथेक्षुरसविकाराः। ते च पञ्च,-"इक्षो रसस्य समलत्र्यंशार्द्धाङ्घ्रिमला मलाः। विकाराः फाणितगुडमत्स्यण्डीखण्डशर्कराः॥" इति। तत्र फाणितगुणानाह-फाणितमिति। चयकृत्-विशेषाग्रहणात् त्रयाणां दोषाणाम्।

नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः॥४७॥
प्रभूतकृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफोपरः।

स०-गुडो धौतः-संस्कारवशान्निर्मलो, नातिश्लेष्मकरः-किञ्चित्कफकर इत्यर्थः। मूत्रं च शकृच्च मूत्रशकृत्, सृष्टं-बहिः क्षिप्तं, मूत्रशकृद्येन स एवम्। प्रभूत इति। अपर इति धौतात्-विशुद्धादन्यः, समल इति यावत्। प्रभूताः कृमिमज्जासृङ्मेदोमांसकफा यस्य स एवम्। कारणे कार्योपचाराद्गुडोप्येवमुक्तः। यथा-आनूपोदकं पादरोग इति। प्रभूतकृम्यादीन् करोतीत्यर्थः।

आ० र०- गुडश्चतुर्धा,-धौताधौतपुराणनवभेदेन। तत्रधौतगुडगुणानाह-नातिश्लेष्मकर इति। सृष्टमूत्रशकृत्-मलानुलोमनः। अधौतगुडगुणानाह-प्रभूतकृमिमज्जेति।

अधौतगुडगुणानाह-प्रभूतकृमिमज्जेति।
हृद्यः पुराणः पथ्यश्च, नवः श्लेष्माग्निसादकृत्॥४८॥

स०-गुड इत्यनुवर्तते। पुराणो गुडो हृदयाय हितः। तथा, पथ्यः-अन्तर्मध्यबहिर्मार्गाय हितः। नवो गुडः श्लेष्माणमग्निसादं च करोति।

आ० र०- पुराणगुडगुणानाह-हृद्य इति। पथ्यः-स्वस्थ हितः। न्वगुडगुणानाह-नव इति। अग्निसादः-अग्निमान्द्यम्।

वृष्याः क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाः।
मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमाः॥४९॥

स०-मत्स्यण्डिकादयस्त्रयो वृष्याः। तथा, क्षीणक्षतहिता रक्तपित्तानिलापहाश्च। तथा, क्रमेण गुणवत्तमाः-धौतगुडादपि मत्स्यण्डिका गुणकारी निर्मलतरत्वात्, ततोऽपि खण्डो गुणवत्तरः, खण्डादपि शर्करा गुणवत्तमा निर्मलतमत्वात्, गुणवत्तमेति गुणवतीशब्दस्य तमप्प्रत्यये पुंवद्भावोत्र पक्षे च वक्तव्य इति पुंवद्भावः।

आ० र०- मत्स्याण्ड्यादीनां गुणानाह-वृष्या इति। क्षतक्षीणयोर्हिताः। क्रमेणेति मत्स्यण्डिकायाः खपुड्रो गुणवान्, खण्डात्सिता। उक्तं च सुश्रुतेन (सू. अ. ४५/६३)-"यथा यथैषां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा। स्नेहगौरवशैत्यानि सरत्वं च तथा तथा॥" इति।

तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा।

स०-तद्गुणेति शर्करासमा। यासशर्करा-यवासशर्करेति या लोके प्रसिद्धा, तिक्तमधुरकषायरसा च। केचित्त्वाचक्षते-दुरालभारसेन सा क्रियत इति।

आ० र०- यासशर्करागुणानाह-तद्गुणेति। तद्गुणा-मत्स्यण्डिकादिसामान्यसदृशगुणा। यासशर्करा-दुरालभारसेनेक्षुरसवत्क्रियते॥

दाहतृट्च्छर्दिमूर्च्छासृक्पित्तघ्न्यः सर्वशर्कराः॥५०॥

स०-सर्वशर्करा इत्येताश्चान्याश्च दाहादिनाशनाः। ग्रन्थान्तरे चोक्तम् (सुश्रुते सू.अ. ४५।१६३)-"यथा यथासां वैमल्यं मधुरत्वं तथा तथा। स्नेहलाघवशैत्यादि सारत्वं च तथा तथा॥" इति।

आ० र०- सामान्यशर्करागुणानाह-दाहतृड्छिर्दीति। सामान्यशर्करागुणानाह-दाहतृड्छर्दीति। सर्वाः-उक्ता मत्स्यण्डिकादयः, अनुक्ताश्च मधुशर्करादयः। मत्स्यण्डिकादौ रक्तपित्तग्रहणमतिशयार्थम्।

अधुना वरावरत्वं निर्धारयति –

शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरावरे।

स०-इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा फाणितं च क्रमेण वरावरे भवतः। शर्करा श्रेष्ठा, फाणितमश्रेष्ठम्।

आ० र०- इक्षुविकाराणां तारतम्यमाह-शर्करेति। इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा-सिताख्या वरा। फाणितमवरम्। इतरे मध्यमाः।

शर्करायोनिप्रसङ्गेन मधुनोपि गुणानाह-

चक्षुष्यं छेदि तृड्श्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तनुत्॥५१॥

मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासातिसारजित्।

व्रणशोधनसन्धानरोपणं वातलं मधु॥५२॥

रूक्षं कषायमधुरं, तत्तुल्या मधुशर्करा।

स०-मधु चक्षुषे हितम्। तथा, छेदि-उभयथाश्चोतनव्रणलेपादावुपयुक्तम्, तथाभ्यवहारविषयेपि। तैक्ष्ण्याद्यो देहे पिण्डितान् भावान् छिनत्ति-विभजति, स छेदीति कथ्यते। तथा, तृडादिनुत् मेहादिजिदिति च प्रायेणाभ्यवहारविषय एव। व्रणानां शोधनं सन्धानं रोपणं च। शोधनं-यत् पूयपैच्छिल्यादिप्रेरकम्। सन्धानं-यद् द्वौ व्रणौ चैकीकरोति। रोपणं-सुप्रसिद्धम्। एतच्च कार्यं बाह्यविषयमेवास्य वेद्यम्। तथा, वातलमेतच्चास्य बाह्योपयोगेनाभ्यन्तरोपयोगेन च, अन्ते व्यस्तश्रुतत्वात्। "चक्षुष्यं छेदि" इत्यादिनास्य मधुनः कर्मनिर्देशः। "रूक्षं कषायमधुरं" इत्यनेनास्य स्वरूपनिर्देशः। लाघवाच्चात्र ग्रन्थकारेणैतद्भेदादि नोक्तम्। तथा ह्ययमेव तन्त्रकारः सङ्ग्रहे (सू.अ.६) मधुनो भेदानाख्यत्। यथा-"भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरम्। [तत्र स्याद्भ्रामरं शुक्लं घृतवर्णं तु पौत्तिकम्॥ क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतम्। भ्रामरं तर्पणं स्वादु, त्रिदोषं पौत्तिकं विदुः॥ वरं च गुर्वभिष्यन्दि क्षौद्रं रूक्षं मनाग्गुरु। माक्षिकं लघ्वपवनं मधुरं शस्यते व्रणे॥ गरीयः स्वाद्वभिष्यन्दि नवं, जीर्णमतोन्यथा। मण्डः पुराणो मधुरस्तीक्ष्णो रूक्शो लघुस्तनुः॥"] इति। तथा सङ्ग्रहे कटुपाकित्वगुरुत्वशैत्यविषान्वयत्वविरुद्धो-पक्रमत्वयोगवाहित्वादीन् गुणानवोचत्। योगवाहित्वे च विवदन्ते बहुविदः। तत्र केचिदेवं समगिरन्त,-यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण संयुज्यात्मीयं स्वभावं हित्वा संयुक्तद्रव्यस्वभावमेवानुवर्तते, तद्योगवाहीति। न चैतद्युक्तम्। यतो यद्येवं योगवाहिता निश्चीयते तदानीं योगवाहिद्रव्योपयोगो निरर्थकः स्यात्। तथा हि-योगवाहिद्रव्यमन्तरेणापि यत्स्वभावं द्रव्यं प्रागासीत् तत्स्वभावमेव योगवाहिद्रव्ययुक्तमपि। तस्मादसदेतद्योगवावाहिलक्षणमिति। केचित्त्वेवं प्रतिजानते,-यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेण युक्तं सत् तस्य द्रव्यस्य शक्त्युत्कर्षमुत्पादयति, तद्योगवाहीति। तदप्यसम्यक्। यस्मादेवमभ्युपगम्यमाने बहूनि द्रव्याणि योगवाहीनि स्युः। तथा च मध्वादेरपि द्रव्यस्य

किञ्चिद्द्रव्यं समानगुणं शक्त्युत्कर्षं कुर्वदेव दृष्टम्। तत्कथं मध्वादेरेव योगवाहित्वमुच्यते नापरस्येति। तदेतदपि लक्षणमसच्छ्रुतत्वादलक्षणम्। अपरे त्वेवमाहुः,-यद्द्रव्यं द्रव्यान्तरेणाननुगुणेनापि युक्तं सत्तद्गुणाननुवर्तते स्वं च कार्यं तदविरुद्धं किञ्चित्करोति, तद्योगवाहि द्रव्यं भृत्यवत्। यथा भृत्यः स्वामिकार्यमत्यजन् स्वकार्यमपि शरीरयात्रादिकं स्वाम्यविरुद्धं करोति, तथैव मधु मदनफलसंयुक्तं वमनकार्यं करोति, न तु वमननिवारणं मधुकार्यम्। एवं मधु हरीतकीसंयोगाद्विरेचनकार्यमेव करोति, न मधुकार्यं स्तम्भनरूपमिति। ये त्वत्रैवं प्रतिपन्नाः,-मदनफलादेः शक्त्युत्कर्षस्तथाविधोऽस्ति येन मधुसम्बन्धिकार्यमवधूय, स्वं कार्यं करोतीति, ते चैवं चोदयन्तो भवन्तीति वचनीयाः। यतः स्तम्भनद्रव्येणान्येन येन केनचित्संयुक्तस्य सुधाक्षीरस्यापि शक्तिः किञ्चिदपहीयमाना दृष्टा, मधुना तु स्तम्भनस्वभावेनाप्यस्य नापहीयते मनागपि। अतो मध्वादेरेव योगवाहित्वं नान्यस्य। अपि चान्यदा योगवाहि द्रव्यं त्रिवृतादिमदनफलेन युक्तं सद्विरेचनं वमनं चोभयकार्यं कुर्वद्दृष्टम्, न केवलं वमनमेव विरेचनमेव वा। तस्मान्मध्वादेरेव योगवाहित्वमिति स्थितमेतत्। तत्तुल्येति मधुसमा गुणैर्मधुशर्करा।

आ० र०- मधुगुणानाह-चक्षुष्यमिति। यत्संहतान् कफादीन् विश्लेषयति तत्-छेदि। शोधनं-दुष्टपूयादिनिर्हरणम्। सन्धानं-विच्छिन्नास्थ्यादिसंश्लेषकम्। रोपणं-क्षीणमांसादिवर्धनम्। ननु, इत वातलं सुश्रुतवाक्ये त्रिदोषशमनमिति विरोधः। मैवम्। विषयभेदात्। यत्र शुद्धो वायुः शुद्धं मधु, तत्र वातलत्वम्। यत्र वातघातिभिर्मिश्रं मधु पित्तघ्नैर्व्यामिश्रो वायुः, तत्र वातघ्नत्वम्। उभयोर्योगवाहित्वात्। सुश्रुतेन हि पित्तश्लेष्मघ्नत्वं पठित्वा त्रिदोषशमनत्वं पठत पित्तश्लेष्माणौ शुद्धौ वातमिश्रौ वा, वायु तु मिश्रमेव मधु हन्तीति द्योतितम्। यच्च चरकेण मधुनो गुरुत्वमुक्तं सुश्रुतेन लघुत्वमुक्तम्, तत्र गुरुत्वं गुणेन, लघुत्वं पाकेनेत्यविरोधः। चरको हि गुरुलघुगुणावेवच्छति। सुश्रुतस्तु पाकावपि। तत्र यच्चिरेण पच्यते तद्गुरुगुणम्, यच्छीघ्रं तल्लघुगुणम्, यत्पक्वं विण्मूत्रे सृजति श्लेश्माणं करोति तद्गुरुपाकम्, यद्विण्मूत्रे गृह्णाति वायुं करोति तल्लघुपाकम्।

मधुशर्करागुणानाह-तत्तुल्येति। तत्तुल्या-मधुसदृशगुणा। वह्निपाकात्कालपाकाद्वा शर्करारूपतां गतं मधु-मधुशर्करा।

उष्णामुष्णार्तुमुष्णे च युक्तं चोष्णैर्निहन्ति तत्॥५३॥

स०-तत्-मधु, उष्णमुपयुक्तं सन्निहन्ति-मारयति। तथा, उष्णार्तं-प्रपत्तं पुरुषं निहन्ति। उष्णे च काले देशे चोपयुक्तं तथा, उष्णैराहारादिभिश्च युक्तं सन्निहन्ति।

आ० र०- उष्णेन मधुनो विरोधमाह-उष्णमुष्णार्तमिति। उष्णं मधु-अग्न्यादितापितम्। उष्णार्तं-उष्णैरातपादिभिः पीडितं नरम्। उष्णे-उष्णदेशे काले वा प्रयुक्तं मधु। उष्णैः-उष्णस्पर्शैर्द्रव्यैः सहोपयुक्तं मधु।

प्रच्छर्दने निरूहे च मधूष्णं न निवार्यते।
अलब्धपाकमाश्वेव तयोर्यस्मान्निवर्तते॥५४॥

इतीक्षुवर्गः।

स०-तच्च मधु प्रच्छर्दने-वमने, तथा निरूहे च उष्णं न निवार्यते-न निषिध्यते। यस्मात्कारणात्, तयोः-वमिनिरूहयोः, अलब्धपाकं-अपक्वमेवाशु निवर्तते-पुनरागच्छति। इतीक्षुवर्गः।

आ० र०- इतीक्षुवर्गः। आ रं-उष्णविरोधस्यापवादमाह-प्रच्छर्दन इति। अलब्धपाकमपि चिरकालस्थितं विरुद्धोपक्रमैरजीर्णादिविकारैर्मधु हन्तीत्याश्वेवोक्तम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.६)-"विषान्वयत्वेन विषपुष्पेभ्योऽपि यतो मधु। कुर्वते से स्वयं यच्च सविषा भ्रमरादयः॥ गुरुरूक्षकषायत्वाच्छैत्याच्चाल्पं हितं मधु। न हि कष्टतमं किञ्चित्तदजीर्णाद्यतो नरम्॥ उपक्रमविरोधित्वात्सद्यो हन्याद्यथा विषम्। ननाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु॥

वृष्ययोगैरतो युक्तं वृष्यतामनुवर्तते। भ्रामरं पौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च यथोत्तरम्॥ [वरं स्याद्भ्रामरं शुक्लं, घृतवर्णं तु पौत्तिकम्। क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतम्॥ विशेषाद्गुर्वभिष्यन्दि भ्रामरं स्वादुतर्पणम्। क्षौद्रंसतिक्तमधुरं लघु रूक्षं विशोधनम्॥ पौत्तिकं बृंहणं रूक्षं कफव्रणहितं लघु। मण्डः पुराणो मधुरस्तीक्ष्णो रूक्षो लघुस्तनुः॥] वरं जीर्णं च तेष्वन्त्ये द्वे एव विनियोजयेत्।" इति। इतीक्षुवर्गः।

सर्पिषोनन्तरं स्नेहसामान्यात्तैलवर्गे वक्तव्ये गुडस्य समानरसवीर्यविपाककर्मत्वात् प्रायेण चाहारद्रव्येषु भक्ष्यभोज्येष्वस्यैव तैलेभ्यः सुतरां भोजनोपयोगित्वादीक्षुवर्गोन्तरा निर्दिष्टः। भूरिभोजनोपयोगितया च मद्यात्प्राक् तैलवर्गो वक्तव्य इत्याह-

अथ तैलवर्गः।

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च।
त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्न च॥५५॥
कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च।
बद्धविट्कं कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजित्॥५६॥

स०-सर्वं तैलं स्वकारणसमगुणं भवति। यतो यदभिनिर्वृतं तत्स्वरूपमेव तदित्यर्थः। तत्र-तैलेषु मध्ये, मुख्यं-तिलोद्भवं, यत्तैलं तत्तीक्ष्णं-मन्दविपरीतम्। तथा, व्यवायि-व्याप्तिशीलम्, यद्देहं व्याप्य पाकं याति। तथा, त्वग्दोषकृत्-पानाभ्यासेन त्वचं दूशयति। अचक्षुष्यं-चक्षुषे हितं न भवति। सूक्ष्मं-सूक्ष्मस्रोतोगामि। उष्णं-उष्णवीर्यम्। स्वयोनिवदित्यतिदेशात्कफकृत्त्वं प्राप्तमित्याह-कफकृन्न च,-कफं न करोति। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू.अ.७)-"मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतो, मेध्यं तैलं, खलो हिमः। तस्यैव श्लेष्मकर्तृत्वं, न तैलस्य खलस्य वा॥" इति। पानकस्त्वायुर्वेदावतारेधिजगे-"विपाके कटुकं तैलं वातघ्नं कफपित्तकृत्।" इति। ननु च, तैलमिति कथमस्य मुख्यं नाम ? यतो यथा तिलस्य विकारः स्नेहस्तैलमित्युच्यते, तथैरण्डादीनामपि यो विकारः स्नेहः सोपि तैलमित्युच्यते। मुनरप्याह (च.वि.अ. ८।२१)-

"अतैलमपि तैलमेव कृत्वोपदेक्ष्यते, तैलप्राधान्यात्।" स्नेहप्राधान्यादिति यावत्। सामानाधिकरण्यप्रयोगोत एवोपपन्नः। यथा-कौसुम्भं तैलमैरण्डं तैलमिति। अत्रोच्यते। तिलस्येदं वस्तु तैलमित्यन्वर्थता तिलोद्भवस्यैव तैलस्य सम्भवति, न कौसुम्भादीनाम्। अपि च, कौसुम्भं तैलमित्यादौ तैलशब्दः काण्डादिव्यवच्छेदपरः सम्भाव्यते। यथा-कौसुम्भं तैलं, न पत्रं काण्डं वेति। इदं तैलं तैलमित्यत्र तु सामानाधिकरण्येन यदि तैलशब्दो निर्दिश्यते ततः पूर्वस्मात्तैलशब्दात्स्नेहाभिधायिनोधिकमर्थान्तरं न वक्ति। ननु, अत्रापि तैलशब्दः कस्मात्काण्डादिव्यवच्छेदपरो न भवति ? इति चेत् ब्रूमः। रूढिरूपत्वात्तैलशब्दस्य। स्नेहविषय एव तैलशब्दो रूढः, न काण्डपत्रादिविषये। तिलस्य हि काण्डं पत्रं वा न तैलमित्युच्यते, किं तर्हि ? तिलपत्रं तिलकाण्डमिति। अत एव तैलशब्दोच्चारणस्य समनन्तरं स्नेहविषयैव धीर्जायते, न पत्रकाण्डादिविषया। तस्मादस्यैवैतन्मुख्यं नामेति युक्तमुक्तम्। संस्कारानुवर्तित्वेन सर्वरोगजित्त्वाच्चास्य मुख्यत्वम्। तथा चोक्तम्-"संस्कारात्सर्वरोगजित्" इति। कुसुम्भादीनां तिलशब्दस्य च स्नेहनार्थवाच्ये विकारे स्नेहे तैलच्प्रत्यये सति कुसुम्भतैलमेरण्डतैलं तिलतैलमिति रूपं भवति। कृशानां पुंसां बृंहणाय-बृहत्त्वाय, अलं-पर्याप्तम्। स्थूलानां च कर्शनायालम्। ननु, कथमेकस्माद्वस्तुनो विरुद्धं कार्यद्वयं कर्शनत्वबृंहणत्वरूपं स्यादिति ? ब्रूमः। कृशानां तावत्स्रोतांसि सङ्कोचमायान्ति। सङ्कुचितस्रोतसां च नराणां तैलमन्तरेणान्यानि द्रव्याणि बृंहणगुणयुक्तान्यपि न तथा प्रवेष्टुं समर्थानि भवन्ति। तैलं पुनः सङ्कुचितानि स्रोतांसि तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्झटित्येव प्रविश्य शोधयति। स्रोतःशुद्ध्या च शरीरपुष्टिः। तथा च वक्ष्यति (हृ. चि. अ. ८।४३)-" स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसो धातूनुपैति यः। तेन तुष्टिर्बलं वर्णः परं पुष्टिश्च जायते॥" इति। तस्मात्कृशानां बृंहणायालमित्युपपन्नम्। तथा, स्थूलानां सूक्ष्मस्रोतोगामिस्त्वात्सर्वस्रोतःसु तैलं प्रविश्य तीक्ष्णोष्णादिगुणयोगान्मेदः क्षपयति। तत्क्षपणाच्च कर्शनं सम्पद्यते, इति स्थूलानां कर्शनाय चेत्यप्युपपन्नम्। स्नेहादिगुणयोगात्तैलस्य बृंहणत्वकर्शनत्वे सिद्धे सति 'कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय च।' इत्युक्तं ज्ञापनार्थम्। यदित्थंभूतं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमन्यदपि, तत् कृशानां बृंहणायालं स्थूलानां कर्शनाय चेति। बद्धेत्यादि। बद्धा विट् येन तद्बद्धविट्कम्। कप्समासान्तः। ग्रथितपुरीषमित्यर्थः। तथा, कृमिघ्नम्। संस्कारादित्यादि। विशिष्टद्रव्यकृतं संस्कारमाश्रित्याशेषरोगजित्।

आ० र०- अथ तैलवर्गः। तत्र तैलसामान्यगुणानाहतैलमिति। स्वयोनिवत्-स्वकारणवत्। यथा-तिलतैलं तिलगुणम्, सर्षपतैलं सर्षपगुणमिति।

तत्र यानि तैलानि स्वयोनिर्वैशिष्टानि तेषां गुणाः। तत्र तिलतैलगुणानाह-तत्र मुख्यमिति। मुख्यं-तिलतैलम्। मुख्यमिति वदता तैलशब्दप्रयोगे तिलतैलं ग्राह्यमिति द्योतयति, 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायात्। यदादौ देहं व्याप्नोति पश्चाज्जीर्यति तत्-व्यवायि। उष्णं-उष्णस्पर्शम्। उष्णवीर्यत्वं च स्वयोनिवदित्यनेन लब्धम्। अलं-समर्थम्। ननु, एकस्य बृंहणसमर्थत्वकर्शनसमर्थत्वे अनुपपन्ने। मैवम्। कृशस्य हि स्रोतांसि सङ्कुचितत्वात्सम्यग्रसं न वहन्ति, स्थूलस्य तु पूर्णत्वात्। तैलं तु सूक्ष्मव्यवायितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतांसि शोधयति। शुद्धेषु स्रोतःसु रसः सम्यग्वहन् कृशस्य धातुपुष्टिं विधत्ते, स्थूलस्य धातुसाम्यम्। बद्धविड्कं-बद्धपुरीषम्। द्रव्यान्तरसंयोगगनितं गुणान्तरं-संस्कारः। ननु, अत्र "त्वग्दोषकृदचक्षुष्यं कफकृन्नत्व" इति। सुश्रुते तु (सू.अ.४५।११२)-"त्वक्प्रसादनं...चक्षुष्यं...अनिलबलासक्षयकरम्।" इति विरोधः। मैवम्। त्वग्दोषकरत्वमचक्षुष्यत्वं चाभ्यवहारे। त्वक्प्रसादनत्वं चक्षुष्यत्वं चाभ्यङ्गे। उक्तं हि (हृ. सू. अ. २१८)-"दृष्टिप्रसादपुष्ठ्यायुःस्वप्नसुत्वक्त्वदाढर्यकृत्।" इति। अनिलबलासक्षयकरत्वं संसर्गविषयम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ.१३) अग्र्येषु समुदायनिर्धार्येषु-"तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम्" इति।

सत्तिक्तोषणमैरण्डं तैलं स्वादु सरं गुरु।
वर्ध्मगुल्मानिलकफानुदरं विषमज्वरम्॥५७॥
रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ जयेत्।
तीक्ष्णोष्णं पिच्छिलं विस्त्रं, रक्तैरण्डोद्भवं त्वति॥५८॥

स०-एरण्डतैलमीषत्तिक्तकटुकं भवति। तथा, स्वादु-मधुरम्। तथा, सरं गुरु च। वर्ध्मेत्यादि। वर्ध्मादीन् जयेत्। कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठस्थितौ रुक्शोफौ जयेत्। तच्च तीक्ष्णोष्णं पिच्छलं विस्रं च भवति। लोहितैरण्डतैलं त्वतिशयेन तीक्ष्णादिगुणयुक्तम्।

आ० र०- एरण्डतैलगुणानाह-सतिक्तोषणमिति। सतिक्तोषणं-ईषत्तिक्तमीषत्कटुकं च। एरण्डं-एरण्डफलोद्भवम्। सरं-विरेचनम्। वर्ध्म-मुष्कवृद्धिः। रुक्शोफौ-शूलश्वयथू। तौ च कट्यादिगतौ।

रक्तैरण्डतेलगुणानाह-तीक्ष्णोष्णमिति। अतिग्रहणाच्छुक्लैरण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुणम्।

कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहम्।
लघु पित्तास्रकृत् कोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजित्॥५९॥

स०-सर्षपाणामिदं सार्षपं तैलं कटूष्णं च भवति। तथा, तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं च। अपपूर्वाद्धन्तेरन्येष्वपि दृश्यत इति डः। तथा च, लघु पित्तास्रं च करोति। तथा, कोठादीन् जयति।

आ० र०- सर्षपतैलगुणानाह-कटूष्णमिति। पित्तास्रकृतिरक्तपित्तकोपनम्। कोठः-क्षुद्ररोगविशेषः। जन्तवो-बाह्याभ्यन्तराः कृमयः।

आक्षं स्वादु हिमं केश्यं गुरु पित्तानिलापहम्।

स०-अक्षाणां-बिभीतकानामिदमाक्षं तैलं मधुरादिगुणयुक्तं पित्तानिलहृच्च।

आ० र०- बिभीतकतैलगुणानाह-आक्षमिति। केश्यंकेशहितम्।

नात्युष्णं निम्बजं तिक्तं कृमिकुष्ठकफप्रणुत्॥६०॥

स०-निम्बोद्भवं तैलमतिशयेनोष्णं न भवति। तथा, तिक्तम्। तथा, कृमिकुष्ठकफनाशनमतिशयेन।

आ० र०- निम्बतैलगुणानाह-नात्युष्णमिति। नात्युष्णंईषदुष्णम्।

उमाकुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफपित्तकृत्।

स०- अतसीजं कुसुम्भजं च तैलमुष्णवीर्यं भवति। तथा त्वग्दोषकफपित्तानि करोति।

आ० र०- अतसीतैलकुसुम्भतैलगुणानाह-उमाकुसुम्भजमिति। यत्तूक्तं सुश्रुतेन (सू. अ. ४५।११९)-"विपाके कटु सक्षारं कौसुम्भं सर्वदोषकृत्।" इति, तन्मिलितसर्वदोषविषयम्। पृथग्भूतं तु वायुं हन्त्येव। यदाह खारणादिः- "कौसुम्भं कटु सक्षारं वातघ्नं कफपित्तलम्।" इति।

स्नेहप्रसङ्गादिदमप्याह-

वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ॥६१॥
मांसानुगस्वरूपौ च, विद्यान्मेदोपि ताविव।
इति तैलवर्गः।

स०- वसा-तनुरूपेण शुद्धमांसस्य स्नेहः। मज्जा-धातुः। तौ वातनाशनौ। तथा, मांसानुगस्वरूपौ-यस्य प्राणिनः सम्बधि मांसं तत्सदृशरूपौ। मेदोपि ताविव-वसामज्ज्ञोः सदृशस्वरूपं विद्यात्। संक्षेपतया चायं तैलवर्ग इहोक्तः। तथा च सङ्ग्रहेधिकमप्युक्तम् (सू.अ.६)-"दन्तीमूलकरक्षोघ्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम्।

सुवर्चलेङ्गुदीपीलुशङ्खिनीनीपसम्भवम्॥ सरलागुरुदेवाह्वशिंशपासारजन्म च। तुवरारुष्कोत्थं च तीक्ष्णं कट्वस्रपित्तकृत्॥ अर्शःकुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोनिलापहम्। करञ्जनिम्बजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत्॥ कषायतिक्तकटुकं सारलं व्रणशोधनम्। भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवरारुष्करोद्भवे॥ विशेषात्कृमिकुष्ठघ्ने तथोर्ध्वाधोविरेचने। अक्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजम्॥ त्रपुसैर्वारुकूष्माण्डश्लेष्मातकप्रियालजम्। वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णाकिंशुकोद्भवम्। तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भमवरं परम्॥ वसा मज्जा च वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ। मांसानुगस्वरूपौ च विद्यान्मेदोपि ताविव॥ तौलूकी शौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा। वसा श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुम्भीरमहिषोद्भवा॥ काकमद्गुवसा तद्वत्कारण्डोत्था च निन्दिता। शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरम्॥" इति। इति तैलवर्गः।

आ० र०- वसामज्जागुणानाह-वसा मज्जा चेति। वसामांसस्नेहः। मज्जा-षष्ठो धातुः। मांसानुगस्वरूपौ-यस्य प्राणिनो यौ वसामज्जानौ, तस्य मांसेन तौ सदृशगुणौ।

मेदोगुणानाह-विद्यादिति। मेदः-चतुर्थो धातुः। ताविव-वसामज्जवद्वातघ्नादिगुणम्। तैलवर्गे स्नेहत्वसाम्याद्वसादीनामुक्तिः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.६)-"तैलप्रयोगादजरा निर्विकारा जितश्रमाः। आसन्नतिबला युद्धे दैत्याधिपतयः पुरा॥ दन्तीमूलकरक्षोघ्नकरञ्जारिष्टशिग्रुजम्। सुवर्चलेङ्गु दीपीलुशङ्खिनीनीपसम्भवम्॥ सरलागुरुदेवाह्विशिंशिपासारजन्म च। तुवरारुष्करोत्थं च तीक्ष्णं कट्वस्रपित्तकृत्॥ अर्शः-कुष्ठकृमिश्लेष्मशुक्रमेदोऽनिलापहम्। करञ्जनिम्बजे तिक्ते नात्युष्णे तत्र निर्दिशेत्॥ कषायतिक्तकटुकं सारल व्रणशोधनम्। भृशोष्णतीक्ष्णकटुके तुवरारुष्करोद्भावे॥ विशेषात्कृमिकुष्ठघ्ने तथोर्ध्वाधोविरेचने। अक्षातिमुक्तकाक्षोडनालिकेरमधूकजम्॥ त्रपुसैर्वारुकुष्माण्डश्लेष्मातकपियालजम्। वातपित्तहरं केश्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम्॥ पित्तश्लेष्मप्रशमनं श्रीपर्णीकिंशुकोद्भवम्। तिलतैलं वरं तेषु कौसुम्भमवरं परम्॥ चौलूकी सौकरी पाकहंसजा कुक्कुटोद्भवा। वसा श्रेष्ठा स्ववर्गेषु कुम्भीरमहिषोद्भवा॥ काकमद्गुवसा तद्वत् कारण्डोत्था च निन्दिता। शाखादमेदसां छागं हास्तिनं च वरावरम्॥" इति। इति तैलवर्गः।

तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मादिगुणसामान्यात्तैलवर्गादनन्तरं मद्यवर्ग आरभ्यते -

अथ मद्यवर्गः।

दीपनं रोचनं मद्यं तीक्ष्णोष्णं तुष्टिपुष्टिदम्॥ ६२॥
सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सरम्।
सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभावर्णकृल्लघु॥ ६३॥
नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणम्।
कृशस्थूलहितं रूक्षं सूक्ष्मं स्रोतोविशोधनम्॥ ६४॥
वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथा।

स०-सर्वं मद्यं दीपनादिगुणयुक्तम्। तुष्टिः-चित्तपरितोषः, पुष्टिः-शरीरपोषः, ते ददाति-जनयति, यत्तत्तुष्टिपुष्टिदम्। आतोनुपसर्जे कः। तथा ईषन्मधुरतिक्तकटुकम्। तथा, अम्लौ पाकरसौ यस्य तदेवम्। तथा, सरम्। तथा सकषायम्। तथा, स्वरश्चारोग्यं च प्रतिभा च वर्णश्च तान् करोति। ननु, सर्वाण्येव द्रव्याण्यारोग्यार्थमुपदिष्यन्ते। तस्मादारोग्यकृत्वं सर्वेषामेव द्रव्याणां प्राप्तम्। किमिति मद्यस्यैवारोग्यकृत्त्वमुच्यते ? युक्तमाह भवान्। किन्त्वतिशयख्यापनार्थमेतत्। मद्यमतिशयेनारोग्यकृदित्यर्थः। तथा, लघु। तथा, नष्टनिद्रेभ्यो नरेभ्योतिनिद्रेभ्यश्च हितम्। सर्वमेव मद्यं प्रभावादिति केचित्। अन्ये त्वेवं मन्यन्ते, यथा-सुरादि यन्मद्यं श्लेष्मादिवर्धनं, तन्नष्टनिद्रेभ्यो हितम्। यच्च माधवादि मद्यं स्लेष्मादिहन्तृ, तच्चातिनिद्रेभ्यो हितमिति। तथा, पित्तास्रदूषणम्। तथा, कृशेभ्यः स्थूलेभ्यश्च हितम्, इति सामान्येपि निर्देशेत्रायं विशेषो बोध्यः,-किञ्चिन्मद्यं कृशाय हितं किञ्चित्स्थूलायेति। अथवा, तैलोक्तन्यायेन कृशस्थूलहितत्वं बोध्यम्। तथा, रूक्षं। तथा, सूक्ष्मं-स्रोतोगामि। तथा, स्रोतो विशोधयति। तथा, वात श्लेष्महरम्। युक्त्या पीतं सदेवगुणं मद्यं भवति। युक्तिस्तु-मदात्ययनिदाने चिकित्सिते च वक्ष्यमाणा। अन्यथा-अयुक्त्या पीतं सत्, विषतुल्यं भवति।

आ० र०- अथ मद्यवर्गः। द्राक्षादिसन्धानं मद्यमुच्यते। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ.६)- "द्राक्षेक्षुमक्षिकं शालिरुत्तमा व्रीहिपञ्चमाः। मद्याकरा यदेभ्योऽन्यत्तन्मद्यप्रतिरूपकम्॥" इति। तत्र सामान्यमद्यगुणानाह-दीपनं रोचनमिति। तुष्टिः-सन्तोषः। पुष्टिः-बलवृद्धिः, शरीरवृद्धेः कृशहितत्वेन लब्धत्वात्। सशब्दस्त्रिभिः सम्बध्यते। प्रतिभा-प्रज्ञा। ननु, एकमेव निद्रां करोति हन्ति चेति विरुद्धम्। मैवम्। प्रवृद्धवातो हि निष्टनिद्रो भवति, तस्यामवस्थायां वातघ्नत्वान्निद्रां करोति। प्रवृद्धश्लेष्मा चातिनिद्रः, तस्यामवस्थायां श्लेष्मघ्नत्वान्निद्रां हन्ति। कृशस्थूलहितं तैलोक्तन्यायेन। युक्त्या पीतमेवंविधम्। वक्ष्यति हि (हृ. नि. अ. ६१४१)- "बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि। प्रविभज्य तदनुरूपं यदि पिबति ततः पिबत्यमृतम्॥" इति।

गुरु तद्दोषजननं नवं, जीर्णमतोन्यथा॥६५॥

स०-नवं-किञ्चित्कालातिक्रान्तम्, तत्-मद्यं, गुरु त्रिदोषकरं च भवति। नवं-अनतीतसंवत्सरमित्येके। जीर्णं-पुराणं बहुकालातिक्रान्तम्। अतः-नवात्, अन्यथा-लघु दोषहरं चेत्यर्थः।

आ० र०- नवमद्यगुणानाह-गुरु तदिति। तत्-मद्यम्। नवं-तत्कालनिष्पन्नम्। गुरुत्वदोषजननत्वाभ्यां लघुत्ववातश्लेष्महरत्वे बाध्येते।
पुराणमद्यगुणानाह-जीर्णमिति। जीर्णं-चिरकालनिष्पन्नम्। अतोऽन्यथा-नवाद्विपरीतम्, लघुवातकफहरं चेत्यर्थः। उक्तं च सुश्रुतेन (सू.अ. ४५/१९४)-" स्फुटस्रोतःकरं जीर्णं लघु वातकफापहम्।" इति

पेयं नोष्णोपचारेण न विरक्तक्षुधातुरैः।
नात्यर्थतीक्ष्णमृद्वल्पसम्भारं कलुषं न च॥६६॥

स०-तच्च मद्यमुष्णोपचारेण न पेयम्। उष्णो-विहाराहारादिक उपचारो यस्य स एवम्, तेन। न विरिक्तेत्यादि। कृतविरेचनेन न पेयम्, दोषासाम्यादिति भावः। तथा, क्षुधार्तेन न पेयम्। तथा, अतितीक्ष्णमतिमृदु च मद्यं न पेयम्। अल्पसम्भारमिति। यद्यावता सम्भारेण लोकप्रसिद्धेन सन्धीयते सुरादि, तत्र तदपेक्षया चाल्पसम्भारं न पेयम्। तथा, कलुषं-अस्वच्छं पांसुशर्करादिभिर्युक्तं, च न पेयम्।

आ० र०- मद्यपानं नियच्छति-पेयं नोष्णोपचारेणेति। उष्णोपचारेण-उष्णमाहारं सूर्यसन्तापादिकं वा सेवमानेन। विरक्तैः-कृतविरेचनैः। क्षुधातुरैः-अतिक्षुधितैः। अत्यर्थं तीक्ष्णं-अतितीव्रमदम्। अत्यर्थं मृदु-मदानुत्पादकम्। अल्पसम्भारं-असम्पूर्णकारणसामग्रीकम्। कलुषं-मलिनम्।

अधुना मद्यविशेषानाह-

गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत् स्नेहनी गुरुः।
सुरानिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहा॥६७॥

स०--सुरा गुल्मादिहृद्भवति। तथा, स्नेहयतीति स्नेहनी। तथा, गुरुर्वातनाशिनी च। तथा, मेदश्चासृक् च स्तन्यं च मूत्रं च कफश्च तानावहति।

आ० र०- सुरागुणानाह-गुल्मेति। शालिपिष्टकृतं मद्यंसुरा। स्नेहनी-देहस्निग्धत्वकृत्। मेदःप्रभृतीनावहति-करोतीति तथा।

तद्गुणा वारुणी हृद्या लघुस्तीक्ष्णा निहन्ति च।
शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसान्॥६८॥

स०-एवं वारुणी-प्रसन्ना। त एव सुरोक्ता गुणा यस्याः सा तद्गुणा, सुरासमगुणेत्यर्थः। तथा, हृदयाय हिता-हृद्या। तथा, लघुस्तीक्ष्णा च। शूलादीन्निहन्ति च। विबन्धः-स्रोतसामुपलेपेन दोषादीनामवहनम्। जगलमेदकबक्कसानां सुतरामनुपयोगित्वाद्गुणा नेहोक्ताः। सङ्ग्रहे (सू.अ.६) तूक्ता एव। यथा-"जगलः पाचनो ग्राही रूक्षस्तद्वच्च मेदकः। बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी दोषकोपनः॥" इति। वारुण्या अधोभागो घनो-जगलः। जगलस्याधोभागो-मेदकः। पानीयेन मद्यकल्कपीड(ने)नोत्पन्नो-बक्कसः।

आ० र०- वारुणीगुणानाह-तद्गुणेति। वारुणी-श्वेतसुरा। सा च श्वेतपुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन क्रियते। तद्गुणा-सुरातुल्या। विबन्धः-वातरोधः। आध्मानं-उदरापूरः। वारुणी-अच्छसुरेति केचित्। तन्न। तस्याः कफघ्नत्वात्। उक्तं हि सुश्रुतेन (सू.अ.४५/१७८)-"प्रसन्ना कफवातर्शोविबन्धानाहनाशिनी" इति।

नातितीव्रमदा लघ्वी पथ्या बैभीतकी सुरा।
व्रणे पाण्ड्वामये कुष्ठे न चात्यर्थं विरुध्यते॥६९॥
विष्टम्भिनी यवसुरा गुर्वी रूक्षा त्रिदोषला।

स०-बिभीतकानामियं बैभीतकी। नातितीव्रो मदो यस्याः सैवम्। तीव्रमदं न जनयतीत्यर्थः। तथा, लघ्वी। तथा, पथ्या। तथा, व्रणादिषु चात्यर्थमन्यमद्यवन्न विरुध्यते।

आ० र०- बैभीतकीगुणानाह-नातितीव्रमदेति। बिभीतकवल्कलयुक्तशालिपिष्टकृता-बैभीतकी सुरा। नातितीव्रमदा-मध्यममदा। पथ्या-स्वस्थहिता। यवसुरागुणानाह-विष्टम्भिनीति। यवपिष्टकृतं मद्यं-यवसुरा।

यथाद्रव्यगुणोरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः॥७०॥
ग्रहणीपाण्डुकुष्ठार्शःशोफशोषोदरज्वरान्।
हन्ति गुल्मकृमिप्लीह्नः कषायकटुवातलः॥७१॥

स०-अरिष्टो यो यैर्द्रव्यैः सिद्धः, स तद्गुणाननुगच्छति। सर्वैश्च दीपनत्वादिभिर्मद्यगुणैरधिकः। तन्त्रान्तरे चोक्तम्-"मद्याकराधिकद्रव्यं मदिराद्यात्मकं त्वतः। यथाद्रव्यगुणोरिष्टः सर्वमद्यगुणाधिकः॥" इति। ग्रहण्यादिकांश्च रोगान् हन्ति। तथा, कषायकटुश्चासौ वातलश्च स एवम्। लक्षणं चास्य प्रागुक्तम् (अ. ३।२२)।

आ० र०- अरिष्टगुणानाह-यथाद्रव्यगुण इति। औषधयुक्तैर्मद्याकरैः कृतं मद्यं-आसवः। स एव क्वथितौषधैः-अरिष्टः। यथाद्रव्यगुणः-स्वौषधानुरूपगुणः। औषधगर्भत्वात् सर्वेषु मद्येष्वधिकगुणः। शोषो-राजयक्ष्मा। कषायकटुश्चासौ वातलश्च, कषायकटुः सन् वातल इत्यर्थः। अम्लादिरसस्तु वातघ्नः। यथोक्तं सुश्रुतेन (सू.अ.४५/१९४)-"अरिष्टो द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः। दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्ताविरोधनः॥" इति।

मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरम्।
अल्पपित्तानिलं पाण्डुमेहार्शःकृमिनाशनम्॥७२॥

स०-मार्द्वीकं-द्राक्षारसोद्भवं, लेखनत्वादियुक्तम्। तथा, अल्पौ पित्तानिलौ यस्य तदेवम्। अन्यमद्यापेक्षयाल्पतरौ करोतीत्यर्थः। तथा, पाण्ड्वादिनाशनम्। "विलिखत्यतितैक्ष्ण्याद्यद्धातूंस्तल्लेखनं मतम्।"

आ० र०- मार्द्वीकगुणानाह-मार्द्वीकमिति। मार्द्वीकंद्राक्षाकृतं मद्यम्। लेखनं-लीनमलोत्खननम्। लेखनं-लीनमलोत्खननम्। अल्पपित्तानिलकरं-अन्यमद्यापेक्षया।

अस्मादल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु।
शार्करः सुरभिः स्वादुहृद्यो नातिमदो लघुः॥७३॥

स०-खार्जूरं मद्यमस्मात्-मार्द्वीकादल्पान्तरगुणम्। अल्पान्तराः-किञ्चिद्विशेषा गुणा यस्य तदेवम्। तथा, वातलं गुरु च। द्राक्षासवश्चान्यत्रोक्तः। यथा-"शुष्कद्राक्षाम्बुसम्भूतो विशदो रोचनो हिमः। द्राक्षासवो मधुसमो बृंहणो भृशदीपनः॥' इति। शार्करः-शर्करासम्बन्धी मद्यविशेषः, सुरभिः-सुगन्धिर्भवति। तथा, स्वादुश्च (श्चासौ) हृद्यश्च स्वादुहृद्यः। तथा, नातिमदो लघुश्च भवति।

सृष्टमूत्रशकृद्वातो गौडस्तर्पणदीपनः।

स०-गुडसम्बन्धी-गौडः, सृष्टमूत्रत्वादिभिर्गुणैर्युक्तः। तथा, तर्पणाश्चासौ दीपनश्च तर्पणदीपनः।

आ० र०- गौडगुणानाह-सृष्टमूत्रेति। गुडकृतं मद्यं-गौडः। सृष्टाः-प्रवर्तिताः, मूत्रादयो येन स तथा। तर्पणः-तृप्तिजननः।

वातपित्तकरः सीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा॥७४॥
मेदःशोफोदरार्शोघ्नस्तत्र पक्वरसो वरः।

स०-सीधुः वातपित्तकरः। तथा, स्नेहविकारान् श्लेष्मविकारांश्च हन्ति। ब्रह्मब्रूणवृत्रेष्वित्यत्र चतुर्विधस्य नियमस्य प्रायिकत्वात् क्विप्। सीधुः-अपक्वेक्षुरसकृतः पक्वेक्षुरसकृतश्च। तत्र सीध्वोर्मध्ये, पक्वरसो मेदःशोफोदरार्शांसि हन्ति, श्रेष्ठश्च भवति। मेदःशोफोदरार्शोघ्न इति "अमनुष्यकर्तृके च" इति ठक्।

आ० र०- सीधुगुणानाह-वातपित्तकर इति। इक्षुरसकृतं मद्यं-सीधुः। स्नेहविकारान्-स्नेहव्यापदः, श्लेष्मविकारांश्च हन्तीति तथा। स च सीधुर्द्विविधः, -शीतरसः पक्वरसश्च। अपक्वेनेक्षुरसेन कृतः-शीतरसः, पक्वेन-पक्वरसः। तयोर्मध्ये पक्वरसः श्रेष्ठः।

छेदी मध्वासवस्तीक्ष्णो मेहपीनसकासजित्॥७५॥

स०-मध्वासवो-माक्षिकेण सन्धीयते माधवाख्यो मद्यविशेषः, छेदी तीक्ष्णो मेहादिनाशनश्च। अष्टाङ्गसङ्ग्रहे तु (सू.अ.६) सुरासवादयो गदिताः। तथा चापठत्- "सुरासवस्तीव्रमदः स्वादुस्तीक्ष्णोनिलापहः। मैरेयो मधुरो वृष्यः सरः सन्तर्पणो गुरुः॥" इत्यादि। तत्र मधुनैव सुरासन्धानेन या क्रियते, तां सुरां सुरासवमाहुः। मैरेयः-दोद्रवैर्जायते।

आ० र०- मध्वासवगुणानाह-छेदीति। मधुकृतं मद्यंमध्वासवः। आसवशब्दो मद्यमात्रवचनः। छेदी-संहतकफादिविश्लेषी।

रक्तपित्तकफोत्क्लेदि शुक्तं वातानुलोमनम्।
भृशोष्णतीक्ष्णरूक्षाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरम्॥ ७६॥
दीपनं शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनम्।

स०-शुक्तं रक्तपित्तकफानुत्क्लेदयति। तथा, वातमनुलोमयति-मार्गान्तरेभ्यस्तमानीय स्वमार्गप्रतिपन्नं करोति, तद्वातानुलोमनम्। अतिशयेनोष्णतीक्ष्णरूक्षम्लम्। तथा, हृद्यम्। तथा, परं-अतिशयेन रुचिकरम्। तथा, दीपनम्। तथा, शिशिरः स्पर्शो यस्य तदेवम्। तथा, पाण्ड्वादिघ्नम्।

आ० र०- मद्यवर्गे सन्धानसामान्यात् शुक्तादीन्याह। तत्र शुक्तगुणानाह-रक्तपित्तकफोत्क्लेदीति। शुक्तं-कन्दादिसन्धानम्। उक्तं हि (शार्ङ्गधरे म. अ. १/१७)- "कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च। यत्रैकत्राभिषूयन्ते तच्छुक्तमभिधीयते॥ गुडस्तिवक्षुरसो मद्यं मार्द्वीकं च द्रवं यदा। गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तानि स्युस्तदा क्रमात्॥' इति। यत्तूक्तं वृन्देन-"यन्मस्त्वादि शुचौ भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरात्रस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते॥' इति। तच्छुक्तविशेषलक्षणम्। रक्तदीन् क्लेदयति-अतिद्रवीकरोतीति तत्तथा। शिशिरस्पर्शं-स्पर्शे शीतम्। दृक्-दर्शनशक्तिः।

गुडेक्षुमद्यमार्द्वीकशुक्तं लघु यथोत्तरम्॥ ७७॥

स०-गुडादिभिवं शुक्तं यथोत्तरं लघु-यद्यदुत्तरं तत्तल्लघु, गुडकृताच्छुक्तादिक्षुशुक्तं लघु, इक्षुशुक्तान्मद्यशुक्तं लघु, मद्यशुक्तान्मार्द्वीकं शुक्तं लघु भवति।

आ० र०- गुडशुक्तादीनां लघुत्वे तारतम्यमाह-गुडेक्ष्विति। यथोअत्तरं लघु-गुडशुक्तादिक्षुशुक्तं लघु, ततो मद्यशुक्तम्, ततो मार्द्वीकशुक्तमिति। मद्यं-मार्द्वीकादन्यत्।

कन्दमूलफलाद्यं च तद्वद्विद्यात्तदासुतम्।

स०-कन्दादिकं च तदासुतं-गुडशुक्ताद्यासुतं, तद्वद्विद्यात् -तच्छुक्तसमानगुणं जानीयात्। शुक्तेनात्युत्कृष्टशक्तिना परित्याज्य निजं स्वभावं, वशीकृत्यात्मरूपतां नीयत इत्यर्थः। आद्यग्रहणात्काण्डत्वक्पत्रादिपरिग्रहः। तेन काण्डाद्यपि तथैव वेद्यम्।

आ० र०- शुक्तगतकन्दादिगुणानाह-कन्दमूलेति। आद्यशब्दाच्च काण्डादीनि। तद्वत्-शुक्ततुल्यगुणम्। तदासुतं-तस्मिन्-शुक्ते, आसुतं-चिरकालस्थितम्। उक्तं च - "कन्दमूलफलाद्यं च लवणोदकसंयुतम्। सन्धानाच्चिरकालाम्लमासुतं परिकिर्तितम्॥" इति। कन्दादीनां पृथक्प्रयोगाद्द्रवत्वेऽपि प्रासङ्गिकमत्र कथनम्।

अम्लत्वरोचनादिगुणतुल्यत्वादन्यदपि शाण्डाक्यादिकमाह-

शाण्डाकी चासुतं चान्यत्कालाम्लं रोचनं लघु॥७८॥

स०-मूलकसर्षपशाकानि क्वथितासुतानि कालजीरकराजिकाचूर्णभवितान्यम्लतीक्ष्णानि शाण्डाकीशब्देनोच्यन्ते। सा टक्कविषये प्रसिद्धा। सा चान्यच्चानुक्तमप्यासुतं कालेनाम्लं-अम्लीभूतम्, न तु स्वयमाम्ल्यमापाद्यम्। अनेनैव हेतुना सुतरां तत्संस्कारतामधिकरोतीति। तच्च रोचनं लघु भवति।

आ० र०- शुक्तेतरसन्धानगुणानाह-शाण्डाकी चासुतमिति। शाकमुद्रादिवटकसन्धानं-शाण्डाकी। उक्तं च "शाण्डाकी कन्दमूलादिमुद्रादिवटकैः कृता॥ तथा, "मूलकच्छेदसन्धानं शाण्डाकी स्याद्बहुद्रवा॥' इति। अन्यत्-

शुक्तशाण्डाकीभ्यामितरत्। तच्च पिण्याकादिकृतम्, कालाम्लंकालेन चिरकालावस्थेनाम्लम्, तदुभयं रोचनं लघु च।

धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशीतलम्।
श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं बस्तिशूलनुत्॥७९॥
शस्तमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहम्।
एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके॥८०॥
कृमिहृद्रोगगुल्मार्शःपाण्डुरोगनिबर्हणे।
ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते॥८१॥

स०-धान्याम्लं-काञ्जिकं, भेदि तीक्ष्णम्। तथा, उष्णवीर्यम्। तथा, पित्तकृत्। स्वभावाच्च स्पर्शशीतलम्। व्यायामादिना श्रान्तत्वं-श्रमः, निर्व्यायामादेरेवोपश्रान्तत्वं-क्लमः, तौ हरति। तथा, रुच्यं दीपनं च। बस्तिशूलं च जयति। तथा, आस्थापने-निरूहे शस्तम्। तथा, लघु वातकफापहं च। हन्तेः "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः। धान्याम्लं-तण्डुलकण्डनादिकृतम्। सौवीरकतुषोदके तु वितुषैः सतुषैश्च यवैः क्रमात्कृते तद्वद्विद्यात्।

आ० र०- काञ्जिकगुणानाह-धान्याम्लमिति। धान्याम्लं-काञ्जिकम्। भेदि-सरम्। आस्थापने-निरूहे।

मद्यवत्तीक्ष्णोष्णादियुक्तत्वात् गोमूत्रादिगुणानप्याह-

मूत्रं तोजाविमहिषीगजाश्वोष्ट्रखरोद्भवम्।
पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु॥८२॥
कृमिशोफोदरानाहशूलपाण्डुकफानिलान्।
गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु॥८३॥

स०-मूत्रं गोजादिभवं पित्तलादिगुणयुक्तम्। तथा, लवणोनुरसः स्वल्पो यस्य तदेवम्। तथा, कृम्यादीन् जयेत्। लघु च। गोमूत्रस्य च पूर्वमुपन्यासात् प्राधान्यं ज्ञेयम्। सङ्ग्रहे तु विशेषान्तरमप्युक्तम् (सू. अ. ६)-"श्वासकासहरं छागं पूरणात्कर्णशूलजित्। दद्यात्क्षारे किलासे च गजवाजिसमुद्भवम्। हन्त्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभम्। कषायतिक्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत्॥ पित्तं तिक्तं कृमिहरं, रोचना कफवातजित्। तिक्ता पामाहरा, मूत्रं मानुषं तु विषापहम्॥" इति।

आ० र०- मूत्रगुणानाह-मूत्रमिति। महिषीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो महिष्यन्तानां स्त्रीनां गजादीनां पुंसां मूत्रं ग्राह्यमिति ज्ञापनार्थम्। मूत्रस्य तीक्ष्णोष्णत्वादिसाधर्म्यात् मद्यवर्गे निर्देशः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.६)-[* शूलप्रवाहिकाटोपतृष्णाशोफार्शसं हितः।] जगलः पाचनो ग्राहि रूक्षस्तद्वच्च मेदकः॥ बक्कसो हृतसारत्वाद्विष्टम्भी दोषकोपनः। कौहली बृंहणी गुर्वी, श्लेष्मलस्तु मधूलकः॥ मार्द्वीकाल्पान्तरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु। शार्करः सुरभिः स्वादुर्हृद्यो नातिमदो लघुः॥ सुरासवस्तीव्रमदः स्वादुस्तीक्ष्णोऽनिलापहः। मैरेयो मधुरो वृष्यः सरः सन्तर्पणो गुरुः॥ धातक्यभिषुतो जीर्णो रूक्षो रोचनदीपनः। द्राक्षासवो मधुसमः परमं स तु दीपनः॥ मार्द्वीकसदृशः प्रोक्तो मृद्वीकेक्षुरसासवः। समासादासवो हृद्यो वातलः स्वौषधानुगः॥ [* एभिरेव गुणैर्युक्ते सौवीरकतुषोदके। क्रिमिहृद्रोगगुल्मार्शःपाण्डुरोगनिबर्हणे॥ ते क्रमाद्वितुषैर्विद्यात्सतुषैश्च यवैः कृते। विरेकास्थापनालेपस्वेदादिषु च पूजितम्॥] दीपनं पाचनं भेदि तेषु गोमुत्रमुत्तमम्। श्वासकासहरं छगं पूरणात्कर्णशूलजित्॥ दद्यात् क्षारे किलासे च गजवाजिसमुद्भवम्॥ हन्त्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहं च रासभम्॥ कषायतिक्तमेतेषां हिध्माश्वासहरं शकृत्। [*मार्गमोजःक्षयहरं वैष्किरं वातरोगनुत्॥ प्रसहानामपस्मारमुन्मादं च नियच्छति। महामृगसमुद्भूतं कुष्टहृज्जलचारिणाम्॥ नेत्ररोगहरं पित्तं प्रवृद्धं च नियच्छति।] पित्तं तिक्तं कृमिहरं, रोचना कफवातजित्॥ तिक्ता पामाहरा, मूत्रं मानुषं तु विषापहम्।" इति। इति मद्यवर्गः।

तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात्।
इति द्रवैकदेशोयं यथास्थूलमुदाहृतः॥८४॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने द्रवद्रव्यविज्ञानीयो नाम पञ्चमोध्यायः॥५॥

स०-इति-अनन्तरोक्तेन प्रकारेण, तोयादीनां वर्गैः क्रमानतिक्रमेण द्रवाणामेकदेशो यथास्थूलमयमुदाहृतः-उक्तः।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने पञ्चमोध्यायः समाप्तः॥५॥

आ० र०- अध्यायार्थमुपसंहरति-तोयेति। एकदेशग्रहणं द्रवद्रव्यव्यक्तीनामानन्त्येन कात्स्न्र्येन वक्तुमशक्यत्वात्। यथास्थूलमिति साकल्येऽव्ययीभावः। यावत्यः स्थूलाः प्रसिद्धा व्यक्तयः, तावत्यः सर्वा उक्ता इत्यर्थः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
द्रवद्रव्यप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥५॥

****

षष्ठोध्यायः

अन्नविधौ प्रकृतेल्पवक्तव्यत्वात्पुर्वं द्रवद्रव्यमभिधायान्नं वक्ति-

अथतोन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसुत्रे)॥२॥

स०-अन्नस्य स्वरूपं-स्वभावो रसवीर्यविपाकप्रभावगुणकर्मादि, तस्य विज्ञानं-अवगम:, तस्मै हितोध्यायः-अन्नरूपविज्ञानीयः, तं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववद्याख्येयम्। द्रव्यशब्दश्चाप्रयुक्तोप्यर्थस्य गमक इत्यन्नद्रव्यस्वरूपविज्ञानीय इति द्रष्टव्यम्। तथा हि पूर्वस्मिन्नध्याये मन्दमतिप्रबोधनाय प्रयुक्तो द्रव्यशब्दः।आचार्य हि वैचित्र्येण ग्रन्थरचनां विदधति। तत्र
प्राक् स्वरूपशब्दो न निर्दिष्टः, इह च द्रव्यशब्दः। अथवोभयमप्रयुक्तमपि गम्यते मध्यलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्यान्तलोपाख्या च। अद्यते यत्तत्-अन्नम् धान्यमांसदि।

आ० र०- अन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। यतः पूर्वाध्याये द्रव आहार उक्तः, इह त्वद्रवः। स चान्नशब्दवाच्यः। अत एवायमन्नस्वरूपविज्ञानीयः। तत्र सप्तवर्गाः। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ. ६११७२)- "शूकशिम्बिजपक्वान्नमांसशाकफलौषधैः। वर्गितैरन्नलेशोऽयमुक्तो नित्यौपयोगिकः॥" इति।

धान्यं च द्विधा- शूकशिम्बीधान्यभेदेन। तत्र प्राधान्याच्छूकधान्यस्य पूर्वमुपन्यासः। प्राधान्यं चास्य भूयस्त्वोपयोगित्वात्। शिम्बीधान्यस्य तु तद्यञ्जनत्वेन स्वल्पोपयोगित्वात् प्रायेणापथ्यत्वाच्चाप्रधान्यम्, इत्याह -

अथ शूकधान्यवर्गः।

रक्तो महान् सकलमस्तूर्णकः शकुनाहृतः।
सारामुखो दीर्घशूको रोध्रशूकः सुगन्धिकः॥१॥
पुण्ड्रः पाण्डुः पुण्डरीकः प्रमोदो गौरसारिवौ।
काञ्चनो महिषः शूको दूषकः कुसुमाण्डकः॥२॥
लाङ्गला लोहवालाख्याः कर्दमाः शीतभीरुकाः।
पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चान्ये शालयः शुभाः॥३॥
स्वादुपाकरसाः स्निग्धा वृष्या बद्धाल्पवर्चसः।
कषायानुरसाः पथ्या लघवो मूत्रला हिमाः॥४॥

स०- तत्र रक्तशालिमहाशाली-सुप्रथितावेव। कलमोमगधादिषु प्रसिद्धः। स एव महातण्डुल इति काश्मीरेषु। तूर्णकश्च-तत्रैब आजव इति प्रसिद्धः। शकुनाहृतो-यो मगधेषु बुद्धोत्पादकाल उत्तरकुरुभ्यो हंसैरानीतो भृङ्गारपात्रे विशाखाख्यया वापितो विस्तरं गतः। अत एव शकुनिनाहृतः शकुनाहृत इत्यन्वर्थास्य संज्ञा। सारामुखः- कृष्णशूकः। शुक्लाकारो-दीर्घशूकः। रोध्रशूको-रोध्रपुष्पाकारशूकः। सुगन्धिको-गन्धशालिसंज्ञया जालन्धरमगधादिषु ख्यातः, देवशालिरित्यपरनामा मालवदेशे गौडे चातिप्रसिद्धः। एवं पतङ्गादयो नानादेशेषु कार्षकादिभ्योवधार्याः। शूके जाताः शूकजाताः शूकजाः, तेषु मध्ये
रक्ताद्यास्तपनीयान्ता अन्ये च ये शालयः शुभाः,-रक्तादिसदृशाः, ते सर्वे स्वदुपाकरसत्वादियुक्ताः। बद्धं-ग्रन्थितमल्पं च वर्चः-पुरीषं कुर्वन्तीति बद्धाल्पवर्चसः, ते एवं कारणे कार्योपचारादुक्ताः। कषायोनुरसो येषां त एवम्। पथ्याः- स्वभावेनैव हिताः। तथा लघवो मूत्रकारिणः शीतवीर्याश्च।.

आ० र०- तत्रादौ शूकधान्यवर्गः। तत्रादौ शालयः। तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह-रक्तो महानिति। रक्तादयो-देशभेदेन स्वनामप्रसिद्धाः। शुभाः-निर्दोषाः। बद्धाल्पवर्चसः, -बद्धं-पिण्डीकृतं, अल्पं-स्तोकं, वर्चः-पुरीषं, येभ्यस्ते तथा। ननु, इह शालयो मधुरपाका उक्ताः, सुश्रुतेन (सू.अ. ४६१५)-"मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः।" इति विरोधः,

लघुपाकत्वमेव हि कटुपाकत्वम्। मैवम्। रसवद्विरोधः। पाको-रसविशेषः। रसास्त्वेकस्मिन् द्रव्ये बहवोऽनुभूयन्ते।

शूकजेषु वरस्तत्र रक्ततृष्णात्रिदोषहा।

स०-तत्र-तेषु महाशालिकलमादिषु मध्ये, रक्तो-रक्तशालिसंज्ञो वरः, तृष्णाम् वातादींश्च् त्रिदोषान्निहन्ति। अस्य च
प्रागुपादानेनैव वरत्वे लब्धे वरग्रहणं युक्त्याग्र्यादिसङ्ग्रहार्थम्।
तथा च, - वर्षासु दिव्यनादेये परं तोये वरावरे।" इति।
तथा,- "गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे" तथा, - "शर्करेक्षुविकाराणां फणितं
च वरावरे" तथा, - वरोत्र मुद्गोल्पचलः "माषोत्र सर्वेष्ववरो यवकः शूकपेषु च।" इत्यादीनि वक्यानि प्रदेशान्तरेष्वयमेवावोचदाचार्यः।
आ० र०- रक्तशालिगुणानह-शूकजेष्विति। तत्र-तेषु शालिषु मध्ये, रक्तो-रक्तशालिः, शूकजेषु वरः। तथा च खारणादिः-"पथ्यत्वे शूकधान्यानां प्रवरा रक्तशालयः।" इति। अत एव 'शूकजेषु शालयो वराः, तेशु शालिषु रक्तो वरः' इति व्याख्यानमसत्। तृष्णात्रिदोषहा-तृष्णाघ्नस्त्रिदोषघ्नश्च।

माहांस्तमनु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे॥५॥

स०-तस्यानु-रक्तशालेः पश्चात्, महान् शालिर्वरः। तं
च-महान्तमनु कलमः, महत्संज्ञात् कलमः किञ्चिदून इत्यर्थः।
ततः-अनन्तरम्, परे-अन्ये शालयो-वरा ज्ञेयाः।
आ० र०- महाशाल्यादीनां गुणानाह-महांस्तमन्विति। तमनु-रक्तशालेर्हीनो महान्। तंचाप्यनु-कलमो महतो हीनगुणः। परे-तूर्णकादयः, तेनैव न्यायेन हीनाः। तेन यो यस्मादुत्तरः स तस्माद्धीनः। ननु, रक्तशाल्यादीनां यथोत्तरमपकर्ष उच्यते, स च पाठक्रममपेक्षते, स तु प्रतितन्त्रं भिद्यते। तद्यथा-

"लोहितशालिकलमकदम्बकपाण्डुकसुगन्धिकशकुनाहृतपुष्पाण्डकपुण्डरीकमहाशालिशीतभीरुरोध्रपुष्पकदीर्घशूककाञ्चनमहिषशूकहायनदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः। मधुरा वीर्यतः शीता लघुपाका बलावहाः। पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः॥ तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः शुक्रमूत्रलः। चक्षुष्यो वर्णकृत्स्वर्यो हृद्यो बल्यस्तृषापहः॥ व्रण्यो ज्वरहरश्चैव सर्वदोषविषापहः। तस्मादल्पान्तरगुणाः क्रमशः शालयोऽपराः॥' इति सुश्रुतः (सू. अ. ४६१४)। "रक्तशालिर्महाशालिः कलमः शकुनाहृतः। तूर्णको दीर्घशूकश्च गौरः पाण्डुकलाङ्गलाउ॥ सुगन्धिका लोहवालाः सारिवाख्याः प्रमोदकाः। पतङ्गास्तपनीयाश्च ये चन्ये शालयः शुभाः॥ शीता रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः। बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धा बृंहणा मूत्रशुक्रलाः॥ रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः। महांस्तमनु कलमस्तं चाप्यनु ततः परे॥" इति चरकः (सू.अ. २७१७)। "रक्तः श्येनाहृतो गौरः सुगन्धः काञ्चनो महान्। पतङ्गः कलमः पाण्डुर्लोहवालः प्रमोदकः॥दीर्घनालः शीतभिरुः सारिवः शङ्खमौक्तिकः। तूर्णको दीर्घशूकाख्यो लाङ्गलाद्याश्च शालयः॥शीतला मधुराः स्निग्धा ग्राहिणो मांसशुक्रलाः। वातपित्तहरा बल्याः सृष्टमूत्राः सहायनाः॥ स्निग्धः शीतो लघुर्ग्राही तृष्णाघ्नः शुक्रमूत्रलः। रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नः कलमोऽनु महांस्ततः॥' इति खारणादिः। "रक्तो महान् सकलमः" इत्याद्यम्। एवमेव सङ्ग्रहे (सू.अ.७)। तस्मात्कोऽत्र क्रमः? उच्यते। इह रक्तशालिशब्देन मृदुमधुरस्निग्धसुरभिशुक्लविशदस्थूलायतत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वगुणानामुत्कर्ष उपलक्ष्यते। तेषु यथा यथा समुत्कर्षस्त उत्तमाः। यथा यथा अपकर्शस्ते हीनाः। उपलक्षणानि पुनर्वक्तुर्विवक्षाभेदाद्भिन्नानि। यानेव गुणान् सुश्रुतखारणादी कलमशब्देनोपलक्षयतः, तानेव चरकवाग्भटौ महाशालिशब्देन। ननु, सम्बन्धं विना नोपलक्षणत्वम्, न च कलमस्य महाशालिगुणैर्महाशालेर्वा कलमगुणैः कदाचित्सम्बन्धः। मैवम्। यद् कलमो महाशालिक्षेत्रे निष्पद्यते, तदा तयोस्तुल्यगुणत्वात्। स्वक्षेत्रजादेव महाशालेः स्वक्षेत्रज एव कलमो हीनः। एवमितरेष्वपि वाच्यम्। तस्मात्सर्वमेव प्रमाणम्, उक्तप्रकारेणाविरोधात्।

यवका हायनाः पांसुबाष्पनैषधकादयः।
स्वादूष्णा गुरवः स्निग्धाः पाकेम्लाः श्लेष्मपित्तलाः

सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः।

स०-यवकादयः शालिविशेषाः स्वादवः। तथा, ऊष्णादिगुणयुक्ताः। ततः, सृष्टे मूत्रपुरीषे यैस्ते सृष्टमूत्रपुरीषाः। पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः-तेन यवकाः सर्वेभ्योपि गर्हिताः, तदन्वन्ये
किञ्चित्किञ्चित्क्रमेण गर्हिता इति विज्ञेयं। नैषधकादय इत्य-
त्रादिशब्देन चम्पकपत्रिकादयः शालिविशेष गृह्यन्ते।

आ० र०- आ रं-यवकादिशालिगुणानाह-यवका इति। *पांशुबाष्पः-कोरकः। पूर्वं पूर्वं च निन्दिताः-यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनगुणः, मृद्वादिविपरीतगुणानामुत्कर्षात्।

स्निग्धो ग्राही लवुः स्वदुदुस्निदोषघ्नः स्थिरो हिमः।
षष्टिको व्रीहिषु श्रेष्ठो गौरश्चासितगौरतः।

स०-व्रीहिषु मध्ये षष्टिकः श्रेष्ठः, रक्तशालिरिव शालिषु। तथा, स्निग्धादिगुणयुक्तः। स्थिरो हिम इति शरीरस्तैर्यकरो ज्वरश्रमक्लमग्लानिहरः। अत एव रसायनप्रयोगे ज्वरादौ च तत्र तत्र क्षामवपुषामुपदिष्टः। यवस्तु स्तैर्यकरोपि नाम्नातो गुरुवातलत्वादिति वेद्यम्। षष्टिकश्च द्विविधः,-गौरः कृष्णगौरश्च। अत्रासितगौरतो गौरः षष्टिकः श्रेष्टः। (तथा च सुश्रुते (सू.अ.४६।९)-"रसे पाके च मधुराः पित्तानिलहरास्तथा। शालीनां च गुणैस्तुल्या विज्ञेयाः कफशुक्रलाः॥ षष्टिकः प्रवरस्तेषां कषायानुरसो लघुः।" कृष्णात्रेयः:-षष्टिकः सुरकव्रीहिपाटलोटकनालकाः। कृष्णव्रीहिः शीतभीरुः प्रमोदोहायनस्तथा॥ अनभिष्यन्दिनः स्निग्धाः कषायमधुरा हिमाः। लघवः कटुपाकाश्च षष्टिकोत्रापि पूजितः॥" खारणादिः- "कषयमधुरो ग्राही दोषघ्नः षष्टिको लघुः।" पराशरेप्युक्तम्- "रक्तो महाच्छकुनाहृतः षष्टिककलमप्रमोदपतङ्गाः शीतगौरदीर्घशूकसुगन्धिकपाण्डुतपनीयाः शालय एवम्भूताः। मधुरबहलाः स्थिराः स्निग्धाः पित्तानिलप्रशमना लघवः सङ्ग्राहिकाः शीताः।" इति। चरके त्वेवम् पठ्यते (सू.अ.५।३)-"तत्र

शालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशरभवराहादीन्याहारद्रव्याणि प्रकृतिलघून्यपि मात्रापेक्षीणि भवन्ति।" तथा च चरको ज्वरे पठति (चि.अ.३।१७६)-"रक्तशाल्यादयः शस्ताः पुराणाः षष्टिकैः सह। यवाग्वोदनलाजार्थे ज्वरितानां ज्वरापहाः॥" इति।

आ० र०- षष्टिकगुणानाह-स्निग्ध इति। ग्राही-स्तम्भनः। स्थिरः-स्थिरगुणः, कार्यरूपेण शरीरे चिरकालं तिष्ठतीत्यर्थः। यो व्रीहिः षष्टिरात्रेण पच्यते स षष्टिकः। स चान्येभ्यो व्रीहिभ्य उत्तमः। स च त्रिविधः, -गौरः कृष्णः कृष्णगौरश्च। तत्रासितगौराद्गौरः श्रेष्ठः। पारिशेष्यादसितो हीनः।

ततः क्रमान्महाव्रीहिकृष्णव्रीहिजतूमुखाः॥८॥
कुक्कुटाण्डकलावाख्यपारावतकशूकराः।
वरकोद्दालकोज्ज्वालचीनशारददर्दुराः॥९॥
गन्धनाः कुरुविन्दाश्च गुणैरल्पान्तराः स्मृताः।

स०-ततः-षष्टिकात्, महाव्रीह्यादयः क्रमाद्गुणैरल्पान्तराः-गुणैर्हीनाः।

आ० र०- महाव्रीह्यादीनां गुणानाह-ततः क्रमादिति। ततः-कृष्णषष्टिकात्, महाव्रीह्यादयः क्रमेण गुणैरल्पान्तराः। षष्टिकस्य सर्वश्रेष्ठत्वाद्धीनत्वेनाल्पन्तरत्वम्। कृष्णषष्टिकद्धीनगुणो महाव्रीहिः, ततः कृष्णव्रीहिः, इत्यादि। अत्रापि कमभेदपरिहारः पूर्ववत्।

स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्रीहिः पित्तकरो गुरुः॥१०॥
बहुमूत्रपुरीषोष्मा, त्रिदोषस्त्वेव पाटलः।

स०-एभ्यः षष्टिकादिभ्योन्यः-अनुक्तो, व्रीहिः स्वादुः-मधुररसः, अम्लविपाकः पित्तकरो गुरुर्बहुमूत्रपुरीषोष्मा च। पाटलः - पटलाकुसुमाकारः। त्रिदोषः-त्रिदोषकोपनः। त्रिदोषस्त्वेवेत्यत्रैवशब्दोतिशयख्यापनाय। अतिशयेन त्रिदोषल इत्यर्थः। अतित्रिदोषलत्वेनास्याभ्यवहारनिषेधं करोति। अत एव च रसादिमत्त्वं न व्यधादस्य शास्त्रकारः।

आ० र०- अथाविशिष्टव्रीहिगुणानाह-स्वादुरिति। अन्यः-उक्तेभ्य इतरः। ऊष्मा-औष्ण्यम्।

पाटलगुणानाह-त्रिदोषस्त्विति। त्रयो दोषा यस्मात्सः -त्रिदोषः। एवग्रहणात्सर्वास्ववस्थासु दोषलत्वम्। अत एवान्येशां द्रव्याणामवस्थातो गुणान्यत्वं ज्ञेयम्। तथा (सङ्ग्रहे सू.अ. ७)-"सर्वथा दोषजित्तक्रं ग्रहण्यां, दोषकृद्व्रणे। शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति॥" इत्यादि।

कङ्गुकोद्रववीवारश्यामाकादि हिमं लघु॥ ११॥
तृणधान्यं पवनकृल्लेखनं कफपित्तहृत्।

स०-कङ्ग्वादि तृणधान्यं हिमं लघु च। तथा, मारुतकृल्लेखनं च। लेखनं-विकर्षणम् "विलिखत्यतितैक्ष्ण्याद्यत् धातूंस्तल्लेखनं मतम्। इति। तथा, कफपित्तहृत्। कषायमधुरत्वं पित्तश्लेष्महृत्वेनैतेषामवगतम्, तद्बद्धविण्मूत्रत्वं च वातकृत्त्वात्। तथा चोक्तम् (हृ.सू.अ.४।२३) -"ततश्चानेकधा प्रायः पवनो यत्प्रकुप्यति। अन्नपानौषधं तस्य युञ्जीतातोनुलोमनम्॥" इति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७) स्पष्टं कृत्वैते गुणा एषामुक्तः। यथा-"कफपित्तहरा रूक्षाः कषाया मधुरा हिमाः। वातला बद्धविण्मूत्रा लघवो लेखनात्मकाः॥" इति। श्यामाकादीत्यत्रदिशब्देन तोयश्यामाकहस्तिश्यामाक-शिबिरप्रशान्तिकामधूलिकागवेधूकाण्डलोहित्यादीनां ग्रहणम्।

आ० र०- त्रूनधान्यगुणानाह-कङ्गुकोद्रवेति। तृणधान्यंतुच्छधान्यम्। अत एव सुश्रुते (सू.अ. ४६।२१)-"कुधान्यम्" इत्युक्तम्। कङ्गुः-प्रियङ्गुः। कोद्रवः-कोरदूषकः। नीवारःप्रसाविका। श्यामाकस्त्रिविधः, -तोयश्यामाको हस्तिश्यामाक उष्ट्रश्यामाकश्चेति। आदिशब्दाद्वरकादयः। ननु, "कोरदूषकनीवारश्पामाकसन्तनुवरकोद्दालकप्रियङ्गमधूलिकानन्दीमुखीकुरुविन्दकगवेधुकातोयपर्णीमुकुन्दकवेणुयवप्रभृतयः कुधान्यविशेषाः। उष्णाः कषायमधुरा रूक्षाः कटुविपाकिनः। श्लेष्मघ्ना बद्धनिष्यन्दा वातपित्तप्रकोपणाः॥" इति वचनात् सुश्रुतेन (सू. अ. ४६।२१)

उष्णत्वपित्तलत्वे उक्ते इह तु शीतपित्तघ्ना इति विरोधः। मैवम्। विषयभेदात्। उष्णत्वं वीर्येण, कटुपाककफघ्नबद्धनिष्यन्दलघुलेखनत्वादीनामुष्णवीर्येषु दर्शनात्। शीतत्वं स्पर्शेन। पित्तलत्वं वातसंसृष्टपित्तविषयम्, "वातपित्तप्रकोपणाः" इति वचनात्। पित्तघ्नत्वं कफसंसृष्टपित्तविपयम्, "कफपित्तहृत्" इति वचनात्।

भग्नसन्धानकृत्तत्र प्रियङ्गुर्बृंहणी गुरुः॥१२॥

स०-तत्र-तेषु तृणधान्येषु मध्ये, प्रियाङ्गुः-कङ्गुः, भग्नस्याङ्गस्य सन्धानं करोति। तथा, गुरुः। सुश्रुते तूक्तम् (सू.अ.४६।२४)-"रक्ताः पीताश्च कृष्णाश्च श्वेताश्चैव प्रियङ्गवः। यतोत्तरं प्रधानं स्यू रूक्षाः कफहराः स्मृताः॥" इति।

आ० र०- कङ्गुगुणानाह-भग्नसन्धानेति। भग्नसन्धानकृत्-भग्नस्याङ्गस्य सन्धानं करोति।

कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शे शीतो विषापहः।

स०-कोरदोषः-कोद्रवः, अत्यर्थं सङ्ग्राही। तथा स्पर्शशीतो विषापहश्च।

आ० र०- कोद्रवगुणानाह-कोरदूष इति। परं-अतिशयेन ग्राही, स्पर्शे शीतश्च। अतिशयवचनात् कङ्ग्वादीनामपि ग्राहित्वं हिमस्पर्शत्वं च ज्ञेयम्।

रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः॥१३॥
वृष्यः स्थैर्यकरो मूत्रमेदःपित्तकफान् जयेत्।
पीनसश्वासकासोरुस्तम्भकण्ठत्वगामयान्॥१४॥

स०-यवो रूक्षादिगुणैर्युक्तो विड्वातकरो वृष्यः स्थैर्यकृच्च। तथा, मूत्रादीन् जयेत्।

आ० र०- यवगुणानाह-रूक्षः शीत इअति। कण्ठामयाः-गलगण्डादयः। त्वगामयाः-कुष्ठादयः।

न्यूनो यवादनुयवः

स०-अनुयवो नाम शूकधान्यविशेषो लोकप्रसिद्धः। स यवान्न्यूनः-स्वल्पैर्यवगुणैर्युक्तः।

आ० र०- अनुयवगुणानाह-न्यून इति। निःशूको यवो-अनुयवः।

रुक्षोष्णो वंशजो यवः।

स०-वंशोद्भवो-वेणुजो रुक्षोष्णो भवति।

आ० र०- वेणुयवगुणानाह-रूक्षोष्ण इति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"उष्णाः सरा वेणुयवाः कषाया वातपित्तलाः।" इति।

वृष्यः शीतो गुरुः स्निग्धो जीवनो वातपित्तहा॥१५॥
सन्धानकारी मधुरो गोधूमः स्थैर्यकृत्सरः।

स०-गोधूमो वृष्यादिगुणयुक्तः। जीवनः-ओजोभिवर्धनः।
तथा, वातपित्तहरः। सन्धानकारी-ऊरुप्रभृतेर्भग्नस्य सन्धानं
करोति। तथा, स्थैर्यकृत्सरश्च। चरके (सू.अ. २७।२०)
त्वन्यथैव गुणा उक्ताः। यथा-"स्थैर्यकृत्सकषायश्च बल्यः श्लेष्मविकारहा। सन्धानकृद्वातहरो गोधूमः स्वादुशीतलः॥"इति।

आ० र०- गोधूमगुणानाह-वृष्यः शीत इति। सरः-अनुलोमनः।

पथ्या नन्दीमुखी शीता कषयमधुरा लघुः॥१६॥

इति शूकधान्यवर्गः।

स०-नन्दीमुखी-(कृशदीर्घा गोधूमजातिः।) पथ्या-शरीराय हिता, शीता कषायमधुरा लघुश्च। इति शूकधान्यवर्गः।

आ० र०- नन्दीमुखीगुणानाह-पथ्या नन्दीमुखीति। दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो-नन्दीमुखी। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"उद्दालकस्तु वीर्योष्णो नीवारः श्लेष्मवर्धनः। शीतवीर्या विशेषेण स्निग्धा वृष्या मधूलिका॥" इति। इति शूकधान्यवर्गः।

अस्मादनन्तरं शिंबीधान्यवर्गस्य सम्बन्धप्रयोजनं प्रागुक्तमेव।

अथ शिम्बीधान्यवर्गः।

मुद्गाढकीमसूरादि शिम्बीधान्यं विबन्धकृत्।
कषायं स्वादु सङ्ग्राहि कटुपाकं हिमं लघु॥ १७॥
मेदःश्लेष्मास्रपित्तेषु हितं लेपोपसेकयोः।

स०- शिम्ब्याः-कोश्याः, धान्यं-मुद्गादिकं, यत् शिम्बीधन्यं तद्विबन्धकृत्। केषां विबन्धं करोति ? सामर्थ्यात् स्रोतसाम्, न तु पुरीषादीनाम्। तथा च सङ्ग्राहीत्यत्रैव पठति शास्त्रकृत्। सङ्ग्राहिलक्षणं च तत्रान्तरे। यथा-"भेदि तत्पिण्डतान् भावान् शकृदादीन्भिनत्ति यत्। विपरीतमतो ग्राहि" इति। तस्माद्विबन्धं स्रोतसामेवेत्यवेहि। तथा, कषायं स्वादु कटुपाकं शीतवीर्यं लघु च। मसूरादीत्यत्रादिशब्देन मकुष्ठचणकादीनां ग्रहणम्। तथा, मेदआदिषु हितम्, प्रकृतत्वादभ्यवहारे तथा लेप उपसेके चेति। चशब्दोत्र लुप्तनिर्दिष्टो बोध्यः। लेपः-प्रदेहः। उपसेकः-परिषेकः। कषायशीतरूक्षत्वेन कटुपाकित्वेव च वातकृत्त्वं शिम्बीधान्यस्य शास्त्रकृतोक्तम्। अत एवेदमुपपन्नम्-"मुद्गोल्पचलः" इति। यदि हि शिम्बीधान्यस्य मारुतकृत्त्वं समेयात्, तदैतद्वक्तुं युज्यते। तस्मात् वातकृत्त्वमस्यास्तीति स्थितम्। तस्मिंश्च सत्याध्मानकारित्वमप्युपपन्नमेव। अत एव सङ्ग्रहेस्याध्मानकारित्वमुक्तम्। मुद्गादीनां च विशेषास्तत्रैवोक्ताः (सं. सू. अ. ७)। यथा-"हरितास्तेष्वपि वरा मकुष्ठाः कृमिकारिणः। वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम्॥" इति।

आ० र०- अथ शिम्बिधान्यवर्गः। तत्र मुद्गादिगुणानाहमुद्गाढकीति। मुद्गो द्विविधः,-क्षेत्रमुद्गो वनमुद्गश्च। आढकीतुवरी। मसूरो द्विविधः, -कृष्णः पाण्डुश्च। तत्र पाण्डुः-मङ्गल्याख्यः। आदिशब्दात्सङ्ग्रहोक्ताः (सू. अ. ७)-"शिम्बिजा मुद्गमाङ्गल्यवनमुद्गमकुष्ठकाः।

मसूरचवलाढक्यश्चणकाश्च पृथग्विधाः॥" इति। शिम्बिभवं धान्यं-शिम्बिधान्यम्। विबन्धकृत्-वातावरोधकम्। सङ्ग्राहि-मलावरोधकम्। लेपोपसेकयोः प्रयुक्तं मेदःप्रभृतिषु हितम्। उपसेको-व्यञ्जनम्, येन मिश्रीकृत्यौदनादि भुज्यते। स चात्र योग्यत्वात्सूपः। उक्तं च चरकेण (सू. अ. २७।२७)-"पित्तश्लेष्मणि शस्यन्ते सूपेष्वालेपनेषु च।" इति।

वरोत्र मुद्गोल्पचलः, कलायस्त्वतिवातलः॥१८॥
राजमाषोनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्गुरुः।

स०- अत्र-एषु शिम्बीधान्येषु मध्ये, मुद्ग उत्तमः। तथा, अल्पं चलं-पवनं करोतीत्यल्पचलः _ तुर्व्यतिरेके। कलायः पुनरतिशयेन वातलो भवति। राजमाषो रूक्षो बहु शकृत्करोतीति बहुशकृत्। तथा, गुरुः। तथा, अनिलकरः- "कृञो हेतु:" इति ताच्छील्ये टः, कलायवन्नातिवातलः, अन्यशिम्बीधान्याच्चातिवातलोयमिति वेद्यम्, अनिलकरग्रहणात्। अन्यथाशिम्बीधान्यसामान्यलक्षणेन वातमात्रकरणस्य लब्धत्वादनिलकरग्रहणं न कुर्यात्।

आ० र०- मुद्गस्य विशेषमाह-वरोऽत्रेति। अत्र-शिम्बिधान्येषु मध्ये, मुद्गो वरः। मुद्गेष्वपि हरितो वरः, "हरितास्तेष्वपि वराः" इति सङ्ग्रहवचनात् (सू. अ. ७)। अल्पश्चलो-वायुर्यस्मात्स तथा। मुद्गस्य किञ्चिद्वातलत्ववचनादाढक्यादीनां वातलत्वं ज्ञेयम्।

कलायगुणानाह-कलायस्त्विति। कलायो द्विविधः,-त्रिपुटो वर्तुलश्च। अतिवातलत्वं-आढक्यादिभ्यः।

राजमाषगुणानाह-राजमाष इति। राजमाषः-चवलः।

उष्णाः कुलत्थाः पाकेम्लाः शुक्राश्मश्वासपीनसान्।
कासार्शःकफवातांश्च घ्नन्ति पित्तास्रदाः परम्।

स०- कुलत्था उष्णवीर्याः पाकेम्लाः। तथा, शुक्रादीन् घ्नन्ति _ अश्म-अश्मरी वक्ष्यमाणलक्ष्णा। तथा, पित्तास्त्रदाः परं-अतिशयेन रक्तपित्तकराः। कषायस्वादुसङ्ग्राहित्वं शिम्बीधान्यसामान्यलक्षणेनैषां वेद्यम्, दृष्टिनाशनत्वं चोष्णवीर्यत्वेन रक्तपित्तकरत्वेन च। सङ्ग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तं (सू. अ. ७)-"कषायस्वादुरूक्षोष्णाः कुलत्था रक्तपित्तलाः। पीनसश्वासकासार्शोहिक्कावाहकफानिलान्। घ्नन्ति शुक्राश्मरीं शुक्रं दृष्टिं शोफं तथोदरम्। ग्राहिणो लघवस्तीक्ष्णा विपाकेम्ला विदाहिनः" इति।

आ० र०- कुलत्थगुणानाह-उष्णा इति। शुक्रादीन्घ्नन्ति। अश्म-अश्मरी। ननु, "उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्नः।" इति सुश्रुतेन (सू. अ. ४६।३७) विपाके कटुत्वमुक्तम्, इह त्वम्लत्वमिति विरोधः। मैवम्। अनेकरसवद्विरोधः।

निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः॥२०॥
सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफविषापहः।

स०-निष्पावो-राजशिम्बीसंज्ञो, वातादिकरः। तथा, गुरुः सरो विदाही च। तथा, दृगादीनपहन्ति। सङ्ग्रहोक्तं चाम्लपाकत्वं कषायमधुरत्वं चेह नोक्तम्। यतोम्लविपाकित्वं तावद्विदाहित्वादेवास्योक्तम्। कषायस्वादुत्वं च शिम्बीधान्यसामान्यगुणकथनेनैव। कृष्णात्रेयस्त्वाह-"निष्पावा मधुरा रूक्षाः सकषाया विदाहिनः। उदावर्ते प्रशस्यन्ते गुरवो वातपित्तलाः" इति।

आ० र०- निष्पावगुणानाह-निष्पाव इति। निष्पावोवल्लः।

माषः स्निग्धो बलश्लेष्ममलपित्तकरः सरः॥२१॥
गुरूष्णोनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत्।

स०-माषः स्निग्धो वलादिकरः। तथा, सरो गुरूरूष्णश्च। तथा, वातहा स्वादुश्च। तथा, शुक्रस्य वृद्धिं शुक्रस्यैव विरेकं-बहिःप्रेरणं, करोति।

आ० र०- माषगुणानाह-माषः स्निग्ध इति। शुक्रस्यैव वृद्धिं, शुक्रस्यैव विरेकं-शीघ्रप्रवृत्तिं, करोति स तथा।

फलानि माषवद्विद्यात्काकाण्डोळात्मगुप्तयोः॥२२॥

स०-काकाण्डोला चात्मगुप्ता च, तयोः फलानि माषवद्विद्यात्-माषसमगुणानि विजानीयात्। काकाण्डोला-कटभी। आत्मगुप्ता-कपिकच्छूः।

आ० र०- काकाण्डोलात्मगुप्ताफलगुणानाह-फलानीति। एतयोः फलानि माषवद्विद्यात्। काकाण्डोला-निःशूका कपिकच्छूः। आत्मगुप्ता-कपिकच्छूः।

उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शे केश्यो बल्यस्तिलो गुरुः।
अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत्॥२३॥

स०-तिल उष्णवीर्यः। तथा, त्वच्यः। तथा, स्पर्शे शीतः। केश्यो बल्यो गुरुश्च। तथा, अल्पमूत्रः-अल्पमूत्रकरः। पाके कटुः। तथा, मेधादीन् करोति। त्वच्यकेश्यबल्या हितार्था यत्प्रत्ययान्ताः। स्निग्धत्वमनिलघ्नत्वं कषायकटुतिक्तरसत्वं नानाजातित्वं चेहास्य ग्रन्थकृता लाघवान्नोक्तम्। सङ्ग्रहे तूक्तमेव (सू. अ. ७)। यथा- "स्निग्धोष्णतिक्तकटुकेकषायमधुरस्तिलः। त्वच्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्पर्शशीतोनिलापः॥अल्पमूत्रः कटुः पाके मेधाग्निकफपित्तकृत्। कृष्णः प्रशास्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः॥" इति। अन्ये त्वनया युक्त्या सङ्ग्रहोक्तमर्थं सङ्ग्रह्णते। स्निग्धत्वं तावत्तिलस्य तैलेषु मुख्यस्य स्नेहस्य योनिभूतत्वात्सिद्धम्, कफपित्तकृदिति वचनात्स्निग्धत्वाच्च सामर्थ्याल्लब्धं वातघ्नत्वं, कषायस्वाद्विति शिम्बीधान्यसामान्यगुणकथनेन कषायस्वादुत्वं लब्धमिति। एतदेवोररीकृत्य व्रणप्रतिषेधे वक्ष्यति (हृ.उ.अ.२५।५४)-कल्कं संरोहणं कुर्यात्तिलानां मधुकान्वितम्। स्निग्धोष्णतिक्तमदुरकषायत्वैः स सर्वजित्॥" इति।

आ० र०- तिलगुणानाह-उष्ण इति। उष्णः-उष्णवीर्यः। त्वच्यः-त्वग्दोषहरः, बहिःप्रयोगात्। "कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैः सह।" इति सङ्ग्रहे (सू. अ. ७) कुष्ठकर्तृत्वश्रवणात्। ननु, "तिलो विपाके मधुरोऽतिबल्यः स्निग्धो व्रणे लेपन एव पथ्यः।" इति सुश्रुतेन (सू. अ. ४६।३९) विपाके मधुरत्वमुक्तम्, इह तु कटुकत्वमिति विरोधः। मैवम्।

रसवद्विरोधः। एकस्मिन् द्रव्ये हि बहवो रसा अनुभूयन्त इति। भिन्नतिलयोर्भिन्नरसयोर्वा विपाकः। स च कृष्णः श्रेष्ठः। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ. ७)-कृष्णः प्रशस्तस्तमनु शुक्लस्तमनु चारुणः।" इति।

स्निग्धोमा स्वादुतिक्तोष्णा कफपित्तकरी गुरुः।

दृक्शुक्रहृत्कटुः पाके, तद्वद्बीजं कुसुम्भजम्॥२४॥

स०-उमा-अतसी, स्निग्धा स्वाद्वादिगुणयुक्तोष्णवीर्या च। सा श्लेष्मपित्तयोः कर्त्री च। तथा, दृष्टिं शुक्रं च हरति। कटुपाका च। तया-उमया तुल्यं वर्तते-तद्वत्, उमासमानगुणं कुसुम्बीजमित्यर्थः।

आ० र०- अतसीगुणानाह-स्निग्धोमेति। उमा-अतसी। ननु, "स्निग्धोष्णा कफवातघ्नी सतिक्ता मधुराऽतसी।" इति खारणादिना श्लेष्मघ्नत्वमुक्तम्, इह तु श्लेष्मलत्वमिति विरोधः। मैवम्। विषयभेदात्। श्लेष्मघ्नत्वं वातसंसृष्टविषयम्। श्लेष्मलत्वं पित्तसंसृष्टविषयम्। अत एव सुश्रुतेन कफघ्नत्वं नोक्तम् (सू. अ. ४६/४९)-"उष्णाऽतसी स्वादुरसाऽनिलघ्नी पित्तोल्बणा स्यात्कटुका विपाके।" इति।

कुसुम्भवीजगुणानाह-तद्वदिति। तद्वत्-उमावत्। तत्पुनः कफघ्नम्। "कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो विदाहिभावादहितः कुसुम्भः।" इति सुश्रुतोपदेशात् (सू.अ. ४६/४८)। अतिदेशादुपदेशो हि बलवान्।

माषोत्र सर्वेष्ववरो, यवकः शूकजेषु च।

स०-अत्र-शिम्बीधान्येषु, माषोश्रेष्ठः। शूकजेषु-शूकधान्येषु, यवकोश्रेष्ठः।

आ० र०- माषस्य सर्वधान्यावरत्वमाह-माषोऽत्रेति।

यवकस्य शूकधान्येष्ववरत्वमाह-यवकः शूकयेष्विति। चकारोऽवरत्वाकर्षणार्थः।

नवं धान्यमभिष्यन्दि, लघु संवत्सरोषितम्॥२५॥

शीघ्रजन्म तथा सूप्यं निस्तुषं युक्तिभर्जितम्।

इति शिम्बीधान्यवर्गः।

स०- नवं प्रत्यग्रं, धान्यमभिष्यन्दि-आभिमुख्येन स्यन्दयति। ताच्छील्ये णिनिः। मालिन्यात्स्रोतसां स्रुतिरूपं श्लेष्माणं करोतीत्यर्थः। अर्थात्पुराणमनभिष्यन्दि। संवत्सरोषितं-वर्षातीतं, लघु भवति। नवं चार्थाद्गुर्वित्यनुक्तमप्युक्तं भवति। तन्त्रान्तरेप्युक्तम्- "वर्षस्थितं सर्वमन्नं परित्यजति गौरवम्। न तु त्यजति तद्वीर्यं मुञ्चत्यतः क्रमात्॥" इति। शीघ्रेत्यादि। लघ्वित्यनुवर्तते। सूप्यं-मुद्गादि यच्छीघ्रजन्म, तल्लघु भवति। तथा, विगततुषं युक्त्या भर्जितं-भृष्टं लघु भवति। सङ्ग्रहे त्वेवमुक्तम् (सू.अ.७)-"नवं धान्यमभिष्यन्दि सेक्यं केदारजं च यत्। लघु वर्षोषितं दग्धभूमिजं स्थलसम्भवम्॥ ॥" इति। शिम्बीधान्यवर्गः।

आ० र०- नवधान्यगुणानाह-नवं धान्यमिति। अभिष्यन्दि-स्रोतःस्रावि।

पुराणधान्यगुणानाह-लघु संवत्सरोषितमिति। संवत्सरोषितं-संवत्सरमेवोषितम्, संवत्सरद्वयाद्युषितस्य निर्वीर्यत्वात्। यदाह खारणादिः-"वर्षस्थितं सर्वधान्यं परित्यजति गौरवम्। न तु त्यजति तद्वीर्यं, वीर्यं मुञ्चत्यतः क्रमात्॥ इति।

शीघ्रजन्मादिसूप्यगुणानाह-शीघ्रजन्मेति। सूपे हितंसूप्यं शिम्बीधान्यम्, तथा-तद्वत्, लघु इत्यर्थः। शीघ्रं अल्पेन कालेन, जन्म-निष्पत्तिर्यस्य तत्तथा। निस्तुषं-अपनीतत्वक्। युक्त्या-सम्यग्योगेन, भर्जितं-द्रवं विना स्वेदितम्। नवस्याभिष्यन्दित्वात् पुराणस्यानभिष्यन्दित्वम्। पुराणादीनां लघुत्वात्तद्विपरीतानां गुरुत्वमर्थसिद्धम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"हरितोस्त्तेष्वपि वरा, मकुष्ठाः कृमिकारिणः। वर्ण्याः परं प्रलेपाद्यैर्मसूरा ग्राहिणो भृशम्॥ कुशाम्रशिम्बी मधुरा वातपित्तहरा हिमा। मधुराः शीतला गुर्व्यो बलघ्न्यो रूक्षणात्मिकाः॥ स्नेहाढ्या बलिभिर्भोज्या विविधाः शिम्बीजातयः।" इति। इति शिम्बीधान्यवर्गः।

निर्दिष्टे शूकशिम्बीधान्ये। तयोश्च संस्कृतयोरुपयोग इति कृतान्नवर्गः प्रारभ्यते-

अथ कृतान्न(पक्वान्न)वर्गः।

मण्डपेयाविलेपीनामोदनस्य च लाघवम्॥२६॥

यथापूर्वं शिवस्तत्र मण्डो वातानुलोमनः।

तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत्॥२७॥

स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी सन्धुक्षयति चानलम्।

स०-मण्डादीनां यथापूर्वं लाघवम्। तेनौदनमपेक्ष्य लघ्वी विलेपी, ततोपि पेया, पेयातो मण्डो लघुतर इत्यर्थोवतिष्ठते। मण्डपेयाविलेप्योदनानां यथापुर्वं लाघवमित्येव वक्तव्ये यदत्रौदनस्य पृथक्पाठः, स इदं ज्ञापयति,-मण्डादयो लाजोपादाना वेद्याः, न तु तण्डुलोपादानाः, यथा-ओदनः, इति। तथा च मुनिः (च, सू.अ.२७।२५२)-"श्रुतः पिप्पलिशुण्ठीभ्यां युक्तो लाजम्बुदाडिमैः। मण्डः सन्दीपयत्यग्निं वातं चाप्यनुलोमयेत्॥" इति। तदुक्तम्_"द्रव्यस्यार्धपलं दत्त्वा तोयस्य प्रस्थमावपेत्। अर्धशेषं गृहीत्वा तत्कर्षौ द्वौ दाडिमस्य च॥ युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः शाणमात्रकैः। द्विकर्षमात्रैर्लाजैश्च भूयः संकथितं च तत्॥ पिप्पलीजीरकाभ्यां च शाणैकेनावचूर्णितम्। पेयास्वेष विधिः कल्प्यो दाडिमादिकृतास्वपि॥" इति। तथा (सुश्रुते सू. अ. ४६।३४५)-"सिक्थैर्विरहितो मण्डः पेया सिक्थसमन्विता। धनसिक्था विलेपी स्याद्यवागूर्विरलद्रवा॥" इति। अन्ये तु मण्डलक्षणं पेयालक्षणं चान्यथैवेच्छन्ति। तथा तल्लक्षणम्-"लाजाम्बुसैन्धवकणाधान्यनागरदाडिमैः। युक्तो विमृदितः पूतो मण्डः संस्कृत उच्यते॥ निर्द्रव्या प्राकृता पेया तक्रदाडिमतण्डुलैः।" इति। सामान्यपेयायाश्च तक्रदाडिमलाजादिसाधिताया गुणनिर्देशोयम्, न तु विशिष्टाया ज्वरचिकित्सादिविहिताया इति द्रष्टव्यम्। तस्यास्तु तत्रैवेत्यर्थः, विशेषग्रहणात्कर्मान्तरनिर्देशाच्च। तत्र-तेषु मण्डादिषु मध्ये, मण्डः शिवः। तथा, वातानुलोमनः। तथा, तृषं ग्लानिं दोषशेषं च हन्तीति तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः। "अमनुष्यकर्तृके च" इत्यत्र ठक्। दोषस्य शेषो दोषशेषः। एष एव हि विहितवमनस्य विहितविरेचनस्य वा किञ्चिच्छेषो यो दोषः, तस्य। दोषशेषेति वचनज्ञापकात् कृतवमनविरेचनस्य दोषकरणम्। तेन च वमनकर्मणि विरेचनकर्मणि वा कर्तव्येतियोगभयात् दोषशेषः कार्यः, इत्ययमर्थो युक्त्या

प्रतिपादितः। तथा, मण्डः पाचनो धातुसाम्यकरश्च। तथा, स्रोतसां मार्दवं करोति। तथा, स्वेदयतीति स्वेदी, वह्निं च दीपयति।

आ० र०- अथ कृतान्नवर्गः। तत्र मण्डादीनां लघुत्वेतारतम्यमाह-मण्डपेयेति। असिक्थो द्रवो-मण्डः, ससिक्थो-यवागूः। सा द्विविधा, -अल्पसिक्था-पेया, बहुसिक्था-विलेपी। अद्रवाणि सिक्थानि-ओदनः। यथापूर्वं ओदनाद्विलेपी लघुः ततः पेया, ततो मण्ड इति।

मण्डगुणानाह-शिवस्तत्रेति। शिवः-आरोग्यप्रदः। वमनलङ्घनाद्यवशिष्टो दोषो-दोषशेषः। धातुसाम्यकृत्-लङ्घनादिकृतधातुवैशम्यशमनात्। स्रोतोमादवकृत्-लङ्घनादिकृतस्रोतःकाठिन्यशमनात्। स्वेदी-स्वेदवहस्रोतोरोधशमनात्।

क्षुत्तृष्णाग्लानिदौर्बल्यकुक्षिरोगज्वरापहा॥२८॥
मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनी।

स०-क्षुच्च तृष्णा च, ताभ्यं ग्लानिः, सा च दौर्बल्यं च कुक्षिरोगश्च ज्वरश्च, तानपहन्ति या सैवंभूता पेया। दौर्बल्यं -कार्श्यम्। तथा, मलान्-वातादीन्, अनुलोमयति-स्वमार्गस्थान् करोति। तथा, पथ्या-शरीरस्य हिता। तथा, दीपनी चासौ पाचनी चेति "पुंवत्कर्मधारय" इति पुंवद्भावः।

आ० र०- पेयागुणानाह-क्षुत्तृष्णेति। कुक्षिरोगः-अतीसारः। पथ्या-औषधरूपत्वात्।

विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता॥२९॥
व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम्।

स०-विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता च। व्रणश्चाक्षिरोगश्च संशुद्धश्च दुर्बलश्च स्नेहपायी च, तेषां हिता। व्रणाक्षिरोगशब्दौ मत्वर्थीयाकारान्तौ।

आ० र०- विलेपीगुणानाह-विलेपीति। व्रणादीनां हिता। संशुद्धः-सम्यक्कृतवमनादिः। यः स्नेहनार्थं प्रत्यहं स्नेहं पिबति सः-स्नेहपायी।

सुधौतः प्रस्रुतः स्विन्नोत्यक्तोष्मा चौदनो लघुः॥३०॥
यश्चाग्नेयौषधक्काथसाधितो भृष्टतण्डुलः।

विपरीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः॥३१॥

स०-ओदनः सुष्ठु धौतस्तथा प्रस्रुतो-निश्चोतितः स्विन्नोत्यक्तबाष्पश्च लघुर्भवति। यश्चौदन आग्नेयौषधानां-मरीचचित्रकादीनां क्वाथेन साधितः, सोतिलघुः। तथा, भृष्टास्तण्डुला यस्मिन्नोदने सोतिलघुतमः। यथोक्तलक्षणादोदनाद्विपरीतो-योधौतादिः, स गुरुः। क्षीरमांसादिभिः-मधुरैर्यश्च साधितः, सोतिगुरुः।

आ० र०- ओदनगुणानाह-सुधौत इति। सुधौतादिविशिष्ट ओदनो लघुः। तद्विपरीतः क्षीरादिसाधितश्च गुरुः। सुधौतः-सम्यक्प्रक्षालिततण्डुलः। प्रस्रतः-सम्यक्प्रस्रावितमण्डः। स्विन्नः-सम्यक्पक्वः। अत्यक्तोष्मा-शीतत्वमप्राप्तः। आग्नेयौष क्काथसाधितः -चित्रकादिक्वाथं द्रवस्थाने दत्वा साधितः। भृष्टतण्डुलः-भृष्टैस्तण्डुलैः साधितः। विपरीतः-अधौततण्डुलादिः। यश्च क्षीरादीनि द्रवस्थाने दत्वा साधितः। मांसशब्देनात्र मांसरसः। आद्यशब्दात्स्नेहादयः। क्षीरादिसाधने उदके प्रक्षेप्यमेव। उक्तं च सङ्ग्रहे (क. अ. ८)- "क्षीरादिसाधितं द्रव्यं न सम्यङ्मुक्तरसं भवतीति वारिक्वाथपूर्वकं क्षीराद्यैस्तदुपदेशोऽनुपदग्धं क्वाथयेत्।" इति।

इति द्रव्यक्रियायोगमानाद्यैः सर्वमादिशेत्॥३१॥

स०-इति-अनया दिशा, सर्वं-पेयादिकं पूर्वोक्तं वक्ष्यमाणं च भक्ष्यादिकं, द्रव्येण क्रियया संयोगेन मानेन चादिशेत्। तत्र द्रव्यतो यथा-ओदनस्य रक्तशाल्यादिजस्य लाघवं, यवकादिजस्य तु गौरवम्। क्रियातो यथा-साक्षादग्निपाकादिसंस्काराच्छूल्यस्य मांसस्य लघ्वादिगुणयोगः, अपरस्य त्वन्यथात्वं दृश्यते। तथा चोक्तं तत्रान्तरे-"वृष्यं वातहरं बल्यं पथ्यं शूल्यामिषं लघु। अपथ्यं गुरु विष्टम्भि मांसं यच्च रसोद्धतम्॥" इति। तत्रान्तरे चोक्तम्-"स्विन्नं मांसं गुरु स्तम्भि शूलपक्वं त्रिदोषजित्।" इति। क्रिया-संस्कार इत्यर्थः। योगः-संयोगः, तेन यथा-आग्नेयचित्रकाद्यौषधक्काथैः साधितस्य लाघवम्। मानतो यथा-बहुभिर्लघुभिरल्पैश्च गुरुभिर्युक्तैर्लघुरेव, विपरीतैस्तु विपरीत एव। आद्यग्रहणेन देशादिपरिग्रहः। जाङ्गलदेशप्रभवतण्डुलकृतो लघुः, आनूपदेशतण्डुलकृतो गुरुरित्यादि बोध्यम्।

आ० र०- ओदनप्रसङ्गादोदनोदाहरणां परिभाषामाह-इति द्रव्येति। इति-एवमोदनवत्। द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शास्त्रेण बुद्धाकार्याणां स्वरूपमकथितमपि स्वबुध्या निर्धार्य मन्दबुद्धीनां कथयेदित्यर्थः। तत्र, कार्यत्वेन परिणतं कारणं-द्रव्यम्। तत्परिणामहेतुः कर्तृव्यापारः-क्रिया। प्रधानद्रव्ये द्रव्यान्तरसम्पर्को-योगः। संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं-मानम्। आद्यशब्दाद्देशकालौ। तत्र, द्रव्यस्योत्पत्तिस्थितिपरिणामस्थानम्-देशः। उत्पत्त्यादिसमय आमाद्यवस्थाश्च-कालः। तत्र, द्रव्येणादेशो यथारक्तशालीनामोदनः पथ्यो, यवकानामपथ्यः। क्रियया यथा-भृष्टविदलितनिस्तुषीकृतानं सूप्यानां सूपो लघुः, इतरेषां गुरुः। योगेन यथा-मरीचादियुक्ता मांसभक्ष्या लघवः, मरीचाद्ययुक्ता गुरवः। मानेन यथा-मिश्रकौदने मुद्गाद्यल्पत्वबहुत्वाभ्यां लघुत्वगुरुत्वे। उत्पत्तिदेशेन यथा-दग्धावनिजातानां शालीनामन्नं लघु, इतरेषां गुरु। उक्तं हि सुश्रुतेन (सू. अ. ४६११५)-"दग्धायामवनौ जाताः शालयो लघुपाकिनः।" इति। स्थितिदेशेन यथा-दुर्भाजनस्थाभिर्द्राक्षाभिः कृतं पानकं दोषलम्, इतराभिरदोपलम्। उक्तं हि (सङ्ग्रहे सू.अ.७)-"दुर्भाजनस्था द्राक्षाऽम्ला दोषला च प्राजायते।" इति। परिणामदेशेन यथा-मृन्मये पात्रे सिद्धानां तन्दुलानामोदनो गुरुः, ताम्रमये लघुः। उत्पत्तिकालेन यथा-आर्तवेन दिव्योदकेन सिद्धमन्नं पथ्यम्, अनातवेनापथ्यम्। स्थितिकालेन यथारात्रिमुषितेन श्वतशीतेनालोडितमपथ्यम्, इतरेण पथ्यम्। परिणामकालेन यथा-शीघ्रजन्मना सूप्येन कृतः सूपो लघुः, चिरजन्मना गुरुः। आमाद्यवस्थाकालेन यथा-आमेन शुष्केण वा मूलकेन कृतो यूषः पथ्यः, जीर्णेनार्द्रेन वा कृतोऽपथ्यः। इत्यादि स्वबुध्या सर्वमूह्यम्।

बृंहणः प्रीणनो वृष्यश्चक्षुष्यो व्रणहां रसः॥३२॥

स०-रस इति मांसरसः, आदिशब्दलोपात्। स बृंहणादिगुणयुक्तः। कृताकृतस्य च रसस्यायं गुणनिर्देशो बोध्यः। रसो हि स्नेहशुण्ठ्यादियुतः-कृत इत्युच्यते, विपरीतस्तु-अकृतः। तत्र कृतस्य तत्रान्तरे विधानमुक्तं गुणाश्च। यथा-"छागलं सक्थिजं मांसं निरस्थि तैत्तिरं तथा। चतुष्पलोन्मितं सूक्ष्मं कल्पितं क्षालितं जले॥ पिप्पलीपिप्पलीचूलशुण्ठीचित्रकधान्यकैः। द्विशाणैः संयुते तोये क्वाथ्यं

सार्धाढकोन्मिते॥ मांसेरिमन् द्विपलं तत्र दाडिमात्कुट्टितात्क्षिपेत्। तं रसं मर्दितं पूतं हिङ्गुसैन्धवजीरकैः॥ युक्तं सुधूपितं पथ्यं शुद्धानां शुद्धिकाङ्क्षिणाम्। शुष्यतां व्याधिमुक्तानां व्रणिनां वातरोगिणाम्॥ भग्नविश्लिष्टसन्धीनां क्षीणधात्विन्द्रियौजसाम्।" इति। तत्रान्तरे चोक्तम्-"रसस्तत्र वरोनम्लः शाकुनो बृंहणः सरः। तक्रसिद्धस्तु विष्टम्भी लघुर्वातकफापहः॥ फलाम्लगोरसोदारं सविश्वाजाजिधान्यकम्। स्निग्धं मांसं हितं बल्यं बृहणं रोचनं गुरु॥ कासमर्दकधान्याम्लदाडिमादिरजःकृताः। लेहास्तक्रादिजाश्चान्ये योनिवद्गुरुरोचनाः॥ मालुधानीयवासादिपुष्पैर्योतिगुणः खलः। फलमूलैर्घनादानं व्यञ्जनं पाकतो घनम्॥ लेहवत्खल इत्यन्ये दोषलः स्वस्वयोनिवत्। तद्वच्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिको मतः॥ कद्वरः कफजिद्ग्राही पित्तलो रोचको लघुः। मांसादजाजिशुण्ठ्यादिगलितः सट्टको लघुः॥ इति।

आ० र०- मांसरसगुणानाह-बृंहण इति। प्रीणनः-तृप्तिजननः। रसो-मांसरसः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"पिशितेन रसम्तत्र, यूषो धान्यैः, खलः फलैः। मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः॥" इति। स च कृताकृतदकलावणिकभेदात्त्रिधा। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ.अ७)-"ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः। अल्पमांसादयः स्वाच्छा दकलावणिकाः स्मृताः॥' इति। तथा, तनुसान्द्रभेदादम्लस्वादुभेदाच्च द्विधा। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)-"विद्याद्यूषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम्। गौरवं तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् पृथक्॥" इति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"शुष्यतां व्याधिमुक्तानां नराणां शुद्धिकाङ्क्षिणाम्। कृशक्षामक्षतोरस्कक्षीणधात्विन्द्रियौजसाम्॥ दृष्टिश्रवणवन्ह्यायुर्बलवर्णस्वरार्थिनाम्। भग्नविश्लिष्टसन्धीनां व्रणिनां वातरोगिणाम्॥ हृद्यः पथ्यः परं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो रसः।" इति। शुष्यतां-वृद्धिं त्यजाम्। कृशानां-स्थूलत्वं त्यजताम्। क्षामाणां-बलंत्यजताम्।

मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धव्रणकण्ठाक्षिरोगिणाम्॥

स०-मौद्गो रसो-यूषो, व्रणिनां कण्ठरोगिणां अक्षिरोगिणां च पथ्यः। अस्य च संस्कृतस्य विधानमुक्तम्-"मुद्गानां द्विपलं तोये शृतमर्धाढकोन्मिते। पादस्थं मर्दितं पूतं दाडिमस्य पलेन तु। युक्तं सैन्धवविश्वाह्वधान्यकैः पादकार्षिकैः। कणाजीरकयोश्चूर्णाच्छाणैकेनावचूर्णितम्। संस्कृतो मुद्गयुषोयं पित्तश्लेष्महरो मतः।" तथा-

"पटोलपत्राच्छाणो द्वे मुद्गाणं द्विपलं जले। द्रव्याद्वात्रिंशद्गुणिते अर्धस्थे दाडिमात्पलम्॥ कर्षमामलकानां च क्षिप्त्वा पुनरधिश्रयेत्। पूर्वं तत्सैन्धवाद्यैश्च युक्तमाज्येन योजितम्॥ पटोलपत्रकाख्योयं यूषः पित्तोत्थरोगजित्। निम्बपत्रैर्निम्बयूषमेवमेव प्रकल्पयेत्॥ मुलकाच्छुण्ठिका स्विन्ना घृतभृष्टा सधान्यका। हिङ्गुजीरकसंयुक्ता ततो मथितदाडिमे॥ ससैन्धवे विनिक्षिप्य पुनरग्नावधिश्रयेत्। तावद्यावन्मृदूभूतं ततस्त्र्यूषणसंयुतम्॥ सुधूपितं हिङ्गुघृतैश्चातुर्जातावचूर्णितम्। शुण्ठीरसं दीपनीयं बातश्लेष्मामयापहं॥ अकृताकृतयूषाच्च रसाच्च जलसाधितात्। स्नेहाम्लपटुयुक्ताच्च पूर्वः पूर्वो लघुर्मतः॥ (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)-विद्याद्युषे रसे सूपे शाके चैवोत्तरोत्तरम्। गौरवं तनुसान्द्राम्लस्वादुष्वेषु पृथक् तथा॥" तथोक्तम् (सङ्ग्रहे सू.अ.७)-"खलकाम्बलिकौ हृद्यौ छेदिनौ स्वौषधानुगौ। पिशितेन रसस्तत्र, यूषो धान्यैः खलः फलैः॥ मूलैश्च तिलकल्काम्लप्रायः काम्बलिकः स्मृतः। ज्ञेयाः कृताकृतास्ते तु स्नेहादियुतवर्जिताः॥ अल्पमांसादयः स्वच्छा दकलावणिकाः स्मृताः।" इति। स्वल्पेन मांसेन शुण्ठ्यदिभिः स्वल्पैः स्वच्छा ये क्रियन्ते, ते दकलावणिका बोध्याः। एवं यूषे यत्र धान्यमल्पं, खलादौ वा मूलादीन्यल्पानि, तत्रापि दकलावणिकत्वं बोध्यम्। तन्त्रान्तरे चोक्तम् (सुश्रुते सू.अ.४६।६८०)-"अथ गोरसधान्याम्लफलाम्लैरन्वितं यत्। यथोत्तरं लघु हितं संस्कृतासंस्कृतं तथा॥ प्रभूतास्तमलोयूषः सूपाल्लघुतरः स्मृतः। सूपस्तु रसयूषाभ्यां स्थैर्याद्गुरुतरो मतः॥ तं सरोगो न चाश्नीयान्न चाल्पाशी कथञ्चन।" इति।

आ० र०- मुद्गयूषगुणानाह-मौद्ग इति। रस इत्यनुवर्तते। मौद्गो रसो-मुदयूषः, "यूषो धान्यैः" (सं.सू.अ.७) इत्युक्तत्वात्। संशुद्धादीनां पथ्यो-हितः। कण्ठाक्षिम्यां रोगशब्दः सम्बध्यते।

वातानुलोमी कौलत्थो गुल्मतूनीप्रतूनिजित्॥ २३॥

स०-कौलत्थो यूषो वातमनुलोमयति। गुल्मादींश्च जयति। तूनीप्रतूनीरोगौ-गुल्मनिदाने वक्ष्यमाणलक्षणौ।

आ० र०- कुलत्थयूषगुणानाह-वातानुलोमीति। तूनिप्रतून्यौ-गुल्मनिदाने (हृ.नि.अ.११/६१) वक्ष्येते।

तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकम्।
शाण्डाकीवटकं दृग्घ्नं दोषलं ग्लपनं गुरु॥३४॥

स०-तिलस्य विकृतिः पिण्याकस्य च। तथा शुष्कशाकादि दृष्टिघ्नं त्रिदोषकरं गुरु च। अङ्कुरितं सस्यं-विरूढकम्। शाण्डाक्या सह संयुतं माषादिवटकं-शाण्डाकीवटकम्।

आ० र०- तिलविकृत्यादीनां गुणानाह-तिलपिण्याकविकृतिरिति। तिलविकृतिः-मयूराण्डकादिः। उद्धृततैलस्तिलादिपिण्डः, तद्विकृतिः-पिण्डवटाकादिदेशीया। शुष्कशाकं-शुकवाताककच्चरिकादि। विरूढकं-अङ्कुरितं धान्यम्। कृतान्नप्रस्तावादङ्कुरितधान्यकृतमन्नं ग्राह्यम्। येन वटकेन शाण्डाकी क्रियते तत्-शाण्डाकीवटकम्। दृग्घ्नंदृष्टिनाशनम्। दोषलं-त्रिदोषकरम्। ग्लपनं-ग्लानिकरम्।

रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदा।

स०-रसाला-करमथितेन मरीचशर्करादियुक्तेन दध्ना कृता उल्लेखिकासंज्ञा, बृंहणी-देहस्य बृहत्त्वकरी, वृष्यादिगुणयुक्ता च।

आ० र०- रसालागुणानाह-रसालेति। मरीचशर्करादियुक्तं करमथितं दधि-रसाला।

श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं प्रीणनं गुरु॥३५॥
विष्टम्भि मूत्रलं हृद्यं यथाद्रव्यगुणं च तत्।

स०-पानकं श्रमादिहरं प्रीणनादिगुणयुक्तम्। प्रीणनं-मनः प्रीतिकरम्। यथाद्रव्यगुणं च-स्वस्वद्रव्यगुणेन च युक्तम्। पर्पटादीनां लाघवादिह गुणा नोक्ताः। यथा (सङ्ग्रहे सू. अ. ७)- "पर्पटा लघवो रुच्या लघीयान् क्षारपर्पटः। हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखाण्डवाः॥ प्रीणना भ्रमतृड्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः।" इति।

आ० र०- पानकगुणानाह-श्रमक्षुत्तृडिति। गुडाम्लिकादिसंस्कृतमुदकादि द्रवं-पानकम्। यथाद्रव्यगुणं-यैर्द्रव्यैः क्रियते तद्गुणाननुवर्तते। एतेन सुश्रुतादिभिरुक्तानां द्राक्षादिपानकानां गुणा उक्ताः।

लाजास्तृड्छर्द्यतीसारमेहमेदःकफच्छिदः॥३६॥

कासपित्तोपशमना दीपना लघवो हिमाः।

स०-लाजास्तृडादींश्छिन्दन्ति। कासपित्ते चोपशमयन्ति। तथा, दीपना लघवः शीतवीर्याश्च।

आ० र०- लाजानां गुणानाह-लाजा इति। भृष्टानां शालीनां तण्डुलाः-लाजाः।

पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टम्भकारिणः॥३७॥

स०-हरितधान्यानि निस्तुषभृष्टमुशलहतानि-पृथुकाश्चिपिटसंज्ञा गुरुत्वादियुक्ताः।

आ० र०- पृथुकगुणानाह-पृथुका इति। आशुष्कधान्यानां भृष्टास्तन्डुलाः-पृथुकाः।

धाना विष्टम्भिनी रूक्षा तर्पणी लेखनी गुरुः।

स०-धाना-भृष्टयवादि, विष्टम्भिनी रूक्षादिगुणयुक्ता च।

आ० र०- धानागुणानाह-धाना विष्टम्बनीति। भृष्टयवादिधान्यं-धाना। अन्ये तु यवनेव भृष्टान् धानाशब्देनाहुः। उलुम्बादींश्च पृथक् पठन्ति। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६१४१०)-"धान् ओलुम्बास्तु लघवः कफमेदोविशोषणाः।" इति। लघवः पाके, गुरवो गुणे, स्वमतेन गुरोर्गुणत्वात्।

सक्तवो लघवः क्षुत्तृड्भ्रमनेत्रामयव्रणान्॥३८॥

घ्नन्ति सन्तर्पणाः पानात्सद्य एव बलप्रदाः।

नोदकान्तरितान्न द्विर्न निशायां न केवलान्॥३९॥

न भुक्त्वा न द्विजैश्छित्त्वा सक्तूनद्यान्न वा बहून्।

स०-सक्तवो लघवः, क्षुधादींश्च घ्नन्ति। तथा, उदकपीताः सन्तर्पणाः, सद्य एव बलं कुर्वन्ति। तांश्च जलेनान्तरितान्-व्यहितान्, नाश्नीयात्। अन्यभोजनेषु ह्यन्तरापानं विहितम्, न तथा सक्तुषु कार्यमिति बोधयति। (अपरे त्वेवमाहुः-आदौ पिण्दी मध्ये जलमन्ते च पिण्डीत्युदकान्तरिता इति।) तथा, न द्विः-द्वौ वारौ नाद्यात्। न निशायां -रात्र्याम्। न केवलान्-उदकादिरहितान्। न भुक्त्वा-अन्यद्भोजनादि। न द्विजैश्छित्त्वा-दन्तैः करस्थां पिण्डीं छित्त्वेत्यर्थः। बहूंश्च सक्तूंन्नाद्यात्। तन्त्रान्तरे चोक्तं रूक्षवातलत्वं सक्तूनामिह नोक्तम्,

लघुत्वादिनैवावगतत्वात्। ननु, रूक्षवातलत्वं चेदभ्युपगम्यते सक्तूनाम्, ततः सन्तर्पणा इत्यनुपपन्नम्। सद्य एव बलप्रदा इत्येतदप्ययुक्तम्। भुक्तो ह्याहारः परिणमन् रसधातुगतो धातुपुष्ट्यै, नान्यथा। अत्राचक्ष्महे। प्रभावादुभयमप्येतदुक्तम्। सक्तूनां ह्ययमचिन्त्यः प्रत्यक्षवेद्यः प्रभावः,यत्पीताः सन्तः सद्यः सन्तर्पयन्ति। सद्य एव च बलं प्रयच्छन्ति। वाजीकरणं हि-अपरिणतमेव स्वकार्यं जनयति। तथा च मद्यं,-अपरिणतमेव मदं जनयति। तस्मात्सन्तर्पणत्वं बलप्रदत्वं चैषामुपपन्नमेव। तन्त्रान्तरे चोक्तम्-"तुल्याज्यः सक्तुप्राशस्तु वृष्यो भेदी रसायनम्। (सं.सू.अ.७)-'तृड्छर्दिश्रमनुन्मन्थः शीतस्तृष्णानिवर्तकः॥ प्रमेहक्षयकुष्ठानि न च स्युर्मन्थपायिनाम्। निचयात्कठिना गुर्वी पिण्डी प्रोक्ता मृदुर्लघुः॥ सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीयस्यवलेहिका।' लाजसक्तुकृतापि स्याद्विलेपी तु गरीयसी॥" इति।

आ० र०- सक्तुगुणानाह-सक्तव इति। भृष्टानां निस्तुषयवानां चूर्णं-सक्तवः। पीता एव बलप्रदाः, न तु भक्षितालीढा वा। सद्य एव, न तूत्तरकालमित्येवशब्दार्थः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ७)-"निचयात्कठिना गुर्वी प्रोक्ता पिण्डी लघुर्मृदुः। सक्तूनां द्रवतायोगाल्लघीयस्यवलेहिका॥ शुष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैवं च कल्पना। कर्कन्धुबदरादीनां श्रमक्षुत्तृट्क्लमच्छिदः॥ सक्तवोऽम्लरसा हृद्या यथाद्रव्यगुणाश्च ते।" इति।

सक्तुभक्षणं नियमयति-नोदकान्तरितानिति। येषां भोजनमध्ये उदकं पीयते ते-उदकान्तरिताः। द्वौ वारौद्विः। केवलान्-उदकादिरहितान्। द्विजैश्छित्त्वा-करस्थां पिण्डीं दन्तैर्विच्छिद्य भक्षितान्। बहून्-अतिमात्रान्। उदकान्तरितादीनां प्रत्येकं निषेधकरणत्वात् पृथक् नकारकरणम्।

पिण्याको ग्लपनो रूक्षो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः॥४०॥

स०-पिण्याकाख्यो-यस्तिलादीनं निष्पीडिततैलः कल्को, ग्लपनो-ग्लानिकरः। ग्लपन इति ग्लायतेर्णिजन्तात् "ग्लास्नावनुवमां च" इति मित्त्वाद्ध्रस्वः, बाहुलकात्कर्तरि ल्युठ्। तथा, विष्टम्भी दृष्टिविकारकृच्च।

आ० र०- पिण्याकगुणानाह-पिण्याक इति। उद्धृततैलस्तिलादिपिण्डः-पिण्याकः। ग्लपनो-ग्लानिकरः। दृष्टिदूषणः-दृष्टिरोगप्रदः।

वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचयवर्धनः।

स०-वेसवारो-नागरधान्यकाजाजिहिङ्गुघृतादिसंस्कृतं कुट्टितं मांसम्। स गुरुः स्निग्धो बलवर्धनः शरीरोपचयवर्धनश्च।

आ० र०- वेसवारगुणानाह-वेसवार इति। स्विन्नं पिष्टं गुडजीरकादिविमिश्रितं मांसं-वेसवारः। उपचयः-वपुष्पुष्टिः।

मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः॥४१॥

स०-मुद्गादिजातस्तु वेसवारा ये इण्डरिकादिभिर्द्रव्यैः सूक्ष्मच्छिन्नैः क्रियन्ते लोके पूरणशब्देन प्रसिद्धाः, ते गुरवः प्रकृतिद्रव्यगुणाश्च। आदिशब्देन माषादयो गृह्यन्ते। (अन्ये त्वादिशव्दात् वार्ताकसूरणालूकादीन् गृह्यन्ते।) तन्त्रान्तरे चोक्तम्- "सर्पिस्तैलगुडक्षीरैर्यवगोधूमपैष्टिकाः। पूपा विष्टम्भिनः शीताः पैष्टिका वातलाः खराः॥वृष्या बल्याः सरा माषैर्वातघ्ना मृदुपिच्छिलाः। यथान्नं गुरवो बल्याः स्थूलाश्च कठिनाश्च ये॥तैलपक्वास्तु त्वग्दृग्घ्ना गरीयांसो विदाहिनः। कासारसारा लघवो लाजैर्लघुतराः स्मृताः॥वातपित्तहरो वृष्यो घृतपूरः कफप्रदः। सद्यः प्राणकरो रुच्यो मांसलो रक्तलो गुरुः॥लघीयान् मण्डककृतो गरीयान् फलपूरितः मधुरोत्कारिका वृष्या, कासारः पिच्छिलो गुरुः॥गुडमत्स्यण्डिकाखण्डक्षीरेक्षुरसमाक्षिकैः। पूपाः शुक्रबलश्लेष्मरुचिदास्तर्पणाः क्षणात्॥नानाद्रव्यैः समायुक्ताः पक्वामक्लिन्नभर्जितैः। निमर्दको गुरुः स्निग्धो वृष्यो बलवतां हितः॥घारिकेण्डरिकापूरवटिकावटकादयः। विशदा रोचना बल्या गुरवः स्युः स्वयोनिवत्॥यावकः पिच्छिलः स्निग्धः प्लीहोदावर्तहा गुरुः। भृष्टस्विन्नतया वाद्यो कण्ठ्योतिकासिनाम्॥ज्वरोदावर्तमेहानां पथ्यो वातानुलोमनः। ओलकं हरितावस्थं शिम्बिजत्वात्खरं गुरु॥मन्दजयौ यवादित्वादभ्योषो बृंहणः सरः॥" इति।सिद्धसारे चोक्तम्- "अत्युष्णा मण्डकाः पथ्याः शीतला गुरुवो मतः।' इति।

आ० र०- मुद्गादिवेसवारगुणानाह-मुद्गादिजा इति। येषु मांसस्थानेशु मुद्गचणकादयो गृह्यन्ते ते-मुद्गादिजाः। यथाद्रव्यगुणमनुगच्छन्तीति-यथाद्रव्यगुणानुगाः, यावन्तः प्रकृतिद्रव्यगुणास्तावन्तस्तेषां भवन्तीत्यर्थः। साकल्येऽव्ययीभावः।

कुकूलकर्परभ्राष्ट्रकन्द्वङ्गारविपाचितान्।
एकयोनींल्लघून्विद्यादपूपानुत्तरोत्तरम्॥४२॥

इति कृतान्न (पक्वान्न) वर्गः।

स०-अपूपान् कुकूलादिसिद्धान् एकयोनीन्-एककारणान् यथोत्तरं लघून्विद्यात्। तेन कुकूलपक्वात् सजातीयादपूपात्कर्परपक्वो लघुः। कर्परपक्वाच्च भ्राष्ट्रपक्वः। भ्राष्ट्रपक्वात्कन्दुपक्वः। कन्दुपक्वाच्चाङ्गारपक्वः। कुकूलः-अपां बाष्पस्वेदः, गोशकृदादिचूर्णसन्ताप इत्यन्ये। कर्परो-ज्वालासन्तप्तं कपालम्। भ्राष्ट्रकन्दू प्रसिद्धावेव। अङ्गाराः-बृहन्तः काष्ठसम्भूता इति। इति कृतान्नवर्गः।

आ० र०- पचनपात्रविशेषाद्गुणविशेषानाह-कुकूलेति। कुकूलं-श्वभ्रम्, "कुकूलं शङ्कुभिः कीर्णे श्वभ्रे ना तु तुषानले।" इति (विश्वप्रकाशमेदिनीकोशयोः) वचनात्। तेन च मृन्मयमुत्तानमपूपपचनपात्रं लक्ष्यते श्वभ्राकारम्। तदेव न्युब्जं -परम्। तदेव सच्छिद्रं-भ्राष्ट्रम्। लोहमयं न्युब्जं-कन्दुः। अङ्गारशब्देन अङ्गारपूर्णं पात्रम्, हसन्तीत्यादि। पिष्ठकृतास्तनवो विस्तृताः- अपूपाः। एकयोनिग्रहणं प्रकृतिद्रव्याद्यविशेषेऽपि पात्रकृतमेवोतरोत्तरं लाघवमिति ज्ञापनार्थम्, यथा यथाऽग्निसन्निकर्षस्तथा तथा लाघवमित्यर्थः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.अ७)- "प्रभूताभ्यन्तरमलोमाषसूपः परं स्मृतः। खलकाम्बलिकौ हृद्यौ छेदिनौ स्वौषधानुगौ॥ पर्पटा लघवो रूक्षा लघीयान् काहारपर्पटः। हृद्या वृष्या रुचिकरा गुरवो रागखाण्डवाः। प्रीणना भ्रमतृड्छर्दिमदमूर्च्छाश्रमच्छिदः। तृड्छर्दिश्रमनुन्मन्तः शीतः सद्यो बलप्रदः॥ प्रमेहक्षयकुष्ठाद्या न च स्युर्मन्थपायिनाम्।" इति इति कृतान्नवर्गः।

कृतान्नवर्गादनन्तरं मांसशकवर्गयोस्तद्व्यञ्जनभूतयोर्निर्देशः। तत्रापि प्राधान्यान्मांसवर्गस्य पूर्वं निर्देशः। प्राधान्यं चास्य भक्तेन सह प्रचुरोपयोगेप्यदोषात्। शाकस्य तु बहूपयोगे दोषं वक्ष्यति (हृ. सू. अ. ८।३९) -"शाकावरान्नभूयिष्ठमत्युष्णलवणं त्यजेत्।" इत्यनेन -

अथ मांसवर्गः।

हरिणैणकुरङ्गर्क्षगोकर्णमृगमातृकाः।
शशशम्बरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः॥४३॥

स०-हरिणादयो दश-मृगाः स्मृताः। आदिशब्देन कलपुच्छकपृषतादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते (सू.अ.७)-("कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः। श्वदंष्ट्रारामशरभकोहकारकशम्बराः। करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगाः स्मृताः॥" इति)

आ० र०- अथ मांसवर्गः। मांसमष्टधा,-मृगविष्किरप्रतुदबिलेशयप्रसहमहामृगजलचरमत्स्यभेदेन। तत्र मृगानाह-हरिणैणेति। हरिणादयो-मृगाः। तेषु हरिणः-ताम्रवर्णः। एणः-कृष्णवर्णः। कुरङ्गो-लघुचतुरगतिः। ऋक्षोनीलाण्डः। गोकर्णो-गोसदृशकर्णो रासभाकारः। मृगमातृका-लघुपृथूदरा शशाभा। शशो-बिलेशयः। शम्बरः-विकटबहुविषाणः। चारुष्कः-चारुतनुः। शरभः-अष्टचरणः। आद्यशब्दात् पृषतकरालादयः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)- "कालपुच्छकचारुष्कवरपोतशशोरणाः। श्वदंष्ट्रारामशरभक्रोष्टुकारकशम्बराः॥ करालकृतमालौ च पृषतश्च मृगा स्मृताः।" इति।

लाववार्तीकवर्तीररक्तवर्त्मककुक्कुभाः।
कपिञ्जलोपचक्राख्यचकोरकुरुबाहवः॥४४॥
वर्तको वर्तिका चैव तित्तिरिः क्रकरः शिखी।
ताम्रचूडाख्यबककरगोनर्दगिरिवर्तिकाः॥४५॥
तथा शारपदेन्द्राभवरटाद्याश्च विष्किराः।

स०-तत्र लावादयो वरटान्ता एकविंशतिः, विकीर्य भक्षणाद्विष्किराः। रक्ते वर्त्मनी यस्यात्यर्थं स रक्तवर्त्मकः। वर्तको वर्तिकेति जात्यन्तरम्, न तु वर्तकस्य स्त्री वर्तिका। यथा च बलाका सारिकेति। पुंस्यपि स्त्रीलिङ्गत्वावेशात्। शिखी-मयूरः, व्रीह्यादित्वादिनिः।

आ० र०- विष्किरानाह-लाववार्तीकेति। पक्षिमध्ये ये विकीर्य भक्षयन्ति ते विष्किराः। तत्र लाबः-चित्रयोधी। वार्तीको-वनचटकः स्वल्पसङ्घातचारी। वर्तीरः-

अल्पकपिञ्जलसदृशः। कुक्कुभो द्विविधः,-स्थलजो जलजश्च, रक्तवर्त्मकविशेषणात्स्थलजो गृह्यते। उक्तं हि-"नीलच्छविः कृष्णगलः स्याद्ग्रामचटकाकृतिः। कुक्कुभः कुक्कुभारावः स्थलजो रक्तवर्त्मकः॥इति। कपिञ्जलो-गौरतित्तिरिः। उपचक्रः-श्वभ्रचरः कृशचञ्चुर्मदाविलः। चकोरो-रक्ताक्षः। कुरुबाहुः-नीलग्रीवो रक्तशिखः श्वेतपक्षः। वर्तको-वर्तीरादल्पः। तत्सदृशा-वर्तिका, ततोऽप्यल्पा। तित्तिरिः-चित्रपक्षः। क्रकरःक्रकचशब्दकारी पीतकृष्णगलः कृष्णचञ्चुचरणो रक्तपृष्ठः। शिखी-मयूरः। ताम्रचूडाख्यः-कुक्कुटः। बकरो-बकसदृशः। रोनर्दो-गोक्ष्वेडः। गिरिवर्तिका-गिरिकाख्या वर्तिकाभेदः, पर्वचारी। सारपदः-कङ्कसदृशश्चारुगतिः। इन्द्राभः-कङ्कसदृशो विविधवर्णः। वरटः-हंससदृशः। आद्यशब्दात्तित्तिरीटादयः।

जीवञ्जीवकदात्यूहभृङ्गाह्वशुकसारिकाः॥४६॥

लद्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः।

प्रतुदाः

स०-जीवञ्जीवकादयः प्रतुदा दश स्मृताः। प्रतुद्य-तुण्डेनाहत्य शाल्यादेर्भक्षणात् प्रतुदाः। आदिशब्देन सङ्ग्रहोक्ताः खञ्जरीटकपारावतादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- प्रतुदानाह-जीवञ्जीवकेति। प्रतुद्य भक्षयन्तीति प्रतुदाः। तत्र जीवञ्जीवकः-एकोदरो द्विशिराः। दात्यूहः-अन्धकाकः। भृङ्गाह्वो-भृङ्गराजः कृष्णवर्णचटकसदृशः शिखावान् गोप्रेरकः। शुकः-कीरः। सारिका-मेधाविनी। लद्वा-रक्तपुच्छाधोभागः। कोकिलः-परपुष्टः। हारीतो-हरितपीतः। कपोतः-पाण्डुकः। चटकः-कलविङ्कः। आदिशब्दात्खञ्जरीटादयः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ. ७)-"शतपत्रो भृङ्गराजः कोयष्टिर्जीवजीवकः। (खञ्जरीटकहारीतदुर्नामागिरिशा गृहाः॥ लद्वा लडूषो वटहा गोक्ष्वेडो डिण्डिमाणवः। जटीदुन्दुभिपार्कारलोहपृष्ठकुलिङ्गकाः॥ सारिकाशुकशाङ्गाख्यचिरीटी-ककुयष्टिकाः। मञ्जुलीयकदात्यूहगोपापुत्रप्रियात्मजाः॥ कलविङ्कः परभृतः कपोतोऽङ्गारचूडकः। पारावतः पाणाविक इत्युक्ताः प्रतुदाद्विजाः॥" इति।

भेकगोधाहिश्वाविदाद्या बिलेशयाः॥४७॥

स०-भेकादयश्चत्वारो बिलेशयाः। बिले बाहुल्येन शेरत इति बिलेशयाः। आदिशब्देन श्वेतश्यामशल्यकादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- विलेशयानाह-भेकगोधेति। बिले-विवरे, शेरते-निवसन्तीति बिलेशयाः। तत्र भेको-मण्डूकः। गोधापञ्चनखग्राहिणी। अहिः-सर्पः। श्वावित्-शलाकासदृशरोमा। आद्यशब्दान्नकुलादयः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७) -"श्वेतः श्यामश्चित्रपृष्ठः कालकः काकुली मृगः। भेकचिल्लुककूचीका गोधाशल्यकशाण्डकाः॥ वृषाहिकदलीष्वाविन्नकुलाद्या बिलेशयाः।" इति।

गोखराश्वतरोष्ट्राश्वद्वीपिसिंहर्क्षवानराः।
मार्जारमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः॥४८॥
लोपाकजम्बुकश्येनचाषवान्तादवायसाः
शशघ्नीभासकुररगृध्रोलूककुलिङ्गकाः॥४९॥
धूमिका मधुहा चेति प्रसहा मृगपक्षिणः।

स०-गवादयः प्रसहा। प्रसह्या-आहृत्य भक्षणात् प्रसहाः। मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः, केचिन्मृगाः केचित्पक्षिण इत्यर्थः। अश्वतरो-वेगसरः। अश्वः-तुरगः। बभ्रुः-जाहको, नकुल इत्यन्ये। लोपाको-लेमशः। जम्बुकः-श्रृगालः। श्येनो-गरुडाकृतिः। चाषः-किकीदिविः। वान्तादः-श्वा। वायसः-काकः। उलूकः-काकारिः। कुलिङ्गकः-कृष्णचटकः।

आ० र०- प्रसहानाह-गोखरेति। मृगाणां पक्षिणां मध्ये प्रसह्य-हृत्वा भक्षयन्तीति प्रसहाः। तत्र गौः-प्रसिद्धा। खरो-गर्दभः। अश्वतरः-अश्वायां गर्दभाज्जातः। उष्ट्रःकरभः। अश्वो-घोटकः। द्वीपी-चित्रव्याघ्रः। सिंहः-केसरी। ऋक्षो-लोमशो मर्कटसदृशः। वानरो-मर्कटः। मार्जारोबिडालः। मूषकः-उन्दुरुः। व्याघ्रो-महाव्याघ्रः। वृकोवत्सभक्षः। बभ्रुः-अच्छभल्लः। तरक्षुः-मृगादनः। लोपाको-लोमशो जम्बुकसदृशः। जम्बुकः-श्रृगालः। श्येनः शशानकः। चाषः-प्रसिद्धः। वान्तादः-श्वा। वायसःकाकः। शशघ्नी-शशारिः। भासः-श्वेतशिखावान् गृध्रसदृशो गोष्ठचारी। कुररः-अरुणः श्वेतमस्तको मत्स्यग्राही। गृध्रः-कृष्णो महान् दूरदर्शी। उलूको-घूकः। कुलिङ्गोगृहचटकः। धूमिका-धूम्याटः। मधुहा-मधुघातकः।

इतिशब्दादेवंप्रकारा अन्येऽपि। मृगाश्च पक्षिणश्च मृगपक्षिणः। तत्र जम्बुकान्ता वान्तादसहिता मृगाः, इतरे पक्षिणः।

वराहमहिषन्यङ्कुरुरुरोहितवारणाः॥५०॥
सृमरश्चमरः खड्गो गवयश्च महामृगाः।

स०-वराहादयो दश महामृगाः। वारणो-हस्ती।

आ० र०- महामृगानाह-वराहमहिषेति। महान्तो मृगाः-महामृगाः। तत्र वराहः-शूकरः। महिषः-अश्वशत्रुः। न्यङ्कुः-कुरङ्गसदृशो विकटबहुविषाणः। रुरुः-बहुविषाणः शरदि श्रृङ्गत्यागी। रोहितो-लोहितवर्णः। वारणो-हस्ती। सृमरो-वनतुरगः। चमरो-वन्यो गौः। खड्गो-गण्डकः। गवयः-सास्राककुदरहितो गोसदृशः। चकारोऽनुक्तसमुच्चायार्थः।

हंससारसकादम्बवककारण्डवप्लवाः॥५१॥
बलाकोत्क्रोशचक्राह्वमद्गुक्रौञ्चादयोप्चराः।

स०-हंसादयः क्रौञ्चान्ता अप्सु चरणादप्चरसंज्ञाः। आदिशब्देन रक्तशीर्षकादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- जलचरानाह-हंससारसेति। येऽप्सु-जले चरन्ति ते अप्चराः। तत्र हंसो-मानसौकाः। सारसो-लक्ष्मणः। कादम्बः। बकः-पाण्डुरपक्षः प्रसिद्धः। कारण्डवः-शुक्लो हंससदृशः। प्लवो-महान् प्रसेवकगलः। वलाका-विसकण्ठिका। उत्क्रोशः-कुररसदृशः। चक्राह्वः-चक्रवाकः। मद्गुः-जलकाकः। क्रौञ्चः-आदिशब्दाच्चातकादयः। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ. ७)-"काकतुण्डघनारावमद्गुक्रौञ्चाम्बुकुक्कुटाः। मृणालकण्ठचक्राह्वबलाकारक्तशीर्षकाः॥ उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षशरारीमणितुण्डिकाः। नन्दश्च मल्लिकाद्याश्च पक्षिणो जलचारिणः॥" इति।

मत्स्या रोहितपाठीनकूर्मकुम्भीरकर्कटाः॥५२॥
शुक्तिशङ्खोद्रशम्बूकशफरीवर्मिचन्द्रिकाः।
चुलुकीनक्रमकरशिशुमारतिमिङ्गिलाः॥५३॥

राजीचिलिचिमाद्याश्च

स०-रोहितकादय एकोनविंशतिर्जलोद्भवा मत्स्यसंज्ञाः। चशब्दोनुक्तकदलकपर्दकादिसमुच्चयार्थः।

आ० र०- मत्स्यानाह-मत्स्या इति। जालान्तर्वासिनोमत्स्याः। तत्र रोहितो-रक्ताङ्गः कृष्णपृष्ठो मत्स्यशैवलभोजनः। पाठीनो-रूप्योदरः कृष्णवर्णकः कण्टकमञ्जरिः। कूर्मः-कच्छपः। कुम्भीरो-महान्नकसदृशः। कर्कटः-कुलीरः। शुक्तिः-मुक्तास्फोटः। शङ्खः-कम्बुः। उद्रो-जलबिडालः। शाम्बूकः-क्षुद्रशङ्खः। शफरी-क्षुद्रमत्स्यः। वर्मिः-सर्पाकारः। चन्द्रिका-पार्श्वेषु कण्टकवलयितो वर्तुलः। चुलूकी-दन्त्याकारोऽन्तर्वक्रो बहिर्निश्वासभुक्। नक्रो-रज्वाकारः। मकरः-सिंहदंष्ट्रः। शिशुमारः-शिशुघ्नः। तिमिःशतयोजनविस्तृतः, तगिलतीति-तिमिङ्गिलः। राजी-राजीवो वज्राभः। चिलिचिमः-शकली लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो भूमिचारी। आद्यशब्दाद्गोमत्स्यादयः।

मांमित्याहुरष्टधा।

(मृग्यं वैष्किरिकं किञ्च प्रातुदं च बिलेशयम्।
प्रासहं च महामृग्यमपूचरं मात्स्यमष्टधा॥१॥

स०-इत्यष्टभिः प्रकारैस्तन्त्रकारा मांसमाहुः।

आ० र०- उक्तानां वर्गानां मांसत्वमाह-मांसमित्याहुरिति। इति-उक्तप्रकारेण, अष्टधा-अष्टधा-अष्टप्रकारं, मांसमाहुः।

योनिष्वजावी व्यामिश्रगोचरत्वादनिश्चिते॥५४॥

स०-योनिषु पूर्वोक्तास्वष्टासु मध्ये, व्यामिश्रगोचरत्वात्-व्यामिश्रविष्यत्वात्, अजावी-व्यामिश्रे। अजावी-छागोरभ्रौ, ते अनिश्चिते, ते हि जाङ्गलेपि देशे वर्तते अनूपेपि। अजावी इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशोत्र विवक्षित एव। केचित्तु 'अनिश्चितौ' निजगदुः। ननु, तित्तिरिरपि धन्वानूपचारी प्रथितः। तत्कथमसाविह जाङ्गलः कीर्तितः? ब्रूमः। तत्स्वभावत्वात्। यद्यप्युभयचरोयं, तथापि जाङ्गलस्वभावत्वाज्जाङ्गलोयम्। विकीर्य भक्षणाच्च विष्किरत्वं

तित्तिरेर्निश्चितं निमित्तमस्ति। तस्मादयं जाङ्गल एव वक्तुं युक्ताः। हरिणादीनां च किरातकैवर्तादिभ्यो नानादेशप्रसिद्धाः संज्ञा वेद्याः।

आ० र०- अजाव्योरनुक्तौ हेतुमाह-योनिष्वजावीति। अजावी-मृगविशेषौ। योनिषु-मृगप्रसहमहामृगाख्यासु योनिषु। अनिश्चिते-अनिर्धारिते। व्यामिश्रगोचरत्वात्योनित्रयविषत्वत्। अजाव्योर्मांसत्वेऽपि मृगादिविशेषो नास्तीत्यर्थः।

आद्यान्त्या जाङ्गलानूपा मध्यौ साधारणौ स्मृतौ।

स०-आदौ भवाः-आद्याः, -मृगविष्करप्रतुदाख्याः, जाङ्गलचारित्वाज्जाङ्गलशब्दवाच्याः। एवमन्त्याः-महामृगाप्चरमत्स्याख्याः,-आनूपाः। मध्यौ-द्वौ बिलेशयप्रसहाख्यौ,-साधारणौ, जाङ्गलानूपचारिणावित्यर्थः। मध्याविति द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादाद्यन्तानां वर्गाणां प्रत्येकं त्रित्वमनुमीयते त्रिग्रहणमन्तरेणापि।

आ० र०- मांसस्य त्रैविध्यमाह-आद्यान्त्या इति। आद्यास्त्रयो मृगविष्किरप्रतुदाः-जाङ्गलाः। अन्त्यास्त्रयो महामृगजलचरमत्स्याः-आनूपाः। मध्यौ द्वौ विलेशयप्रसहौसाधारणौ।

तत्र बद्धमलाः शीता लघवो जाङ्गला हिताः॥५५॥
पित्तोत्तरे वातमध्ये सन्निपाते कफानुगे।

स०- तत्र-तेषु जाङ्गलानूपसाधारणेषु मध्ये, जाङ्गला बद्धमलाः- ग्रथितं पुरीषं कुर्वन्ति। शीतवीर्या लघवः। सन्निपाते हिताः। किम्भूते? पित्तोत्तरे,-पित्ताधिके। वातो मध्यो यस्मिंस्तस्मिन् मध्यममरुति। तथा कफानुगे,-कफोनुगो-अबलो हीनो, यस्मिंस्तस्मिन् स्वल्पश्लेष्मणि।

आ० र०- जाङ्गलगुणानाह-तत्र बद्धमला इति। बद्धमलाः-बद्धपुरीषाः। सन्निपाते-दोषक्रयप्रकोपे हिताः। कफानुगे-हीनकफे।

दीपनः कटुकः पाके ग्राही रूक्षो हिमः शशः॥५६॥

स०-शशोऽग्निदीपनः पाके कटुको, ग्राही, रूक्षः, शीतश्च। ग्राहिशीतत्वं चास्य जाङ्गलत्वादेव लब्धमप्यतिशयार्थं पुनरिहोपात्तम्। स्वादुकषयत्वादिकमेषामिह युक्त्योक्तम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७) स्पष्टं कृत्वोक्तम्। यथा-"तत्र बद्धमला रुच्या मांसानामुत्तमा हिमाः। कषायस्वादुविशदा लघवो जाङ्गला हिताः॥ताम्रोत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यस्त्रिदोषजित्। लघीयान् षड्रसश्चासौ, ग्राही रूक्षो हिमः शशः॥कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे।" इति।

आ० र०- अत्र केषांचिद्विशेषः। तत्र शशगुणानाहदीपन इति।

ईषदुष्णगुरुस्निग्धा बृंहणा वर्तकादयः।
तित्तिरिस्तेष्वपि वरो मेधाग्निबलशुक्रकृत्॥५७॥
ग्राही वर्ण्योऽनिलोद्रिक्तसन्निपातहरः परम्।

स०-वर्तकादारभ्य यावज्जाङ्गलसमाप्तिस्तावत्सर्वे औष्ण्यगौरवस्निग्धत्वैरल्पैर्युक्ताः। तेष्वपि मध्ये तित्तिरिः श्रेष्ठो मेधादिकरश्च। तथा, सङ्ग्राही। तथा, वर्ण्यो वाताधिकसन्निपातहरश्च। स च तित्तिरिर्धन्वन्यानूपे च देशे विचरति, अतः स्निग्ध उष्णो गुरुर्बृंहणश्च। तथा च सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुबृंहणः।"इति।

आ० र०- वर्तकादिगुणानाह-ईषदिति। वर्तकादयो "वर्तको वर्तिका" इत्यादयो जाङ्गलाः। तित्तिरिगिणानाह-तित्तिरिरिति। तेषु-वर्तकादिषु। अनिलोद्रिक्तं- वाताधिकम्, सन्निपातं- दोषत्रयप्रकोपम्, हरते। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"धन्वानूपविचारित्वा-त्स्निग्धोष्णगुरुबृंहणः।"इति।

नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम्॥५८॥

स०-शिखी-बर्ही, नातिपथ्यः। श्रोत्रादीनां पथ्यः। वयसः रतम्भनकारित्वेन पथ्यः।

आ० र०- मयूरगुणानाह-नातिपथ्य इति। नातिपथ्यः-नातिस्वस्थहितः, दोषचयकारित्वात्। श्रोत्रादीनां तु पथ्यः, तद्दार्ढ्यकारित्वात्।

तद्वच्च कुक्कुटो वृष्यः

स०-तद्वच्च कुक्कुटो-मयूरतुल्यगुणो वृष्यश्च।

आ० र०- कुक्कुटगुणानाह-तद्वच्चेति। तद्वत्-मयूरतुल्यगुणः।

ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गुरुः।

स०-ग्राम्यः पुनः कुक्कुटः श्लेष्मलो गुरश्च।

आ० र०- ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह-ग्राम्यस्त्विति। ग्रामे भवो-ग्राम्यः।

मेधानलकरा हृद्याः क्रकराः सोपचक्रकाः॥५९॥

स०-क्रकरा उपचक्रकाश्च मेधामाग्निं च कुर्वन्ति हृद्याश्च।

आ० र०- क्रकरोपचक्रयोर्गुणानाह-मेधानलकरा इति। अनलो-वह्निः।

गुरुः सलवणः काणकपोतः सर्वदोषकृत्।

स०-काणः कपोतो गुरुरीषल्लवणस्त्रिदोषकृच्च।

आ० र०- काणकपोतगुणानाह-गुरुः सलवण इति। काणकपोतः-अल्पारुणकपोतभेदः।

चटकाः श्लेष्मलाः स्निग्धा वारघ्नाः शुक्रलाः परम्॥६०॥

स०-चटकाः श्लेष्मलत्वादिगुणयुक्ता अतिशयेन शुक्रकृतश्च।

आ० र०- चटकगुणानाह-चटका इति। चरकस्त्वाह (सू.अ. २७१७२)-"चटका मधुराः स्निग्धाः कफशुक्रविवर्द्धनाः। सन्निपातहराश्चैव शमना मारुतस्य च॥" इति। तत्र सन्निपातस्य सम्पृक्तदोषत्रयवाचित्वात् सम्पृक्तानेव त्रीन् दोषान् घ्नन्ति, न त्वसम्पृक्तान्। अत एव'शमना मारुतस्य च' इत्युक्तम्। तस्मात् श्लेष्मलत्वं न संसृष्टविषयम्।

गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम्।
मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः कफपित्तलाः॥६१॥

स०-अतः-अनन्तरम्, बिलेशयाद्या वर्गा यथोत्तरं गुरुत्वेन उष्णत्वेन स्निग्धत्वेन मधुरत्वेन चाधिकाः। यो यस्मादुत्तरो वर्गः, स तस्माद्गुरुत्वादिभिरधिक इत्यर्थः। तथा, यथोत्तरमेव मूत्रशुक्रकृतो बल्या वातघ्नाः श्लेष्मपित्तलाश्च।

आ० र०- बिलेशयादिवर्गाणां गुणानाह-गुरूष्णस्निग्धमधुरा इति। अतः-एभ्यो जाङ्गलेभ्यः परे। वर्गाः-बिलेशयादयः। यथोत्तरं-बिलेशयेभ्यः प्रसहा गुर्वादिगुणयुक्ताः, ततो महामृगाः, ततो जलचराः, ततो मत्स्या इति।

एवं वर्गपञ्चकस्य सामान्यगुणानुक्त्वा, अपवादमाह-

शीता महामृगास्तेषु, क्रव्यादप्रसहाः पुनः।
लवणासुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाः॥६२॥
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्तानां परं हिताः।

स०-तेषु वर्गेषु मध्ये महामृगाः शीतवीर्याः। क्रव्यं-आममांसं भुञ्जते ये, ते क्रव्यादाः। क्रव्यादास्तु ये प्रसहाः-मार्जारगृधोलूकादयः, ते लवणानुरसाः पाके कटुका मांसवर्धनाश्चातितराम्। जीर्णार्शःप्रभृत्यामयानामतिशयेन हिताः।

आ० र०- अत्र केषांचिद्विशेषः। तत्र महामृगगुणानाहशीता महामृगा इति।

क्रव्यादप्रसहगुणानाह- क्रव्यादप्रसहा इति। वानरमूषककुलिङ्गमधुहा-व्यतिरिक्ता द्वीप्यादयो मांसाहारत्वात्-क्रव्यादप्रसहाः। जीर्णैः-कालेन पक्वदोषैः, अर्शःप्रभृतिभिरार्तानां हिताः। शोषो-राजयक्ष्मा। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"चक्षुष्याः सृष्टविण्मूत्रा मांसलाः कटुपाकिनः।" इति।

नातिशीतगुरुस्निग्धं मांसमाजमदोषलम्॥६३॥
शरीरधातुसामान्यादनभिष्यन्दि बृंहणम्।

स०-नातिशब्दोत्रेषदर्थे। यदि तु प्रतिषेधनमात्रमभीष्टमभविष्यदाचार्यस्य, ततो नञ एव केवलस्योपादानमकरिष्यत्। तस्मादीषदर्थ एव विवक्षितः। अत एवं व्याख्यानयन्ति, यथा-

अनतिदग्धो ग्राम इति। अदोषलमिति अल्पदोषलम्, (पथ्यमित्यर्थः। तथा च हारीतः- "त्रिदोषनुद्देहधातुसामान्याच्छागलं लघु।" इति। अन्ये तु चरकमतमनुसरन्त एवं व्याख्यानयन्ति,-अदोषलमिति नञ् ईषदर्थे, किञ्चिच्छीतगुरुत्वादल्पदोषलम्। यथा-अवृक्षो ग्राम इति।) शरीरस्य धातुः, प्रकृतत्वात्पुरुषशरीरस्य मांसाख्यो धातुः, तस्य सामान्यात्- तुल्यत्वात्, आजं मांसमनभिष्यन्दि बृंहणं च। गुणकृतं चात्र सामान्यं गृह्यते, न द्रव्यकृतम्। द्रव्यकृते हि सामान्ये गृह्यमाणे तुरगोरगादिमांसमपि पुरुषशरीरधातोर्मांसाख्यस्य मांसत्वेन भवतीति तद्प्यमभिष्यन्दि बृंहणं च स्यात्, न केवलमाजं मांसम्। गुणकृते तु सामान्ये गृहीते शरीरधातु सामन्यादाजमेव मांसमनभिष्यन्दि बृंहणं चेति वक्तुं युज्यते। मांसग्रहणं चात्रोपलक्षणार्थम्। न केवलमाजं मांसं पुरुषशरीरधातुना मांसाख्येन तुल्यम्, यावदन्येपि ये छागशरीरगता धातवस्तेपि मनुष्यशरीरधातुना तुल्यगुणाः, तेप्यनभिष्यन्दिनो बृंहणाश्च। अनया भङ्ग्या पुरुषमांसस्याप्याचार्येणात्र गुणा युक्ताः। ननु, बृंहणं यद्द्रव्यं तद्धोमाप्यमभिष्यन्दि च। अपामेवासाधारणो धर्मः स्रवणरूपः। तत्कथमनभिष्यन्दीत्युक्तम् ? ब्रूमः। द्रव्यप्रभावात्। ईदृशोयं द्रव्यप्रभावो यद्बृंहणमपि द्रव्यमनभिष्यन्दीति।

आ० र०- आजमांसगुणानाह-नातिशीतेति। अदोषलंदोषत्रयविरुद्धम्, त्रिदोषघ्नमित्यर्थः। नञत्र विरुद्धार्थः। उक्तं हि कारणादिना-"अविदाह्यनतिस्निग्धं नातिशीतलमामिषम्। छागं लघु त्रिदोषघ्नमनभिष्यन्दि बृंहणम्॥" इति। हारीतेन च-"त्रिदोषघ्नं देहधातुसामान्याच्छागलं लघु।" इति। गुरुत्वलघुत्वयोर्गुणत्वपाकत्वाभ्यामविरोधः। त्रिदोषघ्नत्वं वातोत्तरत्रिदोषविषयम्, किञ्चित्पित्तकफकरत्वात्। उक्तं च सुश्रुते (सू.अ. ४६१८७)- "नातिशीतगुरु स्निग्धो मन्दपित्तकफः स्मृतः। छागलस्त्वनभिषयन्दी तेषां पीनसनाशनः॥" इति। ननु, बृंहणस्य दध्यादेरभिष्यन्दित्वदर्शनात् कथं बृंहणमनभिष्यन्ति ? इत्यत आह- शरीरधातुसामान्यात्, -शरीरं-अर्थान्मनुष्यस्य, तस्य धातवोरसादयः, तैः सामान्यं- सदृषगुणत्वम्, यद्गुणा मनुष्यस्य धातवस्तद्गुणा एवाजस्य। अतोऽत्यन्तसामान्याद्बृंहणमप्यनभिष्यन्दि। यदि कैश्चिद्गुणैः समं कैश्चिद्विपरीतं तत् बृंहणं चाभिष्यन्दि च। यथा-स्त्यानं घृतं स्त्यानघृतप्रक्षेपाद्वर्धते न चाभिष्यन्दते। तदेवोष्णघृतप्रक्षेपाद्वर्धतेऽभिष्यन्दते च।

विपरीतमतो ज्ञेयमाविकं बृंहणं तु तत्॥६४॥

स०-अतः-आजमांसात्, विपरीतमाविकं मांसं-अत्युष्णस्निग्धगुरु सदोषलमभिष्यन्दि चेति। बृंहणत्वस्यापि विपर्यये प्राप्ते तदपवादमाह-बृंहणं तु तदिति। तुशब्दोवधारणो। बृंहणमेव तदित्यर्थः।

आ० र०- आविकमांसगुणानाह-विपरीतमिति। अतः-आजमांसात्, विपरीतं-अतिशीतगुरुस्निग्धं त्रिदोषकरमभिष्यन्दि च। विपरीतत्वात्कर्शनत्वे प्राप्त आह-बृंहणं तु तदिति। अजाव्योः प्रसहप्रस्तावे गुणकथनमनिश्चितत्वेऽपि प्रायः प्रसहत्वज्ञापनार्थम्। अत एव सुश्रुतेन ग्राम्येषु पठितौ (सू.अ.४६।८५)-"अश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रबस्तोरभ्रमेदःपुच्छप्रभृतयो ग्राम्याः।" इति। ग्राम्याश्चात्र प्रसहेषूक्ताः।

शुष्ककासश्रमात्यग्निविषमज्वरपीनसान्।
कार्श्यं केवलवातांश्च गोमांसं सन्नियच्छति॥६५॥

स०-गोमासं शुष्ककासादीन्नियच्छति।

आ० र०- गोमांसगुणानाह-शुष्ककासेति। शुष्ककासः कफादिनिष्ठीवनरहितः। केवलवातान्-शुद्धवातजान् व्याधीन्। बहुवचनाद्वातशब्देन वातव्याधयो गृह्यन्ते।

उष्णो गरीयान्महिषः स्वप्नदार्ढ्यबृहत्त्वकृत्।

स०-महिष उष्णो गुरुतरः स्वप्नादींश्च करोति। गुरु शब्दादीयसुनि "प्रियस्थिर" इत्यादिना गरादेशः। दार्ढ्यमिति "वर्णदृढ" इत्यादिना ष्यञ्।

आ० र०- महिषगुणानाह-उष्णो गरीयानिति। गरीयान्-अन्येभ्यो मांसेभ्यो गुरुः। स्वप्नो-निद्रा।

तद्वद्वराहः श्रमहा रुचिशुक्रबलप्रदः॥६६॥

स०-वराहः-सूकरः, तद्वत्-महिषगुणो, ज्ञेय इत्यर्थः। तथा, श्रमहा रुच्यादिप्रदश्च।

आ० र०- वराहगुणानाह-तद्वद्वराह इति। तद्वत्-महिपवत्। ननु, "स्वेदनं बृंहणं वृष्यं तर्पणं शीतलं गुरु। श्रमानिलहरं स्निग्धं वाराहं बलवर्धनम्॥" इति सुश्रुतेन (सू.४६।१०२)

शीतत्वमुक्तम्, इह तु तद्वद्वचनादुष्णत्वमिति विरोधः। न चातिदेशिकमुष्णत्वमौपदेशिकेन शीतत्वेन बाध्यत इति वाच्यम्, "स्वाद्वम्लपाकं स्निग्धोष्नं वातघ्नं बृंहणं गुरु। स्वेदनं तर्पणं हृद्यं बल्यं शौकरमामिषम्॥" इति खारणादिवचनादुष्नत्वस्याप्यौपदेशिकत्वात्। मैवम्। उष्णत्वस्य स्पर्शविषयत्वात्। स्पर्शौष्णं शीतविर्यमप्युष्णोदकादि स्वेदनं दृष्टम्। न तूष्णवीर्यमपि स्पर्शशीतं काञ्जिकादि हिमं च स्वेदनम्। अतो युक्तैवेयं विषयव्यवस्था।

मत्स्याः परं कफकराः

स०-"गुरूष्णस्निग्धमधुरा वर्गाश्चातो यथोत्तरम्।" इत्यनेन ग्रन्थेनातिगुरूष्णस्निग्धमधुरत्वमतिमूत्रशुक्रकृत्त्वमतिबल्यत्वमतिवातघ्नत्वमतिकफपित्तलत्वं च मत्स्यानामुक्तम्। "परं कफकराः" इत्यनेनातः कफकृत्तमा मत्स्या इति बोधयति। सङ्ग्रहे स्पष्टार्थमेवमुक्तम् (सू.अ.७)-"कफपित्तकरा मत्स्याः परं पवननाशनाः।" इति।

आ० र०- मत्स्यगुणानाह-मत्स्याः परमिति।

चिलिचीमस्त्रिदोषकृत्।

स०-चिलिचीमसंज्ञो मत्स्यस्त्रिदोषकरः।

आ० र०- चिलिचीमगुणाह-चिलिचीम इति।

लावरोहितगोधैणाः स्वे स्वे वर्गे वराः परम्॥ ६७॥

स०-लावादयः स्वस्ववर्गेषु वरतराः। तत्र लावो-विष्किरेष्वतिश्रेष्ठः, रोहितो-मत्स्येषु। स हि प्रतिस्रोतोविचारी आकाशप्लवनश्च। तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू.अ.७)-"प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च। रोहितः प्रवरस्तेषाम्" इति। गोधा च-बिलेशयेषु वरा। एणो-मृगेष्विति।

आ० र०- मांसेषु वरं निर्द्धारयति-लावरोहितेति। लावो-विष्किरेषु वरः। रोहितो-मत्स्येषु वरः। गोधा-बिलेशयेषु वरा। एणो-मृगेषु वरः। परमिति वरेभ्योऽपि वराः। वरास्तु सङ्ग्रहे उक्ताः (सू.अ.७)-"एणः कुरङ्गो हरिणः शशो लावः कपिञ्जलः। तित्तिरिः क्रकरो गोधा श्वाविद्गृध्रोमृगाधिपः॥ बर्हिणः सारिका न्यङ्कुर्हंसो रोहितकच्छपौ। वर्मी चाग्र्याः स्ववर्गेषु,

प्रवरास्तेष्वपि स्मृतः॥ लावैणगोधासिंहाश्च, निन्दितो गौः सदर्दुरः। ऋष्यः काणकपोतश्च शेषमुक्तं यथायथम्॥" इति।

मांसं सद्योहतं शुद्धं वयःस्थं च भजेत्

स०-मांसं सद्योहतं भजेत्, सद्योहतस्य मांसं भजेदित्यर्थः। तथा, शुद्धं-स्नाय्वस्थ्यादिरहितम्। तथा, वयसि तिष्ठतीति वयःस्थम्, -यद्यपि सर्वं मांसं वयःस्थमेव, तथापीह वयःस्थमित्युक्त्या शोभनं तरुणं वय इति गम्यते। तस्माद्यूनः प्राणिनो मांसं भजेत्, न बालवृद्धयोरिति।

आ० र०- मांसभजनं नियच्छति-मांसमिति। सद्योहतंतत्कालव्यापादितमृगादिजम्। शुद्धं-अस्थ्यादिरहितम्। वयःस्थं-तरुणमृगादिजम्। एभ्योऽन्यन्न सेव्यमित्यर्थः।

मृतं कृशं भृशं मेद्यं व्याधिवारिविषैर्हतम्॥ ६८॥

स०-मृतं-स्वयं मृतं न भजेत्, अविज्ञातस्वरूपेण व्याधिनामृतस्य प्राणिनो यन्मांसं तत्त्यजेदित्यर्थः। कृशं-दुर्बलं न भजेत्। तथा, भृशं मेद्यं-अतिमेदुरं त्यजेत्। तथा, व्याधिना-विज्ञातस्वरूपेण हतस्य, वारिणा विषेण च हतस्य, निर्जीवीकृतस्य, यन्मांसं तत्त्यजेत्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७) हंसादीनां विशेषा उक्ताः। यथा-"हंसा स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मधुरो हिमः। कुलीरः परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः॥गोधा नियच्छति विषं मूषकः शुक्रवर्धनः। गुरुण्यण्डानि बालानां कषायमधुरं पलम्॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलम्।" इति।

आ० र०- सेव्येष्वपि भृतादीन्यपवदति-त्यजेदिति। यत् सद्योहतमपि केन हतमिति न ज्ञायते तत्-मृतम्। कृषं-अपुष्टम्। भृशं मेद्यं-अत्यन्तपुष्टम्। व्याधिहतं-ज्वरादिना हतम्। वारिहतं-जलमज्जनादिना। विषहतं-विषदिग्धशस्त्रहतं सर्पादिना वा।

पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे गुरुणी, गर्भीणी गुरुः।
लघुर्योषिच्चतुष्पात्सु, विहङ्गेषु पुनः पुमान्॥ ६९॥
शिरःस्कन्धोरुपृष्ठस्य कट्याः सक्थ्नोश्च गौरवम्।
तथामपक्वाशययोर्यथापूर्वं विनिर्दिशेत्॥ ७०॥

शोणितप्रभृतीनां च धातूनामुत्तरोत्तरम्॥

मांसाद्गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदम्॥७१॥

इति मांसवर्गः।

स०-पुंस्त्रियोः पूर्वपश्चार्धे यथासंख्यं गुरुणी। पूर्वं च पश्चं च पूर्वपश्चे, तयोरर्धे। पुंसः पूर्वार्धं गुरु, स्त्रियः पश्चार्धं गुर्वित्यर्थः। गर्भिणी गुरुः-गर्भीणीमांसं गुरु। चत्वारः पादा येषं ते चतुष्पादः, तेषु चतुष्पात्सु-गवादिषु मध्ये, स्त्री लघुः। चतुष्पादिति "संख्यासु पूर्वस्य" इत्यन्तलोपः। विहङ्गेषु-द्विजेषु तु, पुमान् लघुः। शिरःप्रभृतीनां मांसानां यथापूर्वं गुरुत्वं निर्दिशेत्। एवं सक्थ्यादिमांसेभ्यः शिरोमांसं गुरुतममित्यवतिष्ठते। आमपक्वाशययोश्च यथापूर्वं गुरुत्वनिर्देशः। तेन पक्वाशयादामाशयो गुरुः। रक्तादीनां धातूनां यथोत्तरं गुरुत्वं निर्दिशेत्। तेन लोहितान्मांसं गुरु, मांसान्मेद इत्यादि। "मांसाद्गरीयो वृषणमेढ्रवृक्कयकृद्गुदम्।" इत्यत्राप्युत्तरोत्तरमित्यनुवर्तते। तेन मांसाद्गुरुतरो वृष्णः तस्मान्मेढ्रः, यावत्सर्वगरिष्ठं गुदं निर्दिशेदिति। इति मांसवर्गः।

आ० र०- अवयवादिविशेषेण गौरवलाघवे आह-पुंस्त्रियोरिति। पुंसः-पुल्लिङ्गस्य मृगादेः शरीरस्य, पूर्वार्द्धं-नाब्यादिशिरोन्तं गुरु। स्त्रीणां तु पश्चार्द्धं-नाभेरधोभागं गुरु। गर्भिणी तु सर्वैव गुरुः। चतुष्पात्सु मध्ये योषित्-स्त्री लघुः। विहङ्गेषु-पक्षिषु मध्ये, पुमान् लघुः। शिरस्कन्धोर्विति यथावयवेशु मध्ये पृष्ठस्य कट्याः सक्थ्नोरिति पृष्ठादित्रयस्य यथापूर्वं गौरवं निर्दिशेत्। सक्थिभ्यां कटी गुरुः, कट्याः पृष्ठं गुरु। सक्थिशब्देन जङ्घे ग्राह्ये, ऊर्वोः पृथग्ग्रहणात्। "शिरोवत्पादगौरवम्" इति खारणादिना पादयोः शिरस्तुल्यत्ववचनात् चकारात् पादयोश्च गौरवं विद्यात्। शिरःस्कन्धोरूणश्च गौरवं विद्यात्। ऊरुभ्यां स्कन्धौ गुरू, ताभ्यां शिरो गुरु। उरुस्कन्धशिरःसक्थिकटीपृष्ठानां यथोत्तरं गौरवमित्यर्थः। उक्तं च सुश्रुतेन (सू.अ.अ४६।१३०)-"तथा सक्थिस्कन्धक्रोडशिरःपादकरकटीपृष्ठचर्मकालेयकयकृदन्त्राणी।" इति। कालेयकं-वृक्कः। तथाऽऽमपक्वाशययोः-पक्वाशयादामाशयो गुरुरित्यर्थः। शोणितप्रभृतीनामुत्तरोत्तरं-शोणीतादिभिः शब्दैः शोणितसारादयो गृह्यन्ते, तेन शोणित सारस्य प्राणि नो मांसात् मांससारस्य मांसं गुरु, ततो मेदःसारस्य, ततोऽस्थिसारस्य, ततो मज्जसारस्य, ततः शुक्रसारस्येति। ननु, एवं चेत् त्वक्सत्वेऽपि ग्राह्यो। वक्ष्यति हि (हृ. शा. अ. ३।११७)-"त्वग्रक्तादीनि सत्वान्तान्यग्र्याण्यष्टौ यथोत्तरम्। बलप्रमाणज्ञानार्थं

साराण्युक्तानि देहिनाम्॥" इति। सत्यम्। किन्तु त्वक्सारस्य मांसत्वेनानुपयोगात् सत्वसारस्य तिर्यक्ष्वसम्भवादग्रहणम्। रक्तादिधातूनामेव यथोत्तरं गौरवे व्याख्यायमाने को दोषः? इति चेत् न। मांसप्रस्तावे तेषामप्रस्तुतत्वात्। सुश्रुतेनापि(सू. अ. ४६।११३०)-"स्थानादिकृतं मांसस्य गुरुलाघवमुपदेक्ष्यामः। तद्यथा-रक्तादिशुक्रान्तेषु धातुषूत्तरोत्तरा गुरवः।" इत्युक्तम्। तथा च चरकः (सू.अ. २७।३२८)-"चरः शरीरावयवाः स्वभावो धातवः क्रिया। लिङ्गं प्रमाणं संस्कारो मात्रा चास्मिन् परीक्ष्यते॥" इति शरीरावयवादिवद्धातूनां गुरुलाघवत्वेनोपादानात्। किञ्च धातवश्चेद्विवक्षिताः स्युः, तदा रसादुलीनामिति ब्रूयादिति। मांसाद्वृषणादि यथोत्तरं गरीयः, वृषणान्मेढ्रम्, मेढ्राद्वृक्कौ, वृक्काभ्यां यकृत्, यकृत्-कालखण्डम्, ततो गुदम्, मांसादिति शिरोमांसात्। यदाह खारणादिः-"सक्थिस्कन्धा उरः शीर्षं मुष्कौ त्वङ् मेहनं कटिः। वृक्कौ यकृद्गुदे वक्षश्चामिश्चामिषन्मध्यमेव च॥गुरूत्तरोत्तरं विद्याच्छिरोवत्पादगौरवम्।" इति। ननु, खारणादिस्त्वचोऽधिकं कट्या गौरवमाह, शिरःपादयोस्तुल्यम्। सुश्रुतस्तु शिरसोऽधिकं पादयोः, कट्या अधिकं त्वचः। तत्किमत्र प्रमाणम्? उच्यते। त्वक्चर्मणोरर्थभेदादविरोधः। न हि त्वगेव चर्म। किन्तर्हि? बाह्या-त्वक्, संहतिः-चर्म। शिरःपादमिति द्वन्द्वैकत्वे कृत्वा क्रोडाच्छिरःपादं गुर्वीत व्याख्येयम्, न तु क्रोडाच्छिरस्ततः पादाविति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"ताम्रोऽत्र हरिणः कृष्णस्त्वेणो हृद्यास्त्रिदोषजित्। लघीयान् षड्रसाश्वासौ, ग्राही रूक्षो हिमः शशः॥ कटुपाकोऽग्निकृत्पथ्यः सन्निपातेऽनिलावरे। तद्वल्लावोऽप्यरूक्षश्च किञ्चिद्रूक्षः कपिञ्जलः॥ पारावताः कपोताश्च तद्वद्वन्याः सुपूजिताः। गोधा नियच्छति विषं, मूषकः शुक्रवर्द्धनः॥हंसः स्वरकरः पित्तरक्तजिन्मेदुरो हिमः। प्रतिस्रोतोविचारित्वादाकाशप्लवनेन च॥ रोहितः प्रवरस्तेषां, परं चिलिचिमोऽवरः। अगोचरविचारित्वात्सर्वदोषकरो हि सः॥ कुलीरः परमं वृष्यो बृंहणः प्रीणनो गुरुः। गुरूण्यण्डानि बालानां कषायमधुरं पलम्॥ वृद्धानां स्नायुभूयिष्ठमबल्यं गुरु दोषलम्।" इति। इति मांसवर्गः।

मांसवर्गादनन्तरं शाकवर्गो निगद्यते--

अथ शाकवर्गः।

शाकं पाठाशठीसूषासुनिषण्णसतीनजम्।

त्रिदोषघ्नं लघु ग्राहि सराजक्षववास्तुकम्॥७२॥

स०-पाठादिजं शाकं त्रिदोषहरं लघु ग्राहि च। तद्वत् राजक्षवकवास्तुके।

आ० र०- अथ शाकवर्गः। स्नेहादिसंस्कृत उद्भिदवयवः-शाकम्। तत्र पाठादिगुणानाह-शाकं पाठेति। पाठाअम्बष्ठा। शठी-कर्चूरः। शूषा-कासमर्दिका कासमर्दसदृशी। सुनिषण्णः-चतुर्दलश्चाङ्गेरीसदृशपर्णः। सतीनो-विष्णुक्रन्ता। राजक्षवो-दुग्धिका। वास्तुकः-कङ्कवास्तुकः।

सुनिषण्णोऽग्निकृद्वृष्यस्तेषु

स०-तेषु मध्ये, सुनिषण्णः-स्वस्तिकाख्यो, जलमध्ये भवति। पत्रैश्चाङ्गेरीतुल्योऽग्निकरो वृष्यः।

आ० र०- अत्रकेषांचिद्विशेशः। तत्र सुनिषण्णगुणानाहसुनिषण्ण इति।

राजक्षवः परम्।

ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः

स०-राजक्षवः-क्षुद्बिबोधनो राजशाकाख्यः, परं-अत्यर्थं, ग्रहण्यर्शोविकारघ्नः।

आ० र०- राजक्षवगुणानाह-राजक्षव इति।

वर्चोभेदि तु वास्तुकम्॥७३॥

स०-वास्तुकं तु-पुनः रक्तवास्तुकाख्यं, वर्चोभेदि-पुरीषस्य भेदनम्।

आ० र०- वास्तुकगुणानाह-वर्चोभेदीति। वर्चोभेदिसरम्।

हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी।

काकमाची सरा स्वर्या

स०-काकमाचीं त्रिदोषघ्नी, कुष्ठनाशिनी, बृष्या, किञ्चिदुष्णा, सरा-भेदिनी, स्वरहिता च। स्वास्थ्यसंवाहकत्वेन च रसायनसदृशी।

आ० र०- काकमाचीगुणानाह-हन्ति दोषत्रयमिति। रसायनी-वयःस्थापनी। काकमाची-कामाता। यत्तु सुश्रुतेनोक्तं (सू.अ.४०१५) -"तिक्ता काकमाची पित्तं वर्द्धयति, उष्णवीर्यत्वात्।" इति। तदन्यार्थम्। केवलं पित्तं करोत्येव।

चाङ्गेर्यम्लाग्निदीपनी॥७४॥
ग्रहण्यर्शोनिलश्लेष्महितोष्णा ग्राहिणी लघुः।

स०-चाङ्गेरी-क्षुद्राम्लिका, अम्ला, अग्निदीपनी, ग्रहण्यादिषु हिता, उष्णवीर्या, सङ्ग्राहिणी, लघ्वी च।

आ० र०- चाङ्गेरीगुणानाह-चाङ्गेरीति। चाङ्गेरी-अम्लपत्रिका।

पटोलसप्तलारिष्टशार्ङ्गेष्टावल्गुजामृताः॥७५॥
वेत्राग्रबृहतीवासाकुतिलीतिलपर्णिकाः।
मण्डूकपर्णीकर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः॥७६॥
नाडीकलायगोजिह्वावार्ताकं वनतिक्तकम्।
करीरं कुलकं नन्दी कुचैला शकुलादनी॥७७॥
कटिल्लं केम्बुकं शीतं सकोशातककर्कशम्।
तिक्तं पाके कटु ग्राहि वातलं कफपित्तजित्॥७८॥

स०-पटोलादीनि कर्कशान्तान्यष्टाविंशतिः शीतविर्याणि तिक्तानि पाके कटूनि ग्राहीणि वातलानि कफपित्तघ्नानि च। सप्तला-सातला। अरिष्टो-निम्बः। शार्ङ्गेष्टा-अङ्गारवल्लिका। अवल्गुजो-बाकुची। अमृता-गुडूची। वेत्रो-वंशसदृशः, तस्याग्रम्। वासा-वृषः। कुतिली-सूक्ष्मतिलपातिः। तिलपर्णी-बदरकः। मण्डुकपर्णी-मण्डूकी, आदित्यवल्ली। कर्कोटकारवेल्लकेपुनः प्रथिते एव। पर्पटः-शीतप्रियाख्यः। नाडीकलायं-सकुलाक्षकः सुवर्चलाभेदः। गोजिह्वा-गोधूमिका, "गोधूमिका तु गोजिह्वा गोजी क्रोष्टुकमूलिका।" वनतिक्तकं-वत्सकः। कुलकं-काकतिन्दुकः। नन्दी-जयवृक्षश्चशब्दितः। कुचैला-पाठा। शुकुलादनी-कटुका। कटिल्लं-दीर्घपत्रा वर्षाभूः। कोशातकोघण्टोलिः। कर्कशः-कम्पिल्लकः।

आ० र०- पटोलादिगुणानाह-पटोलेति। पटोमं-राजीफलम्। सप्तला-सातला। अरिष्टो-निम्बः। शार्ङ्गेष्टा-अङ्गारवल्ली। अवल्गुजो-बाकुची। अमृता-गुडूची। वेत्रो-वंशसदृशः, तस्याग्रं-अग्रभागः। बृहती द्विधा,-सिंही व्याघ्री च। वासा-आटरूषकः। कुन्तिली-चञ्चुसदृशी दीर्घापत्रा। तिलपर्णिका-बद्रकः। मण्डूकपर्णी-ब्राह्मी। कर्कोटं-कर्कोटीफलम्। कारवेल्लकं-सुषवीफलम्। पर्पटो-ज्वरघ्नः। नाडीकलायो-मत्स्याक्षः। गोजिह्वा-दार्विपत्रिका। वार्ताकं-वृन्ताकम्। वनतिक्तकं-किराततिक्तम्। करीरं-गूढपत्रम्। कुलकंकाकतिन्दुकम्। नन्दी-मेषश्रृङ्गी। कुचैला-कृष्णपाठा। शकुलादनी_कटुरोहिणी। कटिलुं-रक्तपुनर्नवा। केम्बुकं-प्रसिद्धम्। कोशातकं-कृतवेधनम्। कर्कशं-कम्पिल्लम्। पटोलादिकं शीततिक्तादिगुणम्। अत्र पटोलनिम्बावल्गुजामृतावेत्राग्रककर्कोटककारवेल्लेषु विवादः। तत्र पटोलफनं प्रति सुश्रुतः (सू.अ. ४६१२६८)-"कफपिइतहरं व्रण्यमुष्णं तिक्तमवातलम्। पटोलं कटूकं पाके वृष्यं रोचनदीपनम्॥" खारणादिः-"सस्नेहोष्णं लघु स्वादु पाके दोषानुलोमनम्। उक्तं तिक्तं तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं निम्बपटोलयोः॥ तथा,-पटोलनिम्बं वातघ्नं तिक्तमन्यत्तु वातलम्।" इति। तत्र खारणाद्युक्तं त्रिदोषघ्नत्वमेव ग्राह्यम्, अन्यथाऽन्वयानुपपत्तेः- वाग्भटोक्तस्य हि "वातलम्" इत्यस्य सप्तलादिभिरन्वयत्वेन सार्थक्यात्, पटोलस्य कफपित्तहरत्वादिभिः। अत एव हरिश्चन्द्रजैज्जटादयष्टीकाकारा अप्युद्दतव्यक्तिव्यतिरेकेण गणगुणा इत्याहुः। सुश्रुतोक्तस्य तु "अवातलम्" इति शब्दस्य वात-घ्नत्वमेवार्थः, विरुद्धार्थत्वान्नञः। यद्यपि वातोदासीनत्ववातघ्नत्वयोः सहानवस्थानलक्षणो विरोधोऽस्ति, तथाप्यवात-लशब्देन वातोदासीनत्वं ग्राह्यम्, तन्त्रान्तरविरोधस्य तद्-वस्थत्वात्। अथवा, अवातलशब्देन वातकरणाभाव उच्यते, स च वातघ्नत्वेऽप्यस्ति, इत्यविरोधः। अत एव रसेभेदीये वक्ष्यति (हृ. सू.अ. १०।३५)-"तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम्। ऋतेऽमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः॥" इति। माधवकरोऽप्याह-"पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा। फलं त्रिदोषमनं मूलं तस्य विरेचनम्॥" इति। उष्णत्वशीतत्वयोरुष्णत्वं ग्राह्यम्, अनवकाशत्वात्। शीतलत्वं वातलत्ववत् सावकाशम्। निम्बे तु खारणाद्युक्तं त्रिदोपघ्नत्वं फलविषयम्, सस्नेहत्वादीनां फल एव सम्भवात् पटोलसाहचर्याच्च। चरकसश्रुताद्युक्तं वातलत्वं पत्रविपयम्। अवल्गुजस्य पित्तकरत्ववातघ्नत्वे आह खारणादिः-"अवल्गुजः सैडगजः पित्तकृत्कफवातजित्।" इति। तत्फलविषयम्, धान्यवर्गे पाठात्। अत एवोक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ.

१२)-"अवल्गुजैडगजयोर्बीजं वातकफप्रणुत्।" इति। पित्तघ्नत्वं वातलत्वं च पत्रविषयम्। सुश्रुतोऽप्याह (सू. आ. ४६।२६५)-"अवल्गुजः कटुः पाके तिक्तः पित्तकफापहः।" इति। गुडूच्यास्त्रिदोषघ्नत्वमुष्णत्वं चोक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. १२)-"तिक्ताऽमृता त्रिदोपघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी। दीपनी ज्वरतृट्दाहकामलावातरक्तनुत्॥" इति। तत्र त्रिदोषघ्नत्वोष्णत्वे ग्राह्ये, अनवकाशत्वात्। वातलत्व शीतलत्वे तु पटोलवत्सावकाशे। तथा, वेत्राग्रस्य खारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तम्-"चञ्चुर्मर्मरिका पाठा वेत्राग्रं सुनिषण्णकम्। शठीशाकं च सङ्ग्राहि दोषत्रयहितं लघु॥" इति। तत्र त्रिदोषघ्नत्वं ग्राह्यम्, हारीतेन वातलस्यापोहितत्वात्,-"सर्वं तिक्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राग्रपटोलात्।" इति। सुश्रुतेन अनुक्तत्वाच्च, (सू. अ. ४६।२७०)-"आटरूषकवेत्राग्रगुडूचीनिम्बपर्पटाः। किराततिक्तसहितास्तिक्ताः पित्तकफापहाः॥" इति। कर्कोटकारवेल्लयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तम् (सू.अ. ४६।२६९)-"कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटुकं लघु। वातार्कं दीपनं प्रोक्तं जीर्णं सक्षारपित्तलम्॥ तद्वत्कर्कोटकं विद्यात्कारवेल्लकमेव च॥" इति। तत्र वातलत्वं ग्राह्यम्, आतिदेशिकादौपदेशिकस्य बलीयस्त्वात् सादृश्यस्य च कतिपयैरपि गुणैश्चरितार्थत्वाच्च। उपमानादुपमेयस्य हीनगुणत्वात्। किञ्च चरकादिविरुद्धः सुश्रुतपाठो न प्रमाणमित्युक्तं जैज्जटेन। विगीतश्चायमतिदेशपाठः।

हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं रुचिप्रदम्।

स०-पटोलं हृद्यादिगुणयुक्तम्। मुनिना (?) तु त्रिदोषशमनत्वमुक्तम्-"पटोलपत्रं पित्तघ्नं वल्ली चास्य कफापहा। फलं त्रिदोषशमनं मूलं चास्य विरेचनम्॥" इति।

आ० र०- अत्र केषांचिद्विशेषः। तत्र पटोलगुणानाहहृद्यमिति।

पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम्॥७९॥

स०-बृहतीद्वयं,-स्थूलबृहती-महोटिकाख्या, क्षुद्रबृहती-कण्टकारिकाख्या। तदेतदुभयं पित्तकरमग्निदीपनं शकृदादीनां भेदनं वातघ्नं च।

आ० र०- बृहतीद्वयगुणानाह-पित्तलमिति।

वृषं तु वमिकासघ्नं रक्तपित्तहरं परम्।

स०-वृषं छर्दिकासौ हन्ति। रक्तपित्तं चात्यर्थं जयति।

आ० र०- वासागुणानाह-वृषमिति।

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परम्॥ ८०॥

स०-कारवेल्लमीषद्रसे कटुकमग्निदीप्तिकरमतिश्लेष्मघ्नम्।

आ० र०- कारवेल्लगुणानाह-कारवेल्लमिति।

वार्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवाजित्।
सक्षारमग्निपननं हृद्यं रुच्यमपित्तलम्॥ ८१॥

स०-वार्ताकं रसे कटु तिक्तमुष्णवीर्यं मधुरं वातश्लेष्मघ्नम्। सह क्षारेण वर्तते सक्षारं,-किञ्चित्क्षारत्वयुक्तम्। अग्निजननम्। हृद्यं-हृदयाय हितम्। रुच्यं-रुचिकृत्। अपित्तलं-नञीषदर्थे, किञ्चित्पित्तकरमित्यर्थः। ननु, सह क्षारेण वर्तते इत्यत्र सक्षारमित्येवं कथमुक्तम् ? यावता क्षारो द्रव्यम्। तथा च प्रागुक्तं क्षरणादित्यादि। न द्रव्यं द्रव्येण सह वर्तते। तथा च गुणानामेवायं धर्मो यद्द्रव्याश्रितत्वं नाम। तस्मात् सक्षारमित्ययुक्तमिव मन्यामहे। अत्रा चक्ष्महे। क्षारशब्देनात्र क्षारधर्म उपलक्ष्यते विस्रावणाद्यात्मकः। यद्वशात् सक्षारमिति द्रव्यं व्यपदिश्यते। तस्मात्सक्षारमित्युपपन्नम्।

आ० र०- वार्ताकगुणानाह-वार्तामिति। अपित्तलत्वंबालपक्वव्यतिरेकेण। यदाह माधवकारः-"तद्बालं कफपित्तघ्नं पक्वं सक्षारपित्तलम्।" इति। सुश्रुतोऽप्याह (सू. अ. ४६/१२६९)-"जीर्णं सक्षारपित्तलम्।" इति।

करीरमाध्मानकरं कषायं स्वादु तिक्तकम्।

स०-करीरं-गूढपत्राख्यम्, आध्मानकरं रसे कषायमधुरतिक्तकम्।

आ० र०- करीरगुणानाह-करीरमिति।

कोशातकावल्गुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ॥ ८२॥

स०-कोशातकावल्गुजकौ भेदिनावग्निदीपनौ च। अनयोश्च पित्तकारित्वं वातकफघ्नत्वं च वेद्यम्। तथा हि-प्रायेण यदुष्णं गुडूच्यादिद्रव्यं, तत्पित्तलं वातकफहरं च दृष्टम्। तथा चाह मुनिः(?)-"कफवातनुदवल्गुजः" इति। तदेवमन्यत्राप्यौचित्येन दोषकरत्वादि कल्प्यम्। सङ्ग्रहे (सू.अ.७) चान्येप्युक्ताः। यथा-"सतरूढं कदम्बं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु। कुमारजीवलोणिका नलिनी चुचुपर्णिका॥स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु। श्यामाशाल्मलिकाश्मर्यफञ्जीकर्णिकयूथिकाः। वृक्षादनीक्षीरवृक्षविम्बीतनिकवृक्षकाः। रोध्रः शणः कर्बुदारः सशेलुर्वृषमूषिका॥भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम्। पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम्॥वातपित्तहरा भण्डी पर्विणी पर्वपुष्पिका। लघुरुष्णा सरा तिक्तासोरुबूका च लाङ्गली। वातलौ कटुतिक्ताम्लभेदिनौ तिलवेतसौ। विश्वरास्नाबलाशाकं वातघ्नमतिसारनुत्॥वातं वत्सादनी हन्यात्कफं कण्डीरचित्रकौ।" इति। मुनिना चान्येप्युक्ताः (च.सू.अ.२७।१०२)-"न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षपद्मादिपल्लवाः। कषायाः स्तम्भनाः शीता हिताः पित्तातिसारिणाम्॥" इति। तथा, सुश्रुते गदितम् (सू.अ.४६।२८२)-"करीरकुसुमं ज्ञेयं कफपित्तहरं लघु। आगस्त्यं नातिशीतोष्णं नक्तान्धानां प्रशस्यते॥चातुर्थकज्वरहरं नस्ययोगेन शीलितम्। राजवृक्षस्य निम्बस्य शिग्रोः सिंहमुखस्य च॥कफपित्तहरं पुष्पं कुष्ठघ्नं कुटजस्य च। श्रेयसी तिलपर्णी च बिल्वपत्रं च वातनुत्॥" इति।

आ० र०- कोशातकावल्गुजकयोर्गुणानाह-कोशातकेति।

तण्डुलीयो हिमो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः।
मदपित्तविषास्रघ्नः

स०-तण्डुलीयो-मण्डीरकाख्यः, शीतवीर्यो रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुर्मदादिनाशनश्च।

आ० र०- तण्डुलीयगुणानाह-तण्डुलीय इति। तण्डुलीयः-अल्पमारिषः।

मुञ्जातं वातपित्तजित्॥८३॥
स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परम्।

स०-मुञ्जातं वातपित्तहृत् स्निग्धादिगुणयुतमतिशुक्रकृच्च।

आ० र०- मुञ्जातगुणानाह-मुञ्जातमिति। मुञ्जातं-कन्दविशेषः, काशमीरे प्रसिद्धः।

गुर्वी सरा तु पालङ्क्या

स०-पालङ्क्या गुर्वी। तथा, सरा-शकृदादिभेदिनी। तुशब्दः पिच्छिलश्लेष्मलहिमादीनां सङ्ग्रहोक्तानां समुच्चयार्थः। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"पालङ्क्या पिच्छिला गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा।" इति।

आ० र०- पालङ्क्यागुणानाह-गुर्वीति। ईषल्लोहितचीरितपत्रा वास्तुकसदृशा-पालङ्क्या। "वास्तुकेन समा ज्ञेया ईषल्लोहितपत्रिका। तथा चीरितत्रा च पालङ्क्या सा प्रकीर्तिता॥" ननु, "चिल्ली वास्तुकवत् ज्ञेया पालङ्क्या तण्डुलीयवत्। वातकृद्बद्धविण्मूत्रा रूक्षा पित्तकफे हिता॥' इति सुश्रुतेन (सू.अ. ४६।२६१) बद्धविण्मूत्रोक्ता, इह तु सरेति वोरोधः। मैवम्। आमा बद्धविण्मूत्रा, पक्वा तु सरेति विषयभेदात्। यदाह चरकः-"सर्वाणि सूप्यकानि" इत्यादौ पालङ्क्यां पठित्वा, (च. सू. अ. २७।९९)-"शाकं गुरु च रूक्षं च प्रायो विष्टभ्य जीर्यति। मधुरं शीतवीर्यं च पुरीषस्य च भेदनम्॥" इति। सुश्रुतोक्तं च पित्तकफहितत्वं पित्तावृतकफविषयमिति। "पालङ्क्या गुर्वी श्लेष्मला भेदिनी हिमा॥" इति सङ्ग्रहे (सू. अ. ७) श्लेष्मलत्ववचनात्।

मदघ्नी चाप्युपोदका॥८४॥

स०-उपोदका मदनाशिनी। अपिशब्दात् गुर्वी सरा च। उपोदका-मयाली, खण्डपालङ्क्योति प्रथिता।

आ० र०- उपोदकागुणानाह-मदघ्नीति। उपोदका-पोतकी। चकारात् पूर्ववत्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"मदघ्न्युपोदका चञ्चुर्ग्राही तौ पूर्ववत्तथा॥" इति।

पालङ्क्यावात्स्मृतश्चञ्चुः स तु सङ्ग्रहणात्मकः।

स०-चञ्चुः पालङ्क्यासदृशो गुणैः स्मृतः। स पुनश्चञ्चुः सङ्ग्रहणात्मको-न भेदी।

आ० र०- चञ्चुगुणानाह-पालङ्क्यावदिति। गुरुरिति सिद्धे पालङ्क्यावद्वचनमुक्तानुक्तपालङ्क्यागुणप्रास्यर्थम्। ननु, "लघुः पाके तु जन्तुघ्नः पिच्छिलो व्रणिनां हितः। कषायमधुरो ग्राही चञ्चुस्तेषं त्रिदोषहा॥' इति सुश्रुतेन (सू.अ. ४६।२५१)

लघुत्वं त्रिदोषहरत्वं चोक्तम्। इह तु गुरुत्वं श्लेष्मलत्वं चेति विरोधः। मवम्। त्रिदोषहरत्वलघुत्वे एव ग्राह्ये, आतिदेशिकस्यौपदेशिकेन बाधात्। अत एवोक्तं खारणादिना- "चञ्चुर्मर्मरिका पाठा वेत्राग्रं सुनिषण्णकम्। शठी शाकं च सङ्ग्राही दोषत्रयहितं लघु॥" इत्यादि।

विदारी वातपित्तघ्नी मूत्रला स्वादुशीतला॥८५॥
जीवनी बृंहणी कण्ठ्या गुर्वी वृष्या रसायनम्।

स०-विदारी-श्रृगालिका, वातपित्तहरा मूत्रलादिगुणयुक्ता रसायनं च। कन्दस्यैवायं गुणनिर्देशो बोध्यः। तथा च मुनिः (च.सू.अ.२७।११७)-"जीवनो बृंहणो वृष्यो बल्यः शस्तो रसायनम्। विदारिकन्दः कण्ठ्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः॥" इति।

आ० र०- विदारीगुणानाह-विदारीति। विदारी-भूकुष्माण्डी, तस्याः कन्दोऽत्र ग्राह्यः। उक्तं च (चरकेण सू. अ. २७।११७)-"विदारिकन्दो बल्यश्च मूत्रलः स्वादुशीतलः।" इति।

चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा॥८६॥

स०-जीवन्ति चक्षुष्यादिगुणयुक्ता। या मधुरा सा शीतवीर्या च। या त्वमधुरा सा एभिर्गुणैः किञ्चिदूना। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"चक्षुष्या सर्वदोषघ्नी जीवन्ती मधुरा हिमा। शाकानां प्रवरा, न्यूना द्वितीया किञ्चिदेव तु॥" इति। मुनिना तु जीवन्त्याः शतावर्याद्याश्च वातपित्तहरत्वमगादि। तत्पाठो हि (च,सू.अ.२७।१०४)-"भण्डीशतावरीषाकं बलाजीवन्तिजं च यत्। पर्वण्याः पर्वपुष्प्याश्च वातपित्तहरं मतम्॥" इति।

आ० र०- जीवन्तीगुणानाह-चक्षुष्येति। जीवन्ती-स्वर्णवर्नमूलनालादिक। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"शाकानां प्रवरा, न्यूना द्वितीया किञ्चिदेव तु।" इति।

कूष्माण्डतुम्बकालिङ्गकर्कार्वेर्वारुतिण्डिशम्।
तथा त्रपुसचीनाकचिर्भटं कफवातकृत्॥८७॥
भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु।

स०-कूष्माण्डादिकं कफवातकृत् भेदि विष्टम्भ्यभिष्यन्दि स्वादुपाकरसं गुरु च।

आ० र०- कुष्माण्डादिगुणानाह-कूष्माण्डेति। कूष्माण्डंपुष्पफलम्। तुम्बं-अलाबुः। कालिङ्गं-कलिङ्गडम्। कर्कारुः-खर्बुजः। एर्वारुः-कर्कटी। तिण्डिशं-छाटकम्। त्रपुसं-वालुकम्। चीनाकं-वीणकम्। चिर्भटं-डङ्गरम्। भेदि-मलानम्। विष्टम्भि-वायोः। गुरुत्वे च क्रम उक्तः खारणादिना-"त्रपुसैर्वारुकर्कारुकूष्माण्डालाबुचिर्भटाः। मधुरा रूक्षणाः शीता गौरवं तूत्तरोत्तरम्॥' इति।

अत्र विषेशमाह-

वल्लीफलानां प्रवरं कूष्माण्डं वातपित्तजित्॥८८॥

बस्तिशुद्धिकरं वृष्यम्

स०-वल्लीफलानां मध्ये कूष्माण्डं-पुष्पफलसंज्ञ वरम्। तथा, बातपित्तहरं वस्तिशुद्धिकरं वृष्यं च।

आ० र०- अत्र केषांचिद्विशेषः। तत्र कूष्माण्डगुणानाहवल्लीफलानामिति।

त्रपुसं त्वतिमूत्रलम्।

स०-त्रपुसं पुनरतिशयेन मूत्रलम्।

आ० र०- त्रपुसगुणमाह-त्रपुसमिति। अतिग्रहणात् कूष्माण्डादीनामीषन्मूत्रलत्वम्।

तुम्बं रूक्षतरं ग्राहि कालिङ्गैर्वारुचिर्भटम्॥८९॥

बालं पित्तहरं शीतं विद्यात्पक्वमतोन्यथा।

स०- तुम्बं-अलाबुसंज्ञं रूक्षतरम्। एर्वारुकाद्यपि रूक्षम्, तुम्बं त्वतिशयेनेत्यर्थः। तथा, ग्राहि। पूर्वाणि तु सामान्यगुणोक्त्या भेदीन्येव। चरकमुनिमतानुसारिणस्त्वेवं व्याचक्षते,-तुम्बं रूक्षतरम्, कालिङ्गैर्वारुचिर्भटं ग्राहीति। कालिङ्गं -कर्चरम्। एर्वारुः-कर्कटिका। चिर्भटं-डङ्गरम्, मालवेषु प्रसिद्धम्, अतिप्रसिद्धं जालन्धरादिषु। एतच्च बालं-असम्पूर्णरसादि, पित्तहरं शीतवीर्यं च। अतो-बालाद्विपरीतम्, पक्वं पित्तकरमुष्णवीर्यं चेत्यर्थः। सुश्रुतेनोक्तम् (सू.अ.४६।२१८)-" नीलं यत्त्रपुसं बालं वृष्यं पित्तहरं मतम्। तत्पाण्डु कफकृज्जीर्णमम्लं पित्तकरं स्मृतम्॥" इति।

आ० र०- तुम्बगुणानाह-तुम्बं रूक्षतरमिति। तरग्रहणात् कूष्माण्डादीनामीषद्रूक्षत्वम्।

कालिङ्गादीनां गुणानाह-ग्राहि कालिङ्गेति। ग्राहीति केचित्तुम्बेन सम्बध्नन्ति। तदसत्। "अलाबु भेदनं तेषां त्रपुसं त्वतिमूत्रलम्। एवारुकं सृष्टमूत्रं, ग्राहि कर्कारुचिर्भटम्॥" इति खारणादिवचनात्।

बालकुष्माण्डादेर्गुणानाह-बालमिति। केचित्कालिङ्गादिविषयत्वमेवास्य वाक्यस्याहुः। तदसत्। "पित्तनुत्तेषु कूष्माण्डं बालम्" इति, "बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतम्।" इति च सुश्रुतवचनात् (सू.अ. ४६।२१३)।

पक्वस्य कूष्माण्डादेर्गुणानाह-पक्वमिति। अतोऽन्यथा-पित्तकरमुष्णं च। पक्वं-ईपत्पम्कम्, सम्यक्पक्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

शीर्णवृन्तं तु सक्षारं पित्तलं कफवातजित्॥९०॥
रोचनं दीपनं हृद्यमष्ठीलानाहनुल्लघु॥

स०-शीर्णवृन्तं-कर्चरं, ईषत्क्षारं पित्तलं कफवातघ्नं च। रुचिकरमग्निदीप्तिकृत् हृद्यं, अष्ठीलामानाहं च हन्ति, लघु च॥ "घनोष्ठीलोपमो ग्रन्थिरष्ठीरोर्ध्वं समुन्नतः।" इति (हृ. नि. ह. ११।६०) अष्ठीलालक्षणम्। साटोपमत्युग्ररुजमाध्मानमुदरे भृशंम्। ऊर्ध्वाधोवातरोधेन तमानाहं प्रचक्षते " इति (हृ. नि. अ. ११।५९) आनाहलक्षम्।

आ० र०- शीर्णवृन्तस्य कूष्माण्डदेर्गुणानाह-शीर्णवृन्तमिति। अष्ठीलानाहौ-गुल्मनिदाने वक्ष्येते। पित्तलत्वं-कूष्माण्डं विना, "शुक्लं लघूष्णं सक्षारं दीपनं बस्तिशोधनम्। सर्वदोपहरं हृद्यं पथ्यं चेतोविकारिणाम्॥" इति (सू.अ.४६/२१३) सुश्रुतवचनात्। शीर्णवृन्तशब्देन सम्यक्पक्वं लक्ष्यते। सम्यक्पक्वस्य हि वृन्तं शीर्यते।

मृणालबिसशालूककुमुदोत्पलकन्दकम्॥९१॥
नन्दीमाषककेलूटश्रृङ्गाटककसेरुकम्।
क्रौञ्चादनं कलोड्यं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु॥९२॥

स०-मृणालादि रूक्षं सङ्ग्रहणं शीतवीर्यं गुरु च। मृणालं द्विविधं,-सूक्ष्मं स्थूलं च। तत्र सूक्ष्मं-मृणालम्, इतरत्-बिसम्। शालूकं-पद्ममूलम्। कुमुदकन्दम्। कुमुदं-शशिप्रियम्। उत्पलकन्दकं-रक्तोत्पलकन्दम्। नन्दी-तुण्डेरिका। माषको-वास्तुलः। केलूटं-किस्मकसंज्ञमुदुम्बरभेदः। शृङ्गाटकं-त्रिकोणाकृति जलोद्भवं कन्दम्। कसेरुकं-मागधम्। क्रौञ्चादनं-तमेदम्। कलोड्यं-पद्मबीजम्।

आ० र०- मृणालादिगुणानाह-मृणलेति। मृणालंसूक्ष्मं कमलमूलम्, बिसं-स्थूलम्, शालूकं-पद्मकन्दः, कुमुदोत्पलयोः कन्दस्य पृथग्ग्रहणात्। रक्तं-पद्मम्, श्वेतं-कुमुदम्, नीलं-उत्पलम्। नन्दीमाषको-वानीरकः। केलूटं-जलोदुम्बरः। शृङ्गाटकः-त्रिकोणो जलकन्दः। कसेरुकं-लोमशकृष्णवर्तुलसूक्ष्मस्तडागकन्दः। क्रौञ्चादनं-येम्बुलिका। कलोड्यं-पद्मबीजम्।

कलम्बनालिकामार्षकुटिञ्जरकुतुम्बकम्।
चिल्लीलट्वाकलोणीकाकुरूटकगवेधुकम्॥९३॥
जीवन्तझुञ्झ्वेडगजयवशाकसुवर्चलाः।
आलुकानि च सर्वाणि तथा सूप्यानि लक्ष्मणम्॥९४॥
स्वादु रूक्षं सलवणं वातश्लेष्मकरं गुरु।
शीतलं सृष्टविण्मूत्रं प्रायो विष्टभ्य जीर्यति॥९५॥
स्विन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाढ्यं नातिदोषलम्।

स०-कलम्बादिकं मधुरं रूक्षं किञ्चिल्लवणं वातश्लेष्मकरं गुरु च। शीतविर्यं सृष्टमूत्रपुरीषं च। मूत्रपुरीषे सृजति-बहिः क्षिपति। बिष्टभ्य-उदरप्रदेशे पिण्डीभूय, जीर्यति-परिणमति। प्रायोग्रहणं किञ्चिदेषां मध्ये नैवंस्वरूपमिति ज्ञापनार्थम्। कलम्बं-कदम्बः। नालिका-दीर्घनालरूपा कलम्बुसंज्ञा। मार्षो-गन्धारिका। कुटिञ्जरं-ताम्रमूलकम्। कुतुम्बको-द्रोणपुष्पी। चिल्ली-पृथुपत्रं यवशाकं कुनामसंज्ञम्। लट्वाको-गुग्गुलुशाकम्। लोणीका-लोणारः। कुरुटकः-स्थितिवारकः। गवेधुकं-तृणधान्यविशेषः। जीवन्तो-बृहद्गान्धारम्। झुञ्झुः-झुञ्झुरुकः। एडगजः-प्रपुन्नाटः। यवशाकं-ह्रस्वपत्रा चिल्ली। सुवर्चला-रविभक्ता। आलुकानि च सर्वाणि-नानाविधानि रक्तालुकमधुकालुकादिभेदेन। सूप्यानि-मुद्गराजमाषादिपत्राणी। लक्ष्मणं-मधुयष्टिका। एतच्च सर्वं स्विन्नं निष्पीडितरसमतिबहुस्नेहं च

नात्यपथ्यम्। सुश्रुते(?)चोक्तम्-"संस्कृतं वेसवारेण सस्नेहं शाकमिष्यते। राजिकासक्तुभक्तादिसंस्कारं चानुवर्तते॥" इति।

आ० र०- कलम्बादिगुणानाह-कलम्बनालिकेति। कलम्बो-नाड्याकारः सूक्ष्मसुषिरो बहुतोयजः। नालिका-तस्मादल्पा श्लक्ष्णा मार्षः-मण्टकः। कुटिञ्जरः-प्रसिद्धः। कुतुम्बको-द्रोणपुष्पी। चिल्ली-प्रसिद्धा। लट्वाकं-गुग्गुलुशाकम्। लोणीका-घोलिका। कुरूटकः-शितिवारकः। गवेधुका-कासिका। जीवन्तो-रक्तनालो मार्षः। झुञ्झुः-झुञ्झुरूकः। एडगजः-प्रपुन्नाटः। यवशाकं-चिल्लीसदृशं लघुपत्रम्। सुवर्चला-रविभक्ता। सर्वाण्यालुकानि-पिण्डालुकमध्वालुकहस्त्यालुकादीनि। सूप्यानि-मुद्गादीनाम् शिम्ब्यः पत्राणि च। लक्ष्मणा _ रक्तबिन्दुच्छदा, तस्या इदं लाक्ष्मणम्। लक्ष्मणं-यष्टीमधु, तस्येदं लाक्ष्मणमित्येके। प्रायोग्रहणं प्रपुन्नाटादिशु व्यभिचारार्थम्। यदाह सुश्रुतः (सू.अ. ४६/२७१)-"कफापहं शाकमुक्तं वरुणप्रपुनाटयोः। रूक्षं लघु च शीतं च वातपित्तप्रकोपणम्॥" इति। विष्टभ्य जीर्यति-पच्यमानं विष्टम्भं करोतीत्यर्थः। अत एव पक्वं सत् सृष्टविण्मूत्रम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-चिल्लीनिष्पावलट्वाककुरूटकगवेधुकाः। यातुका शालकल्याणि त्रिपर्णि पीलुपर्णिक॥ कुमारजीवलोणीकायवशाकसुवर्चलाः। कुकुण्डनलिनीझुञ्झुमृतधूमकलाक्ष्मणम्॥ आलुकनि च सर्वणि तथा सूप्यानि रालकः। जीवन्तकश्चञ्चुपर्णी प्रपुन्नातः कुठेरकम्॥' इति।

कलम्बादीनां संस्कारादिवशाद्विशेशमाह-स्विन्नं निष्पीडितरसमिति। पूर्वं स्विन्नम्, ततो निष्पीडितरसम्, ततो बहुना स्नेहेन साधितम्, न तु स्नेहाक्तम्, नातिदोषलमिति। अतिदोषलग्रहणात् कलम्बादीनां किञ्चित्पित्तकरत्वमपि ज्ञेयम्। वातश्लेष्मकरत्वोक्तिस्त्वतिशयार्था। उक्तं च सुश्रुतेन (सू. अ.४६१२७५)- "स्वादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मला नातिपित्तलाः। लवणानुरसा रूक्षाः सक्षारा वातलाः सराः॥' इति।

लघुपत्रा तु या चिल्ली सा वास्तुकसमा मता॥९६॥

स०-लघुपत्रा या चिल्ली-यवशाकविशेषः, सा तु वास्तुकसमा गुणैर्मता।

आ० र०- चिल्लीविशेषस्य गुणानाह-लघुपत्रेति।

तर्कारीवरुणं स्वादु सतिक्तं कफवातजित्।

स०-तर्कारी-अरणिका, वरुणः-तमालः, समाहारेण तयोर्द्वन्द्वः। एतत्स्वादु किञ्चित्तिक्तं कफवातघ्नं च।

आ० र०- तर्कारीवरुणयोर्गुणानाह-तर्कारीति। तर्कारी अग्निमन्थः। वरुणः-सेतुवृक्षः। यत्तु सुश्रुतेन वरुणस्य वातपित्तप्रकोपणत्वमुक्तम्, तत्संसृष्टविषयम्।

वर्षाभ्वौ कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकम्॥९७॥
दीपनं भेदनं हन्ति गरशोफकफानिलान्।

स०-वर्षाभ्वौ-पुनर्नवे, तथा कालाशाकं, किञ्चित्क्षारं रसे च कटुतिक्तं वह्निदीपनं भेदनं गरादींश्च हरति। कटिल्लोपि वर्षाभूः स च प्रागुक्तगुणः। तथा च निघण्टुः (धन्वन्तरीयः वर्गः १।२७४)-"पुनर्नवा विशाखश्च कटिल्लः शशिवाटिका। वृश्चीरः क्षुद्रवर्षाभूर्दीर्घपत्रः कठिल्लकः॥ पुनर्नवोपरः क्रूरः सद्यो मण्डलपत्रकः। श्वेतमूलो वर्षकेतुर्महावर्षाभुरुच्यते॥" इति।

आ० र०- वर्षाभूद्वयस्य कालशाकस्य च गुणानाह-वर्षाभ्वाविति। वर्षाभ्वौ-ह्रस्वमहत्यौ रक्तश्वेतपुनर्नवे। कालशाकं-कालिकाशाकम्। अनिलघ्नत्वं तु कालशाकं विना, तस्य वातलत्वात्। यदाह खारणादिः-"कालशाकं सकारञ्जं कटुकं वातकोपनम्। दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफोदरार्शसाम्॥" इति। चरकोऽपि (सू. अ. २७।८८)-"लघूष्णं वातलं रूक्षं कालाख्यं शाकमुच्यते।" इति। अत एव माधवकारो वर्षाभूभ्यां पृथगाह-"कालशाकं गरश्लेष्मशोफघ्नं दीपनं लघु।" इति, "वर्षाब्वौ कफवातघ्नौ हितौ शोफोदरार्शसाम्।" इति च।

दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरिबिल्वाङ्कुराः सराः॥९८॥

स०-चिरिबिल्वः-पूतिकरञ्जः, तस्याङ्कुरा वह्निदीपनाः कफवातघ्नाः सराश्च।

आ० र०- चिरिबिल्वाङ्कुरगुणानाह-दीपना इति। चिरिबिल्वः-करञ्जः।

शतावर्यङ्कुरास्तिक्ता वृष्या दोषत्रयापहाः।

स०-शतावर्या अङ्कुराः-प्ररोहाः, तिक्तरसा वृष्याः शुक्रकृतस्त्रिदोषघ्नाश्च।

आ० र०- शतावर्यङ्कुरगुणानाह-शतावर्यङ्कुरा इति।

रूक्षो वंशकरीरस्तु विदाही वातपित्तलः॥९९॥

स०-वंशकरीरो-वंशाङ्कुरो, रूक्षो विदाही वातपित्तकृत्।

आ० र०- वंशाङ्कुरगुणानाह-रूक्ष इति। वंशो-वेणुः, तस्य करीरः-अङ्कुरः। ननु, दोषल इत्युच्यताम्, सुश्रुतेन कफकरत्वस्योक्तत्वात्-"वेणोः करीराः कफला मधुरा रसपाकतः। विदाहिनो वातकराः सकषाया विरूक्षणाः॥" इति। मैवम्। अनार्षोऽयं पाठः, जैज्जटोपेक्षितत्वात्। आर्षस्तु-"वेणोह् करीराः श्लेष्मघ्नाः" इत्यादि। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)-"वंशकरीरास्तु विदाहिनः। वातपित्तकरा रूक्षाः कटुपाकाः कफापहाः॥" इति। माधवकारेणाप्युक्तम्-"वातपित्तकरा रूक्षः कटुका रसपाकतः। वेणोः श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिनः॥इति। यत्तुकन्दवर्गे सौश्रुतीयाः पाथन्ति (सू.अ. ४६१३०५)-"वेणोः करीरा गुरवः कफमारुतकोपनाः।" इति। तदप्यनार्षम्, पुनरुक्तत्वात्। वंशमूलाङ्कुरविषयं वा।

पत्तूरो दीपनस्तिक्तः प्लीहार्शःकफवातजित्।

स०-पत्तुरो दीपनस्तिक्तरसः प्लीहाजित्। पत्तूरो-मत्स्याक्षकः।

आ० र०- पत्तूरगुणानाह-पत्तूर इति। पत्तूरो-लोहमारः।

कृमिकासकफोत्क्लेदान् कासमर्दो जयेत्सरः॥१००॥

स०-कासमर्दः सरः कृम्यादींश्च नाशयति। उत्क्लेदःस्रोतसां मालिन्येनार्दत्वम्।

आ० र०- कासमर्दगुणानाह-कृमीति। उत्क्लेदः-क्लेदाधिक्यम्।

रूक्षोष्णमम्लं कौसुम्भं गुरु पित्तकरं सरम्।

स०-कुसुम्भशाकं रूक्षमुष्णवीर्यमम्लं गुरु पित्तकृत्सरं च।

आ० र०- कौसुम्भगुणानाह-रूक्षोष्णमिति। कौसुम्भंकुसुम्भशाकम्।

गुरूष्णं सार्षपं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्॥ १०१॥

स०-सार्षपं शाकं गुरूष्णवीर्यम्। तथा, विशं-शकृत्, मूत्रं च बध्नाति। त्रिदोषकृच्च। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७) सक्षारत्वमस्योक्तम्। तत्पाठो हि-"सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं च गुरु सार्षपम्।" इति। सुश्रुतेन चोक्तम् (सू.अ.४६।२३८ टीका)-"कफघ्नं सार्षपं शाकमासुरं शाकमेव च।" इति।

आ० र०- सार्षपगुणानाह-गुरुष्णमिति। सार्षपं-सर्षपशाकम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ.७)-"सक्षारमधुरं स्निग्धमुष्णं गुरु च सार्षपम्। शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृत्॥' इति।

यद्बालमव्यक्तरसं किञ्चित्क्षारं सतिक्तकम्।
तन्मूलकं दोषहरं लघु सोष्णं नियच्छति॥ १०२॥
गुल्मकासक्षयश्वासव्रणनेत्रगलामयान्।
स्वराग्निसादोदावर्तपीनसांश्च

स०-यन्मूलकं बालं, अव्यक्तरसं-अस्फुटास्वादम्, तथा किञ्चित्क्षारं-ईषत्क्षारगुणयुक्तं कार्यतोनुमीयमानम्, तथा सतिक्तं-ईषत्तिक्तकं रसनेन्द्रियस्य किञ्चिदुद्वेजकम्, तन्मूलकं दोषाणां हरं-दोषहरम्, नान्यावस्थम्। बालं मूलकं दोषहरमित्यनेनास्य विशिष्टा बालावस्था दोषहरत्वेन नियम्यते। न सर्वं बालावस्थं दोषहरम्, अपि त्वीदृग्रूपमित्यर्थः। अन्ये तु दोषयोर्हरं-दोषहरम्, इत्यत्र समासं कृत्वावातश्लेष्मघ्नत्वमेवास्य प्रतिजानते। यतः किञ्चिदुष्णवीर्यत्वात् पित्तकरत्वमस्यास्त्येव। किञ्चित्तिक्तरसोपेतत्वेन पित्तकर्तृत्वमस्य व्याहर्तुं न युक्तम्। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ.९।२५)-"रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति।" इति। एवं चैतन्मूलकं वातश्लेष्मघ्नमेव युक्तम्, न तु पित्तहृच्च, इति तेषामभिप्रायः। एतच्च मूलकं गुल्मादीन्नियच्छति। पीनसंश्चेति चशब्दः समुच्चये। अन्यानप्येवंप्रायान् रोगान्नियच्छतीति। सुश्रुतस्तु (सू.अ.४६।२४०)-सर्वदोषहरा लघ्वी कण्ठ्या मूलकपोतिका।" इति यद्भेदान्तरमूचे, तदप्यत्रैव बालमूलकलक्षणेन्तर्भूतमिति तन्त्रकृतेह पृथङ्गोक्तम्।

आ० र०- अथ मूलकगुणानाह। तत्र बालमूलकगुणानाह-यद्बालमिति। बालं-कोमलम्। तस्य तिस्रोऽवस्थाः,-प्रथममव्यक्तरसम्, तत ईषल्लवणम्, तत ईषत्तिक्तम्। तदवस्थात्रयेऽपि दोषहरत्वादिगुणम्। स्वराग्न्योः सादः।

महत्पुनः॥१०३॥

रसे पाके च कटुकमुष्णवीर्यं त्रिदोषकृत्।
गुर्वभिष्यन्दि च

स०-अव्यक्तरसादिलक्षणावस्थां विहाय यावद्व्यक्तरसाद्यवस्थं तत्सम्पद्यते। ततोनन्तरं क्रमेण रसविपाकयोः कटुकमुष्णवीर्यं तन्मूलकं महत्-वृद्धं त्रिदोषकृद् गुर्वभिष्यन्दि च भवति। वृद्धस्य च मूलकस्यानेका अवस्थाः सम्भवन्ति। तत्र चास्याद्यावस्थायां किञ्चित्त्रिदोषकृत्त्वम्, अन्त्यावस्थायां त्वतिशयेन त्रिदोषकृत्त्वं वेद्यम्। सङ्ग्रहे (सू.अ.७) त्वस्य स्वादुविपाकित्वमुक्तम्। तत्पाठे-"महत्पुनः। रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत्॥" इति। तच्चामविषयम्।

आ० र०- महद्गुणानाह-महत्पुनरिति। महत्-जरठम्। सङ्ग्रहे तु स्वादुपाकमुक्तम् (सू.अ.७)-"महत्पुनः। रूक्षोष्णं कटुकं स्वादु विपाके सर्वदोषकृत्॥" इति। तच्चामविषयम्। तथा च खारणादिः-"रूक्षं विदाहि तीक्ष्णोष्णं कटुकं स्वादु पच्यते। उत्क्लेदि स्तम्भि गुर्वामं मूलकं त्रिमलोल्बणम्॥" इति। अग्निपक्वं तु कटुपाकमेव।

स्निग्धसिद्धं तदपि वातजित्॥१०४॥

स०-अपिशब्द एवार्थे। तदेव-महन्मूलकं स्निग्धस्विन्नं वातजित्। स्निग्धं च तत्स्विन्नं च स्निग्धस्विन्नम्। न त्वस्निग्धस्विन्नमात्रमित्यर्थः।

आ० र०- स्निग्धसिद्धगुणानाह-स्निग्धसिद्धमिति। स्निग्धैर्घृतमांसरसादिभिः साधितं-स्निग्धसिद्धम्। यद्दोषलं महदपि स्निग्धसिद्धं वातघ्नम्। किंपुनर्यद्दोषघ्नं बालम् ? इत्यपिशब्दार्थः।

वातश्लेष्महरं शुष्कम् सर्वम्

स०-सर्वं-बालं वृद्धं च मूलकं, शुष्कं सत् वातश्लेष्महरम्।

आ० र०- शुष्कगुणानाह-वातश्लेष्महरमिति। तदपीत्यनुवर्तते। पूर्ववदपिशब्दार्थः।

आमं तु दोषलम्।

स०-आमं पुनर्मूलकं हरितकत्वेन यद्वक्ष्यते तद्दोषलम्। सर्वमित्यत्रायत्नकृतेन सम्बन्धेन सम्बध्यते। तेनादोषलस्य बालस्याप्यामस्य दोषलत्वम्, न तु वृद्धस्यैवेत्यर्थः। मूलकं नीलकण्ठापरसंज्ञम्।

आ० र०- आमगुणानाह-सर्वमिति। सर्वं-बालं महच्छुकमार्द्रं च। आमं-अनग्निपक्वम्।

कटूष्णो वातकफहा पिण्डालुः पित्तवर्धनः॥१०५॥

स०-पिण्डालुः कटुको रसे, वीर्ये चोष्णो, वातकफघ्नः पित्तकरश्च।

आ० र०- पिण्दालुगुणानाह-कटुष्ण इति। पिण्डालुः वाराहीकन्दः। स हि वक्रालुरुच्यते। उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे पण्डितकेशवेन-"वाराहीकन्दः पिण्डालुस्तथा शबरकन्दकः। प्रोक्तो मूलकमूलाभो वक्रालुस्त्वक्छदस्तथा॥' इति। पिण्डशब्देन च ग्रासवाचिना ग्रसनं-वक्रं लक्ष्यते। ननु, "गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायात्पिण्डालुशब्दस्य मुख्यमर्थं पिण्डालुकं विहाय गौणोऽर्थो वाराहीकन्दः कथं ग्राह्यः ? इति चेन्न। 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ मुख्यार्थबाधे गौणार्थग्रहणात्। अत्र च मुख्यार्थस्य बाधः कट्वादिगुणायोगात्। अत एवाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६।३०४)-"पिण्डालुकं कफकरं गुरु विष्टम्भि शीतलम्।" इति। गौनस्य तु कट्वादिगुणयोगः। उक्तं ह्यायुर्वेदप्रकाशे-"किटिकन्दः कटुः स्वादुस्तिक्तोष्णः कटुपाक्यपि। स्वर्यो रसायनं वृष्यो बल्यः पित्तविवर्धनः॥हन्ति श्लेषम्मरुत्कुष्ठमेहमूत्रामयकृमीन्।" इति। सुश्रुतोऽप्याह (सु. अ. ४६।३०९)-"वराहकन्दः श्लेष्मघ्नः कटुको रसपाकतः। मेहकुष्ठकृमिहरो वृष्यो बल्यो रसायनम्॥' इति। किञ्च पिण्डालुकं चेद्विवक्षितम्, तदा"आलुकानि च सर्वाणि" इत्यत्र प्रस्तावे ब्रूयात्। पिण्डालुकमिति च प्रयुञ्जीत। नापि पिण्डालुकेपिण्डालुरिति शब्दो मुख्यः, गौणत्वे तु तुल्यः। ननु, वक्रालुश्चे द्विवक्षितस्तर्हि वक्रालुरित्येव स्पष्टमुच्यतम्। सत्यम्। किन्त्वेवंविधैरपि लाक्षणिकैः शब्दैर्द्रव्याण्युच्यन्ते, इति द्योतयितुं पिण्डालुरित्युक्तवान्। यथा-रोध्रादौ कदम्बे वाच्ये कुत्सिताम्ब इति, कुत्सितशब्देन हि कुशब्दसमानार्थेन कदादेशो लक्ष्यते। असनादावर्जुने वाच्ये श्वेतवाह इत्यादि। "बहुभिः पठ्यमानस्य पाठत्येयं समर्थना। हेमाद्रिणा कृता किन्तु तुण्डालुरिति पठ्यताम्॥" इति।

कुटेरशिग्रुसुरससुमुखासुरिभूस्तृणम्।

फणिज्झार्जकजम्बीरप्रभृति ग्राहि शालनम्॥ १०६॥

विदाहि कटु रूक्षोष्णं हृद्यं दीपनरोचनम्।

दृक्शुक्रकृमिहृत्तीक्ष्णं दोषोत्क्लेशकरं लघु॥ १०७॥

स०-कुठेरादि शालनं ग्राहि विदाहि कटुकं रसपाकयो रूक्षामुष्णवीर्यम् हृद्यमग्निदीपनं च। तथा, दृगादिहृत्तीक्ष्णम्। तथा, दोषान्-वातादीन्, उत्क्लेशयति-कोपयन् स्थानाच्चालयति, इती दोषोत्क्लेशकरम्, लघु च। शालनं-अवदंशः, येन सहान्नं भोक्तुम् युज्यते। कुठेरो-वैकुण्ठकः। शिग्रुः-फलपत्रकः। सुरसः-कृष्णतुलसी। सुमुखः-कटुपत्रकः। आसुरी-राजिका। भूस्तृणं-गुह्यबीजकम्। 'फणिज्जको-मरिचकस्तीक्ष्णगन्धः प्रकीर्तितः।' आर्जकः-खरपत्रकः। जम्बीरः-करपत्रकः। प्रभृतिशब्देन सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते (सू.अ.७)-"धान्यतुम्बरुसालेययवानीश्रृङ्गबेरकाः। पर्णशो गृञ्जनोजाजी कण्डीरं गजपिप्पली॥ फणिज्जर्जकजम्बीरखराश्वाकालमालिकः। दीप्यकः क्षवको द्वीपी बस्तगन्धादि बद्धविट्॥" इति। तन्त्रान्तरे चोक्तम्-"कटुतिक्तरसा शीता कफपित्तविनाशिनी। विपाके मधुरा लघ्वी तस्कराङ्गुलिका स्मृता॥" इति।

आ० र०- कुठेरादिहरितकगुणानाह-कुठेरेति। कुठेरः-कालमाला। शिग्रुः-शोभाञ्जनः। सुरसः-तुलसी। सुमुखः-कुठेरसदृशोऽल्पः। आसुरी--राजिका। भूस्तृणं-मालातृणम्। फणिज्जः-मरिचकः। अर्जकः-पर्णासः। जम्बीरः-जम्बीरसदृशः किञ्चित्तीक्ष्णः। प्रभृतिशब्दात् कुस्तुम्बर्यादयः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)-"धान्यतुम्बरुशैलेययवानीश्रृङ्गबेरिकाः। पर्णाशो गृञ्जनोऽजाजी गण्डीरो गजपिप्पली॥ फणिज्जार्जकजम्बीरखराश्वाकालमालिकाः। दीप्यकः क्षवको द्वीपी बस्तगन्धादि बद्धविट्॥' इति। शालनं-हरितकम्, यदुपदंशेषु युज्यते येन च व्यञ्जनं वास्यते। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ७)-"वर्गो हरितकाख्योऽयमुपदंशेषु युज्यते। वासनो व्यञ्जनानां च हृद्यो रोचनदीपनः॥" इति। दोषोत्क्लेशकरत्वं चैशामाद्रावस्थायामेव, फलव्यतिरेकेण च। यदाह चरकः (सू. अ. २७/१७२)-"शुष्काणि कफवातघ्नान्येतान्येषां फलानि च।"" इति।

हिध्माकासविषश्वासपार्श्वरुक्पूतिगन्धहा।

सुरसः

स०-सुरसो हिध्मादिघ्नः। पूतिगन्धं-दौर्गन्ध्यं, सौरभ्योत्पादनाद्धन्ति।

आ० र०- अत्र केषांचिद्विशेषः। तत्र सुरसगुणानाह-हिध्माकासेति। पूतिगन्धो-दौर्गन्ध्यम्।

सुमुखो नातिविदाही गरशोफहा॥१०८॥

स०-सुमुखः-कटुपत्राख्यः, किञ्चिद्विदाही गरशोफौ च हन्ति।

आ० र०- सुमुखगुणानाह-सुमुख इति। गरं-कृत्रिमविषम्।

आर्द्रिका तिक्तमधुरा मूत्रला न च पित्तकृत्।

स०-आर्द्रिका-आर्द्रधानिका, तिक्तमधुरा मूत्रकरी पित्तं च न करोति।

आ० र०- आर्द्रीकागुणमाह-आर्द्रिकेति। आर्द्रिका-कुस्तुम्बरी। न च पित्तकृदिति हरीतकत्वात्प्राप्तं हरीतकत्वात्प्राप्तं पित्तोत्क्लेशनत्वं निषेधति।

लशुनो भृशतीक्ष्णोष्णः कटुपाकरसः सरः॥१०९॥
हृद्यः केश्यो गुरुर्वृष्यः स्निग्धो रोचनदीपनः।
भग्नसन्धानकृद्बल्यो रक्तपित्तप्रदूषणः॥११०॥
किलासकुष्ठगुल्मार्शोमेहक्रिमिकफानिलान्।
सहिध्मापीनसश्वासकासान् हन्ति रसायनम्॥१११॥

स०-लशुनोतितीक्ष्णोत्युष्णवीर्यः, कटुपाकरसः सरः- भेदी, हृद्यादिगुणयुक्तश्च। किलासादीन् हन्ति, रत्कपित्तं च करोति। किलासं-श्वित्रम्। कन्दस्यैवायं गुणवीर्यनिर्देशो बोध्यः। पत्रमध्ययोर्मधुरत्वात् भृशोष्णत्वानुपपत्तिः। तथा चोतं सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः। तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दे" इति।

आ० र०- लशुनगुणानाह-लशुन इति। किलासंश्वित्रम्। कन्दस्यैवैते गुणाः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ.७)-"पत्रे सक्षारमधुरो मध्ये मधुरपिच्छिलः। तीक्ष्णोष्णो लशुनः कन्दे" इत्यादि।

पलाण्डुस्तद्गुणन्यूनः श्लेष्मलो नातिपित्तलः।

स०-पलाण्डुः-धवलाक्षकाख्यः, तद्गुणन्यूनः,-तस्य-रसोनस्य गुणास्तद्गुणाः, तैर्हीनः। लशुनात्किञ्चिद्धीनगुण इत्यर्थः। तथा श्लेष्मलो नातिपित्तं च करोति। न तु लशुनवत्कफघ्नोतिपित्तकृच्च। कफवातार्शसां स्वेदे भक्षणे च प्रभावात्पथ्यः। तन्त्रान्तरेन्योप्युक्तः, यथा (सुश्रुते सू.अ.४६।२४७)-"स्निग्धो रुचिष्यः स्थिरधातुकारी बल्योथ मेधाकफपुष्टिदश्च। स्वादुर्गुरुः शोणितपित्तशस्तः सपिच्छिलः क्षीरपलाण्डुरुक्तः॥ इति।

आ० र०- पलाण्डुगुणानाह-पलाण्डुरिति। तद्गुणैः-लशुनगुणैस्तीक्ष्णोष्णत्वादिभिः, न्यूनः-हीनशक्तिभिर्युक्तः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"विपाके मधुरस्तु सः। कफं करोति पित्तं च, केवलानिलनाशनः॥" इति।

कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेभ्यवहृतौ तथा॥११२॥

तीक्ष्णो गञ्जनको ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः।

स०-गृञ्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तिनामहितश्च।

आ० र०- गृञ्जनकस्तीक्ष्णो ग्राही पित्तनामहितश्च। गृञ्जनकः-पलाण्डुभेदः। उक्तं च बाष्पचन्द्रेण-"गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृञ्जनस्तु पलाण्डुना। सूक्ष्मनालाग्रपत्रत्वाद्भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः॥' इति। स च स्वेदने भोजने च प्रयुक्तः कफवातजान्यर्शांसि हन्ति, पित्तवतां नराणामपथ्यः।

दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः॥११३॥

विशेषादर्शसां पथ्यः

स०-सूरणो नाम कन्दविशेषो दीपनो रुच्यः श्लेष्मघ्नो विशदो लघुरर्शसामतिपथ्यश्च।

आ० र०- सूरणगुणानाह-दीपनः सूरण इति। विशदोविशदगुणः।

भुकन्दस्त्वतिदोषलः।

स०-भूकन्दः भूस्फोटाख्यः प्रावृडुद्भवः प्रसिद्ध एव। स चात्यर्थं दोषलः।

आ० र०- भूकन्दगुणानाह-भूकन्द इति। भूकन्दोभूस्फोटः।

पत्रे पुष्पे फले नाले कन्दे च गुरुता क्रमात्॥ ११४॥

स०-पत्रादीनां यथोत्तरं क्रमाद्गुरुत्वम्। तेन पत्रशाकमपेक्ष्य पुष्पशाकं गुरु, ततः फलशाकम्, ततो नालशाकम्, ततोपि कन्दशाकमिति। एवं हरितकेष्वपि गुरुत्वं वेद्यम्। बाहुल्येन चैतदुक्तम्। मुलके हि वैपरीत्यं दृश्यते। तथा हि -मूलकस्य हि कन्दे लघुत्वम्। अत एव मुनिरप्याह (?)-"मूलके तु विपर्ययः।"इति। शाकानां हरितकानां च येषामिह पर्याया नोक्तास्तेषां सद्वैद्येभ्योवगन्तव्याः।

आ० र०- पुष्पादिशाकानां गौरवतारतम्यमाह-पुष्पे पत्र इति। उत्सर्गोऽयम्। अपवादस्तु यथायथम्। यथा-मूलके सुश्रुतेनोक्तम् (सू. अ. ४६/२४३)-"पुष्पं च पत्रं च फलं तथैव यथोत्तरं ते लघवः प्रदिष्टाः।" इति।

अथ वरावरत्वं निर्धारयति-

वरा शाकेषु जीवन्ती सार्षपं त्ववरं परम्।

इति शाकवर्गः।

स०-शाकेषु मध्ये जीवन्ती वरा। सार्षपं पुनरवरम्। इति शाकवर्गः।

फलानामाहारकाले शाकेभ्योल्पोपयोगित्वाच्छाकवर्गादनन्तरं फलवर्ग उच्यते। खरनादेप्युक्तम्-"भुक्तावसाने फलं भुज्यते, इति फलवर्गोभिधीयते" इत्याह-

आ० र०- शाकानं तारतम्यमाह-वरा शोकेष्विति। परमिति-अन्यान्यपि प्रशस्तानि, जीवन्ती तु प्रशस्ततरा। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६/३३५)-"सतीनो वास्तुकश्चञ्चुश्चिल्ली मूलकपितिक। मण्डूकपर्णी जीवन्ती शाकवर्गे प्रशस्यते॥" इति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"श्यामाशाल्मलिकाश्मर्यफञ्जीबाष्पिकयूथिकाः। वृक्षदनीक्षीरव्रुक्षबिम्बीतुनिकवृक्षकाः॥ रोध्रः शणः कर्बुदारः सशेलुर्वृषमूषिक। भल्लातकः कोविदारः कमलोत्पलकिंशुकम्॥ पटोलादिगुणं स्वादु कषायं पित्तजित्परम्। बद्धमुत्रा सरा फञ्जी करीरं स्यादभीरुजम्॥ सतिक्तं लघु चक्षुष्यं वृष्यं दोषत्रयप्रणुत्। वातपित्तहरा भण्डी पर्वणी पर्वपुष्पिल्का॥ [*सत रूढं कदम्बं च रूक्षं ग्राहि हिमं गुरु। लघुरुष्णा सरा तिक्तासोरुबूका च लाङ्गली॥वातलौ कटुतिक्ताम्ल्लौ भेदिनौ

तिलवेतसौ। तद्वत् पञ्चाङ्गुलो, वंशकरीरास्तु विदाहिनः॥ बिल्वराम्राबलाशाकं वातघ्नमतिसारजित्। वायुं वत्सादनी हन्यात्कफं गण्डीरचित्रकौ॥] इति। इति शाकवर्गः।

अथ फलवर्गः।

द्राक्षा फलोत्तमा वृष्या चक्षुष्या सृष्टमूत्रविट्॥११५॥

स्वादुपाकरसा स्निग्धा सकषाया हिमा गुरुः।

निहन्त्यनिलपित्तास्रतिक्तास्यत्वमदात्ययान्॥११६॥

तृष्णाकासश्रमश्वासस्वरभेदक्षतक्षयान्।

स०-फलेषुत्तमा-फलोत्तमा गोस्तनीपर्याया द्राक्षा। सा वृक्ष्यादिगुणयुक्ता। सकषाया। अनिलादीन् क्षयान्तान् हन्ति। उदावर्तहरत्वं चरकमुनिनास्या उक्तम्। तच्च स्निग्धत्ववृष्यत्वसृष्टमूत्रत्वेनेहोक्तप्रायम्। अन्यासां च द्राक्षाणं गुणहीनत्वं देशाद्यनुरोधात् कल्प्यम्।

आ० र०- अथ फलवर्गः। तत्र द्राक्षगुणानाह-द्राक्षेति। उत्तमेति सिद्धे फलग्रहणमुत्तमेभ्योऽप्युत्तमार्थम्। उत्तमान्युक्तानि सुश्रुतेन (सू.अ. ४६।३३४)- "दाडिमामलकं द्राक्षा खर्जूरं सपरूषकम्। राजादनं मातुलुङ्गं फलवर्गे प्रशस्यते॥" इति। तिक्तास्यत्वां-मुखस्य तिक्तरसत्वम्। वातघ्नत्वं च-कोष्ठवातव्यतिरेकेण, "वातहृत्त्वेऽपि मृद्वीकाखर्जूरं कोष्ठवातकृत्।" इति सङ्ग्रहवचनात् (सू. अ. ७)।

उद्रिक्तपित्ताञ्जयति त्रीदोषान्स्वादु दाडिमम्॥११७॥

पित्ताविरोधि नात्युष्णमम्लं वातकफापहम्।

सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचनदीपनम्॥११८॥

स०-उद्रिक्तं-अतिरिक्तं, पित्तं येषां तांस्तथाविधान् त्रीन् दोषान् मधुरं दाडिमं जयति। मधुरस्य पूर्वकथनं प्राधान्यख्यापनार्थम्। पित्तेत्यादि। अम्लदाडिमं पित्ताविरोधि-न पित्तं कुरुते न च पित्तं शमयति। अत एवैतद्वातकफापहमुक्तम्। सर्वं-मधुरमम्लं, च, यद्दाडिमं तत् हृद्यादिगुणसंयुक्तम्। मुनिना तूक्तम् (च.सू.अ.२७।१४६)-"रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम्।" इति।

आ० र०- अथ दाडिमगुणाः। तत्र स्वादुदाडिमगुणानाह-उद्रिक्तपित्तानिति।

अम्लदाडिमगुणानाह-पित्ताविरोधीति।

पित्ताविरोधिपित्तोदासीनम्। स्निग्धाम्लस्यैवैते गुणाः, "रूक्षाम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनम्।" इति खारणादि (चरक)- वचनात्।

स्वाद्वम्लसाधारणगुणानाह-सर्वं हृद्यमिति।

मोचखर्जूरपनसनारिकेलपरूषकम्।
आम्राततालकाश्मर्यराजादनमधूकजम्॥ ११९॥
सैवीरबदराङ्कोल्लफल्गुश्लेष्मातकोद्भवम्।
वातामाभिषुकाक्षोडमुकूलकनिरोचकम्॥ १२०॥
ऊरुमाणं प्रियालं च बृंहणं गुरु शीतलम्।
दाहक्षतक्षयहरं रक्तपित्तप्रसादनम्॥ १२१॥
स्वादुपाकरसं स्निग्धं विष्टम्भि कफशुक्रकृत्।

स०-मोचादिप्रियालान्तं बृंहणत्वादियुक्तम्। मोचं-कदलीफलम्। नारिकेलं-रोमफलाख्यम्। परुषको-मृदुफलः। आम्रातः-कपिचूडः। तालः-तलः। काश्मर्यं-काश्मरीफलम्। राजादनं-क्षीरशुक्ला। सौवीरं-बदरम्। बदरं-कर्णिकाबदरम्। अङ्कोल्ल इति बिल्वः। फल्गुः-काकोदुम्बरिका। श्लेष्मातकं-शेलुः। अभिषुकं-स्याराटम्। आक्षोडं-स्नेहफलाख्यम्। मुकूलकं- दन्तीफलम्। निकोचकं-सरलफलम्। उरुमाणं-स्निग्धफलम्। प्रियालं-सन्नतरुः।

आ० र०- मोचादिगुणानाह-मोचखर्जूरेति। मोचंकदलीफलम्। खर्जूरं-खर्जूरीफलम्। पनसं-कण्टकिफलम्। नारिकेलं-त्र्यक्षम्। परूषकं-धन्वनसदृशं मृद्वल्पास्थिफलम्। आम्रातः-कपीतनः। तालः-तालद्रुमः। काश्मर्यंश्रीपर्णी। राजादनं-कपिप्रियम्। मधूको-मधुद्रुमः। मधूकजं द्विविधं, -फलं पुष्पं च। यदाह सुश्रुतः (सू. अ.४६।११८६)-"बृंहणीयमहृद्यं तु मधूककुसुमं गुरु। वातपित्तोपशमनं फलं तस्योपदिश्यते॥' इति। द्विविधमप्यत्र ग्राह्यम्,

गुणाभेदत्। तेभ्यो जातं फलम्। सौवीरबदरेबदरभेदौ। उक्तं हि-"कर्कन्धु कोलं बदरं सौवीरं सिञ्चतीफलम्। यथोत्तरं महत्स्वादु पञ्चधा बदरीफलम्॥' इति। तत्र कोलकर्कन्धुनी स्वादुत्वाभावान्नात्र पाथिते। वक्ष्यति हि (अ. ६।१३७)-"तथाऽम्लं कोलकर्कन्धु" इत्यादि। सिञ्चतीफलं तिक्तकषायत्वान्नोक्तम्। अत एव सङ्ग्रहे तिन्दुकादौ पठित्वा विशेषगुणा उक्ताः (सू. अ. ७)-"बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चतिकाफलम्।" इति। ननु, "कर्कन्धुकोलबदरमामं पित्तकफावहम्। पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं समधुरं सरं॥ पुरातनं तृड्शमनं शरमघ्नं दीपनं लघु।" इति सुश्रुतेन (सू. अ. ४६।१४५) कोलतुल्यं बदरमुक्तम्, इह तु साउर्वीरतुल्यमिति विरोधः। मैवम्। सुश्रुतेनापि सौवीरतुल्यमुक्तम् (सू. अ. ४६।१४६)- "सौवीरबदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तजित्।" इति। सौवीरं च बदरं चेति द्वन्द्वैकत्वम्। पूर्वत्र तु कोलं च तद्बदरं चेति कर्मधारयात्। विपरीतं कुतो न स्यात्? इति चेन्न। सङ्ग्रहे विशेषगुणोक्तौ (सू.अ.७)-"बदरं सरणात्मकम्।" इति बदरग्रहणात्। न च बदरशब्देन सौवीरम्, सौवीरमित्यकरणात् सरत्वाभावाच्चेति। अङ्कोल्लः-अङ्कोठः। फल्गुः-काकोदुम्बरिका। श्लेष्मातकः-शेलुः। वातामाद्युरुमाणान्तं-उत्तरापथे प्रसिद्धम्। वातामः-स्निग्धमधुरमज्जं फलम्। आक्षोढं-मदनफलसदृषं मध्ये किञ्चिदुन्नतरोखम्। मुकूलकं-दन्तीफलसदृशम्। निकोचकं-अङ्ग्कोल्लफलसदृशम्। प्रियालं-चारफलम्। रक्तपित्तप्रसादनं-रक्तपित्तयोर्निर्मलीकरणम्।

फलं तु पित्तलं तालं सरं काश्मर्यजं हिमम्॥१२२॥
शकृन्मूत्रविबन्धघ्नं केश्यं मेध्यं रसायनम्।
वातामाद्युष्णवीर्यं तु कफपित्तकरं सरम्॥१२३॥
परं वातहरं स्निग्धमनुष्णं तु प्रियालजम्।
प्रियालमज्जा मधुरो वृष्यः पित्तानिलापहः॥१२४॥
कोलमज्जा गुणैस्तद्वत्तृड्छर्दिःकासजिच्च सः।

स०-तालस्येदं तालं फलं पित्तकारि। काश्मर्यजं फलं सरं शीतवीर्यादिगुणयुक्तम्। मधूकबदरयोरपि विशोषान्तरमुक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्मकम्।" इति। वातामादीनां गुणविशेषप्रदर्शनार्थं निर्धारितम्। तुः-विशेषे। वातामादिकमुष्णवीर्यं कफपित्तकरं सरमतिशयेन वातघ्नं स्निग्धं च। आदिशब्देनाभिषुकादीनां ग्रहणम्। प्रियालजातं-

प्रियालजं फलमनुष्णवीर्यम्। तुर्विशेषे, विशेषस्तु शीतवीर्यत्वमेव। शेषं बृंहणादि सर्वं समानम्। प्रियालस्य मज्जा-अस्थ्यभ्यन्तरं, मधुरादिगुणयुक्तम्। बदरमज्जा गुणैस्तद्वत्-प्रियालमज्जावत्, तृडादिजिच्च। तन्त्रान्तरे चोक्तम् (सुश्रुते सू.अ.४३।२०५)-"बैभीतको मदकरः कोलानां पित्तनाशनः।" तथा, "तालखर्जूरादीनां मस्तकमज्जानः स्वदुपाका वृष्याः शीतवीर्याश्च।" इति सुश्रुतोपठत्(?)।

आ० र०- अत्र केषांचिद्विशेषः। तत्र तालफलगुणानाहफलं त्विति। यत्तु, "फलं स्वादुरसं तेषां तालजं गुरुपित्तहृत्॥" इति सुश्रुतेन (सू. अ. ४६।१७९) पित्तहरत्वमुक्तम्, तत् पक्वविषयम्। अत एव चरकेण सिद्धानीति विशेषितम् (सू. अ. २७।१२६)-"तालसस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च। बृंहणस्निग्धशीतानि बल्यानि मधुराणि च॥' इति। व्याख्यातं च बाष्पचन्द्रेण, -"तालसस्यानितालफलानि, सिद्धानि-पक्वानि, मधुरस्निग्धशीतत्वेन वातपित्तहरत्वं कफकरत्वं च वेद्यम्।" इति।

काश्मर्यजगुणानाह-काश्मर्यजमिति।

वातामादिगुणानाह-वातामादीति। वातामादिप्रियालान्तम्।

प्रियालगुणानाह-अनुष्णं तु प्रियालजमिति। नञत्र विरुद्धार्थः। उष्णशब्देन वीर्यं पित्तं च, तेन शीतलं पित्तघ्नं च प्रियालजम्। उक्तं च सुश्रुतेन (सू. अ. ४६।१५६)-"वातपित्तहरं वृष्यं प्रियालं गुरु शीतलम्।" इति।

प्रियालमज्जगुणानाह-प्रियालमज्जेति। मज्जा-अस्थ्यन्तर्वर्ति बीजम्।

कोलमज्जगुणानाह-कोलमज्जेति। कोलं-बदरम्।

पक्वं सुदुर्जरं बिल्वं दोषलं पूतिमारुतम्॥१२५॥
दीपनं कफवातघ्नं बालं, ग्राह्युभयं च तत्।

स०-बिल्वं पक्कं सुदुर्जरं पूतिमारुतं च-दुर्गन्ध्यपानवातकृत् भवति। बालं-असम्पुर्णमनुपचितं बिल्वं, दीपनं कफवातघ्नम्। ऊभयं-आमं पक्कं च, ग्राहि-मूत्रपुरीषादेः सङ्ग्रहणम्।

आ० र०- अथ बिल्वम्। तत्र पक्कबिल्वगुणानाह-पक्कमिति। पूतिमारुतं-दुर्गन्ध्यधोवातप्रवर्तकम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ.७)-"गुर्वग्निसादकृद्बिल्वम्" इति।
बालबिल्वगुणानाह-दीपनमिति। पक्कबालसाधारणगुणानाह-ग्राहीति।

कपित्थमामं कण्ठघ्नं दोषलं, दोषघाति तु॥१२६॥
पक्कं हिध्मावमथुजित्, सर्वं ग्राहि विषापहम्।

स०-आमं कपित्थं कण्ठं हन्ति, दोषलं-त्रिदोषकृत्। पक्कं कपित्थं दोषघ्नं हिक्काच्छर्दिहृच्च। सर्वं-आमं पक्कं च कपित्थं, ग्राहि विषापहं च। आमकपित्थस्य कषायत्वं कण्ठघ्नत्वेनैवोदितम्, अम्लत्वं चाम्लवर्गमध्ये पाठादवगतम्। पक्कस्य च मधुरत्वं सुप्रसिद्धमितीहैतन्नोक्तम्। तथा, आमकपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि कषायाम्लस्वभावानि विविधानि कपित्थानि सदैवामकपित्थगुणानि वेद्यानि। पक्ककपित्थगुणकथनेन च तथाविधानि माधुर्यानुविद्धानि सदा पक्कगुणानि वेद्यानि।

आ० र०- अथ कपित्थम्। तत्र आमकपित्थगुणानाह-कपित्थमिति। आमं -बालम्। कण्ठघ्नं-स्वरसादकृत्। दोषलं-दोषत्रयकरम्। तत्र पित्तानिलौ कफेन संसृष्टौ, असंसृष्टौ च करोति। कफं तु ताभ्यां संसृष्टमेव। "आमं कपित्थमस्वर्यं कफघ्नं ग्राहिवातलम्।" इति सुश्रुतेन(सू.अ. ४६/१४७) कफघ्नत्वस्योक्तत्वात्। ननु, एवं चेत् दोषशब्देन पित्तानिलावेव गृह्येताम्। मैवम्।" कपित्थमामं कण्ठघ्नम् कषायाम्लं त्रिदोषकृत्।" इति सङ्ग्रहे(सू.अ.७) त्रिग्रहणात्।

पक्कगुणानाह-दोषघातीति। वमथुः-छर्दिः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७)-" पक्कं रुच्यं कषायाम्लं स्वादु हिध्मावमिप्रणुत्। दोषघ्नं खाण्डवारिष्टरागयुक्तिषु पूजितम्।" इति।
आमपक्कसाधारणगुणानाह- सर्वं ग्राहीति।

जाम्बवं गुरु विष्टम्भि शीतलं भृशवातलम्॥ १२७॥

सङ्ग्राहि मूत्रशकृतोरकण्ठ्यं कफपित्तजित्।

स०-जाम्बवं गुर्वादिगुणयुक्तम्, मूत्रशकृतोश्च सङ्ग्रहणम्। कण्ठाय न हितम्, कफपित्तजिच्च। जाम्बवमिति फलार्थे "जम्ब्वा वा " इत्यण्।

आ० र०- जाम्बवगुणानाह-जाम्ब्वमिति। जांबवं जम्भुफलम्।

आम्रस्य त्र्यवस्थस्याप्युपयोगदर्शनात्तथैव गुणानाह-

वातपित्तास्रकृद्बालं, बद्धास्थि कफपित्तकृत्॥ १२८॥

गुर्वाम्रं वातजित्पक्वं स्वाद्वम्लं कफशुक्रकृत्।

स०-वातेत्यादि। आम्रमिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। आम्रं-चूताख्यं, बालं सद्वातपित्तास्रकृत्। बद्धास्थि-सञ्जातास्थि, कफपित्तकृत्। पक्वमाम्रं गुरु वातजित् मधुराम्लं कफशुक्रकृच्च। सङ्ग्रहे (सू.अ.७) सहकाररसस्यापि गुणा उक्ताः। यथा-"सहकाररसो हृद्यः सुरभिः स्निग्धरोचनः।" इति।

आ० र०- अथाम्रम्। तत्र बालाम्रगुणानाह-वातपित्तास्रेति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ७)-"बालं कषायकट्वम्लं रूक्षं वातास्रपित्तकृत्।" इति।

बद्धास्थिगुणानाह-बद्धास्थीति। बद्धास्थि-संहतावयवास्थि, मध्यावस्थमित्यर्थः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७)-" सम्पूर्णमाम्रमम्लं च रक्तपित्तकफप्रदम्।" इति।

पक्वगुणानाह-गुर्वाम्रमिति। सङ्ग्रहेतु (सू.अ.७)-"स्वादु साम्लं गुरु स्निग्धं मारुगघ्नमपित्तलम्। हृद्यं पर्यागतं श्लेष्ममांसशुक्रबलप्रदम्॥ सहकारसो हृद्यः सुरभिः स्निग्ध रोचनः। [*दीपनः पित्तवातघ्नःशुक्रशोणितशुद्धिकृत्॥]" इति। "त्वङ्मूलपल्लवं ग्राहि कषायं पित्तनाशननम्।" इति (धन्वन्तरीयनिघण्टौ वर्गः ५/७)।

वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं वातश्लेष्महरं लघु॥ १२९॥

स०-वृक्षाम्लं ग्राह्यादिगुणैर्युक्तम्। वातश्लेष्महृल्लघु च। कोशाम्रं च किञ्चिदेतस्मान्न्यूनगुणं ज्ञेयम्। तथा च सङ्ग्रहे (सू.अ.७)-"वृक्षाम्लं ग्राहि रूक्षोष्णं लघु रोचनदीपनम्। वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनं कोशाम्रजं ततः॥ इति।

आ० र०- वृक्षाम्लगुणानाह-वृक्षाम्लमिति। वृक्षाम्लंत्तित्तिडीकम्। पक्वस्यैवैते गुणाः। "वातापहं तित्तिडीकमामं पित्तबलासकृत्।" इति सुश्रुतेन (सू. अ. ४६/१५९) तु बालस्य बलासकरत्वमुक्तम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७)-"रोचनदीपनम्। वातश्लेष्महरं किञ्चिदूनं कोशाम्रजं ततः॥" इति।

शम्या गुरूष्णं केशघ्नं रूक्षम्

स०-फलापेक्षया षष्ठी। शम्याः फलं गुरु उष्णवीर्यं केशघ्नं रूक्षं च।

आ० र०- शमीफल्गुणानाह-शम्या इति। शम्याः फलम्। "फलं तु पित्तलं" इत्यतः फलमनुवर्तते।

तिक्तमधुरगुणानाह-सतिक्तमिति।

पीलु तु पित्तलम्।

कफवातहरं भेदि प्लीहार्शःकृमिगुल्मनुत्॥ १३०॥

सतिक्तं स्वादु यत्पीलु नात्युष्णं तत्रिदोषजित्।

स०-पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत्। सतिक्तं-ईषत्तिक्तं मधुरं च यत्पीलु तन्नात्युष्णं त्रिदोषजिच्च।

आ० र०- पीलुफलं च पित्तलं यावद्गुल्मनुत्। तत्र कटुकगुणानाह-पीलुत्विति। अत्र कटुकं पीलु ग्राह्यम्, तिक्तमधुरस्य वक्ष्यमाणत्वात्, "कटुपाकरसं भेदि तीक्ष्णोष्णं पीलु पित्तलम्।" इति सङ्ग्रहवचनाच्च (सू.अ.७)।

तिक्तमधुरगुणानाह-सतिक्तमिति।

मातुलुङ्गस्य त्वङ्मांसकेसराणां पृथगुपयोगदर्शनात् पृथगेव गुणानाह-

त्वक्तिक्तकटुका स्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातजित्॥ १३१॥

बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु।

लघु तत्केसरं कासश्वासहिध्मामदात्ययान्॥ १३२॥

आस्यशोषानिलश्लेष्मविबन्धच्छर्द्यरोचकान्

गुल्मोदरार्शःशूलानि मन्दाग्नित्वं च नाशयेत्॥ १३३॥

स०-बीजपूरकस्य त्वक् तिक्तकटुका रसे, स्निग्धा वातघ्नी च। खरनादस्त्वाह-"त्वङ्मातुलुङ्गात्कटुका गुर्वी वातप्रकोपनी। चरकेप्युक्तम् (?)-"गुर्वी त्वगस्य कटुका मारुतस्य प्रकोपनी।" इति। एतन्मतानुसारिणस्त्वत्रैवं पाठं पठन्ति,-"त्वक्तिक्तकटुकास्निग्धा मातुलुङ्गस्य वातकृत्।" इत्यकारप्रश्लेषात्। मांसं-केसरादर्वाक्, बृंहणं मधुरं वातपित्तहृत् गुरु च। तस्य-मातुलुङ्गस्य केसरं, तत्केसरं लघु। तथा, कासादीन् मन्दाग्नित्वान्तान्नाशयेत्।

आ० र०- अथ भल्लातकम्। तत्र त्वङ्मांसगुणानाह-भल्लातकस्येति। अथिव्यतिरिक्तोऽवयवः पुष्पाख्यः-त्वङ्मांसम्।

अस्थिगुणानाह-तदस्थीति। अग्निसमं-अग्निवद्दाहपाकादिकरम्।

भल्लातकस्य त्वङ्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलम्।

तदस्थ्यग्निसमं मेध्यं कफवातहरं परम्॥ १३४॥

स०-त्वक् च मांसं च त्वङ्मांसं भल्लातकसम्बन्धि, बृंहणं मधुरं शीतलं च। तस्य-भल्लातकस्यास्थि,-तदस्थि, अग्निसमं-तीक्ष्णत्वात् अग्निवत्स्फोटककर्तृत्वात्(च)। अथवा, अग्निः-चित्रकः, तस्य गुणदोषकर्तृतया तुल्यं भल्लातकास्थीति। तथा, मेधायै हितम्। अतिकफवातघ्नम्।

आ० र०- अथ भल्लातकम्। तत्र त्वङ्मांसगुणानाह-भल्लातकस्येति। अथिव्यतिरिक्तोऽवयवः पुष्पाख्यः-त्वङ्मांसम्।

अस्थिगुणानाह-तदस्थीति। अग्निसमं-अग्निवद्दाहपाकादिकरम्।

स्वाद्वम्लं शीतमुष्णं च द्विधा पालेवतं गुरु।

रुच्यमत्यग्निशमनम्

स०-पालेवतं-रैवतकाख्यं द्विधा। कथं द्विप्रकारम् ? इत्याह-स्वादु अम्लं च, तत्तु यथासंख्येन शीतमुष्णं च। तथा, द्वयमपि गुरु रुच्यमत्यग्निशमनं च। अथवा यथासम्भवं सम्बन्धः,-मधुरं गुरु अत्यग्निशमनं च, अम्लं रुच्यमिति।

आ० र०- पालेवतगुणानाह-स्वाद्वम्लमिति। पालेवतंतिन्दुकाकारम्। तद्विविधं, -स्वादु अम्लं च। यन्मधुरं तच्छीतम्, यदम्लं तदुष्णम्, उभयमपि गुर्वादिगुणम्।

रुच्यं मधुरमारुकम्॥ १३५॥
पक्वमाशु जरां याति नात्युष्णगुरुदोषलम्।

स०-मधुरमारुकं रुच्यं भवति। अपक्वस्यैवैते गुणा वेद्याः। यस्मादाह-पक्वमित्यादि। पक्वं सत्तदाशु-द्रागेव परिणामं याति। किञ्चिद्गुरु, किञ्चिद्दोषलं-अपथ्यम्। निघण्टावुक्तम् (धन्वन्तरीये व.५।३८)-"आरुकं वीरसेनं च वीरा वीरारुकं तथा। विद्याज्जातिविशेषेण तच्चतुर्विधमारुकम्॥ इति।

आ० र०- पक्वारुकगुणानाह-रुच्यमिति। आरुकं-वीरसेनम्। आशु जरं याति-शीघ्रं पच्यते। नात्युयुष्णगुरुदोपलत्वं-अम्लापेक्षया। अत एव दोषशब्देन पित्तश्लेष्माणौ ग्राह्यौ। अम्लस्य हि पित्तश्लेष्मलत्वं वक्ष्यति। तथा च खारणादिः-"नात्युष्णं गुरु वातघ्नं बृंहणं नातिपित्तलम्। आरुकं मधुरप्रायमम्लं तु कफपित्तलम्॥" इति। आरुकं-भव्यमित्येके। तन्न। "भव्यं स्वादुकषायाम्लं रूक्षं गुर्वात्स्यशोधनम्। शीतं ग्राह्यरुचिच्छर्दिरक्तपित्तकफापहम्॥" इति खारणादिना पृथग्गुणकथनात्।

द्राक्षापरूषकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदम्॥ १३६॥
गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्दकम्।

स०-द्राक्षापरुषकं सकरमर्दकं चार्द्रं-अशुष्कम्, अम्लं सत् पित्तश्लेष्मकरं गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं चेति। करमर्दकं-सुषेणम्।

आ० र०- अथ द्राक्षादीनामम्लानां गुणाः। तत्र द्राक्षादित्रयस्यार्द्रस्य गुणानाह-द्राक्षापरूपकमिति। अम्लानि यानि द्राक्षापरूषककरमर्दकानि तान्यार्द्राणि चेत्तदा पित्तप्रदत्वादिगुणानि।

तथाम्लं कोलकर्कन्धुलकुचाम्रातकारुकम्॥ १३७॥

ऐरावतं दन्तशठं सतूदं मृगलिण्डिकम्।

नातिपित्तकरं पक्वं शुष्कं च करमर्दकम्॥ १३८॥

स०-अम्लं कोलादिकं मृगलिण्डिकान्तं तद्वच्चेति अम्लद्राक्षादिवत्, गुणैर्ज्ञेयमित्यर्थः। कर्कन्धुः-ह्रस्वबदरी। लकुचं-लिकुचम्। आरुकस्याम्लस्यैवैते गुणा ज्ञेयाः। मधुरस्य हि विशेषेणपूर्वमुक्ता एव गुणाः। तथा, ऐरावतादि नात्यर्थं पित्तं करोति। ऐरावतं-नागरङ्गम्। दन्तशठं-जम्बीरम्। तथा, तूदं मृगलिण्डिकं च। तथा, करमर्दकं पक्वं शुष्कं च नात्यर्थं पित्तकरम्।

आ० र०- कोलादीनां गुणानाह-तथाऽम्लमिति। अम्लानुवृत्तावम्लग्रहणमार्द्रनिवृत्त्यर्थम्। अम्लं यत्कोलादिकं तदार्द्रं शुष्कं वा, तथा-तद्वत्, पित्तप्रदत्वादिगुणमित्यर्थः। कोलकर्कन्धुनी-बदरभेदौ। लकुचं-ग्रन्थिफलम्। एरावतं-नारङ्गं एलानं च। दन्तशठं-जम्बीरं फलाम्लिकाख्यं च। तूदं तोदनं आम्रातकं (कोशास्म्रं) च। उक्तं च खारणादिना-"फलाम्लिकैरावतककोशाम्रकरमर्दकम्। आम्रातकं दन्तशठमम्लोष्णं रक्तपित्तलम्॥" इति। मृगलिण्डिकं-मृगविङ्वद्दशं कर्कटाख्यम्।

द्राक्षादेर्मृगलिण्डिकान्तस्य पक्वस्य विशेषगुणमाह-नातिपित्तकरमिति। पक्वं द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरम्, स्वादुपाकत्वात्। तथाऽऽहं माधवकारः-"द्राक्षाकरीरकर्कन्धुबदराण्यारुकाणि च। परूषकाणि चाम्लानि कफपित्तकःराणि च॥ स्वादुपाकानि यान्येषां नातिपित्तकराणि च॥" इति। यत्तूक्तं सुश्रुतेन (सू.अ. ४६।१७२)-"अत्यम्लं पित्तजननमामं विद्यात्परूषकम्। तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिबर्हणम्॥" इति। तत्पक्वावस्थायां गधुरपरूषकविषम्। यत्तु पक्वमप्यम्लत्वं न जहाति, तत्किञ्चित्पित्तकरमेव। एवं द्राक्षादिष्वपि बोध्यम्।

शुष्कस्य करमर्दस्य विशेषगुणमाह-शुष्कमिति। नातिपित्तकरमिति चकारेणानुकृष्यते। शुष्कस्य करमर्दस्य विपर्ययतन्त्रयुक्त्या पित्तघ्नत्वे प्राप्ते किञ्चित्पित्तकरत्वं विधीयते।

दीपनं भेदनं शुष्कमम्लीकाकोलयोः फलम्।
तृष्णाश्रमक्लमच्छेदि लघ्वष्टं कफवातयोः॥१३९॥

स०-अम्लीकाफलं कोलफलं च शुष्कं सद्दीपनं भेदनं तृष्णादिनाशनं लघु कफवातयोश्च पथ्यम्।

आ० र०- शुष्काणामम्लिकादीनां गुणानाह-दीपनमिति। अम्लिका-चिञ्चाफलम्। कोलयोरिति द्विवचनात् कोलकर्कन्धुनोर्ग्रहणम्। सुश्रुतेन (सू. अ. ४६/१४५) हि द्व योरपि तुल्यगुणत्वमुक्तम्, दर्शितं च बदरव्याख्याने। कफवातयोरिष्टं-कफवातघ्नमित्यर्थः। सरमिति सामान्योक्त्या भेदनत्वे सिद्धे भेदनमिति नियमार्थम्, शुष्काण्येवाम्लिकादीनि भेदनानि। अत एव खारणादिना-"ग्राह्यम्लं बदरं रुच्यं लघूष्णं मारुतापहम्। मधुरं तद्गुरु स्निग्धं शीतं पित्तानिलापहम्॥" इत्युक्तं ग्राहित्वमशुष्कविषयम्।

फलानामवरं तत्र लकुचं सर्वदोषकृत्।

स०-फलानां सर्वेषां मध्ये लकुचमवरं-अप्रधानं, त्रिदोषकरं च। चरकमुनिस्त्वस्य पित्तश्लेष्मकृत्त्वमेवानुजज्ञे। तत्पाठो हि (सू.अ. २७।१२८)-"अम्लं परूषकं द्राक्षा बदराण्यारुकणि च। पित्तश्लेष्मप्रकोपीणि कर्कन्धुलकुचानि च॥" इति। सङ्ग्रहे त्वतोप्यधिकमुक्तम् (सू.अ.७)-"तिन्दुकाश्मन्तकासीसफलिनीबिम्बतोदनम्। टङ्काश्वकर्णबकुलगाङ्गेरुधवधन्वनम्। श्वेतपाकं कपित्थानि सिञ्चतीभव्यजाम्बवम्। क्षीरिवृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजित्॥कषायमधुरं रूक्षं शीतलं गुरु लेखनम्। विबन्धाध्मानजननं स्तम्भनं वातकोपनम्॥बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चितिकाफलम्। भव्यं विशदमम्लं च, जाम्बवं त्वतिवातलम्॥विष्टम्भकृदकण्ठ्यं च साम्लं तु क्षीरिवृक्षजम्। पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चक्षकीफलम्॥नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यजम्। अस्मादल्पान्तरगुणं सेङ्गुदं सविकङ्कतम्॥फलं करञ्जं विष्टम्भि पित्तश्लेष्माविरोधि च।"इति।

मुनिना त्वतोपि किञ्चिदधिकमुक्तम्। यथा (च.सू.अ.२७।१५०)-"रोचनो दीपनो हृद्यः सुगन्धिस्त्वग्विवर्जितः। कर्चूरः कफवातघ्नः श्वासहिक्कार्शसां हितः॥वातलं कफपित्तघ्नं विद्यात्कर्पटकीफलम्। मधुराण्यतिपाकानि वातपित्तहरीणि च॥अश्वत्थोदुम्बरप्लक्षन्यग्रोधानां फलानि तु। प्राचीनामलकं चैव दोषघ्नं गरघाति च॥इङ्गुदं तिक्तमधुरं स्निग्धोष्णं कफवातजित्।" इति। सुश्रुते चोक्तम् (सू.अ.४६।१८९,१९०)-।"सुगन्धि मधुरं स्निग्धं लवलीफलमुच्यते। वृक्षाम्लाल्पान्तरगुणं कोशाम्रफलमुच्यते॥" इति।

आ० र०- लकुचगुणानाह-फलानामिति। एतच्च सर्वदोषकरत्वमनम्लस्य, अम्लस्य वातघ्नेषु कोलादिषु पठितत्वात्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.७)-[*"नारिकेलं गुरु स्निग्धं पित्तघ्नं स्वादु शीतलम्। बलमांसकरं हृद्यं बृंहणं बस्तिशोधनम्॥ मोचं स्वादुरसं प्रोक्तं कषायं नातिशीतलम्। रक्तपित्तहरं वृष्यं रुच्यं श्लेष्मकरं गुरु॥ स्निग्धं स्वादुकषायं च राजादनफलं गुरु।] मधूकजमहृद्यं तु बदरं सरणात्मकम्॥ तिन्दुकाश्मन्तकाशीतिफलिनीबिम्बतोदनम्। टङ्काश्वकर्णबकुलगाङ्गेरुधवधन्वनम्॥ श्वेतपाकं कपित्थानि सिञ्चतीभव्यजाम्बवम्। क्षीरिवृक्षफलं बीजं पौष्करं कफपित्तजित्॥ कषायमधुरं रूक्षं शीतलं गुरु लेखनम्। विबन्धाध्मानजननं स्तम्भनं वातकोपनम्॥ बृंहणं वातपित्तघ्नं स्निग्धं सिञ्चतिकाफलम्। भव्यं विशदमम्लं च, [*जाम्बवं त्वतिवातलम्॥ विष्टम्भकृदकण्ठ्यं च] साम्लं तु क्षीरिवृक्षजम्। पित्तश्लेष्मघ्नमम्लं च वातलं चाक्षकीफलम्॥ कषायं रोचनं हृद्यं वातलं लवलीफलम्। फलं करञ्जं विष्टम्भि पित्तश्लेष्मा विरोधि च॥ नीपं शताक्षिकं प्राचीनामलं तृणशूल्यहन्। पीलुनोऽल्पान्तरगुणं सेङ्गुदं सविकङ्कतम्॥' इति।

सम्प्रति यादृशं फलं च त्याज्यम्, तदुपदिशन्नाह-

हिमानलोष्णदुर्वातव्याललालादिदूषितम्॥१४०॥
जन्तुजुष्टं जले मग्नमभूमिजमनार्तवम्।
अन्यधान्ययुतं हीनवीर्यं जीर्णतयाति च॥१४१॥
धान्यं त्यजेत्तथा शाकं रूक्षसिद्धमकोमलम्।
असञ्जातरसं तद्वच्छूष्कं चान्यत्र मूलकात्॥१४२॥
प्रायेण फलमप्येवं तथामं बिल्ववर्जितम्।

इति फलवर्गः।

स०-दूषितशब्दः प्रत्येकं सम्बद्यते। धान्यं केदारस्थं हिमेन दूषितं त्यजेत्। तथा, अनलेन प्रवृद्धेन दूषितं, उष्णेन आतपादिना, दुर्वातेन-पुरोवातादिना, तथा, व्यालानां-सर्पादीनां लालया दूषितं त्यजेत्। आदिग्रहणेन शवकोथमूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम्। तथा, जन्तुभिः-कृम्यादिभिः, जुष्टं-सेवितम्। जले मग्नं-आशिखं बुडितम्। अभूमौ-विपरीतभुवि जातं-अभूमिजम्, या यस्योचिता भूमिस्ततोन्या-विपरीता। अनार्तवं अप्राप्तसमयम्, यस्मिन्नृतौ यस्योत्पत्तिः प्रसिद्धा ततोन्यस्मिन् जातमित्यर्थः। तल्लक्षणं च रसादीनामपरिपूर्णत्वेन विज्ञेयम्। अन्येन-विजातीयेन धान्येन संयुतं केदारगतम्। { यथा, रक्तशालिर्यवकेन सह विरुध्यते। तथा, मुद्गो माषेण। } (एवं शूकधान्यं विजातीयेन शूकधान्येन। तथा, शिम्बीधान्यं शिम्बीधान्येन विजातीयेन सह विरुद्धं त्यजेत्) { केचिच्छूकधान्येन सह विरुद्धमिति वर्णयन्ति। अन्ये तु जीर्णं नवेनमिश्रितमन्यधान्ययुतमिति ब्रुवते। } जीर्णतया-अतिपुराणत्वेन, हीनवीर्यं-नष्टशक्ति। एवंविधं धान्यं त्यजेत्। तथा, शाकमपि त्यजेत्। कीदृशम् ? रूक्षसिद्धं-निःस्नेहसिद्धमित्यर्थः। अथवा, रूक्षेण-काञ्जिकादिना सिद्धम्-रूक्षसिद्धम्। अकोमलं-जरठम्। असञ्जातरसं-अपरिपूर्णस्वरूपमित्यर्थः। तद्वच्छुष्कं-तथैव शुष्कशाकमप्यसञ्जातरसवत् त्यजेत्, अन्यत्र मूलकात्। शुष्कमूलकं भजेदेव। प्रायेण फलमप्येवंविधं त्यजेत्। प्रायोग्रहणं द्राक्षापरूषकादीनां शुष्काणामपि पथ्यत्वादत्याज्यत्वज्ञापनार्थम्। तथा, आमं-असम्प्राप्तपाकं फलं, त्यजेदिति वर्तते। किं सर्वं ? नेत्याह-बिल्ववर्जितम्। बिल्वं त्वाममपि पथ्यत्वाद्भजेदेवेत्यर्थः। इति फलवर्गः।

आ० र०- एवं धान्यादीनां गुणानुक्त्व यादृक् त्याज्यं तादृगाह। तत्र धान्यमाह-हिमानलेति। हिमं-तुहिनम्, अनलो-दावानलादिः, उष्णं-आतपः, दुर्वान्तः-पुरोवातादिः, व्यालानां-सर्पादिविषप्राणिनां लालादयः, [आदिशब्देन कोथमूत्रपुरीषादयः,] तैर्दूषितं-उपहतम्। जन्तुजुष्टम्-कृमिसेवितम्। जले मग्नं-पानीयमग्नमञ्जरीकम्। अभूमिजं अनुचितक्षेत्रजम्। अनार्तवं-अनुचितकालजम्। अन्यधान्ययुतं-विजातीयेन धान्येन सहैकक्षेत्रजम्। अतिजीर्णं तया-बहुवर्षोषितत्वेन। हीनवीर्यं-नष्टशक्ति। यत्स्वभावतो हीनवीर्यम्, अतिजीर्णमप्यहीनवीर्यम्, तन्न त्याज्यम्।

शाकमाह-तथेति। तथा-हिमदूषितादिकम्। अन्यधान्ययुतमित्यत्र धान्यस्थाने शाकशब्द ऊहनीयः। रूक्षसिद्धंस्नेहं विना पक्वम्। अकोमलं-जरठम्। असञ्जातरसं-अत्यन्तकोमलम्। मूलकादन्यच्छुष्कं त्यजेत्, मूलकस्य् शुष्कस्यैव गुणवत्त्वात्।

फलमाह-प्रायेणेति। एवमिति धान्यवत्। अन्यफलयुतत्वं तु-एककालवालजत्वेन। बिल्ववर्जितमामं फलं त्यजेत्, बिल्वस्यामस्यैव गुणवत्त्वात्। अपिशब्दः प्रायेणेत्यस्य धान्यशाकाभ्यामपि सम्बन्धार्थः। जन्तुजुष्टस्याप्युदुम्बरादेः फलस्य, जलमग्नस्यापि पद्मनालादेः शाकस्य, अन्यधान्ययुतस्यापि कुसुम्भगोधूमादेर्धान्यस्य, सेव्यत्वदर्शनात् प्रायेणेत्युक्तम्। इति फलवर्गः।

फलवर्गादनन्तरं विविधौषधवर्गारम्भः, प्रायेणास्याहारोपयोगित्वात्। तत्रापि लवणानां पूर्वमुपन्यासो युक्तः, सुतरामुपयोगित्वात्। इत्याह-

अथौषधवर्गः।

विष्यन्दि लवणं सर्वं सूक्ष्मं सृष्टमलं मृदु॥ १४३॥
वातघ्नं पाकि तीक्ष्णोष्णं रोचनं कफपित्तकृत्।

स०-सर्वं लवणम् विष्यन्द्यादिगुणयुक्तं विदुः-जानन्ति, सद्वैद्या इति शेषः। विष्यन्दयति तच्छीलं-विष्यन्दि, स्त्यानस्य कफादिसङ्घातस्य विलीनविग्रहतामुत्पादयतीत्यर्थः। सूक्ष्मं-सूक्ष्मस्रोतोगामि। सृष्टं मलं-मूत्रपुरीषादि येन तत्सृष्टमलम्। तथा, वातापहम्। पाकि-अन्नव्रणादीनां पाककारि। तीक्ष्णं-अमृदु, मरीचादिवत्। उष्णं-उष्णवीर्यम्। रोचनं-रुचिकृत्। तथा, कफपित्तकृत्।

आ० र०- अथौषधवर्गः। औषधस्यापि संस्कारकत्वेना हारोपयोगात्। तत्रादौ लवणम्। तच्चाष्टधा,-सैन्धवं सौवर्चलं बिडं सामुद्रं औद्भिदं कृष्णं रोमकं पांशुजं चेति। तत्र लवणसामान्यगुणानाह-विष्यन्दीति। विष्यन्दि-अभिष्यन्दि। मृदु-मृदुगुणम्। पाकि-पाचनम्।

सैन्धवं तत्र सस्वादु वृष्यं हृद्यं त्रिदोषनुत्॥ १४४॥

लघ्वनुष्णं दृशः पथ्यमविदाह्यग्निदीपनम्।

स०-तत्र-तेषु लवणेषु मध्ये, सैन्धवं सस्वादु-ईषन्मधुरं, वृष्यं हृद्यं त्रिदोषघ्नं लघु तथा किञ्चिदुष्णं दृष्टेः पथ्यं किञ्चिद्विदाहि अग्निदीपनं च। सामन्यगुणाश्च विष्यन्दिसूक्ष्मसृष्टमलत्वरोचनान्यस्य सन्त्येव।

आ० र०- अथ विशेषगुणाः। तत्र सैन्धवगुणानाहसैन्धवमिति। सस्वादु-ईषन्मधुरम्। अनुष्णं-ईषदुष्णम्। ननु, "सस्नेहं मधुरं पाके वर्ण्यं रोचनदीपनम्। दोषत्रयघ्नं चक्षुष्यं शीतं सस्वादु सैन्धवम्॥" इति खारणादिना शीतमुक्तम्। तत्कथमनुष्णम्? अत्र ब्रूमः। शीतमिव शीतम्, चक्षुष्यत्वपित्तघ्नत्वादिकार्यकरत्वात्। अवश्यं चैवमङ्गीकर्तव्यम्, "सैन्धवं सारसं पाक्यं सौवर्चलमथौद्भिदम्। पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टसुष्णं तेषां यथोत्तरम्॥" इति खारणादिनैवोष्णत्वस्योक्तत्वात्। सुश्रुतोऽप्याह (सू.अ. ४६।३१३)- "सैन्धवसामुद्रबिडसौवर्चलरोमकौद्भिदप्रभृतीनि लवणानि यथोत्तरमुष्णानि वातहराणि कफपित्तकराणी च। यथापूर्वं स्निग्धानि स्वादूनि सृष्टमूत्रपुरीषाणि च।" इति। दृशः पथ्यं-चक्षुष्यम्।

लघु सौवर्चलं हृद्यं सुगन्ध्युद्गारशोधनम्॥ १४५॥
कटुपाकं विबन्धघ्नं दीपनीयं रुचिप्रदम्।

स०-सौवर्चलं लघु हृदयाय हितं सुगन्धि उद्गारं शोधयति-दुष्टं सच्छुद्धं करोति। कटुपाकं च। तथा, विबन्धं स्रोतसां हन्ति-विबन्धघ्नम्। अग्निदीप्तिरुचिकृत्।

आ० र०- सौवर्चलगुणानाह-लघु सौवर्चलमिति। उद्गारशोधनं-दुष्टोद्गारप्रशमनम्।

ऊर्ध्वाधःकफवातानुलोमनं दीपनं बिडम्॥ १४६॥
विबन्धानाहविष्टम्भशूलगौरवनाशनम्।

स०-बिडं ऊर्ध्वमधश्च कफवाताननुलोमयति। तथा, दीपनं विबन्धादिघ्नं च।

आ० र०- बिद्गुणानाह-ऊर्ध्वाध इति। ऊर्ध्वधःशब्दौ कफवाताभ्यां प्रत्येकं सम्बध्येते न तु यथासंख्येन, "ऊर्ध्वानुलोम्यकृद्वायोः शूलघ्नं दीपनं बिडम्।" इति खारणादिवचनात्, "ऊर्ध्वं

चाधश्च वातानामानुलोम्यकरं बिडम्।" इति चरकवचनाच्च (सू.अ. २७/२९९)। विबन्धो-मलावरोधः। आनाहो-बद्धोदरता। विष्टम्भो-वातावरोधः।

विपाके स्वादु सामुद्रं गुरु श्लेष्मविवर्धनम्॥ १४७॥

स०-सामुद्रं विपाके मधुरं गुरु कफवर्धनं च।

आ० र०- सामुद्रगुणानाह-विपाक इति।

सतिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि चौद्भिदम्।

स०-भूमिमुद्भिद्य यद्भवति तदौद्भिदम्, ईषत्तिक्तकटुकक्षारं तीक्ष्णमुत्क्लेदि च -दोषोत्क्लिष्टकरम्।

आ० र०- औद्भिदगुणानाह-सतिक्तेति। भूमिमुद्भिद्योत्पन्नस्य क्षारोदकस्य सूर्यरश्मिभिर्वह्निना वा क्वथनाद्यल्लवणं तत्-औद्भिदम्। उत्क्लेदि-क्लेदाभिवृद्धिकरम्।

कृष्णे सौवर्चलगुणा लवणे गन्धवर्जिताः॥ १४८॥

स०-कृष्णे लवणे सौवर्चलगुणाः-लघुत्वादयो, गन्धेन वर्जिताः-सौगन्ध्यरहिताः, सन्तीति शेषः।

आ० र०- कृष्णलवणगुणानाह-कृष्ण इति। अत एव निर्गन्धं सौवर्चलमित्याचक्षते।

रोमकं लघु, पांसूत्थं सक्षारं श्लेष्मलं गुरु।

स०-रोमकं लवणं लघु। पांसूत्थं-शिलालवणम्, ईषत् क्षारं श्लेष्मलं गुरु च।

आ० र०- रोमकगुणानाह-रोमकमिति। रोमकं-शाकम्भरीदेशोत्थम्।

पांसुजगुणानाह-पांसूत्थमिति। पांसूत्थं-क्षारमृत्तिकोद्भवम्।

लवणानां प्रयोगे तु सैन्धवादि प्रयोजयेत्॥ १४९॥

स०-लवणानां प्रयोगे सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोजयेत्-अन्यत्र प्रदेशे लवणानि द्वित्राणि त्रिचतुराणि वा यत्र प्रयुज्यन्ते तत्र सैन्धवमादि कृत्वा प्रयोज्यानि। यथा-हिङ्ग्वादिचूर्णे "द्विपटु" इत्युक्तम्। तत्र सैन्धवसौवर्चले प्रयोज्ये। { यत्र त्रयाणां प्रयोगः, तत्र सैन्धवसौवर्चलबिडानि।

एवमौद्भिदादीनां लवणवर्गे पठितानामन्यत्रापि } वेद्यम्। खरनादे चोक्तम्-"सैन्धवं सारसं पाक्यं सौवर्चलमथौद्भिदम्। पूर्वं पूर्वं गुणोत्कृष्टमौष्ण्यं तेषां यथोत्तरम्॥ इति।

आ० र०- प्रसङ्गाच्चिकित्स्तिओपयोगिनीं परिभाषामाहलवणानामिति। यत्र लवणानामेकव्द्यादीनां सैन्धवादिशब्दैर्विना प्रयोग उक्तः, तत्र सैन्धवादि प्रयोजयेत्। सैन्धवमादि यत्र तद्यथा भवतीति क्रियाविशेषणम्। यथा, यत्रैकं लवणम्, तत्र सैन्धवम्। यत्र द्वे, तत्र सैन्धवसौवर्चले। यत्र त्रीणी, तत्र सैन्धवसौवर्चलबिडानीत्यादि। यत्र संख्यां विना बहुवचनम्, तत्र पञ्चैव ग्राह्याणी। "सौर्वचलं सैन्धवं च बिडमौद्भिदमेव च। सामुद्रेण सहैतानि पञ्च स्युर्लवणानि च॥" इति चरक(?) वचनात्। यथा (हृ.चि.अ. १०१६)-"चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणाच्च पलत्रयम्। लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकम्॥ तच्चूर्णं शाकसूपान्नरागादिष्ववचारयेत्। कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्ड्वामयशूलनुत्॥" इत्यत्र। एतदेव स्पष्टीकृतं सङ्ग्रहे (चि. अ. १२)-"दाडिमकपित्थवृक्षाम्लाम्लीकानां पृथक् पृथक् कुडवं लवणपञ्चककुडवं त्र्यूषणत्रिपलं शर्करापलाष्टकं चैकत्र चूर्णितमन्नपाने प्रणीतमजीर्णारुचिश्वासकासगुल्मप्लीहग्रहणीहृत्पाण्डुरोगघ्नम्।" इति।

गुल्महृद्ग्रहणीपाण्डुप्लीहानाहगलामयान्।
श्वासार्शःकफकासांश्च शमयेद्यवशूकजः॥ १५०॥

स०-यवशूकजो-यवक्षारो, गुल्मादीन् शमयति।

आ० र०- तत्र यवक्षारगुणानाह-गुल्मेति।

क्षारः सर्वश्च परमं तीक्ष्णोष्णः कृमिजिल्लघुः।
पित्तासृग्दूषणः पाकी छेद्यहृद्यो विदारणः॥ १५१॥
अपथ्यः कटुलावण्याच्छुक्रौजःकेशचक्षुषाम्।

स०-क्षारः सर्वश्च परमं-अतिशयेन, तीक्ष्णोष्णः कृमिजित् लघुश्च। पित्तासृजी दूषयति। पाकी-पाककारी। छेदी-मेदः श्लेष्मादिग्रन्थिघ्नः। अहृद्यो-हृदयाय न हितः। विदारणः पक्वगण्डादीनाम्। कटुलावण्याच्छुक्रादीनामपथ्यः।

आ० र०- क्षारसामान्यगुणानाह-क्षार इति। परमं-अतिशयेन तीक्ष्णोष्णः। पाकी-पाचनः। छेदी-छेदनः। विदारणः-शोफादिपाटनः। कटुलवणरसत्वाच्छुक्रादीनामपथ्यः।

हिङ्गु वातकफानाहशूलघ्नं पित्तकोपनम्॥ १५२॥

कटुपाकरसं रुच्यं दीपनं पाचनं लघु।

स०-हिङ्गु वातादिघ्नं पित्तकोपनं कट्वादिगुणयुक्तं च।

आ० र०- तत्र हिङ्गुगुणानाह-हिङ्ग्विति।

कषाया मधुरा पाके रूक्षा विलवणा लघु॥ १५३॥

दीपनी पाचनि मेध्या वयसः स्थापनी परम्।

उष्णवीर्या सरायुष्या बुद्धीन्द्रियबलप्रदा॥ १५४॥

कुष्ठवैवर्ण्यवैस्वर्यपुराणविषमज्वरान्।

शिरोक्षिपाण्डुहृद्रोगकामलाग्रहणीगदान्॥ १५५॥

सशोषशोफातीसारमेदमोहवमिक्रिमीन्।

श्वासकासप्रसेकार्शःप्लीहानाहगरोदरम्॥ १५६॥

विबन्धं स्रोतसां गुल्ममूरुस्तम्भमरोचकम्।

हरीतकी जयेद्व्याधीस्तांस्तांश्च कफवातजान्॥ १५७॥

स०-हरीतकी कषाया-कषायरसा। कषायरसत्वात्कटुविपाकित्वं प्राप्तमित्याह-मधुरा पाक इति। तथा, रूक्षा। विलवणेति वचनं लवणं वर्जयित्वा शेषाः पञ्चरसा अस्याः सन्तीति वेदयति। ननु, एवं कषायेत्यनर्थकम्, यतः पञ्चसु रसेषु लवणहीनेषु मध्ये कषायोनुप्रविष्ट एव। अस्त्येवैतत्। कषायेत्येतदतिशयख्यापनाय, कषायो रसोस्यां बाहुल्येनास्तीत्यर्थः। तथा च मुनिः (च.चि.अ.१।२९)-"हरीतकीं पञ्चरसामुष्णां विलवणं शिवाम्।" इति। तथा, लघु। दीपनी-अग्नेः। पाचनी-आमादेः। मेध्या-मेधायै हिता। वयस इत्यादि,- कालकृता शरीरावस्था यौवनादिर्वयस्तस्य, परं-अतिशयेन, स्थापनी-स्थिरीकरणी। उष्णेत्येतावतैवोष्णवीर्येत्यस्यार्थस्य लब्धत्वात् वीर्यग्रहणमतिशयोष्णवीर्यत्वख्यापनार्थम्। सरा -भेदनी। तथा, आयुषे हिता। बुद्धिः-वर्तमानार्थग्राहिणी प्रज्ञा, इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि, तेषां

बलं प्रददाति या सैवम्। कुष्ठादीन् रोगान् जयति। खरनादे त्वेवमभ्यधायि-"स्वाद्वम्लभावात्पवनं, कटुतिक्तकतया कफम्। कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी॥" इति।

आ० र०- हरीतकीगुणानाह-कषायेति। कषायेति पञ्चरसत्वेऽप्यतिशयार्थम्। विलवणा-स्वाद्वम्लकटुकषायतिक्तरसेत्यर्थः। बुद्धेरिन्द्रियाणां च बलप्रदा। पुराणज्वरो-जीर्णज्वरः। शोषो-राजयक्ष्मा। मोहो-मूर्च्छा। स्रोतसां विबन्धः-स्रोतोरोधः। कफवातजानिति कुष्ठादीनां विशेषणम्। तांस्तांश्चेतिअन्यषामप्येवंप्रकारणामानुलोम्यादिसाध्यानां ग्रहणार्थम्। ननु, "स्वाद्वम्लभाअत्पवनं, कटुतिक्ततया कफम्। कषायमधुरत्वाच्च पित्तं हन्ति हरीतकी॥" इति खारणादिना पित्तघ्नत्वमप्युक्तम्। तत्किमिति कफवातयोर्ग्रहणम्। सत्यम्। पित्तजानपि व्याधीन् जयेत्, कफवातजंस्त्वतिशयेन, उष्णवीर्यत्वात्। खार्णादिना हरीतकीलक्षणमुप्युक्तम्-"क्षिप्ताऽम्भसि निमज्जेद्या गुणकृत्सा प्रकीर्तिता।" इति।

तद्वदामलकं शीतमम्लं पित्तकफापहम्।

स०-तया-हरीतक्या, तुल्यं वर्तत इति तृतीयान्ताद्वतिः। हरीतकीसमानगुणमामलकमित्यर्थः। विशेषं त्वस्याह-अभयोष्णा इदं शीतं, -शीतवीर्यम्। तथा, अम्लं-अम्लरसं, पित्तकफघ्नं चेति। कृष्णात्रेयस्त्वामलकं त्रिदोषघ्नमाख्यत्। यथा-"अम्लभावाज्जयेद्वातं पित्तं माधुर्यशैत्यतः। कफं रूक्षकषायत्वादेवमेतत्त्रिदोषनुत्॥" सुश्रुतेपि (सू.अ.४६।१४३) त्रिदोषघ्नत्वमुक्तम्। तद्ग्रन्थो हि-"चक्षुष्यं सर्वदोषघ्नं वृष्यमामलकीफलं। हन्ति वातं तदम्लत्वात् पित्तं माधुर्यशैत्यतः॥ कफं रूक्षकषायत्वात् फलेभ्योभ्यधिकं तु तत्।" इति।

आ० र०- आमलकगुणानाह-तद्वदिति। तद्वत्-हरीतकीवत्। सा तूष्णा कषायोत्कटा, अतिशयेन कफवातघ्नी। इदं तु शीतमम्लोत्कातमतिशयेन पित्तकफघ्नमिति व्यतिरेकः। कटु पाके हिमं केश्यमक्षमीषञ्च तद्गुणम्।

कटू पाके हिमं केश्यमक्षमीषच्च तद्गुणम्॥१५८॥

स०-अक्षं-विभीतकं, पाके कटुकं शीतवीर्यं केशेभ्यो हितम्। तथा, ईषतद्गुणं,-ताभ्यां-हरीतकीधात्रीभ्यां, समाना गुणा यस्य तत्तद्गुणं किञ्चिदक्षम्। ननु, हरीतक्यादीनां स्थूलसूक्ष्मादिभेदेनानियतस्वरूपत्वात्कथमिवोपयोगः क्रियताम्? इति केचित्। तान् ब्रूमहे।

अक्षं तावदत्र कर्षप्रमाणं ग्राह्यम्। तथा च धन्वन्तरिराख्यत् (ध.निघण्टौ व.१।२९२)- "बिभीतकः कर्षफलो" इत्यादि। अन्वर्था हीयं संज्ञा। कर्ष-कर्षप्रमाणं, फलं यस्य स कर्षफल इति। तदेवं बिभीतकस्य फलम् यत्कर्षप्रमाणं तद्ग्राह्यमित्यवतिष्ठते। हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव। हरीतक्या अपि प्रमाणं नियतमेव। तन्त्रान्तरेप्युक्तम्-"नवा स्निग्धा घना वृत्ता गुर्वी क्षिप्ता तथाम्भसि। निमज्जेद्या प्रशस्तत्वात्गुणकृत्सा प्रकीर्तिता। नवादिगुणयुक्तत्वं तथैकत्वं द्विकर्षता। हरीतक्याः फले येनं तेनैतच्छ्रेष्ठमुच्यते॥" इति। तदेवं द्विकर्षप्रमाणत्वं हरीतक्याः स्थितम्। धात्रीफलस्यपि युक्त्या नियतप्रमाणत्वमेव। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे "अभयैकाप्रदातव्या द्वावेव तु बिभीतकौ। धात्रीफलानि चत्वारि त्रिफलेयं प्रकीर्तिता॥इति। तदेवमामलकानामर्धकर्षप्रमाणत्वमवतिष्ठते। तस्मान्नियतप्रमाणत्वं त्रिफलायाः स्थितम्।

आ० र०- बिभीतकगुणानाह-कटु पाक इति। अक्षं बिभितकम्। तद्गुणं-आमलकगुणम्। कटु पाक इति स्वादुपाकत्वापवादः। अहिममिति शीतवीर्यस्य निषेधादुष्णवीर्यत्वस्यैव प्रतिप्रसवः। ईषदित्यतिशयो निषिध्यते। स चाम्लत्वस्यैव, न पित्तकफापहत्वस्य। तस्य तन्त्रान्तरे विधानात्। यदाह सुश्रुतः (सू.अ. ४६/२००)-"भेदनं लघु रूक्षोष्णं वैस्वर्यं कृमिनाशनम्। चक्षुष्यं स्वादुपाक्यक्षं कषायं कफपित्तजित्॥' इति। खारणादिरपि- "कषायमधुरं शीतं लघु पित्तकफापहम्। बिभीतकफलं तस्मात्रिफला सार्वयौगिकी॥" इति। स्वादुपाकीति, -स्वादु-मधुररसम्, पाकीपाचनम्। अत एव खारणादिना कषायमधुरमुक्तम्। शीतमिति शीतस्पर्शम्, सुश्रुतेनोष्णत्वस्योक्तत्वात्, "उष्णवीर्या" इति वीर्यग्रहणाच्च।

इयं रसायनवरा त्रिफलाक्ष्यामयापहा।
रोपणि त्वग्गदेक्लेदमेदोमेहकफास्रजित्॥ १५९॥

स०-इयं-ईदृशी, त्रिफला रसायनवरा। चक्षूरोगघ्नी। रोपणि-व्रणानाम्। त्वग्गदाः- कुष्ठादयः, क्लेदो-व्राणादीनां स्रावः मेदः-चतुर्थो धातुः, मेहः-प्रमेहः, कफः-श्लेष्मा, अस्रं-रक्तम्, तानि जयति या सैवम्।

आ० र०- हरीतक्यादित्रयस्य मिलितस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-इयमिति। इयं- हरीतक्यामलकबिभीतकाख्या फलत्रयी, त्रिफलेति ख्याता रसायनवरत्वादिगुणा च। अक्ष्यामयो-नेत्ररोगः। त्वग्गदाः-कुष्ठादयः।

सकेसरं चतुर्जातं त्वक्पत्रैलं त्रिजातकम्।
पित्तप्रकोपि तीक्ष्णोष्णं रूक्षं रोचनदीपनम्॥१६०॥

स०-दीपनरोचनमित्येतत्पर्यन्तम्। त्वक् च पत्रं चैला चेति द्वन्द्वैकवद्भावः। एतस्य नाम त्रिजातकं त्रिसुगन्धमिति। एतत्त्रिजातकं केसरयुक्तं चतुर्जातकमित्युच्यते। तच्च पित्तप्रकोपित्वादिगुणम्। पित्तप्रकोपि तीक्ष्णादिगुणयुक्तम्।

आ० र०- त्वगादेस्त्रयस्य चतुष्टयस्य च संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-सकेसरमिति। त्वक्पत्रैलं-त्रिजातकम्। तदेव सकेसरं-चतुर्जातसंज्ञम्। द्वयमपि पित्तप्रकोपित्वादिगुणम्। केचित्पूर्वार्द्धमपठित्वोत्तरार्द्धं मरिचेन योजयन्ति। तदसत्। त्रिफलावत् त्रिजातकचतुर्जातकाभ्यामपि प्यवहारात् पित्तप्रकोपित्वादिगुणयोगशङ्काया निर्बीजत्वाच्च। न हि तन्त्रान्तरे एतत्प्रतिकूला गुणा उक्ताः, किन्त्वनुकूलाः। यथा चिकित्साकलिकायाम् (श्लो.६०)-"त्वक्पत्रकैलं त्रिसुगन्धमेतत् प्रकिर्तितं वातकफापहारि। वर्ण्यं विषघ्नं च सनागपुष्पं ज्ञेयं चतुर्जातकमेतदेव॥" इति।

रसे पाके च कटुकं कफघ्नं मरिचं लघु।

स०-रसे पाके च कटुकं मरिचं कफघ्नं लघु च। कटुरसत्वेन कटुपाकत्वे लब्धे पाकग्रहणमतिशयार्थम्।

आ० र०- मरिचगुणानाह-रसे पाक इति। यत्तु "रोचनं दीपनं छेदि सुगन्धि कफवातजित्। नात्युष्णं कटुकं तीक्ष्णं मरिचं नातिपित्तलम्॥' इति खारणादिना नात्युष्णत्वं वातिपित्तलत्वं चोक्तम्। तदार्द्रावस्थाविषयम्, तस्य स्वादुपाकित्वत्। उक्तं च सुश्रुतेन (सू.अ. ४६/२२४)-"स्वादुपाक्यार्द्रमरिचं गुरु श्लेष्मप्रसेकि च।" इति।

श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा गुर्वी स्निग्धा च पिप्पली॥
सा शुष्का विपरीतातः स्निग्धा वृष्या रसे कटुः।
स्वादुपाकानिलश्लेष्मश्वासकासापहा सरा॥१६२॥
न तामत्युपयुञ्जीत रसायनविधिं विना।

स०-आर्द्रा-अशुष्का, पिप्पली श्लेष्मला स्वादुरसा शीतवीर्या गुरुः स्निग्धा च। सा-पिप्पली, शुष्का अतः-आर्द्रायाः पिप्पल्याः सकाशात्, विपरीता-शीतविपर्ययेणोष्णा, गुरुविपर्ययेण लघुः, स्निग्धविपर्ययस्त्वत्र नास्ति स्निग्धेत्युक्तत्वात्। तथा, वृष्या रसे कटुश्च। कटुरसत्वाच्च कटुपाकत्वं प्राप्तमित्याह-स्वादुपाका। तथा, अनिलादीन् हन्ति, सरा च। एवंविधामपि तां-पिप्पलीं, नात्यर्थं युञ्जीत, रसायनविधिं विना। पिप्पलीं वर्धमानादिरसायनविधान एवातिशयेनोपयुञ्जीत।

आ० र०- आर्द्रपिप्पलीगुणानाह-श्लेष्मलेति।

शुष्कपिप्पलीगुणानाह-सा शुष्केति। अतः-आर्द्रायाः, विपरीता-श्लेष्मघ्नी उष्णा लघुश्च। विपरीताद्रूक्षत्वे प्राप्ते स्निग्धेति वचनम्, तिक्तादिकेषु प्राप्तेषु रसे कटुरिति, वैपरीत्यादेव श्लेष्मघ्नत्वे सिद्धे पुनः श्लेष्मग्रहणं च नियमार्थम्, अनिलश्लेष्मघ्न्येव, न पित्तघ्नी। ननु, पित्तघ्नत्वशङ्कैव कुतः ? इति चेत्, "कटुका पिप्पली पित्तं शमयति, शीतवीर्यत्वात्" इति सुश्रुतवचनात् (सु.अ. ४०१५)। सुश्रुत वचनस्य का गतिः ? इति चेत्, आर्द्रा पिप्पली। तस्याः कटुकत्वं कुतः ? इति चेत्, प्रत्यक्षसिद्धत्वत्। स्वादुत्वोक्तिस्त्वतिशयार्था। सुश्रुतस्याप्यार्द्राविषयत्वमभिप्रेतम्। यत आह (सु. सू. अ. ४६१२२३)-"तेषु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफावहा। शुष्का कफनिलघ्नी सा वृष्या पित्तप्रकोपिणी॥" इति। उक्तं च माधवकारेण-"सा पित्तशमनी पूर्वं दर्शिता वीर्यवादिना। शास्त्रकारेण निर्दिष्टा सा सत्यं पित्तकोपिनी। यद्वाऽऽर्द्रा पित्तशमनी शुष्का पित्तप्रकोपिणी॥" इति।

पिप्पल्या अतिसेवां निषेधति-न तामिति। चरकाचार्येण त्वत्रोपपत्तिरुक्त (वि. अ. १११८)-"अथ खलु त्रीणि द्रव्याणी नात्युपयुञ्जीताधिकमन्येभ्यो द्रव्येभ्यः। तद्यथापिप्पली क्षारो लवणमिति। पिप्पल्यो हि-कटुकाः सत्यो मधुरविपाका गुर्व्यो नात्यर्थं स्निग्धोष्णाः प्रक्लेदिन्यो भेषजाभिमताश्च सत्यः शुभाशुभकारिण्यो भवन्ति। आपातभद्राः प्रयोगसममसाद्गुण्याद्दोषसञ्चयानुबद्धाः। सततमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रक्लेदित्वात् श्लेष्माणमुत्क्लेशयन्ति, औष्ण्यात्पित्तम्। न च वातप्रशमायोपकल्पन्ते, अल्पस्नेहोष्णभावात्। योगवाहिन्यः खलु ता भवन्ति। तस्मात्पिप्पलीर्नात्युपयुञ्जीत॥" इति।

नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत्॥ १६३॥
रुच्यं लघु स्वादुपाकं स्निग्धोष्णं कफवातजित्।

स०-नागरं-श्रुङ्गबेरं, दीपनादिगुणयुक्तम्। ग्राहि-विड्विबन्धकृत्। तथा, हृद्यम्। विबन्धनुत्-स्रोतःशुद्धिकृत्।

आ० र०- शुण्ठीगुणानाह-नागरमिति। नागरं-शुण्ठी। ग्राहि-मलानाम्। विबन्धनुत्-वायोः।

तद्वदार्द्रकमेतच्च त्रयं त्रिकटुकं जयेत्॥ १६४॥
स्थौल्याग्निसदनश्वासकासश्लीपदपीनसान्।

स०-आर्द्रकं शुण्ठीसमानगुणमेव। एतच्च त्रयं-मरिचपिप्पलीशुण्ठ्याख्यं, त्रिकटुसंज्ञं स्थौल्यादीन् जयेत्।

आ० र०- आर्द्रकगुणानाह-तद्वदिति। तद्वत्-नागरवत्। सङ्ग्रहे त्वनयोर्विशेष उक्तः (सू.अ. ७)-"आर्द्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी॥" इति, "आमं ग्राहितरं तक्रं नागरीकृतमार्द्रकम्।" इति च।

मरिचादित्रयस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-एतच्चेति। एतत्त्रयं-मरिचपिप्पलीनागराख्यं त्रिकटुकसंज्ञम्। तच्च स्थौल्यादीञ्जयेत्। आर्द्रकस्य नागरादभिन्नत्वान्मरिचादित्रयं गृह्यते।

चविकापिप्पलीमुलं मरिचाल्पान्तरं गुणैः॥ १६५॥

स०-चविकापिप्पलीमूलं मरिचात् स्तोकविशेषं गुणैर्भवति कटुरसविपाकं कफघ्नं लघूष्णवीर्यं चेत्यर्थः। गुणशब्देन रसविपाकादयोपि पारतन्त्र्याद्गृह्यन्ते, न तु पारिभाषिका एव गुरुलघ्वादयः, व्याप्तेर्न्यायात्।

आ० र०- चव्यपिप्पलीमूलयोर्गुणानाह-चविकेति।

चित्रकोग्निसमः पाके शोफार्शःकृमिकुष्ठहा।

स०-चित्रको-दहनसंज्ञः, अग्निसमः पाके-अत्यन्तोष्ण इत्यर्थः। तथा, शोफादीन् हन्ति।

आ० र०- चित्रकगुणानाह-चित्रक इति। पाके-पाचनक्रियायाम्, अग्निसमः-अग्निवत्, आमादीन् पचतीत्यर्थः।

पञ्चकोलकमेतच्च मरिचेन विना स्मृतम्॥ १६६॥
गुल्मप्लीहोदरानाहशूलघ्नं दीपनं परम्।

स०-एतच्च-पूर्वोक्तं, मरिचरहितं-पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकशुण्ठ्याख्यं, पञ्चकोलसंज्ञं स्मृतं वैद्यके तन्त्रे। तथा, गुल्मादिघ्नमतिदीपनं च।

आ० र०- पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाहपञ्चकिलकमिति। एतत्-त्रिकटुकं चविकादित्रयं च, मरिचरहितं पञ्चकिलकसंज्ञम्। गुल्मादिघ्नं चात्यन्तमग्नेर्दीपनं च।

बिल्वकाश्मर्यतर्कारीपाटलाटिण्टुकैर्महत्॥ १६७॥
जयेत्कषायतिक्तोष्णं पञ्चमूलं कफानिलौ।

स०-बिल्वादीनामुपलक्षणार्थे तृतीया। बिल्वादिभिरुपलक्षितं महत्पञ्चमूलं कफानिलौ जयेत्। तच्च कषायतिक्तरसमुष्णवीर्यं च। बिल्वं-श्रीफलम्। काश्मर्यं-गम्भारी। तर्कारी-अरणिका। पाटला-ताम्रपुष्पा। टिण्टुकः-स्योनाकः। महत् गुरु बृहत् अनल्पमिति पर्यायाः।

आ० र०- बिल्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह बिल्वेति। बिल्वादिपञ्चकं-महापञ्चमूलाख्यं, कशायादिगुणं च। बिल्वः-श्रीफलः। काश्मर्यः-श्रीपर्णी। तर्कारी-अग्निमन्थः। पाटला-वसन्तदूती। टिण्टुकः-स्योनाकः।

ह्रस्वं बृहत्यंशुमतीद्वयगोक्षुरकैः स्मृतम्॥ १६८॥
स्वादुपाकरसं नातिशीतोष्णं सर्वदोषजित्।

स०-पञ्चमूलमिति वर्तते। ह्रस्वं कनीयो लघु अल्पमिति पर्यायाः बृहतीद्वयं-क्षुद्रबृहती महाबृहती च। अंशुमतीद्वयं - शालिपर्णी पृश्निपर्णी च गोक्षुरको-भक्षटकः। इदं ह्रस्वं पञ्चमूलं

स्वादुपाकरसं नातिशीतं नात्युष्णं सर्वदोषजिच्च। [गोक्षुरादिभिः पञ्चभिर्लघु द्वितीयं पञ्चमूलम्।]

आ० र०- बृहत्यादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह ह्रस्वमिति। बृहत्यादिपञ्चकं-ह्रस्वपञ्चमूलसंज्ञं, स्वदुपाकादिगुणं च। बृहतीद्वयं-व्याघ्री सिंही च। अंशुमतीद्वयं-शालिपर्णा *पृश्निपर्णी च। गोक्षुरकः-त्रिकण्टकः। नातिशब्दोऽत्र निषेधे, न त्वीपदर्थे, शीतोष्णयोरेकत्रानवस्थानात्, अनुष्णाशीतमित्यर्थः। सुश्रुतेन तु गोक्षुरस्थाने एरण्डः पठितः।

बलापुनर्नवैरण्डशूर्पपर्णीद्वयेन तु॥ १६९॥

मध्यमं कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरम्।

स०-बलादिभिः पञ्चभिर्मध्यमं पञ्चमूलम्। एतच्च कफवातघ्नं नातिपित्तकरं सरं च। { बलादिभिः पञ्चभिस्तृतीयं पञ्चमूलम्। }

आ० र०- बलादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-बलेति। बलादिपञ्चकं-मध्यमपञ्चमूलाख्यं, कफघ्नादिगुणं च। बला-वाठ्यालकः। पुनर्नवा-वर्षाभूः। एरण्डः-पञ्चाङ्गुलः। शूर्पपर्णीद्वयं-मुद्गपर्णी माषपर्णी च।

अधुना चतुर्थं पञ्चमूलमाह-

अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम्॥ १७०॥

जीवनाख्यं तु चक्षुष्यं वृष्यं पित्तानिलापहम्।

स०-अभीरुवीरादिभिः पञ्चभिर्जीवनाख्यं पञ्चमूलं चक्षुष्यादिगुणयुक्तम्।

आ० र०- अभीर्वादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाहाबीर्विति। अभिर्वादिपञ्चकं-जीवनपञ्चमूलसंज्ञं, चक्षुष्या दिगुणं च। अभीरुः-शतावरी। वीरा-काकोली। जीवन्ती-शाकप्रवरा। जीवकर्षभकौ-स्वनामप्रसिद्धो।

पञ्चमं पञ्चमूलमाह-

तृणाख्यं पित्तजिद्दर्भकासेक्षुशरशालिभिः॥१७१॥

इत्यौषधवर्गः।

स०-तृणसंज्ञं पञ्चमूलं दर्भकासेक्षुशरशालिभिः। तच्च पित्तजित्। सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू.अ.१२)। यथा-"सुवर्णं बृहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः। विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम्। रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम्। वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित्॥ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु। कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित्॥कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखनं सरम्। दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम्॥सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिवातनुत्। लेखनं पित्तलं किञ्चित् त्रपु, सीसं च तद्गुणम्॥चक्षुष्यं कृष्णलोहं तु कषायं स्वादु तिक्तकम्। लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत्॥(गात्रशैथिल्यपालित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित्। तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकाशि सुदुर्जरम्॥पद्मरागमहनीलपुष्परागविदूरकाः।) मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैडूर्य-स्फटिकादिकम्॥मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम्। चक्षुष्यं धारणात्तत्तु पाप्मालक्ष्मीविषापहम्॥सक्षार ऊष्णविर्यश्च काचो दृष्टिकृदञ्जनात्। शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ॥तुत्थकं कटु सक्षारं कषाय्रं विशदं लघु। लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम्॥विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः। कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्वा लेखनी सरा॥ स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत्। कषायमधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमञ्जनम्॥रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनम्। स्रोतोञ्जनं वरं तत्र ततः सौवीरकाञ्जनम्॥(सर्वदोशप्रशमनं कासमेहक्षयापहम्॥) कफघ्नमुष्णं कटुकं शिलाजतु रसायनम्। (तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित्॥) कषाया मधुरा रूक्षा कासघ्नी वंशरोचना। तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा॥कारव्यौ कुञ्जिकाजाजी कबरी धान्यतुम्बरु। अन्नगन्धहरं रुच्यं दीपनं कफवातजित्॥बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम्। तद्वच्च राजिका (विघ्नसादनी दीपनी परम्॥शूलाटोपहरा) रुच्या, दीप्यकः कोष्ठशूलजित्। अहृद्याः सर्षपाः स्निग्धा बाष्पिकावत्प्रकीर्तिताः॥शताह्वाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः। एलैलवालुसरलत्वग्व्याघ्रनखचोरकाः॥लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिबर्हणाः। सैर्यकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवातजित्॥बस्तिमूत्रविबन्धघ्नो वृष्यो गोक्षुरको हिमः।

पाचनं कफपित्तघ्नं तिक्तं शीतं विषाद्वयम्॥कफघ्नं तिक्तकटुकं मुस्तं सङ्ग्राहि पाचनम्। तिक्तामृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी॥ दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत्। तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिम्बपर्पटौ॥निम्बस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः। महानिम्बः परं ग्राही कषायो रूक्षशीतलः॥गुग्गुलुः पिच्छिलः स्पर्शे विशदोभ्यवहारतः। सस्वादुः सकटुस्तिक्तः सकषायो रसायनम्॥व्रण्यः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोग्निदीपनः। क्लेदमेदोनिलश्लेष्मगण्डमेहापचीकृमीन्॥पिटिकाग्रन्थिशोपांश्च हन्त्युष्णः स्रंसनो लघुः। शङ्खपुष्पी सरातिक्ता मेध्या कृमिविषापहा॥कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहम्। पित्तास्रविषतृड्दाहकृमिघ्नं गुरु रूक्षणम्॥सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम्। लघु रक्तं, तथोशीरं वातलं पाचनं च तत्। ज्वरातिसारवमथुरक्तपित्तकफापहम्। मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम्॥ गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत्। कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे॥प्रलेपाञ्जयतः कण्डूः शोफं दुष्टव्रणं विषम्। प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम्॥कषायमधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम्। बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम्॥तत्र वागाधिकं बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः। ताम्बूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत्॥भेदि सम्मोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचनम्। जातिपत्री कटुफलं कङ्कोलकलवङ्गकम्॥लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम्। सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः॥लताकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परम्। कषायमधुरं शीतं पद्मं पित्तकफास्रजित्॥तद्वद्बकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम्। सचम्पकं ततो न्यूनं गुणैः कोरण्टकिंशुकम्॥मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतम्। विषपित्तकफान्नागं सिन्दुवारं च तद्गुणम्॥कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च। वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित्॥बन्धूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका। कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम्॥अवल्गुजैडगजजं बीजं वातकफप्रणुत्। आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा॥अतोध्वाग्निबलायूंषि कुर्याच्चङ्क्रमणं सुखम्। मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तम्भश्रमापहम्॥अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलकृच्छुक्रलं तथा। वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहम्॥प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहतृड्भ्रमान्। श्रमाग्निमूर्च्छांश्च जयेदप्रवातमतोन्यथा॥प्राग्वायुरुष्णोभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषाकृमीन्। सन्निपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत्॥याम्योसृग्वातकफकृच्छीतः स्वादुकषायकः। कषायः

पश्चिमो रूक्षो लघुर्नातिविदह्यते॥ वातकृत् कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमापहः। स्निग्धः शीतो लघुःसात्म्य उत्तरः षड्रसोनिलः॥ ऐशानः कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः। अम्लो विदाही नैऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते॥ आतपो भ्रमतृड्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः। कुर्यात्पित्तास्रवह्नींश्च, छाया त्वेतान्व्यपोहति॥ तमः कषायकटुकं, ज्योत्स्ना मधुरशीतला॥ इति।

आ० र०- दर्भादिपञ्चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणानाह-तृणाख्यमिति। दर्भादिपञ्चकं तृणपञ्चमूलसंज्ञं पित्तजिच्च। दर्भः-कुशः। काशः-काशेक्षुः। इक्षुः-गुडदन्डः। शरो-मुञ्जः। शालयः-स्वनामप्रसिद्धाः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १२)-"अजशृङ्गी हरिद्रा च विदारी सारिवाऽस्मृता। बल्याख्यं कण्टकख्यं तु श्वदंष्ट्राभीरुसैर्यकैः॥ सहिंस्राकरमर्दीकैः सर्वदोषहरे च ते। सुवर्णं बृंहणं स्निग्धं मधुरं रसपाकयोः॥ विषदोषहरं शीतं सकषायं रसायनम्। रूप्यं स्निग्धं कषायाम्लं विपाके मधुरं सरम्॥ वयसः स्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित्। ताम्रं सतिक्तमधुरं कषायं लेखनं लघु॥ कटुपाकरसं शीतं रोपणं कफपित्तजित्। कांस्यं कषायानुरसं विशदं लेखन सरम्॥ दृष्टिप्रसादनं रूक्षं तिक्तं पित्तकफापहम्। सतिक्तलवणं भेदि पाण्डुत्वकृमिवातनुत्॥ लेखनं पित्तलं किञ्चित् त्रपु, सीसं च तद्गुणम्। चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्वदु तिक्तकम्। लेखनं वातलं शीतं कृमिपित्तकफप्रणुत्। कृष्णलोहं-लोहम्। [*गात्रशैथिल्यपालित्यपाण्डुघ्नं शोषशोफजित्॥ तद्वत्तीक्ष्णं विशेषेण तद्विकाषि सुदुर्जरम्। पद्मरागमहानीलपुष्परागविदूरकाः॥] मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैडूर्यस्फटिकादिकम्। मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनम्॥ चक्षुष्यं धारणात्तत्तु पाप्मालक्ष्मीविषापहम्। [*धन्यमायुष्यमोजस्यं हर्षोत्साहकरं शिवम्॥] सक्षारौष्णवीर्यश्च काचो दृष्टिकृदञ्जनात्। शङ्खोदधिमलौ शीतौ कषायावतिलेखनौ॥ तुत्थकं कटु सक्षारं कषायं विशदं लघु। लेखनं भेदि चक्षुष्यं कण्डूकृमिविषापहम्॥ विशदो गैरिकः स्निग्धः कषायमधुरो हिमः। कफघ्नी तिक्तकटुका मनोह्वा लेखनी सरा॥ स्निग्धं कषायकटुकं हरितालं विषप्रणुत्। कषायं मधुरं शीतं लेखनं स्निग्धमञ्जनम्॥ रक्तपित्तविषच्छर्दिहिध्माघ्नं दृक्प्रसादनम्। स्रोतोऽञ्जनं वरं तत्र ततः सौवीरकाञ्जनम्॥ कफघ्नं तिक्तकटुकं छेदि सोष्णं रसाञ्जनम्। सर्वदोषप्रशमनं कासमेहक्षयापहम्॥ कफघ्नमुष्णं कटुकं शिलाजतु रसायनम्। तिक्तं च छेदनं योगवाहित्वात्सर्वरोगजित्॥ [*विशेषात् कृच्छ्रमेहार्शःपाण्डुशोफकफापहम्।] कषायमधुरा रूक्षा कासाघ्नि वंशरोचना॥ तुगाक्षीरी क्षयश्वासकासघ्नी मधुरा हिमा। कारव्यौ कुञ्चिकाजाजी

कबरीधान्यतुम्बरु॥ अन्नगन्धहरं रूच्यं दीपनं कफवातजित्। कारव्यौ-शतपुष्पाद्वयम्। कुञ्चिका-कृष्णजीरकम्। बाष्पिका कटुतिक्तोष्णा कृमिश्लेष्महरा परम्॥ तद्वच्च राजिका [*विघ्नसादनी दीपनी परम्। शूलाटोपहरा] रुच्या, दीप्यकः कोष्ठशूलजित्॥ अहृद्याः सर्षपाः स्निग्धा बाष्पिकावच्च कीर्तिताः। शताह्वाकुष्ठतगरसुरदारुहरेणवः॥ एलैलवालसरलत्वग्व्याघ्रनखचोरकाः। लघूष्णाः कटुकाः पाके कफवातनिबर्हणाः॥ सैर्यकस्तिक्तमधुरः स्निग्धोष्णः कफवातजित्। बस्तिमूत्रविबन्धघ्नो व्रुष्यो गोक्षुरको हिमः॥ पाचनं कफपित्तघ्नं तिकं शीतं विषाद्वयम्। कफघ्नं तिक्तकटुकं मुस्तं सङ्ग्राहि पाचनम्॥ तिक्ताऽमृता त्रिदोषघ्नी ग्राहिण्युष्णा रसायनी। दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुत्॥ तिक्तशीतौ ज्वरहरौ लघू भूनिम्बपर्पटौ। निम्बस्तिक्तो हिमः कुष्ठकृमिपित्तकफापहः॥ महानिम्बः परं ग्राही कशायो रूक्षशीतलः। गुग्गुलुः पिच्छिलः स्पर्शो विशदोऽभ्यवहारतः॥ सस्वादुः सकटुस्तिक्तः सकषायो रसायनम्। व्रण्यः स्वर्यः कटुः पाके रूक्षः सूक्ष्मोऽग्निदीपनः॥ क्लेदमेदोनिलश्लेष्मगण्डमेहापचीकृमीन्। पिटिकाग्रन्थिशोफांश्च हन्त्युष्णः स्त्रंसनो लघुः॥ शङ्खपुष्पी सरा तिक्ता मेध्या कृमिविषापहा। कटुतिक्तोष्णमगुरु स्निग्धं वातकफापहम्॥ पित्तास्त्रविषतृड्दाहक्लमघ्नं गुरु रूक्षणम्। सर्वं सतिक्तमधुरं चन्दनं शिशिरं परम्॥ लघु रक्तं, तथोशीरं वातलं पाचनं च तत्। ज्वरातीसारवमथुरक्तपित्तकफापहम्॥ मधुकं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणम्। गुरु स्वादु हिमं वृष्यं चक्षुष्यं स्वरवर्णकृत्॥ कटुतिक्ते निशे कुष्ठमेहपित्तकफापहे। प्रलेपाज्जयतः कण्डूं शोफं दुष्टव्रणं विषम्॥ प्रपौण्डरीकं चक्षुष्यं शिशिरं व्रणरोपणम्। कषायमधुरं तिक्तं रक्तपित्तप्रसादनम्॥ बलात्रयं स्वादु वृष्यं स्निग्धं शीतं बलप्रदम्। तत्र नागाऽधिकं बल्या क्षतक्षीणहिता गुरुः॥ ताम्बूलं कटु सक्षारं रुच्यमुष्णं कफप्रणुत्। भेदि सम्मोहकृत्पूगं कषायं स्वादु रोचनम्॥ जातिपत्री कटुफलं कङ्कोलकलवङ्गकम्। लघु तृष्णापहं हृद्यं वक्त्रदौर्गन्ध्यनाशनम्॥ सस्वादुतिक्तस्तृष्णाघ्नः कर्पूरश्छेदनो हिमः। लतकस्तूरिका तद्वन्मुखशोषहरा परम्॥ कषायमधुरं शीतं पद्मं पित्तकफास्त्रजित्। तद्वद्बकुलपुन्नागकुमुदोत्पलपाटलम्॥ सचम्पकं ततो न्यूनं गुणैः कोरण्टकिं शुकम्। मालतीमल्लिकापुष्पं तिक्तं जयति मारुतम्॥ विषपित्तकफान्नागं सिन्दुवारं च तद्गुणम्। कफघ्नं कैतकं तिक्तं शैरीषं विषहारि च॥ वातलं पुष्पमागस्त्यं कषायं कफपित्तजित्। [*चातुर्थिकज्वरहरं नावनेनोपयोजितम्॥] बन्धूकं श्लेष्मलं ग्राहि तद्वदेव च यूथिका।

कफघ्नमुष्णवीर्यं च कुङ्कुमं व्रणशोधनम्॥ अवल्गुजैडगजजं बीजं वातकफप्रणुत्। आस्या वर्णश्लेष्ममेदःसौकुमार्यकृदन्यथा॥ अतोऽध्वाऽग्निबलायूंषि कुर्याच्चङ्क्रमणं सुखम्। मारुतस्यानुलोम्यं च खुडस्तम्भश्रमापहम्॥ अन्वर्थसंज्ञं पादत्रं बलदृक्शुक्रवर्धनम्। वर्ण्यं नेत्रहितं छत्रं वातवर्षातपापहम्॥ प्रवातं रौक्ष्यवैवर्ण्यस्तम्भकृद्दाहतृड्भ्रमान्। श्रमाग्निमुर्च्छांश्च जयेदप्रवातमतोऽन्यथा॥ प्राग्वायुरुष्णोऽभिष्यन्दी त्वग्दोषार्शोविषकृमीन्। सन्निपातज्वरश्वासमामवायुं च कोपयेत्॥ याम्योऽसृग्वातकफकृच्छीतः स्वादुकषायकः। कषायः पश्चिमो रूक्षो लघुर्नाति विदह्यते॥ वातकृत् कफपित्तघ्नो मूर्च्छादाहभ्रमापहः। स्निग्धः शीतो लघुः सात्म्य उत्तरः षड्रसो मरुत्॥ एशानः कटुरूक्षोष्ण आग्नेयश्चैव मारुतः। अम्लो विदाही नैऋत्यो वायव्यस्तिक्त उच्यते॥ आतपो भ्रमतृड्स्वेददाहमूर्च्छाविवर्णताः। कुर्यात्पित्तास्त्रवह्नींश्च, छाया त्वेतानपोहति॥ तमः कषायकटुकं, ज्योत्स्ना मधुरशीतला। भवति चात्र। रसादिभेदैरिति भेषजानां दिङ्मात्रमुक्तं न यतोऽस्ति किञ्चित्। अनौषधं द्रव्यमिहावगोधो रूपस्य तेषां वनगोचरेभ्यः॥" इति। इत्यौषधवर्गः। अथ मात्रादिप्रकरणम् (सङ्ग्रहे सू.अ.७)- "शूकशिम्बिजपक्कान्नमांसशाकफलाश्रयैः। वर्गैरनैकदेशोऽयं भूयिष्ठमुपयोगवान्॥ निर्दिष्टो रसवीर्याद्यैर्यथास्वं कर्मसाधने। न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा॥ हिताहितत्वेऽप्येकान्तनियमोऽस्मादनिश्चितः। मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिभेदतः॥ ततस्ततो यतो दृष्टास्ते ते भावास्तथा तथा। मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान्॥ निषेव्यमाणं तिलशो विषमप्यमृतायते। हीनातिमात्रमशनं मरुन्निचयकोपनम्॥ भजेते विषरूपत्वं तुल्यांशे मधुसर्पिषी। क्षारोऽम्लरससंयोगे मधुरीभवति क्षणात्॥ उत्तुण्डुक्यास्तिन्दुकेन तिक्ता मधुरायते। हिङ्गुगैरिकसिन्धूत्थं गन्धवर्णरसाधिकम्॥ पूगताम्बूलशङ्खेभ्यो वर्णगन्धरसोद्भवः। कोद्रवो हन्त्यसृक्पित्तं करोत्येव विदाहिभिः॥ कुष्ठं तत्कार्यपि तिलो हन्ति भल्लातकैः सह। गुडः कर्ताऽग्निसादस्य स हिनस्त्य भयादिभिः॥ तृष्यत्यग्नौ समदनं सर्पिरप्युपदिश्यते। जीवनीयमपि क्षीरं विषलेशेन मृत्यवे॥ तुल्ये अपि हतोऽन्योन्यं विषे स्थावरजङ्गमे। सक्तवो वातला रूक्षाः पीतास्ते तर्पयन्तितु॥ विनाऽपि चोपयोगेन मणिमन्त्रादि कार्यकृत्। अद्रकाज्जायते शुण्ठी संस्कारेण लघीयसी॥ लघुभ्योऽपि हि सक्तुभ्यो गुरवः सिद्धपिण्डकाः। भृष्टः क्षुण्णोऽपि पृथुको रक्तशालेर्लघोर्गुरुः॥ शालिः पिष्टो गरीयस्त्वं गोधूमादपि गच्छति। लघुपित्तहरा लाजा व्रीहितो गुरुपित्तलात्॥ सङ्ग्राहिणो

लघोर्मुद्गात् कुल्माषो भेदनो गुरुः। आमं ग्राहितरं तक्रं नागरीकृतमार्द्रकम्॥ गुडात्तोयाच्च सुतरां मूत्रलं गुरु पानकम्। गरीयो गुडदध्युक्तं रसाला चातिशुक्रला॥ दण्डाबिमथनाद्दध्नो गुरुणश्चातिशोफदात्। अनुद्धृतस्नेहमपि तक्रंशोफहरं लघु। सर्पिः स्निग्धतरं हन्ति नार्दितं नवनीतवत्। चक्षुष्योऽपि हिगोधूमस्तैलपक्वस्तु दृष्टिहा। मूलकं दोषजननं सिद्धं तु तद्दोपलम्। उष्णं विषीभवत्येव विषघ्नमपि माक्षिकम्। दुर्भाजनस्था द्राक्षाम्ला दोषला च प्रजायते। श्लक्ष्णशुष्कघनो लेपश्चन्दनस्यापि दाहकृत्॥ त्वग्गतस्योष्मणो रोधाच्छीतकृत्त्वन्यथाऽगुरोः। मेध्यस्तिलः स्पर्शशीतोऽमेध्यं तैलं खलोऽहिमः॥ तस्यैव श्लेष्मकारित्वं न तैलस्य खलस्य वा। दध्नः श्वयथुकारित्वं न तक्रनवनीतयोः॥ भूमिसात्म्यं दधिक्षीरकरीरं मरुवासिषु। क्षारह् प्राच्येषु, मत्स्यास्तु सैन्धवेष्वश्मकेषु तु॥ तैलाम्लं, कन्दमूलादि मलये, कौङ्कणे पुनः। पेया, मन्थ उदीच्येषु, गोधूमोऽवन्तिभूमिषु। बाह्लीका बाह्लवाश्चीनाः शूलिका यवनाः शकाः। मांसगोधूममार्द्वीकशस्त्रवैश्वानरोचिताः॥ देहसात्म्यंघृतं क्षीरं मद्यं मांसं च कस्यचित्। पेया यूषो रसोऽन्यस्य गोधूमोऽन्यस्य शालयः॥ अहितैरपि तेषां च तैरेवोपहितं हितम्। अन्नपानौषधं दोषमात्राकालाद्यपेक्षया॥ सात्म्यं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि। स्रंसनं सत् पयो गव्यं भवति ग्राहि कस्यचित्॥ मन्दाग्निर्भवति प्रायः कफवातोत्तरो हिमे। विषघ्नेनापि पयसा देहेऽहेर्वर्द्धते विषम्॥ स्तूलस्थविरबालादौ वमनादि निषिध्यते। तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठे करोति तु॥ वातहृत्त्वेऽपि मृद्वीकाखर्जूरं कोष्ठवातकृत्। नातिपथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयोदृशाम्॥ दृष्टेः स्पर्शहिमं द्रव्यं श्रोत्रस्योष्णं तु पूजितम्। पयः स्वादु सरं शीतं, विपरीतं ततो दधि॥ कालेन जायते तस्मात् क्षीरवच्च पुनर्घृतम्। पयो दधि च वातघ्नमजातं वातलं तु तत्॥ तक्रं ग्राहि कषायाम्लमम्लमेव तु भेदनम्। धातकीघुदतोयानि कारणं मद्यशुक्तयोः॥ शीते न तु तदाद्यन्ते स्निग्धाम्लवणा हिताः। उदमन्थदिवास्वप्नौ ग्रीष्मादन्यत्र गर्हितौ॥ समयोगेऽपि घर्माद्या वातादिचयहेतवः। ऋतुष्वन्यो रसेष्वन्यो रौक्ष्यस्नेहबलक्रमः॥ रसायनं काकमाची सद्यः, पर्युषिता विषम्। मूलकं दोषजिद्बालं, विपरीतं तु कन्दवत्॥ ज्वरे पेया कषायाश्च सर्पिः क्षीरं विरेचनम्। षडहं युञ्ज्याद्वीक्ष्य दोषबलाबलम्॥ छर्दिहृद्रोगगुल्मार्ते वमनं च चिकित्सिते। निषिद्धमपि निर्दिष्टं बस्तिरर्शसकुष्ठिनोः॥ ज्वरे तुल्यर्तुदोषत्वं प्रमेहे तुल्यदूष्यता। रक्तगुल्मे पुराणत्वं सुखसाध्यात्वहेतवः॥आश्चोतनमभिष्यन्दे युञ्जीतोर्ध्वं दिनत्रयात्। अञ्जनं पक्वदोषस्य

प्रतिश्याये च नावनम्॥ नातिप्रवृद्धे तिमिरे शिरामोक्षो विधीयते। दुष्टास्रसम्भवेऽपीष्टो नास्रपित्ते शिराव्यधः॥ अपथ्यं पथ्यमप्यन्नं निशायं नेत्ररोगिणाम्। अहिताः सक्तवः शुष्क हितास्ते तु प्रमेहिणः। गुल्मिनः क्षीरदध्यादि हपुषादियुतं हितम्। वातलं वातकोपेऽपि वर्षासु मधु शस्यते॥ तदेव मद्यं मद्यस्य विषस्य तु विषान्तरम्। घृतमानूपदेशोत्थं हेमन्ते च बलाधिकम्॥ आलस्यगौरवे रूपं वातजेऽपि ज्वरे पुरः। स्वेदैर्याति शमं दाहः प्रायो लशुनपानजः॥ दिवास्वमाज्जरां याति भुक्तमन्येद्युरद्य न। कोष्ठे रुद्धोऽग्निकृद्वायुर्मेदसाऽर्शोभिरग्निहृत्॥ दुष्पानं दुर्जरं सर्पिर्दीपनं च पयोऽन्यथ। सर्पादिशवकोथेभ्यो वृश्चिकानां समुद्भवः॥ ते तैरेव पुनर्दष्टाः सद्यो जहति जीवितम्। स्वयमेव विषं तीव्रं तान् पुनर्नातिबाधते॥ सर्वाङ्गव्यापि तेशां च शुक्रवत् संस्मृतं विषम्। तन्मांसमुपयोगाय मांसवर्गे च पाथ्यते॥ छर्दिघ्नी माक्षिकाविट् च मक्षिकैव तु वामयेत्। कफे लङ्घनसाध्येऽपि कर्तरि ज्वरगुल्मयोः॥ तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न समं मतम्। सर्वथा दोषजित्तक्रं ग्रहण्यां, दोषकृद्व्रणे॥ पीनसश्वासकासादौ सिद्धमेव प्रशस्यते। इत्येतेऽन्ये च बहवः सूक्ष्मा दुर्लभहेतुकाः॥ धर्मा विचित्रा भावेषु किञ्चित्तेषां निदार्शितम्। दिशाऽनया शेषमपि स्वयमूहेत बुद्धिमान्॥ न शास्त्रमात्रशरणो न चानालोचितागमः।" इति।

सम्प्रति सुखग्रहणधारणार्थं सङ्ग्रहश्लोकमाह-

शूकशिम्बीजपक्वान्नमांसशाकफलौषधैः।
वर्गितैरन्नलेशोयमुक्तो नित्योपयोगिकः॥ १७२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायमष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थानेन्नस्वरूपविज्ञानियो नाम षष्ठोध्यायः॥ ६॥

स०-शूकधान्यादिभिर्वर्गितैः-वर्गीकृतैः, अयमन्नस्य लेशः-एकदशः स्तोकमात्रो, निर्दिष्टः। किम्भूतः? नित्योपयोगो विद्यते यस्य स नित्योपयोगिकः, सदोपयोगवानित्यर्थः। मात्रायोगक्रियादेशकालावस्थादिविशेषाच्चोक्तानामपि द्रव्याणामन्यथात्वं दृष्टम्। यथा- "तिलशो निषेव्यमाणं विषमपि सञ्जायतेमृतसमानम्। भल्लातकः सह तिलैस्तत्कार्यपि कुष्ठमुपहन्ति॥ संस्कारेण लघुभ्यः सक्तुभ्यः सिद्धपिण्डिका गुरवः। मरुवासिषु तु सात्म्यं

दधिपीलुशमीकरीराणाम्॥ घृतदुग्धैर्हेमन्ते मन्दाग्निः कफोत्तरो भवेत्प्रायः। दधिदुग्धं वातघ्नं तद्जातं वातकृद्भवति॥ रेचनमपि च क्षीरं गव्यं सङ्ग्राहि कस्यचिद्भवति।" इति। तस्मादेवमादि स्वबुद्ध्यैवोह्यम्। शास्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवभयात्स्पष्टं कृत्वा नोक्तम्, प्रदेशान्तरेषु युक्त्यैव प्रतिपादितमिति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थानेन्नस्वरूपादिविज्ञानीयोध्यायः षष्ठः॥ ९६॥

आ० र०- अध्यायार्थमुपसंहरति-शूकशिम्बिजेति। अन्नशब्देनाहारोपयोगीनि द्रव्याणि, तेषां लेशः-एकदेशः। उपयोगमर्हति-औपयौगिकः। नित्यं-सर्वकालमौपयोगिको नित्यौपयोगिकः। यस्य तु कादाचित्क उपयोगः स नोक्तः, ग्रन्थविस्तरभयात्। वर्गितैः-वर्गीकृतैः, शूकजादिभिः प्रकरणभेदैरित्यर्थः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
अन्नस्वरूपविज्ञानं सामस्त्येन निरूपितम्॥ ६॥

****

सप्तमोऽध्यायः

अन्नपानस्वरूपं शरीरसन्धारणार्थं प्रागुक्तम्। पथ्यमपि चान्नपानं विषाद्युपहतं रोगाय मृत्यवे वा सम्पद्यते, अतस्तद्रक्षार्थमध्यायोऽयमारभ्यते -

अथातोऽन्नरक्षाध्यायं व्याख्यास्यामः।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

स०-अन्नस्य रक्षा-अन्नरक्षा। सोपदिष्टा यत्राध्याये, सोऽप्युपचारादन्नरक्षेत्युच्यते। यथा, शिशुपालवधः काव्यमिति। शेषं व्याख्यानमत्र पूर्ववत्कार्यम्।

आ० र०- अन्नरेक्षाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति यतः पूर्वयोरध्याययोराहार उक्तः। स चारक्षितो रोगहेतुः अतो रक्षा वक्तव्या। सा चास्मिन्नध्यये, अत एवायमन्नरेक्षाख्यः।

राजा राजगृहासन्ने प्राणाचार्यं निवेशयेत्।

सर्वदा स भवत्येवं सर्वत्र प्रतिजागृविः॥ १॥

स०-राजा-नृपः, प्राणाचार्यं-वैद्यं, राजगृहासन्ने निवेशयेत्-आवासयेत्। एवं सति यो गुणः स्यात्तमाह-सर्वदेत्यादि। सर्वदा-सर्वकालं रात्रिंदिवसमेव, नृपभवनसमीपस्थितः सः-वैद्यः सर्वत्र-अन्नपानशयनमाल्यादौ, प्रतिजागृविः-दत्तावधानो भवति।

आ० र०- अन्नरेक्षा च विषविरूद्धाविधिसेवनशयन सम्भोगेभ्यः। ते च राज्ञः प्रायेण सम्भवन्ति, तेभ्यश्च रक्षा वैद्याधीना। तस्माद्राज्ञो वैद्यसन्निधिं विधत्ते-राजेति। प्राणाचार्यं-वैद्यम्,एवं-सन्निधौ सत्याम्, सः-वैद्यः, सर्वदा-सर्वेषु कालेषु, सर्वत्र-सर्वेषु कार्येषु, प्रतिजागृविः-प्रतिपदार्थं जागरूकः सम्यगवहितो भवति।

ननु, किमेवं क्रियते? इत्याह -

अन्नपानं विषाद्रक्षेद्विशेषेण महीपतेः।

योगक्षेमौ तदायत्तौ धर्माद्या यन्निबन्धनाः॥ २॥

स०-महीपतेः सम्बन्ध्यन्नपानं विषात्-विषसंस्पर्शात्, विशेषेण-अतिशयेन रक्षेत्। अन्नपानमित्युपलक्षणम्। शयनवस्त्रगन्धरत्नमाल्यादीनामपि परिरक्ष्यत्वात्। ननु, किमिति, नृपान्नपानादि विशेषेण रक्षेत् ? इत्याह-योगेत्यादि। योगः-अन्नवस्त्रादिभिः सम्बन्धः। क्षेमः-तेषामन्नादीनां चौराद्युपद्रवरक्षणात्। द्वावप्येतौ तदायत्तौ-नृपायत्तौ स्याताम्। क्षेमशब्दोऽर्धर्चादिः। धर्माद्या इति धर्मार्थकाममोक्षाः। यन्निबन्धनाः-योगक्षेमनिबन्धनाः।

आ० र०- अथ विषरक्ष। वैद्यस्य विषादन्नपानरक्षां विधत्ते-अन्नपानमिति। स इत्यनुवर्तते। विशेषेण-अन्यपदार्थेभ्यः, अन्यनररक्षातो विशेषतो राज्ञः, अन्नपानं रक्षेत्। कुतः? यतः योगक्षेमौ तदायत्तौ,-तस्य-राज्ञोऽधीनौ। अलब्धलाभो-य्प्गः। लब्धपरिपालनं-क्षेमः। कीदृशौ तौ? यन्निबन्धना धर्माद्याः,-धर्मार्थकाममोक्षणां यस्माद्योगक्षेमौ साधनम्,नयोश्च राजा,ततः सोऽतिशयेन विषादिभ्यो रक्षणीयः।

सम्प्रति विषदुष्टस्य भक्तस्य लक्षणमाह-

ओदनो विषवान् सान्द्रो यात्यविस्राव्यतामिव।
चिरेण पच्यते पक्वो भवेत्पर्युषितोपमः॥३॥
मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहमूर्छाप्रसेककृत्।
हीयते वर्णगन्धाद्यैः क्लिद्यते चन्द्रिकाचितः॥४॥

स०-विषवानोदनः सान्द्रो-विलेप्याकारः। तथा, विस्रावयितुं शक्यो-विस्राव्यः, नैवं योऽसौ-अविस्राव्यः, तस्य भावः, अविस्राव्यतामिव याति। चिरेण कालेन पच्यते। पक्वश्च पर्युषितभक्तमुपमा यस्य स पर्युषितोपमो भवेत्, निरूष्मा स्तब्धश्च सद्योऽवतारितोऽपि स्यादित्यर्थः। तस्य च भक्तस्य सम्बन्धी मयूरकण्ठतुल्योष्मा मोहादीन् करोति। मयूरकण्ठेन तुल्यो नानावर्णो मयूरकण्ठतुल्यः, स चासावूष्मा चेति। ऊष्मा-बाष्पः। तथा, असावोदनो वर्णगन्धाद्यैर्हीयते। आदि (द्य) शब्देन रसादीनां ग्रहणम्। क्लिद्यते-प्रक्लिन्नो भवति। तथा, जलमध्यक्षिप्ततैलबिन्दुसदृशैश्चन्द्रिकैराचितो भवति। इति चक्षुरादिभिः परीक्षा।

आ० र०- अथ सविषान्नपानलक्षणम्। तत्र ओदनं लक्षयति-ओदन इति। सान्द्र इवाविस्राव्यतां याति-सद्रवोऽप्यद्रव इव स्रावयितुं न शक्यते। पक्वः पर्युषितोपमो भवेत्-सद्यस्कोऽप्यहोरात्रोषितवन्निरूष्मा स्तब्धश्च स्यात्। मयूरकण्ठतुल्योष्मा-नीलबाष्पः। मोहादिकर्तृत्वमूष्मसम्बन्धात्, साक्षात्सम्बन्धे धोषाणां वक्ष्यमाणत्वात्। मोहो-विचाराशक्तिः,मूर्च्छान्तर्भूतस्यापि तस्य मूर्च्छावसानेऽप्यनुवृत्स्यर्थं पृथग्ग्रहणम्। आद्यशब्दाद्रसादयः। क्लिद्यते-सम्यक् स्रावितोऽपि क्लेदं धत्ते। चन्द्रिकान्वितः-चन्द्रिकैरन्वितोवति, -मयूरपिच्छतुल्यो जलक्षित्पतैलबिन्दुसद्यशो भवति।

व्यञ्जनानां परीक्षामाह-

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामक्काथानि तत्र च।

हीनाऽतिरिक्ता विकृता छाया दृश्येत नैव वा॥५॥

फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः

विच्छिन्नविरसा रागाः खाण्डवाः शाकमामिषम्॥६॥

स०-व्यञ्जनानि-वार्ताकादीनि दधितक्रदाडिमादिसंस्कृतानि, आशु-क्षिप्रं शुष्यन्ति। तथा, ध्यामो-मलिनः क्काथो येषां तान्येवम्। तत्र च-तेषु व्यञ्जनवत्सु क्काथेषु, हीना-भुजादिहीना, अधिका, विकृता-शिरोविरहादिलक्षणविकारोपेता चात्मीया छाया-प्रतिबिम्बं, दृश्यते। नैव वा-कीदृश्यपि छाया न दृश्यते। न चेदमरिष्टम्, सनिमित्तत्वात्। तेष्वेव व्यञ्जनेषु फेनादीनां सम्भवः। तत्रेति प्रकृतव्यञ्जनोपलक्षितेषु सर्वद्रवेष्वेव। विशेषेण पुनर्लवणोल्बणद्रवे फेनमाला। ऊर्ध्वराजीसम्भवं तु रसकादिषु स्वयं दर्शयिष्यति। विच्छिन्नविरसा रागा इति। रागाः-द्राक्षादिकृताः, ऋतुचर्योक्तलक्षणाः विच्छिन्ना विरसाश्च भवन्ति। क्वचिद्रागो दृश्यते क्वचिन्नेति विच्छिन्नत्वम्। क्वचिद्रसो दृश्यते क्वचिन्नेति विरसत्वम्। एवं खाण्डवोऽपि। शाकमामिषं च विच्छिन्नं-स्थाने स्थाने त्रुटितम्, विरसं च।

आ० र०- व्यञ्जनानि लक्षयति-व्यञ्जनानीति। व्यञ्नानि-सूप्यादीनि, आर्द्राण्यप्याशु विषवन्ति शुष्यन्ति-शोषंयाति। ध्यामव्काथानि- म्लिनद्रवाणि बवन्ति। तत्र-तेषु व्काथवत्सु व्यञ्जनेषु, हीनादिका छाया-प्रतिबिम्बं, दृश्यते नैवा दृश्यते। हीना-बिम्बप्रमाणन्यूना। अतिरिक्ताअधिका। विक्ता-तुल्यप्रमाणाप्यन्यजातीया। फेनादीनां व सम्भवः। ऊर्ध्वराजी-उपरिभागे रेखा। सीमन्तो-विच्छेदः। तन्तुः-पिच्छा।

अथ व्यञ्जन विशेषाः। तत्र रागादीन् लक्षयति। विच्छिन्नेति। विच्छिन्नाः- नष्टक्षीरवत् पृथग्भूतघनद्रवभागाः। विरसाः-विकृतरसाः। रागाः खाण्डवाश्च-पानकभेदाः। एवं शाकं पाठादि। आमिषं-मांसम्। तानि सर्वाणि रागखाण्डवादीनि सविषाणि विच्छिन्नविरसानि भवन्ति।

यत्र द्रवे यादृशी राजी सम्भवति, तां विशेषतो दर्शयन्नाह-

नीला राजी रसे, ताम्रा क्षीरे, दधनि दृश्यते।

श्यावाऽऽपीतासिता तक्रे, घृते पानीयसन्निभा॥७॥

मस्तुनि स्यात्कपोताभा, राजी कृष्णा तुषोदके।

काली मद्याम्भसोः, क्षौद्रे हरित्तैलेऽरुणोपमा॥८॥

पाकः फलानामामानां पक्वानां परिकोथनम्।

द्रव्याणामार्द्रशुष्काणां स्यातां म्लानिविवर्णते॥९॥

मृदूनां कठिनानां च भवेत्स्पर्शविपर्ययः।

माल्यस्य स्फुटिताग्रत्वं म्लानिर्गन्धान्तरोद्भवः॥१०॥

ध्याममण्डलता वस्त्रे, शदनं तन्तुपक्ष्मणाम्।

धातुमौक्तिककाष्ठाश्मरत्नादिषु मलाक्तता॥११॥

स्नेहस्पर्शप्रभाहानिः सप्रभत्वं तु मृण्मये।

स०-रसे-मांसरसे विषवति, नीला-नीलवर्णा, राजी दृश्यत इति प्रकृतेन सम्बन्धः। एवं चाग्रेऽपि राजी दृश्यत इति योज्यम्। क्षीरे-क्षीरमध्ये, ताम्रा-ताम्रवर्णा। दधनि-दध्निश्यावा। तक्रे आपीतासिता-आनीलपीता। घृते सलिलनिभा। मस्तुनि कपोताभा। तुषोदके-काञ्जिके, राजी कृष्णा। मद्येऽम्भसि च काली। माक्षिके हरिद्वर्णा। तैलेऽरुणोपमा-ईषल्लोहितवर्णा। उदाहरणमात्रं त्वेतत्, तेन वसागन्धस्य च तैले सम्भवः, द्रवौषधस्य कपिला, इति। तथा, आमानां फलानां पाकः। पक्वानां परिकोथनं-शातनं भवति। आर्द्रशुष्काणां यथा संख्यं म्लानता-शुष्काभासत्वम्, तथा विवर्णता-श्यावत्वादि लक्षणा। मृदूनां कठिनत्वम्, कठिनानां मृदुत्वम्, अयं स्पर्शविपर्ययः। माल्यस्य-पुष्पस्य, स्फुटितं-विशीर्णं, अग्रं-प्रान्तो यस्य तत्स्फुटिताग्रम्, तस्य भावस्तत्त्वम्। तथा, म्लान्युद्भवो-म्लानता, गन्धान्तरोद्भवः-स्वगन्धनाशोऽन्यगन्धसम्भवश्च। ध्यामानि-मलिनानि, मण्डलानि-वृत्तानि, तेषां भावो ध्याममण्डलता, वस्त्रे-आस्तरणप्रावरणादिरूपे स्यात्। शदनं-शातः पातः स्यात्। केषाम् ? तन्तुपक्ष्मणाम्,-तन्तूनां-सूत्राणां पक्ष्मणां च पार्श्ववर्तिनां, वस्त्रसम्बन्धिनामेव। धातुः-सुवर्णादिः मौक्तिकं-मुक्ता, काष्ठं-दारु, अश्मा-पाषाणः, रत्नानि-वज्रमरकतादीनि, आदिशब्देन शङ्खशुक्त्यादिपरिग्रहः, तेषु मलाक्तता-पङ्कमलोपदिग्धता। स्नेहहानिः-तेषामेव धात्वादीनां स्नेहस्य व्यपगमः। एवं स्पर्शप्रभाहानिः। मृण्मये तु भाण्डे सविषे निष्प्रभेऽपि सप्रभत्वम्।

आ० र०- मांसरसादीन् राजीविशेषेण लक्षयति-नीलेति। रसे-मांसरसे, नीलवर्णा रजी-रेखा। क्षीरे ताम्रा। दन्धि स्यावा-कपिशा। तक्रे पीताऽसिता-गौरश्यामा। घृते पानीयसन्निभा-उदकवर्णा। मद्येऽम्भसि च काली-कृष्णा। क्षौद्रे हरित्-मरकतवर्णा। तैले अरुणोपमा।

फलानि लक्षयति-पाक इति। अपक्कानां फलानां विषदुष्टानां पाक उपजायते, प्क्वेनां परिकोथनं-पूतीभावः।

आर्द्रशुष्काणि लक्षयै-द्रव्याणामिति। आर्द्राणां द्रव्याणां म्लानिः-किञ्चिच्छुष्कत्वम्, शुष्कानां विवर्णआ-विकृतवर्णत्वम्।

मृदुकठिनानि लक्षयति-मृदूनामिति। स्पर्शविपर्ययः-मृदूनां काठिन्यं कठिनानां मृदुत्वम्।

माल्यं लक्षौयति-माल्यस्येति। माल्यस्य-पुष्पस्य, अग्रभागेषु शीर्णत्वम्।

वस्त्रं लक्षयति-ध्याममण्डलतेति। ध्याममण्डलता-मलिनमण्डलोत्पत्तिः। तन्तूनां पक्ष्माणि-सूक्ष्मावयवाः,तेषां शदनं-शातः।

धात्वादीन् लक्शयति-धातुमौक्तिकेति। धातवः-सुवर्णादयः। रत्नं-माणिक्यादि। आदिशब्देन शङ्खशुक्त्यादयः। मलाक्तता-मलिनछैत्वम्। स्नेहादीनां च हानिः,- स्निग्धानां स्नेहस्य, शीतादीनां स्पर्शस्य, तेजस्विनां प्रभायाः।

मृण्मयं लक्षयति-सप्रभत्वमिति। सप्रभत्वं-निष्प्रभस्यापु प्रभोत्पत्तिः।

इदानीं यो विषं ददाति, तस्य लक्षणमाह-

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः॥१२॥
स्वेदवेपथुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते।

स०-विषं ददातीति-विषदो नरः, श्यावं-श्यामं शुष्कमास्यंमुखं, यस्यासौ श्यावशुष्कास्यः,-श्यामशुष्कवदनः। किं करोति? विलक्षो वीक्षते दिशः, -दिश इति समन्तादित्यर्थः, विलक्ष इति लज्जावान्, वीक्षते-अवलोकयति। किञ्च, स्वदोषशङ्कया स्वेदवान्, वेपथुमान्, त्रस्तः-शरीरेण जातकम्पत्वात्, भीतः-चित्तेन सोद्वेगतयोपलक्ष्यमाणत्वात्। स्तम्भकुड्यादिभिरात्मानमन्तर्धापयितुमिच्छन्नितस्ततो गच्छंश्च स्खलितगतिर्भवति, तत आह-स्खलति। पुनःपुनश्च जृम्भां करोति, तेनाह जृम्भते। उपलक्षणं चेदं तत्तत्कालभाविनीनां क्रियाणाम्। तद्यथा (सङ्ग्रहे सू.अ.८)-"अस्थानहासी, पृष्टोऽसम्बद्धमुत्तरं ददाति नैव वा ददाति, विवक्षुर्मुह्यति, अङ्गुलीः स्फोटयति, शिरः कण्डूयते, ओष्ठौ लेढि, भुवं विलिखति, क्रियासु त्वरते, विपरीतमाचरति, स्वभूमौ च नावतिष्ठते।" इति।

आ० र०- विषप्रयोक्तारं लक्षयति-विषद इति। विलक्षः-चलदृष्टिः। दिशो वीक्षते-इतस्ततोऽवलोकयति। त्रस्तः-उद्विग्नः। भीतः-चकितः। विषदलक्षणं तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रश्नार्थम्।

इदानीं सविषयस्याग्निप्रक्षेपणादिकमुपदिशन्नाह-

प्राप्यान्नं सविषं त्वग्निरेकावर्तः स्फुटत्यति॥१३॥

शिखिकण्ठाभधूमार्चिरनर्चिर्वोग्रगन्धवान्।

स०-सविषमन्नं प्राप्याऽग्निः स्फुटत्यति-चटचटायते, अतिशयेनेत्यर्थः। एकावर्त इति एक एवावर्तो यस्य, संहतसर्वज्वालत्वादसावेकावर्तः। शिखिकण्ठाभधूमार्चिः,-शिखी-मयूरः, तस्य कण्ठः-इन्द्रायुधवदनेकवर्णः, तस्येवाभा ययोर्धूमार्चिषोस्ते शिखिकण्ठाभे, ते तादृशे धूमार्चिषी यस्याग्नेरसौ शिखिकण्ठाभधूमर्चिः इन्द्रायुधवदनेकवर्णधूमज्वाल इति यावत्। अनर्चिर्वा-अज्वाल इति वा। उग्रगन्धवानिति कुणपगन्धवान्। निदर्शनं चेदम्। धूमोऽप्यस्य प्रसेकरोमहर्षशिरोवेदनापीनसदृष्ट्या कुलता अप्युत्पादयति।

आ० र०- अथाग्निक्षेपादिना सविषान्नलक्षणम्। तत्राग्निप्रपेणाह-प्राप्यान्नमिति। एकावर्तः-वामत एव दक्षिणत एव वा चलितज्वालः। स्फुटत्यति-भृशं चटचटायते। शिखिकण्टभधूमार्चिः-नीलधूमो नीलज्वालश्च। अनर्चिर्वाअनुत्पन्नज्वालो वा।

स्नेहलवणयोगादप्यग्निरेवं स्यात्, अतः पक्षिमृगैरपि परीक्षाप्रकारान्तरं दर्शयन्नाह-

म्रीयन्ते मक्षिकाः प्राश्य काकः क्षामस्वरो भवेत्॥ १४॥

उत्क्रोशन्ति च दृष्ट्वैतच्छुकदात्यूहसारिकाः।

हंसः प्रस्खलति, ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते॥ १५॥

चकोरस्याऽक्षिवैराग्यं, क्रौञ्चस्य स्यान्मदोदयः।

कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाका जहत्यसून्॥ १६॥

उद्वेगं याति मार्जारः शकृन्मुञ्चति वानरः

हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा मन्दतेजो भवेद्विषम्॥ १७॥

इत्यन्नं विषवज्ज्ञात्वा त्यजेदेवं प्रयत्नतः।

यथा तेन विपद्येरन्नपि न क्षुद्रजन्तवः॥ १८॥

स०-सविषमन्नमित्यनुवर्तते। मक्षिकाः सविषमन्नं प्राप्यम्रियन्ते-मक्षिकाः सविषेऽन्ने न निलीयन्ते, निलीनास्तु सद्यो विपद्यन्ते। विषदुष्टाहारात् काकः क्षामस्वरो भवेत्। उत्क्रोशन्ति-उच्चैः कूजन्ति, दर्शनादेव शुकदात्यूहसारिकाः। विषदर्शनमात्रादेव च हंसगतिः स्खलति। ग्लानिर्जीवञ्जीवस्य जायते। उपलक्षणं चेदम्। मरणमपि कस्यचिन्न ग्लानिरेव, एवं जीवञ्जीवकस्य। चकोरस्य अक्षिविरक्तता। 'दृष्ट्वैतत्' इति सर्वत्र योजनीयम्। क्रौञ्चस्य मदोदयो-मदोत्पत्तिः स्यात्। कपोतपरभृद्दक्षचक्रवाकास्त्यजन्त्यसून्-प्राणान्विमुञ्चन्ति, चात्यर्थं मरणदुःखाभ्याहताः। उद्विजतेऽत्यर्थं मार्जारः। वानरस्तु शकृत्पुरीषं मुञ्चति। उपलक्षणं चेदम्। पृष्ठतोमुखो रोदिति च। तथा, हृष्येन्मयूरस्तद्दृष्ट्वा। तदिति सविषान्नपरामर्शः। दृष्ट्वेत्यनुवर्तमानेऽपि पुनर्दृष्ट्वेति वचनं सर्वत्र मध्ये सम्प्रत्ययार्थम्, आद्यन्ताभ्यं गृहीतत्वात्। विषं चास्य दर्शनादेव मन्दतेजस्कं भवति। इति-एवं पूर्वोक्ताभिः परीक्षाभिः, अन्नं-भक्तादि, विषवत्-विषसंसृष्टं, ज्ञात्वा त्यजेदेतत्। कथम्? प्रयत्नतः-प्रयत्नेन। तमेव प्रयत्नं दर्शयन्नाह-यथा-येन प्रकारेण त्यज्यमानेन, क्षुद्रजन्तवो-मक्षिकादयोऽपि, तेन-विषेण, न विपद्येरन् न नश्येयुः तथा त्यजेत्। क्षुद्रजन्तवोऽपि किं पुनर्महान्तः, इत्यपि शब्दार्थः।

आ० र०- मक्षिकादिप्रासनेन सविषं सूचयति-त्रियन्तैति। ग्रोश्य-सविषमन्नं भुक्त्वा, काकः क्षामस्वरः-कृशस्वरो बवेत्।

शुकादिदर्शनेन लक्षयति-उत्क्रोशन्तीति। शुकादयो सविषान्नदर्शनेन उत्क्रोशन्ति-उच्चैः शब्दं कुर्वन्ति। दात्यूहः-अन्धकाकः। एतत्-सविषमन्नम्। अक्षिवैराग्यं-नेत्ररागापगमः। कपोतादयः प्राणांस्त्यजन्ति। परभृत्-कोकिलः। दक्षः-कुक्कुटः। मयूरो हृष्येत्-हर्षं प्रान्पोति।

मयूरन्य विषन्धत्वं दर्शयति-तद्दृष्टचेति। तद्दृष्टचा-मयूरावलाकनेन। मन्दतेजः-अल्पप्रभावम्।

सविषान्नस्य यागप्रकारं दर्शयति-इत्यान्नमिति। यथा तेन-सविषान्नेन,क्षुद्रजन्तवोऽपि न विपद्येरन्-न ग्रियेरन्, एवं त्यजेत्।

स्पृष्टे तु कण्डूदाहोषाज्वरार्तिस्फोटसुप्तयः।
नखरोमच्युतिः शोफः सेकाद्या विषनाशनाः॥१९॥
शस्तास्तत्र प्रलेपाश्च सेव्यचन्दनपद्मकैः।
ससोमवल्कतालीसपत्रकुष्ठामृतानतैः॥२०॥

स०-सविषेऽन्ने मुखहस्तादिभिस्तु स्पृष्टे सति कण्ड्वादयः शोफान्ताः स्युः। ऊषा-प्रादेशिको दाहः। सर्वदाहस्तु-दाहः अर्तिः-शूलम्। सुप्तिः-अङ्गस्याचैतन्यम्। नखरोमच्युतिः-नखशातो रोमशातः। ननु, नखशातः केवलं वातरोगेषु पठितः। विषे च सन्निपातकोप उक्तः। तत्कथमेतत्? उच्यते। जात्यन्तरभूत एवायं विषनिमित्त इत्यदोषः। तत्र-तेषु विषस्पर्शजेषु कण्ड्वादिरोगेषु, सेकाद्याः शस्ताः, यतो विषनाशनाः। प्रलेपाश्च हिताः। कैः? इत्याह-सेव्यादिभिः।

आ० र०- सविषान्नस्पर्शजान् रोगानाह-स्पृष्टे त्विति। अग्निना दह्यमानस्येव दुःखं-दाहः,क्षारेणेव-ऊषा। अर्तिः-शूलम्। स्फोटाः-पिटिकाः। सुप्तिः_स्पर्शाज्ञानम्।

कण्ड्वादीनामौषधमाह-सिकाद्या इति। सेकः-परिषेकः। आद्यशब्दादभ्यङ्गावगाहादयः। विषानाशनाः-विषन्धाः,विषतन्त्रे वक्ष्यमाणाः। सेव्यादिभिः प्रलेपाः। सेव्यं-उशीरम्।

पद्मकः-पद्मकाष्ठम्। सोमवल्कः-कट्फलः। तालीसपत्रं-प्रसिद्धम्। अमृता-गुडूची। नतं-तगरम्।

लाला जिह्वोष्ठयोर्जाड्यमूषा चिमिचिमायनम्।
दन्तहर्षो रसाज्ञत्वं हनुस्तम्भश्च वक्त्रगे॥२१॥
सेव्याद्यैस्तत्र गण्डूषाः सर्वं च विषजिद्धितम्।

स०-वक्त्रगे-मुखप्राप्ते, लाला भवति। जिह्वोष्ठयोर्जाड्यं भवति, ऊषादयश्च स्युः। रसाज्ञत्वं-जिह्वा रसं न चेतयत इत्यर्थः। हन्वोः स्तम्भश्च स्यात्। तत्र सेव्याद्यैः-पूर्वोक्तैः, गण्डूषा हिताः। सर्वं च-अन्यदपि, यद्विषं जयति तद्धितम्।

आ० र०- सविषान्नभक्षणजान् रोगानाह-लालेति। लाला-श्लेष्मतन्तुस्रावः। जिह्वौष्ठयोर्जाडचं-स्तम्भः। मुखे चिमिचिमायनं-सर्वत्र मुखे सर्षपलिप्तस्येव दुःखम्। दन्तहर्षो-दन्तरोगविशेषः।

लालादीनामौषधमाह-सेव्याद्यैरिति। सेव्याद्यैः-पूर्वोक्तैः। सर्वं विषिजित् विषतन्त्रोक्तं प्रतिसारणप्रलेपादिकम्।

आमाशयगते स्वेदमूर्च्छाध्मानमदभ्रमाः॥२२॥
रोमहर्षो वमिर्दाहश्चक्षुर्हृदयरोधनम्।
बिन्दुभिश्चाचयोऽङ्गानां, पक्वाशयगते पुनः॥२३॥
अनेकवर्णं वमति मूत्रयत्यतिसार्यते।
तन्द्रा कृशत्वं पाण्डुत्वमुदरं बलसङ्क्षयः॥२४॥
तयोर्वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीं गुडम्।
सिन्दुवारितनिष्पावबाष्पिकाशतपर्विकाः॥२५॥
तण्डुलीयकमूलानि कुक्कुटाण्डमवल्गुजम्।
नावनाञ्जनपानेषु योजयेद्विषशान्तये॥२६॥

स०-विषान्ने आमाशयं प्राप्ते स्वेदादयः स्युः। अक्षिहृदययोः रोधनं-स्तम्भः। बिन्दुभिः-नानावर्णैः, अङ्गानामाचयः-समन्ताच्चयनम्। पक्वाशयगते तु विषेऽनेकवर्णं वमति,

मूत्रयति, अतिसार्यते, तन्द्रादयश्च भवन्ति। तयोः-आमपक्वाशयगतयोर्विषयोः, वर्तमानस्य पुंसो यथायोगं वान्तविरिक्तस्य हरिद्रे कटभीत्यादिकमौषधं नावनादिषु योजयेत्। तत्र मदनफलालाबुकुम्बीकोशातकीफलैर्मधुयुक्तैर्निष्पावाम्बुयुक्तैर्वमनम्। वान्तस्य स्नेहयित्वा विरेचनम्। पक्वाशयगते त्ववमितस्यैव नीलिनीफलयुक्तेन घृतेन विरेचनमेव।

आ० र०- सविषान्नामाशयप्रत्पिजान् रोगानाह-आमाशयगत इति। चक्षुर्हृदयरोधनं-नेत्रयोर्मनसश्च क्रियाप्रति बन्धः। बिन्दुभिरङ्गानामाचयः-जलबिन्द्वाकारस्फोटव्यात्पाङ्गत्वम्।

सविषान्नपव्काशयप्रत्पिजान् रोगानाह-पव्कशयगत इति। पाण्डुत्वं-शुल्कत्वम्। उअदरं_उअदराख्यो रोगः।

आमपव्काशयविकाशयविकारयोरौषधमाह-तयोरिति। वान्तविरिक्तिस्येति क्रमाद्योज्यम्। आमाशयविकारेषु वान्तस्य। पव्काशयविकारेषु विरिक्तस्य। हरिद्रादीनि नावनादिषु योजयेत्। हरिद्रे-हरिद्राद्वयं निशा दार्वीच। अटभी-गिरिकर्णका। सिन्दुवारितो-निर्गुण्डी। निष्पावो-वल्लः। बाष्पिका-हिङ्गुपत्री। शतपर्विका-वचा। कुक्कुटस्य पक्षिणोऽण्डम्। अवल्गुजो-बाकूची। आहारं विनापि प्रयुक्तस्य विषस्य शान्त्यर्थमयं योगः स्यादिति "विषशान्तये" इत्युक्तम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ८)-"ईश्वराणां वसुमतां विशेषेण तु बूभुजां प्रायेण मित्रेभ्योऽप्यमित्रा भूयांसो भवन्ति। ततस्तत्प्रयुक्ताः समासन्नवर्तिनोऽन्नपानादिषु विषं प्रयच्छन्ति, स्त्रियश्च तत्प्रणिधिप्रयुक्ताः सौभाग्यलोभेन। तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धमात्पमास्तिकमार्यमार्यपरिग्रहं दक्ष द्क्षिणं निभृतं शुचिमनुद्धतमनलसमव्यसनमनहङ्कतमकोपनमसाहसिकं वाक्यार्थावबोधकुशलं निष्णातमष्टाङ्गे यथाम्नायमायुर्वेदे सिविहितयोगक्षेमं सन्निहितागदादियोगं सात्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृह्णीत। तममानाभ्यां यथाम्नायं सम्प्रदायानतिक्रमेण कालेऽनुकालं गुरुमिव शिष्यः पितरमिव पुत्रः पूजयेत्। प्रतिकूलमपि च तद्वचः साम्प्रतमिति मन्येत। न हि भद्रोऽपि गजपतिर्निरङ्कशः श्लघनीयो जनस्य। तस्मात्तदयत्तमाहारविहारं प्रति चात्मनः कुर्यात्। उपात्तमपि खलु जीवितमुपायबलेन स्वसमयमधितिष्ठति। अपि च बहुपरिग्रहा नरपतयः। सन्ति चाशुकारिणः शूलसत्र्यासादयः। प्रतिक्षणं प्रत्यवेक्षणीयावस्थाश्च रोगिणो, विशेषेण राजानः। ते हि प्रमादपरिगता दुःखाहिष्णवः स्वयमप्यपथ्यरुचयः सन्निहिताहितप्रियवचनप्रायपरिवाराश्च। तस्माद्भिषजो राजा राजगृहासन्ने सन्निवेशनं कारयेत्।

तथा हि स सर्वोपकरणेषु नृपतिशरीरिपयोगिष्वपरोक्षवृत्तिर्भवाति। स सम्यक्सम्पन्नमन्नं सुपरीक्षितं विशुद्धमग्नयादिषु प्रागुपनीतं शिखिना दृष्टमभिप्रोक्षितं प्रोक्षणैः पुरः स्थितो राजानं हस्तबद्धौषधिरत्नं भोजयेत्। भुञ्जानस्य चास्य दुन्दुभीनगणमौषधगन्धो रूक्षता जिह्वादन्तौष्ठमांसशोफश्च। तत्र प्रच्छाय धातकीपुश्पजाम्बवास्थिहरीतकीचूर्णैः सेक्षोद्रैः सत्पच्छदकल्केन वा प्रतिसारणं कुर्यात्। दाडिमकरमर्दकभव्याम्रातककोलबदररसक्षौद्रयुक्तं गण्डूषम्। अनेन जिह्वानिर्लेखनकवलगण्डूषा व्याख्याताः। अञ्जनप्रयुक्तेऽश्रूपदेहदाहरागवेदना दृष्टिविभ्रमा भवन्त्यान्ध्यं च। तत्र सर्पि ष्पानं योज्यम्। श्रृतेन पयसा सत्पत्त्वः पिप्पलीर्भावयेत्। ततस्तकल्केन सर्पिर्विपध्कं नेत्रतर्पणम्। कपित्थमेषश्रृङ्गीभल्लातकानां पुश्पैर्वरणनिर्यासेन चाञ्जनम्। बृहतीशिरीषबी जप्रपौण्डरीकनागबलाचूर्णं सत्पत्त्वो मधुना भावयेत्। तच्चस्त्रूञ्जनसुवर्णचूर्णचूर्णयुक्तमञ्जनम्। नस्यधूमप्रयुक्ते शिरिरुक्कफास्त्रावः खेभ्यो रुधिरागमनमिन्द्रियवैकृतं च। तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीमदयन्तिकाकल्कक्षीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पानेच विदध्यात्। मदयन्तिका-मल्लिका। अभ्यङ्गप्रयुक्ते त्वग्दाहस्वेदपाकस्फोटावदरणानि। तत्र शीताम्बुपरिपिक्तस्य चन्दनतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रिकाऽमृतासोभवल्लीश्वेतापद्मकालीयकै-रनुलेपनम्। वेणुपत्रिका-बाष्पिका। एतान्येव च सकपित्थरसगोमूत्राणि पानम्। गिरिकर्णिकाश्वेआमूलप्रियङ्गुसारिवामधुकसर्पसुगन्धामृगैर्वारुमूलानि शेलुक्काथपिष्टानि प्रलेपः। अनेनोद्वर्तनोद्धर्षणपरिषेकानुलेपनभूषणयनशय्यास्तरणवस्त्रकवचपादुको-पानत्पादपीठा व्याख्याताः। विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारेऽश्वगन्धापामार्ग-किणिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तसंयुक्तैः प्रदेहः। पादपीठकृते श्लेष्मातकसर्पसुगन्धाकल्को मधुयुक्तः। छत्रप्रयुक्ते स्फोटानां क्षिप्रपाकानां पक्वजाम्बवप्रकाशानां प्रादुर्भावः। तत्र मधुकपाटलाकपाटलाकसेरुकरोध्राञ्जनकुष्ठसर्पसुगन्धाखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तप्रयुक्तैः सर्व गात्रप्रदेहः। अनेन चामरव्यजने व्याख्याते। शिरोऽभ्यङ्गप्रयुक्ते वेदनारन्थिजन्म केशच्यवनं च। तत्र श्यामापालिन्दीतन्दुलीयकचूर्णधृतर्क्षपित्तैः सुभाविता कृष्णा मृत्प्रलेपः गोमयमालतीमूषिकपर्ण्यन्यतमरसः कल्को वाऽगारधूमो वा। श्लेष्मातकरत्वक्पाटलाशिरीषमधूकहरिद्राद्वयैरजाक्षीरालोडितैः परिपेकः। अनेन शिरःस्त्रानस्त्रपनोदकङ्कतकस्त्रगुष्णीषा व्याख्याताः। कर्णपूरणप्रयुक्ते शोफशूलपाकाः

श्रोत्रवैगुण्यं च। तत्र बहुपत्रास्वरसो घृतक्षौद्रयुक्तः कर्णपूरणम्, सोमवल्कलरसो वा सुशीतः। मुखालेपप्रयुक्ते मुखस्य स्यावता पद्मकण्टकाश्च भवन्त्यभ्यङ्गजाश्च विकाराः। तत्र मधुकपय स्याबन्धुजीवफञ्जीपुनर्नवाचन्दनैः सधृतैर्लेपो मधुसर्पिषोः पानं च। सविषपुश्पाघ्राणात् शिरोनासाव्यथा साश्रुनेत्रता गन्धाज्ञानं च। तत्रानन्तरोक्तो विधिर्बाष्पोद्गतश्चेति। भवति चात्र। फलमूलच्छदादीनां दद्यात्प्रक्षालनोदकम्। भाजनव्यञ्जनानां च तथा कुर्यादतन्दितः॥ घ्रेयाणि द्रापयित्वा तु स्पृश्यान् संस्पृस्य तानपि। प्रतीवापं ततो दत्वा प्रतीक्ष्यैवैकनाडिकाम्॥ ततो विज्ञाय शिद्धिं च भाजनस्योदकस्य च। आहारमुपयुञ्जीत यथावद्बसिधापिः॥ मन्दं तीक्ष्णविषाभ्यासे विषमुतीर्यते भृशम्। तस्मात्तीक्ष्णविषं हस्ते बन्धीयात्कुशलो भिषक्॥ विषसन्धारणं धन्यं रक्षोन्धं प्रीतिवर्द्धनः। अपि च। सापिधानघटीमूटफलकस्यापितौषधम्। प्रागुदीव्योर्दिशोर्गुत्पं भैषज्यागारमिष्यते॥ धठ्चादीनि-मृत्तृणकाष्ठमयानि। उच्चैः प्रशस्तदिग्देशं बहुवातायनं महत्। महानसं सुसंमृष्टं विश्वास्यजनसेवितम्॥ सद्बाःस्थाधिष्ठतद्वारं कक्ष्यावत्सवितानकम्। सुधौतदृढकुम्भादि परिशुद्वजलेन्धनम्॥ स्वकर्मकुशला दक्षाः सूदास्तत्राप्रमादिनः। क्लृप्तकेशनखाः पित्र्या रज्ञः कृत्यैरङ्गताः॥ तेषामधिपतिर्विप्रः कुलजः सिपरीक्षितः। संविभक्तश्च भक्तश्च शुचिर्वैद्यवशानुगः॥ संविभक्तः-उदासीनः। सर्वेऽपि भूभृदासन्नाः शस्ताः सततमूहशाः। मिथोविग्रहसङ्घातरहिता भूभृते हिताः॥ तान् वैद्यो गुणवानेको मनसा प्रतिजागृयात्। भूभृद्देहोपकरणसंरक्षणसमुद्यतः॥ अथाभ्यमित्रं व्रजतो जिगीषोवैद्यः सुसजौषधशस्त्रयन्त्रः। तुङ्गध्वजाख्यातनिवासभूमिर्युद्धागतं योधजनं चिकित्सेत्॥ पन्थानमुदकं छायां भक्तं यवसमिन्धनम्। दूषयन्त्यरयो यस्मात्तद्विद्याच्छोधयेत च। प्रस्थानं वा निवेशं वा नाविज्ञाय प्रयोजयेत्। भूवारितृणकाष्ठाश्ममार्गन् मार्गवनस्पतीन्॥ विषेणोपहता भूमिः क्वचिद्दग्धेवलक्ष्यते। प्रम्लानतृणगुल्मादिर्मृतकीटसरीसृपा॥ विशीर्यन्ते सुरनखा दाहकण्डूरुजान्विताः। छर्दिर्मूर्च्छा जरो मोहः शोरोदुःखं च जायते॥ तत्र सौभाञ्जनान्मूलं वल्लीं सोममुशीरकम्। मातुलुङ्गरसं हिङ्गु पाययेद्दधिमात्रया॥ वल्लीप्रियङ्गु। मूत्राण्यजाविहस्तिभ्यो मांसानि रुधिराणि च। सर्वगन्धैः समायोज्य पचेत्पक्वे च निक्षिपेत्॥ सोमराजीं सुनन्दाख्यां सरलां गन्धनाकुलीम्। चारटीं त्रायमाणां च प्रोक्षयेत्तेन तां भुवम्॥ सुनन्दाख्या-गोरोचना। चारटी-पद्मचारिणी। सविषं विरसं तोयं कोविष्णं राजिभीश्चितम्। फेनिलं गुरु विच्छिन्नं

खगैरनभिनन्दितम्॥ मृताकुलितमत्स्यं च स्पर्शात्तच्छोफकण्डुमत्। ओदनः साधितस्तेन भुक्तमात्रो विदह्याए॥ विदग्धः पच्यते कृच्छ्रात्पक्वो मूर्च्छाज्वरप्रदः। दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतकर्बुरलोहितम्॥ तत्र शिग्र्वादिमगदं भूमिदोषोदितं पिबेत्। अजशृङ्गीं विशालाख्यां विषघ्नीमुत्तमारणीम्॥ फणिज्जकं प्रतिविषां दग्ध्वा तद्भस्म गालयेत्। बहुशो गालितं तच्च पाचयेत्तत्र च क्षिपेत्॥ कल्कयेत्वा प्रतीवापं सरलां रजनीद्वयम्। एलामुदीच्यं मञ्जिष्ठां सुनन्दां बाकुचीमपि॥ पात्यन्ते बिन्दवस्तस्माद्यत्र नन्निर्विषीभवेत्॥ पाटलापारिभद्राश्वकर्णस्यामाक शिग्रुकान्॥ कलशान्तर्गतान् दग्ध्वा प्रक्षिपेत्सविषेऽम्भसि। शिते धर्मो हिमश्चोष्णे मारुतो विषसंयुतः॥ भ्रममूर्च्छादिशीते धर्मो हिमश्चीष्णे मारुतो विषसंयुतः॥ भ्रममूर्च्छादिकारी च शिग्र्वादिस्तत्र चेष्यते। देवदारुनतानन्तामधुकाञ्जनगैरिकम्॥ वज्रकन्दं लतां रोध्रं विकिरेत् श्लक्ष्णचूर्णितम्। वृक्षाग्रेषु पताकासु दूष्येषु सुमहत्सु च॥ सर्वतश्चूर्ण दुस्म्स्पर्कान्निर्विषो जायतेऽनिलः। विकृता भवति च्छाया पादपे विषदूषिते॥ निर्गन्धमतिगन्धं वा तत्पुष्पं हृच्छिरोरुजम्। कुर्यात्, फलपलाशादि कण्डूआकातिसारकृत्॥ भूमि मुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र शस्यते। न च कन्यामविदितां सम्स्पृशेदपरीक्षिताम्॥ विविधान् कुर्वते योगान् कुशलाः खलु मानवाः। आजन्मविषसंयोगात्कन्या विषमयी कृता॥ स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्त्वेतत्परीक्षणम्। तद्धस्तकेशांस्पर्शान्म्लायते पुष्पपल्लवैः॥ शय्यायां मत्कुणैर्वस्त्रे यूकाभिः स्नानवारिणि। जन्तुभीर्म्रियते ज्ञात्वा तामेवं दूरतस्त्यजेत्॥ नाप्रोक्षितं नाविदितं भिषजा नानविक्षितम्। नाप्राशितं च सूदाद्यैः किञ्चिदाहारयेन्नृपः॥ धन्यं सर्वार्थसिद्धाख्यं पात्मरक्षोविषापहम्। परं चक्षुष्यपुनर्वसुहस्तचित्रामृगशिरः श्रवणरेवईशतभिषक्प्राजापत्यो-त्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवत्योषधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते सिन्धुस्त्रोतः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं गन्धवर्णच्छेदैर्नीलित्पलाभमञ्जनमाहरे त्। तस्याष्टौ भागाः, कनकरजतोदुम्बराणामेकैको भागः, तत्सर्वं मूषायां प्रक्षीप्य, बिलिमङ्गलपूर्वकमग्निमुपसमाधाय, खदिरकदरधवस्यन्दनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा प्रज्वालयेत्। ततश्चार्यावलोकितेश्वरमार्यतारां ब्रह्मादक्षाश्विरुद्रेन्द्रात्यसोमवरुणवैश्वानरवायुविष्णुजनकभरद्वाज्धन्वन्तरिसुश्रुतभवसुकन्यास्क न्दच्यवनवैनतेयानन्याश्च यथाविध्युक्तदेवताः सुमनोऽक्षतलाजास्वस्तिकसंयाव-निस्तुषयवसंस्कृतगुडधृतमिश्रपायसैरर्चयित्वा, वृद्धवैद्य-ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो

महतीभिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा, तस्मिन्नग्नौ तदञ्जनं ध्मातं ध्मातमावर्त्य पृथक्पृथङ्गिषेचयेत्। गोशकृद्रसमूत्रघृतदधिक्षौद्रवसामज्जतैलमद्यसर्वगन्धाम्बु-शर्करोदकेक्षुरसेषु, तथा हरीतक्यामलकबिभीतककास्मर्यमृद्वीका शृङ्गाटककसेरुकोत्पलनलिनसौगन्धिक-मृणालिकाक्काथेषु, तथालावकपिञ्जलैणशशहरिण-कुलीररसेषु, तथा मधुकचन्दनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमञ्जिष्ठानन्तागैरिककुङ्कुमोदकेषु। कालानुसार्यं-शैलेयम्। ततः शुक्ले वाससि बद्ध्वा द्वादशरात्रमान्तरिक्षेऽम्भसि वासयेत्। तत्श्छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवालकालानुसार्यप्रतीवापं पुनरपि बलिमङ्गलपूर्वकमहरवाससा कन्यया दृषदि पेषयित्वा सुवर्णरजतताम्रशङ्खशैलद्विरदरनगवलवैडूर्यस्फटिकमेषशृङ्गचसनसा-रान्यतमघटितायामञ्जनिकायां निधापयी। गवलं-माहिषं शृङ्गम्। अथ पुनरपि पूर्ववत्कृतस्वस्त्ययनं सावित्रेण कर्मणाऽथर्वविद्द्विजन्मना विधिवत् तदभिसंस्कुर्यात्। ततो गजस्कन्धमारोप्य पाण्डुरच्छत्रचामरवालव्यजनैरनुगतं तथा शङ्खदुन्दुभिस्वनैर्द्विजातिवरप्रयुक्तैश्च धेदवादमिश्रैः पुण्याहधोषैः कृतपुरुपोहारं वैद्यगृहान्नायकगृहमनुप्रवेशयेत्। अनन्तरं च तेन विदेहाधिपोपदिष्टेन सर्वार्थेषु सिद्धेनाञ्जनेन यथोक्तानामेवाञ्जनभाजनद्रव्यामन्यत शलाकया गोब्राह्मणपूजापूर्वकं शुचिः सनियमो भूत्वा धारिणीमिमां वुद्यामधीयानः पूर्वमक्षि दक्षिणमञ्जयेत्। नश्चक्षुःपरिशोधनराजाय तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय। तद्याथा ओंचक्षुः प्रज्ञानचक्षुर्विज्ञानत्वक्षुर्विशोधय स्वाहा। तत्ः परं तामेव धारिणीमनुसंस्मरत् सायंप्रतः प्रत्यहमेतेत्परमं पवित्रमारोग्यकरमूर्जस्करं सर्व विन्धहरमजानमश्विभ्यामिन्द्रस्य वृत्रवधाभ्युद्यतस्य प्राक्प्रकल्पितम्। त स्मादेतद्राज्ञां राजमहामात्राणां च महींविजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां च वेदाध्ययनमन्यद्वा महच्छास्त्रनवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक् प्रकल्पयेदिति। भवन्ति चात्र। अथ योगाः प्रवक्ष्यन्ते बृहस्पतिकृताः। शिवाः। यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्यो नैति वञ्चनम्॥ बिल्वाढकीधत्रक्षारपाटलाबाष्पिकोषणाः। श्रीपर्णीशल्लकीयुक्ता निष्क्काथः प्रोक्षणं प्रम्॥ आढकी-सौराष्ट्री। सविषं प्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषम्। यवसेन्धनपानीयवस्त्रशय्यासनौदनम्॥ कवचा भरणच्छत्रवालव्यजनवेश्म् च। शेलुपाटल्यति विष्ररिर्गुगोपीपुनर्नवम्॥ समङ्गावृक्षमूलत्वक्कपित्थवृषशोणितम्। सहदन्तशठं तद्वत्प्रोक्षणं विषनाशनम्॥ शोणितं-कुकुदुतम्। लाक्षाप्रियङ्गुमञ्जिष्ठासमङ्गालहरेणुकाः। सयष्ट्वाह्वा मधुयुता

बभ्रुपित्तेन कल्किताः॥ निखनेद्गोविषाणस्थाः सप्तसंत्र महीतले। ततः त्त्वा मणिं हेम्ना बद्धं हस्तेन धारयेत्॥ संसृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषम् बभ्रुः-नकुलः। मन्तेह्वालशमीपुष्पत्वङ्गिशाश्वेतसर्षपाः॥ कपित्यकुष्ठमजिष्ठाहः पित्तेन श्लक्ष्णकल्किताः। शुनो गोः कपिलायाश्च सौम्या ख्योऽयं वरोऽगदः॥ विषजित्परमं कार्यो मणिरत्रचपूर्ववत्। मूषिकाऽजरुहा वापि हस्ते बद्धा विपापहा॥ हरेणुमांसीमञ्जिष्टारजनीमधुकं मधु। अक्षत्वक् सुरसं लाक्षा श्वपित्तं पूर्ववन्मणिः॥ वादित्राणि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्चलेपिताः। श्रुत्वाद्दष्वा तमाध्य सद्यो भवति निर्विषः॥ त्र्यूषणं पञ्चलवणं मञ्जिष्ठां रजनीद्वयम्। सूक्ष्मैलां त्रिवृतां पत्रं विड्ङ्गानीन्द्रवारूणीम्॥ मधुकं चेति सक्षौद्रं गोविषाणे निधापयेत्। तस्मादुष्णाम्बुना मात्रां प्राग्भक्तां योजयेत्तथा॥ विषं भुक्तं जरां याति निर्विषेऽपि न दोषकृत्। जतुसर्जरसोशीरसर्षपापात्रवालकैः॥ सवेल्लारुष्करपुरईः कुसुमैरर्जुनस्य च। धूपो वासगृहे हन्ति विषं स्थावरजङ्गमम्॥ न तत्र कीटाः सविषा नोन्दुरा न सरीसृताः। न कृत्याः कार्सणाद्यश्च धूपोऽयं यत्र दह्वाते॥ शिखिपिच्छं ब्लाकास्थि सर्षपाश्चन्दन धृतम्। धूपो विषन्धः शयनवसनासनगेहगः॥ विशालान्योषमञ्जिष्ठायष्टीलवणपञ्चकम्। द्विनिशापत्रवेल्लैलात्रिवृच्चूर्णं समाक्षिकम्॥ पूर्वोक्तं त्र्यूषणादिं च स्नानीयेऽम्भनियोजयेत्। क्काथोऽथवाऽर्ककुसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः॥

सदध्याज्यः कृतो युक्तैः काभातानाकुलीयकैः। कल्को वा चन्दनक्षीरिपलाशद्रुमवल्कलैः॥ मूर्वैलवालुसुरसानाकुलीतन्दुकीथकैः। क्काथः सर्वोदकार्येषु काकमाचीयुतैर्हितः॥ रोचनापत्रनेपालीकुङ्कुमैस्तिलकं वहन्। विषैर्न बाध्यते स्याच्च नारीनरनृपप्रियः॥ चूर्णैर्हद्रामञ्जिष्ठाकिणिहीकणनिम्भजैः॥ दिग्धं निर्विषतामेति गात्रमित्याह गौतमः॥ नस्यपानासानालेपैर्युञ्ज्यात्सञ्चीवनादिकान्। अगदान् विषजयस्य तिक्ष्णानि दमनानि च॥ अगदान्-विषतन्त्रोक्तान्। पिप्पली मधुकसौद्रयर्कर क्षुरसैः सह। विरेचनं शिरामोक्षं प्रत्यं विस्रवणंयदि॥ हृदयावरणं कार्यं प्रागेवामित्रमध्यगह पिवेद्दृतमजेयाख्यममृतं वाऽप्यभुक्तवान्॥ अजेयानृते-विषतन्त्राक्ते। सर्पिः क्षोद्रं दधि क्षीरमन्ततः शीतलं जलम्॥ न्ततः-अन्ते सर्वाभावे, अतएव पूर्वेषु पूर्वाभावे परमित लभ्यते। सितामधुकपालिन्दीकल्कवन्मांसमिव्यते॥ गोधाहरिणबभ्रूणां सकणाशुण्ठि पार्षत्तम्। सनागरं सातिविषं शिखिनः ससितोफलम्॥ शुशूताः सधृताश्चैषां यथास्वं कल्पिता रसाः। इत्यं

विषगरादिभ्यो रक्षेद्वैद्यो नरेश्वरम्। स्यात्तदुच्छेद उच्छेदः प्रजानां सर्वकर्मणाम्॥ आज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानुषत्वेऽप्यमानुषाः। यद्राज्ञः कर्मभिस्तस्मादाराध्योऽसावतीन्द्रियैः॥ यत्र साक्षान्नृपस्तत्र निज्ञातः प्रविशेद्भिषक्। न सम्मतोऽप्यनिचितं यानस्थानासनं भजेत्॥ उचितं पुरतो राज्ञस्तिष्ठेद्वाक्यं च नाक्षिपेत्। अहीनकालं राजार्यं, स्वार्थं प्रियहितैः सह॥ देशे काले परार्थं च वदेद्धर्मार्थसंहितम्। नानुशिष्यादपृच्छन्तं महदेतद्धि साहसम्॥ नाचरेदहितेनैनं मूलोच्छेदकरं हि तत्। अनुकूलं हितं वाच्यमहिताद्वारयेन्मिथः॥ उदारैः सान्त्वथन्वाक्यैर्दोषश्चेत्तदुपेक्षया। तूष्णीं वा प्रतीवाक्ये स्याद्वर्जयेद्द्वेष्यसङ्कथाम्॥ विपश्चिदप्यचित्तज्ञो बालशोऽपि तु भाववित्। अतिप्रियोऽपि द्वेष्योऽपि यात्याशु विपरीतताम्॥ निवेद्य राज्ञे कुर्वीत कार्याणि सुलघून्यपि। न यायान्न चिरं तिष्ठेत्कोशस्थानावरोधयोः॥ स्वल्पेऽपि दर्शये त्तुष्टिं लाभेऽनुद्धतमानसः। मिथः कथनमन्येन कौलीनं द्वन्द्ववादिताम्॥ वस्त्रादि राज्ञः सदृशं राजलीलां च वर्जयेत्। दत्तं यत्तु नृपेणैव तद्धार्यं तुष्टिवृद्धये॥ हसितव्ये स्मितं कुर्यात्प्रभोरेवानुवृत्तितः। उच्यमानेऽवलम्बेत परमर्मणि मूकताम्॥ स्वमर्मणि तु बाधिर्यं धैर्यमाधुर्यसौष्ठवम्। अत्यायासेन नात्मानं कुर्यादतिसमुच्छ्रितम्॥ पातो यथा हिदुःखाय नोच्छ्रायः सुखकृत्तथा। आसन्नसेवा नृपतेः क्रीडाशस्त्राहि पावकैः॥ कौशलेनामहता विनीतैः सा निरुध्यते। प्राप्य दुष्प्रापमैश्वर्यं बहुमानं च भूपतेः॥ यथोपयुञ्जीत चिरं तथास्यादप्रमादवान्। विदध्यात्परितः शय्यां रक्षामन्त्राभिमन्त्रितान्॥ रात्रौ सिद्धार्थकान् भूतिमक्षतैरन्वितां शुचिम्। रक्षाशक्तिं तथोच्छीर्षे सयवाङ्कुरयावकाम्। सदूर्वं पूर्णकलशं सपुष्पफलपल्लवम्। उपहारं च सन्ध्यायां भुक्त्वा चान्ते निशासु च॥ एतस्वस्त्यनं कर्म कर्तव्यं शुचिना शुचेः। आयुष्यं पौष्टिकं भूतविषकार्मणपाप्मजित्॥ सङ्क्षप एषविषपालनसाधनाय प्रोक्तस्तु विस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु। आलोच्य सम्यगखिलं मतिपूवकारी युञ्जीत तत्परिकलय्यविकारचिह्नम्॥ इति विषगररक्षोणायोपदेशं भजति नरपतिर्यो नित्यमेवाप्रमत्तः। निजपररिपुवृन्दैप्रधृष्यो महात्मा स जनयति जनानां क्षेमयोगौ चिराय॥ "इति।

विषभुक्ताय दद्याच्च शुद्धायोर्ध्वमधस्तथा।
सूक्ष्मं ताम्ररजः काले सक्षौद्रं हृद्विशोधनम्॥ २७॥

शुद्धे हृदि ततः शाणं हेमचूर्णस्य दापयेत्।

स०-विषभुक्ताय पुंसे ऊर्ध्वमधश्च शुद्धाय काले सूक्ष्मं- अतिश्लक्ष्णं ताम्रचूर्णं समाक्षिकं दद्यात्। किम्भूतम्? हृद्विशोधनं, -हृदयशुद्धये इत्यर्थः। विषभुक्तायेति 'आहिताग्न्यादित्वात्' परनिपातः। काल इत्युपलक्षणम्। देशसात्म्याग्न्यादीन् व्यपेक्षेतेत्यर्थः। शुद्धे हृदे-स्वलिङ्गे ज्ञाते, ततः-अनन्तरं, हेमचूर्णस्य शाणं-कर्षचतुर्थांशं, दापयेत्।

आ० र०- कृतपूर्वोक्तोपचारस्य विषशेषशङ्कानिवृत्यर्थमुपचारमाह-विषभुक्तायेति। शुद्धायेति पुनरपि कृतवमनविरेचनाय। काले-औषधकाले, संसर्जनक्रमानन्तरमित्यर्थः। हृद्विशोधनं-हृदयस्थितविषनिर्हरणं, ताम्रचूर्णं प्रयोजयेत्। ततः-कर्षचतुर्थांशम्,हेमचूर्णमद्यात्।

हेम्नि दत्ते सति, यो गुणः स्यात्तमाह-

न सज्जते सेमपाङ्गे पद्मपत्रेऽम्बुवद्विषम्॥२८॥

जायते विपुलं चायुर्गरेऽप्येष विधिः स्मृतः।

स०- हेम पिबतीति-हेमपः, तस्याङ्गे विषं न सज्जते कथम्? पद्मपत्रे जलमिव। तस्य च हेमपस्य विस्तीर्णमायुर्जायते। एष विधिर्गरेऽपि स्मृतः, यो विष उक्तः। सज्जत इत्यत्रात्मनेपदं चिन्त्यम्।

आ० र०- सुवर्णप्रयोगफलमाह-नसजत इति। हेमं पिबतीति-हेमपः, तस्याङ्गे विषं न सजते-सङ्गं नगच्छति, विपुलं चायुर्जायते। सज्जत इति पाठे सङ्गार्थकषञ्जेरात्मनेपदत्वं चिन्त्यम्।

विषोक्तविधिं गेरेऽप्यतिदिषति-गरेऽप्येष इति। गरंकृत्रिमं विषम्। "गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः" इति न्यायात् गरे विषविधेरप्राप्तत्वादतिदेशः।

विरुद्धमपि चाहारं विद्याद्विषगरोपमम्॥२९॥

स०-विरुद्धं चाहारं विषगरोपमं विद्यात्। विषगरवद्विरुद्धाहारा अपि व्याधिमृत्युहेतव इत्यर्थः। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे(सू.अ.९)-

"विस्फोटगुल्ममदविद्रधिमेहयक्ष्मतेजोबलस्मृतिमतीन्द्रयचित्तनाशम्। कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्तमष्टौ गदांश्च महतो विषवच्च मृत्युम्।" इति।

आ० र०- अथ विरोधादन्नपाअरक्ष। विरुद्धान्नस्य दोषहेतुत्वमाह-विरुद्धमपीति। विरुद्धं-संयोगादिविरोधवत्। कस्यचिद्विरुद्धाहारस्य विषवत्सद्यो नासकत्वात् कस्यचिद्गवत्कालान्तरनाशकत्वाद्रोगजनकत्वाश्चोपमानद्वयमुक्तम्। उअक्तम् च सङ्ग्रहे- "विस्फोटगुल्ममदविद्धिशोफयक्ष्मतेजोबलस्मृत्तिमतीन्द्रियवित्तनाशान्। कुयद्विरूदमशनं ज्वरमस्रपित्तभष्टौ गदाम्श्च महतो विषवच्च मृत्युम्॥" इति "। विरोधश्च सप्तधा,- संयोगसंस्कारमात्रादिशकालावस्यास्वभ वभेदात्। संयोगस्त्रिधा,- बलवद्गुणानां साम्यत् वैषम्यात् साम्यवैषम्याभ्यां च। एवं नव भेदाः। ने च सोदाहरणाः सङ्ग्रहे दर्शिताः (सू. अ. ९)- " बलिनां मिथा गुणानां विषमतया समतयाऽप्युभयथा७पि। संस्करदिवशादपि भवति निसर्गादपि विरोधः॥क्षीरं कुलत्यईः णनसेन मत्स्यईस्तत्पं दधि क्षौद्रघृते समांशे। वार्यूषरे शत्रिणु सक्तश्च तोयान्तरास्ते यवकास्तथा च॥" इति। ते च वस्यमाणेषु स्वबुद्धचा विवेचनीयाः।

तदेव विरुद्धभोजनमाह-

आनूपमामिषं माषक्षौद्रक्षीरविरूढकैः।
विरुध्यते सह बिसैर्मूलकेन गुडेन वा॥३०॥
विशेषात्पयसा मत्स्या मत्स्येष्वपि चिलीचिमः।

स०-आमिषं-मांसं, आनूपं-महामृगवारिचरवारिशयाख्यं, माषादिभिः सप्तभिः सह विरुध्यते। आनूपेष्वपि मध्ये विशेषात्-अतिशयेन, पयसा सह मत्स्या विरुध्यन्ते। यतो मत्स्यक्षीरे स्वादुरसविपाकित्वान्महाभिष्यन्दिनी, शीतोष्णयोगाच्च परस्परविरुद्धे। मस्त्येष्वपि चिलीचिमाख्यो मत्स्यः पयसा सहात्यन्तविरुद्धः। स पुनः शकली लोहिताक्षः सर्वतो लोहितराजिः प्रायो भूमौ चरति, सोऽत्यभिष्यन्दितमत्वात्सुतरां विरुद्धः। एष चाहारोऽनिर्दिष्टविकारकारी यथोक्तान् विस्फोटादीन् करोति। कालान्तरेण च चिकित्सां विना प्राणानपि हरति। कश्चिच्च विरुद्धाहारो निर्दिष्टविकारकारी। यथा "उपोदकाऽतिसाराय" इति।

आ० र०- तत्रानूपमांसस्य भाषादिभिर्दिर्विरोधमाह-आनू पमामिषमिति। विरूढकं-अङ्कुरितं धान्यम्। माषादिष्वे केनाआपि सिरोधो ज्ञेयः। यदाह खारणादिः-"गुडमाषतिल क्षीरविरूढबिसमूलकैः। ग्राम्यानूपौदमांसानिस्चेकेनादिवे रुध्यते॥" इति। विरोधश्चैकध्यमभ्यवहारे नतु क्रमेण। यदाहसुश्रुतः (यदुक्तं सङ्ग्रहे सू. अ. ९, चरके च सू. अ. २६।८६) "ग्राम्यानूपौदकपिशितानि मधुगुडतिलपयोमाषमूलकबिसविरूढकैश्च नैकध्यमद्यात्।" इति। उक्तेष्वपि मत्स्यपयसोविशिषाद्विरोधः। ततोऽपि पयश्चिलीचिमयोः।

विरुद्धमम्लं पयसा सह सर्वं फलं तथा॥३१॥

तद्वत्कुलत्थवरककङ्गुवल्लमकुष्टकाः।

स०-अम्लं द्रव्यं पयसा सह सर्वं विरुद्धम्। सर्वग्रहणं द्रवाद्रवग्रहणार्थम्। द्रवं-काञ्जिकादि, अद्रवं-चुक्रिकादिकमित्यर्थः। अन्यथा पयसो द्रवसमानजातीयत्वात् काञ्जिकाद्येव द्रवद्रव्यं विरुध्येत, न चुक्रिकादिकमपि। ननु, तृतीययैव सहार्थो लब्ध एव। यथा-"वाराहं श्वाविधा नाद्यात्" इत्यत्र। ततः किं सहशब्देन। सत्यमेतत्। सहग्रहणं तु नियमार्थम्। सहैकध्यमम्लेनोपयुज्यमानं विरुद्धम्। यदा त्वम्लेन गोरसादिना क्षीरशाकसंज्ञव्यञ्जनकरणार्थं पयः संस्क्रियते तदा तस्य द्रव्यान्तरत्वापत्तेर्विरोधो नास्ति। तथा, दधिक्षीरादिना घृतं पच्यते तत्राऽप्यविरोध एव, द्रव्यान्तरत्वात्। पूर्वस्याऽपि सहशब्दस्यैवं प्रायमेव प्रयोजनमभ्यूह्यमिति। अपि च, क्षीरे भुक्ते उत्तरकालमप्यम्लं न भोज्यमिति प्रतिपादनार्थं च सहग्रहणम्। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.)-"सर्वं चाम्लं पयसा सहैकध्यं तदुत्तरं वा विरुद्धम्" इति। फलं तथेति। फलं-अक्षोडादि च, पयसा सह विरुद्धम्। सर्वशब्दः सर्वत्र न सम्बन्धनीयः, यतो न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम्। अपि तु किञ्चिदेव। तथा च मुनिः परिसंख्ययैवाऽपठत्(च.सू.अ.२६।८६) -"तथाऽऽम्राम्रातकलकुचकरमर्दमोचदन्तशठ-बदरकोशाम्रभव्य जाम्बवकपित्थतिन्तिडीकपालेवताक्षोडपनसनारिकेरदाडिमामलकान्येवं प्रकाराणि चान्यानि" इति। तस्मान्न सर्वं फलं पयसा सहाभ्यवहर्तुं विरुद्धम्, किन्तु मुन्युक्तमेव। तद्वदिति फलवत्, कुलत्तादयः पयसा सह विरुद्धाः। वरको-व्रीहिभेदः, "वरकोद्दालक" इति प्रागुक्तेः (हृ.सू.अ.६।९)। वल्लमकुष्टकौ शिम्बीधान्यविशेषौ। उपलक्षणं चेदम्। 'माषनिष्पाववपि' हि विरुद्धौ पयसा सहेति सङ्ग्रहे (सू.अ.९) कथितम्।

आ० र०- अम्लादिभिः पयसो विरोधमाह-विरुद्धम्म्लमिति। सर्वमम्लं-द्रवमद्रवं च, पयसा सह विरुद्धम्। सहभावोऽत्र पयस उत्तरमपि सेवितेनाम्लेन ज्ञेयः। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ९)- " सर्वं चाम्लं *पयसैकध्यं तत उत्तरं वा विरुद्धम्।" इति। तथा सर्वं फलं-अम्लमनम्लं च। तद्वत्कुलत्थादयः। वरको-व्रीहिभेदः। कङ्गु-प्रियङ्गुः। वल्लः-निष्पावः। मकुष्टः-कलायभेदः। सुश्रुतस्त्वाह (सू. अ.२०/८)- "वल्लीफलकवककरीराम्लफललवणकुलत्थ-पिण्याकदधितैलानूपौदकविरोहिशुष्कशाकाजाविकमांसद्यजाम्बवचिलीचिममत्स्यगोधवराह माषांश्च नैकध्यमश्नीयात् पयसोऽन्ते वा।" इति।

भक्षयित्वा हरितकं मूलकादि पयस्त्यजेत्॥ ३२॥

स०-भक्षयित्वेति। हरितकं मूलककुठेरादि भुक्त्वा पयस्त्यजेत्, न पुनः शाकं मूलकादि स्निग्धस्विन्नं शाकसाधनेन साधितं भुक्त्वा क्षीरं न भक्षयेत्। एतस्मादेव च ज्ञापकात् मूलकादीनामुभयरूपत्वं वेद्यम्, हरितकत्वं शाकत्वं च। तथा च मूलकादीनां यदि शाकत्वप्रसिद्धिरेवाऽभविष्यत्, ततो "हरितकं मूलकादि भक्षयित्वा" इति तन्त्रकृन्नावक्ष्यत्। तस्मान्मूलकस्य हरितकत्वं शाकत्वं च ज्ञेयम्। लशुनेन सह क्षीरस्य प्रयोगो य उक्तः (हृ.चि.अ.१४।४५)-"साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुःपलम्।" इति। स न विरुद्धः, अग्न्यादिसम्पर्काद्द्रव्यान्तरत्वापत्तेः।

आ० र०- पयोहरितकयोर्विधमाह-भक्षयित्वेति। हरितकाख्यं शाकं भक्षयित्वा पयो न पेयम्। कस्य शाकस्य हरितकसंज्ञा? इत्यपेक्षायामाह-मूलकादि,-मूलकादारभ्य शाकवर्गोक्तं हरितकसंज्ञमित्यर्थः।

वाराहं श्वाविधा नाद्याद्दध्ना पृषतकुक्कुटौ।
आममांसानि पित्तेन, माषसूपेन मूलकम्॥ ३३॥
अविं कुसुम्भशाकेन, बिसैः, सह विरूढकम्।
माषसूपगुडक्षीरदध्याज्यैर्लाकुचं फलम्॥ ३४॥
फलं कदल्यास्तक्रेण दध्ना तालफलेन वा।
कणोषणाभ्यां मधुना काकमाचीं गुडेन वा॥ ३५॥

सिद्धां वा मत्स्यपचने पचने नागरस्य वा।

सिद्धामन्यत्र वा पात्रे कामात्तामुषितां निशाम्॥ ३६॥

स०-श्वाविधा-सेधामांसेन सह, वाराहं मांसं नाद्यात्। अग्रेऽपि नाद्यादिति क्रियायोगो यावत्त्यजेदिति क्रियान्तरम्। पृषतकुक्कुटौ दध्ना सह नाद्यात्। आमानि-अपक्वानि मांसानि पित्तेन सह। माषसूपेन सह मूलकम्। आविं-मेषं, कुसुम्भशाकेन सह। विरूढकं-अङ्कुरितधान्यं, बिसैः सह। माषसूपादीनामन्यतमेन सह लकुचफलम्। कदल्याः फलं तक्रेण सह, दध्ना वा, तालफलेन वा। कणोषणाभ्यां सह काकमाचीम्, केवलेन माक्षिकेण सह काकमाचीम्, गुडेन वा सह काकमाचीम्, मत्स्याः पच्यन्ते यस्मिन् भाण्डे तत्र वा सिद्धां काकमाचीम्, नाद्यात्। नागरस्य वा पचने-शुण्ठीपाकभाण्डे सिद्धां काकमाचीम्, तथाऽन्यत्र वा भाजने यथा? आरुचिसिद्धां कामात्तां काकमाचीं, रत्रिमुषितां-पर्युषितां, नाद्यात्।

आ० र०- वाराहश्वानिधोर्विरोधमाह- वाराहमिति। शावित्-सूचीसदृशरोमा।

दधिपृषतयोर्दधिकुक्कुटयोश्च विरोधमाह-दन्धेति।

पित्तममांसयोर्विरोधमाह-आममाम्सानीति। आममांसानीति। आममांसानि-अपक्वमांसानि।

माषसूपमूलकयोर्विरोधमाह-माषसूपेनेति।

अविकुसुम्भशाकयोर्विरोधमाह-अविमिति।

बिसाङ्कुरितधान्ययोर्विरोधमाह-बिसैस्त्रिति।

लकुचफलस्य माषसूपादिभिर्विधमाह-माषसूपेत्यादि। आज्यं-घृतम्। "फलं तथा" इति क्षीरेण सह विरोधे सिद्धे पुनः क्षीरग्रहणं प्राक्पश्चाद्वा विरोधार्थम्। तथा च सुश्रुतः (सू. अ. २०/११३)- "लकुचफलं दन्धा पयसा माषसूपेनप्राक्पश्चाद्वा पयसा सह वा विरुद्धम्।" इति। कदलीफलस्य तक्रादिभिर्विरोधमाह-फलं कदल्या इति। काकमाच्याः कणादिभीर्विरोधमाह-कणोषणाभ्यामिति। पिप्पलीमरिचाब्यां मिलिताभ्याम्, कणोषणाभ्यामिति समासकरणात्। छन्दनुरोधात्समास इति चेत् न। "पिप्पलीमरिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमाचीम्।" इति सङ्ग्रहेऽपि (सु. अ. ९)। गुडमधुभ्यां पृथक्, समासाकरणात्।

पात्रविशेषसंस्कारात्काकमाच्या विरोधमाह-सिद्धांचेति। मत्स्याः पच्यान्ते यस्मिन् पात्रे तत्-मत्स्यपचनम्। नागरस्य पचने-शुण्ठीपचने।

काकमाच्याः पर्युषितत्वाद्विरोधमाअ-सिद्धामन्यत्र वेति। कामाता-काकमाची। अन्यत्र वा पात्र इति पात्रविशेषनिवृत्यर्थम्, यत्र क्वापि पात्रे सिद्धा सती पर्युषिता विरुद्धेत्यर्थः।

मत्स्यनिस्तलस्नेहे साधिताः पिप्पलीस्त्यजेत्। ‘
कांस्ये दशाहमुशितं सर्पिरुष्णं त्वरुष्करे॥३७॥

स०- मत्यानिस्तल्यन्ते- भृज्यन्ते, येन स्नेहेन सह -मत्स्यनिस्तलस्नेहः, तत्र साधिताः पिप्पलीस्त्यजेत्, विरुद्धत्वात्। नाद्यादिति प्रकृतेऽपि त्यजेदिति वचनं न केवलं नाद्यात्, लेपादिकमपि न कुर्यादिति प्रतिपादनार्थम्। उत्तरत्रापि त्यजेदित्यस्यानुवृत्तावेतदेव तात्पर्यम्। कांस्यपात्रे दशरात्रमुशितं सर्पिस्त्यजेत्। दशाहादर्वागविरुद्धमेव। अरुष्करे- भल्लातकविषये, उष्णं -अन्नपानादिकं त्यजेत्। तथा, "पेयं नोष्णोपचारेण" इत्यनेन मध्यस्योष्णं निषिद्धं। तथा, "उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्तं चोष्णैः "इति माक्षिकस्य। तथा, दध्नो-"नैवाद्यान्निशिनैवोष्णं वसन्तोष्ण" इत्यादिभिः। तस्मान्मधुमध्यदधिभल्लातकेष्वप्युष्णं विरुद्धमित्यत्राचार्यो युक्त्या प्रत्यपादयत्। सङ्ग्रहे तु स्पष्टं कृत्वोक्तं (सू. अ. ९)-"मध्यमधुदधिभल्लातकेषु चोष्णं।" इति।

आ० र०- स्नेहविशेषसंस्कारात्पिप्पल्या विरोधमाहमत्स्यनिस्तलनेति। मत्स्या निस्तल्यन्ते भृत्यन्ते, येन स्नेहेन सः-मत्स्यनिस्तलनः।

पात्रकालविशेषसंस्कारात्सर्पिषो विरोधमाह-कांस्ये दशाहमिति। काम्स्ये-कांस्यपात्रे। दशाहं- दशाहोरात्रान्।

उष्णारुष्करयोर्विरोधमाह-उष्णांत्विति। उष्ण स्पर्ष द्रव्यं भल्लातके प्रयुज्यमानं विरुद्दम्।

भासो विरुध्यते शूल्यः कम्पिल्लस्तक्रसाधितः।

स०- भासः-पक्षिविशेषः शूल्यो विरुध्यते, शूले संस्कृतो भासः कृतपक्तिर्विरुध्यत इत्यर्थः। शूल्य इति "शूलोखाद्यत्" इति यत्। कम्पिल्लस्तक्रसाधितो विरुध्यते। सङ्ग्रहे चातोऽधिकमप्युक्तम्। यथा (सू.अ.९)-"सौवीरेण तिलशष्कुली। क्षीरेण लवणम्। नवनीतेन शाकम्। नवपुराणमामपक्कं चैकध्यम्। तथा सलिलावगाहः सहसोष्णाभितप्तस्य

त्वग्दृष्ट्यपघाताय तृष्णातिवृद्धये च। तथैव पयःपानं रक्तपित्ताय। शरीरेणाऽयस्तस्य सहसाऽभ्यवहारश्छर्दिषे गुल्माय वा। वाचा त्वायस्तस्य स्वरसादाय।" इति।

आ० र०- भासस्य शूलसंस्काराद्विरोधमाह-भास इति। भासः-प्रसहपक्षिविशेषः। शूल्यः-शूलप्रोतोऽङ्गरेषु कव्कः।कम्पिल्लस्य तक्रसंस्काराद्विरोधमाह-क्मिप्ल्ल इति। कम्पिल्ल-विरेचनद्रव्यविशेषो रोचनिकाख्यः।

एकध्यं पायससुराकृशराः प्रिवर्जयेत्॥३८॥

स०-एकध्यं-एकत्र, पायससुराकृशरास्त्यजेत् एकध्यमिति "एकाद्धो ध्यमुञ्" इति ध्यमुञ्।

आ० र०- पायसादीनां मिथ: संयोगाद्विरोधमाह एकध्यमिति। एकध्यं-एकत्र संयोज्य। पायस:-क्षैरेयी।

कृशरा-तिलतन्दुलमाषकृत पेया।

मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानि द्विशस्त्रिशः।
एकत्र वा समांशानि विरुध्यन्ते परस्परम्॥३९॥

स०-मध्वादीनि समांशानि-तुल्यप्रमाणानि, मिथो विरुध्यन्ते। कथम् ? द्वे वा, त्रीणि वा, एकत्र वा सर्वाणि। यथा-मधुसर्पिषी, मधुवसे, मधुतैले, मधुसर्पिर्वसाः, मधुसर्पिर्वसातैलानि, इत्येवमादीनि। ननु, यद्येवंविधो विरोध उच्यते तत्कथमगस्त्यलेहे (हृ.चि.अ.३।१२८)-"कुडवं च पृथग्घृतात्। तैलात्सपिप्पलीचुर्णात्सिद्धशीते च माक्षिकात्॥" इति तैलघृतमधूनां तुल्यांशानां प्रयोगः ? ब्रूमः। केवलानां मध्वादीनां समांशानामुपयोगो विरुद्धः न तु द्रव्यान्तरसंयुक्तानाम्। अपि तु द्रव्यान्तरसंयुक्तानां तेषां संयोगसंस्कारादिवशाद्विशिष्टगुणान्तरोत्पत्तिर्दृष्टा। तस्मादगस्त्यलेहादौ द्रव्यान्तरसंयोगादिवशादविरुद्ध एव।

आ० र०- मध्वादीनां मिथः संयुक्तानां मानतो विरोधमाह-मधुसर्पिरिति। द्विशस्त्रिश इत्यपलक्षणम्, तेन चतुष्पञ्चशोषिऽपि ज्ञेयम्। उक्तं ह्यन्यत्र_"मधुसर्पिर्वसातैलपानीयानां मानविरूद्धानां द्वित्रिचतुःपञ्चधामिलितानां षड्विंशतिर्विरुद्धप्रजारा भवन्ति।" इति।

भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानतः।

मधुपुष्करबीजं च, मधुमैरेयशार्करम्॥४०॥

मन्थानुपानः क्षैरेयो, हारिद्रः कटुतैलवान्।

स०-भिन्नांशे अपि मध्वाज्ये दिव्यवार्यनुपानेन विरुध्येते। तृतीयार्थे तसिप्रत्ययः। अपिशब्दान्न केवलं समांश इत्यर्थः। मधु-माक्षिकं, पुष्करबीजं चैकध्यं विरुध्यते। तथा, मधुमार्द्वीकं, मैरेयं-खर्जूरासवं, शार्करं-शर्करया कृतं मद्यं, एतदेकत्रोपयुक्तं विरुध्यते। क्षैरेयः-पायसो, मन्थानुपानो विरुद्धः। मन्थोऽनुपानं यस्य स एवम्। क्षैरेय इति "क्षीराड्ढञ्" इति ढञ्। हारिद्रः-कुप्रसवः शाकविशेषः सर्पच्छत्रानुकारी पीताभासः, कटुतैलवान्-सर्षपतैलभृष्टो, विरुद्धः।

आ० र०- मध्वाज्ययोर्दिव्यानुपानाद्विरोधमाह-भिन्नांशे इति। अपिशब्दात्समांशे च।

मधुपुष्करबीजयोर्विरोधमाह-मिध्विति। मधु-माक्षिकम्। पुष्करबीजं-पद्मबीजम्।

मध्वादीनां विरोधमाह-मधुमैरेयेति। मधु-क्षौद्रम्, 'मार्द्वीकम्' इत्यरुणदत्तः। मैरेयो-'धान्यासवः' इति चन्द्रनन्दनः, 'खर्जूरासवः' इत्यरुणदत्तः इन्दुश्च। 'मैरेयो-धातुकीपुष्पगुडधात्र्यक्षसंहितः' इति माधवकारः। 'आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने। सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम्॥' इति जेज्जटो ब्रह्मदेवश्च। 'पैष्टीगुडासवमधुभिः पैष्टिमध्वासवद्गुडैर्वा त्रियोनिः-मैरेयः' इति डल्हणः। सर्वमेतत्प्रमाणम्, सर्वेषामाप्तत्वात् शङ्कयमानस्यापि विरोधस्य परिहरणीयर्वाच। शार्करः-शर्कराकृतं मद्यम्। अत्र चकारमनुवर्त्य पद्मोत्तरिकाशाकमनिक्तमपि समुच्चेयम्, चतुर्णां संयोगस विरुद्धत्वात्। तथा च चरकः (सू. अ. २६।८६)- "पद्मोत्तरिकाशाकं शार्करो मैरेयो मधुच सहोपयुक्त विरुद्धं वातं चातिकोपयति।" इति। सङ्ग्रहेऽप्येवमेवोक्तम्। पद्मोत्तरिकाशाकं-कुसुम्भशाकम्।

क्षैरेयस्य मन्थानुपानाद्विरोधमाह-मन्थानुपान इति। द्रवालोडिताः सक्तवो-मन्थाः। क्षैरेयः-पायसः।

हारिद्रकटुतैलयोर्विरोधामाह-हारिद्रैति। हारिद्रःपीतवर्णश्छत्राकविशेषः कन्दः। कटुतैलवान्-सर्षपतैलभृष्टः।

उपोदकाऽतिसाराय तिलकल्केन साधिता॥४१॥

स०-उपोदका तिलकल्केन साधिताऽतिसाराय। तादर्थ्ये चतुर्थ्यत्र। अर्थो-निमित्तम्, तस्मै इदं-तदर्थम्, तदर्थमेवतादर्थ्यम्। तेनातीसारकारणमित्ययमर्थो जायते।

आ० र०- उपोदकायास्तिलकल्कसंस्कारेण विरोधमाहौपोदकेति।

बलाका वारुणियुक्ता कुल्माषैश्च विरुध्यते।
भृष्टा वराहवसया सैव सद्यो निहन्त्यसून्॥४२॥

स०-बलाका-पक्षिजातिः, वारुण्या-प्रसन्नया युक्ता, विरुद्धा। कुल्माषैः-नातिस्विन्नमुद्गादिभिश्च सह विरुध्यते। सैव बलाका, वराहवसया भृष्टा सद्यः-तत्क्षणादेव, प्राणान् मारयति।

आ० र०- बलाकाया वारुणीयोगात् कुल्माषयोगाच्च चिरोधमाह-बलाकेति। अर्द्धस्विन्ना मुद्गादयः-कुल्माषाः। बलाकाया वराहवसया भर्जनादिरोधमाह-भृष्टेति।

तद्वत्तित्तिरिपत्राढ्यगोधालावकपिञ्जलाः।
एरण्डेनाग्निना सिद्धास्तत्तैलेन विमूर्च्छिताः॥४३॥

स०-तित्तिर्यादय एरण्डेनाग्निना सिद्धाः, तत्तैलेन-एरण्डतैलेन, विमूर्च्छिताः-बहुशो भृष्टाः, तद्वत्-बलाकावत् सद्यो जीवितहराः। पत्राढ्यो-मयूरः।

आ० र०- तित्तिर्यादीनां संस्कारविशेषाद्विरोधमाह-तद्वदिति। पत्राढ्चो-मयूरः। कपिञ्जलो-गौरतित्तिरिः। ऐरण्डेन-एरण्डकाष्ठोत्थेन। तत्तैलेन-एरण्डतैलेन। विसूर्च्छिताः-भृष्टाः। तद्वत्-बलाकावत्, सद्यो घ्नन्ति।

हारीतमांसं हारिद्रशूलकप्रोतपाचितम्।
हरिद्रावह्निना सद्यो व्यापादयति जीवितम्॥४४॥

स०-हारीतस्य-पक्षिविशेषस्य, मांसं हारिद्रशूलके प्रोतं -आसक्तं, च तत्पाचितं च हारिद्राग्निना सद्यो जीवितं हन्ति।

आ० र०- हारीतस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह-हारीतमांसमिति। हारीतः-प्रतुदपक्षिविशेषः। हारिद्रशूलकं-दारुहरिकाष्ठकृतं शूलम्। हरिद्रावह्निना-दारुरिद्राकाष्ठाग्निना।

भस्मपांशुपरिध्वस्तं तदेव च समाक्षिकम्।

स०-तदेव-हारीतमांसं, भस्मपांशुपरिध्वस्तं समाक्षिकं विरुद्धम्। भस्म च पांशुश्च भस्मपांशू-भूतिरेणू, ताभ्यां परिध्वस्तं-धूसरितम्। सिद्धसारे चोक्तम्-"न जातु कटुतैलेन भृष्टामद्यादुपोदकाम्। प्रियङ्गुकल्कदिग्धाङ्गः पायसं न समाचरेत्॥" इति।

आ० र०- हारीतमांसस्य भस्मादिसंयोगाद्विरोधमाहभस्मेति। भस्मना पांशुना वा परिध्वस्तं-सद्यो विलुलितम्, मधुयुक्तं तदेव-हारीतमांसं, सद्यो जीवितं व्यापादयतीत्यर्थः द्रव्याणामानन्त्यात् प्रतिपदोक्त्याऽशेषविरुद्धसङ्ग्रहः कर्तुमशक्यः, इति तत्सङ्ग्रहर्थं व्यापि लक्षणमाह-

यत्किञ्चिद्दोषमुत्क्लेश्य न हरेत्तत्समासतः॥४५॥

विरुद्धं

स०-यत्किञ्चित्-अन्नपानमौषधं वा, दोषमुत्क्लेश्य-स्वस्थानात्सञ्चलय्य, न हरेत्-बहिर्न निष्कासयेत्, तत्र समासतः संक्षेपतो विरुद्धम्।

आ० र०- अनुक्तविरोधसङ्ग्रहार्थं विरोधसामान्यलक्षणमाह-यत्किञ्चिदिति। यत्किञ्चिद्रव्यं दोषमुत्ल्केशयति न तु निर्हरति, तत्सर्वं विरुद्धम्। समासतः-सङ्क्षेपात्। विस्तरस्तु संयोगादिभेदैरनन्तः। शोधनमप्युत्ल्केशयति परं निर्हरति, शमनमपि न निर्हरति परं नोत्ल्केशयति, इति न तयोर्विरुद्धत्वम्।

शुद्धिरत्रेष्टा शमो वा तद्विरोधिभिः।

स०-शुद्धिरत्रेष्टा। अत्र-विरुद्धाहारकृते विकारे, शुद्धिः वमनविरेकादिरूपा, इष्टा-श्रेष्ठा। कुपितदोषसमूहस्य वमनादिभिर्निर्हरणात्तन्निर्हारे चारोग्योत्पत्तिः। शमो वेति। न केवलं शुद्धिरिष्टा, शमश्चेष्टः। कैः? तेषां-वैरोधिककोपितदोषाणां तत्कृतानां वा विस्फोटादीनां विकाराणां, विरोधिभीः-प्रतिपक्षभूतैरोषधैः।

आ० र०- अथ विरुद्धान्नपानजानां व्याधीनां प्रतीकारः। तत्र उत्पन्नानां परतीकारमाह- शुद्धिरिति। शुद्धिः-वमनविरेचनादिका। अत्र-विरुद्धान्नजेषु व्याधिषु। ये तु शुद्धिं नार्हन्ति तेषां शमः-शमनं, प्रतीकार इष्टः। कैः? तद्विरोधिभिः,-तस्य-विरुद्धान्नस्य, विरोधिभिः- प्रतिपक्षभूतैराहारविहारौषदैः।

न च शोधनशमनरूप एवोपक्रमोऽत्रेत्याह-

द्रव्यैस्तैरेव वा पूर्वं शरीरस्याभिसंस्कृतिः॥४६॥

स०-तैरेव-वैरोधिककुपितदोषप्रतिपक्षभूतैर्द्रव्यैः, पूर्वं-प्रथमं, या शरीरस्याभिसंस्कृतिः, सा च विरुद्धाहारकृते विकारे प्रशस्तेति। यथा,-माक्षिकहरीतक्यादिना पित्तश्लेष्महरणौषधेन सन्ततशीलनादभिस्संस्कृते देहे पित्तश्लेष्मकरं विरुद्धमुपयुक्तं सद्विकर्तुमशक्तम्। एतदुक्तं भवति,-विरुद्धप्रतिपक्षगुणवता द्रव्येण देहस्तथा दार्ढ्यं ग्राहितो यथा विरुद्धमपि द्रव्यं विकारं कर्तुं नालम्।

आ० र०- अनुत्पन्नानामुत्पत्तिप्रतिबन्धहेतुं प्रतीकारमाह-द्रव्यैस्तैरेवेति। तैरेव- विरुद्धान्नविरोधिभिरेव। पूर्वंचिरुद्धान्नसेवनात्पाक्। अभिसंस्कृतिः- तद्गुणभावितत्वम्। तैः- विरुद्धानैरेव शरीरस्याभिसंस्कृतिरिति व्याख्याने "सात्म्यमल्पं च भोजनम्" इति वक्ष्यमाणेन सात्म्येन सात्म्येन मौनरुक्तयम्।

व्यायामस्निग्धदीप्ताग्निवयःस्थबलशालिनाम्।
विरोध्यपि न पीडायै सात्म्यमल्पं च भोजनम्॥४७॥

स०-व्यायामो विद्यते येषामिति "अर्शादित्वात्" अच्। वयःस्थाः-तरुणाः। बलेन शालितुं-श्लाघितुं शीलं येषां ते-बलशालिनः। स्निग्धाः स्निग्धवृश्याहारसात्म्याः। व्यायामिनां विरोध्यपि भोजनं न पीडायै-न रोगोत्पत्तये। एवं स्निग्धादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः कार्यः। केचित् "व्यायामि" इति पठन्ति। तथा, विरुद्धमप्यन्नं यदभ्यासात् सात्म्यं-सात्मीभूतं, तथा, अल्पं- अल्पमात्रया च यद्भोजनं, तच्च विरुद्धमपि न पीडायै इति योज्यम्।

आ० र०- व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह-व्ययामीति। व्यायामिनो-व्यायामनित्याः। स्निग्धाः-स्नेहभावितशरीराः। वयःस्थाः-तरुणाः। बलशालिनः-सहजबलयुक्ताः। सहात्मना

भूतं-सात्म्यम्, आत्मनः सहायभूतमनुकूलं सुखावहमित्यर्थः। तच्च द्विविधं,-कृत्रिममक्रिमं च। तत्र यदभ्यासेन क्रियते तत्-कृत्रिमम्। उअक्तं च सङ्ग्रहे (सू. अ. ९)- "अहिताआन्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते।" इति। अकृत्रिसं तु द्विविधं,-निरुपाधिकं च। तत्र दोषादिनिरपेक्षं-निरुपाधिकम्, तद्दोषसात्म्याख्यम्। यदाह चरकः-"उपशेते यदौचुत्याद्दोषसात्म्यं तदुच्यते।" इति। दोषादिसापेक्षं-सोपाधिकम्। तत्र दोषादिविपरीतगुणत्वंउपाधिः। यदाह खारणादिः-"दोषप्रकृतिदेशर्तुव्याधीनां स्वगुणैः पृथक्। विपरीतगुणैः सात्म्यं तुल्यं चासात्म्यमुच्यत्॥" इति। असात्म्यं तु-यथायथं सात्म्यविपरीतम्। तत्तु कृत्रिमं चिरपरित्यागेन क्रियते। सोपाधिके दोषादितुल्यगुणत्वं-उपाधिः। सात्म्यासात्म्ये एव निरुपाधिके पथ्या पथ्ये उच्येते। सोपाधिके त्वौषधानौषधे। तत्र विरुद्धभोजनस्य निरुपाधिकासात्म्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन वासात्म्यत्वे सति न पीडाकरत्वम्। निरुपाधिकसोपाधिककृत्रिमाणामुत्तरोत्तरं बलत्वात्। किमत्र प्रमाणम् ? इति चेत्, निरुपाधिकात्सोपाधिकं बलीय इत्यर तावत्सङ्ग्रहवचनं प्रमाणम् (सू. अ. ९)- "दोषादिवैपरीत्येन हरते रोगिणां रुजम्। ऐजध्यं दधिदिग्धादियोजना न विरुध्यते॥" इति। ताभ्यामपि कृत्रिमं बलीयैअत्यत्र ऋतुचर्योक्त ऋतुसन्धिक्रमः। तत्र हि पूर्वर्तुचर्याया उत्तरर्तुसम्बन्धात्सोपाधिकमसात्म्यत्वम्। पूर्वर्तुशीलनाच्च कृत्रिमं सात्म्यत्वम्। उत्तरर्तुचर्यायास्तु तत्सम्बन्धात्सोपाधिकं सात्म्यत्वम्। पूर्वर्तावशीलनाच्च कृत्रिममसात्म्यत्वम्। तत्र कृत्रिममसात्म्यत्वम्। तत्र कृत्रिमाभ्यांसात्म्यासात्म्याभ्यां सोपाधिकयोरसात्म्यसात्म्ययोर्बाधं मत्वातन्निवृत्यर्थमृतुसन्धिक्रम उक्तः। देशकालप्रकृतिदोषव्याधिसात्म्यानामुत्तरोत्तरं बलवत्, उत्तरोत्तरमेवान्तरङ्गत्वात्। अल्पं-हीनमात्रम्। ननु, अल्पमप्यल्पां पीडां करोत्येव। तत्कथं न पीडायै ? सत्यम्। करोत्येव। किन्त्वसावल्पत्वेनानभिव्यक्तत्वादसद्वदुपचर्यते, अनुदरा कन्येतिवत्। असकृदुपयुज्यमाने तु तस्मिन्नभिव्यज्यत एव।

अथ यद्यपथ्यमपि सात्म्यतां प्राप्तं तत्किं त्याज्यं न वा? कथं च त्याज्यं ? कथं च पथ्यं भोज्यं? इत्याह-

पादेनापथ्यमभ्यस्तं पदपादेन वा त्यजेत्।

निषेवेत हितं तद्वदेकद्वित्र्यन्तरीकृतम्॥४८॥

स०-अपथ्यं-अहितमन्नं पानं वा यल्लङ्घनप्लवनजागरणस्वप्नादिकं वा चेष्टितमहितमभ्यस्तं तत् पादेन-चतुर्थांशेन त्यजेत्, अहितफलत्वात्। तद्धि शरीरोचितमप्यपथ्यत्वादुदर्के दोषाय सम्पद्यते, न गुणाय। यदि तु तदपथ्यमभ्यस्तं तथा सात्म्यीभूतं यस्मिंश्चतुर्थांशेनाऽपि त्यज्यमानेन शरीरबाधा शङ्क्यते वह्निमान्द्याद्वा, तदा पादपादेन-षोडदशांशेन वा त्यजेत्। इति वाशब्दार्थः। तेन तुल्यं वर्तते-तद्वत्,-तेनैव क्रमेण पादेन पादपादेन वा, हितं निषेवेत-शीलयेत्। कथमेतद्वयमप्यपथ्यपथ्यरूपं त्याज्यं निषेव्यं च ? इत्याह-एकेत्यादि। एकश्च द्वौ च त्रयश्च तैरन्तरीकृतम्। एकद्वित्रिभिरन्नकालैर्व्यवधानं कृत्वा {यथा भवति तथा} अपथ्यं पादेन पादपादेन वा त्यजेत्। तद्वत् हितं सेवेत। एकद्वित्र्यन्तरीकृतमिति क्रियाविशेषणत्वादत्र नपुंसकलिङ्गत्वम्। अधुनैतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते। अपथ्यात्पाटलव्रीह्यादेरभ्यस्तात्पादमेकं त्यक्त्वाऽनुचितात्पथ्याद्रक्तशाल्यादेस्तमेव पादं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य योज्यम्। एवमन्नकालमेकमतिवाहयेत्। एवं पादेनापथ्यमभ्यस्तं त्यक्तं भवति। पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति। ततो द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं योजनीयम्। एवमेकेनान्नकालेनापथ्यपादोऽन्तरीकृतः। ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात् पादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात् पादद्वयमुपयुज्य, ततश्चतुर्थे सर्वमपथ्यं भोज्यं पञ्चमे च। एवमन्नकालद्वयेन पथ्यपादद्वयसहितमपथ्यपादद्वयमन्तरीकृतम्। ततः षष्ठेऽन्नकाले पादमुचितादपथ्यात् पादत्रयमनुचितात्पथ्याद्भुक्त्वा, सप्तमाष्टमनवमान्नकालेषु सर्वमपथ्यं भोज्यम्। एवमन्नकालत्रयेणापथ्यमन्तरीकृतम्। ततो दशमेऽन्नकाले सर्वं पथ्यं सेवनीयम्। एवं पादपादेनाप्ययमेव क्रमः। स्पष्टार्थं च दिक्प्रदश्यर्ते। यथा-यवकादेः षोडशांशं त्यक्त्वाऽनुचिताच्छाल्यादेः पथ्यात्षोडशांशमेव दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य भोज्यम्। एवमपथ्यमभ्यस्तं पादपादेन त्यक्तं भवति पथ्यं चानुचितं निषेवितं भवति। द्वितीयेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं सेव्यम्। एवमेके (नान्नकाले) नापथ्यषोडशांशोऽन्तरीकृतः। ततस्तृतीयेऽप्युचितादपथ्यात् पादपादद्वयमपास्यानुचितात्पथ्यात् पादपादद्वयं दत्त्वा चतुष्पात्त्वं सम्पाद्य सेव्यम्। ततश्चतुर्थे पञ्चमे चान्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम्। एवं कालद्वयेन पादपादद्वयमपथ्यस्यान्तरीकृतम्। ततः षष्ठेऽन्नकालेऽनुचितात्पथ्यात् पादपादत्रयमुचितादपथ्यात् पादपादास्त्रयोदशेति भोज्यम्। ततः सप्तमाष्टमनवमान्नकालेषु

सर्वमपथ्यं भोज्यम्। एवं कालत्रयेणान्तरीकृतम्। ततो दशमेऽन्नकाले पथ्यादनुचितात् पादपादाश्चत्वारः, अपथ्यपादपादा द्वादशेति भोज्यम्। तत एकादशेऽन्नकाले सर्वमपथ्यं भोज्यम्। तत एकेनान्नकालेनान्तरीकृतम्। एवमन्नकालद्वयत्रयान्तरितं च तावद्योज्यम्, यावत्पथ्यस्य षोडशपादाः सेव्यतया सम्पद्यन्ते।

आ० र०- विरुद्धमपि सात्म्यं न बाध्यते, किं पुनरविरुद्धम्? अतः सात्म्यीकरणमाह। तत्र सात्म्यीकरणे क्रममाह-पादेनेति। अभ्यस्तं-अभ्यासात्सात्म्यतां यातं, यदपथ्यं तत् पादेन-चतुर्थांशेन, पादपादेन-षोडशांशेन वात्यजेत्। तद्वत्-अपथ्यवत्, हितं-पथ्यं, निषेचेत-यावतांऽशेनापथ्यं त्यक्तं तावतांऽशेन पथ्यं भजेत्, नित्यसेव्यस्याहारराशेर्यदपथ्येन न्यूनत्वं तत्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः। कथं त्यजेत् ? एकद्वित्र्यन्तरीकृतमिति,-एकद्वित्रिभिर्दिवसैरन्तरीकृतं-विजाती-यभोजनेन व्यवहितम्। एतदुक्तं भवति,-यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्राथमेऽहन्यपथ्यस्य पादास्त्रयः, पथ्यस्यैकः। द्वितीयेऽहनि चत्वारोऽप्यपथ्यस्य। तृतीये प्रतमवत्। इत्येकान्तरीकरणम्। चतुर्तेऽहनि द्वौ पादावपथ्यस्य, द्वौ पादावपथ्यस्य द्वौ पथ्यस्य। पञ्चमषष्ठयोस्तृतीयवत्। सप्तमे चौर्थवत्। इति व्यन्तरीकरणम्। अष्टमे त्वपथ्यस्यैकः, पथ्यस्य त्रयः। नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत्। द्वादशेऽष्टमवत्। इति त्र्यन्तरीकरणम्। त्रयोदशे चत्वारोऽपि पथ्यस्य। चतुर्दशे द्वादशवत्। पञ्चदशे त्रयोदशवत्। इति पुनरेकान्तरीकरणम्। व्यन्तरत्र्यन्त्ररीकरणपुनर्नास्ति, चतुर्णामपि पादानां पूर्णत्वात्। षोडशांशपक्षे त्वेकद्विर्यन्तरीकरणस्य पञ्चकृत्व आवृत्तिः। तत एकमेकान्तरीकरणम्। एवं त्रिषष्ट्या दिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते। अत्र यद्यपि व्यवधायकविशेषो नोक्तः, तथाऽपि पूर्वस्मिन्नन्तरे यव्द्यवधेयं, तदेवोत्तरस्मिन्न् व्यवधायकं ज्ञेयम्। एवम् पथ्यत्यागे पथ्यसेवायां च क्रम आदृतो भवेत्। यदि त्वपथ्यमेव वा सर्वत्र व्यवधायकं क्रियते, तदा नक्रम आदृतो भवेत्। क्रमश्चात्र प्रधानम्। अन्तरं च दिनैरेव, न भोजनकालैः। उक्तं च तन्त्रान्तरे-"अपथ्यं सात्म्यप्यन्नं चेष्टां वा पादशस्त्यजेत्। भजेच्च पादशः पथ्यमेकद्वित्रिदिनान्तरम्॥" इति। चतुर्भागषोडशभागयोर-धरोत्तरकल्पनानिषेधपरत्वात् पञ्चषड्सप्तभागादिकल्पनानां न निषेधः। अतस्ता अप्यवस्थानुसारतः स्वयमूह्याः। यद्यप्यत्र वाक्ये भट्टारकहरिश्चन्द्रादिभिर्बहवः पक्षा दर्शिताः तथाप्यमेव पक्षोज्यायानिस्यस्माभिर्दर्शितः। ज्यायस्त्वं त्वस्य वाक्यस्यार्जवेनैव प्रतीयमानत्वात् चतुर्दशाहरुसन्धिकरणेनाचार्यस्याभिप्रेतत्वाच्च।

एवमनेन क्रमेणापथ्यदोषास्त्यक्ताः पीडायै न भवन्ति, पथ्यगुणाश्च संवर्धिताः स्थिरतां प्राप्नुवन्ति। इत्यत आह-

अपथ्यमपि हि त्यक्तं शीलितं पथ्यमेव वा।

सात्म्यासात्म्यविकाराय जायते सहसाऽन्यथा॥४९॥

स०-हि-यस्मात्, सहसा-क्रमभिममनालोच्य, अन्यथा उक्तविध्यतिक्रमेण, अपथ्यमपि त्यक्तं सात्म्यविकाराय जायते। पथ्यमेव वा सहसा शीलितमसात्म्यविकाराय जायते। सात्म्यासात्म्याभ्यां विकारः-सात्म्यासात्म्यविकारः, तस्मै "क्लृपिसम्पद्यमाने" इति चतुर्थी।

आ० र०- अक्रमेण सात्म्यीकरणे दोषमाह-अपथ्यमपीति। हि-यस्मात्, अन्यथा-उक्तक्रामादन्येन प्रकारेण, त्यक्तमपथ्यमपि, शीलतं पथ्यमपि, सहसा विकाराय-विकारकारणाय जायते। कुतः ? सात्म्यासात्म्यम्,- यतः अपथ्यं हि सात्म्यम्, पथ्यं ह्यसात्म्यम्, अतस्तयोरक्रमेण त्यजनभजने रोगाय भवत इत्यर्थः।

क्रमेण त्वपथ्यत्यागपथ्यशीलने विधीयमाने गुणाय स्यातामिति दर्शयति-

क्रमेणापचिता दोषाः क्रमेणोपचिता गुणाः।

सन्तो यान्त्यपुनर्भावमप्रकम्प्या भवन्ति च॥५०॥

स०-दोषाः अपथ्याभ्यासजाः, क्रमेण-पूर्वोक्तेन, अपचिताः-क्षयं नीताः, गुणाश्च-पथ्योपयोगजाः, क्रमेण-पूर्वोक्तेनैव, उपचिताः-वृद्धिं नीताः सन्तः, पुरुषाणां यथासङ्ख्यमपुनर्भावं यान्ति दोषाः। गुणाश्चाप्रकम्प्याः-स्थिरा भवन्ति।

आ० र०- क्रमेण सात्म्यीकरणे गुणमाह-क्रमेणेति। सन्तो यान्त्यपुनर्भावमिति। गुणो द्विविधः,-दोषापचयो गुणोपचयश्च। तत्र क्रमेण- सात्म्यीकरणक्रमेण, दोषा अपचीयन्ते गुणाश्चोपचीयन्ते। तत्र दोषाः त्रकापचिताह् सन्तोऽ पुनर्भावं यान्ति,-यथा पुनर्नोत्पद्यन्ते तथा

नश्यन्तीत्यर्थः। गुणास्तु क्रमेणोपचिताः सन्तोऽप्रकम्प्या भवन्ति, यथा पुनर्न क्षीयने तथा वर्द्धन्त्र इत्यर्थः।

साम्प्रतमहिताहारसेवनं सदा त्याज्यमिति सद्युक्तिं दर्शयति-

अत्यन्तसन्निधानानां दोषाणां दूषणात्मनाम्।
अहितैर्दूषणं भूयो न विद्वान् कर्तुमर्हति॥५१॥

स०-दोषाणामहितैः-आहारादिभिः दूषणं कर्तुं विद्वान्-पण्डितो, नार्हति-न युज्यते। किम्भूतानाम्? अत्यन्तं-अतिशयेन, सन्निधानं-निकटत्वं, येषां दोषाणां त एवं तेषां। तथा, दूषणात्मनां-दूषणस्वभावानाम्।

आ० र०- अपथ्यस्य सात्म्यीकरणं निषेधति-अत्यन्तेति। दद्यपि सात्म्यीभूतमपथ्यं दोषान्न दूषयति, तथापि यावता कालेन तत्म्यीभूतमपथ्यं दोषयति, तथापि यावता कालेन तत्सात्म्यीभवति तावन्तं कालं दूषयत्येव। ढूषयति, तथापि यावता कालेन तत्सात्म्यीभवति तावन्तं कालं ढूषयत्येव। ढूषणं च दोषाणामल्पमपि विद्वान्-आत्महितज्ञः पुमान्, अहितैः-विरुद्धैः कारणभुतैः, कर्तु नार्हति। कथम्? भूयः-पुनः, ते हि दोषाः प्रागेव दूषणात्मानो-दूषकत्वस्वभावा अत्यन्तसन्निधानश्च,-दूष्यस्य-शरीरस्यात्यन्तं सन्निहिताः। तस्माच्छरीरं रक्षता विरुद्धं न सात्म्यीकर्तव्यम्।

एतत्प्रसङ्गेन चेदमाह -

आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्या प्रयोजितैः।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः॥५२॥

स०-आहारः-अन्नपानसेवा। शयनं-स्वप्नः। अब्रह्मचर्यं स्त्रीणां सेवा। आहारादीनां द्वन्द्वः। एतैर्युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं सततं धार्यते। किमिव कैः? आगारं-गृहमिव, धारणैः स्तम्भैर्यथा।

आ० र०- अविधिसेवनादिभ्योऽन्नपानं रक्षेदित्याह-आहारेति। आहारः-अन्नपानसेवा, शयनं-निद्रा,अब्रह्माचर्यं-सम्भोगः, तैर्नित्यं युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते। धारणैः-स्तम्भैरागारमिव। उक्तिः-शास्त्रोक्तप्रकारः धारणं च-अन्नपानसुखपरिणामद्वारेण।

आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते।

स०-तत्र-तेषु त्रिषु मध्यात्, आहारो वर्णितः-ऋतुचर्यायां द्रवान्नस्वरूपविज्ञानीययोश्च। तत्र तत्र च-शास्त्रभागे ज्वरचिकित्सादौ च, वक्ष्यते।

आ० र०- तत्राहारमतिदेशेनाह-आहार इति। तत्राहारः, तत्र तत्र- ऋतुचर्यादौ वर्णितः। वक्ष्यते च-मात्राशितीयादौ।

शयनाब्रह्मचर्ययोस्त्विहैव विधिं वक्तुकाम आह-

निद्रायत्तं सुखं दुःखं पुष्टिः कार्श्यं बलाबलम्॥५३॥

वृषता क्लीबता ज्ञानमज्ञानं जीवितं न च।

स०-निद्रायत्तं-निद्राधीनम्। सुखं-आरोग्यम्। दुःखं-रोगः। तथा, पुष्ट्यादि च। जीवितं न च जीवितमिति सम्बन्धः। अजीवितेन-मरणेन योगो भवतीत्यर्थः।

आ० र०- अथाविधिशयनादन्नपानरक्षा। तत्र निद्रां स्तौति-निद्रायत्तमिति। निद्रायत्तं-निद्राधीनम्। वृषता-शुक्रवृद्धिः। क्लीबता-शुक्रक्षयः। नचेति नञो जीवितेन सम्बन्धः, अजीवितं मरणमित्यर्थः।

साम्प्रतं दुष्टनिद्रां निर्दिशति-

अकालेऽतिप्रसङ्गाच्च न च निद्रा निषेविता॥५४॥

सुखायुषी पराकुर्यात् कालरात्रिरिवापरा।

स०-अकाले निषेविताऽति च निषेविता न च निषेविता निद्रा सुखं-आरोग्यलक्षणम्, आयुश्च-जीवितम्, ते सुखायुषी पराकुर्यात्-नाशयेत्। केव? अपरा कालरात्रिरिव।

आ० र०- एकस्या निद्रायाह् परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतुत्वायोगादौपाधिकभेदमाश्रित्य विभादमाह-अकाल इति। अकाले सेविता-मिथ्यायोगरूपा, अतिप्रसङ्गात्सेविता-अतियोगरूपा, न च सेविता-हीनयोगरूपा, निषेविता-अतितत्वेन सेविता सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा। तत्र परा-चत्र्थी निद्रा, सुखायुषी कुर्यात्। अपरा-त्रिविधा असम्यग्योगरूपा, कालरात्रिरिव-संहारप्रवृत्तमहाणात् पाणिनिप्रत्याहारवत् कुखपुष्टिबलवृषताज्ञाजीवितानि

ग्रह्यान्ते। "कालस्वभावामयचित्तदेहखेदै कफागन्तुतमोभवा च। निद्रा बिभर्ति प्रथमा शरीरं पाप्माऽन्तगा व्याधिनिमित्तमन्याः॥" इति सङ्ग्रहोक्तानां (सू. अ. ९) सप्तानां चतसृष्वेवान्तर्भावः।

अथ निद्रागुणप्रसङ्गेन तत्प्रतिपक्षभूतस्य जागरणस्यापि गुणमाह-

रात्रौ जागरणं रूक्षं, स्निग्धं प्रस्वपनं दिवा॥५५॥
अरूक्षमनभिष्यन्दि त्वासीनप्रचलायितम्।

स०-अपिशब्दावत्र सामर्थ्यलब्धौ बोद्धव्यौ। तेन रात्रावपि जागरणं रूक्षम्, दिवा त्वाग्नेयमत्यर्थं रूक्षं कालेनाहितबलत्वात्। तथा, प्रस्वपनं दिवाऽपि स्निग्धम्, रात्रौ तु सौ म्ये कालेऽतिशयेन स्निग्धमित्यवतिष्ठते। अपिशब्दाभ्यामन्तरेण तु रात्रावेव जागरणं रूक्षम्, दिवा तु स्निग्धमित्यर्थो जायते। व्यवच्छेद्यफलत्वाद्वाक्यानाम्। एवं दिवस एव स्निग्धं प्रस्वपनम्, रात्रौ तु रूक्षमिति। न चैतद्युज्यते। यदि जागरणं सदा रूक्षं नाभविष्यत्, तत्कथमिदमुपपत्स्यते ? "बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि। विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि॥" इति। एषां ह्यापतर्पणमेव हितम्। यच्चापतर्पणं तदवश्यं रूक्षम्। तस्मादेतैरपतर्पणस्वभावं जागरणमेव सेव्यम्। तथा, "ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः। दिवास्वप्नोहितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः॥ मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः। क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिध्मातिसारिणः॥ वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृड्शूलपीडितान्। अजीर्ण्यभिहितोन्मत्तान् दिवा स्वप्नोचितानपि॥" तदेतेषां सन्तर्पणार्हत्वात्सन्तर्पणमेव हितम्। यच्च सन्तर्पणं तदवश्यं स्निग्धम्। तस्मादेतैः सन्तर्पणस्वभावमेव सदा प्रस्वपनं सेव्यम्। एवं च पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम्। प्रस्वप्रजागरणक्रिययोरद्रव्ययोरपि रूक्षस्निग्धत्वमुपचारादुपपन्नम्। यथा,-रूक्षं द्रव्यं गुग्गुल्वादि कफमेदःप्रभृतीन् सौ म्यान् भावान् क्षपयति, तथैव यदा जागरणमपि तत्क्षपयद्दृष्टं तदा तद्रूक्षकार्यकरणादरूक्षमपि रूक्षमित्युपचर्यते। तथा, प्रस्वपनादर्वाक् कफमेदःप्रभृतीनां सोम्यानां भावानां स्वहेतोरुत्पादस्तथा नोपलभ्यते, यथा प्रस्वपनादनन्तरम्। तस्मात्प्रस्वपनमस्निग्धमपि स्निग्धमित्युपचर्यते। प्रचल इवाचरतीति क्यङन्तान्निष्ठा। आसीनस्य उपविष्टस्य, प्रचलायितं-अवघूर्णितं,-आसीनप्रचलायितम्, न तु

प्रस्वपनं सर्वसर्विकया। येन स्नेहनहेतुः स्यात्। रूक्षकार्या करणादरूक्षम्। अनभिष्यन्दि तु विशेषेण। आसीनप्रचलायितं पुनरीदृग्रूपमित्यर्थः।

आ० र०- चतुर्विधायाः स्वरूपमाह-रात्राविति। रात्रौजागरणं-कालेऽप्यशयनं,हीनयोगाख्यम्। तद्रूक्षं-वातव्याधिहेतुः। दिवा प्रस्वपनं-अकाले शयनम्। तच्च कालेऽतिसुत्पस्यातिरोगाख्यम्, अकाले सुत्पस्य मिथ्यातोगाख्यम्, तदुभयमपि स्निग्धं-कफपित्तव्याधिहेतुः। आसीनप्रचलायितं-काले शयनं, सम्यग्योगाख्यम्। तद्धचासीनप्रचलायितस्य भवति। स हि सिस्वोपविष्टः शयनं यदैव चल इवाचरितुमारभते, तदैवस्वपिति। नत्वनुदीर्णौ निद्रामुदीरयति, नाप्युदीर्णौ धारयति। तच्च न रूक्षम्, नापि स्निग्धम्। उअक्तं च खारणादिना-"इन्द्रियातिश्रमाद्रूक्षो वातलो जागरो निशि। तदालस्याद्दिवास्वप्नः स्निग्धः पित्तकफोल्बणः॥ आसीनप्रचलैः स्वन्पो निरभिष्यन्दिबृंहणः।" इति। प्रचलायित इति प्रचलप्रातिपदिकात्कण्ड्वादियगन्तादाकर्मणि निष्ठायां रूपम्। अन्ये त्वासीनप्रचलायितशब्देनोपष्टस्यैव शयनमाहुः। ते च दिवेत्यनिवर्त्य दिवैव काममुपविष्टः शयीत वा। प्रस्तीर्णाङ्गस्य जन्तोर्हि श्लेष्मा कोष्ठे प्रवर्तते॥" इति।

यदि स्निग्धत्वादभिष्यन्दी दिवास्वप्नः, तत्किं कदाचिदपि न कार्यः? इत्याह-

ग्रीष्मे वायुचयादानरौक्ष्यरात्र्यल्पभावतः॥५६॥
दिवास्वप्नो हितोऽन्यस्मिन् कफपित्तकरो हि सः।
मुक्त्वा तु भाष्ययानाध्वमद्यस्त्रीभारकर्मभिः॥५७॥
क्रोधशोकभयैः क्लान्तान् श्वासहिध्मातिसारिणः।
वृद्धबालाबलक्षीणक्षततृट्शूलपीडितान्॥५८॥
अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान् दिवास्वप्नोचितानपि।
धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति॥५९॥

स०-ग्रीष्मकाले दिवास्वप्नो हितः। यतस्तस्मिन् काले पवनच्चयो भवति। आदानस्य च परिपुष्टत्वादतिरौक्ष्यं भवति। रात्रयश्चनिद्रासमाप्त्ययोग्या अल्पा भवन्ति। दिवास्वप्नश्च सन्तर्पकः। ग्रीष्मादपरस्मिन् काले कफपित्तकरः। सोऽचिन्त्यत्वाद्धेतुप्रभावस्य। भाष्यादिक्लान्तादीन् मुक्त्वा-वर्जयित्वा। तेनैतदुक्तं भवति,-ग्रीष्मादपरस्मिन्नपि काले स्वप्न एषां

हित एव। यानं अश्वादि। क्षतः-खङ्गादिच्छिन्नः। अभिहतो-लगुडादिना। दिवास्वप्नोचिताः-शीलितदिवास्वप्नाः। तत्र भाष्यादिक्लान्तानां पवनकोपात् स्वप्नोऽनुज्ञातः। श्वासहिध्मादीनां वेगविस्मरणार्थम्। वृद्धादीनां यथायथं सन्तर्पणार्थं वेगविस्मरणार्थं च। अजीर्णिनां दिवास्वप्नोचितानां च धातुवैषम्यपरिहारार्थं दिवास्वप्नोऽनुमतस्तन्त्रकृता। तथा चोक्तम्- "उचितो हि दिवास्वप्नो येषां नित्यं शरीरिणाम्। वातादयः प्रकुप्यन्ति तेषामस्वपतां दिवा॥" इति। ननु, अजीर्णिनां दिवास्वप्नो न युक्तः, दिवास्वप्नस्य कफवृद्धिकरत्वात्। कफवृद्ध्या चाग्निमान्द्यम्। अग्निमान्द्यादजीर्णान्नस्यापाक इत्यनुक्तस्तेषां दिवास्वप्नः। अत्रोच्यते। दिवास्वप्नेनाजीर्णिनां धातुसाम्यं भवति। धातुसाम्ये च सतिस्वस्थानस्थितैर्दोषैरनुपहतो वह्निः पचनक्षमो भवति। कफस्तु वृद्धोऽपि नैतेषामग्निमान्द्यं विधत्ते। अपि त्वङ्गानां पुष्टिमादधाति। अत एवानन्तरमेवोवाच शास्त्रकारः-"धातुसाम्यं तथा ह्येषां श्लेष्मा चाङ्गानि पुष्यति।" इति।

आ० र०- दिवास्वन्पस्यासम्यग्योत्वमपत्रदति-ग्रीष्म इति। ग्रीष्मे वायुचयादीनां स्द्भावात् दिवास्वन्पो हितः। आदानग्रहणं शिशिरदिनारभ्य प्रतिदिनवृद्धचाऽतिशयितस्य रौक्ष्यस्य रात्र्यल्पभावस्य च प्रात्प्यर्थम्। अन्यथा वायुचयवत्तयोरपि ग्रीष्ममात्रहेतुकयोः प्राप्तिः। तत्र दिवास्वन्पः स्निग्धत्वाद्वायुचयं रौक्ष्यं च हन्ति, मात्रापूरणाद्रात्र्यल्पत्वकृतं हीनयोगं च। ननु, वातन्घोऽपि दिवास्न्पः कफपित्तकरत्वादहितः। वक्ष्यति हि (हृ. सू. अ. १३/१६)- "प्रयोगः शमयेव्द्याधिं योऽन्यमुदीरयेत्। नासौ वुशुद्धः, शद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्॥" इति। अत आह-अन्यस्मिन्नित्यादि। हि-यस्मात्, सः-दिवास्वन्पो, ग्रीष्मादन्यस्मिन्नृतौ भाष्यक्लान्तदीन् मुत्त्वा कफपित्तकरः। न च ग्रीष्मे, न च भाष्यक्लान्तादीन्। तत्र ग्रीष्मे कालस्वभावात्। उक्तं च चरकेण (सू. अ. ८९/४४)- "ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वन्पात्प्रकुप्यतः। श्लेष्मपित्ते दिवास्वन्पस्तस्मात्तेषु न शस्यते॥" इति। भाष्यक्लान्तादीनां तु कुतः ? इत्याह-धात्वित्यादि। हि-यस्मात्, एषां-भाष्यक्लान्तादीनाम्, तथातेनप्रकारेण,धातुसाम्यं भवति। समीभूतः श्लेष्मा शिरःकरचरणादीण्यङ्गानि पुष्णानि। धातवो-वातादयो रसादयश्च। धातुसाम्यहेतुत्वान्न कफपित्तकरत्वम्। कफपित्तवृद्धेः साम्यार्थत्वान्न विकारारम्भकदोषहेतुत्वम्। भाष्यं-वाग्व्यापारः। यानं-अश्वादिना गमनम्। अध्वा-पद्भयां गमनम्। मद्यं-मद्यपानम्। स्त्री-सम्भोगः। भारः-शिरः स्कन्धादिभिर्गुरुवस्तुवहनम्। कर्म-कायव्यापारः। क्षतः-क्षाकासी। अभीहत्:-श्स्त्रप्रहारादिपीडितः। दिवास्वन्पोचितः-सात्म्यीभूतदिवास्वन्पः। अयं च

दिवास्वप्नो मुहूर्तमेव कर्तव्यः। यदाह सुश्रुतः (शा. अ. ४/३८)- "प्रतिषिद्धेष्वपि बालवृद्ध" इत्यादि यावत् "मुहूर्तमात्रं स्वपनम्" इति।

बहुमेदःकफाः स्वप्युः स्नेहनित्याश्च नाहनि।

विषार्तः कण्ठरोगी च नैव जातु निशास्वपि॥६०॥

स०-तथा, बहुमेदःश्लेष्माणः स्निग्धाहारादिशीलिनश्च ग्रीष्मेऽप्यहनि न स्वप्युः। विषार्तः कण्ठरोगी च रात्रिष्वपि कदाचिदपि न स्वप्यात्।

आ० र०- दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवति-बहुमेद इति। बहुमेदःप्रभृतयो ग्रीष्मेऽपि भाष्यल्कान्तादिस्वेऽपि न दिवा स्वप्युः।

रात्रिस्वप्नस्य सम्यग्योगत्वमपवदति-पिषार्त इति। जातुकदाचित्।

अकालशयनान्मोहज्वरस्तैमित्यपीनसाः।

शिरोरुक्शोफहृल्लासस्रोतोरोधाग्निमन्दताः॥६१॥

स०-अकाले शयनं-स्वप्नः,-अकालशयनम्, तस्मादकालशयनात् मोहादयः स्युः। स्तैमित्यं-गात्राणां निरुत्साहत्वम्।

आ० र०- अथासम्यग्योगजा रोगाः। तत्र मिथ्यायोगातियोगजान् रोगानाह-अकालशयनादिति। अकालशयनात्-द्विविधात्प्रागुक्तात्। स्तैमित्यं-आर्द्रपटावनद्धाङ्गत्वम्। सङ्ग्रहे (सू. अ. ९)- "कण्डूसकोठपिटिकाः कासतन्द्रागलामयाः। हलीमकार्द्धावभेदशोफारोचकगौरवम्॥ विषवेगप्रवृत्तिश्च भवेदहितनिद्रया॥" इति।

अत्र च का चिकित्सा? इत्याह-

तत्रोपवासवमनस्वेदनावनमौषधम्।

योजयेदतिनिद्रायां तीक्ष्णं प्रच्छर्दनाञ्जनम्॥६२॥

नावनं लङ्घनं चिन्तां व्यवायं शोकभीक्रुधः।

एभिरेव च निद्राया नाशः श्लेष्मातिसङ्क्षयात्॥६३॥

स०-तत्र-तेष्वकालस्वप्नजेषु रोगेषु, उपवासाद्यौषधं योजयेत्। निद्रायाश्च बाहुल्येन रात्रिः कालः। तथा चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू.अ.९)-"लोकादिसर्गप्रभवा तमोमूला तमोमयी। बाहुल्यात्तमसो रात्रौ निद्रा प्रायेण जायते॥" इति। अतिनिद्रायां सत्यां तीक्ष्णानि वमनाञ्जननस्यानि योजयेत्, लङ्घनादि च। एभिरेव च-तीक्ष्णवमनादिभिर्निद्राया नाशो भवति। श्लेष्माख्यस्य धातोरतिशयेनापचयात्।

आ० र०- अकालशयनजानामौषधमाह-तत्रेति। अतियोगस्यौषधमाह-योजयेदिति। सद्विविधः,-वेगोदीरणजे निद्राधिक्यजश्च। तत्राद्य उक्तो रोगानुत्पादनीये, इह द्वितीयः। तस्य हेतुरुक्तः सङ्ग्रहे (सू. अ. ९)-"अपच्यमानो बाहुल्यात्स्रोतांस्यावृणुते कफः। ततः स्रोतःसु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवम्॥ गुरुगात्रस्य चालस्यमाकस्यादतिनिद्रता।" इति। लङ्घनं-द्वादशनिधम्। वमननावनयिस्तु ग्रहणमैशयार्थम्। व्यवायं-सम्भोगम्।

हीनयोगस्य हेतुमाह-एभिरेवेति। स द्विविधः,- निद्राविधारणजो निद्राविनाशजश्च। तत्राद्य उको रोगानुत्पादनीये, इह द्वितीयः। एभिः-अतिनिद्रौषधैः। श्लेष्मातिसङ्क्षयादिति हेतुकथनमन्येषामपि श्लेष्मक्षपणानां निद्रानशहेतुत्वख्यापनार्थम्।

सम्प्रति निद्रानाशजान् विकारानाचष्टे-

निद्रानाशादङ्गमर्दशिरोगौरवजृम्भिकाः।

जाड्यग्लानिभ्रमापक्तितन्द्रा रोगाश्च वातजाः॥६४॥

स०-निद्रानाशादङ्गमर्दादयो वातोत्थाश्च रोगाः स्युः।

आ० र०- निद्रानाशजान् रोगानाह-निद्रानाशादिति। जाड्यं-ज्ञानभ्रंशः। अपक्तिः-आहारस्याविपाकः। वातजा रोगाः- आक्षेपकादयः।

यथाकालमतो निद्रां रात्रौ सेवेत सात्म्यतः।

असात्म्याज्जागरादर्धं प्रातः स्वप्यादभुक्तवान्॥६५॥

स०-यतश्च सम्यक् सेविताया निद्राया असम्यक् सेवितायाश्चाऽनन्तरोक्ता गुणदोषाः। अतः-अस्माद्धेतोः, कालानतिक्रमेण सात्म्यतो-यामद्वयं त्रयं वा, निशि निद्रां भजेत्। असात्म्याज्जागरादर्द्धेन प्रातः स्वप्यात्। अभुक्तवान्-अभुक्ते सति। असात्म्यग्रहणेनैतत्

द्योतयति,-न सर्वस्य रात्रावसुप्तस्य जागरणकालादर्धेन दिवास्वप्न इष्यते, किं तर्हि ? यो यावन्तं कालमुचितं स्वपिति तस्मात्कालाद्यावन्तं कालं निशि जागृयात्तावतोऽर्धेनासौ प्रातः स्वप्यात्। केचिद्धि स्वल्पनिद्राः स्वभावतो भवन्ति।

आ० र०- असम्यग्योगं निषिध्य सम्याग्योगं विधत्ते। यथाकालमिति। निद्रां सेवेत, नदिवा। रात्रावपि यथाकालमिति। निद्रां रात्रौ सेवेत, न दिवा। रात्रावपि यथाकालं-प्रवृत्तिकालानतिक्रमेण, यस्य यस्मिन् रात्रिविभागे निद्रा प्रवर्तते स तस्मिन्नेव सेवेन्नेव सेवेतेत्यर्थः। सत्मियतः-यामद्वययामत्रयादिसात्म्यानुरोधेन।

रात्रावनिद्रितस दिवा स्वन्पं विधत्ते-असात्म्येति। प्रातः पूर्वाह्णे स्वप्यात्। अभुक्तवान्-अकृतभोजनः। असात्मियारात्रिजागरणकालादर्द्धकालम्। सात्म्यश्चेद्रा-त्रिजागरस्तदा प्रातर्नै स्वप्यात्। अर्द्धमित्यसात्म्यजागरजनितदोषविर्तकनि-द्रापर्यात्पकालोपलक्षणम्। अत एवाह खारणादिः-" असुक्तानां तथ रत्रौ तन्मात्रं स्वपनं दिवा॥" इति। भेदोऽपिप्याहुरारोग्यं नात्र दोषोऽस्ति कश्चन॥" इति।

शीलयेन्मन्दनिद्रस्तु क्षीरमद्यरसान् दधि।
अभ्यङ्गोद्वर्तनस्नानमूर्धकर्णाक्षितर्पणम्॥ ६६॥
कान्ताबाहुलताश्लेषो निर्वृतिः कृतकृत्यता।
मनोऽनुकूला विषयाः कामं निद्रासुखप्रदाः॥ ६७॥
ब्रह्मचर्यरतेर्ग्राम्यसुखनिःस्पृहचेतसः।
निद्रा सन्तोषतृप्तस्य स्वं काले नातिवर्तते॥ ६८॥

स०-यो मन्दनिद्रः स क्षीरादीन् शीलयेत्। कान्ताबाहुलताश्लेषादयो निद्रासुखहेतवः। कान्ताबाहुलताश्लेषग्रहणमाश्लेषमात्रमेव निद्रासुखहेतुः, न तु ग्राम्यधर्मसेवेति दर्शनार्थम्। अत एवानन्तरमाह-"ब्रह्मचर्यरतेर्निद्रा स्वं कालं नातिवर्तते।" इति। ब्रह्मचर्यरतस्याप्यनुरागतो मैथुनाभिलाषो निद्रां नाशयेदित्याह-ग्राम्यसुखे निःस्पृहं चेतो यस्य स तस्य। तथा, सन्तोषतृप्तस्य।

आ० र०- अथ सम्यग्योगहेतुः। स त्रिविधः,-जघन्यमध्यमोत्तमभेदात्। तत्र जघन्यमाह-शीलयेदिति। मन्दामूढा स्वकालानभिज्ञा, निद्रा यस्य सः-मन्दनिद्रः। रसान्मांस्सरसान्। मूर्द्धतर्पणं-मूर्द्धतैलम्। कर्णतर्पणे-कर्णपूरणम् अक्षितर्पणं-प्रसिद्धम्। मध्यममाह-कान्तेति।

निर्वृतिः-सिखम्। कृतकृत्यतापूर्णमनोरथत्वम्। विषयाः-शब्दादयः। मध्यममाह-कान्तेति। निर्वृतिः-सुखम्। कृतकृत्यतापूर्णमनोरथत्वम्। विषायाः-शब्दादयः। कामं-अत्यन्तम्।

उत्तममाह-ब्रह्मचर्यस्तेरिति। ब्रह्मचर्यरतेः-ब्रह्मचर्यासकस्य। स्राम्यसुकं सम्भोगः, तत्र निःस्पृहं-ततो निवृत्तं, चेतो यस्य। संतोषतृप्तस्य- यथालाभतुष्टस्य। स्वं कालं नातिघर्तते- उचित एव काले आयातीत्यर्थः।

यदा तु ग्राम्यधर्मेण विना न रतिः, अपत्यार्थिता वा, तदा तदधिकारार्थमुच्यते-

ग्राम्यधर्मे त्यजेन्नारीमनुत्तानां रजस्वलाम्।
अप्रियामप्रियाचारां दुष्टसङ्कीर्णमेहनाम्॥६९॥
अतिस्थूलकृशां सूतां गर्भिणीमन्ययोषितम्।
वर्णिनीमन्ययोनिं च गुरुदेवनृपालयम्॥७०॥
चैत्यश्मशानाऽऽयतनचत्वराम्बुचतुष्पथम्।
पर्वाण्यनङ्गं दिवसं शिरोहृदयताडनम्॥७१॥
अत्याशितोऽधृतिः क्षुद्वान् दुःस्थिताङ्गः पिपासितः।
बालो वृद्धोऽन्यवेगार्तस्त्यजेद्रोगी च मैथुनम्॥७२॥

स०-ग्राम्यधर्मे-स्त्रीपुंसंयोगविषये, अनुत्तानं स्त्रियं त्यजेत्, उत्तानां- भजेदित्यर्थः। तथा, रजस्वलत्वादियुतां त्यजेत्। दुष्टं व्याधिमलादिभिः, सङ्कीर्णं-सङ्कटं च, मेहनं- योनिर्यस्यास्ताम्। तथा, वर्णिनीं-ब्रह्मचारिणीम्। आअन्ययोनिं-अजामहिष्यादिं च त्यजेत्। गुर्वित्यादि। ग्राम्यधर्मे निर्वर्तने सति गुरुदेवनृपालयांस्त्यजेत्। तथा, चैत्यादींस्त्यजेत्। तेषु स्त्रियं न सङ्गच्छेदित्यर्थः। चैत्यादीनां पर्याया दिनचर्यायामुक्ताः। आयतनं-दुष्टानां निग्रहस्थानम्। पर्वाणि-रविसङ्क्रान्त्यादीनि त्यजेत्, तेषु कामं न सेवेतेत्यर्थः। तथा, अनङ्गं,- अङ्गं-जघनम्, नाङ्गं-अनङ्गमङ्गसदृशं जघनकार्यनिर्वर्तनयोग्यं मुखादिकमुच्यते। दाक्षिणात्या हि मुखेन तत् कुर्वन्ति, तन्निषिध्यते। दिवसं च त्यजेत्, दिने रतं न कुर्वन्ति, तन्निषिध्यते। दिवसं च त्यजेत्, दिने रतं न कुर्वीतेत्यर्थः। मूर्धवक्षोऽभिघातं च त्यजेत्। तथा, अत्याशितादयः सुरतं त्यजेयुः। अल्याशितःअतिसुहितः। अधृतिः-दुर्मनाः। अन्यवेगार्तः-पुरीषादिवेगातुरः। ननु, क्षुद्वेगार्त उच्यते। ततोऽन्यवेगार्त इत्यनेनैवास्यार्थस्य लब्धत्वात् किं क्षुद्वानित्यनेन?

सत्यमेतत्। अतिशयार्थं त्वेतत्। यथा क्षुद्वेगार्तः स्त्रियं गच्छन्नतिशयेन पीडया बाध्यते, न तथाऽन्यवेगार्त इति।

आ० र०- अथाविधिसम्भोगादाहाररक्षा। तत्र सम्भोगनिषिद्धान्याह- प्राम्येत्यादि। ग्राम्यधर्मे-सम्भोगे, अनुत्तानत्वादिविशिष्टं नारीं त्यजेत्। अप्रियां-अनभीष्टाम्। अप्रियायारां-अनिष्टाचरणम्। दुष्टमेहनां-दोषमेहनां-दोषदूषितयोनिम्। सक्रीर्णमेहनां-सङ्कुचितयोनिम्। अतिस्थूलामतिकृशां च। सूतां-असं पूर्णाध्यर्द्धमासप्रसूतिम्। अन्ययोषितं -परस्त्रियम्। वर्णिनीं-ब्रह्मचारिणीम्। अन्ययिनिं-विजातीयामजामहिष्यादिम्। गुर्वालयादींश्च त्यजेत्। चैत्यादयो दिनचर्यायां व्याख्याताः। अम्बु-जलाशयः। आयतनं-वधस्थानम्। पर्वाणि-पुण्यकालाः। अनङ्गं-हस्तमुखादिना। दिनचर्यायां सामान्यतो निषिद्धस्यापि देवालयादेः पुनर्निषेधः सम्भोगे देषभूयस्त्वख्यापनार्थः।

अत्याशितादेः सम्भोगं निषेधति-अत्याशित इति। अत्याशितः-अतितृप्तः। अधृतिः-अहृष्टः। क्षुद्वान्-क्षुधितः। दुःस्थिताङ्गः-विषमस्थितगात्रः। पिपासितः-तृषितः। अन्यवेगार्तः-शुक्रेतरवेगपीडितः। क्षुत्तृषोर्वेगत्वेऽपि पृथग्ग्रहणमल्पयोरपि तयोर्निषेधार्थम्।

सम्प्रति ऋतुविशेषेषु निधुवनं नियमयति-

सेवेत कामतः कामं तृप्तो वाजीकृतां हिमे।

त्र्यहाद्वसन्तशरदोः पक्षाद्वर्षानिदाघयोः॥७३॥

स०-तृप्तो-वाजीकरणैः सञ्जातसन्तर्पणः सन्, कामतो- यथेच्छया, हिमे-हेमन्ततौं शिशिरे च, कामं-यथेच्छं, सेवेत। वाजीकृतामिति सम्पदादित्वात्क्विप्। तृप्त इति क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्येत्यादिनाऽधिकरणे क्तः। अधिकरणवाचिनश्चेति षष्ठी। वसन्ते शरदि च त्र्यहात्-त्रयहमतिक्रम्य, मैथुनं निषेवेत। वर्षाग्रीष्मयोः पक्षात् कामं भजेत्।

आ० र०- ऋतुवशात्सम्भोगं विधत्ते-सेवेतेति। हिमेहेमन्तशिशिरयोह्। कामं-सम्भोगम्। कामतः-स्वेच्छया। वसन्ते शरदि च व्यहात्-व्यहमन्तरं त्त्वा। वृष्टिनिदाधयोः पक्षोत्-पक्षमन्तरं कृत्वा। "सत्पमीपञ्चम्यो कारकमध्ये " इति पञ्चमी। वाजीकृतां तृप्त इति सर्वत्र सम्बध्यते। वाजीकृतां-वाजीकरणानाम्। "करणे सिहितार्थानाम्" इति षष्थी। अयं च विधिरुत्तमबलापेक्षः। हीनबलानां मैथुनं तु समाचरेत्। वर्षासु नवरात्रात्तु

दशारात्राच्छरद्यपि॥ पञ्चाहाच्छीतसमये सप्ताहाच्छिशिरे तथा। पक्षाद्वसन्ते, ग्रीष्मे मासि मैथुनं न समाचरेत्॥" इति।

भ्रमक्लमोरुदौर्बल्यबलधात्विन्द्रियक्षयाः।

अपर्वमरणं च स्यादन्यथा गच्छतः स्त्रियम्॥७४॥

स०-अन्यथा-उक्ताद्विधेरन्येन प्रकारेण, स्त्रियं गच्छतो भ्रमादयः स्युः। अपर्वणि-अकाले मरणं-अपर्वमरणम्।

आ० र०- उक्तविध्यतिक्रमे दोषमाह-भ्रमेति। ऊरुदौर्बल्यं-सक्थिशैथिल्यम्। बलादीनां क्षयः। अपर्वमरणंअकालमृत्युः। अन्यथा स्त्रियं गच्छतः-उक्तप्रकारादन्येन प्रकारेण सम्भोगं भजतः। उक्तं च रसायुर्वेदे-"विपरीतरतप्रास्या लिङ्गे दाहः प्रजायते। कार्श्यं च सर्वगात्रेषु, तत्प्रतीकार उच्यते॥ प्रत्यग्बस्तिं निबध्यैव लिङ्गाचूषणमाचरेत्। क्षरणे तस्य सञ्जाते स्नापयेच्छीतलाम्बुना॥ कोलनिर्यासमादाय पाययेत्तं सशर्करम्। शाल्मलीदूर्वयोर्मूलरसं पायसमाशयेत्॥" इति।

स्मृतिमेधायुरारोग्यपुष्टीन्द्रिययशोबलैः।

अधिका मन्दजरसो भवन्ति स्त्रीषु संयताः॥७५॥

स०-स्त्रीषु संयताः-स्त्रीः सम्यक् सेवमानाः, स्मृत्यादिभिरधिका अल्पजराश्च भवन्ति।

आ० र०- विध्याचरणे फलमाह-स्मृतीति। स्त्रीषु संयताःविधिना स्त्रीः सेवमानाः, स्मृत्यादिभिरधिका मन्दजरसश्च भवन्ति। इन्द्रियं-शुक्रम्। मन्दजरसः-चिरस्थायियौवनाः।

स्नानानुलेपनहिमानिलखण्डखाद्य

शीताम्बुदुग्धरसयूषसुराप्रसन्नाः।

सेवेत चानु शयनं विरतौ रतस्य

तस्यैवमाशु वपुषः पुनरेति धाम॥७६॥

स०-रतान्ते यथौचित्येन स्नानादीन् सेवेत। खण्डखाद्यं खण्डकृतं कणिकेत्यादि(?)। रसो-मांसरसः। चानुशयनमिति। अनु-पश्चाच्च, स्वप्नं सेवेत। तस्य-स्नानादिसेविनः शरीरस्य, एवं-अस्मिन्कृते, धाम-तेजो, भूय आगच्छति। त्मौ जौ वसन्ततिलकं गुरुकद्वयं च। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू.अ.९)- "स्नानाङ्गरागव्यजनेन्दुपादयूषासवक्षीररसान् रसालाम्। भक्ष्यान् सिताढ्यान् सलिलं सुशीतं सेवेत निद्रां च रतान्ततान्तः॥" इति।

आ० र०- सम्भोगावसाने सेव्यानाह-स्नानेति। हिमानिलः- शिशिरमारुतः। खण्डखाद्यं- शर्कराप्रचुरं भक्षयम्। शीताम्बु-शीतोदकम्। रसो-मांसरसः। प्रसन्ना-अच्छसुरा। शयनं-निद्रा। एतानि रतस्य विरतौ, अनु-समनन्तरमे सेवेर। एवं कृते, तस्य-रतक्षीणतेजसः, वपुषोधाम-शारीरं तेजः, पुनरप्याशु-शीघ्रम्, एति-प्रान्पोति।

एतश्च सर्वं पूर्वोक्तं हिताहितं वैद्य एव वेत्ति। तस्माद्वैद्यस्य सर्वथा शरीरं राज्ञा निवेद्यमिति दर्शयन्नाह-

श्रुतचरितसमृद्धे कर्मदक्षे दयालौ
भिषजि निरनुबन्धं देहरक्षां निवेश्य।
भवति विपुलतेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावः
स्वकुशलफलभोगी भूमिपालश्चिरायुः॥७७॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थानेऽन्नरक्षा नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

स०-भिषजि शरीररक्षणं निरनुबन्धं-निर्विकल्पमाधाय, पृथ्वीशो बहुकालमात्मीय श्रेष्ठफलभोगवान् भवति। तथा, तेजश्च स्वास्थ्यं च कीर्तिश्च प्रभावश्च, त एवम्, विपुलाः विस्तीर्णाः, तेजःस्वास्थ्यकीर्तिप्रभावा यस्य स एवंविधः। कीदृशो भिषजि? श्रुतं-शास्त्रावबोधः, चरितं-आचारः, ताभ्यां समृद्धे-सम्पूर्णे। तथा, क्रियाचतुरे। तथा, कृपालौ। वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयौ यः।

इति श्रीमृगाङ्कदतपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थानेऽन्नरक्षाध्यायः सप्तमः समाप्तः॥७॥

आ० र०- अध्यायार्थमुपसंहरति-श्रुतेति। उक्तप्रकारान्नक्षाद्वारेण देहरक्षां भिषजि ? श्रुतचरितसमृद्धे-शास्त्रशास्त्रोक्तानुष्ठानसम्पन्ने, कर्मदक्षे-उपचारकुशले, दायालौ-कारुणिके। निरनुबन्धं-निःशङ्कम्। तेजः-कान्तिः। स्वास्थ्यं-आरोग्यम्। कीर्तिः-यशः। प्रभावः-प्रतापः। स्वकुशलफभोगी-स्वोपार्जितपुण्यफलोपभोगक्षमः। चिरायुः-दीर्घायुः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ९)- "मनःशरीरस्थितिमात्रमेव व्यवायं सेवेत। न तु तत्परः स्यादिति। भवति चात्र। विश्रब्धहृष्टो रहसितत्कामस्तरुणः पुमान्। समस्थिताङ्गः सुरभिर्मुकभूत्रादिरव्यथः॥ नानाशितो नात्यशितो वृष्याणां तपितस्त्र्यहम्। नारीं नारीगुणैर्युक्तां सहपूर्वगुणां व्रजेत्॥ (स्त्रीसंसर्गाद्धि सद्यः स्यात्

क्लीबता बलिनामपि। एवं चाप्याप्यते शीघ्रं तेषां शुक्रं च धाम च॥) दृष्ट्यायुरोजः शुक्राणां क्षयं मेढ्राश्रयान् गदान्। वायोः कोपमधर्मं च मूढः प्रान्पोत्यतोऽन्यथा॥ उत्तानो वेगरोधीच वृद्धिमेहाश्मशर्कराः। तिमिरा दिगदोत्पत्तिर्मूर्द्धाद्याहननाद्धुवम्॥ न चार्वाक् षोडशाद्वर्षात् सप्ततेः परतो न च। आयुश्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति॥ अतिबालो ह्यसम्पूर्णसर्घधातुः स्त्रियं व्रजन्। उअपरप्येत सहसा तडागमिव काजलम्॥ शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्धं विजर्जरम्। स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियं व्रजन्॥ कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारसारादपि सारभूतम्। जितात्माना तत्परिरक्षणीयं ततो वपुः सन्ततिरप्युदारा॥ अप्रमत्तो भजेद्भावांस्तदात्वसुखसंज्ञकान्। सुखोर्थसंयोगः कालवैकृतम्। हितेऽपि रतमाहारे योजयन्त्यामयैर्नरम्॥ नापथ्यसेविनं सद्यः प्रबाधन्ते तदा मलाः। प्रकोपं प्रतिविन्धन्ति भिन्नैर्दूष्यादिभिर्यदा॥ न च सर्वोऽपचारोऽपि सर्वदा सर्वदोषकृत्। न हिसर्वाण्यपथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च॥ सर्वे तुल्यबला दोषा न सर्वाणि वपूंपिच व्याधिक्षमत्वे शक्तानि यतोऽपथ्यं तदेव तु॥ गच्छत्यपथ्यातमतां तुल्यदूष्यादिवर्द्धितम्। त एव च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहु भिश्रिताः॥ मिथो विरुद्धा बलिनो दीर्घकालानुवर्तिनः। सर्वे समं प्रकुपिताः प्राप्याल्पमपि कारणम्॥ प्राणायतनमाश्रिन्य गमनीराः सर्वमार्गगाः। देहे हितोचिते ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः॥ अहितान्यपि चान्ये पामभ्यासादुपशेरते। दोषाचैषां सगं यान्ति कर्मवातातपादिभीः॥ अथ बहूनामेकरोगोत्पत्तिः भीन्नाहारवयः सात्म्यप्रकृतीनां समं भवेत्। एको विकृतनारवांदियुगफसेवनाद्धः॥ वातादीनां तु विकृतिर्विकृतादग्रहचारताः भोमान्तरिक्षदिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते॥ सम्भवः इतरेतेहुतेषां कर्मणः सासुदायिकात्। दुष्टो वायुरभिश्यन्दी मितोऽत्युष्णशीतलः॥ कुडली भैरवरवः परुषोऽनार्तबो बली। अन्योन्यव्याहतगतिः पांशुबाष्पविषान्वितः॥ रसवर्णादिविकृतमपक्रान्तविहङ्गमम्। निन्दित-प्रभवं तोयमुपक्षीणजलेशयम्॥ मक्षिकामीषिकव्यालबहूत्पात-प्रदूषितायोतरोत्तरम्॥ येषामनियतं कर्म तस्मिन् काले सुदारुणे। कर्म पञ्चविधं तेषां योज्यं तद्वद्रसायनम्॥ शस्यते देहवृत्तिश्च भेषजैः पूर्वमुद्धृतैः। ब्रह्मचर्यं दया दानं जितात्मनाम्। देशानामविपन्नानां साधूनां च निषेवणम्॥ दैवव्यपाश्रयं चेष्टं कर्म दीवितरक्षणम्। हेमन्तादिषु कुर्वीतस्वं स्वं च्चाकालिकेष्वपि॥ विधिं तच्छीलनं यस्माच्छीतादिद्वन्द्वकारितम्। कृतुचर्या हि शीतोश्णवृष्टिदोषप्रतिक्रिया॥ अत एव च चर्यायां हेमन्तशिशिरौ समौ। अथाकालमृत्युः।

सर्वप्राणभृतां नित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते। दैवे पुरुषकारे च स्थितं ह्यस्य बलाबलम्॥अन्यजन्मकृतं कर्म दैवं पौरुषमैहिकम्। विद्यात्ते कर्मणी त्रेधा श्रेष्ठमध्यावरत्वतः॥तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य सुसुखस्य च। नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चावरा॥मध्या मध्यस्य, मिश्रस्य सङ्कीर्णा, शृणु चापरम्। दैवं पुरुषकारेण दुर्बलं ह्यपहन्यते॥तथा दैवेनबलिना पौरुषं कर्म दुर्बलम्। दृष्ट्वा यदेके मन्यन्ते नियतं मानमायुषः॥कर्म किञ्चित् क्वचित्काले विपाकलियतं महत्। किञ्चित्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते॥एवं च द्विविधो मृत्युः कालाकालविभेदतः। उपदिष्टस्ततश्चैष हिताहितविधिक्रमः॥एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः। तत्रैकः कालसंयुक्तः शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः॥स्येनाजिरादियागेन भातृव्यस्य तथा च तैः। दैर्ध्यश्रवससोमाद्यैर्विहितस्त्वात्मनो वधः॥आयुष्कामस्य तत्प्राप्तिस्तत्रेष्ट्या मित्रविन्दया। सर्वस्मादेव चात्मानं गोपायेदीदृशी स्मृतिः॥तथा मरणमिद्दिष्टं सौगतानां चतुर्विधम्। विषमापरिहारेण जायते नियतायषाम॥ध्रुवं रोगित्वमन्येषां मृत्युरेव त्वपर्वणि। अकाण्डे शस्त्रधाराद्यैः प्रत्यक्षो मृत्युरन्यथा॥ उद्भ्रान्तचण्डमातङ्गतुरङ्गादिसमागमम्। अरातिदुष्टवातादिसाहसाहितभोजनम्॥वर्जयेदिति न ब्रूयुर्मुनयो दिव्याचक्षुषः। दैवव्यपाश्रयादीश्च रसायनविधिं विना॥नवा तेऽपि यथाकाममायुषः स्थितिमान्पुयुः। अहिसिंहगजादिभ्यो विदुषां न भयं भवेत्॥मिथ्या प्राकारदुर्गाणि मिथ्या मारणक्षणम्। आयुष्कामस्य मिथ्यैव परदारादिवर्जनम्॥मन्त्रदेवतयाऽऽहूता नाचक्षीरन् महाहयः। विषसुत्पप्रबुद्धस्था भावाभवौ तदायुषः। संन्यासरोहिणीकादिग्रस्तस्य सहसा भवेत्। उपेक्षया न मरणं जीवितं वा चिकित्सया॥प्रत्यहं नृसहस्रस्य युद्धेऽन्योन्यमभिन्धतः। साधुवृत्तस्य चातुल्या न भवेदातुषः स्थितिः॥नायुधैर्द्विषमिन्द्राद्या नौषधैरार्तमश्विनौ। उपक्रमेरन्न भवेदकालामरणं यदि॥घटानामामपक्वानां पालनापरिपालनैः। चिराल्पकालवर्तित्वं चित्रस्थानां च दृश्यते। इत्यत्यन्तप्रसिद्धेऽपि सिद्धे सर्वागमैरपि। दृष्टेऽप्यकालमरणे विचिकित्सेत् कथं बुधः॥गुणवद्भिषगादीनां सम्भवे सम्भवेत्तु यः। मृत्युस्तं कालजं प्राहुरितरं तद्विपर्यये॥यथा रथो वाह्यमानो न्यायेन क्रमशः क्षयम्। यायादात्मवतामायुस्तथाऽन्येषां विपर्ययः॥शुचितैलदशोदीपः कीटवाराद्यपीडितः। दीप्तिमान् वर्तते सम्यक् यथैव स्नेहसङ्क्षयात्॥स एवातो यथा च स्याद्विपरीतो विपर्यये। हिताहितोपचारेण तथैव पुरुषो

ध्रुवम्॥ सर्वमन्यत् परियज्य शरीरं पालयेदतः। तदभावे हि भावानां सर्वाभावः शरीरिणाम्॥ नगरी नगरस्येव रथस्येव रथी सदा। स्वशरीरस्य मेधावी कृत्येष्ववहितो भवेत्॥ आहारकल्पनाहेतून् स्वभावादीन् विशेषतः। समीक्ष्य हितमश्नीयाद्देहोह्याहारसम्भवः। भीलज्जायन्त्रणालोभहर्षशोकवशंगतः। न जातु धारयेद्वेगांस्तद्धि सर्वापदां पदम्॥ हितमभ्यस्यतः पुंसो नाकाले कालदंष्ट्रया। सञ्जायते परामर्शो बलोत्साहेन्द्रियायुषाम्॥ अहितानि च सन्त्यज्य दोषौषाम्॥ अहितानि च सन्त्यज्य दोषप्यान्पुयाद्यदि। तथाऽप्यानृण्यमायाति साधूनामात्मवानिति॥ यच्च रोगसमुत्थानं न शक्यमिह केनाचित्। परिहतुं न तत्प्राप्य शोचितव्यं मनीषिणा॥ हिताहारविहाराणां सदाचारनिषेविणाम्। लोकद्वयव्यपेक्षणां जीवितं ह्यमृतायते॥ गृन्धुर्ग्राम्यसुखे वश्यः क्लेशानां हतसत्पथः। मूढो जीवत्यनर्थाय दुर्गतिं परिबृंहयन्॥ विदुषाऽन्तःशरीरस्थान्नित्यं सन्निहितानरीन्। जित्वा वर्ज्यानि चिरं जीवितुमुच्छता॥ तदात्वे चानुबन्धे वा तस्मात् कर्माशुभोदयम्। स्मरन्नात्रेयवचसो न धीमान् कर्तुमर्हति॥ इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

अन्नरक्षाप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ ७॥

****

अष्टमोध्यायः।

अन्नर्क्षाध्यायादनन्तरं मात्राशितीयाध्यायारम्भो युक्तः। यतो विषादिभ्यो रक्षितमन्नपानं हीनमात्रातिमात्राभ्यवहृतम् जीवितोपघाताय सम्पद्यते। मात्राभ्यवहृतं प्राणिनां प्राणाय।-

अथातो मात्राशितीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-अथेत्यानन्तर्ये। यथा,-"अथातो धर्मजिज्ञासा।" इत्यत्र मीमांसायां वेदाध्ययनादनन्तरं धर्मो जिज्ञासितव्य इत्यर्थः। अत इति प्रस्तुताभिसम्बन्धे। अशनं-अशितम्। भावे निष्ठा। मात्रयाशितं-मात्राशितम्, तस्मै हितो मात्राशितीयः। शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम्।

आ० र०- मात्राशितीमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीतेअथेति। यतः पूर्वेध्याये "आहारो वर्णितस्तत्र तत्र तत्र च वक्ष्यते।" इत्युक्तम् (हृ. सू. अ. ७/५३)। स चासाधा रणो यथास्वं। असाधारणार्थमयमध्यमध्यः। अत एव मात्राशिईयः। मात्राशब्देन सम्यम्योगो लक्ष्यते। स चासम्यग्योगस्य त्यागात्सम्भवति। स पुनः सत्पधासङ्कीर्णाशनं, विरुद्धाशनं, अमात्राशर्म,अणीर्णाशनं, सम शनं, अध्यशनं, विषमाशनं चेति। तत्र निषिद्धनां गृहे निषिध्हैर्वा सह निषिद्धं चान्नं यत्र भुज्यते तत्-सङ्कीर्णा शनम्। तच्च "शत्रुसत्रगणाकीर्णगणिकापणिकाशनम्।" इत्याद्युक्तम् (हृ. सू. अ. २१४३)। विरुद्धाशनम्-अहिताशनम्। तच्च "विरुद्धमपि चाहारं" इत्याद्युक्तम् (हृ. स. अ. ७/२९)। अमात्राशनादीन्यत्रोत्र्यन्ते। मात्रावदपि यन्नजीर्यति तत्-अजीर्णाशनम्। समशनादीन्यत्रैव लक्षयिष्यति।

मात्राशी सर्वकालं स्यान्मात्रा ह्यग्नेः प्रवर्तिका।
मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरूण्यपि लघून्यपि॥१॥

स०-सर्वकालं-स्वस्थ आतुरो वा, मात्राशी स्यात्-परिमिताशी भवेत्। कुतो हेतोः ? हि-यस्मात्, मात्राग्नेः प्रवर्तिका स्वव्यापारे। अग्निप्रवृत्तिश्च देहस्थितिहेतुः। तथा चोक्तम्-"अग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितम्।" इति। तस्मान्मात्रायाः प्राधान्यम्। अस्माच्च कारणान्मात्रायाः प्राधान्यं यतो मात्रां द्रव्याण्यपेक्षन्ते गुरूण्यपि लघूनि च। तत्र गुरूणि-

पिष्टक्षीरद्राक्षाक्षोडेक्षुमाषानूपमांसादीनि। लघूनि-दिव्योदकरक्तशालिषष्टिकमुद्गलावकपिञ्जलैणशशशम्बरादीनि।

आ० र०- तत्र मात्रां विधत्ते-मात्राशीति। मात्रामश्नातीति मात्राशी। यद्यपि मात्राविशिष्टान्नपानस्यैव कर्मत्वम्, तथापि प्राधान्यार्थं मात्रायाः कर्मत्वव्यपदेशः। किमर्थं मात्राशीस्यात् ? हि-यस्मात्, मात्रा अग्नेः प्रवर्तिकापचन्तमग्निं प्रवर्तयति, पाचयतीत्यर्थः।

ननु, द्रव्याण्यग्निमिन्धनत्वात्प्रवर्तयन्ति, न मात्रेत्यत आह-मात्रामिति।

ननु, दुरूणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्मात्रामपेक्षन्ताम्, न पुनर्लघगूनीत्यत आह-गुरूण्यपीति।

तत्र गुरूणां का मात्रा ? का(च) लघूनाम् ? इत्याह-

गुरूणामर्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तता।
मात्राप्रमाणं निर्दिष्टं सुखं यावद्विजीर्यति॥२॥

स०-गुरूणां द्रव्याणामर्धसौहित्यं-अर्धतृप्तिः। लघूनां नातितृप्तता-नातितृप्तिः, किं तर्हि ? सौहित्यमात्रम्। एतन्मात्राप्रमाणं निर्दिष्टम्। मात्रा-ह्रस्वा मध्या बृहती च, तस्याः प्रमाणं-मात्राप्रमाणम्। तत्र मात्रा-परिमाणं मानम्, तस्यास्तु प्रमाणं-उन्मानम्। एवं चात्र मात्राशब्दस्यापौनरुक्त्यम्। हि यस्मात्, यावत् परिमाणमभ्यवहृतं सुखं-अविकृतिं कृत्वा, जीर्यति-परिणमति।

आ० र०- ननु गुरुभिर्लघुभिर्वा तृप्तिरेवोत्पद्यते, न तेषां विशेष इत्यत आह-पुरूणामिति। यावताहारराशिना तृप्तिरुत्पद्यते तावदोर्धं भुज्यत इति-अर्धसौहित्यम्। तावन्मात्रमेव-नातितृपत।

ननु, एवं चेन्मात्राया अव्यवस्थितत्वं प्राप्नोतीत्यत आहमात्रेत्यादि। मात्राप्रमाणं-मात्रालक्षणम्, यावत्सुखं जीर्यति तावन्मात्राशब्दः वाच्यमित्यर्थः। उक्तं च खारणादिना"यदन्यवहृत सम्यग्यथाकालं जरां व्रजेत्। प्रकृत्यविकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं विदुः॥" इति। तस्माद्गुरूणामर्धसौहित्य सुखं जीर्यति, लघूनां नातितृप्ततेति नाव्यवस्था।

एतद्विपर्ययेण हीनमात्रमतिमात्रं च भोजनं वर्ज्यम्, दोषदर्शनात्। तथा चाह-

भोजनं हीनमात्रं तु न बलोपचयौजसे।
सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां च प्रपद्यते॥३॥

स०-हीनमात्रं पुनरशनं न बलाय, नोपचयाय, न चौजसे। सर्वेषां वातरोगाणां हेतुतां-कारणतां याति।

आ० र०- अथ अमात्राशने दोषाः। तच्च द्विविधम्, हीनमात्रमतिमात्रं च। तत्र हीनमात्रजान् दोषानाहभोजनमिति। बलं-शक्तिः। उपचयः-पुष्टिः। ओजः-कान्तिः।

अतिमात्रं त्वशनं त्रीनपि दोषान् प्रकोपयेत्।

स०-अतिमात्रं त्वशनं त्रीनपि दोषान् शीघ्रमेव प्रकोपयति।

आ० र०- अतिमात्रजान् दोषानाह-अतिमात्रमिति।

प्रकुपिताश्च त्रयो दोषा अलसकाख्यं विसूचिकाख्यं वा व्याधिं यथा कुर्वन्ति, तथा दर्शयति-

पीड्यमाना हि वाताद्या युगपत्तेन कोपिताः॥४॥
आमेनान्नेन दिष्टेन तदेवाविश्य कुर्वते।
विष्टम्भयन्तोलसकं च्यावयन्तो विसूचिकाम्॥५॥
अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैवाजितात्मनः।

स०-तेनापक्वेनान्नेन-आहारेण, दुष्टेन वताद्या हि-यस्मात्, पीड्यमानाः-विबध्यमानाः रुद्धमार्गत्वात्, अत एव युगपत्-एककालं सर्व एव, कोपितास्तदेव-दुष्टमन्नमाविश्य-आश्रित्यालसकं कुर्वते। किं कुर्वतः ? विष्टम्भयतः,-तदेव दुष्टमन्नं स्रोतःसु रुन्धानाः। तथा,

अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैव-अनुचिते देशे काले (च), च्यावयन्तः-ऊर्ध्वमधश्च निष्काशयन्तः। अजितात्मनः-असंयतचेतसः पुंसो विसूचिकां कुर्वते।

आ० र०- अथ प्रसङ्गादतिमात्रप्रकुपितदोषजानां रोगाणां निदानचिकित्सिते कथयति। तत्र विसूचिकालसकयोः सम्प्राप्तिपताः-स्रोतोधात् परस्परसङ्घट्टनेन त्रयोप्येकदैव कोपं नीताः। केन ? तेन,-अतिमात्रेणान्नेन। अतिमात्रत्वादेवामेनपाककालातिक्रमेप्यपक्वेन, अत एव दुष्टेन-विकृतेन, तदेवाविश्य-तथाविधमेवान्नमधिष्ठाय, एवंभूतास्तदेवान्नं विष्टम्भयन्तोलसकं कुर्वते। च्यावयन्तः पुनर्विसूचिकाम्। काभ्यां च्यावयन्तः ? अधरोत्तरमार्गाभ्याम्। सहसैववेगेन। अजितात्मग्रहणमन्नलोलुपस्यैवालसद्युत्पत्तिरिति ज्ञापनार्थम्। उक्तं च सिश्रुतेन (उ. अ. ५६१५)-" नतां परिमिताहारा लभन्ते विदितागमाः। मूढास्तामजितात्मानो लभन्ते कलुषाशयाः॥" इति॥

एतदेव सविस्तरमाह-

प्रयाति नोर्ध्वं नाधस्तादाहारो न च पच्यते॥६॥
आमाशयेलसीभूतस्तेन सोलसकः स्मृतः।

स०-ऊर्ध्वं-मुखेनाहारो न प्रयाति, न चाधस्तात्-गुदेन प्रयाति, न चाहारः पच्यते, आमशये-"नाभिस्तनान्तरं जन्तोरामाशय इति स्मृतः।" तस्मिन्, अलसीभूत इवालसीभूतः। यथा,-अकर्मशीलः पुरुषोलस इत्युच्यते, तथायमाहारोलसीभूतस्तिष्ठति। तेन हेतुना स रोगोलसकः स्मृतः।

आ० र०- अलसकं निर्वक्ति-प्रयातीति। यस्मादस्मिन् व्याधावाहारः आमाशयेलसीभूतः, तस्मादसावलसयतीत्यलसकः। अलसत्वं-निष्क्रितत्वम्। तदेव प्रयातीत्यादिना स्पष्टीकृतम्।

विसूचिकाया निर्वचनमाह-

विविधैर्वेदनोद्भेदैर्वाय्वादिभृशकोपतः॥७॥

सूचीभिरिव गात्राणि विध्यतीति विसूचिका।

स०-वाय्वादीनां त्रयाणामत्यन्तप्रकोपात् नानाप्रकारैर्वेदनोद्भेदैः-पीडोत्पादैः, यस्माद्गात्राणि सूचिभिरिव विध्यति, तस्माद्विसूचिकेत्युच्यते। विविधानां विकाराणां सूचिका-विसूचिकेत्युच्यते।

आ० र०- विसूचिकां निर्वक्ति-विविधैरिति। विविधसूचीतुल्यत्वाद्विसूचिका। तदेव "विविधैः" इत्यादिना स्पष्टीकृतम्।

तत्र शूलभ्रमानाहकम्पस्तम्भादयोनिलात्॥८॥
पित्ताज्वरातिसारान्तर्दाहतृड्प्रलयादयः।
कफाच्छर्द्यङ्गगुरुतावाक्सङ्गष्ठीवनादयः॥९॥

स०-वातादधिकात् शूलादयो भवन्ति। आदिशब्देनाङ्गोद्वेष्टनमुखशोषादिपरिग्रहः। पित्ताद्द्धात् ज्वराद्याः स्युः। प्रलयो-मूर्च्छाप्रायः। आदिशब्देन मदादिपरिग्रहः। कफादधिकात् छर्द्यादयो भवन्ति। आदिशब्देन क्षवथ्वादीनां ग्रहणम्।

आ० र०- विसूचिकालक्षणमाह-तत्रेति। तत्रविसूचिकायाम्। अनिलात् शूलादयो भवन्ति। पित्तात् ज्वरादयः। कफ़ात् छर्द्यादयः। अन्तर्दाहः-कोष्ठदाहः। प्रलयो-मूर्च्छा। अङ्गग्रहणं सर्वाङ्गदौरवार्थम्। वाक्सङ्गो-वाचः स्खलनम्। ष्ठीवनं-श्लेष्मनिःसरणम्। अनिलादिग्रहणमनिलादिकृतसमस्तविकारप्राप्त्यर्थम्। अत एवादिशब्दः प्रयुक्तः। शूलादिग्रहनं तु अन्दबुद्धिप्रबोधनार्थम्। एतेन त्रैविध्यशङ्काप्यपास्ता। सुश्रुतोपि मुर्च्छादीन्यभेदेनाह (उ. अ. ५६/६) -"वैवर्ण्यकम्पौ हृदये रुजश्च भवन्ति तस्यां शिरसश्च भेदः॥" इति।

विशेषाद्दुर्बलस्याल्पवह्नेर्वेगविधारिणः।
पीडितं मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमन्तरा॥१०॥
अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनैव संस्थितम्।

शूलादीन् कुरुते तीव्रांश्छर्द्यतीसारवर्जितान्॥ ११॥

सोलसः

स०-दुर्बलत्वादियुक्तस्य यन्मारुतेन विशेषादन्नं पीडितम्, अन्तरा-आमाशयमध्य एव, श्लेष्मणा रुद्धं-अलसीभूतम्, तथा दोषैः क्षोभितं-आकुलितम्, अत एवातिपीडाकारित्वाच्छल्यरूपतयैव स्थितम्, तीव्रान्-दुःसहान्, शूलादीन् छर्द्यादिवर्जितान् कुरुते। छर्द्यतीसाराभ्यां हि विसूचिकोक्ता। सोलससंज्ञो रोगः। दुर्बलो ह्यनुपचितधातुः, स न कदाचिदाहारं सोढुं शक्तः। अल्पाग्निश्चाहारं न सम्यक् जरयति। यतो वेगधारणशीलस्य प्रतिहतो वायुर्विमार्गगः पित्तकफावपि विमार्गगौ कुरुते, इत्येतद्विशेषेण निर्देशः।

आ० र०- अलसकलक्षणमाह-विशेषादिति। यत्रान्नं छर्द्यतीसारवर्जितान् शूलादीन् विसूचिकोक्तान् कुरुते, स व्याधिरलसकः। कीदृशमन्नम्? मारुतेन पीडितम्,- अलब्धसञ्चारेण वायुनाक्रान्तम्, आक्रान्तत्वादूर्ध्वमधो वा अनिर्गच्छदेव अन्तरा-मध्य एव, स्लेष्मणा रुद्धं-निषिद्धनिर्गमम् अत एवालसं-निष्क्रियतां गतम्, ततो दोषैः- वातपित्तकफैः क्षोभितं-सञ्चालितम्। किं सर्वेषामविशेषेण ? नेत्याह-विशेषादित्यादि। दुर्बलत्वादिविशिष्टस्य विशेषेणलसा इत्यर्थः।

दण्डकालसकं लिलक्षयिषुराह-

अत्यर्थदुष्टास्तु दोषा दुष्टामबद्धखाः।

यान्तस्तिर्यक्तनुं सर्वां दण्डवत्स्तम्भयन्ति चेत्॥ १२॥

दण्डकालसकं नाम तं त्यजेदाशुकारिणम्।

स०-चेद्यद्यर्थे। अतिशयेन दुष्टा दोषाः, तथा दुष्टामेन बद्धानि-पूर्णानि, खानि-स्त्रोतांसि, यैस्ते दुष्टामबद्धखाः, तथा तिर्यग्गच्छन्तः, तनुं सर्वां-शरीरं सकलं, दण्डवद्यदि स्तम्भयन्ति-प्रसारणाकुञ्चनरहितं कुर्वन्ति, तदा दण्डकालसको नाम रोगो भवति। तं-दण्डकालसकं, त्यजेत्-नोपक्रमेत्। यत आशुकारिणम्,-आशु-शीघ्रं स्वकर्म मारणं करोतीत्याशुकारी, क्षिप्रं हन्तीत्यर्थः।

आ० र०- दण्डकालसकं लक्षयति-अत्यर्थं। यद्यलसके दोषाः सर्वां तनुं दण्डवत्स्तम्भयन्ति, तमलसकं दण्डकालसकसंज्ञमाशिकरिनं त्यजेत्। कीदृशा दोषाः ? अन्यर्थदुष्टाः,-अतिमात्रन्नसेवनेन अरिदुष्टा। कुषृमबद्धारवाःचिरसञ्चयात् दिष्टेनामेन-कारणभूतेन, बद्धानिः-पूरितानि खानि-स्रोतांसि, यैस्ते तथा। तिर्यग्गच्छन्तः-मार्गवरोथात्तिर्यङ्गर्गेण प्रसरन्तः।

सम्प्रत्यामविषं निर्दिशति-

विरुद्धाध्यशनाजीर्णशीलिनो विषलक्षणम्॥ १३॥
आमदोषं महाघोरं वर्जयेद्विषसंज्ञकम्।
विषरूपाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वतः॥ १४॥

स०-विरुद्धं-प्रागुक्तम्, "विरुद्धमन्नं" (हृ.सू.अ. ७।३१) इत्यादिना। "विद्यादध्यशनं" (हृ.सू.अ. ८।३४) इत्यादिना-अध्यशनम्। अजीर्णं च-त्रिविधं वक्ष्यति। एतानि शीलितुं शीलं यस्य तस्य पुंसो य, आमदोषो विषलक्षणः-लालादिलक्षणयुक्तो, महाघोरो-अतिकष्टो विषाख्यो यो भवति, तं न चिकित्सेत्। कुतः ? विषरूपत्वादाशुकारित्वाद्विरुद्धोपक्रमत्वाच्च। विषसदृशस्वरूपत्वाद्विषे शीतोपक्रमो युक्तः, आमे चोष्णोपक्रमो युक्तः, इति विरुद्धोपक्रमत्वम्।

आ० र०- आमविषं लक्षयति-विरुद्धेति। विरुद्धाशनादिशीलिनः पुरुवस्योत्पन्नमामदोषं-अजीर्णजं व्यधिं वर्जयेक्त। विरुद्धं पयोमत्स्यादि। अध्यशनं-वक्ष्यमाणम्। अजीर्ण-अजीर्णाशनम्। कीदृशमामदोषम् ? विषलक्षणं,-देहव्यापिविषतुल्यलक्षणम्। महाघोरं-तीव्रपीडाकरम्। विषसंज्ञकं-विषाख्यम्। अमोपर्पदेवेयं संज्ञा। उक्तं च चरकेण (वि. अ. २/१५)-"विरुद्धाध्यशनाजीर्णाशनशीलिनः पुनरामदोषमामविषमा चक्षते" इति। कुतो वर्जयेत् ? विषरुपाशुकारित्वात्-विषरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च। ननु, विषमपि साध्यं दुषृम्। तत्कुतोस्य विषरूपत्वादसाध्यत्वम् ? इत्यत आह-विरुद्दोपक्रमत्वतः,-हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयोरुपचारयोरोघात्। हुतुर्हात्रामसञ्चायः, तत्राग्नेय उपचारःव्याधिस्तु विषरूपः तत्र सौम्य उपचार इति विरोधः।

अलसकोपक्रमं निर्दिदिक्षुरिदमाह-

अथाममलसीभूतं साध्यं त्वरितमुल्लिखेत्।
पीत्वा सोग्रापटुफलं वार्युष्णं योजयेत्ततः॥१५॥
स्वेदनं फलवर्तिं च मलवातानुलोमनीम्।
नाम्यमानानि चाङ्गानि भृशं स्विन्नानि वेष्टयेत्॥१६॥

स०-अथेत्यानन्तर्ये। पूर्वोक्तं साध्यासाध्यमवगम्यानन्तरमामं साध्यमदुष्टं सन्तं त्वरितं-द्राक्, आतुर उल्लिखेत्-उद्वमेदित्यर्थः। किंविधमामम्? अलसीभूतम्,-अलसलक्षणतां गतम्। कथमुल्लिखेत्? इत्याह-पीत्वेत्यादि। जलमुष्णं पीत्वा वचालवणमदनफलयुक्तं, वमेदित्यर्थः। ततोनन्तरं स्वेदनं योजयेत्। तथा-"विपाच्य मूत्राम्लमधूनि दन्तीपिण्डीतकृष्णाबिडधूमकुष्ठैः। वर्तिं कराङ्गुष्ठनिभां घृताक्तां गुदे रुजानाहहरीं विदध्यात्॥" इत्यादि फलवर्तीं च मलवातानुलोमनीं योजयेत्। तत्रामदोषे दोषवशादङ्गानि च नाम्यमानानि-सङ्कोच्यमानानि सन्ति, अत्यर्थं स्विन्नानि वस्त्रादिना वेष्टयेत्।

आ० र०- उक्तानामामदोषाणां चिकित्सामाह-अथेति। अथशब्दश्चिकित्सारम्भे मङ्गलार्थः। आमं-आमदोषम्,उल्लिखेत्-वमेत्, अलसीभूतम्। यः स्वयं न प्रवर्तते बलात्प्रवर्तमानोपि मन्दं वा प्रवर्तते, सोलसः।आमदो(वि)षोपि तथाभुतः। स ह्यलसकेनैव(नेव) प्रवर्तते। विसूच्यां तु मन्दं प्रवर्तते। स द्विविधोप्युल्लेखनीयः। उक्तं हि खारणदिना-"विसूच्यलसकौ वाम्यौपिप्पलीलवणाम्भसा।" इति। साध्यग्रहणमिह नियमार्थम्, साध्यमेव न त्वसाध्यमपि। दृश्यते हि निदानेसाध्यत्वेनोक्तानां मांसग्रन्थ्यादीनां चिकित्सिते चिकित्सोपदेशः। आमदोषस्त्वसाध्यः, असाध्य एवेत्यर्थः। किं कृत्वोल्लिखेत् ? स्प्ग्रापटुफ़लमुष्णं वारि पीत्वा। उग्रा-वचा। पटु-सैन्धवम्। फ़लं-मदनफ़लम्। ततो-वमनानन्तरं, स्वेदनं योजयेत् फ़लवर्तिं च। कस्या वर्तेः फ़लवर्तिसंज्ञा ? इत्यप्क्षायामाह-मलवातानुलोमनीम्। स्वेदफ़लवर्तिघोवातानां प्रवर्तिनी वर्तिः-फ़लवर्तिरित्यर्थः। स्वेदफ़लवर्तिद्रव्याण्युक्तानि खारणादिना-"शूले तु स्तिमिते सामे स्वेदः शस्तो मुहुर्मुहुः।

रूक्षोष्णैः कटुकैः पांशुकरीषसिकतादिभिः॥ पिप्पल्योगारधूमश्च मदनं सर्षपास्त्रिवृत्। हेमक्षीरी वचा किण्वं कुष्ठं दन्ती यवाग्रजः॥ समूत्रलवणाभ्यक्ता फ़लव र्तिरयं हिता। संस्वेद्यालसके शूलविबन्धानाहनाशिनी॥" इति। यद्यामदोषेणाङ्गानि नाम्यन्ते-सङ्कोच्यन्ते, तदा तान्यतिस्विन्नानि कृत्वा वस्त्रादिभिर्वेष्टयेत्।

विसोच्यामतिवृद्धायां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते।
तदहश्चोपवास्यैनं विरिक्तवदुपाचरेत्॥ १७॥

स०-विसूच्यां-पूर्वोक्तलक्षणायाम्, अतिवृद्धायां सत्यां पार्ष्ण्योः-खुरिकयोः, अयःशलाकादिना दाहः प्रशस्यते। तदहः-विसूचिकारम्भदिवस एव, एनं-विसूचिकावन्तं, उपवास्य-लङ्घयित्वा, विरक्तवत्-पेयादिक्रमेणोपाचरेत्। सुश्रुते (?) चोक्तम् (सङ्ग्रहे सू.अ.११)- "सुच्छर्दितविरिक्तस्य गात्रायामेतिदारुणे। भल्लातकमधूच्छिष्टजीर्णपिण्याकनागरैः॥ वृततैलं पचेत् साम्लैस्तच्च खल्लीघ्नमुत्तमम्॥ त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रतिष्ठैः सवचाशताह्वैः। उद्वर्तनं खल्लिविसूचिकाघ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि॥ शिरीषनक्ताह्वफणिज्जबीजत्रायन्त्यपामार्गफलानि वर्तिः। बस्तस्य मूत्रेण विसूचिकाघ्नी प्रलेपनस्याञ्जनधूमयोगैः॥" इति।

आ० र०- विसूच्यां विशेषमाह-विसूच्यामिति। अतिवृद्धायां-पूर्वोक्तेन प्रकारेण अशान्तायां, विसूच्यां पार्ष्ण्योर्दाहः प्रशस्यते। प्रशब्दः प्रकर्षार्थः। सर्वेष्वामदोषेषु पार्ष्ण्योर्दाहः शस्यते, विसूच्यां तु प्रकर्षेण। यदाह सुश्रुतः (उ. अ. ५६/१२)-"साध्यासु पार्ष्ण्योर्दहनं प्रशस्तमग्निप्रतापो वमनं च तीक्ष्णम्॥" इति। साध्यास्विति बहुवचनात् विसुचिकालसविलम्बिकानां ग्रहणम्। उक्तं च वङ्गसेनेन-"विलम्बिकालसकयोर्विसूच्युक्तः क्रियाक्रमः।" इति। पार्ष्णिदाहश्च पिप्पल्यादिभिः। यदाह भेडः="विसूच्यामैवृद्धायां पार्ष्णिदेशे च दाहयेत्। पिप्पल्या वाप्यरण्या वा शस्त्रेणातापितेन वा॥" इति।

निवृत्तामदोषस्य चिकित्सामाह-तदहश्चेति। यस्मिन्नहनि आमदोषो निवृत्तः, तदहरेनमुपवास्य। तथा च खारणादिः-"आमाशयविशुध्यर्थमथैनमुपवासयेत्। जीर्णे विरिक्तवृत्तिः स्याद्या प्रोक्ता मण्डपूर्विका॥" इति। वमनाद्युपक्रमान्ते पठ्यमानेन प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देन आमदोषनिवृत्तिदिनमेव परामर्ष्टुं युक्तम्, न पुनरुत्पत्तिदिनम्।

अजीर्णिनो भेषजं निषेधति-

तीव्रार्तिरपि नाजीर्णी पिबेच्छूलघ्नमौषधम्।
आमसन्नोनलो नालं पक्तुं दोषौषधाशनम्॥१८॥
निहन्यादपि चैतेषां विभ्रमः सहसातुरम्।

स०-अजीर्णी-अजीर्णवान्, तीव्रशूलोपि सन् शूलहरमौषधं न पिबेत्। वमनकरमुष्णोदकं च प्रागुपदिष्टमेव पिबेदित्यर्थः। शूलघ्नमित्युपलक्षणार्थम्। छर्द्यतीसारघ्नमपि विसूचिकायां न पिबेत्। यत आमेन सन्नो-मन्दीभूतोग्निर्दोषौषधाशनं पक्तुं न समर्थः। एतेषां च-दोषौशधाशनानां, त्रयाणां सम्बन्धी यो विभ्रमो-व्यापत्तिः, सहसा-कालमनपेक्ष्यैव, आतुरं हन्यात्। न केवलमिदं गुणाय सम्पद्यते, प्रत्युत दोषं करोतीति सूचनार्थमपि चेति कृतम्।

आ० र०- आमदोषिणः शमनौषधं निषेधति-तीव्रार्तिरिति। अपिषब्द उभयत्र सम्बध्यते। तीव्ररिरपि-किंपुनर्मन्दार्तिरनर्तिर्वा। शूलन्धमपि-किंपुनपाचनादिकम्। कुतः ? यत आमेनान्नेन सन्नो-मन्दीभूतो, अग्निर्दोषादीनि पक्तुंनालं-न समर्थः। दोषः- आमान्नक्षोभितः कफ़ार्दिः। औषधंतन्निवृत्यर्थं प्रयुक्तं पाचनादि। अशनं तद्धेतुभूतमामान्नं।

नकेवलमौषधादर्थानवाप्तिः, अपि तु अनर्थावाप्तिररपीत्याह-निहन्यादिति। एतेषां-दोषादीनाम्,व्यपतिः-पाकाभावजनितसङ्क्षोभः, आतुरं सहसा हन्यात्। अपि चेति प्रत्युतार्थः।

कदा औषधं युञ्जीत ? इत्याह-

जीर्णाशने तु भैषज्यं युञ्ज्यात् स्तब्धगुरूदरे॥१९॥
दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः सन्धुक्षणाय च।

स०-जीर्णमशनं यस्य तस्मिन्नौषधं युञ्ज्याद्वैद्यः। कीदृशि ? स्तब्धं-अचलं, गुरूदरं-कोष्ठो, यस्य तस्मिन्। किमर्थमौषधं युञ्ज्यात् ? इत्याह-दोषेत्यादि। गतार्थम्।

आ० र०- अवस्थाविशेषे औषधमाह-जीर्णाशन इति। आमदोषिणो यदा जीर्णमन्नं तदा दीपनपाचनमौषधं देयम् सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ११)-"सद्यः सम्यग्विशुद्धशस्य शाम्यन्ति तदुपद्रवाः। शूले निरन्नकोष्ठोद्भिः कोष्णाभिश्यूर्निताः पिबत्॥ हिङ्गुप्रतिविषाव्योषसोवर्चलवभयाः। अथवा पिण्ण लीमूलत्रिवृतादारुसैन्धवम्॥ शुण्ठीस्नुकूक्षीरलवणपिप्प लीमरिचानि च। पाठाम्लवेअसक्षारयवानीयोंकराणि च॥ द्विरुत्तरं हिङ्गुवचाग्निकुष्ठसुवर्चिकाक्षारबिडाजमोदम्। शूलोदरानाहविसूचिकार्शोहृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणान्धम्॥ मुस्ताजमोदपूतीकवचाशुण्ठ्यग्निधा न्यकैः। सवालकदी बिल्वैः क्वाथं तृङ्शूलवान् पिबेत्॥ रास्नाकदफ़लषङ्ग्रन्थाबृहत्पीद्वयहोङ्ककैः। गुग्गुल्वतिषाकुष्ठपत्रव्याग्रबखाम्बुदैः॥ कुर्याच्छुष्कैः समूत्रैर्वा लेपोद्वर्तनधूपनम्। सरगानद्धमुदरमम्लपिष्टैः प्रलेपयेत्॥ दारुहैमवतीकुष्ठशताह्वाहिङ्गुसैन्धवैः। यवचूर्णश्च सक्षारतक्रः कोष्ठार्तिजित्परम्॥ योजयत्सैन्धवान्तैश्च वात विण्मूत्रसङ्ग्रहे। द्विक्षारजीर्णपिण्याककुष्ठारुष्कर चित्रकैः॥ सशुक्तसैन्धवैस्तैलं पक्वमभ्यञ्जने हितम्। सुच्छर्दितविरिक्तस्य गात्रायामे सुदारुणे॥ भल्लातकमधूच्छिष्टरमीर्णपिण्याकनागरैः। धृततैलं पचेत्साम्लैरतच्च खल्लीधमुत्तमम्॥ त्वक्पत्ररास्नागुशिग्रुकुष्ठैरम्लप्रपिष्टैः सवचाशताहैः। उद्वानं खल्लिविसूचिकान्धं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि॥ यः श्यावदन्ताउष्ठनखोल्पसंज्ञः छर्ग्द्दितोन्तर्गतताम्रनेत्रः। क्षामस्वरःस्त्रस्तसमस्तसन्धिर्यायान्नरोसौ पुनरागमाय॥ व्योषां कर ञ्जस्य फ़लंहरिद्रां मूलं समावाप्य च मातुलुङ्गयाः। छायाविशुष्का गुटिकाः कृतास्ता हन्याद्विशूचीं नयनाञ्जनेन॥ शिरीषनत्काह्वफ़णिजाबीजत्रायन्त्यपाआर्गफ़लानि वर्तिः। बस्तस्यमूत्रेणविसूचिकान्धी प्रलेपधूमाञ्जननस्ययोगैः॥ यामैश्चतुभिर्द्वाभ्यं च भोज्यभैषज्ययोः समे। पाकोग्नौ युक्तयोर्द्राक् तु तीक्ष्ये, मन्दे पुनश्चिरात्॥ सभक्तमौषधं तस्मामन्दाग्नेखचास्येत्। पूर्वाह्ने भोजनं सात्म्यं लघु दीपनबृंहणम्॥ प्रातराशे त्वजीर्णेपि सायमाशो ब दुष्यति। अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति॥ दिवा प्रबुध्यतेर्केण हृदयं पिण्डरीकवत्। तस्मिन्विबुद्धे स्त्रोतांसि स्फ़ुटत्वं यानि सर्वशः॥ व्यायामाच्च विहाराच्च विक्षिप्तत्वाच्य चेतसः। न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः॥ अक्लित्रेण्वन्नमासिक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति। अविदग्धेष्विवपयःस्स्वन्यत् सम्मिश्रितं पयः॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयवेषु च यान्ति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते देहधातवः॥ क्लिन्नेष्वन्यदपक्षेषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति। विदग्धेषु पयःस्वन्यत्

पयस्तपेत्पेवार्पितम्॥नैशे तस्मादजीर्णेन्ने नान्यभ्दुञ्जीत भोजनम्। उग्दारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचितः॥लघुता क्षुत्पिपासा च जीर्णाहारस्य लक्षणम्। प्रायाः प्रज्ञापराधेन रोगग्रामः प्रजायते॥नृणामशनलुब्धानां विशेषेण विसूचिका॥दोषोपनद्धं यदि लीनमामं पित्तोल्बजस्यावृणुचान्न वह्निम्। जायेत दुष्टातु ततो बुभुक्षा सा मन्दवहम् विषवन्निहन्ति॥" इति।

कीदृशमौषधं योज्यमित्याह-

शान्तिरामविकाराणां भवति त्वपतर्पणात्॥२०॥
त्रिविधं त्रिविधे दोषे तत्समीक्ष्य प्रयोजयेत्।

स०-तुरवधारणे। यस्मादतर्पणादेवामजानां विकाराणां-आलस्यजाड्याग्निमान्द्यादीनाम्, शान्तिः-उपशमो, भवति। तस्मादतर्पणं योजयेत्। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ. १४।१०)- "मेहामदोषातिस्निग्ध" इत्यारभ्य यावत् "लङ्घयेन्नित्यम्" इति। तस्मादतर्पणं समीक्ष्य-देशकालाग्न्यादीन् पर्यालोच्य, त्रिप्रकारं त्रिप्रकारे दोषे वैद्यः प्रयोजयेत्।

आ० र०- उक्तानुक्तामदोषसङ्ग्रहार्थं सामान्यचिकित्सामाह-शान्तिरिति। आमविकाराणां-सर्वेषामजीर्णान्नजानां व्याधनाम्। अपतर्पणात्-लङ्घनात्। अपतर्पणं विभजति-त्रिविधमिति। समीक्ष्य-बलादिकं सम्यग्ज्ञात्वा।

सम्प्रत्येतदेव यथायोग्यमाह-

तत्राल्पे लङ्घनं पथ्यं, मध्ये लङ्घनपाचनम्॥२१॥
प्रभूते शोधनं, तद्धि मूलादुन्मूलयेन्मलान्।

स०-तत्र-तेषु त्रिषु मध्ये, अल्पे दोषे, लङ्घनं-उपवासाख्यं, पथ्यम्। तेन ह्यनलानिलवृध्द्याल्पो दोषः शीघ्रं संशोष्य जीयते। मध्ये दोषे लङ्घनं पाचनं च पथ्यम्। अग्निः

पचति, तस्य पचतो ये विबन्धहेतवः, तान्निषिध्य पाटवं पक्तुरादधतः पचेति प्रयुङ्क्त इव तत् पाचयतीति पाचनमुच्यते। हेतुमण्णिजन्तात्पचेर्बाहुलकात्कर्तरि ल्यट्। यदुपयुक्तमन्नपानौषधमपक्वानां सामानां धातूनां पाचने समर्थं तत् पाचनमित्यर्थः। प्रभूते शोधनं पथ्यम्। शोधनं तु कायाद्बहिर्दोषानीरयति। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ. १४।५)- "यदीरयेद्बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं तु तत्।" इत्यादि। कुतः प्रभूत आमदोषे शोधनं हितम् ? इत्याह-तद्धीत्यादि। हि-यस्मात्, तत्-शोधनम्, मूलान्मलान्नाशयेत्। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू.अ. ११)-बहुदोषाणां पुनर्दोषावसेचनमेव कार्यम्। न ह्यस्राविते पल्वलोदकौघे शाल्यादिपुष्टिर्भवति।" इति।

आ० र०- विभागं स्पष्टीकरोति-तत्रेति। लङ्घनमत्रोपवासः। लङ्घनपाचनं-उपवासयुक्तं पाचनौषधपानम्। प्रभूते-बहुतरे। शोधनं-वमनादि। हि-यस्मात्, तत्-शोधनम्, मलान्मूलादुन्मूलयेत्-समूलानुच्छिन्द्यात्। मलबलमूलं च विकारे प्रभूत्वम्।

एवमन्यानपि व्याधीन् स्वनिदानविपर्ययात्॥ २२॥
चिकित्सेदनुबन्धे तु सति हेतुविपर्ययम्।
त्यक्त्वा यथायथं वैद्यो युञ्ज्याद्व्याधिविपर्ययम्॥ २३॥

स०-यथा सन्तर्पणोत्थ आमदोषो निदानविपर्ययाच्चिकित्स्यते, एवमन्यानपि ज्वरादीन् विकारान् स्वनिदानविपर्ययाच्चिकित्सेत्। सन्तर्पणोत्थोपतर्पणेन, शीतोत्थ उष्णेन, इत्यादि। यदि त्वेवमुपक्रम्यमाणो व्याधिरनुबध्येत-तेनोपशमं न गच्छेत्, ततो हेतुविपर्ययं त्यक्त्वा व्याधिविपर्ययं युञ्ज्यात्। किम्भूतम् ? यथायथं,-यद्यस्य ज्वरादिव्याधेर्भैषज्यं वक्ष्यमाणं तत्प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। यथा, (सङ्ग्रहे सू.अ. १२)-"मुस्तापर्पटकं ज्वरे, रजनी यवान्नं प्रमेहे" इति।

आ० र०- तुल्यन्याप्रसङ्गादन्येषामपि व्याधीनां चिकित्सामाह-एवमिति। एवं-आमविकारवत्। अन्यान्-ज्वरादीन्। यथा, आमविकाराः सन्तर्पणोत्थास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन चिकित्स्यन्ते, तथा, अन्येपि विकाराः स्वनिदानविपर्ययाच्चिकित्स्याः।

आमविकाराणामन्येषां च स्वनिदानविपर्यानुपशमे चिकित्सामाह-अनुबन्धे त्विति। यदि हेतुविपर्यये क्रियमाणेप्यनुबन्धो-अनुवर्तनं व्याधेः, तदा हेतुविपर्ययं त्यात्त्वाभिषक्

व्याधिविपर्ययं भैषज्यं यथायथं युञ्ज्यात् + हेतुविपरीतादिस्वतूपमुकं सग्ग्रहे (सू.१२ " तत्र हेतुविपरीतं" इत्यारभ्य यावत् "विपरीतमर्थं करोति" इति।

न च हेतुव्याधिविपर्ययर्ययोरेव चिकित्सायामुपयोग इति दर्शयन्नाह-

तदर्थकारि वा, पक्के दोषे त्विद्धे च पावके।
हितमभ्यञ्जनस्नेहपानबस्त्यादि युक्तितः॥२४॥

स०-तत्-निदानव्याधिविपर्ययसाध्यं, अर्थ-रोगोपशमलक्षणं, कर्तुं शीलं यस्य तत्-तदर्थकारि। तद्वा युञ्ज्यात्। यथा (सङ्ग्रहे सू.अ. १२)-"मदात्यये मद्यपानम्, अतिसारे विरेचनम्" इति। वाशब्दः समुच्चयार्थः। इति त्रिविधमौषधं निर्दिश्यामचिकित्सामेवानुसरन्नाह-पक्क इति। पक्के दोषे-निरामे, दीप्ते पावके च। निरामत्वे दीप्ताग्नित्वे च समुचितमेव हितमभ्यङ्गादिकम्। युक्तितो-मात्रया, यथाग्निसादादि न भवतीति।

आ० र०- पक्वदोषाणामामविकाराणां चिकित्सामाह-पक्वेदोषे इति। उक्तेनोपक्रमेण पक्वे दोषे दीप्ते चान्गौ सत्यामदोषिणामभ्यञ्जनादि हितम्। आदिशब्दाद्रसायनवाजीकरणादि।

अजीर्णं लक्षयितुमाह-

अजीर्णं च कफादामं तत्र शोफोऽक्षिगण्डयोः।
सद्योभुक्त इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम्॥२५॥

स०-अग्निप्रतिपक्षत्वेन कफस्याजीर्णकरणप्राधान्यादग्रे निर्देशः। कफात्सकाशादजीर्णमामसंज्ञकं भवति। तत्र-आमाख्येजीर्णे, अक्षिकूपयोर्गण्ड्योश्च शोफो भवति। सद्योभुक्तवदप्राप्तविदाहावस्थ उद्गारः। प्रसेकः-प्रसक्तं निष्ठीवनम्। उत्क्लेशो-दोषाणां स्थानाच्चलनम्। गौरवं-गात्राणम्।

आ० र०- महान्तमामदोषमुक्त्वा क्षुद्रमाह। तत्र कफ़जमाह-अजीर्णमिति। आमं-आमसंज्ञम्। तत्र-आमे,अक्षिण गण्डे च शोफ़ः। जात्यपेक्षमेकवचनम्। सद्योभुक्त इवोद्गारः-चिरभुक्तस्यापि सद्योभुक्रवदप्रात्पविदाह्यवस्थ उद्गारः। उत्क्लेशो-वमनिन्मुखत्वमिव।

विष्टब्धमनिलाच्छूलविबन्धाध्मानसादकृत्।

स०-अनिलाद्विष्टब्धं नामाजीर्णं भवति। तच्च शूलादिकृत्।

आ० र०- अनिलजआह-विष्टब्धमिति। विष्ठब्धं-किष्टब्धसंज्ञम्। सादः-कार्याक्षमत्वम्।

पित्ताद्विदग्धं तृण्मोहभ्रमाम्लोद्गारदाहवत्॥२६॥

स०-पित्ताद्विदग्धं नामाजीर्णमुत्पद्यते। तच्च तृडादियुक्तम्।

आ० र०- पित्तजमाह-पित्ताद्विदग्धमिति। विदग्धंविदग्धाख्याम्।

त्रिविधस्यैवास्य चिकित्सामाह-

लङ्घनं कार्यमामे तु, विष्टब्धे स्वेदनं भृशम्।
विदग्धे वमनं, यद्वा यथावस्थं हितं भवेत्॥२७॥

स०-तुरवधारणे। आमाख्येजीर्णे लङ्घनमेव कार्यम्, न वमनविरेचनादि। विष्टब्धे स्वेदनं भृशं कार्यम्। भृशशब्देनैतत् द्योतयति,-पूर्वत्रापि स्वेदनं कार्यमत्र त्वत्यर्थमिति। विदग्धे-विदग्धनाम्न्यजीर्णे, वमनं कार्यम्। यद्वा लङ्घनस्वेदनवमनानां यथावस्थं-यथादोषोद्रेकं, हितं भवेत्तदेव कार्यम्। आमाजीर्णेपि स्वेदनवमने, विदग्धेपि लङ्घनस्वेदने, इति।

आ० र०- आमादीनां चिकित्सासाह-लङ्घनमित्यादि ब्रुशमिति त्रिष्वपि योज्यम्। लङ्घनादिविभागस्त्वतिशयार्थः यदाह खारणादिः-विष्टब्धे स्वेदनं वर्त्यो लवणोष्णाम्बु शस्यते। विदग्धे वमनं शस्तुमुपवासो विरेचनम्॥" इति। यद्वा-अथवा। यथावस्थं हितं-यस्याजीर्णस्य

यस्यामवृस्थायां यद्वितं, तस्य तस्यामवस्थायां तष्कार्यमित्यर्थः विभागनियमस्तु बाहुल्याप्रायेण।

गरीयसो भवेल्लीनादामादेव विलम्बिका।
कफवातानुबद्धामलिङ्गा तत्समसाधना॥२८॥

स०-गरीयसः-प्रभूतात्, आजीर्णादेव विलम्बिका स्यत्। कीदृशात् ? लीनात्-अत्यर्थं स्रोतःसु श्लिष्टत्वात्। लीनादिति लीङ् श्लेषण इत्यस्य क्तप्रत्यये स्वादय ओदित इत्योदितश्चेति निष्ठानत्वम्। सा च श्लेष्मवायुभ्यामनुबद्धा-युक्ता भवति। आमं नाम यदजीर्णं तत्सदृशलक्षणा। यथा-"शोफोक्षिगण्डयोः। अद्यो भुक्तः इवोद्गारः प्रसेकोत्क्लेशगौरवम्॥" इति। तेन-आमेन, समं-तुल्यं, साधनं-चिकित्सा, यस्याः सैवम्। "लङ्घनं कार्यमामे" इति।

आ० र०- विलाम्बिकालक्षणमाह-गरीयस इति। बिलम्बिकानामाजीर्णं भवेत्। कस्मात् ? लीनादामादेव,-आमशब्दआमाद्यजीर्णसामान्यवचनः, तयोत्पन्नस्य निःशेषमनिवर्तनाल्लीनत्वम्। एवं पुनः पुनर्लीनव्ताद्गरीयस्त्वम्। पुनः पुनरुत्पादो दुष्टबुभुक्षायां भोजनात्। सा तूक्ता सङ्ग्रहे (सू. अ.११)-"दोषोपनद्धं" इत्यादि (श्लो १९ टी)। एवकारेणैवं द्योतयति,-विसूच्यलसकावप्यजीर्णाद्भवतः, किन्तुतावन्यतोपि सद्योतिमात्रभोजनादेः। विलम्बिकात्वजीर्णदेवेति। यदाह सुश्रुतः (उ. अ. ५६१३)-"अजीर्णमामं निष्टब्धं विदग्धं च अदीरितम्। विसूच्यलाकौ सस्मात्द्भवेत्चापि विलम्बिका॥" इति। सा च कफ़वातानुबद्धा।तदनुबन्धेन दीर्घकालविलम्बनात् विलम्बिकेत्युच्यते। गरीयस्वात् पतनयोग्यमप्यामं कफ़वातानिबद्धत्वान्नोर्ध्वं नाप्यधः पतति, लीनमेव चिरमवतिष्ठते इत्यर्थः। तथा च सुश्रुतः (उ.अ. ५६१९)-"दुष्टं हि भुक्तं कफ़मारुताभ्यां प्रवर्तते नोर्ध्वमधश्च यस्य। विलम्बिकां तां च विविर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदः पुरानाः॥" इति। कफ़वातानुबद्धत्वादेवमितरेष्वपि पित्तारब्धत्वं विदग्धत्वं च लक्ष्यते। अन्येन ह्यारब्धामन्येनानुबध्यते। पित्तं च विदग्धादेव प्रवर्तते। तथा च भेडः (चि. अ. ११)-"यदा भुक्तं विदग्धं च नोर्ध्वं नाधः प्रवर्तते॥तां विलम्बीं विगर्हन्ति विषकल्पांविसूचिकाम्॥" इति। विषमल्पामिइ पित्तोल्बणत्वंद्योत्यते। विसूकामिति विसूचिकाविशेष्यत्वेन सान्निपातिकत्वम्।

आमलिङ्गा-अजीर्णतुल्यलक्षणा, विशेषानुपादानात् त्रयाणामप्यामादीनां लिङ्गैर्युक्ता। तथा च खारणादिः-"एतान्युक्तानि लिङ्गानि त्वामाजीर्णे विनिर्दिशेत्।" इति। एतानि-अजीर्णत्रायसम्बन्धीनि। आमात्-अजीर्णादन्नात् जातमजीर्णं-आमाजीर्णम्,विलम्बिका, न कफ़जमामम्। "यथाक्रमेण वातादि सन्निपातार्मकं वदेत्।" इति तेनैव सान्निपातिकस्योक्तत्वात्। तत्समसाधना,-तेषांत्रयाणामजीर्णानां, समं-साधारणं, साधनं-चिकित्सितं, यस्याः साअथा च खारणादिः-"आमे आमप्रशमनं विमाने द्विविधं मतम्।" इति। विमाने-विमानस्थाने, द्विविधं-विसूच्यलसकभेदेन। अङ्गसेनोपि-"विलम्बिकालसकयोर्विसूच्याक्तः क्रियाक्रमः।" इति। युत्तु सुश्रुतेनविवर्जनीयत्वमुक्तं तत्प्रत्याख्यायोपचरणीयत्वं (त्वात्) नत्वनुपक्रमत्वात्। अत एव "विलम्बिकां तां बृशदुश्चिकित्स्याम्" इति माधवकरः (मा. नि. अग्निमान्द्यादौश्लो.२१) पठति। इयं च विलम्बिका चरकाचार्येणान्नविषसंज्ञयोक्ता (चि.अ.१४१३९)-"अभोजनादजीर्णातिभोज्नाद्विषमाशनात्। असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात्। विरेकवमनस्नेहविभ्रमाव्याधिकर्षणात्। देशकालर्तुवैषम्याद्वेगानां च विधारणात्॥दुष्यत्यग्निः स दुष्टोन्नं न तत् पचति लघ्वति। अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषतां च तत्॥पित्तेन सह संसृष्टं दाहतृष्णामुखामयान्। जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान् गदान्॥यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफ़जान् कफ़सङ्गतम्। करोति वातसंसृष्टं वातजांश्चमयान् बहून्॥मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम्। रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रागान् रसादिजान्।" इति। यत्तूक्तं जैज्जटेन 'इयं विलम्बिका तन्त्रान्तरे दण्डकालसकसंज्ञयोक्ता' इति। तदसत्। भेडादिवचनपर्यालोचनया विलमिकाया विदग्धमूलत्वात्। दण्डकालसकस्याल सकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात्। दण्डकालसकस्याल सकभेदत्वेन विष्टब्धमूलत्वात्। आमाद्यजीर्णलक्षणाधीनलक्षणत्वाद्विलम्बिकाया इहाभिधानम्।

जीर्णेप्याहारे कदाचिदाहाररसारो रसोजीर्णः स्यात्। तल्लक्षणार्थमाह-

अश्रद्धा हृद्व्यथा शुद्धेप्युद्गारे रसशेषतः।
शयीत किञ्चिदेवात्र सर्वश्चानाशितो दिवा॥२९॥
स्वप्यादजीर्णी, सञ्जातबुभुक्षोद्यान्मितं लघु।

स०-रसशेषे अश्रद्धा-अन्नानभिलाषः। हृद्व्यथा-हृदयशूलं गौरवं च। शुद्धेप्युद्गारे-अन्नसम्बन्धिनि। तेनाजीर्णादर्थान्तरभूत एवायं रसशेषः। अतश्च रसस्य रुधिरादिहेतोरसम्यक्परिपाक इत्यर्थः। तच्चिकित्समाह-शयीतेत्यादि। अत्र-रसशेषे, किञ्चिदेव-स्तोकमात्रमेव स्वप्यात्, नाजीर्ण इव प्रभूतम्। सर्वश्चाजीर्णी, अनाशितो दिवा शयीत, आलाघवात्। यदा चोत्पन्नक्षुत् स्यात्तदा स्तोकं लघु चाद्यात्। आशः कृतो येन सः-आशितः। न आशितो-अनाशितः, अभुक्तवानित्यर्थः। ननु, "अजीर्ण्यभिहतोन्मत्तान्" इत्यनेनैव वाक्येनाजीर्णिनां दिवास्वप्नोनुज्ञात एव। तत्किं पुनरुक्तेन ? ब्रूमः। विशेषार्थं वाक्यमिदम्-"अभुक्तो दिवा स्वप्यादजीर्णी" इति। तत्र तु सामान्यम्, अशितानाशितचिन्ता न कृतेति युक्ता पुनरिहोक्तिः।

आ० र०- आ रं- रसशेषं लक्षयति-अश्रद्धेति। अश्रद्धा-भोजनानभिलाषः। ननु, एतदामादिष्वप्यस्ति,त आह्-शुद्धेप्युद्गारे इति। तेषु पुनर्दुष्ट उद्गारः। रसस्य शेषो-रसशेषः। रसशब्देन रसहेतुभूताहारराशिर्लक्ष्यते। न हि रसधातोराव्कस्याजीर्णत्वम्। स ह्यापक्व एव रसशब्देनोच्यते, पक्वस्तुरुधिरशब्धेन। दिष्टवादजीर्णत्वमिति चेत् न, तस्यामत्वात्। वक्ष्यति हि (ह.सू.अ. १३।२४)-"ऊष्मणोल्पबलत्वेत धातुमाद्यमपाचितम्। दुष्टमामाशयगतं रसामामं प्रचक्षते॥" इति।

रसेशेषस्योषधमाह-शयीतेति। किञ्चिदेव-मुहूर्तमेव। ननु,मुहूर्तमनिमानतः सिद्धामेव। मैवम्। अजीर्णिनामधिकं दिवास्वन्पं विधास्यति। स्वन्पविधिश्चयं प्रधान्या। उष्णाम्बुपानाद्यपि कार्यम्। यदाह खारणादिः-"रसशेषे हितः स्वन्पो धर्माम्बु लघुबोजनम्।" इति।

अजीर्णिनो दिवास्वन्पं विधत्ते-सर्वश्चेति। अनाशितो-अभुक्तवान्। सर्वग्रहणं प्रकृतविसूचिकाद्यजीर्णसङ्ग्रहार्थम्। "मुक्त्वा तुभाष्य" इत्यादिना प्रात्पे दिवास्वन्पे पुनर्विधानं यथेष्टस्वपनार्थम्।

अजीर्निनो भोजनं विधत्ते-सञ्जातबुभुक्ष इति। सञ्जातबुभुक्षो-अभ्युदीर्णान्नाभिलाषः। मितग्रहणं लघूनामपि गुरूक्तार्धसौहित्यप्राप्त्यर्थम्।

साम्प्रतमजीर्णलक्षणं सामान्येन ब्रूते-

विबन्धोतिप्रवृत्तिर्वा ग्लानिर्मारुतमूढता॥३०॥
अजीर्णलिङ्गं सामान्यं विष्टम्भो गौरवं भ्रमः।

स०-विबन्धो-मूत्रपुरीषयोरप्रवृत्तिलक्षणः। अतिप्रवृत्तिः-तयोरेव। ग्लानिः-शरीरस्य म्लानता। मारुतमूढता-वातस्य प्रतिलोमता। विष्टम्भः-कुक्षेराध्मानम्। गौरवं-गुरुगात्रत्वम्। भ्रमो-मोहः। एतत्सामान्यमजीर्णलक्षणम्। उक्तं च-"सीदत्यङ्गं भ्रमो मोहः कोष्ठे मुह्यति मारुतः। सर्वेषामप्यजीर्णानामविसंवादि लक्षण्म्॥" इति।

आ० र०- उक्तानुक्ताजीर्णविशेषसङ्ग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्षणमाह-विबन्ध इति। विबन्धो-मालानामप्रवृत्तिः। मारुतमूढता-वायोऐविमार्गगैः। विष्टम्बो-विशेषेण स्तम्भोगात्राणाम्।

साम्प्रतमजीर्णस्यान्यान्यपि कारणान्याह-

न चातिमात्रमेवान्नमामदोषाय केवलम्॥३१॥
द्विष्टविष्टम्भिदग्धामगुरुरूक्षहिमाशुचि।
विदाहि शुष्कमत्यम्बुप्लुतं चान्नं न जीर्यति॥३२॥
उपतप्तेन भुक्तं च शोकक्रोधक्षुदादिभिः।

स०-अतिमात्रमेव भुक्तमन्नं न केवलमामदोषाय, किं तर्हि ? द्विष्टादि चान्नं न जीर्यति। द्विष्टं-अप्रियम्। विष्टम्भि-कुक्ष्याध्मानकारि। हिमं-अतिशीतम्। अशुचि-उच्छिष्टं केशादिदूषितं च, एतच्चाचिन्त्यप्रभावत्वादामदोषहेतुः। विदाहि-प्रागुक्तम्। शुष्कं-अद्रवप्रायम्। अत्यम्बुप्लुतं-अतिजलेन प्लावितम्। चः समुच्चये। न केवलं द्विष्टाद्यन्नं भुक्तं न जीर्यति, यावत् शोकादिभिश्चोपतप्तेन भुक्तं न जीर्यति। शोकः-इष्टविपत्त्यादिना मनोदौस्थ्यम्। क्रोधो-रोषः। क्षुत्-बुभुक्षा। आदिशब्देन लोभभयादिपरिग्रहः।

आ० र०- अजीर्णाशनं लक्षयति- नचेति। न केवलमतिमात्रमेवान्नमामदोषय। किं तर्हि? द्विष्टादिकमप्यन्नं न जीर्यति,-आमदोषय भवति। द्विष्टं-अप्रियम्। विष्टम्भिवातावरोधकारि। दग्धं-अतिपक्वम्। आमं-अपक्वम्। अशुचि-मलिनम्। शुष्कं-नीरसम्। अयम्बुप्लुतं-अत्यम्बुपानात्। शोकदिभिरुपतत्पेन भुक्तम्। क्षुत्-बुभुक्षा,तदुपतत्पत्वं-कालातिक्रमात्। आदिशब्दादुद्वेगादयः।

सम्प्रत्यपरमप्यन्नमामक्षोभकरमाह-

मिश्रं पथ्यमपथ्यं च भुक्तं समशनं मतम्॥ ३३॥
विद्यादध्यशनं भूयो भुक्तस्योपरि भोजनम्।
अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं तु विषमाशनम्॥ ३४॥
त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा।

स०-पथ्यं-शाल्यादि। अपथ्यं-यवकादि। तन्मिश्रं-एकीकृत्य, भुक्तं समशनं मतम्, अस्मिन्वैद्यकतन्त्रे। विद्यादित्यादि। भुक्तस्य-अभ्यवहृतस्योपरि यदन्यद्भोजनं तदध्यशनं जानीयात्। ननु, एवं प्रातराशे कृते यः सायमाशः, तस्याध्यशनत्वं प्रसज्येत्। अध्यशनं च विवर्ज्यमेव। यतोनन्तरमेव पठिष्यति-"त्रीण्यप्येतानि मृत्युं वा" इत्यादि। वैद्यकतन्त्रेषु च नराणां द्विराहार उपदिष्टः। भगवान् व्यासोप्यवोचत्-"सायंप्रातर्मनुष्याणां भोजनं विधिनिर्मितम्।" इति। तस्मादध्यशनस्यैवं तदसमीचीनं लक्षणम्। अत्र सञ्चक्ष्महे। प्राग्भुक्तस्योपरि समनन्तरेमेव वह्नावविभक्ते यदशनं तदेवाध्यशनम्, नान्यत्। अत एव सुश्रुतो ब्रूते (सू.अ. ४६।४९१)-"प्राग्भुक्ते त्वविभक्तेग्नौ द्विरन्नं न समाचरेत्।" इति। तस्मात् प्रातराशे कृते सत्यग्नौ विभक्ते यः सायमाशः स न परिहार्यः, अपि तु कार्य एव, गुणावहत्वात्। एतदेव प्रतिपादयितुं सङ्ग्रहेध्यगीष्ट (सू.अ. ११)-"प्रातराशे त्वजीर्णेपि सायमाशो न दुष्यति। अजीर्णे सायमाशे तु प्रातराशो हि दुष्यति॥दिवा प्रबोध्यतेर्केण हृदयं पुण्डरीकवत्। तस्मिन्विबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः॥व्यायामाच्च विचाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः। न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः॥अक्लिन्नेष्वन्नमासक्तमन्यत्तेषु न दुष्यति।

अविदग्धेष्विव पयःस्वन्यत्सम्मिश्रितं पयः॥ रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृतेष्वयनेषु च। परिक्लेदं यान्ति कोष्ठे संवृते देहधातवः॥ क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वासिक्तं प्रदुष्यति। विदग्धेषु पयःस्वन्यत् पयस्तप्तेष्विवार्पितम्॥ नैशे तस्मादजीर्णेन्ने नान्यद्भुञ्जीत भोजनम्।" इति। अधिशब्दोत्रोपरिशब्दार्थः। यथा-'प्रासादमधिरोहति।' इति। अकाले बहु चाल्पं वा भुक्तं त्वशनं विषमाशनसंज्ञं विद्यात्। कः पुनरकालो भोजनस्य ? इति चेत्, ब्रूमः। "प्रसृष्टे विण्मूत्रे" (श्लो. ५५) इत्यादिनाहारकालं वक्ष्यति। तद्वैपरीत्येनाकालो वेद्यः। त्रीण्यप्येतानि-समशनाध्यशनविषमाशनानि, मृत्युं वा सृजन्ति-जनयन्ति, घोरान् व्याधीन्-गुल्मादीन् वा।

आ० र०- समशनं लक्षयति-मिश्रयति। पथ्यं-शाल्यादि, अपथ्यं-यवकादि, तद्वयं मिश्रीकृत्य भुक्तं-समशनाख्यम्। यत्तु केवलमपथ्यं तद्विरुद्धाख्यम्।

अध्यशनं लक्षयति-विद्यादिति। भुक्तस्योपरि पुनर्भोजनं-अध्यशनाख्यम्। भुक्तस्य-प्रागभ्यवहृतस्यान्नस्य पाकाभावादामाशय एव थितस्य, उपरि-ऊर्ध्वमन्यदन्नमाधीयते यत्तत्-भुक्तस्योपरि भोजनम्, पूर्वान्नशेषे भुक्तमित्यर्थः। तथा च चरकः (चि.अ. १४/२३३)-"पूर्वान्नशेषे तु पुनर्भुक्तमध्यशनं मतम्।" इति। सुश्रुतोपि (सू.अ. ४६/५०८)-"अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते।" इति। कथम्? भूयो-बाहुल्येन। अनेन क्वाचिदन्नशेषे भुक्तमपि नाध्यशनम्। यथा (सङ्ग्रहे सू.अ. ११)-"प्रातराशे त्वजीर्णेपि सायमाशो नदुष्यति।" इति। तथा, अत्यग्नौ (हृदये चि. अ. १०/८४)-"मुहुर्मुहुरजीर्णेपि भोज्यान्यस्योपकल्पयेत्।" इति। ननु, एतदप्राप्तकालाशनत्वाद्विषमाशनादभिन्नम्। मैवम्। जीर्णे पूर्वान्ने यदप्राप्तकालं तद्विशमाशनम्, अध्यशनं तजीर्णे इति भेदः। ननु,"प्रसृष्टे विण्मूत्रे" (श्लो ४४) इत्यादिना जीर्णान्नत्वस्यैव कालत्वं वक्षयति। तत्कथमप्राप्तकालत्वम् ? मैवम्। यो हि यदा प्रत्यहं भुङ्क्ते स तस्य भोजनकालः। प्रसृष्टविण्मूत्रवादिकं तु तस्यैव विशेषणम्। तद्विशिष्टविण्भूत्रत्वत्वादिकं तु तस्यैव विशेषणम्। तद्विशिष्टस्यैव तस्य कालत्वार्थम्। तस्मात् प्रसृष्टविण्मूत्रत्वादिविशिष्टे स्वकाले भोजनं-कालभोजनम्। प्रात्पेपि भोजनं-अध्यशनम्। पूर्वान्नस्य जीर्णत्वादुत्पन्नेष्वपि तेष्वप्रात्पे स्वकाले भोजनं-विषमाशनम्। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा हि (हृ. सू. अ. १६/१८)-"ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोच्छः शुद्धये बहुः। शमनःक्षुद्वतोनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते॥" इति कालभेदो ब स्यात्।

विषमाशनं लक्षयति-अकाल इति। अकाले भुक्तं विषमाशनम्। तद्विविधम्,-अप्राप्तकालमतीतकालं च। अमात्राशनमप्यकाले भुक्तं विषमाशनमेवेत्याह-बहु चाल्पं वेति। तस्मात् काले यदमात्रया वा तद्विषमाशनम्।

समशनादीनां दोषमाह-त्रीणीति। एआनि-समशन-विषमाशनाध्यशनानि, अनियतायुषां मृत्युं नियतायुषां घोरान् व्याधीन् सृजन्ति।

काले सात्म्यं शुचि हितं स्निग्धोष्णं लघु तन्मनाः॥ ३५॥
षड्रसं मधुरप्रायं नातिद्रुतविलम्बितम्।
स्नातः क्षुद्वान् विविक्तस्थो धौतपादकराननः॥ ३६॥
तर्पयित्वा पितॄन् देवानतिथीन् बालकान् गुरून्।
प्रत्यवेक्ष्य तिरश्चोपि प्रतिपन्नपरिग्रहान्॥ ३७॥
समीक्ष्य सम्यगात्मानमनिन्दन्नब्रुवन् द्रवम्।
इष्टमिष्टैः सहाश्नीयाच्छुचिभक्तजनाहृतम्॥ ३८॥

स०-काले-वक्ष्यमाणे। तन्मनाः-भोजनगतचित्तः। क्षुद्वान्-बुभुक्षितः। विविक्तस्थः-एकान्तस्थितः। तथा, प्रक्षालितचरणहस्तमुखः। अनिन्दन्-भोजनमगर्हमाणः। अब्रुवन्-अभाषमणः। इष्टं-मनोरुचितं भोजनम्। तथा, द्रवं-द्रवप्रायम्। इष्टैः-प्रियैः, सहाश्नीयात्। 'क्षुद्वान्' इत्यत्र प्रशंसायां मतुप्, उत्पन्नप्रशस्तबुभुक्षः। तेन किञ्चिदपि यदा दुष्टबुभुक्षा स्यात्तदा नाद्यादित्यर्थः। दुष्टबुभुक्षाया लक्षणम् (सङ्ग्रहे सू.अ. ११)-"दोषोपनद्धं यदि लीनमन्नं पित्तोद्धतस्यावृणुयान्न वह्निम्। जायेत दुष्टा तु तदा बुभुक्षा या मन्दबुद्धीन् विषवन्निहन्ति॥" इति। किम्भूतं भोजनम् ? सात्म्यम्। तच्च सात्म्यं द्विधा,-एकं स्वल्पकालाभ्यस्तं सुखावहम्, अन्यच्च जन्मनः प्रभुति सहात्मनाभ्यस्तं सुखावहं च। एतदेवैकं सात्म्यमुच्यते। तथा, शुचि-अनुच्छिष्टं केशाद्यनुपहतं च। हितं-पथ्यम्। स्निग्धं च तदुष्णं च-स्निग्धोष्णम्। तथा, लघु-लघुप्रायम्. न तु लघ्वेव। अत एवेदमुपपन्नम् "षड्रसं मधुरप्रायम्" इति। मधुररसो हि गुरुः। तथा च वक्ष्यति (हृ.सू.अ. १०।३८)-"पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः।" इति। तद्यदि लघ्वेव स्यात् (तर्हि) मधुरप्रायमिति न घटते। तस्माल्लघुप्रायमिति व्याख्येयम्। कथमद्यात् ?

तदाह-नातिद्रुतविलम्बितम्। किं कृत्वा ? पित्रादींस्तर्पयित्वा। तथा, तिरश्चोपि-अश्ववृषादीन्, प्रतिपन्नपरिग्रहान्-कृतस्वीकारान्, प्रत्यवेक्ष्य-तदाहारचिन्तां कृत्वेत्यर्थः। तथा, आत्मानं समीक्ष्य-यथा ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः सन् पर्यालोच्य। खरनादेनोक्तम्- "अतिद्रुताशी त्वाहारगुणदोषान्न विन्दति। उन्मुह्यत्यल्पमश्नाति च्छर्दयेद्वानवस्थितः॥ विलम्बितं तु भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति। खादन् बह्वपि शीतत्वाद्याति भोज्यमहृद्यताम्॥ जल्पतो हसतश्चापि भुञ्जानस्यान्यचेतसः। त एव दोषा मन्तव्या ये विलम्बितभोजने॥" इत्यादि।

आ० र०- अथ भोजनसम्यग्योगः। तत्र सम्यग्योगप्रकारमाह-काले सात्म्यमिति। काले- "प्रसृष्टे विण्मूत्रे" (श्लो. ४४) इत्यादिना वक्ष्यमाणे। शिचि-निर्मलम्। सात्म्यमिति हितस्याप्यनभ्यासासात्म्यस्य निवृत्यर्थम्, हितमित्यहितस्थाभ्याससात्म्यससात्म्यस्य। तन्मनाः-भोजनैकदतचित्तः। मधुरप्रायं-षड्रसत्वेप्यधिकधुररसम्। नातिद्रुतविलम्बितमिति क्रियाविशेषणम्। विविक्तस्थो_विजनस्थः। पित्रादींस्तर्पयित्वा। प्रतिपन्नपरिग्रहान्-पाल्यत्वेन स्वीकृतान्। तिरश्चोपि-किं पुनर्मनुष्यान्। प्रत्यवेक्ष्य-तेषामाहारचिन्तां विधाय। अत्मानं समीक्ष्य-प्रकृतिं विचार्य। अनिन्दन्भोज्यमकुत्सयन्। अब्रुवन्-कृतमौनः। द्रवं-द्रवबहुलम्। इष्टं-प्रियम्। इष्टैः सह-प्रियजनैः सह। शिचिभक्तजनाहृतंशुचयो-बाह्याभ्यन्तरशौचयुक्ताः, भक्तः-अनुरक्ताः, ये जनास्तैराहृतं-आनीतम्।

भोजनं तृणकेशादिजुष्टमुष्णीकृतं पुनः।
शाकावरान्नभुयिष्टमत्युष्णलवणं त्यजेत्॥ ३९॥

स०-तृणादिजुष्टं भोजनं त्यजेत्। आदिशब्देन मक्षिकादिपरिग्रहः। तथा, भूय उष्णीकृतम्। तथा, शाकबहुलम्। तथा, अवरान्नं-माषादि, तद्भूयिष्ठम्। तथा, अत्युष्णमतिलवणं च त्यजेत्।

आ० र०- तृणजुष्टादिभोजनमपवदति-भोजनमिति। तत्रानिन्दान्निति ग्रह्मात् तृणकेशमक्शिकादिजुष्तस्य निन्दितस्यापि प्रप्तिः, उष्णग्रहणात् पुनरूउष्णीकृतात्युष्णयोः, इष्टरहणात् शाक्सूपबहुलस्य, शड्रसग्रहणात् अतिलवणस्य।

किलाटदधिकूचीकाक्षारशुक्तामूलकम्।

कृशशुष्कवराहाविगोमत्स्यमहिषामिषम्॥४०॥

माषनिष्पावशालूकबिसपिष्टविरूढकम्।

शुष्कशाकानि यवकान् फाणितं च न शीलयेत्॥४१॥

स०-तथा, किलाटादीन्न शीलयेत्-नाभ्यसेत्, न कादाचित्कोभ्यवहार एषां निषिध्यते। मुनिना तु (च. सू. अ. ५।७)-"नाभ्यसेद्गौरवात्" इति यथा हेतुरुपन्यस्तः, तथेह नोक्तः, अयुक्तत्वात्। तथा हि-एषामनभ्यवहारे यदि गुरुत्वमेव हेतुः स्यात्। ततो गुडयवादीनामपि बहुतराणां द्रव्याणां शीलनमयुक्तं स्यात्। तस्मादेषामशीलनेन्यदपि कारणं चिन्त्यम्, न तु गुरुत्वमात्रमेव। यथा-किलाटकूचिकयोर्दोषलत्वं, दध्नस्तु ज्वरादिकर्तृत्वं तथा स्रोतोलेपः, स्रोतोलेपत्वाच्चानेकरोगहेतुत्वम्, क्षारस्य पुंस्त्वहानिकृत्त्वम्, शुक्तस्य दृष्टिहन्तृत्वादि। तस्मादेषामपथ्यत्वाच्छीलननिषेधो बोध्यः।

आ० र०- सात्म्यत्वादिप्रसक्तं किलाटाद्यभ्याअमपवदतिकिलाटेति। आममिति मूलकस्य विशेषणम्, कृशादीन्यामिषस्य। न शीलयेत्-न नित्यं भजेत्। यदा तत्सेवनं विना स्थातुमस्जक्तिः, यदा व् तत्साध्यरोगोत्पत्तिः, तदा भजेदित्यर्थः।

शीलयेच्छालिगोधूमयवषष्टिकजाङ्गलम्।

सुनिषण्णकजीवन्तीबालमूलकवास्तुकम्॥४२॥

पथ्यामलकमृद्वीकापटोलीमुद्गशर्कराः।

घृतदिव्योदकक्षीरक्षौद्रदाडिमसैन्धवम्॥४३॥

स०-शाल्यादीन् शीलयेत्।

आ० र०- सात्म्यादीन्युदाहरति-शीलयेदेति। जाङ्गलंहरिणादिमांसम्। पथ्या-हरीतकी। मृद्वीका-द्राक्षा।

त्रिफलां मधुसर्पिर्भ्यां निशि नेत्रबलाय च।

स्वास्थ्यानुवृत्तिकृद्यच्च रोगोच्छेदकरं च यत्॥४४॥

स०-मधुसर्पिर्भ्यां सह त्रिफलां च रात्रौ नेत्रबलाय शीलयेत्। न केवलं शाल्यादीनेव शीलयेत्। यच्च द्रव्यं स्वास्थ्यानुवृत्तिं करोत्यृतुचर्याविध्याद्युक्तमन्नपानादिकम्। तथा, रोगोच्छेदकरं यत्-किराततिक्तकादिद्रव्यम्, तच्च शीलयेत्।

आ० र०- प्रसङ्गान्नित्यसेव्यमौषधमाह-त्रिफ़लामिति। निशि-स्वन्पकाले। नेत्रेबलाय-चक्षुरिन्द्रियदार्ढ्याय। यच्चाउषधं रसायनादिकं, स्वास्थ्यमनुवर्तयति रोगोत्पतिबीजं चोच्छिनत्ति तदपि यथाकालं भजेत्। उक्तं च चरक्रण (सू. अ. १४१०)-"ताच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वाथ्यं येनानुवर्तते। अजातानां विकाराणामनुत्पतिकरं च यत्॥" इति।

बिसेक्षुमोचचोचाम्रमोदकोत्कारिकादिकम्।
अद्याद्द्रव्यं गुरु स्निग्धं स्वादु मन्दं स्थिरं पुरः॥४५॥
विपरीतमतश्चान्ते मध्येम्लुलवणोत्कटम्।

स०-बिसादिद्रव्यं गुर्वादिगुणयक्तं पुरः-पूर्वमद्यात्। मोदको-लड्डुकः। उत्कारिका-लप्सिका। अतः-अस्माच्च, विपरीतं-लघुरूक्षकटुतीक्ष्णसरप्रायम्, अन्ते भोजनस्य सेवेत। मध्ये चाम्लुलवणोत्कटम्। खरनादे चोक्तम्-"कटुं लवणमम्लं वा पूर्वमाहारमाहरेत्। आहारो मधुरोग्रे हि गुरुर्विष्टभ्य जीर्यति॥" इति। तदेतदुक्तमुभयमपि देशसात्म्यादिवशात् प्रमाणयितव्यम्।

आ० र०- भोज्यक्रममाह-बिसेति। गुर्वादिगुणं बिसादिभोज्यद्रव्यं पुरः-पूर्वमद्यात्। मोचं-कदलीफ़लम्। चोचं-नारिकेलफ़लं पनसं वा। मोदको-लड्डुकः। उत्कारिका-पूपलिका। आदिशब्दादिण्डरिकादयः। अतो विपरीतं-लव्वादिगुणं षष्टिकौदनादिकम्, अन्ते अद्यात्। अम्लुलवणोत्कटं-शुक्तादिकं, मध्येद्यात्। यत्तूक्तं खारणदिना-"कटुं लवणमम्लं वा पुर्वमाहारमाहरेत्। आहारो मधुरोग्रेहि गुरुर्विष्टभ्य जीर्यति॥" इति। तन्मन्दाग्निविषयम्। तद्भोजनस्य दीपनपुर्वकत्वात्। तथा चित्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. १०)-"यथाग्निसात्म्यं तु प्रान्द्रावमुपशुष्कं वाश्नीयात्। प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं च। मध्येम्लुलवणम्। अन्ते

रूक्षाद्रवमितररसयुक्तं च। तत्र मन्दाग्नेः द्रवोष्णेन समुत्तेजितोष्मणोन्यदप्युपयुक्तं सम्यक् पाकमुपैति।" इति।

अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत्॥४६॥
आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत्।

स०-कुक्षेः-जठरस्य, अन्नेन द्वौ भागौ प्रपूरयेत्। पानेन-जलादिना, एकमंशं प्रपूरयेत्। चतुर्थमंशं पवनादीनामाश्रयमवशेषयेत्-न त्वन्नेन पानेन वा प्रपूरयेत्। अत्र त्वंशकल्पना परिकल्पनेनैव युज्यते, न त्वङ्गुलमानादिना। सुश्रुते चाभिहितम् (सू. अ. ४६।४७८)- "प्रक्षालयेदद्भिरास्यं भुञ्जानश्च मुहुर्मुहुः। विशुद्धे रसने ह्यस्मिन् रोचतेन्नमपूर्ववत्॥" इति। [रसना विद्यते यस्य मुखस्य तद्रसनम्, तस्मिन् रसने विशुद्धे रोचतेन्नमपूर्ववत्॥]

आ० र०- अन्नपानयोर्विभागमाह-अन्नेनेति। कुक्षिःउदरम्, चतुर्धा विभज्य द्वावंशवन्नेन-अद्रवेण पूरयेत्। तृतीयमंशं पानेन-द्रवेण पूरयेत्। चतुर्थमंशं पवनादिसुखसञ्चारार्थमनशेषयेत्-न केनापि पूरयेत्। एतदेव च सौहित्यमानम्। अत एवार्धसौहित्यं नातितृप्तता च ज्ञेया।

अनुपानं हिमं बारि यवगोधूमयोर्हितम्॥४७॥
दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे, कोष्णं पिष्टमयेषु तु।
शाकमुद्गादिविकृतौ मस्तुतक्राम्लकाञ्जिकम्॥४८॥
सुरा कृशानां पुष्ट्यर्थं, स्थूलानां तु मधूदकम्।
शोषे मांसरसो, मद्यं मांसे स्वल्पे च पावके॥४९॥
व्याध्यौषधाध्वभाष्यस्त्रीलङ्घनातपकर्मभिः।
क्षीणे वृद्धे च बाले च पयः पथ्यं यथामृतम्॥५०॥

स०-यवगोधूमयोर्भुक्तयोरनु-पश्चात्, पानं शीतं जलं हितम्। तथा, दध्नि मद्ये विषे क्षौद्रे च हिमं जलमनुपाने हितम्। पिष्टमयेषु कोष्णं जलं हितम्। शाकमुद्गादिविकृतौ च मस्त्वादिकमनुपानं हितम्। कृशानां पुंसां सुरा पुष्ट्यर्थं हिता। स्थूलानां पुनः कर्शनाय मधूदकं

हितम्। शोषे-क्षये, मांसरसो हितः, पुष्टिकारित्वात्। मांसे भुक्ते मद्यमनुपानं हितम्। स्वल्पे च पावके मद्यमेवानुपानं हितम्। व्याध्यादिभिः क्षीणे-क्षपिते, पयो-दुग्धं, पथ्यं-हितम्। इह (हितमिति) प्रकृतेपि पथ्यग्रहणं पथ्यतरत्वज्ञापनार्थम्। यथामृतमित्यनेनैतत् प्रतिपादयति,-यथामृतं बलवर्णौजःकान्त्यायुरादिजनकं तथेदमपीत्यर्थः।

आ० र०- अथानुपानम्। तेन ह्यसम्यग्योगोपि सम्यग्योगतां याति। यदाह खारणादिः-"कामं दोषवदप्यन्नममात्रं वा निषेवित,। अल्पदोषमदोषं वाप्यनुपानेन जीर्यति॥" इति। अनु-पश्चात्पीयत इत्यनुपानम्। एतच्च बाहुल्याभिप्रयेण। तद्धि मध्येप्यादावपि पीयते। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६।४६८)-"तदादौ कर्शयेत् पीतं स्थापयेन्मध्यसेवितम्। पश्चत्पीतं बृंहयति तस्माद्वीक्ष्य प्रयोजयेत्॥" इति। तथा, (सु.सू.अ. ४६।४२८)-"निरामयानां चैतत्तु भुक्तमध्ये प्रशस्यते।" इति च। कतर्हि पानानुपानयोर्भेदः ? उच्यते। यदनियतकालं रुचिवशात्पीयते तत्-पानम्, यन्नियतकालं विधिवशात्पीयते तत्-अनुपानम्। तत्रादावनुपानविभागः। तत्र यवादिषु शीतोदकमाह-अनुपानं हिममिति। पिष्टमयेषु ईषदुष्णोदकमाह-कोष्णमिति। यत्तु सुश्रुतेनोक्तम् (सू. अ. ४६।४२३)-"शीतोदकं माक्षिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः। दधिपायसमद्यार्तिविषजुष्ते ततहिव च॥" इति। तद्विदाहिपिष्टान्नविषयम्। उक्तं व सङ्ग्रहे (सू. अ. १०)-"तच्छीतं दधिमधुयवदोधूममद्यविषेषुसर्वेषु च विदाहिषु शरद्ग्रीष्मयोश्च।" इति।

शाकादिषु मस्त्वाद्याह-शाकेति। शाकं-पाठादि, मुद्गादिसूप्यम्, तस्य विकृतिः-वटकादिका। विकृतिग्रहणं रसाद्यन्यत्व एव मस्त्वादिप्राप्त्यर्थम्। अविकृते तु सूपादौ सुश्रुतेनोक्तम् (सू. अ. ४६।४२५)-"पयो मांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने।" इति। मस्त्वादिषु यस्य यत्सात्म्यमिष्टं वा तस्य तद्योज्यमिति। एकस्यैव तत्कार्यकरत्वात् न मिश्रीकृत्यप्रयोगः। अत एव पृथगुक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. १०)-"धान्याम्लं मस्तु तक्रं वा शाकावरान्नेषु।" इति।

कृशानां सुरामाह-सुरेति। कृशानां शीतोदकाद्युचितेष्वन्नेषु सुरैवानुपानम्, अनवकाशत्वात्। पुष्ट्यर्थे- न तु रोगनिवृत्यर्थम्। यस्तु कृशो रोगार्तः तस्य रोगानुरूपमनुपानं प्रयोज्यम्।

स्थूलानां मधूदकमाह-स्थूलानां त्विति। मधुमिश्रमुदकं-मधूदकम्। शेषं पुर्ववत्।

शोषे मांसरसमाह-शोष इति। शोषे-शुष्यति देहे। यदाह खारणादिः-"कृशक्षीणामयोन्मुक्तपुष्टिवर्णबलार्थिनाम्। मद्यस्त्रीश्रमनित्यानां शुष्यतां च रसो हितः॥" इति।

मांसाशिनां मन्दाग्नीनां च मद्यमाह-मद्यमिति। तच्च मद्योचितानामेव। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६१४२६)-"मद्यं मद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितम्। अमद्यपानामुदकं फ़लाम्लं वा प्रशस्यते॥" इति।

व्याध्यादिषीणादीनां क्षीरमाह-व्याध्यौषधेति। लङ्घनंउअपवासः। कर्म-चेष्टा।

विपरीतं यदन्नस्य गुणैः स्यादविरोधि च।
अनुपानं समासेन, सर्वदा तत्प्रशस्यते॥५१॥

स०-अन्नस्य-भक्तवटकादेः, यद्विपरीतं गुणैस्तदनुपानं सदा प्रशस्यते। यथा,-स्निग्धस्य रूक्षम्, रूक्षस्य स्निग्धम्, शीतस्योष्णम्, उष्णस्य शीतम्, मधुरस्याम्लम्, अम्लस्य मधुरमित्यादि। ननु, एवमुररीक्रियमाणे क्षीरस्य क्षैरेयादेर्वा तक्रचुक्रादीनामम्लानामनुपानत्वं प्राप्तमित्याह-गुणैरित्यादि। विपरीतगुणमपि यदविरोधि तदेवानुपानं सदा हितम्।

आ० र०- अनुक्तानुपानविभागोपायमाह-विपरीतमिति। यत्-द्रव्यं, यस्यान्नस्य गुणैः त्त्वा विपरीतं न च तेन सह विरुद्धम्, ततदन्नस्यानुपानम्। समासेन-सामान्येन, विशेषतस्तु सात्म्यादिपर्यालोचनया स्वयमूह्याम्।

अनुपानस्य नित्यसेव्यत्वमाह-सर्वदेति। तत्-अनुपानम्।

अनुपानस्य किं कर्म ? इत्याह-

अनुपानं करोत्यूर्जां तृप्तिं व्याप्तिं दृढाङ्गताम्।
अन्नसङ्घातशौथिल्यविक्लित्तिजरणानि च॥५२॥

स०-अनुपानमूर्जादीन् करोति। ऊर्जा-मनःप्रहर्षः। तृप्तिः-प्रीणनं शरीरेन्द्रियस्य, क्षामताविपरीतोन्नगुणः। तथा, व्याप्तिः-द्रवस्य हि गमनम्, न कठिनस्य। दृढाङ्गता-

स्थिरशरीरत्वम्। तथा, अन्नसङ्घातस्य शैथिल्यम्। विक्लित्तिः-विक्लेदनम्। जरणं-परिणामः। एतानि च करोति।

आ० र०- अनुपानस्य फ़लमाह-अनुपानमिति। ऊर्जाबलम्। तृप्तिं-सौहित्यम्। व्याप्तिं-अन्नस्य सर्वस्त्रोतोनुसरणम्। अन्नसङ्घातशैथिल्यादीनि च। शथिल्यं-काठिन्यनिवृत्तिः। विक्लित्तिः-शुष्कत्वनिवृत्तिः। जरणं-पाकः।

एवंगुणमप्यूर्ध्वजत्र्वादिषु न हितमित्याह-

नोर्ध्वजत्रुगदश्वासकासोरःक्षतपीनसे।
गीतभाष्यप्रसङ्गे च स्वरभेदे च तद्धितम्॥५३॥

स०-ऊर्ध्वं जत्रुणः-ऊर्ध्वजत्रु, तस्मिन् ये गदास्तेषु तत्-अनुपानं, न हितम्। तथा, श्वासादिषु न हितम्। गीत-भाष्ययोः प्रकर्षेण सङ्गः-सातत्येन सम्बन्धः, तस्मिन्। तथा, स्वरभेदे-स्वरसादे न तद्धितम्। ऊर्ध्वजत्रुगदादीनां ह्यनुपानं प्रदूष्यामाशयमुरःकण्ठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्याभिष्यन्दाग्निसादच्छर्यादीनामयान् विदध्यात्।

आ० र०- ऊर्ध्वजत्रुगदादावनुपानं निषेधति-नोर्ध्वेत्यादि। वक्षःस्कन्धयोः सन्धी-जत्रुणी, तयोरूर्ध्वे-ऊर्ध्वेजत्रु,-कण्ठादिकपालन्तम्, तत्र ये गदास्ते-ऊर्ध्वजत्रुगदाः। कासोत्प्त्तेः प्रागपि निषेधार्थमुरःक्षतग्रहणम्। गीतभाष्ययोह् प्रसङ्गो-गायनाध्ययनाद्यभ्यासः।

सम्प्रति येषां पानमेव न शस्यते, तानाह-

प्रक्लिन्नदेहमेहाक्षिगलरोगव्रणातुराः।
पानं त्यजेयुः

स०-प्रक्लिन्नो देहो येषां आमविसर्पाद्यार्तानां ते पानं त्यजेयुः। मेहादीनामातुरशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धः। मेहरोगाद्यातुराः पानं-द्रवरूपं त्यजेयुः, न केवलमन्नस्योपरि यदनुपानम्। खरनादे चोक्तम्-"मेही प्लीही व्रणी कुष्ठी पाण्डुर्जठरपीनसी। शोषातिसारी मन्दाग्निः पानीयं मन्दमाचरेत्॥ नोर्ध्वाङ्गपवनाविष्टे वाग्व्यायामहते न च। क्षतोरसि श्वासकासहिक्कावम्यर्दिते न च॥ निरन्ने चोर्ध्वरोगे च न पेयं वारि शीतलम्।" इति।

आ० र०- प्रक्लिन्नदेहादीनां पानमात्रं निषेधति-प्रक्लिन्नेते। प्रक्लिन्नदेहः-क्लेदबहुलशरीरः। मेहादिभिरातुराः।

सर्वश्च भाष्याध्वशयनं त्यजेत्॥५४॥
पीत्वा, भुक्त्वातपं वह्निं यानं प्लवनवाहनम्।

स०-चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टोत्र। सर्वोपि पुरुषः-स्वस्थो रोगी च, पीत्वा भुक्त्वा च भाष्यादींस्त्यजेत्। तथा, आतपादीन् पञ्च त्यजेत्। त्यजेदित्यत्राप्यनुवृत्त्या योज्यम्। यानं-रथादि। प्लवनं-तरणम्। वाहनं-अश्वादि।

आ० र०- पानानन्तरं भाष्यादि निषेधति-सर्वश्चेति। सर्वः-सषिद्धपानोनिषिधापानो वा, निषिद्धपानस्यापि प्रमादादवस्थादिवशाद्वा पानप्रसक्तिः।

भोजनानन्तरमातपादि निषेधति-भुक्त्वातपमिति। यानं-पद्भ्यां गमनम्। वाहनं-अश्वादिभिः। प्लवनं-प्रतरणम्। गमनं तु पदशतादूर्ध्वं निषिद्धम्। यदाह सुश्रुतः (सू. अ. ४६/४८६)-"ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत्।" इति।

"काले सात्म्यम्" (श्लो. ३५) इत्युक्तम्। भोजनस्य तु कः कालः ? इत्याह-

प्रसृष्टे विण्मूत्रे हृदि सुविमले दोषे स्वपथगे
विशुद्धे चोद्गारे क्षुदुपगमने वातेनुसरति।
तथाग्नावुद्रिक्ते विशदकरणे देहे च सुलघौ
प्रयुञ्जीताहारं विधिनियमितं, कालः स हि मतः॥५५॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने मात्राशितीयो नाम अष्टमोध्यायः॥८॥

स०-आहारं विधिना-पूर्वोक्तेन " काले सात्म्यं शुचि हितम्" इत्यादिना नियमितं प्रयुञ्जीत,-अश्नीयादित्यर्थः। कदा ? मूत्रपुरीषे प्रकर्षेण सृष्टे सति। न तु किञ्चिदेव त्यक्त इति प्रशब्देन द्योतयति। तथा, दोषे-वातादौ, स्वपथगे-स्वमार्गगे, अजीर्णे ह्याहारेन्नशेषेण रुद्धगतयो वातादयः स्वस्थानं न लभरेन्, सुजीर्णे तु स्वस्थानस्थाः स्युः। उद्गारे च विशुद्धे-चशब्दोनुक्तसमुच्चयार्थः, स्रोतोमुखेषु च विशुद्धेष्वित्यर्थः। क्षुदुपगमने-उपगतायां क्षुधि। वातेनुसरति-अनुलोमं गच्छति। तथा, अग्नौ-कायाग्नौ, उद्रिक्ते-पाकक्षमे। तथा, देहे पट्विन्द्रिये सुष्टु लडौ च। कालः स हि मतः। हिशब्द एवार्थे। स एव कालो भोजनस्य दृष्टः, न त्वतोप्यूर्ध्वम्। स ह्यतिकालः, तत्र भुक्तमन्नं वातविष्टब्धं कृच्छ्राद्विपच्यते। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे-"अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेनले। कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयं न च काङ्क्षति॥कुक्षावाध्मानमाटोपसादांश्च कुरुतेधिकम्।" इति। तस्मात्पूर्वोक्ते काले भोजनमद्यादिति। यमौ न्सौ तः सस्याद्रसरविविरामा धीरललिता।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने मात्राशितीयाध्यायोष्टमः समाप्तः॥८॥

आ० र०- भोजबकालमाह-प्रसृष्टे विण्मूत्र इति। प्रसृष्टे- प्रवृत्ते। सिविमले-अतिप्रसन्ने। स्वपथगे-स्वमार्गगामिनि। विशुद्धे-माधुर्यादिरहिते क्षुदुपगमने-बुभुक्षोत्पत्तौ। अनुसरति-अनुकूलं प्रवर्तमाने। 'दोषे स्वपथगे' इत्यनेनैव वातानुलोम्ये लब्धे 'वातेनुसरति' इति वातानुलोम्यस्य प्राधान्यार्थम्। उद्रिक्ते-अतिदीप्ते। विशदकरणेनिर्मलेन्द्रिये। सुलघौ-लगीयसि। विधिः-शास्त्रोक्तो नियमः, तेन नियमितं-निषिद्धकामचारम्। ननु, यो यदा भुङ्क्ते स तस्य भोजनकालः। किमनेन ? इत्यत आह-कालैत्यादि। हि-यस्मात्, सः-तद्दाविधः प्रसृष्तविण्मूत्रत्वादिविशिष्टो, भोजनकालो भतः आचार्याणाम्, न केवलः। तस्मात् प्रसृष्टविण्मूत्रत्वादिविष्टे स्वकाले भुञ्जीत। इति भोजनप्रक्रिया। सङ्ग्रहे तु (सु.अ. १०) -

"विधिविहितमन्नपानमिष्टेन्द्रियार्थमायतनमायुषो बृवते। तदायत्तानिह्योजस्तेजो-धात्विन्द्रियबलपुष्टिप्रतिभाररोग्यादीनि। तदिन्धना चान्तरग्नेः स्थितिः, अग्निमूलं च देहधारणमिति। अथात्मावन् चान्तरग्नेः स्थितिः, अग्निमूलं च देहधारणमिति। अथात्मवान् स्वभावसंयोगसंयोगसंस्कारमात्रादेशकालोपयोगव्यवस्याः सत्पाहारकल्पनाविशेषणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफ़लानां हेतुभूताः समीक्ष्य हितमेवानुरुध्येर। तत्र स्वभावतो-दिव्योदकरक्तशालिशष्टिकमुद्गैणलावादयो लघवः, क्षीरेक्षुव्रीहिमाषानूपमिषादयो गुरव ति। ते खल्वपि संयोगादिविशेषैरन्यथात्वं प्रतिपद्यन्ते। तत्र संयू नाम्-द्वयोर्बहूनां वा संहतीभावः। स विशेषमारभते यन्नैकैकशो द्रव्याणि। संस्कारुस्तु-तोयाग्निसन्निकर्षशौच-मन्थनदेशकालभावनाभाजनादिभिरुपजन्यते। मात्रा पुनः-पिण्डपरिमाणतः समुदायेन प्रतिद्रव्यापेक्षया चाहारराशिः। देशो-द्रव्यस्योपयोक्तुश्चोत्पत्यवस्थाने। तत्र पुनरुपयोक्ता स्वस्थातुरत्वतः प्रकृइभेदतश्च। अजीर्णे हि पूर्वस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रकोस्याहारस्यापरिणतो रस उत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु। जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्ये सृष्टेषु वातमूत्रपुरीषवेगेषु सिशुद्धेषूद्गारहृदयस्त्रोतोमुखेषु विशदकरणे लघुनि शरीरेग्ना वुदीर्णे जातायां बुभुक्षायामभ्यवहृतमन्नमप्रदूषयद्दोषानायुर्बलवर्णानभिवर्धयति। केवलमयमेव कालो भोजनस्य। अतीतकालं पुनस्तद्वतविष्टब्धं कृर्छाद्विपच्यते। कर्शयत्यन्नरुचिं च पुनरुपहन्ति। उपयोगव्यवस्था-नास्नातो न दिग्वासा नैकवस्त्रधृक् न मलिनवसनो नाहुत्वा नाजपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नादत्वाग्रमग्नये न गुरूभ्यो नातिथिभ्यो नाभ्यागतेभ्यो श्ववयः श्वपचेभ्यः। प्रत्यवेक्ष्य चाश्रितोपाश्रिताबपि तिरश्चः परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणयुक्तः स्त्रग्वी विभूषितः सुगन्धिरार्द्रपाणिपादः सुविशुद्धवदनोभिमरसहायः केशमक्षिकाद्यजुष्टमनिन्द्यमनिन्द्रन्ननिन्दितं पुनर्नोष्णीकृतं नात्युष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितं नाविदितं नाविदितागमं नातिप्रगे नातिसायं नाकाशे नातपे नान्धकारे नाधो वृक्षस्य न शय्यास्थो नोन्नम्य प्रदेशिनीं न पात्रे भीन्नं नासंवृते न मलिने न भावदीषिते न चासनस्थिते न हस्तस्थे न हस्ते। प्राङ्मुखः सुमनाः शुचिभक्ताक्षुधुतानुकूलजनोपहितं हितमन्नमश्नीयात्। न पर्युषितमन्यत्र मांसोपदंशशुष्कशाकफ़लभक्ष्येभ्यः। नाशोषमन्यत्र दधिमधुघृतसलिलसक्तुशुक्तपायसेभ्यः। अपि च। स्निग्धं

लघूष्णमविलम्बितमनतिद्रुतमजल्पन्नहसंस्तन्मानाः समीक्ष्य सम्यगात्मानम्। स्निग्धलघूष्णानि हि वह्निमौदर्यमुदीरौअन्ति कोष्टं परिशोधयन्ति धातून्न विकुर्वते, क्षिप्रं जीर्यन्त्यनिलमनुलोमयन्ति। तथा स्निग्धं दृढीकरोतीन्द्रियाण्युपच्चिनोति शरीरमपचिनोति जरसं, बलमभिवर्धयति, वर्णप्रसादमभिनिर्वर्तोति। लघु नुनःस्वाभाचिभिरन्नम-प्रतिपीडयद्दोषानव्ययं परिश्णाममेति, विपन्नमपि चाल्पदोषं विलम्बितं च पुनर्जनयति रुचिमुपशोषयति श्लेष्माणम्। विलबितं तु भुञ्जानो न तृप्तिमभिगच्छति बहु च बुङ्ग्क्ते शीतीभवति चान्नजातं विषमपाकं च भवति। अतिद्रुतं तु भुञ्जानस्य जल्पतो हसतोन्यमनसो वा भवेदुत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणदोषाविभावनं च। समीक्ष्य सम्यगात्मानमिति ममेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति वा नित्यमप्रमत्तः प्रत्यवेक्षेत। तत्र सात्म्यं नाम सहात्मना भवति, अतस्तदौ चित्यादुपशेत इत्येके। सात्म्यविपरीतमनुपशयासात्म्यम्। अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छिन्त। ते ह्युपशयमात्रमङीकृत्य विपरीतगुणमप्युपचारेण सात्म्यमाचक्षते। तुल्यगुणं चानुपशयादसात्म्यम्। सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधम्। तत्र सर्वरसं प्रवरम्, एकरसमवरम्, मध्यमं तु मध्यमेव। तेषु प्रवरं समदोषस्योपदिशान्ति। इतरेषामपि क्रमेण सात्म्यमपि चाहितं पादेन पादपादेन वा विवर्जयेदित्युक्तं प्राक्। तत्र यदाहारजारं समान् धातूननुवर्तयति, विषमांश्च समीकरोति, तत्समासतो हितम्। विपरीरमहितम्। तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनियमपि यथोपदेशं यथाभूयिष्ठं च शीलयेत् परिहरच्च। भुञ्जानस्तु पेयायूषरसाम्लव्यञ्जनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात्। परिशुष्कप्रदग्धान्युष्णं च पयः सौवर्णेषु। खलकद्वरकाम्बलिकान् कांस्येषु। रागखाण्डवसट्टकान् वज्रवैडूर्यविचित्रेषु। धृतमायसे। पयः सुषीतं ताम्रमये। पानीयं पानकानि च मृद्धेमस्फ़टिककाचमयेषु। ओदनं च विस्तीर्णे मनोरमे विमलेन्यतमे स्थाले। अन्यथा हिवर्णगन्धरसान्यत्वादहितं स्यात्। अपि च दक्षिणपार्श्वे भक्ष्यं स्थापयेत्, सव्ये पेयं लेह्यं मखोद्धर्षणपिण्डीं च, मध्ये भोज्यमिति। यथाग्निसात्म्यं तु प्राग्द्रवमुपशुष्कं वाश्नीयात्। प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं च, मध्येम्लवणम्, अन्ते रूक्षं द्रवमितररसयुक्तं सम्यक्पाकमेति। अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठम्, सर्वरसयोनित्वात्सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीवनादिगुणयोगाच्च। तच्छीतं दधिमधुगोधूमयवपिष्टमयेषु सर्वेषु च विदाहिषु शरद्ग्रीष्मयोश्च। उष्णं पिष्ठमयेष्वब्येषु च दुर्जरेषु हेमन्तशिशिरयोश्च, द्रवद्रव्यविज्ञानीयं चेक्षेत। क्षीरं

शालिषष्टिकयोस्तथोपवासाध्वभाष्यस्त्रीव्यायानल्किन्नबालवृद्धेषु। मांसतसः शोषादिषु। वाते त्वाम्लानि च। पित्ते शर्करोदकम्। त्रिफ़लोदकं तु सक्षौद्रं श्लेष्मणि, प्रायशश्चाक्षिगलरोगेषु। मस्त्वेव वा दन्धि कूर्चिकाकिलाटयोश्च। मद्यं मांसेषु फ़लाम्लमम्बु वा, आसवास्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत्। विशेषतस्तु मध्वासवान् ग्रामेषु, तीक्ष्णान् फ़लासवान् वन्येषु, न्यग्रोधादिफ़लासवान् विष्किरेषु, अर्कशेलुशिरीषकपित्थासवान् बिलेशयेषु दिग्धहतेषु च, अम्लकफ़लासवान् क्षौद्रयुक्तं वा शीतमुदकमुदश्विद्वा महामृगेष्वौदकेषु च, सुरां प्रतुदेषु। वर्ज्यं ऊर्ध्वजत्रुगदश्वासकासप्रसेकहिध्मास्वरभेदोरःक्षतिभिर्गीतभाष्यप्रसक्तैश्च। तेषां हि प्रदूष्यामाशयमुरःकण्ठस्थितमाहारजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यन्दाग्निसादच्छर्द्यादीनामयान् विदध्यात्। तेषां-निषिद्धानुपानानाम्। ततः पाणिगतमन्नमन्थेनापनीय दन्तान्तरस्थं च शनैः शोधनेन लेपगन्धस्नेहापनोदमाचान्तोङ्गुल्यग्रगलिताम्बुपरिषिक्तनेत्रस्ताम्बूला-दिकृतवदनवैशद्यो धूमपानादुहतोर्ध्वकफ़वेगः पदशतमात्रं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत्। द्रवोत्तरभोजनास्तु सुखशय्यां नातिसेवेत। आहारपरिणामकराः पुनरिमे भावाः। तद्यथा,- ऊष्मा वायुः ल्केदः स्नेहः कालः समयोगश्च। तत्रोष्मा पचति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, शेहो मार्दवं जनयति, कालः सर्ववपुर्व्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, समयोगस्त्वेषां परिणमधातुसाम्यकरः सम्पद्यते। समयोगस्य पुनः सौमनस्यं च। परिणामतस्त्वाहारौणाः शरीरजगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः। विरुद्धास्तु विहिताश्च विरोधिभिर्विहन्युः शरीरमिति। भवन्त् चात्र। औकुलाभ्योषपृथुकान् सिपिष्टकृततन्दुलान्। न जातु भुक्तवानद्यन्मात्रयाद्यात्सुकाङ्क्षितः॥ शाकावरान्नकद्वम्लकषायलवणोत्कटम्। त्यजेदेकरसासत्म्यं गुरु शुष्कं च भोजनम्॥ वक्ष्यते यन्निदानादौसर्वदोषप्रकोपणम्। अत्यभिष्यन्दि विष्टम्भि विदाहि हिभरूक्षणम्॥ त्यागाद्विषमहेतूनां समानां चोपसेवनात्। विषमा नानुबन्धान्ति जायन्ते धतवः समाः॥ मन्दानलबलारोग्यनृपेश्वरसुखात्मसु। योज्यः क्रमोयं सततं नावश्यमितरेषु तु॥ करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वग्रूक्षतां वातशकृन्निरोधम्। स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रसेकहृद्गौरवालस्यरुचिप्रणाशान्॥ अत्युष्णमन्नं मददाहतृष्णाबलप्रणाशभ्र-मरक्तपित्तम्। शीतं तु कासारुचिवह्निनाशहृल्लासविष्टम्भनरोमहर्षान्। अतिस्थिरं मूत्रशकृद्विबन्धमतृप्तिमव्याप्तिपशीघ्रपक्तिम्। अतिद्रवं पीनसमेहकासस्यन्दान् करोत्यग्निबलं च हन्ति॥ अतिमधुरमनलशमनं भुक्तमसात्म्यं न पिष्टये वपुषः। अतिलवणमचक्षुष्यं तीक्ष्णात्यम्लं

जरा साक्षात्॥ इति विधिमवलम्ब्य योऽन्नपानं बलमिवविग्रहवत्सदोपयुङ्क्ते। तनुजां रुजामनाप्य व्रजति नरः स समाशतस्य पारम्॥" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
मात्राशीतिप्रकरणं साम्स्त्येन निरूपितम्॥ ८॥

****

नवमोध्यायः।

पूर्वमन्नपानादिद्रव्यैकदेशः प्रायोपयोगवान्निर्दिष्टः, तस्य चाहारविधेर्मात्रा चोपदिष्टा। सम्प्रति द्रव्यरसवीर्यविपाकादयो वाच्याः। अन्नपानं हि रसवीर्यविपाकादीन् परीक्ष्योपयोक्तव्यम्, नान्यथा। तस्मान्मात्राशितीयाध्यायादनन्तरं द्रव्यादिविज्ञानीय आरभ्यते_

अथातो द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यादयः। आदिशब्देन रसवीर्यादिपरिग्रहः। द्रव्यादीनां विज्ञानं-अवगमः, तस्मै हितः। शेषं पूर्ववत्।

आ० र०- द्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। यतः पूर्वैश्चतुर्भिरध्यायैराहार उक्तः। स चानन्तविशेषत्वात् तावत ज्ञातुमशक्यः, अतोशेषसङ्ग्रहार्थं द्रव्यरसगुणवीर्यविपाकप्रभावः सामान्यतो वाच्याः। ते चास्मिन्नध्याये। अत एवायं द्रव्यादिविज्ञानीयः।

तत्र द्रव्यस्य रसादिभ्यः प्राङ्निर्देशः, प्राधान्यात्। प्राधान्यं च स्वयमेव ग्रन्थकृत् प्रतिपादयन्नाह-

द्रव्यमेव रसादीनां श्रेष्ठं, ते हि तदाश्रयाः।

स०-रसादीनामिति निर्धारणे षष्ठी। रसवीर्यादीनां मध्ये द्रव्यमेव प्रधानम्। कुतः ? ते-रसादयो, हि-यस्मात्, तदाश्रयाः-तदेव द्रव्यमाश्रयो येषां त एवम्। अत एव केवला रसादयो नोपलभ्यन्ते। तस्मात् द्रव्यं प्रधानम्।

आ० र०- तत्र द्रव्यस्य प्राधान्यमाह-द्रव्यमेवेति॥ रसादिभ्यो द्रव्यमेव प्रधान्यमाह-द्रव्यमेवेति। रसादिभ्यो द्रव्यमेव प्रधानम्। हि-यस्मात्, ते-रसादयः, तदाश्रयाः-द्रव्याधिष्ठानाः। एतेनैव रसाद्याश्रयो द्रव्यमित्युक्तं भवति। प्राधान्यकथनं द्रव्यज्ञाने तात्पर्यार्थम्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू. अ. १७)-"यस्माद् दृष्टो यवः स्वादुर्गुरुरप्य निलप्रदः। दीपनं शीतमप्याज्यं वसोष्णाप्यग्निसादिनी॥ काटुपकोपि पित्तघ्नो मुद्गो, माषस्तु पित्तलः। स्वादुपाकोपि, चयकृत्स्निग्धोष्णं गुरु फाणितम्॥ रसे स्वादौ यथा चैतत्तथान्येष्वपि दृश्यते। वातलं कफपित्तघ्नमम्लमप्याक्षकीफलम्॥ कुरुते दधि गुर्वेव वह्निं पालेवतं न तु। कपित्थंदाडिमं चाम्लं ग्राहि, नामलकीफलम्॥ कषाया ग्राहिणी शीता धातकी, न हरीतकी। अप्रधानाः पृथक् तस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तु ते॥ प्रभावश्च यतो द्रव्ये, द्रव्यं श्रेष्ठमतो मतम्।" इति।

पञ्चभूतात्मकं तत्तु

स०-तुरवधारणे। यत्तदोश्च नित्याभिसम्बन्धात् यदित्येतदनुक्तमप्यर्थाल्लभ्यते। तेनायमर्थः,-यत् रसादीनामाश्रयभूतं कार्यं द्रव्यं-हरीतक्यादि स्थावरं, छागादि वा जङ्गमं, तत् पञ्चभूतात्मकम्, न तु यत्कारणं द्रव्यमाकाशादि। तस्य हि पञ्चभूतात्मकत्वे सत्याकाशादीनां पृथक्त्वेनात्मलाभो न स्यात्। ततश्चेदमाकाशं नाम महाभूतम्, इदं पृथ्वी नाम महाभूतमिति गदितुं न पार्येत, सर्वस्य पञ्चमहाभूतात्मकत्वात्। न च यत्कारणं तत्कदाचित् कार्यं स्यात्। तस्मात् कार्यद्रव्यस्यैव पञ्चमहाभूतात्मकत्वम्, न कारणद्रव्यस्याकाशादेः। मुनिस्तु (च. सू. अ. १।४७)-"खादीन्यात्मा मनः कालो दिशश्च द्रव्यसङ्ग्रहः।" इति नवधा द्रव्यमुक्त्वा तल्लक्षणं व्यधीत। यथा (चरके सू. अ. १।५०)-"यत्राश्रिताः कर्मगुणाः कारणं समवायि यत्। तद्द्रव्यम्" इति। अस्यार्थः,-यत्र कर्म-परिस्पन्दलक्षणं संयोगवियोगकारणम्, समवेतश्च गुणः-यत्र शब्दादयो गुर्वादयो वा। बुद्धिर्वा परादयो वा समवेताः, यच्च कारणं समवायि तद्द्रव्यमुच्यते। समवायीति। यत्कारणमपृथग्भवति तत्समवायिकारणम्। यथा,-तन्तवः पटस्य। एतानि कर्मगुणाश्रयित्वसमवायिकारणत्वानि यद्यपि सर्वाणि सर्वस्मिन् द्रव्ये न विद्यन्ते, तथापि यद्यत्र सम्भवति तत्र तेन तस्य द्रव्यस्य द्रव्यत्वं कल्प्यम्। तद्यथा,-मनसः कर्मगुणाश्रयित्वेन, वाय्वादीनां तु कर्मगुणाश्रियत्वेन समवायिकारणत्वेन च। ननु, आकाशादीनि कारणद्रव्याणीति

कथमुक्तम् ? यावताकाशस्य द्रव्यत्वमेव नास्तीति केचित्। तान्ब्रूमहे। जलधेरिव प्रत्यक्षेणैवास्य नीलरूपतोपलब्धेरस्तित्वं सिद्धम्। तथा, कवयोपि नीलत्वमेवास्य वर्णयन्ति। यथा कर्णाटस्य-"विपुलपुलिना हृद्या नद्यो वहन्त्यतिनिर्मलाः कमलसुभगो वायुर्घ्राणं विलम्बति मांसलः। नवजलधरच्छायावासादिवाचिरनिर्गतो वहति शशभृन्नीलस्निग्धे नभस्यवदातताम्॥" इति। तथा च बाणस्य-"धौताशनि नभसि" इति। तदेतद्दूषयन्ति। तथा हि, - दूरात् भ्रान्तिमात्रेणैव नीलरूपत्वमस्योपलभ्यते। यथा-गिरेर्विविधवर्णस्यापि दूरान्नीलत्वप्रतीतिः। यत्कवीनां वर्णनं तत्सादृश्यलेशेन निष्प्रमाणमेव सम्भाव्यते। तथा च तेजसः शुक्लत्वं वर्णयन्ति। न च शुक्लत्वमेतस्योपपद्यते, निराकारत्वात्। तस्मान्नीलरूपत्वमाकाशस्यानुपपन्नम्। अपि च, यद्याकाशस्य नीलरूपता स्यात्, तदा नीलरूपं भवन्नभः। न च स्यात्स्निग्धनीलरूपत्वं नभसः। ननु, दर्शनवैचित्र्यादस्य रूपवत्त्वमुपपन्नम्। यथा,-पुरुषः शरादेरृजुतां दिदृक्षुरेकं चक्षुर्निमील्यापरं चोन्मील्य तामुपलभते, न तु नयनयुगलेन। तद्वत्सन्निकृष्टे गगनरूपस्यानादानम्, विप्रकृष्टे तु ग्रहणं स्यादिति। न चैतद्युक्तम्। यतो रूपवत्त्वेभ्युपगम्यमाने स्पर्शवत्त्वमस्य प्रसज्येत, रूपस्य स्पर्शेन नित्यसम्बन्धात्। स्पर्शवत्त्वे च सत्याकाशत्वमेव न स्यात्। अतो न रूपवद्व्योम। अन्ये त्वेवं मन्यन्ते। पवनवदाकाशस्यावस्थास्तु। यथा किल पवनः स्पर्शवान्, न च तस्मिन् रूपं सम्भवति। तथैवाकाशो रूपवान्, न च स्पर्शवानिति। तदिदमनवगतपदार्थस्वरूपाणां विलपनम्। ततो यत्र रूपं तत्रावश्यं स्पर्शः, नतु यत्र स्पर्शस्तत्रावश्यं रूपम्। तस्मान्न नभो रूपवन्न च सत् (स्पर्शवत्)। अत्रोच्यते। परमार्थदर्शिभिर्यदुपादायोत्पत्तिः कथ्यते, तदस्ति। यथा,-पृथिव्यादि। उक्तं च-"अक्षरात् खं ततो वायुस्तस्मात्तेजस्ततो जलम्। उदकात् पृथिवी जाता भूतानामेष सम्भवः॥" इति। तस्मादाकाशं द्रव्यमस्ति। अपि च, आकाशमुपदाय गतिवृद्धिप्रसवादिविशेषोपलब्धेराकाशस्यास्तित्वम्। यथा,-रूपोपलब्धिविशेषसम्भवानुमितं चक्षुः। अपि च, आकाशाभावे ह्येकघनत्वं जगतः स्यात्। तथा, शब्दाख्यस्य गुणस्यान्यथानुपपत्त्यास्त्याकाशमिति। ननु, वायोर्द्रव्यत्वं नास्ति, तत्स्वरूपग्राहकप्रमाणाभावात्। स्पर्शोपलब्धेर्वायोरस्तित्वमुच्यत इति चेत् तदपि न, यतोधुनैवोक्तं खाद्वायुरिति। गगनस्य च स्पर्शाभावात् वायोरप्यस्पर्शवत्त्वम्, कारणगुणपूर्वकत्वात्कार्यस्य। नैतदस्ति। कार्यस्योभयात्मकत्वदर्शनात्। कारणगुणपूर्वकं कार्यं

दृष्टमकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम्। तत्र कारणगुणपूर्वकं तावद्यथा,-तन्तुश्वेतत्वपूर्वकं पटे श्वेतत्वं दृष्टम्। अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम्। अकारणगुणपूर्वकं च दृष्टम्, यथा-हरिद्राक्षारसंयोगाद्रक्तता। तस्मादस्पर्शादाकाशादुत्पन्नो वायुः स्यादेव स्पर्शवान्। ननु, एवमप्यग्निजलपृथिवीष्वपि स्पर्शविशेषसम्भवात् अग्न्यादिसमवाय एव वायुर्व्यवह्रियते न तु तद्व्यतिरिक्तो वायुरस्ति। अत्रोच्यते। सत्यमनलादीनामपि स्पर्शोऽस्ति, किन्तु विलक्षण एवासौ। तथा हि,- तेजसः स्पर्शो रूपैकार्थसमवायी। अपां स्पर्शो रूपरसाभ्यां समवेतः। पृथिव्याः स्पर्शो रूपरसगन्धसमवेतः। यस्तु वायोः स्पर्शः, स पत्रचलनशाखाभञ्जनादिकर्मसमवायी। स नौषामग्न्यादीनां दृष्टानां नाप्यदृष्टानामात्मगिक्कालादीनाम्। गुणाश्च सर्वे द्रव्याश्रया दृष्टाः, रूपादय इव पटादिषु। तस्माद्वायोर्विशिष्टस्पर्शवत्त्वादस्तित्वमनुमीयते। तथा, पवनस्य तत्कर्मोपदेशादस्तित्वम्। यस्य तत्त्वदर्शिभिः कर्मोपदिश्यते, तदस्ति। यथा,- कफादिवद्वातस्य च कर्मोपदिष्टम् (हृ.सू.अ. १२।४९)-"स्रंसव्यासव्यधस्वाप" इत्यादि। तस्मादस्ति वायुर्द्रव्यमिति। अग्निर्द्रव्यं नास्ति, इन्धनव्यतिरेकेणानुपलब्धेः। अत्रोच्यते। तत्त्वदर्शिभिरग्नेर्द्रव्योत्पत्तिहेतुत्वेनोपदेशादस्तित्वम्। तथा चेहैव वक्ष्यति (श्लो. ८)-"आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम्।" इति। ननु, युक्तश्चतुर्णां पृथिव्यापस्तेजोवायूनां भूतानां सावयवत्वात् द्रव्येषूत्कर्षापकर्षसन्निवेशः, क्वचिद्द्रव्ये कस्यचिद्भूतस्य प्रमाणतः प्रभावतश्चावयवानामुक्तर्षापकर्षसद्भावात्। आकाशस्य तु निरवयवत्वात्सूक्ष्मत्वादेकत्वाच्चोत्कर्षापकर्षसन्निवेशो न युक्तः। युक्तमाह भवान्। किन्तु सावयवानामेव द्रव्याणां येवयवाः क्वचित्पाषाणादौ संहतास्तथावतिष्ठन्ते। यथा तत्र द्रव्ये काठिन्यस्य प्रकर्षो भवति। तत्र चाकाशमपकृष्यते। अनिबिडावयते तु सन्निवेशे आकाशः प्रकृष्यते। तदेवमनया युक्त्याकाशस्यापि न्यूनाधिकभाव उपपन्नः।

आ० र०- द्रव्यभेदानाह-पञ्चभूतात्मकमिति। पञ्च सङ्ख्याकानि भूतान्येव आत्मानो यस्य तत्तथा, पार्थिवादिभेदात् पञ्चधेत्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदोपचारात् भूतशब्देन भौतिकमुच्यते। द्रव्यमित्यनुवर्तते।

अथ केन महाभूतेन कथं कृत्वारब्धं तद्द्रव्यमित्याह-

क्ष्मामधिष्ठाय जायते॥ १॥

स०-पृथ्वीमाधारीकृत्वोत्पद्यते। एवं पृथिव्याख्येन भूतेनाधारत्वेनोपकृत्य तेन तदारब्धं द्रव्यमित्युच्यते।

आ० र०- द्रव्योत्पत्तिमाह-तत्त्विति। तत्-द्रव्यम्, क्ष्मां-पृथिवीम्, अधिष्ठाय जायते, मृदमिव घटः, उपादानकारणं पृथ्वीत्यर्थः।

अम्बुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः।
तन्निर्वृत्तिर्विशेषश्च

स०-तथा, अम्बु-सलिलं, योनिः-कारणं, यस्य तदम्बुयोनि द्रव्यम्। एवं जलं नाम महाभूतं रसवत्त्वाद्योनितयोपकृत्य तेन तदारब्धमित्युच्यते। [मुनिनाप्युक्तम् (च. सू. अ. १।६३)- "रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥" इति। अमीषां द्रव्यादीनामाश्रयकर्मणोर्भेदश्चिन्त्यः।] तथा, अग्निपवननभसां समवायात्-अपृथग्भावात्, तस्य-द्रव्यस्य, निवृत्तिः-निष्पत्तिः। तथा, तस्य द्रव्यस्य यो विशेषः-इदमन्यदिदमन्यद्द्रव्यमित्येवंरूपो नानास्वभावः, सोप्यग्निपवननभसां समवायात्। एवमग्नि पवननभोभिः समवायिकारणत्वैनोपकृत्य तैरेतद्द्रव्यमारब्धमित्युच्यते। एवं च सर्वं कार्यद्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकम्, पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धत्वात्।

आ० र०- अम्बु-उदकं, योनिः-विपरिणामकारणं यस्य तदम्बुयोनि। यथा,-घटे निष्पाद्ये मृदः पिण्डीभावादौ। अग्न्यादीनां सम्बन्धात् तन्निर्वृत्तिः-सम्पूर्णावयवत्वम्, काठिन्यक्रियावकाशादिदानेन। विशेषः-परस्परम्, सोपि तत न्यक्रियावकाशादिदानेन। विशेषः-परस्परम्, सोपि तत एव। यथा, -पिण्डीभूताया मृदो मणिककरकशरावादिभेदः।

ननु, यदि पञ्चमहाभूतात्मकं द्रव्यं तत्कथमुच्यते पार्थिवमिदं द्रव्यमिदमाप्यमित्याह-

व्यपदेशस्तु भूयसा॥२॥

स०-यत्र द्रव्ये यद्भूतं भूयिष्ठमधिकृतम्, तेन तस्य व्यपदेशः-संज्ञा भवति। यथा,- पृथिव्याधिकयोत्पादितं द्रव्यं पार्थिवम्। एवमाप्यं तैजसं च वेद्यम्। तदेवं सर्वं द्रव्यं पञ्चभूतात्मकं स्थितम्।

आ० र०- सर्वेषां पञ्चभुतात्मकत्वादभेदे प्राप्ते भेदहेतुमाह-व्यपदेश इति। व्यपदेशः-इदं पार्थिवमिदमाप्यमित्यादि भेदेन व्यवहारः। स भूयसा-अधिकेन भूतेन, यत्र यस्याधिक्यं तस्य तेन व्यपदेशः।

तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात्।

स०-तस्माद्भूतसङ्घातसम्भवात् कारणाद्द्रव्यं नैकरसं-अपि त्वनेकरसम्। एवम् द्रव्यवद्रसस्यापि भूतसङ्घातसम्भवत्वम्। अत एव प्रतिद्रव्यं मधुरादिरसस्य नानास्वादोपलम्भः। तथा च, द्राक्षाक्षोडक्षीरेक्षुक्षौद्रगोक्षुरादौ द्रव्ये सत्यपि माधुर्येपरोपर आस्वाद उपलभ्यते। एवमम्लानामपि मातुलुङ्गधान्याम्लादीनां द्रव्याणां नानास्वादोपलम्भः। एवं लवणादीनामपि वेद्यम्। अपि चैषां द्राक्षादीनामनेकरसत्वमास्वादविशेषादनुमीयमानं भूयसा रसेनान्यरसाभिभवं कृत्वा व्यपदिश्यते इदं मधुरमिदमम्लाद्यन्यतमम्, महाभूतवत्। यथा,-सर्वं द्रव्यं पञ्चमहाभूतात्मकं भूयसा महाभूतेनान्यमहाभूताभिभवं कृत्वा यथा तेन व्यपदिश्यते पार्थिवमिदमाप्यमिदमिति। ननु, द्रव्यनिर्णये प्रकृते पाञ्चभौतिकं यदेव द्रव्यं प्रतिज्ञातं तदेव "तस्मात्" इत्यादिना निगमग्रन्थेनातिवाहयितुं युक्तम्, न पुनरप्रस्तुतमनेकरसत्वम्। तस्मादत्रैवं ग्रन्थः कर्तुं न्याय्यः-"तस्मान्नैकभूतजं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात्।" इति। अत्रोच्यते। षण्णामपि रसानां योनिरुदकम्। ततश्चैकस्यैव महाभूतस्योदकसंज्ञस्य रसकारणत्वं प्राप्तं नान्येषाम्, नीरसत्वात्। इति कृत्वा न भूतसङ्घातसम्भवत्वं रसस्य। इत्येवंविधामाशङ्कामपनिनीषुर्भूतसङ्घातसम्भवत्वं रसस्य चैकेनैव प्रयत्नेन "तस्मान्नैकरसं द्रव्यं भूतसङ्घातसम्भवात्।" इति जगाद। मुनिश्चात एव रसस्य भूतसङ्घातसम्भवत्वं स्पष्टं कृत्वोवाच।

यथा (च. सू. अ. १।६३)-"रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा। निवृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः॥" इति। एवं भूतसङ्घातो रसानां द्रव्याश्रितानामपि सम्भवकारणम्। एतच्च रसभेदीये सविस्तरं कथयिष्यामः।

आ० र०- सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह-तस्मादिति। तस्मात्-सर्वभूतारब्धत्वात् सर्वमपि द्रव्यं नैकरसं-अनेकरसम्, सर्वधर्ममित्यर्थः। रसशब्दोत्र धर्ममात्रोपलक्षणः। सर्वभूतारब्धत्वेप्येकरसत्वे को दोषः ? इत्याशङ्क्याह-भूत सङ्घातसम्भवादिति। रसानामपि भूतसमुदायादुत्पत्तेः। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ. १०।१)-"द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः।" इति। सति च कारणे कार्येणावश्यं भाव्यम्।

नैकदोषास्ततो रोगास्तत्र व्यक्तो रसः स्मृतः॥३॥
अव्यक्तोनुरसः किञ्चिदन्ते व्यक्तोपि चेष्यते।

स०-यतः सर्वं द्रव्यमनेकरसम्। ततः-तस्मात्कारणात्, एकदोषा रोगा ज्वरादयो न भवन्ति, अपि त्वनेकदोषाः, त्रिदोषा इत्यर्थः। अत्रापि "व्यपदेशस्तु भूयसा" इत्यध्याहार्यम्। तेन त्रिदोषात्मकेपि ज्वरे वाताधिके वातज्वर एवं पित्तज्वरः श्लेष्मज्वर इत्येवंरूपो व्यपदेश उपपन्नः। ननु, यदि सर्वो ज्वरः सन्निपातजः, तत्किमिति वक्ष्यति ? अयं सन्निपातज्वर इति। ब्रूमहे। समविषमरूपं शक्त्युत्कर्षमाश्रित्य यत्र दोषा वर्तन्ते स सन्निपातज्वर इति तन्त्रकृता पुरस्ताद्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते।

अथ को रसोनुरसो वेत्याह-तत्रेत्यादि। तत्र-तस्मिन् द्रव्ये, यो व्यक्तः-स्फुट उपलभ्यते, स रसः स्मृतस्तन्त्रकृद्भिः। यश्चाव्यक्तो-अस्फुटप्रतिभासो रसनेन्द्रियेणोपलभ्यते, सोनुरसः। हीनार्थोत्रानुशब्दः, अल्पो रस इत्यर्थः। न चैतावदेवानुरसलक्षणमित्याह-किञ्चिदित्यादि। मुखक्षिप्तस्य हरीतक्यादेर्द्रव्यस्य रसनेन्द्रियेण किञ्चिदन्ते व्यक्तोप्युपलभ्यते यः सोप्यनुरस इष्यते, मुनिभिरिति वाक्यशेषः। अन्ते इत्यनेनैतद्बोधयति,-अन्ते-अवसाने, न त्वादावापातमात्रे न च मध्ये। तयोर्हि रसस्यैवोपलम्भः। अनुशब्दस्यात्र पश्चादर्थत्वात् पश्चात् स्फुटोपि किञ्चिद्य उपलभ्यते सोप्यनुरस इत्यर्थः।

आ० र०- तुल्यन्यायत्वप्रसङ्गात् सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह-नैकदोषा इति। रोगा नैकदोषाः-सर्वेपि रोगाः सर्वदोषोद्भवाः। कुतः? तत एव हेतोः,-रोगाणामपि भूतसङ्घातसम्भवात्। भुतसङ्घातस्य तु त्रिषु दोषेषु विभक्तत्वात्। यथोक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ. २०)- "वाय्वाकाशधातुभ्यां वायुः आग्नेयं पित्तम्, अम्भःपृथिवीभ्यां श्लेष्मा।" इति। भूतसङ्घातं विना न दोषसङ्घातः, तं विना न रोगोत्वपत्तिरिति, अतः सर्वे रोगास्त्रिदोषजाः। केचित्तु सर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वेन सर्वदोषसामान्यात् सर्वदोषकोपनत्वम्, ततो रोगा नैकदोषा इति व्याचक्षते। तदसत्। सामान्यवद्वैपरीत्यस्यापि सत्त्वात्। सामान्यं प्रयोजकमिति चेत् न, दोषघ्नद्रव्यभेदाभावप्रसङ्गात्। वैपरीत्यमपि क्वचित् प्रयोजकमिति चेत् न, सर्वदोषकोपनत्वनियमव्याघातात्। सर्वदोषकोपनानां नियम इति चेत् न, व्येकदोषकोपनद्रव्याभावप्रसङ्गात्। भहुल्येनैव व्यपदेश इति चेत् न, द्विदोषकोपनैकशमनद्विशमनैककोपनद्रव्याभावप्रसङ्गात्। सिद्धान्तेपि सर्वेषां सर्वधर्मत्वस्वीकारान्न दोषघ्नादिविभाग इति चेत् न, तस्य तस्य धर्मस्य तत्र तत्र प्रयोजकत्वात्। तथा च वक्ष्यति (श्लो.२२)-"किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्। गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चन॥" इत्यादि। तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानं युक्तम्।

सर्वेषां सर्वधर्मत्वादिविशेषे प्राप्ते तन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह-तत्र व्यक्त इति। तत्र-द्रव्ये, कश्चिद्धर्मः सद्योव्यक्तः कश्चिदव्यक्तः कश्चिदीषव्द्यक्तः कश्चिदन्ते व्यक्तः। तेष्वाद्यो रसाख्यः, इतरे त्रयोनुरसाख्याः।

ननु, मधुरादयो रसा गुर्वादिगुणयुक्ताः कथं वक्तुं पार्यन्ते। यतो मधुरादयो रसा गुणा गुर्वादयश्च गुणाः। न च गुणानां मधुरादीनां गुर्वादिगुणाधारत्वमुपपन्नम्। तथा च वैशेषिकाः- "निर्गुणा गुणाः" इति। तस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह-

गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये॥४॥
रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः।

स०-पृथिव्यादौ-पृथिव्यादिमहाभूतारब्धे द्रव्ये, रसाश्रये गुर्वादयो गुणाः परमार्थत आश्रिताः, न तु रसेषु मधुरादिषु। यत्तु रसेषु व्यपदिश्यन्ते तत् साहचर्योपचारतः। सह चरतीति सहचरः, तस्य भावः साहचर्यम्। यस्मिन्नेवगुडादौ द्रव्ये मधुरो रस आश्रितस्तस्मिन्नपि गुरुगुण आश्रितः, इति मधुररसगुरुगुणयोः सहचरभावः। साहचर्येण-तुल्याश्रयत्वेनोपचारः साहचर्योपचारः, तस्मात्साहचर्योपचारतो, गुर्वादयो गुणा रसेषु-मधुरादिषु व्यपदिश्यन्ते। यथा,-गुरुर्मधुरो रसो लघुरम्ल इत्यादि। न पुनः परमार्थतो रसेषु गुर्वादयः सन्ति। अस्ति च साहचर्येण व्यपदेशः। यथा-घृतसहचरेण घृतस्थेनाग्निना दग्धो घृतदग्ध इत्युच्यते।

आ० र०- गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्यासर्वधर्मत्वे प्राप्ते परिहारमाह-गुर्वादय इति। गुर्वादयो लघुरित्यादि व्यपदेशः, स साहचर्योपचारतः। एकस्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं-साहचर्यम्। साहचर्यमेव कुतः? इत्याह-रसाश्रय इति। द्रव्यं हि गुर्वादीनामिव रसानामप्याश्रयः। अत एकाश्रयत्वात्साहचर्यम्, तेन उपचारः-अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयी-भावस्यारोपः। ननु, किमेतत् रसाव्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम ? इत्यत आह-पृथिव्यादाविति। पृथिव्यादिशब्दाभिलभ्यं द्रव्यमित्यर्थः।

तत्र द्रव्यं गुरुस्थूलस्थिरगन्धगुणोल्बणम्॥५॥
पार्थिवं गौरवस्थैर्यसङ्घातोपचयावहम्।

स०-तत्र-तेषु पार्थिवादिषु पञ्चसु द्रव्येषु मध्ये, पार्थिवं द्रव्यं गुर्वादिगुणोत्कटम्। उल्बणशब्देनैतत् द्योतयति,-पार्थिवे द्रव्येन्येपि गुणाः सन्ति, सर्वद्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वात्। गुर्वादयस्तत्रोत्कटाः। एवमाप्यादिषु सर्वं योज्यम्। तथा, गौरवाद्यावहं- गुरुत्वादिकृदित्यर्थः।

आ० र०- अथ द्रव्यभेदान् लक्षयति। तत्र पार्थिवं लक्षयति-तत्र द्रव्यमिति। गुर्वादिगुणोत्कटं गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यम्। सङ्घातः-काठिन्यम्। उपचयः-स्थौल्यम्। गुणशब्दोत्र धर्मवाची। उल्बणग्रहण सर्वेषां सर्वधर्मत्वात्।

द्रवशीतगुरुस्निग्धमन्दसान्द्ररसोल्बणम्॥६॥
आप्यं स्नेहनविष्यन्दक्लेदप्रह्लादबन्धकृत्।

स०- आप्यं द्रव्यं द्रवादिगुणोल्बणं स्नेहनादिकृत्।

आ० र०- आप्यं लक्षयति-द्रवशीतेति। द्रवादिगुणोत्कटं स्नेहनादिकरं च द्रव्यमाप्यम्। द्रवसान्द्रयोः परस्परविपरीतयोरप्यार्द्रत्वसामान्यादाप्यत्वम्। विष्यन्दः-स्रोतःस्रावः। प्रह्लादः-तृप्तिः।

रूक्षतीक्ष्णोष्णविशदसूक्ष्मरूपगुणोल्बणम्॥७॥
आग्नेयं दाहभावर्णप्रकाशपचनात्मकम्।

स०-आग्नेयं द्रव्यं रूक्षादिगुणोत्कटं दाहादिकरम्।

आ० र०- आग्नेयं लक्षयति-रूक्षतीक्ष्णेति। रूक्षादिगुणोत्कटं दाहादिकरं च द्रव्यमाग्नेयम्। भा-कान्तिः। वर्णो-गौरादिः। प्रकाशः-आलोकः। पचनं-पाकः। तदात्मकत्वं कार्यकारणयोरभेदोपचारात्।

वायव्यं रूक्षविशदलघुस्पर्शगुणोल्बणम्॥८॥
रौक्ष्यलाघववैशद्यविचारग्लानिकारकम्।

स०-वायव्यं द्रव्यं रूक्षादिगुणोल्बणं रौक्ष्यलाघवादिकरम्।

आ० र०- वायव्यं लक्षयति-वायव्यमिति। रूक्षादिगुणोत्कटं रौक्ष्यादिकरं च द्रव्यं वायव्यम्। विचारो-विविधा चेष्टा।

नाभसं सूक्ष्मविशदलघुशब्दगुणोल्बणम्॥९॥
सौषिर्यलाघवकरम्

स०-नाभसं द्रव्यं सूक्ष्मादिगुणोल्बणं सौषिर्यादिकरम्।

आ० र०- नाभसं लक्षयति-नाभसमिति। सूक्ष्मादिगुणोत्कटं सौषिर्यादिकरं च द्रव्यं नाभसम्। सौषिर्यं सरन्ध्रत्वम्।

जगत्येवमनौषधम्।
न किञ्चिद्विद्यते द्रव्यं वशान्नानार्थयोगयोः॥१०॥

स०-एवं-अनेन पञ्चमहाभूतारब्धेन गुर्वादिगुणयोगेन द्रव्याणां, जगति-भुवनेस्मिन्, अनौषधभूतं न किञ्चिद् द्रव्यमस्ति,-अपि तु सर्वमेव द्रव्यं यत्सिकतापांस्वादिकं तदौषधं,-चिकित्सितम्। वशान्नानार्थयोगयोः,-अर्थश्च योगश्च-अर्थयोगौ, अर्थः-प्रयोजनम्, योगो-युक्तिः, यथा,-अनया युक्त्यौषधमिदं योजितमस्य रोगस्य विजयाय स्यादनया चास्य रोगस्येति, नानाविधौ यावर्थयोगौ तयोर्वशात्-सामर्थ्यात्, सर्वमपि द्रव्यमौषधम्, रोगप्रतीकारहेतुत्वात्।

आ० र०- द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह-जगतीति। एवं-उक्तेन प्रकाअरेण, तस्य तस्य द्रव्यस्य तत्तद्गुणयोगत्वात् जगति न किञ्चिद्द्रव्यमनौषधं विद्यते-सर्वमेव द्रव्यमौषधम्। कुतः? नानार्थयोगयोर्वशात्,-अर्थः-प्रयोजनम्, योगो-योजना, नानाविधावर्थयोगौ-नानार्थयोगौ, तयोः। एतदुक्तं भवति,-यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते तदेवान्यस्मिन्नुपयुज्यते। यदेकेन योगेन नोपयुज्यते तदेवान्यस्मिन्नुपयुज्यते। यदेकेन योगेन नोपयुज्यते तदेवान्यस्मिन्नुपयुज्यते। यदेकेन योगेन नोपयुज्यते तदेवान्येनोपयुज्यते। यथा,-अत्यन्तानुपयुक्तोपि खरमेषादिविड्रसो बिन्दुशः श्वासकासादौ, अत्यन्तापथ्योपि माप इङ्गुरीकृतः सनवनीतोर्दितादौ।

अथ किं द्रव्यं किम्भूतोत्कटं भवति ? इत्याह-

द्रव्यमूर्ध्वगमं तत्र प्रायोऽग्निपवनोत्कटम्।
अधोगामि च भूयिष्ठं भूमितोयगुणाधिकम्॥११॥

स०-ऊर्ध्वं गच्छतीति-ऊर्ध्वगमम्। खप्रकरणे "गमेरप्युपसङ्ख्यानम्" इति खः। प्रायो-बाहुल्येन, ऊर्ध्वगमं द्रव्यमग्निपवनाधिकं भवति। यथा,-मदनफलादि। बाहुल्य (प्रायो) ग्रहणात् अग्निसमीरणोत्कटस्याप्यधोगामित्वं दृष्टम्। यथा,-हरीतक्यादेः, अचिन्त्यप्रभावत्वात्। यथा,-

सर्पस्य विषमयत्वेपि तत्फणामणेर्विषघ्नत्वम्। भूयिष्ठं-प्रायेण, भूमितोयोल्बणं द्रव्यमधोगामि भवति। यथा,-त्रिवृतादि। यत्तु व्यामिश्रात्मकं तुल्यकालमूर्ध्वाधोदोषहरणं तदिह ग्रन्थगौरवभयान्नोक्तमपि व्यामिश्रभूतोत्कटं द्रव्यं व्यामिश्रात्मकमिति सामर्थ्यलब्ध एवायमर्थः।

आ० र०- औषदद्वैविध्यं पञ्चविधे द्रव्ये विभजति। द्रव्यमूर्ध्वगममिति। द्विविधमौषधम्,-शोधनं शमनं च। शोधनं द्विविधम्,-ऊर्ध्वगममधोगमं च। तत्राग्निपवनोत्कटमूर्ध्वगमम्, भूमितोयगुणमधोगमम्। पारिशेष्यादाकाशोत्कटं शमनम्। तथा च सुश्रुतः (सू. अ. ४११६)- "आकाशगुणभूयिष्ठं संशमनम्" इति। गमनं-गमः। ऊर्ध्वं गमोस्यास्तीति ऊर्ध्वगमम्। प्राय इति भूयिष्ठमिति च व्यभिचारार्थम्। यथा,-चित्रकवदग्निपवनोत्कटाया अपि दन्त्या विरेचनत्वम्, मृद्वीकावद्भूमितोयगुणाधिकस्यापि मधुकस्य वमनत्वम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. १७)- "व्यामिश्रात्मकमुभयतोभागम्। शमनं तु दोषविपरीतगुणमुक्तं प्राक्। तत्सङ्ग्करे च यतो बाहुल्येन। तत्सङ्करे-गुणसङ्करे, यतो बाहुल्येन-येषां गुणानां बाहुल्यं तैर्निर्णयः। तथा, अनिलात्मकं ग्रहि। अनलात्मकं दीपनपाचनम्। उभयात्मकं लेखनम्। भूम्युदकात्मकं बृंहणम्।" इति।

इति द्रव्यम्

स०-इति-परिसमाप्तौ, द्रव्यं प्रति यद्वक्तव्यं तन्निष्पन्नमित्यर्थः।

आ० र०- प्रकरणार्थमुपसंहरति-इति द्रव्यमिति। इतिपरिसमाप्तौ।

एवं द्रव्ये निर्दिष्टे रसा निर्देष्टुं युक्ता इत्याह-

रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते।

स०-बहुवक्तव्यत्वादुत्तरत्र-अनन्तरेध्याये, रसान् भेदैः-त्रिषष्टिसङ्ख्यावच्छिन्नैः, उपदेक्ष्यते तन्त्रकृत्।

आ० र०- क्रमप्राप्तस्य रसस्यानभिधाने हेतुमाह-रसो भेदैरिति। उत्तरत्र-उत्तरस्मिन्नध्याये, उपदेक्ष्यते-वक्ष्यते, यतोसौ बहुभिर्भेदैर्विशिष्टः, बहुभेदत्वेन बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायकरणमित्यर्थः।

अथ वीर्यस्य विपकादिभ्यः प्राधान्यात्तच्चर्चां प्रस्तौति-

वीर्यं पुनर्वदन्त्येके गुरु स्निग्धं हिमं मृदु॥१२॥
लघु रूक्षोष्णतीक्ष्णं च तदेवं मतमष्टधा।

स०-द्रव्यमुक्तम्। वीर्यं पुनर्गुर्वादीनष्टौ गुणान् द्रव्याश्रितानिति समाचक्षते। तत्-तस्मात्, एवं-अनेन प्रकारेण, वीर्यमष्टधा-अष्टप्रकारं, गुर्वादिवादिनां मतम्।

आ० र०- अथ वीर्यम्। तत्र परमतं दर्शयति-वीर्यं पुनरिति। एके-खारणादिप्रभृतयः, गुर्वादीन् गुणान् वीर्यं च वदन्ति। एवं च तदष्टधा सम्मतम्। सुश्रुतस्तु गुरुलघू विहाय विशदपिच्छिलौ पठति (सू.अ. ४०१५)-"केचिदष्टविधमाहुः,-उष्णं शीतं स्निग्धं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चेति।" इति।

चरकाचार्यः पुनरेवं वक्ति-

चरकस्त्वाह वीर्यं तत् क्रियते येन या क्रिया॥१३॥
नावीर्यं कुरुते किञ्चित्सर्वा वीर्यकृता हि सा।

स०-येन-स्वभावेन, या क्रिया क्रियते-यत्कर्म निष्पाद्यते, तद्वीर्यम्। तदेवं यावत् किञ्चिद्गुणजातं द्रव्ये स्थितं तत्सर्वं वीर्यमेव। सर्वं करोतीत्यत एवाह-नावीर्यमित्यादि। यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्करोति-न काञ्चिदप्यर्थक्रियां निष्पादयति, प्रतिनियतशक्तिपरिष्वक्तत्वात् सर्वभावानाम्। अत एवाह-सर्वेत्यादि। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्मात्सर्वा क्रिया वीर्यकृता-वीर्येण जनिता। ततो यन्न वीर्यं तन्न किञ्चित्कुरुते।

आ० र०- चरकमतं दर्शयति-चरकस्त्वाहेति। येन क्रियते तत्-वीर्यम्, द्रव्यकर्तृके कर्माणि करणभूतमित्यर्थः। कतिविधं तत्? इत्यपेक्षायामाह-या क्रियेति। या क्रिया येन क्रियते तस्यां तद्वीर्यम्, यावत्यः क्रियास्तावन्त्येव वीर्याणीत्यर्थः। कुतः? इत्याह-नावीर्यमिति। अवीर्यं द्रव्यं न किञ्चित्कुरुते-वीर्यं विना कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः। कुतः? इत्याह-सर्वा वीर्यकृता हि सा। हि-यस्मात्, सा-क्रिया सर्वोपि वीर्यकृता।

गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या तेनान्वर्थेति वर्ण्यते॥१४॥
समग्रगुणसारेषु शक्त्युत्कर्षविवर्तिषु।
व्यवहाराय मुख्यत्वाद्बह्वग्रग्रहणादपि॥१५॥

स०-यतो वीर्यस्यैव करणसामर्थ्यं तेन कारणेन गुर्वादिष्वेवाष्टासु वीर्याख्या अन्वर्थेति-अनुगतार्थेति, भण्यते। एवकारोवधारणार्थः। गुर्वादिष्वेव वीर्यसंज्ञा न तु रसविपाकप्रभावेषु [मन्दसान्द्रादिषु वा]। किम्भूतेषु गुर्वादिषु ? समग्रेत्यादि। समग्राश्च ते गुणाश्च, तेषु साराः-चिरकालावस्थितयो गुर्वादय एव। तथा च, जाठराग्निसंयोगेनापि न मधुरादिरसवत् स्वभावमेते जहति। सर्तेः सुस्थिर इति घञि सारशब्दः। तथा, अन्येभ्यो मन्दसान्द्रादिभ्यो गुणेभ्यो रसादिभ्यो वा गुर्वादयः शक्त्युत्कर्षविवर्तिनः। शक्तेः-सामर्थ्यस्य, उत्कर्षः-आधिक्यम्, विशेषेण वर्तो-विवर्तः,-विशेषेण भवनम्, शक्त्युत्कर्षस्य विवर्तः, स विद्यते येषां त एवम्। किञ्च, गुर्वादीनां गुणानां व्यवहाराय-व्यवहारार्थम्, मुख्यत्वात्-अन्येभ्यो गुणेभ्यो गुर्वादयः प्रधानभूता इत्यर्थः। तथा च, (श्लो. ४)-"गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये।" इत्युक्तम्, न मधुरादयो गुणा इति। तस्मात् गुर्वादीनां गुणानां व्यवहारमुख्यत्वं रसादिभ्यः। तथा, बह्वग्रग्रहणात्-बहुग्रहणादग्रग्रहणाच्च, बहवो द्रव्यरसादयो गुर्वादिभिर्गृहीता भवन्ति। तथा चायुर्वेदशास्त्रेषु रसादिभ्यो गुर्वादीनामग्रे ग्रहणां दृष्टम्। यथा,-वातादिदोषगुणनिरूपणायां गुर्वादीनामेव पूर्वं ग्रहणम्, न रसादीनाम्। तथा च, "तत्र रूक्षो लघुः" इत्याचार्योपठद्वाय्वादिलक्षणे (हृ. सू. अ. १।११)। एवं गुर्वादीनामेवाग्रग्रहणात् गुर्वादिष्वेव वीर्याख्यान्वर्था-अनुगतार्थेति भण्यते।

आ० र०- ननु, एवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसङ्ग इत्याह-गुर्वादिष्विति। तेन-चरकेण, गुर्वादिष्वेव वीर्याख्या वर्ण्यते। कुतः? अन्वर्थेति कृत्वा। इतिशब्दो हेतौ। यतस्तेषु क्रियमाणा वीर्यसंज्ञान्वर्था स्यात्।

अन्वर्थत्वमेव दर्शयति-समग्रेत्यादि। करणं हि वीर्यम्। करणं च साधकतमम्। साधकतमत्वं च गुर्वादीनामेव। कुतः? समग्रगुणसारत्वात्। समग्रेषु गुणेषु मध्ये स्थिर (सार)त्वात्-चिरस्थायित्वात्, शक्त्युत्कर्षविवर्तनात्-उत्कृष्टशक्तित्वात्, व्यवहाराय मुख्यत्वात्-लोके शास्त्रे च मुख्यत्वेन व्यवह्रियमाणत्वात्, बह्वग्रग्रहणात्-बहुगुणगणनायां प्रथमग्रहणात्। विपाकेपि स्थिरत्वस्य, प्रभावेपि शक्त्युत्कर्षस्य, मृदुकठिनादावपि व्यवहारमूक्यत्वस्य, रसेष्वपि बह्वग्रग्रहणस्य दर्शनात् चतुर्णामुपादानम्।

अतश्च विपरीतत्वात्सम्भवत्यपि नैव सा।
विवक्ष्यते रसाद्येषु, वीर्यं गुर्वादयो ह्यतः॥१६॥

स०-अतः-अस्माच्च कारणकदम्बकात्, विपरीतत्वात्-वैपरित्येन स्थितत्वात्, न रसादयो वीर्यम्। तथा हि,-रसस्य सारत्वं नास्ति, जाठरानलसंयोगवशेन रसान्तरोत्पत्तेः। गुर्वादीनां तु जाठराग्निसंयोगवशेनापि नान्यथाभावः। तथा च न रसस्य शक्त्युत्कर्षविवर्तित्वम्,-यतो रसस्य गुर्वाद्याहितशक्तेरेव स्वकर्मणि सामर्थ्यम्। व्यवहाराय यथा गुर्वादेर्मुख्यत्वं यथा च बह्वग्रग्रहणं तथा प्राग्दर्शितम्। प्रभावः-सर्वातिशायि द्रव्यस्वभावः, तस्य च क्रियानिर्वर्तनसामान्ये सत्यपि वीर्यसंज्ञा न विवक्ष्यते-नोररीक्रियते। आदौ भवः-आद्यः। दिगादित्वाद्यत्। रस आद्यो येषां-प्रभावादीनां, त एवं तेषु। वीर्यमित्यादि। हिशब्दो यस्मादर्थे। यत एवं सा-वीर्यसंज्ञा, सम्भवत्यपि रसादिषु वैपरीत्यान्न विवक्ष्यते, अतो गुर्वादय एव वीर्यम्, न रसादयः।

आ० र०- एतच्च रसादिषु नास्तीति दर्शयति-अतश्चेति। सा-वीर्याख्या, रसादिषु सम्भवत्यपि-विद्यमानापि, न विविक्ष्यते, अनुदरा कन्येतिवत्। क्रियानिर्वर्तनसामान्यात्सत्यपि वीर्यत्वे रसादयो वीर्यत्वेन न व्यवह्रियन्त इत्यर्थः। कुतः? अतो-हेतुचतुष्टयात्, विपरीतत्वात्।

सिद्धमर्थमपनुदति-वीर्यमिति। हि-स्फुटम्, अतः-कारणात्, गुर्वादय एव वीर्यम्। गुर्वादीनामष्टानां योगरूढा वीर्यसंज्ञेति भावः।

उष्णं शीतं द्विधैवान्ये वीर्यमाचक्षते

स०-अन्य आचार्या उष्णं शीतमिति द्विप्रकारं वीर्यमाचक्षते। एवकारोवधारणार्थः। द्विधैव वीर्यम्, नाष्टधेति।

आ० र०- पूर्वमतापरितोषान्मतान्तरं दर्शयति-उष्णं शीतमिति _ अन्ये-सुश्रुतादयः, उष्णं शीतं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते-वदन्ति।

अपि च।

नानात्मकमपि द्रव्यमग्निषोमौ महाबलौ॥१७॥

व्यक्ताव्यक्तं जगदिव नातिक्रामति जातुचित्।

स०-अपि चेति निपातसमुदायो युक्तिसमुच्चये। तेपि सयुक्तिकमेवाहुरित्यर्थः। तामेव युक्तिं दर्शयन्नाह-नानात्मकमपीत्यादि। नानास्वभावमपि द्रव्यं-स्थावरजङ्गमाद्यं चेतनाचेतनम्, अग्निषोमौ महाबलौ-उत्कृष्टशक्ती, न जातु कदाचिदतिक्रामति-नोल्लङ्घ्य वर्तते। अवश्यं हि द्रव्यं किञ्चिदाग्नेयं किञ्चित्सौम्यम्, अतः किञ्चिद्द्रव्यमुष्णवीर्यं किञ्चिच्छीतवीर्यम्। तथा च मुनिः (च. सू. अ. २६।८४)-"न मत्स्यान् पयसा सहाभ्यवहियात्। उभयं ह्येतन्मधुरं मधुरविपाकं शीतोष्णत्वात् विरुद्धवीर्यम्, विरुद्धवीर्यत्वाच्छोणितप्रदूषणाय।" इति। अत्र दृष्टान्तमाह-व्यक्ताव्यक्तमित्यादि। व्यक्तं चाव्यक्तं च व्यक्ताव्यक्तम्, नानात्मकमपि जगत्-त्रैलोक्यं कर्तृ यथा व्यक्तं चाव्यक्तं च नातिक्रामति, तथा द्रव्यमग्नीषोमावित्यर्थः। व्यक्तं-स्थूलम्, दृश्यमित्यर्थः। साङ्ख्यानां तु महदादि-व्यक्तम्, अव्यक्तं-प्रधानं पुरुषश्च।

आ० र०- उक्तमतस्योपपत्तिमाह-अपि चेति, नानात्मकमिति। न केवलं मतमात्रमिदम्, युक्तं चेदं पूर्वस्मान्मतात्, इत्यपि चेत्यस्यार्थः। नानात्मकमपि-पृथिव्याद्यनेककारणमपि, द्रव्यमग्नीषोमौ जातुचित्-कदाचिदपि, नातिक्रामति-तयोर्वशे वर्तते, किञ्चिदाग्नेयत्वादुष्णं किञ्चित्सौम्यत्वाच्छीतमिति द्विधैव गतिरित्यर्थः। कुतः? यतस्तौ महाबलौ। अत एव सर्वान्

गुणान् गुर्वादयोभिभवन्ति। गुर्वादीनप्युष्णशीतौ। अत्र दृष्टान्तमाह-यथा विश्वं कर्तृ व्यक्ताव्यक्ताख्यभेदद्वयं नातिक्रामति।

तत्रोष्णं भ्रमतृड्ग्लानिस्वेददाहाशुपाकिताः॥१८॥
शमं च वातकफयोः करोति, शिशिरं पुनः।
ह्लादनं जीवनं स्तम्भं प्रसादं रक्तपित्तयोः॥१९॥

स०-तत्र-तयोरुष्णशीतयोर्मध्ये, उष्णं-उष्णवीर्यं, भ्रमादीन् करोति। आशुपाकितां-शीघ्रपाकित्वम्। शिशिरं पुनः-शीतवीर्यं तु, ह्लादनादीन् करोति।

आ० र०- उष्णं लक्ष्यति-तत्रेति। यद्भ्रमादिकं करोति तदुष्णवीर्यम्। आशुपाकिता-शीघ्रपाकः।

शीतं लक्ष्यति-शिशिरमिति, ह्लादनमिति। यत् ह्लादनादीन् करोति तच्छीतवीर्यम्। ह्लादनं-निर्वृत्तिः। जीवनं मूर्च्छापनयनादिभिः प्राणधारणम्। स्तम्भः-स्वेदापनयनम्। रक्तपित्तयोः प्रसादं-निर्मलत्वम्।

वीर्यादनन्तरं विपाकं लक्षयति-

जाठरेणाग्निना योगाद्यदुदेति रसान्तरम्।
रसानां परिणामान्ते स विपाक इति स्मृतः॥२०॥

स०-जाठरेण-औदर्येण, अग्निना योगात्-संश्लेषात्, यत् रसानां परिणामान्ते-जरणनिष्ठाकाले, रसान्तरं-रसविशेषः, उदेति-उपद्यते, स विपाक इति स्मृतो-मुनिभिः कथितः।

आ० र०- अथ विपाकः। तत्र विपाकं लक्षयति-जाठरेणेति। रसानां-रसवतां द्रव्याणां, जाठराग्निना संयोगात् यद्रसान्तरमुत्पद्यते स विपाकः। "आदौ षड्रसमप्यन्नं

मधुरीभूतमीरयेत्।" (हृ. शा. अ. ३१५७) इत्याद्युक्तानां मधुराम्लकटुपाकानां व्यावृत्त्यर्थमाह-परिणामान्ते,-आहारपरिणामान्ते। ते तु परिणामात्प्रागेव उत्पद्यन्ते, इति तेषां रसत्वमेव।

स्वादुः पटुश्च मधुरमम्लोऽम्लं पच्यते रसः।
तिक्तोषणकषायाणां विपाकः प्रायशः कटुः॥२१॥

स०-स्वादुः-मधुरो गुडादिः, पटुः-लवणः सैन्धवादिः, मधुरं [यथा भवति तथा] कृत्वा पच्यते रस इति सम्बन्धः। मधुरमिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकलिङ्गम्। स्वादुःस्वादुविपाको, लवणोपि स्वादुविपाक इत्यर्थः। अम्लो रसो-दधिकाञ्जिकादिः, अम्लं पच्यते-अम्लविपाको भवति। तिक्तोषणकषायाणां प्रायशः कटुर्विपाको भवति। प्रायशोग्रहणं पूर्वत्रापि योजनीयम्। तेन व्रीहिस्थो मधुरो रसोऽम्लं पच्यत इत्युपपन्नम्। तथा चोक्तम् (हृ. सू. अ. ६।१०)-"स्वादुरम्लविपाकोन्यो व्रीहिः" इति। तथा, हरीतक्या भूयस्त्वेन यः कषायो रसः, स मधुरमेव पच्यते। तथा, कटुको रसः शुण्ठ्यार्द्रकपिप्पल्यादिस्थो मधुरं पच्यते। तथा चोक्तम् (हृ. सू. अ. ६।१५३)-"कषाया मधुरा पाके" इति। तथा (हृ. सू. अ. ६।१६३)-नागरं दीपनं वृष्यं ग्राहि हृद्यं विबन्धनुत्। रुच्यं लघु स्वादुपाकं " इति, "तद्वदार्दकम्" इति। तथा (हृ. सू. अ. ६।१६१) - "श्लेष्मला स्वादुशीतार्द्रा" इत्यारम्भ यावत् "स्वादुपाका" इति। अत्र केचिदाहुः,-तिक्तकषाययोरेव कटुविपाकतया पित्तकर्तृत्वमापद्यत इति। तदेतदसत्। शीतवीर्यत्वेनैतयोः पित्तहर्तृत्वात्। वीर्यं हि रसविपाकौ विजयते। वक्ष्यति हि (श्लो. २५)-"रसं विपाकस्तौ वीर्यम्" इति।

आ० र०- विपाकत्रैविध्यमाह-स्वादुरिति। स्वादुः पटुश्च-मधुरो लवणश्च, मधुरं पच्यते,-पक्वो मधुरत्वं यातीत्यर्थः। मधुरमिति क्रियाविशेषणम्। पच्यत इति कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्। एवमम्लो रसोऽम्लं पच्यते। तिक्तादीनां त्रयाणां कटुको विपाकः। मधुररसस्यापि व्रीहेर्विपाकेम्लत्वात्, लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वात्, अम्लतिक्तोषणानामपि दाडिमपटोलपिप्पलीनां मधुरत्वात्, कषायस्यापि कुलत्थस्याम्लविपाकत्वात्, प्रायश इत्युक्तम्, मतान्तरसङ्ग्रहार्थं च। तत्र द्वौ विपाकाविति सुश्रुतः (सू. अ. ४०।११)-"द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वम्बुपृथिवीगुणाः। निवर्तन्तेधिकास्तत्र पाको मधुर इष्यते॥ तेजोनिलाकाशगुणाः

पच्यमानेषु येषु तु। निवर्तन्तेधिकास्तत्र पाकः कटुक इष्यते॥" इति। पराशरस्तु तिक्तकषाययोर्मधुरविपाकमाह (सं.सू.अ. १७)-"पाकास्त्रयो रसानामम्लोम्लं पच्यते कटुः कटुकम्। चत्वारोन्ये मधुरं, संसृष्टरसास्तु संसृष्टम्॥ कटुतिक्तकषायाणां कटुको येषां विपाक इति पक्षः। तेशां पित्तविघाते तिक्तकषायौ कथं भवतः॥' इति। षोढा पाकस्तु सङ्ग्रहे निरस्तः (सू.अ. १७)-"यथारसं जगुः पाकान् षट् केचित्तदसाम्प्रतम्। यत्स्वादुर्व्रीहिरम्लत्वं न चाम्लमपि दाडिमम्॥ याति तैलं च कटुतां कटुकापि न पिप्पली। यथारसत्वे पाकानां न स्यादेवं विपर्ययः॥" इति।

रसैरसौ तुल्यफलस्तत्र द्रव्यं शुभाशुभम्।
किञ्चिद्रसेन कुरुते कर्म पाकेन चापरम्॥२२॥
गुणान्तरेण वीर्येण प्रभावेणैव किञ्चिन्।

स०-रसैः-जिह्वावैषयिकैर्मधुराम्लकटुकैः, विपाककालोपलभ्यो मधुराम्लकटुकलक्षणो यो रसो भवति-असौ, तुल्यफलः,-तुल्यं-सदृशं, फलं यस्य स तुल्यफलः। एतदुक्तं भवति,-अभ्यवहृतस्य मधुररसस्य जाठराग्निसंयोगवशात् यत् रसान्तरं फलतया निष्पन्नं तत् रसैः सदृशफलम्। फलग्रहणेनैतत्प्रतिपादयति,-फलोपममेव वृष्यादिलक्षणं कार्यसदृशम्, न तु कुसुमोपमं देहाह्लादनादिलक्षणं कार्यमिति। एवमम्लादीनामपि व्याख्येयम्। तत्रेत्यादि। तत्र-तेषु रसवीर्यविपाकादिषु मध्ये, द्रव्यं किञ्चिच्छुभाशुभं-सदसत्कर्म, रसेन कुरुते। यथा,-मधु मधुरकषायरसत्वेन पित्तं शमयति। किञ्चिद्विपाकेन। यथा,-तदेव मधु कटुविपाकतया कफं हन्ति। किञ्चिन्न द्रव्यं गुणान्तरेण,-अन्योन्यगुणविकृतत्वात् रसविपाकतो यः स गुणान्तरो गुर्वादिः, तेन। यथा,-अम्लं काञ्जिकं कफं शमयति रौक्ष्यात्। किञ्चिन वीर्येण। यथा (सङ्ग्रहे सू. अ. १७)-"कषायतिक्तं महत्पञ्चमूलं वातं जयति, न तु पित्तमुष्णवीर्यत्वात्।" किञ्चिन द्रव्यं प्रभावेणैव शुभाशुभं कर्म कुरुते। यथा,-अम्लोष्णा सुरा क्षीरं वर्धयति।

आ० र०- त्रयाणां पाकानां लक्षणमाह-रसैरिति। असौ-त्रिविधो विपाकः, यथास्वं रसैः-मधुराम्लकटुकैः, तुल्यफलः-तुल्यकार्यो ज्ञेयः। मधुरस्य रसस्य कार्यं दृष्ट्वा मधुरः पाको लक्षणीयः। एवमम्लस्याम्लः कटुकस्य कटुकः।

द्रव्यादीनां पृथक् प्रयोजकत्वमाह-तत्र द्रव्यमिति। गुणान्तरेण-रसाद्यतिरिक्तेन गुर्वादिना गुणेन। एतदेव रसादीनामपि गुणत्वं ज्ञापयति। तेन "पलाण्डुस्तद्गुणैर्न्यूनः" (हृ. सू.अ. ६।११२) इत्यादिप्रयोगा उपपन्नाः। प्रभावेण-आत्मनैव। द्रव्यस्यात्मा-प्रभावः। तथा च सुश्रुतः (सू.अ. ४०।१४)-"तद्द्रव्यमात्मना किञ्चित्किञ्चिद्वीर्येण सेवितम्। किञ्चिद्रसविपाकाभ्यां दोषं हन्ति करोति च॥" इति। शुभं-दोषशमनं कर्म, अशुभं-दोषकोपनम्। किञ्चिदुपरं किञ्चनेति त्रयं कर्तृकर्मविशेषणम्। यद बहूनि द्रव्याणि एकमेव कर्म कुर्वन्ति तदा-कर्तृविशेषणम्, यदैकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि तदा-कर्मविशेषणम्। एतच्चोदाहृतं सङ्ग्रहे (सू.अ. १७)-"तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं, यच्चाम्लं तयोरुष्नवीर्यं च, यद्वा कटुकं, तेषां यथास्वं रसादिभ्यः प्रायो गुणान् दोषकोपनशमनत्वं च विद्यात्। तद्यथा-क्षीरमदिरामरिचादीनाम्। रसादिसङ्करेण त्वन्यथात्वम्। यथा-मधु मधुरं श्लेष्माणं शमयति कटुविपाकितया, सकषायत्वाद्रौक्ष्याच्च वातं जनयति शीतवीर्यत्वाच्च। तथा, यवोपि। आनूपौदकपिशितं शीतमपि पित्तं करोति, उष्णवीर्यत्वत्। तथा तैलं कटुविपाकितया च विपाकत एव बद्धविण्मूत्रम्। अम्लं कञ्जिकं कफं जयति, तीक्ष्णोष्णत्वात्। कपित्थं तु रौक्ष्यात्कफम्, पित्तं च शीतवीर्यत्वात्। आमलकं पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकितया च, कफं रौक्ष्याल्लाघवाच्च, शैत्यरौक्ष्यलाघावैस्तु न वातम्। लवणं सैन्धवं स्वादुपाकतया पित्तं जयति, लाघवात् कफम्। कटुकापि शुण्ठी स्नेहौष्ण्यस्वादुपाकतया वातं जयति, पिप्पली च, लशुनोपि स्नेहौष्ण्यगौरवैः, पलाण्डुश्च। स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणम्, वृद्धं च मुलकं स्वादुपाकतया। तिक्ता पित्तं जयति। तिक्ता अपि व्याघ्रीविशल्यार्कवारुण्य उष्णवीर्यत्वात् पित्तं जनयन्ति। कषायतिकं महत् पञ्चमूलं वातं जयति, न तु पित्तम्, उष्णवीर्यत्वात्। कषायाः कुलत्थाश्चाम्लपाकतया च। इत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तम्।" इति।

ननु, यत्र द्रव्याश्रितानां रसादीनां विरोधः, तत्रैषां कार्यनिष्पत्तौ समशक्तित्वं न वा ? इत्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह-

यद्यद्द्रव्ये रसादीनां बलवत्त्वेन वर्तते॥२३॥

अभिभूयेतरांस्तत्तत्कारणत्वं प्रपद्यते।
विरुद्धगुणसंयोगे भूयसाल्पं हि जीयते॥२४॥

स०-रसादीनां-रसवीर्यविपाकप्रभावानां मध्ये, यत्-रसादिवस्तु,-रसो वा वीर्यं वा विपाको वा प्रभावो वा, बलवत्त्वेन-बलिष्ठतया, द्रव्ये वर्तते-अवतिष्ठते, तत्-वस्तुजातम्, इतरान्-अबलिष्ठान्, अभिभूय-विफलीकृत्य, कारणत्वं प्रपद्यते,-कर्मकरणे कारणतामासादयतीत्यर्थः। अत इदमाह-विरुद्धेत्यादि। हि-यस्मात्, विरुद्धगुणसंयोगे-संहतीभावे सति, यदल्पं वस्तु तत् भूयसा-बलवता, जीयते-अभिभूयते। गुणशब्देन चात्र रसादयो गृह्यन्ते, न पारिभाशिका गुर्वादयोप्रकृतत्वात्। विरुद्धगुणसंयोग इत्यत्र विरुद्धगुणसमवेतद्रव्यसंयोग इति बोध्यम्, न विरुद्धगुणसंयोग इति। न हि गुणानां संयोगो वक्तुं युज्यते, किं तर्हि ? द्रव्याणाम्। तथा च मुनिः (च. वि. अ. १।२८)-"संयोगस्तु द्वयोर्बहूनां वा द्रव्याणां संहतीभावः।" इति। विरोधश्च द्विविधः,-स्वरूपतः कार्यतश्च। स्वरूपविरोधो यथा,-गुरुलघ्वोः शीतोष्णयोश्च। कार्यतो यथा,-वायौ जेतव्ये रूक्षोष्णद्रव्यसंयोगोपयोगः। अत्र हि यो गुणानां विरोधः, स कार्येण। तत्र यदल्पं वस्तुजातं तत् भूयसा वस्तुजातेनाभिभूयते। तत्र यथा,-क्षीरं शीतवीर्यमपि मधुररसहेतुकस्नेहगौरवादिभिः सहायबाहुल्याद्वातशमनाख्यं कार्यं करोति, न पुनः स्वकार्यं वातप्रकोपाख्यम्।

आ० र०- सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रयोजकत्वे हेतुमाह यद्यदिति। बलवत्त्वेन-बलाधिक्येन। बलं च द्विविधं, -कृत्रिममकृत्रिमं च। मात्राधिक्येन सहायसम्पत्त्या च कृतंकृन्निमम्, स्वाभाविकं-अकृत्रिमम्।

यत्र तु द्रव्ये रसादीनामुत्कर्षासम्भवः परस्परं साम्यम्, तत्र कस्य कार्यकारणत्वम् ? इत्याह-

रसं विपाकस्तौ वीर्यं प्रभावस्तान्यपोहति।
बलसाम्ये रसादीनामिति नैसर्गिकं बलम्॥२५॥

स०-रसं-मधुरादिषड्विधम्, विपाकः कर्ता अपोहति-कार्यकरणे कुण्ठयति। यथा,-मधुरो मधुनि रसः कटुना विपाकेनाभिभूयते, अत एव पवनशमनाख्यं कार्यं मधुररसहेतुकं न करोति, अपि तु वातप्रकोपनाख्यं कटुविपाकहेतुकमेव करोति। तौ-रसविपाकौ, वीर्यं कर्तृभूतमपोहति। यथा,-महिषामिषे स्थितौ मधुररसविपाकावुष्णवीर्याख्यं कर्तृ अभिभवति, अत एव तन्मांसं पित्तादिदूषणम्, अन्यथा स्वादुरसविपाकित्वात् पित्तशमकमेव स्यात्। प्रभावस्तु त्रीण्यपि रसादीनि विजयते। यथा,-अम्लरसविपाकोष्णवीर्या सुरा क्षीरं जनयति। बलसाम्ये इति-ईदृशम्, रसादीनां नैसर्गिकं बलं,-स्वाभाविकी शक्तिः। एतदुक्तं भवति,-रसं समबलमपि विपाकोपोहति, रसविपाकौ च समबलावपि वीर्यं स्वभावादपोहति, एतानि च समबलान्यपि प्रभावोपोहतीति।

आ० र०- तत्र स्वाभाविकं बलमाह-रसमिति। तौरसविपाकौ। तानि-रसविपाकवीर्याणि। अपोहति-जयति। बलसाम्ये-कृत्रिमबलतुल्यत्वे, यत्र रसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वं तुल्यसहायत्वं च तत्र रसाद्विपाको बली, मात्रासहायवैषम्ये तु यो मात्राधिकः सहायाधिको वा स बलीत्यर्थः। एवं वीर्यादिष्वपि वाच्यम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १७)-विरुद्धा अपि चान्योन्यं रसाद्याः कार्यसाधने। नावश्यं स्युर्विघाताय गुणदोषा मिथो यथा॥ रसवीर्यप्रभृतयो भूतोत्कर्षापकर्षतः। एकरूपा विरूपा वा द्रव्यं समधिशेरते। माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमन्दताः। सह वृत्त्या स्थिताः क्षीरे न त्वानूपौदकामिषे॥ गुणा द्रव्येषु ये चोक्तास्त एव तनुदोषयोः। स्थितिवृद्धिक्षयास्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतुकाः। रसं विद्यान्निपातेन तेनाधिवसनेन च। वीर्यं विपाकं द्रव्याणां कर्मणः परिनिष्ठया॥ मधुरस्कन्धनिर्दिष्टघृततैलगुडादिषु। गुणास्वाद्वादिभेदेन रसषट्कं न युज्यते॥ अस्तु भेदादसह्यात्वमैक्यं वास्वादलक्षणात्। भूतोत्कर्षापकर्षेण भेदो योल्पेन कल्प्यते॥ सङ्कीर्णत्वात् फले चासौ तुल्यत्वान्न विविक्ष्यते। गुर्वादीनां विशेषेपि स्वजातेरनतिक्रमात्॥ सङ्ख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि स क्रमः। दृष्टं मुखोपलेपादि यत्सर्वेषु घृतादिषु॥ न च तद्दाडिमाद्येषु षडेवातो रसाः स्मृताः। आनन्त्यैकत्वयोश्च स्यान्न विचित्रार्थतन्त्रणम्॥ गुर्वाद्या वीर्यमुच्यन्ते शक्तिमन्तोन्यथा गुणाः। पटुसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणा द्वादश ते गुणाः॥" इति।

ननु, द्रव्यरसविपाकवीर्याणि कर्मानुमानेन यथास्वरूपाण्येवावगच्छामः। प्रभावस्य तु न ज्ञायते कीदृशं कर्म ? इत्यत आह-

रसादिसाम्ये यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम्।

स०-द्वयोर्द्रव्ययो रसादीनां-रसवीर्यविपाकानां साम्ये सति, यदेकं द्रव्यमन्यत्कर्म कुरुते, अन्यत्पुनरन्यद्विशिष्टं कर्म, तत् प्रभावजं-प्रभावाज्जातमिति ज्ञेयम्। अयमस्य द्रव्यस्य प्रभाव इति विशिष्टकर्मकरणान्निश्चीयत इत्यर्थः। ननु, प्रभावः क उच्यते ? इति चेत् ब्रूमः। रसवीर्यविपाकादिगुणातिशायी द्रव्यस्य स्वभावो यः, स प्रभावः। उक्तं च- "रसवीर्यविपाकादिगुणातिशयवानलम्। द्रव्यस्वभावो निर्दिष्टो यः प्रभावः स कीर्तितः॥" इति।

आ० र०- अथ प्रभावः। प्रभावं लक्षयति-रसादिसाम्य इति। द्वयोर्द्रव्ययो रसादिसाम्ये सत्यप्येकस्य यद्विशिष्टं कर्म दृश्यते, तत्प्रभावजम्। तत्र यो द्रव्यधर्मो हेतुः, स प्रभाव इत्यर्थः।

अत्र निदर्शनार्थमाह-

दन्ती रसाद्यैस्तुल्यापि चित्रकस्य विरेचनी॥२६॥
मधुकस्य च मृद्वीका, घृतं क्षीरस्य दीपनम्।

स०-चित्रकस्य रसवीर्यविपाकैस्तुल्यापि दन्ति रसादिभ्योतिशायिद्रव्यस्वभावयोगाद्विरेचनी, न चित्रकः, चित्रकत्वात्। मधुकस्य च मृद्वीका तुल्यापि रसादिभ्योतिशायिद्रव्यस्वभावयोगात् मृद्वीका विरेचनी, न मधुकम्। घृतं क्षीरस्य रसादिभिस्तुल्यमपि घृतं दीपनम्, न पुनः क्षीरम्। अन्ये प्रभावलक्षणमन्यथाह-प्रतिवस्तु स्वसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो यो धर्मस्त्वतलादिप्रत्ययप्रतीतिसमधिगम्यः स प्रभावः। तन्त्रान्तरे चोक्तम्-"वस्तूनां यः स्वसंज्ञायाः प्रवृत्तौ कारणे स्मृतः। त्वतलादिप्रबोध्यश्च प्रभाव इति स स्मृतः॥" इति। एवं च दन्तीत्वाद्दन्त्या विरेचनकारित्वं प्रभावः, चित्रकस्य चित्रकत्वादविरेचनकारित्वं प्रभावः, एवं मृद्वीकात्वान्मृद्वीकाया विरेचनकारित्वं प्रभावः, इत्यादि सकलपदार्थेषु बोध्यम्।

आ० र०- प्रभावमुदाहरति-दन्तीति। रसादय उक्ताश्चरकेण (सू. अ. २६।७०) -"कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः। तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु विरेचयति" सा नरम्॥" इति। मधुममृद्वीकयोः क्षीरघृतयोश्च मधुररसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वेन च साम्येपि मृद्वीकैव विरेचनी न मधुकम्, घृतमेव दीपनं न क्षीरम्। सङ्ग्रहे त्वन्यदप्युदाहृतम् (सू.अ. १७)- "कटुपाकरसस्निग्धगुरुत्वैः कफवातजित्। लशुनो वातकफकृन्न तु तैरेव यद्गुणैः॥ मिथो विरुद्धान् वातादीन् लोहिताद्या जयन्ति यत्। कुर्वन्ति यवकाद्याश्च तत्प्रभावविजृम्भितम्॥ शिरीषादि विषं हन्ति स्वप्नाद्यं तद्विवृद्धये। मणिमन्त्रौषधीनां च यत्कर्म विविधात्मकम्॥ शल्याकर्षणपुंजन्मरक्षायुधवशादिकम्। दर्शनाद्यैरपि विषं यन्नियच्छति चागदः॥ विरेचयति यद्दृष्यमाशु शुक्रं करोति वा। ऊर्ध्वाधोभागिकं यच्च द्रव्यं यच्छमनादिकम्॥ मात्रादि प्राप्य प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितम्। मात्रादि प्राप्य तत्तच्च यत्प्रपञ्चेन वर्णितम्। तच्च प्रभावजं सर्वमतोचिन्त्यः स उच्यते॥ रसेन वीर्येण गुणैश्चकर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात्। सद्योन्यथा तत् कुरुते प्रभावाद्धेतोरतस्तस्य न गोचरोस्ति॥" इति।

सामान्यविशेषाभ्यां यतः सकलं व्याप्तम्, अतो ग्रन्थकार इदमाह-

इति सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनां, पुनश्च तत्॥ २७॥
विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते।

स०-इति-प्रकारे, अनेन प्रकारेण द्रव्यरसवीर्यादीनां सामान्येन कर्म व्याख्यातम्, न विशेषेण। यैरेव महाभूतै रसवीर्यादयो द्रव्याश्रिता आरब्धाः, तैरेव तथाभूतैस्तदाश्रयमपि द्रव्यम्। अतः सामान्यतः कर्म द्रव्यादीनामुक्तम्।

साम्प्रतं विशिष्टं कर्म प्रतिद्रव्यं वक्तुमिदमाह-पुनश्च तदिति। तत्-सामान्योक्तं कर्म द्रव्यरसादीनां सम्बन्धि, पुनर्भिद्यते-विशिष्यते। केन ? इत्याह-विचित्रेत्यादि। विचित्राश्च ते प्रत्ययाश्च विचित्रप्रत्ययाः,-नानाकारसन्निवेशविशेषयुक्तानि महाभूतानि, प्रतिसत्त्वं प्राक्तनशुभाशुभकर्मप्रेरितो विचित्रो महाभूतपरिणाम इत्यर्थः। विचित्रप्रत्ययारब्धं च तद्द्रव्यं च, तस्य भेदो-विशेषः, तेन विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन, तत्-सामान्योक्तं कर्म द्रव्यादीनां, भिद्यते-

नानात्वेन सम्पद्यते। द्रव्याश्रितत्वाद्रसादीनामपि यत्कर्म तदपि द्रव्यभेदेन भिद्यते। ननु, सर्वमपि देशकालादिवशाद्विचित्रप्रत्ययारब्धम्, परस्परवैलक्षण्याद्द्रव्याणाम्। परस्परवैलक्षण्ये चैषां विचित्रप्रत्ययारब्धत्वमेव कारणम्। यद्वशादन्यदिदं द्रव्यमिति रूपरसवीर्यविपाकादिभिन्नमुत्पद्यते, तथा प्रतिभासते च। तत्किन्नु ? "विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन भिद्यते।" इति। अत्राचक्ष्महे। सत्यमेतत्, किन्तु विशिष्टद्रव्यस्य सङ्ग्रहार्थं विचित्रप्रत्ययारब्धमिति विशेषणं शास्त्रकृता कृतम्। यस्य भेदेन द्रव्ये रसवीर्यादीनां यत्सामान्योक्तं कर्म तद्भिद्यते। यस्मिन् द्रव्ये रसादीनामन्यानि महाभूतान्यारम्भकाणि द्रव्यस्य चारम्भकाण्यपराणि, तद्द्रव्यं विचित्रप्रत्ययारब्धम्। तदेवं द्रव्याणां द्वैविध्यम्। यतः कानिचिद्द्रव्याणि यैरेव महाभूतैर्यथाविधै रसादय आरब्धाः, तैरेव तथाविधैर्महाभूतैस्तदाश्रयाण्यपि द्रव्याण्यारब्धानि। तानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्युच्यन्ते। तानि च यथायथं तत्कर्म रसाद्यनुगुणं सामान्यात् कुर्वते। यथा,-क्षीरेक्षुशर्करादीनि। कानिचित्पुनस्तदाश्रितरसादिसमारम्भकमहाभूतान्यन्यानि तदाश्रयद्रव्यारम्भकाण्यन्यानि च महाभूतानि, तैरारब्धानि तानि विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि। एतदुक्तं भवति,-रसादीनामारम्भकाण्यन्यानि द्रव्यस्य चारम्भकाण्यन्यथाभूतानि महाभूतानि, नोभयत्रैकरूपाणीति। तानि च यथायथं रसाद्यनुगुणं कर्म न कुर्वन्ति, भिन्नत्वाद्धेतुभावस्य। तथा हि,-रसादीनामारम्भेन्यो हेतुरन्यश्च तदाश्रयद्रव्यारम्भ इति। यथा,-मकुष्ठयवमत्स्यसिंहादीनि। एतानि हि यथारसं न वीर्यविपाककर्म कुर्वन्ति, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात्। इत्थं यानि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि बहून्यपि तेषां रसोपदेशेन कर्म निर्देष्टुं शक्यते। अत एव हेतोः षण्णां रसानां यो गुणनिर्देशः, तस्य सार्थकत्वम्। रसोपदेशमन्तरेण हि बहुतराणां द्रव्याणां समानरूपाणां क्षीरेक्ष्वादीनां कर्म वक्तुं सुखेन शक्यते। यानि तु विचित्रप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां प्रतिद्रव्यं कर्मोपदेशं विना यथायथं कर्म वक्तुं न शक्यते।

आ० र०- अध्यायार्थमुपसंहरति-इति सामान्यत इति। द्रव्यादीनां प्रभावान्तानाम्।

सामान्योक्तं कर्मापवदति-पुनश्च तदिति। तत्-सामान्योक्तं कर्म, भिद्यते-विशिष्यते, अन्यथा क्रियत इत्यर्थः। केन ? विचित्रप्रत्ययारब्धद्रव्यभेदेन, विचित्राः-

परस्परविलक्षणाः, प्रत्ययाः-कारणभूता महाभूतसङ्घाताः, तैरारब्धं यद्द्रव्यं तस्य भेदो-द्रव्यान्तरविशिष्टत्वम्, तेन। पार्थिवाद्यवान्तरसामान्यभेदस्य पूर्वमुक्तत्वात् पुनस्तदित्युक्तम्। एतदुक्तं भवति,-क्वचिद्द्रव्ये यादृगेव भूतसङ्घातो द्रव्यस्यारम्भकः, तादृगेव रसादीनाम्। तत्समानप्रत्ययारब्धम्, तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति। तदर्थं द्रवद्रव्यान्नस्वरूपविज्ञानीयाद्यारम्भः।

एतदुदाहरणार्थं ग्रन्थकृदाह-

स्वादुर्गुरुश्च गोधूमो वातजिद्वातकृद्यवः॥२८॥
उष्णा मत्स्याः पयः शीतं कटुः सिंहो न शूकरः॥२८१/२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने द्रव्यादिविज्ञानीयो नाम नवमोध्यायः॥१॥

****

स०-स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तक्तश्च गोधूमो मधुररसोपदिष्टं वातजित्त्वं यत् कर्म तत् करोति, समानप्रत्ययारब्धत्वात्। यवस्तु स्वादुरसोपेतो गुरुगुणयुक्तक्तश्च गोधूमो मधुररसोपदिष्टं यद्वातजित्त्वं कर्म तन्न करोति, अपि तु वातकृत्त्वमेव करोति, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात्। मत्स्यः स्वादुरसोपेतो गुरुगुणोपेतश्च न मधुररसोपदिष्टः शीतवीर्यः, किं तर्हि ? उष्णवीर्यः, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात्। क्षीरं च स्वादुरसोपेतं गुरुगुणयुक्तं च मधुररसोपदिष्टं शीतवीर्यम्, समानप्रत्ययारब्धत्वात्। स्वादुरसयुक्तो गुरुगुणयुक्तश्च सिंहो न यथारसं मधुरविपाकः, किं तर्हि ? कटुको विपाके, विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात्। शूकरो मधुररसयुक्तो गुरुगुणोपेतश्च यथारसं मधुरविपाक एव, समानप्रत्ययारब्धत्वात्। एवं यानि समानप्रत्ययारब्धानि द्रव्याणि तेषां रसोपदेशेनैव गुणा निर्दिष्टा भवन्ति। तथा च मुनिः (च. सू.

अ. २३।४८)-"शीतं वीर्येण यद्द्रव्यं मधुरं रसपाकयोः। तयोरम्लं यदुष्णं च यच्चोक्तं कटुकं तयोः॥ तेषां रसोपदेशेन निर्दिष्टो गुणसङ्ग्रहः। वीर्यतोऽविपरीतानां पाकतश्चोपदेक्ष्यते॥ यथा पयो यथा सर्पिर्यथा वा चव्यचित्रकौ। एवमादीनि चान्यानि निर्दिशेद्रसतो भिषक्॥" इति। बाहुल्येन च रसादिसमानप्रत्ययारब्धान्येव द्रव्याणीति चेतसि कृत्वाचार्योऽवोचत्। यथा (श्लो.४)- "गुर्वादयो गुणा द्रव्ये पृथिव्यादौ रसाश्रये। रसेषु व्यपदिश्यन्ते साहचर्योपचारतः॥" इति। अत एव च बहुतराणि द्रव्याणि रसादिसमानप्रत्ययारब्धानि, अतो रसोपदेशव्याप्त्या तानि निर्देष्टुं शक्यन्ते, नान्यथा। विचित्रप्रत्ययारब्धानि पुनः कतिपयान्येव द्रव्याणि, तानि प्रतिद्रव्यमेवोपदिश्यन्ते। मुनिनाप्ययमर्थो युक्त्यवोक्तः। यथा (च. सू. अ. २३।५९)-"मधुरं किञ्चिदुष्णं स्यात्कषायं तिक्तमेव च। यथा महत्पञ्चमूलं यथा चानूपमामिषम्॥ लवणं सैन्धवं नोष्णमम्लमामलकं यथा। अर्कगुरुगुडूचीनां तिक्तानां चोष्णमुच्यते॥ किञ्चिदम्लरसं ग्राहि किञ्चिदम्लं भिनत्ति च। यथा कपित्थं सङ्ग्राहि भेदि चामलकं यथा॥ पिप्पलीनागरं वृष्यं कटु चावृष्यमुच्यते। कषायः स्तम्भनः शीतः सोऽभयाया मतोऽन्यथा। तस्माद्रसोपदेशेन न सर्वं द्रव्यमादिशेत्।" इति। ये च रससंयोगा वक्ष्यमाणास्ते रसादिसमानप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैर्मिथः कल्पनीयाः, न तु विचित्रप्रत्ययारब्धैर्मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायरूपैः। यस्मात्तेषां न यथाशास्त्रनिरूपिता रसवीर्यविपाकादयो विद्यन्ते, विचित्रप्रत्ययारब्धवात्। [अतो रसोपदेशव्याप्त्या तैर्द्रव्यैस्ते रससंयोगाः कल्पयितुं न युज्यन्ते।] अयं रससंयोगभेद एवंगुणोऽयमेवंगुणः, एवंगुणत्वाच्चामुष्मिन्विषये योज्य एतस्मिन्विषये चायमिति निर्देष्टुं न शक्यते, अनिर्ज्ञातस्वरूपत्वात्। न हि विचित्रप्रत्ययारब्धैर्ये रससंयोगाः क्रियन्ते, तेषां स्वरूपं कथमप्यवधारयितुं शक्यते। अपि च, समानप्रत्ययारब्धैर्ये संयोगाः कल्प्यन्ते, तेषां संयोगिनां वीर्यतो यो विरोधः शीतोष्णलक्षणः, स न दोषाय। ये तु विचित्रप्रत्ययारब्धैः संयोगाः कल्प्यन्ते, तेषां संयोगिनां यः शीतोष्णलक्षणो विरोधः, स दोषायेति वेद्यम्। अन्यथा रसालापानकादीनामनेकद्रव्यकृतानामनभ्यवहार एव प्राप्नुयात्। तथा, त्रयस्त्रिंशद्वर्गा ये वक्ष्यमाणास्तेषु यदयौगिकं तज्जह्यात् यौगिकं त्वनुक्तमपि युञ्ज्यादिति यद्वक्ष्यते तत्र रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव योज्यम्, न विचित्रप्रत्ययारब्धम्। तस्य रसवीर्यविपाकानां निश्चयस्य कर्तुमशक्यत्वात्। तस्मादित्यादि। यत एवं विचित्रप्रत्ययारब्धं विचित्ररूपम्,

तस्माद्रसोपदेशेन न तत्सर्वं द्रव्यमादिशेत्, अपि तु रसादिसमानप्रत्ययारब्धमेव द्रव्यं रसोपदेशेन निर्दिशेदिति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने द्रव्यादिविज्ञानीयाध्यायो नवमः समाप्तः॥९॥

आ० र०- द्रव्यभेदमुदाहरति-स्वादुरिति। यवगोधूमयोर्मत्स्यपपयसोः सिंहशूकरयोश्च स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेपि यवमत्स्यसिंहानाम् विचित्रप्रत्ययारब्धत्वात् वातल प्रभावत्वोष्णवीर्यत्वकटुविपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि। गोधूमपयःशूकराणाम् तु समानप्रत्ययारब्धत्वात् वातघ्नप्रभवत्वशीतवीर्यत्वमधुरविपाकित्वानि स्वादुत्वगुरुत्वयोरविपरीतानि। वातजित्त्ववातकृत्त्वाभ्यां तत्कारणभूतौ प्रभावौ लक्ष्येते।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
द्रव्यादीनां प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥९॥

****

दशमोध्यायः।

पूर्वस्मिन्नध्याये (श्लो. १२)-"रसान् भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते" इत्युक्तम्, अतस्तान् रसभेदान् वक्तुं रसभेदीयाध्यायं ब्रूते-

अथातो रसभेदीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-रसानां भेदो रसभेदः, तस्मै हितो रसभेदीयः, तमध्यायं व्याख्यास्यामः-कथयिष्यामः। "रसनार्थो रसः" इति मुनिः (च. सू. अ. १।६३)। तथा, अब्योनिः, अपामेव रसवत्त्वात्। तथा च मुनिः (च. सू. अ. २५।१३)-"आपो हि रसवत्यः" इति। अपां चाव्यक्तरसत्वात् प्रतिव्यक्त्यन्यादृशोन्यादृशो रसानां महाभूतवैलक्षण्यज आस्वाद आस्वाद्यते। तथा च, मधुररसाधिष्ठतानां क्षीरद्राक्षेक्षुशर्करादीनां प्रतिव्यक्त्यन्यादृशोन्यादृशो मधुररसास्वाद उपलभ्यते, न त्वेकरूपः। एवमम्लानामारनालकोलाम्लीकादीनामपि प्रतिद्रव्यमनेकरूप आस्वादविशेष उपलभ्यते, न त्वेक एव।

आ० र०- रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति। यतः फुवध्याये (श्लो.१२)-"रसो भेदैरुत्तरत्रोपदेक्ष्यते" इत्युक्तम्। अत एवायं रसभेदीयः।

पूर्वं च प्रत्यपादि 'षडेव रसाः' इति। तानेव लक्षयति-

क्ष्माम्भोग्निक्ष्माम्बुतेजः खवाय्वग्न्यनिलगोनिलैः।
द्वयोल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भवः॥१॥

स०-पृथिव्यादिभिर्महाभूतैर्द्वयोल्बणैः-द्व्याधिकैः, क्रमात्-परिपाट्या, यथासङ्ख्यमित्यर्थः, मधुरादीनां षण्णां रसानामुद्भवो-अभिनिवृत्तिर्भवति। द्वयमुल्बणं येषु भूतेषु तानि द्वयोल्बणानि, तैः द्वयोल्बणैः। द्वयोल्बणशब्दोपादानाच्च द्रव्यवद्रसस्यापि पाञ्चभौतिकत्वमिति प्रतिपादयति। कतमत् पुनर्भूतद्वयं कतमस्मिन् रसेऽधिकमारम्भकं स्यादिति यथासङ्ख्येन दर्शयन्नाह-क्ष्माम्भ इत्यादि। भूमिजलाभ्यामधिकाभ्यां मधुरः, क्ष्माग्निभ्यामम्लः, अम्ब्वग्निभ्यां लवणः, खवायुभ्यां तिक्तकः. अग्निवायुभ्यां कटुकः, क्ष्मानिलाभ्यां कषायः। ननु, यथा भूमितोयाधिक्यान्मधुरः, एवमम्बुवाय्वाधिक्यादन्यो भूम्याकाशाधिक्यादन्य इत्येवमादिविकल्पैरसङ्ख्येयरसप्रसङ्गः प्राप्नोति। अत्रोच्यते। स्वभावाददोषः। एषां भूम्याकाशादीनामीदृशः स्वभावो यत्केनचिदेव भूताधिक्येन व्यवस्थितानि भूम्यादीनि रसान्तरोत्पादनसमर्थानि भवन्ति, न सर्वेणेति।

आ० र०- तत्र रसानामुत्पत्तिमाह-क्ष्माम्भोग्नीति। पृथिव्युदकाभ्यामुल्बणाभ्यां मधुररसस्योत्पत्तिः, तेजःपृथिवीभ्याममलस्य, उदकतेजोभ्यां लवणस्य, वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य, तेजोवायुभ्यां कटुकस्य, वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य।

ननु, स्वलक्षणं विनानुक्तो रसविशेषः कथं ज्ञायताम्? इति तल्लक्षणार्थमाह-

तेषां विद्याद्रसं स्वादु यो वक्त्रमनुलिम्पति।
आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः॥२॥
प्रियः पिपीलिकादीनाम्

स०-तेषां-रसानां मध्ये, य आस्वाद्यमानो वक्त्रमनुलिम्पति-मुखोपदेहं जनयति, तथा देहस्य ह्लादनः-आश्वासकः, तथाक्षाणां-इन्द्रियाणां, प्रसादनः-प्रसन्नत्वकृत्, तथा पिपीलिकादीनां प्रियः, तं मधुरं जानीयात्। पिपीलिकादीनां प्रिय एतेनैतद्दर्शयति,-प्रमेहादिषु मूत्रत्वगादौ पिपीलिकोपसर्पणात् माधुर्यानुमानं कृत्वा मधुमेहत्वादि ज्ञायते। आस्वाद्यमान इत्युत्तरत्रापि योज्यम्।

आ० र०- अथ रसलक्षणम्। तत्र मधुरं लक्षयतितेषामिति। उपलिम्पति-पिच्छिलादिगुणसाहचर्यात्। देहस्य ह्लादनः-प्रियतमत्वात्सर्वशरीराप्यायनः। अक्षप्रसादनः इन्द्रियवैमल्यकरः। आदिशब्दान्मक्षिकादयः।

अम्लः क्षालयते मुखम्।
हर्षणो रोमदन्तानामक्षिभ्रुवनिकोचनः॥३॥

स०-अम्लो रस आसाद्यमानो मुखं क्षालयते-स्रावयति। तथा, रोमदन्तानां हर्षणः-"हृषु अलीके" अलीककारी, उद्वेजक इत्यर्थः। तथा, अक्षिभ्रुवनिकोचनः, अक्षिणी च भ्रुवौचाक्षिभ्रुवम्, अचतुरादिसूत्रे निपातितम्।
आ० र०- अम्लं लक्षयति-अम्ल इति। क्षालयतेप्रक्षालयते। रोमहर्षणः-रोमाञ्चकृत्। दन्तहर्षणो-दन्तकार्याक्षमत्वकृत्। अक्षिभ्रुवनिकोचनः-अक्ष्णोर्भ्रुवोश्च सङ्कोचकः।

लवणः स्यन्दयत्यास्यं कपोलगलदाहकृत्।

स०-लवणो रसो मुखं स्यन्दयति। तथा, कपोलयोर्गले च दाहं करोति। अन्नस्य रोचन इतीहातिप्रसिद्धत्वान्नोक्तम्। सङ्ग्रहे तु स्पष्टार्थमुक्तम्। यथा (सू. अ. १८)-"कण्ठकपोलं विदहति, अन्नं प्ररोचयति।" इति।
आ० र०- लवणं लक्षयति-लवण इति।

तिक्तो विशदयत्यास्यं रसनं प्रतिहन्ति च॥४॥

स०-तिक्तो मुखं विशदयति-अपैच्छिल्ययुक्तं करोति। रसनेन्द्रियं च प्रतिहन्ति-अन्यरसग्रहणशक्तिं नाशयतीत्यर्थः।
आ० र०- तिक्तं लक्षयति-तिक्त इति। विशदयतिअपैच्छिल्यं करोति। रसनां प्रतिहन्ति-जिह्वां कुण्ठति।

उद्वेजयति जिह्वाग्रं कुर्वंश्चिमिचिमां कटुः।
स्रावयत्यक्षिनासास्यं कपोलौ दहतीव च॥५॥

स०-कटुरास्वाद्यमानो जिह्वाग्रमुद्वेजयति-सोद्वेगं करोति। चिमिचिमां कुर्वन्-दहनज्वालासंस्पर्शादिवाक्ष्यादि स्रावयति। गण्डौ च दहतीव।

आ० र०- कटुकं लक्षयति-उद्वेजयतीति। अग्रग्रहणं सम्बन्धमात्र एवोद्वेजकत्वात्। चिमिचिमां-सर्षपलिप्त इव दुःखानुभवम्।

कषायो जडयेज्जिह्वां कण्ठस्रोतोविबन्धकृत्।

स०-कषायो जिह्वां जडयति-रसादिक्रियायां मन्दीकरोति। तथा, कण्ठस्य स्रोतांसि-शिराविशेषाः, तेषां विबन्धं करोति। श्वासादीनामयथाप्रवृत्तिमिव कुरुत इत्यर्थः।

आ० र०- कषायं लक्षयति-कषायो जडयेदिति। जडयेत्-स्तम्भयेत्। कण्ठसम्बन्धिनां स्रोतसां विबन्धं-अवरोधं करोति।

रसानामिति रूपाणि

स०-इति-परिसमाप्तौ। रसानां मधुरदीनां रूपाणि-लक्षणानि समाप्तानि।

आ० र०- प्रकरणार्थमुपसंहरति-रसानामिति।

सम्प्रति तेषां कर्म यथास्वं प्रदर्शयन्नाह-

कर्माणि

स०-कर्माणीति। वक्ष्यमाणानीति वाक्यशेषः।

आ० र०- रसलक्षणप्रकरणानन्तरं रसकर्मप्रकरणमुपक्रमते-कर्माणीति।

अथ को रसः किं कर्म करोति ? इत्याह-

मधुरो रसः॥६॥

आजन्मसात्म्यात्कुरुते धातूनां प्रबलं बलम्।

बालवृद्धक्षतक्षीणवर्णकेशेन्द्रियौजसाम्॥७॥

प्रशस्तो बृंहणः कण्ठ्यः स्तन्यसन्धानकृद्गुरुः।

आयुष्यो जीवनः स्निग्धः पित्तानिलविषापहः॥८॥

कुरुतेप्युपयोगेन स मेदःश्लेष्मजान् गदान्।

स्थौल्याग्निसादसन्न्यासमेहगण्डार्बुदादिकान्॥९॥

स०-मधुरो रसो धातूनां बलं प्रबलं कुरुते-प्रकृष्टतया शक्त्या युक्तं बलं जनयेत्, निजं बलं यत् तत्प्रकृष्टं जनयतीत्यर्थः। कुतः ? आजन्मसात्म्यात्,-जन्मप्रभृति देहस्य सात्म्यादित्यर्थः। बालभाव एव हि क्षीरादिना पुरुषस्य वृत्तिः। तथा, बालादीनां प्रशस्तो-हितः। ओजसोधिकवर्धनत्वात् प्रशस्तः। "ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्।" इत्योजोलक्षणं (हृ. सू. अ. ११।३७) वक्ष्यति। तथा, बृंहणः कण्ठ्यश्च। स्तन्यं-क्षीरम्, सन्धानं-श्लेषः, ते करोतीति स्तन्यसन्धानकृत् गुरुश्च। तथा, आयुष्यादिगुणः। ननु, आयुष्यजीवनयोरेकार्थत्वादेकतरोपादानमेव युक्तम्। मैवम्। एतयोर्भिन्नार्थत्वात्। तथा हि,-आयुष्यः स उच्यते योपरिमितायुषो हितः, अधिकायुषो हेतुत्वात्। तथा च मुनिः-(च. सू अ. १।२५)-"तेनायुरमितं लेभे" इति। यस्त्वायुषो नियतरूपस्य तामेव मर्यादामनुबध्नाति, स जीवयतीति जीवन उच्यते। तदनयोः स्पष्ट एव भेदः। तथा, जीवनमोजस्यमित्यभिन्नार्थौ, किन्त्वेतयोरपीह यदुपादानं तदोजसो द्विविधाया अपि वृद्धेः कारकोयमिति प्रतिपादयितुम्। तथा च,-मधुरो रसो रुधिरादिक्रमेणौजसो वृद्धिकरः सामान्याद्विशेषाच्च। यथा,-क्षीरं धातुवर्धनमुक्तं वृष्यं च। तत्र धातुवर्धनत्वेनैव वृष्यत्वस्योक्तत्वाद्वृष्यशब्दोपादानं यान्यन्यानि वृष्याणि द्रव्याण्यात्मगुप्तादीनि, तेभ्यः सकाशाद्विशेषेणाश्वेववृद्धिकरमिति द्योतयितुं कृतमिति।

कुरुत इत्यादि। सः-मधुरो रसः, अत्युपयोगेन-अतिसेवया, मेदःश्लेष्मोत्थान् रोगान् करोति। कांस्तान्? इत्याह-स्थौल्यादिकान्।

आ० र०- मधुररसस्य कर्माण्याह-मधुरो रस इति। आगन्मसात्म्यात्-निरुपाधिकसात्म्यादित्यर्थः। प्रबल-इतररसकृतेभ्यो बलेभ्यः। बलं-देहधारणसामर्थ्यम्। बालादीनां प्रशस्तो-हितः। स्तन्यं-स्त्रीक्षीरस्। सन्धानं-भग्नानां श्लेषः। आयुष्यः-अयुर्वृद्दिकरः। जीवनः-मूर्च्छादिहरः

अतिमात्रशीलितस्य मधुरस्य कर्माण्याह-कुरुनेत्युपयोगेनेति। स्थौल्यादयो मेदःश्लेष्मजानामुदाहरणम्। सन्न्यासोमदात्ययनिदाने वक्ष्यमाणः।

अम्लोग्निदीप्तिकृत्स्निग्धो हृद्यः पाचनरोचनः।
उष्णवीर्यो हिमस्पर्शः प्रीणनः क्लेदनो लघुः॥१०॥
करोति कफपितास्त्रं मूढवातानुलोमनः।
सोत्यभ्यस्तस्तनोः कुर्याच्छैथिल्यं तिमिरं भ्रमम्॥११॥
कण्डुपाण्डुत्ववीसर्पशोफविस्फोटतृड्ज्वरान्।

स०-अम्लो रसोग्निदीप्तिकृत्त्वादियुतः। तथा, कफपित्तास्त्रं करोति। मूढं-अननुलोमगं, वातमनुलोमयतीति-मूढवातानुलोमनः। सः-अम्लो रसो, अतिसेवितो देहशैथिल्यं तिमिरादींश्च कुर्यात्।

आ० र०- अम्लस्य कर्माण्याह-अम्ल इति। हृद्यो-हृदयप्रियः। रोचनो-जिह्वायाः।

अत्युपयुक्तस्याम्लस्य कर्माण्याह-सोयभ्यस्त इति। पाण्डुत्व-पाण्डुरोगः।

लवणः स्तम्भसङ्घातबन्धविध्मापनोग्निकृत्॥१२॥
स्नेहनः स्वेदनस्तीक्ष्णो रोचनश्छेदभेदकृत्।
सोतियुक्तोस्त्रपवनं खलतिं पलितं वलिम्॥१३॥

तृट्कूष्ठविषवीसर्पान् जनयेत्क्षपयेद्बलम्।

स०-लवणो रसः स्तम्भादिविध्मापनो वह्निकृत्त्वादियुतश्च। सोत्यभ्यस्तो वातरक्तादीन् जनयेत्। बलं-प्राणं क्षपयेत्।

आ० र०- लवणस्य कर्माण्याह-लवण इति। स्तम्भादीनां विध्मापनो-नाशनः। स्तम्भो-निष्क्रियत्वम्। सङ्घातः-काठिन्यम्। बन्धः-स्रोतोरोधः। छेदो-विलम्बिमांसादेः। भेदः-पक्वशोफादेः।

अत्युपयुक्तस्य लवणस्य कर्माण्याह-सोतियुक्त इति। अस्रपवनं-वातशोणितम्। खलतिपलिते-कपालरोगौ। वलिः-शैथिल्यकृतत्वक्सङ्कोचः॥ विषजननं-विषातिवृद्धिजननम्।

तिक्तः स्वयमरोचिष्णुररुचिं कृमितृड्विषम्॥ १४॥
कुष्ठमूर्च्छाज्वरोत्क्लेशदाहपित्तकफान् जयेत्।
क्लेदमेदोवसामज्जशकृन्मूत्रोपशोषणः॥ १५॥
लघुर्मेध्यो हिमो रूक्षः स्तन्यकण्ठविशोधनः।
धातुक्षयानिलव्याधीनतियोगात्करोति सः॥ १६॥

स०-तिक्तो रसः स्वयं मुखस्यारोचनशीलः अरुच्यादीन् जयेत्। अरुचिः-आहारद्रव्यविषयेनभिलाषः। स च क्लेदादीनामुपशोषणः। तथा, लघ्वादिगुणयुक्तः। सोतिसेवितो धातुक्षयादीन् करोति।

आ० र०- तिक्तस्य कर्माण्याह-तिक्तः स्वयमिति। स्वयमरोचिष्णुः-स्वयं न रोचते। अन्यस्य त्वरुचिं जयेत्, क्लेदादीनामुपशोषणः। स्तन्यविशोधनः-स्तन्यदुष्टिहरः। कण्ठविशोधनः-कण्ठरोधहरः।

अत्युपयुक्तस्य तिक्तस्य कर्माण्याह-धातुक्षयमिति। चलव्याधीन्-वातव्याधीन्।

कटुर्गलामयोदर्दकुष्ठालसकशोफजित्।
व्रणावसादनः स्नेहमेदःक्लेदोपशोषणः॥१७॥
दीपनः पाचनो रुच्यः शोधनोऽन्नस्य शोषणः।
छिनत्ति बन्धान् स्रोतांसि विवृणोति कफापहः॥१८॥
कुरुते सोऽतियोगेन तृष्णां शुक्रबलक्षयम्।
मूर्च्छामाकुञ्चनं कम्पं कटिपृष्ठादिषु व्यथाम्॥१९॥

स०-कटुर्गलामयादीन् जयति। व्रणस्यावसादनो-रोहणः। स्नेहादिविशोषणो दीपनत्वादिगुणयुक्तश्च। अन्नं शोषयति-विदहति। अन्नशोषणत्वाच्छिनत्ति बन्धान्। स्रोतांसि विवृणोति-प्रसारयति। कफघ्नश्च। सोऽतिनिषेवितस्तृष्णादीन् करोति।

आ० र०- कटुकस्य कर्माण्याह-कटुरिति। उदर्दस्त्रिधा। स चोक्त आयुर्वेदप्रकाशे-"उदर्द उक्तो वक्षोभिष्यन्दोऽन्यैः शीतवेपथुः। शीताम्बुस्पर्शजः शोफो रागकण्डूयुतः परैः॥" इति। अलसकः-आमविकारः। व्रणावसादनः-व्रणोत्सेधहरः। स्नेहादीनामुपशोषणः। शोषणः-नाशनः, अन्नस्यादनीयत्वं नाशयतीत्यर्थः। छिनत्ति बन्धान्-सन्धीन्। स्रोतांसि विवृणोति-प्रसारयति।

अत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्माण्याह-कुरुते सोऽतियोगेनेति। शुक्रबलयोः क्षयः। आकुञ्चनं-शिरादिसङ्कोचः।

कषायः पित्तकफहा गुरुरस्रविशोधनः।
पीडनो रोपणः शीतः क्लेदमेदोविशोषणः॥२०॥
आमसंस्तम्भनो ग्राहि रूक्षोऽति त्वक्प्रसादनः।
करोति शीलितः सोऽति विष्टम्भाध्मानहृद्रुजः॥२१॥

तृड्ढार्श्यपौरुषभ्रंशस्रोतोरोधमलग्रहान्।

स०-कषायः पित्तकफघ्नो गुरुत्वादियुतोतिशयेन त्वक्प्रसादनश्च। सोप्युपयुक्तो विष्टम्भादीन् करोति।

आ० र०- कषायस्य कर्माण्याह-कषाय इति। अस्रविशोधनो-रक्तदुष्टिहरः। पीडनो-व्रणानामाचूषणः। आमसंस्तम्भनः-आमदोषाणां पाकप्रसिबन्धकरः। ग्राहीस्तम्भनः। अतित्वक्प्रसादनः-त्वचमतिनिर्मलां करोति।

अत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्माण्याह-करोतीति। पौरुषभ्रंशः-शुक्रहानिः।

अथ मधुरादिस्कन्धान्निर्दिशति-

घृतहेमगुडाक्षोडमोचचोचपरूषकम्॥२२॥
अभीरुवीरापनसराजादनबलात्रयम्।
मेदे चतस्रः पर्णिन्यो जीवन्ती जीवकर्षभौ॥२३॥
मधूकं मधुकं बिम्बी विदारी श्रावणीयुगम्।
क्षीरशुक्ला तुगाक्षीरी क्षीरिण्यौ काश्मरी सहे॥२४॥
क्षीरेक्षुगोक्षुरक्षौद्रद्राक्षादिर्मधुरो गणः।

स०-हेम-काञ्चनम्। राजादनः-चाषप्रियम्। बलात्रयं-बलातिबला नागबलेति। मेदा महामेदेति-मेदाद्वयम्। चतस्रः पर्णिन्य इति शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च। मधूकं-मधूकपुष्पम्। मधुकं-मधुयष्टी। बिम्बी-गोल्हा। श्रावणीयुगं-श्रावणी महाश्रावणी च। क्षीरिणी-काञ्चनक्षीरी। काश्मरी-गम्भारी। सहे-महासहा, क्षुद्रसहा च। आदिशब्देन तृणपञ्चमूलमेदोमज्जतैलमधुरदाडिमपुष्करबीजशृङ्गाटकाश्वगन्धाश्वदंष्ट्रामृणालकशेरुकसिञ्-चतिकाखर्जूरीतालमस्तकादीनि गृह्यन्ते।

आ० र०- अथ रसस्कन्धाः। तत्र मधुरस्कन्धमाहघृतहेमगुडेति। हेम-सुवर्णम्। अभीरुः-शतावरी। वीराकाकोली। राजादनः-चारः। बलातिबला नागबला च। मेदे-महामेदारिमेदा च। चतस्रः पर्णिन्यः-शालिपर्णी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी माषपर्णी च। श्रावणीयुगं-श्रावणी महाश्रावणी च। श्रावणी-मुण्डी। क्षीरशुक्ला-क्षीरविदारी। तुगाक्षीरी-वंशरोचना। क्षीरिण्यौ-क्षीरकाकोली दुग्धिका च। काश्मरी-गम्भारी। सहे-तरणीद्वयम्। आदिशब्दात् "खर्जूरतैलमेदोमज्जसिञ्चतिकापियालखर्जूरीतालमस्तकतामलकीमधूलिकात्मगुप्ताच्छत्रातिच्छत्रर्ष्यप्रोक्तर्ष्यगन्धाश्वगन्धाश्वदंष्ट्रामृणालिकापुष्करबीजशृङ्गाटककसेरुकप्रपौण्डरीककतकानितृणपञ्चमूलं च "" सङ्ग्रहोक्तनि (सू. अ. १८)।

इदानीमम्लस्कन्धमाह-

अम्लो धात्रीफलाम्लीकामातुलुङ्गाम्लवेतसम्॥२५॥
दाडिमं रजतं तक्रं चुक्रं पालेवतं दधि।
आम्रमाम्रातकं भव्यं कपित्थं करमर्दकम्॥२६॥

स०-धात्रीफलं-आमलकम्। रजतं-रौप्यम्। चुक्रं-शुक्तम्। उपलक्षणं चेदम्। सङ्ग्रहोक्तान्यन्यान्यपि
कोशाम्रलकुचकुवलकोलबदरैरावतप्राचीनामलकमस्तुधान्याम्लादीनीहैव बोध्यानि।

आ० र०- अम्लस्कन्धमाह-अम्ल इति। अम्लिकाचिञ्चा। रजतं-रूप्यम्। चुक्रं-शुक्तम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. १८)-"कोशाम्रवृक्षाम्लकुवललकुचपालेवतदन्तशठध वधन्वनकोलबदरै-रावतप्राचीनामलकतिलकण्टकमस्तुधान्याम्लमद्यानि।" इति।

लवणस्कन्धमाह-

वरं सौवर्चलं कृष्णं बिडं सामुद्रमौद्भिदम्।
रोमकं पांसुजं शीसं क्षारश्च लवणो गणः॥२७॥

स०-वरं-सैन्धवम्, लवणश्रेष्ठत्वात्। क्षारः-स्वर्जिकादिः।

आ० र०- लवणस्कन्धमाह-वरं सौवर्चलमिति। वरंसैन्धवम्। कृष्णं-कृष्णलवणम्। सीसं-धातुभेदः।

तिक्तस्कन्धमाह-

तिक्तः पटोली त्रायन्ती वालकोशीरचन्दनम्।
भूनिम्बनिम्बकटुकातगरागुरुवत्सकम्॥२८॥
नक्तमालद्विरजनीमुस्तमूर्वाटरूषकम्।
पाठापामार्गकांस्यायोगुडूचीधन्वयासकम्॥२९॥
पञ्चमूलं महद्व्याघ्र्यौ विशालातिविषा वचा।

स०-नक्तमालः-करञ्जः कांस्यं-लोहभेदः। अयो-लोहम्।

आ० र०- तिक्तस्कन्धमाह-तिक्तः पटोलीति। वत्सकः कुटजः। नक्तमालः-करञ्जः। द्विरजनी-हरिद्राद्वयम् कांस्यायसी-धातुविशेषौ। धन्वयासको-दुरालभा। महत्पञ्चमूलं-बिल्वादि। व्याघ्र्यौ-क्षुद्रा बृहती च। विशालाइन्द्रवारुणी। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. १८)- "नलदकृतमालसुषवीज्योतिष्मतीवरुणाजश्रृङ्गीत्रायमाणाकटुकाकिराततिक्तकरवीरविकङ्कतार्क काकमाचीवैजयन्तीवेतससपपर्णसुमनःसोमवल्कमदनफलानि पटोलादिश्च शाकवर्गः॥" इति॥

कटुस्कन्धमाह-

कटुको हिङ्गुमरिचकृमिजित्पञ्चकोलकम्॥३०॥
कुठेराद्या हरितकाः पित्तं मूत्रमरुष्करम्।

स०-पित्तं मूत्रं छागादीनाम्। उपलक्षणं चेदम्। अन्यानि च सङ्ग्रहोक्तानि मनःशिलासर्षपकुष्ठादीनि बोध्यानि।

आ० र०- कटुकस्कन्धमाह-कटुको हिङ्गिति। कृमिजित्-विडङ्गम्। "कुठेरशिग्रुसुरस" (हृ. सू. अ. ६।१०६) इत्यादिवर्गोक्ताः-कुठेराद्या हरितकाः। मांसाशिनां प्रसिद्धो मृगाद्यवयवभेदः-पित्तम्। अरुष्करो-भल्लातकः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १८)- "तेजोवतीहस्तिपिप्पलीमूलकसर्षपलशुनपलाण्डुकरञ्जमनःशिलालदेवदारुकुष्ठैलासुरस-चोरकरेणुकाः॥" इति।

कषायस्कन्धमाह-

वर्गः कषायः पथ्याक्षं शिरीषः खदिरो मधु॥३१॥
कदम्बोदुम्बरं मुक्ताप्रवालाञ्जनगैरिकम्।
बालं कपित्थं खर्जूरं बिसपद्मोत्पलादि च॥३२॥

स०-आदिशब्देन प्रियङ्गुरोध्रकट्वङ्गादीनि गृह्यन्ते।

आ० र०- कषायस्कन्धमाह-वर्गः कषाय ति। पथ्याहरीतकी। भक्षो-बिभीतकः। मुक्ता-मुक्ताफलम्। प्रवालंविद्रुमम्। बालमिति कपित्थखर्जूरयोर्विशेषणम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. १८)- "प्रियङ्गवनन्तारोध्रकट्वङ्गकट्फलधवधन्वनधात्रीफलधातकीपुष्पपद्मापद्मकनागकेसरकुमुदतुङ्गति न्दुकजम्ब्वाम्रप्लक्षवटविकङ्कतजम्ब्वाम्रास्थ्यश्वत्थमोचरससमङ्गासो- मवल्कसप्तपर्ण-स्यन्दनासनसल्लकीशालतालपियालैलवालुकपरिपेलवजिङ्गिणिबदरीकदरारिमेदकाशकसेरुवं शाश्मन्तकाशोकशिंशपापलाशशमीशणशङ्खनाभिमेषश्रृङ्गीवरु णस्पूर्जकसर्जभूजार्जुना-जकर्णवरणकमृणालप्रभृतीनि।" इति। मधुरस्कन्धोक्त आदिशब्दोम्लादिस्कन्धेपनुवर्तते, तेनामुक्तान्यपि स्वयमूह्यानि।

इदानीमेषां गुणनिरूपणं करोति-

मधुरं श्लेष्मलं प्रायो जीर्णाच्छालियवादृते।
मुद्गाद्गोधूमतः क्षौद्रात्सिताया जाङ्गलामिषात्॥ ३३॥

स०-प्रायेण मधुरं द्रव्यं कफकृद्भवति, शाल्यादीन् पुराणान् वर्जयित्वा। प्रायोग्रहणं तैलमकुष्ठादौ व्यभिचारदर्शनात्। एवमुत्तरत्रापि प्रायोग्रहणस्य प्रयोजनं वेद्यम्।

आ० र०- अथ सामान्योक्तरसकर्मापवादः। तत्र मधुररसस्याह-मधुरं श्लेष्मलमिति। जीर्णशाल्यादिभ्य ऋतेविना, मधुरं श्लेष्मलम्। जीर्णादिति शाल्यादीनां चतुर्णां विशेषणम्। जीर्णात्-संवत्सरोषितात्। सिता-शर्करा। पायोग्रहणात् जीर्णशाल्यादीनां व्यभिचारोदाहरणत्वम्। तलादीनामप्यश्लेष्मलत्वात्। एवमम्लादिष्वपि वाच्यम्।

प्रायोऽम्लं पित्तजननं दाडिमामलकादृते।

स०-अम्लं द्रव्यं प्रायः पित्तकृत्, दाडिमामलके हित्वा।

आ० र०- अम्लस्यापवादमाह-प्रायोऽम्लमिति।

अपथ्यं लवणं प्रायश्चक्षुषोऽन्यत्र सैन्धवात्॥ ३४॥

स०-लवणं द्रव्यं प्रायश्चक्षुषोपथ्यम्, सैन्धवं वर्जयित्वा।

आ० र०- लवणस्यापवादमाह-अपथ्यं लवणमिति।

तिक्तं कटु च भूयिष्ठमवृष्यं वातकोपनम्।
ऋतेमृतापटोलीभ्यां शुण्ठीकृष्णारसोनतः॥ ३५॥

स०-तिक्तं द्रव्यं कटु च प्रायेणावृष्यं वातकृच्च, गुडूच्यादीन् हित्वा।

आ० र०- तिक्तकटुकयोरपवादमाह-तिक्तं कटु चेति। अमृतापटोलीभ्यां विना तिक्तमवृष्यं वातलं च। तद्वत् शुण्ठ्यादीन् विना कटुकम्। अमृता-गुडूची। कृष्णा-पिप्पली। रसोनो-लशुनः।

कषायं प्रायशः शीतं स्तम्भनं चाभयां विना।

स०-कषायं द्रव्यं प्रायेण शीतवीर्यं स्तम्भनं च भवति, हरीतकीं वर्जयित्वा।

आ० र०- कषायस्यापवादमाह-कषायमिति। अभयाहरीतकी।

रसाः कट्वम्ललवणा वीर्येणोष्णा यथोत्तरम्॥३६॥
तिक्तः कषायो मधुरस्तद्वदेव च शीतलाः।
तिक्तः कटुः कषायश्च रूक्षा बद्धमलास्तथा॥३७॥
पट्वम्लमधुराः स्निग्धाः सृष्टविण्मूत्रमारुताः।
पटोः कषायस्तस्माच्च मधुरः परमं गुरुः॥३८॥
लघुरम्लः कटुस्तस्मात्तस्मादपि च तिक्तकः।

स०-कट्वम्ललवणा रसा यथोत्तरमुष्णवीर्याः। कटुरुष्णः अम्ल उष्णतरः, लवण उष्णतमः। एवमुत्तरत्रापि यथोत्तरत्वं योज्यम्। तिक्तादयश्च तद्वदेव यथोत्तरं शीतवीर्याः। तेन तिक्तः शीतवीर्यः, कषायः शीतवीर्यतरः, मधुरः शीतवीर्यतम इति स्थितम्। तिक्तकटुकषाया रूक्षा विष्टम्भकृतश्च। तथेति यथोत्तरमित्यर्थः। पट्वादयः स्निग्धा निःसारितविण्मूत्रवाताश्च। तथेत्यत्रापि वर्तते। अर्थात् लवणात्कषायो गुरुतरः, कषायान्मधुरः परमं गुरुः,-अतिशयेन गुरुरित्यर्थः। अम्लो लघुः, तस्मात्-अम्लात्, कटुर्लघुतरः, तस्माच्च-कटोः, तिक्तो लघुतमः।

आ० र०- अथ रसानां गुणतारतम्यम्। तत्र वीर्यतारतम्यमाह-रसा इति। कटुको रस उष्णवीर्यः, ततोम्लः, ततोपि लवणः। तिक्तो रसः शीतवीर्यः, ततः कषायः, रूक्षो बद्धमलश्च, ततः कटुः, ततोपि कषायः। लवणः स्निग्धः सृष्टमलश्च, ततोम्लः, ततोपि मधुरः। लवणो गुरुः, ततः कषायः, ततोपि मधुरः। लवणो गुरुः, ततः कषायः, ततोपि मधुरः। अम्लो लघुः,

ततः कटुः, ततोपि तिक्तकः। अत्रापि प्राय इत्यनुवर्तते। तेनाम्लस्याप्यामलकस्य शीतवीर्यत्वमित्यादि स्वयमूह्यम्। अत एव "मधुराम्लवणाः स्निग्धा गुरुवश्च, कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्च।" इति (सू. अ. ४२१६) सुश्रुतोक्तमम्लस्य गुरुत्वं कशायस्य लघुत्वमप्युपपन्नम्।

इदानीं रसानामाधारद्वारेण संयोगान् कल्पनां च विभजन्नाह-

संयोगाः सप्तपञ्चाशत्कल्पना तु त्रिषष्टिधा॥३९॥
रसानां यौगिकत्वेन यथास्थूलं विभज्यते।

स०-वक्ष्यमाणाया रीत्या रसानां संयोगाः सप्तपञ्चाशद्विभज्यन्त इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः। कल्पना पुनरेषां त्रिषष्टिधा विभज्यते। कथं कृत्वा कल्पना विभज्यते ? यथास्थूलम्,-स्थूलानतिक्रमेण व्यक्तरसास्वादानुरूपतया, न पुनर्यथासूक्ष्मम्। तथा हि,-रसानुरसकल्पनया तरतमयोगवशाच्च रसानां कल्पना क्रियमाणानन्त्यमुपैति। तस्माद्यथास्थूलं रसानां कल्पना त्रिषष्टिधा विभज्यते। तथा, यौगिकत्वेन-शरीरोपयोग्यत्वेन।

आ० र०- रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीतेसंयोगा इति। रसानां संयोगाः सप्तपञ्चाशद्भवन्ति, कल्पना तु त्रिषष्टधा भवति, तदुभयमपि विभज्यते-विभागेन कथ्यते। यथास्थूलम्, सूक्ष्माणाम् संयोगानां रसानुरसभेदेनानन्तवात्। केन हेतुना विभज्यते ? यौगिकत्वेन। यतस्तदुभयं यौगिकम्, -स्नेहविचारणादिषूपयोगि, अतो विभज्यते।

इदानीं रससंयोगानां सङ्ख्यानं विभक्तुकाम आह-

एकैकहीनास्तान् पञ्चदश यान्ति रसा द्विके॥४०॥
त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम्।
चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोम्लः पटुः सकृत्॥४१॥
पञ्चकेष्वेकमेवाम्लो मधुरः पञ्च सेवते।
द्रव्यमेकं षडास्वादमसंयुक्ताश्च षड्रसाः॥४२॥

स०-द्विके-द्विपरिमाणे रसाधारद्रव्यसम्बन्धिनी संयोगे, पञ्च रसाः- मधुराम्ललवणतिक्तकटुकाः, तान्-रसान्, पञ्च-अम्ललवणतिक्तकटुकषायाख्यान्, यान्ति- संयुज्यन्ते। किम्भूतान् ? एकैकहीनान्,-एकैकेन हीनाः -विनाकृताः, एकैकहीनाः, तान्। येनैकेन युक्तास्तद्वियुक्तानित्यर्थः। अत्र च पञ्चानां रसानां पर्यायेण प्रत्येकमेकैकहीनतावशात् कर्मत्वेन कर्तृत्वेन च सम्बन्धो वेद्यः। अत एव "चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ" इति यद्वक्ष्यति तदुपपन्नम्। एवं मधुरोम्लादीन्, अम्लो लवणादीन्, लवणस्तिक्तादीन्, तिक्तः कटुकषायौ, कटुः कषायं यातीति स्थितम्। द्विक इति द्वौ परिमाणमस्य संयोगस्य। सङ्ख्यायाः संज्ञेत्यादिपरिमाणानुवृत्तेः परिमाणार्थे सङ्ख्यायाः अतिशदन्तायाः कनिति कन्। एवं त्रिकादिष्वपि वक्ष्यमाणेषु लक्षणं योज्यम्। द्विरसद्रव्यसंयोगे पञ्चदश भेदा भवन्ति। यथा,- मधुरोम्लं याति। १। मधुरो लवणम्। २। मधुरस्तिक्तम्। ३। मधुरः कटुकम्। ४। मधुरः कषायम्। ५। अम्लो लवणं याति। ६। अम्लस्तिक्तम्। ७। अम्लः कटुकम्। ८। अम्लः कषायम्। ९। लवणस्तिक्तम्। १०। लवणः कटुकम्। ११। लवणः कषायम्। १२। तिक्तः कटुकम्। १३। तिक्तः कषायम्। १४। कटुः कषायमिति। १५। अत्र च मधुरस्य गन्तृत्वमेव, न गम्यत्वम्, आदौ स्थितत्वात्। कषायस्य गम्यत्वमेव, न गन्तृत्वम्, अन्त्यत्वात्। एवं द्विरससंयोगे पञ्चदश। त्रिके-त्रिरसाधारद्रव्यसम्बन्धिनि संयोगे, स्वादुः-मधुरो, दश संयोगान् याति। यथा,- मधुराम्ललवणाः। १। मधुराम्लतिक्तकाः। २। मधुराम्लकटुकाः। ३। मधुराम्लकषायाः। ४। स एव मधुरोम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणयुक्तस्तिक्तादिभिस्त्रिभिः क्रमेणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति। मधुरलवणतिक्तकाः। ५। मधुरलवणकटुकाः। ६। मधुरलवणकषायाः। ७। स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति। मधुरतिक्तकटुकाः। ८। मधुरतिक्तकषायाः। ९। स एव तिक्तत्यागेन तत्स्थाने कटुकान्वित एकं संयोगं याति। मधुरकटुकषायाः। १०। एवं मधुरो दश संयोगान् याति। अम्ल इत्यादि। त्रिक इति वर्तते। अम्लः षट् संयोगान् याति। यथा,-अम्ललवणतिक्तकाः। १। अम्ललवणकटुकाः। २। अम्ललवणकषायाः। ३। स एवाम्लो लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वितः कटुकषायाभ्यां क्रमेण युक्तो द्वौ संयोगौ याति। अम्लतिक्तकटुकाः। ४। अम्लतिक्तकषायाः। ५। एवं तिक्तत्यागेनैकं संयोगं याति। अम्लकटुकषायाः। ६। इत्यम्लः षट्। त्रीन् पटुरिति।

लवणस्तिक्तयुक्तः कटुकषायाभ्यां क्रमेणान्वितो द्वौ संयोगौ याति। लवणतिक्तकटुकाः। १। लवणतिक्तकषायाः। २। स एव तिक्तत्यागेनैकं याति। लवणकटुकषायाः। ३। एवं लवणस्त्रीन् संयोगान् याति। तिक्त एकमेव संयोगं याति। तिक्तकटुकषायाः। १। एवं त्रिकसंयोगे विंशतिः। चतुष्केष्वित्यादि। चतुष्करससंयोगेषु स्वादुर्दश संयोगान् याति। तत्र मधुरः साम्लो लवणादिभिः षट् संयोगान् याति। यथा,-मधुराम्ललवणतिक्ताः। १। मधुराम्ललवणकटुकाः। २। मधुराम्ललवणकषायाः। ३। मधुराम्लतिक्तकटुकाः। ४। मधुराम्लतिक्तकषायाः। ५। मधुराम्लकटुकषायाः। ६। स एव मधुरोम्लत्यागेन तत्स्थाने लवणान्वितस्त्रीन् संयोगान् याति। मधुरलवणतिक्तकटुकाः। ७। मधुरलवणतिक्तकषायाः। ८। मधुरलवणकटुकषायाः। ९। स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति। मधुरतिक्तकटुकषायाः। १०। एवं चतुष्केषु मधुरो दश संयोगान् याति। चतुरोम्ल इत्यादि। चतुष्क इति वर्तते। अम्लः सलवणस्तिक्तादिभिस्त्रीन् संयोगान् यांति। यथा,-अम्ललवणतिक्तकटुकाः। १। अम्ललवणतिक्तकषायाः। २। अम्ललवणकटुककषायाः। ३। स एव लवणत्यागेन तत्स्थाने तिक्तान्वित एकं संयोगं याति। अम्लतिक्तकटुककषायाः। ४। एवं चतुष्केष्वम्लश्चतुरः संयोगान् याति। पटुः सकृदिति पटुः-लवणः, सकृत्-एकं भेदं, याति। यथा,-लवणतिक्तकटुकषायाः। १। एवं चतुष्केषु पञ्चदश संयोगभेदाः। पञ्चकेष्वेकमेवाम्ल इति। पञ्चकेष्वम्लो रस एकमेव संयोगं सेवते। यथा,-अम्ललवणतिक्तकटुकषायाः। १। मधुरः पञ्च सेवत इति। मधुरो रसः पञ्च संयोगान् सेवते। यथा,-अम्लत्यागात् मधुरलवणतिक्तकटुकषायाः। १। लवणत्यागात् मधुराम्लतिक्तकटुकषायाः। २। तिक्तत्यागात् मधुराम्ललवणकटुकषायाः। ३। कटुकत्यागात् मधुराम्ललवणतिक्तकषायाः। ४। कषायत्यागात् मधुराम्ललवणतिक्तकटुकाः। ५। एवमेकीकृताः षट्पञ्चाशत् संयोगा भवन्ति। द्रव्यमित्यादि। एकं षड्रसं द्रव्यमिति सप्तपञ्चाशत्। षड्रसाः पृथग्भूताः मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषाया इति। शर्कराकाञ्चिकसौवर्चलकिराततिक्तमरीचखदिरादीनां यथाक्रमं मधुरादयो रसा आस्वाद्यन्ते। एवमेते त्रिषष्टिसङ्ख्याः। पद्येन च सुखस्मृत्यै रसभेदान् शृणुष्व मे। मधुरोम्लेन पटुना तिक्तेन कटुकेन च॥१॥ कषायेण पृथक् सार्धमम्लस्तु लवणेन च। तिक्तेन कटुना सार्धं कषायेण पृथक् सह॥२॥ पटुस्तिक्तेन कटुना कषायेण पृथक् सह। तिक्तस्तु कटुना सार्धं कषायेण पृथक् तथा॥३॥ कटुकस्तु कषायेण द्विसंयोग इति स्मृताः। दश पञ्च च भेदास्ते सङ्ख्याता,

विंशतिस्त्रिके॥४॥मधुराम्लौ तु पटुना तिक्तेन कटुना तथा। कषायेण तथा सार्धं तथा स्वादुपटू पृथक्॥५॥तिक्तेन कटुकेनापि कषायेण तथा सह। स्वादुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह॥६॥स्वादूषणौ कषायेण स्वादोरेवं दश त्रिके। भेदाः स्युरम्ललवणौ तिक्तेन कटुना पृथक्॥७॥कषायेण तथा सार्धमम्लतिक्तौ पृथक् सह। कटुकेन कषायेण तथाम्लकटुकौ सह॥८॥कषायेणेति षट् प्रोक्ता भेदा अम्लस्य तु त्रिके। पटुतिक्तौ तु कटुना कषायेण पृथक् सह॥९॥पटूषणौ कषायेण भेदा इति पटोस्त्रयः। तिक्तोषणौ कषायेण तिक्तस्यैवं सकृत्स्मृतः॥१०॥त्रिके भेदा इति प्रोक्ताश्चतुष्के दश पञ्च च। स्वाद्वम्ललवणाः सार्धं तिक्तेन कटुकेन च॥११॥पृथक्कषायेण तथा मधुराम्लौ सतिक्तकौ। कटुकेन तु सम्पृक्तौ कषायेण पृथक् तथा॥१२॥स्वाद्वम्लकटुकाः सार्धं कषायेणेति षट् स्मृताः। सप्तमश्चात्र मधुरलवणोषणतिक्तकैः॥१३॥भेदोष्टमो मतः स्वादुकटुतिक्तकषायकैः। नवमस्त्वत्र मधुरपटूषणकषायकैः॥१४॥दशमोत्र भवेत्स्वादुतिक्तोषणकषायकैः। दश भेदा भवन्त्येवं मधुरेण चतुष्कके॥१५॥कटुतिक्ताम्लवणैर्भेद एकश्चतुष्कके। द्वितीयस्त्वम्ललवणकषायकटुकैः स्मृतः॥१६॥तृतीयोत्र भवेदम्लपटुतिक्तकषायकैः। चतुर्थोत्र भवेदम्लतिक्तोषणकषायकैः॥१७॥एवमम्लेन भेदाः स्युश्चत्वारोत्र चतुष्कके। पटुनैकोत्र लवणतिक्तोषणकषायकैः॥१८॥एवं पञ्चदश ख्याताश्चतुष्कररससङ्ख्या। षड् भेदान् पञ्चके प्राहुस्तान् वक्ष्यामि विभागशः॥१९॥एको भेदोम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः। द्वितीयः स्वादुलवणतिक्तोषणकषायकैः॥२०॥तृतीयस्त्वम्लमधुरतिक्तोषणकषायकैः चतुर्थस्त्वम्लमधुरपटूषणकषायकैः॥२१॥पञ्चमस्त्वम्लमधुरपटुतिक्तकषायकैः। षष्ठो भेदोम्लमधुरलवणोषणतिक्तकैः॥२२॥षड् भेदा इति निर्दिष्टाः पञ्चके प्रविभागशः। भेदः स्वाद्वम्ललवणतिक्तोषणकषायकैः॥२३॥एक एव षड्रसेन, पृथक्त्वेन तु षट् स्मृताः। स्वादुरम्लोथ लवणस्तिक्तश्च कटुकस्तथा॥२४॥कषाय इति भेदाः स्युः सर्वतोत्र त्रिषष्टिधा। क्षीरं सुरा बिडं निम्बश्चव्यं पद्मं रसाश्रयम्॥२५॥द्रव्यं स्वादुरसादीनां षण्णां विद्धि यथाक्रमम्। द्रव्यं द्रव्यान्तरेणैव योजयेद्विरसादिषु॥२६॥धात्रीफलं शर्करया लवणेनार्द्रकं तथा। एवमादीनि द्रव्याणि योजयेद्भिषगुत्तमः॥२७॥कानिचित् द्विरसादीनि द्रव्याणि स्युः स्वभावतः। यथैणः षड्रसः कृष्णो, यथा पञ्चरसाभया॥२८॥मद्यं पञ्चरसं यद्वत्तिलो यद्वच्चतू रसः। एरण्डतैलं

त्रिरसं, माक्षिकं द्विरसं यथा॥२९॥घृतमेकं स्वादुरसं मधुरादिविभागतः। दिङ्मात्रादुदितादेवं शेषमूह्यं मनीषिणा॥३०॥

आ० र०- संयोगान् विभजति-एकैकहीना इति। द्विके क्रियमाणे रसा एकैकहीनाः कार्याः। ते च तान्-संयोगान्, पञ्चदश यान्ति। त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दश संयोगान् याति, अम्लः षट्, लवणस्त्रीन्, तिक्त एकम्। चतुष्के क्रियमाणे स्वादुर्दश, अम्लश्चतुरः, लवण एकम्। पञ्चके क्रियमाणे अम्ल एकं संयोगं सेवते-भजति, मधुरः पञ्च। षट्के क्रियमाणे षडास्वादं द्रव्यमेकं भेदं सेवते। तत्द्यथा,-मधुराम्लौ।१। मधुरलवणौ।२। मधुरतिक्तौ।३। मधुरकटुकौ।४। मधुरकषायौ।५। अम्ललवणौ।६। अम्लतिक्तौ।७। अम्लकटुकौ।८। अम्लकषायौ।९। लवणतिक्तौ।१०। लवणकटुकौ।११। लवणकषायौ।१२। तिक्तकटुकौ।१३। तिक्तकषायौ।१४। कटुकषायौ।१५। मधुराम्ललवणाः।१६। मधुराम्लतिक्ताः।१७। मधुराम्लकटुकाः।१८। मधुराम्लकषायाः।१९। मधुरलवणतिक्ताः।२०। मधुरलवणकटुकाः।२१। मधुरलवणकषायाः।२२। मधुरतिक्तकटुकाः।२३। मधुरतिक्तकषायाः।२४। मधुरकटुकषायाः।२५। अम्ललवणतिक्ताः।२६। अम्ललवणकटुकाः।२७। अम्ललवणकषायाः।२८। अम्लतिक्तकटुकाः।२९। अम्लतिक्तकषायाः।३०। अम्लकटुकशायः।३१। लवणतिक्तकटुकाः।३२। लवणतिक्तकषायाः।३३। लवणकटुकशायाः।३४। तिक्तकटुकषायाः।३५। मधुराम्ललवणतिक्ताः।३६। मधुराम्ललवनकटुकाः।३७। मधुराम्ललवनकषायाः।३८। मधुराम्लतिक्तकटुकाः।३९। मधुराम्लतिक्तकषायाः।४०। मधुराम्लकटुकषायाः।४१। मधुरलवणतिक्तकटुकाः।४२। मधुरलवनतिक्तकषायाः।४३। मधुरलवणकटुकषायाः।४४। मधुरतिक्तकटुकषायाः।४५। अम्ललवणतिक्तकटुकाः।४६। अम्ललवणतिक्तकषायाः।४७। अम्ललवणकटुकषायाः।४८। अम्लतिक्तकटुकषायाः।४९। लवणतिक्तकटुकषायाः।५०। अम्ललवणतिक्तोषणकशायाः।५१। मधुराम्ललवणतिक्तकटुकाः।५२। मधुराम्ललवणतिक्तकषायः।५३। मधुराम्ललवणकटुकषायाः।५४। मधुराम्लतिक्तकटुकषायाः।५५। मधुरलवणतिक्तकटुकषायाः।५६। एकं द्रव्यं षडास्वादं-मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाः।५७।

ननु, एतावन्तश्चेद्रसभेदाः, तत्कथमुक्तम्? "षद्रसाः" इति, अत आह- असंयुक्ताश्चेति। मिश्रास्तु सप्तपञ्चाशत्।

सम्प्रति "एकैकहीनान्" इत्यादिना ग्रन्थेन ये रसानां भेदाः शास्त्रकृतोक्ताः, तानेव सङ्क्षेपेण प्रकटयितुमाह-

षट् पञ्चकाः, षट् च पृथग्रसाः स्यु-
श्चतुर्द्विकौ पञ्चदशप्रकारौ।
भेदास्त्रिका विंशतिरेकमेव
द्रव्यं षडास्वादमिति त्रिषष्टिः॥४३॥

स०-पञ्चकरसानां संयोगाः षट्सङ्ख्याः, "पञ्चकेष्वेकमेवाम्ले मधुरः पञ्च सेवते" इति। षट् च पृथग्रसाः, "असंयुक्ताश्च षड्रसाः" इति। चतुरीत्यादि। चतुष्कभेदः पञ्चदशप्रकारः , द्विकभेदश्च पञ्चदशप्रकारः। "चतुष्केषु दश स्वादुश्चतुरोऽम्लः पटुः सकृत्।" एवं पञ्चदश प्रकाराः। "एकैकहीनांस्तान् पञ्च पञ्च यान्ति रसा द्विके।" इति वचनात् [च]। भेदा इत्यादि। त्रिकाः- त्रिभेदभिन्ना भेदा विंशतिः। "त्रिके स्वादुर्दशाम्लः षट् त्रीन् पटुस्तिक्त एककम्।" इति विंशतिः। एकमेव द्रव्यं षडास्वादम्। इति-इत्थम्, रसानां भेदास्त्रिषष्टिः,-यथास्थूलं चैषा त्रिषष्टिधा कल्पना व्याख्याता। उपजातिवृत्तम्।

आ० र०- सङ्ख्यया कल्पनां विभजति-षट् पञ्चका इति। पञ्चकाः-पञ्चरससंयोगभेदाः षट्, पृथग्रसभेदाः षट्, चतुष्काः पञ्चदश, द्विकाश्च पञ्चदश, त्रिका विंशतिः, षदास्वादं द्रव्यमेको भेदः, इत्येवं त्रिषष्टिः कल्पनाभेदाः।

सम्प्रति यथासूक्ष्मं प्रदर्शयितुमाह-

ते रसानुरसतो रसभेदा-
स्तारतम्यपरिकल्पनाय च।
सम्भवन्ति गणनां समतीता
दोषभेषजवशादुपयोज्याः॥४४॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने रसभेदीयो नाम दशमोध्यायः॥१०॥

स०-ते रसभेदाः-त्रिषष्टिरूपाः, रसतो-रसवशेन, तथानुरसतो-अनुरसवशेन, तथा तारतम्यपरिकल्पनया-अयं मधुरोयं मधुरतरोयं मधुरतम इत्येवंरूपा या तया च, गणनां समतीताः-सङ्ख्यामतिक्रान्ताः सम्भवन्ति। दोषेत्यादि। दोषाः-वातादयो, भेषजानि-हरीतक्यादीनि, दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि, तेषां वशो-अनुरोधः सामर्थ्यं वा, तस्माद्धेतुभूताद्रसभेदा उपयोज्याः, न दोषमनपेक्ष्य भेषजं वानपेक्ष्य। एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः। तथा च मुनिः (च. सू. अ. २६।२३)-"क्वचिदेको रसः कल्प्यः संयुक्ताश्च रसाः क्वचित्। दोषौषधादीन् सञ्चिन्त्य भिषजा सिद्धिमिच्छता॥" इति। दोषभेषजवशादित्युपलक्षणार्थम्। देशादिवशादपि दोषादीन् वीक्ष्य रसभेदा उपयोज्याः। यथा,-पवने जेतव्ये मधुराम्लौ मधुराम्ललवणा वेति। स्वागता रनभगैर्गुरुकान्ता इति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने रसभेदीयाध्यायो दशमः समाप्तः॥१०॥

आ० र०- उक्तभेदानामवान्तरभेदैरानन्त्यं दर्शयति-ते रसनुरसत इति। ते-रसभेदाः, रसानुरसकल्पनया तारतम्यकल्पनया च गणनां समतीताः सम्भवन्ति। यथा,-मधुराम्लस्य द्रव्यस्य मधुरस्य रसत्वे, अम्लस्यानुरसत्वे, क्वचिदम्लस्य रसत्वे, मधुरस्यानुरसत्वे बहुभेदत्वमित्यादि। तथा, मधुरस्य मधुरतरत्वं मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्यम्।

सर्वेषां रसभेदानां यौगिकत्वं दर्शयति-दोषभेषजवशादिति। दोषवशाद्भेषजवशाद्वा सर्वेऽपि रसा उपयोज्याः-औपयोगिका भवन्ति। दोषवशाद्यथा,-केवलवायावम्लः, पित्तयुक्ते अम्लतिक्तौ, श्लेष्मयुक्ते अम्लकटुकावित्यादि। भेषजवशाद्यथा, -विरेचनमौषधमेकरसत्वादहृद्यं द्विरसत्रिरसादि कार्यम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १८)-"रसः खल्वाप्यः प्रागव्यक्तश्च। स षड्तुकत्वात्कालस्य महाभूतगुणानामूनातिरिक्तविशेषेण संसृष्टो विषमं विदग्धः षोढा पृथग्विपरिणमते मधुरादिभेदेन। अथ यः शिशिरपवनधरणिधरविविधवनगहननदीतडागपल्वलोदपानकमलकुमुदकुवलयाकीर्णो रम्यः स्थिरस्निग्धभूमिर्भूरिहितिततृणोतिदूरविस्तृतप्रतानप्रवलोपसञ्छन्नपादपः सस्यसरीसृपखगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायो गुर्वौषधिसलिलः श्लीपदगलरोगापचीज्वराद्यामयोपद्रुतजनपदः, सोनूपो मधुररसयोनिः। यस्तु विषमविपुलसिक्तास्थलबहुलोतिदूरावगाढविरससलिलः कठिनक्लेशसहारोगशरीरदीर्घायुःप्रायो जनपदोनूपविपरीतश्च, स जाङ्गलः कटुकरसयोनिः। उभयलक्षणमिश्रीभावात्साधारणः, अत एव चानूपसाधारणो जाङ्गलसाधारणश्चेति विकल्पः। तयोराद्यो लवणाम्लयोर्योनिः, इतरश्चेतरयोः।" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
रसभेदप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ १०॥

****

एकादशोध्यायः।

स०-ते रसभेदाः-त्रिषष्टिरूपाः, रसतो-रसवशेन, तथानुरसतो-अनुरसवशेन, तथा तारतम्यपरिकल्पनया-अयं मधुरोयं मधुरतरोयं मधुरतम इत्येवंरूपा या तया च, गणनां समतीताः-सङ्ख्यामतिक्रान्ताः सम्भवन्ति। दोषेत्यादि। दोषाः-वातादयो, भेषजानि-हरीतक्यादीनि, दोषाश्च भेषजानि च दोषभेषजानि, तेषां वशो-अनुरोधः सामर्थ्यं वा, तस्माद्धेतुभूताद्रसभेदा उपयोज्याः, न दोषमनपेक्ष्य भेषजं वानपेक्ष्य। एवमेवोपयोज्या इत्यर्थः। तथा च मुनिः (च

रसभेदीयादनन्तरं दोषादिविज्ञानीय आरभ्यते। यतो "दोषभेषजवशादुपयोज्याः" इत्युक्तम्, अत ईदृक्स्वरूपास्ते दोषा इति ज्ञापनार्थमध्यायोयमुच्यते-

अथातो दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-दोषा आदयो येषां ते-दोषादयः, तेषां विज्ञानं-प्राकृतेन वैकृतेन च स्वरूपेणावगमः, तस्मै हितो यः, तमध्यायं व्याख्यास्यामः। आदिशब्देन धातवो मलाश्च सङ्गृह्यन्ते। तत्स्वरूपावगमेन च त एव दोषाः सम्यग्ज्ञाता भवन्ति। धातूनां मलानां च दोषाधारभूतत्वात्।
आ० र०- हेतुस्कन्धानन्तरं लक्षणस्कन्धमारभते। तत्र दोषादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य। दोषदूष्यवैषम्यं च रोगलक्षणम्। वैषम्यज्ञनं च साम्यज्ञानाधीनम्। अत एवादौ साम्यज्ञानम्।

दोषधातुमला मूलं सदा देहस्य

स०-दोषाः-वातादयः, धातवो-रसादयः, मलाः-मूत्रादयः, ते देहस्य मूलमिव मूलम्। यथा,-वृक्षस्य स्कन्धशाखादियुक्तस्य मूलं प्रधानम्, तदारब्धत्वात्। तथा,-देहस्य दोषधातुमलाः।

आ० र०- तत्र साम्यफलमाह-दोषधातुमला इति। दोषा-वातादयः। धातवो-रसादयः। मलाः-पुरीषादयः। मूलं-कारणम्। सदा-सर्वासु जन्माद्यवस्थासु। समा इति प्रकरणाल्लभ्यते।

तं चलः।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासचेष्टावेगप्रवर्तनैः॥१॥

सम्यग्गत्या च धातूनामक्षाणां पाटवेन च।

अनुगृह्णात्यविकृतः, पित्तं पक्त्यूष्मदर्शनैः॥२॥

क्षुत्तृड्रुचिप्रभामेधाधीशौर्यतनुमार्दवैः।

श्लेष्मा स्थिरत्वस्निग्धत्वसन्धिबन्धक्षमादिभिः॥३॥

स०-तं च-देहं, चलो-वायुः, उत्साहादिभिरनुगृह्णाति-उपकुरुते। उत्साहः-सर्वचेष्टासूद्योगः, उच्छ्वासः-ऊर्ध्वं श्वसनं श्वासमुक्तिः, निश्वासः-श्वासस्य शरीरान्तः प्रवेशनम्, चेष्टनं-चेष्टा वाक्कायमनोव्यापारः, वेगानां प्रवर्तनं-वातविण्मूत्रादीनां बहिर्निरसनम्, एतैश्च मारुतो देहमनुगृह्णाति। पित्तं पक्त्यादिभिरनुगृह्णाति। पक्तिः-पाकः। ऊष्मा-औष्ण्यम्। दर्शनं-दृष्टिः। मेधा-बुद्धिविशेषः। धीः-प्रज्ञा। शौर्यं-पौरुषम्। तनुमार्दवं-शरीरमृदुत्वम्। श्लेष्मा स्थिरत्वादिभिरनुगृह्णाति। क्षमा-क्षान्तिः।

आ० र०- वायोः साम्यं लक्षयति-तं चल इति। तं-देहम्। चलो-वायुः। उत्साहः-अध्यवसायः। उच्छ्वासः-श्वासनिर्गमः। निश्वासः-श्वासप्रवेशः। चेष्टा-गमनादिक्रिया। वेगप्रवर्तनं-विण्मूत्रादिप्रवृत्तिः। धातूनां सम्यग्गतिः-मार्गेणाद्रुतविलम्बितसञ्चारः। अक्षाणां पाटवं-इन्द्रियाणां विषयग्रहणसामर्थ्यम्। अनुगृह्णाति-उपकरोति। अविकृतः-समः।

पित्तस्य साम्यं लक्षयति-पित्तमिति। पक्तिः-पाकः। ऊष्मा-औष्ण्यम्। दर्शनं-चाक्षुषज्ञानम्। क्षत्-बुभुक्षा। तृट्-पिपासा। रुचिः-प्रीतिः। प्रभा-कान्तिः। मेधा-ज्ञानधारणम्। धीः-ज्ञानम्। शौर्यं-बलम्। तनुत्वं-अस्थूलत्वम्। मार्दवं-सौकुमार्यम्।

श्लेष्मणः साम्यं लक्षयति-श्लेष्मेति। स्थिरत्वं-दृढाङ्गत्वम्। स्निग्धत्वं-स्नेहाक्तत्वमिव। सन्धिबन्धः-सुश्लिष्टसन्धित्वम्। क्षमा-सहिष्णुत्वम्। आदिशब्दादलौल्यादयः। "तमनुगृह्णात्यविकृतः" इति वाक्यद्वयेऽनुवर्तते।

इदानीं धातूनां कर्माण्याह-

प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे।
गर्भोत्पादश्च धातूनां श्रेष्ठं कर्म क्रमात्स्मृतम्॥४॥

स०-प्रीणनादीनि कर्माणि रसादीनां क्रमात्-क्रमेण श्रेष्ठानि स्मृतानि, मुनिभिरिति शेषः। सङ्ग्रहोक्तानि मध्यमान्यपराणि कर्माण्येषां सन्त्येव। यथा,-रसस्य तुष्टिरक्तपुष्ट्यादिकं कर्म, रक्तस्य च वर्णप्रसादो मांसपोषणम्, मांसस्य बलं मेदःपुष्टी च मेदसः स्वेददार्ढ्यास्थिपुष्टयश्च, अस्थ्नो मज्जपोषणम्, मज्ज्ञो बलमस्थिपूरणं शुक्रपुष्टिश्च, शुक्रस्य हर्षो बलं च, एतैर्धातवो देहमनुगृह्णन्तीत्यर्थः। प्रीणनं-आप्यायनम्। रसो हि सम्यगभ्यवहरतः स्रोतांसि प्रविश्येन्द्रियप्रसादमभिनिर्वर्तयन् मनसः प्रीतिमादधाति। जीवनं-ओजोवृद्धिकरम्, रक्तकर्म। लेपः-उपदेहो, मांसस्य कर्म। तदुपलिप्तान्यस्थीनि चेष्टां क्षमन्ते। स्नेहो-नेत्रादिषु स्निग्धता, मेदसः कर्म। धारणं-ऊर्ध्वधारणम्, अस्थिकर्म। पूरणं-स्नेहेनास्थ्नाम्, मज्ज्ञः कर्म। शुक्रस्य गर्भोत्पत्तिः, श्रेष्ठं कर्मेति योज्यम्।

आ० र०- धातूनां साम्यं लक्षयति-प्रीणनमिति। प्रीणनं-तृप्तिः, अविकृतस्य रसस्य श्रेष्ठं कर्म। जीवनं-प्राणधारणम्, रक्तस्य। लेपो-भित्तेर्मृत्तिकयेव, मांसस्य। स्नेहः स्निग्धत्वम्, मेदसः।

धारणं-अवलम्बनम्, अस्थ्नः। पूरणं-अस्थिपूरणम्, मज्ज्ञः। गर्भोत्पादः शुक्रस्य। श्रेष्ठग्रहणादन्यान्यप्युत्तरधातुपुष्ट्यादीनि सन्तीति ज्ञापयति।

इदानीं मलानां कर्माण्याह-

अवष्टम्भः पुरीषस्य, मूत्रस्य क्लेदवाहनम्।
स्वेदस्य क्लेदविधृतिः

स०-अवष्टम्भो-देहधारणशक्तिः, श्रेष्ठं कर्म पुरीषस्य स्मृतम्। मूत्रस्य क्लेदवाहनं श्रेष्ठं कर्म, मूत्रं क्लेदं निर्वाहयति। स्वेदस्य क्लेदविधारणं श्रेष्ठं कर्म, क्लेदाभावे हि शोषः स्यात्, मध्यमत्वक् स्नेहकचरोमधारणमपि।

आ० र०- पुरीषस्य साम्यं लक्षयति-अवष्टम्भ इति। अवष्टम्भो-धारणम्।

मूत्रस्य साम्यं लक्षयति-मूत्रस्येति। क्लेदवाहनं-क्लेदस्य बहिर्निर्गमनम्।

स्वेदस्य साम्यं लक्षयति-स्वेदस्येति। केशविधृतिः-रोम्णामवलम्बनम्। "श्रेष्ठं कर्म" इति वाक्यत्रयेऽनुवर्तते। तेन अनिलानलधारणबस्तिपूरणक्लेदधारणादीन्यान्यपि कर्माणि ज्ञेयानि।

वृद्धस्तु कुरुतेनिलः॥५॥
कार्श्यकार्ष्ण्योष्णकामत्वकम्पानाहशकृद्ग्रहान्।
बलनिद्रेन्द्रियभ्रंशप्रलापभ्रमदीनताः॥६॥

स०-वृद्धः पुनर्वायुः कार्श्यादीन् करोति। बलादीनां भ्रंशेन सम्बन्धः। बलस्य प्राणोपघातो भ्रंशः। निद्रायास्तु नाशो भ्रंशः।

आ० र०- अथ वैषम्यज्ञानम्। तत्तु पञ्चधा। वक्ष्यति-हि (हृ. नि. अ. ११२)-"निदानं पूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा। सम्प्राप्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पञ्चधा स्मृतम्॥" इति। तत्रादौ रूपम्, तस्यान्तरङ्गत्वात्। पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तम्। वक्ष्यति हि (हृ. नि. अ. ११६) - "लिङ्गमव्यक्तमल्पत्वाव्याधीनां तद्यथायथम्। तदेव न्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते॥" इति। वैषम्यं च द्विधा,-वृद्धिक्षयभेदात्। तत्रादौ वृद्धिलक्षणम्। तत्र वायोराः-वृद्ध इति। काश्यं-कृशत्वम्। कार्ष्ण्यं-कृष्णवर्णत्वम्। उष्णकामत्वं-उष्णाभिलाषः। कम्पो-वेपथुः। आनाहः-वृद्धोदरता। शकृद्ग्रहः-पुरीषरोधः। बलादीनां भ्रंशो-नाशः। प्रलापः-असम्बद्धप्रलापः। भ्रमः-चक्ररूढस्येव। दीनता- म्लानत्वम्।

पीतविण्मूत्रनेत्रत्वक्क्षुत्तृड्दाहाल्पनिद्रताः।
पित्तम्

स०-पीतस्य विडादिभिस्त्वगन्तैः सम्बन्धः, ततः क्षुदादिभिर्द्वन्द्वः, ततस्तलप्रत्ययः। पित्तं वृद्धं पीतविण्मूत्रादीन् करोति।

आ० र०- पित्तस्याह-पीतविण्मूत्रेति। विण्मूत्रनेत्रत्वचं पीतत्वम्। क्षुत्तृषाविह तीव्रे ज्ञेये, समयोः स-लक्ष्यणत्वात्। दाहः-सन्तापः। अल्पनिद्रता-निद्राल्पत्वम्।

श्लेष्माग्निसदनप्रसेकालस्यगौरवम्॥७॥
श्वैत्यशैत्यश्लथाङ्गत्वं श्वासकासातिनिद्रताः।

स०-श्लेष्मा वृद्धोग्निसादादीन् करोति। श्वैत्यं- गात्रशुक्लता। शैत्यं-अङ्गानां शिशिरत्वम्।

आ० र०- श्लेष्मण आह-श्लेष्मेति। अग्निसदनं-अग्निमान्द्यम्। प्रसेको-लालास्रावः। आलस्यं-अनुत्साहः गौरवं-दुर्वहाङ्गत्वम्। श्वैत्यं-शुक्लत्वम्। शैत्यं-शीतस्पर्शत्वम्। श्लथाङ्गत्वं-अवयवशैथिल्यम्। श्वासकासौ-रोगौ। अतिनिद्रता-निद्राधिक्यम्।

रसोपि श्लेष्मवत्

स०-रसश्च श्लेष्मवत्, रसोपि वृद्धोग्निसादादीन् विदधातीत्यर्थः।
आ० र०- रसस्याह-रसोऽपीति। श्लेषम्वदग्निसादादीन् करोति। अपिशब्दोऽन्यानप्यतिदेशान् सूचयति। तेन रक्तं पित्तवत्, मांसमेदसी श्लेष्मवत्।

रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन्॥८॥
कुष्ठवातास्रपित्तास्रगुल्मोपकुशकामलाः।
व्यङ्गाग्निनाशसम्मोहरक्तत्वङ्नेत्रमूत्रताः॥९॥

स०-रक्तं वृद्धं विसर्पादीन् करोति। उपकुशो नाम दन्तरोगजातिः, उत्तरतन्त्रे (अ. २१।२१) वक्ष्यमाणलक्षणा। मांसं गण्डार्बुदग्रन्थिगण्डोरूदरवृद्धिताः।
आ० र०- रक्तस्याह-रक्तमिति। वीसर्पादयो व्यङ्गान्ताः रोगाः तत्रोपकुशो-दन्तमांसजरोगः। व्यङ्गं-क्षुद्ररोगविशेषः। सम्मोहो-मूर्च्छा। त्वङ्नेत्रमूत्राणां रक्तत्वम्।

कण्ठादिष्वधिमांसं च

स०-मांसं वृद्धं गण्डादीन् रोगान् करोति। गण्डशब्देन गण्डमाला गलगण्डश्च गृहीतौ, आद्यन्तलोपात्। इतरश्च गण्डो गण्डमांसाढ्यात्। गण्डश्चार्बुदं च ग्रन्थिश्च गण्डार्बुदग्रन्थयः। गण्डौ च ऊरू चोदरं च तेषां वृद्धिता। ततो द्वन्द्वः। ताः करोति। वृद्धिता-वृद्धित्वम्। कण्ठादिष्वधिकं मांसं च कुरुते। आदिशब्देन तालुजिह्वादिपरिग्रहः।

आ० र०- मांसस्याह-मांसमिति। गण्डादयो रोगाः। गण्डो-गलगण्डादिः। गण्डयोरूर्वोरुदरे च व्रुद्धता-स्थौल्यम्। कण्ठादिषु-कण्ठतालुजिह्वादिषु। अधिमांसं-मांसस्योपरि मांसम्।

तद्वन्मेदस्तथा श्रमम्॥१०॥

अल्पेपि चेष्टिते श्वासं स्फिक्स्तनोदरलम्बनम्।

स०- मेदोपि वृद्धं गण्डादीन् कुरुते। तथाल्पेपि चेष्टिते श्रमं कुरुते, श्वासं च। तथा, स्फिजोः स्तनयोरुदरस्य च लम्बनं कुरुते।

आ० र०- मेदस आह-तद्वदिति। तद्वत्-मांसवत्। तथा, अल्पेऽपि चेष्टिते श्रमश्वासौ। स्फिगादीनां लम्बनम्। स्फिजौ-कटिप्रोथौ।

अस्थ्यध्यस्थ्यधिदन्तांश्च

स०-अस्थि वृद्धमध्यस्थ्यधिहन्तांश्च कुरुते।

आ० र०- अस्थ्न आह-अस्थीति। अध्यस्थि-अधिकमस्थि। अधिदन्ताः-अधिका दन्ताः।

मज्जा नेत्राङ्गगौरवम्॥११॥

पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात्कृच्छ्राण्यरूंषि च।

स०-मज्जा वृद्धो नेत्रयोरङ्गानां च गौरवं कुर्यात्। कुरुत इति प्रकृते कुर्यादित्युक्तं स्पष्टार्थम्। पर्वसु-अङ्गुल्यादिसन्धिषु, अरूंषि-पिटिकाविशेषान्, कुर्यात्। कीदृशानि ? स्थूलमूलानि,-स्थूलानि मूलानि येषां तानि। तथा, कृच्छ्राणि-कृच्छ्रसाध्यानि।

आ० र०- मज्ज्ञ आह-मज्जेति। अङ्गगौरवेणैवाक्ते नेत्रगौरवे नेत्रग्रहणमतिशयार्थम्। पर्वसु-सन्धिषु। स्थूलमूलानि-मूलप्रदेशे स्थूलानि। कृच्छ्राणी-कष्टसाध्यानि। अरूंषि-व्रणान्।

अतिस्त्रीकामतां वृद्धं शुक्रं शुक्राश्मरीमपि॥१२॥

स०-शुक्रं वृद्धमतिस्त्रीकामतां कुर्यात्, शुक्राश्मरीं च। अपिशब्दाद्बलस्नेहाद्यपि।

आ० र०- शुक्रस्याह-अतीति। अतिस्त्रीकामता-पुनः पुनः स्त्रीसङ्गेच्छा। शुक्राश्मरी-रोगः।

कुक्षावाध्मानमाटोपं गौरवं वेदनां शकृत्।

स०-शकृत्-पुरीषं, वृद्धं कुक्षावाध्मानादीन् कुर्यात्। कुर्यादिति सम्भावनायां लिङ्। आध्मानं-आनाहः। आटोपः-अन्त्रकूजनादि। [गौरवं-गुरुत्वम्, वेदनां च कुक्षौ।]

आ० र०- शकृत आह-कुक्षाविति। कुक्षो-उदरे, आध्मानादीनि। आध्मानं-वातेनोदरपूरणम्। आटोपो-गुडगुडाशब्दः। गौरवं-दुर्वहत्वम्। वेदनां-शूलम्। शकृत्-पुरीषम्।

मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेप्यकृतसंज्ञताम्॥ १३॥

स०-मूत्रं वृद्धं बस्तेर्निस्तोदं-अतिव्यथां कुर्यात्। तथा कृतेपि मूत्रेकृतसंज्ञतां-अकृताभासत्वमिव कुर्यात्।

आ० र०- मूत्रस्याह-मूत्रमिति। बस्तिनिस्तोदो-बस्तिदेशे व्यथा। कृतमपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते।

स्वेदोतिस्वेददौर्गन्ध्यकण्डूः

स०-स्वेदो वृद्धोतिस्वेदादीन् कुर्यात्।

आ० र०- स्वेदस्याह-स्वेद इति। अतिस्वेदः-स्वेदाधिक्यम्। दौर्गन्ध्यं-दुर्गन्धता। कण्डूः-कच्छूः।

एवं च लक्षयेत्।

दूषिकादीनपि मलान् बाहुल्यगुरुतादिभिः॥ १४॥

स०-एवं-अनेन प्रकारेण, दूषिकादीनपि मलान् लक्षयेत्-अनुमिनुयात्। दूषिका-अक्षिमलः। आदिशब्दात् घ्राणकर्णनासामलादीनां ग्रहणम्। कथं लक्षयेत् ? इत्याह-बाहुल्येत्यादि। मलबाहुल्येन तत्स्थानगौरवेण च। आदिग्रहणात्कण्डूक्लेदादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- दूषिकादीनाह-एवं चेति। दूषिका-नेत्रमलः। आदिशब्दात् कर्णमलादयः। एवमिति यथा। स्वाधिक्यस्वाशयगौरवादिभिः पुरीषादयो वृद्धा लक्ष्यन्ते। आदिशब्दात् स्वाशयव्यथादयः।

वृद्धानां वातादीनां लिङ्गान्यभिधाय, क्षीणानां वातादीनां लिङ्गान्याह-

लिङ्गं क्षीणेनिलेङ्गस्य सादोल्पं भाषितेहितम्।
संज्ञामोहस्तथा श्लेष्मवृद्ध्युक्तामयसम्भवः॥१५॥

स०-अनिले क्षीणे-स्वप्रमाणापचिते, वक्ष्यमाणानि लिङ्गानि। वायोस्तु सर्वक्षये देह एव न स्यात्, कस्य तल्लिङ्गं स्यात्। किं पुनस्तल्लिङ्गम् ? इत्याह-अङ्गस्येत्यादि। अङ्गस्य सादः-क्रियास्वसामर्थ्यम्। ईहितं-चेष्टितम्, कायिकं कर्म। भाषितं चेहितं च भाषितेहितम्,-अल्पवचनाल्पचेष्टितत्वं च स्यात्। तथा, संज्ञामोहः-संविदोभावः। तथा, श्लेष्मवृद्धौ य उक्ताः-अग्निसादप्रसेकादयः, तेषामामयानां सम्भवो भवति।

आ० र०- अथ क्षयलक्षणम्। तत्र वायोराह-लिङ्गमिति। अङ्गस्य सादः-श्रान्तत्वमिव। भाषितेहितमल्पम्। भाषितं-वाचिकं कर्म। ईहितं-कायिकम्। संज्ञा-बुद्धिः, तस्या मोहोविवेचनाक्षमत्वम्। श्लेष्मवृद्ध्युक्तमयाः-अग्निसदनादयः।

पित्ते मन्दोनलः शीतं प्रभाहानिः

स०-लिङ्गं क्षीणे इत्यनुवर्तते। पित्ते क्षीणे लिङ्गमेतत्। अग्निर्मन्दः शीतं कान्तिहानिश्च स्यात्।

आ० र०- पित्तस्याह-पित्त इति। मन्दोऽनलः-अग्निमान्द्यम्। शीतं-हिमस्पर्शेनेव दुःखम्। प्रभाहानिः-कान्तिनाशः।

कफे भ्रमः।

श्लेष्माशयानां शून्यत्वं हृद्द्रवः श्लथसन्धिता॥ १६॥

स०-कफे क्षीणे भ्रमो भवति। तथा, श्लेष्माशयानां शून्यत्वं भवति। श्लेष्माशयाः-उरःशिरःसन्ध्याद्याः। [तथा, हृद्द्रावादयः स्युः। हृद्द्रवः-हृदि कम्प इत्यर्थः।]

आ० र०- कफस्याह-कफ इति। भ्रमः-चक्रारूढस्येव। श्लेष्माशयानां-उरःप्रभृतीनाम्। शून्यत्वं-रिक्तत्वम्। हृद्द्रवः-अनुकम्पयेव पीडा हृदयस्य। श्लथसन्धिता-सन्धिशैथिल्यम्।

रसे रौक्ष्यं श्रमः शोषो ग्लानिः शब्दासहिष्णुता।

स०-रसे क्षीणे रौक्ष्यादयः स्युः।

आ० र०- रसस्याह-रस इति। रौक्ष्यं-स्नेहाभावः। श्रमः-श्रान्तत्वम्। शोषो-मुखादीनाम्। ग्लानिः-क्लमः। शब्दासहिष्णुता-शब्दश्रवणद्वेषः।

रक्तेऽम्लशिशिरप्रीतिशिराशैथिल्यरूक्षताः॥ १७॥

स०-रक्ते क्षीणेऽम्लाद्यभिलाषादयः स्युः।

आ० र०- रक्तस्याह-रक्त इति। अम्लशीतयोरभिलाषः। शिराणां शैथिल्यम्। रूक्षता_शरीरस्य।

मांसेऽक्षग्लानिगण्डस्फिक्शुष्कतासन्धिवेदनाः।

स०-मांसे क्षीणेऽक्षग्लानिः, गल्लयोः स्फिजोश्च शुष्कत्वम्, सन्धीनां वेदनाः स्युः, स्फुटन्तीव सन्धय इत्यर्थः।

आ० र०- मांसस्याह-मांस इति। अक्षग्लानिः-इन्द्रियदौर्बल्यम्। गुण्डयोः स्फैजोश्च शुष्कता। सन्धीनां व्यथा।

मेदसि क्षीणे कट्याः प्लीह्नो वृद्धिः कृशाङ्गता॥१८॥

स०-मेदसि क्षीणे कट्याः स्वापः प्लीहवृधिः कृशाङ्गत्वं च।

आ० र०- मेदस आह-मेदसीति। कठ्याः स्वपनंस्पर्शाज्ञत्वम्। प्लीह्नो वृद्धिः। इतरेषामङ्गानां कार्श्यम्।

अस्थ्यस्थितोदः शदनं दन्तकेशनखादिषु।

स०-अस्थ्नि क्षीणेस्थ्नां तोदो भवति। शदनं-शातः, पात इत्यर्थः। केषाम्? दन्तादीनाम्।

आ० र०- अस्थ्न आह-अस्थ्नीति। अस्थितोदः-अस्थ्नां व्यथा। दन्तादीनां शदनं-शातः। आदिशब्दाद्रोमादयः।

अस्थ्नां मज्जनि सौषिर्यं भ्रमस्तिमिरदर्शनम्॥१९॥

स०-मज्जनि क्षीणेस्थ्नां सौषिर्यं भ्रमादिश्च।

आ० र०- मज्ज्ञ आह-अस्थ्नमिति। अस्थ्नां सौषिर्यं सरन्ध्रत्वम्। भ्रमः-चक्रारूढस्येव। तिमिरदर्शनं-सर्वस्यैव वस्तुनस्तमोरूपत्वेनावभासः।

शुक्रे चिरात् प्रसिच्येत शुक्रं शोणितमेव वा।
तोदोत्यर्थं वृषणयोर्मेढ्रं धूमायतीव च॥२०॥

स०-शुक्रे क्षीणे शुक्रं चिरात् प्रसिच्येत, रक्तं वा। प्रसिच्येतेति कर्मकर्तरि। वृषणयोरतिशयेन तोदो-व्यथा स्यात्। मेढ्रं-शिश्नं, धूमायतीव च। धूमायतीति लोहितादेराकृतिगणत्वात् क्विप्, अकृत्सार्वधातुकेत्यादिना दीर्घः।

आ० र०- शुक्रस्याह-शुक्र इति। शुक्रं सम्भोगे चिरात् प्रसिच्येत, शोणितमेव वा। प्रसिच्येत-स्रवेत्। वृषणयोरत्यर्थं वेदना। मेढ्रं धूमायति। लोहितादिक्यषन्तात् परस्मैपदम्।

पुरीषे वायुरन्त्राणि सशब्दो वेष्टयन्निव।
कुक्षौ भ्रमति यात्यूर्ध्वं हृत्पार्श्वे पीडयन् भृशाम्॥२१॥

स०-पुरीषे क्षीणे वायुः कुक्षौ भ्रमति। अन्त्राणि वेष्टयन्निव शब्दं जनयन् यात्यूर्ध्वम्। किं कुर्वन् ? हृत्पार्श्वे भृशं पीडयन्।

आ० र०- पुरीषस्याह-पुरीष इति। अन्त्राणि वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः कुक्षौ भ्रमति, कदाचित् हृदयपार्श्वे पीडयन्नूर्ध्वं याति।

मूत्रेल्पं मूत्रयेत्कृच्छ्राद्विवर्णं सास्रमेव वा।

स०- मूत्रे क्षीणेल्पं मूत्रयेत्, कृच्छ्राद्विवर्णं सरक्तमेव वा।

आ० र०- मूत्रस्याह-मूत्र इति। अल्पं मूत्रं कृच्छ्रान्मूत्रयेत्। तच्च विवर्णं-रक्तमिश्रवर्णाभं, रक्तमिश्रमेव वा। एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्यावर्त्यते। अत एव विवर्णशब्देन तल्लभ्यते।

स्वेदे रोमच्युतिः स्तब्धरोमता स्फुटनं त्वचः॥२२॥

स०-स्वेदे क्षीणे रोम्णां च्युतिः-शातः, रोम्णां च स्तब्धत्वम्। त्वचः-चर्मणः, स्फुटनं-दरणम्।

आ० र०- स्वेदस्याह-स्वेद इति। केषांचिद्रोम्णां च्युतिः, केषांचित् स्तब्धता। त्वचः स्फुटनं-विदारणम्।

इदानीं घ्राणादिमलानामपि सामान्येन क्षयलिङ्गमाह-

मलानामतिसूक्ष्माणां दुर्लक्ष्यं लक्षयेत् क्षयम्।
स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवैः॥२३॥

स०-मलानामतिसूक्ष्माणां-सुस्वल्पानां दूषिकादीनां, दुःखेन बोद्धुं शक्यं-दुर्लक्ष्यम्, क्षयं लक्षयेत्-जानीयात्। कैः ? मलानां स्थानानि-मलायनानि, स्वानि च तानि मलायनानि च-स्वमलायनानि, तेषाम् संशोषतोदशून्यत्वलाघवानि-स्वमलायनसंशोषतोदशून्यत्वलाघवानि, तैः।

आ० र०- दूषिकादीनामाह-मलानामिति। अतिसूक्ष्माणां-अत्यल्पानाम्। अतिसूक्ष्मत्वादेव दुर्लक्ष्यम्। मलायनं-मलमार्गो नेत्रादिः, तस्य संशोषादयः।

एवं व्यासेन दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयावभिधाय समासतोभिधातुमिदमाह-

दोषादीनां यथास्वं च विद्याद्वृद्धिक्षयौ भिषक्।
क्षयेण विपरीतानां गुणानां वर्धनेन च॥२४॥
वृद्धिं मलानां सङ्गाच्च क्षयं चाति विसर्गतः।

स०-दोषधातुमलानां वृद्धिक्षयौ जानीयात्। कथम् ? यथास्वं दोषादीनां गुणेभ्यो विपरीता ये गुणास्तेषां गुणानां क्षयेण वर्धनेन च देहगतेन दोषादीनां यथाक्रमं वृद्धिं क्षयं च विद्यात्। यथा,-वायोर्गुणा रूक्षलघुशीतादयः, तेषां विपरीताः-स्निग्धगुरूष्णादयः, तेषां स्निग्धादीनां देहे यदा क्षयो दृश्यते तदा वायोर्वृद्धिं विद्यात्। यदा तु तेषां स्निग्धादीनां देहे वृद्धिर्दृश्यते तदा वायोः क्षयो ज्ञेयः। एवं स्वबुध्द्या विकल्प्य मलानां धातूनां च वाच्यम्। वृद्धिं मलानामित्यादि। न केवलं मलानां पूर्वोक्तेन प्रकारेण वृद्धिक्षयौ ज्ञेयौ, यावदमुनापि वक्ष्यमाणेन लक्षणेन तेषां वृद्धिक्षयौ ज्ञेयौ, [इति चशब्देन द्योतयति]। एवं स्वबुध्द्या विकल्प्य, मलानां सङ्गात्-

बहिरनिःसरणलक्षणाच्च वृद्धिं विद्यात्। तेषामेव मलानामतिविसर्गात्-अतिप्रवर्तनात् क्षयं विद्यात्।

आ० र०- निदानमाह-दोषादीनामिति। यथास्वं विपरीतानां गुणानां क्षयेण निदानेन दोषादीनां वृद्धिं, वर्धनेन क्षयं, जानीयात्। तौ च रूक्षादीनां गुणानां बहुत्वाल्पत्वाभ्यां क्रमाद्भवतः। तत्र क्षयेणोत्पन्नं क्षय इति। एवं पित्तादिष्वपि। तथा, मलानामप्यतिसङ्गान्निदानाद्दोषादीनां वृद्धिं विद्यात्, अतिविसर्गात् क्षयम्। तत्रातिसङ्गो-यथाकालमशोधनाद्वेगविधारणा-द्विष्टम्भकाहारविहारशीलनाच्च। अतिविसर्गो-अतिशोधनाद्वेगोदीरणात्स्रंसनाहार-विहारसेवनाच्च।

मलोचितत्वाद्देहस्य क्षयो वृद्धेस्तु पीडनः॥२५॥

स०-द्वावपि मलानां वृद्धिक्षयौ पीडाकरौ देहस्य। तत्रापि य एषां क्षयः स वृद्धितोप्यतिशयेन पीडाकरः, अनौचित्यात्। देहिनां हि प्रायेण मलक्षयोनुचितो-अनभ्यस्तः, वृद्धिस्तूचितैवेति न तथा पीडां करोति।

आ० र०- क्षयवृ- पीडाकरत्वे तारतम्यमाह-मलोचितत्वादिति। दोषादीनां वृद्धिर्देहपीडनी। क्षयस्तु ततोऽपि देहपीडनः। कुतः? मलोचितत्वात्। देहो हि मलसात्म्यः। सात्म्यं च बह्वपि नातिबाधते। वक्ष्यति(?)-"सात्मयं ह्याशु बलं धत्ते नातिदोषं च बह्वपि।" इति। गलशब्देन दोषधातुमलानां ग्रहणम्। वक्ष्यति हि (हृ.सू.अ. १९१८६)-"विड्श्लेष्मपित्तादिमलोच्चयानां विक्षेपसंहारकरः स यस्मात्।" इति।

अथ दोषादीनामाश्रयाश्रयिभावं दर्शयति-

तत्रास्थनि स्थितो वायुः, पित्तं तु स्वेदरक्तयोः।
श्लेष्मा शेषेषु, तेनैषामाश्रयाश्रयिणां मिथः॥२६॥
यदेकस्य तदन्यस्य वर्धनक्षपणौषधम्।
अस्थिमारुतयोर्नैवं, प्रायो वृद्धिर्हि तर्पणात्॥२७॥

श्लेष्मणानुगता तस्मात् सङ्क्षयस्तद्विपर्यात्।

वायुनानुगतोस्माच्च वृद्धिक्षयसमुद्भवान्॥२८॥

विकारान् साधयेच्छीघ्रं क्रमाल्लङ्घनबृंहणैः।

स०-तत्र-तेषु वातादिषु मध्ये, अस्थ्नि वायुः स्थितः-आश्रितः। पित्तं तु स्वेदरक्तयोः स्थितम्। श्लेष्मा शेषेषु-रसमांसमेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु स्थितः। यतश्चैवमाश्रयाश्रयिभावोदोपधातूनां, तेन हेतुना, आश्रयाश्रयिणां मिथः-परस्परं, यदेकस्य-आश्रयस्य वर्धनं, तदन्यस्य-आश्रयिणोपि वर्धनम्, यदाश्रयस्य क्षपणं तदाश्रयिणोपि क्षपणम्। ननु, एवमस्थ्नो वाताश्रयस्य यद्वर्धनं तदस्याश्रयिणो वातस्यापि वर्धनं, यदस्य क्षपणं तदपि वातस्य क्षपणं प्राप्नोतीत्यत आह-अस्थीत्यादि। अस्थिमारुतयोर्नैवं वर्धनक्षपणौषधम्, सम्भवतीत्यध्याहार्यम्। हि-यस्मात्, प्रायो-बाहुल्येन, या वृद्धिः-वर्धनं दोषधातूनाम्, सा तर्पणात्-बृंहणाद्भवति। प्रायोग्रहणं वायुपरिहारार्थम्। सा च श्लेष्मणानुगता-अनुबद्धा। यत एवं या वृद्धिः सा सन्तर्पणात्, तस्माद्धेतोर्य एषां दोषादीनां क्षयः स प्रायो-भूयिष्ठम्, अपतर्पणात्-लङ्घनरूपाद्भवति। स च सङ्क्षयो वायुनानुगतः। एवं यदस्थ्नो वर्धनमौषधम्, तत् स्निग्धमधुरादि बृंहणरूपं वातस्य क्षपणम्। यच्च वातस्य वर्धमौषधम्, तत् रूक्षतिक्ताद्यपतर्पणं लङ्घनरूपमस्थ्नः क्षपणम्। तदर्थमेतदुक्तम्-अस्माच्चेत्यादि। यत एवं वृद्धेः सन्तर्पणरूपत्वं क्षयस्यापतर्पणरूपत्वम्, अतो वृद्धिक्षयसम्भवान् विकारान् दोषधातूनां सम्बन्धिनः क्रमाल्लङ्घनबृंहणैः साधयेत्-उपक्रमेत्। कथम्? शीघ्रम्, चिरोत्थिता हि ते दुश्चिकित्स्याः स्युः। वृद्ध्युत्थान् विकारान् लङ्घनैः, क्षयोत्थान् बृंहणैरिति क्रमार्थः।

आ० र०- आ रं-दूष्याणां वृद्धिक्षयहेत्वादिविज्ञानार्थं दोषदूष्ययोराश्रयाश्रयिभावमाह-तत्रेति। तत्र-तेषु दोषादिषु मध्ये। शेषेषु-रसमांसमेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु।

आश्रयायिभावस्य फलमाह तेनेति। तेन-आश्रयाश्रयिभावेन हेतुना। एषां-दोषादीनाम्। आश्रयाश्रयिणां आधाराधेयभावेन स्थितानाम्। यदेकस्य वर्धनक्षपणौषधं तदेवान्यस्य। कथम्? मिथः,-परस्परम्। यदाश्रयस्य तदाश्रयिणः,

यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः। वर्धनं-वृद्दि हेतुः। क्षपणं-क्षयहेतुः। औषधं-वैषम्यनिवर्तकम्, साम्यहेतुरित्यर्थः।

अपवादमाह-अस्थिमारुतयोरिति। अस्थिमारुतयोराश्रयाश्रयिभावेऽप्येवं न ज्ञेयम्। यद्धि वायोर्वर्धनं रूक्षादि, तदस्थ्नः क्षपणम्। यदस्थ्नो वर्धनं स्निग्धादि, तद्वायोः क्षपणम्। अस्थ्नो वृद्धौ लङ्घनमौषधम्। वायोर्वृद्धौ बृंहणम्। अस्थिक्षये बृंहणमौषधम्, वातक्षये लङ्घनमिति।

अथोपशयं विवक्षुश्चिकित्सामाह। चिकित्सैव हि प्रयुज्यमाना उपशय उच्यते। वक्ष्यति हि (हृ.नि.अ. ११६)-"हेतुव्याधिवपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम्। औषधान्नविहाराणामुपयोगं सुखावहम्॥ विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्यमिति स्मृतः।" इति। चिकित्सा च द्विविधा,-बृंहणलङ्घनभेदात्। तत्र बृंहणलङ्घने विभजति-प्रायो वृद्धिरिति। वृद्धिजान् विकारान् लङ्घनेन साधयेत्, क्षयजान् बृंहणेन। कुतोऽयं विभागः? हि-यस्मात्, वृद्धिस्तर्प्रणात्बृंहणाद्भवति। सा च श्लेष्मणाऽनुगता,-यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मा, पित्तादिवृद्धावपि श्लेष्मानुगमोऽस्तीत्यर्थः। तस्मात्सर्वेषु वृद्धिविकारेषु लङ्घनमौषधम्, हेतुविपरीतत्वात् श्लेष्मानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च। तथा, सङ्क्षयस्तद्विपर्ययात्-तपणविपर्ययाल्लङ्घनाद्भवति। स च वायुनाऽनुगतः,-यत्र यत्र क्षयस्तत्र तत्र वायुः, कफादिक्षयेऽपि वायोरनुगमोऽस्तीत्यर्थः। तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधम्, हेतुविपरीतत्वाद्वातानुगमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च।

ननु, एवं वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् लङ्घनैस्तत्क्षयोत्थान् बृंहणैरिति स्यात्। अत इदमाह-

वायोरन्यत्र, तज्जांस्तु तैरेवोत्क्रमयोजितैः॥२९॥

स०-वायुं हित्वा वृद्ध्युत्थान् विकारान् लङ्घनैः, क्षयोत्थान् बृंहणैः साधयेत्। तज्जान्-वायुसम्भवान् विकारान्, पुनस्तैरेव-लङ्घनबृंहणैरुत्क्रमयोजितैरुपक्रमेत्।

यथानिर्दिष्टक्रमाद्विपरीतः क्रमः-उत्क्रमः। यथा,-वातवृद्ध्युत्थान् विकारान् बृंहणैः तत्क्षयोत्थांश्च लङ्घनैरिति।

आ० र०- एतच्च सर्वं वायोरन्यत्र। वयुवृद्धौ तर्पणं न हेतुः, न वा लङ्घनमौषधमित्यर्थः। तर्हि तत्र किम्? इत्यत आह-तज्जानिति। तज्जान्-वायुवृद्धिक्षयजान्। वृद्धिजान् बृंहणेन साधयेत्, क्षयजान् लङ्घनेन, इत्युत्क्रमयोजना। वायुवृद्धिर्लङ्घनात्, क्षयो बृंहणादित्यत एव ज्ञेयम्। प्रायोग्रहणाव्द्यभिचारोऽपि। यथा (सङ्ग्रहे सू.अ.७)-"कफेलङ्घनसाध्येऽपि कर्तरि ज्वरगुल्मयोः। तुल्येऽपि देशकालादौ लङ्घनं न समं मतम्॥" इति।

दोषाणां विशेषचिकित्सेह नोक्ता दोषोपक्रमणीये वक्ष्यमाणत्वात्। रसचिकित्सा च "रसोपि श्लेष्मवत्" इत्युक्तेर्नेह पुनर्निर्दिष्टा। अतो रक्तादीनां चिकित्सामाह-

विशेषाद्रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैः।
मांसवृद्धिभवान् रोगान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः॥३०॥
स्थौल्यकार्श्योपचारेण मेदोजानस्थिसङ्क्षयात्।
जातान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्बस्तिभिस्तथा॥३१॥
विड्वृद्धिजानतीसारक्रियया, विड्क्षयोद्भवान्।
मेषाजमध्यकुल्माषयवमाषद्वयादिभिः॥३२॥
मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहकृच्छ्रचिकित्सया।
व्यायामाभ्यञ्जनस्वेदमद्यैः स्वेदक्षयोद्भवान्॥३३॥

स०-वृद्धिक्षयोपक्रमे एवं स्थितेपि विशेषेण रक्तवृद्ध्युत्थान् रक्तस्रुतिविरेचनैरुपक्रमेत। मांसवृद्धिजान् शस्त्रक्षाराग्निकर्मभिः। मेदोवृद्धिक्षयाभ्यां जातान्-मेदोजानिति मध्यमपदलोपोत्र द्रष्टव्यः। मेदोवृद्धिजान् विकारान् स्थौल्योपचारेण द्विविधोपक्रमणीयोक्त्या स्थौल्यचिकित्सया, मेदःक्षयजान् कार्श्योपचारेणोपाचरेत्। अस्थिक्षयजान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैः, बस्तिभिस्तथा-तथारूपैस्तिक्तसंयुतैरित्यर्थः। ननु, यानि वातकृन्ति द्रव्याणि तान्यस्थिक्षयोद्भवविकाराणां वृद्धिकरणानीति तद्द्रव्योपयोगोत्र न युक्तः, तिक्तस्य वातकृतत्वात्। अत्रोच्यते। यद्द्रव्यं स्निग्धं

शोषणं खरत्वमुत्पादयति तदस्थ्नो वर्धनं युक्तम्, खरस्वभावत्वादस्थ्नाम्। न चैवंविधमेकं द्रव्यमस्ति, यत् स्निग्धं शोषणं च। तस्मात् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैर्बस्तिभिश्च तिक्तसंयुतैश्चेत्युपदिष्टम्। क्षीरघृतस्य तिक्तयुक्तस्य खरस्वभावत्वात्। विड्वृद्धिजान्-पुरीषवृद्धिजान्, अतीसारचिकित्सया साधयेत्। विड्क्षयोद्भवान् मेषाजमध्यादिभिः साधयेत्। मेष-उरभ्रः, अजः-च्छागः, तयोर्मध्यं-अन्तराधिः। कुल्माषः-अर्धस्विन्नो माषादिर्हिङ्गुघृतादिसंस्कृतः। माषद्वयं-माषो राजमाषश्च। आदिशब्देन काकाण्डोलात्मगुप्तादीनां ग्रहणम्। मूत्रवृद्ध्युत्थान् मेहचिकित्सया, मूत्रक्षयोत्थान् मूत्रकृच्छ्रचिकित्सया, स्वेदक्षयजान् व्याधीन् व्यायामादिभिः साधयेत्।

आ० र०- अथ केषांचिद्विशेषः। तत्र रक्तवृद्धिजानाहविशेषादिति। रक्तस्रुतिः-शिराव्यधादिः।

मांसवृद्धिजानाह-मांसवृद्धिभवानिति।

मेदोजानाह-स्थौल्येति। मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचारेण-द्विविधोपक्रमणीया-ध्यायोक्तेन। मेदःक्षयनान् कार्श्योपचारेण।

अथिक्षयजानाह-अस्थिसङ्क्षयादिति। तथेति तिक्तसंयुतैः। तथा च खारणादिः-"पञ्चकर्माणि सर्पींषि सतिक्ता बस्तयस्तथा। पयः" इति। न चैवं तिक्तसंयुतैरिति बस्तीनामेव विशेषणं वक्तुं युक्तम्, "बस्तयः क्षीरसर्पींषि तिक्तकोपहिताश्च ये।" इति चरकवचनात् (सू.अ. २८।२४)।

विड्वृद्धिजानाह-विड्वृद्धिजानिति। अतीसारक्रियया अतीसारचिकित्सितेन।

विड्क्षयजानाह-विड्क्षयोद्भवानिति। मेषाजयोर्मध्यं-अन्तराधिः। माषद्वयं-माषो राजमाषश्च। आदिशब्दान्मत्स्यमांसादयः।

मूत्रवृद्धिक्षयजानाह-मूत्रेति। मूत्रवृद्धिजान् प्रमेहचिकित्सया। मूत्रक्षयजान् कृच्छ्रचिकित्सया।

स्वेदक्षयजानाह-व्यायामेति।

स्वस्थानस्थस्य कायाग्नेरंशा धातुषु संश्रिताः।
तेषां सादातिदीप्तिभ्यां धातुवृद्धिक्षयोद्भवः॥३४॥

पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधम्।

स०-स्वस्थानं कायाग्नेः-पक्कामाशययोर्मध्यम्। यथा च वक्ष्यति (हृ. सू. अ. १२।१०)-"पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्कामाशयमध्यगम्।" इत्यादि यावत् "पाचकं नाम तत् स्मृतम्।" इति। तत्र पक्कामाशयमध्ये तिष्ठतीति स्वस्थानस्थः, तस्यैवंविधस्य कायाग्नेः-जाठरानलस्य, अंशाः-भागाः, धातुषु-रसादिषु संश्रिताः। तेषां-अग्न्यंशानाम्, सादेन-मान्द्येन, धातूनां वृद्ध्युद्भवः। तथा तेषामंशानामतिदीप्त्या-अतितैक्ष्ण्यात्, धातुक्षयोद्भवः। पूर्वो-रसाख्यो, धातुर्वृद्धो भूत्वा परं-रक्ताख्यं, धातुं वृद्धं कुर्यात्। पूर्वश्च क्षीणो धातुः परं धातुं तद्विधं-क्षीणमेव कुर्यात्।

आ० र०- धातुजानामुपक्रमान्तरमाह-स्वस्थानस्थस्येति। स्वस्थानस्थत्य-ग्रहणीस्थस्य। कायाग्नेः-अन्नपक्तुः। अंशाः-क्षुद्राणि रूपान्तराणि। धातुषु-धात्वाशयेषु, सर्वधात्वग्नय इत्यर्थः। तेषां सादेन-मान्द्येन धातुवृद्धयुद्भवः, अतिदीप्त्या धातुक्षयश्च। धातुवृद्धौ मान्द्योपक्रमः, धातुक्षये तैक्ष्ण्योपक्रमः कार्यं इत्यर्थः। तथा, पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात्, क्षीणः क्षीणम्। परधातोर्वृद्धौ पुर्वस्य क्षयः कार्यः, क्षये व्रुद्धिरित्यर्थः। इत्युपशयप्रकरणम्।

दोषा दुष्टा रसैर्धातून् दूषयन्त्युभये मलान्॥ ३५॥
अधो द्वे, सप्त शिरसि, खानि स्वेदवहानि च।
मला मलायनानि स्युर्यथास्वं तेष्वतो गदाः॥ ३६॥

स०-दोषा दुष्टा रसैः-मधुरादिभिर्मिथ्यायोगातियोगसेवितैः कुपिताः, धातून् दूषयन्ति। उभये-दोषा धातवश्च, मलान् दूषयन्ति। मला मलायनानि दूषयन्तीति सम्बन्धः। तथा च मुनिः (च. सू. अ. ७।४२)-"मलायनानि बाध्यन्ते दुष्टैर्मात्राधिकैर्मलैः।" इति। कानि मलायनानि ? इत्याह-अधो द्वे इत्यादि। अधो द्वे-गुदमेढ्राख्ये, सप्त शिरसि खानि-द्वे अक्षिणी द्वौ कर्णौ द्वौ नासापुटावास्यं चेति, तथा स्वेदवहानि-रोमकूपाख्यानि छिद्राणि सर्वशरीरगतानि, मलायनानि स्युः। अतो-दूषणात्कारणात, तेषु-मलायनेषु दुष्टेषु, यथास्वं गदाः-रोगाः स्युः। यो यस्य स्वो-यथास्वम्।

आ० र०- वृद्धिक्षयविकारसम्प्राप्तिमाह-दोषा दुष्टा इति। रसैः-मधुरादिभिः, दुष्टा दोषाः-वातादयो,धातून्-रसादीन्, दूषयन्ति। रसग्रहणं वीर्यादीनामुपलक्षणम्। उभये-दोषा धातवश्च, मलान्-पुरीषादीन्, दूषयन्ति। ते मला मलायनानि-स्रोतांसि, दूषयन्ति। कानि पुनस्तानि? अधो द्वे-गुह्यं गुदश्च। सप्त शिरसि-कर्णौ नेत्रे नासिके मुखं च। स्वेदवहानि खानि-रोमकूपाः, तेषामसङ्ख्यत्वात्सङ्ख्यानुक्तिः। अतो-दुष्टेरनन्तरम्, तेषु-दुष्टेषु दोषधातुमलमलायनेषु, गदाः स्युः। कथम्? यथास्वम्, -स्वस्थानानतिक्रमेण। स्थानविभाग उक्तः सङ्ग्रहे (सू.अ. १९)- "वक्ष्यन्ते वातजास्तत्र निदाने वातरोगिके। पित्तं त्वचि स्थितं कुर्याद्विस्फोटकमसूरिकाः॥ रक्ते विसर्पं दाहं च मांसे मांल्पाककोथनम्। सदाहान् मेदसि ग्रन्थीन् स्वेदात्युद्वमनं तृषम्॥ अस्थ्नि दाहं भृशं मज्ज्ञि हारिद्रनखनेत्रताम्। पूति पीताषभासं च शुक्रं शुक्रसमाश्रितम्॥ शिरागतं क्रोधनतां प्रलापं स्नायुगं तृषम्। कोष्ठगं मदतृट्दाहान् व्यापिनोऽन्यांश्च यक्ष्मणः। श्लेष्मा त्वचि स्थितः कुर्यात्स्तम्भंश्वेतावभासताम्। पाण्ड्वामयं शोणितगो मांससंस्थोऽर्बुदापची॥ आर्द्रचर्मावनद्धाभगात्रतां चातिगौरवम्। मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धत्वमस्थिगः॥ मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं शुक्रस्थः शुक्रसञ्चयम्। विबन्धं गौरवं चाति शिरास्थः स्तब्धगात्रताम्॥ स्नायुगः सन्धिशून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिम्। अतोचकाविपाकौ च तांस्तांश्च कफजान् गदान्॥ विण्मूत्रयोः साश्रययोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते। उपतापोपघातौ च स्वाश्रयेन्द्रियगैर्मलैः॥" इति।

दोषधातुमलानां समविषमावस्था गदिता। ओजसस्तु निरूपयन्नाह-

ओजस्तु तेजो धातूनां शुक्रान्तानां परं स्मृतम्।
हृदयस्थमपि व्यापि देहस्थितिनिबन्धनम्॥ ३७॥
स्निग्धं सोमात्मकं शुद्धमीषल्लोहितपीतकम्।
यन्नाशे नियतं नाशो यस्मिंस्तिष्ठति तिष्ठति॥ ३८॥
निष्पद्यन्ते यतो भावा विविधा देहसंश्रयाः।

स०-रसादीनां धातूनां शुक्रान्तानां यत्परं-उत्कृष्टं, तेजस्तदोजः स्मृतम्, [न तु शुक्रस्यैव मलः।] तथा,हृदयस्थमपि व्यापि। सकलशरीरव्यापिनस्तस्य षड्बिन्दुकस्य विशेषेण हृदयं स्थानम्। तथा, देहस्य स्थितिर्देहस्थितिस्तस्या निबन्धनं-जीविताधिष्ठानमित्यर्थः। अन्ये त्वाहुः, परशब्देनैतत् द्योतयति,-अन्यदप्योजोस्ति न तद्धातूनां शुक्रान्तानां तेजः, श्लेष्माख्यमिति। तथा चोक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. १९)-"तेजो यत्सर्वधातूनामोजस्तत् परमुच्यते। मृदु सोमात्मकं शुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्॥" इत्यादि। यन्नाशे-यस्यौजसोभावे, नियतं-निश्चितं, प्राणिनो नाशः-अभावः। यस्मिन्नोजसि तिष्ठति-विद्यमाने, तिष्ठति-प्राणिति, देहिति शेषः। यतो-यस्मात्, भावाः-पदार्थाः, निष्पद्यन्ते-जायन्ते। किम्भूताः ? विविधाः-अनेकप्रकाराः। तथा, देहः संश्रयो येषां ते देहसंश्रयाः। लक्षणमोजसो मुनिनाभ्यधायि (च. सू. अ. १७।७४)- "हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं स्निग्धमीषत्सपीतकम्। ओजः शरीरे सङ्ख्यातं तन्नाशे ना विनश्यति॥" इत्यादि।

आ० र०- अथौजोविज्ञानम्, तस्यापि मलत्वात्। वक्ष्यति हि (हृ.शा.अ. ३।६३)-"कफः पित्तं मलाः खेषु प्रस्वेदो नखरोम च। स्नेहोऽक्षित्वग्विशामोगो धातूनां क्रमशो मलाः॥" इति। यत्तुक्तं सङ्ग्रहे (शा. अ. ६)-"शुक्रस्य शर ओजः। अत्यन्तश्हुद्दतया चास्मिन् मलत्वाभावः। अन्ये पुनरत एव तस्य नेच्छन्ति पाकम्।" इति। तन्नरशरीरचरशुक्रविषयम्। यत्तु सम्भोगादङ्गनागर्भाशयगतमार्तवेनैकत्र लोलीभूतं जीवाधिष्ठितं शुक्रं, तस्य पाकाद्रसादिवन्मलसारौ स्तः। तत्र मल ओजः, सारो गर्भः। वक्ष्यति हि (हृ. शा.अ. ३।६३)- "रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च। अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजायते॥" इति। मलत्वं च गर्भापेक्षया, रसाद्यपेक्षया तु सातत्वमेवेति। अत एवाह चरकः (सू.अ. ३०।९, सङ्ग्रहे च सू.अ.अ १९)-"यत्सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भारसाद्रसः। संवर्तमानं हृदयं समाविशति यत्पुरा॥ यच्छरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः।" इति। न चैवमोजोनेकत्वं वाच्यम्। यदेव हि शुक्रमलरूपमोजः, तदेव गर्भहृदयमनुप्रविष्टमष्टबिन्दुप्रमाणमार्तवानुविद्धत्वादीषद्रक्तपीतं जीवानिविद्धं जीवशोणिअमुच्यते। उक्तं च तन्त्रान्तरे-"प्राणाश्रयस्यौजसोऽष्टौ बिन्दवो हृदयाश्रिताः।" इति। तथा चरकोऽपि (सू.अ. १७।७४)-"हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकम्। ओजः शरीरे व्याख्यातं तन्नाशान्म्रियते नरः॥" इति। तदेवाहाररसेन समानगुणत्वादाप्यायितमर्धाञ्जलिपरिमाणं सर्वदेहव्यापि रसात्मकमुच्यते। यद्वक्ष्यति

(हृ.शा.अ. ३।१८)-"दशमूलशिरा हृत्स्थास्ताः सर्वं सर्वतो वपुः। रसात्मकं वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टितम्॥' इति। खारणादिरप्याह-"रसधातोः परं धाम पच्यमानात्प्रसीदति। सौम्यस्वभावं रक्ताग्रे यत्तदोजः प्रकीर्तितम्॥" इति। तदेव सर्वान् धातूननुप्रविष्टं तेषां प्रभावातिशयमादधानं तत्तेज उच्यते। यदाह सुश्रुतः (सू.अ. १५।२३)-"रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत्परंतेजः तदोजस्तद्बलमित्युच्यते।" इति। तदेव पुनः पाकाच्चामीकरमिवापेतोपाधिमलमत्यन्तं शुक्रसार उच्यते। तस्माच्छुक्रमलरूपं मूलभुतमेवाज इति स्थितम्। यत्तूक्तं चरकेणा (सू.अ. १७।११५)-"प्राकृतस्तु बलं श्लेष्मा विकृतो मल उच्यते। स चैवोजः स्मृतः काये" इति। तदोजो हेतुत्वात् श्लेष्मण ओजस्त्वम्, आयुर्घृतमितिवत्। एतेनैतदुपपन्नम्, "धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते। श्लेष्मणि प्राकृते वैद्येरोजःशब्दः प्रकीर्तितः॥" इति। ओजसो मलत्वेऽपि पृथक्कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम्। प्राधान्ये हेतुमाह-ओजस्त्विति। ओजः पुनः परं-प्रधानं स्मृतम्। तद्धि शुक्रान्तानां धातूनां परं तेजः। शुक्रान्तानां ग्रहणं सर्वधातुप्राप्त्यर्थम्। तथा, हृदयस्थम्। न केवलं तत्स्थं व्याप्यपि। देहस्थितिनिबन्धन, -देहस्य स्थितयो-नानावस्थाः, तासां निबन्धनं-कारणम्।

कारणत्वमेव विवृणोति-यन्नाश इति।

ओजः क्षीयेत कोपक्षुद्ध्यानशोकश्रमादिभिः॥३९॥
विभेति दुर्बलोभीक्ष्णं ध्यायति व्यथितेन्द्रियः।
दुःच्छायो दुर्मना रूक्षो भवेत्क्षामश्च तत्क्षये॥४०॥
जीवनीयौषधक्षीररसाद्यास्तत्र भेषजम्।

स०-ओजः कोपादिभिः क्षीयेत। तत्क्षये-तस्यौजसः क्षये, बिभेति दुर्बल इत्यादिलक्षणम्। जीवनीयौषधाद्यास्तत्र भेषजम्। जीवनीयौषधानि-जीवन्त्यादीनि दश जीवनसंज्ञानि (हृ. सू. अ. १५।८) तथान्यानि यानि मधुराणि क्षीरादीनि द्रव्याणि। क्षीरस्य जीवनीयत्वेनैव ग्रहणे सिद्धे पृथक्पाठोतिशयार्थः, अतिशयेनात्र क्षीरमौषधमिति। रसो-मांसरसः। आदि (द्य)-ग्रहणेन काकाण्डोलात्मगुप्ताघृतादिपरिग्रहः।

आ० र०- क्षयहेतूनाह-ओजः क्षीयेतेति। क्षुत्-बुभुक्षा। ध्यानं-चिन्ता। आदिशब्दात्-भ्रमोन्त्रासकटुरूक्षभोजनादयः।

ओजःक्षयं लक्षयति-बिभेतीति। बिभेति-त्रस्यति। दुर्बलो-हीनबलो भवति। अभीक्ष्णं-पुनःपुनरकस्मात्। ध्यायति-चिन्तयति। व्यथितेन्द्रियः-हृदयादिस्थानेषु व्याथावान्। दुःच्छायो-मलिनकान्तिः। दुर्मनाः-गतोत्साहः। रूक्षो-निस्नेहाङ्गः। क्षामः-कृशाङ्गः।

क्षयौषधभङ्ग्या वृद्धिहेतूनाह-जीवनीयेति। जीवनीयाः-जीवन्त्यादयः। रसो-मांसरसः। आदि(द्य) शब्देन शर्करादयः।

ओजोवृद्धौ हि देहस्य तुष्टिपुष्टिबलोदयः॥४१॥

स०-ओजोविवृद्धौ सत्यां देहस्य तुष्टिः-प्रहर्षः, पुष्टिः-वृद्धिः, बलं-सामर्थ्यम्, एषामुदयः-सम्यग्वृद्धिर्भवति।

आ० र०- ओजोवृद्धिं लक्षयति-ओजोवृद्धाविति। तुष्टिः सन्तोषः। पुष्टिः-स्थाल्यम्। बलोदयः-शक्त्युत्कर्शः। ओजोवृद्धेस्तुष्ट्यादिहेतुत्वान्न वातादिवृद्धिकारकारित्वम्। व्रुद्धमपि यदा त्वोजो व्यापद्यते स्वस्थानाद्विस्त्रंसते वा, तदा वातादिवद्धिकारकारित्वम्। तथा च सुश्रुतः (सू. अ. १५।३०)-"त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्त्रम्सनक्षयाः।" इति। बलं-ओजः।

इदानीं सङ्क्षेपण वृद्धिक्षयभेषजं कथयन्नाह-

यदन्नं द्वेष्टि यदपि प्रार्थयेताविरोधि तु।
तत्तत्त्यजन् समश्नंश्च तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत्॥४२॥

स०-यदन्नं पुरुषो द्वेष्टि-नाभिनन्दति, यदप्यन्नं प्रार्थयेत, तत्तदन्नं द्विष्टं त्यजन्-परिहरन्, इष्टमन्नं समश्नन्-भक्षयन्, दोषाणां सम्बन्धिनौ वृद्धिक्षयौ तौ तौ-यौ यस्य दोषस्यात्मीयौ वृद्धिक्षयौ, तौ तौ जयेत्। ननु, किमविशेषेणैतत् प्रार्थितमश्नन् दोषक्षयं जयेत् ? नेत्याह-अविरोधि तु। तुरवधारणे। अविरोध्येव। तत्तथाविधमन्नमश्नन् दोषाणां क्षयं जयेत्, न तु विरोध्यन्नमश्नन्।

आ० र०- वृद्धिक्षयौ ज्ञात्वा यदनुष्ठेयं तत्सङ्क्षेपेणाह-यदन्नमिति। यद्यदन्नं द्वेष्टि तत्तत्त्यजन् तथा यद्यात्प्रार्थयेत तत्तत्समश्नन् तौ तौ वृद्धिक्षयौ जयेत्। किं तत्सर्वम्? नेत्याह-अविरोधि त्विति। यत्प्रार्थयेत् तच्चेदविरोधि-अपथ्यं न भवति, तत्समश्नीयादिइयर्थः। तच्छब्देऽपि वीप्साकरणात् यच्छब्देऽपि वीप्सा ज्ञेया।

ननु, द्वेष्यान्नत्यागेनेष्टान्नभक्षणेन [च] कुतो होतोर्दोषाणां वृद्धिक्षयौ जयेत्? इत्याह-

कुर्वते हि रुचिं दोषा विपरीतसमानयोः।
वृद्धाः क्षीणाश्च भूयिष्ठं लक्षयन्त्यबुधास्तु न॥४३॥

स०-हि-यस्मात्, दोषाः-वातादयो, विपरीतसमानयोः रुचिं कुर्वन्ति। किम्भूताः सन्तः ? वृद्धाः क्षीणाश्च, यथाक्रमम्। वृद्धाः-प्रमाणाधिकाः सन्तः, स्वगुणेभ्यो यद्विपरीतगुणमन्नं तेषां क्षपणहेतुः, तद्विषयां रुचिं-प्रीतिमुत्पादयन्ति। भूयिष्ठं-बाहुल्येन। क्षीणाः-स्वप्रमाणापचिताः सन्तो, यत्स्वसमानगुणमाहारजातं तेषां वर्धनहेतुः, तद्विषयां प्रीतिमुत्पादयन्ति। यथा,-वातो वृद्धः स्निग्धाम्लमधुरमन्नमभिलषति। श्लेष्मा वृद्धो रूक्षोष्णकटुतिक्तकषायमन्नमभिलषति। वातः क्षीणो रूक्षकषायाद्यन्नमभिलषति। पित्तं क्षीणमम्ललवणकटुकमन्नमभिलषति। श्लेष्मा क्षीणः स्निग्धमधुराम्ललवणमन्नमभिलषति। भूयिष्ठमित्यनेन प्रायिकत्वमस्या व्यवस्थाया दर्शयति। तेन दोषगतिवैचित्र्यादन्यथापि क्वचिद्भवति। यथा,-कस्यचिन्नरस्य वातोपि क्षीणः स्निग्धमधुराद्यन्नमभिलषति, पित्तमपि वृद्धमम्ललवणाद्यन्नमभिलषति, श्लेष्मापि वृद्धो मधुराम्लाद्यन्नमभिलषतीति व्यभिचारात्। अत एवाबुधाः-अपण्डिताः, न लक्षयन्ति-न विदन्ति, यथा-किमय दोषः क्षीण उत वृद्ध इति।

आ० र०- न च यथारुच्युपचारस्यानुचितत्वमाशङ्कनीयमित्याह-कुर्वते हीति। हि-यस्मात्, वृद्धा दोषाः विपरीते रुचिं कुर्वते, क्षीणाः समाने। चकाराद्वृद्धा दोषाः समाने द्वेषं कुर्वते, क्षीणास्तु विपरीते, इत्यपि ज्ञेयम्। अयमर्थः,-यदा वायोर्वृद्धिस्तदा तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां रुचिस्तत्समानानां रूक्षादिगुणानां द्वेष उत्पद्यते, अत इष्टसेवनाद्विष्टत्यागाद्वायोर्वृद्धिं जयेत्। यदा तु वायोः क्षयस्तदा तत्समानानां रूक्षादिगुणानां रुचिस्तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां द्वेष उत्पद्यते, अत इष्टसेवनाद्विष्टत्यागाद्वायोः क्षयं जयेत्। एवं पित्तादिष्वपि। दोषशब्दो दोषधातुमलानामुपलक्षणम्। भूयिष्ठं-प्रायेण, कदाचिदन्यथाऽपि रुचिद्वेषौ भवतः। यथा वक्ष्यति (हृ.नि.अ. १६१३०) सामे वायौ-"कटुरूक्षाभिलाषेण तद्विधोपशयेन च।" इति। एवं सत्यप्येतादृशीं स्थितिमबुधा न लक्षयन्ति। एतेन बुद्धिमता भिषजा परीक्ष्यायमुपचारः कार्यः। मन्दबुद्धीनां तु यथोपदेशमित्युक्तं भवति। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ. १५)-"यथोक्तनुसरणमेव तु श्रेयो मन्दबुद्धेः।" इति।

न चानेनैव लक्षणेन वृद्धाः क्षीणाश्च लक्षणीयाः। किं तर्हि ? अन्यदपि लक्षणमस्तीत्याह-

यथाबलं यथास्वं च दोषा वृद्धा वितन्वते।
रूपाणि, जहति क्षीणाः, समाः स्वं कर्म कुर्वते॥४४॥

स०-यथाबलं-बलानतिक्रमेण, यथास्वं च-यद्यदात्मीयं यथा, रूपाणि-गुणकर्मलक्षणानि, दोषा वृद्धा वितन्वते-विस्तारयन्ति। क्षीणाश्च बलानतिक्रमेण यथास्वं रूपाणि जहति-त्यजन्ति। यथा,-वायुर्वृद्धो रौक्ष्यशैत्यपारुष्यस्रंसव्यासादीनि विस्तारयति। क्षीणस्तु वायुः पूर्वोक्तानि रौक्ष्यादीनि जहाति, अत एव न व्यञ्जयति।

अथ समा दोषाः किं विदधति ? इत्याह-समा इत्यादि। यदा न वृद्धा न च क्षीणाः-समा दोषाः,-स्वप्रमाणस्थाः, तदा स्वं कर्म-उत्साहोच्छ्वासादिकं यथोक्तं कुर्वते। तल्लक्षणत्ते लक्षणीयाः। तदेवं वृद्धक्षीणसमा दोषा वेद्याः।

आ० र०- उक्तयो रुचिद्वेषयोरुपपत्तिमाह-यथाबलमिति। वृद्धा दोषा रूपाणि-रौक्ष्यादीनि, वितन्वते-विशेषेण प्रकटयन्ति। तान्येव क्षीणा जहति-न्यूनानि दर्शयन्तीत्वर्थः। यथाबलं-

वृद्धा अधिकानि, वृद्धतरा अधिकतराणि, वृद्धतमा अधिकतमानीत्यर्थः। एवं क्षीणेष्वपि। यथास्वं-वायू राक्ष्यादीनि, पित्तमौष्ण्यादीनि, श्लेष्मा स्नेहादीनीत्यर्थः। एतदुक्तं भवति, -शरीरे यो यो गुणोऽधिको भवति तस्य तस्य द्वेष उत्पद्यते, यो यो हीनस्तस्य तस्य रुचिः। वायो वृद्धे रूक्षादयः शरीरे अधिका भवन्ति, ततस्तेषां द्वेष उत्पद्यते, क्षीणेऽत एव हीनाः, अतस्तेषां रुचिः। एवं पित्तादिष्वपि।

समेषु पुनर्दोषेष्वपूर्वौ रुचिद्वेषौ नोत्पद्येते इत्याह-समाः स्वमिति। स्वशब्देन जातिवयोदेशकालानुरूपं शारीरं कर्मोच्यते, न दोषकर्म। तस्य यथास्वमित्यनेनैव लब्धत्वात्। तस्माज्जात्यादिवशाद्यस्य यथा रुचिद्वेषौ तस्य तथैवानुवर्तयन्ति समा दोषाः, नान्यथा कुर्वन्तीत्यर्थः।

क्षीणा दोषाः क्षीणत्वादेवाकिञ्चित्करत्वात् कदाचित्पीडां नोत्पादयन्त्येव, इति विचिन्त्याल्पमतयो वैद्याः क्षीणदोषवर्धनार्थं कदाचिदनादरं कुर्युरित्याह-

य एव देहस्य समा विवृद्ध्यै
त एव दोषा विषमा वधाय।
यस्मादतस्ते हितचर्ययैव
क्षयाद्विवृद्धेरिव रक्षणीयाः॥४५॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसुनूश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने दोषादिविज्ञानीयो नामैकादशोध्यायः॥११॥

स०-य एव दोषाः समाः सन्तो देहस्य विवृद्ध्यै-वर्धनाय भवन्ति, त एव दोषा विषमाः-स्वप्रमाणादधिका हीना वा सन्तो, वधाय-देहविघाताय स्युः। यस्मादेवं ततस्ते दोषा हितचर्ययैव क्षयात्-हीनत्वाद्रक्षणीयाः। कुत इव ? विवृद्धेरिव। यथा विवृद्धेः-विशेषेण वर्धनात्ते रक्ष्यन्ते, तथा क्षयादपि रक्षणीया इति। उपजातिवृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने दोषादिविज्ञानीयाध्याय एकादशः समाप्तः॥ ११ ॥

आ० र०- दोषवैषम्यानुत्पादने यत्नं विधत्ते-य एव देहस्येति। हितचर्यया-पथ्याभ्यामाहारविहाराभ्याम्, चरतेर्गतिभक्षणार्थत्वात्। एवशब्देन हितचर्याया अयोगः, अहितचर्यायाश्च योगो व्यवच्छिद्यते।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
दोषादीनां प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ ११ ॥

****

द्वादशोध्यायः।

दोषादिविज्ञानीयादनन्तरं दोषभेदीयाध्यायारम्भः। यतो दोषभेदमन्तरेण दोषविज्ञानं सम्यङ्नोक्तं स्यात्। पूर्वस्मिन्नध्याये बहुवक्तव्यत्वाद्दोषभेदो नोक्त इत्याह-

अथातो दोषभेदीयाध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-दोषाणां भेदो-दोषभेदः, स्थाननामविभागादिभिः। तस्मै हितो दोषभेदीयः। शेषं पूर्ववत्।

आ० र०- दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीतेअथेति। यतः पूर्वाध्याये दोषभेदज्ञानार्थमयमध्यायः। अत एवायं दोषभेदीयः। तद्भेदश्च स्थानकर्मावस्थाहेत्वाकृतिसाधनसंयोगभेदद्भवति। तत्र श्तानतो यथा-पक्काशयस्थोगं वायुः कटिस्थोयम्। कमतो यथा,-श्वासोच्छ्वा सप्रवतकोयं विण्मूत्रप्रवर्तकोयम्।अवस्थातो यथा,-चितोयं प्रकुपितोयम्। हेतुतो यथा,-सिथ्यायोगप्रकुपितोयम्, अतियोगप्रकुपितोयम्। आकृतितो यथा,-स्त्रंसलक्षणोयं व्यासलक्षणोयम्। साधनतो यथा,-स्निग्धो पशयोयम्,उष्णोपशयोयम्। संयोगतो यथा,-पित्तयुक्तोयं श्लेष्मयुक्तोयमिति। एवं पित्तादिष्वपि।

पक्काशयकटीसक्थिश्रोत्रास्थिस्पर्शनेन्द्रियम्।
स्थानं वातस्य, तत्रापि पक्काधानं विशेषतः॥१॥

स०-पक्वाशयादि वातस्य स्थानम्। तत्रापि षड्विधे स्थाने विशेषेण पक्वाधानं स्यात्। अन्नं पक्वमाधीयते-स्थाप्यतेस्मिन्निति पक्वाधानं,-पक्वाशयः। अत एव वाते बस्तिरुपक्रमः प्रधान उक्तः, मूलापकर्षणात्। सकलशरीरव्यापित्वेप्येषामिदं विशेषेणोक्तम्। तथा च प्रागध्यगीष्ट (हृ. सू. अ. १।७)-"ते व्यापिनोपि हृन्नाभ्योः" इति। विचित्रगतित्वाच्चैषां वक्ष्यमाणप्राणादिभेदेन पृथक् स्थानकर्मनिर्देशः।

आ० र०- तत्रादौ स्थानतो भेदः। स्थानं द्विधा,-सामान्यं विशिष्टं च। तत्रादौ सामान्यम्। तत्र वायोः स्थानमाह-प्वकाशयेति। पव्काशयो-नाभेरधः पव्कान्नस्थानम्। कटी-श्रोणिः। सक्थि-व~क्षणाद्यङ्गुष्ठान्तम्। श्रोत्रंकर्णः। स्पर्शनेन्द्रियं-त्वक्। तत्र-तेषु स्थानेषु मध्ये, प्व्काधानं-पव्काशयो, विशेषतः स्थानम्।

नाभिरामाशयः स्वेदो लसीका रुधिरं रसः।
दृक् स्पर्शनं च पित्तस्य, नाभिरत्र विशेषतः॥२॥

स०-पित्तस्य नाभ्यादीनि स्थानानि। लसीका-जलसदृशी। दृक्-चक्षुः। स्पर्शनं-त्वक्। ननु, स्पर्शनेन्द्रियं वायोः स्थानमुद्दिष्टम्। तदेव कथं पित्तस्यापि स्यात्। ब्रूमः। वातसखित्वादग्नेः। वातसखो ह्यग्निः, पित्तं च वह्निरिति वचनात्। तस्मादुभयोरप्येतद्युक्तं स्थानम्। विशेषत इति। अत्र-एषु स्थानेषु मध्ये, पित्तस्य विशेषेण नाभिः स्थानम्।

आ० र०- पित्तस्याह-नाभिरिति। आमाशयो-नाभेरूर्ध्वपव्कान्नस्थानम्। "लसीका-स्याग्रसमलो जलप्रायस्त्वगाश्रवः"। दृक्-चक्षुः। स्पर्शनं-त्वक्। अत्र-एषु स्थानेषुमध्ये, नाभिर्विशेषतः श्थानम्।

उरःकण्ठशिरःक्लोमपर्वाण्यामाशयो रसः।
मेदो घ्राणं च जिह्वा च कफस्य, सुतरामुरः॥३॥

स०-कफस्योरः प्रभृतीनि जिह्वान्तानि स्थानानि। सुतरां-सुष्ठु स्थानमुरो-वक्षः।

आ० र०- कफस्याह-उर इति। उरो-वक्षः। क्लोमौदवाहिस्त्रोतोमूलम्, हृद्दक्षिणतो मांसग्रन्थिः। पर्वाणिसन्धयः। घ्राणं-नासा। एषु मध्ये उरो विशेषतः स्थानम्।

अथ प्रत्येकमेतेषां दोषाणां विशिष्टस्थानाश्रयेण क्रियाभेदात् पञ्च पञ्च भेदानाह-

प्राणादिभेदात्पञ्चात्मा वायुः

स०-वायुरेक एव चलनस्वभावः सन् प्राणादिभिः-प्राणोदानव्यानसमानापानैः, भेदात्-विशेषात्, पञ्चात्मा-पञ्चस्वभावः। यथैकोपि देवदत्तो यां यां क्रियां करोति तदनुरूपामेव संज्ञां लावकपाचकादिकां लभते, तद्वद्वातादयः।

आ० र०- अथ विशिष्टस्थानं कर्म च, सामान्यकर्मण उत्साहादेः पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात्। तत्र वायोर्विशेषमाहप्राणादिभेदादिति। प्राणादयः-प्राणोदानव्यानसमानापानाः। पञ्चात्मा-पञ्चविशेषः।

प्राणोत्र मूर्धगः।

उरःकण्ठचरो बुद्धिहृदयेन्द्रियचित्तधृक्॥४॥

ष्ठीवनक्षवथूद्गारनिःश्वासान्नप्रवेशकृत्।

स०-अत्र-एषु मध्ये, प्राणो वायुर्मूर्धगः-शिरसि स्थितः, उरः कण्ठं च चरति। तथा, बुद्ध्यादीनां धारकः। तथा, ष्ठीवनादिक्रियः। ष्ठीवनं - मुखस्रावोद्गारः। ष्ठीवनमिति "ष्ठीवेर्ल्युटि ष्ठीविसिव्योर्दीर्घश्च" इति पृषोदरादिपाठाद्दीर्घः।

आ० र०- प्राणस्य स्थानकर्माण्याह-प्राणोत्रेति। प्रणस्यमूर्धावस्थितिस्थानम्। उरः कण्ठश्च विचरणस्थानम्। बुद्धयादिधारणं ष्ठीवनादिकरणं च कर्म। हृद्यं-मनोधिष्ठानम्। चित्तं-मनः। इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि।

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलांश्चरेत्॥५॥

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोर्जाबलवर्णस्मृतिक्रियः।

स०-उदानस्य प्रधानमुरः स्थानम्, नासादींश्च चरति। वाक्प्रवृत्त्यादिक्रियः। प्रयत्नः-कार्येषु पदार्थग्रहणादिषूद्यमः।

आ० र०- उदानस्य स्थानकर्माण्याह-उरः स्थानमिति। उदानस्योरोवस्थितिस्थानम्। नासादि विचरणस्थानम्। वाक्प्रवृतादिकं कर्म। प्रयत्नः-उत्साहः। ऊर्जा-प्राणनम्।

व्यानो हृदि स्थितः कृत्स्नदेहचारी महाजवः॥६॥
गत्यपक्षेपणोत्क्षेपनिमेषोन्मेषणादिकाः।
प्रायः सर्वाः क्रियास्तस्मिन् प्रतिबद्धाः शरीरिणाम्॥७॥

स०-व्यानो हृदये स्थितः प्राधान्येन कृत्स्ने-सर्वस्मिन्, शरीरे चरति। तथा, महाजवः-शीघ्रगतिः, प्राणाद्यपेक्षया। तथा, गत्यादिकाः क्रियाः प्रायः सर्वदेहिनां तस्मिन्-व्याने, प्रतिबद्धाः-तदायत्ताः। गतिः-चङ्क्रमणम्। अपक्षेपणं-अङ्गस्योर्ध्वनयनम्। उत्क्षेपः - अङ्गस्योर्ध्वनयनम्। निमेषः-अक्ष्णोर्निमीलनम्। उन्मेषः-तयोर्विकासः। आदिग्रहणेन जृम्भणान्नास्वादनविशोधनादिपरिग्रहः।

आ० र०- व्यानस्याह-व्यान इति। व्यानस्य हृदयमवस्थितिस्थानम्। सर्वशरीरं विचरणस्थानम्। गयादयः सकलाः क्रियाः कर्म। अपक्षेपणं-अङ्गस्याधोनयनम्। उत्क्षेपणं-ऊध्वनयनम्। तस्मिन्प्रतिबद्धाः-तदेकनिष्पाद्याः। महाजवः-प्राणादिभ्यो वेगवान्।

समानोग्निसमीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः।
अन्नं गृह्णाति पचति विवेचयति मुञ्चति॥८॥

स०-समानो वायुरग्निसमीपस्थः। सामान्योक्तावपि प्राधान्यात्पाचकोग्निर्गृह्यते। अत एवाह-कोष्ठे चरति सर्वत इत्यादि। सर्वस्मिन् कोष्ठे चरति। स चान्नं गृह्णाति-अपक्वमामाशये धारयतीत्यर्थः। पचति-अग्निसन्धुक्षणाद्भक्तकार इव। विवेचयति-संहतमन्नं पाकाय विभजते। मुञ्चति-शकृन्मूत्रादिरूपमधः।

आ० र०- समानस्याह-समान इति। समानस्याग्निसमीपमवस्थितिस्थानम्। सर्वकोष्ठो विरणस्थानम्। अन्नस्य ग्रहणं, गृहीत्वा पाचनं, पक्त्वा सारकिट्टदिवेचनं, विविच्य किट्टावमोचनं च कर्म। अग्निसमीपं अग्निस्थानस्य ग्रहण्याख्यस्य अग्न्यनवरुद्धोवकाशः।

अपानोपानगः श्रोणिबस्तिमेढ्रोरुगोचरः।
शुक्रार्तवशकृन्मूत्रगर्भनिष्क्रमणक्रियः॥९॥

स०-अपानो वायुरपानं प्राधान्येनाश्रितः, श्रोण्यादिचरः, शुक्रादिनिष्क्रमणक्रियः। इति वातभेदाः पञ्च।

आ० र०- अपानस्याह-अपान इति। अपानस्यापानगुदमवस्थितिस्थानम्। श्रोण्यादि विचरणस्थानम्। शुक्रादिनिष्क्रमणं कर्म। बस्तिः-मूत्राशयः। मेढ्रं-मूत्रमार्गः। गोचरो-विचरणविषयः।

पञ्च पित्तभेदानाह-

पित्तं पञ्चात्मकम्

स०-पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकभेदाः पञ्च पित्तस्य।

आ० र०- पित्ताविशेषानाह-[इत्तमिति। पाचकरञ्जकसाधकालोचकभ्राजकभेदात् पञ्चधा पित्तम्।

तत्र पक्वामाशयमध्यगम्।
पञ्चभूतात्मकत्वेपि यत्तैजसगुणोदयात्॥१०॥
त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम्।
पचत्यन्नं विभजते सारकिट्टौ पृथक् तथा॥११॥
तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम्।
करोति बलदानेन पाचकं नाम तत्स्मृतम्॥१२॥

स०-तत्र-तेषु पञ्चसु मध्ये, पक्वामाशययोर्मध्यस्थं यत्पित्तं तथा पञ्चभूतात्मकत्वेपि सति यत्तैजसगुणोदयात्-आग्नेयगुणोत्कर्षात्, क्षपितसोमगुणत्वेन त्यक्तद्रवत्वं-सञ्जातकाठिन्यम्, तथा सहकारिकारणैः पाचनक्रियां प्रति सव्यापारैर्वाय्वादिभिरनुग्रहादुपकारात् यतः पाकदाहादिक्रिययानलशब्दितं-अग्निशब्दवाच्यं यत्पित्तं तत्पाचकमुच्यते। तच्चान्नं पचति। सारकिट्टौ पृथग् विभजते-विभागीकरोति। किट्टशब्दस्य लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति पुंस्त्वम्। तत्रस्थमेव-पक्वामाशयमध्यगमेव, शेषाणां-रञ्जकादीनां धातुस्थानां च, अनुग्रहं-उपकारं करोति। बलदानेन-सामर्थ्याधानेन, स्वस्थानस्थमेव तेषूपकुरुत इत्यर्थः।

आ० र०- पाचकस्य स्थानकमाण्याह-तत्रेति। पाचकस्याव्कामाशयमध्यं-ग्रहण्याख्यं स्थानम्। अन्नस्य पचनं, त्त्वा सारकिट्टविभागो, रञ्चकादिचतुष्टयानुग्रहश्च कर्म। कीदृशं तत् ? यत्पञ्चभुतआत्मकत्वे सत्यापि तेजोभूतगुणाधिक्यात्यक्तद्रवत्वम्। तथा, पाकादीनामग्निकार्याणां करनादनलसंज्ञयोक्तम्। एतेन पाचकापेक्षया अग्निपित्तयोरभेदः, रजकाद्यपेक्षया भेद इति मतद्वयं व्यवस्थापितम्। तत्रस्थंस्वस्थानस्थम्।

आमाशयाश्रयं पित्तं रञ्जकं रसरञ्जनात्।

स०-यत्त्वामाशयस्थं पित्तं तद्रसाख्यधातो रञ्जनात्रागनिष्पादनात्, रञ्जकमुच्यते।

आ० र०- रञ्चकस्याह-आमाशयाश्रयमिति। रञ्चकत्यामाशयः स्थानम्। रसरञ्चनं कर्म।

बुद्धिमेधाभिमानाद्यैरभिप्रेतार्थसाधनात्॥ १२॥
साधकं हृद्गतं पित्तं

स०-यत्तु हृद्गतं-हृदयस्थं पित्तं तद्बुद्ध्यादिभिः करणभूतैरभिप्रेतस्यार्थस्य बाह्यग्रहणस्मरणादिरूपेण साधनात् साधकमुच्यते। वर्तमानकाले या मनोर्थसंशयस्य निश्चयं कर्तुं तदर्थाध्यवसायोपारूढा सा-बुद्धिः। बुद्धिविशेषो-मेधा।

आ० र०- साधकस्याह-बुद्धीति। साधकस्य हृदयं स्थानम्। बुद्धयादिद्वारेणाभीष्टार्थसाधनं कर्म। अभिमानः-अहङ्कारः।

रूपालोचनतः स्मृतम्।

दृक्स्थमालोचकं

स०-दृष्टिस्थं पित्तं रूपालोचनात् (नतः)-अन्तस्तारकयोः स्थितं तदायत्तरूपग्रहणशक्तित्वात्, आलोचकमुच्यते।

आ० र०- आलोचकास्याह-रूपालोचनत इति। आलोचकस्य दृक्-दृष्टिः स्थानम्। रूपालोचनं कर्म।

त्वक्स्थं भ्राजकं भ्राजनात्त्वचः॥१४॥

स०-त्वचो भ्राजनात्-दीपनात्, भ्राजकं नाम पित्तम्। एतच्च पित्तमभ्यङ्गलेपपरिषेकादीन् पाचयति।

आ० र०- भ्राजकस्याह-त्वक्स्थमिति। भ्राजकस्य त्वक्स्थानम्। त्वचो भ्राजनं-प्रकाशनं, कर्म। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १०)-" पदभ्यङ्गपरिषेकालेपादीन् पाचयति " इत्युक्तम्।

श्लेष्मा तु पञ्चधा

स०-श्लेष्मा तु पञ्चधा,-पञ्चप्रकारः।

आ० र०- श्लेष्मविशेषानाह-श्लेष्मेति। अवलम्बकक्लेदकबोधकतर्पकश्लेषकभेदात् पञ्चाधा शेष्मा।

तदेव पञ्चप्रकारत्वमाह-

उरःस्थः स त्रिकस्य स्ववीर्यतः।

हृदयस्यान्नवीर्याच्च तत्स्थ एवाम्बुकर्मणा॥१५॥

कफधाम्नां च शेषाणां यत्करोत्यवलम्बनम्।

अतोवलम्बकः श्लेष्मा।

स०-सः-श्लेष्मा, उरसि तिष्ठतीत्युरःस्थः, त्रिकस्य-पृष्ठाधा(ध)राख्यस्य, स्ववीर्यतः-स्वप्रभावात्, यत्-यस्मात्, अवलम्बनं करोति-स्वकर्मणि तस्य सामर्थ्यमुत्पादयति। हृदयस्यान्नवीर्यात्-अन्नवीर्येणाभ्यवहृतादन्नाद्रसरूपतापरिणतात् तद्वीर्येण-तद्बलेनावलम्बनं करोति। चशब्दात् स्ववीर्येणापि हृदयस्यावलम्बनं करोति। किन्त्वन्नवीर्यादतिशयेन यथावलम्बनं हृदयस्य करोति न तथा स्ववीर्यतः। यतोन्नरसः पूर्वं हृदि स्थितिं कृत्वा ततो व्यानविक्षिप्तः सर्वं शरीरं याति, तस्माद्विशेषेण हृदयस्यान्नवीर्यादवलम्बनं युक्तम्। आगमोपि- "हृदयं मनसः स्थानमोजसाश्चिन्तितस्य च। मांसपेशीचयो रक्तपद्माकारमधोमुखम्॥ योगिनो यत्र पश्यन्ति सम्यग् ज्योतिः समाहिताः। रसो यः स्वच्छतां यातः स तत्रैवावतिष्ठते॥ ततो व्यानेन विक्षिप्तः कृत्स्नं देहः प्रपद्यते।" इति। तथा, तत्स्थ एव-उरःस्थ एव, एष श्लेष्मा शेषाणां कफस्थानानामम्बुकर्मणा-क्लेदसंश्लेषादिलक्षणेन जलव्यापारेण, अवलम्बनं करोति। अतः-अस्माद्यथोक्ताद्धेतोः, अवलम्बकः श्लेष्मेत्युच्यते।

आ० र०- अवलम्बकस्य स्थानकर्माण्याह-उरःस्थ इति। अवलम्बकस्य उरः स्थानम्। त्रिकाद्यवलम्बनं कर्म। त्रिकस्यपृष्ठाधारस्य, स्ववीर्यतः-आत्मप्रभावेण, अवलम्बनं करोति। हृदयस्यान्नवीर्यात्, चकारास्र्ववीर्याच्च। हृदयावलम्बनेन्नवीर्यं सहकारि, "आत्मवीर्याण अन्नरससहितेन" इति सुश्रुतवचनात् (सू.अ. २११।४)। तत्स्थ एव शेषाणां-कण्ठादीनाम्, कफधाम्नां-कफस्थानानाम्, अम्बुकर्मणा-जलव्यापारेण क्लेदनतर्पणपूरणादिना, अवलम्बनं करोति। केचित्तु बाहुग्रीवास्थित्रयसङ्घातं त्रिकमाहुः। तदसत्। त्रिकशब्दस्य पृष्ठवंशाधर एव रूढत्वात्। रूढिस्तुयोगाद्बलीयसी। आसन्नत्वं चाप्रयोजकम्, दवीयसामपि कफाधाम्नामवलम्बनोक्तेः।

यस्त्वामाशयसंस्थितः॥ १६॥

क्लेदकः सोन्नसङ्घातक्लेदनात्

स०-यः पुनः श्लेष्मा आमाशये स्थितः, स क्लेदक इत्युच्यते। कुतः ? अन्नसङ्घातक्लेदनात्कारणात्।

आ० र०- क्लेदकस्याह-यस्त्वति। क्लेदकस्यामाशयः स्थानम्। अन्नसङ्घातक्लेदनं कर्म।

रसबोधनात्।

बोधको रसनास्थायी

स०-रसनास्थायी-जिह्वास्थो, बोधक इत्युच्यते, रसबोधनात् कारणात्।

आ० र०- बोधकस्याह-रसबोधनादिति। बोधकस्य रसना-जिह्वेन्द्रियं स्थाणम्। रसबोधनं कर्म।

शिरःसंस्थोक्षतर्पणात्॥ १७॥

तर्पकः

स०-शिरःस्थस्तर्पक इत्युच्यते, अक्षतर्पणाद्धेतोः।

आ० र०- तर्पकस्याह-शिरः संस्थ इति। तर्पकस्य शिरःस्थानम्। इन्द्रियतर्पणं कर्म।

सन्धिसंश्लेषाच्छ्लेषकः सन्धिषु स्थितः।

स०-सन्धिषु स्थितः श्लेष्मा श्लेषक इत्युच्यते, सन्धिसंश्लेषात् कारणात्।

आ० र०- श्लेषकस्याह-सन्धिसंश्लेषादिति। श्लेषकस्यसन्धयः स्थानम्। सन्धिसंश्लेषणं कर्म।

एवं दोषाणां स्थानान्युक्त्वोपसंहरन्नाह-

इति प्रायेण दोषाणां स्थानान्यविकृतात्मनाम्॥ १८॥

व्यापिनामपि जानीयात्कर्माणि च पृथक्पृथक्।

स०-प्रायेण-बाहुल्येन, दोषाणामविकृतात्मनां-अप्रच्युतस्वभावानाम्, इति-उक्तप्रकाराणि, स्थानानि व्यापिनामपि-सकलशरीरचराणामपि, जानीयात्। वैद्य इति शेषः। तथा, कर्माणि पृथक्पृथक्-प्रत्येकं कृत्वा, जानीयात्।

आ० र- प्रकरणार्थमुपसंहरति-इति प्रायेणेति। प्रायेण-बाहुल्येन, यद्यपि सर्वशरीरव्यापिनस्तथाप्येषु स्थानेष्वतिशयेन तीष्ठन्तीत्यर्थः। अविकृतामनां-अप्रच्युतस्वभावानाम्, विकृतात्मनां तु न स्थाननियमः। इति स्थानकर्मप्रकरम्।

विकृतिरेषां वृद्धिः क्षयश्च। वृद्धिरपि द्विविधा,-चयप्रकोपभेदेन। दोषादिविज्ञानीये सामान्येन वृद्धिक्षयलक्षणमुक्तम्। सम्प्रति चयप्रकोपरूपं वृद्धिनिदानं सङ्क्षेपेण सूचयन्नाह-

उष्णेन युक्ता रूक्षाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम्॥१९॥
शीतेन कोपमुष्णेन शमं स्निग्धादयो गुणाः।

स०-उष्णेन गुणेन विरुद्धेनोपहिता रूक्षादयः-प्रथमाध्यायोक्ताः (श्लो.११) षड्वातगुणाः, वायोश्चयं कुर्वन्ति, न कोपमुष्णस्य विरुद्धत्वात्। त एव च रूक्षादयः शीतगुणोपहितास्तत्सदृशत्वाद्वायोः कोपं कुर्वन्ति। उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयो गुणा वायोः शमं कुर्वन्ति, विपरीतत्वात्।

आ० र०- अथावस्था। सा च द्वेधा,-साम्यं वैषम्यं च। वैषम्यं द्वेधा,क्षयोवृद्धिर्द्वेधा,-चयपकोपभेदेन। चयप्रकोपक्षयसाम्यभेदाञ्चतस्त्रोवस्थाः। तत्र क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य साम्यरूपत्वा प्रशमहेतूनां प्रमादातियोगे पुनः क्षयरूपत्वात् , क्षयहेतूनामपि प्रशमहेतूनां प्रमादातियोगे पुनः क्षयरूपत्वात्, क्षयहेतूनामपि प्रशमशब्दत्वाच्च। तत्र चयादिनिदानम्। तत्र वायोराह- उष्णेनेति। उष्णेन गुणेन युक्ताः कोपम्। उष्णेन युक्ताः स्निन्धाः रमं कुर्वते।

शीतेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्चयं पित्तस्य कुर्वते॥२०॥
उष्णेन कोपं, मन्दाद्याः शमं शीतोपसंहिताः।

स०-एवं पित्तस्य शीतेन गुणेन युक्तास्तीक्ष्णादयो गुणाश्चयं कुर्वन्ति। त एव तीक्ष्णादयो गुणा उष्णेन सहिताः कोपं कुर्वन्ति। मन्दादयो गुणाः शीतगुणयुक्ताः शमं कुर्वन्ति, विपरीतत्वात्।
आ० र०- पित्तस्याह-शीतेनेति गुणेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याः पित्तस्य चयं कुर्वते, त एव उष्णेन युक्ताः कोपम्। शीतेन युक्ताः मन्दाद्याः शमं कुर्वते।

शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वते श्लेष्मणश्चयम्॥२१॥
उष्णेन कोपं, तेनैव गुणा रूक्षादयः शमम्।

स०-शीतगुणोपहिताः स्निग्धादयः कफस्य चयं कुर्वते। उष्णेन युक्तास्त एव स्निग्धादयः कफस्य कोपं कुर्वते। तेनैव-उष्णेन, युक्ता रूक्षादयः कफस्य च शमं कुर्वन्ति। कफस्य हि शीतगुणेन सदृशेनापि स्निग्धादिगुणयुक्तेन स्त्यानत्वाच्चयः स्यात्। विपरीतेनोष्णेन विलयनात् कोपः। स एवोष्णो यदा रूक्षादियुक्तो भवति तदा विपरीतत्वात् शमो भवति।
आ० र०- कफस्याह-शीतेनेति। शीतनयुक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य चयं कुर्वते, त एवोष्णेन युक्ताः कोपम्। तेन-उष्णेन सहिता रूक्षादयो गुणाः शमं कुर्वते।

इदानीं चयादीनां लक्षणान्याह-

चयो वृद्धिः स्वधाम्न्येव प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु॥२२॥
विपरीतगुणेच्छा च

स०-स्वधाम्नीये स्थाने दोषस्य या वृद्धिः स चय उच्यते। चितस्य दोषस्य लिङ्गमाह-प्रद्वेष इत्यादि। यदा हि वातश्चितो भवति तदा रूक्षादिषु तद्गुणसामान्येषु प्रद्वेषः स्यात्। तद्विपरीतगुणेषु स्निग्धादिष्वभिलाषः स्यात्। एवं कफपित्तयोश्चितयोर्व्याख्येयम्। ननु, "प्रद्वेषो वृद्धिहेतुषु" इत्येकमेव लक्षणं दोषचयसत्तानुमापकं कर्तुं न्याय्यम्। यदि वा "विपरीतगुणेच्छा च" इत्येतत्। किं द्वयोरूपादानेन? अत्रोच्यते। कदाचिदचितोपि दोषो वाताख्यः स्वप्रमाणस्थः क्षीणो वा यस्य स वातवृद्धिहेतून् रूक्षादीन्न द्वेष्टि, अपि तु तानिच्छति, सात्म्यवशात्। यथा,-

गर्भिणी स्त्री दोहदवशात्। तदेवं व्यभिचारदर्शनात्। प्रदोषो वृद्धिहेतुषु" "विपरीतगुणेच्छा च" इति द्वयमपि कर्तव्यम्। तेन यदा तुल्यकालं पुरुषस्य वातसमानगुणेषु तद्वृद्धिहेतुषु प्रद्वेषो जायते, वातगुणप्रतिपक्षेषु तत्क्षपणहेतुषु चाभिलाषः, तदा सम्यक् निश्चीयते वातस्योपचितिः, इति द्वयमप्येतदुक्तम्।

आ० र०- अथ चयादिलक्षणम्। तत्र चयं लक्षयतिचयो वृद्धिरिति। दोषस्य वृद्धिः-चयः। सा च प्रथमं स्वधाव्येव भवति। यावानेवाशयः सञ्चारवता दोषेण व्यात्प्स्तावानेव निःसञ्चारेण व्याप्यते, स च संहतिरूपत्वात् सञ्चयाख्यः। यदा सर्व एवाशयो व्याप्यते तदा वृद्धिहेतुषु-समानगुणेषु प्रद्वेष उत्पाशयं प्रविशति तदा विपरीतगुणेषु, चकारात्समानगुणेषु द्वेषश्च। स प्रसररूपत्वात् प्रसराख्यः।

कोपस्तून्मार्गगामिता।
लिङ्गानां दर्शनं स्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भवः॥२३॥
स्वस्थानस्थस्य समता विकारासम्भवः शमः।

स०-उन्मार्गगामिता-स्वस्थानं त्यक्त्वा दोषस्य यत् पुनर्मार्गान्तरगमनम्, स कोप इत्युच्यते। कोपस्य तु लिङ्गमाह-लिङ्गानां स्वेषां यथायथं दर्शनं-उद्भवः। वातादीनां कुपितानां यानि लिङ्गानि दोषादिविज्ञानीयेभिहितानि वातव्याधिनिदाने च वक्ष्यन्ते, तेषां लक्षणानामुपलब्धिः, [वैद्येनातुरेण च। यत्तत् कोपस्य लिङ्गम्। तथा, अस्वास्थ्यं-उत्पित्सुरोगेच्छया सामान्येन देहमनोभिभूतत्वम्। तथा, रोगस्य-ज्वरादेः, सम्भवो-जन्म। ननु, "लिङ्गानां दर्शनं स्वेषाम्" "अस्वास्थ्यम्" "रोगसम्भवः" इति किं त्रितयमुद्दिष्टम्? एकेनैव दोषकोपावगमादेकमेवोपदेष्टुं युक्तम्। नैवम्। व्यभिचारदर्शनात्। तथा हि वक्ष्यति पाण्डुरोगचिकित्सिते (श्लो. ४६)-"रूक्षशीतगुरुस्वादुव्यायामबलनिग्रहैः। कफसम्मूर्च्छितो वायुर्यदा पित्तं बहिः क्षिपेत्॥" इत्यारभ्य यावत् "पित्ते शाखासमाश्रिते।" इति। तदेवमेषः कामलाख्यो रोगः पित्तलिङ्गदर्शनादपि न पित्तस्य कोपमनुपयाति। अत एव पित्तप्रकोपकरं भृशाम्लतीक्ष्णकटुकादि चिकित्सितमत्र निर्दिष्टम्। अस्वास्थ्यमित्येतदपि न दोषकोपस्य निश्चितं लिङ्गम्। तथा हि-मानसेनापि भयशोकादिनास्वास्थ्यं दृश्यते। तथा, आगन्तवोपि रोगा

दोषकोपमन्तरेणैवोत्पद्यमाना दृश्यन्ते। तस्माद्रोगसम्भवादपि दोषकोपोयमनिश्चितः। तदेवं लक्षणत्रितयेनैवानेन दोषकोपो निश्चेतुं शक्यत इति त्रितयमप्येतद्वक्तव्यम्।

आ० र०- कोपं लक्षयति- कोपस्त्विति। उन्मार्गगामिता-स्वमार्गादन्येन मार्गेण गमनम्,-कोपः। तत्र यदा प्रथमं स्थानिनमभिभूय अन्यस्थानव्याप्तिस्तदा स्वेषां लिङ्गानां-रौक्ष्यादीनां दर्शनम्, स समन्तादन्यस्थानाश्रयणात् स्थानसंश्रयाख्यः। ततो विकुर्वाणो ज्वरादिरूपेणाभिव्यज्यते तदा अस्वास्थ्यं-प्रकृत्यन्यथात्वम्, स रोगरूपेणाभिव्यक्तत्वात् व्यक्त्याख्यः। ततस्तमेव रोगमवस्थान्तराण्यनुभवन्ननुबन्धाति तदा रोगसम्भवः। सम्भवं-दीर्घकालानुवर्तनमिति यावत्। सोवस्थाभेदरूपत्वात् भेदाख्यः। एताश्च षडवस्थाः सुश्रुतेन स्पष्टमुक्ताः (सू. अ. २११३६)-"सञ्चयं चप्रकोपं चप्रसरं स्थानसंश्रयम्। व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेद्भिषक्॥" तत्प्रयोजनं च " सञ्चयेपहृता दोषा लभन्ते नोत्तरा गतीः। ते तूत्तरासु गतिषु भवन्ति बलवत्तराः।" इति।

प्रशमं लक्षयति-स्वस्थानस्थस्येति। स्वस्थानस्थत्वं समत्वमविकृतत्वं चेति मिलितं प्रशमलक्षणम्। रसवर्णस्पर्शाद्यन्यत्वं-विकारः।

स्वस्थानस्थस्येत्यादि। स्वस्थानं-यथोद्दिष्टं पक्वाशयादि। स्वस्थानावस्थितस्यैव वातादिदोषस्य या समता-स्वप्रमाणत्वम्, विकारस्य-रोगस्य, असम्भवः-अनुत्पत्तिः, स शम उच्यते।]

[इदानीं वातादीनां चयप्रकोपप्रशमा यस्मिन् काले जायन्ते तं दर्शयन्नाह-]

चयप्रकोपप्रशमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु॥ २४॥
वर्षादिषु तु पित्तस्य, श्लेष्मणः शिशिरादिषु।

स०-वातस्य ग्रीष्मादिषु त्रिषु यथासङ्ख्यं चयप्रकोपप्रशमा जायन्ते। ग्रीष्मे वायोश्चयः, वर्षासु प्रकोपः, शरदि प्रशम इति। एवमग्रेपि योज्यम्। वर्षादिष्वित्यादि। अत्रापि त्रिष्विति वर्तते।

वर्शाशरद्धेमन्तेषु त्रिषु पित्तस्य चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति। तथा, शिशिरादिषु त्रिषु-शिशिरवसन्तग्रीष्मेषु, श्लेष्मणश्चयप्रकोपप्रशमा भवन्ति।

आ० र०- चयादीनां कालमाह-चयप्रकोपप्रशमा इति। वायोर्ग्रीष्मे चयः, वर्षासु प्रकोपः, शरदि प्रशमः। पित्तस्य तु वर्षासु चयः, शरदि प्रशमः। पित्तस्य तु वर्षासु चयः, शरदि प्रकोपः हेमन्ते प्रशमः। श्लेष्मणः शिशिरे चयः, वसन्ते प्रकोपः, ग्रीष्मे प्रशमः। नतु, मरुतो ग्रीष्मे चयो नयुक्तः, यतस्तस्मिन्काले लघुरूक्षा ओषधयो भवन्ति। तथा, वर्षासु पित्तचयो न युक्तः जलानामोषदीनां चाम्लपाकत्वात्। तथा, श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्तः, तदा ह्नाप ओषधयश्च स्निग्धा भवन्ति कालश्च शीतः। इति कोप एवोपपन्नः। इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह।

ननु मरुतो ग्रीष्मे चयो न युक्तः, यतस्तस्मिन्काले लघुरूक्षा ओषधयो भवन्ति। तथा, वर्षासु पित्तचयो न युक्तः, जलानामोषधीनां चाम्लपाकत्वात्। तथा, श्लेष्मणः शिशिरे चयो न युक्तः, तदा ह्याप ओषधयश्च स्निग्धा भवन्ति कालश्च शीतः। इति कोप एवोपपन्नः। इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह-

चीयते लघुरूक्षाभिरोषधीभिः समीरणः॥२५॥
तद्विधस्तद्विधे देहे कालस्यौष्ण्यान्न कुप्यति।
अद्भिरम्लविपाकाभिरोषधीभिश्च तादृशम्॥२६॥
पित्तं याति चयं कोपं न तु कालस्य शैत्यतः।
चीयते स्निग्धशीताभिरुदकौषधिभिः कफः॥२७॥
तुल्येपि काले देहे च स्कन्नत्वान्न प्रकुप्यति।

स०-ग्रीष्मकाले वातो लघुरूक्षाभिरोषधीभिर्देहे चादानकालस्वाभाव्यात्तद्विधे-लघुरूक्षे, तद्विधो-लघुरूक्षः, समीरण इति समानगुणत्वात् पवनस्य कोपः प्राप्तः, स निषिध्यते "कालस्यौष्ण्यात्" इत्यनेन निषिध्यते।

आ० र०- कालनियमे युक्तिमाह-चीयत इति। ग्रीष्म आहारस्य देहस्य च लघुरूक्षत्वे करोति। आभ्यांम्लघुरूक्षो वायुश्चीयते, न तु कुप्याति, उष्णेन प्रतिबद्धत्वात्। वर्षाकाल

आहारस्याम्लविपाकत्वं करोति। तेनाम्लविपाकं पित्तं चियते, न तु किप्याति, शीतेन प्रतिबद्धत्वात्। शिशिर आहारस्य देहस्य च स्निग्धशीतत्वे करोति। ताभ्यां स्निग्धशीतः कफश्चीयते, न तु कुप्यति, शीतेन घृतवद्घनीभुतत्वात्।

इति कालस्वभावोयमाहारादिवशात्पुनः॥२८॥
चयादीन् यान्ति सद्योपि दोषाः कालेपि वा न तु।

स०-इति-पूर्वोक्तः, अयं-वाय्वादिचयादिः, कालस्य स्वभावः। आहारादिवशात्-अन्नपानसामर्थ्यात्, पुनर्दोषाः सद्योपि-तत्क्षणादेव कालमनपेक्ष्यैव, चयादीन्-चयप्रकोपप्रशमान् यान्ति। तस्मादेव चाहारादिवशात् यथास्वं चयादिकालेपि वा दोषा न तु चयादीन् यान्ति। तस्मात् कालादाहारादीनां प्राधान्यमित्यर्थः।आहारादीत्यत्रादिशब्देन रसायनवाजीकरणवमनविरेचनादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- कालादाहारादीनां बलवत्वमाह-इतीति। आदिषब्देन विहारो देशश्च। सद्योपि-स्वकालं विनापि,यान्ति। स्वकालेपि न यान्ति।

एवं दोषाणां चयादीन् प्रदर्श्य, व्याप्तिनिवृत्तिवैचित्र्यं कोपजं दर्शयितुमाह-

व्याप्नोति सहसा देहमापादतलमस्तकम्॥२९॥
निवर्तते तु कुपितो मलोल्पाल्पं जलौघवत्।

स०-मलः कुपितः सहसा-शीघ्रमेव, आपादतलमस्तकं व्याप्नोति,-पादतलादारभ्य यावन्मस्तकमित्यर्थः। आङ्मर्यादाभिविध्योर्बिभक्त्यर्थेव्ययीभावः। निवर्तते पुनरल्पाल्पं-स्तोकं स्तोकमिति। जलौघवत्-यथा गिरिनद्यादीनां जलपूरः समविषमं सहसैव व्याप्नोति, निवर्तते तु स्तोकं स्तोकमिति।

आ० र०- प्रकोपप्रशमयोः क्षिप्रचिरनिष्पाद्यत्वामाहव्यान्पोतीति। सहसा-वेगेन। मलो-दोषः। अल्पाल्पं चिरेण। जलौघवत्-नदीपूरवत्। स हि्ह वेगेन वर्धते चिरेण ह्रसते।

ननु, प्रतिरोगं निदानलक्षणचिकित्सितमानन्त्याद्वक्तुमशक्यम्। तच्चाविदन्न कश्चिदत्र तथा यत्नं कुर्यादित्याशङ्क्याह-

नानारूपैरसङ्ख्येयैर्विकारैः कुपिता मलाः॥३०॥
तापयन्ति तनुं तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनम्।
शक्यं नैकैकशो वक्तुमतः सामान्यमुच्यते॥३१॥

स०-यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् यस्मादिति लभ्यते। यस्मान्नानारूपैः-अनेकप्रकारैः, असङ्ख्येयैः-गणनां समतीतैः, विकारैः-ज्वरादिभिः, मला-वातपित्तश्लेष्माणः, कुपितास्तनुं-देहं, तापयन्ति-दुःखयन्ति। तस्मात्तद्धेत्वाकृतिसाधनं शक्यं नैकैकशो वक्तुं-अयमस्य विकारस्य हेतुरियमाकृतिरिदं लक्षणमिदमस्य साधनं-चिकित्सितमिति। अतः सामान्यमुच्यते।

आ० र०- तद्विशेषाणां निःशेषं निरूपथितुमशक्यत्वात्सामान्यं वाच्यम्। तदेवाह-नानारूपैरिति। विकाराणामसङ्ख्यत्वं प्रतिविकारं च रूपाणाम्। अतस्तदेत्वादि प्रकृतिविकारं वक्तुमशक्यम्, साधारणं तूष्यते।

अत्रैव हेत्वन्तरमाह-

दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम्।
यथा पक्षी परिपतन् सर्वतः सर्वमप्यहः॥३२॥
छायामत्येति नात्मीयां यथा वा कृत्स्नमप्यदः।
विकारजातं विविधं त्रीन् गुणान्नातिवर्तते॥३३॥
तथा स्वधातुवैषम्यनिमित्तमपि सर्वदा।
विकारजातं त्रीन्दोषाण्

स०-सर्वेषां रोगाणां यस्माद्दोषा एवैककारणम्। एकं-प्रधानं च तत्कारणं-निमित्तमेककारणम्। यदि वा सर्वेषां रोगाणां दोषा एकं-तुल्यं कारणम्, समानं कारणमित्यर्थः।

एवशब्दोवधारणार्थः। दोषा एव कारणम्, नापरं किञ्चिद्वस्तुजातम्। अत्र दृष्टान्तमाह-यथेत्यादि। पक्षी-प्राचिकादिः, यथा सर्वतः-समन्तात्, परिपतन्-भ्रमन्, सर्वमप्यहः-सकलमपि दिवसम्, आत्मीयां छायां नात्येति-नातिक्रामति, तया विना क्षणमप्यसौ नोपलभ्यत इत्यर्थः। तथा अन्यदपि निदर्शनमाह-यथा वेत्यादि। यथा वा कृत्स्नं-निरवशेषम्, एतद्विकारजातं-स्थावरजङ्गमादिभेदभिन्नं जरायुजाण्डजादिभेदभिन्नं वा, विविधं-नानाप्रकारं, त्रीन् गुणान्-सत्त्वरजस्तमःसंज्ञान्, नातिवर्तते-नात्येति, त्रिभिरेतैर्विरहितं न जातुचिद्भवतीत्यर्थः। तथा स्वधात्वित्यादि। धातवो-दोषधातुमलाः शरीरधारणसामान्यात्, तेषां वैषम्यं-स्वलक्षणतोन्यथात्वम्, स्वधातुवैषम्यं निमित्तं यस्य तद्विकारजातं त्रीन् दोषानातिक्रामति, त्रिदोषरहितं न सम्भवतीत्यर्थः। धातुवैषम्यं च प्रतिरोगमन्यादृशत्वान्नानाविधम्। यत्तु येन धातुवैषम्येण जन्यते, तत्तस्य स्वं-स्वीयं भवति। येषां तु रोगाणां देवग्रहादि निमित्तं न तेषु तथा दोषानुबन्धः, आगन्तुकत्वात्। आगन्तुकनिजयोर्ह्ययमेव भेदः,-यदागन्तुकेषु प्रथमं रोगोद्भूतिः पश्चाद्दोषानुबन्धः, निजेषु प्राग्दोषानुबन्ध इति। ये तु व्याचक्षते,-स्वे च ते धातवश्च तेषां वैषम्यमिति। तेषां नायमर्थः प्रतिपादितः स्यात्। स्वग्रहणं चातिरिच्यते। यतः शरीरान्तरावस्थायिनो दोषा वातादयः शरीरान्तरे रोगं जनयितुं नालम्। तस्मात्पूर्वमेव व्याख्यानं श्रेयः।

आ० र०- तत्र दोषहेतुरेव साधारणो रोगहेतुः। तत्र युक्तिमाह-दोषा एवेति। दोषा एव कारणम्, दोषाः कारणमेदेलेवैकशब्दाभ्यामुच्यते। अत्रार्थे दृष्टान्तद्वयम्, यथा पक्षी देशभेदेपि छायासम्बन्धं न त्यजति, तथा चिकारो दोषसम्बन्धम्। यथा च महदादिपृथिव्यन्तं कार्यं गुणसम्बन्धं न त्यजति।

किंदोषजमा दोषसम्बन्धं न त्यजति ? नेत्याह-तथेति। सधातुर्वैषम्यनिमित्तमिति यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानस्वेनोक्तः स तस्य स्वधातुः तस्य वैषम्यं-क्षयो वृद्धिर्विकृतत्वमुन्मार्गत्वं वा तन्निमित्तं यस्य तत्तथा। रसजादीनामपि दोषैर्विना नोत्पत्तिः।

तेषां कोपे तु कारणम्॥ २४॥

अर्थैरसात्म्यैः संयोगः कालः कर्म च दुष्कृतम्।
हीनातिमिथ्यायोगेन भिद्यते तत्पुनस्त्रिधा॥ २५॥

स०-तेषां-वातादीनां, कोपे कारणम्,-असात्म्यैः-अनुचितैः, अर्थैः-शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्यैः, श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणाख्यानामिन्द्रियाणां यः संयोगः, तथा कालः-शीतोष्णवर्षालक्षणो दुष्टः, तथा कर्म-चैहिकमन्यजन्मजं च, यद् दुष्कृतं-अशुभम्, एतत्त्रयं तेषां दोषाणां कोपे हेतुः। तुशब्दः समुच्चये। न केवलं रूक्षादयो वातादीनां कोपे कारणम्, यावदसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिरपि। एतच्च (तत्) -पूर्वोक्तं दोषकोपकारणमसात्म्येन्द्रियार्थसंयोगादिभेदेन त्रिधा भिन्नमपि, पुनः-भूयः, त्रिधा-त्रिप्रकारं, भिद्यते। कथम् ? हीनातिमिथ्यायोगभेदेन।
आ० र०- दोषकोपहेतुमाह-तेषामिति। स च त्रिविधः,-असात्म्याविषयसेवा दुष्कालो दिष्कर्म चेति। सोपि प्रत्येकं त्रिविधः,-हीनयोगोतियोगो मिथ्यायोगश्चेति।

तानेव हीनातिमिथ्यायोगान् दर्शयन्नाह-

हीनोर्थेनेन्द्रियस्याल्पः संयोगः स्वेन नैव वा।
अतियोगोतिसंसर्गः, सूक्ष्मभासुरभैरवम्॥ ३६॥
अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च।
यदक्ष्णा वीक्ष्यते रूपं मिथ्यायोगः स दारुणः॥ ३७॥
एवमत्युच्चपूत्यादीनिन्द्रियार्थान् यथायथम्।
विद्यात्

स०-अर्थेन-शब्दादिना, स्वेनेन्द्रियस्य-श्रित्रादेः, अल्पो यः संयोगः स हीनः-हीनयोगः। नैव वेति। अथवा सर्वसर्विकया तेनार्थेन न संयोगः, सोपि हीनयोगः। तस्यैवेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन योतिसंसर्गः-अतिसेवालक्षणः, स तस्य स्वेनार्थेनातियोगः। तथा, सूक्ष्मभासुरभैरवमित्यादि यदक्ष्णा वीक्ष्यते-नयनेनालोक्यते, स तस्य चक्षुरिन्द्रियस्य स्वेनार्थेन मिथ्यायोगः। एवमनया दिशा सूक्ष्मभासुरभैरवम्, तथा अत्यासन्नातिदूरस्थं विप्रियं विकृतादि च यदक्ष्णा रूपं वीक्ष्यते, स दारुणो मिथ्यायोगः, तिमिरादिहेतुत्वात्। एवं-अनया चक्षुशो रीत्या, अन्यानपीन्द्रियार्थान्

यथास्वमिन्द्रियाणामत्युच्चपूत्यादीन् मिथ्यायोगरूपान् विद्यात्। यदात्युच्चपरुषेष्टविनाशभीषणाद्यनिष्टः शब्दः श्रोत्रेन्द्रियेण गृह्यते, तदा श्रोत्रेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन शब्दाख्येन मिथ्यायोगः। यदा पूतिविष्ठाद्यनिष्टो गन्धो घ्राणेन्द्रियेण गृह्यते, तदा घ्राणेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन गन्धाख्येन मिथ्यायोगः। यदा स्नानानुलेपनादीनां शीतोष्णादीनां च स्पृश्यानामक्रमसेवनेन स्पर्शः स्पर्शनेन्द्रियेण गृह्यते, तदा स्पर्शनेन्द्रियस्य स्वेनार्थेन स्पर्शाख्येन मिथ्यायोगः। तथा, रसनेन्द्रियेण यो रसोपरिपाट्या युज्यते, तथापथ्यद्रव्यनिविष्टोपि यो रसो रसनेन्द्रियेण गृह्यते, स तस्य रसनेन्द्रियस्य स्वेन रसाख्येनार्थेन मिथ्यायोगः।

आ० र०- तत्रासात्म्यविषयसेवायास्त्रैविध्यं लक्षयतिहीनोर्थेनिति। इन्द्रियस्य-चक्षुरादेः, स्वेनार्थेन-रूपादिना, अल्पः संयोगो नैव वा योगो-हीनयोगः, विषयोत्कण्ठाया अनिवृत्तिर्हीनत्वमित्यर्थः। उत्कण्ठानिवृत्तावपि सेवनं-अतियोगः। सूक्ष्मादिरूपसेवा, अत्युच्चादिशब्दसेवा, पूत्यादिगन्धसेवा, अत्यम्लादिरससेवा, अतिशीतादिस्पर्शसेवा च, मिथ्यायोगः। भासुरं-अतिदीप्तम्। भैरवं-भयङ्करम्। विप्रियं-द्विष्टम्।

कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदात्त्रिधा मतः॥३८॥
स हीनो हीनशीतादिरतियोगोतिलक्षणः।
मिथ्यायोगस्तु निर्दिष्टो विपरीतस्वलक्षणः॥३९॥

स०-कालः पुनः शीतोष्णवर्षाभेदेन त्रिधा-त्रिप्रकारो मतो मुनीनाम्। तत्र हेमन्तशिशिरलक्षणः-शीतः। उष्णो-वसन्तग्रीष्मलक्षणः। प्रावृड्वरल्लक्षणो-वर्षाख्यः। स च कालो हीनशीतादिर्हिनयोगलक्षणः। अतियोगोतिमात्रयोगलक्षणः। विपरीतं स्वं-शीतोष्णवर्षाख्यं, लक्षणं यस्य कालस्य, स विपरीतस्वलक्षणो मिथ्यायोगः। गुणगुणिनोरभेदोपचारात् काल एवमुच्यते। तत्र यथा,-हेमन्ते शीतस्याल्पत्वं हीनो योगः, तस्मिन्नेव हेमन्तेतिशैत्यमतियोगः, तस्मिन्नेव हेमन्त औष्ण्यं मिथ्यायोगः। उपलक्षणं चेदम्। एवं शरद्वसन्तयोरपि यन्मन्दवर्षोष्णत्वं स्वलक्षणं तद्यदा हीनतरं स्यात्, सोपि हीनयोगः। एवमतियोगा (गमिथ्या) योगयोरपि योज्यम्।

आ० र०- दुष्कालस्य त्रैविध्यं लक्ष्यति-कालस्तु शीतोष्णवर्षाभेदादिति। शीतोष्णवर्षाभ्रेदात्त्रिविधस्य कालस्य शीतादीनामल्पत्वं-हीनयोगः, आधिक्यं-अतियोगः, वैपरीत्यंमिथ्यायोगः।

कायवाक्चित्तभेदेन कर्मापि विभजेत्त्रिधा।
कायादिकर्मणो हीना प्रवृत्तिर्हीनसंज्ञकः॥४०॥
अतियोगोतिवृत्तिस्तु, वेगोदीरणधारणम्।
विषमाङ्गक्रियारम्भपतनस्खलनादिकम्॥४१॥
भाषणं सामिभुक्तस्य रागद्वेषभयादि च।
कर्म प्राणातिपातादि दशाधा यच्च निन्दितम्॥४२॥
मिथ्यायोगः समस्तोसाविह वामुत्र वा कृतम्।

स०-यथा कालस्त्रिधा निरूपितः, तथा कर्मापि कायवाक्चित्तभेदेन त्रिप्रकारं विभजेत्। तत्र कायकर्मणस्तथा वाक्कर्मणस्तथा चित्तकर्मणो हीना या प्रवृत्तिः स हीनसंज्ञको योगः। अतिप्रवृत्तिस्त्वतियोगः। कायादिकर्मणो मिथ्यायोगमधिकृत्याह-वेगोदीरणेत्यादि। "वेगोदीरणधारणम्" इत्यारभ्य यावत् "पतनस्खलनादिकम्" यदेतत् कायिकं कर्म, तस्य कर्मण एवंरूपस्य या प्रवृत्तिः स कायकर्मणो मिथ्यायोगः। विषमाङ्गैः क्रिया-कर्म, विषम आरम्भः-उभयलोकविरुद्धः, तथा, विषमपतनम्, विषमस्खलनम्, आदिशब्देन विषमगमनादीनां ग्रहणम्। सामिभुक्तस्य-अर्धभुक्तस्य, यद्भाषणं-जल्पनम्, एवंरूपा या प्रवृत्तिः स वाक्कर्मणो मिथ्यायोगः। रागद्वेषभयादि यदेतन्मानसं कर्म, तस्य कर्मण एवंरूपा या प्रवृत्तिः स चित्तकर्मणो मिथ्यायोगः। तथा, दिनचर्याध्यायोक्तं यत्प्राणातिपातादि दशधा-दशप्रकारं, कर्म निन्दितं-अशुभं निर्दिष्टं "हिंसास्तेय" इत्यादिना ग्रन्थेन, तच्च यथायथं कायवाक् चित्तानां कर्मणां मिथ्यायोगः। समस्तोसाविह वामुत्र वा कृतं-अस्मिन् लोके कृतमन्यत्र वा लोके कृतं-आचरितं सर्वमेवं मिथ्यायोगः।

आ० र०- दुष्कर्मणस्त्रैविध्यं लक्ष्यति-कायवाकच्चित्तभेदेनेति। कायिकवाचिकमानसभेदात्त्रिदिधस्य कर्मणः प्रवृ त्तेरल्पत्वं-हीनयोगः, आधिक्यं-अतियोगः,

वेगोदीरणादि रूपत्वं-मिथ्यायोगः। धरणं-वेगधारणम्। विषमैः-दुस्थितैरङ्गैः, क्रिआयाः-चेष्टाया आरम्भः। सामिभुक्तस्य भाषणंअर्द्धभोजने मौनत्यागः। प्राणातिपातादि-हिंसादि,"हिंसास्तेयान्यथाकामम्" इत्यादिना दिनचर्यायामुक्तम् (श्लो.२९)। इह-अस्मिन् जन्मनि। अमुत्र-प्राग्जन्मनि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ.२२)-"त एतेतियोगादयः सामान्यतीनुपशयलक्षणाः। सर्वो वा प्रज्ञापराध एवायं यदेपामक्विर्जनम्। अथ कर्मकालाः पुनः सम्यग्योगेनोपशयाद्धयिष्टं स्वास्थ्यहेतवः। तत्रापि रसवर्ज्या विषया यथायथमिन्द्रियं बाधन्तेनुगृहन्ति च। शोषा रसकर्मकालस्तुसर्वं देहम्। अपि च। सर्वभावानां भावाभावौ नान्तरेण योगातियोगादीन् व्यवस्येत्। सर्वेषां पुनार्विकाराणां निदानदोषदूष्यनिविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवन्ति। यदा हेते त्रयो निदानाः दिविशेशःआ नान्योन्यमनुबन्धन्तीषद्वानुदन्धत्यबला वा न तदाभिनिर्वर्तन्ते वा। विपर्ययेण व्यानिंनते तक्रो वा भवन्यत्यसम्पूर्णलिङ्गा वा। विपर्ययेणत् विपरीताः तथान्यः प्रधान एव रोगोन्यस्य प्रदानस्य हर्तुं भवति। यथा, ज्वरो रक्तपित्तस्य, रक्तपित्तं वा ज्वरस्य, तौ श्वासस्य ल्पीडा जठरस्य, ते श्वयथोः, अर्शांसि गुल्मोदरतीसारग्र हणीनाआम् प्रतिस्यायः कासज्वरयोः, तौ क्षयस्य, क्षयहःशोषस्य। एकश्चापचारो निमित्तमेकस्यव्याधेः, बहू नामध तथा बहवः। तद्वदेकं लिङ्गम्। एवमेव प्रशमेच्चुपायः तथा स एवान्यस्य प्रकोपे। तस्मात्तागर्गहतः सम्य गागमादिभिः परीक्षेत। तत्रागमतो रोगमेकैकमेवंप्रकोपणमेवयोनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेवंवेदनमेवंशब्दरूपगदस्पर्शरसमेवंन ामानम्। तस्मिन्नियं प्रतीकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिः प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथास्वमिन्द्रियैर्वर्णेसंस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रच्छर्दितादिकमन्त्रकूजनमङ्गुल्पादिसादि स्फटनं देहे शकृद्धणादिगन्धं शीतोष्णस्तम्भस्पन्दन लक्षणखास्पर्शं च प्रकृतित्रिकृतियुक्तम्। आस्यरसं तु प्रश्नेन, तथा सुच्छ्रदद च्छर्दत्वं मृदुक्रूरकोष्ठतां स्वन्पदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्रवृत्तिनक्षत्रं द्विष्टेष्टसुखदुःखानि च। तथा वयः प्रत्यक्षेण च। अनुमाना तस्तु यूकापसर्पणेन शरीरवैरस्यम्, मक्षिकोपसर्पणेन माधुर्यम्, तथाग्निं जरणशक्त्या, बलं व्यायामशक्त्या गूढलिङ्गं व्याधिमुपशयानुपशयतः, दोषप्रमाणम पचारणविशेषेण, आयुषः क्षयं रिष्टैः, प्रकृतिसत्वासारसत्मवलल्लान्युशीलनेनेति। भवन्ति चात्र। ज्ञानबुद्धि प्रदीपेन यौ नाविशति योगवित्। आतुरस्यान्तरात्मानं न सरोगामिक्त्सति॥ द्वाविमौ व्याधितौ

व्याधिस्वरूपस्था प्रकाशकौ। तद्यथैको गुरुव्याधिः सत्वदेहबलाश्रयात्॥ लघुव्याधिबायति लघुव्याधिस्त्वतोन्यथा। बाह्यावय वा मत्रेन तथोर्भुशति बालिशः॥ ततोल्पवीर्यं वा विपरीतमतोभव। पथ्यं विपर्यये युञ्जन् प्रणान् मुष्णाति रोगिणं॥ भिषक् ज्ञानांशेन न हि ज्ञानांशेन न हि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञये प्रवर्तते। बुबुस्तेत यिषक् तस्मात्तत्वं तन्त्रानुशीलनात्॥ अभियुक्तस्तु सततं सर्वमालोच्य सर्वथा। न जातु स्खलति प्राज्ञो विषमे अपिक्रियापथे॥ आगन्तुरन्वेति निजं विकारं निजस्तया गन्तुऐप्रवृर्द्धः। तत्रानुबन्धं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा ततः कर्म समारभेत॥" इति।

निदानमेतद्दोषाणां, कुपितास्तेन नैकधा॥४३॥
कुर्वन्ति विविधान् व्याधीन् शाखाकोष्ठास्थिसन्धिषु॥

स०-निदानमेतद्दोषाणां 'कोपे' इति वाक्यशेषः। कुपितास्तेन-निदानेन, नैकधा। किं तर्हि ? अनेकप्रकारेण, व्याधीन् विविधान्-नानाप्रकारान् कुर्वन्ति। कुपिता दोषा इति वचन (विभक्ति) विपरिणामेन सम्बन्धः। क्व व्याधीन् कुर्वन्ति ? इत्याह-शाखेत्यादि। शाखाश्च कोष्ठश्चास्थीनि च सन्धयश्च तेषु।

आ० र०- दोषहेतुमुपसंहरति-निदानमेतदिति।

दोषहेतौ रोमहेतुत्वमाह-कुपितास्तेनेति। तेन-निदानेन। नैकया विविधानिति हेत्वानन्त्यात् कोपानन्त्यम्। तस्माद्रोगानत्यम्। दोषा एव वारणगित्युक्तम्। तन्निर्वाहार्थमाह-शाखाकोन्नस्यिरा बिति। शाखादीनामाधारत्वम्, न कारणत्वम्।

शाखेति किमुच्यते। इत्याह-

शाखा रक्तादयस्त्वक् च बाह्यरोगायनं हि तत्॥४४॥
तदाश्रया मषव्यङ्गगण्डालज्यर्बुदादयः।
बहिर्भागाश्च दुर्नामगुल्मशोफादयो गदाः॥४५॥

स०-शाखा रक्तादयः षड्धातवस्त्वक् च। तद्बाह्यरोगायनं,-बाह्यानां रोगाणामयनं-स्थानम्। हिशब्दो यस्मादर्थे। यस्माद्बाह्यानां रोगाणामयनम्, अतस्तदाश्रया मषव्यङ्गादयो रोगा बहिर्भागा उच्यते। आदिशब्देन विसर्पविद्रध्यादीनां परिग्रहः। दुर्नामेत्यादि। बहिर्भागाश्चेत्यत्र च शब्दो भिन्नक्रमः, शोफादय इत्यस्मादनन्तरं द्रष्टव्यः। दुर्नामगुल्मशोफादयश्च बहिर्भागा इत्यर्थः।

आ० र०- तत्र शाखां व्याचष्टे-शाखेति। रक्तादयोधातवस्त्वक् च-शाख। सा च बाह्यरोगायनं,-बहिर्मार्गो रोगाणाम्। ते च रोगा मषादयः। मषव्यङ्गौ-क्षुद्ररोगेषु। गण्डालजी-मुखरोगेषु। बहिर्भाघा इति दुर्नामादीनां विशेषणमन्तर्भागनिवृत्यर्थम्।

अन्तःकोष्ठो महास्त्रोत आमपक्वाशयाश्रयः।
तत्स्थानाः च्छर्द्यतीसारकासश्वासोदरज्वराः॥४६॥
अन्तर्भागं च शोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रधि।

स०-कोष्ठः कथ्यते अन्तः, तथा महास्त्रोतः, तथा आमपक्वाशयाश्रयः। तत्स्थानाः-अन्तर्भागाश्रयाः च्छर्द्यादयो रोगाः। न केवलमेते एव छर्द्यादयोन्तर्भागाश्रया यावच्छोफार्शोगुल्मवीसर्पविद्रध्यादीनां अन्तर्भागत्वं च। शोफादीनां विद्रध्यन्तानां समाहारद्वन्द्वनिर्देशेनैव सम्बन्धः।

आ० र०- कोष्ठं व्याचष्टे-अन्तःकोष्ठ इति। अन्तःअन्तर्मार्गो रोगाणाम्। महास्त्रोतो-महाविवरम्। आमाशयो-यत्राममन्नं तिष्ठति। पक्वाशयो-यत्र पक्वम्। तत्स्थानाः-कोष्ठाश्रिताः। अन्तर्भागमिति शोफादीनां विरेषणं बहिर्बागनिवृत्यर्थम्। समाहारद्वन्द्वदेकत्वनपुंसकत्वे।

इदानीं मध्यमं रोगमार्गं वक्ति-

शिरोहृदयबस्त्यादिमर्माण्यस्थ्नां च सन्धयः॥४७॥
तन्निबद्धाः शिरास्नायुकण्डराद्याश्च मध्यमः।

रोगमार्गः स्थितास्तत्र यक्ष्मपक्षवधार्दिताः॥४८॥

मूर्धादिरोगाः सन्ध्यस्थित्रिकशूलग्रहादयः।

स०-शिरोहृदयादीनि मध्यमो रोगमार्गः। अस्थ्नां च सन्धय इत्येवं निर्देशेनेदं बोधयति,-नात्र द्वयं विवक्षितमस्थीनि च सन्धयश्चेति, किं तर्हि ? अस्थ्नां सम्बन्धिनः सन्धय इति। सन्धयो ह्यन्येपि सन्ति। तथा च वक्ष्यति (हृ. शा. अ. ४।३८)-"मांसास्थिस्नायुधमनीसिरासन्धिसमागमः।" इति। तन्निबद्धाः,-तेषु-अस्थिसन्धिषु, निबद्धाः, संलग्ना इत्यर्थः। शिराः स्नायवः कण्डराश्च आदयो (आद्या) येषां धमनीकूर्चादीनां ते। च शब्दात् पूर्वोक्ताश्च। तत्र-मध्यमे रोगमार्गे, यक्ष्मादयो गदास्त्रिकशूलग्रहाद्यन्ताः। मूर्धादीत्यत्रादिशब्देन हृदयबस्त्यादिपरिग्रहः। सन्ध्यस्थित्रिके शूलानि, सन्ध्यस्थित्रिके ग्रहा इति योज्यम्। आदिशब्देन पक्षग्रहादयो वातविकारा गृह्यन्ते। यक्ष्मणोत्र मर्मास्थिसन्ध्यधिष्ठानत्वात्पूर्वं निर्देशः। वक्ष्यति हि (हृ. नि. अ. ५।५)-"तैरुदीर्णोनिलः पित्तं कफं चोदीर्य सर्वतः। शरीरसन्धीनाविश्य तान् शिराश्च प्रपीडयन्॥" इत्यादि।

आ० र०- अस्थिसन्धीन् व्याचष्टे-शिरोहृदयेति। मर्माणि मर्मनिबद्धाः शिरादयश्च, अस्थिसन्धयः। ते च मध्यमोरोगमार्गः। तदाश्रिता यक्ष्मादयः। यक्ष्मा-राजयक्ष्मा। पक्षवधः-एकाङ्गरोगः। अर्दितः-एकायामः, ग्रहः-स्तब्धत्वम्, सन्ध्यस्थित्रिकेष्वेव।

इदानीं वायोः कर्माण्याह-

स्रंसव्यासव्यधस्वापसादरुक्तोदभेदनम्॥४९॥

सङ्गाङ्गभङ्गसङ्कोचवर्तहर्षणतर्षणम्।

कम्पपारुष्यसौषिर्यशोषस्पन्दनवेष्टनम्॥५०॥

स्तम्भः कषायरसता वर्णः श्यावोरुणोपि वा।

कर्माणि वायोः

स०-स्रंसो-हन्वादिसन्धेर्भ्रंशः। व्यसनं-व्यासो, विक्षेपणमङ्गप्रत्यङ्गादेर्यथाक्षेपकादिषु। व्यधः-ताडनमिव मुद्गरादिना। स्वापः-सुप्तिः कर्मण्यचैतन्यम्। सदनं-सादः, अङ्गानां क्रियास्वसामर्थ्यम्। रुक्-सततं शूलम्। तोदो-विच्छिन्नं शूलम्। भेदनं-भेदो, विदारणमिवाङ्गस्य। सङ्गो-मूत्रपुरीषादेः स्वाशयेभ्योनिःसारो वाक्सङ्गादयश्च। अङ्गानाम्-जङ्घोरुप्रभृतीनां, भङ्ग इव भङ्गः-चूर्णनमिव,-अङ्गभङ्गः। सङ्कोचनं-सङ्कोचः, शिरादीनाम्। वर्तनं-वर्तः, पुरीषादीनां पिण्डीकरणम्। हर्षणं-रोम्णामूर्ध्वीभावः। तर्षणं-तर्षः, तृट्। कम्पः-अतिवेपनम्। स्पन्दनं हि-किञ्चिच्चलनम्। पारुष्यं-परुषत्वम्। सौषिर्यं-अस्थ्नाम्। शोषः-शोषणम्। वेष्टनं-ग्रथनमिवाङ्गस्य। स्तम्भो-बाहूरुजङ्घादीनां सङ्कुञ्चनाद्यभावः। कषायरसता-कषायरसास्वादत्वम्। वर्णः श्यावोरुणोपि वा-श्यावारुणौ वर्णावित्यर्थः। एतानि वायोः कर्माणि।

आ० र०- अथाकृतिः। तत्र वातरोगाणां लक्षणमाहस्रंसव्यासेति। स्रंसः-शैथिल्यम्। व्यासः-असङ्कोचत्वम्। व्यधः सूचीविद्धस्येव व्यथा। स्वापः-स्पर्शाज्ञानम्। सादः-स्वकार्याक्षमत्वम्। रुक्-शूलम्। तोदः-तोत्रेणेव व्यथा। भेदनं-भिद्यमानस्येव व्यथा। सङ्गः-अवरोधः। अङ्गः-उन्मार्गगमनम्, अङ्गेर्गत्यर्थत्वात्। भङ्गोवक्रता। सङ्कोचः-अप्रसार्यत्वम्। वर्तः-पिण्डितत्सामतः हर्षणं-कण्टकितत्वम्। तर्षणं-पिपासा। कम्पः-चलतम्। पारुष्यं-रूफुरणम्। वेष्टनं-वलनम्। स्तम्भः-निष्क्रियत्वम्। अरुणः-ईषदक्तः। स्रंसादीनि कुपितवायो कंबो।

अथ पित्तस्याह-

पित्तस्य दाहरागोष्मपाकिताः॥५१॥
स्वेदः क्लेदः स्रुतिः कोथः सदनं मूर्च्छनं मदः।
कटुकाम्लौ रसौ वर्णः पाण्डुरारुणवर्जितः॥५२॥

स०-दाहादीनि पित्तस्य कर्माणि। सर्वाङ्गीणस्तापो-दाहः। रागो-लौहित्यम्। ऊष्मा-औष्ण्यम्। पाकिता-पाककर्तृत्वम्, अजीर्णेषु व्रणेष्वन्ने च। स्वेदनं-स्वेदः। क्लेदः-शोणितादिविकारः। स्रुतिः-स्रावः। कोथः-क्लेदस्यातिशयः, अविच्छिन्नत्वम्। सदनं-सादः।

मूर्च्छनं-भ्रमः। मदो-वक्ष्यमाणो रोगविशेषः। रसौ-आस्वादौ, कटुकाम्लौ। वर्णः पाण्डुरारुणाभ्यामन्यः-शुक्ललोहितवर्णनिषेधेन तच्छेषनानावर्णसम्भवः सूच्यते।

आ० र०- पित्तरोगाणां लक्षणमाह-पित्तस्येति। दाहः-सन्तापः। रागो-रञ्जनम्, वर्णान्तरोपमर्देन स्वतणापादनम्। ऊश्मा-उष्णत्वम्। पाकिता-पाककृदम् स्वतर्णापादनम्। घर्मः। ल्केदो-मलार्द्रत्वम्। स्रुतिः-साव। बावः। सदनं-सादः। मूर्च्छनं-मोहः पदोभिरिव मत्तता। कटुकः-तिक्तो रसः,"कपायैमधुरंवातादिषु मुखं क्रमात्।" इति वचनात्।

श्लेष्मकर्माण्याह-

श्लेष्मणः स्नेहकाठिन्यकण्डूशीतत्वगौरवम्।
बन्धोपलेपस्तैमित्यशोफापक्त्यतिनिद्रताः॥५३॥
वर्णः श्वेतो रसौ स्वादुलवणौ चिरकारिता।

स०-कफस्य स्नेहादीनि कर्माणि। स्नेहः-स्नैग्ध्यम्। काठिन्यं-अमृदुत्वम्। कण्डूः-खर्जूः। शीतत्वं-शीतसद्भावः। गौरवं-गुरुत्वम्। बन्धः-स्रोतसाम्। अस्थ्यादीनामुपलेपः। स्तैमित्यं-गात्राणामपटुत्वम्। काये वर्णः शुक्लः। रसौ च मधुरपटू। चिरकारिता-कार्यादौ विश्रब्धत्वम्। ननु, वायोरमूर्तत्वाद्वर्णरसत्वोपलब्धिरनुपपन्ना। अमूर्तस्य हि वर्णरसौ दूरोत्सारितौ। नैतदस्ति। न हि सर्वाणि कार्याणि कारणसदृशान्येव भवन्ति। तथा चेन्द्रियेभ्यो जडेभ्यो बुद्धेरजडाया उत्पत्तिर्दृष्टा। तस्मात् कारणसदृशानि कार्याणीति प्रायिकमेतत्, अचिन्त्यत्वाच्च द्रव्यप्रभावस्य। वायोः सकाशात् कषायरसता श्यावारुणवर्णोत्पत्तिश्चान्वयव्यतिरेकसिद्धा कथमिव निवार्यताम्। इत्येवं दोषाणां कर्माण्युपदिष्टानि। तद्विकाराश्च सङ्ग्रह उक्ताः। तथा च तद्ग्रन्थः (?) (सू. अ. २०)-"अशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्तजाः। विंशतिः श्लेष्मजाश्चैव स्थूला नानात्मजा मताः॥१॥नखभेदः पादशूलं सुप्तिर्भ्रंशो विपादिका। खुडो गुल्फग्रहो जानुविश्लेषो जानुकुञ्चनम्॥२॥पिण्डिकोद्वेष्टनं सादश्चोर्वोः स्तम्भश्च गृध्रसी। पाङ्गुल्यं भ्रंशशूलं च गुदे स्तम्भस्तु मेहने॥३॥मुष्काक्षेपः श्रोणिभेदो वङ्क्षणानाह एव च। उदावर्तोथ विड्भेदः पार्श्वपृष्ठत्रिकग्रहाः॥४॥खञ्जवामनकुब्जत्वं हृद्द्रवोदरवेष्टकौ। हृन्मोहो वक्षनिस्तोदः शोषोद्वातौ तथोरसः॥५॥बाहुशोषो हनुग्रीवामन्यास्तम्भौष्ठभेदनम्। दन्तभेदोथ शैथिल्यं कण्ठोध्वंसोथ

वाग्ग्रहः॥६॥कषायास्यत्वमूकत्वे मुखशोषो रसाज्ञता। घ्राणानाहोऽज्ञता गन्धेशब्दोच्चैःश्रवणं तथा॥७॥बाधिर्यं कर्णशूलं च वर्त्मस्तम्भनकुञ्चनम्। तिमिरं चाक्षिशूलं च भ्रूव्युदासोथ नेत्रयोः॥८॥ललाटशङ्खभेदौ च केशभ्रूस्फुटनं तथा। शिरोरुजार्दितं जृम्भा प्रलापो वेपथुर्भ्रमः॥९॥एकाङ्गव्याधिरायामः पक्षाघातोपतन्त्रकः। दण्डकः स्वप्ननाशश्च ग्लानिः परुषरूक्षता॥१०॥विषादोथानवस्थानमरुणश्यामवर्णता। इत्यशीतिः समाख्याता रोगा वातसमुद्भवाः॥११॥अन्तर्दाहो विदाहश्च प्लोषौषौ दवथुर्दवः। अत्यूष्मा चांसदाहश्च स्वेदोत्यम्लकधूमकौ॥१२॥रक्तक्लेदोङ्गगन्धश्च गात्रावयवशातनम्। त्वङ्मांसदरणं मांसक्लेदश्चर्मदलं तथा॥१३॥रक्तविस्फोटकः कोठः पित्तासृग्रक्तमण्डले। नीलिका कामला कक्ष्या गात्रे हरितपीतता॥१४॥पूतितिक्तास्यता तृष्णा लोहगन्धास्यता तथा। जीवादानमतृप्तिश्च प्रवेशस्तमसस्तथा॥१५॥गलास्यगुदमेढ्राक्षिपाको हारिद्रतापि च। नखाक्षिमूत्रशकृतां, चत्वारिंशत्तु पित्तजाः॥१६॥स्तैमित्यं गौरवं तृप्तिरालस्यमतिनिद्रता। तन्द्रास्यस्रावमाधुर्ये प्रलेपो हृदयस्य च॥१७॥सादः कण्ठप्रलेपश्च श्लेष्मोद्गिरणमेव च। मलाधिक्यमतिस्थौल्यं धमनी प्रतिसञ्चयम्॥१८॥उदर्दो गलगण्डश्च शैत्यं श्वेतावभासता। विण्मूत्रनखनेत्राणां शुक्लता च कफामयाः॥१९॥यथास्थूलं विकाराणां चत्वारिंशमिदं शतम्। हृदादौ शूलवद्दाहो योन्तर्दाहः स कीर्तितः॥२०॥पाणिपादांसमूलेषु सन्तापो विविधस्तु यः। स विदाह इति प्रोक्तो, दाहः प्रादेशिकस्तु यः॥२१॥अग्न्यर्चिषेव निःस्वेदः स प्लोषः परिकीर्तितः। ओषः सर्वाङ्गिकस्तीव्रो दाहः स्वेदारतिप्रदः॥२२॥दवथुश्चक्षुरादिभ्यस्तीव्र ऊष्मा प्रवर्तते। मुखौष्ठतालुषु दवश्चाम्लोद्गिरणमम्लकः॥२३॥धूमायनं शिरोघ्राणकण्ठतालुषु धूमकः। प्रमीलकस्तु स्तैमित्यं गुरुताङ्गस्य गौरवम्॥२४॥आहारानभिलाषस्तु तृप्तिः स्याद्विषयाग्रहः। निद्रार्तस्येव तन्द्रा स्याच्छेषाः प्रथितनामकाः॥२५॥

आ० र०- श्लेष्मारोगाणां लक्षणमाह-श्लेष्मण इति। स्नेहः-स्निग्धत्वम्। बन्धः-संश्लेषः। उपलेपो-लिप्तत्वम्। स्तैमित्यं-आलस्यम्। शोफः-श्वयथुः। अपक्तिः-अपाकः। चिरकारिता-चिरेण रोगवृद्धिः। सङ्ग्रहे उ (सू.अ. १०)-"अथ कुपिता वातादयो आनाविधौर्विकारैः शरीरमुपतापयन्ति। आविषकृततमास्तु वायोरशीतिर्विकाराः, चवारिंशत् पित्तस्य, विंशतिः श्लेष्मणः। तत्र वातविकाराः, तद्याथा,-नखभेदो।१। विआदिका।१। पादशूलम्।३। पादभ्रंशः।४। सुत्पपादता। ५। वाअखुडता। ६। गुल्फग्रहः।७। पिण्डिकोद्वेष्टनम्।८।

गृध्रसी।९। जानुभेदो।१०। जानुविश्लेषः।११। ऊरुसादः।१२। पङ्गुत्वम्।१४। गुदभ्रंशो।१५। गुदार्तिः।१६। वृषणाक्षेपो।१७। मेढ्रस्तम्भो।१८। वङ्क्षणानाहः।१९। श्रोणिभेदो।२०। विड्भेदः।२१। उदावर्तः।२२। खञ्जत्वम्।२३। कुब्जत्वम्।२४। वामनत्वम्।२५। त्रिकग्रहः।२६। पृष्ठग्रहः। २७। पार्श्वावमर्दनम्।२८। उदरावेष्टो।२९। हृन्मोहो। ३०। हृद्द्रवो।३१। वक्षौद्धर्षो।३२। वक्षौपरोधः।३३।वक्षस्तोदो।३४। बाहुशोषो।३५। ग्रीवास्तम्भो।३६। मन्यास्तम्भः ।३७।कण्ठोध्वंसो।३८।हनुस्तम्भः।३९। ताल्वोष्ठभेदो।४०। दन्तभेदो।४१।दन्तहर्षो।४२। दन्तशैथिल्यम्।४३। मूकत्वम्।४४। वाक्सङ्गः।४५। प्रलापः।४६। कषायास्यता।४७। मुखशोषो।४८। रसाज्ञत्वम्।४९। घ्राणनाशः।५०।कर्णशूलम्।५१। अशब्दश्रुतिः।५२। उच्चैःश्रुतिः।५३। बाधिर्यम्।५४। वर्त्मस्तम्भो।५५। वर्त्मसङ्कोचः।५६। तिमिरम्।५७। अक्षिशूलम्।५८। अक्षिव्युदासो।५९। भ्रूव्युदासः।६०। शङ्खभेदो।६१। ललाटभेदः।६२। शिरोरुक्।६३।केशभूमिस्फुटनम्।६४। अर्दितम्।६५। एकाङ्गरोगः॥६६। सर्वाङ्गरोगः।६७। आक्षेपको।६८। दण्डकः।६९। श्रमो।७०। भ्रमो।७१। वेपथुः।७२। जृम्भा।७३। ग्लानिः।७४।विषादो।७५। रौक्ष्यम्।७६। पारुष्यम्।७७। श्यावारुणावभासत्वम्।७८। स्वन्पः। अनवस्थितचित्तता च।८०। पित्तविकाराः पुनः-ओषः ।१। ल्पोषो।२। दवो।३। दवथुः।४। विदाहः।५। अंसदाहः।६। त्वग्दाहः।७। अन्तर्दाहः।८।धूमकः।९। अम्लकः।१०। ऊष्माधिक्यम्।११। अतिस्वेदः।१२। अङगन्धः।१३। अङावयवसदनम्।१४। शोणितक्लेदो।१५। मांसक्लेदः।१६। त्वङ्मांसदरणम्।१७। चर्मदरणम्।१८। रक्तकोठो।१९। रक्तविस्फोटो।२०। रक्तमण्डआनि।२१। रक्तपितम्।२२। हरितत्वम्।२३। हारिद्रत्वम्।२। नीलिका।२५। कक्ष्या।२६। कामला।२७। तिक्तास्यता।२८। लोहितगन्धास्यता।२९। पूतिमुखत्वम्।३०। तृषाधिक्यम्।३१। अतृप्तिः।३२। आस्यपाको।३३। गलपाकः।३४। अक्षिपाकः।३५। पायुपाको।३६। मेध्रपाको।३७। जीवादानम्।३८। तमःप्रवेशो।३९। हरितहारिद्रनेत्रमूत्रशकृत्वं।४०। श्लेष्मविकारास्तु-तृप्तिः।१। तन्द्रा।२।निद्राधिक्यम्।३। स्तैमित्यम्।४। गुरुगात्रता।५।आलस्यम्।६।मुखमाधुर्यम्।७। प्रसेकः।८। श्लेष्मोद्गिरणम्।९। मलाधिक्यम्।१०। बलासो।११।हृदयोपलेपः।१३। कण्ठलेपो।१३। धमनीप्रतिचयो।१४। गलगण्डः।१५।अतिस्थौल्यम्।१६। शीताग्नित्वम्।१७। उदर्दः।१८।

श्वेतावभसता।१९। श्वेतनेरमूत्रशकुत्वं च।२०। तत्र रुवाङ्गीणस्तीव्रो-दाहः।स्वेदारतिमान्-ओषः। प्रादेशिकः स्वेदरहितोग्न्यर्चिषेव दाहः-ल्पोषः। मुखौष्ठताकुषु दाहो-दवः। चक्षुरादीन्द्रियेषु दाहो-दवथुः। पाणिपादांसमूलेषु विविधः सन्तापो-विदाहः। कोष्ठदाहः-अन्तर्दाहः, कोष्ठस्यान्तर्मार्गसङ्गहात्। शिरोग्रीवाघ्राणकण्ठतालुषु धूमायनं-धूमकः। सान्तर्दाहहृदयशूलोम्लोद्गारः-अम्लकः। शोणितस्य कृष्णतादौर्गन्ध्यतनुत्वानि-क्लेदः। मांसस्य तु कृष्णता दौर्गन्ध्यं च। बाह्यत्वक्संहतिः-चर्म। कोष्ठगौरवादाहारास्पृहातृप्तिः। अन्ये पुनराहुः,-अन्नानभिनन्दनात्तृप्तिरिव तृप्तिः-अरोचकः। निद्रार्तस्येव विषयाग्रहणं-तन्द्रा। स्तैमित्यं तुप्रमीलकः, इत्यन्यैः पठितम्। उपलेप इव-उपलेपः। तदतिशयः-प्रतिचयः,-अतिपूरणम्। अग्नेरतिमन्दता-शैत्यम्। उरोभिश्यन्दः-उदर्दः। केषांचिच्छीतवेपथुः-उदर्दः। अन्ये पुनराहुः-'शीतपानीयसंस्पर्शच्छीतकाले चिशेषतः। सरागकण्डूः शोफः स्यादुदर्दः स कफोद्भवः॥' क्षुद्रविकाराः पुनर्यदेवाङ्गमाविशन्ति तदेपपदमेव नाम लभ्न्ते। यथा,नख्शङ्खललाटभेदाः स्वान्तर्दाहकण्ठहृदयोपलेपादयः। तेषां हि तथैव स्वरूपमुपदिष्टं भवति।" इति।

दोषाणां कर्माण्युपदिश्य निर्देशप्रयोजनमाह-

इत्यशेषमयव्यापि यदुक्तं दोषलक्षणम्॥५४॥
दर्शनाद्यैरवहितस्तत्सम्यगुपलक्षयेत्।
व्याध्यवस्थाविभागज्ञः पश्यन्नार्तान् प्रतिक्षणम्॥५५॥

स०-इति-प्रकारे। दोषाणां लक्षणं दोषलक्षणं,-यथायथं लिङ्गम्। इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, यद्दोषलक्षणमुक्तम्, तद्दर्शनाद्यैः सम्यगुपलक्षयेत्-जानीयात्। वैद्य इति शेषः। दर्शनाद्यैरित्यादि(द्य)शब्देन स्पर्शनप्रश्नौ गृह्येते। किम्भूतं दोषलक्षणं तत्? अशेषामयव्यापि,-अशेषाश्च त आमयाश्चाशेषामयास्तान्,-सर्वामयान्, साधु व्याप्नोतीति। किम्भूतो वैद्यः ? अवहितो,-दत्तावधानः। तथा, व्याध्यवस्थाविभागज्ञः,-व्याधेरवस्थाः-कालकृता दशाः, तासां विभागः-पृथक्त्वम्, यथा,-इयमस्य व्याधेरवस्थेयमन्यावस्थेति। अवस्थाभेदाच्चोपक्रमभेदः। तथा हि,-एकस्यैव ज्वरस्य नवस्यान्य उपक्रमो जीर्णस्यान्यः। तदेवं विभागं यो जानाति स

व्याध्यवस्थाविभागज्ञः। तथा, आर्तान्-व्याधितान्, प्रतिक्षणं-मुहूर्ते मुहूर्ते, पश्यन्-आलोकयन्।

आ० र०- लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमित्याह-इत्यशेषामयव्यापीति। दर्शनाद्यैः-दर्शनस्पर्शनप्रश्नैः। अवस्थाविभागो यथा,-आमज्वरो जीर्णज्वरः पच्यमानज्वर इति।

किमिति पुनः पुनर्व्याधितदर्शनं क्रियते ? इत्याह-

अभ्यासात्प्राप्यते दृष्टिः कर्मसिद्धिप्रकाशिनी।
रत्नादिसदसज्ज्ञानं न शास्त्रादेव जायते॥५६॥

स०-अभ्यासात्-मुहुर्मुहुश्चिकित्सितकर्मणि प्रवर्तनात्, दृष्टिः-दर्शनं चिकित्साविज्ञानं जायते, न केवलं-केवलच्चिकित्साशास्त्रावगमात्। किम्भूता दृष्टिः ? कर्मणि सिद्धिस्तां प्रकाशयितुं शीलं यस्याः सा कर्मसिद्धिप्रकाशिनी। अत्र दृष्टान्तमाह-रत्नादीत्यादि। आदिशब्देन सुवर्णरूप्यादीनां ग्रहणम्। तेषां यत्सदसज्ज्ञानं-इदं शोभनमिदं न शोभनमित्यवगमः तन्न शास्त्रादेव जायते। किं तर्हि ? अभ्यासाच्च। एवकारोवधारणार्थः। न शास्त्रावबोधान्न च केवलादभ्यासादित्येवकारेण बोधयति। किल यथा रत्नपरीक्षा तच्छास्त्रावबोधदर्शनाभ्यासाभ्यां सम्यग्जायते, तथैव चिकित्सा शास्त्रावबोधान्नित्यमातुरदर्शनाच्चावगम्यत इत्यर्थः।

आ० र०- लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञानसहकारीत्याह-अभ्यासादिति।

दृष्टापचारजः कश्चित्कश्चित्पूर्वापराधजः।
तत्सङ्कराद्भवत्यन्यो व्याधिरेवं त्रिधा स्मृतः॥५७॥

स०-दृष्टश्चासावपचारश्च, तस्माज्जातो दृष्टापचारजः। अपचारो-व्याधिहेतुः। ऐहिकलौकिकाद्याधिकारणाज्जातो दृष्टापचारजः। कश्चिदात्मकृतात्पूर्वापराधात्-अशुभकर्माख्याज्जातः पूर्वापराधजः। अपरः कश्चित्तत्सङ्कराद्भवति। तयोः सङ्करस्तत्सङ्करो-मिश्रत्वं, तस्मात्। न केवलात्पूर्वापराधान्न च केवलाद्दृष्टापराधात्, अपि तु द्वयोः संसर्गाज्जात इत्यर्थः। एवं-अनेन प्रकारेण, व्याधिस्त्रिधा-त्रिप्रकारः, स्मृतः।

आ० र०- व्याधेस्त्रैविध्यमाह-दृष्टापचारज इति। अपचारो-निदानम्। दृष्ठकर्मजः, अदृष्टकर्मजः, दृष्टकर्मजः इति त्रिविधो व्याधिः।

अथ त्रिप्रकारव्याधिलक्षणार्थमाह-

यथानिदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना।
महारम्भोल्पके हेतावातङ्को दोषकर्मजः॥५८॥

स०-यथानिदानं दोषोत्थ इति। यद्यस्य दोषस्य वातादेर्लघुरूक्षादि निदानं, तेन कुपिताद्दोषात् य उत्थितो व्याधिः स दोषोत्थो ज्ञेयः। यो दृष्टापचारज उक्त इत्यर्थः। हेतुभिः-वातादिनिदानैर्लघुरूक्षादिभिर्विना यो भवति स कर्मजः। यस्त्वल्पे निदाने सेविते महारम्भः स्यात्, स दोषकर्मजो रोगो ज्ञेयः। महानारम्भो यस्य सः, पूर्वरूपरूपैर्बलवद्भिर्युक्त इत्यर्थः।
आ० र०- त्रयाणां लक्षणमाह-यथानिदानमिति। यथानिदानं-स्वहेत्वनतिक्रमेण, दोषोत्थो-दृष्टजः। हेतुभिर्विना जातः कर्मजः-अदृष्टजः, पूर्वापराधजः। अल्पे हेतौ महारम्भः-तीव्रसंरम्भो, दोषकर्मजः। दोषक्षोभपूर्वकत्वात् दृष्टजस्य दोशजत्वम्। तद्विपरीतत्वाददृष्टजस्य कर्मजत्वम्। वक्ष्यति हि (हृ. सू. अ. ११७०)-"ते ज्वराः केवलाः पूर्वं व्याप्यन्तेनन्तरं मलैः।" इति।

अथ त्रिविधस्यापि व्याधेश्चिकित्सामाह-

विपक्षशीलनात्पूर्वः कर्मजः कर्मसङ्क्षयात्।
गच्छत्युभयजन्मा तु दोषकर्मक्षयात्क्षयम्॥५९॥

स०-विपक्षशीलनात्पूर्व इति। पूर्वः-पूर्वमुक्तो यः केवलं दोषजो व्याधिः सः, विपक्षशीलनात्-यथोक्तविपक्षादिसेवनात्, क्षयं याति। कर्मजो रोगः कर्मसङ्क्षयात् क्षयं याति। उभयजन्मा-दोषकर्मोत्थो, दोषकर्मणोरुभयोरपि क्षयात् क्षयं याति।

आ० र०- विपक्षशीलनात्-हेतुविपरीतशीलनात्। पूर्वो-दोषत्थः। कर्मसङ्क्षयात्-भोगेन प्रायश्चित्तेन वा पापक्षयात्। विपक्षशीलनाद्युपशयाख्यं लक्षणम्।

व्याधीनां त्रैविध्यमुक्त्वा द्वैविध्यमाह-

द्विधा स्वपरतन्त्रत्वाद्व्याधयोन्त्याः पुनर्द्विधा।

स०-स्वतन्त्रश्च परतन्त्रश्च स्वतन्त्रपरतन्त्रौ, तयोर्भावः स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वम्, तस्माद्धेतोर्द्विधा व्याधयः। एके स्वतन्त्रा अन्ये परतन्त्रा इत्यर्थः। अन्ते भवा अन्त्याः,--परतन्त्राः। ते पुनः-भूयो, द्विधा।
आ० र०- त्रयानां पृथक् द्वैविध्यमाह-द्विधा स्वपरतन्त्रत्वादिति। तत् स्वतन्त्रः परन्त्रश्चेति। अन्त्या इति परतन्त्रस्य द्वैविध्यम्। तच्च पूर्वरूपमुपद्रवाश्चेति।

तदेव द्वैविध्यं दर्शयितुमाह-

पूर्वजाः पुर्वरूपाख्या, जाताः पश्चादुपद्रवाः॥६०॥

स०-पूर्वं जाताः पूर्वजाः। "अन्येष्वपि दृश्यते" इति डः। पूर्वजाः-पूर्वरूपसंज्ञा रोगाः। ये च पश्चाज्जातागदास्ते व्याधीनामुपद्रवाः। इत्यन्त्या द्विधा।
आ० र०- तौ च स्वतन्त्रात्पूर्वं पश्चात् क्रमेण जायेते।

अथ स्वतन्त्रान् लक्षयति-

यथास्वजन्मोपशयाः स्वतन्त्राः स्पष्टलक्षणाः।

स०-जन्म चोपशयश्च जन्मोपशयौ। जन्म- उत्पत्तिः। उपशयः-सुखानुबन्धः। यो यः स्वं स्वं-यथास्वम्। यस्य ज्वरादेर्यावात्मीयौ शास्त्रनिर्दिष्टौ तौ यथास्वशब्देन सूच्येते। यथास्वं

जन्मोपशयौ येषां ते यथास्वजन्मोपशया व्याधयः स्वतन्त्रा उच्यन्ते। चिकित्सागुरुलाघवप्रतिपत्त्यर्थं च स्वतन्त्रादिसंज्ञाकरणम्। स्वग्रहणाद्येन्यजन्मनि जायन्तेन्यस्य च व्याधेर्यत उपशयः-सुखानुबन्धस्तत एतत्परिवारस्यापि, ते तु न स्वतन्त्राः। तथा चोक्तम्-"पूर्वरूपरूपादिक्रमेण ज्वरादावुत्पन्ने तत्परिवारा ये श्वासादय उत्पद्यन्ते तदुपशये चोपशेरते न ते स्वतन्त्राः। ज्वरादय एव तु मूलव्याधिरूपत्वात्स्वतन्त्रा उच्यते।" इति।

आ० र०- यस्य स्वेन हेतुना जन्म, स्वौषधेनोपशमः, स्पष्टं च लक्षणं, स स्वतन्त्रः।

विपरीतास्ततोन्ये तु

स०-ततः-स्वतन्त्रेभ्यो रोगेभ्यो, येन्ये-परतन्त्राः, पूर्वरूपाख्यास्तथोपद्रवसंज्ञाश्च, ते विपरीताः,-विपरीतस्वरूपाः, न यथास्वजन्मोपशया न च स्पष्टलक्षणाः।

आ० र०- विपरीतः-परतन्त्रः।

एवं व्याधीनां स्वतन्त्रपरतन्त्रत्वं प्रतिपाद्य, दोषाणां प्रतिपादयन्नाह-

विद्यादेवं मलानपि॥ ६१॥

स०-न केवलं रोगान् स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदैर्विद्याद्वैद्यः, यावन्मलान्-दोषानपि वातादीन्, एवं-स्वतन्त्रपरतन्त्रभेदैर्जानीयात्।

आ० र०- व्याधिवद्दोषानपि स्वतन्त्रन्विद्यात्।

तांल्लक्षयेदवहितो विकुर्वाणान् प्रतिज्वरम्।

स०-तान्-वातपित्तकफान् यथास्वजन्मोपशयलक्षणावच्छिन्नस्वरूपान्, प्रतिज्वरं-प्रतिविकारं, विकुर्वाणान्-विकृतिंकोपं गच्छतो, जानीयात्। वैद्य इति शेषः। कीदृक् ? अवहितो-दत्तचित्तः।

आ० र०- तांश्च प्रतिरोगं लक्षयेत्। कोत्र स्वतन्त्रः कः परतन्त्र इति।

एवं स्वतन्त्राणां व्याधीनां यथास्वोपशय एव भेषजमुक्तम्। परतन्त्राणां तु व्याधीनां कः प्रशमोपायः ? इत्याह-

तेषां प्रधानप्रशमे प्रशमोशाम्यतस्तथा॥६२॥
पश्चाच्चिकित्सेत्तूर्णं वा बलवन्तमुपद्रवम्।

स०-तेषां-परतन्त्राणां रोगाणामप्रधानानाम्, प्रधानप्रशमे-स्वतन्त्रव्याधिप्रशमे, प्रशमो भवति,-न तु तेषां पृथगुपक्रमो विधेय इत्यर्थः। अशाम्यतः-तथा शममगच्छतः परतन्त्रान् व्याधीन् दोषान् वा, तथा-तेन प्रकारेण प्रधान चिकित्सालक्षणेन, पश्चात्-प्रधानचिकित्सात उत्तरकालं, चिकित्सेत्। अचिकित्स्यमानो ह्यसाध्यतां यायात्। तूर्ण वेति। उपद्रवश्चेद्बलवान् स्यात्तदा तमेवोपद्रवं तूर्णमेव चिकित्सेत्-, न पश्चात्।
आ० र०- तेषां-परतन्त्राणां, स्वतन्त्रप्रशमे प्रशमः। तथास्वरन्त्रौषधेन, ये न शाम्यन्ति तान् पश्चास्वौंषधेन चिकित्सेत्। यस्तु बलवानुपद्रवस्तं तूर्णं-प्रागेव, चिकित्सेत्।

ननु, कुतोप्रधानं शीघ्रं चिकित्सेत् ? इत्याह-

व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पीडाकरतरो हि सः॥६३॥

स०-हि-यस्मात्, व्याधिक्लिष्टशरीरस्य पुंसः सोतिशयेन पीडाकरः। प्रागुत्पन्नोपि रोगः पीडाकरः। उपद्रवस्तु पश्चाज्जायमानो व्याधिक्लिष्टशरीरोत्पन्नत्वात्पीडाकरतरः। तदयमत्रार्थः,-परतन्त्रो व्याधिर्हीनबलः प्रधानोपक्रमेणैवोपशाम्यति। यस्तु परतन्त्रः पश्चादुत्पद्यमानोपि स्वतन्त्रव्याध्युपक्रमेण शमं न याति तं पश्चादुपक्रमेत्। यस्तु बलवान् परतन्त्रस्तमादावेव चिकित्सेत्, अतिपीडाकरत्वात्।
आ० र०- स हि स्वतन्त्रेण पीडितस्य नरस्य स्वतन्त्राददतिपीडकः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २२)- "सत्पविधाः खलु रोगा भवन्ति। सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः। ते तु

पृथग्द्विविधाः। तत्र सहजाः शुक्रार्तवदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः, पितृजा मातृजाश्च। गर्भजा जनन्यपचारात्कौब्यपाङ्गुल्यपै!ग्गल्यकिलासादयो, अन्नरसजा मातृदौहृदविमानजाश्च। जातजाः स्वापचारात् सन्तर्पणजा अपतर्पणजाश्च। पीडाजाः क्षतभ!ग्गप्रहारक्रोधशोकभयादयः, शारीरामानसाश्च। कालजाः शीतादिकृता ज्वरादयो, व्यापन्नजा असंरक्षणजाश्च। प्रभावजा देवगुरुलङ्घनशापाथर्वणादिकृताः, ज्वरादयः पिशाचादयश्च। स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः, कालजा अकालजाश्च। तत्र कालजा रक्षणकृताः, अरक्षणजा अकालजाः त एते समासतः पुनर्द्विविधा भवन्ति,प्रत्युत्पन्नकर्मजाश्च। तत्र रोगोत्पत्ति प्रत्युत्पन्नं कर्म यदनेनैव शरीरेण दृष्टमदृष्टं वोद्दिश्यात्पोपदिष्टप्रतिषिद्धानामननुष्ठानमनुष्ठानं वा। जन्मान्तरातीतेन तु पूर्वम्। तत्पुनर्दैवाख्यम्, उक्तं च नियतानियतभेदेन प्राक्। तस्मात् दृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजाः। विपरीता दैवजन्मानः। अल्प निदाना महारुजश्चोभयात्मकाः। तत्र यथास्वं प्रैपक्षशीलनात् पूर्वेषां रोगाणामुपशमः। सत्येव विपक्षशीलने निर्दिष्टकर्मक्षयाद्दैविकानाम्। दोषकर्मक्षयादन्येषाम्। अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नं कर्म परकृतमपि वर्णयन्ति। तच्च पराभिसंस्कारमाचक्षते। एवं चाहः,-यदि स्वयं कृतादेव कर्मणः कार्यनिर्वृत्तिः स्यात्, न दृष्टपुरुषान्तरकृतात्। किमिति विद्वानपि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधात्तोषरोषौ प्रैकर्तव्यविन्तां वा प्रतिपेद्यते। एवमेते व्याधयो द्विविधाः सन्तस्त्रिविधा जायन्ते। ततश्च दोषवन्तो भूयः सत्पविधाः। सकलोपि चायं रोगसमूहः प्रतीकारवान् आयुर्वेदविहितमुपदेशमपेक्षते। यस्मान्नियतहेतुकोप्यामयः सम्यग्भिषगादेशानुष्ठानादुपात्तायुः संस्कारापरिक्षये सह्यवेदनतां प्रतिपद्यते। अनुप्रक्रम्यमाणस्तु सर्व एव प्रायशो भिनत्यकाण्डे। स्वयमपि च दैवान्निदानाल्पतया वा निवतमानः षिडशगुणसमुदितक्रियोपालम्भादाशुतरमपै क्लिष्टस्य वापगच्छ्ित। अनियतफलदायिनि तु दैवे हिताभ्यासरतस्यावकाशमेव न लभते व्याधिः। तस्मान्न कस्याञ्चिदवस्थायामात्मवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी स्यात्। त्रिविधाश्च पुनर्व्याधयो मृदुमद्यैमात्रभेदेन। तत्राल्पलक्षणा मृदवो, मध्यलक्षणा मध्याः, सम्पूर्णलक्षणास्त्वतिमाताः। ते पुनः सुखसाध्यादिविशेषेण चतुर्धा प्रागुपदिष्टाः। सुबहुशोपि च भिद्यमाना व्याद्ययो निजागन्तुतां न व्यभिचरन्ति। तत्र निजास्त्रिदोषोत्थाः। तेषु पूर्वं वातादयो वैषम्यनापयन्ते च

बहुरूपा रुदनुबध्यते, ततो दोषवैषम्यम्। दोषवैषम्येणैव च बहुरूपा रुदनुबध्यते प्रवर्द्धते च। एवं च त्त्वा न दोषव्यतिरेकेण रोगानुबन्द्धः, केवलं पौर्वापर्यविशेषः। तस्मादेकाकारा एव रोगाः, तथारुकसामान्यात्। असङ्ख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्धानसंस्थानवर्णनामवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषात्। ते यथास्थूलं यथास्वमेवोपदेक्ष्यन्ते। असङ्क्येयत्वाच्च दोषलिङ्गैरेव रोगानुपक्रमं च विभजेत्॥" इति।

ननु, येषां विकाराणां नामग्राहं चिकित्सा [च] नोक्ता। तेषां नामाकुशलो वैद्यः किं चिकित्सेन्न ? इत्याशङ्क्याह-

विकारनामाकुशलो न जिह्रीयात् कदाचन।
न हि सर्वविकाराणां नामतोस्ति ध्रुवा स्थितिः॥६४॥

स०-विकाराः-रोगाः, तेषां नामानि, तेष्वकुशलो वैद्यो न जातुचिज्जिह्रीयात्-रोगसंज्ञानभिज्ञोहमिति लज्जां न कुर्यात्, चिकित्सामेव विदध्यादित्यर्थः। कुतो हेतोः ? इत्याह-न हीत्यादि। यस्मात्सर्वविकाराणां नामतः-संज्ञातो, ध्रुवा-निश्चिता, स्थितिः-अवस्थानं, नास्ति।

आ० र०- शास्त्रोनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह-विकारनामेति। यो विकारस्यवारजादित्वं जानाति, नाम न आनाति, शास्त्रेनुक्तत्वात्सङ्कीर्णत्वाद्वा, स न जिहीयात्-लज्जां न कुर्यात्। न हि नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा। वातजादिज्ञानं हि चिकित्सायां प्रधानं कारणम्।

ननु, कुतोशेषरोगाणां नामतो नास्ति स्थितिः ? इत्याशङ्क्याह-

स एव कुपितो दोषः समुत्थानविशेषतः।
स्थानान्तराणि च प्राप्य विकारान् कुरुते बहून्॥६५॥
तस्माद्विकारप्रकृतीरधिष्ठानान्तराणि च।
बुद्ध्वा हेतुविशेषांश्च शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम्॥६६॥

स०-यस्मात्सः-एक एव, दोषो-वाताद्यन्यतमः, समुत्थानविशेषतो-हेतुभेदात्, तथा स्थानान्तराणि-स्वस्थानं हित्वा पराणि स्थानानि, प्राप्य-गत्वा, बहून्-अनन्तान्, विकारान् कुरुते। तथा चोक्तं तन्त्रान्तरे-"यो दोषः शरीरसन्धीनाविशति, तेन जृम्भा ज्वरश्चोपजायते। यस्त्वामाशयमभ्युपैति, तेन रोगा भवन्त्युरसि, अरोचकश्च। यः कण्ठमभिप्रपद्यते कण्ठस्ततो ध्वंसते स्वरश्चावसीदति। यः प्राणवहानि स्रोतांस्यास्यादीनि उपैति, श्वासः प्रतिश्यायश्च तेनोपजायते।" इति। विकारस्य-ज्वरादेः, प्रकृतयः-उपादानकारणानि वातादिदोषाः, ता विकारप्रकृतीः-रोगहेतुविशेषान्, बुद्धा, -ज्ञात्वा, तथाधिष्ठानान्तराणि स्थानविशेषांश्च, बुद्धा,तथा हेतुविशेषान्-निदानभेदांश्च, बुद्धा-यथा किमयं कुपितः पवनो रूक्षेण हेतुना लघुना शीतेन वेत्यादि ज्ञात्वा, शीघ्रमेवोपक्रमेत्-चिकित्सेत्। न तु विकारानभिज्ञ इति न चिकित्सेत्।

आ० र०- अथ साधनम्। साधनज्ञानं च लक्षणज्ञानाधीनम्। तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह-स एवेति। स एव योन्यत्र लक्षितो, बहून् विकारान् कुरुते,-येन्यत्र न दृष्टाः। तत्र द्वौ हेतू-समुत्तानविशेषात्कुपितत्वं स्थानान्तरप्राप्तिश्च समुत्थानविशेषः-अन्यत्रादृष्टं समुत्थानम्।तस्माद्विकारादित्रित्यज्ञानपूर्वक उपक्रमः कार्यः। स च शीघ्रम्, अवस्थान्तरोत्पत्त्। प्रकृतिः-स्वभावोसाधारणं चिन्हम्।

ननु, बुद्धापि विकारप्रकृत्यादिकमुपक्रमं कुर्वन्तः कदाचित्सिद्धिमाप्नुवन्तो दृश्यन्ते भिषजः कदाचिन्नेति। तदत्र संशयस्खलिते कर्मणि कथं नियुज्यते वैद्य इति कथमुक्तम् ? "शीघ्रं कुर्यादुपक्रमम्" इत्याशङ्क्याह-

दूष्यं देशं बलं कालमनलं प्रकृतिं वयः।
सत्त्वं सात्म्यं तथाहारमवस्थाश्च पृथग्विधाः॥६७॥
सूक्ष्मसूक्ष्माः समीक्ष्यैषां दोषौषधनिरूपणे।
यो वर्तते चिकित्सायां न स स्खलति जातुचित्॥६८॥

स०-दोषौषधनिरूपणे सति दूष्यादीन् दश समीक्ष्य सम्यग्विलोक्य, यश्चिकित्सायां वर्तते-यत्नं करोति, सः-वैद्यो, न कदाचित् स्खलति-नापराधी स्यात्। दोषो-वातादिः, औषधं-

हरीतक्यादि, तयोर्निरूपणं-पर्यालोचनम्, तस्मिन् दोषौषधनिरूपणे। दूष्यादीनां समस्तानामुपादानं सर्वेषामेवावगमे चिकित्साकरणं प्रति यत्नातिशयद्योतनार्थम्, न पुनरेषां द्वौ वा त्रीन् वा चतुरो वा पञ्च वा समीक्ष्य। किं तर्हि ? सर्वानेतान् समीक्ष्य,-सम्यगवबुध्येति। अथ दूष्यादीनेव समीक्ष्य ? नेत्याह -अवस्थाश्च पृथग्विधाः। एषामेव दोष्यादीनामवस्थाः सूक्ष्मसूक्ष्माः-अतिशयेन सूक्ष्माः, ताश्च समीक्ष्य-यथावद्बुद्ध्वेति।

आ० र०- दूष्याद्येकादशज्ञाने सत्यव्यभिचार्युपक्रम इत्याह-दूष्यति। दूष्यो-धातुर्मलश्च। देशो-भूमिर्देहस्च। बलं-सामर्थ्यम्। द्रशो -भूमिर्देहश्च। बलं-सामर्थ्यम्। कालः-पूर्वाह्णदिः। अनलो-विषमादिः। प्रकृतिः-वातप्रकृत्यादिः।वयो-बल्यादि। सत्वं-मनः। सात्म्यं-देशसात्म्यादि।आआरो-मधुरादिः। अवस्थाः-रूपेष्ववान्तरं रूपम्। सूक्ष्मसूक्ष्माः-अतिसूक्ष्माः। एषां-रोगाणाम्। दोषौषधनिरूपणे-दोषस्यौषधस्य च विचारणे।

न च दूष्याद्येव परीक्ष्यम्। किं तर्हि ? व्याधिरपि गुरुलघुत्वेन एवं परीक्ष्य एवेत्याह-

गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं सत्त्वदेहबलाबलात्।
दृश्यतेप्यन्यथाकारं तस्मिन्नवहितो भवेत्॥ ६९॥

स०-गुरुश्चाल्पश्च गुर्वल्पौ, गुर्वल्पौ च तौ व्याधी च गुर्वल्पव्याधी, तयोः संस्थानं-आकृतिः। अपिशब्दो भिन्नक्रमे। तद्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमन्यथाकारमपि दृश्यते-विपरीतमिति लक्ष्यते। अपिशब्दात्क्वचित् गुर्वल्पव्याधिसंस्थानं यथातत्त्वं दृश्यते क्वचिन्नेति व्याधिलक्षणस्य गमकत्वाभावः प्रसज्येत। ततश्च "रोगं निदानप्राग्रूपलक्षणोपशयाप्तिभिः।" (हृ. सू. अ. १।२२) इति दूष्येत। तस्मादपिशब्दोत्र गुर्वल्पसंस्थानस्य यथातत्त्व दर्शनं क्वचिद्भवत्येवेति सूचनार्थः कृतः। कुतो हेतोः ? इत्याह-सत्त्वेत्यादि। सत्त्वं-धैर्यम्। देहो-महदल्पस्थूलकृशादिः। सत्त्वं च देहश्च सत्त्वदेहौ। बलं चाबलं च बलाबले। तस्मात्सत्त्वदेहबलाबलाद्धेतोर्गुर्वल्पव्याधिसंस्थानेवहितो भवेत्। अधिकसत्त्वे तथोत्कृष्टदेहबले च गुरुः-महानपि व्याधिरुत्पन्नोल्पसंस्थानो-हीनबल इव लक्ष्यते, सत्त्वदेहबलयोरुत्कृष्टत्वात्। तथा, हीनसत्वे हीनदेहबले चोत्पन्नो लघुरपि महानिव लक्ष्यते, हीनसत्त्वदेहबलत्वात्। तस्माद(त्त)स्मिन्-व्याधिसंस्थानेर्थे, दत्तावधानेन भाव्यम्।

आ० र०- तत्रापि सत्वदेहयोर्बलं तात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह-गुर्वल्पव्याधिसंस्थानमिति। संस्थानं-लक्षणम्। अन्यथाकारं-गुरोरल्पत्वम्, अल्पस्यापि गुरुत्वम्।

गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयंस्तु भिषग्ब्रुवः।
अल्पदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते॥७०॥

स०-गुरुं लघुमित्यादि। यश्च भिषग्ब्रुवः-कुत्सितो वैद्यः, स व्याधिसंस्थानमात्रावलोकनात् गुरुं व्याधिं लघुमिति कल्पयन्-निश्चिन्वन्, अल्पदोषाकलनया-हीनमात्रदोषनिश्चयेन, पथ्ये विप्रतिपद्यते-चिकित्सिते मोहं गच्छति, गुरुव्याधावल्पव्याधियोग्यं भेषजं ददाति। एवं लघुव्याधिं गुरुमिति कल्पयन् बहुदोषाकलनया पथ्ये विप्रतिपद्यते, भिषग्ब्रुवत्त्वात्। अन्यत्रापि ब्रुवान्तस्य कुत्सितत्वमेव प्रसिद्धम्। यथाह मनुः (अ. ८।२०)-"जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः। धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथञ्चन॥" इति। केचित् "भिषग्ध्रुवम्" इति पेठुः। भिषक्-वैद्यो, गुरुं लघुमिति व्याधिं कल्पयन् ध्रुवं-निश्चितं पथ्ये विप्रतिपद्यत इति च व्याचक्षते।
आ० र०- अनवहितत्वे दोषम्ह-गुरुं लघुमिति।अल्पोयं दोष इत्यगणनया विप्रतिपद्यते-विपरीतं जनाति।

यस्माच्चैवम्-

ततोल्पमल्पवीर्यं वा गुरुव्याधौ प्रयोजितम्।
उदीरयेत्तरां रोगान् संशोधनमयोगतः॥७१॥
शोधनं त्वतियोगेन विपरीतं विपर्यये।
क्षिणुयान्न मलानेव केवलं वपुरस्यति॥७२॥

स०-ततोल्पं-अल्पमात्रम्, अल्पवीर्यं वा-अनुत्कृष्टशक्तिकं वा, भेषजं गुरुव्याधौ प्रयोजितं-दत्तं, संशोधनं रोगानुदीरयेत्तरां-अतिशयेनोत्क्लेशयेत्। कुतः ? अयोगतः,,-हीनयोगात्। अयोगो हि हीनयोग उच्यते। यथा,-पुत्रकार्याकरणादपुत्र इत्युच्यते। विपर्यये च-लघुव्याधौ,

विपरीतं शोधनं तु प्रयोजितम्, कस्माद्विपरीतम् ? अल्पवीर्यात्संशोधनात्, अतिमात्रमुत्कृष्टवीर्यं च बहुदोषाकलनया, अतियोगेन प्रयोजितं न केवलं मलान् क्षिणुयात्-क्षपयेत्, यावद्वपुरस्यति-शरीरमपि हिंस्यात्। अत्र च संशोधनं यत् दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तं तदयोगातियोगाभ्यां रोगोत्क्लेशं शरीरक्षपणं [च] झटिति निर्वर्तयतीति। खरनादेनाप्युक्तं च- "अल्पमुत्क्लेशयेद्दोषं बहु प्राणान्निहन्ति च। तस्मान्निरूप्य भिषजा देयं युक्तं विरेचनम्॥" इति। तथा, ज्वरगुल्मादीनां च तत्प्रतीकारार्थं यद्दीयते भेषजं तत्रापि महारम्भेल्पमल्पवीर्यं चौषधं न देयम्, इत्यस्मादेव दृष्टान्तीभूतादर्थादवगन्तव्यम्।

आ० र०- विपर्ययज्ञाने दोषमाह-ततोल्पमिति। अयोगतः-हीनयोगेन। विपरीतं-अतिमात्रमतिवीर्यं वा। विपर्यये-लघुव्याधौ। वपुरप्यतिशयेन क्षयं नयेत्, न दोषानेव।

अतोभियुक्तः सततं सर्वमालोच्य सर्वथा।
तथा युञ्जीत भैषज्यमारोग्याय यथा ध्रुवम्॥७३॥

स०-यस्माच्चैवं रोगाणां दुर्विज्ञेया गतिः, अतः-अस्माद्धेतोः, सततमभियुक्तः-सदा युर्वेदपाठावबोधानुष्ठानपरो वैद्यः, सर्वं-दूष्यादिवस्तुजातम्, आलोच्य सर्वथा-सर्वेण प्रकारेणा युर्वेदानुसारीण्या स्वबुद्ध्या तद्विद्यसम्भाषासम्भवया च तथा कर्माभ्यासतोपि निपुणं निरूप्य, तथा-तेन प्रकारेण दोषदूष्यदेशाद्यनुगुणेन, भैषज्यं युञ्जीत-भेषजं युञ्ज्यात्। यथारोग्याय ध्रुवं-येन प्रकारेणारोग्यार्थमवश्यं स्यात्।

आ० र०- अशेषविशेशेशपरीक्षायामत्यादरः कार्य इत्याहातोभियुक्त इति।

पूर्वमुक्तम् (श्लो. ३२)-"दोषा एव हि सर्वेषां रोगाणामेककारणम्।" अतस्तानेव दोषान् वृद्धिक्षयविभेदेनाह-

वक्ष्यन्तेतःपरं दोषा वृद्धिक्षयविभेदतः।

स०-वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ, वृद्धिक्षययोर्विभेदो वृद्धिक्षयविभेदः, विविधो विशिष्टो भेदो-विभेदः, तस्माद्वृद्धिक्षयविभेदतः। अतःपरं-अतोनन्तरम्, दोषाः-वातादयो, वक्ष्यन्ते-भणिष्यन्ते।

आ० र०- तस्य त्रिषष्टिभेदाः। तानाहनश्यन्तेतःपरमिति। दोषाः-दोषभेदाः। विमेदः-तारतव्यम्, तत्साम्ये नास्ति वृद्धौ क्षये चास्ति, वृद्धिक्षयवत्तारतम्यं त्तभेदे कारणम्।

पृथक् त्रीन् विद्धि

स०-पृथक्-व्यस्तान् स्वप्रमाणाधिकान्, त्रीन् दोषान्रोगहेतून्, विद्धि-अवेहि। वातो वृद्धः। १। पित्तं वृद्धम्। २। श्लेष्मा वृद्धः। ३। एवं त्रयो दोषाः।

आ० र०- तत्र वृद्धिसाम्याभ्यां द्वादश। तत्र पृथक् त्रीन् विद्धि। पृथक्-प्रत्येकं वृद्धया, "पञ्चविंशतिरित्येवं व्द्धैः" इत्युपसंहारात्। पारिशेष्यात् द्विशः साम्येन। यथा,- वायुर्वृद्धः पित्तकफौ समौ।१। पित्तं वृद्धं वायुकफौ समौ।२। कफो व्द्धो वायुपित्ते समे।३।

संसर्गभेदानधुना वक्ति-

संसर्गस्त्रिधा, तत्र तु तान्नव॥७४॥

स०-संसर्गस्त्रिधा-त्रिप्रकारः। तत्र-संसर्गे, नव दोषभेदान् स्वप्रमाणाधिकान्, "विद्धि" इत्येतदनुवृत्तिकृतेन सम्बन्धेन सर्वत्र योज्यम्।

आ० र०- संसर्ग त्रिधा विद्धि, वायुपित्ते वायुकफौ पित्तकफौ इति। तत्र तान्-संयोगान्, नव विद्धि।

कथं नव भेदान् ? इत्याह-

त्रीनेव समया वृद्ध्या, षडेकस्यातिशायने।

स०-समया वृद्ध्या-तुल्यया वृध्द्या, त्रीनेव-अन्यूनाधिकान्, संसर्गदोषभेदान् विद्धि। एको वातपित्ताभ्यामधिकाभ्याम्, द्वितीयो वातकफाभ्यामधिकाभ्याम्, तृतीयः पित्तश्लेष्मभ्यामधिकाभ्याम्, इति। संसर्गस्थयोर्दोषयोरेकस्य दोषस्यातिशायने-अधिकतरया वृध्द्या, षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि। अतिशयो-अतिशायनम्। अतिशायने "तमबिष्ठनौ" इति निपातनाद्दीर्घः। दोषद्वयवृद्धेश्चिन्त्यमानत्वादपरदोषचिन्तानास्त्यत्र। वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्। १। पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः। २। कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरम्। ३। पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरः। ४। कफो वृद्धो, वातो वृद्धतरः। ५। वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः। ६। एवं षट् संसर्गदोषभेदान् विद्धि।

आ० र०- तत्र त्रीन्समया व्ध्या। यथा,- वायुपित्ते वृद्धे कफः समः।१। वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समम्।२।पित्तकफौ वृद्धौ वायुः समः ।३। एकस्यातिशयने पट्। यथा,-वायोः पित्तं वृद्धं कफः समः।१। पित्ताद्वायुर्वृद्धः कफः समः।२। कफाद्वायुर्वृद्धः पित्तं समम्।३। वायोः कफो वृद्धः पित्तं समम्।४। पित्तात्कफो वृद्धो वायुः समः।५। कफात्पित्तं वृद्धं वायुः समः।६। एवं द्वादश।

त्रयोदश समस्तेषु

स०-समस्तेषु-सन्निपतितेषु त्रिष्वपि दोषेषु वृद्धेषु, त्रयोदश दोषभेदान् विद्धि।

आ० र०- वृद्धेष्वेव समस्तेषु त्रयोदश संयोयोगान् विद्धि।

कथम् ? इत्याह-

षड् द्व्येकातिशयेन तु॥७५॥

स०-द्वौ चैकश्च द्व्येके, तेषां द्व्येकेषामतिशयो-अधिकत्वम्, तेन द्व्येकातिशयेन। ततो द्वयातिशयेन त्रयो भेदाः, तथा दोषैकस्यातिशयेन त्रयः, इति षट् भेदाः। यथा,-कफो वृद्धो वातपित्तेधिकं वृद्धे। १। पित्तं वृद्धं वातकफावतिवृद्धौ। २। वातो वृद्धः पित्तकफावतिवृद्धौ। ३।

पित्तकफौ वृद्धौ वातोतिवृद्धः। ४। वातकफौ वृद्धौ पित्तमतिवृद्धम्। ५। वातपित्ते वृद्धे कफोतिवृद्धः। ६। इति षड्भेदान् द्व्येकातिशयेन सन्निपाते विद्धि।

आ० र०- तत्रैकस्मात् द्वयोर्वृद्धयोस्त्रीन्। यथा,-वायोः पित्तकफौ वृद्धौ।१। पित्तात्कफवायू।२। कफाद्वायुपित्ते।३। द्वाभ्यामेकस्मिन् वृद्धे त्रीन्। यथा,- वायुपित्ताभ्यां कफो वृद्धः।१। वायुकफाभ्यां पित्तं वृद्धम्।२। पित्तकफाभ्यां वायुर्वृद्धः।३।

एकं तुल्याधिकैः

स०-तुल्यं कृत्वा-समं कृत्वा, वृद्धैर्दोषैरेकं सन्निपातदोषभेदं विद्धि।

आ० र०- तुल्याधिकैरेकम्।यथा,-वायुपित्तकफा वृद्धाः।१।

षट् च तारतम्यविकल्पनात्।

स०-तरतमयोर्भावस्तारतम्यम्। कस्य तारतम्यम् ? प्रकृतत्वात्सन्निपातस्थदोषणाम्। तारतम्यस्य विकल्पनं-भेदः, तारतम्यविकल्पनम्, तस्मात्। सन्निपातस्थदोषाणां वृद्धिरूपाणां षड्भेदान् विद्धि। यथा,-वातो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं कफो वृद्धतमः। १। वातो वृद्धः कफो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम्। २। पित्तं वृद्धं कफो वृद्धतरो वातो वृद्धतमः। ३। पित्तं वृद्धं वातो वृद्धतरः कफो वृद्धतमः। ४। कफो वृद्धो वातो वृद्धतरः पित्तं वृद्धतमम्। ५। कफो वृद्धः पित्तं वृद्धतरं वातो वृद्धतमः। ६। एतेषां च लक्षणं मुनिरध्यगीष्ट। तथा च तद्ग्रन्थः (च. चि. अ. ३।८८)- "सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि। प्राक् सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक्॥भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोतिरुक्। वातपित्तोल्बणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे॥शैत्यं कासोरुचिस्तन्द्रा पिपासा दाहरुग्व्यथाः। वातश्लेष्मोल्बणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः॥छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोस्थिवेदना। मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोल्बणे॥सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः। वातोल्बणे स्याद् द्व्यनुगे तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता॥रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड्बलसङ्क्षयः। मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याल्लिङ्गं पित्तगरीयसि॥आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः। कफोल्बणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत्॥समं दोषैस्त्रिभिर्वृद्धैः सन्निपातस्य लक्षणम्। मुहुर्दाहो मुहुः शीतं

कर्णक्ष्वेडनपार्श्वरुक्॥मोहः च्छर्दिर्दिवा निद्रा रात्रौ जागरणं तथा। प्रतिश्या छर्दिरालस्यां तन्द्रारुच्यग्निमार्दवम्॥हीनवाते पित्तमध्ये चिह्नं श्लेष्माधिके मतम्। हारिद्रमूत्रनेत्रत्वग्दाहस्तृष्णा भ्रमोरुचिः॥हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम्। शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापः च्छर्द्यरोचकौ॥हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं वाताधिके मतम्। शीतकं गौरवं तन्द्रा प्रलापोस्थिशिरोतिरुक्॥हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः। वर्चोभेदोग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोरुचिर्भ्रमः॥कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके मतम्। श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोतिपार्श्वरुक्॥कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके स्मृतम्।" इति। **आ० र०-** तारतम्यविकल्पनात् षट्। यथा,-वायुपित्तकफा वृद्धा वृद्धतरा वृद्ध्तमाः॥१॥एवं वायुकफपित्तानि।२। पित्तकफवायवः।३। पित्तवायुकफाः।४। कफवायुपित्तानि।५। कफपित्तवायवः।६। एवं त्रयोदश।

पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः

स०-एवं-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, पञ्चविंशतिसङ्ख्यापरिमाणान् वृद्धान् दोषभेदान् वृद्धैर्दोषैर्विद्धि।
आ० र०- एवं वृद्धौ पञ्चविंशतिं विद्धि।

क्षीणैश्च तावतः॥७६॥

स०-क्षीणैः-क्षयावस्थैर्दोषैः, तावतः-तत्परिमाणान् पञ्चविंशतिसङ्ख्याकान् दोषभेदान् विद्धि। यथा,-वृद्धैः पृथक् त्रीन् दोषभेदान्, तथा क्षीणैः। "पृथक् त्रीन्" इत्यादिग्रन्थे वृद्धिशब्दस्थाने क्षीणशब्दे निपात्यः। तद्यथा,-वातः क्षीणः। १। पित्तं क्षीणम्। २। कफः क्षीणः। ३। तदेवं संसर्गे नवदोषभेदान् विद्धि। कथम् ? त्रीनेव समक्षीणत्वेन,-क्षीणवातपित्तसंसर्गः। १। क्षीणपित्तकफसंसर्गः। २। क्षीणवातकफसंसर्गः। ३। षडेकस्यातिशायने। अतिशायने-अन्यदोषापेक्षया क्षीणत्वातिरेके,-वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम्। १। पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः। २। वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः। ३। कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः। ४। कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरम्। ५। पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरः। ६। एवं षट् दोषभेदान् विद्धि। त्रयोदश समस्तेषु-सन्निपतितेषु क्षीणेषु दोषेषु दोषभेदांस्त्रयोदश विद्धि। कथम् ? षड् द्येकातिशयेन तु।

दोषद्वयस्यातिशयेन-अतिक्षीणत्वेन, तथा दोषैकशयेन तु। तथा दोषैकस्यातिक्षीणत्वेन, पर्यायतः षट् क्षीणसन्निपातदोषभेदान् विद्धि। यथा,-वातः क्षीणः पित्तकफावतिक्षीणौ। १। पित्तं क्षीणं वातकफावतिक्षीणौ। २। कफः क्षीणः पित्तवातावतिक्षीणौ। ३। वातपित्ते क्षीणे कफोतिक्षीणः। ४। पित्तकफौ क्षीणौ वातोतिक्षीणः। ५। वातकफौ क्षीणौ पित्तमतिक्षीणम्। ६। एकं तुल्यक्षीणैर्भेदं विद्धि। १। षट् च तारतम्यविकल्पनात्,-कफः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं वातः क्षीणतमः। १। वातः क्षीणः कफः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम्। २। पित्तं क्षीणं कफः क्षीणतरो वातः क्षीणतमः। ३। कफः क्षीणो वातः क्षीणतरः पित्तं क्षीणतमम्। ४। वातः क्षीणः पित्तं क्षीणतरं कफः क्षीणतमः। ५। पित्तं क्षीणं वातः क्षीणतरः कफः क्षीणतमः। ६। एवं पञ्चविंशतिदोषभेदान् क्षीणैर्दोषैर्विद्धि।

आ० र०- क्षीणैश्च तावतो विद्धि। वृद्धशब्दस्थाने क्षीणशब्दप्रयोगात्ते ज्ञेयाः।

एकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट् ते

स०-ते-सन्निपातस्थदोषास्त्रयः, षोढा भवन्ति। कथम्? इत्याह-एकैकेत्यादि। वृद्धिश्च समता च क्षयश्च वृद्धिसमताक्षयाः। एकैकस्य-वाताद्यन्यतमस्य, वृद्धिसमताक्षया एकैकवृद्धिसमताक्षयाः, तैरेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट्। यथा,-वातो वृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः। १। पित्तं वृद्धं वातः समः कफः क्षीणः। २। कफो वृद्धः पित्तं समं वातः क्षीणः। ३। कफो वृद्धो वातः समः पित्तं क्षीणम्। ४। वातो वृद्धः कफः समः पित्तं क्षीणम्। ५। पित्तं वृद्धं कफः समो वातः क्षीणः। ६। एवमेकैकवृद्धिसमताक्षयैः षट्।

आ० र०- वृद्धिक्षयसाम्यैः (वृद्धिसाम्यक्षयैः) षट्। वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने वृद्धक्षीणसम(वृद्धसमक्षीण) प्रयोगात्ते ज्ञेयाः। तेषां लक्षणमुक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. २०)- "रोगावस्थासु यिगहद्धिसाम्यक्शयनुगम्। षङ्कं हि दुर्बोधतरं विकारैरिति दृश्यते॥ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं व्द्धो वायुः कफक्षये। स्थनादादाय गत्रेषु यत्र विसर्पति॥ तदामेदस्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितौ। गात्रदेशे तथा स्यातां बलहानि परिस्रमौ॥ प्रकृतिस्थं कफं क्षीणे पित्ते वायुर्यदा बली। कयत् कुर्यात्तद शूलं सशैत्यस्तम्भगौरवम्॥ प्रकृतिस्थं यद वातं पित्तं वृद्धं कफक्षये। सरुणद्धि तदा दाहः शूलं चाखोपजात्यते॥ प्रकृतिस्तं कफं वृध्हं पित्तं वायुक्षये यदा।

सन्निरम्यात्तदा कुर्यात्सतन्द्रागौरवं ज्वरम्॥प्रकृतिस्थं यदा वायुं क्षीणे पित्ते क्फोधिकः। सन्निरुध्यात्तदा कुर्याच्छीतकं गौरवं रुजम्॥शीतकं-शीतपूर्वज्वरम्। प्रकृतिस्थं यदापित्तवृद्धः श्लेष्मानिलक्षये। सन्निरुध्यात्तदा कुर्यान्मन्दाग्नित्वं शिरोग्रहम्॥निद्रातन्द्रोपलेपांश्च हृद्रोगं गात्रगौरवं। ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां च पीतताम्॥ये दोषवृद्धिक्षययोर्विकरः कीर्तिताः पृथक्। शेषेष्वपि तु तनेव कल्पयेत्तद्यथायथम्॥" इति।

पुनश्च षट्।

एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या सविपर्ययापि ते॥७७॥

स०-एकस्य क्षय एकक्षयः, द्वन्द्वस्य वृद्धिर्द्वन्द्ववृद्धिः, एकक्षयसहिता द्वन्द्ववृद्धिरेकक्षयद्वन्द्ववृद्धिः, तया। किम्भूतया ? सविपर्ययया,-सह विपर्ययेण-वैपरीत्येन वर्तते या सैवम्, तया। एकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या पुनरेव षट् दोषभेदाः। वातः क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ। १। पित्तं क्षीणं वातकफौ वृद्धौ। २। कफः क्षीणो वातपित्ते वृद्धे। ३। एवमेकक्षयद्वन्द्ववृद्ध्या त्रयो भेदाः। सविपर्ययया च वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः। द्वन्द्वक्षयैकदोषवृद्ध्या-द्वन्द्वक्षयसहितैकदोषवृद्धिः, तया। यथा,-वातपित्तक्षीणे श्लेष्मा वृद्धः। १। वातकफौ क्षीणौ पित्तं वृद्धम्। २। पित्तकफौ क्षीणौ वातो वृद्धः। ३। इति सविपर्ययया वृद्ध्या त्रयो दोषभेदाः। एवं सन्निपातभेदा द्विरूपया वृद्ध्या षडेते ज्ञेयाः।

आ० र०- एकक्षयद्वन्द्ववृद्धिभ्यां त्रयः।यथा,-वायुः क्शीणः पित्तकफौ वृद्धौ।१। पित्तं क्षीणं कफवायू व्द्धौ।२। कफः क्षीणो वायुपित्ते वृद्धे।३। द्विक्षयैकवृद्धिभ्यां त्रयः। यथा,-वायुपित्ते क्षीणे वृद्धः।१। पित्तकफौ क्षीणौ वायुर्वुद्धः।२। कफवायू क्षीणौ पित्तं वृद्धम्।३।

भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः

स०-एवं भेदगणनया दोषाणां भेदा द्विषष्टिर्निर्दिष्टाः-उक्ताः।

आ० र०- एवं द्विषष्टिर्भेदाः।

त्रिषष्टः स्वास्थ्यकारणम्।

स०-त्रिषष्टीनां पूरणो यो दोषभेदः, स स्वास्थ्यकारणं-आरोग्यहेतुः, धातुसाम्यात्। अत्र हि स्वप्रमाणस्था वातपित्तकफाः। ये च दोषभेदा द्विषष्टिः, ते च रोगकारणमित्यर्थादुक्तं भवति। अत्र च रोगहेतुत्वे दोषवैषम्यं कारणम्। त्रिषष्ट इति " तस्य पूरणे डट्" इति डट्।
आ० र०- वायुपित्तकफाः समा इतित्रिषष्टो भेदःस्वास्थ्यकारणम्।

आधुना रसादिभेदादानन्त्यं दोषभेदानां दर्शयन्नाह-

संसर्गाद्रसरुधिरादिभिस्तथैषां
दोषांस्तु क्षयसमताविवृद्धिभेदैः।
आनन्त्यं तरतम्योगतश्च यातान्
जानीयादवहितमानसो यथास्वम्॥७८ १\२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने दोषभेदीयो नाम द्वादशोध्यायः॥१२॥

स०- न केवलं द्विषष्टिभेदभिन्नान् दोषान् जानीयात्। आनन्त्यं च गतान् विद्यात्। कथमानन्त्यम्? इत्याह-एषां दोषभेदानां, यथास्वं-रसरक्तादिभिर्धातुभिः संयोगात्, तथैषामेव क्षयादिभेदैस्तरतमयोगाच्चानन्त्यं गतान् विद्यात्। तत्र दिङ्मात्रं शिष्यव्युत्पत्तये प्रदर्शयते। तत्र रसे वातपित्तकफानां पृथक् त्रयो भेदा भवन्ति, "पृथक् त्रीन् विद्धि" इत्यनुसारेण। संसर्गस्त्रिधा। "तत्र तु तान्" रसमेवाधिकृत्य नव विद्धि। कथम्? पूर्ववत् "त्रीनेव समया वृद्ध्या षडेकस्यातिशायेने।" एवं पूर्वोक्तन्यायेन रसमधिकृत्य संसर्गं योजयित्वा सन्निपातो योजनीयः। यथा,-त्रयोदश समस्तेषु। कथम्? "षड्द्व्येकातिशयेन तु। एकं तुल्याधिकैः षट् च तारतम्यविकल्पनात्॥" इति समानं पूर्वेण, रसाख्यं स्थानं केवलमधिकम्। "पञ्चविंशतिमित्येवं वृद्धैः क्षीणैश्च तावतः।" रसमधिकृत्य भेदान् विद्धि। इत्येवं

रुधिरमांसादिभिर्योज्यम्। एकैकोपक्रमेणेत्येवं द्विषष्टिभेदभिन्नानां दोषाणां रसादिभिः सप्तभिः संयोगात् चत्वारि शतान्येकचत्वारिंशदधिकानि स्युः। शकृदादिसंसर्गात् क्षीणतरक्षीणतमादिभेदैर्वृद्धतरवृद्धतमादिभेदैश्च चिन्त्यमाना दोषा आनन्त्यं यान्तीति। रसभेदे दोषभेदे चावगते वैद्यस्य हेतुलक्षणोपक्रमेषु मोहो न भवति। तथा च मुनिः (च. सू. अ. २६।२५)-"यः स्याद्रसविकल्पज्ञः स्याच्च दोषविकल्पवित्। न स मुह्येद्विकाराणां हेतुलिङ्गोपपत्तिषु॥" इति। म्नौञ्रौगस्त्रिदशभवाप्रहर्षिणी स्यात्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने दोषभेदीयाध्यायो द्वादशः समाप्तः॥१२॥

आ० र०- एते भेदा रसादिभिर्दूष्यैः प्रत्येकं संसर्गाद्बहवो भवन्ति। तथा, एषां-दूष्याणां कषायादिभेदैः संसर्गात्ततोपि बहवः। एवमानन्त्यं यातान् दोषानवहितमानसो जानीयात्। यथास्वं-स्वेन लक्षणेन।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
दोषभेदप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥१२॥

****

त्रयोदशोऽध्यायः

पूर्वेऽध्याये विकृतान् दोषानाश्वेवोपक्रमेदित्युक्तम्। अतस्तमेवोपक्रमं दर्शयितुं दोषोपक्रमणीयमारिरिप्सुरिदमाह-

अथातो दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-दोषाणामुपक्रमणं-चिकित्सा, दोषोपक्रमणम्। तस्मै हितो दोषोपक्रमणीयः। शेषं पूर्ववद्योज्यम्।
आ० र०- लक्षणस्कन्धानन्तरमौषधस्कन्धमारभते। तत्र दोषोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। दोषोपक्रमणस्यैव सर्वरोगौषधत्वात्। उपक्रमणं-औषधम्।

सर्वदोषेभ्यश्च प्रधानो वात इति तदुपक्रमं पूर्वमाह-

वातस्योपक्रमः स्नेहः स्वेदः संशोधनं मृदु।
स्वाद्वम्ललवणोष्णानि भोज्यान्यभ्यङ्गमर्दनम्॥१॥
वेष्टनं त्रासनं सेको मद्यं पैष्टिकगौडिकम्।
स्निग्धोष्णा बस्तस्यो बस्तिनियमः सुखशीलता॥२॥
दीपनैः पाचनैः सिद्धाः स्नेहाश्चानेकयोनयः।
विशेषान्मेद्यपिशितरसतैलानुवासनम्॥३॥

स०-वातस्योपक्रमः स्नेहः, श्रेष्ठत्वाच्च प्रागुपादानं स्नेहस्य। ततः स्वेदः। कृतस्नेहस्वेदस्य च संशोधनम्। तच्च मृदु-न तीक्ष्णम्, तीक्ष्णस्य वातकोपहेतुत्वात्। तथा, स्वाद्वादीनि भोज्यानि-भक्ष्याणि। अभ्यङ्गश्च मर्दनं चाभ्यङ्गमर्दनम्। मर्दनं-पाण्यादीना। वेष्टनं-शाटकादिना। त्रासनं-खड्गव्यग्राग्रहस्तराजपुरुषदर्शनादिना। ननु, भीशोकादिभिर्मारुतस्य कोप उक्तः। वक्ष्यति हि (हृ. नि. अ. १।१५)-"क्रियातियोगभीशोक" इत्यादि। तत् कथं त्रासनं वायोरुपक्रमः ? उच्यते। भयं वातप्रकोपहेतुः, न तु त्रासनम्। त्रासनं हि सर्ववतविजयि। तस्माद्वातोपशान्त्यर्थं त्रासनं युक्तम्। यथा,-उन्मादादिषु। तथा च वक्ष्यति वातोन्मादे (हृ. उ. अ. ६।२९)-"हर्षणाश्वासनोत्त्रासभयताडनतर्जनम्।" इत्यादि। तथा, सेकादिरुपक्रमः। सेको-दशमूलक्काथादिना। तथा, मद्यं पैष्टिकं गौडिकं च वातस्योपक्रमः। तथा, स्निग्धोष्णा बस्तयो वातस्योपक्रमः। स्निग्धोष्णा इत्युक्त्या रूक्षशीतं बस्तिमत्र निराकरोति। तथा, बस्तिनियमो-यथाविधि बस्तिदानम्, वातस्योपक्रमः। अथवा बस्तिनियमः-कर्मकालयोगाख्यस्त्रिपञ्चाशद्बस्तिसङ्ख्यः "प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते" (हृ. सू. अ. १९।६३) इत्येवमादिना ग्रन्थेन यो दर्शितः, स वातस्योपक्रमः। तथा सुखं शीलयतीति सुखशीलः। शीलिकामिभिक्ष्याचरिभ्यो णः। तस्य भावः सुखशीलता,-सौख्यवृत्तित्वम्। तिलप्रियालाक्षोडादयोनेका योनयो येषां तेनेकयोनयः स्नेहाः, ते च वातस्योपक्रम इति योज्यम्। किम्भूताः ? दीपनपाचनैर्द्रव्यैः सिद्धाः। विशेषेण पुष्टमांसरसस्तैलमनुवासनं च वातस्योपक्रमः।

आ० र०- तत्र वातौषधमाह-वातस्योपक्रम इति। स्नेहः-शोधनादिः (तैलादिः)। स्वेदः-तापादिः। शोधनं-वमनादि, तच्च मृदु-हीनयोगेन कृतम्। वेष्टनं-बलितवस्त्रादिना समन्ताद्बन्धनम्। त्रासनं-अकस्माद्भयोत्पादनम्। सेकः-सेचनम्। बस्तयो-निरूहाः। बस्तिनियमः-अनुवासनम्, तस्य बस्तिना नियत्वात्। सुखशीलता-सुखाभ्यासः। स्नेहाः-तैलादयः। तिलतैलातसीतैलगोघृतमहिषीघृतादिभेदात्-अनेकयोनयः। दीपनैः-चित्रकादिभिः। पाचनैः-मुस्तादिभिः। सिद्धाः-पक्काः। स्नेहानां पुनर्वचनं यथाकथञ्चिदपि वातघ्नत्वज्ञापनार्थम्। मेद्यं-मेदुरम्, यत् पिशितं-मांसम्, तस्य रसस्तिलतैलमनुबासनं चेयेतत्रयं विशेषेणौषधम्।

पित्तस्योपक्रमं वक्ति-

पित्तस्य सर्पिषः पानं स्वादुशीतैर्विरेचनम्।
स्वादुतिक्तकषायाणि भोजनान्यौषधानि च॥४॥
सुगन्धशीतहृद्यानां गन्धानामुपसेवनम्।
कण्ठेगुणानां हाराणां मणीनामुरसा धृतिः॥५॥
कर्पूरचन्दनोशीरैरनुलेपः क्षणे क्षणे।
प्रदोषश्चन्द्रमाः सौधं हारि गीतं हिमोनिलः॥६॥
अयन्त्रणसुखं मित्रं पुत्रः सन्दिग्धमुग्धवाक्।
छन्दानुवर्तिनो दाराः प्रियाः शीलविभूषिताः॥७॥
शीताम्बुधारागर्भाणि गृहाण्युद्यानदीर्घिकाः।
सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते॥८॥
साम्भोजजलतीरान्ते कायमाने द्रुमाकुले।
सौम्या भावाः पयः सर्पिर्विरेकश्च विशेषतः॥९॥

स०-उपक्रम इत्यनुवर्तते। सर्पिषः पानमित्यादि पित्तस्योपक्रमः। तथा, हाराणां-मुक्तादाम्नां कण्ठेगुणसंज्ञानां वक्षसा धृतिः-धारणम्। तथा, मणीनां-मरकतचन्द्रकान्तपद्मरागादीनाम्। तथा, कर्पूरादिभिः प्रतिक्षणमनुलेपनम्। तथा, प्रदोषादिः पित्तस्योपक्रम इति वर्तते। प्रदोषो-रात्रिमुखम्। सुधाया इदं सौधं,-धवलगृहम्। हारि-रम्यम्, गीतं-गानम्। तथा, मित्रमयन्त्रणसुखं-न विद्यते यन्त्रणा यस्मिंस्तथाविधं सुखं यस्मिंस्तथाविधं मित्रम्। तथा, सन्दिग्धा-अव्यक्ता, मुग्धा-अप्रौढा, वाग्-वाणी, यस्य स एवंविधः पुत्रः। दाराः-कलत्राणि, वल्लभाः-सुशीलाश्च। तथा, छन्दानुवर्तिनः-चित्तानुगुणकारिणः। शीताम्बुधारा गर्भे-अभ्यन्तरे, येषां तथाविधानि गृहाणि। तथा, उद्यानं-उपवनम्। तथा, दीर्घिकाः-गृहपुष्करिण्यः। तथा, सौम्या भावाः पित्तस्योपक्रमः। क्व स्थितस्य ? सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयसैकते यत् कायमानं-तृणगृहम्, तस्मिन्। शोभनं तीर्थं तस्य स एवम्। सुतीर्थश्चासौ विततविमलजलाशयश्च सुतीर्थविपुलस्वच्छसलिलाशयः तस्य समीपे सैकतम्, तस्मिन्।

सिकता अस्मिन्देशे सन्तीति सैकतम्, "सिकताशर्कराभ्यां च" इत्यण्। समूहार्थे ठग्दुर्निवारः स्यात्। कीदृशे कायमाने ? साम्भोजं-सपद्मं, जलं यस्मिंस्तीरान्ते स एवं सान्भोजजलस्तीरान्तो यस्मिन् कायमाने तस्मिन्। तथा, द्रुमैः-वृक्षैः, आकुले-व्याप्ते। विशेषेण तु पयो घृतं विरेकश्चोपक्रमः।

आ० र०- पित्तस्यौषधमाह-पित्तस्य सर्पिषः पानमिति। सुगन्धिशीतहृद्यानां द्रव्याणां-चन्दनादीनां ये गन्धास्तेषामुपसेवनम्। कण्ठेगुणानां-कण्ठावलिम्बनां, हारणां-मुक्तावलीनां, ये मणयस्तेषामुरसा धृतिः। उशीरं-वीरणम्। प्रदोषः-चन्द्रं विनापि। अयन्त्रणमुखं-यत् मुखेन नियन्त्रणं न करोति बुद्ध्या तु करोति। मुग्धा-मृदुला। उद्यानदीर्घिकाः-क्रीडावनावाप्यः। सुतीर्थः-शोभनावतरणमार्गः, विपुलः स्वच्छश्च यः सलिलाशयः, तस्य सैकते-सिकतामयप्रदेशे। साम्भोजजलतीरयोरन्तः-सन्धिः, यस्मिन्सैकते तत्तथा। कायमानं-तृणादिरचितागारम्। सौम्या भावाः-मनःप्रसादनाः पदार्थाः, पयः सर्पिर्विरेकश्चेति चतुष्टयं विशेषादौषधम्।

आधुना श्लेष्मण उपक्रममाह-

श्लेष्मणो विधिना युक्तं तीक्ष्णं वमनरेचनम्।
अन्नं रूक्षाल्पतीक्ष्णोष्णं कटुतिक्तकषायकम्॥ १०॥
दीर्घकालस्थितं मद्यं रतिप्रीतिः प्रजागरः।
अनेकरूपो व्यायामश्चिन्ता रूक्षं विमर्दनम्॥ ११॥
विशेषाद्वमनं यूषः क्षौद्रं मेदोघ्नमौषधम्।
धूमोपवासगण्डूषा निःसुखत्वं सुखाय च॥ १२॥

स०-विधिना-शास्त्रोक्तेन, युक्तं तीक्ष्णं वमनविरेचनं कफस्योपक्रमः। तथा, अन्नं रूक्षादिगुणयुक्तम्। तथा, मद्यं पुराणम्। रतिप्रीतिः प्रजागरः,-रमणं-रतिः, तस्याः प्रीतिः-सुखम्। तथा, प्रजागरः-अतिजागरणम्। तथा, अनेकरूपो व्यायामो-नियुद्धधनुराकर्षणादिकः। विशेषेण तु वमनं यूषो माक्षिकं तथा मेदोघ्नं यदौषधं तच्च धूमादयश्च।

तथा, निःसुखत्वं-सुखाभावो दुःखरूपत्वम्, वाग्देहमनःकर्मणो दुःखदस्यानुष्ठानाद्यदसुखमुपद्यते, तच्च श्लेष्मणो वृद्धस्य विकारकरणहेतोरुपशमात् सुखाय जायते।

आ० र०- श्लेष्मण औषधमाह-श्लेष्मणो विधिना युक्तमिति। विधिना युक्तं तीक्ष्णं शोधनम्, तीक्ष्णेन शोधनेन व्यापदोसम्भवात्। अत एव मृदुमध्यं वातपित्तयोः शोधनमुक्तम्। रतिप्रीतिः-सम्भोगे प्रीतिः, न तु रतिः। वमनाद्यष्टकं विशेशादौषधम्। सुखाय-सुखसाधनाय। धर्मायन्निःसुखत्वं-दुःखानुभवः नाधर्माय, तस्य रोगहेतुत्वात्।

इदानीं संसर्गोपक्रमं वक्ति-

उपक्रमः पृथग्दोषान् योयमुद्दिश्य कीर्तितः।
संसर्गसन्निपातेषु तं यथास्वं विकल्पयेत्॥१३॥

स०-पृथक्-प्रत्येकं, दोषान्-वातादीन्, उद्दिश्य-आश्रित्य, य उपक्रमः कीर्तितः-उक्तः, संसर्गे सन्निपाते च तं-उपक्रमं, यथास्वं विकल्पयेत्-प्रवृद्धदोषानुसारेण निरूप्य प्रयुञ्जीत। यथा,-वातपित्तसंसर्गे वातपित्तोपक्रमौ मिश्रौ, वातकफसंसर्गे वातकफोपक्रमौ, इत्यादि। एवं सन्निपातेपि निरूप्योपक्रमः प्रयोज्यः।

आ० र०- संसर्गसन्निपातभेदानामौषधमाह-उपक्रम इति। यथास्वं-स्वमात्मीयं विशेशमनतिक्रम्य, विकल्पयेत्। यथा, -वातपित्तसंसर्गे वातपित्तौषधमेलनमविरोधेन। तस्मिन्नेव वाताधिके वातौषधमाधिक्येन, पित्ताधिक्ये पित्तौषधम्, एवमन्यत्रापि।

संसर्गे भूयोप्युपक्रममाह-

ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते।
मरुतो योगवाहित्वात्, कफपित्ते तु शारदः॥१४॥

स०-उपक्रम इत्यनुवर्तते। वातपित्तसंसर्गे ग्रीष्मर्तुचर्याविहित उपक्रमः प्रायेण योज्यः। यथा (हृ. सू. अ. ३।२७)-"अतोस्मिन् पटुकट्वम्लव्यायामार्ककरांस्त्यजेत्। भजेन्मधुरमेवान्नम्" इत्यादि सर्वं त्याज्यं सेव्यं च। कफमारुतसंसर्गे वसन्तर्तुभवः "तीक्ष्णैर्वमननस्याद्यैः" (हृ. सू. अ. ३।१९) इत्यादिरुपक्रमो योज्यः। प्रायेणेत्यत्रापि योज्यम्। ननु, ग्रीष्मेत्यन्तशीतसेवोक्ता, वसन्ते च तीक्ष्णं वमननस्याद्युक्तम्। एतच्च द्वयमप्येकान्तेन पवनहेतुः। तत्कथमुक्तम्? "ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते वासन्तः कफमारुते।" इत्याशङ्क्याह-मरुतो योगवाहित्वात्। अत्रायं भावः,- यदा किल वायुः पित्तेन युज्यते तदा दाहादिकृत्, न च पित्ते समे सति दाहादिकं कर्तुं मरुत्समर्थः। अपि च ग्रीष्मे शीतमेव सेव्यत इति नायं नियमः। किं तर्हि? स्निग्धाद्यपि। तस्मान्मरुत्पित्ते ग्रीष्मविधिर्युक्तः। वसन्ते च कफयोगात् कफविकारकार्येव भवति पवनः, योगवाहित्वात्। अतस्तीक्ष्णो वमननस्यादिर्न्योज्य एव। पित्तेन सह स्थितस्य वायोः पित्तचिकित्सा, कफेन सह स्थितस्य वायोः कफचिकित्सा, स्वभाववशादिति भावः। तथा च ग्रन्थः,-"योगवाही" (पृ. ९।२३) इत्यादि। कफपित्तसंसर्गे तु शारदः-शरदृतुचर्याविहित उपक्रमः। ननु, सन्निपाते क उपक्रमः ? ब्रूमः। वर्षर्तुचर्याविहितः। प्रावृषि हि दोषत्रयकोप उक्तः। अत एव तत्राह (हृ. सू. अ. ३।४४)-"भजेत्साधारणं सर्वम्" इत्यादि।

आ० र०- संसर्गभेदानामौषधान्तरमाह-ग्रैष्म इति। मरुत्पित्ते संसृष्टे ग्रैष्म उपचारः कार्यः। कफमारुते वासन्तः। कफपित्ते शारदः। तत्र शारदस्य कफपित्तघ्नत्वाद्युक्तो निर्देशः। ग्रैष्मस्य पित्तघ्नत्वाद्वासन्तस्य कफपित्तघ्नत्वादयुक्तः, तत्राह-मरुतो योगवाहित्वादिति। योगं-सम्बन्धं, वहतिनिर्वहति, द्वितीयस्यानुसरणेनेति-योगवाही। तेन पित्तयुक्तस्य वायोः पित्तघ्नेनोपशान्तिः, कफयुक्तस्य कफघ्नेन। प्रायोग्रहणादनुचितांशस्य त्यागोपि।

सम्प्रत्युपक्रमस्य कालं वक्ति-

चय एव जयेद्दोषं कुपितं त्वविरोधयन्।
सर्वकोपे बलीयांसं शेषदोषाविरोधतः॥१५॥

स०-चयकाल एव दोषं-वातादिं, जयेत्। यथा छिन्नमूलत्वान्न विकुर्वीत। न कोपकालं प्रतीक्षेतेति सूचनार्थ एवशब्दः। कथं जयेत्? इत्याह-कुपितं दोषमविरोधयन्। सर्वदोषकाले तु बलवत्तरं दोषं जयेत्। कथम्? शेषदोषाविरोधेन।

आ० र०- औषधकालमाह-चय एवेति। चय एव दोषं जयेत्, न कोपं प्रतीक्षेत। अथ कथञ्चिच्चयातिक्रमे कुपितं दोषं जयेत्। तं पुनरविरोधयन् जयेत्। कुपितोपिद्विविधः,-प्रकृतिसमसमवेतो विकृतिविषमसमवेतश्च। तत्र प्रथमे दोषस्वरूपतुल्यं रोगस्वरूपम्, द्वितीये विपरीतम्। यथा, -कफज्वरे कफविपरीतमुष्णत्वम्। तत्र ज्वरस्वरूपस्य कफप्रकोपविरोधित्वादत्युष्णमौषधं न कार्यम्। वक्ष्यति हि (हृ.चि.अ. १११६)-"ऊष्मा पित्तादृते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना। तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेधिकम्॥" इति। सर्वेषां युगपत्कोपे यो बलीयान् तं जयेत्, शेषदोषमविरोधयन्। सङ्ग्रहकारस्त्वाह (सू.अ.२१) -"क्रमान्मरुत्पित्तकफान् सर्वत्र सदृशे बले। वातादीनां यथापूर्वं यतः स्वाभाविकं बलम्॥ ऊचे पराशरोप्यर्थममुमेव प्रमाणयन्। यथोपन्यासतः प्राप्तमादौ दोषे भिषग्जितम्॥ नेतृभङ्गेन दृष्टो हि समं सैन्यपराजयः। स्थानतः केचिदिच्छन्ति प्राक् तावत् श्लेष्मणो वधम्॥ शिरस्युरसि कण्ठे च प्रलिप्तेन्नरुचिः कुतः। तदभावे कथं भोज्यपानद्रव्यावचारणम्॥ असत्यम्यवहारे च कुतो दोषस्य निग्रहः। तस्मादादौ कफो जेयः कायद्वारार्गलो हि सः॥ मध्यस्थायि यतः पित्तमाशुकारि च चिन्त्यते। अतो वातसखस्यास्य कुर्यात्तदनु निग्रहम्॥ अधःस्थायी च तदनुनिग्राह्यः स्यात्समीरणः। अत एव च पित्तादिः कफान्तोन्यौ क्रमः स्मृतः॥ सुश्रुतश्च न सर्वत्र मतमेतद्ब्रवीति तु। जयेज्ज्वरेतिसारे च क्रमात् पित्तकफानिलान्॥ प्रायेण तापात्मतया ज्वरे पित्तं विशिष्यते। विशश्च सरता पित्तात्तथा च मृदुकोष्ठता॥ तस्य चानुबलः श्लेष्मा गौरवापक्तिजाड्यकृत्। वायुश्च वर्धतेवश्यं यस्त्वहःसु तयोः क्षये॥ ज्वरातिसारयोस्तस्मादेष दोषजये क्रमः। कफपित्तानिलानन्ये क्रमादाहुस्तयोरपि॥ यस्मादामशयोत्क्लेशाद्भूयिष्ठं तत्समुद्भवः। क्रमेणाद्येन तत्रापि प्रवृद्धान् स्वाशये स्थितान्॥ स्वाशयेषु प्रदुष्टानां स्थितैवं ह्याशुकारिता। विज्ञाय कर्मभिः स्वैः स्वैर्दोषोद्रेकं यथाबलम्॥ भेषजं योजयेत्तत्र तन्त्री कुर्यान्न तु क्रमम्।" इति।

कुतो हेतोरित्याह-

प्रयोगः शमयेद्व्याधिमेकं योन्यमुदीरयेत्।
नासौ विशुद्धः शुद्धस्तु शमयेद्यो न कोपयेत्॥ १६॥

स०-यः प्रयोगो व्याधिं शमयेदन्यमन्यं व्याधिमुदीरयेत्-प्रकोपयेत्, नासौ विशुद्धो-न श्रेष्ठ इत्यर्थः। स तु विशुद्धः प्रयोगो, यः शमयेद्व्याधिं न कोपयेत्। तस्मादन्यं व्याधिमविरोधयन् व्याधिं जयेत्।

आ० र०- तत्राशुद्धप्रयोगो हेयः शुद्ध उपादेयः। तस्मात्तयोर्लक्षणमाह-प्रयोग इति। दोषाणां परस्परं न शमः, इत्युक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ. २१)-"क्रुद्धं मलमलं जेतुण् नाल्पभावादुभावपि। दोषा दोषात्मकत्वाच्च न साम्येपि परस्परम्॥ शीतद्रवाम्ललवणकट्वादिगुणतुल्यता। दृष्टा मिथश्च दोषेषु नातोन्योन्यं जयन्ति ते॥ आरम्भकं विरोधेपि मिथो यद्वद्गुणत्रयम्। विश्वस्य दृष्टं युगपद्व्याधेर्दोषत्रयं तथा॥" इति।

अत कथं दोषाः कोष्ठाच्छाखास्थिमर्मसु यान्ति ? इत्याह-

व्यायामादूष्मणस्तैक्ष्ण्यादहिताचरणादपि।
कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि द्रुतत्वान्मारुतस्य च॥ १७॥
दोषा यान्ति

स०-कोष्ठात्-उदारात्, शाखास्थिमर्माणि दोषा यान्ति। कुतः ? इति हेतुचतुष्टयमाह- व्यायामादिभिः शाखास्थिमर्माणि दोषा यान्ति। तत्र व्यायामोपजातश्रमस्योर्ध्वं प्रपन्नः पवनो व्यायामकृतक्षोभश्रमोष्मादिभिः प्रशिथिलं चलं च दोषं स्वास्पदात् च्यावयित्वा पर्याकुलं शाखादिषु क्षिपति। तथा, अग्न्यातपादिसम्बन्धिन ऊष्मणस्तैक्ष्ण्यात्,-तीक्ष्णेन ह्यूष्मणा विलायिता दोषास्तेनैव चोष्मणा विवृतेषु स्रोतोमुखेषु सत्सु शाखादीनि यान्ति। अहितेत्यादि। अहितेन च सेवितेन दोषाः स्वप्रमाणादतिरिच्यमानाः कोष्ठमापूर्य वार्षिका इव जलौघा

निम्नोन्नतानीव शाखास्थिमर्माणि प्रपद्यन्ते। अपि समुच्चये। द्रुतत्वादित्यादि। द्रुतत्वात्-शीघ्रवाहित्वात्, मारुतस्य च, कोष्ठाच्छाखास्थिमर्माणि दोषा यान्ति।

आ० र०- अथ स्थानभेदोपक्रम उच्यते। तत्र दोषाणां स्थानान्तरप्राप्तिप्रकारमाह-व्यायामादिति। व्यायामादिभिश्चतुर्भिः कोष्ठस्य दोषाः शाखाख्यं बहिर्मार्गं यान्ति, मध्यं वा अस्थिमर्माख्यम्।

शाखादिभ्यः कथं दोषाः कोष्ठं यान्ति ? इत्याह-

यथा तेभ्यः स्रोतोमुखविशोधनात्।
वृद्ध्याभिष्यन्दनात्पाकात्कोष्ठं वायोश्च निग्रहात्॥ १८॥

स०-स्रोतसां मुखानि, तेषां विशोधनं-विवरणम्, तस्माद्दोषाः कोष्ठं यान्ति। तथा, वृद्ध्यादिभिः। वृद्धिः-स्वप्रमाणातिरेकः। वृद्धा हि दोषाः स्वानि स्रोतांस्यापूर्य कोष्ठं यान्ति। अभिष्यन्दनं च नाग्नितापादितीक्ष्णोष्णादिसंश्लेषादेव, अपि तु क्षीरदध्याद्यभिष्यन्दिभोजनादपि। एवं पाकात्,-पाचनादिभिः पक्वा दोषाः क्वचिदनासज्जन्तः कोष्ठं यान्ति। किञ्चः ? वायोश्च निग्रहात्,-चशब्दान्न केवलं पूर्वेभ्यो यावद्वाय्वप्रेरणाच्च, इति चार्थः।

आ० र०- तथा शाखास्था अस्थिमर्मस्था वा स्रोतोमुखविशुद्ध्यादिभिः पञ्चभिर्हेतुभिः कोष्ठं यान्ति। अभिष्यन्दनं-द्रवीभावः।

कोष्ठस्था दोषाः किं कुर्युः ? इत्याह-

तत्रस्थाश्च विलम्बेरन् भूयो हेतुप्रतीक्षिणः।

स०-तत्रस्थाः-कोष्ठस्थाश्च दोषा विलम्बेरन्-न रोगानुत्पादयेयुः। यस्मात्ते भूयो हेतुप्रतीक्षिणः, निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनाद्धेतौ प्रथमा, भूयो हेतुप्रतीक्षित्वादित्यर्थः। वृद्धोपि हि दोषः कोष्ठे शाखादौ वा मर्गान्तरेण गतो हीनशक्तित्वान्न रोगोत्पादनसमर्थो भवति।

आ० र०- एवं दोषाः कोष्ठस्थाः किं कुर्युः ? इत्याह-तत्रस्थाश्चेति। यत्स्थानं प्राप्तास्तत्र विलम्बन्ते, यावत्स्थानान्तरगमने हेतुं न लभन्ते। लब्धे तु हेतौ पुनः स्थानान्तरं यान्तीत्यर्थः।

यद्येवं किं कदाचिदप्यन्यस्थानगता दोषा हीनशक्तित्वान्न रोगान् कुर्युः ? इत्याह-

ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यत्यन्याश्रयेष्वपि १९॥

स०-ते-दोषाः, कालदेशापथ्यादेः समानगुणाद्बलं लब्ध्वा कुप्यन्ति,-विकारमुत्पादयन्तीत्यर्थः। कुत्र स्थाने ? इत्याह-अन्याश्रयेष्वपि,-कोष्ठाश्रयाः शाखास्थिमर्मस्वपि, शाखास्थिमर्मस्वपि, शाखामर्माश्रिताः कोष्ठेष्वपीत्यर्थः। न केवलं स्वस्थानस्था एव कुप्यन्तीति सूचनार्थोपि शब्दः।

आ० र०- स्वस्थाने परस्थाने व विलम्बमाना दोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपणैः प्रकुप्यन्तीत्याह-ते कालादिबलमिति।

इदानीं परस्थानगतानां दोषाणां विकल्पेन चिकित्सामुपदिशन्नाह-

तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयामबलेषु तु।
कुर्याच्चिकित्साम्

स०-तत्र-तेषु वातादिषु, अन्यस्थानसंस्थेषु-अन्यस्य स्थानमन्यस्थानं तत्र सन्तिष्ठन्तेन्यस्थानसंस्थास्तेषु,-परस्थानगतेषु, तदीयां-स्थानिदोषसम्बन्धिनीमेव, चिकित्सां कुर्यात्, न स्वकीयाम्। तस्य-परस्थानदोषस्येयं-तदीया, ताम्। किम्भूतेषु दोषेषु ? अबलेषु तु। तुरवधारणे, अबलेष्वेव न बलवत्सु। बलवत्सु हि स्वामेव चिकित्सां वक्ष्यति।

आ० र०- आगन्तोर्दोषस्य हीनबलस्य स्थानिचिकित्सा कार्योत्याह-तत्रेति। तदीयां-यस्य स्थाने कुपितस्तस्य चिकित्साम्।

अत एवाह-

स्वामेव बलेनान्याभिभाविषु॥२०॥

स०-बलेन- आत्मीयया शक्त्या, अन्याभिभाविषु-अन्यस्थानिदोषमभिभवितुं शीलं येषां तेन्याभिभाविनः, स्थानिदोषं पराभूय तत्र ये सन्तिष्ठन्ते इत्यर्थः। तेषु स्वामेव चिकित्सां कुर्यात्।

आ० र०- आगन्तोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह-स्वमेवेति।

किमेष एव नियमः ? यदन्यस्थानगतेष्वबलेष्वागन्तुषु स्थानिदोषसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यात्। बलवत्सु पुनरागन्तुसम्बन्धिनीं चिकित्सां कुर्यात्। अथ पक्षान्तरोपि कुत्रचित् कश्चिदस्ति ? इत्याह-

आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा।

स०-स्थानिनं दोषं प्रतिकृत्य-यथास्वं स्थानिदोष आगन्तुदोषचकित्सानिर्वर्तनान्न विकारं कुर्यात्तथा तस्य प्रतीकारं कृत्वा, स्वैरेवोपक्रमैरबलवन्तमागन्तु दोषं शमयेत्-चिकित्सेत्। न केवलमन्यस्थानसंस्थेष्वागन्तुष्वबलेषु स्थानिदोषचिकित्सां कुर्यात्, यावदागन्तुदोषचिकित्सामपि कुर्यादित्यर्थः। अथासौ स्थानिदोष आगन्तुदोषेण बलवत्त्वादभिभूयेत, ततोस्य विकारकरणं प्रत्यसमर्थत्वात्तत्प्रतीकारमकृत्वैवागन्तुं शमयेदिति वाशब्दार्थः। अन्यस्थानसंस्थेष्विति बहुवचननिर्देशः पर्यायेण दोषाणां स्थितत्वात्। अन्यथा द्वयोरेकस्य वान्यस्थानस्थितत्वं सम्भवति, न त्रयाणाम्।

आ० र०- आगन्तुस्थानिनोस्तुल्यबलयोः क्रमेण चिकित्सा कार्येत्याह-आगन्तुमिति। स्थानिनं प्रतिकृत्यागन्तुं शमयेत्। अथवा, आगन्तुं प्रतिकृत्य स्थानिनं शमयेत्। प्रतिकृत्य-प्रतीकारं कृत्वा।

तिर्यग्गतेषु दोषेषु यत्कार्यं तदाह-

प्रायस्तिर्यग्गता दोषाः क्लेशयन्त्यातुरांश्चिरम्॥२१॥
कुर्यान्न तेषु त्वरया देहाग्निबलवित् क्रियाम्।

स०-तिर्यग्गता दोषाः प्रायो-बाहुल्येन, आतुरांश्चिरं क्लेशयन्ति-पीडयन्ति। तेषु-तिर्यग्गतेषु दोषेषु, त्वरया-शीघ्रमेव, क्रियां-चिकित्सां, न कुर्यात्। वैद्य इति शेषः। कीदृशो वैद्यः ? देहाग्निबलाभिज्ञः।

आ० र०- प्राय इति, ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नाम्श्चेति। तिर्यग्गताः-शोधनमार्गं परित्यज्य स्थिताः, अन्तर्बहिर्वा शोधयितुमशक्यत्वाच्चिरं क्लेशयन्ति। अतस्तेषु त्वरया न चिकित्सां कुर्यान्, -देहमग्निं बलं च विचार्य शनैः शनैः कुर्यादित्यर्थः।

कथं तेषामुपक्रमः कार्यः ? इत्याह-

शमयेत्तान् प्रयोगेण सुखं वा कोष्ठमानयेत्॥२२॥
ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्च यथासन्नं विनिर्हरेत्।

स०-तान्-तिर्यग्गतान् दोषान्, प्रयोगेण-शास्त्रविहितेन, शमयेत्। सुखं वेति वा देहपीडा न भवति तथा क्रमेण कोष्ठमानयेत्, "वृद्ध्याभिष्यन्दनात्" इत्यादिना। ज्ञात्वेत्यादि। कोष्ठगतांश्चावगत्य यथासन्नं विनिर्हरेत्,-यो य आसन्नो मार्गो गुदं मुखं घ्राणं वा, तेनैव यथासन्नं-वमनविरेचनादिना निष्कासयेदित्यर्थः।

आ० र०- तान्-तिर्यग्गतान् शमयेत्। अथवा सुखं-अक्लेशेन, स्नेहस्वेदादिना-प्रयोगेण, कोष्ठमानयेत्। तत ऊर्ध्वमधो वा निर्हरेत्। अल्पत्वबहुत्वाभ्यां विकल्पव्यवस्थां विचार्य।

सम्प्रति साममललिङ्गमाह-

स्रोतोरोधबलभ्रंशगौरवानिलमूढताः॥२३॥

आलस्यापक्तिनिष्ठीवमलसङ्गारुचिक्लमाः।

लिङ्गं मलानां सामानां, निरामाणां विपर्ययः॥२४॥

स०-स्रोतसां रोधः-स्रोतोरोधः। बलस्य भ्रंशो-हानिः,-बलभ्रंशः। गौरवं-गुरुत्वम्। अनिलस्य-वायोः, मूढता-सम्यगसञ्चारः। आलस्यं-तन्द्रा। अपक्तिः-आहारस्यापाकः। निष्ठीवो-मुखस्रावः। मलस्य-पुरीषादेः, सङ्गः-अप्रवृत्तिः। अरुचिः-अन्नानभिलाषः। क्लमो-ग्लानिः। इत्येतत्सामानां मलानां-दोषाणाम्. लिङ्गं-लक्षणम्। निरामाणां विपर्ययः-अस्माद्वैपरीत्यम्।

आ० र०- अथ सामदोषोपक्रमः। तत्र सामलक्षणमाह-स्रोतोरोधेति।

निरामलक्षणमाह-निरामाणामिति। विपर्ययः-स्रोतःशुद्ध्यादिरूपः।

सम्प्रत्यामलिङ्गमाह-

ऊष्मणोल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितम्।

दुष्टमामाशयगतं रसमामं प्रचक्षते॥२५॥

स०-ऊष्मणः-अग्नेः, अल्पबलत्वेन-दौर्बल्येन, आद्यं-प्रथमं, धातुं रसं-रसाख्यम्, अपाचितमामं प्रचक्ष्यते-वदन्ति। आचार्या इति शेषः। किम्भूतं रसम्? आमाशयगतम्। तथा, दुष्टं-वाताद्यनुशयितम्। रसग्रहणमनिलस्य निरासार्थम्। अन्यथा आद्यो धातुर्वाताख्य इत्याशङ्क्येत। वातादीनामपि हि धारणाद्धातुसंज्ञास्त्येव।

आ० र०- आमलक्षणमाह-ऊष्मण इति। उष्मणोरसाग्नेः। धातुं-न दोषं मलं वा। आद्यं-न रक्तादिकम्। रसं-न रसत्वात्प्रच्युतं रक्तत्वमप्राप्तम्।

अन्ये दोषेभ्य एवातिदुष्टेभ्योन्योन्यमूर्च्छनात्।

कोद्रवेभ्यो विषस्येव वदन्त्यामस्य सम्भवम्॥२६॥

स०-अन्ये-अपरे आचार्याः, दोषेभ्य एव-वातादिभ्यो, अतिदुष्टेभ्योन्योन्यमूर्च्छनात्-परस्परमिश्रीभावात्, आमस्य सम्भवं कथयन्ति। केभ्यः कस्येव? यथा कोद्रवेभ्यो विषस्य सम्भवं कथयन्ति। [तथा दोषेभ्य आमस्य सम्भवम्।]

आ० र०- मतान्तरेणामलक्षणमाह-अन्य इति। अन्योन्यमूर्च्छनात्-परस्परमेकलोलीभावात्।

आमेन तेन सम्पृक्ता दोषा दूष्याश्च दूषिताः।
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः॥२७॥

स०-तेन-पूर्वोक्तलक्षणेन, आमेन सम्पृक्ताः-संयुक्ताः, दोषा दूष्याश्च-रसादयः। कीदृशाः ? दूषिताः, तैरेव वातादिभिः। सहामेन सामाः, इत्युपदिश्यन्ते-तत्र तत्र प्रदेशे तन्त्रे भण्यन्ते। ये च रोगाः-ज्वरादयः, तदुद्भवाः-वातादिदोषसमुत्थाः, तेनामेन युक्ताः सामा इत्युच्यन्ते। यथेहैव (हृ. चि. अ. १।१८)-"अजीर्ण इव शूलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे।" इत्यादि वक्ष्यति। आमलक्षणं चैवं पठन्ति-"द्रवं गुर्वनेकवर्णं हेतुः सर्वरोगाणां स्निग्धं पिच्छिलमामं तन्तुमदनुबद्धशूलं दुर्गन्धि" इत्यादि। सामानां च वातादीनां सङ्ग्रहे पृथग्लक्षणमुक्तम्। ते सङ्ग्रहश्लोका यथा (सू. अ. २१)-"वायुरामान्वयः सार्तिराध्मानकृदसञ्चरः। दुर्गन्धमसितं पित्तं कटुकं बहलं गुरु॥आविलस्तन्तुमांस्त्यानः प्रलेपी पिच्छिलः कफः। विपर्यये तु पक्वत्वं तथा ताम्रं समेचकम्॥पीतं च पित्तमच्छं च श्लेष्माच्छः पिण्डितोथवा। विशदश्च सफेनश्च धवलो मधुरो रसे॥" इति।

आ० र०- सामत्वं व्याचष्टे-आमेनेति। सामैर्दोषैर्धातुभिर्मलैश्च जनिता रोगा अपि सामा उच्यन्ते।

सामा अपि दोषा यादृशा न निर्हार्यास्तादृशान् दर्शयति-

सर्वदेहप्रविसृतान् सामान् दोषान् न निर्हरेत्।
लीनान् धातुष्वनुत्क्लिष्टान् फलादामाद्रसानिव॥२८॥

आश्रयस्य हि नाशाय ते स्युर्दुर्निर्हरत्वतः।

स०-सामान्-दोषान्-वातादीन्, सर्वस्मिन् देहे प्रविसृतान्-व्याप्ताशेषकायान्, धातुषु-रसाद्येषु, लीनान्-श्लिष्टान्, अनुत्क्लिष्टान्-स्वस्थानादचलितान्, न निर्हरेत्-वमनादिभिर्न शोधयेत्। कुतः ? दुर्निर्हरत्वतः-दुःखेन निर्हर्तुं शक्यत्वात्। ते हि निर्ह्रियमाणा आश्रयस्य-शरीराख्यस्य, नाशाय स्युः। यावत्तु सर्वदेहप्रविसृता न स्युः। यथा भुक्तानन्तरं ज्वरोत्पत्तौ नवातिसारे च तदा वमनेन हरीतक्या च यथायोगं निर्हारोनुज्ञात एव ग्रन्थकृता। अत्र दृष्टान्तमाह-फलादित्यादि। आमात्-अपक्वात्, फलात्-आम्रादेः, रसो निर्ह्रियमाणो दुर्निर्हरत्वात् आश्रयस्य-फलस्य, यथा नाशाय भवति, एवं दोषा अपि।

आ० र०- सामेषु दोषेष्ववस्थाविशेषेण शोधनं निषेधति-सर्वदेहप्रविसृतानिति। व्याप्तदेहान् धातुलीनान् अनुत्क्लिष्टान् सामान् न शोधयेत्। ते हि दुर्निर्हरत्वादाश्रयस्य नाशाय स्युः।

तर्हीदृशे दोषे किं कार्यम् ? इत्याह-

पाचनैर्दीपनैः स्नेहैस्तान् स्वेदैश्च परिष्कृतान्॥ २९॥
शोधयेच्छोधनैः काले यथासन्नं यथाबलम्।

स०-तान्-तथाविधान् दोषान्, पाचनैः-ज्वराद्यध्यायोक्तैः। दीपनैरिति पाचनानां स्नेहानां च विशेषणम्, मध्यदीपकत्वात्। अग्निदीप्तिकृद्भिः पाचनैः स्नेहैश्च तथा स्वेदैः परिष्कृतान्-परिकल्पितान् कृतसंस्कारान्, यथासन्नं यथाबलं च कृत्वा यथोक्ते काले शोधनैर्द्रव्यैः शोधयेत्। यथासन्नमिति यस्य दोषस्य य आसन्नो मार्गस्तेनैव तं निर्हरेत्। यथाबलमिति यस्य यावद्बलमातुरस्योत्तमं मध्यममधमं वा, तज्ज्ञात्वा तीक्ष्णेन मध्येन मृदुना वा शोधनेन शोधयेदित्यर्थः।

आ० र०- आ रं-तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेदित्याह-पाचनैरिति। परिष्कृतान्-शोधनयोग्यतां नीतान्। तत्र पाचनैः पक्वत्वम्। दीपनैर्धातुभ्यः पृथक्त्वम्। स्नेहैरुत्क्लिष्टत्वम्। स्वेदैः कोष्ठगतत्वम्।

कस्य को मार्ग आसन्नः ? इत्याह-

हन्त्याशु युक्तं वक्त्रेण द्रव्यमामाशयान्मलान्॥३०॥
घ्राणेन चोर्ध्वजत्रूत्थान् पक्वाधानाद्गुदेन च।

स०-वक्त्रेण द्रव्यं युक्तं-पीतं, आमाशयात् मलानाशु हन्ति। घ्राणेन तु पीतमूर्ध्वजत्रूत्थान् मलानाशु हन्ति। गुदेन युक्तं पक्वाधानात्-पक्वाशयात्, आशु मलान् हन्ति।
आ० र०- यथासन्नत्वं व्याचष्टे-हन्त्याशु युक्तमिति। आमाशयात्-आमाशयमभिव्याप्य, पक्वाधानात्-पक्वशयमभिव्याप्य, 'ल्यब्लोपे पञ्चमी'। ऊर्ध्वजत्रूत्थान् जत्रु-स्कन्धसन्धिः, तस्योर्ध्वं, -ऊर्ध्वजत्रु।

इदानीं यादृशा आमा न धार्यास्तादृशान् दर्शयति-

उत्क्लिष्टानध ऊर्ध्वं वा न चामान् वहतः स्वयम्॥३१॥
धारयेदौषधैर्दोषान् विधृतास्ते हि रोगदाः।

स०-अध ऊर्ध्वं वोत्क्लिष्टानामान् स्वयं वहतो-यत्नं विनैव प्रवृत्तान्, औषधैः-स्तम्भनैः, न धारयेत्। कुतः ? इत्याह-हि-यस्मात्, ते-दोषाः, विधृता रोगदाः-ज्वरादिकारिणः।
आ० र०- स्वयं प्रबृत्तान् सामान् न स्तम्भयेदित्याह-उत्क्लिष्टानिति, धारयेदिति।

तेषु तु यत्कार्यं तदाह-

प्रवृत्तान् प्रागतो दोषानुपेक्षेत हिताशिनः॥३२॥
विबद्धान् पाचनैस्तैस्तैः पाचयन्निर्हरेत वा।

स०-अतः-अस्माद्धेतोः, प्रवृत्तान् प्राक्-प्रारम्भकाले, दोषान् हितभोजिन उपेक्षेत-सङ्ग्रहणेन न धारयेत्। विबद्धान्-ईषत्प्रवृत्तान्, तैस्तैः-यथोक्तैः, पाचनैः पाचयेत्-पाकं नयेत्। निर्हरेद्वा।

आ० र०- स्वयं प्रवृत्तेषु सामेषूपेक्षैव भेषजमित्याह-प्रवृत्तानिति। प्राक्-प्रथमम्, यावन्न बलहानिः।

स्वयं प्रवृत्तेषु सविन्बन्धेषु पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह-विबद्धानिति। पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था।

अथ कः शोधनकालः ? इत्याह-

श्रावणे कार्तिके चैत्रे मासि साधारणे क्रमात्॥ ३३॥
ग्रीष्मवर्षाहिमचितान् वाय्वादीनाशु निर्हरेत्।

स०-क्रमात्-यथाक्रमम्। ग्रीष्मचितं वायुं श्रावणे निर्हरेत्। वर्षाचितं पित्तं कार्तिके निर्हरेत्। हेमन्तशिशिरचितं कफं चैत्रे निर्हरेत्। एते हि साधारणाः कालाः अत एतेषु शोधनं युक्तम्।

आ० र०- अथौषधकालाः। तत्रौषधं द्विविधं, -शोधनं शमनं च। तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह-आवण इति। साधारणे-वृष्टिशीतोष्ण्-तिशयरहिते, हेतुगर्भं चेदं विशेषणम्।

ननु, ग्रीष्मादिष्वेव कस्माद्वातादयो न शोध्यन्ते ? इत्याह-

अत्युष्णवर्षशीता हि ग्रीष्मवर्षाहिमागमाः॥ ३४॥
सन्धौ साधारणे तेषां दुष्टान् दोषान् विशोधयेत्।

स०-यतो ग्रीष्मादयोत्युष्णादियुक्ताः। [तेषां-अत्युष्णवर्षशीतानां, ग्रीष्मवर्षाहिमागमानां, साधारणे सन्धौ शीतोष्णवर्षसमभावे काले दोषान्-वातादीन्, दुष्टान्-विकृतान्, विशोधयेत्-विनिर्हरेत्। सन्धौ हि साम्यम्।] ततः शोधनं प्रति न ते कालाः। तथा हि-ग्रीष्मे तावदादानग्लानं खरतररविकिरणतप्तं पिपासाक्लमाद्याकुलमतिप्रविलीनदोषमतिशिथिलं शरीरं

भवति। औषधं पुनरतिखरदिवाकरकरनिर्भरतापादुष्णतीक्ष्णतां यातमतियोगाय सम्पद्यते। प्रावृषि घनघनौषसङ्घट्टसादिते सर्वतो जगत्यवसन्नोऽग्निर्भवति। आदानदुर्बलं च शरीरं भवति। ओषधयश्च जलदजलप्लावितमूला अल्पवीर्याः सम्पद्यन्ते। भूबाष्पसंयोगाच्चौषधीनां विदग्धत्वम्। अतोपथ्यतां गता अयोगायैव। शीतकाले चातिशीतोपहतत्वाच्छरीरमतिवातविष्टब्धमतिस्तब्धगुरुदोषं भवति। शीतोपहतत्वाच्चोष्णस्वभावमप्यौषधं संशोधनायोपयुक्तं मन्दवीर्यतां प्राप्तमयोगायैव कल्पते इति। तस्माद्युक्तमुक्तमत्युष्णवर्षशीतत्वात् ग्रीष्मादिषु स्वस्थस्य शोधनमयुक्तम्, न त्वातुरस्य, इति।

आ० र०- सन्धिनियमेनासन्धौ शोधनं निषेधति-अत्युष्णवर्षशीता इति, सन्धाविति, स्वस्थवृत्तमिति। उष्णवृष्ट्योर्वृष्टिशीतयोः शीतोष्णयोश्चापगमोद्गमावस्था-सन्धिः।

संशोधनसाध्यस्यायमेव संशोधनकालः ? नेत्याह-

स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य, व्याधौ व्याधिवशेन तु॥ ३५॥

स०-स्वस्थावस्थमधिकृत्यायं संशोधनकाल उक्तः। व्याधौ त्वात्ययिके व्याध्यनुरोधेन संशोधनकालः।

आ० र०- स्वस्थवृत्तमभिप्रेत्य-स्वस्थोपचाराभिप्रायेण। स्वस्थस्यापि रोगानुत्पत्तये शोधनमुचितम्।

यदि हेमन्तादावतिशीतोष्णादौ काले व्याधिः संशोधनसाध्यः सम्भवेत्, तदा कथं संशोधनं कार्यम् ? इत्याह-

कृत्वा शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं यथायथम्।
प्रयोजयेत्क्रियां प्राप्तां क्रियाकालं न हापयेत्॥ ३६॥

स०-शीतोष्णवृष्टीनां प्रतीकारं कृत्वा-कृत्रिमं ऋतुगुणं यथायथं सम्पाद्य संशोधनादिलक्षणां क्रियां प्रयोजयेत्। कृत्रिमगुणोपधानं च यथा,-हेमन्ते गर्भगृहादि, ग्रीष्मे धाराग्रहादीनि। क्रियाकालं न हापयेत्-नातिक्रामयेत्, आत्ययिकस्य व्याधेः प्राणहारित्वात्।

आ० र०- व्याधितस्य शोधनकालमाह-व्याधाविति, कृत्वेति, प्रयोजयेदिति। व्याधिवशेन-यदैव व्याधिरुत्पद्यते तदैव। प्राप्तां-अवस्थावशात् प्राप्तावसराम्।

सम्प्रत्यौषधकालान् दर्शयन्नाह-

युञ्ज्यादनन्नमन्नादौ मध्येन्ते कवलान्तरे।
ग्रासे ग्रासे मुहुः सान्नं सामुद्गं निशिचौषधम्॥ ३७॥

स०-दशैते औषधस्य कालाः। अनन्नमौषधं तदुच्यते यदुपयुज्य परिणते तस्मिन् भुञ्जीत। अन्नादौ तदुच्यते यदुपयुज्य समनन्तरमाहारोपयोगो विधीयते। मध्य इति अन्नस्य-आहारस्य मध्ये यदौषधं भुज्यते। अन्ते-अवसाने। कवलान्तर इति कवलयोः-ग्रासयोः, अन्तरे-मध्ये, न तु ग्रासमिश्रितं कृत्वेत्यर्थः। ग्रासे ग्रास इति यद्ग्राससम्पृक्तं भुज्यते। मुहुरिति पुनः पुनर्भुक्तेभुक्ते वा यदौषधं भुज्यते। सान्नमिति सहान्नेन-आहारेण यदौषधं भुज्यते। सामुद्गं तद्भण्यते यदाहारस्य प्राक् पश्चाच्च प्रयुज्यते, तेन हि समुद्गपुटयुगलसमेनौषधद्वयेनाहारो मध्यीक्रियते। समुद्गः-सम्पुटकः। निशि तदुच्यते यच्छयनवेलायां भुज्यते।

आ० र०- शमनौषधकालानाह-युञ्ज्यादिति, ग्रासे ग्रास इति। यत्राहारे जीर्णे भेषजं जीर्णे आहारस्तत्-अनन्नम्, आभक्तं नाम। यत्र गृहीते एवौषधे आहारस्तत्-अन्नादौ, प्राग्भक्तं नाम। यत्रार्धाहारे भेषजं पश्चाच्छेप आहारस्तत्-मध्ये, मध्येभक्तं नाम। यत्र गृहीत एवाहारे भेषजं तत्-अन्ते, अधोभक्तं नाम। यत्र प्रतिग्रासं ग्रासासम्पृक्तमौषधं तत्-कवलान्तरे, ग्रासान्तरं नाम। यत्र प्रतिग्रासं ग्राससम्पृक्तमौषधं तत्-ग्रासे ग्रासे, सग्रासं नाम। यत्र भुक्तस्याभुक्तस्य वा पुनः पुनरौषधं तत्-मुहुर्नाम। यत्र आहारेण सह साधितं मिश्रीकृतं चौषधं तत्-सान्नं नाम। यत्रादौ भेषजं ततोनन्तरमेवाहारः ततोनन्तरमेव पुनर्भेषजं तत्-सामुद्गं नाम। सामुद्गः-सम्पुटः। यत्र रात्रौ स्वप्नकाले भेषजं तत्-निशि, नैशं नाम एवं दशौषधकालाः।

अधुना विषयविभागेन यस्मिन् व्याधौ यदुपयुज्यते तद्दर्शयति-

कफोद्रेके गदेऽनन्नं बलिनो रोगरोगिणोः।
अन्नादौ विगुणेऽपाने, समाने मध्य इष्यते॥३८॥
व्यानेऽन्ते प्रातराशस्य, सायमाशस्य तूत्तरे।
ग्रासग्रासान्तयोः प्राणे प्रदुष्टे मातरिश्वनि॥३९॥
मुहुर्मुहुर्विषच्छर्दिहिध्मातृट्श्वासकासिषु।
योज्यं सभोज्यं भैषज्यं भोज्यैश्चित्रैररोचके॥४०॥
कम्पाक्षेपकहिध्मासु सामुद्गं लघुभोजिनाम्।
ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु स्वप्नकाले प्रशस्यते॥४१॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने दोषोपक्रमणीयो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

स०- कफोद्रेके रोगे निरन्नमौषधं योज्यम्। कयोः ? इत्याह-बलिनोरित्यादि। बलवति रोगे रोगिणि च तत्केवलमन्नादिरहितमौषधं योज्यम्। तद्धि निरन्नमतिवीर्यं भवति। बलवांश्च यदि रोगी तदोपयुञ्जीत, न तु दुर्बले। दुर्बलस्य त्वन्नसहितं न ग्लानिकरं भवति। अन्नादाविति। अपाने वायौ विगुणे-कुपिते सति, औषधं भुक्त्वा समनन्तरमेवाहार इष्यत इत्यर्थः। समाने वायौ विगुणे मध्ये भक्तस्यौषधमिष्यते। व्याने वायौ विगुणे प्रातराशस्य-पूर्वाह्णभुक्तस्य, अन्ते-अवसाने, भेषजमिष्यते। सायमित्यादि। उत्तरे-व्यानापेक्षया उदाने मरुति, विगुणे सायमाशस्य-अपराह्णभुक्तस्य त्वन्ते भेषजमिष्यते। प्राणे मातरिश्वनि-वाते, प्रदुष्टे-विकृते, ग्रासग्रासान्तरयोर्भेषजमिष्यते। ग्रासस्य ग्रासान्तश्च तयोः, तेन ग्राससम्पृक्तमौषधं ग्रासयोर्मध्ये भेषजमिति चावतिष्ठते। मुहुर्मुहुः-भुक्ते यदभुक्ते वा भेषजं, तत्तु विषादिषु योज्यम्। अरोचके-अरुचौ, सह भोज्यैर्भैषज्यं योज्यम्। कीदृशैर्भोज्यैः ? चित्रैः-अनेकविधैः। सामुद्गं नाम यदादावन्ते चाहारस्य भुज्यते तत्कम्पादिषु 'प्रशस्यते' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। केषाम् ? लघ्वन्नाशिनाम्। ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु शयनवेलायामौषधं प्रशस्यत इति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने दोषोपक्रमणीयाध्यायस्त्रयोदशः समाप्तः॥१३॥

आ० र०- अनन्नस्य विषयमाह-कफोद्रेके गत इति। अह्नस्तृतीयो भागः-श्लेषमकालः, तदर्ध-कफोद्रेकः, तस्मिन् गते-तदनन्तरमेव।

प्राग्भक्तस्य विषयमाह-अन्नादाविति।

मध्येभक्तस्य विषयमाह-समान इति।

अधोभक्तस्य विषयमाह-व्यानेन्त इति। व्याने विगुणे प्रातर्भोजनस्यान्ते भेषजम्। उत्तरे-उदाने, विगुणे सायं भोजनस्यान्ते।

ग्रासग्रासान्तयोर्विषयमाह-ग्रासग्रासान्तयोरिति।

मुहुरौषधस्य विषयमाह-मुहुर्मुहुरिति। [मुहुर्मुहुरिति वीप्सया क्रियासङ्करस्त्विष्टः, "न क्रियासङ्करो हितः।" (सङ्ग्रहे सू.अ. २३) इत्यस्य बाधः।]

सान्नस्य विषयमाह-योज्यमिति।

सामुद्गस्य विषयमाह-कम्पाक्षेपकहिध्मास्विति।

नैशौषधस्य विषयमाह-ऊर्ध्वजत्रुविकारेष्विति। सङ्ग्रहे तु एकादशौषधकाला उक्ताः (सू.अ. २३)-"अन्तर्भक्तं यत्पूर्वाह्णभुक्ते जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते, तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनम्। एतेन रात्रिर्व्याख्याता। तद्दीप्ताग्नेर्व्यानजेश्वामयेशु।" इति। तथा-"तत्राद्ये काले तृषितः पीताम्बुरजीर्णौ क्षुधितः क्षामश्च भेषजं वर्जयेत्। शेषेषु चाहृद्यमसात्म्यपतितीक्ष्णोष्णोग्रगन्धं भूरिमात्रं चेति। भवन्ति चात्र। रोगमादौ परीक्षेत

ततोनन्तरमौषधम्। ततः कर्म भिषक् पश्चाज्ज्ञानपूर्वं समाचरेत्॥ निवृत्तोपि पुबर्व्याधिः स्वल्पेनायाति हेतुना। देहे मार्गीकृते दोषैः शेषः सूक्ष्म इवानलः॥ तस्मात्तमनुबध्नीयात् प्रयोगेणानपायिना। सिद्धानामपि योगानां पूर्वेषं दार्ढ्यमावहन्॥ सातत्यात्स्वाद्वआवाच्च पथ्यं द्वेष्यत्वमागतम्। कल्पनाविधिभिस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः॥ मनसोर्थानुकूल्येन तुष्टुरूर्जा रुचिर्बलम्। सुखोपंभोगत च स्याद्यधेश्चातः परिक्षयः॥ लौल्याद्दोषक्षयव्द्याधेर्वैषम्येण च या रुचिः। तासु पथ्योपचारज्ञो य्प्गेनान्नं प्रकल्पयेत्॥ सप्ताहेन गुणालाबे क्रियामन्यां प्रयोजयेत्। पुर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः॥ गुणे त्वल्पेपि तामेव विशेषोत्कर्षलब्धये। भेषजं नृपतेर्हृद्यमल्पमल्पात्ययं शुचिः॥ शुद्धागमं बहुगुणं बहुकृत्वः प्रयोजितम्। अनन्यकार्यौव हित-न्मन्निगुरुसम्मतः॥ आस्वादितं परिचरैः स्वयं चानु प्रयोजयेत्। उचितो यस्य यो देशस्तज्जं तस्यौषधं हितम्॥ देशेम्यत्रापि वसतस्तत्तुल्यगुणजन्म वा। वीर्यवद्भावितं सम्यक् स्वरसैरसकृल्लघु॥ रसगन्धादिसम्पन्नं काले जीर्णे च मात्रया। एकाग्रमनसा युक्तं भैषज्यममृतायते॥ भेषजमवचारयन् [प्रायः] प्रागेव तावदेवमातुरं परीक्षेत। कस्मिन्नयं देशे जातः संवृद्धो व्याधितो वा। तस्मिंश्च देशे मनुष्यणामिदमाहारजातमेवं विहारजातमेतावद्बलमेवविधं सत्त्वमेवंविधं सात्म्यमियं भक्तिरिमे व्याधयो हितमिदमहितमिदमिति। प्रायोग्रहणेन केन व निदानविशेषेणास्य कुपितो दोषः। दोषस्य ह्येकस्यापि बहवः प्रकोपहेतवः। तस्माधथास्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुध्वापि दोषमेवमवगमयेत्। तद्यथा, -किमाहारेण कुपितो वयुः किं विहारेण, तथा रूक्षेण लघुना शिशिरेण वा, साहसेन वेगरोधेन वा, भयेन शोकेन वेति। ततश्च तत्प्रतिपक्षमेवौषधं प्रयुज्यमानामाशु सिद्धये सम्पद्यते। तत्र मधुराम्ललवणा रसाः कटुतिक्तकशायाश्चेतरेतरप्रतिपक्षाः। तदनन्तरं चोपलभेत मृदुमध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितम्। एकरूपस्यापि हि हेतोर्मृद्वादिविभागेन पृथक् समवेतानाम् च दोषाणामंशांशबलविकल्पविशेषात् व्याधेर्बलाबलविशेषः। तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिषु, अनेकरसेषु च भेषजेषु, दोषरसप्रभावमेकैकशोभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्त्वं वय्वस्येत्। न त्वेवं सर्वत्र। न हि विकृतिविषमसमवेतानां नानात्मकानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानां चान्यैश्च विकल्पनैर्विकल्पितानामवयवप्रभावानुमानेन समुदायप्रभावतत्त्वमध्यवसितुं शक्यम्। तथाविधे हि समुदाये समुदायाप्रभावमेवोपलभ्य व्याध्यौषधप्रभावतत्त्वमवगच्छेत्। तथा, कस्य धामाधिष्ठाय व्याधिरयमवस्थित इति निरूपयेत्। प्रविसृतो हि दोषः स्वकीयमेव स्थानमातङ्कायाधितिष्ठन् मूर्द्धादीन् वा दुस्तरो भवति। ततः स्थानविशेषेण भेषजविशेशः पर्यैषितव्यः। ततश्चैवमालोचयेत्। कस्यायमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः कियतो वा। दोषानुरूपो हि भैषज्यवीर्यं प्रमाणविकल्पो व्याधिव्याधितबलापेक्षो भवति। सहसातिबलानि

संशोधनौषधान्याग्नेयवायव्यान्यतिसौम्यान्यतिमात्राणि व। तथाग्निक्षारशस्त्रकर्माण्यल्पसत्त्वमातुरमल्पबलं वा निपातयेयुः। संशमनानि तु व्याधिबलादधिकानि तमुपशमय्य व्याधिं व्याधिक्षपितदेहे शीघ्रमन्यमावहन्ति, शरीरबलादधिकानि ग्लानिमूर्च्छामदमोहबलक्षयान्, अग्निबला दधिकानि ग्लानिमग्निसादं च। अपि च। अतिस्थूलोतिकृशोतिदुर्बलो दुष्टमांसशोणितास्थ्यङ्गावयवोल्पाग्निरल्पाहारोसात्म्याहारोपचितः साररहितो वा व्याधिबलमेव तावदसमर्थः सो-म, किं पुनस्तथाविधो भेषजवेगम्। तस्मात्ताद्रूषमविषादकरैर्मृदुसुखैरुत्तरोत्तरं गुरुभिरविभ्रमैश्चोपाचरेदोषधैः, विशेषादबलाः। ता ह्यनवस्थितमृदुविक्लवहृदयाः प्रायः सुकुमाराः परं संस्तभ्याश्च। ततोपि विशेषेण शिशवः। तथा बलवति बलवव्द्याध्यातुरेल्पबलमल्पं वा भेषजमकिञ्चित्करं भूय एव दोषमुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत्। योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षेत। इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुण-मेवंद्रव्यमेवंकर्मैवंप्रभावमस्मिन् देशे जातमस्मिन्नृतौ चैवंगृहीतमेवंनिहितमेवंविहितमेवं-निषिद्धमेवमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंयुक्तमनया मात्रयैवं-विधस्य पुरुषस्यैवंविधे काले एतावन्तं दोषमपकर्षत्युपशमयति वा। अन्यदपि व चैवंविधं भेषजमभूत्, तच्चानेनान्येन वा विशेषेण प्रयुक्तमिदमकरोत्। सूक्ष्माणि हि दोषौषधदूष्यदेशकालबलानलाहारसारसात्म्यस-त्त्वप्रकृतिवयसामवस्थान्तराणि। यान्यनालोचितनि निहन्युरातुरम्। आलोच्यमानान्यपि तु विपुलबुद्धिमपि चिकित्सकमाकुलीकुर्युः, किंपुनरल्पबुद्धिम्। तस्मादभीक्ष्णशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेन संस्कुर्वीत प्रज्ञाम्। अपि च। सन्ति व्याधयो ये शास्त्रे उत्सर्गापवादैरुपक्रमं प्रति निर्दिष्टाः। तत्र प्रज्ञयैव दोषादिगुरुलाघवेन सम्यग्व्यवस्येदन्यतरनिष्ठायाम्। कालश्च भेषजस्य योग्यतामापादयति। स तु क्षणलवमुहूर्तादिभेदेनातुरावस्थया च द्विधोक्तः प्राक्। तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणा ऋतवस्त्रयो हेमन्तग्रीष्मवर्षाख्याः। तेषामन्तरे शोधनार्थं साधारणा वसन्तप्रावृङ्शरदाख्यास्त्रयो विकल्पन्ते। तत्र शोधनं प्रति फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः। आषाढश्रावणौ प्रावृट्। कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत्। अपि च। शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रिविधः कालः। तत्र शीतोष्नयोर्वृष्टिशीतयोश्चान्तरेण साधारणौ वसन्तजलदात्ययौ। ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारम्भो वृष्टेः प्रावृडिति विकल्प्यते। तेषु साधारणेष्वहःसु वमनादीनां प्रव्रुत्तिः, निवृत्तिरितरेष्वयोगतियोगभयात्। साधारणा हि मन्दशीतोष्णवर्षतया सुखत्वात् भवन्त्यविकल्पकाः शरीरौषधानाम्। विपरीतास्तिवतरे। तथा हि-शीतकालेतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमत्यर्थं शीतवातविष्टब्धमतिस्तब्धगुरुदोषं भवति। तदनुप्राप्तं च भेषजं संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वान्मन्दवीर्यतां गतमयोगाय जायते। शरीरं च वात प्रयोपद्रवाय। तद्वद्वर्षस्वपि समन्तादतिघनेन

घनसङ्घातेनावतप्ते नभस्युपरुद्धतेजःप्रसरेषु दिनकरकरेषु जलदपटलप्लावनोद्दामकर्दमायां भूमावत्यर्थोपक्लिन्नमवसन्नानलबलमुद्रिक्तमलबलमादानदुर्बलं शरीरं भवति। औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रततप्रमुक्तधारावपातसम्भृताम्बुनिवहोपप्लावितमूलजालसारविटपो बहलकोमल-पल्लवोपचितस्कन्धशाखः पुनरिव बालतामुपगतोल्वीर्या भवति। अपरिसंस्थिततया च क्षितिमलप्रायाभिरम्लविपाकाभिः खगमृगसरीसृपादिश-वधातुमूत्रपुरीषसंसृष्टाभिरद्भिः सलिलसीकरानुविद्धशिशिरपवनसम्पृक्तेन च धाराधरधारोष्मणा कोमलत्वादपरिणतस्यास्य सुतरां विदाहो जन्यते। तेनासावपथ्यतामुपगतो ध्रुवमयोगाय। प्रथमसङ्गृहीतमपि चौषधं तोयदतोयानुगतमारुतोपहते जगतीति। ग्रीष्मे पुनरादानोपहत्त्वात् शरीरमुष्नरूक्षवाता-तपाध्मातमतिस्विन्नमतिशिथिलमतिप्रविलीनदोषं भवति। भेषजं पुनरनुष्णमपि तपनतरुणतरकरनिपातादुष्नतीक्ष्णतामुपगतमतियोगायोपकल्पते। शरीरं च पिपासाभ्रमक्लमोपद्रवाय। तस्मात्साधरणेष्वेव तदन्तरालेशु वमनादीनि योजयेत्, न चेदात्ययिको व्याधिः। आत्ययिके तु कृत्रिमगुणोपधानेन यथर्तुगुणविपरीतेन संयोगसंस्कारप्रमाणविकल्पैश्चोपपाद्यौषधमवहितोवचारयेत्। आतुरावस्थासु तु कालाकालसंज्ञा। तद्यथा,-अस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोकालो वा। न ह्यप्राप्तातीतकालमौषधं यौगिकं भवति।" इति। औषधभेदाश्च सङ्ग्रहे दर्शिताः (सू.अ. १२)- "द्विविधमौषधम्, -ऊर्जस्करं रोगघ्नं च। उभयमपि चोभयात्मकम्, बाहुल्येन तु निर्देशः। तत्रोर्जस्करं द्विविधं, -रसायनं वाजीकरणं च। रोगघ्नमपि द्विविधं, -रोगस्य प्रशमनमपुनर्भवकरं च। पुनश्च द्विविधं, -द्रव्यमद्रव्यं च। तत्र द्रव्यं त्रिविधं, -भौममौद्भिदं जङ्गमं चेति। तेशु वक्ष्यमाणं हेमादिलवणान्तं प्रायेण भौमम्। औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्वीरुदोषधिभेदेन चतुर्विधं भवति। तत्र फलिनो वनस्पतिः। पुष्पफलवन् वानस्पत्यः। वल्ली गुल्मं च वीरुत्। फलपाकान्ता औषधिरिति। जङ्गमोद्भवं तु मधुघृतादि जङ्गमं द्रव्यमाहुः। अद्रव्यं पुनरुपवासानिलातपच्छायामन्त्रसत्त्वदानभयोन्त्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरणसंवाहनाद ि। तथा त्रिविधमौषधम्, -दैवव्यपाश्रयं युक्तिव्यपाश्रयं सत्त्वावजयश्च। तत्र दैवव्यपाश्रयं-मन्त्रौषधिमणिमङ्गलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्वस्त्ययनप्रणिपातगमनादि। युक्तिव्यपाश्रयं-आहारौषधयोजना। सत्त्वावजयः पुनः-अहितान्मनोनिग्रहः। पुनरपि च त्रिविधम्, -अपकर्षणं प्रकृतिविधानं निदानत्यागश्च। ते पुनरकर्षणादयो द्विविधाः, -बाह्याभ्यन्तरभेदेन। तत्र बाह्यमपकर्षणं-ग्रन्थ्यर्बुदोपपक्ष्मकृमिशल्यादिषु शस्त्रहस्तयन्त्रादिभिः, आभ्यन्तरं-वमनविरेचनादिभिः। प्रकृतिविधानं-संशमनम्। तत्र बाह्यं-अभ्यङ्गस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यम्, आभ्यन्तरं-यदन्तरमनुप्रविश्याविक्षोभयन् दोषान् शमयति। निदानत्यागो-यथादोषं शीतोष्णाशनव्यायामादीनां वर्जनं स्निग्धरूक्षाद्य-

नभ्यवहारश्च। तत्र शस्त्रादिसाध्ये भेषजमनुक्रमते, न तु भेषजसाध्ये शस्त्रादि। पुनरपि च त्रिविधं, -हेतुविपरीतं व्याधिविपरीतमुभयार्थकारि च। तत्र हेतुविपरीतंगुरुस्निग्धशीतादिजे व्याधौ लघुरूक्षोष्णादि, तथेतरस्मिन्नितरत्। व्याधिविपरीतं-द्वौ मूलोपक्रमौ। तौ च-लङ्घनबृंहणे स्नेहस्वेदौ पञ्चकर्माणि वमनादीनि धूमाञ्जनादीनि च, तथा विम्लापनोपनाहपाटनादीनि। यच्च दोषशमनहेतुत्वे सत्यपि ज्वरे विशेषतो हितं मुस्तपर्पटकं यवागूश्च। प्रमेहे रजनी यवान्नं च। रक्तपित्ते चोर्ध्वगे विरेचनमधोगे वमनम्। उभयार्थकारि पुनर्दैवव्यपाश्रयमौषधम्। तद्यथा, -छर्द्यं छर्दनम्, अतीसारेनुलोमनम्, मदात्यये मद्यपानम्, तुच्छदग्धेग्निप्रतपनम्, पित्तेन्तर्निगूढे विमार्गगे वा स्वेदः, कट्वम्ललवनतीक्ष्णोष्णाभ्यवहारश्च बहिः प्रवर्तनाय स्वमार्गापादनाय च। श्लेष्मणि चान्तर्निगूढे स्तब्धे बहिः शीतोपचारः तत्पीडितस्योष्मणोन्तःप्रवेशेन कफविलापनायेति। एवंविधं ह्यविपरीतमेव सद्भेषजं हेतुव्याधिविपरीतार्थं करोति। अनौषधं पुनर्द्विविधं, -बाधनमनुबाधनं च। तत्र सद्यः प्राणहरं बाधनम्। कालान्तरेणानुबाधनमिति।" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
दोषोपक्रमणीयस्तु सामस्त्येन निरूपितः ॥ १३ ॥

****

चतुर्दशोध्यायः।

दोषोपक्रमणीयादनन्तरं द्विविधोपक्रमणीयारम्भेयं सम्बन्धः। पूर्वं सामान्येनोपक्रमो दोषोपक्रमणीयेभिहितः। अत्र तूपक्रमस्य विशेष उच्यत इत्याह-

अथातो द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-द्विविधं-द्विप्रकारं च तदुपक्रमणं च द्विविधोपक्रमणम्, तस्मै हितो द्विविधोपक्रमणीयः। शेषं पूर्ववत्।

आ० र०- द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रम उक्तः। तस्येदानीं भेदा वाच्याः। तत्र द्वौ भेदौ मुख्यौ। अत एवायं द्विविधोपक्रमणीयः।

उपक्रमश्च समासतो द्विविधः, तन्त्रान्तरपठितानां चतुर्णामुपक्रमाणामत्रैवान्तर्भवात्। अत एव सहेतुकमुपदिशन्नाह-

उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्द्विधैवोपक्रमो मतः।

स०-हि-यस्मात्, उपक्रम्यस्य-चिकित्स्यस्य, द्वित्वाद्धेतोरुपक्रमो द्विधैव मतः-इष्टः। एवशब्दोवधारणं कुर्वन् परमतं क्षिपति।

आ० र०- उपक्रमभेदानाह-उपक्रम्यस्येति। उपक्रम्यस्य-रोगस्य। द्वित्वात्-सामनिरामभेदेन।

कथं द्विधा ? इत्याह-

एकः सन्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः॥१॥
बृंहणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायावुदाहृतौ।
बृंहणं यद्बृहत्वाय लङ्घनं लाघवाय यत्॥२॥
देहस्य

स०-तत्र-तयोर्द्वयोरुपक्रमयोः, एक सन्तर्पणरूप उपक्रमो, द्वितीयश्चापतर्पणरूप उपक्रमः। बृंहणो लङ्घनश्च तयोः-सन्तर्पणापतर्पणयोः, पर्यायौ तत्पर्यायावुदाहृतौ॥ बृंहणं तदुच्यते यद्देहस्य बृहत्त्वाय भवति। लङ्घनं तदुच्यते यद्देहस्य लाघवाय-लाघवोत्पादनाय, भवति।
आ० र०- बृंहणलङ्घनयोर्लक्षणमाह-बृंहणमिति। यद्देहस्य बृहत्त्वाय-स्थौल्याय, तद्बृंहणम्। यल्लाघवाय-कार्श्याय, तल्लङ्घनम्।

भवतः प्रायो भौमापमितरच्च ते।

स०-तच्च तच्च ते,-सन्तर्पणापतर्पणे, भौमापमितरच्च भवतः। भूमेरिदं भौमम्। अपामिदमापम्। भौमयुक्तमापं सन्तर्पणम्। इतरत्-भौमापादन्यदग्निवाय्वाकाशात्मकमपतर्पणम्। प्रायोग्रहणात्किञ्चिद्भौमापमप्यपतर्पणम्। यथा,-यवकमसूरमकुष्ठतण्डुलीयादि। तथा, अग्निपवनोत्कटस्य कटुकस्यापि शुण्ठीपिप्पल्यादेः सन्तर्पणत्वम्, वृष्यत्वेन सन्तर्पणकार्यदर्शनात्।
आ० र०- लङ्घनबृंहणे उदाहरति-भवत इति। भौममाप्यं च द्रव्यं बृंहणम्। इतरत्-आग्नेयं वायव्यं नाभसं च लङ्घनम्। इति विभागेन ते-द्वे भवतः।

अधुना स्नेहनादेश्चतुर्विधस्योपक्रमस्य सन्तर्पणापतर्पणयोरेवान्तर्भावं दर्शयन्नाह-

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत्॥३॥
भूतानां तदपि द्वैध्याद्द्वितयं नातिवर्तते।

स०-स्नेहनादि यच्चतुर्विधं कर्म, तदपि द्वितयं-सन्तर्पणापतर्पणरूपं, नातिवर्तते-नातिक्रामति। कुतो हेतोः ? इत्याह-भूतानां सन्तर्पणापतर्पणरूपात् द्वैध्यात्-द्विप्रकारकत्वात्।
आ० र०- स्नेहादीनामुपक्रमाणां बृंहणे, रूक्षादीनां च लङ्घनेन्तर्भावमाह-स्नेहनं रूक्षणमिति। भूतानां द्वैध्यात्- स्नेहनरूक्षणादिकद्रव्यकारणानां पृथिव्यादीनां बृंहणलङ्घनरूपद्वैविध्याव्यभिचारात्।

इदानीं प्रत्येकं तयोर्भेदानाह-

शोधनं शमनं चेति द्विधा तत्रापि लङ्घनम्॥४॥

स०-तत्र-तयोः सन्तर्पणापतर्पणयोर्बृंहणलङ्घनापरपर्याययोर्मध्ये, यल्लङ्घनं-अपतर्पणम्, तत् द्विधा। कथम् ? इत्याह-शोधनं शमनं चेति। इति हेत्वर्थे, यतः शोधनं शमनं च ततो द्विधेत्यर्थः।
आ० र०- लङ्घनभेदानाह-शोधनमिति।

इदानीं शोधनस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह-

यदीरयेद्बहिर्दोषान् पञ्चधा शोधनं च तत्।
निरूहो वमनं कायशिरोरेकोस्रविस्रुतिः॥५॥

स०-यदौषधं दोषान्-वातादीनन्तःस्थितान्, बहिरीरयेत्-क्षिपेत्, तच्छोधनम्। तच्च पञ्चधा,-पञ्चविधम्। तदेव पञ्चविधत्वमाह-निरूह इत्यादि। निरूहो-बस्तिः, तथा वमनम्, तथा कायविरेकः शिरोविरेकश्च, तथास्रविस्रुतिः-रक्तस्रावश्च, इति पञ्चधा शोधनम्। सर्वशरीरस्य शिरःप्रभृतेरधोमलनिर्हरणं यत् स कायविरेकशब्देनोच्यते। यत्तु केवलं शिरःसंज्ञकस्य शरीरावयवस्य घ्राणेनोर्ध्वमलनिर्हरणं स शिरोविरेकः।

आ० र०- शोधनस्य लक्षणं भेदांश्चाह-यदीरयेदिति, निरूह इति। यद्दोषान् बहिर्निष्कासयेत्तच्छोधनम्। तत्तु निरूहादिभेदात् पञ्चधा। कायरेको-विरेचनम्। शिरोरेको-नस्यम्।

सम्प्रति शमनाख्यस्य लक्षणं प्रभेदं चाधिकृत्याह-

न शोधयति यद्दोषान् समान्नोदीरयत्यपि।
समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा॥६॥
पाचनं दीपनं क्षुत्तृड्व्यायामातपमारुताः।

स०-यदौषधं दोषान्-वातादीन्, न शोधयति-नान्तःस्थितान् बहिर्निष्कासयति, तथा समान्-स्वप्रमाणस्थान्, नोदीरयति-न चोत्क्लेशयति, विषमांश्च-स्वप्रमाणाद्धीनाधिकभवावस्थितान्, समीकरोति-स्वप्रमाणस्थान् विदधाति, तच्छमनमुच्यते। तच्च सप्तधा,-सप्तप्रकारम्, पाचनादिभेदेन। पाचयतीति पाचनम्। पचतोऽग्नेः पक्तुं शक्तिमधिकां यदुत्पादयति तद्द्रव्यं क्रिया वा पाचनमुच्यते। यथा,-लङ्घनं मुस्तादि वा। दीपनं यथा,-घृतादि। तन्त्रान्तरे च दीपनपाचनयोर्लक्षणमुक्तम्। यथा,_"यदग्निकृत्पचेन्नामं दीपनं तद्यथा घृतम्। पाचनं तद्विपर्यस्तं यथा वक्ष्यामि लङ्घनम्॥" इति। [क्षारपाणिनाप्युक्तम्-"पाचनं पाचयेद्दोषान् सामान् शमनमेव तु। दीपनं ह्यग्निकृत्त्वामं कदाचित्पाचयेन्न वा॥" इति।] क्षुत्तृड्भ्ब्दाभ्यां क्षुतृष्णानिग्रहाविह गृहीतौ।

आ० र०- शमनस्य लक्षणं भेदांश्चाह-न शोधयतीति, पाचनमिति। यद्दोषान् न शोधयति-बहिर्न निष्कासयति, समान्-जविकृतान्, नोदीरयति-न विकृतिं नयति, विषमान्-निकृताण्, समीकरोति-प्रकृतिं नयति, तच्छमनम्। तच्च पाचनादिभेदात् सप्तधा। क्षुत्-अन्नवर्जनम्। तृट्-उदकवर्जनम्।

पाचनादीनां दोषशमनत्वमुक्तम्। तच्च वाते वातपित्ते च न सम्भवतीत्याह-

बृंहणं शमनं त्वेव वायोः पित्तानिलस्य च॥७॥

स०-तुशब्दो विशेषे। विशेषस्तु लङ्घनापेक्षया। शोधनं शमन चेति द्विधा लङ्घनमुक्तम्। बृंहणमपि शोधनं भवति। यथा,-दुग्धादिद्रव्यम्, शोधनस्वभावद्रव्यात्। तेन यथाविधेन द्रव्येण केवलस्य वातस्य पित्तयुक्तस्य वा कोप आशङ्क्यते। यथा-लङ्घनेन शोधनद्रव्येण हरीतक्यादिना। ततो बृंहणस्य विशेषार्थस्तुशब्दः कृतः। बृंहणं यच्छोधनं तन्मरुतः केवलस्य पित्तसहितस्य वा शमनम्, न तु लङ्घनशोधनवत्कोपनम्। एवकारोवधारणार्थः। बृंहणं शोधनरूपं वातस्य पित्तयुक्तस्य वा शमनमेवोक्तम्, न कोपनं जातुचिदित्यर्थः। लङ्घनं तूभयरूपमपि वातस्य वातपित्तयोर्वा कोपेनमेव।

आ० र०- शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावात् तयोश्च लङ्घनभेदत्वात् बृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते, बृंहणं शमनमेवेत्याह-बृंहणं शमनं त्विति। शुद्धस्य पित्तसंसृष्टस्य च वायोर्विषमस्य समीकरणाच्छमनम्।

इदानीं बृंह्यनाह-

बृंहयेद्व्याधिभैषज्यमद्यस्त्रीशोककर्शितान्।
भाराध्वोरःक्षतक्षीणरूक्षदुर्बलवातलान्॥८॥
गर्भिणीसूतिकाबालवृद्धान् ग्रीष्मेपरानपि।

स०-कर्शितशब्दस्य व्याध्यादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः। व्याधिकर्शितान् बृंहयेत्। एवं शेषेष्वपि योज्यम्। भारादिभिः क्षीणस्य प्रत्येकं सम्बन्धः। भारक्षीणान् बृंहयेत्। एवं शेषेषु। रूक्षादीन् बृंहयेत्। ग्रीष्मेपरानपि-अन्याननुक्तानपि बृंहयेत्। [इत्थं च ग्रीष्मे सर्वानपि बृंहयेत्,] अतितरां तु व्याधिकर्शितादीन् बृंहयेत्।

आ० र०- बृंहणस्य विषयमाह-बृंहयेदित्यादि। ग्रीष्मेपरानपि-स्वस्थानपि।

कैर्बृंहयेत् ? इत्याह-

मांसक्षीरसितासर्पिर्मधुरस्निग्धबस्तिभिः॥९॥
स्वप्नशय्यासुखाभ्यङ्गस्नाननिर्वृतिहर्षणैः।

स०-मांसादिभिर्बृंहयेत् बस्तिभिश्च। कथम्भूतैर्बस्तिभिः ? मधुरस्निग्धैः, न तु रूक्षतीक्ष्णैः, तेषामपतर्पणस्वभावत्वात्। स्वप्नो-निद्रा। शय्यासुखं-खट्वाजनितं शर्म। निर्वृतिः-चित्तस्यामाकुलत्वम्।

आ० र०- बृंहणान्याह-मांसक्षीरेत्यादि। मधुरस्निग्धैर्बस्तिभिः। शय्यासुखं-निद्रां विना शयनेवस्थानम्। निर्वृतिः-सन्तोषः। हर्षणं-आनन्दः।

लङ्घनीयानाह-

मेहामदोषातिस्निग्धज्वरोरुस्तम्भकुष्ठिनः॥ १०॥
विसर्पविद्रधिप्लीहशिरःकण्ठाक्षिरोगिणः।
स्थूलांश्च लङ्घयेन्नित्यं शिशिरे त्वपरानपि॥ ११॥

स०-मेहादीनामिनिर्मत्वर्थीयः। मेहिप्रभृतीन् लङ्घयेत्। शिशिरे पुनरपरानपि-अन्यानपि, इति व्याधितानां ग्रहणम्। स्वस्थानां तु शिशिरे हेमन्तविधिर्विशेषेणोक्त एव। शिशिरशब्दः शीतमात्रोपलक्षणार्थः। तेन हेमन्तेपि लङ्घयेदित्यर्थ उपलभ्यते।

आ० र०- लङ्घनस्य विषयमाह-मेहामेदोषेत्यादि। आमदोषः-अजीर्णम्।

पूर्वमुक्तं लङ्घनं द्विधा,-शोधनं शमनं चेति। तत्र शोधनविषयं निरूपयन्नाह-

तत्र संशोधनैः स्थौल्यबलपित्तकफाधिकान्।
आमदोषज्वरच्छर्दिरतीसारहृदामयैः॥ १२॥
विबन्धगौरवोद्गारहृल्लासादिभिरातुरान्।
मध्यस्थौल्यादिकान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैः॥ १३॥
एभिरेवामयैरार्तान् हीनस्थौल्यबलादिकान्।
क्षुत्तृष्णानिग्रहैर्दोषैस्त्वार्तान् मध्यबलैर्दृढान्॥ १४॥

समीरणातपायासैः किमुताल्पबलैर्नरान्।

स०-लङ्घयेदिति वर्तते। तत्र-तेषु लङ्घनीयेषु मध्ये, संशोधनाख्यैर्लङ्घनैः स्थैल्याद्यधिकान् तथा, आमदोषादिभिरार्तान् लङ्घयेत्। मध्येत्यादि। तथा मध्यस्थौल्यबलपित्तकफानेभिरेव - आमदोषादिभिर्गदैरातुरान् प्रायः पूर्वं पाचनदीपनैर्लङ्घनभेदैर्लङ्घयेत्। प्रायोग्रहणं देशकालाद्यपेक्षया नियमस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थम्। हीनस्थौल्यबलादिकांस्तु सतः क्षुत्तृष्णानिग्रहैः-बुभुक्षापिपासावेगविधारणाख्यैर्लङ्घनविशेषैर्लङ्घयेत्। दोषैः-वातपित्तकफैर्मध्यबलैरार्तान्, तथा दृढान्-शक्तान्, समीरणादिभिर्लङ्घयेत्। आयासो-व्यायामः। किमुत-किंपुनः ? अल्पबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लङ्घयेत्। सुतरां हीनबलैरार्तान् लङ्घयेदेवेत्यर्थः।

आ० र०- लङ्घनभेदस्य शोधनस्य विषयमाह-तत्र संशोधनैरिति। अधिकस्थौल्यादीन् लङ्घनीयान् संशोधनैर्लङ्घयेत्।

पाचनदीपनयोर्विषयमाह-आमदौषेति, विबन्धगौरवेति, मध्यस्थौल्यादिकानिति। आमदोषादिभिरर्तान् मध्यस्थौल्यादिकान् पूर्वं पाचनदीपनैर्लङ्घयेत्, पश्चाच्छोधनैः।

क्षुत्तृषोर्विषयमाह-एभिरेवेति, क्षुत्तृष्णानिग्रहैरिति। एभिः-आमदोषादिभिः।

व्यायामातपमारुतानां विषयमाह-दोषैस्त्वार्तानिति, समीरणेति। मध्यबलैर्दोषैरार्तान् समीरणादिभिर्लङ्घयेत्। किं पुनरल्पबलैर्दोषैरार्तान्? सुतरां हीनबलैरार्तान् लङ्घयेदेवेत्यर्थः।

न बृंहयेल्लङ्घनीयान्

स०-लङ्घनीयान्-लङ्घनार्हान् मेहामदोषादियुतान्, न बृंहयेत्।

आ० र०- लङ्घनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ बृंहणे प्राप्ते निषेधमाह-न बृंहयेदिति।

तर्हि बृंह्यस्य वातलादेर्यदा ज्वरादिव्याधिर्लङ्घनसाध्यो जायते, तदा किं लङ्घनं कार्यमुत बृंहणम् ? इत्यत्र संशयः। इत्याह-

बृंह्यांस्तु मृदु लङ्घयेत्॥ १५॥

युक्त्या वा देशकालादिबलतस्तानुपाचरेत्।

स०-ये पुनर्बृंह्यास्तान् लङ्घनसाध्यामयार्तान् मृदु कृत्वा लङ्घयेत्,-मृदुना लङ्घनप्रकारेणापतर्पयेदित्यर्थः। युक्त्वा वाप्रयोगेण सन्तर्पणापतर्पणव्यामिश्रलक्षणेन, देशकालादीनां बलतः-अनुरोधेन, तानुपाचरेत्-उपक्रमेत्, विनैव लङ्घनादित्यर्थः। आदिग्रहणेन सत्त्वसात्म्यादिग्रहणम्।

आ० र०- बृंहणीयेषु प्रुरुषेशु लङ्घनसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं लङ्घनं कार्यमित्याह-बृंह्यांस्त्विति। देशादिवशेन त्वन्यथाप्युपाचरेदित्याह-युक्त्या वेति। तान्-लङ्घ्यान् बृंह्यांश्च।

बृंहितलङ्घितयोः किं लक्षणम् ? इत्याह-

बृंहिते स्याद्बलं पुष्टिस्तत्साध्यामयसङ्क्षयः॥ १६॥

स०-बृंहिते सति बलं पुष्टिश्च स्यात्। तथा, बृंहणसाध्या य आमयास्तेषां सङ्क्षयो-विनाशः स्यात्।

आ० र०- अथ बृंहतिलङ्घितलक्षणम्। तत्र बृंहतस्य लक्षणमाह-बृंहिते स्यादिति।

सम्प्रति लङ्घितलक्षणमाह-

विमलेन्द्रियता सर्गो मलानां लाघवं रुचिः।

क्षुत्तृट्सहोदयः शुद्धहृदयोद्गारकण्ठता॥ १७॥

व्याधिमार्दवमुत्साहस्तन्द्रानाशश्च लङ्घिते।

स०-विमलेन्द्रियतादिस्तन्द्रानाशश्चेत्यन्तो ग्रन्थो लङ्घितलक्षणम्। विमलेन्द्रियता-करणपाटवम्। क्षुत्तृषोः सह-एककालमुदयः। शुद्धहृदयेति। हृदयं चोद्गारश्च कण्ठश्च हृदयोद्गारकण्ठम्, शुद्धं च तद्धृदयोद्गारकण्ठं च तस्य भावः हृदयोद्गारकण्ठता। विमलेन्द्रियतादीनां पदानामसमस्तानां निर्देशो दोषदेशाद्यनुरोधेनैकस्य द्वयोस्त्रिचतुराणां बहुतराणां वा सर्वेषां च लङ्घितलक्षणत्वं भवेत्, न त्वेकस्य द्वयोर्बहूनां चोत्पत्तौ लङ्घितलक्षणत्वं भवेत्, मुनिरप्यनेनैव हेतुनसमासेनैव लक्षणं व्यधत्त। यथा (च. सू. अ. २२।३४)- "वातमूत्रपुरीषाणां विसर्गे गात्रलाघवे। हृदयोद्गारकण्ठास्यशुद्धौ तन्द्राक्लमे गते॥स्वेदे जाते रुचौ चैव क्षुत्पिपासासहोदये। कृतं लङ्घनमादेश्यं निर्व्यथे चान्तरात्मनि॥" इति।
आ० र०- लङ्घितस्य लक्षणमाह-विमलेन्द्रियतेति, क्षुत्तृडिति, व्याधिमार्दवमिति। सर्गो मलानां-मलप्रवृत्तिः।

अनपेक्षितमात्रादिसेविते कुरुतस्तु ते॥१८॥
अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन्, वक्ष्यन्ते च सौषधाः।

स०-ते-बृंहणलङ्घने, अनपेक्षितमात्रादिसेविते अतिस्थौल्यातिकार्श्यादीन् कुरुतः। अनपेक्षिताश्च ते मात्रादयश्च-अनपेक्षितमात्रादयः, तैः सेविते। मात्राद्यनपेक्षया कृते इत्यर्थः। ते च-अतिस्थौल्यातिकार्श्यादयः, सौषधाः-सभेषजाः, वक्ष्यन्ते-पुरस्ताद्भणिष्यन्ते।
आ० र०- अतिबृंहतातिलङ्घितयोर्लक्षणमाह-अनपेक्षितेत्यादि, अतिस्थौल्येति। मात्रादेशकालादीननपेक्ष्यातिसेवितं बृंहणमतिस्थौल्यादीन् कुरुते, लङ्घनं त्वतिकार्श्यादीन्

के तेतिस्थौल्यादयोतिकार्श्यादयश्च? इत्यत आह-वक्ष्यन्ते ते चेति।

अथातिबृंहितलङ्घितयोः किं लक्षणम् ? इत्याह-

रूपं तैरेव च ज्ञेयमतिबृंहितलङ्घिते॥१९॥

स०-अतिबृंहितश्चातिलङ्घितश्चेत्येकवद्भावः। अतिबृंहितेतिलङ्घिते च तैरेव- अतिस्थौल्यादिभिः, तथातिकार्श्यादिभिश्च, रूपं-बृंहणलङ्घनातियोगलक्षणं वेद्यम्। चशब्दः समुच्चये।

आ० र०- अतिस्थौल्यादीनां कार्यत्वात् कथं लक्षणत्वम् ? इत्यत आह-रूपं तैरेयेति। यत्र कार्यैकसमधिगम्यं कारणम्, तत्र कार्यमेव लक्षणमित्यर्थः।

तानेवातिस्थौल्यादीनाह-

अतिस्थौल्यापचीमेहज्वरोदरभगन्दरान्।
कासससन्न्यासकृच्छ्रामकुष्ठादीनतिदारुणान्॥२०॥

स०-अतिबृंहितमतिस्थौल्यादीन् कुरुते। 'अतिबृंहितं कुरुते' इत्यनुपात्तेनापि प्रकृतत्वादत्र कर्तृपदेन क्रियापदेन च सम्बन्धः कार्यः। अत एव तदपेक्षयातिस्थौल्यादीनां द्वितीया। अथवा योग्यतयैवानुपात्तेनापि सम्बन्धः क्रियादिना भवत्येव, सुकविलक्षणस्यैवंस्थिततत्वात्। तथा च भगवतो व्यासस्य-"यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा। यश्चैनं गन्धमाल्येन सर्वस्य कटुरेव सः॥" इति। अत्र हि छेदसेकालङ्करणक्रियापेक्षया निम्बादीनां द्वितीयार्थसम्बन्धश्च।

आ० र०- अतिस्थौल्यादीनाह-अतिस्थौल्यापचीति, कासससन्न्यासेति। अतिस्थौल्यादीन् 'अतिबृंहणं कुर्यात्' इत्यध्याहारः।

अथैषामतिस्थौल्यादीनामुपक्रममाह-

तत्र मेदोनिलश्लेष्मनाशनं सर्वमिष्यते।

स०-तत्र-तेष्वतिस्थौल्यादिषु, मेदोनिलश्लेष्मनाशनं सर्वं-अन्नपानौषधमिष्यते।
आ० र०- अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह-तत्र मेदोनिलश्लेष्मनाशनमिति।

किं तत् ? इति ब्रूते-

कुलत्थजूर्णश्यामाकयवमुद्गमधूदकम्॥२१॥
मस्तुदण्डाहतारिष्टचिन्ताशोधनजागरम्।
मधुना त्रिफलां लिह्याद्गुडूचीमभयां घनम्॥२२॥
रसाञ्जनस्य महतः पञ्चमूलस्य गुग्गुलोः।
शिलाजतुप्रयोगश्च साग्निमन्थरसो हितः॥२३॥
विडङ्गं नागरं क्षारः काललोहरजो मधु।
यवामलकचूर्णं च योगोस्थौल्यदोषजित्॥२४॥

स०-कुलत्थादिकं स्थूलायेष्यते। जूर्णः-तृणधान्यविशेषो दक्षिणापथे जोन्धलक इति प्रसिद्धः। दण्डाहतं-मथितम्। त्रिफलादीनामन्यतमं मधुना लिह्यात्। तथा, रसाञ्जनादेश्च प्रयोगोग्निमन्थरससहितो हितः, अतिस्थूलायेति प्रकृतेन योज्यम्। विडङ्गादियोगः सर्वसमभागोतिस्थौल्यदोषजित्।
आ० र०- कुलत्थेति, मस्त्विति। जूर्णौ-यावनालः। मधूदकं-मधुमिश्रमुदकम्। दण्डाहतं-तक्रम्।

त्रिफलादींश्चतुरो योगानाह-मधुना त्रिफलामिति।

रसाञ्जनादीम्श्चतुरः प्रयोगानाह-रसाञ्जनस्येति, शिलाजतुप्रयोगश्चेति। साग्निमन्थरस इति चतुर्भिः सम्बध्यते। अग्निमन्थरसः-तर्कारीस्वरसः।

विडङ्गादियोगमाह-विडङ्गमिति, यवामलकचूर्नमिति। क्षारो-यवक्षारः। काललोहरजो-लोहचूर्णम्।

व्योषकट्वीवराशिग्रुविडङ्गातिविषास्थिराः।
हिङ्गुसौवर्चलाजाजीयवानीधान्यचित्रकाः॥२५॥
निशे बृहत्यौ हपुषा पाठा मूलं च केम्बुकात्।
एषां चूर्णं मधु घृतं तैलं च सदृशांशकम्॥२६॥
सक्तुभिः षोडशगुणैर्युक्तं पीतं निहन्ति तत्।
अतिस्थौल्यादिकान् सर्वान् रोगानान्यांश्च तद्विधान्।
हृद्रोगकामलाश्वित्रश्वासकासगलग्रहान्।
बुद्धिमेधास्मृतिकरं सन्नस्याग्नेश्च दीपनम्॥२८॥

स०-व्योषादीनि द्रव्याणि चतुर्विंशतिः परस्परसमभागानीत्येको भागः, तत्समो मधुनो द्वितीयो भागः, घृतस्य तृतीयः, तैलस्य चतुर्थः, एषां सर्वेषां मिश्रीभूतानां षोडशगुणा यवसक्तवः। तदेतत्पीतमतिस्थौल्यादिकान् पूर्वोक्तान् सर्वान् रोगान्निहन्ति। अन्यांश्च तथा विधान् रोगान्-बृंहणोत्थानित्यर्थः। तथा, हृद्रोगादीन् निहन्ति। तथा, बुद्ध्यादिकरं सन्नस्य-मन्दस्याग्नेर्दीपनं च।

आ० र०- व्योषादियोगमाह-व्योषकट्वीति, हिङ्गुसौवर्चलेति, निशे बृहत्याविति, एषामिति, सक्तुभिरिति, अतिस्थौल्यादिकानिति, हृद्रोगकामलेति, बुद्धिमेधास्मृतिकरमिति। केम्बुकान्मूलम्। केम्बुकं-स्वनामप्रसिद्धम्। षोडशगुणैः-चूर्णापेक्षया। पीतं-शीतोदकेन। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२४)-"गुर्वादिवृद्धसंलीनश्लेष्ममिश्रोन्नजो रसः। आम एव श्लथीकुर्वन् धातून् स्थौल्यमुपनयेत्॥ अतिस्थौल्यादतिक्षुत्तृट्स्वेदश्वासातिनिद्रताः। दौर्गन्ध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मेदोतिपुष्टिता। स्रोतःसु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः॥ चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुत्तृषौ स्तस्ततोधिकम्। स्थूलं कोटरवद्वृक्षौ दहतोग्न्यनिलौ च तौ॥ स्वेदवाहिशिरामूलभवाद्विष्यन्दनादपि। मेदसः श्लेष्मयोगाच्च भवति स्वेदभूरिता॥ कोष्ठ एव विपक्वस्य संरुद्धस्रोतोसो रसे। सर्वत्रालब्धवृत्तित्वात् प्रायो मेदः प्रचीयते॥ तच्छेषापि रसोल्पत्वान्नालं रक्तादिपुष्टये। तुल्येपि रक्तादिचये प्राक् चितं चीयतेतराम्॥ मेदस्तेनासमत्वेन धातूनां विदधाति तत्। श्वासादीनचिराच्चान्यान् ज्वरोदरभगन्दरान्॥

मेहोरुस्तम्भपिटिकाविद्रधिप्रभृतीन् गदान्। अयथोपचयोत्साहश्चलस्फिगुदरस्तनः॥ अतिस्थूलः स्मृतो योज्यं तत्रान्नं मारुतापहम्। मदनं त्रिफलामुस्तास्पताह्वारिष्टवत्सकम्॥ सपाठारग्वधं पीतमतिबृंहणरोगजित्। तद्वद्वत्सकशम्याकदेवदारुनिशाद्वयम्॥ समुस्तपाठाखदिरत्रिफलानिम्बगोक्षुरम्। मदनादीनि चालेपः स्नानादिष्वपि योजयेत्॥ हिङ्गुगोमेदकव्योषकुष्ठक्रौञ्चास्थिगोक्षुरम्। एलावृषकषड्ग्रन्थाखराश्वोपलभेदकम्॥ तक्रेण दधिमण्डेन पीतं कोलरसेन वा। मूत्रकृच्छ्रं कृमीन् मेहान् स्थूलतां च व्यपोहति॥ कृमिघ्नत्रिफलातैलसक्तुत्र्यूषणदीप्यकैः। लोहोदकाप्लुतो मन्थः शस्तो बृंहणरोगिणाम्॥ योज्यं तथा यथाव्याधि स्वेदासृक्स्त्रावणाद्यपि।" इति।

साम्प्रतमतिलङ्घनोत्थान् रोगान् सौषधानाह-

अतिकार्श्यं भ्रमः कासस्तृष्णाधिक्यमरोचकः।
स्नेहाग्निनिद्रादृक्श्रोत्रशुक्रौजःक्षुत्स्वरक्षयः॥२९॥
बस्तिहृन्मूर्धजङ्घोरुत्रिकपार्श्वरुजा ज्वरः।
प्रलापोर्ध्वानिलग्लानिच्छर्दिपर्वास्थिभेदनम्॥३०॥
वर्चोमूत्रग्रहाद्याश्च जायन्तेतिविलङ्घनात्।

स०-अतिकार्श्यादयोतिलङ्घनाज्जायन्ते। स्नेहादीनां क्षयशब्देन समासः, बस्त्यादीनां च रुजाशब्देन। मूत्रग्रहाद्याश्चेत्याद्यशब्देन नानाविधानां वातरोगाणां ग्रहणम्।

आ० र०- अतिकार्श्यादीनाह-अतिकार्श्यमिति, स्नेहेति, स्नेहेति, बस्तीति, प्रलापेति, वर्चोमूत्रेति। स्नेहादीनां नवानां क्षयः। स्नेहः-स्निग्धत्वम्। बस्त्यादीनां सप्तानां रुजा।

यद्यपि कार्श्याख्योयं महान् दोषः, तथापि स्थौल्यमपेक्ष्य वर एवेति प्रतिपादयन्नाह-

कार्श्यमेव वरं स्थौल्यात्

स०-अत्र चातिकार्श्यमेव वरमतिस्थौल्यादिति वेद्यम्, न कार्श्यमात्रं स्थौल्यमात्रं वा। यस्मादतिस्थूलातिकृशावेव लङ्घनबृंहणाभ्यामुपक्रम्यावत्र विवक्षितौ, न स्थूलकृशौ सामान्येन।

आ० र०- स्थौल्यात् कार्श्यस्य सुखसाध्यत्वमाह-कार्श्यमेवेति।

कार्श्यमेव स्थौल्यात् कुतो वरम् ? इत्याह-

न हि स्थूलस्य भेषजम्॥ ३१ ॥

बृंहणं लङ्घनं वालमतिमेदोग्निवातजित्।

स०-यस्मात् स्थूलस्य भेषजं बृंहणं नालं-न समर्थम्, न च लङ्घनं समर्थम्। यस्मात्स्थूलस्य भेषजमतिमेदोग्निवातजित्। यन्मेदःक्षपणं तदग्निनाशकृद्वातहृच्च। स्थूलस्य हि बृंहणेन मेदोतितरामुपचीयते, लङ्घनेन च मेदःक्षपणं भवति, किन्त्वग्निपवनावस्योपचीयते। यस्मात् बृंहणं-मांसक्षीरादि, यच्च लङ्घनं-कोद्रवश्यामाकादि, तत्पूर्वस्माद्धेतोः स्थूलस्य न भेषजम्।

आ० र०- स्थौल्यस्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह-न हि स्थूलस्येति। बृंहणं लङ्घनं वा न स्थूलस्य भेषजम्। यतस्तस्यातिमेदोग्निवातजिद्भेषजमलं-समर्थम्। लङ्घनमतिमेदोजित् भवति, न त्वत्यग्निवातजित्। बृंहणमत्यग्निवातजिद्भवति, न त्वतिमेदोजित्।

मधुरस्निग्धसौहित्यैर्यत्सौख्येन च नश्यति॥ ३२॥

क्रशिमा स्थविमात्यन्तविपरीतनिषेवणैः।

स०-यत्-यस्मात्, क्रशिमा मधुरस्निग्धतृप्तिभिः सौख्येन-अनायासेन च, नश्यति-शाम्यति, तस्मात्कार्श्यं स्थौल्याद्वरम्। यतश्च स्थविमा-स्थूलत्वं, अत्यन्तविपरीतनिषेवणैः शाम्यति। अत्यन्तं विपरीतानि च तानि निषेवणानि चात्यन्तविपरीतनिषेवणानि तैः,-तिक्तकटुकषायप्रायैः रूक्षैरन्नपानौषधसेवनैरित्यर्थः। स्थूलकृशयोश्च यदि बृंहणसाद्यस्तुल्यो

व्याधिः स्यात्, तर्हि स्थूलस्योपक्रमविरोधात्तथा सुखेन न शाम्यति यथा कृशस्य। लङ्घनसाध्योपि विसूचिकादिर्यदि चैतयोः स्यात्, सोपि कृशस्य शीघ्रमुपशमं गच्छति। स्थूलस्य तु विरुद्धोपक्रमत्वात् दुःखेन शाम्यति। तथा हि-अत्र प्रधानोपक्रमः स्वेदः, स च तावन्न घटते। "न स्वेदयेदतिस्थूलम्" (हृ. सू. अ. १७।२१) इति निषेधात्। अथैनं लङ्घयति तदा (सङ्ग्रहे सू. अ. २४)-"स्रोतःसु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठे विशेषतः। चरन् प्रज्वलयत्यग्निं क्षुतृषौ स्तस्ततोधिकम्। स्थूलं कोटरवद्वृक्षं दहतोग्न्यनिलौ च तौ॥" इत्यादि न्यायाद्वातसखेनाग्निना वनस्येवास्य महति व्यापदुत्पद्यते। अथ बृंहणोपक्रमः क्रियतेस्य तदामदोषो वर्धेत। कृशस्य त्वविरुद्धोपक्रमत्वाद्विसूचिकादिः सुखेनोपक्रम्यः। तस्मात्कार्श्यमेव स्थौल्याद्वरम्। क्रशिमेति कृशशब्दात्पृथ्वादिपाठादिमनिच्, रऋतो हलादेरिति रेफादेशः। स्थविमेति दृढादेराकृतिगणत्वादिमनिजिति केचित्। तस्मिंश्च सति स्थूलदूरेति यणादिपरस्य लोपः, ऋकारस्य च गुणः।

आ० र०- कार्श्यस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेत्वन्तरमाह-मधुरेत्यादि, क्रशिमेत्यादि। मधुरस्निग्धानं सौहित्यैः, तृस्यभ्यासार्थं बहुवचनम्। क्रशिमा-कार्श्यम्। स्थविमा-स्थौल्यम्। स चात्यन्तविपरीतनिषेवणैर्नश्यति। अत्यन्तविपरीतानि-अत्यग्लातिरूक्षादीनि, अतिदुःखं च।

अथ कृशे कीदृशं भेषजं योज्यम् ? इत्याह-

योजयेद्बृंहणं तत्र सर्वं पानान्नभेषजम्॥ ३३॥

स०-तत्र-कृशे, बृंहणं सर्वं पानान्नौषधं योज्यम्।

आ० र०- काश्यस्यौषधमाह-योजयेदिति।

अचिन्तया हर्षणेन ध्रुवं सन्तर्पणेन च।
स्वप्नप्रसङ्गाच्च कृशो वराह इव पुष्यति॥ ३४॥

स०-अचिन्तया-चेतसः शोककार्याद्यनाकुलत्वेन, तथा हर्षणेन-चित्ततुष्ट्या, तथा सन्तर्पणेन-आहारविशेषादिना बृंहणेन, तथा स्वप्नप्रसङ्गात्-अतिनिद्रासेवनेन, कृशः पुष्यति-सर्वोपचितधातुः सम्पद्यते। क इव ? वराह एव,-शूकरो यथा। अन्येभ्यश्च पुष्टिहेतुभ्यः कृशविषये स्वप्न एव प्रधान इति दर्शयितुं वराहो दृष्टान्तत्वेनोपन्यस्तो ग्रन्थकृता। तथा हि-वराहस्य स्वप्नमन्तरेण न कश्चित्तथाविधोभ्यवहारादिरुपलभ्यते, यथासौ पुष्टोतिमेदुरो दृश्यते। अतिस्थूलातिकृशयोश्च लक्षणं मुनिनाभ्यधायि (च. सू. अ. २१।९)- "मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः। अयथोपचयोत्साहो नरोतिस्थूल उच्यते॥" तथा (च. सू. अ. २१।१४)- "शुष्कस्फिगुदरग्रीवो धमनीजालसन्ततः। त्वगस्थिशेषोतिकृशः स्थूलपर्वा नरो मतः॥" इति।

आ० र०- अचिन्तादिचतुष्टयं कार्श्यस्य प्रधानमौषधमित्याह-अचिन्तयेति, स्वप्नप्रसङ्गाच्चेति। हर्षणेन-प्रियदर्शनादिना। सन्तर्पणेन-सौहित्येन। स्वप्नप्रसङ्गात्-निद्राभ्यासात्।

न हि मांससमं किञ्चिदन्यद्देहबृहत्त्वकृत्।
मांसादमांसं मांसेन सम्भृतत्वाद्विशेषतः॥३५॥

स०-मांसेन सममपरं देहबृहत्त्वकरं न च विद्यते। सर्वबृहत्त्वकरेभ्यो मांसमतिबृंहणमित्यर्थः। विशेषेण मांसादमांसं देहबृहत्त्वकृत्। कुतः ? इत्याह-मांसेन सम्भृतत्वात्,-पुष्टत्त्वात्।

आ० र०- कार्श्यस्य प्रधानतरमौषधमाह-न हीत्यादि।

कार्शयस्य प्रधानतममौषधमाह-मांसादेत्यादि। मांसादानां-मांसासेविनां मांसम्, मांसेन सम्भृतत्वात्-पुष्टत्वात्, विशेषेतो देहबृहत्त्वकृत् इत्यनुषङ्गः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२४)- "अतिकार्श्येन नायासवर्षशीतोष्नतृड्क्षुधः। तृप्तिहगुल्मार्शोवह्निमन्दताः। कृशं प्रायश्च बाधन्ते

रक्तपित्तानिलामयाः। शुष्कस्फिगुदरग्रीवः स्थूलपर्वा शिराततः। उच्यतेतिकृशस्तत्र प्रागुक्तो बृंहणो विधिः॥ अश्वगन्धा विदार्याद्यो वृष्याश्चौषधयो हिताः। लङ्घनोत्थेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत्॥ यत्तदात्वे समर्थं स्याद्यच्चाभ्यासेन पुष्टये। सद्यःक्षीणो यतः सद्योबृंहणेनोपचीयते॥ चिरं क्रमेण च क्षीणस्तदभ्यासेन तत्र च। बृंहणं देहमात्राग्निमलादीन् वीक्ष्य योजयेत्॥ क्रमान्मांसरसांस्तल्माद्दकलावणिकान् लघून्। वेसवारीकृतैस्तद्वज्जाङ्गलैश्च कृताकृतान्॥ रसांस्तथा च क्षीरादींस्तर्पणांस्तर्पणान् पुनः। युञ्ज्यात्कृशानां ज्वरिणां कासिनां मूत्रकृच्छ्रिणाम्॥ तृष्यतामुर्ध्ववातानां मूढमारुतवर्चसाम्। समकृष्णासितातैलक्षौद्राज्यो हि सतर्पणः॥ मन्थस्तद्वत्सिताक्षौद्रमदिरासक्तुयोजितः। फाणितं सक्तवः सर्पैर्दधिमण्डोम्लकाञ्जिकम्॥ तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं परम्। मन्थः खर्जूरमृद्वीकावृक्षाम्लाम्लिकदाडिमैः॥ परूषकैः सामलकैः सद्यस्तृष्णादिरोगजित्। स्वादुरम्लो जलकृतः सस्नेहो रूक्ष एव वा॥ सद्यः सन्तर्पणो मन्थः स्थैर्यवर्णबलप्रदः।" इति।

एवं विस्तरेण स्थूलकृशयोरुपक्रममुक्त्वा समासेनाह-

गुरु चातर्पणं स्थूले विपरीतं हितं कृशे।
यवगोधूममुभयोस्तद्योग्याहितकल्पनम्॥ ३६॥

स०-यद्गुरु यच्चापतर्पणं, तत्समासेन स्थूले हितं माक्षिकशालूकादि। एताद्धि रौक्ष्यान्मेदः क्षपयति, गौरवाच्च शीघ्रं जरां न गच्छति। यदतो विपरीतं-लघु सन्तर्पणं च, तदतिकृशे हितं शालिषष्टिकैणेयशशलावकपिञ्जलादिकम्। अतिकृशस्य ह्यग्निरपि कृशो भवति। तस्माद्यपि तस्य गुर्वन्नपानौषधमुपयुज्यते, ततोग्निसादोस्य जायते। तथास्य लघु अपतर्पणमुपयुज्यते, तद्भूयः कार्श्यायास्य स्यात्। तस्माल्लघु सन्तर्पणं च यत्तत्कृशाय हितम्। गुरु चेत्यत्र चशब्दाल्लघु च यदतर्पणं श्यामाककोरदूषादिकं, तथान्यदपि यन्न गुरु न च लघु मेदोघ्नं जागरव्यवायव्यायामचिन्तादिकं, तच्च स्थूले हितमिति गम्यते। उभयोः-स्थूलकृशयोर्यवगोधूमं हितम्। किम्भूतं यवयोगधूमम्? इत्याह-तद्योग्येत्यादि। तयोः-स्थूलकृशयोः, योग्या-उचिता, आहिता-कृता, कल्पना-संयोगसंस्कारादिनोपयोगोपायो वा, यस्मिन् यवगोधूमे, तदेवम्।

यवाः स्थूले हिताः, गोधूमाः कृशे, इत्यर्थः। 'हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या" इत्यस्य प्रायिकत्वात् स्थूले हितमित्यत्र न चतुर्थी। अन्येपि ह्येवं प्रयोगा दृश्यन्ते। यथा रुद्रटस्य (काव्यालङ्कारे अ. ५।१४ टी.)-"सामाजा धीमतां हितम्।" इति। तथास्यैव (हृ. सू. अ. ६।२९)-"विलेपि ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीपनी हिता। व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनाम्॥" इति।

आ० र०- स्थौल्यकार्श्ययोः सङ्क्षेपादौषधमाह-गुरु चातर्पणमित्यादि, यवगोधूममित्यादि। गुरुत्वे सति यदपतर्पणं तत्स्थूले हितम्। लघुत्वे सति यत्सन्तर्पणं तत्कृशे हितम्। यवाश्च गोधूमाश्च यवगोधूमम्। तदुभयोः स्थूलकृशयोः क्रमेण हितम्। तच्च तदुचितकृतकल्पनम्। यथा,-स्थूले तैलतक्रादिसिद्धा भक्ष्याः कृशे घृतक्षीरादिसिद्धाः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २४)- "स्थौल्यकार्श्ये प्रकृत्यापि स्यातां तत्राप्ययं विधिः। सततव्याधिततया सदा योज्यो विभज्य च॥ मात्रादियुक्ते सेवेत यस्तु लङ्घनबृंहणे। समधात्वग्निदेहोसौ सिंहसंहननो भवेत्॥ दृढेन्द्रियबलत्वाच्च न द्वन्द्वैरभिभूयते।" इति।

ननु, अतीसारज्वरगुल्मादीनामनेकरूपत्वादनन्ता एवोपक्रमाः प्राप्ताः। तत्कथमुक्तम् ? "उपक्रम्यस्य हि द्वित्वाद्विधैवोपक्रमो मतः।" इति। अत आह-

दोषगत्यातिरिच्यन्ते ग्राहिभेद्यादिभेदतः।
उपक्रमा न ते द्वित्वाद्भिन्ना अपि गदा इव॥३७॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने द्विविधोपक्रमणीयो नाम चतुर्दशोध्यायः॥१४॥

****

स०-दोषाणां-पृथग्रूपाणां संसर्गसन्निपातादितरतमभेदेनानन्त्यं यातानां या गतिः, तथा तेषामेव स्थानवृद्धिक्षयलक्षणा या गतिः, तथा तिर्यगूर्ध्वाधोलक्षणा या गतिः, तथा

शाखाकोष्ठास्थिसन्धिलक्षणा च या गतिः, तया। अतिरिच्यन्ते-बहवो भवन्त्युपक्रमाः। कथम् ? इत्याह-ग्राहिभेद्यादिभेदतः,-ग्राही च भेदी च ग्राहिभेदिनौ, तावादी येषां-रोगानुरोधान्नानाविधानामुपक्रमाणां, ते ग्राहिभेद्यादयः, तेषां भेदो-विशेषो, ग्राहिभेद्यादिभेदः, तस्मात्। यद्यप्यतिरिच्यन्ते-अनन्ताः सम्पद्यन्ते, तथापि द्वित्वात्-सन्तर्पणापतर्पणरूपात्, न तेतिरिच्यन्ते। सन्तर्पणरूपत्वमपतर्पणरूपत्वं वा वर्जयित्वा न तेषामुपक्रमाणां रूपान्तरं सम्भवतीत्यर्थः। कथमिव नातिरिच्यन्ते? इत्याह-भिन्ना अपि गदा इव। यथा,-वातादिदोषवशान्नानाविधा अपि ज्वरादयो बृंहणलङ्घनसाध्यत्वं [सामत्वं निरामत्वं वा] नातिवर्तन्ते, यथोपक्रमा अपीति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने द्विविधोपक्रमणीयाध्यायश्चतुर्दशः समाप्तः॥ १४॥

आ० र०- स्नेहनं रूक्षणं कर्म" (श्लो.३) इत्यादिना सर्वोपक्रमाणां पृथक्त्वेप्युपक्रमद्वयेन्तर्भाव उक्तः। इदानीं तेषां पृथक्त्वमेव कुतः? इत्यत आह-दोषगत्वेति। दोषगत्या-द्दोषश(स)रणत्वेन, यथा यथा दोषा भिद्यन्ते तथा तथोपक्रमा भिद्यन्ते। यथा,-अतिप्रवृत्ते ग्राही, अप्रवृत्ते भेदी, दाहे शीतः, शीते उष्णः, इत्यादि। पृथक्त्वे हेतुश्चेत्पृथक्त्वमेवास्तु, नेत्याह-न ते द्वित्वादिति। द्वित्वाच्चातिरिच्यन्ते-बृंहणत्वं लङ्घनत्वं वा सामान्यं न त्यजन्ति। यथा,-नानाविधा अपि गदाः सामत्वं निरामत्वं वा।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
व्द्युपक्रमप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ १४॥

****

पञ्चदशोऽध्यायः।

द्विविधोपक्रमणीयाध्यायादनन्तरं शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायारम्भः। यतो दोषोपक्रमणीये द्विविधोपक्रमणीये च नानाविधा उपक्रमा अभिहिताः. ते च मदनमधुकादिभेषजाश्रयाः, अतस्तानि शोधनाद्युपयोगीनि सर्वोपक्रमाधिकारीणि सञ्जिघृक्षुरध्यायमिममारेभे-

अथातःशोधनादिगणसङ्ग्रहमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

स०-शोधनं-शोधनरूपो द्रव्यगणः, आदिर्येषां त एवम्। आदि शब्देन वातहरादिगणपरिग्रहः। तेषां सङ्ग्रहो यस्मिन्नध्याये स शोधनादिगणसङ्ग्रहः, तं शोधनादिगणसङ्ग्रहसंज्ञमध्यायं व्याख्यास्यामः। गणः-समूहः। विक्षिप्तानां पदार्थानामेकत्र राशीकरणं-सङ्ग्रहः। तत्र शोधनगणस्य सर्वदोषविजयित्वेन प्राधान्यात् पूर्वमुपन्यासः।

आ० र०- शोधनादिगणीमध्यायं व्यख्यातुं प्रतिजानी-अथेति।

शोधनं चतुर्विधम्,-वमनविरेचनास्थापनशिरोविरेचनद्रव्यभेदेन। तत्रापि वमनस्यौषधगणं तावत्पूर्वं वक्ति-

मदनमधुकलम्बानिम्बबिम्बीविशाला-
त्रपुसकुटजमूर्वादेवदालीकृमिघ्नम्।
विदुलदहनचित्राः कोशवत्यौ करञ्जः
कणलवणवचैलासर्षपाश्छर्दनानि॥ १॥

स०-मदनं-राठः। मधुकं-मधुयष्टिका। लम्बा-तुम्बी दीर्घतिक्ताऽलाबुसंज्ञा। निम्बः-पिचमन्दः। बिम्बी-गोह्वा, ओष्ठोपमफलसंज्ञा। विशाला-इन्द्रवारुणी। त्रपुसं-तिक्तत्रपुसं त्रेद्यम्, तस्य वमनयोग्यत्वात्। कुटजं-वत्सकम्। मूर्वा-पीलुपर्णी। देवदाली-गरागरी। कृमिघ्नं-विडङ्गम्। विदुलो-जलवेतसः। दहनः-चित्रकः। चित्रा-मूषिकपर्णी। कोशवत्यौ-घण्टालिके, एका धामार्गवो द्वितीया राजकोशातकी। करञ्जो-नक्तमालः। कणा-कृष्णा। लवणं-सैन्धवम्। वचा-गोलोमी। एला-त्रुटीः। सर्षपो-रक्षोघ्नः। एतानि मदनादीनि छर्दनानि-छर्दिकराणि। "वसुमुनिविरतिश्चेन्मालिनी नौ मयोः यः।" अत्र च मदनविशालात्रपुसकुटजविडङ्गैलासर्षपाणां फलानि वमनक्रन्ति। मधुकविदुलचित्रकदन्तीवचानां तु मूलानि। रोध्रसुवर्णक्षीरीकम्पिल्लानां त्वचः। शेषाणां फलपत्रपुष्पाणि वेदितव्यानीति।

आ० र०- शोधनादिद्रव्यगणः। तत्र वमनगणमाहमदनमधुकेत्यादि। मदनो-गेलः। मधुकं-यष्टीमधु। लम्बाकटुतुम्बी। निम्बः-पिचुमन्दः। बिम्बी-कटुतुण्डिकेरी।विशाला-इन्द्रवारुणी। त्रपुसं-कटुवालुकम्। कुटजो-वत्सकः। मूर्वा-मधुरसा। देवदाली-जीमूतकः। कृमिन्धं-विङ्गगं। तिदुलो-वेतसः। दहनः-चित्रकः। चित्राचित्राडिका कटुपटोलफलं पत्रकं च। कोशवत्यौ-कटुकोशातकी राजकोशातकी च। करञ्जो-नक्तमालः। कणापिप्पली। लवणं-सैन्धवम्। वचा-उग्रा। एला-त्रुटिः। सर्षपो-रक्षोन्धः। छर्दनानीति वमनानि। बहुवचनं गुणबहुत्वार्थम्। तेन वमनादिद्रव्याणां यस्य कस्यचित् त्रिकचतुष्कपञ्चकादेः प्रयोजकत्वम्। उक्तं च सुश्रुतेन (सू. अ. ३७/३४।-"समस्तं वर्गमर्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु॥" इति। उपलक्षणं चेदम्। अत एव सङ्ग्रहकारोऽधिकमधीते (सू. अ. १४)-"मदनजीमूतेक्ष्वाकुकोशातकीद्वयफलपुष्पपत्राणि। कुटजकरञ्जत्रपुससर्षपपिप्पली-विडङ्गैलाप्रत्यक्पुष्पीहरेणुपृथ्वीकाकुस्तुम्बरीप्रपुन्नटानां फलानि शारदानि च हस्तिपर्ण्याः। कोविदारकर्बुदारारिष्टाश्वगन्धानीपविदुलबिम्बीबन्धुजीवकश्वेताशणपुष्पीसद्पुष्पीवचाचित्राच त्रकमृगैर्वारुकेन्द्रवारुणीसुषवीचतुरङ्गुलस्वादुकण्टकपाठापाटलीशार्ङ्गेष्टामधुकमूर्वासत्पपर्णसो मवल्कद्वीपिशिग्रुसुमनस्सौमनस्यायवावीवृश्चीवपुनर्नवामहासहाक्षुद्रसहेसक्षुकाण्डकतकपिप्प

लीमूलचविकानलदोशीरहीबेरमूलानि। शाल्मलीशाल्मलुकाभद्रपर्ण्यैरावण्युपोदकौ-द्दालकधन्वनरसाञ्जनराजादनोपचित्रागोपश्रृङ्गाटिकापिच्छाः। प्रियङ्गुपुष्पम्। तालीसपत्रम्। हरिद्राश्रृङ्गबेरकन्दौ। मधूकदारुहरिद्रासारौ। तगरगुडूचीमधुफाणितक्षीरक्षारलवणानि चेति वमनोपयोगीनि।" इति।

निकुम्भकुम्भत्रिफलागवाक्षी-
स्नुक्शङ्खिनीनीलिनितिल्वकानि।
शम्याककम्पिल्लकहेमदुग्धा
दुग्धं च मूत्रं च विरेचनानि॥२॥

स०-निकुम्भो-दन्ती। कुम्भः-त्रिवृत्। त्रिफला-वरा। गवाक्षी-विशाला, द्वितीयेन्द्रवारुणी। स्नुक्-गुडा। शङ्खिनी-यवतिक्ता। नीलिनी-नीलपुष्पा, भारवाहीसंज्ञा। तिल्वको-रोध्रः। शम्याकः-कर्णिकारः। कम्पिल्लको-रञ्जनकः। हेमदुग्धा-कनकक्षीरी। दुग्धं-क्षीरम्। मूत्रं-प्रसिद्धम्। निकुम्भादीन्येतानि विरेचनानि। उपजातिर्वृत्तम्।

आ० र०- विरेचनगणमाह-निकुंभकुम्भेति। निकुम्भोदन्ती। कुम्भः-त्रिवृत्। त्रिफला-प्रसिद्धा। गवाक्षी-श्वेतपुष्पेन्द्रवारुणी। स्नुक्-स्नुही। शङ्खिनीसदृशाश्वेतपुष्पा। नीलिनी-कालाञ्जनिका। निल्वको-रोध्रः। शम्याकः-आरग्वधः। कम्पिल्लो-रक्ताङ्गः। हेमदुग्दा-हेमावती कङ्कुष्ठप्रकृतिः। सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू. अ. १४)-"त्रिवृच्छ्यामादन्तीद्रवन्तीशङ्खिनी-सत्पलाजगन्धाजश्रृङ्गीवचागवाक्षीछगलान्त्रीसुवर्णक्षीरीचित्रककिणिहीह्रस्वपञ्चमूलवृश्चीवपुनर्नवापलङ्कषावास्तुकशाकसालमूलानि। तिल्वकरम्यककम्पिल्लकपाटलीत्वचः। त्रिफलपीलु-प्रियालबकुलबदरकर्कन्धुकास्मर्यपरूषकद्राक्षानीलिनीक्लीतनकक्षीरकोदकीर्याविटुङ्गपूगपञ्चःङ्गुलफलानि, चतुरङ्गुलफलपत्राणि। पूतीकत्वक्फलपत्राणि। पूतिकत्वक्फलपत्राणि। महावृक्षसत्पपर्णज्योतिष्मतीक्षीराणि। क्षीरमस्तुमद्यधान्याम्लूत्राणि चेति विरेचनोपयोगीनि। कोशातकीदेवदालीसपलाकारपेल्लिकास्वरसा अर्कक्षीरमुष्णोदकं चेत्युभयात्मकानि।" इति।

मदनकुटजकुष्ठदेवदाली-
मधुकवचादशमूलदारुरास्नाः।
यवमिशिकृतवेधनं कुलत्था
मधु लवणं त्रिवृता निरूहणानि॥३॥

स०-मदनं-मदनफलम्। कुटजं-वत्सकत्वक्। कुष्ठं-गदनाम। दारु-देवदारुः। रास्ना-युक्तरसा। मिशिः-शतपुष्पा। कृतवेधनं-धामार्गवः। कुलत्थाः-प्रसिद्धाः। एतानि निरूहणानि-निरूहणसाधनानि। "भवति जगति नौ ततः परौ यौं नजसहितैर्जरगैश्च पुष्पिताग्रा।"

आ० र०- निरूहगणमाह-मदत्यादि। कुष्ठं-पाकलम्। दशमूलं-महद्ह्रस्वे पञ्चमूले। दारु-देवदारु। रास्ना-प्रसिद्धा। यवः-तीक्ष्णशूकः। मिशिः-शतपुष्पा। कृतवेधनं-कटुकोशातकी। कुलत्थः-शिम्बीधान्यविशेषः। मधु-माक्षिकम्। सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू. अ. १४)-"बस्तिषु तु तेषु तेष्ववस्थान्तरेषु यान्युपयुज्यन्ते द्रव्याणि, तान्यसङ्ख्येयत्वान्नोपदिश्यन्ते। रसस्कन्धेभ्य एव यथादोषं यथावस्थं च विभजेत्। सर्वेषु प्रायो मदनकुटजजीमूत-केक्ष्वाकुकोत्रिवृद्वचायष्ट्याह्वकुष्ठरास्नापुनर्नवाकटतृणमूलानि, सरलदेवदारुहपुषहिङ्गु-रसाञ्जन-दयोषपत्रैलामृतायवकोलकुलत्या गुडलवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नहक्षीरक्षौद्राणि चेति॥" इति।

वेल्लापामार्गव्योषदार्वीसुराला
बीजं शैरीषं बार्हतं शैग्रवं च।
सारो माधूकः सैन्धवं तार्क्ष्यशैलं
त्रुट्यौ पृथ्वीका शोधयन्त्युत्तमाङ्गम्॥४॥

स०-वेल्लं-विडङ्गम्। अपामार्गः-प्रत्युक्पुष्पी। व्योषं-त्रिकटुकम्। दार्वी-पीतद्रुः। सुराला-श्रेष्ठसर्जरसः। शैरीशं-शिरीषबीजम्। बार्हतं-बृहतीबीजम्। शैग्रवं-शिग्रुबीजम्। सारो माधूको-मधूकपुष्पसारः। सैन्धवं-सिन्धूत्थम्। तार्क्ष्यशैलं-शुष्करसाञ्जनम्। त्रुट्यौ-सूक्ष्मैला स्थूलैला

च। पृथ्वीका-हिङ्गुपत्री। एतान्युत्तमाङ्गं शोधयन्ति, -मूर्धविरेचनानीत्यर्थः। "मौ यौ पञ्चाश्वैर्वैश्वदेवीति नाम्ना।"

आ० र०- नावनगणमाह-वेल्लापामार्गेति। सुरालाश्रेष्ठः सर्जरसः। शिरिषबृहतीशिग्रणां बीजम्। मधुकस्यसारः। तार्क्ष्यशैलं-रसाञ्जनम्। त्रुट्यौ-एलाद्वयम्। पृष्वीका-बाष्पिका। सङ्ग्रहे त्वधिकमुक्तम् (सू. अ. १४) - "अपामार्गविडङ्गमरिचपिप्पलीशिरीषबिल्वाजाज्यजनोदावार्ताकपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि। तालीसतमतर्कारीहरीतकवर्गपत्राणि। सर्षपफलपत्राणि। शिग्रुफलपत्रत्वजः। हरिद्रामूलकलशुननागरकन्दपत्राणि। अतिविषाकन्दा। कुष्ठथचाभार्ङ्गीश्वेताकिणिही-नागन्तीज्योतिष्मतीगवाक्षीवयस्यावृश्चिकालीबिम्बीकरञ्जमूलानि। अर्कालर्कपुष्पमूलानि। रोध्रमदनसत्पपर्णनिम्बीकरञ्जमूलानि। मुरङ्गीमातुलुङ्गीलवङ्गाप्पुष्पणि। अगुरुसुरदारु-सरलशलुकीजिङ्गिण्यशनरसाञ्जनहिङ्गुलाक्षानिर्यासाः। शालतालमधूकदार्वीसाराः। तेजस्विनीमेषश्रृङ्गीवराङ्गेदीबृहतीद्वयत्वचः। राजादतमज्जा।क्षौद्रलवणमद्यानि, गवादिशकृन्मूत्रपित्तानि, एववुधानि चेन्द्रियोपशमनीयान्यन्यान्यपि। तथा स्नेहाः क्षीरं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचनोपयोगीनि। मधुकपद्मकमञ्जिष्ठासारिवामुस्ता पुन्नागनागकेशरैलवालुकसुवर्णत्वक्तमालपत्रपृथ्वीकाहरेणुलाक्षाशतपुष्पाशलुकीशकरादमन क्रमक्बकन्प्यग्रोधोदुम्बंराश्वत्श्वप्लक्षरोध्रत्वक्पद्मोत्पलानि सर्वगन्धद्रम्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानिप्रायोगिकधूमोपयोगीनि। अगुरुगुलिशल्लकीशैलेयकनलदह्रीवेररेणू-शीरमुस्तध्यामकवराङ्गश्रीवेष्टकस्यौणेयकपरिपेलैवैलवालुककन्दुरुकसर्जरसयष्ठ्याङ्कफलसारस्नै हिधूमोपयोगीनि। शिरोविरेलद्रव्याणि गन्धद्रव्याणि च कुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगिकधूमोपयोगीनि। अगुरुगुग्गुलिशल्लकीशैलेयकनलदह्रीवेरेणू-शीरमुस्तध्यामकाराङ्ग-श्रीवेष्टकस्यौणेयकपरिलैवैलवालुककन्दुरुकसर्जरसयष्ठ्याङ्कफलसारस्नेहमधूच्छिष्टबिल्वफलम ज्जतिलयवमाषकुङ्कुरानि मेदोमज्जवसासर्पींषि च स्नैहिकधूमोपयोगीनि। शिरोविरेकद्रव्याणि गन्धद्रव्याणि च तीक्ष्णनि मनोह्वा हरितालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि।" इति।

भद्रदारु नतं कुष्ठं दशमूलं बलाद्वयम्।
वायुं वीरतरादिश्च विदार्यादिश्च नाशयेत्॥५॥

स०-भद्रादारु-किलिमम्। नतं-तगरम्। कुष्ठं-गदः। दशमूलं=द्विपञ्चमूलम्। बलाद्वयं-बलाऽतिबला च। एतानि भद्रदार्वादीनि, च-अपरं, वक्ष्यमाणो वीरतरादिर्विदार्यादिश्च गणो वायुं नाशयति।

आ० र०- वातन्धगणमाह-भद्रदारु नतमिस्यादि। भद्रदारु-देवदारु। नतं-तगरम्। वीरतरादिविदार्यादी-वक्ष्यगाणौ गश्नौ। तयोर्यानि पुनरुक्तानि तानि द्विगुणं योज्यानि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १४)-"भद्रदारुकुष्ठतगरवरुणबलातिअलार्तगलकच्छुराबाङ्की-ककुबेराक्षिवत्सादन्यर्कालर्कर्किशुककतकभाङ्गीकार्पासीवृश्चिकात्स्त्रीपत्तूरप्रभृतीनि विदार्यादि-र्वर्वक्ष्यमाषगणो वीरसरादिस्तृणाल्यवर्ज्यानि षट् पञ्चमूलानि चेति वाअशमनानि॥" इति।

दूर्वाऽनन्ता निम्बवासाऽऽत्मगुप्ता
गुन्द्राऽभीरुः शीतपाकी प्रियङ्गुः।
न्यग्रोधादिः पद्मकादिः स्थिरे द्वे
पद्मं वन्यं सारिवादिश्च पित्तम्॥६॥

स०-दूर्वा-शाद्वलम्। अनन्ता-यवासकः। निम्बः-प्रसिद्धः। वासा-आटरूषकः। आत्मगुप्ता-कपिकच्छूः। गुन्द्रा-पदएरकः। अभीरुः-शतावरी। शीतपाकी-शिखण्डिका काकणन्तिकाभेदः। प्रियङ्गुः-श्यामा। एष दूर्वादिर्गणः, तथा वक्ष्यमाणो न्यग्रोधादिः पद्मकादिश्च गणः, तथा शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ, तथा पद्मं-जलजम्, वन्यं-कुटन्नटम्, तथा सावादिश्च गणः, एते पित्तं नाशयन्ति। "म्तौ तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकेः।"

आ० र०- पित्तन्धगणमाह-दूर्वेत्यादि। अनन्ता-दुरालभा। गुन्द्रा-एरका शीतपाकी-गुञ्जा। स्थिरे द्वे-शालिपर्णी दयो-वक्ष्यमाणा गणांः। अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १४)-

"दूर्वानन्तामोचरसमञ्जिष्ठापरिपेलवकालाकालीयककदलीकन्दली-पयस्यात्मगुत्पानारुकेलखर्जूरद्राक्षाविदारीबदरीबलानागबलानागबलानागपुष्पाशतावरीशीय पाक्योदनपाकीधवन्वनस्यन्दनखदिरकदरप्रियालतालशाअसर्जतिनिशाश्वकर्णगुन्द्रावानीरपद्म ापद्मकपद्मबीजमृणालकुमुदनलि नसौगन्धिकपुण्डरीकशतपत्रशेवालकह्लारो-त्पलकाकोल्युत्पलिकाशालूकशृङ्गाटककसेरुकक्रौञ्चादनप्रभृतीनि शीतवीर्याणि। सारिवादिः पद्मकादिः पटोआदिर्न्यग्रोधादिर्दाहहरोमहाकषायरतृणपञ्चमूलं चेति पित्तशमनानि॥" इति।

आरग्वधादिरर्कादिर्मुष्ककाद्योऽसनादिकः।
सुरसादिः समुस्तादिर्वत्सकादिर्बलासजित्॥७॥

स०-आरग्वधाद्यादयो गणाः सप्तैते बलासं-श्लेष्मणं जयन्ति।

आ० र०- श्लेष्मन्धगणमाह-आरग्वधादिरिति। एते सत्पगणा वक्ष्यमाणाः। अतापि पुनक्तानि द्विगुणानि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १४)-"शीतशिवशतपुष्पासरलसुरदारुरास्नेङ्गुदीसातलसुमनः काकादनीलाङ्गलिकाहस्तिकर्णमुञ्जातलामज्जकप्रभृतीन्यारग्वाधादिरसनादिरर्कादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतन्धो महाकषायो वल्लीकण्टकपञ्चमूले चेति श्लेष्मप्रशमनानीति॥" इति।

जीवन्ति काकोल्यौ मेदे द्वे मुद्गमाषपर्ण्यौ च।
ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥८॥

स०-जीवन्त्यादिर्गणो जीवनीयसंज्ञः। उदाहरणमात्रं चेदम्। धीमता स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणगुणानालोच्य क्षीरेक्षुद्राक्षाक्षोडविदारिकन्दादिषु (ष्वपि) तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुं युक्तमिति। जीवन्ती-जीववर्द्धनी। काकोल्यौ द्वे-एका काकोली केवडीसंज्ञा, अन्या क्षीरकाकोली पयस्विनीसंज्ञा। द्वे मेदे-एका मेदा मणिच्छिद्रासंज्ञा, अन्या

महामेदा वृक्षरुहासंज्ञा। मुद्गपर्ण्यादीनां नामानि प्रागुक्तानीति। "ह्यन्तान्तरादिगुरुभिः सोदधिलैः सप्तभिर्गणैर्गुरुणा। आर्यार्धे नात्रायुजि जः षष्ठोऽयं नलघुकौ वा।"

आ० र०- अथ महाकशायाः। तत्र जीवनीयगणमाहजीवन्तीत्यादि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १४)- "आनम्त्यादौषधानामामयानां चानन्ता एव कषायाः। येतु सुतराषधानामामयानां चानन्ता एव कशायाः। ये तु सुतरामुपयोगवन्तः प्रकर्षवर्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञाः। प्रत्येकं दशकषायसंयोगात् पञ्चचत्वारिंशन्महाकषाया वक्ष्यन्ते। तत्प्रतिपत्यर्थम्। शक्यं हि बुद्धिमद्भिः स्वादुस्निग्धशीतादीन् जीवन्त्यादिषु साधारणान् दुनानानालोच्य क्षीरेक्षुक्षौद्रद्राक्षाक्षोडविदारिकन्दादिष्वपि तद्गुणेषु जीवनीयादित्वमवधारयितुम्। यथोक्तानुसरणमेव श्रेयो मन्दबुद्धेरिति। व्यास्ताश्च ते चत्वारि शतानि पञ्चाशदधिकानि तदभिधानान्येव। यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसङ्करः काषायेषु, तथाऽपि नसंज्ञाविरोधः। एकस्यापि बहुकार्यनिर्वनात्। तत्रलवणवर्ज्याः पञ्च रसाः कल्पनायां कषाया इत्युच्यन्ते, तद्योनित्वात्। लवणे तु निर्यासादिकल्पनानामसम्भवः, पृथदुपयोगोपकाररहितत्वाच्च नैरर्थक्यमिति। भवन्ति चात्र। जीवन्ती काकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषपर्ण्यौ च। ऋषभकजीवकमधुकं चेति गणो जीवनीयाख्यः॥१॥वाठ्या बला पयस्या काकोल्यावृषभवाजिगन्धे च। क्षीरिणिराजक्षवके भारद्वाजी च बृहणीयोऽयम्॥२॥वाठ्या-अतिबला। पयस्या-ऋष्यगन्धा, विदारी क्षीरविदारी [वा]। क्षीरिणी-श्रीपर्णी। राजक्षवकं-दिग्धिका। भारद्वाजी-वनकार्पासी। हैमवती विरिबिल्वं मुस्ता कुष्ठं वचा हरिद्रे च। चित्रककटुकातिविषा वर्गोऽयं लेखनीयाख्यः॥३॥हैमवती-श्वेवती-श्वेतवचा। अर्कैरण्डौ चित्रा चित्रकचिरिबिल्वशङ्खिनीसरलाः। हेमक्षीरी कटुका वह्निमुखी भेदनीयानि॥४॥चित्रा-दन्ती। सरला-त्रिवृत्। वह्निमुखी-लाङ्गली। मधुमधुकपृश्निपर्णीकट्फलरोध्रप्रियङ्गुधातक्यः। अम्बष्ठकी समङ्गा मोचरसश्चेति सन्धानम्॥५॥अम्बश्ठकी-माचिका। हुङ्गुमरिचाम्लवेतसदीप्यकभल्लातकास्थिसंयोगात्। वर्गः सपञ्चकोलो निद्रिष्टो दिपनीयोऽयम्॥६॥ऐन्द्यतिरसा पयस्या ऋष्यप्रोक्तास्थिरा बलाऽतिबला। इति बल्यो दशकोऽयं हयगन्धा रोहिणी ऋषभी॥७॥ऐन्द्री-इन्द्रवारुणी। अतिरसा-मूर्वा। ऋष्यप्रोक्त-शतावरी। रोहिणी-श्रीपर्णी। ऋषमीकपिकच्छूः।

चन्दनतुङ्गपयस्यासितालतामछुकपद्मोकोषीरम्। वर्ण्यो गणोऽयमिदितो मञ्जिष्ठासारिवासहितः॥८॥ तुङ्गकिञ्जल्कम्। सिता-श्वेरदूर्वा। लता-प्रियङ्गुः। हंसपदीबृहतीद्वयमृद्वीकासारिवेक्षुमूलानि। कैडर्यमधुककृष्णाः सविदार्यः कण्ठजननानि॥९॥ कैडर्यः-कद्दलः। वृक्षाम्लबदरदाडिसाम्लवेतसं वर्गम्॥१०॥ कुवलं-कोलम्। नागरचविकाचित्रकचिडङ्गमूर्वामृतावचामिस्ताः। सहपिप्पलीपटोलास्तृप्तिन्घोऽयं गणः प्रथितः॥११॥ कुटजफलबिल्वचित्रकमहौषधप्रतिविषावचाचविकाः। अन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रा गणोऽर्शोन्धः॥१२॥ स्वदिरामलकारुष्करनिशाभयासत्पपर्णकरवीराः। कुष्ठन्धा-श्चतुरङ्गुलविडङ्गजाईप्रवालाश्च॥१३॥ नलदकृतमालचन्दनसर्षपधननिम्बकुटजमधुकानि। कण्डूं दारुहरिद्रा सनक्तमालानि निन्धान्ति॥१४॥ नलदंमांसी। कृतमालः-आरग्वधः। अक्षीवमरिचकेम्बुकविडङ्गकाण्डीरकिणिहिनिर्गुण्ड्यः। न्धन्ति कृमीन् श्वदंष्ट्रावृषाखुपर्ण्यस्तथा न चिरात्॥१५॥ अक्षीवः-शिग्रुः। काण्डीरः-उग्रकाण्डः। मञ्जिष्ठा-श्लेष्मातकरजनीसुवहाशिरीषपालिन्यः। सैलाचन्दनकतकाः ससिन्दुवारा विषं श्नन्ति॥१६॥ सुवाहा-गन्धनाकुली। पालिन्दी-त्रिवृता। शालिकृञ्जकाशषष्टिकवीरणदर्भेक्षुबालिकेक्श्रूणाम्। तद्वद्दुन्द्रोरकटयोर्मूलमलं स्तन्यजमनाय॥१७॥ इक्षुबालिका-ह्रस्वेक्षुः। पाठानागरसुरतरुघनामृतासारिवेन्द्रयवमूर्वाः। कटुकाकिराततिक्तं वर्गोऽयं स्तन्यशुद्धिकरः॥१८॥ मेदाकाकोलीद्रयवृक्षरुहाजीवकर्हभकुलिङ्गाः। शुक्रजननो गणोऽयं सहजनिलाशूर्पपर्णीभिः॥१९॥ कुलिङ्गा-कर्कटश्रृङ्गी। जटिला-उत्रठा। कुष्टैलवालुकवद्धल-काण्डेक्षुसमुम्रफेनकोशीरैः। वसुकेक्षिवक्श्रुरकईः शुक्रं शुध्येत्सकदम्बनिर्यासैः॥२०॥ काण्डेक्षुःकाशः। वसुकः-बुक्तः। इक्षुरकः-कोकिलाक्षः। द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुपर्णी-महुकजीवकविदार्यः। स्नेहोपगाः समेदाजीवन्तीशालिपर्णीकाः॥२१॥ सौभाञ्जनकपुनर्नववृश्चीवकुलत्थमाषबदराणि। स्वेदोपगानि विद्यात्सयवतिलार्को-रुबूकाणि॥२२॥ लाजाम्लबदरदाडिमयवशष्टिकमातुलुङ्गस्व्यानि। जम्बाम्रपल्लवानि च दर्मिनिग्रहणानि मृस्त्रा च॥२३॥ नागरधन्वयवासकवालकपर्पटकचन्दनगुडूच्यः। मीनिम्बधनपटोलीकुस्तुम्बर्यस्तृषं न्धन्ति॥२४॥ बृहतीद्वयवृक्षरुटाप्लुष्करमूलामयाकणाश्रृङ्ग्यः। हिध्मां निन्धन्ति शठी दुरालमा बदरबीजं च॥२४॥ श्यामाऽवन्ता पद्मा कद्वङ्गः पद्मोकेशरं रोध्रम्। धातकिकुसुमसमङ्गा मोचेरसाम्रास्थिबिङ्गहपाम्॥२६॥ स्यामा-प्रियङ्गु। अनन्ता-

धन्वयासकः। पद्मा-पद्मचारिणी। जम्बूशल्लकिमधुकंनीलोत्पलकच्छुरातिलत्र्याह्वम्। भृष्टा च मृत् पयस्या सशाल्मली वुङ्गिरजनानि॥२७॥कच्छुरा-धन्वयासकः। श्यह्वः- श्रीवेष्टकः। जग्ब्वम्रोदुम्वरवटकपीतनप्लक्षपिप्पलाश्मन्तम्। मल्लातसोमवल्कं मूत्रग्रहणाय निर्दिष्टम्॥२८॥क,अलमलिमकुमुदमधुकसौगन्धिकधातकीलताकुसुमम्। मूत्रं नयति विरागं सोत्पलशतपत्रपिण्डरीकं च॥२९॥मधुकधातकीलताकुसुमेम्योऽन्यानि पद्मानि। लता-प्रियङ्गु। कमलं-म्रिवर्णम्, नलिनं-रक्तम्, शतपत्रं-नीलम्, पुण्डरीकं-श्वेतम्, तानि दिवा विकसन्ति। कुमुदं-श्वेतम्, सत्पलं-नीलम्, ते च रात्रौ। सौगन्धिकं सन्ध्यायाम्। सृक्षातलीश्वंदद्राद्रभौत्कटचसुकवशिरकुशकाशाः। मूत्रं विरेचरेयेयुर्गुन्द्रा पाशाणमेदश्च॥३०॥वशिरः-करिपिप्पली। न्द्राह्यान्मलकपुनर्नबवृदुरालभाभयाकृष्णाः। कासं न्धनि सशृङ्गी तामलकी कण्टकारी च॥३१॥चण्डाम्लवेतसशठीतामलीसुरसहिङ्गुजीवन्त्यः। पुष्करमूलैलागुरु वर्गोऽयं श्वासशमनाय॥३२॥ द्राक्षापीलुपरूषकमञ्जिष्ठासारिवासुतापलाः॥ त्रिफला वेति गणोऽयं ज्वरसंशमनाय निर्दिष्टः॥३३॥ दाडिमफल्गुपरूषकप्रियालयवषष्टिकेक्षुबदराणि। अमकाशननि विद्याद्द्राक्षाखर्जूरसहितानि॥३४॥ पद्मकलाजोशीरं मधुत्पलसारिवासितोदीच्यम्। काश्मर्यफलं स्वन्द्रनमेष गणो दाहहा प्रोक्तः॥३५॥ नतनागरागुरुवनाधान्यकसूतीकपिम्पलीव्याध्यः। शीतं शमयन्त्यचिराच्छ्थोताकः साग्निमन्थश्च॥३६॥ भूतीकं-कदृणम्। तिन्दुकपियालबीजकसप्तच्छदखदरबदराणि। अहिमारवाआलिकगौ ककुभश्चोदर्दशमनानि॥३७॥काकोल्येला सेव्यं निद्रिग्धिके शाळिपृश्निपर्ण्यौ च। न्धन्त्यङ्गमर्दमचिरास्तन्दनमधुकोरुबूकं च॥३८॥ दीप्यकामरिचाजाजीगण्डीरं सालगन्धमथ शूलम्। शमयति सपञ्चकोलं, शोफं दशम् स्लमाद्यं च॥३९॥४०॥ मधुमधिकलाजगैरिकफलिनीमोचरसमृत्कापालानि। संस्थापयन्ति रिधिरं रुधिरं च शर्करं रोध्रम्॥४१॥मृत्कपालं-कर्परम्। रुधिरं-कुङ्कमम्। शैलैलावालुकद्कलमोचरसाशोकपद्मकशिरीषम्। स्थापयति वेदनामथ सहतुङ्गकदम्बविदुलं च॥४२॥विदुलो-वेतसः। कैडर्यहिङ्गुचोरकपङ्कषाशोकरोहिणिवयःस्थाः। पूत्यरिमेदो जटिलागोलोमिवचाश्च संज्ञादाः॥४३॥पलङ्कषा-गुग्गुलुः। अशोकरोहिणी-कटुका। वयःस्था-हरीतकी। पूयरिमेदो-दुर्गन्धोऽहिमारकः। जटिला-मांसी। दूर्वा। ऐन्द्री दूर्वाऽमोधा

विष्वक्सेनाऽव्याथा शिवाऽरिष्टा। ब्राह्मी सवाठ्यपुष्पी-अतिबला। शतवीर्या-शतवरी। अमृता पथ्या धात्री जीवन्ती श्रेयसी स्थिरा युक्ता। मण्डूकपर्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा च वयः॥४५॥ श्रेयसी-पाठा। युक्ता-रास्ना। इति नानाविधव्याधिविधातार्थमुदाहृताः। योगा रोगातुरवशात् कल्पयेतान् यथायथम्॥" इति।

विदारिपञ्चाङ्गुलवृश्चिकाली-
वृश्चीवदेवाह्वयशूर्पपर्ण्यः।
कण्डूकरी जीवनह्रस्वसंज्ञे
द्वे पञ्चके गोपसुता त्रिपादी॥९॥

विदार्यादिरयं हृद्यो बृंहणो वातपित्तहा।
शोषगुल्माङ्गमर्दोर्ध्वश्वासकासहरो गणः॥१०॥

स०-विदारी-वृष्यकन्दा। पञ्चाङ्गुलः-एरण्डः। वृश्चिकाली-उष्ट्रधूमका मेषशृङ्गी वा। वृश्चीवः-क्षुद्रवर्षाभूः। देवाह्वयः-सुरदारु। [देवाद्वयेति पाठे एका सहदेवा द्वितीया विश्वदेवा चेति देवाद्वयम्।] शूर्पण्यौ-मुद्गपर्णी माषपर्णी च। कण्डूकरी-कपिकच्छूः। जीवनेत्यादि। "अभीरुवीराजीवन्तीजीवकर्षभकैः स्मृतम्। जीवनाख्यम्" (हृ. सू. अ. ६।१७०) इति जीवनसंज्ञं पञ्चमूलम्। बृहती कण्टकारिका शालिपर्णी पृश्निपर्णी गोक्षुरकमिति ह्रस्वसंज्ञं पञ्चमूलम्। गोपसुता-सारिवा। त्रिपादि-हंसपादी कीटमारिकाख्या। एष विदार्यादिगणो बृंहणो वातपित्तघ्नः शोषादिहरश्च। उपजातिर्वृत्तम्।

आ० र०- अथविदार्यादिप्रभृतयः। तत्र विदार्यादिगणमाह-विदारीति। वृश्चिकाली-वृश्चिकाली-वृश्चिकपत्रा। वृश्चिवः-पुनर्नवा। देवाद्वयं-सहदेवा विश्वदेवा च। शूर्पपर्ण्यौ-मुद्रपर्णी माषपर्णी च। कण्डूकरी-कपिकच्छूः। जीवनं ह्रस्वं च पञ्चमूलं-प्रागुक्तम्। दोपसुता-सारिवा। त्रोपादी-हंसपादी। अयं विदार्यादिगणो हृद्यर्वादिगुणः। शोषो-राजयक्ष्मा। ऊर्ध्वः-उदवर्तः।

सारिवोशीरकाश्मर्यमधूकशिशिरद्वयम्।

यष्टी परूषकं हन्ति दाहपित्तास्रतृड्ज्वरान्॥ ११॥

स०-सारिवा-कृष्णवल्ली। उशीरं-वीरतरु (रम)। काश्मर्यः-सर्वतोभद्रा। मधूको-गुडपुष्पकः। शिशिरद्वयं-एकं सितचन्दनं मलयजसंज्ञमन्यद्रक्तचन्दनसंज्ञम्। यष्टी-क्लीतकसंज्ञम्। परूषकं-मृदुफलम्। सारिवादिरयं दाहादीन् हन्ति।

आ० र०- सारिवादिगणमाह-सारिवेति। शिशिरद्वयंश्वेतपीतचन्दने।

पद्मकपुण्ड्रौ वृद्धितुगद्ध्यः

श्रृङ्ग्यमृता दश जीवनसंज्ञाः।

स्तन्यकरा घ्नन्तीरणपित्तं

प्रीणनजीवनबृंहणवृष्याः॥ १२॥

स०-पद्मकं-हेमपद्मम्। पुण्ड्रः-प्रपौण्डरीकम्। वृद्धिः-महाश्रावणी। तुगा-तुगाक्षीरी। ऋद्धिः-श्रावणी। श्रृङ्गी-कुलीरश्रृङ्गी। अमृता-छिन्नरुहा। दश जीवनसंज्ञाः-जीवन्त्यादिगणोक्ताः। एते पद्मकादयः स्तन्यहेतवः, तथा वातपित्तं घ्नन्ति, तथा प्रीणनादिगुणयुक्ताः। "अष्टाभ्यो भद्रौ योज्यावुपचित्रा।"

आ० र०- पद्मकादिगणमाह-पद्मकपुण्ड्राविति। पुण्ड्रः-प्रपौण्डरीकम्। तुगा-वंशरोचना। श्रृङ्गी-कर्कटश्रृङ्गी। अमृता_गुडूची। जीवनसंज्ञा दश-जीवनीयो गणः। ईरणोवायुः।

परूषकं वरा द्राक्षा कट्फलं कतकात् फलम्।

राजाह्वं दाडिमं शाकं तृण्मूत्रामयवातजित्॥ १३॥

स०-पुरूषको-मृदुफलो धन्वनच्छदः। वरा-श्रेष्ठा। द्राक्षा-मधुफला। कट्फलं-रोहिणी सोमवल्कः। कतकफलं-वारिप्रसादनम्। राजाह्वं-कणिकारम्। दाडिमं-शुकेष्टम्। शाकं-खरच्छदवृक्षविशेषः। परूषकादिरेष तृडामयादिजित्।

आ० र०- परूषादिगणमाह-परूषकमित्यादि। वसत्रिफला। राजाह्वं-राजादनम्। शाकं-शाकवृक्षफलम्।

अञ्जनं फलिनी मांसी पद्मोत्पलरसाञ्जनम्।
सैलामधुकनागाह्वं विषान्तर्दाहपित्तनुत्॥ १४॥

स०-अञ्जनं द्विधा,-एकं स्रोतोऽञ्जनं यामुनसंज्ञमपरं सौवीरं नेत्रभूषणाख्यम्। फलिनी-प्रियङ्गुः। मांसी-कृष्णजटा। पद्मं-पुष्करम्। उत्पलं-शशिप्रियम्। रसाञ्जनं-तार्क्ष्यशैलम्। एला-बहुला। मधुकं-मधुयष्टी। नागाह्वं-नागकेसरम्। एषोऽञ्जनादिर्विषादिजित्।

आ० र०- अञ्जनादिगणमाह-अञ्जनमित्यादि। अञ्जनंस्रोतोञ्जनम्। सओला-सूक्ष्मैला,सशब्द ईषद्वाची। नामाह्वंनागकेसरम्।

पटोलकटुरोहिणीचन्दनं
मधुस्रवगुडूचिपाठान्वितम्।
निहन्ति कफपित्तकुष्ठज्वरान्
विषं वमिमरोचकं कामलाम्॥ १५॥

स०-पटोलं-पाण्डुफलम्। कटुरोहिणी-कटुका। चन्दनं-गन्धसारम्। मधुस्रवो-मुरङ्गी। गुडूची-छिन्नरुहा। पाठा-अम्बष्ठा। एतैर्द्रव्यैर्युक्तमेतत् पटोलादिकं कफादीन् निहन्ति। "मात्रासमकं नवमो ल्गान्तम् (मो लगोन्त्यः)" (वृत्तरत्नाकरे अ. २।३२)

आ० र०- पटोलादिगणमाह-पटोलेत्यादि। मधुस्रवामूर्वा।

गुडूचीपद्मकारिष्टधानकारक्तचन्दनम्।
पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहतृष्णाघ्नमग्निकृत्॥ १६॥

स०-गुडूची-छिन्नोद्भवा। पद्मको-मरुद्भवः। अरिष्टो-निम्बः। धानका-धान्यकम्। रक्तचन्दनं-रक्तकाष्ठम्। एष गुडूच्यादिः पित्तादीन् हन्ति, [अग्निकरश्च]।

आ० र०- गुडूच्यादिगणमाह-गुडूचीत्यादि। अरिष्टोनिम्बः।

आरग्वधेन्द्रयवपाटलिकाकतिक्ता-
निम्बामृतामधुरसास्रुववृक्षपाठाः।
भूनिम्बसैर्यकपतोलकरञ्जयुग्म-
सप्तच्छदाग्निसुषवीफलबाणघोण्टाः॥ १७॥
आरग्वधादिर्जयति छर्दिकुष्ठविषज्वरान्।
कफं कण्डूं प्रमेहं च दुष्टव्रणविशोधनः॥ १८

स०-आरग्वधः-शम्याकः। इन्द्रयवाः-कलिङ्गकाः। पाटलिः-वसन्तदूती। काकपित्ता-शार्ङ्गेष्टा। निम्बः-पारिभद्रकः। अमृता-गुडूची। मधुरसा-मूर्वा। स्रुववृक्षो-विकङ्कतः, [कण्टकीवृक्षः कण्टकारिकेति प्रसिद्धः]। पाठा-अम्बष्ठा। भूनिम्बः-कैरातः। सैर्यकः-सहचरः। पटोलं-कर्कशच्छदम्। करञ्जयुग्मं-एकः पूतिककरञ्जश्चिरिबिल्वाख्योऽपरो नक्तमालाख्यः। सप्तच्छदः-अयुग्मच्छदः। अग्निः-चित्रकः। सुषवी-कारवी, पानीयवल्लीसंज्ञा। फलं-मदनफलम्। बाणः-सहचरः। घोण्टा-पूगविशेषः। अयमारग्वधादिश्च्छर्द्यादीन्निहन्ति। [मेदोदरान् विशोधयति-पराकरोति।] वसन्ततिलकावृत्तम्।

आ० र०- आरबधादिगणमाह-आरम्बधेत्यादि। काकतिक्ता-करञ्जिका -स्त्रुववृक्षो-विकङ्कतः। सैर्यकः-सहचरः। [सुषवी-कारवेल्लुकम्। फलं-मदनफलम्। वाणो-वीलसहचरः।] घोण्टा-बदरू।

असनतिनिशभूर्जश्वेतवाहप्रकीर्याः
खदिरकदरभण्डीशिंशिपामेषश्रृङ्ग्यः।
त्रिहिमतलपलाशा जोङ्गकः शाकशालौ
क्रमुकधवकलिङ्गच्छापकर्णाश्वकर्णाः॥१९॥
असनादिर्विजयते श्वित्रकुष्ठकफक्रिमीन्।
पाण्डुरोगं प्रमेहं च मेदोदोषनिबर्हणः॥२०॥

स०-असनः-पीतशालाख्यः। तिनिशः-स्यन्दनसंज्ञः। भूर्जो-बहुपुटाख्यः। श्वेतवाहः-अर्जुनः। प्रकीर्यः-पूतिकरञ्जः। खदिरो-गायत्री। कदरः-खदिराकृतिः श्वेतसारः। भण्डी-शिरीषः। शिंशिपा-मण्डलपत्रिका। मेषश्रृङ्गी-अजश्रृङ्गी। त्रिहिमं-चन्दनत्रयम्, मलयजरक्तचन्दनदारुहरिद्राभेदेन। तलः-तालः। पलाशः-किंशुकः। जोङ्गकः-अगुरुसंज्ञः। शाकं-वरदारु। शालो-रसनिर्यासाख्यः। क्रमुकः-पूगम्। धवः-शकटाख्यः। कलिङ्गाः-शक्रयवाः। छागकर्णो-बस्तकर्णः। अश्वकर्णः-कुशिकः। अयमसनादिः श्वित्रादीन् विजयते-शमयति। विजयत इति "विपराभ्यां जेः" इत्यात्मनेपदम्। तथा, मेदोदोषं निबर्हति-पराकरोति। मालिनीवृत्तम्।

आ० र०- असनादिगणमाह-असनेत्यादि। श्वेतवाहः-अर्जुनः। प्रकीर्यः-पूतिकरञ्जः। कदरः-श्वेतखदिरः। भण्डी-शिरीषः। त्रिहिमं-चन्दनत्रयम्। तलः-तालवृक्षः। जोङ्गकः-अगुरु। क्रमुकः-इन्द्रयवः।

वरुणसैर्यकयुग्मशतावरी-

दहनमोरटबिल्वविषाणिकाः।

द्विबृहतीद्विकरञ्जजयाद्वयं

बहलपल्लवदर्भरुजाकराः॥२१॥

वरुणादिः कफं मेदो मन्दाग्नित्वं नियच्छति।

आढ्यवातं शिरःशूलं गुल्मं चान्तः सविद्रधिम्॥२२॥

स०-वरुणः-तमालः। सैर्यकयुग्मं-सहचरद्वयम्, एको रक्तपुष्पः कुरवकाख्योऽन्यः पीतपुष्पः कुरण्टकाख्यः। शतावरी-वरी। दहनो-वह्निः। मोरटो-मूर्वा। बिल्वः-पूतिवातः। विषाणिका-अजशृङ्गी। द्विबृहत्यौ-कण्टकारिकामहोटिकाख्ये। द्विकरञ्जः-करञ्जद्वयं प्रागुक्तम्। तर्कारी हरीतकी चेति-जयाद्वयम्। बहलपल्लवः-शोभाञ्जनः। दर्भः-कुशः। रुजाकरो-हिन्तालः। वरुणादिरयं कफादीन् हन्ति। "द्रुतविलम्बितमाहनभौ भरौ" (वृत्तरत्नाकरे अ. ३।४९)।

आ० र०- वरुणादिगणमाह-वरुणेत्यादि।मोरटः-क्षीरमूर्वा। विषाणिका-मेषशृङ्गी। जयद्वयं-तर्कारीद्वयम्। बहलपल्लवः-शिग्रुः। आढ्यवातं-ऊरुस्तम्भम्। आन्तरं गुल्मं विद्रधिं च।

ऊषकस्तुत्थकं हिङ्गु कासीसद्वयसैन्धवम्।

सशिलाजतु कृच्छ्राश्मगुल्ममेदःकफापहम्॥२३॥

स०-ऊषको-वृषकः, कल्लर इति प्रसिद्धः। तुत्थकं-खर्परं किटिहापरसंज्ञम्। हिङ्गु-रामठम्। कासीसद्वयं-एकं पांशुधातुसंज्ञमपरं पुष्पकासीसाख्यम्। सैन्धवं-माणिमन्थम्। शिलाजतु-शिलाजम्। ऊषकादिरयं मूत्रकृच्छ्रादीन् हन्ति।

आ० र०- ऊषकादिगणमाह-ऊषक इत्यादि। ऊषकः-क्षारमृत्तिका। कृच्छ्रं-मूत्रकृच्छ्रम्।

वेल्लन्तरारणिकबूकवृषाश्मभेद-

गोकण्टकेत्कटसहाचरबाणकाशाः।

वृक्षादनीनलकुशद्वयगुण्ठगुन्द्रा-

भल्लूकमोरटकुरण्टकरम्भपार्थाः॥२४॥

वर्गो वीरतराद्योऽयं हन्ति वातकृतान् गदान्।

अश्मरीशर्करामूत्रकृच्छ्राघातरुजाहरः॥२५॥

स०-वेल्लन्तरो-वीरतर उशीराख्यः। अरणिकः-अग्निमन्थः। बूकः-ईश्वरमल्लिका। वृषः-आटरूषकः। अश्मभेदः-पाषाणभेदः। गोकण्टको-गोक्षुरकः। इत्कटा-सूक्ष्मपत्रिका दीर्घलोहितयष्टिका काण्डविशेषः, 'इकडि' इति लोके। सहाचरः-सहचरः। बाणो-नीलपुष्पः सैर्यकः। काशः-श्वेतचामरकः। वृक्षादनी-कामवृक्षकः। नलो-मृत्युपुष्पाख्यः। कुशद्वयं-स्थूलसूक्ष्मभेदेन दर्भद्वयम्। गुण्ठो-वृत्ततृणः, कुदगुण्ठिकापरसंज्ञः। गुन्द्रा-पदएरकः। भल्लूकः-श्योनाकः। मोरटः-क्षीरमोरटः। कुरण्टः-सितिवारकः। करम्भः-उत्तमारणिः। पार्था-सुवर्चला। एष वीरतरादिर्वर्गो-गणो, वातजान् रोगान् हन्ति। तथा, अश्मर्यादिहरः। वसन्ततिलकावृत्तम्।

आ० र०- वीरतरादिगणमाह-वेल्लन्तरेत्यादि। अरणिकः-तर्कारी। बूको-बकपुष्पः। उत्कटः-इक्षुः। ऋक्षादनी-वन्दाकः। भल्लूकः-टिण्टुकः। करम्भा-उत्तमारणी। पार्था-आदित्यभक्ता।

रोध्रशाबरकरोध्रपलाशा

जिङ्गिणीसरलकट्फलयुक्ताः।

कुत्सिताम्बकदलीगतशोका:

सैलवालुपरिपेलवमोचाः॥२६॥

एष रोध्रादिको नाम मेदः कफहरो गणः।

योनिदोषहरः स्तम्भी वर्ण्यो विषविनाशनः॥२७॥

स०-रोध्रः-तिल्वकः। शाबरको-द्वितीयरोध्रः, अक्षिभेषजापरसंज्ञः। कदम्बपलाशौ-प्रसिद्धौ। जिङ्गिणी-कृष्णशाल्मली। सरलं-देवदारु। कट्फलं-कुमुदा, रोहिणीभेदः। युक्ता-रास्ना, गिरिकर्णिकेत्यन्ये। कुत्सिताम्बः-कदम्बः। कदली-रम्भा। गतशोकः-अशोकः। एलवालु-ऐलेयम्। परिपेलवं-कुटन्नटं गोपालदमनकाख्यम्। मोचा-शल्लकी। अयं रोध्रादिको गणो मेदःकफापहो योनिदोषघ्नश्च। तथा, स्तम्भी दोषाणां शकृदादेश्च। तथा, वर्णाय हितो विषघ्नश्च। स्वागतवृत्तम्।

आ० र०- रोध्रादिगणमाह-रोध्रेत्यादि। शाबररोध्रः-श्वेतरोध्रः। जिङ्गिणी-मोदकी। युक्ता-रास्ना। कुत्सितीम्बः-कदम्बः। गतशोकः-अशोकः। परिपलवं-क्षुद्रमुस्ता। मोचा-सल्लकि।

अर्कालर्कौ नागदन्ती विशल्या
भार्ङ्गी रास्ना वृश्चिकाली प्रकीर्या।
प्रत्यक्पुष्पी पीततैलोदकीर्या
श्वेतायुग्मं तापसानां च वृक्षः॥२८॥
अयमर्कादिको वर्गः कफमेदोविषापहः।
कृमिकुष्ठप्रशमनो विशेषाद्व्रणशोधनः॥२९॥

स०-अर्कः-सदापुष्पी। अलर्को-मन्दारकाख्यः श्वेतकुसुमः। नागदन्ती-पर्वपुष्पिका। विशल्या-लाङ्गली। भार्ङ्गी-फञ्जी। रस्ना-रस्या। वृश्चिकाली-उष्ट्रधूमकः। प्रकीर्या-करञ्जः। प्रत्यक्पुष्पी-अपामार्गः। पीततेला-काकादनी। उदकीर्या-करञ्जः। श्वेतायुग्मं-एका किणिहीसंज्ञाऽन्या महाश्वेता पालिन्दीसंज्ञा। तापसानां वृक्षः-इङ्गुदी। एषोऽर्कादिर्वर्गः कफादिघ्नोऽतिशयेन व्रणशोधनः। शालिनीवृत्तम्।

आ० र०- अर्कादिगणमाह-अर्केत्यादि। अलर्को-मन्दारः। नागदन्ती-पर्वपुष्पी। विशल्या-लाङ्गलीं। प्रत्यवपुष्पी-अपामार्गः। पिततैला-ज्योतिष्मती। उदकीर्या-पूतिकरञ्जः। श्वेतायुग्मं-किणिही कटमी च। तापसानां वृक्षः - इङ्गुदी।

सुरसयुगफणिज्जं कालमाला विडङ्गं
खरबुसवृषकर्णीकट्फलं कासमर्दः।
क्षवकसरसिभार्ङ्गीकार्मुकाः काकमाची
कुलहलविषमुष्टीभूस्तृणो भूतकेशी॥३०॥
सुरसादिर्गणः श्लेष्ममेदःकृमिनिषूदनः।
प्रतिश्यायारुचिश्वासकासघ्नो व्रणशोधनः॥३१॥

स०-सुरसयुगं-तुलसीद्वयं गौरकृष्णभेदेन। फणिज्जो-मरीचकः। कालमाला-कृष्णार्जकः, कुठेरकभेदः। विडङ्गं-वेल्लम्। खरबुसो-मरुबकः। वृषकर्णी-मूषिककर्णी। कट्फलं-सोमवल्कम्। कासमर्दः-कासघ्नः। क्षवकः-क्षुद्विबोधनः। सरसी-तुम्बरपत्रिका। भार्ङ्गी-अङ्गारवल्ली। कार्मुका-रक्तमञ्जरी, अतिमुक्तक इत्यन्ये। काकमाची-गुडफला। कुलहलो-भूकदम्बकोऽलम्बुसाख्यः। विषमुष्टिः-कर्कोटी, महानिम्ब इत्यन्ये। भूस्तृणं-गुह्यबीजमतिच्छत्राख्यम्। भूतकेशी-मांसी पुत्रजारी। सुरसादिरेष गणः श्लेष्मादिघ्नः प्रतिश्यायादिहरो व्रणशुद्धिकृत् [च]। मालिनीवृत्तम्।

आ० र०- सुरसादिगणमाह-सुरसेत्यादि। सुरसयुगं-श्वेतकृष्णे तुळस्यौ। फणिज्जो-मरिचकः। कालमाला-अर्जकः। खरबुसो-मरुचकः। वृषकर्णी-आखुकर्णी। क्षवकः-क्षुरकारी। सरासी-कपित्थपर्णी। कार्मुकः-प्राचीबलः। कुलहलो-मुण्डी,। भूस्तृणो-भूतिकतृणम्। भूतकेशी-निर्गुण्डी।

मुष्ककस्नुग्वराद्वीपिपलाशधवशिंशिपाः।
गुल्ममेहाश्मरीपाण्डुमेदोर्शःकफशुक्रजित्॥३२॥

स०-मुष्कको-मोक्षकः। स्नुक्-गुडा उग्रकाण्डः। वरादीनां प्रोक्तानि नामानि। मुष्ककादिरेष गुल्मादिजित्।

आ० र०- मुष्ककादिगणमाह-मुष्ककेत्यादि। मुष्ककोमोक्षकः। द्वीपी-चित्रिकः।

वत्सकमूर्वाभार्ङ्गी-
कटुका मरीचं घुणप्रिया च गण्डीरम्।
एला पाठाऽजाजी
कट्वङ्गफलाजमोदसिद्धार्थवचाः॥३३॥
जीरकहिङ्गुविडङ्गं पशुगन्धा पञ्चकोलकं हन्ति।
चलकफमेदःपीनसगुल्मज्वरशूलदुर्नाम्नः॥३४॥

स०-वत्सको-वनतिक्तकः। मूर्वा-मधुरसा। मरिचं-ऊषणम्। घुणप्रिया-अतिविषा। गण्डीरं-स्नुही। एला-बालैला। पाठा-प्राचीना। अजाजी-जीरकः। कट्वङ्गफलं-अरलुकफलम्। केचितु कट्वङ्गफलं-तिन्दुकीफलमित्याहुः। अजमोदो-दीप्यकः। सिद्धार्थो-गौरसर्षपः। अन्येषां नामान्युक्तानि। "गुर्वन्ताष्टगणाभागाऽऽर्या पूर्वार्द्धसदृशशकलद्वितया। आर्यैरार्यागीतिः सङ्गीता सङ्गीतगीतसंविध्यैः॥" पशुगन्धा-अजगन्धा मकरन्तराख्या। पञ्चकोलकं-प्रागुक्तम्। वत्सकादिरसौ वातादीन्निहन्ति। आर्या।

आ० र०- वत्सकादिगणमाह-वत्सकेत्यादि। घुप्रिया-अतिविषा। गण्डीरं-स्निही। कट्वङ्गः-टुन्टुकः। फलं-मदनफलम्। पशुगन्धा। चलो-वायुः।

वचाजलददेवाह्वनागरातिविषाभयाः।
हरिद्राद्वययष्ट्याह्वकलशीकुटजोद्भवाः॥३५॥
वचाहरिद्रादिगणावामातीसारनाशनौ।
मेदःकफाढ्यपवनस्तन्यदोषनिबर्हणौ॥३६॥

स०-वचा-गोलोमी। जलदः-अम्बुधरः। देवाह्वं-किलिमम्। नागरं-विश्वम्। अतिविषा-भङ्गुरा। अभया-अमृता। हरिद्राद्वयं-एका पिण्डा, अपरा पचम्पचा दारुहरिद्रा। यष्ट्याह्वं-

क्लीतिका। कलशी-पृश्निपर्णी। कुटजोद्भवाः-इन्द्रयवाः। एतौ वचादिहरिद्रादि-गणावामातीसारघ्नौ मेदःकफादिहरौ च।

आ० र०- वचाहरिद्रादिगणावाह-वचेत्यादि, हरिद्राद्वयेत्यादि। कलशी-पृश्निपर्णी। कटजोद्भवः-इन्द्रयवः। आढ्यपवनः-ऊरुस्तम्भः।

प्रियङ्गुपुष्पाञ्जनयुग्मपद्माः
पद्माद्रजो योजनवल्ल्यनन्ता।
मानद्रुमो मोचरसः समङ्गा
पुन्नागशीतं मदनीयहेतुः॥३७॥

अम्बष्ठा मधुकं नमस्करी
नन्दीवृक्षपलाशकच्छुराः।
रोध्रं धातकिबिल्वपेशिके
कट्वङ्गः कमलोद्भवं रजः॥३८॥

गणौ प्रियङ्ग्वम्बष्ठादी पक्वातीसारनाशनौ।
सन्धानीयौ हितौ पित्ते व्रणानामपि रोपणौ॥३९॥

स०-प्रियङ्गुः-श्यामा। पुष्पाञ्जनं-रीतिपुष्पम्। युग्मेत्यत्रानुवृत्तिकृतेन सम्बन्धेनाञ्जनमिति सम्बध्यते। तेनाञ्जनयुग्मं-एकं स्रोतोञ्जनमन्यत्सौवीरमित्यर्थोऽवतिष्ठते। पद्मा-पद्मचारिणी। पद्मात्-कमलात्, रजः-केसरम्। योजनवल्ली-मञ्जिष्ठा। अनन्ता-यवासकः। मानद्रुमः-शाल्मली। मोचरसः-शाल्मलीनिर्यासः। समङ्गा-नमस्कारी रक्तमूलाख्या। पुन्नागः-तुङ्गो रक्तकेसराख्यः। शीतं-चन्दनम्। मदनीयहेतुः-धातुकी। उपजातिवृत्तम्। अम्बष्ठा-पाठा मयूरशिखाख्या। मधुकं-मधुयष्टिका। नमस्करी-समङ्गा। नन्दीवृक्षः-प्ररोही। पलाशः-प्रसिद्धः। कच्छुरा-फणिहारी धन्वयवासकाख्यः। बिल्वपेशिका-बिल्वमज्जा। कट्वङ्गः-

स्योनाकः। कमलोद्भवं रजः-पद्मरेणुः। एतौ प्रियङ्ग्वंबष्ठादी गणो पक्वातीसारनाशनौ सन्धानीयौ पित्ते हितौ व्रणरोपणौ च। "म्सो ज्गौ शुद्धविराडितं मतम्" (वृत्तरत्नाकरे अ. ३।२१)।

आ० र०- प्रियङ्ग्वम्बष्ठागणावाह-प्रियङ्ग्वित्यादि, अम्बष्ठेत्यादि। पुष्पं-[उष्पाञ्जनम्। अञ्जनयुग्मं-स्रोतोञ्जनं रसाञ्जनं च। पद्मा_भार्ङी। पद्माद्रजः-पद्मकेशरम्। योजनवल्ली-मञ्जिष्ठा। अनन्ता-दुरालभा। मानद्रुमः-शाल्मलीवृक्षः, मोचरसः-तन्निर्यासः। समङ्गा-लज्जिका। पुन्नाम-पुन्नागम्। शीतं-चन्दनम्। मदनीयहेतुः-धातकी। अम्बष्ठा-मयूरशिखा। नमस्करी-लज्जिका। बिल्वपेशिका-शुष्कबिल्वपेशिका। सन्धानीयौ-भन्गसन्धानजननौ।

मुस्तावचाग्निद्विनिशाद्वितिक्ता-
भल्लातपाठात्रिफलाविषाख्याः।
कुष्ठं त्रुटी हैमवती च योनि-
स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च॥४०॥

स०-मुस्ता-गाङ्गेयी। तिक्ताद्वयं-एका कटुकाऽन्या काकतिक्ता। विषाख्या-शुक्लकन्दा। हैमवती-श्वेतवचा। एते योन्यामयघ्नाः स्तन्यामयघ्ना मलपाचनाश्च। "तौ जो गुरु चेद्वतीन्द्रवज्रा।"

आ० र०- मुस्तादिगणमाह-मुस्तेत्यादि। द्वितिक्ता-कटुका करञ्जिका च। हैमवती-श्वेतवचा।

न्यग्रोधपिप्पलसदाफलरोध्रयुग्मं
जम्बूद्वयार्जुनकपीतनसोमवल्काः।
प्लक्षाम्रवञ्जुलपियालपलाशनन्दी-
कोलीकदम्बविरलामधुकं मधूकम्॥४१॥

न्यग्रोधादिर्गणो व्रण्यः सङ्ग्राही भग्नसाधनः।
मेदःपित्तास्रतृड्दाहयोनिरोगनिबर्हणः॥४२॥

स०-न्यग्रोधो-वटः। पिप्पलः-आश्वत्थः। सदाफलः-उदुम्बरः। जम्बूद्वयं-एका राजजम्बूर्बृहत्फलाऽन्या ह्रस्वफला काकजम्बूः। अर्जुनः-पार्थः। कपीतनः-कपिचूडो वानीराख्यः। सोमवल्कः-श्वेतसारः खदिरः। प्लक्षः-शृङ्गी प्लवाख्यः। आम्रः-चूतः। वञ्जुलो-वेतसः। पियालो-द्राक्षारसप्रियः खरस्कन्धाख्यः। नन्दी-जयवृक्षः। कोली-बदरी। विरला-तिन्दुकी। मधुकं-यष्टी। मधूकं-मधूकपुष्पम्। न्यग्रोधादिरयं सङ्ग्रहणादिगुणयुक्तः। वसन्ततिलकावृत्तम्।

आ० र०- न्यग्रोधादिगणमाह-न्यग्रोधेत्यादि। सदाफलः-उद्रुम्बरः। जम्बूद्वयं-जम्बू राजजम्बूश्च। कपीतनः-आम्रातकः। सोमवल्कः-कट्फलः। पियालः-चारः। नन्दी-नन्दीवृक्षः। कोली-बदरी। विरला-तिन्दुकी। भग्रसाधनो-भन्गसधानकृत्।

एलायुग्मतुरुष्ककुष्ठफलिनीमांसीजलध्यामकं
स्पृक्काचोरकचोचपत्रतगरस्थौणेयजातीरसाः।
शुक्तिर्व्याघ्रनखोऽमराह्वमगुरुः श्रीवासकः कुङ्कुमं
चण्डागुग्गुलुदेवधूपखपुराः पुन्नागनागाह्वयम्॥४३॥

एलादिको वातकफौ विषं च विनियच्छति।
वर्णप्रसादनः कण्डूपिटिकाकोठनाशनः॥४४॥

स०-एलायुग्मं-सूक्ष्मैला स्थूलैला च। तुरुष्कः-कृत्रिमो निर्यासविशेषः। कुष्ठं-गदः। फलिनी-गन्धप्रियङ्गुः। मांसी-नलदम्। जलं-ह्रीबेरम्। ध्यामकं-देवदग्धकम्। स्पृक्का-देवी। चोरको-ग्रन्थिपर्णः। चोचं-त्वक्। पत्रं-तमालपत्रम्। तगरं-वक्रम्। स्थौणेयं-तैलपीतकम्। जातिरसो-बोलः। शुक्तिः-नखः। व्याघ्रनखः-समुद्रजः। अमराह्वं-देवदारु। अगुरुः-प्रसिद्धः।

श्रीवासकः-चीडा श्रीवेष्टकाख्यः। कुङ्कुमं-बाह्लीकम्। चण्डा-कोपना। गुग्गुलुः-पुरः। देवधूपः-सर्जरसः। खपुरः-कुन्दुरुकः। पुन्नागो-रक्तकेसरः। नागाह्वयं-नागकेसरम्। एलादिरयं वातादीन् हन्ति। तथा, वर्णप्रसन्नत्वकृत् कण्ड्वादिहृच्च। "म्सौ ज्सौ तौ गुरुकं च सूर्यतुरगैः शार्दूलविक्रीडितम्।"

आ० र०- एलादिगणमाह-एलायुग्मेत्यादि। तुरुष्कः-सिह्लकः। ध्यामकं-रोहिषम्। चोरको-ग्रन्थिपर्णः। चोचं-त्वचम्। पत्रं-पत्रकम्। जातीरसो-बोलः। शुक्तिः-नखम्। व्याघ्रनखः-तद्भेदः। श्रीवासकः-सरलनिर्यासः। देवधूपो-रालः। खपुरः-सल्लकीनिर्यासः। नागाह्वयं-नागकेशम्।

श्यामादन्तीद्रवन्तीक्रमुककुटरणा-
शङ्खिनीचर्मसाह्वा-
स्वर्णक्षीरीगवाक्षीशिखरिरजनक-
च्छिन्नरोहाकरञ्जाः।

बस्तान्त्री व्याधिघातो बहलबहुरस-
स्तीक्ष्णवृक्षात् फलानि
श्यामाद्यो हन्ति गुल्मं विषमरुचिकफौ
हृद्रुजं मूत्रकृच्छ्रम्॥४५॥

स०-श्यामा-मालविका त्रिवृत् मसूरविदलाख्या। दन्ती-मुकूलकश्चित्राख्यः। द्रवन्ती-उन्दुरकर्णिका। क्रमुकः-पट्टिकारोध्रः। कुटरणा-शुक्ला त्रिवृत्। शङ्खिनी-यवतिक्ता। चर्मसाह्वा-सातला, ब्राह्मीत्यन्ये। स्वर्णक्षीरी-कङ्कुष्ठम्। गवाक्षी-गवादनी स्थाणुकर्णीसंज्ञा, इन्द्रवारुणीत्यन्ये। शिखरी-अपामार्गः। रजनकः-कम्पिल्लकः। छिन्नरोहा-अमृतवल्ली। करञ्जः-कैडर्यः। बस्तान्त्री-वृषगन्धा। व्याधिघातः -कृतमालः। बहुलो-बहुफलः। बहुरसः-

इक्षुः। तीक्ष्णवृक्षात्-पीलोः फलानि। श्यामादिरेष गुल्मादीन् हन्ति। [अत्र पिप्पल्यादिः प्रसिद्धत्वान्नोक्तः।] "म्रौ भ्रौ याश्च त्रयः स्युः स्वरमुनितुरगैः स्रग्धरास्याद्विरामैः।"

आ० र०- श्यामादिगणमाह-श्यामेत्यादि। श्यामा-कृष्णमूला त्रिवृत्। द्रवन्ती-चीरितपत्रा दन्तीभेदः। क्रमुकः-पूगः। कुठरणा-अरुणमूला त्रिवृत्। चर्मसाह्वा-सत्पला। शिखरी-अपामार्गः। रजनकः-कम्पिल्लः। छिन्नरोहा-गुडूची। यस्तान्त्री-वृद्धदारुकः। व्याधिघातः-आरग्वदः। बहलः-शिग्रुः। बहुरसः-इक्षुः। तीक्ष्णवृक्षः-पीलुः, सस्य फलानि।

त्रयस्त्रिंशदिति प्रोक्ता वर्गास्तेषु त्वलाभतः।
युञ्ज्यात्तद्विधमन्यच्च द्रव्यं जह्यादयौगिकम्॥४६॥

स०-इति-एवं प्रकारेण, त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्या वर्गाः कथिताः। अत्र सङ्ख्योपादानमेषां प्राधान्यख्यापनार्थम्। अन्येऽप्येवंप्रकाराः सन्ति, एते तु प्रधाना इत्यर्थः। सुखस्मरणार्थं च सङ्ख्यावचनम्। एषु च त्रयस्त्रिंशत्सु वर्गेष्वलाभतः-अलाभे सति, तद्विधं-रसवीर्यपाकैस्तुल्यं, द्रव्यमन्यत्-अनुक्तमपि युञ्ज्यात्। न केवलमेतावदेव विधेयमित्याह-जह्यादयौगिकम्,-न केवलमेषु वर्गेषु तद्द्रव्यलाभे यथालाभमन्यत्तद्विधं द्रव्यं युञ्ज्यात्, यावदयौगिकं यत् द्रव्यं तच्च त्यजेत्। दोषरोगाद्यपेक्षया पुरुषस्यास्मिन् काले वयसि वा अयमेव गणः प्रशस्तः, तदा तत्समस्तगणद्रव्यलाभे तद्विधमेकं द्रव्यं द्वे वा बहूनि वा द्रव्याणि संयोज्य प्रयोज्य एव, न समस्तद्रव्यापेक्षा कार्येति। तथा च सुश्रुतः (सु. अ. ३८।८२)-"समीक्ष्य दोषभेदांश्च गणान् भिन्नान् प्रयोजयेत्। पृथङ्मिश्रान् समस्तांश्च गणान् वा व्यस्तसंहतान्॥" इति। त्रयस्त्रिंशदिति "त्रेस्त्रयश्च" इति त्रयसादेशः। अयौगिकमिति अयोगाय प्रभवतीत्यर्थः। योगाद्यच्चेति ठञ्।

आ० र०- उपसंहरति-त्रयस्त्रिंशदिति। एते गणा न यावदुक्ता ग्राह्याः। किं तर्हि ? ऊहापोहयोग्याः, इत्याह-तेषु त्वलाभत इति। देशतः कालतो वा कस्यचिद्द्रव्यस्यालाभे तत्सदृशगुणमन्यत्-अनुक्तमपि यौगिकं युञ्ज्यात्। उक्तमप्यौषधमयौगिकं जह्यात्। देशकालावस्थाद्यपेक्षया उचितं-यौगिकम्, अनुचितं-अयौगिकम्। यथालाभप्रयोगोऽपि

सुश्रुतेनोक्तः (सू. अ. ६७१६४)-"समस्तं वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा। प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञो यथोद्दिष्टेषु कर्मसु॥' इति।

एते वर्गा दोषदूष्याद्यपेक्ष्य
कल्कक्काथस्नेहलेहादियुक्ताः।
पाने नस्येऽन्वासनेऽन्तर्बहिर्वा
लेपाभ्यङ्गैर्घ्नन्ति रोगान् सुकृच्छ्रान्॥४७॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शोधनादिगणसङ्ग्रहो नाम पञ्चदशोऽध्यायः॥१५॥

****

स०-एते-पूर्वोक्ताः, वर्गा दोषदूष्यवयोबलादीन्यपेक्ष्यविकल्प्य, कल्कादियुक्ताः सुकृच्छ्रान् रोगान्-आमयान् घ्नन्ति। युक्ता इत्यत्रान्तर्भावितण्यर्थो युजिः। ततः कल्कादिषु वैद्येन योजिता इत्यर्थोऽवतिष्ठते। आदिशब्देन फाण्टशीतकषायादिपरिग्रहः। कथमेते घ्नन्ति ? इति प्रकारं युक्त्याऽऽह-पान इत्यादि। पाने-पानाद्युपयोगे सति। लेपाभ्यङ्गैरिति बहुवचनेन लेपाभ्यङ्गस्नानादिभिश्चेति योज्यम्। शालिनीवृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायः पञ्चदशः समाप्तः॥१५॥

आ० र०- एते वर्गाः सर्वकल्पयोग्याश्चेत्याह-एते वर्गा इति। दोषाद्यपेक्षया कल्कादीनामन्यतमेन कल्पेन, पानादीनामन्यतमेनान्तःप्रयोगेण, लेपादीनामन्यतमेन बहिःप्रयोगेण वा, दुःसाध्यानपि रोगान् न्धन्ति। अथाग्र्यसङ्ग्रहःसङ्ग्रहे (सू. अ. १३)-" श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तम्भनक्लेदनानाम्। १। वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनाम्। २। अग्निरामस्तम्भशीरशूलोद्वेष्टकम्पप्रशमनानाम्। ३। स्नानं सुरा च श्रमहराणाम्। ४। क्षीरं

जीवनीयानाम्। ५। मांसं बृंहणीयानाम्। ६। [इर्षश्च] प्रीणनानाम्। ७। लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणाम्। ८। तिन्दुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणाम्। ९। अम्लं हृद्यानाम्। १०। कुक्कुटो बल्यानाम्। ११। तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानाम्। १२। सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानाम्। १३। मधु श्लेष्मपित्तप्रशमनानाम्। १४। स्वेदो मार्दवकराणाम्। १५। व्यायामः स्तैर्यकराणाम्। १६। क्षारः पुंस्त्वोपघातिनाम्। १७। आमं कपित्थमकण्ठ्यानाम्। १८। आविकं सर्पिरहृद्यानाम्। १९। माहिषं क्षीरं स्वप्नजननानाम्। २०। मन्दकं दधि अभिष्यन्दकराणाम्। २१। इक्षुर्मूत्रजननानाम्। २२। यवाः पुरीषजननानाम्। २३। जाम्बवं वातजननानाम्। २४। कुलत्था अम्लपित्तजननानाम्। २५। माषाः शष्कुल्योऽविक्षीरं च श्लेष्मपित्तजननानाम्। २६। दुरालभा पित्तश्लेष्मोपसमनानाम्। २७। उपवासो ज्वरहराणाम्। २८। वृषो रक्तपित्तप्रशमनानाम्। २९। कण्टकारिका कासन्धानाम्। ३० लाक्षा सद्यःक्षतन्धानाम्। ३१ नागबलाभ्यासः क्षयक्षतन्धानाम्। ३२ पुष्करमूलं हिक्काश्वासकासपार्श्वशूलारुचिहाराणाम्॥३३। अजापयः शोषन्धस्तन्यकररक्तसङ्ग्रहणप्रशमनानाम्॥३४। मृद्भृष्टलोष्टप्रसादश्चछर्दितृष्णाति-योगप्रशमनानाम्। ३५। अरुष्करश्चित्रकमूलं च शुष्कार्शः प्रशमनानाम्। ३६। कुटजो रक्तार्शःप्रशमनानाम्। ३७। लाजाश्च्छर्दिन्धानाम्। ३७। यावशूकः स्त्रंसनीयपाचनीयार्शोन्धानाम्। ३९। तक्राभ्यासोऽर्शःश्वयथुग्रहणीदोशघृत-व्यापत्प्रशमनानाम्। ४०। क्रव्यान्मांसाभ्यासोऽर्शः शोषग्रहनीदोषन्धानाम्। ४१। मुस्तं सङ्ग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानाम्। ४२। अतिविषा पाचनीयसङ्ग्रहणीयसर्वदोषहराणाम्। ४३ बिल्वं शोणितपित्तातिवेगप्रशमनीयानाम्। ४५। उदीच्यं निर्वापणदीपनीयच्छर्द्यतीसारहराणाम्। ४६। कट्वङ्गं सङ्ग्रहणीयदीपनीयानाम्। ४७। कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसङ्ग्रहणीयोपशोषणीयानाम्। ४८। उत्पलकुमुदकिञ्जल्कोऽनन्ता च सङ्ग्रहणियरक्तपित्तप्रशमनानाम्। ४९। काश्मर्यफलं रक्तसङ्ग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानाम्। ५०। पृश्निपर्णी रक्तसङ्ग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवातहरवृष्याणाम्। ५१। शालिपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणाम्। ५२। बला सङ्ग्रहणीयबल्यवातहराणाम्। ५३। पिप्पलीमूलं दीपनीयानाहहराणाम्। ५४। चित्रकमूलं दीपनीयगुदशोफशूलहराणाम्॥५५॥ योक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानिलहराणाम्।५६। हरिद्रा प्रमेहहराणाम्। ५७। रक्तावसेको विद्रधिवीसर्पपिटिकागण्डमालामयहराणाम्। ५८। एरण्डतैलाभ्यासो

वर्ध्मगुल्मशूलहराणाम्। ५९। लशुनो गुल्मानिलहराणाम्। ६०। हिङ्गुनिर्यासश्छेदनीयदीपनीयानुलोमिकवरकफप्रशमनीयानाम्। ६१। अम्लवेतसो भेदनीयदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महणाम्। ६२। उद्रीक्षीरमुदरश्वयथुन्धानाम्। ६३। अयोरजः पाण्डुरोगन्धानाम्। ६४। खदिरः कुष्ठन्धानाम्। ६५। विडङ्ग कृमिन्वानाम्। ६६। रस्ना वातहराणाम्। ६७। एरण्डमूलं वृष्यवातहराणाम्। ६८। गुग्गुलिर्मेदोनिलहराणाम्। ६९। अमृता सङ्ग्रहणीयदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविबन्धप्रशमनानाम्। ७०। मदनफलं वमनास्थापनानुवासनिपयोगिनाम्। ७१। त्रिवृत्सुखविरेचनानाम्। ७२ चतुरङ्गुलो मृदुविरेचनानाम्। ७३। स्नुक्पयस्तीक्ष्णविरेचनानाम्। ७४। प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनानाम्। ७५। त्रिफला तिमिरन्धानाम्। ७६। त्रिफलामिग्गुलुर्व्रण्यानाम्। ७७। शिरीषो विषन्धानाम्। ७८। आमलकं वयः स्थापनानाम्। ७९। हरीतकी पथ्थानाम्। ८०। ञीरवूताम्यासो रसायनानाम्। ८१। समधृतसक्तुप्राशाम्यासो वृष्योदावर्तहराणाम्। ८२। सङ्कल्पो नक्ररेतश्च वृष्याणाम्। ८३। दौर्मनस्यमवृष्याणाम्। ८४ तैलगण्डूषाम्यासो दन्तबलरुचिकराणाम्। ८५। चन्दनोदुम्बरं दाहनिर्वापणालेपनानाम्। ८६। रास्नादुरुणी शीतापनयनप्रलेपनानाम्। ८७। लामज्जकोशीरे दाहत्वग्दोषस्वंदापनयनप्रलेपनानाम्। ८८। कुष्ठं वारहराम्यङ्गोपनाहोपयोगिनाम्। ८९। मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्गकण्ठ्यवर्ण्यद्यन्यविरञ्जनीयरोपणीयानाम्। ९०। अजीर्णाशनं ग्रहणीदूषणानाम्। ९१। विरुद्धवीर्याशनं निन्दितव्याधिकराणाम्। ९२। गुरुभोजनं दुर्विपाकानाम्। ९३। अतिमात्राशनमाभदोषहेरूनाम्। ९४। यथाम्यभ्यवहारोऽग्निसन्धुक्षणानाम्। ९५। यथासात्म्यमाहारविहारौ सेव्यानाम्। ९६। एकासनशयनमोजनं सुखपरिणामकराणाम्। ९७। विषमाशनमग्निचैषम्यकराणाम्। ९८। काले भोजनमारोग्यकरार्म्। ९९। वगोदीरणधारणमनारोग्यकराणाम्। १००। तृप्तिपरहारगुणानाम्। १०१। अनशनमायुषो ह्वासकराणाम्। १०२। प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्षणियानाम्। १०३। उद्दालकान्नं रूक्षणीयानाम्। १०४। मद्यं सौमनस्यजननानाम्। १०५। मद्याक्षेपो धीधृतिस्मृतिहराणाम्। १०६ स्नीष्वतिप्रसङ्गः शोषकराणाम्। १०७ शुक्रवेगनिग्रगघ् षाण्ढ्यकराणाम्। १०८। पादाम्यामुद्वर्तनमन्नश्रद्धाजनानाम्। १०९। सूनादर्शनमन्नाअद्धाजननानाम्। ११०। मिथ्याय्गो व्याधिमुखानाम्। १११।

रजस्वलागमनमलक्ष्मीसुखानाम्। ११२। ब्रह्मचर्यमायुष्याणाम्। ११३ परदारगमनमनायुष्याणाम्। ११४। अयथाप्राकमारम्भः प्राणोपरोधिनाम्। ११४। विषादो रोगावर्द्धनानाम्। ११६। शिकः शोषणानाम्। ११७। निर्वृतिः पिष्टिकराणाम्। ११८। स्वप्नस्तन्द्राकराणम्। ११९। सर्वरसाभ्यासो बलकराणाम्। १२०। एकरसाभ्यासो दौर्बल्यारोचकन्यतमदूषप्रकोपकराणाम्। १२१। गर्भशल्यमहार्याणाम्। १२२। अजीर्णमुद्धार्याणाम्। १२३। बालो मृदुभेषजाहार्याणाम्। १२४। वृद्धो याप्यानाम्। १२५। गर्भिणी रीक्ष्णौषधव्यायामवर्जनीयानाम्। १२६। सौमनस्यं गर्भधारणानाम्। १२७। सन्निपातो दुश्चिकित्स्यानाम्। १२८। आमविषमचिकित्स्यानाम्। १२९। ज्वरो रोगाणाम्। १३०। कुष्ठं दीर्घरोगाणाम्। १३१। राजयक्ष्मा रोगसमूहानाम्। १३२। प्रमेहोऽनुषङ्गिणाम्। १३३। जलौकसोऽनुशस्त्राणाम्। १३४। बस्तिर्यन्त्रणाम्। हिमवानौषधभूमीनाम्। १३६। सोम ओषधीनाम्। १३७। मरुभूमिरारोग्यदेशानाम्। १३८। आनूपभूमिरहितदेशानाम्। १३९। निर्देशकारित्वमातुरगुणनाम्। १४०। अनिर्देशकारित्वं रिष्टानाम्। १४१। भिषक् चिकित्साङ्गानाम्। १४२। सिद्धिर्वैद्यगुणानाम्। १४३। नास्तिको वर्ज्यानाम्। १४४ लौल्यं क्लेशकराणाम्। १४५। आत्मवत्तोपकारिणाम्। १४६। शास्त्रसहितस्तर्कः साधकानाम्। १४७। दृष्टकर्मता निःसंशयकराणाम्। १४८। असमर्थता भयकराणाम्। १४९। तविद्यसम्भाषा बुद्धिबर्द्धनानाम्। १५०। आचार्यः शास्त्राधिगमहेतूनाम्। १५१। आयुर्वेदोऽमृतानाम्। १५२। सद्वैद्यद्वेषः प्राणत्यागहेतूनाम्। १५३। सद्वचनमनुष्ठेयानाम्। १५४। सर्वसन्न्यासः सुखानामिति। १५५। तत्रोदकग्निमृद्भृष्टलोष्ठप्रसादतक्राभ्यासरक्ता-वसेकैरण्डतैलाभ्यासोष्ट्रीक्षीरमदनफलमद्याक्षेपैकरसाभ्यासगर्भिणीनामेकैकस्मात् समुदायच्च निर्धारणम्। पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति। भवति चात्र। अग्र्याणां शतमुद्दिष्टं पञ्चपञ्चाशदुत्तरम्। अलमेतद्विजानीयाद्धिताहितविनिश्चये॥" इति।

इति हेमाद्रिटीकायमायुर्वेदरसायने।

शुध्यादिगणसङ्ग्रहः सामस्त्येन निरूपितः॥ १५॥

****

षोडशोध्यायः।

शोधनादिगणसङ्ग्रहाध्यायादनन्तरं स्नेहाध्यायारम्भः। यतः शोधनं स्नेहस्वेदावन्तरेण न सम्भवति। वक्ष्यति हि (हृ. सू. अ. १८।५९)-"स्नेहस्वेदावनभ्यस्य इत्यादि। तस्मात्स्नेहस्वेदाध्याययोरारम्भो युक्त इत्याह-

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-स्नेहस्य-सर्पिरादेर्विधिः स्नेहविधिः, तं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववद्योज्यम्।

आ० र०- स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीतेअथेति। यतः पूर्वध्याये भेषजान्युक्तानि। तेषां प्रयोगो वक्तव्यः। स च स्नेहनस्वेदनशोधनास्थापननावनधूमगण्डूषाश्चोतनतर्पणादिभेदादनेकधा। चिकित्सा-कलिकायां तु (श्लो.६९-७०)- "प्राक् पाचनं स्नेहविधिस्ततश्च स्वेदस्ततः स्याद्वमनं विरेकः। निरूहणान्वासनबस्तिकर्म नस्यं क्रमश्चेति भिषग्वराणाम्॥ रास्नापटोलपिचुमन्दपयोभिरादौ शुण्ठ्याटरूषकफलत्रयवारिभिर्वा। पक्वामदोषवपुषस्तदनन्तरं हिस्नेहो हितः सुरभिवासककद्दलादिः॥" इति। रास्नाक्वाथादित्रयं शुण्ठीक्वाथादित्रयं वा वातादित्रये क्रमात् पाचनम्। तत्र स्नेहनमस्मिन्नध्याये। अत एवायं स्नेहविधिः।

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम्।
औषधं स्नेहनं प्रायो, विपरीतं विरूक्षणम्॥१॥

स०-गुर्वादिगुणयुक्तं यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं भवति। विपरीतमतो यल्लघूष्णास्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं तद्विरूक्षणम्। प्रायोग्रहणं विरूक्षणे स्नेहने च योज्यम्। तथा च,- लघ्वपि सार्षपं तैलं छागं च दुग्धं तथा विष्किरप्रतुदभृगाख्यं वर्गत्रयं स्नेहनं भवति। तथा, उष्णमपि मत्स्यमहिषमांसं स्नेहनं भवति। एवं रूक्षणेपि वेद्यम्। तथा च, -यवो गुरुशीतसरादिगुणयुक्तोपि विरूक्षणः, तथा राजमाषोपि। स्नेहने प्रकृतेपि विरूक्षणोपन्यासोन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहस्य सम्यक्प्रतिपादनार्थः।

आ० र०- तत्र स्नेहनं द्रव्यमाह-गुरुशीतेति।

रूक्षणमाह-विपरीतमिति। तस्य स्नेहनपूर्वाङ्गत्वात् विपरीतं-लघ्वादिगुणम्।

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम्।
तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्यानुवर्तनात्॥२॥
माधुर्यादविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात्।

स०-स्नेहेषु-क्षीरानूपामिषादिषु मध्ये, सर्पिरादयश्चत्वारः स्नेहाः प्रकर्षेण वराः। तत्रापि च-तेष्वपि चतुर्षु मध्ये, सर्पिरुत्तमम्, संस्कारस्यानुवर्तनात्। ननु, यदि संस्कारमनुवर्तते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिद्रव्याभिसंस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुणविपर्यासः प्राप्तः। न चेदं दृष्टम्। यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यन्त्यौष्ण्यादयश्चोत्पद्यन्ते इति। अत्रोच्यते। अनुशब्दोत्र सहार्थे, अनेकार्थत्वान्निपातानाम्। तेनायमर्थः,-सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते, न तु तैलादीनाम्। तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणांस्त्यजन्ति। अत्र चोदाहरणं यथा,-चन्दनाद्यं तैलमिति। अतो द्रव्यगुणान्तरैरनभिभूतगुणत्वात्सर्पिष इतरेषां च तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम्। अत एव च वातपित्तज्वरादिषु विकारेषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टम्, अनिष्टसम्पादनात्। तैलसाध्येषु तु विकारेषु तदुपशान्त्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमपीष्टम्। तद्धि न तथानिष्टहेतुः। तस्मात् सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमम्, संस्कारस्यानुवर्तनादिति न्यायात् न्याय्यमेव। माधुर्यादिहेतोश्च।

आ० र०- आ रं-स्नेहनवरमाह-सर्पिरिति।

स्नेहनोत्तममाह-तत्रापीति। संस्कारस्यानुवर्तनात्-यथा शीतैः संस्कृतं शीतताम्, उष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजते इत्यादि। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २५)- "मधुर्यादिविदाहित्वाज्जन्माद्येव च शीलनात्।" इति।

पित्तघ्नास्ते यथापूर्वमितरघ्ना यथोत्तरम्॥ ३॥

स०-यो यः पूर्वो-यथापूर्वम्, यो य उत्तरो-यथोत्तरम्। "यथासादृश्ये" इत्यव्ययीभावः। उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः पूर्वं चापेक्ष्योत्तरः। तेन चतुर्णां स्नेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहा वसामज्जसर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन सम्बध्यन्ते, न तु तैलाख्यः स्नेहः, तस्य पूर्वत्वाभावात्। न ह्यन्योस्मात् कश्चिदुत्तरोस्ति, यदपेक्ष्यैषः पूर्वत्वमात्मन आसादयेत्। तस्मान्नास्ति पूर्वत्वसम्बन्धस्तैलस्य। [तथा, चतुर्णां स्नेहानां त्रय एव स्नेहा मज्जवसातैलाख्या यथोत्तरत्वेनाभिसम्बध्यन्ते, न सर्पिःसंज्ञकः स्नेहः, उत्तरत्वाभावात्। न ह्यन्यः कश्चिदस्य पूर्वो विद्यते, यदपेक्षयैवोत्तरत्वमात्मन आसादयतीत्युक्तम्।] तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषां सामान्येनोक्तम्। विशेषेण च-, वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतरः, सर्पिः पित्तघ्नतममित्यर्थः। इतरघ्ना इत्यादि। इतरौ-वातकफौ पित्तापेक्षया, तौ घ्नन्ति-पराकुर्वन्तीतीतरघ्नाः। यथोत्तरं त्रयः स्नेहा मज्जवसातैलाख्या वातश्लेष्मघ्नाः। तेन मज्जा वातश्लेष्मघ्नो वसा वातश्लेष्मघ्नतरा तैलं वातश्लेष्मघ्नतममित्यवगन्तव्यम्। अन्ये त्वेवं व्याचक्षते-श्लेष्मणि स्नेहनिषेधादितरघ्ना इति सामान्योक्तावपि वातघ्ना इति गम्यते। अथवा द्रव्यान्तरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया कफस्यापीतरशब्देन ग्रहणमिति।

आ० र०- सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यमाह-पित्तघ्ना इति। तैलाद्वसा, ततो मज्जा, ततः सर्पिः पित्तघ्नम्। सर्पिषो मज्जा, ततो वसा, ततस्तैलं वातघ्नं कफघ्नं च। स्नेहसाध्ये पित्तरोगेपि तैलस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तम्। एवमन्यत्र।

घृतात्तैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोपि च।

स०-घृताद्गुरुणः सकाशात्तैलं गुरु-गुरुतरमित्यर्थः। वसा तु तैलाद्गुरुतमा। ततोप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः।

आ० र०- सर्पिरादीनां गुरुत्वे तारतम्यमाह-घृतादिति।

इदानीं यमकः स्नेहस्त्रिवृतः स्नेहो महास्नेह इति च तत्र तत्रोच्यन्ते, न च ते ज्ञायन्त इत्याह-

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान्॥४॥

स०-द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां-सर्पिर्वसाभ्यां सर्पिस्तैलाभ्यां सर्पिर्मज्जभ्यामित्यादि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां यमको नाम्ना स्नेहः। एवं त्रिभिः स्नेहैस्त्रिवृतः, चतुर्भिर्महास्नेहः, 'उच्यते' इति शेषः।

आ० र०- यमकादिसंज्ञात्रयमाह-द्वाभ्यामिति। तैः-गुरुत्वोक्तक्रमैः। तेन घृततैलाभ्यां यमकः, घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः, सर्वैर्महान्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२५)-"स्नेहाशया दधि क्षीरं मांसास्थिफलदारु च।" इति।

सम्प्रति स्नेह्यान्निरूपयति-

स्वेदसंशोध्यमद्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः।
वृद्धबालाबलकृशा रूक्षाः क्षीणास्त्ररेतसः॥५॥
वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनः।
स्नेह्याः

स०-स्वेद्यादयः स्नेह्याः-स्नेहार्हाः। न ह्यस्नेहितः स्वेद्य इत्यर्थः। एवं योपि शोध्यः सोपि पूर्वं स्नेह्यः। स्वेद्याः-स्वेदार्हाः। अर्हार्थे कृत्यप्रत्ययोत्र ण्यः। एवं संशोध्याः-शोधनार्हाः, मद्यासक्ताः

स्त्र्यासक्ता व्यायामसक्ताश्च, तथा चिन्तकाः, तथा वृद्धा बाला अबलाः-अल्पबलाः कृशा रूक्षाः क्षीणरुधिराः क्षीणशुक्राश्च, वातार्ताः-वातपीडिताः, स्यन्दादिषु प्रत्येकस्मिन् योज्यः, स्यन्दिनः-अक्षिरोगयुक्ताः, तिमिरिणश्च, दारुणप्रतिबोधिनः-कृच्छ्रोन्मीलिनः, एते स्नेहार्हाः।

आ० र०- स्नेहनीयानाह-स्वेद्येत्यादि। स्वेद्यः-कर्तव्यस्वेदः। संशोध्यः-कर्तव्यशोधनः। मद्यादिषु त्रिष्वासक्तः। चिन्तकः-चिन्तापरः। स्यन्दो-नेत्रकोपः। दारुणप्रतिबोधः-कृच्छ्रोन्मीलनः।

न त्वतिमन्दाग्नितीक्ष्णाग्निस्थूलदुर्बलाः॥६॥
ऊरुस्तम्भातिसारामगलरोगगरोदरैः।
मूर्च्छाच्छर्द्यरुचिश्लेष्मतृष्णामद्यैश्च पीडिताः॥७॥
अपप्रसूता युक्ते च नस्ये बस्तौ विरेचने।

स०-अतिमन्दाग्न्यादयो न स्नेह्याः। अतिशब्दो यावद्दुर्बलेषु प्रत्येकं योज्यः। तेनातिदुर्बला न स्नेह्या इत्यर्थः। अत एवाल्पबलाः स्नेह्याः, न त्वतिदुर्बलाः, इति न पूर्वापरविरोधः। अतितीक्ष्णाग्नेः स्नेहनादत्यग्निवृद्धिः। अतिस्थूलस्य चाग्निमेदसोर्वृद्धिः। अतिदुर्बलस्य च जरणाशक्तेः स्नेहस्य व्यापत्। ऊरुस्तम्भादिभिर्यावन्मद्यैश्च पीडिता न स्नेह्याः। अपप्रसूता-स्रुतगर्भा, न स्नेह्येति लिङ्गवचनविपरिणामः। प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि सर्व एव न स्नेह्याः।

आ० र०- अस्नेहनीयानाह-न त्वतिमन्दाग्नीत्यादि। अबलस्य स्नेह्यत्वमतिदुर्बलस्यास्नेह्यत्वमित्यविरोधः। अपप्रसूता-अयथावत्प्रसूता।

साम्प्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो येभ्यो हितः, तं दर्शयन्नाह-

तत्र धीस्मृतिमेधादिकाङ्क्षिणां शस्यते घृतम्॥८॥

स०-तत्र-तेषु स्नेहेषु मध्ये, धीस्मृत्याद्यभिलाषिणां घृतं शस्यते, यावदग्निकाङ्क्षिणाम्। अन्ये तु "मेधादिकाङ्क्षिणां" इति पठन्ति। आदिशब्देन स्वरायुर्वर्णादिपरिग्रहः।

आ० र०- घृतस्य विषयमाह-तत्रेति। आदिशब्दात् घृतगुणोक्ता (हृ.सू.अ. ५/३७) अग्न्यादयः।

ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमारुतरोगिषु।
तैलं लाघवदार्ढ्यार्थिक्रूरकोष्ठेषु देहिषु॥९॥

स०-तैलं ग्रन्थ्यादिरोगिषु शस्यते। लाघवदार्ढ्यार्थिषु क्रूरकोष्ठेषु प्राणिषु च शस्यते।

आ० र०- तैलस्य विषयमाह-ग्रन्थीत्यादि।

वातातपाध्वभारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु।
रूक्षक्लेशक्षमात्यग्निवातावृतपथेषु च॥१०॥
शेषौ

स०-वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं सम्बन्धः। वातक्षीणधातुषु एवमातपक्षीणधातुश्चित्यादि, शेषौ-घृततैलाभ्यामुक्ताभ्यामन्यौ वसामज्जानौ, शस्येते। तथा रूक्षादिष्वपि, एवं क्लेशसहेषु। अत्यग्निषु-महाग्निषु बलवदग्निष्विति द्रष्टव्यम्, अन्यथात्यग्निषु स्नेहनिषेधात् पूर्वापरविरोधः स्यात्। अथवा, अत्यग्निष्वपि वसामज्जानावनुजज्ञे, अपवादवाक्यत्वादस्येति व्याख्येयम्। वातेनावृताः पन्थानः-छिद्राख्याः, येषां तेषु च शस्येते शेषौ।

आ० र०- वसामज्जोर्विषयमाह-वातातपेत्यादि। वातादिभिः षड्भिः क्षीणधातुषु। वातावृतपयो-मारुतावरुद्धस्रोताः। शेषौ-वसाज्जानौ।

वसायास्त्वन्यदपि विशेषान्तरमाह-

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च।
तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिकर्णशिरोरुजि॥ ११॥

स०-तुर्विशेषे। चः समुच्चये। रुजाशब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते। सन्धिरुजास्वस्थिरुजास्वित्यादि। तथा दग्धरुज्याहतरुजि च, तथा भ्रष्टयोनिरुजीत्येवं सम्बन्धः कार्यः।

आ० र०- वसाया विषयान्तरमाह-वसा त्वित्यादि। दग्धः-अग्निना। आहतो-दण्डादिना। भ्रष्टयोनिः-स्थानच्युतयोनिः।

[इदानीं कस्मिन्काले कस्य स्नेहस्योपयोगः शस्त इति दर्शयन्नाह-]

तैलं प्रावृषि, वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे।

स०-तैलं प्रावृषि शस्यत इति सम्बन्धः। एवमुत्तरत्रापि योजनीयम्। स्वस्थस्य स्नेहनार्थं सर्वस्यैव स्नेहस्य प्रसङ्गे नियमोयं क्रियते-, तैलं प्रावृष्येव, वर्षान्ते एव सर्पिः, अन्यौ वसामज्जानौ, माधव एवेति।

आ० र०- स्नेहानां कालविभागमाह-तैलमित्यादि। प्रावृषितैलम्। वर्षान्ते-शरदि, सर्पिः। माधवे-वसन्ते, शेषौ।

ननु, वर्षासु तैलं वर्षान्ते सर्पिर्वसामज्जानौ माधव इति योयं नियमः, स किञ्चिदपेक्ष्य वर्तते आहोस्विदनपेक्ष्य ? इत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह-

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोह्नि विमले रवौ॥ १२॥

स०-साधारणे ऋतौ-श्रावणादौ, संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहः-सर्पिरादिश्चतुष्प्रकारोपि शस्तः। तथा, अह्नि-वासरे, न निशि। तथा, विमले रवौ-जलदनीहारादिनानाच्छादिते खरांशौ। स्नेह इति सामान्यशब्दप्रयोगात् सर्वः स्नेहः सर्पिरादिश्चतुष्प्रकारो गृह्यते।

आ० र०- यो यस्मिन्नृतावुक्तः, स तस्मिन् साधारणभागे विमले-रवौ-निरभ्रे दिवसे, शस्तः। साधारणे-श्रावणचैत्रकार्त्तिकेषु।

तैलं त्वरायां शीतेपि

स०-त्वरायां सत्यां-व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते काले स्नेहयोग्यतायां सत्याम्, शीते-हेमन्तशिशिराख्ये काले, तैलं संशोधनात्पूर्वं स्नेहनार्थं शस्तम्, नान्यः स्नेहः। अपिशब्दान्न केवलं वर्षासु, अवर्षासु च शस्तमित्यर्थः।

आ० र०- व्याधिवशादकालेपि स्नेहनं कार्यमित्याह-तैलमिति। त्वरायां-आत्ययिके कार्ये, शीतेपि स्नेहनं कार्यम्। तच्च तैलेन।

सर्वस्य स्नेहस्याह्न्युपयोगाद्रात्रावप्रयोगः प्राप्त इत्याह-

घर्मेपि च घृतं निशि।

स०-न केवलं शरदि घृतं प्रयुञ्जीत यावद्घर्मेपि घृतं निश्युपयुञ्जीत।

आ० र०- ग्रीष्मेपि घृतेन। तच्च निशि।

निश्येव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि॥ १३॥

स०-न च घर्म एव निश्युपयुञ्जीत, यावत्पित्ते कुपिते तज्जे वा विकारे, तथा पवने कुपिते तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये, घर्मे घृतं निश्युपयुञ्जीत, न दिवा न च तैलं वसामज्ज्ञानौ वा। तथा, पित्तवति-पित्ताधिके संसर्गे वातपित्ताख्ये श्लेष्मपित्ताख्ये कुपिते तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये, घर्मे घृतमेव निश्युपयुञ्जीत। पित्ते पवन इत्येतत् दोषविकारोभयोपलक्षणार्थं वेद्यम्। पित्तवतीति भूम्नि मतुप्।

आ० र०- पित्तादिषु दिवास्नेहनस्यापवादमाह-निश्येवेति।

निश्यन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा।

स०-अन्यथा-उक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण। यथा, -शीतकाले निशि घृतोपयोगात् वातकफाद्धेतो रोगा भवेयुः। तथा, दिवा घर्मे काले तैलोपयोगात् पित्ततः-पित्तात्, रोगाः स्युः। वसामज्ज्ञोस्त्वनिश्चितत्वात् न तूष्णकाले नापि शीतकाले त्वरायां सत्यामुपयोगस्तन्त्रकारेण दर्शितः। तथा चोक्तम्-"यथासत्वं तु शैत्योष्णे वसामज्ज्ञोस्तु निर्दिशेत्।" इति।

आ० र०- दिवारात्रिनियमस्य त्यागे दोषमाह-निश्यन्यथेति। येषां दिवा स्नेहनमुक्तं, तेषां निशि करणे वातकफजा रोगाः स्युः। येषां निशि स्नेहनमुक्तं, तेषां दिवा करणे पित्तरोगाः स्युः।

कथं स्नेह उपयोज्य इत्याह-

युक्त्यावचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन बस्तिभिः॥ १४॥
नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्द्धकर्णाक्षितर्पणैः।

स०-युक्तिः-योग उपायलक्षणः। युक्त्या-मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वभावया, स्नेहं-सर्पिरादिकम्, अवचारयेत्-उपयुञ्जीत। केन सह ? इत्याह-भक्ष्याद्यन्नेन। आदिशब्देन भोज्यलेह्यपेयस्य त्रिविधस्याप्यन्नस्य ग्रहणम्। तथा, बस्तिभिर्नस्येनाभ्यञ्जनेन गण्डूषेण च

स्नेहमवचारयेत्। मूर्द्धादीनां तर्पणशब्देन प्रत्येकं सम्बन्धः। तेन, मूर्द्धतर्पणेन-शिरोबस्त्याख्येन। तथा, कर्णतर्पणेन-कर्णपूरणाख्येन। तथा, अक्षितर्पणेन-तर्पणपुटपाकविध्युक्तेन। भक्ष्यं-शशाङ्ककिरणादि, तेन भक्ष्येण सह। आदिग्रहणादोदनादयो मुन्युक्ता गृह्यन्ते। तथा च मुनिः (च. सू. अ. १३।२३)-"ओदनश्च विलेपी च रसो मांसं पयो दधि। यवागूः सूपशाके च यूषः काम्बलिकः खलः॥ सक्तवस्तिलपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च। भक्ष्यमभ्यञ्जनं बस्तिस्तथैवोत्तरबस्तयः॥" इति। बस्तिभिरिति बहुवचननिर्देशो बस्तित्रयग्रहणार्थः। तेन निरूहोन्वासनं बस्तिरुत्तर इति।

आ० र०- स्नेहदानप्रकारमाह-युक्त्येत्यादि। अवचारयेत्-दद्यात्। भक्ष्यादिभिरन्नैः संयोज्य बस्त्यादिप्रयोगेण च।

रसभेदैककत्वाभ्यां चतुःषष्टिर्विचारणाः॥ १५॥
स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्स्मृताः।

स०-रसभेदश्चैककत्वं च, ताभ्यां रसभेदैककत्वाभ्यां स्नेहस्यावचार्यमाणस्य चतुःषष्टिर्विचारणा भवन्ति। रसभेदेन-"षट् पञ्चकाः षट् च पृथक्" (हृ. सू. अ. १०।४३) इत्यादिग्रन्थनिर्दिष्टेन त्रिषष्टिसङ्ख्यावच्छिन्नेन सहोपयुक्तस्य स्नेहस्य, तथैककत्वेन-असहायेन केवलेन स्नेहेन सतास्य स्नेहस्य चतुःषष्टिर्विचारेणाः-स्नेहप्रयोगकल्पनाः। या एता भक्ष्याद्यन्नेन, तथा रसभेदेन मूर्धकरणाक्षितर्पणेन च। या एताः क्रमात्-यथाक्रमं निर्दिष्टाः, ताः कल्पनाः स्नेहस्यान्याभिभूतत्वात् अन्येन भक्ष्यादिना बहुना, तथा रसभेदेन सहोपयुक्तस्याभिभूतत्वात्, तथाल्पत्वात्-अल्पोपयोगित्वात्, मूर्द्धाक्षितर्पणादौ हि पान इव प्रभूतस्यावचारयितुमशक्यत्वाच्च विचारणाः स्मृताः। आयुर्वेदकर्तृभिरिति शेषः।

आ० र०- उक्तानां प्रकाराणां संज्ञामाह-रसभेदैककत्वाभ्यामिति। उक्तप्रकारः स्नेहो विचारणासंज्ञः। स च चतुःषष्टिधा। तत्र भक्ष्याद्यन्नेन युक्तोन्नस्य मधुरादिरसभेदैस्त्रिषष्टिभेदत्वात्त्रिषष्टिधा। स चान्यैः संयोगद्रव्यैरभिभूतत्वादल्पवीर्यः।

बस्त्यादिप्रयुक्तस्तु केवलत्वादेकधा। स चाल्पमात्रत्वादल्पवीर्यः। अल्पवीर्यत्वाद्विविधोपि विचारणासंज्ञः तच्छक्तेर्विचारणाविषयत्वात्।

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेयो विचारणा॥१६॥

स०-स्नेहस्याच्छस्य विचारणासंज्ञात्वे न यथानिर्दिष्टो हेतुः। तस्य यथोक्तस्य हेतोरभावात्-अविद्यमानत्वात्, योच्छपेयस्नेहः-केवल एव, न संयुक्तः, नासौ विचारणा, केवलोपयोगित्वाद्बहूपयोगित्वाच्चेत्यर्थः। ननु, इह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते। प्राक्केवलस्यैव स्नेहस्य बस्त्याद्युपयोगे विचारणेत्यभ्यधायि। तदेतत्पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे। नैतदस्ति। अच्छपेय इत्यस्य ह्ययमर्थः,-अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते सा विचारणा न भवति। मूर्द्धादितर्पणादिना तु केवलस्य स्नेहस्य य उपयोगः सा विचारणेति।

आ० र०- अच्छपेयमाह-यथोक्तेति। यस्तु केवलः पियते स उद्भूतशक्तित्वान्न विचारणासंज्ञः। अच्छः-केवलः।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात्।

स०-सः-अच्छपेयाख्यः, कल्पः-प्रयोगः, स्नेहस्य श्रेष्ठः-प्रशस्यतमः। कुतः ? इत्याह-स्नेहकर्माशुसाधनात्,-स्नेहकर्मणां-तर्पणमार्दवादीनां शीघ्रं सम्पादनात्।

आ० र०- अच्छपेयस्य श्रेष्ठत्वमाह-स्नेहस्येति। कल्पः-प्रयोगः। सः-अच्छपेयः।

अधुना स्नेहस्य त्रिविधमात्रालक्षणमधिकृत्याह-

द्वाभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात्॥१७॥
ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताभ्यश्च ह्रसीयसीम्।
कल्पयेद्वीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु ह्रसीयसीम्॥१८॥

स०-द्वाभ्यां यामाभ्यां-प्रहाराभ्यां, या स्नेहस्य मात्रा प्रयुक्ता जाठरानलवशाज्जरां याति सा तस्य ह्रस्वा मात्रा, चतुर्भिर्यामैर्या जीर्यति सा तस्य मध्यमा मात्रा, अष्टाभिर्यामैर्या जीर्यति सोत्तमा मात्रा, क्रमात्-यथाक्रमं, ता ह्रस्वमध्यमोत्तमा मात्राः। ताभ्यश्च-तिसृभ्यो मात्राभ्यो, ह्रसीयसीं-अतिशयेन ह्रस्वां मात्रां कल्पयेत्। वैद्य इति शेषः। ह्रस्वमध्योत्तमा इति निर्देशे "ङ्यापोः" इत्यादिना ह्रस्वः। ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा उक्ता, ततोप्यर्वाक्कालेन या जरां याति सा ह्रसीयसीति। दोषादीन्-दोषभेषजदेशकालबलशरीराहारसत्त्वसात्म्यप्रकृतीः वीक्ष्य-आकलय्य, प्राक्-पूर्वमेव, अज्ञातकोष्ठे पुरुष उत्तममात्राविषये पूर्वं ह्रसीयसीं कल्पयेत्। ततो ह्रस्वां ततो मध्यमां तत उत्तमां च प्रकलप्येत्। एवं मध्यममात्राविषये ह्रसीयसीं, ह्रस्वमात्राविषयेपि ह्रसीयसीं प्राक्कल्पयेत्। अन्यथा प्रत्यवायभयं स्यात्। एवकारोवधारणे। तुशब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू. अ. २५)-"अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयम्।" इति। इयं ह्रस्वा इयं ह्रस्वा इयमनयोरतिशयेन ह्रस्वा इति ह्रसीयसीं। ह्रसीयसीमित्यत्र ईयसुनि "स्थूलदूर" इत्यादिना वलोपः। अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसङ्ख्यावच्छिन्ना मात्रा उक्ताः। न चैतद्युज्यते। यतो जठरानलशक्तिमनपेक्ष्य स्नेहमात्राः प्रयुज्यमाना अनर्थायैव। अतोस्माभिः पलद्वयादिसङ्ख्यावच्छिन्ना नोक्ताः। मुनेरपि नैतन्मतम्। तद्ग्रन्थो हि (च. सू. अ. १३।२९)-"अहोरात्रमहः कृत्स्नमर्धाहं च प्रतीक्षते। प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति॥" इति।

आ० र०- अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह-द्वाभ्यामित्यादि।

अच्छपेयस्य चतुर्थी मात्रामाह-ताभ्य इति। दोषादीन् वीक्ष्य ताभ्योपि ह्रसीयसीं-यामपरिणामिनीं मात्रां, परिकल्पयेत्।

ह्रसीयसीमेव प्रथमं योजयेदित्याह-प्रागेव तु ह्रसीयसीमिति। तत्र हेतुरुक्तः सङ्ग्रहे (सू.अ. २५)-"अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयम्।" इति। मात्राणां विषयश्चोक्तस्तत्रैव (सं.सू.अ. २५)-" तत्र दुर्बलमन्दाग्निबालवृद्धसुखात्मकैः। अपथ्यरिक्तकोष्ठैश्च ज्वरातीसारकासिभिः॥ ह्रस्वा पेया सुखा सा हि परिहारेनुवर्तते। चिरं च बल्या न रुजे

व्यापन्नापि प्रकल्पते॥ मेहारुःपिटिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः। मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेहनी स्यात्सुखेन सा। न बलक्षनणी मन्दविभ्रंशा शुद्धयेप्यलम्। महादेहानलबलक्षुत्तृट्क्लेशसहिष्णुभिः॥ गुल्मोदावर्तवी सर्पसर्पदंशाभिपीडितैः। उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च महती शीघ्रमेव सा॥ सर्वमार्गानुसारेण जयेव्द्याधीन् सुयोजिता।" इति।

अधुना शोधनशमनबृंहणभेदात्त्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह-

ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने स्नेहोच्छः शुद्धये बहुः।

स०-ह्यस्तनेन्ने-आहारे, जीर्ण एव-जीर्णमात्र एव न त्वन्नाभिलाषे सति, शुद्धये-शोधनार्थं, बहुः-उत्तमया मात्रया, स्नेहोच्छः-केवलः, पेयत्वेन शस्यते। सञ्जातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वाच्छोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतां चानुत्पादयन्नाश्वेव जरामुपैति। वमनमपि बुभुक्षितस्य न सम्पद्यते, कफापचितेः पूर्वोक्ताच्च हेतोः। तस्माद्युक्तमुक्तं 'ह्यस्तने जीर्ण एवान्ने' इति।

आ० र०- शोधनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह-ह्यस्तन इति। जीर्ण एवान्ने-जरणसमनन्तरमेव, क्षुधितत्वस्य शमलकालत्वात्। शुद्धये-शुध्द्यर्थम्। शुद्ध्यर्थत्वं च स्नेहनद्वारेण, न साक्षात्। अत एवात्र तादर्थ्ये चतुर्थी। शमनबृंहणौ तु स्वयं साधनत्वाच्छमनबृंहणशब्दाभ्यामुक्तौ। स्वयं शोधनस्य तु स्नेहस्य विरेचनोक्तैव मात्रा। बहुः-उत्तममात्रः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २५)-"वाते सलवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते। वैद्यो दद्याद्बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितम्॥" इति।

शमनः क्षुद्वतोनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते॥ १९॥

स०-शमनो-यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते स्नेहः, स क्षुद्वतो-जातबुभुक्षस्य शस्यते, जातायां बुभुक्षायां न जीर्णमात्र एवान्ने शोधन इव। शमनो हि स्नेहो यत्रतत्रस्थं दोषं कुपितं

सर्वशरीरव्यापित्वाच्छमनरूपत्वात् [च] शमयति। यदि पुनर्जीर्णमात्र एवान्ने स्नेहोयमबुभुक्षितस्यैवोपयुज्यते, तदानीं स्रोतसां कफाद्युपलेपानिवर्तनात् तत्सम्पृक्तः स स्नेहो न सर्वशरीरं व्याप्नुते, अव्याप्नुवंश्च दोषं न शमयेत्। तस्मात् क्षुद्वत एवायं शस्यते। स च मध्यममात्रया, अनन्नः-केवल एव भक्ष्यादिनाहारेण रहितः, अच्छ एव पेय इत्यर्थः। अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपानदिनानन्तरं पथ्यं कार्यम्। पुनः स्नेहप्रयोगः। पुनरन्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यम्। मध्यममात्रया स्नेहपाने तु लघुभोजिनो याममात्रेन्नाकाङ्क्षा भवति। तदा च स्नेहोपयोगे रात्र्यारम्भे रात्रियामार्द्धे गते वा रसकौदनप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रयैव। ग्रन्थकारो हि शमने स्वल्पभोजनमेवानुजज्ञे। वक्ष्यति हि (श्लो. २९)-"उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत्।" इति। सुश्रुते चोक्तम् (चि. अ. ३१।३४)-"परिषिच्याद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम्। यवागूं पाययेदुष्णां सुक्लिन्नामल्पतण्डुलाम्॥पेयो यूषो रसो वा स्यादकृतः सौरभायुतः। कृतौ वाल्पाल्पसर्पिष्कौ विलेपी वा विधीयते॥" इति।

आ० र०- शमनस्याच्छपेयस्य कालं मात्रां चाह-शमन इति। अनन्नः-अन्नसम्बन्धरहितः, यावदेष[न]जीर्यति तावन्न भोक्तव्यमित्यर्थः।

बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोल्पः

स०-बृंहणः स्नेहो रसमद्याद्यैः सह शस्यते। " रस इत्यविशेषोक्तौ ज्ञेयो मांसभवो रसः।" इति तन्त्रान्तरोक्त्या रसशब्देन मांसरसोत्र बोद्धव्यः। आद्यशब्देन क्षीरखण्डादेर्द्रवरूपस्य ग्रहणम्। तथा, सह भक्तेन-ओदनादिना वर्तते इति सभक्तश्च शस्यते। एष च स्नेहोल्पो-ह्रसीयसीतोपि मात्रातोल्पः।

आ० र०- बृंहणस्य कालं मात्रां चाह-बृंहण इति। रसमद्याद्यैर्यथारुचि यथासात्म्यं मिश्रितः एष विचारणाख्यः। सभक्तो-भोजनस्यादौ मध्येन्ते वा पीतः। अल्पः-अल्पमात्रः।

हितः स च।

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विण्मद्यशीलिषु॥२०॥

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निसुखितक्लेशभीरुषु।

मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कृशेषु च॥२१॥

स०-स च-स्नेहो, बालादिषु हितः। बालादीनामितरेतरद्वन्द्वः। पिपासार्ताः-तृड्पीडिताः। स्नेहाद्विषो-ये स्वभावेनैव स्नेहं द्विषन्ति। स्त्रीस्नेहयोर्नित्यशब्देन सम्बन्धः, स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः। काले चोष्णे-ग्रीष्मादौ, कृशेषु च नरेषु हितः।

आ० र०- बृंहणस्य विषयमाह-हितः स चेति। स्नेहद्विट्-स्नेहारोचकी। मद्यशीली-मद्यनित्यः। स्नेहनित्यः-स्नेहशीली। सुखितः-सुखी।

स चोपयुक्तः किं करोति ? इत्याह-

प्राङ्मध्योत्तरभक्तोसावधोमध्योर्ध्वदेहजान्।

व्याधीञ्जयेद्बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम्॥२२॥

स०-प्राक् च मध्यं वोत्तरं च प्राङ्मध्योत्तरम्। प्राङ्मध्योत्तरं भक्तं यस्मिन्स्नेहे स एवम्। तेनायमर्थः,-भक्तस्यादावुपयुक्तोसौ स्नेहोधोदेहजान् व्याधीन् जयेत्, मध्य उपयुक्तो मध्यदेहजान्, भक्तस्योपर्युपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानिति यथाक्रमम्। तथा, अङ्गानां-शरीरावयवानामधोमध्योर्ध्वसंज्ञकानां, बलं कुर्यात्। इदं चोक्तम्-"मारुतेभ्यधिके सर्पिः सदा सलवणं हितम्। केवलं त्वधिके पित्ते, कफे सत्र्यूषणं तथा॥" इति।

आ० र०- बृंहणस्यैव प्राग्भक्तादिभेदेन विषयमाह प्राङ्मध्येति।

वार्युष्णमच्छेनु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये।

आस्योपलेपशुद्ध्यै च, तौवरारुष्करे न तु॥२३॥

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत्।

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः॥२४॥

स०-अच्छे-अच्छपेये, स्नेहे-उत्तममध्यमह्रस्वमात्रोपयोजिते, अनु-पश्चात्, उष्णं वारि पिबेत्। किमर्थम्? तत्सुखपक्तये-तस्य-स्नेहस्य, सुखपक्तिः-सुखेन पाकः, तदर्थम्
तथा, आस्योपलेपशुद्ध्यै च स्नेहलिप्तस्य मुखस्य शुद्धिनिमित्तं च। तौवरारुष्करे न तु-तुवरतैले भल्लातकतैले चाच्छपेयेप्युष्णोदकं न पिबेत्, तयोरत्युष्णवीर्यत्वादिति भावः। तुवरस्यायं विकारः स्नेहस्तौवरः। तस्य विकार इत्यण्। एवमारुष्करे च। चिरपीते च स्नेहे जीर्णाजीर्णे प्रति संशये सति भूयोप्युष्णं जलं पिबेत्। अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणम्, न वीप्सार्थम्। तेन-उष्णोदकपानेन, उद्गारस्य विशुद्धिर्भवेत्। ततश्च-जीर्णाजीर्णविशङ्कातः, अधिकमङ्गलाघवं रुचिश्च स्नेहपायिनः स्यात् सङ्ग्रहेन्यदप्युक्तम् (सू. अ. २५)। यथा-"ततो गुरुप्रावरणो निवाते शयने स्थितः। जरणान्तं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पवारिपः॥ शिरोरुग्भ्रमनिष्ठीवमूर्च्छासादारुचिक्लमैः। जानीयाद्भेषजं जीर्यज्जीर्णं तच्छान्तिलाघवात्॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिः।" इति।

आ० र०- अच्छपेयस्यानुपानमाह-वार्युष्णमिति।

तुवरभल्लातकस्नेहयोरुष्णोदकं निषेधति-तौवरारुष्करे नत्विति। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ. २५)-"तौवरारुष्करे न तु। उष्णोपचारः स्नेहे स्यादुष्णो ह्युष्णर्विरुध्यते॥" इति।

यथाकालमजीर्यति स्नेहे पुनरुष्णोदकपानमाह-जीर्णाजीर्णेति।

तस्य फलमाह-तेनोद्गारविशुद्धिरिति। जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.२५)-"ततो गुरुप्रावरणो निवाते शयने स्थितः। जरणान्तं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णाल्पवारिपः॥ शिरोरुग्भ्रमनिष्ठीवमूर्च्छासादारुचिक्लमैः। जानीयाद्भेषजं जीर्यज्जीर्णं तच्छान्तिलाघवात्॥ अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिभिः।" इति।

मात्रामाह-

भोज्योन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि।
द्रवोष्णमनभिष्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम्॥२५॥

स०-भोज्यो-भोजयितव्यो नरः। किं तत्? अन्नम्। किम्भूतम्? द्रवोष्णम्। अत्र चोभयथा समासः,-द्रवेणमुद्गयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णम्, तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं विलेप्यादिकं केवलमेव, इति। तथा, अनभिष्यन्दि-न कफकृत्। तथा, नातिस्निग्धं-ईषत्स्निग्धमित्यर्थः। तथा, असङ्करं-असङ्कीर्णम्, अपथ्येनामिश्रितमित्यर्थः। कः पुरुषः किं कुर्वन्नीदृशमन्नं मात्रया भोज्यः? इत्याह-श्वः स्नेहं पास्यन्-पातुमिच्छन्। तथा, तस्मिन्नेव दिने स्नेहं पिबन्। तथा, पीतवानपि यः स्नेहम्। अपिः समुच्चये। ननु, "मात्राशी सर्वकालं स्यात्" (हृ. सू. अ. ८।१) इति प्रागुक्तमेव। तत्किमिह पुनर्मात्राग्रहणेन? ब्रूमः। मात्राशब्दस्तत्र प्रमाणार्थः, इह त्वल्पार्थः। तेनायमर्थः,-यावदन्नमस्य सम्यग्यथाकालं परिणमति तावतोप्यन्नादनेन स्वल्पं भोज्यमिति।

आ० र०- स्नेहनप्रयोगे भोजननियममाह-भोज्योन्नमिति। भोज्यो-भोजयितव्यः। मात्रया-अल्पमानेन। श्वःपास्यन्-स्नेहपानात्पूर्वदिने। पिबन्-यावन्ति दिनानि स्नेहं पिबति तावन्ति। पीतवान्-समाप्ते स्नेहपाने तावन्त्येव दिनानि। असङ्करं-नानाजातीयभक्ष्यादिसङ्कररहितम्।

उष्णोदकोपचारी स्याद्ब्रह्मचारी क्षपाशयः।
न वेगरोधी व्यायामक्रोधशोकहिमातपान्॥२६॥
प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यासन संस्थितीः।
नीचात्युच्चोपधानाहः स्वप्नधूमरजांसि च॥२७॥
यान्यहानि पिबेत्तानि तावन्त्यन्यान्यपि त्यजेत्।

स०-तथा, असौ स्नेहस्य पाता उष्णोदकोपचार्यादिगुणयुक्तः स्यात्। उष्णोदकमुपचरितुं सेवितुं-शीलमस्य स एवम्। तथा, ब्रह्मचारी-ललनासङ्गरहितः। क्षपाशय इति "अधिकरणे शेतेः" इत्यच्। क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरणस्य च निषेधः। स्नेहं पिबति यावन्त्यहानि, तान्यपरं तावत्सङ्ख्यानि स्नेहपानरहितान्यप्यहानि यावत् व्यायामादींस्त्यजेत्।

आ० र०- स्नेहनप्रयोगे विहारनियममाह-उष्णोदकोपचारी स्यादिति। उपचारः-स्नानपानादिः। व्यायामादीम्स्त्यजेत्। यानयानं-अश्वादिना गमनम्। संस्थितिः-ऊर्ध्वतयावस्थानम्। नीचमुत्युच्चं वा उपधानं-उच्छीर्षकम्।

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः॥२८॥

स०-सर्वकर्मसु-वमनविरेचनादिषु, अयं-"उष्णोदकोपचारी स्यात्" इत्यादिकः, क्रमो-विधिरित्यर्थः। यापनादिष्वहःस्वप्नाजीर्णवर्ज्यौ नायं विधिरिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम्। व्याधिक्षीणेषु च प्रायोयमेव विधिः। अत्रप्यतीसारादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात् प्रायोग्रहणम्।

आ० र०- स्नेहनोक्तमुष्णोदकोपचारादिनियमं स्वेदनादिषु व्याधिक्षीणेषु चातिदिशति-सर्वकर्मस्विति।

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत्।

स०-तुर्व्यतिरेके। शमने स्नेहे तूग्युक्ते उपचारोभोजनादिविधिः, विरिक्तवत् कार्यः,-यथा विरिक्तस्य पेयादिकः क्रमस्तथा तस्यापीत्यर्थः।

आ० र०- शमनस्नेहे विरिक्तोपचारमतिदिशति-उपचारस्त्वति। विरिक्तवत्-पेयादिक्रमेण। उपचारो-भोजनादिविधिः। सङ्ग्रहे तु स्नेहपानस्य पूर्वाङ्गमुक्तम्। (सू.अ. २५)-"स्नेहस्य पानात्पूर्वं च दातव्यं मृदु भेषजम्। उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवकारि च॥" इति।

त्र्यहमच्छं मृदौ कोष्ठे क्रूरे सप्तदिनं पिबेत्॥२९॥
सम्यक्स्निग्धोथवा यावदतः सात्म्यी भवेत्परम्।

स०-मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं पिबेत्। क्रूरकोष्ठे सप्ताहं पिबेत्। मध्यकोष्ठस्त्वत एव लक्षणादधिगम्यते। यथा,-चत्वार्यहानि पञ्च वा स्नेहं पिबेदिति। यदि च [मृदुकोष्ठे] त्रयेण सम्यक्स्निग्धलक्षणं न स्यात् तदा चतुष्पञ्चरात्रमपि स्नेहं पिबेत्। मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रमपि पिबेदित्याह-सम्यक्स्निग्धोथवा यावदित्यादि। अथवा नैष नियमः, सम्यक् स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियमः। अतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छः स्नेहः पेयो यावत्स्निग्धलक्षणं स्यात्। अतःपरं स्नेहः सात्म्यी भवेत्। सात्म्यीभूते च स्नेहे यो दोषः स सङ्ग्रहे कथितः। यथा (सू. अ. २५)-"सात्म्यीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम्। अतियोगेन वा व्याधीन् यथाम्ब्वोघोतियोजनात्॥" इति। यदि तु सप्ताहेनापि स्निग्धलक्षणं नोत्पद्यते तदा दिनमेकं विश्रम्य पुनः स्नेहो योज्य इति सद्वैद्याः।

आ० र०- अच्छपेयस्य पानावधिमाह-त्र्यहमित्यादि। मृदौ कोष्ठे त्रिदिनम्, क्रूरे सप्तदिनम्, यावद्वा स्निग्धलक्षणोत्पत्तिर्मृदौ क्रूरे च।

अवध्यतिक्रमे दोषमाह-अत इति। सात्म्यीभूतस्य दोषत्वमुक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.२५)-"सात्म्यीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम्। अतियोगेन वा व्याधीन् यथा७म्ब्वोघोतियोजनात्॥ निहत्य सेतुं मृत्कोष्ठात् स्रवति क्षपयन्मृदम्। स्नेहोप्यग्निं तथा हत्वा स्रवति क्षपयंस्तनुम्॥" इति।

वातानुलोम्यं दीप्तोग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम्॥३०॥
स्नेहोद्वेगः क्लमः सम्यक्स्निग्धे, रूक्षे विपर्ययः।
अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः॥३१॥

स०-सम्यक्स्निग्धे पुरुषे वातानुलोम्यादि क्रमान्तं लक्षणं भवति। वर्चः-शकृत्, स्निग्धं तथासंहतं-शिथिलम्। रूक्षे-अस्निग्धे, विपर्ययो-वैपरीत्यम्। अतिस्निग्धे तु-स्नेहस्यातियोजनात्, पाण्डुत्वादयो भवन्ति। स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः प्रत्येकं सम्बन्धः।

आ० र०- सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह-वातानुलोम्यमिति। "मृदुस्निग्धाङ्गतां लाघवं विमलेन्द्रियता च" इत्यधिकं सङ्ग्रहे (सू.अ. २५)।

अस्निग्धलक्षणमाह-रूक्ष इति। विपर्ययो-वातप्रातिलोम्यादिः।

अतिस्निग्धलक्षणमाह-अतिस्निग्ध इति। पाण्डुत्वं-पाण्डुरोगः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२५)-"गुददाहारुचिच्छर्दिमुर्च्छातृष्णाप्रवाहिकाः। शुक्तोद्गारभ्रमश्वासकासाः स्नेहातिसेवनात्॥" इति।

अमात्रयाहितो काले मिथ्याहारविहारतः।
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः॥३२॥
कण्डूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान्।

स०-अमात्रः पीतः स्नेहः-सर्पिरादिः, शोफादीन् करोति। आदिशब्देन बलक्षयजाड्यवाग्ग्रहादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते। अहितो-यो यस्य प्रतिषिद्धः स्नेहः। तथा, अकाले-ग्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिषिद्धे। तथा, मिथ्याविहारतो-"द्रवोष्णं " इत्यादिविपर्ययेण। तथा, मिथ्याविहारतः-"उष्णोदकोपचारी स्यात्" इत्यादिविपर्ययेण।

आ० र०- मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह-अमात्रयेति। अहितः-अनुचितः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२५)-"जठरेन्द्रियदौर्बल्यजाड्यामस्तम्भवाग्ग्रहान्। तांस्तान् स्वदोषहेतूत्थान् पाण्ड्वादींश्चातियोगजान्॥" इति।

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानान्नभेषजम्॥३३॥

तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवम्।

पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपथ्यागोमूत्रगुग्गुलु॥३४॥

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम्।

स०-स्नेहव्यापदि-स्नेहविधिविभ्रंशे सति, क्षुत्तृष्णादि साधनं-चिकित्सा। क्षुत्तृष्णानिग्रहौ क्षुत्तृष्णाशब्देनात्रोक्तौ। उल्लेखनं-वमनम्। रूक्षशब्दस्य पानादिभिस्त्रिभिर्योगः। तक्राणि चारिष्टाश्चेत्येवं समासः। खलो-व्यञ्जनविशेषः प्रागुक्तः। उद्दालः-शालिविशेषः। यथास्वं-दोषानुगुण्येन, प्रतिरोगं-यद्यस्मिन् रोगे स्वे स्वेध्याय उक्तं तत्, तदपि साधनम्।

आ० र०- अतिस्निग्धमिथ्यास्निग्धयोश्चिकित्सितमाह-क्षुत्तृष्णोल्लेखनेत्यादि। उल्लेखनं-वमनम्। रूक्षं पानादित्रयम्। उद्दालो-वनकोद्रवः। यथास्वं च-यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि,कुर्यात्।

स्नेहव्यापत्साधनस्य विरूक्षणस्वभावत्वात् प्रसङ्गेन विरूक्षणस्य सम्यक्कृतातिकृतलक्षणमाह-

विरूक्षणे लङ्घनवत्कृतातिकृतलक्षणम्॥३५॥

स०-विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्यर्थोत्पन्ने च लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम्। कृतं चातिकृतं च कृतातिकृते, तयोर्लक्षणं कृतातिकृतलक्षणम्। कृतशब्देन सम्यक्कृतमुच्यते। विरूक्षणायोगलक्षणं तु स्नेहातियोगलक्षणेनैवोक्तम्। तत्र सम्यक्कृतस्य लङ्घनस्य यल्लक्षणं विमलेन्द्रियतादि तदेव सम्यग्विरूक्षणे कृते लक्षणं बोध्यम्। तथा, अतिकृते विरूक्षणेतिलङ्घितस्य लक्षणं कार्श्यादिकं वेद्यम्।

आ० र०- स्नेहव्यापद्युक्तविरूक्षणस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणमाह-विरूक्षण इति। लङ्घनवत्-लङ्घनस्य सम्यग्योगे "विमलेन्द्रियता" इत्यादि, अतियोगे "अतिकार्श्य" इत्यादि। कृतं-सम्यग्योगः। अतिकृतं-अतियोगः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२५)-"स्नेहेन पैत्तिकस्याग्निर्यदा

तीक्ष्णतरी कृतः। स्नेहमाशु जरां नीत्वा पुनरोग्जोभितश्चरन्॥ उदीरयेत्सोपसर्गां पिपासामस्य चाधिकाम्। सोसूंस्त्यजेद्यद्युदकं न पिबेदाशु शीतलम्॥ शीतसेकावगाहांश्च तत्तृष्णापीडितो भजेत्। स्नेहाग्निना दह्यमानः स्वविषेणेव पन्नगः। अजीर्णे बलवत्यां तु शीतैर्दिह्याच्छिरोमुखम्। छर्दयेत्तदशान्तौ च पीत्वा शीतोदकं पुनः॥ रूक्षान्नमुल्लिखेद्भुक्त्वा तादृश्यां तु कफानिले। समदोषश्च निःशेषं स्नेहमुष्णाम्बुनोद्धरेत्॥ ततो दोषादिबलतः पुर्वोक्तं च विधिं श्रयेत्। न सर्पिः केवलं पित्ते देयं सामे विशेषतः॥ सर्वं ह्यनुरुजेद्देहं हत्व संज्ञां च मारयेत्।" इति।

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरेत्।
स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं, वमनं पुनः॥ ३६॥
एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः।

स०-स्निग्धश्चासौ द्रवोष्णधन्वोत्थरसश्च, तं भुङ्क्ते यः स स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक्। धन्वोत्थरसो-जाङ्गलदेशमांससमुद्भूतो रसः, तं भुञ्जानः स्वेदमाचरेत्। मांसरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात् स्निग्धद्रवग्रहणमधिकयोगायेति वेद्यम्। उष्णं-उभयथा वीर्यतोग्निसंयोगाच्च। एवम्भूतः पुरुषः पूर्वं स्निग्धोनन्तरं स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात्। वमनं पुनरिति। यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुङ्क्ते तदैकाहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभुक् स्वेदमाचरन् स्थितोन्यच्च दिनं-द्वितीयमहः, कफमुत्क्लेश्य-स्थानात् प्रच्याव्य, स्थितो वमनं कुर्यात्। कैरुत्क्लेश्य ? तत्करैः,-कफकरणहेतुभिर्माषक्षीरमत्स्यगुडादिभिः। तत्करैरिति कृञो हेत्वादिना हेतौ टः।

आ० र०- स्निग्धस्य समनन्तरमेव स्वेदः कार्य इत्याह-स्निग्धद्रवोष्णेति। स्निग्धः पुरुषोनन्तरमेव स्वेदमाचरेत्। स्वेदे च क्रियमाणे स्निग्धद्रवोष्नमन्नं जाङ्गलमांसरसं च भुञ्जीत।

स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रान्तस्य विरेचनं कार्यमित्याह-त्र्यहमिति।

स्निग्धस्य ह्यहं विश्रान्तस्य वमनं कार्यमित्याह-वमनमिति। स्निग्ध एकाहं विश्रान्तो द्वितीये दिने कफकरैः कफमुत्क्लेश्य तृतीये वमनं कुर्यात्।

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्नयः॥३७॥
स्नेहोचिताश्च ये स्नेह्यास्तान् पूर्वं रूक्षयेत्ततः।
संस्नेह्य शोधयेदेवं स्नेहव्यापन्न जायते॥३८॥

स०-मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोध्यत्वेन स्नेहयितुमभीष्टाः, तान् पूर्वं-प्रथमं, रूक्षयेत्। ततो-रूक्षयित्वानन्तरं, संस्नेह्य शोधयेत्। किमेवं स्यात् ? इत्याह-एवं स्नेहव्यापन्न जायते। मांसलाः-उपचितमांसाः। मेदुराः-मेदस्विनः।

आ० र०- मांसलादीनां विरूक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह-मांसला इति। स्नेहोचिताः-स्नेहसात्म्याः।

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः।

स०-न केवलं स्नेहव्यापदेवं न स्यात्। यावत् स्नेहोसात्म्यतां गतः सन् मलान्-वातादीन् पुरीषादींश्च, ईरयितुं-प्रेरयितुं, अलं-पर्याप्तः।

आ० र०- पूर्वस्नेहापनयने युक्तिमाह-अलमित्यादि। स्नेहोचितस्य स्नेहसात्म्यत्वादनुत्क्लेशनमित्यर्थः। अत एवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपुर्वकत्वमुक्तम्। पाचनं हि रूक्षणमेव।

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु॥३९॥
योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत्।

स०-बालादिषु तथा यः स्नेहविषये परिहारः-शीतोदकादिः, तमसहिष्णुषु-अक्षमेषु, सद्यःस्नेहाख्याननुद्वेगान्-अनुद्वेजकान्, एता(इमा)न्-वक्ष्यमाणान्, योगान् प्रयोजयेत्।

आ० र०- बालादिषु सद्यःस्नेहनं कार्यमित्याह-बालेयादि। इमान्-वक्ष्यमाणान्। अनुद्वेगान्-सुखसेव्यान्।

कांस्तान् ? इत्याह-

प्राज्यमांसरसास्तेषु, पेया वा स्नेहभर्जिता॥४०॥
तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः, कृशरा तथा।
क्षीरपेया घृताढ्योष्णा, दध्नो वा सगुडः सरः॥४१॥
पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः।
सप्तैते स्नेहनाः सद्यः, स्नेहाश्च लवणोल्बणाः॥४२॥

स०-तेषु-बालादिषु, प्राज्यमांसरसाः-प्रभूतमांसानि निष्काथ्य तद्रसाः। तथा, स्नेहभर्जिता पेया। तथा, तिलचूर्णः-पललाख्यः, सस्नेहफाणितः-[स्नेहेन-] सर्पिरादिना युक्तः, फाणितेन-क्षौद्रगुडविकारविशेषेण च युक्तः। तथा, कुशरा तथेति स्नेहपाणितयुक्तेत्यर्थः। तथा, क्षीरपेया-क्षीरेयी सर्पिष्मत्युष्णा च। [तथा,] दधिसरो वा सगुडः। [तथा,] पेया च पञ्चप्रसृता, 'द्वे पले-प्रसृतं विदुः' पञ्च प्रसृतानि यस्यां सा पञ्चप्रसृता। केषां पुनस्तानि पञ्च प्रसृतानि ? इति व्याचष्टे-स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैरिति। सर्पिस्तैलं वसा मज्जेति चतुर्णां स्नेहानां चत्वारि प्रसृतानि तण्डुलाश्च प्रसृतमेकमित्यर्थः। एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः-शीघ्रं स्नेहनाः, -त्रिचतुरैरहोभिर्विनापि स्नेहनाः, निष्परिहाराश्च। न केवलमेत एव सद्यःस्नेहना इत्याह-स्नेहाश्च लवणोल्बणा इति। स्नेहाः-सर्पिरादयोपक्ता एव। किं विशिष्टाः ? लवणोल्बणाः-लवणाढ्याः, सद्यःस्नेहना इत्यर्थः।

आ० र०- सद्यःस्नेहनान् सप्त योगानाह-प्राज्यमांसरसा इति। प्राज्यमांसाः-प्रभूतमांसा, अल्पोदकसिद्धा रसा इत्येकः। तेषु-मांसरसेषु, सिद्धा स्नेहभृष्टा पेयेति द्वितीयः। स्नेहफाणिताभ्यां युक्तस्तिलचूर्ण इति तृतीयः। ताभ्यामेव युक्ता कृशरेति चतुर्थः। उष्णा घृताढ्या क्षीरसिद्धा पेयेति पञ्चमः। गुडसहितो दधिसर इति षष्ठः। घृततैलवसामज्जतण्डुलैः प्रत्येकं प्रसृतप्रमाणैः कृता पेयेति सप्तमः।

अष्टमं सद्यःस्नेहनमाह-स्नेहाश्चेति।

कस्माल्लवणसंयोगात् स्नेहा अपक्वा अपि सद्यःस्नेहनाः ? इत्याह-

तद्ध्यभिष्यन्द्यरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च।

स०-यस्माल्लवणमभिष्यन्दि-स्रोतसां स्रावकं, अरूक्षत्वादिगुणयुक्तं च। सूक्ष्मं-सूक्ष्मस्रोतोगामि। 'व्यवायि-देहमखिलं व्याप्य पाकाय कल्पते'।

आ० र०- लवणसंयोगात् कथं सद्यःस्नेहनत्वम्? इत्यत आह-तद्धीति। तत्-लवणम्। हि-यस्मात्। विष्यन्दि-स्रोतोलीनमलोत्क्लेशनम्। अरूक्षं-स्नेहाविपरीतम्। सूक्ष्मं-सूक्ष्मस्रोतःसञ्चारि। उष्णं-स्नेहविलायनम्। व्यवायि-विचरणशीलम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२५)-"प्रभूतमांसनिष्काथान् जाङ्गलानूपजान् रसान्। स्नेहभृष्टेषु वा तेषु यवागूं नातिसंहताम्॥ तिलकाम्बलिकं भूरिस्नेहं सर्पिष्मतीमपि। पेयां सुखोष्णां क्षैरेयीं पात्रे व ससिताघृते॥ सर्पिर्लवणयुक्तं वा सद्योदुग्धं तथा पयः। पायसं माषमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतम्॥ तैलशुण्ठीगुडसुरां जीर्णे मांसरसाशिनः। स्नेहं चैकं सुराच्छेन दध्नो वा सगुडं सरम्॥ वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीं लवणं तिलान्। पिप्पलीं लवणं स्नेहांश्चतुरो दधिमस्तुकम्॥ दध्ना सिद्धं व्योषगर्भं धात्रीद्राक्षारसे घृतम्। यवकोलकुलत्थाम्बुक्षारक्षीरसुरादधि॥ घृतं च सिद्धं तुल्यांशं सद्यःस्नेहनमुत्तमम्। सिद्धांश्च चतुरः स्नेहान् बदरत्रिफलारसैः॥ योनिशुक्रामयहरान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत्।" इति।

गुडानूपामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि॥४३॥
कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत्।

स०-कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सति गुडादि स्नेहनार्थं न प्रकल्पयेत्-न योजयेत्।

आ० र०- कुष्ठादिषु गुडादीनि स्नेहनानि निषेधति-गुडानूपेति।
तर्हि ते कथं स्नेह्याः ? इत्याह-

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान्॥४४॥
स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः।

स०-एतेषां-कुष्ठादीनाम्, त्रिफलादिभिर्विपाचितान्-साधितान्, अविकारिणः-अविकारकान्, स्नेहान् योजयेत्। यथास्वं-यथायोग्यम्। कुष्ठादीनां सम्बन्धी यो विकारस्तद्वताम्, तेन कुष्ठिनां शोफिनां मेहिनामित्यर्थोवतिष्ठते।

आ० र०- कुष्ठादिषूचितानि स्नेहनान्याह-त्रिफलेत्यादि। एतेषां-कुष्ठशोफप्रमेहाणाम्। अविकारिण इति हेतुगर्भं विशेषणम्।

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान्॥४५॥

स०-आमयैः-व्याधिभिः, क्षीणानां पुनः पुंसामग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत्। अग्निश्च देहश्चाग्निदेहौ, सन्धुक्षणाश्च क्षमाश्च सन्धुक्षणक्षमाः, तान्। यथासङ्ख्येनात्र सम्बन्धः। अग्नेः सन्धुक्षणाः-उद्दीपकाः, देहस्य क्षमाः-पुष्ट्यावहाः। अत्र चायं भावः,-किल व्याधिभिः क्षीणानां वह्निरपि क्षीणो भवति। अतस्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहाः [ते उपयोज्याः। कुतः ? ते

] वह्निमान्द्यमावहन्ति। अथवा वह्निसन्धुक्षणा न पुष्ट्यावहाः। न ते स्नेहा उपयोक्तुं युक्ताः। किं तर्हि ? उभयकारिण एव योक्तुं युक्ता इति।

आ० र०- व्याधिक्षीणानामुचितानि स्नेहनान्यह-क्षीणानामिति। अग्निदेहयोः सन्धुक्षणे-संवर्द्धने क्षमान्, दीपनबृंहणत्वात्।

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः
प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः।
दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः
स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः॥४६॥

इति श्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने स्नेहविधिर्नाम षोडशोध्यायः॥१६॥

स०-यः पुमानाभीक्ष्ण्येन स्नेहमुपसेवते, स दीप्तान्तराग्नित्वादिगुणयुक्तो भवतीति प्रदिष्टः। सद्वैद्यैरिति शेषः। उपजातिर्वृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने स्नेहविध्यध्यायः षोडशः समाप्तः॥१६॥

आ० र०- स्नेहशीलनस्य फलमाह-दीप्तान्तराग्निरिति। प्रत्यग्रधातुः-नूतनधातुः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
स्नेहनस्य प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥१६॥

****

सप्तदशोऽध्यायः।

शोधनप्रसङ्गेन स्नेहोपयोगः। स्निग्धे च देहे दोषाणां मार्दवीकरणाय स्वेदस्य प्रसङ्गः। अतस्तत्परिज्ञानार्थोयमध्याय आरभ्यते-

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

स०-अथात इति। स्वेदनं-स्वेदः, तस्य विधिः-विधानं, यत्र तं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववत्।

आ० र०- क्रमप्राप्तं स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

स्वेदस्य चातुर्विध्यमाह-

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः।

स०-स्वेदश्चतुर्विधः,-तापादिभेदात्।

आ० र०- स्वेदभेदानाह-स्वेद इति।

तत्र तापादिनेव लक्षयितुमाचष्टे-

तापोग्नितप्तवसनफालहस्ततलादिभिः ॥१॥

स०-तापः-तापस्वेदः, अग्नितप्तेन वसनेन, तथा फालेन-अयोमयेनाग्नितप्तेन, तथा [अग्नितप्तेन] हस्ततलेनापि। आदिग्रहणाद्दारुवालुकाघटिकाकांस्यभाजनादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- तापस्य लक्षणमाह-ताप इति। अग्नितप्तैर्वस्त्रादिभिः क्रियते यः स्वेदः स तापः। आदिशब्दात्कांस्यवालुकाघटिकासाक्षादग्नयः।

उपनाहो वचाकिण्वशताह्वादेवदारुभिः।
धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः॥२॥
उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैः।
केवले पवने, श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः॥३॥
पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु साल्वणाख्यैः पुनःपुनः।

स०-उपनाहो-बन्धनम्। किण्वं-सुराप्रकृतिः। शताह्वा-शतपुष्पा। धान्यैरिति सामान्योक्तावपि तिलातसीमाषादीनियोग्यत्वाद्यान्युष्णवीर्याणि स्निग्धानि वा तानि प्रायेण प्रयोज्यानीति। समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते। अत एव सङ्ग्रहेवदत् (सू. अ. २६)-"सर्वगन्ध" इति। गन्धैः-गन्धद्रव्यैः कुष्ठागुरुतगरसुरसादिभिः। तथा, रास्नादिभिः। किम्भूतैः पूर्वोक्तैः ? उद्रिक्तलवणैः-लवणाढ्यैः। तथा, स्नेहश्च चुक्रं च तक्रं च पयश्च, तैः प्लुतैः-आलोडितैः। चुक्रं-अम्लम्। तक्रस्य चुक्रत्वादेव ग्रहणे सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयार्थम्, अतिशयेन साल्वणाख्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति। केवले पवने वचादिभिरुपानाहस्वेदः कार्यः। श्लेष्मसंसृष्टे पवने सुरसादिभिः-सुरसयुगादिना गणेन (हृ. सू. अ. १५।३०)। पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैः-"पद्मकपुण्ड्रौ" (हृ. सू. अ. १५।१२) इत्यादिभिः। पित्तेन संसृष्टे पवन इत्यत्र किञ्चिदेव पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुपनाहः कार्य इत्यवबोध्यम्, नाधिकेन पित्तेन युक्ते पवने, नापि तुल्येन पित्तेन युक्ते

पवन इति। एवं ह्युक्तम् (हृ. सू. अ. १३।१४)-"ग्रैष्मः प्रायो मरुत्पित्ते" विधिः कार्यः। ग्रैष्मश्च विधिः प्रायेण सर्वः शीतः। तत्र स्वेदो दूरोत्सारित एव। तस्मात् किञ्चित्पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैरुपनाहः कार्य इति वेद्यम्। एते च त्रय उपनाहाः केवले वायौ तथा कफयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण योज्याः। एते च साल्वणाभिधानाः स्वेदा इत्याह-साल्वनाख्यैरिति। पुनःपुनरिति असकृत्तैः स्वेदयोजना कार्येत्यर्थः। निरपायो हि यथायं साल्वणापरसंज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदो न तथापरे स्वेदा इति। उपनह्यते-बध्यते चर्मपटादिना, इत्यन्वर्थं नामास्योपनाह इति। साल्वण इत्यस्य तन्त्रान्तरप्रसिद्धं नाम। तथा च धन्वन्तरिः (सु. चि. अ. ४।१४)-"काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सानूपौदकमांसस्तु सर्वस्नेहसमन्वितः॥ सुखोष्णः स्पष्टलवणः साल्वणः परिकीर्तितः।" इति। 'उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयःप्लुतैः।' इति त्रिष्वपि स्वेदेषु योज्यम्।

आ० र०- उपनाहस्य लक्षणमाह-उपनाह इत्यादि। वचादिभिर्यः स्वेदः क्रियते स उपनाहः। किण्वं-सुराकाञ्जिकाद्यधःस्थितद्रव्यम्। गन्धैः-कुष्ठादिगन्धद्रव्यैः। एरण्डजटा-एरण्डमूलम्। आमिषं-मांसम्। उद्रिक्तलवणैः-सैन्धवाद्युत्कटैः। स्नेहादिभिः प्लुतैः-आलोडितैः। चुक्रं-सुक्तम्। पयः-क्षीरम्। एषः स्वेदः केवले पवने। एष एव श्लेष्मसंसृष्टपवने सुरसादिवर्गेण सह कार्यः। पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिवर्गेण सह कार्यः। साल्वणाख्यैः-साल्वण इत्याख्या उपनाहस्य येभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः। पद्मकादिभिर्युक्त उपनाहः-साल्वणाख्यः। उक्तं च सुश्रुतेन (चि.अ. ४।१४)-"काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः। सान्पमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः॥ सुखोष्णः स्पृष्टलवणः साल्वणः परिकिर्तितः। तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरोगिणाम्॥" इति। तव्द्याख्यानं च, -"काकोल्यादिर्गणो ग्राह्यो नाष्टवर्गकसंज्ञितः। वातघ्नो भद्रदार्वादिवर्गोम्लो दाडिमादिकः॥ सर्वस्नेहश्चतुःस्नेहो लवणं सैन्धवादिकम्। अम्लादिभिश्च संस्कार्यः काकोल्यादित्रयं त्रिभिः॥" इति। पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादिः। स चोपनाहः पुनः पुनः कार्यः। उपनाहो-बन्धनम्।

बन्धात्मकश्चायं स्वेद इति बन्धात्मकस्वेदोपायभूतान् चर्मपट्टादीनाह-

स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैरपूतिभिः॥४॥

अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाविकशाटकैः।

बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेन्मुञ्चेद्रात्रौ दिवाकृतम्॥५॥

स०-चर्मपट्टैर्बद्धं-उपनद्धमङ्गं, रात्रौ दिवा मुञ्चेत्। किम्भूतैः ? स्निग्धोष्णवीर्यैः, तथापूतिभिः-अदुर्गन्धैः सुपरिकर्मितत्वात्। अलाभे-चर्मपट्टानामभावे, वातजित्पत्रैः-एरण्डजादिभिः, तथा कौशेयादिभिः। कौशेयं-राङ्कवादिवस्त्रविशेषम्। आविकं-कम्बलम्। [शाटकं-वस्त्रखण्डम्।] तैर्बद्धं रात्रौ दिवा मुञ्चेत्। दिवा तु बद्धं रात्रौ मोक्तव्यम्।

आ० र०- बन्धनविधिमाह-स्निग्धोष्णविर्यैरिति। अलाभे-चर्मालामे। वातजित्पत्राणि-एरण्डादिपत्राणि।

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः।
पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुषैः॥६॥
अनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः।

स०-ऊष्मा-बाष्पः, तदाख्यः स्वेद उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः। तत्र यवमाषैरण्डबीजातसीकुसुम्भबीजादिभिः पिष्टस्विन्नैर्लप्सिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः सा उत्कारिका। लोष्टं-मृत्पिण्डः। कपालं-कर्परम्। उपलः-पाषाणः। पांसुः-धूलिः। तथा, पत्रभङ्गेन-छदसमूहेन। तथा, धान्येन। करीषो-गवादिशकृच्चूर्णः। सिकता-वालुका। तुषो-धान्यत्वक्। एतैरुत्कारिकादिभिस्तुषान्तैः स्वेदो विधातव्यः। किम्भूतैः ? अनेकोपायसन्तप्तैः,-अनेके च त उपायाश्च, तैः सन्तप्ताः-उष्णीकृता य उत्कारिकादयः, तैः। कथं प्रयोज्यः ? इत्याह-देशकालतः। ल्यब्लोपे पञ्चमी चेयम्। तेन देशकालावपेक्ष्य। उपलक्षणं चेदम्। तेन दोषदूष्यादीनप्यपेक्ष्य स्वेदोयं प्रयोज्यः। लोष्टकपालपाषाणानग्नितप्तान् सन्दंशेन गृहीत्वा स्वेद्यदोषाद्यपेक्षयाम्भस्यम्ले धान्याम्ले शुक्तादौ वा निमज्जयेत्। तदुद्भूतबाष्पैः स्वेदः शयनस्थस्य कार्यः। अथवा गवादिशकृतार्द्रेण पिण्डीकृतेनोष्णेन स्वेदः स च पिण्डस्वेदसंज्ञः। स एव सङ्करस्वेद उच्यते। अथवैरण्डादिद्रव्ययुक्तानि यवादीनि धान्यानि साम्लकादीनि गृहीत्वा पिहितमुखायामुखायां सम्यगुपस्वेद्य निवाते गृहे शयनस्थे किलिञ्जे

प्रस्तीर्याविककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे रौरवाजिनप्रावारादिस्ववच्छन्नं स्वेदयेत्। अथवा पूर्ववत्स्वेद्यद्रव्याणि कुम्भ्यामुत्क्वाथ्य तन्निकटोपविष्टो घनवस्त्रप्रावृत ऊष्माणं गृह्णीयात्। एष संस्तरस्वेदः। एवमनेकोपायसन्तप्तत्वं दोषदूष्याद्यपेक्षया निरूप्य स्वेदो योज्यः।

आ० र०- ऊष्मस्वेदस्य लक्षणमाह-ऊष्मेति। उत्कारिकादिभिः सोष्माभिः कम्बलादिवेष्टितैर्यः स्वेदः क्रियते, स ऊष्मस्वेदः। उत्कारिका-रोटिका। पत्रभङ्गेन-खण्डशः कृतैः पत्रैः। धान्येन-गोधूमादिना। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२६)-"ऊष्मस्वेदः पुनरष्टधा भिद्यते, -पिण्डः संस्तरो नाडी घनाश्मा कुम्भी कूपः कुटी जेन्ताकश्चेति। तत्र कपालपाषाणलोष्ठलोहिपिण्डानग्निवर्णान् सन्दंशेन गृहीत्वाम्भस्यम्ले वा निमज्जयेत्। तैरार्द्राविकवस्त्रेण वेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठ सरुजमङ्गं ग्रन्थिमद्वा स्वेदयेत्। पांशुसिकतागवादिकरीषतुषधान्यबुसपुलाकपललैर्वाम्लोत्क्वथितैः पूर्ववद्वेष्टितैर्गवादिशकृतार्द्रेण पिण्डीकृतेनोपनाहद्रव्योत्कारिकाकृशरापयसपिण्डाइर्वा वातरोगिष्विति पिण्डस्वेदः। स एव च सङ्करारव्यः। यथार्हस्वेदद्रव्याणि पिहितमुखायामुखायां सम्यगुपस्वेद्य निवातशरणशयनस्थे किलिञ्जे प्रस्तार्याविककौशेयवातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे रौरवाजिनप्रावारादिभिः स्ववच्छन्नं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः। पूर्ववदेवोपस्वेद्योखामुखेन्यामुखां नाडीमूलच्छिद्रप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसन्धायोपलिप्य च पार्श्वच्छिद्रस्थया नाड्य शरेषिकावंशदलकिलिञ्जकरञ्जरञ्जपत्रान्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थानया व्यामदीर्घयाध्यर्द्धव्यामदीर्घया वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरिणाहमूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्रसंवृतच्छिद्रया द्विस्त्रिर्वा विनमितया सुखोपविष्टस्य स्वभ्यक्तप्रावृतेङ्गे बाष्पमुपहरेत्। बाष्पो ह्यनृजुगामी विहतण्डवेगस्त्वचमविदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः। पुरुषायाममात्रमधिकं वा घनं समं सुखं च शिलातलं भूप्रदेशं वा वातहरदारुदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाग्निमपोह्योष्णोदकाम्लादिभिरभ्युक्ष्य यथोक्तप्रच्छदे संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः। पूर्ववत्स्वेदद्रन्याणि कुम्भ्यां समुत्क्वाथ्याश्लिष्योपविष्टस्तदूष्माणं गृह्णीयात्। भूमौ वा तां निखाय तदूर्ध्वमासनं शयनं वा नातिघनप्रच्छदं परितःप्रलम्बमानकुथाकम्बलगोणिकं निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः कुम्भ्यामग्निवर्णानयोगुडानुपलांश्च शनैर्निमज्जयेदिति कुम्भीस्वेदः। शयनस्याधो

विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यतरपुर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः। कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहद्रव्यकल्कघानप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिराङ्गारपूर्णहसन्तिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्ये च शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः।" इति। जेन्ताकस्वेदस्त्वशक्यत्वान्न लिख्यते।

अथ द्रवस्वेदमाह-

शिग्रुवारणकैरण्डकरञ्जसुरसार्जकात्॥७॥
शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः।
पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः॥८॥
दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम्।
स्नेहवद्भिः सुराशुक्तावारिक्षीरादिसाधितैः॥९॥
कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम्।
वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम्॥१०॥

स०-शिग्र्वादिजैः पत्रसमूहैः, तथा वचाद्यैः-वचादिगणोक्तैः, तथा मांसैरानूपजैर्जलजैश्च, दशमूलेन च पृथक्-व्यस्तैर्द्वित्रादिभिः, सहितैर्वा-समस्तैर्वा, यथामलं स्नेहवद्भिः-दोषहरघृताद्यन्यतमस्नेहयुक्तैर्यथादोषं सुराशुक्तवारिक्षीरादिसाधितैः, कुम्भीः-स्थालीः, पूरयित्वा, अथवा गलन्तीर्नाडीर्वा-अनवरतं धारया जलादिस्रवन्तीर्वारिधानिकासंज्ञाः वंशादिमयीः पूरयित्वा, रुजार्दितं-पीडार्तं, गात्रं-अङ्गं, वाससाच्छादितं तथा स्निग्धं सत् यथासुखं-सुखस्पर्शं कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदुष्णं सिञ्चेत्।

आ० र०- द्रवस्वेदमाह-शिग्रुवारणकेत्यादि। वारणकः-कण्टकिकरञ्जः। दीर्घवृन्तः-टिण्टुकः। शिग्र्वादीनां पत्रभङ्गैः, वचाद्यैः-उपनाहोक्तैः, आनूपवारिजैर्मांसैः, दशमूलेन च, इति चतुर्भिर्वर्गैः पृथक् सहितैर्वा दोशानुसारेण घृतादियुक्तैः सुरादिसाधितैः, गलन्तीः कुम्भीः-

सच्छिद्रा घटिकाः, नाडी-वंशादिनलिकाः, पूरयित्वा रुजादितं गात्रं स्निग्धं वस्त्राच्छादितं च कृत्वा ताभिः सिञ्चेत्। एषः परिषेकाख्यो द्रवस्वेदः।

इति दोषपीडावशात् परिषेकस्वेदमाख्यायावगाहस्वेदं द्रवभेदमाह-

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गगेऽनिले।
अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शःकृच्छ्रादिरुक्षु च॥ ११॥

स०-तैरेव-पूर्वोक्तैः, स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य-प्रविश्य, आतुरो-रोगी तिष्ठेत्। कीदृशे दोषे ? इत्याह-सर्वाङ्गगेऽनिले,-सर्वशरीरव्यापिनि वायौ। तथा, अर्शःप्रभृतिरोगकष्टपीडासु। आदिग्रहणेन हस्तपादपीडासु च। कुण्डग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेन कूपकुटीस्वेदौ च वेद्यौ। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. २६)-"शयनस्याधोविस्तारद्विगुणखाते कूपे वातहरदारुकरीषान्यतरपूर्णदग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णशयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः। कुटीं नात्युच्चविस्तारां वृत्तामच्छिद्रामुपनाहद्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुड्यां सर्वतो विधूमप्रदीप्तखदिराङ्गारपूर्णहसन्तिकासमूहपरिवृतां विधाय तन्मध्यस्थितशय्यास्थं स्वेदयेदिति कुटीस्वेदः। पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्या वाच्छाद्य चक्षुषी। शीतैर्मुक्तावलीपद्ममुकुलोत्पलभाजनैः॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्।" इति।

आ० र०- द्रवस्वेदो द्विविधः,-परिषेकोवगाहश्च। तत्र परिषेकमुक्त्वावगाहमाह-तैरेवेति। [तैरेव-पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं कुण्डं भृशमवगाह्य-प्रविश्य, रोगी तिष्ठेति। कदेत्याह-सर्वशरीरव्यापिनि वायौ, तथार्शःप्रभृतिरोगपीडासु।] कृच्छ्रं-मूत्रकृच्छ्रम्। आदिशब्दादश्मर्यानाहहस्तपादपीडासु च। कुण्डग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेन कूपकुटीस्वेदौ च वेद्यौ।

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत्।

स०-अपगतवाते देशे स्वेदमाचरेत्। किम्भूतः ? अन्तः स्नेहपानेन बहिश्चाभ्यङ्गादिना स्निग्धः। तथा, जीर्णान्नश्च,-येन (यस्य) ह्यस्तनमन्नं जीर्णम्, आमजीर्णाद्याक्रान्तं नरं वर्जयित्वा तेन स्वेदार्हेण नरेण स्वेद आचरणीयः।

आ० र०- स्वेदविधिमाह-निवाते इति।

कीदृशं स्वेदमाचरेत्? इत्याह-

व्याधिव्याधितदेशर्तुवशान्मध्यवरावरम्॥ १२॥

स०-व्याध्यपेक्षया व्याधितापेक्षया देशापेक्षया ऋत्वपेक्षया च यथाविधमेव मध्यममुत्कृष्टं हीनं वा स्वेदमाचरेत्।

आ० र०- व्याध्यादिवशात् मध्यममात्रमुत्तममात्रमधममात्रम्।

कफार्तो रूक्षणं रूक्षो, रूक्षः स्निग्धं कफानिले।

स०-कफार्तः-कफग्रस्तो, रूक्षः सन्-अन्तर्बहिरस्निग्धो, रूक्षणं-न च स्निग्धं, स्वेदमाचरेत्। अपरं श्लेष्मवाते रूक्षस्निग्धं-केनचिदंशेन रूक्षं केनचिदंशेन स्निग्धं, पर्यायेण वा रूक्षस्निग्धं, एवंविधं स्वेदमाचरेत्।

आ० र०- कफे स्वेदविशेषमाह-कफे तमिति। रूक्षणैः-रूक्षद्रव्यैः, स्नेहरहितैः। तं-स्वेदम्। रूक्षः-पुरुषो नान्तर्बहिःस्निग्धः।

कफानिले विशेषमाह-रूक्षः स्निग्धमिति। रूक्षः-पुरुषः। स्निग्धं-स्वेदम्।

आमाशयगते वायौ कफे पक्वाशयाश्रिते॥ १३॥
रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः।

स०-आमाशयं गतः-आमाशयगतः, पक्वाशयमाश्रितः-पक्वाशयाश्रितः, द्वितीया श्रितेति समासः। वायावामाशयगते कफे च पक्वाशयाश्रिते यथासङ्ख्येन रूक्षपूर्वं स्नेहपूर्वं च स्वेदमाचरेत्। आमाशयगते वात आदौ रूक्षः स्वेदः कार्यः पश्चात्स्निग्धः। तथा, पक्वाशयगते कफ आदौ स्निग्धः स्वेदः, पश्चाद्रूक्ष इत्यर्थः। कुत एवं नियमः ? इत्याह-स्थानानुरोधतः,-स्थानवशात्। वायुर्यतः आमाशय आगन्तुः, स्थानं च तत् श्लेष्मणः, तद्वशात्तत्रादौ रूक्ष एव स्वेदो योज्यः, पश्चात् स्निग्ध इति। कफश्च पक्वाशय आगन्तुः, स्थानं च तद्वायोः, अतः पूर्वं स्निग्धः स्वेदो योज्यः, पश्चाद्रूक्ष इति पूर्वोक्त एव न्यायो योज्यः। तथा चोक्तम् (हृ. सू. अ. १३।२०)-"तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयाम्" इति। तथा (हृ. सू. अ. १३।२९)-"आगन्तुं शमयेद्दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा।" इति। तस्मात्पूर्वं रूक्षेण स्थानिनं कफं प्रतिकृत्य पश्चादागन्तुकस्य वायोः शमनं स्निग्धस्वेदाख्यं प्रयोज्यमिति। ननु, वायोरामाशये कोपोनुपपन्नः। यतो मरुत् लघ्वादिगुणयुक्तः। आमाशयस्तु गुरुमृदुपिच्छिलादियुक्तः। अतः शम एवोपपन्न इति केचित्। एतच्चायुक्तम्। बलिनो ह्यन्याश्रयस्थस्यापि कोपो युक्तः। मार्गरोधाच्च वायोरामाशयेपि प्रकोपसम्भव इति। तथा च वक्ष्यति (हृ. चि. अ. ६।५७)-"प्रायोनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशये गतः।" इति। तथा चोक्तम् (हृ. सू. अ. १३।१९)-"ते कालादिबलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि।" इति।

आ० र०- स्थानभेदेन विशेषमाह-आमेत्यादि, रूक्षपूर्वमिति। रूक्षपूर्वं-प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धम्। स्नेहपूर्वं-प्रथमं स्निग्धं ततो रूक्षम्। स्थानानुरोधतः-स्थानिप्रतीकारपूर्वकमागन्तुप्रतीकारस्योक्तत्वात्।

अल्पं वङ्क्षणयोः, स्वल्पं दृङ्मुष्कहृदये न वा॥ १४॥

स०-वङ्क्षयोरल्पमेवेति योज्यम्। दृशोर्मुष्कयोर्हृदि चात्यल्पमेवेति। अथवा दृगादिषु स्वेदं नाचरेदेव।

आ० र०- अवयवभेदेन विशेषमाह-अल्पमिति। वङ्क्षणयोरल्पं स्वेदमाचरेत्। दृगादिष्वत्यल्पमेव, नैव वा। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २६)-"पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्या वाच्छाद्य चक्षुषी। शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजनैः॥ मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्।" इति।

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे।
स्याच्छनैर्मृदितः स्नातस्ततः स्नेहविधिं भजेत्॥ १५॥

स०-शीतशूलयोः क्षये सञ्जाते सति, अङ्गानां-पाणिपादादीनां च, मार्दवे-मृदुत्वे जाते सति, स्विन्नो नरः स्यात्। स च स्विन्नः शनैर्मृदितो-मन्दं मर्दिताङ्गः, स्नातः-उष्णोदकेन, [ततः-] अनन्तरं, स्नेहोक्त (स्नेह) विधिं-'उष्णोदकोपचारी स्यात्' इत्यादिकं, भजेत्।

आ० र०- सम्यक्स्विन्नलक्षणमाह-शीतशूलक्षय इति। शीतशूलयोर्निवृत्तावङ्गमार्दवे च स्विन्नः स्यात्।

स्विन्नस्य कृत्यमाह-शनैरिति। स्नानैर्मृदितो-यथासुखं कृतमर्दनः। स्नेहविधिं-स्नेहनोक्ताहारविहारनियमम्।

इति स्वेदस्य सम्यग्लक्षणमुक्त्वातियोगलक्षणमाह-

पित्तास्रकोपतृण्मूर्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः।
सन्धिपीडा ज्वरः श्यावरक्तमण्डलदर्शनम्॥ १६॥
स्वेदातियोगाच्छर्दिश्च, तत्र स्तम्भनमौषधम्।
विषक्षाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च॥ १७॥

स०-स्वेदस्यातियोगात् रक्तपित्तकोपादयो भवन्ति, छर्दिश्च। मूर्च्छा-मोहः। स्वराङ्गोः सदनेन सम्बन्धः। भ्रमः-अज्ञानम्। श्यावानि च रक्तानि च श्यावरक्तानि, तान्येवंभूतानि यानि मण्डलानि तेषां दर्शनं-उपलम्भः। तत्र-स्वेदातियोगे, स्तम्भनं-वक्ष्यमाणमौषधं कार्यम्। तथा, विषाद्यातुरेष्वपि स्तम्भनमेवौषधं कार्यम्। तथा, विषाद्यातुरेष्वपि स्तम्भनमेवौषधं न्याय्यमित्यर्थः।

आ० र०- अतिस्विन्नलक्षणमाह-पित्तास्रकोपेति।

अतिस्विन्नस्यौषधमाह-तत्र स्तम्भनमिति।

प्रसङ्गाद्विषादिष्वपि स्तम्भनमौषधमाह-विषेत्यादि। क्षाराग्न्यातुरः-क्षाराग्निदग्धः। मोहातुरो-मूर्च्छावान्।

स्वेदनं गुरु तीक्ष्णोष्णं प्रायः, स्तम्भनमन्यथा।
द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम्॥ १८॥
स्वेदनं, स्तम्भनं श्लक्ष्णं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम्।
प्रायास्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः॥ १९॥

स०-गुरु यद्द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च, तद्बाहुल्येन स्वेदनं भवति। प्रायोग्रहणात् भयशोकादिकमगुर्वपि गृह्यते। अन्यथा-अतो वैपरीत्येन, स्तम्भनं भवति। द्रवादिगुणयुक्तं यत् तत् द्रव्यं स्वेदनं भवति। तथा, श्लक्ष्णादियुक्तं तत् समासतः स्तम्भनं भवति। अधुना रसतः स्तम्भनं निर्दिशन्नाह-प्राय इत्यादि। प्रायः सङ्क्षेपेण तिक्तं कषायं मधुरं च स्तम्भनं भवति।

आ० र०- स्वेदनद्रव्यमाह-स्वेदनमिति।

स्तम्भनद्रव्यमाह-स्तम्भनमिति। अन्यथा-लघुमन्दशीतम्, तिक्तादिरसं च।

स्तम्भितस्य लक्षणमाह-

स्तम्भितः स्याद्बले लब्धे यथोक्तामयसङ्क्षयात्।

स०-बले लब्धे-जाते सति, यथोक्तानां रोगाणां च सङ्क्षयात् स्तम्भितो नरः स्यात्।

आ० र०- स्तम्भितलक्षणमाह-स्तम्भित इति। यथोक्ताः-पित्तास्रकोपादयो विषादयश्च।

अतिस्तम्भितं सम्प्रति लक्षयति-

स्तम्भत्वक्स्नायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः॥२०॥
पादौष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत्।

स०-त्वक् च स्नायुश्च, तयोः सङ्कोचः। हृदयादीनां ग्रहेण सम्बन्धः। ततः स्तम्भादीनां द्वन्द्वः। स्तम्भादिभिस्तथा श्यावैः पादादिभिरतिस्तम्भितं कथयेत्।

आ० र०- अतिस्तम्भितलक्षणमाह-स्तम्भत्वगित्यादि। हृदयवचोहनूनां ग्रहः।

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान्॥२१॥
स्तम्भनीयक्षतक्षीणक्षाममद्यविकारिणः।
तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः॥२२॥
पीतदुग्धदधिस्नेहमधून् कृतविरेचनान्।
भ्रष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयार्दितान्॥२३॥
क्षुत्तृष्णाकामलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान्।
गर्भिणीं पुष्पितां सूतां, मृदु चात्ययिके गदे॥२४॥

स०-अतिस्थूलदीन्न स्वेदयेत्। अतिस्थूलस्य स्वेदेन मेदोविलयनादत्यन्तं शरीरक्षोभः स्यात्। रूक्षादीनां कार्श्यमतिशयेन भवेत्। 'मद्यविकारिणः' इत्यविशेषोक्तावपि पित्ताद्यन्येषां सङ्ग्रहः। पित्तमद्यविकारिणस्तु 'पित्तपीडितान्' इत्यनेनैव सङ्गृहीताः। आढ्यरोगे-वातरक्तम्। भ्रष्टदग्धगुदाः-अतीसारक्षाराग्न्यादिभिः। ग्लान्यादीनामर्दितेन सम्बन्धः। क्षुदादीनां मेहान्तानां द्वन्द्वः, ततो मत्वर्थीय इनिः। क्षुद्वतः स्वेदादत्यन्तं देहग्लानिः। कामलापाण्डुमतोः स्वेदेन पित्तवृद्ध्या रोगवृद्धिः। यस्मादध्येष्यते (हृ. नि. अ. १३।१५)-"पित्तप्रधानाः कुपिताः" इत्यादि। तथा, (हृ. नि. अ. १३।१५)- "यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामलाम्।" इत्यादि। मेहिनस्तु स्वेदवृद्ध्या रोगवृद्धिः। गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत्। पुष्पितया रक्तातिप्रवृत्तिः। सूतायाः कार्श्यम्। मृदु चेति। यदैषामतिस्थूलादिनामात्ययिको व्याधिः-विसूचिकादिः स्यात्, तदैते मृदु स्वेदयितव्या एव।

आ० र०- स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधति-न स्वेदयेदिति। स्तम्भनीयाः-विषादयः। क्षतः-उरःक्षती। क्षीणः-क्षयरोगी। क्षामः-कृशः। शोषो-मुखशोषः। आढ्यरोगोवातरक्तम्। भ्रष्टगुदो दग्धगुदश्च। पुष्पिता-ऋतुमती।

आत्ययिके गदे अस्वेद्यानपि मृदु स्वेदयेत्, तथाप्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह-मृदु चेति।

श्वासकासप्रतिश्यायहिध्माध्मानविबन्धिषु।
स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे॥२५॥
अङ्गमर्दकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे।
महत्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्टके॥२६॥
मूत्रकृच्छ्रार्बुदग्रन्थिशुक्रघाताढ्यमारुते।
स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः॥२७॥

स०-श्वासादीनां विबन्धान्तानां द्वन्द्वः। श्वासादिमत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात्, -क्वचित्तापं क्वचिदुपनाहं क्वचिदूष्माणं क्वचिद्द्रवमिति। कथम् ? तेष्वौषधानि तदौषधानि, तेषां विभागो-यथास्वमुपयोगः, तेन, -तदौषधविभागेन स्वेदं कुर्यात्। "खल्ली तीव्ररुजान्विता।" इति (हृ. नि. अ. १५।५५) वातव्याधौ वक्ष्यते, आयामवातकण्टकौ च। आढ्यमारुतः-ऊरुस्तम्भः।

आ० र०- स्वेदसाध्यान् रोगानाह-श्वासकासेत्यादि। मुष्कयोर्महत्त्वे-वृद्धिरोगे। खल्यां-हस्तपादावमोटने। आयामे-बाह्यायामादौ। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २६)-"स्वरभेदानिलव्याधिपक्षाघातापतानके। वेपथुश्वयथुस्वापस्तम्भजृम्भामगौरवे॥ कर्णमन्याशिरःकोष्ठजङ्घापादोरुरुक्षु च।" इति। स्विन्नस्य कृत्यमुक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ. २६)-"स्विन्नोन्नं पथ्यमश्नीयाद्दोषरोगानुरोधतः। तदहः स्विन्नसर्वाङ्गो व्यायामं सुतरां त्यजेत्॥" इति।

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते।

स०-मेदःकफाभ्यां पवन आवृते सत्यनाग्नेयः स्वेदो हितः। अमाग्नेय इत्यग्नेर्ढक्, ततो नञ् समासः।

आ० र०- अनाग्नेयस्वेदस्य विषयमाह-स्वेद इति।

कोसावनाग्नेयः ? इत्याह-

निवातं गृहमायासो गुरुप्रावरणं भयम्॥२८॥

उपनाहाहवक्रोधा भूरिपानं क्षुधातपः॥२८ १/२॥

स०-निवातगृहादयोनाग्नेयाः स्वेदाः। आयासो-व्यायामः। गुरुप्रावरणं-रल्लकादि। भयं-खङ्गहस्तराजपुरुषदर्शनादिना। उपनाहोप्यनाग्नेयः स्वेदः, उपनाहस्य द्वैविध्यात्। तत्र "उपनाहो वचाकिण्व" इत्यादिराग्नेयः, तत्र "तापोग्नितप्तवसन" इत्यनुवृत्तेः। अनाग्नेयस्तु-"स्निग्धोष्णवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपट्टैः" इत्यादिकः। आहवः-समरः। भूरिपानं-बहुमद्यपानम्।

आ० र०- अनाग्नेयस्वेदस्य भेदानाह-निवातमिति। निवातगृहादयो दश भेदाः। उपनाहो-वचादिभिरनग्नितप्तैः कृतः। आहवो-युद्धम्। भूरिपानं-बहुमद्यपानम्। स्वेदस्य फलमुक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ. २६)-"अग्नेर्दीप्तिं मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वम्। कुर्यात्स्वेदो जाड्यतन्द्रापहारं स्तब्धान् सन्धींश्चेष्टयत्याशु चास्य॥" इति।

स्नेहक्लिन्नाः कोष्ठगा धातुगा वा
स्रोतोलीना ये च शाखास्थिसंस्थाः।
दोषाः स्वेदैस्ते द्रवीकृत्य कोष्ठं
नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते॥२९ १/२॥

इति श्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने स्वेदविधिर्नाम सप्तदशोध्यायः॥१७॥

स०-ते दोषाः सम्यक्-सुष्ठु, शुद्धिभिः-वमनविरेचनलक्षणाभिः, निर्ह्रियन्ते-निष्कास्यन्ते। के दोषाः ? इत्याह-स्नेहक्लिन्ना ये, तथा कोष्ठगा धातुस्थाश्च, तथा स्रोतोलीनाः, तथा शाखास्वस्थिषु च स्थिताः। किम्भूताः ? स्वेदैर्द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः-उदरं प्रापिताः। शालिनीवृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने स्वेदविध्यध्यायः सप्तदशः समाप्तः॥१७॥

आ० र०- स्वेदनस्य शोधनाङ्गत्वमाह-स्नेहक्लिन्ना इति। अस्थिशब्देन मध्यममार्गो लक्ष्यते। धातुगानां स्रोतोलीनानां [च] पुनरुपादानं स्वेदैकसाध्यत्वज्ञापनार्थम्। मार्गत्रयकथनेन हि तेप्युक्ताः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
संस्वेदनप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥१७॥

****

अष्टादशोध्यायः।

"शुद्धिभिर्निर्ह्रियन्ते" इत्युक्तम्। कास्ताः शुद्धयः ? इति शुद्ध्यर्थं वमनविरेचनाधिकारः-

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः॥

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-अथात इत्यादि। वमनं च विरेचनं च, तयोर्विधिः। शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम्।

आ० र०- क्रमप्राप्तं वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। वमनविरेचनयोर्लक्षणमुक्तं सङ्ग्रहे (सू.अ.२७)-"दोषहरणमुर्ध्वभागं वमनाख्यम्, अधोभागं विरेचनाख्यम्, उभयं वा मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते। तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीन्यौषधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याव्द्यवायित्वाच्च धमनीरनुसृत्य स्नेहेन मृदूकृतेऽन्तःशरीरे स्वेदोष्मणाऽऽर्द्रदारुवद्विष्यन्दिते स्थूलाणुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोषसङ्घातमौष्ण्यात् पुनर्विष्यन्दयन्ति। तैक्ष्ण्याद्विकाशित्वाच्च विच्छिन्दयन्ति। स विष्यन्नविच्छिन्नो दोषसङ्घातः परिप्लवन् स्नेहाक्तभाजनस्थ इवोदकाञ्जलिरसज्जन्ननुप्रवणभावादामाशयमागम्योदानप्रणुन्नोऽग्निवाय्वात्मकत्वादुर्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्ध्वं प्रवर्तते। सलिलपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः। उभयतश्चोभयगुणत्वादुभयभागप्रभावाच्च।" इति।

तत्र यथोद्देशतया निर्देश इति पूर्वं वमनविधिमाचष्टे। अथवा विरेकात्पूर्वं अथवा विरेकात्पूर्वं वमनस्योपन्यासो युक्तः, हृतकफस्य हि सम्यग्विरेका भवन्ति। तथा चोक्तम् (चरके सि. अ. १।८)-"विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्" इति। अतो वमनविधिमाह-

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोल्बणे।
तद्वद्विरेचनं पित्ते

स०-श्लेष्मणि वमनं कुर्यात्, संयोगे च कफाधिके। तत्र च पित्तकफवान् वमनं कुर्यात्। यथा,- कफे कफाधिके संयोगे वमनं कुर्यात् तथैव पित्ते पित्ताधिके वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति तद्वच्छब्दस्यार्थः।

आ० र०- वमनविरेचनयोः सामान्यतो विषयमाहकफे विदध्यादिति। तद्वत्-पित्तोल्बणे वा संयोगे।

विशेषेण तु वामयेत्॥ १॥
नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः।
कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः॥ २॥
श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः।

स०-विशेषेण पुनर्नवज्वरातिसारादीन् ऊर्ध्वरोगपर्यन्तान् वामयेत्। [नवज्वरादीनां यक्ष्मान्तानां द्वन्द्व इनिः। एवं च कुष्ठादीनां कासान्तानां श्वासादीनामूर्ध्वरोगान्तानां च द्वन्द्वे इनी कार्यौ।

आ० र०- वमनस्य विशेषतो विषयमाह-विशेषेणेति, नवज्वरेति, कुष्ठमेहेति, श्वासेति। ऊर्ध्वरोगाः-जत्रूर्ध्वरोगाः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"विषपीतदष्टदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्न-विषुचिकालसकाविपाकारोचकार्बुदमेदोगदापस्मारपण्डुरोगा दोषभेदीयोक्ताश्च श्लेष्मव्याधयः।" इत्यधिकाः। युक्तिश्च, (सं.सू.अ. २७)-"एते हि परं वमनेन नाशमुपयान्ति, सलिलापगमादनिष्पन्नशाल्यादिवत्।" इति।

अवाम्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्युदुःखितः॥३॥

बालवृद्धकृशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः।

प्रसक्तवमथुप्लीहतिमिरक्रिमिकोष्ठिनः॥४॥

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वस्रदत्तबस्तिहतस्वराः।

मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वमोत्यग्निरर्शसः॥५॥

उदावर्तभ्रमाष्ठीलापार्श्वरुग्वातरोगिणः।

ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः॥६॥

स०-गर्भिण्यादयो वातरोगान्ता अवाम्याः। अर्शांसि विद्यन्ते यस्य सोर्शसः। "अर्शआदिभ्यश्च" इत्यच्। तत्र गर्भिण्या वमनाद्गर्भव्यापद्गर्भभ्रंशश्च (शाच्च) दारुणरोगस्य रक्तपित्तादेरिद्धूतिः। रूक्षस्य वायुः वाग्घनुहस्तादीनां व्यापारायतीर्हत्वा हन्वादीनां ग्रहं कुर्यात्। क्षुधितस्य नित्यदुःखितस्य च वायुना क्षपितशरीरत्वाद्बलक्षयः स्यात्। बालादीनामौषधबलाक्षमत्वात् बलोपरोधः स्यात्। हृद्रोगादीनां हृदयोपरोधः। प्रसक्तच्छर्दीनामुदानो वायुरुत्क्षिप्य प्राणानपि हिंस्यात्। एवमन्यत्रापि रोगोद्गमश्चिन्त्यः। [किं सर्वदैव गर्भिण्यादयोवाम्याः ? उत कस्याञ्चिदवस्थायां वाम्याः, इत्याह-] ऋत इत्यादि। विषाद्यभ्यवहारमन्तरेण। विषाद्यभ्यवहारे तु वाम्या एवैते।

आ० र०- अवाम्यानाह-अवाम्या इति, बालेति, प्रसक्तेति, ऊर्ध्वेति, मूत्राघातीति, उदावर्तेति, ऋत इति। प्रसक्तवमथुः-छर्द्यनुरोधनात्। कृमिकोष्ठी_कृमिबहुलकोष्ठः। ऊर्ध्वं प्रवृत्तो वायुरस्रं च यस्य। हतस्वरादयः उदावर्तादयश्च। विषादिभ्य ऋते। विषपानादौ तु गर्भिण्यादयोऽपि वाम्याः। विरुद्धाभ्यवहारः-"आनूपमामिषं माष" (हृ.सू.अ.अ ७१३०) इत्याद्युक्तः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२७) -"तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदामगर्भभ्रंशाच्च दारुणरोगप्राप्तिः स्यात्। सुकुमारस्य हृदयविकर्शणादूर्ध्वमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः। अन्यकार्यव्यग्रस्यौषधं न प्रवर्तते, कृच्छ्रेण वा प्रवर्तमानमयोगदोषान् कुर्यात्। रूक्षस्य वायुरङ्गग्रहणम्। रूक्षाशनप्रायस्य वायुना क्षपितदोषत्वाद्बलक्षयः स्यात्। तथाऽतिदीप्ताग्नेरग्निबलेन। भाराध्वकर्मनित्ययानक्लान्तानां प्रयासेन। क्षतस्य भूयः क्षणनाद्रक्तातिप्रवृत्तिः।

क्षीणादीनामौषधबलाक्षमत्वाद्देहबलोपरोधोऽन्तःक्षतभयं च। प्रसक्तच्छर्द्यूर्ध्वरक्तपित्तयोरुदानमुत्क्षिप्य प्राणान् हरेत्, रक्तवाऽतिप्रवर्तयेत्। ऊर्ध्ववातास्थापितानुवासितानामुर्ध्ववातादिप्रवृत्तिः। संवृतकोष्ठस्य दुश्च्छर्दस्य चातिमात्रप्रवाहणादन्तःकोष्ठे समुत्क्लिष्टैर्दोषैर्विसर्पस्तम्भजाड्यवैचित्यानि मरणं वा। हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः। उदावर्तादिभिरर्तानामर्दितादिभिश्च यथायथमामयवृद्धिर्मरणं वा। कृमिकोष्ठस्यास्थापनेनाधः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरतिबहुत्वादशेषानिःसरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्च्छर्दिषोऽतिप्रवृत्तिः स्यात्।" इति।

प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोपि च।
धूमान्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः, सर्वैरेव त्वजीर्णिनः॥७॥

स०-प्रसक्तवमथोः पूर्वे-पूर्वस्थिता दुर्बलान्ता एकादशातुराः, तथामज्वरश्च। ते सर्वे धूमान्तैः कर्मभिः प्रायेण वर्ज्याः, न केवलं वमनेनैव। धूमग्रहणं गण्डूषादिकर्मणः परिहारार्थम्। प्रायोग्रहणमष्टमासाया गर्भिण्या निरूहा न वर्ज्या इति सूचनार्थम्। तथा, सद्योभुक्तस्य ज्वरितस्य सतो वमनानुज्ञानार्थम्। तु-पुनः, अजीर्णिनः पुरुषाः सर्वैरेव-वमनादिभिर्गण्डूषादिभिश्च वर्ज्याः। आमदोषभयात्तैर्वमनादयो न सेव्या इत्यर्थः। अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवर्तते। सद्योजीर्णिनां हि वमनमनुज्ञातमेव।

आ० र०- प्रसङ्गाद्गर्भिण्यादिष्वेकादशसु नवज्वरे च विरेचनबस्तिनस्यधूमान्निषेधति-प्रसक्तवमथोरिति।

अजीर्णिनां सर्वाणि कर्माणि निषेधति-सर्वैरेवेति। सर्वैः-विरेचनाद्यैर्गण्डूषान्तैश्च। वमनं तु विशेषतो विधानात् कर्तव्यम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"अजीर्णो तु सर्वैरेव वमनवर्ज्यैरामदोषभयात्, नवज्वरश्च दोषस्तम्भभयादिति।" इति।

विरेकसाध्या गुल्मार्शोविस्फोटव्यङ्गकामलाः।
जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिप्लीहहलीमकाः॥८॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्वाशयव्यथा।

योनिशुक्राश्रया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः॥९॥

वातास्रमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः।

वाम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

स०-विरेकेण साध्याः-उपक्रम्याः, गुल्मादयः शकृद्ग्रहपर्यन्ताः। पक्वाशये व्यथा पक्वाशयव्यथा। वाम्याश्चेति चः समुच्चये। ये च कुष्ठाद्या ऊर्ध्वरोगपर्यन्ता वमनार्हा उक्तास्ते च विरेच्याः।

आ० र०- विरेचनस्य विशेषतो विषयमाह-विरेकसाध्या इति, जीर्णज्वरेति, विद्रधिरिति, योनीति, वातास्रमिति, वाम्याश्चेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)- "भगन्दराक्षिपाकक्षाराग्निदग्धशिरःशूलोदावर्ता दोषभेदीयोक्ताश्च पित्तव्याधयः ।" इत्यधिकम्। युक्तिश्च, (सं.सू.आ. २७)-"एते हि परं विरेचनेन नाशमुपयान्त्यग्न्यपनयनेनाग्निगृहतापवत्।"
इति।

न तु रेच्या नवज्वरी॥१०॥

अल्पाग्न्यधोगपित्तास्रक्षतपाय्वतिसारिणः।

सशल्यास्थापितक्रूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः॥११॥

स०-तुरवधारणे। नवज्वरो नैव रेच्यः। तस्य हि विरेचनमपक्वान् दोषानिर्हरन् वातकोपायैव स्यात्। यक्ष्मादीनां त्ववस्थावशान्मृदुविरेच्यत्वमनुज्ञातमेव। यथा च पठिष्यति (हृ. चि. अ. ५।१)-"बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोधनम्। ऊर्ध्वाधो यक्ष्मिणः कुर्यात्सस्नेहं यन्न कर्शनम्॥" इति [यक्ष्मणः]। तथा (हृ. चि. अ. ९।४)-"अपि चाध्मानगुरुताशूलस्तैमित्यकारिणि। प्राणदा प्राणदा दोषे विबद्धे सम्प्रवर्तिनी॥" इत्यादिनातीसारस्यापि मृदुविरेचनमनुज्ञातम्। नैवं नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं कदापि। अल्पाग्न्यादयः शोष्यन्ता न विरेच्याः। तत्राल्पाग्निरबलत्वाद्भेषजवेगं न सहते।

अधोगरक्तपित्तातिसारिणोरतिप्रवृत्त्या हन्यात्। क्षतपायोः प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्। सशल्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात्। आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद्बलोपरोधः स्यात्। क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्वा प्राणान् हन्युः। अतिस्निग्धस्यातियोगाय स्यात्। शोषिणः क्षीणधातुतया मलबलत्वम्, तदभावाद्देहविनाशः स्यादिति।

आ० र०- अविरेच्यानाह-न तु रोच्या इति। क्षतपायुः-क्षतगुदः। सशल्यः-अनुद्धृतशल्यः। आस्थापितः-कृतनिरूहः। शोषी-राजयक्ष्मी। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२७)-"तत्र नवज्वरस्यापिपक्वान् दोषान् न निर्हरेत्, वातमेव च कोपयेत्। अतिसार्यधोगरक्तपित्तयोरतिप्रवृत्त्या हन्यात्। क्षतगुदस्य गुदे प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत्। लङ्घितादयो भेषजवेगं न सहेरन्। राजयक्ष्मार्तस्य क्षीणधातुतया मलबलत्वम्, तदभावाद्देहनाशः स्यात्। मदात्ययार्तस्य मद्यक्षीणे देहे वायुः प्राणोपरोधाय। आध्मातस्य पुरीषाशये निचितो वायुर्विसर्पन् सहसा तीव्रतरमाध्मानं मरणं वा जनयेत्। सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं हिंस्यात्। अतिस्निग्धस्यातियोगो भवेत्। क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा ह्यप्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेदानाहच्छर्दिमूर्च्छाक्लमान् जनयित्व प्राणान् हन्युः। गर्भिण्यादीनां पूर्वोक्तो दोषः स्यात्।" इति। पूर्वोक्तो-वमनोक्तः।

अथ साधारणे काले स्निग्धस्विन्नं यथाविधि।
श्वोवम्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः॥१२॥
निशां सुप्तं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्णे कृतमङ्गलम्।
निरन्नमीषत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम्॥१३॥
वृद्धबालाबलक्लीबभीरून् रोगानुरोधतः।
आकण्ठं पायितान्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम्॥१४॥
यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम्।
कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम्॥१५॥
"ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः।

ऋषयः सौषधिग्रामा भूतसङ्घाश्च पान्तु वः॥१६॥

रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम्।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते॥१७॥

ऊँनमो भगवते भैषज्यगुरवे वैडूर्यप्रभराजाय।

तथागतायार्हते सम्यक्सम्बुद्धाय। तद्यथा।

ऊँभैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्रते स्वाहा॥"

प्राङ्मुखं पाययेत्

स०-एतत् पूर्वोक्तं रेच्यारेच्यत्वमवगम्यानन्तरं साधारणे-श्रावणादौ काले, यथाविधि-स्नेहस्वेदाध्यायोदितेन क्रमेण, स्निग्धस्विन्नं पुरुषं भैषज्यमात्रां प्राङ्मुखं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। कीदृशम् ? श्वोवम्यं-प्रातर्वमनार्हम्। वम्यमिति "अर्हेकृत्यतृचश्च" इत्यर्हार्थे पोरदुपधादिति यत्। उत्क्लिष्टः-स्थानाच्चलितः, कफो यस्य तमुत्क्लिष्टकफम्। कैः मत्स्यादिभिः। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र। उत्क्लेशितकफमित्यर्थः। तथा, निशां सुप्तम्। "कालाध्वनोः" इति द्वितीया। अत एव यथोचितः सकलनिशास्वापोऽत्रोपलक्ष्यते। तथा, सुष्ठु जीर्णमन्नं-आहारो यस्य तम्। कदा पाययेत् ? पूर्वाह्णे-प्रातःकाले। किम्भूतम् ? कृतं मङ्गलं-स्वस्त्ययनादि, यस्य तम्। मङ्गलमित्युपलक्षणार्थम्, -कृतदेवद्विजाग्निगुरुवृद्धार्चनमपीति द्रष्टव्यम्। तथा, निरन्नं-अकृताहारम्। आतुरवशाद्वा किञ्चित्स्निग्धम्। कथम् ? इत्याह-पेयया पीतसर्पिषम्। वृद्धेत्यादि। तथा, असौ वाम्यो वृद्धो वा बालो वा दुर्बलो वा क्लीबः-खेदासहिष्णुर्वा भवति, भीरुर्वा-कातरो भवति। तदा रोगानुरोधादाकण्ठं-अतिमात्रं मद्यक्षीरादिकं पाययेत्। तदनन्तरं भैषज्यमात्रां पाययेत्। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू. अ. २७)-"भीरुकृशबालवृद्धसुकुमारान्वा दोषानुरोधेनाकण्ठं पीतयूषेक्षुरसक्षीरतक्रमांसरसमद्यतुषोदकयवागूमण्डान्यतमम्" इति। किम्भूतां मात्राम् ? यथाविकारविहितां, - रोगानुसारेण साधिताम्। तथा, मधुसैन्धवाभ्यां युताम्। किं कृत्वा ? कोष्ठं-मृदुमध्यक्रूरलक्षणं, विभज्य-विचार्य। श्लेष्माधिक्येन मृदुत्वं, श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं, श्लेष्महीनत्वेन क्रूरत्वं वमने कोष्ठस्य बोध्यम्। तथा चोक्तम् चरके (सि. अ. १।८)-"श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते ह्यदुःखम्" इति। किम्भूतां भैषज्यमात्राम् ? मन्त्राभिमन्त्रिताम्। तानेव मन्त्रानाह-ब्रह्मेत्यादिग्रन्थेन।

आ० र०- वमनविधिमाह-अथेति। कृतस्नेहनादिकमातुरं प्राङ्मुखं भैषज्यमात्रां पाययेदित्यन्वयः। श्वोवम्यमिति वमनदिनात्पूर्वदिने, उत्क्लिष्टकफम्। सम्यक्स्निग्धं चेन्निरन्नम्। ईषत्स्निग्धं चेत् पेयया पीतसर्पिषम्। वृद्धादिष्वन्यतमश्चे(मं चे) द्रोगानुसारेण मद्यादिष्वन्यतममाकण्ठं पायितम्। ब्रह्मेत्यादिस्वाहान्तेन मन्त्रेणाभिमिन्त्रिताम्। अयं चौषधपानविधिर्विशेषपरिहारेण सर्वेष्वौषधेशु ज्ञेयः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"स्नातानुलिप्तं स्रग्विणमहतवाससं देवताग्निद्विजगुरुवृद्धवैद्यानिर्चिवन्तं कृतहोमबलिमङ्गलप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनं जानुसमसम्स्तृतसोपधानोपाश्रयासनोपविष्टं पीततक्रयूषतुषोदकयवागूमण्डान्यतमं नक्षत्रतिथिकरणमुहूर्त्तोदये प्रशस्ते।" इति (इत्यधिकम्)।

पीतो मुहूर्तमनुपालयेत्।

तन्मनाः

स०-भैषज्यमात्रां पीतः सन्नातुरः मुहूर्तं तन्मनाः-वमिगतचित्तः, अनुपालयेत्-प्रतीक्षेत।

आ० र०- पानानन्तरं विधिमाह-पीते मुहूर्तमिति। तन्मनाः-वमनैकचित्तः।

जातहृल्लासप्रसेकश्च्छर्दयेत्ततः॥१८॥
अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा॥
गलताल्वरुजन् वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन्॥१९॥
प्रवर्तयन् प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः।
उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चास्य धारयेत्॥२०॥
प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः।

स०-ततः-अनन्तरं, सञ्जातहृल्लासप्रसेकः सन् छर्दयेत्। हृल्लासो-हृदुपरोधः। प्रसेको-निष्ठीवनम्। कथं वमेत् ? अङ्गुलिभ्यां द्वाभ्याम्। यद्वा, कोमलेन सुवर्चलैरण्डादिजेन-नालेन

मृदुना वमेत्। कीदृशः ? अनायस्तः, -अनायासेनेत्यर्थः। अपरं गलताल्वपीडयन्। तथा, अप्रवृत्तान् वेगान् प्रवर्तयन् प्रवृत्ताश्च प्रवर्तयन्। जानुप्रमाणे पीठे स्थितः। च-अपरं, अस्य-नरस्य, वमनं कुर्वतो द्वे पार्श्वे ललाटं च धारयेत्। परिचारक इति शेषः। नाभिं च पीडयेत्। पृष्ठं च प्रतिलोमतः-असन्मार्गेण पीडयेत्।

आ० र०- प्रवृत्तवमनस्य कृत्यमाह-जातहृल्लासेत्यादि। अङ्गुलीभ्यां संहताभ्यां, मृदुना नालेन, प्रव्रुत्तान् सविबन्धान् प्रवर्तयन्, न त्वप्रवृत्तान् प्रवर्तयन्, छर्दयेदित्यन्वयः। अनायस्तः-आयासरहितः। पृष्ठं च प्रतिलोमतः-त्रिकादारभ्योर्ध्वं प्रपीडयेत्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"स यदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भावेन दोषं प्रविलयमापद्यमानं, रोमहर्षेण च स्थानेभ्यो विचलितं, कुक्ष्याध्मानेन च कुक्षिमनुसृतं, क्रमात् हृदयोपमर्दहृल्लासास्यसंस्रवणैश्चोर्ध्वमभिमुखीभुतम्। अथ समुपस्थापितानेकप्रतिग्राहो विवृतौष्ठतालुकण्ठो नातिमहता व्यायामेन वेगानुदीरयन् वमेत्। नात्युन्नतो नात्यवनतो न पार्श्ववृत्तो वा। तत्रात्युन्नतस्य पृष्ठहृदयपीडा भवति। अत्यवनतस्य शिरःकोष्ठपीडा। पार्श्वावृत्तस्य पार्श्वकोष्ठहृदयोर्ध्वजत्रुपीडेति।" इति।

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति॥२१॥
वमेत् स्निग्धाम्ललवणैः संसृष्टे मरुता कफे।

स०-कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत्। पित्ते स्वादुशीतैर्द्रव्यैर्वमेत्। स्निग्धाम्ललवणैर्वायुना युक्ते कफे वमेत्।

आ० र०- दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदमाह-कफ इत्यादि। इति-उक्तेन प्रकारेण।
कियन्तं कालं वमेत् ? इत्याह-

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत्॥२२॥

स०-यावत् पित्तस्य दर्शनं स्यात्, कफस्य वा छेदः-अन्तः स्यात्, तावद्वमेत्।

आ० र०- वमनावधिमाह-पित्तस्य दर्शनमिति।

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः।
वमेत्पुनःपुनः

स०-हीनवेगो नरः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैरसकृद्वमेत्।

आ० र०- हीनवेगस्यौषधमाह-हीनवेग इति। पिप्पल्यादिमिश्रमुदकं पुनःपुनः पीत्वा वमेत्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ७) -"प्रभूतवमनासहिष्णुर्व्यहं त्र्यहं वा विश्रम्य, असात्म्यबीभत्सदुर्दशदुर्गन्धानि वमनानि विदध्यात्। बिपरीतानि विरेचनानि।" इति।

तत्र वेगानामप्रवर्तनम्॥२३॥
प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा।
अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः॥२४॥

स०-तत्र-तेषु सम्यग्योगातियोगायोगेषु मध्यात्, वेगानामप्रवर्तनमसावयोगः। सविबन्धा च या प्रवृत्तिः सोप्ययोगः। केवलस्य-दोषादिरहितस्यौषधस्य या प्रवृत्तिः सोप्ययोगः। तेन-अयोगेन, निष्ठीवादयः स्युः।

आ० र०- हीनयोगलक्षणमाह-तत्रेति।

हीनयोगजान् रोगानाह-तेनेति।

आदिशब्दादरोचकगौरवाध्मानस्फोटालयस्यशूलप्रतिश्यायतोमहर्षशोफादयः।

निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात्।
(मनःप्रसादः स्वास्थ्यं चावस्थानं च स्वयं भवेत्।
वैपरीत्यमयोगानां न चातिमहति व्यथा॥१॥)
सम्यग्योगे

स०-सम्यग्योगे कफपित्तानिलाः क्रमेण निर्विबन्धं-निःसङ्गं प्रवर्तन्ते।

आ० र०- सम्यग्योगलक्षणमाह-निर्विबन्धमिति। स ङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानम्। ततश्च स्वस्थता मनःप्रसादः स्वरविशुद्धिररोचकादिवैपरीत्यं च।" इति।

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत्॥२५॥
वमितं क्षामता दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः।
घोरा वाय्वामया मृत्युर्जीवशोणितनिर्गमात्॥२६॥

स०-अतियोगे पुनः फेनचन्द्रकरक्तवद्वमितं-वमनं भवति। फेनश्च चन्द्रकश्च रक्तं च, तानि विद्यन्ते यस्य वमितस्य तदेवम्। तथा, क्षामतादयो भवन्ति। तमः-तिमिरदर्शनं, दारुणाश्च वातरोगाः। तथा मृत्युर्भवति, जीवाख्यस्य शोणितस्य निर्गमात्-निष्कासात्।

आ० र०- अतियोगलक्षणमाह-अतियोगे त्वित्यादि। फेनादियुक्तं वमितम्। चन्द्रकाः-मयूरपिच्छेष्वित। तमः-अज्ञानम्। भ्रमः-चक्राधिरूढस्येव। जीवशोणितं-ओजः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"स्वरक्षयमोहोन्मादमूर्च्छाशिरःशून्यताहृदयधूमायनगात्रशूलसुप्तितृष्णोर्ध्वानिलप्रकोपकर्णशूलार्दितवाक्सङ्गहनुसंहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमाक्षिव्यावृत्तिविसंज्ञाता- निद्राबलाग्निहानयो भवन्ति।" इति।

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत्।

धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत्॥ २७॥

स०-सम्यग्योगेन वमिते सति मुहूर्तमाश्वास्य-शीतवातादिना, धूमत्रयस्य-स्निग्धमध्यतीक्ष्णाख्यस्य, अन्यतमं-एकं, पाययेद्वैद्यः। अथ-अनन्तरं, स्नेहाचारं-"उष्णोदकोपचारी स्यात्" इत्यादिकं, आदिशेत्।

आ० र०- सम्यग्वान्तस्योपचारमाह-सम्यग्योगेनेति। धूमत्रयस्य-स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदात्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २७)-"सुविशोधितपाणिपादमुखं धूमं पाययित्वा पुनरुपस्पृष्टोदकं सम्मानितसुरभिताम्बूलं निर्वातागारशय्यास्थितम्।" इति।

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्वान् स्नातः सुखाम्बुना।
भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमम्॥ २८॥

स०-ततः-ऊर्ध्वं, सायं-अपराह्णे, प्रभाते-पूर्वाह्णे वा, बभुक्षित उष्णोदकेन स्नातो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः पेयादिकं क्रमं भजेत्।

आ० र०- सम्यग्वान्तः पेयादिक्रमेण भुञ्जीतेत्याह-ततः सायमिति। दीप्ताग्निश्चेत्सायं, मन्दाग्निश्चेत्परदिने प्रातः, पेयादिकं क्रमं भजेत्, -पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं भुञ्जीत।

तमेव पेयादिकं क्रममाह-

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च
यूषं रसं त्रीनुभयं तथैकम्।
क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्
प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः॥ २९॥

स०-प्रधाना च मध्या चावरा च प्रधानमध्यावराः। प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयश्च, ताभिः शुद्धो नरः क्रमेण-यथासङ्ख्यं, पेयां त्रीनन्नकालान् द्वावन्नकालावेकन्नकालं भजेदिति। विलेप्यादिष्वप्येवं योज्यम्। एतदेव स्पष्टीकृत्योच्यते। यथा,-प्रधानशुद्ध्या शुद्धो नरो द्वावन्नकालावेकस्मिन् दिने पेयां भजेत्। द्वितीयेहन्येकमन्नकालं पेयां द्वितीयमन्नकालं विलेपीम्। तृतीये वासरे द्वावन्नकालौ विलेपीमेव। चतुर्थे दिवसे अकृतं-शुण्ठीलवणाद्यसंस्कृतं यूषं, कृतं-शुण्ठीलवणादिसंस्कृतं यूषं च द्वावन्नकालौ भजेत्, पञ्चमेह्नि प्रथमेन्नकाले च। चः समुच्चये। त्रिष्वपि कालेष्वकृतं कृतं च यूषं भजेत्, विभज्य तावद्गम्यते। एवं कालत्रयं कृताकृतं रसं विभज्य भोजयेत्। सप्तरात्रेण (सप्ताहात्) प्रकृतिभोजनं क्रमेण सेवेत। एवं यथास्वं मध्यशुद्धिशुद्धस्यावरशुद्धिशुद्धस्य च योजना कार्या। मुनिस्त्वाह (च. सू. अ. १५।१७)-"अथैनं सायाह्ने परे वाह्नि सुखोदकपरिषिक्तं पुराणानां लोहितशालितण्डुलानां स्ववक्लिन्नां मण्डपूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेदग्निबलमभिसमीक्ष्य। एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले। चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां सुस्विन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्नेहलवणां वा भोजयेत्। एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले। सप्तमे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां द्विप्रसृतं सुस्विन्नमोदनमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेहलवणोपपन्नेन मृद्गयूषेण भोजयेत्। एवमष्टमे नवमे चान्नकाले। दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसस्य रसेनौदकलावणिकेन नातिसारवता भोजयेदुष्णोदकानुपानम्। एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले। अत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः सप्ताहात् प्रकृतिभोजनमागच्छेत्।" इति। त्रीनिति "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" इति द्वितीया।

आ० र०- पेयादिक्रममाह-पेयामिति। उत्तमशुद्ध्या शुद्धः पेयादिक त्रींस्त्रीन् अन्नकालान् भुञ्जीत। मध्याशुद्ध्या शुद्धौ द्वौ द्वौ। अवरशुद्ध्या शुद्ध एकैकम्। अकृतः-स्नेहादिभिरसंस्कृतो, यूषः। कृतः-संस्कृतः।

अधुना पेयादिक्रमस्य फलं वक्ति-

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः
सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण।
महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव
शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः॥३०॥

स०-यथा बाह्योग्निरणुः-अत्यल्पः, तृणगोमयकाष्ठदलादिभिः सन्धुक्ष्यमाणः-उद्दीप्यमानो, महान् स्थिरः-चिरकालस्थायी, सर्वपचः-स्थूलसूक्ष्मगुरुलघुपाचकः, क्रमेण भवति। तथैव-तेनैव प्रकारेण, शुद्धस्य नरस्य पेयादिभिरन्तराग्निः-औदर्योग्निः, महान् स्थिरः सर्वपचश्च भवति। सर्वपच इति पचेरजन्तस्य सर्वशब्देन सह षष्ठीसमासः। खरनादेप्युक्तम्-"विरेके वमने श्रेष्ठे पेयादीनां क्रियाक्रमः। त्रिशो, द्विशो मध्यमे स्यादेकशस्तु कनीयसि॥" इति।

आ० र०- पेयादिक्रमस्य फलमाह-यथाऽणूरिति।

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-
श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ।
दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके
प्रस्थस्तथा स्याद्द्विचतुर्गुणश्च॥३१॥

स०-जघन्यं च मध्यं च प्रवरं च तस्मिन् वमने क्रमेण वेगाश्चत्वारः षडष्टेष्टाः। तन्त्रकृतामिति शेषः। ते वेगा दशैव द्वित्रिगुणा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके क्रमेण भवन्ति। तथेति समुच्चये। न केवलं वेगा मानम्, प्रस्थश्च द्विचतुर्गुणो मानं स्यादिति तथाशब्दस्यार्थः। त्रीण्येतान्युपजातिवृत्तानि।

आ० र०- त्रिविधस्य वमनस्य वेगमानमाह-जघन्येति।

त्रिविधस्य विरेकस्य वेगमानमाह-दशैवेति। द्विगुणाः-विंशतिः। त्रिगुणाः-त्रिंशत्।

त्रिविधस्य विरेकस्य तुलामानमाह-प्रस्थ इति। प्रस्थोऽत्र न द्वात्रिम्शत्पलः। "वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥" इति वचनात्। एकः प्रस्थो, द्वौ प्रस्थौ, चत्वारः प्रस्थाः, इति त्रीणि मानानि।

पित्तावसानं वमनं विरेका-
दर्द्धं, कफान्तं च विरेकमाहुः।

स०-पित्तान्तं वमनं वदन्ति। विरेकादर्द्धं वमनं कथयन्ति। विरेचनं कफान्तमाहुः।

आ० र०- त्रिविधस्यापि वमनस्य पित्तावसानत्वमेव सम्यक्त्वमित्याह-पित्तावसानमिति।

त्रिविधस्य वमनस्य तुलामानमाह-विरेकादर्धमिति। अर्द्धं-अर्धप्रस्थः प्रस्थः प्रस्थद्वयं चेति।

त्रिविधस्यापि विरेकस्य कफावसानत्वमेव सम्यक्त्वमाह कफान्तं चेति।

द्वित्रान् सविड्कानपनीय वेगान्
मेयं विरेके, वमने तु पीतम्॥ ३२॥

स०-द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। "सङ्ख्ययाव्यया" इति बहुव्रीहिः। "बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्" इति डच् वा समासान्तः। सह विशा-पुरीषेण वर्तन्त इति सविड्काः। द्वित्रान् वेगान् सविड्कानपनीय-गणनायामनुपारुह्य, विरेके मेयं-मातव्यम्। वमने पुनः पीतं यदौषधं तदपनीय मेयम्। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

आ० र०- वेगमाने तुलमाने चापोह्यमानमाह-द्वित्रानिति। वमने तु वमनार्थं यत्पीतं तदपनीय मेयम्।

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम्।
श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत्॥ ३३॥

स०-एनं-नरं वामितं, भूयः-पुनरपि, स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितमनन्तरं सम्यग्विरेचयेत्। कदा ? श्लेष्मणः कालः-सत्रिभागः प्रहरः, तस्मिन् गते सति। किं कृत्वा ? कोष्ठं-मृदुमध्यक्रूरलक्षणं, ज्ञात्वा-अवगम्य।

आ० र०- विरेचनविधिमाह-अथैनमिति। स्नेहस्वेदाभ्यां पुनरप्युपपादितं-शोधनयोग्यतां नीतं, विरेचयेत्-विरेचनौषधं दद्यात्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"न त्वकृतवमनमन्यत्रातिक्रूरकोष्ठात्। अकृतवमनस्य हि श्लेष्मणोपहतमौषधमूर्ध्वं प्रवर्तते। उरसि वा रुद्धमवतिष्ठते। ततो नालं विरेचनाय। सम्यग्विरिक्तस्यापि चाधःस्रतः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौर्ववमापादयति प्रवाहिकां वा। न त्वेष दोषोऽतिक्रूरकोष्ठस्य वाय्वात्मकत्वात्। श्लेष्मकालेऽप्यकृतवमनोक्तो दोषः। शूलाध्मानगौरवाणि वा कृत्वा क्षीणे श्लेष्मण्यपराह्णे रात्रौ वा विरेचयत्। तेनान्नावृतमपि तुल्यम्। छर्दिं च पुनस्तज्जनयति। अविरिक्तस्य तु श्लेष्मकाले च वमन योज्यम्, तथोर्ध्वं सुखेन निर्हरणात्।" इति।

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरिच्यते।

स०-यो बहुपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति। स च क्षीरेण विरिच्यते। अपिशब्दादारग्वधादिभिरपि।

आ० र०- मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह-बहुपित्त इति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २७)- "इक्षुरसाम्लतक्रमस्तुगुडकृशरासर्पिर्नवमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षापूगफलादिभिः।" इति।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि॥३४॥

स०-प्रभूतमारुतः क्रूरः कोष्ठो भवति। स च कृच्छ्रेण-कथञ्चिदपि, श्यामादिकैर्विरिच्यते। आदिशब्देन कङ्कुष्ठसुधादीनां ग्रहणम्। अपिशब्दादारग्वधादिभिर्न विरिच्यते।

आ० र०- क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह-प्रभूतमारुत इति। आदिशब्दात्त्रिफलातिल्वकनीलिनीफलादयः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२७)-"बहुश्लेष्मा समदोषश्च मध्यः, स साधारणः। ये च स्निह्यन्त्यच्छपानेन प्रायशस्त्रिसप्तपञ्चरात्रैरिति।" इति।

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः, कटुकैः कफे।
स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

स०-कषायमधुरैः-आरग्वधादिभिः, पित्ते विरेकः। कटुकैः कफे विरेकः। स्निग्धोष्णलवणैः-एरण्डतैलादिभिर्वायौ विरेकः कार्यः।

आ० र०- दोषभेदेन विरेचनभेदमाह-कषायमधुरैरिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"पीतमात्र एव चौषधे छर्दिविघाताय शीताम्बुना मुखमस्य सहसा सिञ्चेत्। ततश्चोष्णोदकेन सोऽन्तर्मुखं विशोध्य, आर्द्रसुरभिमृन्मातुलुङ्गजम्बीरसुमनःसौगन्धिकादीनि हृद्यगन्धान्युपजिघ्रेत्। निवातसुखशय्यास्थितश्चाविबन्धार्थमल्पाल्पमुष्णोदकमनुकण्ठयंस्तन्मना वेगान्न धारयन् ईरयमाणश्च स्वयं शय्यासने(न्ने)षु प्रतिग्राहेष्वशीतस्पृग्विरिच्यते। यथा च वमने स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेण प्रवर्तन्ते। तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाः। पुनश्चान्ते वायुः। दोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च शोधननयोरिति।" इति।

अप्रवृत्तौ तु पाययेत्॥ ३५॥

उष्णाम्बु, स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम्।

स०-अप्रवृत्तिः-मन्दा प्रवृत्तिः। नञ् ईषदर्थे। विरेकाप्रवृत्तावुष्णाम्बु पाययेद्वैद्यः। अस्य चातुरस्य पाणितापेन जठरं स्वेदयेत्।

आ० र०- विरेचनाप्रवृत्तौ प्रवर्तनोपायमाह-आप्रवृत्ताविति।

उत्थानेल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वान्येद्युः पुनः पिबेत्॥
अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेदूर्ध्वं दशाहतः।
भूयोप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम्॥ ३७॥
यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन्पूर्वमतिक्रमम्।

स०-तस्मिन्-विरेकस्य दिने, अल्प उत्थाने-स्तोकायां प्रवृत्तौ सत्यां, भुक्त्वान्नमन्येद्युः-अन्यस्मिन् दिने पुनर्विरेचनौषधं पिबेदातुरः। स्नेहनं-स्नेहः। दृढः स्नेहकोष्ठो यस्य स दृढस्नेहकोष्ठः। न दृढस्नेहकोष्ठोदृढस्नेहकोष्ठः। स भूयोपि स्नेहस्वेदैः संस्कृतशरीरो दशाहादूर्ध्वं यौगिकं विरेचनं पिबेत्। [सम्यगालोच्य-] यथावन्निरूप्य, पूर्वमनुक्रमं-"भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम्" इत्यादिकं, तथा "अप्रवृत्तौ तु पाययेत्। उष्णाम्बु स्वेदयेदस्य पाणितापेन चोदरम्।" इत्यादिकं च, स्मरन् पिबेदिति।

आ० र०- उपायेनाप्यप्रव्रुत्त्तौ किं कृत्यम्? इत्यत आह-उत्थान इति। उत्थाने-प्रवर्तने अल्पे सति तस्मिन् दिने भुक्त्वा द्वितीयदिने पुनर्विरेचनं पिबेत्। यस्तु निवृत्तस्नेहवान्न विरिच्यते स पुनः स्निग्धस्विन्नो दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेत्। पूर्वमतिक्रमं-प्रथमविरेचने सामग्रीवैकल्यं, स्मरन् सम्यगालोच्य यद्योग्यं स्यात्तत्पुनर्देयम्, न प्रथममेव। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२७)-"ह्रीभयलोभैश्च वेगाघातशीला प्रायशस्त्रियो राजसमीपस्था वणिजश्च भवन्ति। तस्मादेते

वेगधारणात् प्रवृद्धवातत्वात् सदाऽऽतुरा दुर्विरेच्याश्च। तान् सुस्निग्धान् शोधयेत्, अन्यानपि चाकालनिर्हारविहाराहारान्। अतश्चैषां सदातुरत्वादल्पोऽप्यामयो दुःसाध्यो भवति।" इति।

हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरुत्क्लेशः श्लेष्मपित्तयोः॥३८॥
कण्डूविदाहः पिटिकाः पीनसो वातविङ्ग्रहः।
अयोगलक्षणम्

स०-अयोगलक्षणं हृत्कुक्ष्यशुद्धिरित्यादिकम्।

आ० र०- विरेचने हीनयोगलक्षणमाह-हृत्कुक्ष्यशुद्धिरिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७) "आध्मानप्रसेकच्छर्दिभ्रमगौरवाग्निसादतन्द्रास्तैमित्यमूत्रसङ्गाः।" इति (इत्यधिकम्)।

योगो वैपरीत्ये यथोदितात्॥३९॥

स०-यथोक्ताद्वैपरीत्ये-हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यादिको(के), योगो-योगलक्षणम्।
आ० र०- सम्यग्योगलक्षणमाह-योग इति। वैपरीत्येहृत्कुक्षिशुद्धिरुच्यादौ।

विट्पित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्स्रवेत्।
निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम्॥४०॥
मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा।
गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम्॥४१॥
भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः।

स०-अतिविरिक्तस्य विट्पित्तकफवातेषु क्रमान्निःसृतेषु जलं स्रवेत्। किम्भूतम् ? निःश्लेष्मपित्तं, तथा श्वेतं किञ्चित्कृष्णं सलोहितं-ईषद्रक्तं, अथवा मांसप्रक्षालनसदृशमथवा मेदःशकलाभं स्रवेत्। तथा गुदनिःसरणादयोतिवमनामयाश्च-क्षामतादयो भवन्ति।

आ० र०- अतियोगलक्षणमाह-विद्पित्तकफवातेष्विति। अतिवमनामयाः-क्षामतादयः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"परिकर्तिका हृदयोद्वेष्टनं पिपीलिकासञ्चार इवाङ्गे।" इति (इत्यधिकम्)।

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत्॥ ४२॥
धूमवर्ज्येन विधिना

स०-एनं च-नरं सम्यग्विरिक्तं, वमनविहितेन विधिना विधूमेनोपपादयेत्।

आ० र०- सम्यग्विरिक्तस्य सम्यग्वान्तविधिमतिदिशति-सम्यग्विरिक्तमिति।

ततो वमितवानिव।
क्रमेणान्नानि भुञ्जानो भजेत्प्रकृतिभोजनम्॥ ४३॥

स०-ततः-अनन्तरं, क्रमेण-पूर्वोक्तेन, रक्तशाल्यन्नसहितपेयोदीन्यन्नान्यश्नन् प्रकृतिभोजनं भजेत्।

आ० र०- पेयादिक्रमानन्तरं प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्यादित्याह-तत इति। क्रमेण-"पादेनापथ्यम्" इत्याद्युक्तेन। वमितवानिवेति दृष्टान्तबलेन वमितेऽप्ययं क्रमो ज्ञेयः।

मन्दवह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम्।
अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतभेषजम्॥ ४४॥

स०-पीतभेषजान् मन्दवह्न्यादीन् पञ्च लङ्घयेत्। अदृष्टं जीर्णलिङ्गं पीतभेषजस्य यस्येति योज्यम्।

आ० र०- मन्दवह्न्यादिभिः शोधनदिने उपवासः कार्य इत्याह-मन्दवह्निमिति। असंशुद्धं-हीनयोगिनम्। अक्षामं-शुद्धिकृतकार्श्यरहितम्। दोषदुर्बलं-दोषवृद्ध्या क्षीणबलम्। अदृष्टजीर्णलिङ्गं-जीर्णौषधलक्षणरहितम्। तानि च (च. सि.अ. ६/२२)-"अनुलोमोऽनिलः स्वास्थ्यं क्षुत्तृष्णा सुमनस्कता। लघुत्वमिन्द्रियोद्गारशुद्धिजीर्णौषधाकृतिः॥ क्लमो दाहोऽङ्गसदनं भ्रमो मूर्च्छा शिरोरुजा। अरतिर्बलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः॥" इत्यतो ज्ञेयानि।

एवं लङ्घिते यो गुणो भवति, तमाह-

स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसङ्गैरिति न बाध्यते।

स०-उत्क्लेशाश्च सङ्गाश्चोत्क्लेशसङ्गाः। स्नेहश्च स्वेदश्चौषधं च तानि, तेषामुत्क्लेशसङ्गाः स्नेहस्वेदौषधोत्क्लेशसङ्गाः तैः। इति-एवं लङ्घिते सति, मन्दाग्न्यादिर्न बाध्यते-न पीड्यते।

आ० र०- लङ्घनस्य फलमाह-स्नेहस्वेदिति। स्नेहस्वेदौषधैर्जाता ये दोषोत्क्लेशास्तेषां निर्हृतशेषाणां ये सङ्गाः स्रोतसां स्युः, तैः।

संशोधनास्रविस्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः॥४५॥
यात्यग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत्।

स०-संशोधनादिभिर्यतोग्निर्मन्दतां याति, अतो हेतोः पेयादिक्रममाचरेत्। संशोधनं-सम्यक्शुद्धिः। अस्रविस्रावो-रक्तस्रुतिः। स्नेहयोजनं -स्नेहोपयोगः। ननु, शुद्ध्याग्निमान्द्यमिहोच्यते। वक्ष्यति च (श्लो. ६०)-"बुद्धिप्रसादं" इत्यादिना "ज्वलनस्य दीप्तिं संशोधनं करोति" इति। तदिमे वचसि परस्परं व्याघ्नाते। अत्रोच्यते। कालभेदाददोषः। संशोधने क्रियमाणेग्निमान्द्यं भवति। कृते च संशोधनेथ पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र व्याघातः।

आ० र०- पेयादिक्रमे युक्तिमाह-संशोधनेति। स्नेहयोञ्जनं-शमस्नेहप्रयोगः। लङ्घनं-उपवासः।

स्रुताल्पपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम्॥ ४६॥
पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः।

स०-स्रुतौ-पतितौ, अल्पौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य तं, तथा मद्यपो यो नरस्तं मद्यपं. तथा वातपैत्तिकं, एतांस्त्रीनपि पेयां न पाययेत्। तर्ह्येषां किं कार्यम् ? इत्याह-तेषामित्यादि। प्रथमेन्नकाले लाजसक्तवो द्वितीयेन्नकाले मांसरसौदन(?)मित्येष तर्पणादिक्रमस्तेषां हितः।

आ० र०- स्रुताल्पत्तादिषु पेयां निषेधति-सुताल्पपित्तेति।

निषिद्धपेयानां पेयास्थाने मन्थो योज्य इत्याह-तेषामिति।

ननु, विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात् पाको न प्रतीक्ष्यते ? इत्याह-

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम्॥ ४७॥
निर्हरेद्वमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत्।

स०-वमनपक्वं सत् दोषान्निर्हरेत्। विरेचनं तु पच्यमानं दोषान्निर्हरेत्। अतो वमनस्य पाको न प्रतिपाल्यते।

आ० र०- वमनविरेचनयोः स्वकार्यप्रतीक्षावधिमाह-अपक्वमिति। अर्थात् विरेचनस्य पाकं प्रतिपालयेत्।

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम्॥ ४८॥
विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत्।

स०-दुर्बलो नरो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना स्वयं-औषधमन्तरेण, यो विरिच्यते-भिद्यते, तं-नरं, भेदनीयैर्भोज्यैः-भक्ष्यैर्योजयेत्।

आ० र०- दुर्बलत्वादिविशिष्टस्त्वाहारैरेव शोध्य इत्याह-दुर्बल इति। भेदनीयईह्-यवक्षारादिभिः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २७)-"ऊर्ध्वाधोरेचनं युक्तं वैपरीत्येन जायते। यदा, तदा छर्दयतः सिञ्चेदुष्णेन वारिणा॥ पादौ शीतेन चोर्ध्वाङ्गं विपरीतं विरेचने (विरिष्यतः)। [पीते प्रस्कन्दिते दोषाननिर्हृत्य जरां जरां गते॥ वमिते चौषधे सम्यक् पाययेत न तं पुनः। मन्दाग्निं बहुशेषं तु दृढस्नेहगुणाशयम्॥ दुःशुद्धं तदहर्भुक्तं श्वो भूयः पाययेत तम्।]" इति।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कृशो नरः॥४९॥
अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम्।
वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम्॥५०॥
हरेद्बहूंश्चलान् दोषानल्पान् पुनःपुनः।
दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान् संशमयेत्तु तान्॥५१॥

स०-दुर्बलादयः पञ्च म्रुद्वल्पं विरेचनौषधं पिबेयुः। किमित्याह-यस्मात् तत्-विरेचनौषधं, असकृत्-पुनःपुनः, पीतं वरम्, न बहु। अन्यथा-बहु तीक्ष्णं चौषधं पीतं, संशयावहं-प्राणसन्देहकारि। तथा, पुनःपुनः प्रयुक्तमौषधं चलान् बहून् दोषानल्पानल्पान् हरेत्। एवं बलहानिं विना दोषनिर्हारः कृतः स्यात्। तुरवधारणे। दुर्बलस्य नरस्य मृदुद्रव्यैरल्पानेव तान् दोषान् सम्यक् शमयेत्।

आ० र०- दुर्बलादीनां पञ्चानं मृद्वल्पं चौषधं देयमित्याह-दुर्बल इति। यद्यपि मृदल्पं न शोधयेत् तथाऽपि तदेवासकृत्पेयम्, न तु बहुतीक्ष्णम्, जीवितसंशयात्।
बहुप्रचलितदोषस्यापि दुर्बलस्यशोधनं मृद्वल्पमेवेत्याह-हरेदिति
अल्पप्रचलितदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्याह-अल्पान् संशमयेदिति।

ननु, बहवो दोषाः कस्मान्न शाम्यन्ते ? इत्याह-

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हृताः।

स०-हि-यस्मात्, ते-बहवो दोषाः, अनिर्हृताश्चिरमेनं-आतुरं, क्लेशयन्ति। हन्युर्वा-अनिर्हृता मारयेयुः।

आ० र०- बहुप्रचलितदोषस्य शमने बाधकमाह-क्लेशयम्तीति। सङ्ग्रहे तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षणमुक्तम् (सू.अ.अ२७)-"सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्तते। नातिग्लानिकरं नाति हृदि पायौ च रुक्करम्॥ अन्तराशयगं क्लिन्नं कृत्स्नं दोषं निरस्यति। विरेचनं निरूहो वा तत्तीक्ष्णमिति निर्दिशेत्॥ जलाग्निकीटैरस्पृष्टं देशकालगुणान्वितम्। नवं मात्राधिकं किञ्चित् तुल्यवीर्यैः सुभावितम्॥ स्नेहस्वेदोपपन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजम्। अतो विपर्यये मन्दं मन्दतां च प्रपद्यते॥ तीक्ष्णो मद्यो मृदुर्व्याधिः सर्वमध्याल्पलक्षणः। बलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णं मध्यं मृदु क्रमात्॥ अप्रवर्त्य मलान् द्रव्यं सत्म्यीभूतं हि जीर्यति। वमनं वा विरेको वा तस्मात्सात्म्यं न योजयेत्॥ विभ्रंशो विषवत्सम्यग्योगो यस्यामृतोपमः। कालेऽवश्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन तत्पिबेत्॥" इति।

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्घृतैः॥५२॥
सन्धुक्षिताग्निं विजितकफवातं च शोधयेत्।

स०-मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च नरं सह क्षारलवणाभ्यां वर्तन्ते यानि घृतानि तैर्यथासङ्ख्यमुद्दीपितानलं विजितकफवातं च शोधयेत्।

आ० र०- मन्दाग्निक्रूरकोष्ठयोः शोधने पूर्वाङ्गमाह-मन्दाग्निमिति।

रूक्षबह्वनिलक्रूरकोष्ठव्यायामशीलिनाम्॥५३॥

दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति।
तेभ्यो बस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम्॥५४॥
शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः।
प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम्॥५५॥

स०-रूक्षादीनां भैषज्यमविरेच्यैव-विरेचनमकृत्वैव, परिणमति। तेभ्यो-रूक्षादिभ्यः, पूर्वं बस्तिं दद्यात्। अनन्तरं स्निग्धं-एरण्डतैलबिन्दुघृतादिकं, विरेचनं योजयेत्। अथवा फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः पुरीषं किञ्चित्-अल्पं, निर्हृत्य-निःसार्य, स्निग्धं विरेचनं दद्यात्। किमिति बस्तिना तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिश्च किञ्चिच्छकृन्निर्हारः क्रियते ? इत्याह-प्रवृत्तं हीत्यादि। यस्मान्मलं प्रवृत्तं सन्तं किञ्चित्पतितं स्निग्धो विरेकः सुखं-अकृच्छ्रेण निर्हरेत्।

आ० र०- रूक्षादीनाम् पञ्चानां विरेचनमपि न विरेचयतीत्याह-रूक्षेति।
ते कथं विरेच्या इत्यत आह-तेभ्य इति। बस्ति-निरूहम्।

विषाभिघातपिटिकाकुष्ठशोफविसर्पिणः।
कामलापाण्डुमेहार्तान्नातिस्निग्धान् विशोधयेत्॥५६॥

स०-नातिशब्दोत्रेषदर्थे। "नातिशीतगुरुस्निग्धं" (हृ. सू. अ. ६।६३) इत्यत्र यथा। विषाद्यार्तानीषत्स्निग्धान् विशोधयेत्।

आ० र०- विषादिषु नवसु ईषत्स्निग्धस्य शोधनमित्याह-विषाभिवातेति। अभिघातः-शस्त्रघातादिः।

सर्वान् स्नेहविरेकैश्च, रूक्षैस्तु स्नेहभावितान्।

स०-सर्वान्-ईषत्स्निग्धान् विषार्तादीनीषद्रूक्षान् वा, स्नेहविरेकैः शोधयेत्। स्नेहभावितांश्च पुरुषान् रूक्षैर्विरेकैः शोधयेत्।

आ० र०- सर्वेषां विरेच्यानां स्नेहविरेचनं देयमित्याह-सर्वानिति।

स्नेहभावितानां रूक्षं विरेचनमित्याह-रूक्षैस्त्विति।

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेन्तरे॥५७॥
स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत, स्नेहमन्ते बलाय च।

स०-वमनादीनां कर्मणामन्तरेन्तरे-मध्ये मध्ये, पुनरपि-भूयः, स्नेहस्वेदौ प्रयुञ्जीत। अन्ते च कर्मणां बलाय-शरीरस्य बलाधानार्थं, स्नेहं प्रयुञ्जीत। तदयमर्थोत्र बोध्यः,-आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं, पुनः स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं, पुनः स्नेहस्वेदौ ततोनुवासनं, पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरूपणं, पुनः स्नेहस्वेदौ ततोनुवासनमिति।

आ० र०- प्रतिकर्म स्नेहस्वेदौ कार्यावित्याह-कर्मणामिति। सर्वकर्मान्ते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह-स्नेहमन्त इति।

किमित्येवं विधीयते ? इत्याह-

मलो हि देहादुत्क्लेश्य ह्रियते वाससो यथा॥५८॥
स्नेहस्वेदैस्तथोत्क्लिष्टः शोध्यते शोधनैर्मलः।

स०-यतो देहादुत्क्लेश्य-पतनोन्मुखं कृत्वा मलो विरेचनादिभिर्ह्रियते। कथमिव ? वाससो-वस्त्राद्यथा, -मर्दनिकायां वस्त्रं मर्दयित्वा जलादिना मलो निर्ह्रियत इति।

आ० र०- स्नेहस्वेदनाभ्यासे युक्तिमाह-मल इति। स्निग्धस्विन्नाद्वस्त्रादिवोत्क्लिष्टो मलो ह्रियते।

ननु, स्नेहस्वेदावन्तरेणापि कस्मान्मलः शोधनैर्न शोध्यते ? इत्याह-

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः॥५९॥

दारु शुष्कमिवानामे शरीरं तस्य दीर्यते॥५९ १/२॥

स०-यो नरः स्नेहस्वेदावनभ्यस्य-अशीलयित्वा, संशोधनं कुर्यात्, तस्य शरीरं दीर्यते। कथमिव ? आनामे-आनमने, काष्ठं शुष्कं यथा दीर्यत इति।

आ० र०- स्नेहस्वेदानभ्यासे दोषमाह-स्नेहस्वेदाविति।

साम्प्रतं संशुद्धेः फलमाह-

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम्।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यगुपास्यमानम्॥६० १/२॥

इति श्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधिर्नामाष्टादशोध्यायः॥१८॥

स०-संशोधनं सम्यक् क्रियमाणं बुद्धिप्रसादादीन् पञ्च करोति। बुद्धिप्रसादो-धीपाटवम्। वयसो-यौवनादेः, पाकः-परिणाम इति। उपजातिर्वृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने वमनविरेचनविधिर्नामाष्टादशोध्यायः समाप्तः॥१७॥

आ० र०- सम्यक् शोधनस्य फलमाह-बुद्धिप्रसादमिति। वयसः पाकं-जराम्।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

वान्तिरेकप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥१८॥

****

एकोनविंशोऽध्यायः।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः। बस्तिनाऽपि मलो निर्ह्रियत इति वमनविरेचनविधेरनन्तरं बस्तिविधेरुपदेशो युक्त इत्याह-

अथातो बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-बस्तिना दीयत इत् बस्तिः, तस्य विधिः। शेषं पूर्ववद्व्याख्येयम्।
आ० र०- क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातु ं प्रतिजानीते-अथेति।

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा बस्तिरिष्यते।
उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्तु सः॥१॥
निरूहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तरः

स०-वात उल्बणः-अधिको, येषां दोषाणां तेषु बस्तिरिष्यते। आचार्यैरिति शेषः। तत्र वातपित्ते वातश्लेष्मण्यथवा केवले वायौ बस्तिरिष्यते। उपक्रमाणां-चिकित्सितानां, सर्वेषां सः-बस्तिः, अग्रणीः-प्रधानतमः। स च त्रिप्रकारः। तदेव त्रैविध्यमाह-निरूहोऽन्वासनं बस्तिरुत्तर इति। गुदादुत्तरेण मार्गेण मेढ्रादिना दीयत इत्युत्तरबस्तिः।
आ० र०- बस्तेर्विषयमाह-वातोल्बणेष्विति। "बस्तिना दीयते बस्तिं वा पूर्वमन्वेत्यतो बस्तिः।" इत्युक्तं सङ्ग्रहे (सू. अ. २८)।

बस्ते सर्वोपक्रमश्रेष्ठत्वामाह-उअपक्रमाणामिति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)- "शीघ्रसुखबृंहणादि-कारित्वाद्विकृतानिलोच्छेदित्वाच्च। सुखत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धकृशस्थूलक्षीणधात्विन्द्रियेषु च स्त्रीषु चानिलोपसर्गादप्रजासु कृच्छ्रप्रजासु

चोपदिश्यते। तथाऽग्निबलवर्णमेधास्वरायुः सुखप्रदो वयःस्था पनः पङ्गुरुग्णभग्नस्तब्धसङ्कुचितानिलाध्मानशूलारोचकोदावर्तपरिकर्तिकादिषु हित इति।" इति।

बस्तिभेदानाह-त्रिविधास्त्वति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"तत्रास्थापनं दोषदूष्याद्यनुसारेण नानाद्रव्यसंयोगादिनिर्वृत्तम्। तस्य भेदाः,-उत्क्लेशनं शोधनं शमनं लेखनं बृहणं वाजीकरणं पिच्छाबस्तिर्माधुतैलिकमित्यादयः। माधुतैलिकस्य पर्यायाः,-यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धबस्तिरिति। तेषां नामभिरेव च स्वरूपमाख्यातम्। तद्वयःस्था पनाद्दोषस्थापनाद्वा आस्थापनमित्युच्यते। शरीररोहणाद्दोषनिर्हरणादचिन्त्यप्रभावतया वाऽस्मिन्नूहासम्भवान्निरूहेति। अनुवासनं यथार्हौषधसिद्धः स्नेहनार्थे स्नेहः। स्नेहविधौ स चतुर्द्धाऽभिहितः। तस्य भेदो मात्राबस्तिः। स पेयस्नेहह्रस्वमात्रातुल्यः, सेव्यः सदाऽत्र माधुतैलिकवत्। बालवृद्धाध्वभारयानव्यामचिन्तास्त्रीनित्यस्त्री-नृपेश्वरसुकुमारदुर्बलानिलभग्नाल्पाग्निभिर्निष्परिहारतया सुखो बल्यो वर्ण्यःसृष्टमलो दोषन्धश्च। तथाऽपि तौ नाजीर्णे योज्यौ। न च दिवास्वप्नस्तयोः सेव्यः। यतश्चासौ अनुवसन्नपि न दुष्यति, अनुवासनमपि वा दीयते, इत्यनुवासनम्। वासनं-भोजनम्। उत्तरबस्तिरपि स्नेहोऽनुवासनवच्छोधनो निरूहवदपि च केचिदाहुः। स निरूहादुत्तरमुत्तरेण वा मार्गेण दीयत इत्युतरबस्तिः।" इति।

तेन साधयेत्।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः॥२॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्रानिलमलग्रहान्।

वध्मांश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान्॥३॥

स०-तेनेत्यनेन निरूहः परामृश्यते। कथमिति चेत् ? ब्रूमः। "अनास्थाप्यास्तु" इत्यधीते। तत्र के निरूह्या इत्याधिगते सति, अनिरूह्याः पुनरिमे इति वक्तुं युज्यते। अपि च, "आस्थाप्या एव चान्वास्याः" इति पठति। के आस्थाप्या इति नाधिगम्येत यदीह निरूहो न परामृश्येत। तस्मात्तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम्। तेन-निरूहेण, गुल्मादींस्तथा जीर्णज्वरादीन् कृच्छ्रान् वातरोगाश्चं साधयेत्-उपक्रमेत्। गुल्मादीनां शूलान्तानां द्वन्द्वेनी कार्यौ। शुक्रादीनां

ग्रहेण सम्बन्धः। शुक्रग्रहो-रेतोविबन्धः। अनिलग्रहो-वायोरसञ्चारः। मलग्रहो-मूत्रविशोर्विबन्धः। रजोनाशः-स्त्रियाः पुष्पविनाशः।

आ० र०- निरूहस्य विशेषतो विषयमाह-तेन साधयेदिति। तेनेति निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु प्रधानत्वान्निरूहस्य परामर्शः,"आस्थाप्या एव च" इत्यनुवादाच्च। खुडंवातरक्तम्। शुद्धातीसारो-निरामातीसारः। रजोनाशः-स्त्रीणां पिष्पनशः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"हृत्यकुक्षिपार्श्वग्रहपर्वाभितापपार्श्वयोनिशूलाङ्गसुप्तिशोषकम्पागौरवातिलाघवान्त्रकूजनशर्करा शुक्रार्तवस्तन्यनाशरजः क्षयोन्मादरे तोदोषकृमिलकोष्ठविषमाग्निसशब्दा-नल्पोग्रगन्धोत्यानादयः।" इति (इत्याधिकम्)।

अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः।
आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः॥४॥
श्वासकासप्रसेकार्शोहिध्माध्मानाल्पवह्नयः।
शूनपायुः कृतहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी॥५॥
कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी।

स०-अतिस्निग्धादयः सप्तममासगर्भिण्यन्ता अनास्थाप्याः-अनिरूह्याः। वमिमान्-प्रसक्तच्छर्दिः। बद्धादीनामुदरेण सम्बन्धः। तत इनिर्मत्वर्थीयः। शुद्धातिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनैवामातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धे पुनर्वचनं नियमार्थम्, तेनामातिसारिणो न कथञ्चिदास्थाप्या इति। तत्रातिस्निग्धस्य दोषानुत्क्लेश्य निरूहः श्वयथुमुदरं च जनयेत्। क्षतोरस्ककृशयोः क्षोभव्यापन्नं शरीरमाशु पीडयेत्। आमातिसारिणो दोषस्य सम्यगनिर्हरणाद्देहस्य क्षोभादतिपीडां कुर्यात्। प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्क्लेशो निरूहमूर्ध्वं नयेत्। कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं क्षार इव दहेत्। कृतनस्यस्य विवृतोर्ध्वस्रोतस्तया विभ्रंशं कुर्यात्। श्वासादीनामुत्क्लिष्टदोषत्वान्निरूह ऊर्ध्वं व्रजेत्। अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानं मृत्युर्वा स्यात्। अल्पाग्न्यादीनां स्तम्भजाड्यादीनावहेत्। गर्भिण्याः पूर्वोक्ता एव दोषाः।

आ० र०- निरूहं निषेधति-अनास्थाप्यास्त्विति। बद्धोदरादयः-उदरविशेषाः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"तत्रातिस्निग्धोत्क्लिश्टदोषयोर्दोषानुत्क्लेश्योदरं मूर्च्छां श्वयथु वानिरूहो जनयेत्।

क्षतोरस्कस्यातिक्शस्य च क्षोभव्य शरीरमाशु पीडयेत्। अनिरन्नस्य वक्ष्यते। कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं इव दहेत्। स्नेहबस्तिस्तु सद्योऽग्निमवसाद्य श्लेष्मामयाय स्यात्। कृतनस्यस्यास्यविभ्रशं बृशविवृतोर्ध्वस्रोतस्तया कुर्यात्। अनुवासनं तु दोषोत्क्लेशनम्। प्रसक्तच्छादनिष्ठीविकासश्वासदिध्मार्तानां वायुर्निरुहिमूर्ध्वं नयेत्। अर्शसस्यावृतमार्गत्वादनागच्छन् बस्तिःप्राणान् हिंस्यात्। स्नेहः पुनरर्शास्यभिश्यब्याध्माबाय स्वात्। बद्धोदराद्याध्मातानां बृशतरमाध्मानान्मृत्युः। अलसकविषूचिकामातीसारार्तानां चामदोषात्। अरोचकाल्पाग्निगुदशीपत्कुष्ठमधुमेहार्तानां यथास्वमामयवृद्धिः। गर्भिण्याः पूयोक्तो दोषः।" इति। पूर्वोक्तो-वमनोक्तः।

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्नयः॥६॥
रूक्षाः केवलवातार्ताः

स०-य एवास्थाप्यास्त एवानुवास्याः। आङ्पूर्वात्तिष्ठतेर्णिजन्तादनुपूर्वाच्च वसतेरर्हार्थे ण्यत्। विशेषेणातिवह्न्यादयोऽनुवास्याः।

आ० र०- अनुवासनस्य विशेषतो विषयमाह-आस्थाप्या इति। आस्थाप्याः-गुल्मादयः। अतिवह्नयादिषु त्रिषु निरूहादनुवासनस्य प्राधान्यमाहविशेषादिति।

नानुवास्यास्त एव च।
येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनसाः॥७॥
निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः।
अभिष्यन्दिभृशस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः॥८॥
पीते विषे गरेऽपच्यां श्लीपदी गलगण्डवान्।

स०-त एव चेति येऽनास्थाप्याः-अनिरूह्याः, ते चापि नानुवास्याः। तथा, पाण्ड्वादयो नानुवासनार्हाः। एतेषां हि दोषानुत्क्लेश्य स्नेहबस्तिरुदरं जनयेत्। निरन्नस्यानुवासनात् स्नेहविपत्तिः। तथा चोक्तं खरनादेन-"अभुक्तदत्तस्य तथा स्नेहबस्तिर्विपद्यते।" इति। प्लीहादीनां

स्तम्भजाड्यादीनावहेत्। कृमिकोष्ठस्यानुवासनादयः पूर्वमनिर्हृतैः कृमिभिरथवाऽतिबहुत्वाद्दोषापनिःसरणेन हृदयमतिकर्षद्भिश्च्छर्दिं कुर्युः। आढ्यमारुतस्य सम्यग्दोषानिर्हरणादामयवृद्धिः। पीते विषे गरे च नानुवास्या इति योज्यम्। अपची-उत्तरे (अ. २९।२५) वक्ष्यमाणा। श्लीपदीतीनिः, गलगण्डवानिति मतुप्। अपच्यादयो नानुवास्या इति। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. २८)-"अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुवासनम्। सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते॥ तेन वायोर्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता। कायाग्नेराशु नाशश्च विशेषादनिर्वर्तिना॥ स्नेहः सद्योऽशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम्। पक्वस्थं हन्ति पक्वस्थश्चयवते चान्नपाकतः॥ निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि। तावन्नमूर्च्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नन सहागतौ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा। समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम्॥ भुक्तवाननुवास्योऽस्मान्न निरूह्योऽत्र भुक्तवान्।" इति।

आ० र०- अनास्थाप्यादीनां पाण्ड्वादीनां चानुवासनं निषेधति -नानुवास्या इति। अनास्थाप्याः- अतिस्निग्धादयः। निरन्नः-अकृताहारः। विड्भेदी-शिथिलमलः। दुरुकोष्ठः-आहारं विनाऽप्याहारपूर्ण इव कोष्ठो यस्य। अभिष्यनी-नेरकोपी। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)- तत्रातिस्निग्धादीनां यथास्वमुक्ताः पृथग्दोषाः। अपि च। अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयुक्तमनुबासनम्। सरदूरगसूक्ष्मत्वैः। क्षिप्रमूर्ध्व प्रपद्यते॥ तेन वायोत्जयो न स्याद्वातधामन्यतिष्ठता। कयाग्नेराशु नाशस्तु विशेषादतिवर्तिना॥ स्नेहः सद्योऽसिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम्। पव्कस्थं हन्ति पव्कस्थश्चयवते चान्नपाकतः॥ निरूहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावपि। तावन्नमूर्च्छितौ ईक्ष्णावधोऽन्नेनसहागतौ॥ ऊर्ध्वं वा शकृता सार्द्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा। समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम्॥ भुक्तवाननुवास्योऽस्मान्न निरूह्योऽत्र भुक्तवान्। पाण्डुरोगार्तादीनां दोषानुत्क्लेश्य स्नेहबस्तिरुदरं जनयेर्। प्रतिश्यादिमतां भूय एव देषं विवर्धयेत्।" इति।

[निरूहान्वासनयोर्यन्त्रस्य लक्षणमाह-]

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्वस्थिवेणुजम्॥९॥
गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जु गुलिकामुखम्।

स०-तयोः-निरूहान्वासनयोर्नेत्रं भवति। नीयते-प्राप्यते स्नेहकल्काद्यपानमिति नेत्रम्। नेत्रेति "दाम्नीशस" इति णेः ष्ट्रन्ऽऽप्रत्ययः। किम्भूतं नेत्रम् ? हेमादीति। आदिशब्दः प्रकारे। तेन रूप्यरीतिकायःकांस्यत्रपुसीसादयो गृह्यन्ते। हेमादयश्च ते धातवश्चेति कर्मधारयः। दारु-शिंशिपादिकाष्ठम्, अस्थि-गजादेः, वेणुः-वंशः, एतेषां द्वन्द्वः। एभ्यो जातं तयोः-निरूहान्वासनयोः, नेत्रं भवति। किम्भूतम् ? गोपुच्छाकारम्, गोपुच्छ इवाकारो यस्य तत्। तथा, अच्छिद्रं-निर्विवरम्। तथा, श्लक्ष्णं-कोमलम्। तथा, ऋजु-अवक्रम्। गुलिकासदृशमतीक्ष्णाग्रं मुखं यस्य तदेवम्।

आ० र०- निरूहान्वासनयन्त्रस्य लक्षणमाह-तयोस्त्विति। गोपुच्छाकारं-गोपुच्छवत् क्रमकृशं व्त्तं च। गुलिकामुखं-गुलिकावदस्रिरहितं मुखं यय। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८) मणिशङ्खश्रृङ्गदन्तनलखदिरकदरातिनिशतिन्दुकादिदारुसारमयमृज्वकर्कशम्। " इति (इत्यधिकम्)।

अथास्य प्रमाणमाह-

ऊनेऽब्दे पञ्च, पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट्॥१०॥
सप्तमे सप्त, तान्यष्टौ द्वादशे, षोडशे नव।
द्वादशैव परं विंशाद्वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च॥११॥
वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्द्धयेत्।

स०-षण्मासे बालेऽधिके वा अपूर्णवर्षे नेत्रस्य पञ्चाङ्गुलानि। आतुराङ्गुलप्रमाणमिति गम्यते। दैर्घ्येण चेत्येतदप्यनुक्तं गम्यते। वक्ष्यति हि (श्लो. १२)-"स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येन" इति। आसप्तभ्यः-सप्तवर्षाणि मर्यादीकृत्य, षडङ्गुलानि प्रमाणम्। आङत्र मर्यादायाम्, नाभिविधौ। तेन षड्वर्षे बाले षडङ्गुलानि नेत्रम्। अन्यथा सप्तवर्षस्यापि षडेवेति प्राप्नोति। वक्ष्यति तु-"सप्तमे सप्त" इति। एवं च पूर्वापरं व्याहतं स्यात्। तस्मान्मर्यादायामाङित्येवेहि। सप्तमे वर्षे सप्ताङ्गुलानि। द्वादशे वत्सरे तानि-अङ्गुलान्यष्टौ नेत्रम्। द्वादशानां पूरण इति " तस्य पूरणे डट्"

इति डट्। एवं षोडश इत्यत्र। षोडशे संवत्सरे नवाङ्गुलानि नेत्रम्। विंशाद्वत्सरादूर्ध्वमेकविंशप्रभृतिवर्षेषु द्वादशाङ्गुलानि नेत्रम्। नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः। विंशतिशब्दात् पूरणे डटि तिविंशतोर्डितीति तिलोपाद्विंशशब्दः। वर्षान्तरेषु-अन्तरालस्थितेषु वर्षेषु नवमदशमादिषु, वीक्ष्य-पर्यालोच्य, नेत्रस्य प्रमाणमभिवर्द्धयेत्। चशब्दो भिन्नक्रमः। न केवलं वर्षान्तरेषु प्रमाणमभिवर्द्धयेत्। यावद्वयोबलादीनि च निरूप्य प्रमाणं वृद्धिं नयेत्।

आ० र०- यन्त्रप्रमाणमाह-ऊनेऽब्द इति। प्रथमे वर्षे पञ्चाङ्गुलं यन्त्रम्। द्वितीयादिशु पञ्चसु षडङ्गुलम्। सत्प्मे सत्पाङ्गुलम्। द्वादशेऽष्टाङ्गुलम्। षोडशे नवाङ्गुलम्। विषदिषु द्वादशाङ्गुलम्। वर्षान्तरेषु वयः प्रभृतीन् वीक्श्य युक्त्या प्रमाणं वर्द्धयेत्। अष्टमे सपादसत्पाङ्गुलं, नवमे सार्द्धसत्पाङ्गुलमित्यादि।

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाग्रे कनिष्ठया॥ १२॥

स०-स्थौल्येन-परिणाहेन, स्वाङ्गुष्ठेन तुल्यं मूले नेत्रम्। तथा, अग्रं-प्रान्तः, तस्मिन् कनिष्ठयाऽङ्गुल्या समं नेत्रं स्यात्। खरनादेऽप्युक्तम्-"बस्तिनेत्रमृजु श्लक्ष्णं सुवृत्तं गुलिकामुखम्। भवेद्गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम्॥ या त्रिभागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत्। द्वे कर्णिके चोपरिष्टाद्वस्त्याधारे यथान्तरे॥ स्वाङ्गुष्ठकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते। मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम्॥ स्वेनाङ्गुलिप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद्वादशाङ्गुलम्। कर्कन्धुप्रंवहं छिद्रं श्रेष्ठमन्यद्यथावयः॥ विंशद्वादशषड्वर्षे द्वादशाष्टषडङ्गुलम्। कर्कन्धुकसतीनाग्रमुद्गछिद्रवहं स्मृतम्॥" इत्यादि। मुनिरप्यवोचत् (च. सि. अ. ३।६)- "षड्द्वादशाष्टाङ्गुलसम्मितानि षड्विंशतिद्वादशवर्षजानाम्। स्युर्मुद्गकर्कन्धुसतीनवाहिच्छिद्राणि वर्त्या पिहितानि चैव॥ यथावयोऽङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यां मूलाग्रयोः स्युः परिणाहवन्ति।" इति।

आ० र०- यन्त्रस्थौल्यमाह-स्वाङ्गुष्ठेनेति। स्वाङ्गुष्ठेन-यमुद्दिष्य यन्त्रप्रमाणं तस्याङ्गुष्ठेन, तस्यैव कनिष्ठया, मूलेऽग्रेइत्युभयत्र योज्यम्। अङ्गुष्हमूलवद्यन्त्रमूलं कनिष्ठाग्रद्यन्त्राग्रंस्थूलमित्यर्थः। मध्यं त्वानुपूर्व्या स्थूलम्।

अधुना छिद्रद्वारेण नेत्रस्थौल्यप्रमाणमधिकमपि दर्शयन्नाह-

पूर्णेऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्द्धार्द्धप्रवर्द्धितम्।
त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूलेऽग्रे वहते तु यत्॥ १२॥
मुद्गं माषं कलायं च क्लिन्नं कर्कन्धुकं क्रमात्।

स०-वर्षे पूर्णे सत्यङ्गुलमादाय स्वाङ्गुलात्प्रभृति क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति। किम्भूतं छिद्रम् ? अर्द्धस्यार्द्धमर्द्धार्द्धम्। तस्य-अङ्गुलस्यार्द्धार्द्धं तदर्द्धार्द्धम्, तेन प्रवर्द्धितम्। तत्र प्रथमे वर्षेऽङ्गुलमात्रं छिद्रम्, यावद्वर्षाणि षट्। सप्तमे वर्षे सपादमङ्गुलम्, यावदेकादश वर्षाणि। द्वादशे वर्षे सार्द्धमङ्गुलम्, यावत्षोडश वर्षाणि। षोडशवर्षस्य तु पादोनमङ्गुलद्वयम्। सप्तदशे वर्षेऽङ्गुलद्वयम्। अष्टादशे वर्षे सपादमङ्गुलद्वयम्। एकोनविंशतिवर्षस्य सार्द्धमङ्गुलद्वयम्। विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुलत्रयम्। एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति क्रमो वेद्यः। परममित्यनेनैतद्गमयति,-परमं-उत्कर्षमाश्रित्येदं मूलच्छिद्रम्। मध्यमं तु मूलच्छिद्रं "स्वाङ्गुष्ठेन" इत्यनेनोक्तम्। ऊनवर्षस्य त्वर्द्धाङ्गुलं छिद्रमेतदपेक्षया कल्प्यम्। अग्रे तु छिद्रं तद्भवति यन्मुद्गादि वहति। तत्र वार्षिकस्य मुद्गवाहि, यावत्षड्वर्षम्। सप्तवर्षस्य माषवाहि, यावदेकादशोऽब्दः। द्वादशवर्षस्य कलायवाहि, षोडशवर्षस्य क्लिन्नकलायवाहि, एकविंशतिवर्षस्य कर्कन्धुवाहि, इति क्रमाद्वयःप्रमाणम्। ऊनवर्षस्य च न मुद्गवाहि कल्प्यम्। अग्रच्छिद्रप्रमाणं चैतत् "अग्रे कनिष्ठया" इत्यत्रापि सङ्गच्छत एव। दैर्घ्यप्रमाणं चात्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम्। "स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येन" इत्यनेन (इत्यत्र) छिद्रप्रमाणं स्वमत्या भिषजा प्रकल्प्यम्। तथा, "त्र्यङ्गुलं परमं छिद्रं" इत्यत्र च स्थौल्यप्रमाणं स्वधियैव निरूप्यम्। तन्त्रकृता तु ग्रन्थगौरवभयादुक्तप्रायत्वाच्चेह नोक्तम्।

आ० र०- यन्त्राच्छिद्रप्रमाणमाह-पूर्णेऽब्दे इति। षदङ्गुलस्य यन्त्रस्य मूलच्छिद्रमङ्गुलप्रमाणम्। सत्पाङ्गुलस्य सार्द्धाङ्गुलम्। अष्टाङ्गुलस्य डाङ्गुलम्। नवाङ्गुलस्य सार्द्धव्यङ्गुलम्। द्वादशाङ्गुलस्य त्र्यङ्गुलम्। षडङ्गुलस्याद्रच्छिद्रं मुद्गवाहि। सत्पाङ्गुलस्य माषवाहि अषाट्ङ्गुलस्य कलायवाहि। अङ्गुलमान तु छिद्रस्व वृत्तपरिधौ ज्ञेयम्। " पञ्चाङ्गुलस्य मूलेऽर्द्धाङ्गुलम्, अग्रे वनमुद्गवाहि।" इति सङ्ग्रहोक्तं (सू.अ. २८) ज्ञेयम्।

मूलाच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम्॥ १४॥
वर्त्याऽग्रे पिहितं, मूले यथास्वं ह्यङ्गुलान्तरम्।
कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

स०-मूले यच्छिद्रमुक्तं तत्प्रमाणेन प्रान्ते घटिता-सम्पादिता, कर्णिका-छत्राकारा गुदाधिकान्तःप्रवेशरोधिनी, यस्मिंस्तदेवम्। तथा, वर्त्या-दशादिकृतया, प्रान्ते (अग्रे) पिहितं-स्थगितम्। यथास्वं-ऊनवर्षादिकस्य तदङ्गुलप्रमाणेन, ह्यङ्गुलान्तरं कर्णिकायुगलं मूलप्रदेशे नेत्रे विदधीत बस्तिपुटयोजनार्थम्।
आ० र०- यन्त्रस्य प्रान्ते कर्णिकास्थापनमाह-मूलच्छिप्रमाणेनेति। मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते परिकल्प्य तत्सीमरूणं कर्णिकां घटयेत्। यन्त्राग्रच्छिद्रं वर्त्या पिधेयमित्याह-वर्त्यैति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-" कर्णिकान्तःप्रतिबद्धसूत्रान्तर्गृहीआग्रपिअनघसचैलवर्ति।" इत्युक्तम्। यन्त्रमूलस्थकर्णिकाद्वयमध्ये व्द्यङ्गुल्मन्तरं कार्यमित्याहमूले यथास्वमिति। यथास्वं-यमुद्दिश्य यन्त्रं तदङ्गुलैः।

अत एवाह-

तत्र च योजयेत्॥ १५॥
अजाविमहिषादीनां बस्तिं सुमृदितं दृढम्।
कषायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरं तनुम्॥ १६॥
ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम्।

स०-तस्मिंश्च कर्णिकाद्वितयेऽजादीनां बस्तिं योजयेत्। आदिशब्देन गोहरिणवराहाणां ग्रहणम्। अजादीनामित्येवं निर्देशेऽप्यविमहिषग्रहणे लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्यजेभ्यो बस्तिभ्य एतद्वस्तेर्योग्यतरत्वप्रतिपादनार्थम्। किम्भूतं बस्तिम् ? सुमृदितं,-सस्नेहं मुहुः सुष्ठु मर्दितम्। तथा, दृढम्। तथा कषायेण-हरीतक्यादिना, रक्तम्। तथा, छिद्रं च ग्रन्थिश्च गन्धश्च

शिरश्च, ताः निर्गताः-न सन्ति, यस्य तन्निश्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरम्। तथा, तनुं-न स्थूलम्। तथा, साधु-सम्यक्, सूत्रेण ग्रथितं-बद्धम्। तथा, सुखेन-अकृच्छ्रेण, संस्थापनीयमौषधं यत्र तदेवम्।

आ० र०- कर्णिकाद्वये बस्तिबन्धनमाह-तत्रेति। आदिशब्देन गोहरिणवराहादयः। बस्तिं-मूत्राधारचर्मपेशीम्। सुमृदितं-स्नेहमुद्राभ्याम्। कषायरक्तं-कषायरसैर्द्रव्यैर्दत्तरागम्। निस्छिद्रग्रन्थिगन्धशिरं-छिद्रादिचतुष्टयरहितम्। तनुंसूक्ष्मम्। सूत्रेण साधु ग्रहितं-बद्ध्वा परिवर्त्य पुनर्बद्धम्। सुखसंस्थाप्यभेषजं-यथोक्तप्रमाणमौषधमसङ्कोचेन यथा माति तथाप्रमाणम् ।

बस्त्यभावेऽङ्कपादं वान्यसेद्वासोऽथवा घनम्॥ १७॥

स०-बस्तेरभावे सति, अङ्कपादं वा-चरणाद्यवयवविशेषं वा, न्यसेत्-नेत्रे योजयेत्। अथवा, वस्त्रं घनं न्यसेत्।

आ० र०- [तदलाबे चरितार्थतामाह-बस्त्यभाव इति।] अङ्कपादं-ऊरुचर्म पादचर्म वा। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २८)-"न्युब्जं विवृताननं विनिवर्त्य पुनश्चान्यद्बस्तिमुखबन्धनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुत्यं निधापयेत्।" इति।

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरे परम्।
प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत्षट्प्रसृतास्ततः॥ १८॥
प्रसृतं वर्द्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य तु।
आसप्ततेरिदं मानं, दशैव प्रसृताः परम्॥ १९॥

स०-निरूहस्य मात्रा प्रथमे वर्षे कषायस्नेहसहितस्य प्रकुञ्चः-पलप्रमाणम्। षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम्। वर्षात्परं प्रकुञ्चेन वृद्धिः प्रतिसंवत्सरं कार्या, यावत् षट्प्रसृताः-द्वादश पलानि। तत ऊर्ध्वं प्रसृतं वर्द्धयेत्। प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते। ततो द्वादशवर्षस्यैवं द्वादश पलानि। अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूहमात्राया वर्द्धयितव्यं क्रमेणैव यावत्सप्तदशवर्षाणि। अष्टादशवर्षस्य तु द्वादश प्रसृताः-चतुर्विंशतिपलानि। इदं-एतत्, मानं-प्रमाणं, सप्ततिवर्षाणि यावत्। परं-सप्ततेरूर्ध्वं, दशैव प्रसृता मानम्, नाधिकम्।

आ० र०- निरूहौषधमात्रामाह-निरूहमात्रेति। प्रथमे वर्शे पलम्। तत आद्वादशात् पलवृद्धिः। तत आऽष्टादशात् द्विपलवृद्धिः। एवमष्टादशे वर्शे चतुर्विंशतिपलानि स्युः। तान्येवासत्पतितमात्। ततो विंशतिपलानि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८) "अन्ये पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यष्टाविच्छन्ति।" इति।

एवं सांवत्सरीकादारभ्य यावद्वर्षशतिकस्तावन्निरूहमात्रामभिधाय, अनुवासनमात्रामधिकृत्याह-

यथायथं निरूहस्य पादो मात्राऽनुवासने।

स०-यथायथं-यथास्वं वार्षिकस्यैकविंशतिवत्सरादेर्वा, निरूहस्य पादः-चतुर्भागमात्रः, अनुवासने-अनुवासनविषये, मात्रा। यस्य पलं निरूहस्तस्य कर्षप्रमाणमनुवासनमित्यर्थः। एवं सर्वत्र कल्प्यम्।

आ० र०- अनुवासनौषधमात्रामाह-यथायथमिति। यथायथं-पले कर्षः, पलद्वये कर्षद्वयमित्यादि। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-" यथास्वमास्थापनमात्रा पादहीना माधुतैलिके प्रयोज्या।" इति।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्विन्नं शुद्धं लब्धबलं पुनः॥२०॥
अन्वासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत्।
शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा॥२१॥
अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु।
अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च॥२२॥
कृतचङ्क्रमणं मुक्तविण्मूत्रं शयने सुखे।
नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः॥२३॥
सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम्।

स०-आस्थाप्यं-निरूहणार्हं, स्निग्धं, तथा स्विन्नं, तथा शुद्धं-ऊर्ध्वाधः, तथा भूयोऽपि लब्धबलं, तथाऽनुवासनयोग्यं, विदित्वा पूर्वमेव निरूहादनुवासयेत्। शीते-हेमन्तशिशिरयोः ऋत्वोः, तथा वसन्ते, दिवाऽनुवासयेत्। अन्यदा-शीताद्वसन्ताच्चान्यस्मिन् ग्रीष्मप्रावृड्शरदाख्ये ऋतौ, रात्रावनुवासयेत्। केचिदिति भिन्नक्रमः, ततोऽन्यदेत्यतोऽनन्तरं द्रष्टव्यम्। इति केचित् "आहुः" इति वाक्यशेषः। धान्वन्तरास्तु सर्वथैव रात्रावनुवासनं नेच्छन्ति। धन्वन्तरिमतमेवोररीकृत्य सङ्ग्रहेऽधिजगे (सू. अ. २८)-"न रात्रौ प्रणयेद्बस्तिं दोषोत्क्लेशो हि रात्रिजः। स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम्॥" इति। तदेतद्देशान्तरादिवशात् प्रमाणयितव्यम्। किम्भूतं नरम् ? अभ्यक्तस्नातं,-पूर्वमभ्यक्तः पश्चात्स्नातः, तम्। पूर्वकालेति समासः। उचितात्पादहीनं-येन यद्भोजनमभ्यस्तं तस्माच्चतुर्थभागहीनमशितम्। तथा, हितं-लघुगुणयुक्तम्। तथा, किञ्चित् स्निग्धरूक्षम्। तथा, सानुपानं द्रवादि च। आदिशब्देन द्रवोष्णमनभिष्यन्दीत्यादिविशिष्टं भुक्तवन्तमिति गमयति। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू. अ. २८)-"अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसादहृल्लासादीन् जनयति। रूक्षाशिनो विष्टम्भं बलवर्णहानिं च। अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चानावृतो न तदावरणाद्यापदम्।" इति। किम्भूतम् ? कृतचङ्क्रमणं-विहितगमनमात्रम्। तथा, व्यक्तमूत्रपुरीषम्। तथा, शयने-शयनीये, सुखावहे संविष्टं-स्थितम्। किम्भूते ? नात्युच्छ्रिते,-नात्युन्नते, न चोच्छीर्षे-न चोन्नतशिरोधरे। कथं संविष्टम् ? वामपार्श्वतः,-वामपार्श्वेन। सङ्कोच्य दक्षिणं सक्थि वामसक्थ्न उपरीति वृद्धवैद्याः। ततो-दक्षिणसक्थ्नः, अपरं-वामं सक्थि, प्रसार्य। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. २८)-"शयने नात्युच्छ्रिते स्वास्तृत ईषदुन्नतपाददेशे वामपार्श्वेन प्राक्ऽऽशिरसं संवेशयेत्।" इति।

आ० र०- निरूह्यस्यानुवासनमाह-आस्थाप्यमिदि। कृता स्नेहनादिकमास्थप्यमनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमनुधासवेदा।

अनुवासनकालमाह-शीते वसन्ते चेति। शीते वसन्ते तओऽन्यदा च दिवाऽनुवासयेत्। केचित् ततोऽन्यदारात्रा इति वदन्ति। स'ग्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-" अवेक्ष्य वा दोषादीन्। अन्यथा हि स्नेहोक्तामयप्रादुर्भावः। धन्वन्तरीयाः पुनः प्राहुः। न रात्रौ प्रणयेद्बस्तिं दोषोत्क्लेषो हि रात्रिजः। स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम्॥ अह्निस्थानास्थिते दोषे वह्नौ

चान्नरसान्विते। स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहो यत्परिसर्पति॥अल्पपित्तकफं रूक्षं भृक्षं वातरुजार्दितम्। भुक्तं जीर्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत्॥केवलानिलातिपीडितं तशुद्धमप्यनिरूपितवेलमप्यनुवासयेदात्ययिकत्वात्॥" इति । अनुवासनीयस्य पूर्वंकतव्यमाह-अभ्यक्तस्नातमिति। उक्तचितात्-नित्यभोजनात्, पादहीनम्। अशितं-भुक्तवन्तम्। द्रवादि-द्रवपूर्वम्। न चोच्छीर्षे-उच्छीर्षकं विना।

अथास्य नेत्रं प्रणयेत्स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे॥२४॥
उच्छ्वास्य बस्तेर्वदने बद्धे हस्तमकम्पयन्।
पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम्॥२५॥
नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत्।
सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति॥२६॥

स०-अस्य-एवंभूतावस्थस्यातुरस्य, गुदे स्निग्धे घृतेन कृते नेत्रं [स्निग्धप्रान्तं प्रणयेत्।] बस्तेर्वदन उच्छ्वास्य-वातं निःसार्य, बद्धे सति, नातिशीघ्रं, नातिविलम्बितं, नातिवेगेन, न च मन्दं कृत्वा, तथा पृष्ठवंशाभिमुखमेकवारमेव नेत्रं प्रपीडयेत्। कथं प्रपीडयेत्? हस्तमकम्पयन्। अतिद्रुतादिपीडनदोषा बस्तिव्यापत्सिद्धौ (हृ. क. अ. ५) वक्ष्यमाणाः। सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत। कुतो हेतोः? इत्याह-यस्मात् शेषे स्नेहे वायुस्तिष्ठति।

आ० र०- अनुवासने वैद्यकृत्यमाह-अथास्येति। अस्यत्नातुरस्य, हुदे बस्तिमुच्छ्वास्य-मृदुकरस्पर्शेन विगतमारुतं कृत्वा, पृष्ठवंशं प्रै-पृष्ठवंशाश्रयेण, प्रणयेत्। ततः-अनन्तरम्, औषधं प्रणयेत्। नातिद्रुतविलम्बितमिति पीटुनारम्भविषयम्। नातिवेगं न वा मन्दमिति पीडनविषवम्। शेषे-औषधशेषे।

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिजौ।
तत्पार्ष्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत्॥२७॥
ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्ष्णिके।
आहन्यान्मुष्टिनाऽङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत्॥२८॥

वेदनार्तमिति स्नेहो न हि शीघ्रं निवर्तते।

योज्यः शीघ्रं निवृत्तेऽन्यः स्नेहोऽतिष्ठन्नकार्यकृत्॥२९॥

स०-दत्ते च बस्तिस्नेहे सति, उत्तानगात्रस्य तु तस्य स्फिजौ हस्तेनाहन्यात्। तथा-तेनैव प्रकारेण, तत्पार्ष्णिभ्यां स्फिजौ ताडयेत्। शय्यां-खट्वां च, पादतः-चरणदेशात्, त्रीन् वारानुत्क्षिपेत्, न तु मूर्धतः। ततः-शय्योत्क्षेपादनन्तरं, प्रसारितशरीरस्य दत्तगण्डुकस्य पार्ष्णिके-पार्ष्णी, मुष्ट्याऽऽहन्यात्। अङ्गं-शरीरं च, स्नेहेन-तैलादिना, अभ्यज्य मर्दयेत्। किमेवं क्रियते ? इत्याह-अङ्गं वेदनार्तं-पीडातुरं, इति-हेतोर्यस्मादाशु स्नेहो न निवर्तते। शीघ्रमपयाते च स्नेहे सत्यपरः स्नेहो देयः। कस्मादेवं विधीयते ? इत्याह-स्नेहः शरीराभ्यन्तरेऽतिष्ठन् नैव कार्यकृत्-न स्नेहने समर्थ इत्यर्थः।

आ० र०- दत्ते त्वौषधे वैद्यः स्वपाणिना स्फ़िजौ ताडयेत्, तत आतुरपार्ष्णिभ्याम्। ततः पादतः शय्यामुत्क्षिपेत्। ततः पार्ष्णी च मुष्टिनाऽऽहन्यात्। त्रिरिति पाणिताडनादिषु चतुर्ष्वपि योज्यम्। ततो वेदनार्तमङ्गं मर्दयेत्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. १८)-"वमनादधिकतरं क्तमङ्गलमशनार्द्रहस्तमशङ्कनीयपरिवारं निवाते वेश्मनि प्रतते शयने स्वास्तृते ईषदुन्नतपाददेशे प्राक्शिरसं संवेशयेत्। अतिस्निग्धाशिनो ह्युभयमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसादहृल्लासान् जनयति। रूक्षाशिनो विष्टम्भं बलवर्णहानिं च। अल्पमात्रद्रवाशिनो विसृष्टविण्मूत्रस्य चानावृतो न तदावरणव्यापदम्। चिरमशितवतो विदाहाभिमुखभक्तस्य ज्वरंकुर्यात्। यतश्च वामपार्श्वायाणि वह्निग्रहणीगुदवलीमुखानि। तानि तत्पार्श्वशायिनो निम्नानि भवन्ति। अतस्तदौषधमस्कलितं प्राप्नोति प्रवेशनिर्गमाविति। संविष्टं चैनमृजुस्थितदेहं स्वबाहूपधानं प्रसारितवामसक्तिमाकुञ्चितेतरं तस्योपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत्। पूर्वमेव तु वैद्यो वर्त्या सुपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादाङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्यां कर्णिकायामुपरिष्टान्निष्पीड्याविबन्धाय शताह्वासैन्धवचूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात् पूर्ववदभिमन्त्रितं यथार्हं यथार्हौषधविपक्वं सुखोष्णं बस्तौ स्नेहमासिच्यावलीकोच्छ्वासं निःसारितवातबुद्बुदमौषधान्ते सूत्रेणद्विस्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्ट्य दक्षीणपाणौ नेत्रमुपधाय तिष्ठेत्। ततो वामहस्तप्रदेशिन्याऽभ्यक्तप्रवेशप्रदेशमपनीतवर्तुत्तानवामहस्ताङ्गुष्ठोदरपिहिताग्रं मध्यमाप्रदेशिन्युपगृहीततकर्णिकमृज्वनुसुखमेकमना लाघवेन नेत्रमाकार्णिकं प्रवेशयेत्।

आतुरोऽपि तदनुलोममवलम्बेत। ततश्च वाइद्यो बस्तिमुखं दक्षिणहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिनीभ्याममुञ्चन्नेत्रमचालयन् हस्तद्वयेनोत्तानेनैकग्रहणेनैव प्रपीडयेत्। अन्यथा हि व्यापदो भवन्ति। अन्ये तु त्रिंशन्मात्राः पीडनकालमाहुः। न च बस्तौ दीयमाने क्षवकासहासजृम्भास्पन्दनान्याचरेत्। विण्मूत्रानिलवेगे तु नेत्रमाकृष्य वेगान्ते शेषं प्रणयेत्। तथा पाष्र्ण्यङ्गुलिपादतलपिण्डिकाः सरुजं चाङ्गं स्नेहेन प्रतिलोमं वाक्शतमात्रं शनैर्मृद्नीयात्।" इति। वैद्यकृत्यस्य फ़लमाह-इति स्नेह इति। " समनुगच्छति च समन्तात्सिराः।" इत्यधिकं सङ्ग्रहे (सू. अ. २८)। प्रमादाच्छिघ्रनिवृत्तौ पुनस्तदेवानुवासनं कार्यमित्याहयोज्य इति। शीघ्रनिवृत्तिः-विना मलेन चेत्।

दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भोजयेल्लघु।

स०-दीप्ताग्निं तु पुरुषं निवृत्तस्नेहं सन्तं [सायाह्ने] लघु-मात्रया स्वभावतश्च, आशयेत्।

आ० र०- मन्दाग्निमनागतस्नेहं च सायं न भोजयेदितीतरनियमेनाह-दीप्ताग्निमिति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"नैव चानागतस्नेहमपि द्वितीयेऽहनि न च तमनुवासयेत्।" इति।

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम्॥ ३०॥
अहोरात्रमुपेक्षेत, परतः फलवर्तिभिः।
तीक्ष्णैर्वा बस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये॥ ३१॥

स०-स्नेहस्य त्रयः प्रहराः परो निवृत्तिकालः। ततः-प्रहरत्रयात् परतो, रात्रिंदिवमुपेक्षेत-न तदाकृष्टौ यत्नं कुर्यात्। परतः-अहोरात्रात्, फलवर्तिभिः-अर्शश्चिकित्सितोक्ताभिः, अथवा तीक्ष्णैर्बस्तिकल्पोक्तैर्बस्तिभिः स्नेहागमनार्थं यतेत।

आ० र०- अनुवासनस्य निवृत्तिकालमाह-निवृत्तिकाल इति। निवृत्तिकालेऽप्यनिवृत्तौ किञ्चित्कालमुपेक्षामाह-तत इति। उपेक्षाकालेऽप्यनिवृत्तौ प्रतीकारमाह-परत इति तीक्ष्णैः-लवणारनालप्रायैः।

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्न चेज्जाड्यादिदोषकृत्।

उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत्॥ ३२॥

प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं, केवलमेव वा।

स०-अतिरौक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो यदि जाड्याग्निसादादिदोषान्न विधत्ते, तत उपेक्षेतैव-न तन्निष्कासने यतेतेत्यर्थः। अध्युषितो रात्रिं यदि स्नेहस्ततः परिणतत्वात् रसादिधातुसमतां गतः प्रातः-प्रभाते, शुण्ठीधान्यकाम्बु कदुष्णं पिबेत्। केवलमेव वा-नगरधान्यकरहितं, कोष्णं जलं पिबेत्।

आ० र०- प्रतीकारस्यापवादमाह-अतिरौक्ष्यादिति। निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहशेषपाकार्थमौषधमाहाध्युषित इति। केवलमेव वा-कोष्णमम्भः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २८)- "सुखोशितं चैनं तथा कृतवमनविरेचनास्थापनान्यतमं प्रातः शुण्ठीधान्यक्काथमितरद्वोष्णमुदकं स्नेहशेषजरणाय वातकफ़ोपशान्तये च पाययेत्। ततोऽन्नकाले यथोक्तमन्नमश्नीयात्। न चानुवासितं पेयां पाययेत्। सा हि सस्नेहकोष्ठमेनमभिष्यन्दयति।" इति।

अन्वासयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम्॥ ३३॥

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमारुतान्।

व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम्॥ ३४॥

स०-तमातुरं भूयस्तृतीये दिवसे पञ्चमे वाऽनुवासयेत्। अथवा यथा स्नेहपाको भवेदित्यग्न्यपेक्षया सप्तरात्रेऽधिके न्यूने वा त्रिरात्रे वा यथायोगमनुवासयेत्। अतः-अस्मादेव हेतोः, अधिकपवनान् व्यायामशीलान् पटुतरदहनान् रूक्षांश्च पुरुषान् प्रत्यहमनुवासयेत्।

आ० र०- पुनरनुवासनस्य कालमाह-अन्वासयेदिति स्नेहपाकानुसारेण सत्पमादिदिनेषु वा। उल्बणवातादीन् प्रतिदिनमनुवासयेदित्याह-अत इति। अतः-स्नेहपाकप्रधान्यात्।

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये।

निरूहं शोधनं युञ्ज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः॥ ३५॥

स०-इति-पूर्वोक्तेन प्रकारेण, स्नेहैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा स्निग्धे सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं शोधनं प्रयोजयेत्। अस्निग्धे सति तनोः-शरीरस्य, स्नेहनं प्रयोजयेत्। त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः। सङ्ख्यायाव्ययेति समासः। चतुरोऽच्प्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसङ्ख्यानमित्यच् समासान्तः।

आ० र०- अनुवासनानन्तरं निरूहमाह-इति स्नेहैरिति। स्नेहैः-अनुवासनैः।

निषिद्धानुवासनस्यानुवासनं विनैव निरूहनाह-अस्निग्ध इति। स्नेहनः सन् यः शोधनो निरूहस्तं युञ्ज्यात्।

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे।
मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बलिमङ्गले॥ ३६॥
अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम्।
अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात्॥ ३७॥
बस्तिं प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह।

स०-अथ-अनुवासनादनन्तरं, पञ्चमे तृतीये वा वासरे मध्याह्ने किञ्चित्-मनाक्, आवृत्ते-अतिक्रान्ते, तथा बलिमङ्गले विहिते सति, पुरुषं कृताभ्यक्तस्वेदितं त्यक्तमलं किञ्चिद्बुभुक्षितं तथा प्रकृत्यादिभिर्ज्ञात्वा दोषादीनि विदित्वा। आदिशब्देन सात्म्यबलादिपरिग्रहः। इत्येवं सर्वमवगम्य वैद्यो बस्तिं प्रकल्पयेत्। ननु, "दूष्यं देशं" (हृ. सू. अ. १२।६७) इत्यादिना सर्वमुक्तमेवैतत्। तत्किमनेन ? इति। ब्रूमः। निरूहमपि सापायं पश्यतेतदाचार्येण पुनरुक्तम्। दूष्यदेशादिमहता यत्नेनालोचनीयमिति प्रतिपादनार्थम्। "निरूहमात्रा प्रथमे" इत्यादि च सर्वमत्रालोच्यम्। कथं प्रकल्पयेत् ? इत्याह-तद्विद्यैः-वैद्यकशास्त्रज्ञैर्बहुभिः सह-सार्द्धम्।

आ० र०- निरूहविधिमाह-पञ्चम इति। अन्त्यानुभसनदिनात् तृतीये पञ्चमे वा। सधके-ज्योतिःशास्त्रोक्ते। शुभे-अशौचादिरहिते। अवेत्य-ज्ञात्वा। तद्विदैः-बस्तिकुशलैः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २८)-"आर्यावलोकितं नाथमाया तागमात्मभुवं धातारमश्विनाविन्द्रमात्रेयं सत्पर्षीन् काश्य विदेह पतिप्रभृतीनग्निवेशादींश्च तन्त्रकारान् दीपगन्धपुष्पफ़लबलिधूपैर्यज्ञ इअव

प्रकल्पितभागान् कृत्वा, ओषधीर्वृद्धवैद्यान् द्विजातींश्च संपूज्य तद्विद्यसहितो दोषौषधादिबलेन यथाहमुपकल्पयेद्बस्तिम्। " इति।

अथ निरूहकल्पनामाह-

क्वाथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च॥ ३८॥
ततः क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत्।
पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफेऽधिके॥ ३९॥
सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद्भवति वा यथा।
नास्यच्छसान्द्रता बस्तेः पलमात्रं गुडस्य च॥ ४०॥
मधुपद्वादिशेषं च युक्त्या

स०-द्रव्यस्य-बस्तिकल्पोक्तस्य, निरूहकल्पनार्थं विंशतिपलानि, तथाऽष्टौ फलानि-मदनफलानि, सामान्यपरिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा क्वाथयेत्। चतुर्भागावशेषश्च ग्राह्यः। ततः-तस्मादेवंकृतात्, क्वाथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत्। द्वादशप्रसृतो हि निरूहः। तत्र स्नेहं षट्पलिकं कल्पयेदित्यर्थः। पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं-चतुष्पलिकं, प्रकल्पयेदिति प्रकृतम्। कफेऽधिके अष्टमांशं स्नेहं-त्रिपलिकं, प्रकल्पयेत्। ननु, स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तन्त्रान्तरीयैः। तद्ग्रन्थो हि-"यो हि सञ्चालयेत्सुप्तं वने सिंहं करादिभिः। स दोषांश्चालयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरेचनैः॥" इति। तस्मात् स्वस्थवृत्ते निरूहकल्पना न युक्तेति। तदेतदसत्। यस्मात् प्रागभिहितम् (हृ. सू. अ. ४।३५)-"शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले। घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्राप्नोति रोगानृतुजान्न जातु॥" इति। तस्मादाचार्यवचनाज्ज्ञायते स्वस्थवृत्तेऽपि शुद्धिविधानं सम्मतमिति तन्त्रकृतः। तन्त्रान्तरीयं मतं त्वसदेव, शिष्टव्यवहारविरुद्धत्वात्। सर्वत्र-वाते पित्ते कफे स्वस्थे च, कल्कात्-पेष्यद्रव्यात्, अष्टमं भागं-त्रीणि पलानि, कल्पयेत्। भवति वेत्यादि। यथा वा बस्तिरत्यच्छोऽतिसान्द्रो-अतिघनो [वा] न भवति तथा कल्कः कल्पयितव्यः। पलमात्रं गुडस्य चेति पलान्नाधिकोन इति ज्ञापनार्थं मात्रग्रहणम्। मधुपद्वादिशेषं च युक्त्या प्रकल्पयेत्। तत्रेयं युक्तिः,-माक्षिकस्य

पलचतुष्टयं सैन्धवस्य च कर्षः, आदिग्रहणात् क्वचिद्यवक्षारस्य कर्षः, तथा मांसरससुरासवसुक्तक्षीरकाञ्जिकानां ग्रहणम्।

आ० र०- निरूहद्रव्याणां मात्रामाह-क्वाथयेदिति। यत्र क्वाथ्यस्य विंशतिपलानि तत्राष्टौ मदनफ़लानि इत्येवंपरमेतत्, न क्वाथमानपरम्, प्रकुञ्चादिनिरूहेष्वसम्भवात्। क्वाहात्मकान्निरूहात् द्वादशप्रसृताच्चतुर्थांशं-प्रसृतत्रयसम्मितं, स्नेहं कल्पयेत्। ततः क्वाथात्तावन्तं क्वाथमपनीय, ल्यब्लोपे पञ्चमी। एवं कल्कादष्टमं-सार्धप्रसृतम्। गुडस्य पलमात्रम्। युक्त्या मधु प्रसृतद्वयसम्मितम्, पटु-सैन्धवं, अक्षसम्मितम्। अदिशब्दान्मांसरसक्षीरगोमूत्रकाञ्जिकमदनफ़लानि। उक्तं हि सुश्रुतेन (चि. अ. ३८/३०)- "क्षौद्रं मूत्रं फ़लं क्षीरमम्लं मांसरसं तथा। युक्त्या प्रदापयेद्धीमान् निरूहे कल्पना त्वियम्॥" इति। तत्र चतुर्णां द्रवाणां प्रसृतद्वयम्, मदनं त्वेकम्, पारिशेष्यात्क्वाथस्य प्रसृरचतुष्टयम्, एवं द्वादशप्रसृतत्वम्। उक्तं हि सुश्रुतेन (चि. अ. ३८/३७)-" दत्वाऽऽदौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम्। विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम्॥ एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतं क्षिपेत्। सम्मूर्च्छिते कषायं तु चतुष्प्रसृतसम्मितम्॥ वितरेच्च तदावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम्। एवं प्रकल्पितो बिस्तर्द्वादशप्रसृतो भवेत्॥" इति। यत्वत्र कल्कस्य प्रसृतमानं तत् 'भवति वा यथा नात्यच्छसान्द्रता बस्तेः' इत्यभिप्रायेण। यच्चाचापस्य प्रसृतद्वयमानं तद्गुडलकल्कत्रिपलयोगात्। इति वातेऽधिके। पित्ते तु स्नेहन्यूनता मधुदुग्धाभ्यां पूरणीया। कफ़े तु मधुनैव। उक्तं हि वृन्देन (अ. ७६/५)-" मधुस्नेहनकल्काख्यकषायावापतः क्रमात्। त्रीणि षट् द्वे दश त्रीणि पलान्यनिलरोगिणाम्॥ पित्ते चत्वारि द्वे द्विपञ्च चतुष्टयम्। षट् त्रीणि द्वे दश त्रीणि कफ़े चापि निरूहणम्॥" इति।

सर्वं तदेकतः।

उष्णाम्बुकुम्भीबाष्पेण तप्तं खजसमाहतम्॥४१॥

प्रक्षिप्य बस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम्।

नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु॥४२॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च।

लवणं तद्वदम्लं च

स०-तत्-एतत्, सर्वमौषधमेकतः-एकस्मिन् कृत्वा, भेषजपाकातिक्रान्तिपरिहारार्थमुष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण तप्तं, खजेन-दध्याहननकाष्ठेन, समाहतं-आलोडितं, तथा "ब्रह्मदक्ष" इत्यादिना चाभिमन्त्रितं, बस्तौ प्रक्षिप्य पायौ-गुदे, प्रणयेत्। नात्युष्णं, नातिशीतलं, नातिस्निग्धं, न वा रूक्षं, नातितीक्ष्णं, न वा मृदु, नात्यच्छं नातिसान्द्रं-नातिघनं, नोनमात्रं, न चातिमात्रं, नापटु-नालवणं, नातिलवणं, तद्वदम्लं चेति नानम्लं, नात्यम्लम्। अतिशब्दप्रयोगादत्र मध्यमावस्थानुगमः।

आ० र०- मिलितानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमाहसर्वमिति। खजो-मन्थनदण्डः। तद्वत्-नानम्लं नात्याम्लम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"तत्र बाष्पमात्रनुतापादौषधस्य विदाहो न भवति। खजप्रमथनात् क्वाथस्नेहादयः सम्यक्संयुक्ताः सम्यगेव योगमारभन्ते। अन्यथा पुनः क्वाथादीनामुल्बणोऽन्यतमोऽन्यतमं यथास्व दूषमीरये। अत्युष्णादीनां तु पृथग्व्यापदः साधनानि सिद्धिषूत्तरकालमुपदेक्ष्यन्ते। अपि च। तिर्यकु प्रणीते हिनयाति धारा गोदे व्रणः स्याच्चलिते तु नेदे दत्तः शनैर्नाशयमेति बस्तिः कण्ठं प्रधावेदतिपीडितस्तु॥ स्तम्भविधतेऽतिमृदुर्हिमश्च तत्पाम्लतीक्ष्णो भ्रमदाहमोहान्। स्निम्योऽतिजाड्यं, पवनं तु रूक्षस्तन्वल्पमात्रालवणस्वयोगाम्॥ करोति मात्राभ्यधिकोऽतियोगं क्षामं तु सान्द्रः सुचिरेणचेति। दाहातिसारौ लबणोऽति कुर्यात्तस्मात्सुयुक्तं सममेद दद्यात्॥" इति।

साम्प्रतमन्यमतमभिधत्ते-

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः॥४३॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक्।
कर्षार्द्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम्॥४४॥
सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत्।

स०-तद्विदो-बस्तिविदः, एवं पठन्ति। यथा,-"मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्" इत्यादि।

आ० र०- मतान्तरेण स्वशाविषयं मानमाह-वदन्यन्ये तिति। अयं नवप्रसतो निरूहः।

सम्प्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनां संयोजनविधिमाह-

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं क्वाथमिति क्रमात्॥४५॥
आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः।

स०-माक्षिकादि क्रमात् आवपेत-मर्दयित्वा मिश्रयेत्। कुण्डके माक्षिकं प्रथमं प्रक्षिप्य मर्दयेत्। ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मेलयेत्। एवं स्नेहं, ततोऽनु कल्कं, ततः क्वाथं, इति-अनेन, क्रमेण मिश्रयेदित्यर्थः। एवं योजितानि द्रव्याणि समरसतां यान्ति। समरसभावेन च निरूहस्य सम्यग्योगो भवति। निरूहाणां संयोजने-मिश्रणे, एष विधिः-एतद्विधानम्।

आ० र०- निरूहद्रव्याणां मेलनक्रममाह-माक्षिकमिति। अर्थात् क्वाथनन्तरं क्षीराद्यावापाः।

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत्॥४६॥
कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कटकः सृजेत्।

स०-निरूहे दत्तमात्रे सति उत्तानः सन् तन्मनाः-निरूहवेगे दत्तावधानः, तथा कृतोपधानः सन् तिष्ठेत्। समुद्भूतवेगश्चोत्कटकः सन् त्यजेत् 'वेगं' इति शेषः।

आ० र०- दत्ते निरूहे रोगिणः कृत्यमाह-उत्तान इति। तानत्वं निरूहवीर्येण देहव्यात्पये।

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवे परम्॥४७॥
तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम्।
त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं बस्तिमन्यं प्रपीडयेत्॥४८॥
विदध्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनोत्रासनादि च।

स०-आगतौ-प्रत्यागमने, कालः परमो मुहूर्तः। अपरः-तस्मान्मुहूर्तादन्यो, विस्रब्धागमनकालो मृत्यवे-मरणाय। तत्र-तस्मिन् मुहूर्तात्परमनागमने निरूहस्य, त्वरितमपरं

बस्तिं-निरूहं, प्रपीडयेदिति सम्बन्धः। किम्भूतं निरूहम् ? आनुलोमिकं-अनुलोमकरम्। स्नेहः, तथा क्षारो-यवक्षारादिः, तथा मूत्रं-गोमूत्रं, अम्लं-काञ्जिकादि, तैः कल्पितं-निरूपितम्। तथा, स्निग्धं तीक्ष्णमुष्णं च। स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे स्निग्धग्रहणं निरूहस्य स्निग्धेतरत्वप्रतिपादनार्थम्। आनुलोमिकमिति "अध्यात्मादित्वात्" ठञ्। अथवा फलवर्तिं विदध्यात्। फलेन-मदनफलेन युक्ता वर्तिः। सा चार्शश्चिकित्सिते (हृ. चि. अ. ८।१३७) वक्ष्यमाणा। स्वेदनोत्त्रासनादि च। स्वेदनं-स्वेदः। उत्त्रासनं-खड्गहस्तयोधदर्शनादिना कुपितनृपच्छद्मखड्गव्यग्राग्रबाहुदर्शनाकुलकरणादि, कुर्यात्।

आ० र०- निरूहनिवृत्तिकालमाह-आगताविति। मुहूर्तो घटिकाद्वयम्

अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह-तत्रानुलोमिकस्नेहेति । आनुलोमिकस्नेहः-परण्डतैलादिः, स्यामादिसिद्धो वा।

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो बस्तिरिष्यते॥४९॥
तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा सुनिरूढता।

स०-स्वयमेव-फलवर्त्याद्यायासं विनाऽपि, निवृत्ते निरूहे सति द्वितीयो बस्तिः-निरूहः, इष्यते। यत्नविशेषेण तु निरूहे निवृत्ते सति नान्यं बस्तिं प्रपीडयेत्, इत्युक्तं भवति। तृतीयोऽपीत्यपिः समुच्चये। एवं चतुर्थोऽपीति। यावद्वेति। पञ्चमादयोऽपि बस्तयो देयाः, यावत् सम्यङ्निरूढत्वं स्यात्।

आ० र०- स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्पुनःपुनर्दानमाहस्वयमेति।

कानि पुनः सम्यङ्निरूढलिङ्गानि ? इत्याह-

विरिक्तवच्च योगादीन्विद्यात्

स०-निरूहे विरिक्त इव योगादीन् विद्यात्। तत्र चोक्तम्- (हृ. सू. अ. १८।३८)- "हृत्कुक्ष्यशुद्धिः" इत्यारभ्य यावत् "भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथाऽतिवमनामयाः।" इति।

आ० र०- सम्यग्योगादिलक्षणमाह-विरिक्तवदिति।

योगे तु भोजयेत्॥५०॥
कोष्णेन वारिणा स्नातं तनुधन्वरसौदनम्।

स०-योगे तु-निरूहस्य सम्यग्योगे सति, सुखोष्णजलस्नातं सन्तं भोजयेत्। किम् ? धन्वरसौदनम्, धन्वरसो-जाङ्गलरसश्चौदनं च तद्धन्वरसौदनम्। किम्भूतम् ? तनु-अघनम्। ननु, "यूषक्षीररसैः क्रमात्" इति (श्लो. ५६) वक्ष्यति। तत्कथमिहेदमुपपद्यते ? ब्रूमः। वातविकारशमनार्थो हि निरूहः प्रायेणेष्यते। तस्मिंश्च रसकौदनमेव पथ्यं श्रेयः। अग्रे च दोषापेक्षया पथ्यं विशेषेणोपदेक्ष्यते। अतो नात्र किञ्चिदनुपपन्नम्। ननु, दोषनिर्हरणं वमनविरेकाभ्यामिवानेन क्रियते। तत्र च यथा पेयादिक्रमो युक्तः, तथेहापि युक्तः स्यात्। नैवम्। विरेकवमनाभ्यां हि वह्निस्थानमाच्छाद्यते, तेनाग्निमान्द्यं भवति। निरूहस्तु नाभेरुर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरणं करोति, तेन तत्र नाग्निमान्द्यापत्तिः। तस्मान्नात्र पेयादिक्रमः। अपि च, वातविकारविषयत्वाच्चात्र रसौदनप्रायमेव पथ्यं युक्तम्।

आ० र०- सम्यग्योगे स्नानं भोजनं चाह-योगे त्विति। तनुना-अच्छेन, धन्वरसेन-जाङ्गलरसेन, मिश्रमोदनम्।

विकारा ये निरूढस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः॥५१॥
ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम्।

स०-प्रकर्षेण चलैर्दोषैर्ये विकारा भवन्ति, ते कोष्णसलिलैः स्नातस्य कृतभोजनस्य सतः शमं गच्छन्ति। अत एव तत्कार्यमिति भावः।

आ० र०- स्नानभोजनयोः फ़लमाह-विकारा इति। प्रचलैः-स्वस्थानात्प्रच्युतैः।

अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत्॥५२॥

स०-अथ-निरूहादनन्तरं, वातपीडितं पुरुषं सद्य एव-तस्मिन्नेव दिने, अनुवासयेत्।

आ० र०- वातार्दितस्य निरूहदिन एवानुआसनमाहाथेति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"ततः पुनर्वातार्तमातुरं बृंहणियमन्यं वा तद्विधमशितानन्तरं सायं वा पुन रल्पलध्वशितं यथास्वमनिलादिषु दशमूलादिसाधितेन तैलेनानुवासयेत्।" इति।

सम्यग्घीनातियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवत्।

स०-तस्य-अनुवासनस्य, स्नेहपीतस्येव सम्यग्योगादयः स्युः। स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवत्, षष्ठ्यन्ताद्वतिः। तत्र (हृ. सू. अ. १६।३०)-"वातानुलोम्यं" इत्यादि "घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः" इत्यन्तं स्नेहपानस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणम्।

आ० र०- अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह-सन्यागिति।

अन्यदप्यनुवासनस्य सम्यग्योगलक्षणमाह-

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते॥५३॥
सानुलोमानिलः स्नेहस्तात्सिद्धमनुवासनम्।

स०-चशब्दः पूर्वोक्तं सम्यग्योगलक्षणं समुच्चिनोति। किञ्चित्-अल्पमात्रं, कालं कोष्ठाभ्यन्तरे स्थितः सन् सविढ्कः सानुगुणपवनो निवर्तते-निःसरति, यः स एवंभूतश्च स्नेहः, तत्सिद्धं-अभिमतकारि, अनुवासनम्। उक्तं व्यस्तं समस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्षणम्।

आ० र०- प्रयोगावृत्ति९स्नेहातिदेश) जन्यं सम्यग्योगलक्षणमुक्त्वा सम्प्रति [अनुवासिते विशेषं सम्यक्] योग [लक्शण] माह-किञ्चित्कालमिति।

एकं त्रीन् वा बलासे तु स्नेहबस्तीन् प्रकल्पयेत्॥५४॥
पञ्च वा सप्त वा पित्ते, नवैकादश वाऽनिले।
पुनस्ततोऽप्ययुग्मांस्तु पुनरास्थापनं ततः॥५५॥

स०-स्नेहबस्तीन्-अनुवासनानि, एकं त्रीन् वा श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत्। कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम्। एवमग्रेऽपि चिन्त्यम्। पित्ते पञ्च स्नेहबस्तीनथवा सप्त दद्यात्। नव एकादश वा वायौ दद्यात्। ततः पुनरप्ययुग्मान्-विषमानेव, स्नेहबस्तीन् दद्यात्। ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात्। अयुग्मवचनं चेदं बाहुल्येनायं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम्। वातोत्तरस्य तु युग्मा अपि देया एव। तथा चाधुनैवाभ्यधायि (श्लो. ३४)- "अतोऽत्युल्बणमारुतान्। व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम्॥" इति।

आ० र०- अनुवासनावृत्तौ दोषभेदेन सङ्ख्यानुअममाह-एकं त्रीनिति।

पुनःपुनरावृत्तावयमेव सङ्ख्यानियम इत्याह-पुनस्तत इति। अयुग्मान्-विषमसङ्ख्यान्।

तत्तदावृत्तिपूर्तौ मध्ये मध्ये निरूहः कार्य इत्याह-पुनरास्थापनमिति।

कफपित्तानिलेष्वन्नं यूषक्षीररसैः क्रमात्।

स०-कृतास्थापनस्य च पथ्यं श्लेष्मपित्तपवनेषु यथासङ्ख्यं यूषादिभिः सहान्नमुपयोक्तव्यम्।

आ० र०- आवृत्तौ क्रियमाणायां दोषभेदेन प्रत्यंह भोजनमाह-कफपित्तानिलेष्विति।

वातघ्नौषधनिष्काथत्रिवृतासैन्धवैर्युतः॥५६॥
बस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्वम्लोष्णो रसान्वितः ?

स०-बस्तिः-निरूहः, [अनिले-वातविषये, वातघ्नौषधानि-दशमूलादीनि, तेषां निष्काथः त्रिवृतासैन्धवैर्युतः, तथा] स्निग्धो मधुराम्लोष्णरसयुक्तः पवने हितः।

आ० र०- वाते निरूहं प्रति विशेषमाह-वातन्धौषधेति। वातन्धौषधं-भद्रदार्वादि। एक इति पुटापेक्षयां न तु प्रयोगापेक्षया।

न्यग्रोधादिगणक्वाथपद्मकादिसितायुतौ॥५७॥

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यक्षीरेक्षुरसमाक्षिकौ।

स०-पित्ते मधुरशिशिरौ सघृतदुग्धेक्षुरसमधू द्वौ बस्ती हितौ।

आ० र०- पित्ते निरूहं प्रति विशेषमाह-न्यादोधादीति द्वित्वं पूर्ववत्।

आरग्वधादिनिष्क्वाथवत्सकादियुतास्त्रयः॥५८॥

रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्रास्तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे।

स०-तथा, आरग्वधेन्द्रयवेत्यादिकषायवत्संकमूर्वेत्यादिकषायाभ्यां (हृ. सू. अ. १५ श्लो. १७ श्लो. ३३) युक्ता रूक्षा माक्षिकगोमूत्राभ्यां सहितास्तीक्ष्णादिगुणयुक्तास्त्रयो बस्तयः कफे हिताः।

आ० र०- कफे निरूहं प्रति विशेषमाह-आरग्वधादीति। त्रित्वं पूर्ववत्।

त्रयस्ते सन्निपातेऽपि दोषान् घ्नन्ति यतः क्रमात्॥५९॥

स०-सन्निपातेऽपि त्रय एव बस्तयो हिताः। यस्मात्ते दोषान्-त्रीन्, क्रमेण पराकुर्वन्ति।

आ० र०- सन्निपाते त्रीण्येव पुटानीत्यत आह-त्रयश्चेति। वातपित्ते वातकफे पित्तकफे तु उक्तन्यायादेव द्वौ।

त्रिभ्यः परं बस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः।

न हि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति॥६०॥

स०-अत एव हेतोस्त्रिभ्यो बस्तिभ्यः परमपरे भिषजो निरूहं नेच्छन्ति। यतस्त्रयो दोषास्त्रिभिर्बस्तिभिर्निवर्तिता इति। चतुर्थो दोषो न विद्यते, यं लक्षीकृत्य भूयश्चतुर्थः पुटको दीयते।

आ० र०- उक्तनियमस्य मतान्तरत्वमाह-त्रिभ्यः परन्पेति। अतः-यतः क्रमाद्दोषान् न्धन्ति।

ननु, रक्तं चतुर्थो दोषोऽस्तीत्यत आह-न हीति। रक्तस्य व्यत्वाक्ष दोषत्वम्।

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात्।
त्रिधैव कल्पयेद्बस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते॥ ६१॥

स०-अन्येऽपि वैद्यास्त्रिधैव बस्तिं कल्पयेदिति जगदुः। एकं बस्ति दोषाणामुत्क्लेशनम्, अन्यं द्वितीयं बस्ति दोषाणां शुद्धिकरम्, अन्यं तृतीयं बस्ति दोषाणां शमनम्। क्रमादिति अनया युक्त्या त्रिविधो बस्तिरिति मन्यन्ते।

आ० र०- त्रिभ्यो न्यूनताऽपि न कार्येति मतान्तरवाह-उत्क्लेशनमिति।

[तत्र किं क्रियताम् ? इत्याह-]

दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत्।

स०-तदत्र दोषभेषजदेशसात्म्यादिवशात् सर्वमप्येतत् प्रमाणीकार्यम्।

आ० र०- मतयोर्विषयव्यवस्थामाह-दोषौषधादीति। दोषाधिक्ये औषधमृदुत्वे बलाधिक्ये च पुटाधिक्यम्, विपये न्यूनत्रपित्यर्थः।

अथ सर्वमतानुग्राहि स्वमतमाह-

सम्यङ्निरूढलिङ्गं तु नासम्भाव्य निवर्तयेत्॥ ६२॥

स०-सम्यङ्निरूढलक्षणमसम्भाव्य-असम्पाद्य, न निवर्तयेत्,-बस्तिदानं कारयेदेव।

आ० र०- स्वमतमाह-सम्यगिति। यावद्भिः सम्यवोगस्तावन्ति पुटानि कुर्यादित्यर्थः।

इदानीं कर्मकालयोगाख्यान् बस्तिविशेषानाह-

प्राक्स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च।
सान्वासनानि कर्मैवं बस्तयस्त्रिंशदीरिताः॥६३॥

स०-प्राक्-पूर्वं, एकः स्नेहबस्तिः। अन्ते-अवसाने, पञ्च स्नेहाः। तथा, निरूहा द्वादश सहानुवासनाः। इत्येवं त्रिंशद्बस्तयः "कर्म" इति गदिताः।

आ० र०- कर्मबस्त्याख्यं प्रयोगमाह-प्राक्स्नेह इति। स्नेहः-अनुवासनः।

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा।
षट् पञ्चबस्त्यन्तरिताः

स०-पञ्चदश बस्तयः "कालः" उच्यते। कथम् ? इत्याह-एकः पूर्वं स्नेहः। तथा, अन्ते त्रयः स्नेहाः। तथा, षट् स्नेहाः पञ्चभिर्बस्तिभिरन्तरिता इति।

आ० र०- कालबस्त्याख्यं प्रयोगमाह-काल इति। पञ्चबस्त्यन्तरिताः षट् स्नेहाः।

योगोऽष्टौ बस्तयोऽत्र तु॥६४॥
त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ।

स०-"योगः" अष्टौ बस्तयः। कथम् ? इत्याह-त्रयो निरूहाः, त्रीणि चानुवासनानि, तथाऽऽद्यन्तयोर्द्वौ स्नेहबस्ती, इति।

आ० र०- योगबस्त्याख्यं प्रयोगमाह-योगोऽष्टाविति।

स्नेहबस्तिं निरूहं वा नैकमेवाति शीलयेत्॥६५॥
उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहान्निरूहान्मरुतो भयम्।

स०-स्नेहबस्तिमथवा निरूहमेकमेव केवलमतिशयेन न शीलयेत्। यतः स्नेहादतिसेवितात् उत्क्लेशाग्निमान्द्ये जायेते। निरूहादतिसेवितात् पवनाद्भयं जायते।

आ० र०- प्रयोगनियमे युक्तिमाह-स्नेहबस्तिमिति। प्रयोगातिक्रमे दोषमाह-उत्क्लेशाग्निवधाविति।

तस्मान्निरूढः स्नेह्यः स्यान्निरूह्यश्चानुवासितः॥६६॥

स०-तस्मात्कारणात् निरूढो नरः स्नेहनार्हः स्यात्। अनुवासितश्च पुरुषो निरूहणार्हो भवेत्।

आ० र०- प्रयोगान्तरकल्पनार्थं नियमतात्पर्यमाह-तस्मादिति।

स्नेहशोधनयुक्त्यैवं बस्तिकर्म त्रिदोषजित्।

स०-एवं-पूर्वोक्तया, स्नेहशोधनयुक्त्या बस्तिकर्म सेवितं त्रीन् दोषान् जयति।

आ० र०- प्रयोगमस्य फ़लमाह-स्नेहशोधनयुक्त्येति। स्निग्धस्य शोधनं, शुद्धस्य स्नेहनं, स्निग्धस्य पुनः शोधनामित्यादि-युक्तिः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-"अष्टादशाष्टादशकान् बस्तीनां यो निषेवते। मिधिना ना यथोक्तेन स भवेदजरोऽरुजः। सहस्रायुः श्रुतधरो वीतपाप्माऽमरप्रभः। वादिस्यदो नागबलः स्थिरबुद्दीन्द्रियानलः॥" इति।

अधुना मात्राबस्तिं लक्षयति-

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितः समः॥६७॥
मात्राबस्तिः स्मृतः स्नेहः

स०-ह्रस्वया-यामद्वयजरणलक्षणया, स्नेहपानमात्रया समः-तुल्यो, योजितः स्नेहो मात्राबस्तिसंज्ञः स्मृतः, सद्वैद्यैरिति शेषः। अन्यैस्त्वन्यथा स्नेहमात्रोक्ता। यथा-"षट्पला तु भवेज्ज्येष्ठा, त्रिपला मध्यमा भवेत्। कनीयस्यध्यर्द्धपला त्रिधामात्राऽनुवासने॥" इति।

आ० र०- मात्राबस्त्याख्यमनुवासनमाह-हस्वयेति। हस्वया-यामद्वयपरिणामिन्या।

शीलनीयः सदा च सः।
बालवृद्धाध्वभारस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकैः॥६८॥
वातभग्नाबलाल्पाग्निनृपेश्वरसुखात्मभिः।
दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः॥६९॥

स०-स च-मात्राबस्तिः, बालादिभिः सततमेव शीलयितव्यः। स च शीलितो दोषापहः, तथा निष्परीहारः-अनियन्त्रणो, बलाय हितो, निर्गतपुरीषादिकः, सुखकारी च।

आ० र०- मात्राबस्तोर्विषयमाह-शीलनीय इति। अध्वादिष्वासक्तः। चिन्तकः-चिन्तावान्। मात्राबस्तेः फ़लमाह-दोषन्ध इति। सुखो-व्यापाद्रहितः।

बस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च।
द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्याद्बस्तिमुत्तरम्॥७०॥

स०-बस्तिस्थाने रोगेषु नराणामित्यर्थाल्लभ्यते। "नारीणां योनिगर्भाशयेषु च" इत्युक्तेः। द्वे वा त्रीणि वा द्वित्राणि, द्वित्राणि च तान्यास्थापनानि च द्वित्रास्थापनानि, तैः शुद्धा द्वित्रास्थापनशुद्धाः, तेभ्यो नरेभ्यः स्त्रीभ्यश्चोत्तरबस्तिं दद्यात्। पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः। गुदादुत्तरेण मार्गेण दीयत इत्युत्तरबस्तिः।

आ० र०- उत्तरबस्तेर्विषतो विषमाह-बस्ताविति। बस्तौ-मूत्राशये, नराणाम्। नारीणां तु बस्तौ योनौ गर्भाशये च।

अथ नेत्रस्य परिमाणमाह-

आतुराङ्गुलमानेन तन्नेत्रं द्वादशाङ्गुलम्।
वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमध्ययोः कृतकर्णिकम्॥७१॥
सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्लक्ष्णं हेमादिसम्भवम्।
कुन्दाश्वमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम्॥७२॥

स०-तन्नेत्रं-उत्तरबस्तियन्त्रकं, आतुराङ्गुलप्रमाणेन द्वादशाङ्गुलम्, दैर्घ्येणेत्यर्थादेव प्रतीयते। पुरुषाणामेवैतदिति वेद्यम्। स्त्रीणां हि वक्ष्यति (श्लो. ७९)-"नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्गप्रवेशं" इति। तच्च वृत्तं-वर्तुलम्। तथा, गोपुच्छाकृति। तथा, मूले मध्ये चोत्पादितकर्णिकम्। तथा, सिद्धार्थकः प्रविशत्यस्मिन्निति सिद्धार्थकप्रवेशं, तादृशमग्रं-प्रान्तो, यस्य-नेत्रस्य, तत् सिद्धार्थकप्रवेशाग्रम्। तथा, श्लक्ष्णं-अतिकोमलम्। तथा, हेमादिजम्। आदिशब्देन धात्वादयः प्रागुक्ता (श्लो. ९ टी.) गृह्यन्ते। तथा, कुन्दकरवीरजातीपुष्पवृन्तसदृशं दृढं च। अश्वमारः-करवीरः।

आ० र०- उत्तरबस्तेर्नेत्रमानमाह-आतुराङ्गुलमानेनेति।

तस्य बस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा।

स०-तथा, तस्य-नेत्रस्य, बस्तिर्मृदुलघुः, 'योज्यः' इति शेषः। मात्रा शुक्तिः-कर्षद्वयम्, 'स्नेहस्य' इति शेषः। विकल्प्य वा-वयोबलदेहसत्त्वसात्म्यादिवशान्निरूप्य वा, मात्रा कार्येत्यर्थः।

आ० र०- उत्तरबस्तौ बस्तिमाह-तस्येति। उत्तरबस्तेर्मात्रामाह-मात्र शुक्तिरिति। शुक्तिप्रयन्त पलम्। विकल्प्य-दोषाद्यपेक्षया न्यूनमधिकं वा।

अथ स्नाताशितस्यास्य स्नेहबस्तिविधानतः॥७३॥
ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ।
हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जौ शनैः स्रोतोविशुद्धये॥७४॥
सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसेवनि।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः॥७५॥

पीडितेऽन्तर्गते स्नेहे स्नेहबस्तिक्रमो हितः।

स०-अथेति मङ्गले। अस्य-रोगिणो निरूहवत्कृतमङ्गलस्य। तथा, पूर्वं स्नातः पश्चादशितः, तस्य। कथमशितस्य ? स्नेहबस्तिविधानतः। तृतीयार्थे तसिः। स्नेहबस्तौ यादृश आहारो विहितस्तेन कृतभोजनस्येत्यर्थः। तथा, ऋजोः-स्पष्टं स्थितस्य। तथा, सुखेनासीनस्य। क्व ? पीठे,-आसने। किम्भूते ? जानुतुल्ये। तथा, मृदौ-अकठिने च। तथा, शिश्ने प्रहृष्टे-स्तब्धे, तथा ऋजौ,-स्पष्टं कृत्वा स्थिते सति, शनैः-न त्वरया, सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्-प्रवेशयेत्। स्थूलायां तत्र क्षतकरणात्। प्रवेशयोगात् तया-शलाकया, शुद्धे मेढ्रे सति, अनुसेवनि-सेवनीमनुलक्षीकृत्य, आमेढ्रान्तं नेत्रं प्रणयेत्। षडङ्गुलं प्रायेण प्रवेशयेदित्यर्थः। कथम् ? गुदवन्निष्कम्पम्। ततो-निष्कम्पस्थापनादनन्तरं, पीडिते पुटके, स्नेहे चान्तःप्रविष्टे सति, अनुवासनक्रमो हितः-पाणिना ताडयेत् स्फिजौ। तत्पार्ष्णिभ्यां" इत्यादिकः।

आ० र०- उअत्तरबस्त्तेर्विधिमाह-अथेति। तया-शलाकपा, शुद्धस्रोतसि मेढ्रे सेवन्यनुसारेण नेत्रं प्रणयेत्। ततः स्नेहं फीडितेऽनुगते च अनुवासनोक्तः क्रमः कार्यः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)- " मालतीपुष्पवृन्ताग्रपरिणाहां घमामृजुम्।" इत्यधिकम्।

बस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरोऽपि वा॥७६॥

अनुवासनवच्छेषं सर्वमेवास्य चिन्तयेत्।

स०-त्रीन् चतुरो वा बस्तीननेन विधानेन दद्यात्। शेषं [सर्वमेव]-विधिपरिहारादि सम्यग्दत्तव्यापदादिकं, अस्य-उत्तरबस्तेः, अनुवासनस्येव निरूपयेत्। यदुक्तं खरनादेन- "यथाशेषं प्रवेश्यान्तः स्नेहस्यार्द्धपलं नयेत्। प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत्॥ स चेदनुवसेत्तत्र स्यात्क्रियेयं विशेषतः। पिप्पल्यारग्वधागारधूमवत्सकसैन्धवैः॥ मूत्राम्लपिष्टैर्गुलिकाः सर्षपामाषसन्निभाः। छायासु शुष्कास्ताः शिश्ने दद्यात्सर्षपसन्निभाः॥ पूर्वं, माषोपमाः पश्चात्ताभिः स्नेहं समानयेत्। स्नेहे प्रत्यागते च स्यादानुवासनिको विधिः॥" इति।

आ० र०- उत्तरबस्त्यावृत्तौ सङ्ख्यामाह-बस्तीनिति। अजरबस्तावनुक्तमौषधकल्पनादिकमनुवासनवत्कार्यमित्याह अनुवासनवदिति।

एवम् पुरुषाणामुत्तरबस्तिविधानमुक्त्वा स्त्रीणां वक्ति-

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः॥७७॥
विद्धीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यते।
योनिविभ्रंशशूलेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे॥७८॥

स०-ललनानामृतुकाल एवार्तवकालः-"ऋतुस्तु द्वादश निशाः" (हृ. शा. अ. १।२७) इत्यादिनोक्तः, तत्र ऋतौ योनिः कर्ता उत्तरबस्तिस्वभावं स्नेहं गृह्णाति। कुतः ? अपावृतेः,-अपावरणात् कारणात्। अन्यदा तु संवृतत्वात् न स्नेहमादत्ते गर्भवत्। तस्माद्धेतोस्तदा-ऋतुकाले विद्धीत, प्रकृतत्वादुत्तरबस्तिम्। अत्यन्ते-आत्ययिके व्याधौ, अनृतावपि विद्धीत। तमेवात्ययं दर्शयति-योनीत्यादि। योनिविभ्रंशः-उत्तरे (अ. ३३।४०) वक्ष्यमाणः, योनिशूलो-योनिरुजा, तेषु। तथा, योनिव्यापत्तौ। तथा, असृग्दरे,-रक्तपित्तं योनिमुखेनागच्छत् स्त्रीणामसृग्दरमुच्यते। एतेषु रोगेषूत्तरबस्तिमात्ययिकत्वादनृतावपि दद्यात्।
आ० र०- स्त्रीणामत्तुरबस्तिकालमाह-स्त्रीणामिति। गृह्णात्यौषधमिति शेषः। अपावृतेः-विवृत्वान्। आत्ययिके तु व्धावनृतावपि विद्धीत।

अथात्र तु नेत्रस्य प्रमाणमाह-

नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्गप्रवेशं चतुरङ्गुलम्।
अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्व्यङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि॥७९॥
मूत्रकृच्छ्रविकारेषु, बालानां त्वेकमङ्गुलम्।

स०-दशाङ्गुलप्रमाणं दैर्घ्येण। तथा, मुद्गः प्रविशत्यस्मिन्निति मुद्गप्रवेशं तदिवाग्रं [मुद्ग] प्रवेशाग्रमिति वेद्यम्, अन्तलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या। वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम्। पुष्पवृन्तोपमत्वं त्वत्र न युज्यते। यतो मूत्रस्रोतः परिणाहमेतद्विधातव्यम्। पुरुषे स्त्रियां चैवप्रकारम्। यदुक्तं मुनिना (च. सि. अ. ९।५४)-"[पुष्पनेत्रं च हैमं स्यात्सूक्ष्ममौत्तरबस्तिकम्। जातीपुष्पस्य वृन्तेन समं गोपुच्छसंस्थितम्॥ रौप्यं वा सर्षपच्छिद्रं द्विकर्णं द्वादशाङ्गुलम्।] पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम्॥ मूत्रस्रोतःपरिणाहं" इति। तच्चतुरङ्गुलं यावत् प्रवेश्यम्। चतुरङ्गुलाच्चोर्ध्वं कर्णिका कार्या। अधिकप्रवेशनिवारणार्थम्, न तु मेहननेत्र इव मध्यकर्णिकेति। अयमर्थोऽत्र साक्षान्नोपात्तो गम्यमानत्वात्। अत एव तत्प्रवेशप्रमाणमाह-चतुरङ्गुलमपत्यमार्गे योज्यं स्यादिति। अपत्यमार्ग इत्यनेन स्त्री गर्भग्रहणप्रसवादिसमर्था सूच्यते। एवंविधायाः स्त्रियश्चतुरङ्गुलं प्रवेशयितव्यमिति। मूत्रवर्त्मनि ह्यङ्गुलं योज्यम्। या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणयोग्या, अथवा या बाला-अप्रौढा, तस्या योनिः-केवलं मूत्रस्येव मार्गः, तस्या नेत्रं ह्यङ्गुलं प्रवेश्यम्। अत ऊर्ध्वं तु प्रवेशात्तासां मांसक्षतिः स्यात्। केषु रोगेषु ? मूत्रकृच्छ्रविकारेषु। बालानां तु स्त्रीणामेकमङ्गुलं प्रवेश्यम्।

आ० र०- स्त्रीणां रोगभेदेन यन्त्रभेदं मार्गभेदं चाहयोनिविभ्रंशेति। योनिविभ्रंशादिषु दशाङ्गुलं मुद्गवाहिच्छिद्रंनेत्रं त्त्वा, अपत्यामार्गे चतुरङ्गुलं प्रवेशयेत्। मूत्रकृच्छ्रेषु तु मूत्रमार्गे व्यङ्गुलं प्रवेशयेत्। बालानां तु स्त्रीणामेकाङ्गुलं मूत्रमार्गे प्रवेशयेत्। प्रवेशावधौ कर्णिका कार्येत्यर्थसिद्धम्।

प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा. बालानां शुक्तिरेव तु॥८०॥

स०-स्त्रीणामुत्तरबस्तौ स्नेहस्य प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा,-नोत्तमाकनिष्ठा वा। बालानां तु शक्तिरेव मध्यमा मात्रा स्नेहस्य।

आ० र०- स्त्रीणामुत्तरबस्तौ मात्रामाह-प्रकुञ्चा इति।

अधुनोत्तरबस्त्यवस्थानं त्रिविधाया अपि स्त्रिया वदति-

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी।
ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत्॥८१॥

बस्तींस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्द्धयन्।

त्र्यहमेव च विश्रम्य प्रणिदध्यात्पुनस्त्र्यहम्॥८२॥

स०-उत्तानायाः-न त्ववाङ्मुख्याः पार्श्वस्थिताया वा, शयानायाः-न त्वासीनायाः, तथोर्ध्वजान्वाः, बस्तीन् त्रिचतुरानहोरात्रात् योजयेत्। किं कृत्वा ? सक्थिनी सङ्कोच्य। अनुवासने त्वेक एव बस्तिरहोरात्रेण योज्य इत्यस्य भेदः। एवं त्र्यहं बस्तिदानं कार्यम्, न त्वत्रानुवासनवत् त्र्यहे पञ्चमे वाऽहनीति। किं कुर्वन् ? स्नेहमात्रां यथास्वमर्धकर्षादिक्रमेण वर्द्धयन्। त्र्यहमेव च विश्रम्य-त्रीणि दिनानि विलम्ब्य च, पुनः-पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण, [त्र्यहं] प्रणिदध्यात्-कुर्यात्। एष एव च न्यायो मेढ्रेऽपि योज्यः, तज्जातीयत्वादस्यार्थस्य। अत एवान्तेऽयमुपदिष्ट उभयसम्बन्धार्थम्।

आ० र०- स्त्रीणामुत्तरबस्तिविधिमाह-उत्तानाया इति।

स्त्रीणामुत्तरबस्तोआवावृत्तिक्रममाह-त्रिरात्रमिति। एवं-प्रथमदिनवत्, बस्तीन् योजयेत्। स्नेहमात्रां च दिने दिने वर्द्धयेत्। ततस्त्रिदिनं विश्रम्य पुनस्त्रिदिनं योजयेत्।

युक्त्योक्तमेवामुमर्थं सङ्क्षेपसङ्ग्रहार्थं पुनराह-

पक्षाद्विरेको वमिते ततः पक्षान्निरूहणम्।

सद्यो निरूढश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरेचितः॥८३॥

स०-उत्तमशुद्ध्या शुद्धे वमिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः। यस्मात् प्रवरया शुद्ध्या शुद्धे सुवमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तिः। ततः सप्ताहेनैकान्तरानुवासनदानेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते। ततः-अनन्तरं, पक्षात्परतो निरूहः। यतः कृतविरेकस्य सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ स्नेहनार्थमनुवासनेनैकान्तरितेन स्निग्धस्य निरूहो युज्यत इति पक्षेणैव युक्तः। निरूढश्च सद्य एवानुवास्यः। तथा च प्रागभ्यधायि (श्लो. ५२)-"अथ वातार्दितं भूयः सद्य एवानुवासयेत्।" इति। विरेचितः सप्तरात्रादूर्ध्वमनुवास्यः। यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिः, ततः स्नेहनार्थमनुवासनं युक्तम्।

आ० र०- वमनादीनामन्तरमाह-पक्शादिति। निरूहानुवासनयोर्भोजनमेवान्तरम्। अनुवासननिरूहयोस्तु श्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे" इति (श्ले. ३६) प्रागुकम्।

ननु, दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्यामेकलोलीभावात् कथं बस्तिर्दोषानेव निर्हरेत् न धातून् ? इत्येतच्चोद्यं दृष्टान्तद्वारेण परिजिहीर्षुरिदमाह-

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः।

तथा द्रवीकृताद्देहाद्बस्तिर्निर्हरते मलान्॥८४॥

स०-कुसुम्भकुङ्कुमादियुक्ताज्जलाद्यथा पटो-वासो, रागं हरेत्-गृह्णीयात्, न कुसुम्भादिकम्। तथैव द्रवीकृतात् कायाद्दोषधातूनामेकलोलीभावेऽपि बस्तिर्दोषान्निर्हरते, न धातून्।

आ० र०- शुद्धाशुद्धसम्पर्केऽप्यशुद्धमेव बस्तिर्निर्हरेदित्याह-यथा कुसुम्भादियुतादिति। द्रवीकृतात्-स्नेहादि द्रावितादोषधातुमलात्।

अधुना वायोः स्वरूपं प्रथयन् बस्तिं श्लाघयन्नाह-

शाखागताः कोष्ठगताश्च रोगा

मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्यो

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति॥८५॥

विड्श्लेष्मपित्तादिमलोच्चयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात्।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय न्याय-

द्बस्तेर्विना भेषजमस्ति किञ्चित्॥८६॥

तस्माच्चिकित्सार्द्ध इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्साऽपि च बस्तिरेकैः।

स०-सक्थिनी द्वे द्वौ बाहू इति शाखाः, तासु गताः-तत उत्पन्नाः। एवं कोष्ठो-महास्रोतः, तत्र गताः-कोष्ठगताः। तथा, मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वे चावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः, तेषामङ्गं, तत्र जाता मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाः। तत्र मर्माणि-मर्मविभागे (हृ. शा. अ. ४) वक्ष्यन्ते। ऊर्ध्वशब्देनोर्ध्वजत्रु गृह्यते, तत्र जाता ऊर्ध्वाङ्गजाः,-मुखरोगादयः, सर्वाङ्गजाः-ज्वरादयः, अवयवजाः-श्वित्रादयश्च, ये रोगा विद्यन्ते तेषां जन्मनि-उत्पत्तौ, वायोरपरः कश्चिदपि

हेतुर्नास्ति। कथम् ? परं,-अतिशयेन। किञ्चिन्मात्रेणानुबलभावेन पित्तश्लेष्माणावपि हेतू भवत एव। यथा,-पामाकण्ड्वादीनाम्। अवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्ध ऊर्ध्वग्रहणं प्राधान्यख्यापनार्थम्। यथा,-ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात इति। एतदेवाधिकृत्य वक्ष्यमाणाः पञ्च विधयः सकलमेवोत्तरं च तन्त्रं प्रधानम्। तस्मात्प्रधाना ऊर्ध्वाङ्गजाः। ननु, कुतो हेतोर्मरुत एतेषु कारणत्वमित्याह-विडित्यादि। विट् च श्लेष्मा च पित्तं च विड्श्लेष्मपित्तानि, तान्यादिर्येषाम्। आदिशब्देन मूत्रस्वेदादिपरिग्रहः। एतेऽपि हि शरीरमलिनीकरान्मलाः, तेषामुच्चयाः-सञ्चयाः, तेषां स वायुर्यस्माद्विक्षेपसंहारकरः-विक्षेपश्च संहारश्च विक्षेपसंहारौ, तौ करोतीति। "कृञो हेतुताच्छील्य" इत्यादिना हेतौ टः। विक्षेपसंहारकरणहेतुरित्यर्थः। तस्य क्रियावत्त्वात्। वायुश्च शेषदोषाभ्यां न कदाचिद्विक्षिप्यते संह्रियते वा। तयोर्निष्क्रियत्वात्। तस्य च वायोः प्रवृद्धस्य शमनार्थं बस्तिमन्तरेणापरं भेषजं नास्ति। स्नेहस्वेदादिकं तु विद्यमानमपि न तथा समर्थम्, इत्यगण्यत्वात्तदविद्यमानमुच्यते। तस्मात्-दोषप्रधानस्य पवनस्य शमनार्थात्कारणात्, बस्तिश्चिकित्सार्द्ध इति कथितः। एकैश्चाचार्यैर्निरवशेषाऽपि चिकित्सा बस्तिः प्रदिष्टः। ननु, " चतुर्णां भिषजादीनां" (च. सू. अ. ९।५) इत्यादिलक्षणा चिकित्सा। तत्कथं तस्या भागकल्पना कर्तुं युज्यते ? न च सर्वा चिकित्सा बस्तिरिति वक्तुं शक्यते, शेषचिकित्साशास्त्रविस्तरस्थानर्थक्यप्रसङ्गात्। तस्मादेतदयुक्तमिवाभाति। अत्रोच्यते। वायुविकारा अशीतिरुक्ताः। पित्तश्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ताः। तत्र वातविकाराणां प्रधानोपक्रमो बस्तिः, तस्माच्चिकित्सार्धो बस्तिः कार्यद्वारेणोक्तः। अथवा मारुतं पित्तश्लेष्मविड्विहितं बस्तिः समूलमेवापकर्षतीत्युक्तत्वात् सर्वैव चिकित्सा कार्यद्वारेण बस्तिरेकैरुपदिष्टः। अन्यत्रापि चैवंप्रायो निर्देशः कृत एवाचार्यैः। तथा च मुनिः (च. चि. अ. २९।१४०)-"यानीह कर्माण्युक्तानि विसर्पविनिवृत्तये। एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः॥" इति। 'चिकित्सार्द्धं' इत्ययः तु पाठो न युक्त एव। अर्द्धशब्दस्य हि समप्रविभाग एव नपुंसकत्वम्। न चात्र समप्रविभागो गम्यते। तस्मान्नपुंसकत्वमत्रान्याय्यम्।

आ० र०- बस्ते सर्वोत्तमत्वे युक्तिमाह-शाखागता-शाखागता इति। सर्वेषां रोगाणां वायुरेव कारणम्। यस्मात् पित्तश्लेष्मणोरपि इतरमलवत् स एव क्षोभकः। तस्य चातिवृद्धस्य बस्तिरेवौषधम्। तस्मादसौ चिकित्सार्द्धमुक्तः, अप्रधानस्यापि पित्तादेः पृथक् चिकित्सां मन्वानैः। एके तु तथाऽमन्वानाः कृत्स्नाऽपि चिकित्सा बस्तिरित्याहुः।

तथा निजागन्तुविकारकारि-
रक्तौषधत्वेन शिराव्यधोऽपि॥८७॥

इति श्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने बस्तिविधिर्नामैकोनविंतितमोऽध्यायः॥१९॥

स०-न केवलं बस्तिः, यावच्छिराव्यधोऽपि चिकित्सार्द्धः सर्वा वा चिकित्सेत्युपदिष्टः। कुतः ? निजेत्यादिना। निजाः-वातादिसमुत्थाः, आगन्तवो-विषवह्न्यादिसमुत्थाः, निजाश्चागन्तवश्च ते च ते विकाराश्च निजागन्तुविकाराः, तान्कर्तुं शीलं यस्य तन्निजागन्तुविकारकारि, तच्च तद्रक्तं च निजागन्तुविकारकारिरक्तं, तस्यौषधत्वेन। तत्र विसर्पविद्रधिप्रभृतिरोगविशेषोपशमकरणाच्चिकित्सार्द्धः शिराव्यध उपविष्टः। तथा, अपरेऽति ये रोगाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरप्युपक्रमैरनुपशान्ताः, तेऽपि शिराव्यधसाध्याः। अत एव सर्वाऽपि चिकित्सा शिराव्यध उक्त इति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने बस्तिविधिर्नामैकोनविंशोऽध्यायः समाप्तः॥१९॥

आ० र०- शिराव्यधोऽपि बस्तितुल्य इत्याह-तथेति। निजानामागन्तूनां च यत्कारणं रक्तं तदौषधत्वात् शिराव्यधोऽपि बस्तिवत्।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
बस्तिकर्मप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥

****

विंशोध्यायः।

पञ्चकर्मौक्तिप्रस्तावे वमनविरेकान्वासननिरूहानुक्त्वा नस्यविधिमाह-

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते।
नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान्॥ १॥

स०-जत्रु-वक्षोंसयोः सन्धिः। जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु। मयूरव्यंसकादित्वात् समासः। तत्र विकारा ऊर्ध्वजत्रुविकाराः, तेषूर्ध्वजत्रुविकारेषु-शिरोरोगादिषु विषये, वमनशिराव्यधादयोपीष्यन्त एव। विशेषण तु नस्यमिष्यते। नासायां क्रियत् इति नस्यम्। नासिकायाः "पद्दन्न" इति नसादेशः। ननु, किमिति नस्यमेतेषु रोगेषु विशेषेणेष्टम् ? इत्याह-नासा हीत्यादि। यस्मात् घ्राणं शिरोद्वारम्। तेन द्वारेण श्रोत्रशृङ्गाटकप्राप्तमूर्ध्वं नेत्रकण्ठादिशिरामुखानुप्रवेशेन, तत्-शिरो, व्याप्य ताम्-विकारान् हन्ति।
आ० र०- नस्यविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथेति।

तत्र नस्यविषयमाह-ऊर्ध्वजत्रुविकारेष्विति। विशेषादितिवचनादितरेष्वपि। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"नासया प्रणीयमानमौषधं नस्यं नावनं नस्तःकर्मेति च संज्ञां लभते। नासा हि शिरसो द्वारम्। तत्र निषेचितमौषधंस्त्रोतःशृङ्गाटकं प्राप्य, व्याप्य च मूर्द्धानं नेत्रश्रोत्रकण्ठादिशिरामुखानि च, मुञ्जादिषीकामिवासक्तामूर्द्धजत्रौगतां वैकारिकीमशेषामाशु दोषसंहतिमुत्तमाङ्गादकर्षति।" इति।

विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत्।

स०-तत्-नस्यं, विरेचनबृंहणशमनाख्यभेदेन त्रिधा स्यात्।
आ० र०- [नस्यभेदानाह-विरेचनमिति।] विरेचनं बृंहणं शमनं चेति त्रिविधं नस्यम्।

तत्र पूर्वं विरेचनाख्यस्योपयोगमाह-

विरेचनं शिरःशूलजाड्यस्यन्दगलामये॥२॥
शोफगण्डकृमिग्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनसे।

स०-शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यते। अपस्मारो यद्यप्यूर्ध्वजत्रुस्थितो न भवति, तथापि विरेचननस्येन शाम्यतीति तदुपादानम्। उपलक्षणं चेदम्। कफजेषु प्रसेकास्यवैरस्यगन्धाज्ञानादिष्वपि विरेचनमेव हितम्।
आ० र०- तत्र विरेचनस्य विषयमाह-विरेचनमिति। जाड्यं-शिरसः। स्यन्दो-नेत्रकोपः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२९)- "उपदेहकण्डूस्तम्भस्रावप्रसेकवैरस्यारोचकस्वरभेदगन्धाज्ञानार्बुददद्रुकोठादिषु श्लेष्मजेषु" इति।

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्ते स्वरक्षये॥३॥
नासास्यशोषे वाक्सङ्गे कृच्छ्रबोधेवबाहुके।

स०-वातोद्भवशूलादिषु बृंहणं नस्यं हितम्। सूर्यावर्तः-शिरोरोगविशेषः। कृच्छ्रबोधः-कृच्छ्रोन्मीलनम्। अवबाहुको-वातव्याधिविशेषः।

आ० र०- बृंहणनस्यस्य विषयमाह-बृंहणमिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)। "अर्धावभेदककृमिशिरोरोगाक्षिसङ्कोचस्पन्दनतिमिरदन्तकर्णशूलनादमन्यारोगापत ानकनिद्रानाशादिष्वनिलोत्थेशु" इति।

शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु॥४॥

स०-नीलिकादिषु शमनं नस्यं हितम्। नीलिकाव्यङ्गौ-क्षुद्ररोगेषु (हृ. उ. अ. ३१।२८) वक्ष्यमाणौ। केशदोषः-केशशातः।
आ० र०- शमननस्यस्य विषयमाह-शमनमिति। अक्षिराजयः-चक्षुषि रेखाकाराः शिराः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"अकालवलीपलितखलतिदारुणकरक्तपित्तादिषु" इति।

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः।
कल्कक्वाथादिभिश्चाद्यं मधुपद्वासवैरपि॥५॥

स०-ये ये स्नेहा यथास्वं तैः। किम्भूतैः ? योगिकैः,-योगार्हैः सर्षपतैलादिभिः, न तु घृतादिभिः। तथा, यथास्वं-मरीचशुण्ठ्यादिभिः, प्रसाधितैः-संस्कृतैः। तथा, कल्कक्वाथस्वरसादिभिश्च यथास्वं कफघ्नैर्गिरिकर्णिकादिजैः साधितं, आद्यं-विरेचनाख्यं नस्यं, भवति। न केवलमेतैर्यावन्माक्षिकादिभिश्च। आसवो-मद्यविशेषः।
आ० र०- विरेचननस्यस्य द्रव्याण्याह-यथास्वमिति। यथास्वं-यो यस्योचितः स्नेहः, तेन। यथास्वं-यद्यस्योचितमौषधं, तेन। साधितैः स्नेहैः कल्कैः क्वाथैश्चूर्णादिभिश्च। आद्यं-विरेचनम्। पटु-सैन्धवम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२९)-"तत्र भीरुस्त्रीकृशसुकुमारेषु स्नेहः। गलरोगसन्निपातज्वरातिनिद्रामनोविकारकृमिशिरोरोगाक्षिस्पन्दनतिमिरकृच्छ्रविषाभिपन्नाभिष्यन्नसर्पदष्टविसंज्ञेषु शेषाः। तेष्वेव च भूयसि दोषे शीघ्रकारिणी च चूर्णः। स हि नासायामावेगकरतरो भवति।" इति।

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसासृक्कपुरैरपि।
शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण सलिलेन वा॥६॥

स०-बृंहणं नस्यं धन्वोत्थमांसोद्भवरसैः स्यात्। तथा, असृजा-रक्तेन, धन्वोत्थेनैव। तथा, खपुरैः-निर्यासविशेषैः। अपिशब्दादन्यैरपि पूर्वोक्तैः स्नेहैरतीक्ष्णैर्बृंहणं भवति। शमनं नस्यं पूर्वोक्तैरतीक्ष्णैः स्नेहैर्घृतादिभिस्तथा मांसरसादिभिर्योजयेत्। तथा, क्षीरेण जलेन चेति। सुश्रुतस्तु स्पष्टतरमुवाच (चि. अ. ४०।२२)-"तत्तु नस्यं देयं वाताभिभूते शिरसि दन्तकेशश्मश्रुप्रपातदारुणककर्णशूलकर्णक्ष्वेडतिमिरस्वरोपघातनासारोग मुखशोषेष्वकालजवलीपलितप्रादुर्भावे दारुणप्रबोधे वातपैत्तिकेषु चान्येषु मुखरोगेषु वातपित्तहरद्रव्यसिद्धेन स्नेहेनेति। शिरोविरेचनं श्लेष्मणाभिव्याप्ततालुकण्ठशिरसां निद्राभिभूतानां शिरोगौरवशूलपीनसार्द्धावभेदककृमिप्रतिश्यायापस्मारगन्धाज्ञानेष्वन्येषु चोर्ध्वजत्रुगतेषु कफजेषु विकारेषु शिरोविरेचनद्रव्यैस्तत्सिद्धेन वा स्नेहेनेति।" तथा-"सम्यग्विशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्तो निषेचयेत्। अवपीडस्तु शिरोविरेचनवदभिष्यन्दसर्पदष्टविसंज्ञेभ्यो दद्यात्, शिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवपिष्यावपीड्य च। चेतोविकारकृमिविषाभिपन्नानां चूर्णं प्रधमेत्। शर्करेक्षुरसक्षीरघृतमांसरसानामन्यतमं क्षीणानां शोणितपित्ते च विदध्यात्। कृशदुर्बलभीरूणां सुकुमारस्य योषिताम्। श्रृताः स्नेहाः शिरःशुद्धै कल्कस्तेभ्यो यथा हितः॥" इति।

आ० र०- बृंहणमिति। असृक्-रुधिरम्। खपुरो-निर्यासो मोचरसादिः। अपिशब्दात् बृंहणद्रव्यसाधितस्नेहादिभिश्च।

शमननस्यस्य द्रव्याण्याह-शमनमिति। पूर्वैः-धन्वमांसरसादिभिः शमनौषधसाधितस्नेहादिभिश्च।

अधुनान्यानपि नस्यविशेषानाह-

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा स्नेहोत्र मात्रया।
कल्काद्यैरवपीडस्तु स तीक्ष्णैर्मूर्द्धरेचनः॥७॥
ध्मानं विरेचनश्चूर्णो

स०-अत्र-एषु नस्यभेदेषु मध्ये, मर्शाख्यः प्रतिमर्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा-भेदद्वयेन भवति। कथम् ? मात्रया,-मात्राभेदेन, न तु वस्तुभेदेन। कल्काद्यैरित्यादि। तुरवधारणे भिन्नक्रमः। कल्काद्यैरेवावपीडः, न स्नेहेनापि। स चावपीडः, तीक्ष्णैः-शुण्ठ्यादिभिः कल्कक्काथरसाद्यैः, न मृदुभिः। मूर्द्धरेचनः-शिरोविरेचनाख्यं नामान्तरमस्य। अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेतद्विरेचनं नस्यम्। पुनः प्रकारान्तरमाह-ध्मानमित्यादि। चूर्णो-मरीचादिभिः कृतो, नासया प्रणीयमानो विरेचनो-बहिर्दोषनिरसनो, ध्मानं-प्रध्मानाख्यं नस्यं स्यात्।

आ० र०- मर्शादीन् पञ्च नस्यभेदानाह-मर्शश्चेति। मर्शप्रतिमर्शौ-स्नेहस्य वहुत्वाल्पत्वकृतौ भेदौ। अवपीडशिरोविरेचनौ-कल्कादिनस्यस्य मृदुत्वतीक्ष्णत्वकृतौ भेदौ। विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानम्-प्रधमनाख्यम्। इति पञ्च।

कथं पुनरसौ नासायां ध्मापयितव्यः ? इत्याह-

युञ्ज्यात्तं मुखवायुना।
षडङ्गुलद्विमुखया नाड्या भेषजगर्भया॥८॥
स हि भूरितरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति।

स०-तं-चूर्णं, मुखवायुना-फूत्काराख्येन, युञ्ज्यात्-प्रवेशयेत्। कथम् ? नाड्या, कारणभूतया। किम्भूतया ? षडङ्गुलद्विमुखया,-षडङ्गुलानि यस्याः सा षडङ्गुला, द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा, षडङ्गुला चासौ द्विमुखा च षडङ्गुलद्विमुखा, तया। तथाविधया, तथा भेषजगर्भया-

त्रिकटुकादिचूर्णभरितया। स हि-चूर्णो, भूरितरं-बहुतरं, दोषं चूर्णत्वादपकर्षति, न तथा कल्कक्काथादयः। तस्माद्विरेचनाख्योयमित्यर्थः।

आ० र०- प्रधमनस्य विधिमाह-युञ्ज्यादिति।

प्रधमनस्य बहुदोषहरत्वे युक्तिमाह-स हीति। चूर्णं हि बहुद्रवग्राहित्वात् बहुदोषापकर्षणम्।

अधुना मर्शस्नेहस्य परिमाणमधिकृत्याह-

प्रदेशिन्यङ्गुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात्॥९॥
यावत्पत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ षट् क्रमेण ते।
मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात्॥१०॥
बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

स०-प्रदेशिनी-अङ्गुष्ठसमीपजाङ्गुली, तस्याः पर्वद्वयं, तस्मात्। किम्भूतात् ? पूर्वं भग्नं पश्चात्समुद्धृतं, तस्मात् मग्नसमुद्धृतात् तर्जनीपर्वद्वयात् यावत्परिमाणं पतति, असौ बिन्दुः, 'उच्यते' इति शेषः। ते-बिन्दवो, यथासङ्ख्यं मर्शस्य दशोत्कृष्टा मात्रा, अष्टौ मध्यमा मात्रा, षट् कनिष्ठा मात्रा। ता एव क्रमान्मात्रा बिन्दुद्वयेनोनाः कल्कस्वरसादेः। तेनाष्टौ बिन्दव उत्तमा मात्रा, षण्मध्यमा, चत्वारः कनिष्ठा, इत्यवतिष्ठते। यावदिति यत्परिमाणमस्येति। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्, आ सर्वनाम्न इत्याकारादेशः।

आ० र०- मर्शादिमानज्ञानार्थं बिन्दुमानमाह-प्रदेशिनीति। यावत्पतति तावान् बिन्दुः, न प्रथमपतित एव।

मर्शस्य मात्रात्रयमाह-दशाष्टाविति। ते-बिन्दवः।

अवपीडशिरोविरेचनयोर्मात्रात्रयमाह-ता एवेति। बिन्दुद्वयोनाः-अष्टषड्चतुर्बिन्दुकाः।

अधुना येषां नस्यमयुक्तं तानाह-

योजयेन्न तु नावनम्।
तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम्॥११॥
भुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्रुतासृजाम्।
नवपीनसवेगार्तसूतिकाश्वासकासिनाम्॥१२॥
शुद्धानां दत्तबस्तीनां तथानार्तवदुर्दिने।
अन्यत्रात्ययिकाद्व्याधेः

स०-तोयादि पीतं यैस्तेषाम्। अत्र "आहिताग्न्यादित्वात्" परनिपातः। तथा पातुमिच्छतां नावनं-नस्यं, नैव योजयेत्। तोयादिपीतानां पातुमिच्छतां च योजितं नस्यं नासास्यस्यन्दोपदेहतिमिरशिरोरोगान् कुर्यात्। भुक्तभक्तस्य च दोषा ऊर्ध्वस्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेयुः। शिरोभ्यक्तस्य च शिरोक्षिकर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भार्दितशिरःकम्पान्। शिरःस्नातस्य स्नातुकामस्य च मूर्ध्नि स्तिमितो दोषो जाड्यारुचिपीनसान्। स्रुतरक्तस्य च क्षामतामरुचिमग्निसादं च। नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधात् दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिकण्डूविचर्चिकारोगान्। मूत्रितोच्चारितादिवेगार्तानां भृशतरं वेगविधारणजान् विकारान्। सूतिकायाः स्रुतरक्तदोषान्। श्वासकासिनोर्व्याधिविवृद्धिम्। शुद्धानां कृतवमनविरेचनादीनां श्वासकासस्वरेन्द्रियहानिशिरोगौरवकण्डूकृमिदोषान्। दत्तबस्तीनां विवृतस्रोतस्तयातिव्याप्त्या श्वासकासादीनेव। तथा, अनार्तवदुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तैमित्यतालुनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठरोग प्रतिश्यायारूंषिकाः। एषु च नस्यदोषेषु जातेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोविरेकवक्त्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगण्डूषादीनि यथास्वं कुर्यात्। सङ्ग्रहे विशेषः

(सू. अ. २९)-"गर्भिण्याश्च भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छार्द्धावभेदकाः स्युः। अपत्यं च व्यङ्गं विकलेन्द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा स्यात्। विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छूभिः श्टतं पयः पिबेत्। बलाविदार्यंशुमतीमेदाभिर्वा। एभिरेव च श्रृतं हविः। वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोबस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः। सर्वं च बृंहणमन्नपानम्।" इति। तोयपीतादिषु सदैव किं नस्यं न योज्यम् ? इत्याह-अन्यत्रेत्यादि। आत्ययिके व्याधौ नस्यं योज्यमेव।

आ० र०- पीततोयादीनां नस्यं निषेधति-योजयेदिति। पातुमिच्छतां-तोयादीन्येव। भुक्तभक्तो-भुक्तवान्। नवपीनसः-अपक्वपीनसः। वेगार्तः-उत्पन्नविण्मूत्रादिवेगः। अनार्तवदुर्दिने-अवार्षिकाभ्रे। आत्ययिकाव्द्याधेरन्यत्र निषेधः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"तत्र भुक्तभक्तस्य नस्येनेरितो दोष ऊर्ध्वस्त्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत्। स्नेहाइपीतपातुकामानामक्षिनासास्यस्यन्दोपदेहतिमिरशिरोरोगान्। शिरःस्नातस्य शिरोक्षिकर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भार्दितशिरःकम्पान्। स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तैमित्यजाड्यारुचिपीनसान्। स्नुतरक्तस्य क्षामतामरुचिमग्निसादं च। मूत्रितोच्चारितादिवेगार्तानां भृशतरं वेगविधारणजान् विकाराण्। अभिहतस्य तीव्रतरां रुजम्। कृतवमनादीनां श्वासकासस्वरेन्द्रियहानिशिरोरोगगौरवकण्डूकृमिदोषान्। [दत्तबस्तीनां विवृतस्त्रोतस्तयाऽतिव्यास्या श्वास कासादीनेव।] गर्भिण्या भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छार्धावभेदकाः स्युः, अपत्यं च व्यङ्गं विकलेन्द्रियमुन्मादापस्मारयुक्तं वा। सूतियायाः स्नुतरक्तोक्ताण् दोषान्। नवप्रतिश्यायस्य स्त्रोतोरोधात् दुष्टप्रतिश्यायकेशशातकृमिकण्डूविचर्चिकाः। श्वासकासिनोर्वातव्याधिवृद्धिः। अकालदुर्दिने सहसैव शैत्याच्छिरोरुग्वेपथुस्तैमित्यतालु-नेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठरोगप्रतिश्यायारूषिकाः। तेषु यथास्वमायतनं दोषोद्रेकं चापेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्रलेपसेकतीक्ष्णावपीडधूमगण्डूषादुलीनाचरेत्। विशेषेण तु गर्भिणी रूक्षे नस्यकर्मणि वर्षाभूकाकोलीकपिकच्छूभिः श्रृतं पयः पिबेत्। बलादिदार्यंशमतीमेदाभिर्वा। आभिरेव च श्रृतं हविः। वातहरसिद्धश्च स्नेहः शिरोबस्तौ कर्णपूरणे च योज्यः। सर्वं च बृंहणमन्नपानम्। भुक्तभक्तादिष्वपि चात्ययिकव्याध्यातुरमपेक्षेत।" इति।

साम्प्रतं यत्र काले यत्र च दोषे नस्यं प्रयोज्यं तद्दर्शनार्थमाह-

अथ नस्यं प्रयोजयेत्॥ १३॥

प्रातः श्लेष्मणि, मध्याह्ने पित्ते, सायंनिशोश्चले।
स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्णे शरत्कालवसन्तयोः॥ १४॥
शीते मध्यंदिने, ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे।
वाताभिभूते शिरसि हिध्मायामपतानके॥ १५॥
मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिनेदिने।
एकाहान्तरमन्यत्र

स०-कारणे कार्योपचारात्कफरोगः श्लेष्मशब्देनोक्तः। [एवं पित्तादावपि।] श्लेष्मरोगेषु प्रातर्नस्यं प्रयोजयेत्। पित्तरोगेषु मध्याह्ने। वातरोगेष्वपराह्णे रात्रौ च। सङ्ग्रहे विशेषः (सू. अ. २९)-"लालास्रावसुप्तप्रलापदन्तकटकटायनक्रथनकृच्छ्रो-न्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दित-शिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ" इति। स्वस्थेत्यादि। तुरवधारणे। स्वस्थवृत्ते शरदि वसन्ते च पूर्वाह्णे एवं नस्यं योज्यम्। शीते-हेमन्तशिशिरलक्षणे, मध्याह्ने। ग्रीष्मे सायं-अपराह्णे। वर्षासु सातपे-दृश्यमानरवौ वासरे प्रयोजयेत्। अधुना दोषापेक्षया नस्यकालनियममाह-वातेत्यादि। वाताभिभूतमूर्द्धादिषु स्वरभ्रंशान्तेषु सायंप्रातः-पूर्वाह्णापराह्णयोः, [दिनेदिने-] प्रतिदिनं च, नैकाहान्तरितम्। अन्यत्र-वाताभिभूतमूर्द्धादिभ्योन्यस्मिन् रोगे, एकाहान्तरम्।

आ० र०- नस्यकालमाह-अथेति। चले-वायौ। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.अ २९)-"लालास्रावसुप्तप्रलापदन्तकटकटायनक्रथनकृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादतृष्णार्दितशिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ।" इति। स्वस्थवृत्ते ऋतुभेदेन पूर्वाह्णादिषु। सातपे-वर्षासु यदैवातपस्तदैव। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"पञ्चकर्माण्याचरतो बस्तिकर्मोत्तरकालमेव।" इति। वाताभिभूतशिरस्कादिषु पञ्चसु प्रत्यहं प्रातः सायं च। अन्येषु तु रोगेष्वेकाहान्तरं स्वे स्वे दोषकाले।

सप्ताहं च तदाचरेत्॥ १६ ॥

स०-सप्ताहं च नस्यमाचरेत्, - सप्ताहादूर्ध्वं नस्यं न विदध्यात्।

आ० र०- नस्यावृत्तेरवधिमाह-सप्ताहमिति। तत्-नस्यम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"अनेन विधिना पञ्च स्पत नव वा दिनानि दद्यादासम्यग्योगात्।" इति।

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं देयं तथाह-

स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च।
निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः॥ १७॥
अथोत्तानुर्जुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते।
किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्द्धनि नामिते॥ १८॥
नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निषेचयेत्।
उष्णाम्बुतप्तं भैष्ज्यं प्रणाड्या पिचुनाथवा॥ १९॥
दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत्।
शनैरुच्छिद्य निष्ठीवेत्पार्श्वयोरुभयोस्ततः॥ २०॥
आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत्।

स०-पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्विन्नमुत्तमाङ्गं-शिरो, यस्य तस्य। तथा, प्राक्-पूर्वं, कृतमावश्यकं-अवश्यकरणीयमुच्चारमूत्रोत्सर्गदन्तधावनादिकं, येन स प्राक्कृतावश्यकः, तस्य। तथा, निवातस्थाने शयनं यत्तत्र स्थितस्य सतः, भूयो जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत्। अथेत्यादि। अथ-अनन्तरम्, उत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतो हस्तचरणे प्रसारिते, तथा किञ्चिदुन्नतचरणस्य किञ्चिच्छिरसि नामिते सति, नासापुटमेकं पिधाय-स्थगयित्वा, पर्यायेण-न तु युगपत्, भैषज्यं निषेचयेत्। कीदृशम् ? उष्णाम्बुतप्तं, -उष्णोदकोष्णीकृतम्। केन परिषेचयेत् ? प्रणाड्या, अथवा पिचुना-कार्पासादिमयेन। दत्ते नस्ये सति पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत्। आदिशब्देन ग्रीवाललाटादिपरिग्रहः। सुश्रुते चाभ्यधायि (चि. अ. ४०।२५)-"वस्त्रावच्छादितनेत्राय

वामहस्तप्रदेशिन्यग्रोन्नामितनासिकाग्राय विशुद्धस्रोतसि दक्षिणहस्तेन स्नेहमुष्णाम्बुप्रतप्तं रजतसुवर्णताम्रमणिमृत्पात्रशुक्तीनामन्यतमस्थमनवच्छिन्नधारमासिञ्चेत्।" इति। शनैरित्यादि। ततो-मर्दनानन्तरं, शनैरुच्छिद्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत्। (सङ्ग्रहे तु सू. अ. २९)-"अनभ्यवहरन्। कफसहितमभ्यवहृतमग्निमवासादयेद्दोषं च संवर्द्धयेत्। एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः शिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते। पुनःपुनश्चैनं स्वेदयेत्।" एवं-अनेन क्रमेण, आभेषजक्षयात् कुर्यात्। (प्रायः सङ्ग्रहोक्तोयमग्रिमो ग्रन्थः-) न तु नस्यमात्रा सकृदेव प्रक्षेप्तव्या। हीनमात्रं चौषधं न देयम्। तद्धि दोषानुत्क्लेश्यानिर्हरन् गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकण्ठरोगान् कुर्यात्। अधिकमतियोगदोषान् कुर्यात्। सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिन्द्यमानं शिरोरोगेप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च कुर्यात्। अत्युष्णं दाहपाकज्वररतागम [शिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्य] मूर्छाभ्रमान्। अतिशीतं हीनदोषान्। अत्युन्नतशिरसः सम्यगप्रतिपद्यमानं तानेव हीनदोषान्। अत्यवनतशिरसो दूरगमनान्मूर्च्छाजाड्य [कण्डूदाह] ज्वरान्। सङ्कुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरप्राप्नुवद्दोषोत्क्लेशं [वेदनां स्तम्भं वा] कुर्यात्।

आ० र०- नस्यविधिमाह-स्निग्धस्विन्नेति। आवश्यकं-दन्तधावनादि। पर्यायेण-न युगपन्नासापुटद्वये। प्रणाड्या-प्रणालिकया। उच्छिद्य-नासया श्वासमूर्ध्वं नीत्वा, उभयोः पार्श्वयोर्निष्ठीवत् यावद्भेषजक्षयः।

नस्ये पुटसङ्ख्यामाह-एवमिति।

यदि च नस्ये दीयमाने भेषजवेगादसात्म्येन वा मूर्च्छा स्यात् तदा किं कार्यम् ? इत्याह-

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत्परिहरन् शिरः॥२१॥

स०-मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्द्धवर्जं सिञ्चेत्। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू. अ. २९)-"न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहासव्याहारस्पन्दनोच्छिन्दनान्याचरेत्। तथा हि शिरोरुक् प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यङ्गतिलकालकमुखदूषिकाणां सम्भवः।" इति।

आ० र०- नस्यमूर्च्छायं प्रतीकारमाह-मूर्च्छायामिति।

स्नेहं विरेचनस्यान्ते दद्याद्दोषाद्यपेक्षया।

स०-विरेचनस्यावसाने देशदोषसात्म्याद्यपेक्षया स्नेहमनुषेचयेत्। तन्त्रान्तरे (सङ्ग्रहे) चोक्तम्। (सू. अ. २९)-"अथ नस्यार्हं नरमव्याहतवेगं धौतान्तर्बहिर्मुखं स्ववस्थितशिरसं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसं स्वास्तीर्णनिवातशयनस्थमुत्तानशीर्षमीषदुन्नतपादं प्रसारितचरणं च जत्रूर्ध्वं पाणितापेन पुनः पुनः स्वेदयेत्।" इति।
आ० र०- विरेचननस्यानन्तरं तीक्ष्णत्वदोषपरिहारार्थं स्नेहनं नस्यमङ्गत्वेनाह-स्नेहमिति।

नस्यान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानः

स०-नस्यावसाने वाक्शतं-मात्राशतमुत्तानो निद्रामसेवमानस्तिष्ठेत्।
आ० र०- निवृत्तनस्यस्योत्तानशयनमाह-नस्यान्त इति। वाक्शतं-शतगुर्वक्षरोच्चारणपर्याप्तं कालम्।

धारयेत्ततः॥२२॥

धूमं पीत्वा कवोष्णाम्बुकवलान् कण्ठशुद्धये।

स०-ततो-वाक्शतावस्थानादनन्तरम्, ईषदुष्णजलकवलान् धारयेत्। किमर्थम् ? कण्ठशुद्धये उत्क्लिष्टदोषशान्तये च। किं कृत्वा ? धूमं-विरेचनाद्यन्यतमं, यथायोगं पीत्वा, ततोऽस्य स्नेहोक्तमाचारमादिशेत्।
आ० र०- उत्तानशयनानन्तरं धूमगण्डूषावाह-धारयेदिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"अथ नस्यार्हं नरमव्याहतवेगं धौतान्तर्बहिर्मुखं नातिक्षुधितं प्रायोगिकधूमपानविशुद्धस्रोतसम्। ततः कनकरजतताम्राद्यन्यतमशुक्तिस्थितं प्रदेयौषधत्रिभागं वामहस्ताङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामाक्रम्य नयनप्रच्छादनम् चतुर्गुणं वासो मध्यमया नासाग्रमुन्नमय्य प्रदेशिन्यनामिकाभ्यां चैकैकं नासापुटं पर्यायेण पिधायेतरस्मिन् नासास्रोतसि दक्षिणहस्तेन प्रणाड्या पिचुना

वाऽनवच्छिन्नधारमासिञ्चेत्। न च हीनाधिकं सकृदेव सर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनतिशिरसे सङ्कुचितगात्रावयवाय देयम्। तत्र हीनं दोषमुत्क्लेश्यानिर्हरद्गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकण्ठरोगान् कुर्यात्। अधिकमतियोगदोषान्। सकृदेव सर्वं दत्तमुत्स्नेहनशिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणक्लेदानुच्छ्वासोपरोधं च। अत्युष्णं दाहपाकज्वररक्तागमशिरोरुग्दृष्टिदौर्बल्यमूर्च्छाभ्रमान्। अतिशीतं हीनदोषान्। अत्युन्नतशिरसोऽपि सम्यक्शिरोऽप्रतिपद्यमानं तानेव। अत्यवनतशिरसोऽतिदूरगमनात् मूर्च्छाजाड्यकण्डूदाहज्वरान्। सङ्कुचितगात्रस्य सम्यक्धमनीरव्याप्नुवद्दोषोत्क्लेशं वेदनां स्तम्भं वा। न च नस्ये निषिच्यमाने कोपहास्यव्याहारस्पन्दनोच्छिन्ध्नान्याचरेत्। तथा हि शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलितव्यङ्गतिलकालकमुखदूषिकाणां सम्भवः। अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत्। सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेद्दोषं च संवर्द्धयेत्। एकपार्श्वनिष्ठीवने न सर्वाः शिरा भेषजेन सम्यग्व्याप्यन्ते। पुनःपुनश्चैनं स्वेदयेत्। अथास्य स्नेहोक्तमाचारमादिशेदतिद्रवपानं च वर्जयेत्।" इति।

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम्॥२३॥

स०-सम्यक्स्निग्धे शिरसि सुखोच्छ्वासादयः स्युः। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. २९)-"सम्यक् स्निग्धे मूर्ध्नि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिःश्वासक्षवथुस्वप्नप्रबोधशिरोवदनेन्द्रियविशुद्धयो भवन्ति, यथोक्तव्याध्युपशमश्च।" इति।

आ० र०- स्नेहननस्यस्य सम्यग्योगमाह-सम्यक्स्निग्ध इति। स्वप्नबोधौ सुखेन।

रूक्षेक्षिस्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्द्धशून्यता।

स०-रूक्षे तु शिरस्यक्षिस्तब्धता स्यात्। तथा, नासायामास्ये च शोषो मूर्द्धशून्यता च स्यात्।

आ० र०- स्नेहननस्यस्य हीनयोगमाह-रूक्ष इति।

स्निग्धेति कण्डूगुरुताप्रसेकारुचिपीनसाः॥२४॥

स०-अतिस्निग्धे कण्ड्वादयः स्युः।

आ० र०- स्नेहननस्यातियोगमाह-स्निग्ध इति।

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतावक्त्रस्वरविशुद्धयः।

स०-सुविरिक्ते-सम्यग्विरिक्ते, अक्षिलघुतादयः स्युः।

आ० र०- विरेचननस्तस्य सम्यग्योगमाह-सुविरिक्त इति।

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः, क्षामतातिविरेचिते॥२५॥

स०-दुर्विरिक्ते गदोद्रेको-रोगस्याधिक्यम्। अतिविरेचिते क्षामता-कृशता स्यात्।

आ० र०- विरेचननस्यस्य हीनयोगमाह-दुर्विरिक्त इति।

विरेचननस्यस्यातियोगमाह-क्षामतेति।

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयं सूचयितुमाह-

प्रतिमर्शः क्षतक्षामबालवृद्धसुखात्मसु।

प्रयोज्योकालवर्षेपि

स०-प्रतिमर्शः क्षतक्षामादिषु प्रयोज्यः। अकालवर्षेणेपि कार्यः।

आ० र०- प्रतिमर्शस्य विषयमाह-प्रतिमर्श इति। अकालवर्षेऽपि-अनार्तवदुर्दिनेऽपि। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.अ२९)-"तृष्णामुखशोषभीरुषु" इत्यधिकम्।

न त्विष्टो दुष्टपीनसे॥२६॥

मद्यपीतेबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्द्धनि।

उत्कृष्टोत्क्लिष्टदोषे च, हीनमात्रतया हि सः॥२७॥

स०-दृष्टपीनसे तु न प्रयोज्यः। दुष्टपीनसो-नासारोगेषु (हृ. उ. अ. १९।९) वक्ष्यमाणः। तथा मद्यपीते, तथाबलश्रोते-रुद्धश्रवणमार्गे, तथा कृमिभिर्दूषितो मूर्द्धा यस्य तस्मिन् कृमिपीडितशिरसि, तथोत्कृष्टो-वृद्धिं गतः, तथोत्क्लिष्टः-प्रचलो, दोषो यस्य तस्मिंश्च, प्रतिमर्शो न योज्यः। केन प्रकारेण (कारणेन) न योज्यः ? इत्याह-हीनेत्यादि। हि-यस्मात्, एषां सः-प्रतिमर्शः, हीनमात्रतया,-हीना मात्रा यस्य स हीनमात्रः, तस्य भावो हीनमात्रता, तया। य (अ) स्मादसौ न युज्यते। एषां ह्युदीर्णदोषत्वात् तावता दोषोत्क्लेश एव भवति न शमः।
आ० र०- दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शं निषेधति-न त्विष्ट इति। अबलश्रोत्रे-शब्दश्रवणासमर्थे। उत्कृष्टदोषे उत्क्लिष्टदोषे च , हि-यस्मात्, हीनमानतया युक्तः स दोषनिर्हरणा समर्थत्वादेतेषु न योज्य इत्यर्थः।

निशाहर्भुक्तवान्ताहः स्वप्नाध्वश्रमरेतसाम्।
शिरोभ्यञ्जनगण्डूषप्रस्रावाञ्जनवर्चसाम्॥२८॥
दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योन्तेसौ द्विबिन्दुकः।

स०-असौ-प्रतिमर्शो, द्विबिन्दुको निशादीनां पञ्चदशानां कालानामन्ते प्रयोज्यः।
आ० र०- प्रतिमर्शस्य पञ्चदश कालानाह-निशाहरिति। अहःस्वप्नो-दिवास्वप्नः। श्रमो-व्यायामः। प्रस्रावो-मूत्रम्। द्विबिन्दुको-बिन्दुद्वयमात्रः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. २९)-"बिन्दुर्वा येन चोत्क्लेशो नानुत्क्लिष्टस्य जायते। निष्ठ्यते यत्र वा स्नेहो न साक्षादुपलक्ष्यते॥" इति।

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः, क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात्॥२९॥
दृग्बलं पञ्चसु, ततो दन्तदार्ढ्यं मरुच्छमः।

स०-तत्र निशाहर्भुक्तवान्ताहःस्वप्नाख्येषु पञ्चसु कालेषु प्रतिमर्शे प्रयुक्ते स्रोतसां शुद्धिर्भवति। क्रमात्-क्रमेणैव पठितेषु। अध्वश्रममैथुनानां त्रयाणामन्ते प्रतिमर्शे दत्ते सति क्लमस्य नाशः

स्यात्। उपलक्षणं चेदम्। मनःप्रसादशिरोलाघवेपि भवतः। एवं शिरोभ्यञ्जनादिषु पञ्चस्वन्ते प्रतिमर्शे योजिते सति दृष्टेर्बलं स्यात्। ततः-अनन्तरं, दन्तकाष्ठहासयोरन्ते यथासङ्ख्येन द्विजदृढत्वं पवनशमश्च स्यात्।

आ० र०- उक्तकालानां फलमाह-पञ्चस्विति। पञ्चसुनिशान्तादिषु, स्रोतःशुद्धिः। त्रिषु-अध्वश्रमरोतोन्तेषु, क्लमनाशः। पञ्चसु-शिरोभ्यञ्जनादिषु, दृग्बलम्। दन्तधावनान्ते दन्तदार्ढ्यम्। हास्यान्ते वातोपशमः।

अधुना नस्यस्य धूमादीनां च पुरुषविशेषे नियमं कुर्वन्नाह-

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे॥ ३०॥
न चोनाष्टादशे धूमः, कवलो नोनपञ्चमे।
न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ॥ ३१॥

स०-ऊनसप्तवर्षे नस्यं न योज्यम्। तथा, अतिक्रान्ताशीतिवर्षे च नस्यं प्रयोजनम्। अपूर्णाष्टादशवर्षे धूमो न प्रयोज्यः। कवलोपूर्णपञ्चवत्सरे न प्रयोज्यः। ऊनदशमवर्षे शुद्धिः-वमनविरेकादिका, न प्रयोज्या। तथा, अतीतसप्ततिवर्षे च शुद्धिर्न योज्या।

आ० र०- वयोविशेषेण नस्यधूमकवलशोधनानि निषेधति-न नस्यमिति।

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु बस्तिवत्।
मर्शवच्च गुणान् कुर्यात्स हि नित्योपसेवनात्॥ ३२॥
न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापद्भ्यो मर्शवद्भयम्।

स०-प्रतिमर्शः पुनर्बस्तिरिव शस्तो-हितः। कथम् ? आजन्ममरणं,-जन्ममरणे अवधिं कृत्वा, प्रतिमर्शो हित इत्यर्थः। स च-प्रतिमर्शो, नित्योपसेवनात्-सन्ततमभ्यस्यमानो, मर्श इव गुणान्-सुखोच्छ्वासादीन् कुर्यात्। अत्र च-प्रतिमर्शे, यन्त्रणा-"उष्णोदकोपचारी स्यात्"

इत्यादिका, नास्ति। न च व्यापभ्द्यः-"अक्षिस्तब्धता शोषः" इत्यादिभ्यो, भयं मर्श इव-मर्शवत् नास्तीति। मर्श इव मर्शवत्, सप्तम्यन्ताद्वतिः।

आ० र०- प्रतिमर्शस्य सुखसेव्यत्वमाह-आजन्मेति।

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते॥ ३३॥
शिरसः श्लेष्मधामत्वात्स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे।

स०-तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन नस्यार्थे श्रेष्ठं भवति। कुतो हेतोः ? मूर्ध्नः कफस्थानत्वात्। न त्वपरे स्नेहाः। तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः।

आ० र०- नित्यनस्ये तैलमेवोचितमित्याह-तैलमेवेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.२९)- "आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता। मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद्यदि॥ कोमर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः। अच्छपानविचाराख्यौकुटीवातातपस्थिती॥ अन्वासमात्राबस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत्।" इति।

आशुकृच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता॥ ३४॥
मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद्यदि।
को मर्शं सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः॥ ३५॥
अच्छपानविचाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती।
अन्वासमात्राबस्ती च तद्वदेव विनिर्दिशेत्॥ ३६॥

स०-आशुकारिगुणयुक्तो मर्शः, चिरकारी तु प्रतिमर्शः। गुणोत्कर्षत्वयुक्तो मर्शो गुणापकृष्टतान्वितस्तु प्रतिमर्श इत्यनयोर्भेदः। यदि च मर्शे प्रतिमर्शे च विशेषगुणो न स्यात्, ततो मर्शं सपरिहारं सव्यापदं च को भजेत् ? न कश्चिद्भजेदित्यर्थः। मर्शप्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविचाराख्यौ स्नेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत्। तथा, कुटीप्रवेशस्थित्या यद्ररसायनमुपयुज्यते, यच्च वातातपाद्यपरिहारस्थित्या रसायनं क्रियते, ते च

द्वे अपि तथैव सविशेषे निर्दिशेत्। तथा, अन्वासः-अनुवासनं, तथा मात्राबस्तिश्च, तावप्येवं शीघ्रकारिचिरकारित्वादिगुणैर्विनिर्दिशेत्।

इदानीं नस्यमणुतैलं निर्दिदिक्षुराह-

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वक्सेव्यगोपीहिमं
दार्वीत्वङ्मधुकप्लवागुरुवरीपुण्ड्राह्वबिल्वोत्पलम्।
धावन्यौ सुरभिं स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकां
किञ्जल्कं कमलाद्बलां शतगुणे दिव्येम्भसिक्वाथयेत्
तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
तैलं पचेत सलिलेन दशैव वारान्।
पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
नस्यं महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत्॥ ३८॥

स०-जीवन्त्यादीनि द्रव्याणि दिव्ये जले क्वाथयेत्। गोपी-सारिवा। प्लवं-गोपालदमनाख्यम्। पुण्ड्राह्वं-प्रपौण्डरीकम्। धावन्यौ-कण्टकारिकामहोटिकाख्ये। सुरभिः-सल्लकी। स्थिरे-शालीपर्णीपृश्निपर्ण्यौ। कृमिहरं-विडङ्गम्। अत्र तैलसमानि द्रव्याणि ग्राह्याणीति वृद्धवैद्यव्यवहारः। आकाशादेव पटादिभिर्गृहीतं जलं दिव्यमुच्यते। तच्च तैलाच्छतगुणं गृहीत्वा तावत्क्वाथयेत्, यावद्दशगुणो रसस्तैलात्स्यात्। तेन च क्वाथेन तैलं दशैव वारान् पचेत्। दशमे च पाके तैलसममजाक्षीरं क्षिपेत्। ततः पुनः पचेत्। इत्येतत्तैलं महागुणं-सर्वोत्तमगुणं, अणुतैलसंज्ञं कथयन्ति। अणुषु तैलमणुतैलम्। अणूनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविशतीत्यर्थः।

आ० र०- नस्यतैलेषु श्रेष्ठत्वादणुतैलमाह-जीवन्तीति। जीवन्त्यादीनि शतगुणे जले निष्क्वाथ्य, जीवन्त्याद्यपेक्षयैव दशगुणं रसं परिशेष्य, तैलाद्दशगुणेन सलिलेन-क्वाथेन, दशवारं तैलं पचेत्। अर्थात्प्रतिवारं तैलसमः क्वाथः। दशमे तु पाके तैलसममाजदुग्धं क्वाथं चावशिष्टं क्षिपेत्। सेव्यंउशीरम्। प्लवं-क्षुद्रमुस्तम्। धावन्यौ-बृहतीद्वयम्। सुरभिंरास्नाम्। स्थिरे-शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ। कमलात्किञ्जल्कंपद्मकेसरम्। अत्र जीवन्त्यादीनामेव कल्कः, "यतः क्वाथस्ततः कल्कः केवलक्वाथभाषिते।" इति वचनात्। कल्कं बिनैव पाक इत्यपरे। सङ्ग्रहे तु

(सू.अ.२९)-"अणुतैलविधानं तु मञ्जिष्ठामधुकप्रपौण्डरीकजीवकर्षभककाकोलीद्वयपयस्यासारिवानन्तानीलोत्पलाञ्जनरास्नाविडङ्गतण्डुलमधुपर्णीश्रावणीमेदाकाकनासासरलसालभद्रदारुचन्दनैः सुपिष्टैरष्टगुणं पङ्गुणेन पयसा तैलं विपचेत्। घृतं वा पित्तोल्बणेषु दोषेषु। अथवा चन्दनागुरुपत्रदार्वीत्वङ्मधुकबलैलाद्वयपद्मोत्पलपद्मकेशरपौण्डरीकविडङ्गोशीरह्रीबेरवन्यत्वङ्मुस्तासारिवाबृहतीद्वयांशुमतीद्वयजीवन्तीदेवदारुसुरभिशतावरीः शतगुणे दिव्येऽम्भसि दशभागावशिष्टं क्काथयेत्। ततस्तस्य क्काथस्य दशमांशेन समांशं तैलं साधयेत्। दशमे चात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात्। एतदप्यणुतैलं पूर्वस्माद्विशेषेणेन्द्रियदार्ढ्यकरं केश्यं बल्यं कण्ठ्यं प्रीणनं बृंहणं दोपत्रयघ्नं च।" इति। तन्त्रान्तरात्-"नस्यं विदध्याद्गुडनागरं वा ससैन्धवां मागधिकामथो वा। घ्राणास्यमन्याहनुबाहुपृष्ठशिरोक्षिकण्ठश्रवणामयेषु॥" इति।

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः।
दृढेन्द्रियास्तपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः॥३९॥

इति श्री वैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने नस्यविधार्नाम विंशोध्यायः॥२०॥

स०-नस्यशीलिनो निबिडोच्चतररमणीयत्वगादयः स्युः। त्वक् च स्कन्धश्च ग्रीवा चास्यं च वक्षश्च एतेषां समाहारः त्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षः। घनोन्नतप्रसन्नं त्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षो येषां ते घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः। तथा, पुष्टेन्द्रियाः पलितवर्जिताश्च भवेयुः।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने नस्यविधिर्नाम विंशोध्यायः समाप्तः॥२०॥

आ० र०- नस्यशीलनस्य फलमाह-घनोन्नतेति। घनत्वचः, उन्नतस्कन्धग्रीवावक्षसः, प्रसन्नास्याः, इति यथायोगं सम्बन्धः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
नस्यकर्मप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥२०॥

****

एकविंशतितमोध्यायः

ऊर्ध्वाङ्गचिकित्साप्रसङ्गाद्धूमपानविधिं जिगदिषुराह-

अथातो धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकाराणामजन्मने।
उच्छेदाय च जातानां पिबेद्धूमं सदात्मवान्॥ १॥

स०-आत्मवान्-सुमितिर्हिताहारविहारो, जत्रुण ऊर्ध्वं श्लेष्मवातोद्भवानां विकाराणं-रोगाणां, अजन्मने-अनुत्पत्त्यै, तथोत्पन्नानामुच्छेदाय-विनाशाय, सदा धूमं पिबेत्।

आ० र०- धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते। अथेति।

तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह-जत्रूर्ध्वेति।

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च, वाते वातकफे कफे।
योज्यः

स०-स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिधा। यथाक्रमं वाते स्निग्धो, वातकफे मध्यः, कफे तीक्ष्णो, योज्यः।

आ० र०- धूमभेदानाह-स्निग्ध इति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३०)-"तत्र शमनः प्रायोगिको मध्यम इति पर्यायाः, बृंहणः स्नेहनो मृदुरिति, शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति च।" इति। "तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूपनश्च।" इन्यन्यद्भेदत्रयम्।

स्निग्धादीनां विषयमाह-वात इति। क्रमेणेति शेषः।

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहेषु॥२॥
तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तबस्तिषु।
मत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु॥३॥
शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि।

स०-रक्तपित्तार्त्यादिषु धूमो नावचारणीयः। ननु, वाते वातकफे कफे च धूमस्यानुज्ञातत्वात् पित्तार्तौ प्राप्तिरेव नास्ति। तत्किं प्रतिषेधेन? ब्रूमः। वातप्रकृतेर्वातपित्तार्तौ सत्यां कश्चिद्भिषक्पाशो भ्रान्त्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रमचिकीर्षया धूमं योजयेत्, तन्निषेधार्थमिदमुक्तम्। अथवा वातश्लेष्मप्रकृतेः पित्तार्तौ पित्तप्रकृतेर्वा वातश्लेष्मार्तौ धूमो न योज्य इति प्रतिपादनार्थमिदं गदितम्। अशिशब्दो मत्स्यादिषु विषान्तेषु प्रत्येकं योज्यः। अत्र च यथासम्भवं पानं मद्यादेः, भोजनं च मत्स्यादेः अशनशब्देनोच्यते। चतुर्विधेप्याहारे अशनशब्देनास्त्येव व्यवहारः। यथा (हृ.सू.अ. ८।१)-"मात्राशी सर्वकालं स्यात्" इति केचिच्च यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति।

आ० र०- पित्तार्तादीनां धूमं निषेधति-न पित्तरक्तार्तेति।

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतृण्मूर्च्छामदमोहकृत्॥४॥
धूमोकालेतिपीतो वा

स०-मूर्च्छा-संज्ञानाशाः। मोहाः-चित्तनाशः, 'मोहः-चित्तनाशः, 'मुह् वैचित्त्ये' इति पाठात्। आन्ध्यबाधिर्यग्रहणमुत्तमाङ्गरोगोपलक्षणार्थम्। तेन सङ्ग्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते। धूमोकाले-पूर्वोक्ते रक्तपित्तार्त्यादौ, पीतो रक्तपित्तादीन् कुर्यात्। अप्रतिषिद्धेपि काले- क्षुतादौ, अतिशयेन पीतो वा रक्तादिकृत्।

आ० र०- धूमस्याकालपानेतिपाने च दोषमाह-रक्तपित्तान्ध्येति।

तत्र शीतो विधिर्हितः।

स०-तत्र-रक्तपित्ताद्यार्तौ, विधिः-उपक्रमो यथास्वं सर्पिः पाननस्यालेपपरिषेकादिः, शीतो हितः।

आ० र०- उक्तदोषस्य प्रतीकारमाह-तत्र शीत इति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३०)-"एषां हि भ्रमज्वरशिरोभितापेन्द्रियोपघाततालुशोषपाकधूमायनच्छर्दिमुर्च्छारक्तपित्तार्दितानि मृत्युं वा धूमो जनयेत्, अतिमात्रश्चान्येषमपि। तत्र वातकफान्यतरसंसृष्टं पित्तमुपलक्ष्य यथास्वं सर्पिष्कषायपाननस्यास्यलेपाञ्जनपरिषेकान् स्निग्धरूक्षशीतान् प्रयुञ्जीत। एतेन सर्वधूमोपघातप्रतीकारा व्याख्याताः। विशेषस्तु सर्वस्रोतोभिगते धूमे तीव्रतरा वेदना भवन्त्यूषाध्माननेत्ररोगश्वासकासपीनसाङ्गस्वरसादाम्लकाः। तत्र घृतक्षीरेक्षुरसद्राक्षाशर्करोपयोगस्तद्विधैरेव वमनम्। कटुतिक्तैरपि च नस्यगण्डूषाः।" इति।

इदानीं त्रयाणां धूमानां कालं पृथक् दर्शयन्नाह _

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम्॥५॥
हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन्मृदुम्।
कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम्॥६॥
निद्रानस्याञ्जनस्नानच्छर्दितान्ते विरेचनम्।

स०-क्षुतादीनामष्टानामन्ते मृदुं-स्नेहनाख्यं, धूमं पिबेत्। एषु-क्षुतादिषु कालेषु, निशाहारनावनान्तेषु च मध्यमं धूमं पिबेत्। मध्य एव मध्यमः, "मध्यान्मः" इति मप्रत्ययः। विरेचनाख्यं धूमं निद्रादीनामन्ते पिबेत्। नावननस्यशब्दयोरेकार्थयोरिहोपादानान्नस्यक्रमेण धूमं पिबेदिति ग्रन्थकृता प्रतिपादितम्। तेन स्निग्धनस्यान्ते स्निग्धं-मृद्वपरपर्यायं, धूमं पिबेत्। आचार्योपदेशाच्च क्षुताद्यन्तेषु च स्निग्धं धूमं पिबेत्। मध्यनस्यान्ते मध्यमं धूमं पिबेत्। कालेष्विति वचनाच्च क्षुतान्तादिषु च मध्यमं धूमं पिबेत्। एवं तीक्ष्णनस्यान्ते विरेचनं धूमं पिबेत्। इति त्रिषु सम्बन्धः। तीक्ष्णशब्दोत्र विरेचनपर्यायः।

आ० र०- स्निग्धधूमस्याष्टौ कालानाह-क्षुतजृम्भितेति।

मध्यधूमस्यैकादश कालानाह-कालेष्विति।

तीक्ष्णधूमस्य पञ्च कालानाह-निद्रेति।

साम्प्रतमत्र नेत्रस्वरूपमाह-

बस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदृजु॥७॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम्।

स०-बस्तौ नेत्रं बस्तिनेत्रम्, बस्तिनेत्रेण समं-तुल्यं, द्रव्यं-धातुदार्वस्थिवेणुजं, यस्य-धूमनेत्रस्य, तद्बस्तिनेत्रसमद्रव्यं धूमनेत्रं शिल्पिना कारयेद्भिषक्। किम्भूतं नेत्रम्? त्रयः कोशाः पर्वणि, यस्य तत् त्रिकोशम्। तथा, ऋजु-अवक्रम्। तथा, मूलं चाग्रं च तस्मिन् यथासङ्ख्यमङ्गुष्ठबदरास्थिप्रवेशम्। मूलेऽङ्गुष्ठप्रवेशमग्रे कोलास्थिप्रवेशमित्यर्थः। अङ्गुष्ठश्च कोलास्थि चेति समाहारद्वन्द्वः। तत्प्रविशत्यस्मिन्निति "पदरुजविशन्ति इति घञ्।

आ० र०- धूमनेत्रमाह-बस्तिनेत्रेति। बस्तिनेत्रसमद्रव्यं-हेमादिघटितम्। त्रिकोशं-यथापूर्व्यानुप्रविभज्य त्रिकाण्डम्।

इदानीं तीक्षाणादिकस्य त्रिविधस्य धूमस्य दैघ्येण नेत्र प्रमाणमाह-

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वाति पञ्च च॥८॥

अङ्गुलानां क्रमात्पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत्।

स०-यथासङ्ख्यं दैर्घ्येण तीक्ष्णस्य त्रीण्यष्टकानि-चतुर्विंशतिरङ्गुलानि, स्युः। स्नेहने च धूमे चत्वार्यष्टकानि-द्वात्रिंशदङ्गुलानि, स्युः। मध्यमे च धूमे पञ्चाष्टकानि-चत्वारिंशदङ्गुलानि, स्युः। पर्वानेकत्वं सूक्ष्मत्वं दैर्घ्यं च नेत्रस्येह कृतम्। एवं हि नयनकर्णादीनां न बाधको धूमः स्यादिति। तथा च मुनिः (च.सू.अ.५।४८)-"दूराद्विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनूकृतः। नेन्द्रियं बाधते धूमः" इति।

आ० र०- तीक्ष्णादिभेदेन धूमनेत्रस्य प्रमाणमाह-तीक्ष्णस्नेहनमध्येष्विति। धूमपाङ्गुलानि चतुर्विंशतिस्तीक्ष्णनेत्रम्, द्वात्रिंशत्स्निग्धनेत्रम्, चत्वारिंशन्मध्यनेत्रम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३०)-"एवं हि धूमो दूरात्प्रवृत्तो नेत्रस्य पर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुतया च शनैः श्लिष्यन्नबाधको भवति।" इति। तथा (सं. सू. अ. ३०)-"कासघ्ने वामने च दशाङ्गुलम्। व्रणधूपनार्थमष्टाङ्गुलम्। कलायपरिमण्डलं कुलत्थवाहिस्रोत इति। कासघ्नादिषु तु नेत्राभावे नलवंशैरण्डादीनामन्यतमां नाडीं योजयेत्।" इति।

कीदृशः सन् धूमं पीवेत्? इत्याह-

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम्॥९॥

पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं वासिकया पिबेत्।

स०-ऋजु-स्पष्टं, उपविष्टः-आसीनः। तथा, तच्चेताः-धूमपानगतचित्तः। तथा, प्रसारितमुखः। तथा, नेत्रगतदृष्टिरित्यपि द्रष्टव्यम्। कथं पिबेत् ? त्रिपर्ययम्। आक्षेपविसर्गा-आपानः, त्रिभिरापानैः-पर्ययः। तथा, छिद्रमेकैकं पिधाय, प्रकृतत्वान्नासिकाया एव। तदेवंविधः सन् नासिकया पिबेत्। एकैकमिति "एकं बहुव्रीहिवत्" इति द्वित्वसुब्लोपौ। तेनायमर्थः, - एकं नासापुटं पिधायापरेण नासापुटेनाकृष्य धूमं पिबेत्। अपरं नासापुटं पिधाय तदपरेणाकृष्य तथैव पिबेदित्यर्थः।

आ० र०- धूमपानविधिमाह-ऋजूपविष्ट इति। त्रिपर्यं-त्रिपरिवर्तम्। वामं पिधाय दक्षिणेन पिबेत् दक्षिणं पिधाय वामेन पिबेदित्येकः परिवर्तः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३०)- "प्राकृतोच्छ्वासनिःश्वासो नेत्राग्रनिविष्टदृष्टिः।" इति।

प्राक् पिबेन्नासयोत्क्लिष्टे दोषे घ्राणशिरोगते॥१०॥

उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण, विपरीतं तु कण्ठगे।

स०-नासागते शिरोगते वा दोष उत्क्लिष्टे-स्वस्थानाच्चालिते सति, प्राक्-पूर्वं, नासिकया पिबेत्। अनुत्क्लिष्टे दोष उत्क्लेशनार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत्, पश्चान्नसिकया। कण्ठगे तु दोष उत्क्लेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेणेति विपरीतत्वम्।

आ० र०- दोषस्थानावस्थाभेदेन धूमपाने विशेषमाह-प्राक् पिबेदिति। घ्राणशिरोगते दोषे स्वयमुत्क्लिष्टे शोधनार्थं यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत्, पश्चाद्वक्त्रेण। तस्मिन्नेवानुत्क्लिष्टे उत्क्लेषनार्थं यो धूमस्तं पूर्वं वक्त्रेण पिबेत्, पश्चान्नासिकया। अनुत्क्लिष्टे प्राङ्नासिकया, पश्चाद्वक्त्रेण।

मुखेनैवोद्वमेद्धूमं

स०-नासयास्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोत्सृजेत्।

आ० र०- धूमोद्वमने नियममाह-मुखेनैवेति।

ननु घ्राणेनैव कस्मान्न मुच्यते? इत्याह-

नासया दृग्विघातकृत्॥ ११॥

स०-घ्राणेनोत्सृज्यमानो धूमो दृष्टिविघातं तिमिरादिना करोति। तस्मान्मुखेनैवोत्सृजेत्।

आ० र०- नासोद्वमने दोषमाह-नासयेति।

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः।

स०-आक्षेपमोक्षैः-आदानविसर्गैः, त्रिभिस्त्रिभिस्त्रीन् वारान् धूमः पातव्यः। त्रिरिति "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" इति सुच्।

आ० र०- धूमपानावधिमाह-ओक्षेपमोक्षैरिति। त्रिभिस्त्रिभिरिति त्रिषु पानेषु प्रत्येकं त्रय आक्षेपमोक्षाः।

अह्नः पिबेत्सकृत् स्निग्धं, द्विर्मध्यं, शोधनं परम्॥
त्रिश्चतुर्वा

स०-अह्नः सकृत्-एकवारं, स्निग्धं धूमं पिबेत्। मध्यमं धूमं द्वौ वारौ पिबेत्। अह्न इत्यत्राप्यनुवर्तते। तीक्ष्णं धूमं त्रीन् वारांश्चतुरो वा दिवसस्य पिबेत्। अह्न इति "कृत्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे" इति षष्ठी।

आ० र०- स्निग्धादिभेदेनावृत्तिमाह-अह्न इति। अह्नः सकृत्-अहोरात्रमध्ये एकवारं, स्निग्धं पिबेत्। द्विवारं मध्यम्। त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णम्।

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगुरुगुग्गुलु।
मुस्तस्थौणेयशैलेयनलदोशीरवालकम्॥ १३॥
वराङ्गकौन्तीमधुकबिल्वमज्जैलवालुकम्।
श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं प्लवम्॥ १४॥
शल्लकी कुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरुकस्तिलाः।

स्नेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम्॥ १५॥

स०-तत्र-तेषु त्रिषु धूमेषु मध्यात्, मृदौ-प्रायोगिकाख्ये धूमे, द्रव्याण्यगुरुप्रभृतीनि। प्लवो-गोपालमदनकः। स्नेह इति। फलानां-आक्षोडनारिकेलादीनां स्नेहः, तथा साराणां-खदिरासनादीनां च स्नेहः। मधुमदनयोरेकयोनित्वादुक्तस्योपयोगो मदनस्यात्र विरुद्ध इति केचित्। तच्चायुक्तम्। द्रव्यान्तरत्वान्मदनस्य। पिण्याकदिवत्तिलादेः। घृतं चात्र गव्यमेव ग्राह्यम्, मुख्यत्वात्। उक्तं हि (हृ.सू.अ.५।४२)-"गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे" इति।

आ० र०- स्निग्धधूमस्य द्रव्याण्याह-मृदाविति। नलदंमांसी। वराङ्गं-त्वचम्। ध्यामकं-कत्तृणम्। मदनं-मधूच्छिष्टम्। कुन्दुरुकः-शल्लुकीनिर्यासः। फलानां स्नेहः-एरण्डतैलादिः। साराणां स्नेहः-देवदारुतैलादिः।

शमने शल्लकी लाक्षा पृथ्वीका कमलोत्पलम्।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्षरोध्रत्वचः सिता॥ १६॥
यष्टीमधु सुवर्णत्वक् पद्मकं रक्तयष्टिका।
गन्धाश्चाकुष्ठतगराः

स०-शमने धूमे शल्लक्यादीनि गन्धद्रव्याणि कुष्ठतगरवर्ज्यानि।

आ० र०- मध्यमधूमस्य द्रव्याण्याह-शमन इति। सिता-शर्करा। सुवर्णत्वक्-आरग्वधः। रक्तयष्टिका-मञ्जिष्ठा।

तीक्ष्णे ज्योतिष्मती निशा॥ १७॥
दशमूलमनोह्वालं लाक्षा श्वेता फलत्रयम्।
गन्धद्रव्याणि तीक्ष्णानि गणो मूर्द्धविरेचनः॥ १८॥

स०-तीक्ष्णे-विरेचनाख्ये धूमे, ज्योतिष्मत्यादीनि, गन्धद्रव्याणि, तीक्ष्णानि-कुष्ठतगरादीनि, गणश्च-शोधनादिगणसङ्ग्रहोक्तो "वेल्लापामार्ग" (हृ.सू.अ.१५।४) इत्यादिको, मूर्धविरेचनः।

आ० र०- तीक्ष्णधूमस्य द्रव्याण्याह-तीक्ष्ण इति। अलं हरीतालम्। श्वेता-किणिही। तीक्ष्णानि गन्धद्रव्याणी-कङ्कोलादीनि। मूर्द्धविरेचनो गणः-"वेल्लापामार्ग" इत्यादिः।

सम्प्रति धूमवर्तिविधानमाह-

जले स्थितामहोरात्रमिषीकां द्वादशाङ्गुलाम्।

पिष्टैर्धूमौषधैरेवं पञ्चकृत्वः प्रलेपयेत्॥ १९॥

वर्तिरङ्गुष्ठकस्थूला यवमध्या यथा भवेत्।

छायाशुष्कां विगर्भां तां स्नेहाभ्यक्तां यथायथम्॥ २०॥

धूमनेत्रार्पितां पातुमग्निप्लुष्टां प्रयोजयेत्।

स०-रात्रिंदिवं सलिले उषितां दैर्घ्येण द्वादशाङ्गुलामिषीकां-दर्भतूलीं, पञ्चकृत्वः-पञ्चवारान्, धूमोक्तैरौषधैः पिष्टैः प्रकर्षेण लेपयेत्। यथाङ्गुष्ठकस्थूला यवमध्या वर्तिः स्यात्। एतदाकृतिविधानं च त्रिविधेपि नेत्रके वर्तेः सुखप्रवेशार्थम्। तामिषीकां (तां वर्तिं) छायायां विशुष्कां विगतगर्भां (विगर्भां)-अपनीतेषीकां, तथा स्नेहेन-घृतादिना यथास्वमभ्यक्तां, तथा, धूमनेत्रस्य यदङ्गुष्ठप्रमाणं छिद्रं तत्रार्पितां, तथाग्निप्लुष्टां अङ्गारप्रदीप्तां, पातुं-पानार्थं, प्रयोजयेत्।

आ० र०- धूमपानार्थं धूमवर्त्तिमाह-जले स्थितामिति। हषीकां-काशशलाकाम्। धूमौषधैः-यथोक्तैरगुर्वादिभिः, पञ्चभिर्लेपैरङ्गुष्ठस्थूला यवमध्या यथा भवेत्तथा विशोष्य विशोष्य प्रलेपयेत्।

धूमवर्त्या धूमपानप्रकारमाह-छायाशुष्कामिति। विगर्भां-अपनीतेषीकाम्। यथायथं-मृदुमध्यतीक्ष्णैः स्नेहैरभ्यक्ताम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३०)-"इषीकामध्यं नवाङ्गुलं लेपयेत्। प्रतिलेपं चाक्षमात्रं लेपद्रव्यम्।" इत्युक्तम्।

अधुनापरमपि धूमप्रकारमाह-

शरावसम्पुटच्छिद्रे नाडीं न्यस्य दशाङ्गुलाम्॥ २१॥

अष्टाङ्गुलां वा वक्त्रेणा कासवान् धूममापिबेत्॥ २१

स०-शरावयोः सम्पुटो-युग्मं, तस्य छिद्रे नाडीं दशाङ्गुलामष्टाङ्गुलप्रमाणां वा निक्षिप्य कासी धूममापिबेत्। तदयमत्रार्थः,-अपगतधूमखदिरबदरादिदारुस्थिराङ्गारप्रकरपूर्णशरावे कासहरचूर्णं सस्नेहं गुलिकां वा न्यस्य मध्यवृत्तच्छिद्रशरावेण पिधाय नाडीमष्टाङ्गुलां दशाङ्गुलां व निवेश्य कासवान्-कासी, वक्त्रेण-मुखेन, धूमं संपिबेदिति।

आ० र०- कासिनां धूमपाने विशेषमाह-शरावसम्पुटेति। शरावसम्पुटः-सङ्ग्रहोक्तः (सू.अ. ३०)-"कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्तस्थिराङ्गारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षिप्यान्तेन बुध्नवृत्तच्छिद्रेण शरावेण पिधाय" इति।

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं
पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः।
कर्णास्याक्षिस्रावकण्ड्वर्तिजाड्यं
तन्द्रा हिध्मा धूमपं न स्पृशन्ति॥२२

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने धूमपानविधिर्नामैकविंशतितमोध्यायः॥२१॥

स०-कासादयो धूमपं न स्पृशन्ति। धूमपातुरेते न सम्भवन्तीति भावः। तत्र पूतिर्गन्धः-आस्यनासयोः। पाण्डुतामुखस्य। केशदोषाः-सितपिञ्जरत्वादयः। कर्णौ चास्यं चाक्षिणी च कर्णास्याक्षि, स्रावश्च कण्डूश्चार्तिश्च जाड्यं च स्रावकण्ड्वर्तिजाड्यम्, कर्णादिषु प्रत्येकं स्रावादिचतुष्टयं योज्यमिति। शालिनीवृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने धूमपानविधिर्नामैकविंशतितमोध्यायः समाप्तः॥२९॥

आ० र०- धूमशीलनस्य फलमाह-कास इति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. -३०)-"धूमो हि शिरोक्षिकर्णशूलाभिष्यन्दगौरवाद्धावभेदकपीनसकासश्वासास्यवैरस्यप्रसेकवैस्वर्य पूति-घ्राणमुखहिध्मागलरोगदन्तशूलदौर्बल्यारुचिहनुमन्याग्रहकृमिपक्षवधक्षवथुनाशबाहुल्यातिनिद्राक्रथनादिजत्रूर्ध्वगतवातकफव्याधिषु प्रशमनाय प्रयुज्यते। तथा शिरःकपालेन्द्रियमनोबृंहणप्रसादनाय च। शीतद्रव्यनिर्वृत्तोपि त्वग्निसंयोगादुष्णतया पित्तरक्तविरुद्धः।" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
धूमपानप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥२१॥

****

द्वाविंशतितमोध्यायः।

इदानीं धूमपानादनन्तरं गण्डूषविधिरेव युक्तः। तदर्थमाह-

अथातो गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-गण्डूषादयो विधीयन्तेस्मिन्निति गण्डूषादिविधिः। आदिशब्देन कवलादिपरिग्रहः।

आ० र०- गण्डूषादिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। गण्डूषादीनि-गण्डूषकवलप्रतिसारणमुखालेपमूर्द्धतैलकर्णपूरणानि।

चतुष्प्रकरो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ। रोपणश्च

स०-स्निग्धादिभेदेन चत्वारः प्रकाराः-भेदाः, यस्य स चतुष्प्रकारो गण्डूषो भवति।

आ० र०- गण्डूषभेदानाह-चतुष्प्रकार इति।

त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु॥१॥

अन्त्यो व्रणघ्नः

स०-तत्र-तेषु गण्डूषेषु मध्ये, यथासङ्ख्यं पवनपित्तश्लेष्मसु त्रयः स्निग्धादयो गण्डूषा योज्याः। तत्र वाते स्निग्धो गण्डूषः, पित्ते शमनः, कफे शोधन इत्यर्थः। अन्त्यो-रोपणाख्यो व्रणघ्नो-व्रणसाधन उपयुज्यते।

आ० र०- गण्डूषाणां भेदेन विषयमाह-त्रयस्तत्रेति। अन्त्यो-रोपणः। व्रणघ्नो-मुखरोगघ्नः।

इदानीमेषां लक्षणानि वक्तुमाह-

स्निग्धोत्र स्वाद्वम्लपटुसाधितैः।

स्नेहैः

स०- अत्र-एषु गण्डूषेषु मध्ये, स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवति।

आ० र०- स्निग्धस्य द्रव्याण्याह-स्निग्धोत्रेति।

संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः॥२॥

स०-शमनस्तिक्तादिभिरौषधैः-पटोलारिष्टजम्ब्वाम्रामधुकक्काथशर्करोदकक्षौद्रादिभिः स्यात्।

आ० र०- शमनस्य द्रव्याण्याह-संशमन इति।

शोधनस्तिक्तकट्वम्लपटूष्णैः

स०-शोधनो गण्डूषस्तिक्तकट्वम्लादिभिरौषधैर्भवति।

आ० र०- शोधनस्य द्रव्याण्याह-शोधन इति।

रोपणः पुनः।

कषायतिक्तकैः

स०-रोपणस्तु गण्डूषः कषायतिक्तकैः स्यात्।

आ० र०- रोपणस्य द्रव्याण्याह-रोपणः पुनरिति।

ननु, द्रव्याणां शुष्कत्वाद्गण्डूषानुपपत्तिरिति चेत्तत्राह-

तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम्॥३॥

शुक्तं मध्यं रसो मूत्रं धान्याम्लं च यथायथम्।
कल्कैर्युक्तं विपक्कं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत्॥४॥

स०-तत्र-तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु मध्ये, स्नेहादिकं कल्कैर्यथास्वं युक्तं विपक्कं वा, यथास्पर्शं-शीतमुष्णं वा, प्रयोजयेत्।

आ० र०- गण्डूषार्थं द्रव्याण्याह-तत्रेति। स्नेहादीनि नव योग्यतानुसारेण यथास्वं कल्कैः संयोज्य विपाच्य वा शीतान्युष्णानि वा प्रयोजयेत्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ. ३१)-"तत्र स्वाद्वम्ललवणोष्णौषधैः सिद्धो युक्तो वा नात्युष्णः स्नेहो मांसरसस्तिलकल्कोदकं क्षीरं वा स्नेहिकः। तिक्तकषायमधुरशीतैः पटोलारिष्टजम्ब्वाम्रमालतीपल्लवोत्पल-मधुककाथसितोदकक्षौद्रक्षीरेक्षुरसघृतादिभिः शमनः। कठ्वम्ललवणोष्णैः शिरोविरेचनादिद्रव्यैः शुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रान्यतमकल्किताालोडितैः शोधनः।" इति।

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके।
सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम्॥५॥
गण्डूषधारणे

स०-दन्तहर्षादौ कवोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम्।

आ० र०- दन्तहर्षादौ गण्डूषमाह-दन्तहर्ष इति।

नित्यं तैलं मांसरसोथवा।

स०-गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो वा हितः।

आ० र०- स्वस्थे गण्डूषमाह-नित्यमिति।

ऊषादाहान्विते पाके क्षते चागन्तुसम्भवे॥६॥
विषे क्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्यं पयोथवा।

स०-ऊषादियुक्ते पाके क्षते चागन्तुजे, तथा विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च, सर्पिर्गण्डूषे हितं क्षीरं वा।

आ० र०- ऊषादाहमुखपाकादौ गण्डूषमाह-ऊषादाहान्वित इति। ऊषा-क्षारेणेव। दाहः-अग्निनेव। पाकादयो मुख एव।

वैशद्यं जनयत्याशु सन्दधाति मुखे व्रणान्॥७॥
दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम्।

स०-माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं-अपैच्छित्यं, जनयति, मुखव्रणांश्च सन्दधाति। तथा, दाहं तृष्णां च प्रशमयति।

आ० र०- मुखपैच्छित्यादौ गण्डूषमाह-वैशद्यमिति।

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम्॥८।

स०-धान्याम्लं गण्डूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा मलं दौर्गन्ध्यं चापनयति।

आ० र०- मुखवैरस्यादौ गण्डूषमाह-धान्याम्लमिति।

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम्।

स०-तदेव-काञ्जिकं, अलवणं शीतं परं-अतिशयेन, आस्यशोषहरम्।

आ० र०- मुखशोषे गण्डूषमाह-तदेवेति। तत्-धान्याम्लम्। अर्थात् पूर्वं च लवणोष्णम्।

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम्॥९॥

स०-क्षारेण-स्वर्जिकादिना, युक्तं जलं कफस्य चयमाशु भिनत्ति।

आ० र०- श्लेष्मसञ्चये गण्डूषमाह-आश्विति। क्षाराम्बु-क्षारगालनोदकम्।

सुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम्।

स०-कोष्णपानीयगण्डूषैर्वदनलाघवं सम्पद्यते।

आ० र०- मुखगौरवे गण्डूषमाह-सुखोष्णोदकगण्डूषैरिति।

निवाते सातपे खिन्नमृदितस्कन्धकन्धरः॥१०॥
गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयेत्।

स०-वातरहिते रविकरालोके स्थाने। स्कन्धौ च कन्धरा च स्कन्धकन्धरम्। पूर्वं खिन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्धकन्धरं यस्य स एवम्। तथा गण्डूषमपिबन्, तथा किञ्चिदुन्नतं मुखं यस्य स एवंविधः सन्, गण्डूषं धारयेत्।

आ० र०- गण्डूषविधिमाह-निवात इति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३१)-"सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितगलकपोलललाटदेशो वरमध्यावरां क्रमाद्वक्त्रार्धभागत्रिभागचतुर्भागपूर्णीं द्रवमात्रां कल्कं वा कोलप्रमाणम्। कवले तु पर्यायेण कपोलौ कण्ठं च सञ्चारयेत्। अयमेव कवलगण्डूषयोर्विशेषः। पुनश्चास्य स्वेदमर्दनान्याचरेत्। एवमुत्क्लिष्टकफो वक्त्रं प्रतिपद्यते।" इति।

कियन्तं कालं ? इत्याह-

कफपूर्णास्यता यावत्स्रवद्घ्राणाक्षताथवा॥११॥

स०-कफेन पूर्णं कफपूर्णमास्यं यस्य स कफपूर्णास्यः, तस्य भावः कफपूर्णास्यता,-कफपूर्णमुखता, यावद्भवेत्। अथवा स्रवत्घ्राणाक्षि यस्य स स्रवद्घ्राणाक्षः, "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः" इति षच्। तस्य भावः स्रवद्घ्राणाक्षता यावत्स्यात्, तावद्गण्डूषान् धारयेत्। एवं गण्डूषाः पञ्च सप्त वा धारयितव्याः, यावत्स्वास्थ्यं स्यात्।

आ० र०- गण्डूषधारणाबधिमाह-कफपूर्णास्यतेति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३१)-भेषजस्यानुपहतिः कफेन। एवं त्रीन् पञ्च सप्त वा गण्डूषान् धारयेत्। यावद्वा सम्यग्धूमपीतलिङ्गोत्पत्तिः। तस्य स्वास्थ्येन योगं, जाड्यरसाज्ञानारुचिप्रसेकोपलेपैरयोगं, मुखशोषपाकक्लमारुचिहृदयद्रव-स्वरसादकर्णनादैरतियोगमुपलक्षयेत्। तेषां यथास्वं प्रतिकुर्वीत।" इति।

असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कवलोन्यथा।

स०-मुखे पूर्णे सति यः सञ्चारयितुमशक्यः स्यात् स गण्डूष उच्यते। अन्यथा-मुखेपूर्णे सति यः सञ्चारयितुं शक्यते, स कवल उच्यते।
आ० र०- गण्डूषकवलयोर्भेदमाह-असञ्चार्य इति। अपूर्णे-किञ्चिदूने, सङ्ग्रहे तथैवोक्तत्वात्। कवलोन्यथा-कपोलौ कण्ठं च सञ्चार्यः।

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः
प्रसेककण्ठामयवक्त्रशोषाः।
हृल्लासतन्द्रारुचिपीनसाश्च
साध्या विशेषात्कवलग्रहेण॥ १२॥

स०-मन्यादीनां रोगेण सम्बन्धः। प्रसेकादीनां द्वन्द्वः। आमयशब्दस्य कण्ठेन सम्बन्धो विविधकण्ठरोगसूचनार्थः। मन्यारोगादयो विशेषेण कवलधारणेन साध्याः-चिकित्स्याः।
आ० र०- कवलस्य विषयमाह-मन्याशिर इति।

कल्को रसक्रिया चूर्णस्त्रिविधं प्रतिसारणम्॥ १३॥

स०-कल्कादिभेदेन प्रतिसारणं त्रिधा स्यात्। कल्को-जलदिपिष्टः। माक्षिकादिना यद्द्रवीक्रियते द्रव्यं सा रसक्रिया। चूर्णं तु-प्रथितमेव।

आ० र०- प्रतिसारणमाह-कल्क इति। रसक्रियाअवलेहः।

युञ्ज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूषविहितौषधैः।

स०-तत्-प्रतिसारणं, श्लेष्मरोगेषु गण्डूषोक्तैरौषधैर्योज्यम्। सामान्योक्तावपि कफयोगविषयत्वात् शोधनगण्डूषोक्तैरौषधैरिति वेद्यम्।

आ० र०- प्रतिसारणस्य विषयं द्रव्याणि चाह-युञ्ज्यादिति। गण्डूषविहितैः-शोधनगण्डूषोक्तैः। प्रतिसारणं-अङ्गुल्या घर्षणम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३१)-"तदभिष्यन्दाधिमन्थगलशुण्डिकादिषु युक्त्या प्रयोज्यम्। अतिप्रसारणादूषाशोषदाहक्लेदशोपादयो भवन्ति।" इति।

मुखालेपस्त्रिधा दोषविषहा वर्णकृच्च

स०-मुखालेपस्त्रिप्रकारः, दोषघ्नो विषघ्नो वर्णकरश्च।

आ० र०- मुखालेपभेदानाह-मुखालेप इति। दोषघ्नो विषघ्नो वर्ण्यश्चेति त्रिधा।

सः॥१४॥

उष्णो वातकफे शस्तः, शेषेष्वर्यर्थशीतलः।

स०-स च-मुखालेपो, वातश्लेष्मण्युष्णो हितः। शेषेषु पित्ते विषे (वर्णे) च, अतिशयेन शिशिरो हितः।

आ० र०- वातघ्नकफघ्नावुष्णौ कार्यावित्याह-स इति।

पित्तघ्नविषघ्नवर्ण्याः शीताः कार्या इत्याह-शेषेष्विति।

स च त्रिप्रमाणः। कथम्? इत्याह-

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्धाङ्गुलोन्नतिः॥१५॥

स०-चतुर्भागत्रिभागार्द्धाङ्गुलोन्नतिः। उन्नतिः-उत्सेधः।

आ० र०- हीनमध्योत्तमभेदेन मुखालेपप्रमाणमाह त्रिप्रमाण इति।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य, शुष्को दूषयति च्छविम्।
तमार्द्रयित्वापनयेत्तदन्तेभ्यङ्गमाचरेत्॥ १६॥

स०-तस्य-मुखालेपस्य, अशुष्कस्य स्थितिः। शुष्कस्तु मुखालेपश्छविं-त्वचं, दूषयति। तं-मुखालेपं, आर्द्रयित्वा-तीमयित्वा, अपसारयेत्। तस्यान्ते-तस्मिन्नपनीते, अभ्यङ्गं कुर्यात्।

आ० र०- मुखालेपावधिमाह-अशुष्कस्येति।
मुखालेपापनयमाह-तमार्द्रयित्वेति।

विवर्जयेद्दिवास्वप्नभाष्याग्न्यातपशुक्क्रुधः।

स०-मुखालेपी च दिवास्वप्नादि वर्जयेत्। अहःस्वप्नादिसेवनात् कण्डूत्वकूशोषपीनसदृष्ट्युपघातादिभयं स्यात्।

आ० र०- मुखालेपवर्ज्यान्याह-विवर्जयेदिति। शुक्-शोकः।

न योज्यः पीनसेजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे॥ १७॥
अरोचके जागरिते

स०-पीनसादौ मुखलेपो न योज्याः।

आ० र०- पीनसादौ मुखालेपं निषेधति-न योज्य इति।

स तु हन्ति सुयोजितः।
अकालपलितव्यङ्गवलीतिमिरनीलिकाः॥ १८॥

स०-स च-मुखालेपः, सुयोजितो-विधिना सेवितः, अकालपलितादीन् पराकरोति।
आ० र०- मुखालेपस्य फलमाह-स त्विति। नीलिकालिङ्गनाशोपद्रवः।

कोलमज्जा वृषान्मूलं शाबरं गौरसर्षपाः।
सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दार्वीत्वङ्निस्तुषा यवाः॥१९॥
दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिशितण्डुलाः।
कुमुदोत्पलकह्लारदूर्वामधुकचन्दनम्॥२०॥
कालीयकतिलोशीरमांसीतगरपद्मकम्।
तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागुरु॥२१॥
इत्यार्द्धार्द्धोदिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः।

स०-कोलमज्जादयोर्द्धश्लोकोक्ताः षट् मुखालेपाः षड्ड हेमान्तादिषु ऋतुषु स्मृताः। मुनीन्द्रैरिति शेषः। तत्र बदरमज्जादयो हेमन्ते, व्याघ्र्यादयः शिशिरे, दर्भमूलादयो वसन्ते, कुमुदादयो ग्रीष्मे, कालीयकादयः प्रावृषि, तालीसादयः शरदि, इति।
आ० र०- वर्ण्यस्य मुखालेपस्य तु भेदेन द्रव्याण्याह-कोलमज्जेति। शाबरं-लोध्रम्। तन्दुलाः-शालीनाम्। कालीयकं-पीतचन्दनम्।

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम्॥२२॥
वदनं चापरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम्।

स०-मुखालेपाभ्यासवतां नराणां दर्शनं-दृष्टिः, दृढं स्यात्। मुखं च विकसितमिव तथा कोमलं पद्मतुल्यं भवति-जायते।
आ० र०- वर्ण्यमुखालेपशीलनस्य फलमाह-मुखालेपनशीलानामिति।

अभ्यङ्गसेकपिचवो बस्तिश्चेति चतुर्विधम्॥२३॥

मूर्द्धतैलम्

स०-अभ्यङ्गादिभेदात् चतुर्धा शिरसि तैलं स्यात्।

आ० र०- मूर्द्धतैलभेदानाह-अभ्यङ्गेति।

बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम्।

स०-तच्चोत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात्। अभ्यङ्गात् सेको बहुगुणाः, ततोपि पिचुः, तस्मादपि बस्तिः, इति क्रमेण।

आ० र०- अभ्यङ्गादीनां तारतम्यमाह-बहुगुणमिति।

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमलादिषु॥ २४॥

स०-तत्र-तेषु मध्ये, रौक्ष्यादीष्वभ्यङ्गः प्रयोज्यः।

आ० र०- अभ्यङ्गस्य विषयमाह-तत्राभ्यङ्ग इति।

अरूंषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु।
परिषेकः

स०-अरूंषिकादिषु परिषेकः।

आ० र०- सेकस्य विषयमाह-अरुंपिकेति।

पिचुः केशशातस्फुटनधूपने॥ २५॥
नेत्रस्तम्भे च

स०-केशशातादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः।

आ० र०- पिचोर्विषयमाह-पिचुरिति। शातः-सदनम्। धूपनं-धूमोद्गम इव। पिचुः-स्नेहार्द्रपिचुधारणम्।

बस्तिस्तु प्रसुप्त्यर्दितजागजे।
नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे॥२६॥

स०-बस्तिः पुनः प्रसुप्त्यादौ योज्यः।

आ० र०- बस्तेर्विषयमाह-बस्तिरिति। प्रसुप्तिः-स्पर्शाज्ञानम्। जागरो-निद्रानाशः। दारुणे-तीव्रे।

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ।
शुद्धाक्तस्विन्नदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम्॥२७॥
द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरःसमम्।
आकर्णबन्धनस्थानं ललाटे वस्त्रवेष्टिते॥२८॥
चैलवेणिकया बद्ध्वा माषकल्केन लेपयेत्।
ततो यथाव्याधि श्रुतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत्॥२९॥
ऊर्ध्वं केशभुवो यावदङ्गुलम्।

स०-तस्य-शिरोबस्तेर्विधानमुच्यते। निषण्णस्य-उपविष्टस्य नरस्य। क्व ? पीठे जानुतुल्ये, तथा मृदौ-अकठिने। किम्भूतस्य नरस्य ? शुद्धो-वमनादिना, अक्तः-तैलादिना, खिन्नः-खेदेन, देहो यस्य तस्य शुद्धाक्तखिन्नदेहस्य। कदा ? दिनान्ते,-अपराह्णे विभावर्यां वा। चर्मपट्टं-गव्यं माहिषं वा, तथा द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं, तथा शिरस्तुल्यं, तथाकर्णं-यावत्, बन्धनस्थानं यस्य, तदेवंविधं चर्मपट्टं चैलवेणिकया संयम्य माषकल्केन लेपयेत्। कदा ? ललाटे वस्त्रवेष्टिते। सङ्ग्रहे तूक्तम् (सू.अ.३१)-"अथ शुद्धतनोः सायं रात्रौ वा निवातस्थस्य स्वभ्यक्तखिन्नस्य सोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्ते श्लक्ष्णं त्र्यङ्गुलं माषपिष्टेन सुसूक्ष्मेण सद्यः सुखाम्बुना मृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात्। ततस्तस्योपरि सन्धाय बस्तिमाकर्णं बस्तिमूलं च दृढमवलीकं समं चैलवेणिकया बद्ध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्त्रावि कृत्वा

यथाव्याधिदोषदूष्यहितं सिद्धमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेत्।" इति। तत एवं कृते सति व्याधिवशेन पक्वं स्नेहं कोष्णमुपरिच्छिद्रेणावसेचयेत्। केशभूमेरुपरिष्टादङ्गुलं यावत्।

आ० र०- शिरोबस्तिविधिमाह-विधिस्तस्येति। ललाटशब्देन केशरहितः प्रदेशः, तस्मिन् वस्त्रवेष्टिते। आकर्ण-कर्णादधो न वेष्टयेदित्यर्थः, आबन्धनस्थानं-यावति प्रदेशे बस्तेर्बन्धनं तावन्तं प्रदेशं वेष्टयेत्। शिरःसमं-शिरःपरिधिमित्यर्थः। वेष्टनवस्त्रमप्युभयतो माषकल्केन लेपयेत्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू.अ. ३१)-"केशान्तेश्लक्ष्णं त्र्यङ्गुलं सुपूक्ष्मेण माषपिष्टेन सद्यः सुखाम्बुमृदितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं बध्नीयात्।" इति।

स च स्नेहः कियत्कालं धार्यः ? इत्याह-

धारयेच्च तम्।

आवक्त्रनासिकोत्क्लेदाद्दशाष्टौ षट् चलादिषु॥३०॥

मात्रासहस्राण्यरुजे त्वेकं

स०-तं च-स्नेह, यावद्वक्त्रनासिकास्रुतिः स्यात्तावद्धारयेत्। चल आदिर्येषां ते चलादयः, तेषु यथासङ्ख्यं दशाष्टौ षट् मात्रासहस्राणि यावत्स्नेहं धारयेत्। वाते दश मात्रासहस्राणि, पित्तेऽष्टौ मात्रासहस्राणि, कफे षण्मात्रासहस्राणीत्यर्थः। अरुजे तु-स्वस्थवृते, एकं मात्रासहस्रं धारयेत्।

आ० र०- बस्तिधारणावधिमाह-धारयेदिति। अरुजेत्वेकं मात्रासहस्रम्। मात्रामानं क्लेदासम्भवे। क्लेदे त्वर्वागपि निवर्तते।

स्कन्धादि मर्दयेत्।

मुक्तस्नेहस्य

स०-मुक्तस्नेहस्य-अपनीतशिरोबस्तेः, स्कन्धशिरोग्रीवादि मर्दयेत्। स्नेहबस्तिर्हि स्नेहशब्देनात्र गृह्यते। ततः "उष्णोदकोपचारी स्यात् " इत्यादिकमाचरेत्। तत्र ह्यवोचत् (हृ.सू.अ.१६।२८)-"सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः।" इति।

आ० र०- बस्त्यन्ते कृत्यमाह-स्कन्धादीति।

परमं सप्ताहं तस्य सेवनम्॥ ३१॥

स०-तस्य च-स्नेहबस्तेः, परमः सेकः सप्त दिनानि। तस्मात्त्रीणि पञ्च सप्त वाहानि कार्यः शिरोबस्तिरित्यवतिष्ठते।

आ० र०- बस्त्यावृत्त्यवधिमाह-परममिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३१)-"उष्णाम्बुना स्नातं च यथार्हं भोजयेत्। स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत्। एवं त्रीणि पञ्च सप्त वा दिनानि योजयेदिति।" तथा (सं.सू.अ. ३१)-"सापाश्रयं पीठं, सायं रात्रिर्वा कालः, वेदनोपशमो वावधिः।" इति।

धारयेत्पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन्।
रुजः स्यान्मार्दवं यावन्मात्राशतमवेदने॥ ३२॥

स०-कर्णे पूरणं धारयेत्। किं कुर्वन् ? कर्णमूलं विमर्दयन्। कियन्तं कालम् ? यावत्पीडाया मार्दवं भवेत्। स्वस्थवृते तु मात्राशतं यावद्विभृयात्।

आ० र०- कर्णपूरणे विधिं मानं चाह-धारयेदिति।

अथ मात्रायाः किं प्रमाणं ? इत्याह-

यावत्पर्यैति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम्।
निमेषोन्मेषकालेन समं मात्रा तु सा स्मृता॥ ३३॥

स०-दक्षिणं हस्ताग्रं कर्तृ यावत् दक्षिणं जानुमण्डलं पर्यैति-परिवर्तते। दक्षिणशब्दोत्र काकाक्षिगोलकन्यायेन द्वयोरपि युज्यते। कियत्कालेन ? इत्याह-निमेषोन्मेषमात्रेण समं,-न तु विश्रम्य। सा मात्रा स्मृतेति। मुनिभिरिति शेषः।

आ० र०- मात्रालक्षणमाह-यावदिति।

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं

परिफुटनं शिरसः समीररोगान्।

जयति, जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्द्धबलं च मूर्द्धतैलम्॥ ३४॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने गण्डूषादिविधिर्नाम द्वाविंशोध्यायः॥ २२॥

स०-कचानां सदनादिभिः सम्बन्धः। परिफुटनं-कचानामेव, प्रकृतत्वात्। शिरसो मरुदामयांश्च हन्ति। इन्द्रियाणां-चक्षुरादीनां, प्रसादं जनयति। तथा, स्वरादिबलं च मूर्द्धतैलं जनयति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचिटयामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने गण्डूषादिविधिर्नामद्वाविंशतितमोध्यायः समाप्तः॥ २२॥

आ० र०- मूर्द्धतैलशीलनस्य फलमाह-कचसदनेति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

गण्डूषादिप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ २२॥

****

त्रयोविंशयोध्यायः।

त्रयोविंशाध्यायारम्भो जत्रूर्ध्वरोगप्रस्तावाल्लोचनरोगप्रतिषेधार्थमाह-

अथात आश्चोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-आश्चोतनं चाञ्जनं च, तयोर्विधिर्यस्मिन्नध्याये स एवम्। शेषं पूर्ववत्।
आ० र०- आश्चोतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्चोतनं हितम्।
रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिवर्हणम्॥१॥

स०-सकलानामपि नयनामयानां प्रथममाश्चोतनं-परिषेको, हितम्। यतस्तदाश्चोतनमुपयुक्तं रुजादिघ्नं स्यात्। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू.अ.३२)-"अव्यक्तेष्वेव रुजादिषु तुल्यगुणं पक्ष्मपरिहारेणाश्चोतनेनैवाक्षिकोशालेपनम्। तच्च बिडालकसंज्ञम्।" इति।
आ० र०- आश्चोतनस्य विषयमाह-सर्वेषामिति। सङ्ग्रहेतु (सू.अ.३२)-"नानाद्रव्यकल्पनया च रागाश्रुघर्षरुग्दाहतोदभेदपाकशोफकण्डूघ्नम्। अव्यक्तेष्वेवंगुणमेव पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनम्। तच्च पुनर्बिडालसंज्ञम्। तयोरकालो रात्रिः। कालस्तु सर्वमहर्वेदनोत्पत्तिर्वा।" इति।

उष्णं बाते, कफे कोष्णं, तच्छीतं रक्तपित्तयोः।

स०-तत्-आश्चोतनं, मरुत्युष्णं, कफे किञ्चिदुष्णं, रक्ते पित्ते च शीतं, हितम्।

आ० र०- आश्चोतनस्य दोषभेदेनोष्नत्वादि विधत्ते। उष्णमिति।

सम्प्रत्याश्चोतनस्य विधिमाह-

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनम्॥२॥
शुक्तौ प्रलम्बयान्येन पिचुवर्त्या कनीनिके।
दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलादवसेचयेत्॥३॥
ततः प्रमृज्य मृदुना चैलेन, कफवातयोः।
अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु॥४॥

स०-निवातस्थानस्थितस्यातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनमपाङ्गदेशे भाजनं निधय, अन्येन-दक्षिणकरेण, पिचुवर्त्या शुक्त्यां प्रलम्बया दश द्वादश वा बिन्दून् द्व्यङ्गुलात्-नातिनिकटान्नातिदूरात्, कनीनिकेवसेचयेत्। तत इति अनन्तरं, कोमलेन वस्त्रखण्डेन प्रमृज्य-शोधयित्वा, अन्येन-शोधनात्, चैलेन कोष्णजलप्लुतेनाक्षि मृदु स्वेदयेत्-नातिशयेन। कयोर्दोषयोः? वातकफयोः,-न तु पित्तरक्तयोरित्यर्थः।
आ० र०- आश्चोतनविधिमाह-निवातस्थस्येति। अन्येन-दक्षिणेन हस्तेन। शुक्तौ प्रलम्बया-शुक्तिस्थद्रवनिमग्नार्द्धया। कनीनके-नासासंलग्ननेत्रान्ते। व्यङ्गुलात्-नेत्रवर्त्यग्रयोर्व्यङ्गुलमन्तरं कृत्वा। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३२)-"एवमस्य न बिन्दुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायन्ते।" इति।

आश्चोतनान्तरं कृत्यमाह-ततः प्रमृज्येति। प्रमार्जनं सर्वत्र। कफवातयोस्त्वन्येन चैलेन स्वेदनं च।

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्रागदृङ्नाशायाक्षिसेचनम्।
अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः॥५॥
काषायवर्त्मतां घर्षं कृच्छ्रादुन्मेषणं बहु।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्रुतम्॥ ६॥

स०-अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं वाश्चोतनं रुजे-रोगाय, रागाय-लोहितिम्ने, दृग्विनाशाय च स्यात्। अतिशीतं त्वक्षिसेचनं निस्तोदादीन् विधत्ते। निस्तोदः-सूच्यव व्यधः। स्तम्भः अक्ष्णः स्तम्भनमिव। वेदना-शूलम्। कषायवर्त्मत्वं कुरुते। घर्षो-वर्त्मनोः परस्परं संश्लेषः। बहु-अतिमात्रं, आश्चोतनं कृच्छ्रेणोन्मेषणं विधत्ते। अत्यल्पमक्षिसेचनं विकारवृद्धिं कुरुते। अपरिस्रुतमक्षिसेचनं संरम्भं-वेत्रक्षोभं, विधत्ते।

आ० र०- अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्चोतनस्य दोषमाह-अत्युष्णतीक्ष्णमिति।

अतिशीतस्य दोषमाह-अतिशीतं त्विति।

अतिमात्रस्य दोषमाह-कषायवर्त्मतामिति। कषायवर्त्मतां रूक्षवर्त्मत्वम्।

अत्यल्पस्य दोषमाह-विकारवृद्धिमिति।

नेत्रादपरिस्रुतस्य दोषमाह-संरम्भमिति। संरम्भं-शोफादिप्रादुर्भावम्।

कया युक्त्या नेत्रे प्रयुक्तमौषधं दोषानपयति ? इत्याह-

गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम्।
ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपवर्तयते मलान्॥ ७॥

स०-सन्ध्यादीनां द्वन्द्वः। ततः स्रोतःशब्देन षष्ठीसमासः। सन्धिशब्देनेहाक्षिकोशसम्बन्धिनः सन्धयो गृह्यन्ते। तेन-अक्षिकोशसन्धिस्रोतांसि शिरास्रोतांसि मुखस्रोतांसि गत्वा नयने क्षिप्तमौषधमूर्ध्वगान् मलानपवर्तयते।

आ० र०- आश्चोतनस्य फलमाह-गत्वेति। नेत्रे न्यस्तमौषधं सन्ध्यादीन् गत्वा जत्रूर्ध्वगान् रोगान् हन्ति।

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले।
पक्वलिङ्गेल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते॥ ८॥
मन्दघर्षाश्रुरागेक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके।

आर्तिं पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः॥९॥

स०-अथ-आश्चोतनादनन्तरं, अञ्जनं प्रयोक्तव्यम्। कीदृशस्यातुरस्य? शुद्धा तनुर्यस्य सः, तस्य। मले नेत्रमात्राश्रये-न त्वधिकशरीरव्यापिनि। तथा, पक्वलिङ्गे। पक्वलिङ्गता कथं वेद्या? इति विशेषणद्वारेणाह-अल्पशोफेनातिकण्ड्वा पैच्छिल्येन च लक्षिते-अवगते, 'पक्वलिङ्गे सति। कीदृशेक्षिण? मन्दाः-अल्पाः, घर्षाश्रुरागा यस्य तस्मिन्। तथा, घना दूषिका-नेत्रमलो, यस्मिन्नयने तस्मिन्। एतदपि पक्वलिङ्गमेव। पित्तेन कफेन रक्तेन चातुरे, मारुतेन चातुरे विशेषेणाञ्जनं प्रयोज्यम्।

आ० र०- अञ्जनस्य विषयमाह-अथाञ्जनमिति। शोफाल्पत्वाद्युपलक्षीते पकलक्षणे सति, तथा घर्षाद्यल्पत्वे दूषिकाघनत्वे च।

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा।

अञ्जनम्

स०-अञ्जनं च लेखनादिभेदेन त्रिधा। लिख्यते-शस्त्रेणेव, शुक्रार्मादीनीति लेखनम्। रोप्यते-संरोह्यते, अभिष्यन्दादीनीति रोपणम्। प्रसाद्यते-निर्मलीक्रियते, अनेनेति प्रसादनम्। दृष्टेः प्रसादनं दृष्टिप्रसादनम्। सङ्ग्रहे यत् स्नेहनमञ्जनं कथितं तदिह रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवान्तर्भूतत्वात् पृथङ्नोक्तम्।

आ० र०- अञ्जनस्य भेदानाह-लेखनमिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.अ ३२)-"न दोषवेगोदये, न चानिर्हृतदोषे। तत्र हि दोषोत्क्लेशेन रागादिवृद्धिः शुक्रपाकतिमिरोत्पत्तिश्च।" इति।

लेखनं तत्र कषायाम्लपटूषणैः॥१०॥

स०-तत्र-तेषु त्रिष्वञ्जनेषु मध्यात्, लेखनमञ्जनं कषायादिभिर्द्रव्यैः शुक्रार्मादिषु प्रयोज्यम्।

आ० र०- लेखनस्य द्रव्याण्याह-लेखनमिति।

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः

स०-रोपणमञ्जनं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात्। तिक्तग्रहणमुपलक्षणार्थम्। तेन-कषायद्रव्यैः संस्नेहैः रोपणमञ्जनं वेद्यम्।

आ० र०- रोपणस्य द्रव्याण्याह-रोपणमिति।

स्वादुशीतैः प्रसादनम्।

तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते नयने तत्प्रसादनम्॥ ११॥

प्रयुज्यमानं लभते प्रत्यञ्जनसमाह्वयम्।

स०-स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनमञ्जनं भवति। प्रसादनमेव स्वादुशीतद्रव्यैश्चूर्णं तीक्ष्णाञ्जनाभिसन्तप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानं प्रत्यञ्जनसंज्ञां लभते।

आ० र०- दृष्टिप्रसादनस्य द्रव्याण्याह-स्वादुशीतैरिति।

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना॥ १२॥

प्रशस्ता, लेखने ताम्री, रोपणे काललोहजा।

अङ्गुली च, सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने॥ १३॥

स०-दशाङ्गुला राजमाषस्थूला शलाका प्रशस्ता। मध्ये तनुः। तथा, मुकुलाकारे आनने-मुखे द्वेपि, यस्याः सा मुकुलानना। लेखनाञ्जने ताम्री शलाका प्रशस्ता। रोपणे च काललोहोत्था(लोहजा)-कृष्णशस्त्रोद्भवा। अङ्गुली च-हस्तावयवविशेषो, रोपण एव शस्तः। एवं प्रसादनेञ्जने सुवर्णोत्था कनकोद्भवा, रजतोद्भवा च शलाका प्रशस्ता।

आ० र०- शलाकामाह-दशाङ्गुलेति।

लेखने शलाकामाह-लेखने ताम्रीति।

रोपणे शलाकामाह-रोपण इति।

प्रसादने शलाकामाह-सुवर्णोत्थेति।

अञ्जनकल्पना त्रिप्रकारा स्यात्। कथम्? इत्याह-

पिण्डो रसक्रिया चूर्णस्त्रिधैवाञ्जनकल्पना।
गुरौ मध्ये लघौ दोषे तां क्रमेण प्रयोजयेत्॥१४॥

स०-पिण्डादिभेदेन त्रिप्रकाराञ्जनकल्पना स्यात्। पिण्डादयो बहुदोषादिषु क्रमेण प्रयोज्याः। गुरौ दोषे पिण्डः प्रयोज्यो, मध्ये दोषे रसक्रिया, लघौ दोषे चूर्ण इत्यर्थः।

आ० र०- अञ्जनकल्पनाभेदानाह-पिण्डेति। पिण्डोगुटिका। रसक्रिया-अवलेहः।

कल्पनात्रयस्य विषयत्रयमाह-गुराविति।

हरेणुमात्रा पिण्डस्य वेल्लमात्रा रसक्रिया।
तीक्ष्णस्य, द्विगुणं तस्य मृदुनः

स०-तीक्ष्णद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं कथयन्ति। मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य तत् द्विगुणं प्रमाणं-द्विहरेणुमात्रं, वदन्ति। रसक्रियाया विडङ्गप्रमाणमाहुः। {मृदुद्रव्यकृताया रसक्रियाया द्विवेल्लमात्रम्।}

आ० र०- तीक्ष्णयोः पिण्डरसक्रिययोर्मात्रामाह-हरेणुमात्रेति। हरेणुः-रेणुका। वेल्लं-विडङ्गम्।

मृद्वोः पिण्डरसक्रिययोर्मात्रामाह-द्विगुणमिति। मृदुनः-मृदुद्रव्यकृतस्य। तस्य-पिण्डरसक्रियारूपस्याञ्जनस्य। द्विगुणं प्रमाणं-पिण्डस्य हरेणुद्वयं, रसक्रियाया वेल्लद्वयम्।

चूर्णितस्य च॥१५॥

द्वे शलाके तु तीक्ष्णस्य, तिस्रस्तदितरस्य च।

स०-चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकं, मृदौ त्रिगुणां शलाकामभिदधुः। तन्त्रान्तरे चोक्तम्- लेखनमञ्जनं ताम्ररजतकांस्याद्यन्यतमेषु धार्यम्। रोपणं सुवर्णवटशङ्खान्यतमेषु। प्रसादनं स्फटिकप्लक्षचन्दनान्यतमेषु धार्यम्। एवं ह्यञ्जनमव्यापन्नगुणं भवति। वर्तेर्घर्षणार्थं शिला निम्रमध्यानुद्वारिणी पञ्चाङ्गुलायता त्र्यङ्गुलविस्तारा।" इति।
आ० र०- तीक्ष्णस्य चूर्णस्य मात्रामाह-चूर्णितस्येति।

मृदोश्चूर्णस्य मात्रामाह-तिस्र इति।

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगभस्तिभिः॥१६॥
अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडितद्रुताः।
प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्याभ्रेऽर्कैतोऽञ्जयेत्सदा॥१७॥

स०-निशि-रात्रौ, अञ्जनं न प्रयोज्यम्। तथा स्वप्ने-स्वप्नकाले, अञ्जनं न प्रयोज्यम्। तथा, मध्यंदिनेऽञ्जनं न प्रयोज्यम्। न च म्लाने लोचनेऽञ्जनं प्रयोज्यम्। केन (काभिः) म्लाने ? उष्णाभिर्दीधितिभिः। यस्मादेषु कालेष्वञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धिं नीताः, तथान्यस्थानगत्त्वादुत्पीडिताः, तथा द्रुताः- कालस्योष्णत्वाद्विलयं गताः, अक्षिरोगाय स्युः। तस्मादेषु कालेष्वञ्जनं न प्रयोज्यम्। प्रातरित्यादि। यतः पूर्वोक्तेषु कालेषु पूर्वोक्ता दोषाः। तस्मात् पूर्वाह्णेपराह्णे च तच्छान्त्यै-तस्याक्षिरोगस्योपशमाय, वितगाभ्रे रवौ सदैव नेत्रेऽञ्जयेत्।
आ० र०- अञ्जनस्य कालद्वयमाह-निशीति। रात्रौ निद्रया वर्द्धिता दोषा अक्षिरोगाय स्युः, अतः प्रातरञ्जएय्त्। अम्ध्याह्ने पानान्नाभ्यामुत्पीडिताः सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृता अक्षिरोगाय स्युः, अतः सायमञ्जयेत्।

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम्।
विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति॥१८॥

स०-अन्ये त्वाचार्या एवं वदन्ति। यत् तीक्ष्णमञ्जनं दिवा न प्रयोज्यम्। कुतः ? यस्माच्चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति। किम्भूतं ? विरेकदुर्बलम्, तीक्ष्णाञ्जनेन विरेचितत्वात्। तस्माद्दिवसे तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोज्यम्।

आ० र०- तीक्ष्णाञ्जनस्य दिवा-निषेधमाह-वदन्तीति।

निषेधे युक्तिमाह-विरेकदुर्बलमिति।

अत एवाह

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौ म्यत्वेन च तर्पिता।
शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः॥१९॥

स०-यस्मात्स्वप्नेन रात्रौ तर्पिता, तथा कालस्य-रात्र्याख्यस्य, सौ म्यत्वेन तर्पिता दृष्टिः पुनह् स्थैर्यं प्राप्नोति, तीक्ष्णाञ्जनक्षोभितापि। कीदृग्दृष्टिः ? आग्नेयी, - अग्न्युत्कटभूतसम्भवा, तथा शीतसात्म्या। तस्माद्रात्रावञ्जनं प्रयोज्यम्। आग्नेयीति "सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः" इति ढक्। शीतं सात्म्यं यस्याः, पैत्तिकज्वरस्येव।

आ० र०- तीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगे युक्तिमाह-स्वप्नेनेति। दृष्टिस्तावदाग्नेयत्वात्सन्तापपीडिता। अत एव शीतसात्म्या। सा च तीक्ष्णाञ्जनेनातिसन्तप्ता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन च गतसन्तापा पुनः स्थिरतां लभते।

तदेतदन्यमतमव्यापकमिति दूषयन्नाह-

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेथवा गदे।
काममह्यन्पि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत्॥२०॥

स०-अत्युत्कृष्टे कफे, अथवा लेखनार्हे-शुक्रार्मादौ, रोगे दिनेपि नात्युष्णे तीक्ष्णमञ्जनं प्रयोजयेत्। कामं-अनुमतमेतत्। कालस्यात्यौष्ण्यादञ्जनस्य तैक्ष्ण्याच्चातियोगेन दृष्ट्युपघातः स्यात्।

आ० र०- कफोद्रके लेखनसाध्ये च रोगे दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह-अत्युद्रिक्त इति।

अत एवाह-

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता।
उपघातोपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः॥२१॥

स०-अश्मनः-पाषाणात्, शस्त्रस्योत्पत्तिः। तस्मादेव चाश्मनः श्लक्ष्णतादियोगात्तीक्ष्णता। उपघातोपि-कुण्ठत्वादिकः, तेनैव-पाषाणेन, न केवलं तैक्ष्ण्यम्। तथा-तेनैवाश्मशस्त्रन्यायेन, नेत्रस्य तेजसः-अग्नेरश्मस्थानीयाज्जन्म। रविसंज्ञात्तेजसः सकाशात्तीक्ष्णता-दर्शनपटुत्वम्। अत्युष्णेन तु तेन तस्योपघातः। तस्मात् यदन्ये वदन्ति सामान्येनैव दिवाञ्जनं न प्रयोज्यमिति, तदसदेव।

आ० र०- तैजसस्य तेजःसहकृतस्य च नेत्रस्य कथं तेजसोपघातः ? इत्यत आह-अश्मन इति।

अपि च-

न रात्रावपि शीतेति नेत्रे तीक्ष्णाञ्जनं हितम्।
दोषमस्त्रावयेत्स्तब्धं कण्डूजाड्यादिकारि तत्॥२२॥

स०-रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीते-कण्डूपैच्छित्याद्यनुमिते, तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोज्यम्। यतो निशि तीक्ष्णमञ्जनमुपयुक्तं कालस्य सौ म्यत्वात् दोषं-स्रावण्योग्यं, अस्रावयेत्। अञ्जनं स्तब्धं कण्डूजाड्यादिकृत् स्यात्, न तु शमकारि। तस्मात् "शीतसात्म्या दृगाग्नेयी स्थिरतां लभते पुनः।" इत्येतदप्यसत्। तस्मात् पूर्वोक्तमेवानवद्यमिति।

आ० र०- रात्रावप्यतिशीते तीक्ष्णाञ्जनं निषेधति-न रात्राविति।

नाञ्जयेद्भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते।

क्रुद्धज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे॥२३॥

अदृष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः।

अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवासुप्ते पिपासिते॥२४॥

स०-भीतादीनामक्षिणी वैद्यो नाञ्जयेत्। अशितोत्र सद्योभुक्तो वेद्यः। सद्योभुक्तस्य नरस्य नयने नाञ्जयेदित्यर्थः। तान्ते-सूक्ष्मभासुरादिदर्शनादभिघाताद्वा ग्लाने, अक्षिणी यस्य सः, तस्मिन्। अदृष्टेऽर्के, जलदच्छन्नत्वात्। तथा, शिरःस्नातादिषु।

आ० र०- भीतादीनामञ्जनं निषेधति-नाञ्जयेदिति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३२)-"एष्वञ्जनादूष्मोर्ध्वगः संरम्भाश्रुवेदनाविलत्वोषारागदूषिकानिस्तोदकृच्छ्रोन्मीलनश्वयथुशुक्रतिमिरादीन् जनयेत्।" इति। तान्तं-उष्णादिना ग्लानमक्षि।

साम्प्रतं यादृशमञ्जनं न प्रयोज्यं तादृशं दर्शयति-

अतितीक्ष्णमृदुस्तोकबहृच्छघनकर्कशम्।

अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत्॥२५॥

स०-अतिशब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्घनान्तैः सम्बन्धः। अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्तप्तमित्यत्रानुवृत्तिकृतेन सम्बन्धेन योज्यः। अतितीक्ष्णादिगुणमञ्जनं न प्रयोजयेत्। तन्त्रान्तते चाञ्जनविधिरुक्तः-"सुखोपविष्टस्यातुरस्य सुखोपविष्टो वैद्यो वामाङ्गुष्ठेनोत्तरं वर्त्मोत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधः कनीनिकादपाङ्गं यावदञ्जनं नयेत्।" इति।

आ० र०- अतितीक्ष्णादि नवविधमञ्जनं निषेधति-अतितीक्ष्णेति।

अथानुन्मीलयन् दृष्टिमन्तः सञ्चारयेच्छनैः।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम्॥२६॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा, न चोन्मेषनिमेषणम्।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत्॥२७॥

स०-अथ-एवमञ्जनस्वरूपमवेत्य, नेत्रेञ्जिते सति दृष्टिगोलकमनुन्मीलयन् मध्ये शनैः शनैः सञ्चारयेत्। किञ्चित् वर्त्मनी चालयेत्। एवं तीक्ष्णाञ्जनं नेत्रं व्याप्नोति-अनुप्रविशति। न च सहसा-विध्यतिक्रमेण, उन्मेषनिमेषणं कुर्यात्। चशब्दोवधारणे, नैव समाचरेदित्यर्थः। वर्त्मभ्यां च निष्पीडनं न समाचरेत्। वाशब्दोवधारणे, क्षालनं च नैव कुर्यात्।

आ० र०- आञ्जनानन्तरं कृत्यमाह-अथेति। अञ्जिते नेत्रे दृष्टिमनुन्मीलयन् अन्तरेव समन्ततः सञ्चारयेत्। वर्त्मनी च किञ्चिच्चालयेत्।

उक्तकृत्यस्य फलमाह-एवमञ्जनमिति। मृदु शनिर्व्याप्नोतीत्यर्थलभ्यम्।

अञ्जितनेत्रस्योन्मेषादि निषेधति-न चेति।

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा।
व्याधिदोषर्तुयोग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा॥२८॥

स०-अपेतः-अपगतः औषधसंरम्भो-भेषजक्षोभो, यस्मान्नेत्रात्तदेवम्। यतोपेतौषधसंरम्भमत एव निर्वृतं-अपेतदुःखानुबन्धि, यदा लोचनं स्यात्, तदा व्याध्यादियोग्यैर्जलैः प्रक्षालयेत्। तत्र व्याधिः-अभिष्यन्दादिः, दोषो-वातादिः, ऋतुः-वसन्तादिः।

आ० र०- क्षालनकालमाह-अपेतौषधसंरम्भमिति।

दक्षिणाङ्गुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा।
ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यं वामेन चेतरत्॥२९॥

स०-ततो-नयनप्रक्षालनादनन्तरं, दक्षिणाङ्गुष्ठेन सवस्त्रेण वामं नयनमूर्ध्ववर्त्मनि सम्यगादाय शोधनीयम्। वामेनाङ्गुष्ठेन सवाससा, इतरत्-दक्षिणं, ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यम्।

आ० र०- क्षालनानन्तरं शोधनमाह-दक्षिणाङ्गुष्ठकेनेति। सवस्त्रेण दक्षिणाङ्गुष्ठेन वामं संशोध्यम्, वामेन दक्षिणम्।

किमिति शोध्यम् ? इत्याह-

वर्त्मप्राप्तोञ्जाद्दोषो रोगान् कुर्यादतोन्यथा।

स०-अतोन्यथा-अशोध्यमाने, वर्त्मनि प्राप्तं च तदञ्जनं च वर्त्मप्राप्ताञ्जनं, तस्मात् दोषो रोगान् कुर्यात्। तस्मात्तच्छोध्यं नयनम्।

आ० र०- क्षालनशोधनाकरणे दोषमाह-वर्त्मप्राप्त इति।

कण्डुजाड्येञ्जनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत् पुनः॥३०॥

स०-कण्डूश्च जाड्यं चेति समाहारद्वन्द्वः। तस्मिन् सति तीक्ष्णाञ्जनं योजयेत्। अथवा तीक्ष्णं धूमं योजयेत्।

आ० र०- अञ्जनासम्यग्योगजयोः कण्डूजाड्ययोः प्रतीकारमाह-कण्डूजाड्य इति।

तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते तु चूर्णं प्रत्यञ्जनं हिमम्॥३०

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थान आश्चोतनाञ्जनविधिर्नाम त्रयोविंशोध्यायः॥२३॥

स०-पुनस्तीक्ष्णेनाञ्जनेनाभितप्ते लोचने चूर्णं प्रत्यञ्जनं पूर्वोक्तं, हितमिति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने आश्चोतनाञ्जनविधिर्नाम त्रयोविंशोऽध्यायः॥ २३॥

आ० र०- तीक्ष्णाञ्जनातियोगे प्रतीकारमाह-तीक्ष्णाञ्जनाभितप्ते त्विति। प्रत्यञ्जनमित्यस्याञ्जनस्य संज्ञा।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
सेकाञ्जनप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥ २३॥

****

चतुर्विंशतितमोध्यायः।

अस्मादनन्तरं चतुर्विंशाध्यायारम्भः। आश्चोतनाञ्जनाभ्यां हि प्रायो नयनस्य दौर्बल्यम्। अतस्तर्पणादेरुपयोगो युक्त इत्याह -

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसुत्रे॥२॥)

स०-तर्पणं च पुटपाकश्च तर्पणपुटपाकौ, तयोर्विधिः, तम्। शेषं पूर्ववत्।
आ० र०- तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रूक्षेभिघातिते।
वातपित्तातुरे जिह्मे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे॥१॥
कृच्छ्रोन्मीलशिराहर्षशिरोत्पाततमोर्जुनैः।
स्यन्दमन्थान्यतोवातवातपर्यायशुक्रकैः॥२॥
आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंरम्भदूषिके।
निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्द्धकाययोः॥३॥
काले साधारणे प्रातः सायं वोत्तानशायिनः।

स०-चक्षुषि म्लायति सति, तथा स्तब्धादिगुणे तर्पणं कार्यम्। तथा, शीर्णे पक्ष्मणी यस्य तदेवम्। आविलं-अस्पष्टं, ईक्षणं-दर्शनं, यस्य तदेवम्। शीर्णपक्ष्म च तदाविलेक्षणं च, तत्तस्मिन्। तथा कृच्छ्रोन्मीलादयः-अक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते। कृच्छ्रोन्मीलश्च शिराहर्षश्च शिरोत्पातश्च तमश्चार्जुनश्च, तैरातुरे। तथा स्यन्दश्च मन्थश्चान्यतोवातश्च वातपर्यायश्च शुक्रकं

च, तैरातुरे। { तथा, नस्यानर्हे। यतो वक्ष्यति (श्लो-२१)-"तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत्।" इति। तथा, शान्ताः शमं गताः, रागाश्रुशूलसंरम्भदूषिका यस्मिन्नयने तस्मिन्। कीदृशि स्थाने ? निवाते,-विगतानिले। उपलक्षणं चेदम्। विगतातपरजोधूमादिक इत्यपि द्रष्टव्यम्। कीदृशयोर्मस्तकदेहयोः ? शुद्धयोः,-यथायोगं वमनविरेचननस्यैः कृतशुद्ध्योरित्यर्थः। कीदृशि काले ? साधारणे,-वसन्तादिके। कदा ? सायं प्रातर्वा, दोषदूश्याद्यपेक्षया। कीदृशस्यातुरस्य ? उत्तानशायिन इति शयनस्थस्योत्तानस्येत्यर्थः।

आ० र०- तर्पणस्य विषयं देशं कालं चाह-नयन इति। ताम्यति-अवलोकनासमर्थे। जिह्मे-वक्रे। आविलेक्षणे-अस्पृष्टदर्शने। कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशभिर्व्याधिभिरातुरे निवृत्तरागादिपञ्चके नेत्रे तर्पणं योज्यम्। तच्च निवाते देशे नस्यादौ कृते प्रातः सायं वा योज्यम्।

यवमाषमयीं पालीं नेत्रकोशाद्बहिः समाम्॥४॥
व्यङ्गुलोच्चां दृढां कृत्वा यथास्वं सिद्धमावपेत्।
सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तप्ताम्बुप्रविलायितम्॥५॥
नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रबोधादिके वसाम्।
आपक्ष्माग्रात्

स०-यवैर्मिश्रा माषा यवमाषाः, तैः कृता या सा यवमाषमयी, ताम्। तादृशीं पालीं नेत्रकोशाद्बाह्यत उभयपार्श्वयोः समां-अनिम्नोन्नतां कृत्वा, यथायोगं दोषदूष्याद्यनुरोधात् पक्वं घृतं निमीलिते-अनुन्मिषिते लोचने क्षिपेत्। अथ पाल्या उच्छ्रायमाह-व्यङ्गुलोच्चां,-व्यङ्गुलोच्छ्रायवतीम्। तथा दृढां निबिढां, यथा स्नेहो न स्रवेत्। कीदृशं सर्पिः ? तप्तेन जलेन प्रकर्षेण विलायितं-द्रवीकृतम्। नक्तान्ध्येत्यादि। रात्र्यन्ध्यादिषु वसां यथास्वौषधसिद्धां तथैव विलायितामावपेत्। कथम् ? आपक्ष्माग्रात्,-पक्ष्माग्राणि यावन्निमग्नानि तावत्सर्पिरादिमावपेदिति।

आ० र०- तप्रणविधिमाह-उत्तानशायिन इति। तप्ताम्बुप्रविलायितं-उष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण द्रवीकृतम्। नक्तान्ध्यादिषु तु सर्पिःस्थाने वसामावपेत्। आपक्ष्माग्रात्-पक्ष्माग्रमज्जनं यावत्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३३)-"अथ दिवसस्याष्टमे भागे गते शेषे वा निर्वातातपरजोधूमे

कृतनीलपीतान्यतरजवनिकेक् वेश्मनि जीर्णभुक्तस्य सुखशयनगतस्योत्तानस्य सुमृदितमाशपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्बहिर्व्यङ्गुलोच्छ्रायावाधारौ परिमण्डलावसम्बाधौ समावपरिस्राविणौ कृत्वा, तत्रोष्णोदकप्रविलीनं निमीलिते नेत्रे यथार्हौषधविपक्कं क्षीरं सर्पिर्मण्डं वा सेचयेत्। यावन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोमाणि च।" इति।

अथोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः॥६॥
मात्रा विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिसितासते।
दृष्टौ च क्रमशो व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च॥७॥
शतानि सप्त चाष्टौ च, दश मन्थे, दशानिले।
पित्ते षट्, स्वस्थवृत्ते च बलासे पञ्च धारयेत्॥८॥

स०-अथ-घृताद्यावपनादनन्तरं, शनैःशनैरुन्मीलनं विदधतस्तस्य-आतुरस्य, मात्राः-पूर्वोक्ताः, विगणयेत्। तत्र-तस्मिन् वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिप्ते, शतसङ्ख्यादीर्मात्रा विगणयेत् क्रमेण। तत्र वर्त्मरोगे मात्राशतम्, सन्धिरोगे त्रीणि शतनि, सितरोगे पञ्च शतानि, असितरोगे सप्त शतानि, दृष्टिरोगेष्टौ शतानि, धारयेदिति क्रमार्थः। यथासङ्ख्येन मन्थाख्ये रोगे दश शतानि, वातरोगे दशैव शतानि, पित्तरोगे षट् शतानि, स्वस्थवृत्ते च षट् शतानि, कफे पञ्च शतानि,धारयेत्।

आ० र०- तर्पणधारणावधिमाह-अथेति। वर्त्मरोगे एकशतम्, सन्धिरोगे त्रीणि शतानि, सितरोगे पञ्च, अस्तिरोगे सप्त, दृष्टिरोगेष्टौ, तथा मन्थे दश, वाते दश, पित्ते स्वस्थवृत्ते च षट्, बलासे पञ्च, धारयेत्।

कृत्वापाङ्गे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत्।
पिबेच्च धूमं, नेक्षेत व्योम रूपं च भास्वरम्॥९॥

स०-{ ततः-} यथोक्तमात्राधारणादनन्तरं, अपाङ्गदेशे पाल्या द्वारं कृत्वा स्नेहं भाजने निक्षिपेत्। ततः सक्तुपिण्ड्याक्षिकोशं प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये धूमं च पिबेत्, न केवलं

तर्पणं कुर्यात्। प्रक्षालितनेत्रं चैनं मात्रयामयादिवशेन भोजयेत्। तथा, नभो न पश्येद्भास्वरं रूपं च। उपलक्षणं चेदम्। आतपाद्यपि भास्वरं न पश्येत्।

आ० र०- तर्पणानन्तरं कृत्यमाह-कृत्वापाङ्ग इति।

इत्थं प्रतिदिनं वायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, कफे।
स्वस्थे च द्व्यन्तरं दद्यादातृप्तेरिति योजयेत्॥ १०॥

स०-इत्थं-अनेन क्रमेण, पवने प्रत्यहं तर्पणं दद्यात्। पित्ते पुनरेकान्तरं तर्पणं दद्यात्। कफे स्वस्थे च द्विदिनान्तरं योजयेत्। इति-एवं, यावन्नयनस्य तृप्तिः स्यात्तावत्तर्पणं योज्यम्।

आ० र०- वातादिभेदेन तर्पणावृत्तिमाह-इत्थमिति।

आवृत्त्यवधिमाह-आतृप्तेरिति।

तृप्तस्य किं लक्षणं ? इत्याह-

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम्।
तृप्ते, विपर्ययोतृप्तेतितृप्ते श्लेष्मजा रूजः॥ ११॥

स०-प्रकाशक्षमत्वादिकं सम्यक्तृप्तस्य लक्षणम्। प्रकाशक्षमता-प्रभाभास्वरादिरूपसहत्वम्। अतृप्ते-अजातायां तृप्तौ, पिपर्ययः-प्रकाशाक्षमतादिकः। अतितृप्ते सति कफोद्भवाः कण्डूपैच्छिल्यादिका रुजः स्युः।

आ० र०- तृप्तलक्षणमाह-प्रकाशक्षमतेति।

अतृप्तलक्षणमाह-विपर्यय इति।

अतितृपलक्षणमाह-तृप्तेतीति।

स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि सीदति।
तर्पणानन्तरं तस्माद्दृग्बलाधानकारिणम्॥ १२॥
पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु।

स०-स्नेहपीता दृष्टिः क्लान्ता तनुरिव यतोवसीदति, तस्मात्कारणात् तर्पणादनन्तरं पुटपाकं प्रयुञ्जीत। कीदृशम् ? दृशोर्बलं दृग्बलं, तस्याधानं-प्रबन्धेन वृत्तिः, तत्करोतीति दृग्बलाधानकारिणम्। हेतौ द्वितीया, दृग्बलाधानकारित्वात् प्रयुञ्जीतेत्यर्थः। पूर्वोक्तेष्वेव-तर्पणोक्तेष्वामयेषु।

आ० र०- पुटपाकस्य विषयमाह-स्नेहपीतेति। स्नेहपीता-पीतस्नेहा। पूर्वोक्तेषु यक्षमसु-रोगेषु।

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः॥१३॥
दृग्दौर्बल्येनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः।

स०-स च-पुटपाको, वाते स्नेहनो हितः। कफसहिते मारुते लेखनो हितः। दृष्टिदौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः।

आ० र०- पुटपाकस्य त्रैविध्यं सविषयमाह-स वात इति।

इदानीमेषां पुटपाकानां कल्पनामाह -

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जवसामिषैः॥१४॥
स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत्।

स०-भूशयाः -बिलेशया भेकगोधाद्याः, प्रसहाः-गोखरादयः, आनूपाः-महामृगवारिचरवारिशयाः, तेषां मेदोमज्जवसामिषाणि, तैः। तथा, जीवनीयैः-जीवन्तीकाकोल्यादिभिश्च, क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः।

आ० र०- स्नेहनस्य द्रव्याण्याह-भूशयेति। भूशयाः बिलेशयाः।

मृगपक्षियकृन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः॥१५॥
स्रोतोजशङ्खफेनालैर्लेखनं मस्तुकल्कितैः।

स०-मृगाः-हरिणाद्याः, पक्षिणो-लावाद्याः, तेषां यकृन्मांसानि, तैः। तथा, मुक्तादिभिर्मस्तुकल्कितैर्लेखनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः। प्रसहानां मृगपक्षिणां स्नेहने पुटपाक उपयुक्तत्वात् जाङ्गला एव मृगपक्षिणोत्र ग्राह्याः।

आ० र०- लेखनस्य द्रव्याण्याह-मृगपक्षीति। पक्षिणोविष्किरप्रतुदाः।

मृगपक्षियकृन्मज्जवसान्त्रहृदयामिषैः॥१६॥
मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम्।

स०-मृगपक्ष्यादीनां यकृन्मज्जवसाहृदयामिषाणि, तैः। तथा, मधुरैः-मधुरवर्गोक्तैः, घृतान्वितैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनं पुटपाकं कल्पयेद्वैद्यः। अत्र स्तन्यं स्त्रिया एव।

आ० र०- प्रसादनस्य द्रव्याण्याह-मृगपक्षियकृदिति। मधुरैः-जीवनीयैः।

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह-

बिल्वमात्रं पृथक् पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः॥१७॥
उरुबूकवटाम्भोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात्।
वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः॥१८॥
पचेत्प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम्।
नेत्रे तर्पणवद्युञ्ज्यात्

स०-मांसं च भेषजकल्कश्च तयोः पृथक् पलमात्रं पिण्डमेरण्डादिपत्रैर्वेष्टयित्वा कृष्णमृत्तिकया लिप्तं वृद्धवैद्यव्यवहारात् द्व्यङ्गुलोत्सेधं मृत्तिकालेपं कृत्वा क्रमेण धवादीन्धनैः प्रदीप्तैः पचेत्। तत्र स्नेहने पुटपाक एरण्डपत्रैर्वेष्टनं धवकाष्ठैः प्रदीपनम्, लेखने वटपत्रैर्वेष्टनं धन्वनेन्धनेन प्रदीपनम्, प्रसादने जलजपत्रैर्वेष्टनं गोमयेन्धनेन प्रदीपनम्, इति क्रमार्थः। अग्न्याभं-अग्निवर्णं सत्, पक्वं ज्ञात्वा, अपनीतपत्रं विधाय, वाससा निष्पीड्य, तद्रसं नयने तर्पणमिव युञ्ज्यात्।

आ० र०- पुटपाकस्य साधनमाह-बिल्वमात्रमिति। मांसपीण्डमौषधपिण्डं च पृथक् बिल्वमात्रमेकीकृतं स्नेहनादिष्वेरण्डादिपत्रैः क्रमाद्वेष्टितं कुशमुञ्जसूत्रान्यतमेन बद्धं ततो व्यङ्गुलोत्सेधेन मृल्लिप्तं धवादीन्धनैः पचेत्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३३)- "धवधन्वनमधूकन्यग्रोधकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलीनामन्यतमैः काष्ठैः शकृता वा गोमहिषयोः पचेत्।" इति।

पुटपाकविधिमाह-अग्न्याभमिति। तं पिण्डमग्निवर्णत्वेन पक्वं ज्ञात्वा निष्पीड्य रसं तर्पणवद्युञ्ज्यात्।

शतं द्वे त्रीणि धारयेत्॥ १९॥

लेखनस्नेहनान्त्येषु

स०-लेखनादिषु शतादीनि धारयेत्। तत्र लेखने शतं मात्राणां धारयेत्। स्नेहने द्वे शते। अन्त्ये-प्रसादने, त्रीणि शतानि धारयेत्।

आ० र०- पुटपाकधारणावधिमाह-शतमिति। अन्त्यः-प्रसादनः।

कोष्णौ पूर्वौ, हिमोपरः।

स०-पूर्वौ-स्नेहनलेखनौ, कोष्णौ योज्यौ। हिमोपरः-प्रसादनाख्यः।

आ० र०- पुटपाकानामुष्णशीतभेदमाह-कोष्णाविति।

धूमपोन्ते तयोरेव

स०-तयोः-आद्ययोः पुटपाकयोः, अन्ते धूमपः स्यात्। स्नेहेरितकफोपशान्त्यै, न तु प्रसादनान्ते, इत्येवशब्दार्थः।

आ० र०- लेखनस्नेहनयोरनन्तरकृत्यमाह-धूमप इति।

योगास्तत्र च तृप्तिवत्॥२०॥

स०-तत्र च-तेषु पुटपाकेषु, योगास्तर्पण इव स्युः। तृप्तिवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। योगा इति बहुवचननिर्देशात् सम्यग्योगायोगातियोगा गृह्यन्ते।

आ० र०- पुटपाकस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह-योगा इति।

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत्।

स०-तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत्। नस्यानर्हाः-"योज्येन्न तु नावनम्।" इत्याद्युक्ताः।

आ० र०- निषिद्धनस्यानां तर्पणपुटपाकौ निषेधतितर्पणमिति।
यावन्त्यहानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभाग्भवेत्॥२१॥
मालतीमल्लिकापुष्पैर्बद्धाक्षो निवसेन्निशाम्॥२१

स०-यावन्त्यहानि-यावन्मात्राणि दिनानि, तर्पणपुटपाकौ कुर्वीत ततो द्विगुणानि दिनानि हितसेवी स्यात्। कृततर्पण पुटपाको मालत्यादिपुष्पैर्बद्धाक्षः सन् विभावरीं वसेत्। मालती-सुमनाः। मल्लिका-गन्धवार्षिका।

आ० र०- तर्पणपुटपाकयोराचारमाह-यावन्तीति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३३)-"तथा पक्वातिसारेपि पुटपाकस्यायमेव विधिरिति। भवति चात्र। सेकेञ्जने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः। जायन्ते विधिविभ्रंशाद्यथास्वं तान् प्रसाधयेत्॥" इति।

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं
कुर्वीत नस्याञ्जनतर्पणाद्यैः।
दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च
तमोमयं जायत एकरूपम्॥२२

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने तर्पणपुटपाकविधिर्नाम चतुर्विंशोध्यायः॥२४॥

स०-सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय-चक्षुःसामर्थ्याय, नस्यादिभिर्यत्नं कुर्यात्। दृष्टिश्चेति च हेतौ। यतो दृष्टिर्यदि न स्यात्ततो जगद्विविधमपि तमोमयं-अन्धकाररूपं, एकरूपं-एकलक्षणं, सम्पद्यत इति। उपजातिर्वृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने तर्पणपुटपाकविधिर्नाम चतुर्विंशोध्यायः समाप्तः॥२४॥

आ० र०- नेत्ररक्षणे यत्नः कार्य इत्याह-सर्वात्मनेति। दृष्टिश्चेति चशब्दश्चेदर्थे।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
दृक्तर्पणप्रकरणम् सामस्त्येन निरूपितम्॥२४॥

****

पञ्चविंशतितमोध्यायः।

अथेदानीं पञ्चविंशाध्यायारम्भो यन्त्रविधानप्रदर्शनार्थः। यतो बस्तिनस्याञ्जनक्षारादीनि यन्त्राश्रयण्येवेत्याह -

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

स०-यन्त्रस्य विधिर्यन्त्रविधिः शेषं पूर्ववत्। अर्शोभगन्दरादिषु निरुजेऽङ्गे यम्यते-नियम्यते शस्त्रक्षाराग्निकर्मेति यन्त्रम्।

आ० र०- यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

एतदेव स्पष्टयन्नाह-

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम्।
आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यच्च दर्शने॥ १॥
अर्शोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने।
शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा बस्त्यादिकर्मणि॥ २॥
घटिकालाबुशृङ्गं च जाम्बवौष्ठादिकानि च।

स०-अनेकप्रकाराणि यानि शल्यानि-शस्त्रवेणुपाषाणादिरूपाणि, विविधेषु शरीरप्रदेशेषु निविशन्ते, तेषामाहरणे आकृष्टुं, योभ्युपायस्तद्यन्त्रम्। 'उच्यते' इति शेषः। तथा, अर्शोभगन्दरनाडीव्रणादीनां शस्त्रादियोजने सति शेषस्य-निरुजस्याङ्गस्य, परिरक्षायां-रक्षानिमित्तम्, स्वस्थस्याङ्गस्य शस्त्राद्याबाधानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। तथा, बस्तिनस्यादिकर्मणि य

उपायस्तच्च यन्त्रम्। तथा घटिकादि च यन्त्रं पवनाकर्षणाय रक्ताद्याकर्षणाय च। जाम्बवौष्ठसन्दंशादीनि च यन्त्राणि।

आ० र०- यन्त्रलक्षणमाह-नानाविधानामिति। शल्याहरणे य उपायः, यश्चार्शःप्रभृतिदर्शने, यश्च शास्त्रादिच्छेद्यसमीपाङ्गरक्षणे, यश्च बस्त्यादिप्रणयने, यश्च घाटिकादिराचूषणादौ, तद्यन्त्रम्। एवंविध उपायविशेशो यन्त्रमित्यर्थः।

यन्त्राणां किं रूपं किं [च] कार्यं स्यात्? इत्याह-

अनेकरूपकार्याणि यन्त्राणि विविधान्यतः॥३॥
विकल्प्य कल्पयेद्बुद्ध्या

स०-रूपाणि च कार्याणि च रूपकार्याणि। अनेकानि विचित्राणि, रूपकार्याणि तेषां तानि यन्त्राणि नानाप्रकाराणि। तत्र रूपं-कङ्कमुखस्वस्तिकाद्याकारत्वम्। कार्यं-अस्थ्यादिलग्नशल्यहरणादिकम्। यतश्चैवं यन्त्राणां नानाविधत्वम्, अतस्तानि बुद्ध्या विकल्प्य कार्यानुरोधात् कल्पयेत्।

आ० र०- यन्त्रविशेषाणामनन्तत्वात् बुद्ध्या कल्प्यत्वमाह-अनेकरूपकार्याणीति।

ननु, यन्त्राणां दिङ्मात्रेप्यनभिज्ञः कथमिव कल्पनां कर्तुं पारयेत् ? इत्याह-

यथास्थूलं तु वक्ष्यते।

स०-यानि यानि स्थूलानि यथास्थूलम्। "यथा सादृश्ये" इत्यव्ययीभावः। यथास्थूलयन्त्रकरणेन व्युत्पन्नमतिः शेषाणामपि यन्त्राणामुत्पादने विकल्पं कर्तुं समर्थो भवेदिति भावः।

आ० र०- निदर्शनार्थं कांश्चिद्यन्त्रविशेषान् वक्तुमाह-यथास्थूलमिति। स्वस्तिकसन्दंशतालनाडीशलाकानुयन्त्रभेदात् षोढा यन्त्राणि।

अथ यन्त्राण्याह-

तुल्यानि कङ्कसिंहर्क्षकाकादिमृगपक्षिणाम्॥४॥

मुखैर्मुखानि यन्त्राणां कुर्यात्तत्संज्ञकानि च।

अष्टादशाङ्गुलायामान्यायसानि च भूरिशः॥५॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः।

विद्यात्स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्कुशनतानि च॥६॥

तैर्दृढैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते।

स०-येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद्यन्त्राणां मुखं वेद्यम्। कङ्कादीनां पक्षिमृगाणां मुखैस्तुल्यानि यन्त्राणां मुखानि कुर्यात्। आदिशब्देन गृध्रहंसहरिणादिपरिग्रहः। तानि तत्संज्ञकानि। च एवार्थे, तानि यन्त्राणि तन्नामान्येव। यथा,-कङ्कमुखं सिंहमुखमित्यादि। अष्टादशाङ्गुलेत्यादि, स्वस्तिकाख्यानि यन्त्राणि विद्यात्। कीदृशानि ? अष्टादशाङ्गुलदैर्घ्याणि, भूरिशो-बाहुल्येन, आयसानि-शस्त्रमयानि। दन्तादिमयानामपि क्वचिद्दर्शनात् भूरिश इत्युक्तम्। तथा, कण्ठप्रदेशे कीलकैर्बद्धानि। कीदृशैः कीलकैः ? मसूराकाराः पर्यन्ता येषां तैः। यत्र प्रदेशे यन्त्राणां हस्तग्रहस्तत्र तन्मूलम्। तत्राङ्कुशवन्नतानि-परिणतानि। तैः-कङ्कमुखादिभिः, अस्थिसंलग्नशल्यस्य-काण्डफलादेः, आहरणं-आकर्षणमिष्यते।

आ० र०- तत्र स्वस्तिकान्याह-तुल्यानीति। तत्संज्ञकानि-कङ्कमुखसिंहमुखादिनामानि। आयामो-दैर्घ्यम्। भूरिश इति वचनात् दार्वादिकृतान्यपि। कण्ठे-मुखाकारसम्पादकशकलद्वयसन्धानस्थाने। मूले-धारणस्थाने।

स्वस्तिकानां कार्यमाह-तैर्दृढैरिति।

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ॥७॥

त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ।

स०-कीलेन-मसूराकारपर्यन्तेन, बद्धं तथा विमुक्तमग्रं- मुखं, ययोस्तौ कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ भवतः। कीदृशौ ? षोडशाङ्गुलप्रमाणौ। क्वोपयोग एतयोः स्यात् ? इत्याह-त्वगित्यादि। त्वगादीनां द्वन्द्वः। त्वक्शिरास्नायुपिशितलग्नं च तच्छल्यं च, तस्यापकर्षणे-आहरणे, तावुपयुज्येते।

आ० र०- सन्दंशाश्चत्वारः। तत्र क्रीलबद्धाग्रकीलमुक्ताग्रौ सन्दंशावाह-कीलबद्धविमुक्ताग्राविति।

षडङ्गुलोन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम्॥८॥

स०-षोडशाङ्गुलसन्दंशद्वयादन्यः सन्दंशः (षडङ्गुलप्रमाणः) सूक्ष्मशल्यानां-नासारोमादीनां, हरणे-आकर्षणे, तथा, उपपक्ष्मणां वर्त्मादिभवानां हरणे युज्यते।

आ० र०- षडङ्गुलं सन्दंशमाह-षडङ्गुल इति। उपपक्ष्मणां-नेत्रेष्ववान्तरपक्ष्मणाम्।

मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले रुचकभूषणा।
गम्भीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च॥९॥

स०-सा च मुचुण्डीसंज्ञा। किम्भूता मुचुण्डी? सूक्ष्मा दन्ता यस्याः सा सूक्ष्मदन्ता, तथा, ऋजुः-अवक्रा, न च सन्दंशवद्वक्रा द्विबाहुरित्यार्थः। तथा, मूले-हस्तग्रहणस्थाने, रुचकं-अङ्गुलीयकरूपं, भूषणं यस्याः सा रुचकभूषणा। रुचकपीडनेन सा कर्म करोतीत्यर्थः। गम्भीरश्चासौ व्रणश्च गम्भीरव्रणस्तस्मिन् मांसानि-तस्याधिमांसं, एतद्विषय आहरणे। अर्मणश्च शेषितस्य च्छिन्नशेषस्याहरणे मुचुण्डी।

आ० र०- मुचुण्ड्याख्यं सन्दंशमाह-मुचुण्डीति। सूक्ष्मदन्ता-सूक्ष्माग्रा। ऋजुः-अवक्रा। रुचकभूषणा-मूले मुद्रिकाबद्धा। गम्भीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि, यानि च नेत्रेषु छिन्नशेषाण्यर्माणि, तेषां हरणे।

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवत् द्व्येकतालके।
तालयन्त्रे स्मृते कर्णनाडीशल्यापहारिणी॥१०॥

स०-द्वे तालयन्त्रे भवतः। किंप्रमाणे ? द्वादशाङ्गुले। संस्थानमाह-मत्स्यतालवत् मीनगलतालवत्, द्वितालकं-एकं द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखसदृशम्, अपरमेकतालकं-एकपार्श्वे मत्स्यमुखाकारमेव। ते द्वे तालयन्त्रे भवतः। कर्णेत्यादि। कर्णनाडी शल्यमपहरतः-कर्णनाडीशल्यापहारिणी।

आ० र०- तालयन्त्रद्वयमाह-द्वे द्वादशाङ्गुल इति। मत्स्यतालो-मत्स्यगलतालः।

नाडीयन्त्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च।
स्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने॥११॥
क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च।
तद्विस्तारपरीणाहदैर्घ्यं स्रोतोनुरोधतः॥१२॥

स०-नाडीयन्त्राणि बस्तिनेत्रादिवत् सुषिराणि स्युः। एकं चानेकं चैकानेकं मुखं येषाम्। तनि च कानिचिदेकमुखानि एकद्वाराणि, कानिचिदनेकमुखानि-अनेकद्वाराणि। एतत्कर्माचष्टे-स्रोत इत्यादि। तानि च कर्णादिस्रोतोगतानां शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत। तथा, कण्ठादिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने-दर्शननिमित्तं, विदधीत। तथा, क्रियाणां-शस्त्रक्षाराग्निप्रक्षालनौषधप्रणिधानादीनां, सुकरत्वार्थम्। तथा, विषदिग्धाङ्गादीनामाचूषणाय विदधीत। तद्विस्तारेत्यादि। तेषां-नाडीयन्त्राणां, विस्तारश्च परीणाहश्च दैर्घ्यं च, तानि स्रोतोवशात् भवन्ति। यथा,-अनुवासनोत्तरबस्तिनस्यनाडिकादिषु निर्दिष्टम्।

आ० र०- नाडीयन्त्राण्याह-नाडीयन्त्राणीति। विस्तारो-विवरस्य। परीणाहः-स्थौल्यं यन्त्रस्य।

दशाङ्गुलार्धनाहान्तःकण्ठशल्यावलोकिनी।
नाडी

स०-कण्ठे शल्यं कण्ठशल्यम्। कण्ठाभ्यन्तरशल्यावलोकनार्थं दशाङ्गुला नाडी। अर्धनाहा-पञ्चाङ्गुलपरिणाहा।

आ० र०- कण्ठान्तःशल्यावलोकिनीं नाडीमाह-दशाङ्गुलेति। अर्धनाहा-पञ्चाङ्गुलस्थौल्या।

पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य सङ्ग्रहे॥१३॥
वारङ्गस्य, द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः।

स०-पञ्चमुखानि छिद्राणि यस्याः सा। चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य सङ्ग्रहे-सङ्ग्रहणनिमित्तमिदं यन्त्रम्। चत्वारः कर्णा यस्य वारङ्गस्येति समासः। तत्र शरादिदण्डप्रवेशः शिखाकारः कीलको वारङ्ग उच्यते। द्विकर्णस्य वारङ्गस्य त्रिच्छिद्रा नाडी स्यात्। त्रीणि छिद्राणि यस्याः सा त्रिच्छिद्रा। छिद्रशब्दस्योपलक्षणर्थत्वात् त्रिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम्। तस्य वारङ्गस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्माद्वारङ्गप्रमाणतः-तदनुसारेण नाडीप्रमाणं ज्ञेयम्।

आ० र०- चतुष्कर्णवारङ्गसङ्ग्रहणीं नाडीमाह-नाडीति। पञ्चमुखच्छिद्रा-मुखे छिद्रपञ्चकयुता।

द्विकर्णसङ्ग्रहणीं नाडीमाह-द्विकर्णस्येति। तत्प्रमाणतः-सङ्ग्राह्यप्रमाणेन। एतच्च नाडीद्वये छिद्रमानम्।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः॥१४॥
नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत्।

स०-तथा, कर्णश्च संस्थानं चानाहश्च दैर्घ्यं च तान्येवम्। वारङ्गस्य कर्णसंस्थानानाहदैर्घ्याणि, तेषामनुरोधस्तस्मात्, एवंप्रकारा अन्या अपि नाडीः शल्यानि शरीरान्तर्गतानि द्रष्टुं कारयेत्।

आ० र०- अन्यानि नाडीयन्त्राण्याह-वारङ्गकर्णेति। संस्थानं-आकृतिः। आनाहः-स्थौल्यम्।

पद्मकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला॥ १५॥
चतुर्थसुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता।

स०-मूर्ध्नि-मूर्द्धभागे, पद्मकर्णिकया-जलजकर्णिकया, सदृशी। कियत्प्रमाणा ? द्वादशाङ्गुला। तथा, चतुर्थः-चतुर्भागः, सुषिरो यस्याः सा, त्र्यङ्गुलसुषिरेति यावत्। सा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता। मुनीनामिति शेषः।
आ० र०- शल्यनिर्घातिनीं नाडीमाह-पद्मकर्णिकयेति। चतुर्थसुषिरा-त्र्यङ्गुलदीर्घविवरा।

अर्शोयन्त्रं लक्षयितुमाह-
अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम्॥ १६॥
नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां षडङ्गुलम्।
द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि॥ १७॥
मध्येस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुष्ठोदरविस्तृतम्।
अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकं च तदूर्ध्वतः॥ १८॥

स०-अर्शसां सम्बन्धि यन्त्रकं गोस्तनाकृति चतुरङ्गुलं मानतो दैर्घ्येण स्यात्। यन्त्रकमित्याकर्षकं स्यात्। नाहे-परिणाहे, पञ्चाङ्गुलम्। यत्पञ्चाङ्गुलदीर्घेण सूत्रेण वेष्ट्यते, तत्प्रमाणं स्थौल्यमित्यर्थः। एतत् पुंसामेव पञ्चाङ्गुलं नाहे स्यात्। स्त्रीणां तु परिणाहे षडङ्गुलं यन्त्रकं स्यात्, स्वभावत एव तासां गुदस्य महत्त्वात्। व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रं-उभयपार्श्वच्छिद्रं यन्त्रम्। कर्मणि-शस्त्रक्षाराद्यवचारणे, एकच्छिद्रं यन्त्रम्। अस्य यन्त्रस्य मध्ये त्र्यङ्गुलं छिद्रम्। अङ्गुष्ठमध्यतुल्यविस्तारं, तथा तदूर्ध्वतोर्धाङ्गुलोच्छ्रिता उद्वृत्ता कर्णिका यस्य तदेवम्।
आ० र०- अर्शोयन्त्राख्यां नाडीमाह-अर्शसामिति। चतुरङ्गुलं दैर्घ्ये। परिणाहे तु पुंसां पञ्चाङ्गुलं, स्त्रीणां षडङ्गुलम्। व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रम्, क्षारादियोजने तु शेषाङ्गपरिरक्षायामेकच्छिद्रम्। द्विच्छिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोरिच्छद्रम्, एकच्छिद्रस्यैकस्मिन् पार्श्वे। तच्च त्र्यङ्गुलदैर्घ्यमङ्गुष्ठोदरविस्तारं मध्ये कार्यम्। छिद्रादुर्ध्वभगे मूलेर्धाङ्गुलोच्छ्राया बहिःकुञ्चिताग्रा कर्णिका कार्या।

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शःप्रपीडनम्।

स०-शम्याख्यं-शमीसंज्ञं, तृतीयं यन्त्रकं तादृग्-गोस्तनाकारमित्यादिलक्षणलक्षितयन्त्रसदृशं स्यात्। अत्र विशेषमाह-अच्छिद्रमित्यादि'। अच्छिद्रं-छिद्ररहितम्, यन्त्रे छिद्रं न विधेयमित्यर्थः। इदं च यन्त्रमर्शःप्रपीडनं स्यात्।

आ० र०- तृतीयमर्शःपीडनं शम्याख्यं यन्त्रमाह-शम्याख्यमिति। तादृक्-गोस्तनाकारादिलक्षणम्। अच्छिद्रं-पार्श्वच्छिद्ररहितम्।

सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे॥ १९॥

स०-सर्वथा भगन्दरे-भगन्दरयन्त्रे, ओष्ठमपनयेत्। कुतः प्रभृति ? छिद्रादूर्ध्वम्,-उपरिष्टादर्धाङ्गुलमपकर्षयेदित्यर्थः। कर्णिका तु कार्यैव (?)।

आ० र०- भगन्दरयन्त्राख्यां नाडीमाह-सर्वथेति। अर्शोयन्त्रमेवापनीतौष्ठं भगन्दरयन्त्रम्। मुखच्छिद्रस्य पार्श्वभाग ओष्ठः।

घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया।
प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत्॥ २०॥

स०-घ्राणार्बुदे घ्राणार्शसि चैकच्छिद्रा नाडी दैर्घ्येणाङ्गुलद्वयप्रमाणा। तथा, प्रदेशिनीतुल्यः परीणाहो यस्याः सैवम्। सा च भगन्दरयन्त्रतुल्या स्यात्, अपनीतौष्ठेत्यर्थः।

आ० र०- घ्राणार्शोर्बुदयन्त्राख्यां नाडीमाह-घ्राणार्बुदेति।

अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्क्षं वा चतुरङ्गुलम्।
द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वक्त्रविवृतौ सुखम्॥ २१॥

स०-अङ्गुलित्राणकाख्यं यन्त्रं दन्तमयं काष्ठमयं वा चतुरङ्गुलप्रमाणमर्शसां यन्त्रसदृशं द्विच्छिद्रं गोस्तनाकृति स्यात्। तच्च वक्त्रस्य विवृतौ-प्रसारणे, सुखम्। यतो वक्त्रप्रसारणे अङ्गुलेर्दन्तेभ्यो रक्षणादन्वर्थमङ्गुलित्राणकमिति नाम।

आ० र०- अङ्गुलित्राणाख्यं नाडीयन्त्रमाह-अङ्गुलित्राणकमिति। वक्त्रविवृतौ-वक्त्रविकाशनार्थं, प्रवेशितामङ्गुलीं रक्षतीत्यङ्गुलित्राणकम्।

योनिव्रणेक्षणं मध्ये सुषिरं षोडशाङ्गुलम्।
मुद्राबद्धं चतुर्भित्तमम्भोजमुकुलाननम्॥२२॥
चतुःशलाकमाक्रान्तं मूले तद्विकसेन्मुखे।

स०-योनिव्रणमीक्षतेनेनेति तत् योनिव्रणेक्षणं यन्त्रकम्। मध्ये-मध्यभागे, सुषिरम्। तथा, दैर्घ्येण षोडशाङ्गुलम्। तथा मुद्रिकया-ऊर्मिकयासञ्चारिण्या, बद्धं-युक्तम्। तथा, चत्वारो (रि) भित्ताः(त्तानि)-पत्राणि, यस्य तच्चतुर्भित्तम्। तथा, जलजमुकुलसदृशमुखम्। तथा, चतस्त्रः शलाका यत्र तत् चतुःशलाकम्। तथा, तत्-यन्त्रं, मूल आक्रान्तं-मूलशलाकाक्रमणात् मुखे विकसेत्-प्रसरेत्।

आ० र०- योनिव्रणेक्षणाख्यां नाडीमाह-योनिव्रणेक्षणमिति। चतुर्भित्तं-चतुःशकलम्।

यन्त्रे नाडीव्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले॥२३॥
बस्तियन्त्राकृती मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे।
अग्रतोकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी॥२४॥

स०-यन्त्रे द्वे षडङ्गुले भवतः। किमर्थम् ? नाडीव्राणाभ्यङ्गक्षालनाय,-अभ्यङ्गश्च क्षालनं चाभ्यङ्गक्षालने तदर्थं, उपयुज्येते। आकरणं-आकृत, सम्पदादित्वात् क्विप्। पूर्वविहितस्य बस्तियन्त्रस्येव आकृत्-आकारो, ययोस्ते बस्तियन्त्राकृती,-वृत्ते गोपुच्छाकारे। तथा, यथासङ्ख्यं मूले मुखेऽङ्गुष्ठकलायखे-मूलेऽङ्गुष्ठतुल्यच्छिद्रे, मुखे कलायतुल्यच्छिद्रे। अग्रतोकर्णिके -कर्णिकारहिते, इति बस्तियन्त्राद्विशेषः। मूले तु कर्णिके द्वेपि पुटकयोजनार्थं

कार्य एवेत्यग्रग्रहणम्। मूले-मूलदेशे, निबद्धं- योजितं, मृदु चर्म-बस्तिपुटकाकारं, ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी।

आ० र०- नाडीव्रणाभ्यञ्जननाडीव्रणक्षालनाख्यं नाडीद्वयमाह-यन्त्र इति। मूलेङ्गुष्ठप्रवेशच्छिद्रे, अग्रे कलायप्रवेशच्छिद्रे। अग्रतोकर्णिके-अग्रे कर्णिकारहिते। बस्तियन्त्राकृतीनि नाडीविशेषणम्, यन्त्रविशेषणत्वे तु नुम्प्रसङ्गः।

द्विदारा नलिका पिच्छनलिका वोदकोदरे।

स०-उदकोदरे जलस्रावणार्थं नलिका द्विद्वारा-उभयमुखी, स्यात्। अथवा, पिच्छनलिका-मयूरपिच्छजेत्यर्थः।

आ० र०- जलोदरयन्त्राख्यां नाडीमाह-द्विद्वारेति। नलिका-वेण्वादिनाडी। पिच्छनलिका-पक्षिपिच्छनाडी।

धूमबस्त्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम्॥ २५॥

स०-धूमादियन्त्राणि यथास्वं धूमपानाद्यध्यायेषूक्तानि।

आ० र०- धूमयन्त्राद्या नाड्य उक्ता इत्याह-धूमबस्त्यादीति।

त्र्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेष्टादशाङ्गुलम्।
अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्धं चूचुकाकृति॥ २६॥

स०-शृङ्गं त्र्यङ्गुलमुखम्। दुष्टवातविषरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यादेश्चूषणे-चूषणनिमित्तं, अष्टादशाङ्गुलं स्यात्। अष्टादशेति ""ह्यष्टन" इत्यादिनाकारादेशः। तथा, अग्रे-प्रान्ते, सर्षपप्रमाणच्छिद्रम्। यः प्रदेशश्चूषणाय शरीरे योज्यते तदग्रम्। तथा, सुष्ठु नद्धं-सम्यग्बद्धम्। चूचुकस्य-स्त्रीकुचाग्रस्येव, आकृतिः-आकारो, यस्य तदेवम्।

आ० र०- शृङ्गं त्र्यङ्गुलमुखम्। दुष्टवातविषरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यादेश्चूषणे-चूषणनिमित्तं, अष्टादशाङ्गुलं-अष्टाङ्गुलं दशाङ्गुलं वा। सङ्ग्रहे तु द्वादशाङ्गुलमप्युक्तम् (सू.अ.३४) -"शृङ्गं तु ह्रस्वमध्यदीर्घमश्टादशद्वादशाङ्गुलायतम्" इति।

स्याद्द्वादशाङ्गुलोलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः।
चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोन्तः श्लेष्मरक्तहृत्॥२७॥

स०-अलाबुः-तुम्बः, द्वादशाङ्गुलो दैर्घ्येण स्यात्। परिणाहेष्टादशाङ्गुलः। चत्वारि वा त्रीणि वाङ्गुलानि यस्य तच्चतुस्त्र्यङ्गुलम्, तत्तादृशं वृतं-वर्तुलं, आस्यं-मुखं, यस्य स एवम्। तथा, अन्तः-मध्ये, दीप्तो-ज्वलितः, पिचुर्भूर्जादि गर्भ इत्यर्थः। स ईदृशो दुष्टकफरक्तहरः स्यात्।
आ० र०- तुम्बाख्यां नाडीमाह-स्याद्द्वादशेति। चतुरङ्गुलास्यस्त्र्यङ्गुलास्यो वा। अन्तर्दीप्तः-प्रदीप्ततृणसृष्टपिचुना।

तद्वद्घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा।

स०-तद्वत्-तेनालाबुना तुल्यदैर्घ्यानाहादिः, तुल्यकार्याकारा च, घटी स्यात्। सा च गुल्मस्य विलय उन्नमने च हिता, न केवलं कफरक्तहृदिति चार्थः।
आ० र०- घतिकाख्यां नाडीमाह-तद्व-टीति। तद्वत्-अलाबुसदृशी। गुल्मविलयने गुल्मोन्नमने च। चकारात् श्लेष्मरक्तावचूषणे च।

शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्माकृतीनि च॥३८॥
यथायोगप्रमाणानि

स०-शलाकासंज्ञानि यन्त्राणि विविधकर्माणि विविधाकाराणि यथायोगप्रमाणानि स्युः।
आ० र०- शलाकायन्त्राण्याह-शलाकाख्यानीति।

तेषामेषणकर्मणी।

उभे गण्डूपदमुखे

स०-तेषां मध्य उभे गण्डूपदतुल्यास्य एषणकर्मणी।

आ० र०- एषिण्यौ शलाके आह-तेषामिति। एषणं अवलोकनम्।

स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी॥२९॥

मसूरदलवक्त्रे द्वे स्यातामष्टनवाङ्गुले।

स०-तथा स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी शलाकायन्त्रे भवतः। किम्भूते ? मसूरेत्यादि। मसूरदलमिव वक्त्रं ययोस्ते, मसूरदलमुखे द्वे शलाकेष्टाङ्गुले नवाङ्गुले वा स्याताम्।

आ० र०- शल्यहारिण्यौ शलाके आह-स्रोतोभ्य इति।

शङ्कवः षट्

स०-शङ्कवः षट् स्युः।

आ० र०- शङ्काख्याः शलाका गणयति-शङ्कव इति।

उभौ तेषां षोडशद्वादशाङ्गुलौ॥३०॥

व्यूहनेहिफणावक्त्रौ

स०-तेषां मध्ये द्वौ षोडशाङ्गुलद्वादशाङ्गुलौ भवतः। व्यूहने-न्यूहनकर्मणि, सर्पफणामुखौ।

आ० र०- व्यूहनौ शङ्कू आह-उभाविति। व्यूहनं-प्रसृतमांसादीनाम् यथास्थानं विन्यासः।

द्वौ दशद्वादशाङ्गुलौ।

चालने शरपुङ्खास्यौ

स०-द्वौ शङ्कू दशाङ्गुलद्वादशाङ्गुलौ भवतः। चालने काण्डवाज इव मुखं ययोस्तौ शरपुङ्खास्यौ भवतः।

आ० र०- चालनौ शङ्कू आह-द्वाविति। शरपुङ्कं-शरकर्तरी।

आहार्ये बडिशाकृती॥३१॥

स०-आहार्ये-आकर्षणे, बडिशाकारौ।

आ० र०- आहरणौ शङ्कू आह-आहार्ये बडिशाकृतीति। बडिशं-मत्स्यवेधनम्।

षड्शङ्कूनाख्याय गर्भशङ्कुमाह -

नतोग्रे शङ्कुना तुल्यो गर्भशङ्कुरिति स्मृतः।
आष्टाङ्गुलायतस्तेन मूढगर्भं हरेत् स्त्रियाः॥३२॥

स०-नतोग्रे-अग्रभागे, तथा शङ्कुना समः-कीलकाकारः, अष्टाङ्गुलदीर्घः स गर्भशङ्कुरिति स्मृतः, 'मुनिभिः' इति शेषः। तेन-गर्भशङ्कुना, मूढगर्भ-अनिःसरन्तं, हरेत्।

आ० र०- सप्तमं गर्भशङ्कुमाह-नतोग्र इति। नतो-वक्रः। शङ्कुना तुल्यः-कीलकाकारः।

अश्मर्याहरणं सर्पफणावद्वक्रमग्रतः।

स०-अश्मर्याकर्षणे सर्पफणावदग्रे वक्रं स्यात्। सर्पफणाख्यमेव चैतद्यन्त्रम्।

आ० र०- अश्मर्याहरणं शलाकायन्त्रमाह-अश्मर्याहरणमिति।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम्॥३३॥

स०-शरपुङ्खमुखाख्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं दन्तपातनं स्यात्। अनेन हि दन्ताश्चलन्तः पात्यन्ते कृम्यादिभक्षिता वा।

आ० र०- दन्तपातनं शलाकायन्त्रमाह-शरपुङ्खमुखमिति।

कार्पासविहितोष्णीषाः शलाकाः षट् प्रमार्जने।

स०-प्रमार्जने-क्षालने क्षारक्लेदादेः, षट् शलाकाः स्युः। किम्भूताः ? कार्पासेन विहितमुष्णीषं-शिरोवेष्टनमिव, यासां तास्तथोक्ताः।

आ० र०- प्रमार्जनीः शलाका गणयति-कार्पासविहितोष्णीषा इति। उष्णीषं-शिरोवेष्टनम्।

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले॥३४॥

स०-पायावासन्नदूरार्थे दशद्वादशाङ्गुले द्वे भवतः। आसन्नार्थे दशाङ्गुला, दूरार्थे द्वादशाङ्गुलेत्यर्थः।

आ० र०- पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह-पायाविति।

द्वे षड्सप्ताङ्गुले घ्राणे, द्वे कर्णेष्टनवाङ्गुले।

स०-घ्राणे षड्सप्ताङ्गुले द्वे भवतः। 'आसन्नदूरार्थे' इत्यत्राप्यनुवर्तते। तथैव कर्णेष्टनवाङ्गुले भवतः।

आ० र०- घ्राणप्रमार्जन्यौ शलाके आह-द्वे षडिति। कर्णप्रमार्जन्यौ शलाके आह-द्वे कर्ण इति।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं स्रुवाननम्॥३५॥

स०-कर्णशोधनाख्यं यन्त्रम्। अश्वत्थपत्रस्येव प्रान्तो यस्य तत्तथा। तथा, स्रुवस्येवाननं यस्य तदेवम्।

आ० र०- कर्णशोधनं शलाकायन्त्रमाह-कर्णशोधनमिति। द्रवस्य मलस्यापनयनं-मार्जनम्, कठिनस्य-शोधनम्।

शलाकाजाम्बवौष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम्।
युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां

स०-शलाकाश्च जाम्बवौष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं क्षारे क्षारपातने, [आग्नौ-] आग्निदाहकरणे च युञ्ज्यात्। किम्भूतानां शलाकाजाम्बवौष्ठानाम् ? स्थूलाणुदीर्घाणां,-स्थूलाश्चाणवश्च दीर्घाश्च, तेषाम्। तत्र शलाकास्तिस्त्रो जाम्बवौष्ठानि च त्रीणि, क्षारे तथा दाहने, एवं द्वादशैतानि शलाकाख्यानि यन्त्राणीति।

आ० र०- क्षाराग्निप्रयोगार्थं तिस्त्रः शलाकास्त्रीणि च जाम्बवौष्ठान्याह-शलाकाजाम्बवौष्ठानामिति। स्थूलं च स्थूलां च अणुश्च अणु च दीर्घा च दीर्घं च तानि स्थूलाणुदीर्घाणीत्येकशेषेण निर्देशः। अणु-सूक्ष्मं ह्रस्वं च। तेन स्थूलदीर्घं सूक्ष्मह्रस्वं मध्यं चेति त्रिविधं शलाकायन्त्रं जाम्बवौष्ठं च। जम्बूफलवदोष्ठो यस्य तज्जाम्बवौष्ठम्, शलाकाविशेष एव। सङ्ग्रहेप्युक्तम् (सू.अ. ३४)-"क्षाराग्निकर्मार्थं जाम्बवौष्ठानि द्वादशदशाष्टाङ्गुलानि क्रमात् व्यङ्गुलाङ्गुलार्द्धाङ्गुलफलानि। शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घह्रस्वमध्याः।" इति।

शलाकामन्त्रवर्ध्मनि॥३६॥
मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चार्धेन्दुसन्निभाम्।

स०-अन्त्रवर्ध्मनि-अन्त्रवृद्धौ, शलाकां युञ्ज्यात्। कीदृशीम्? मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दण्डो यस्यास्ताम्। तथा, मूले-मूलभागे, अर्धेन्दुसन्निभां-अर्धचन्द्राकाराम्।

आ० र०- अन्त्रवृद्धौ दाहार्थं शलाकामाह-शलाकामिति। मूले-ग्रहणस्थाने। मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां-अर्धचन्द्राकृतिं शलाकां विधाय तन्मध्ये ऊर्ध्वो वृत्तो दण्डः कार्यः।

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासार्शोर्बुददाहकृत्॥ ३७॥

स०-बदरास्थिखण्डसमं मुखं यस्याः सा कोलास्थिदलतुल्यास्या। सा नासार्शःसु नासार्बुदेषु च दाहं करोति।

आ० र०- नासार्शोर्बुददाहार्थं शलाकामाह-कोलास्थिदलेति।

अष्टाङ्गुला निम्नमुखास्तिस्रः क्षारौषधक्रमे।
कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः॥ ३८॥

स०-क्षारौषधक्रमे तिस्रः शलाका निम्नमुखा अष्टाङ्गुलाः स्युः। कीदृश्यः ? कनीनी च मध्यमा चानामी च, तासां नखाः, तेषां मानं-प्रमाणं, तेन समैः-तुल्यैः, मुखैरुपलक्षिताः स्युः।

आ० र०- दर्व्याख्यास्तिस्रः शलाका आह-अष्टाङ्गुला इति।

स्वंस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेढ्रशुद्ध्यञ्जनादिषु।

स०-मेढ्रादिषु विषयेषु-उत्तरबस्त्यादिषु, स्वंस्वं-यथास्वं, यन्त्राणि गदितानि। आदिशब्देन नावनादिपरिग्रहः।

आ० र०- मेढ्रशोधनाद्याः शलाकास्तत्र तत्रोक्ता इत्याहस्वंस्वमुक्तानीति।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्राश्ममुद्गराः॥ ३९॥
वध्रान्त्रजिह्वाबालाश्च शाखानखमुखद्विजाः।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च, तत्क्रियाः॥४०॥

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया॥४० १/२॥

स०-अयस्कान्तादीन्यणुयन्त्राणि, स्वल्पयन्त्रकार्यकरणात्। तेषां क्रियास्तत्क्रियाः-निर्घातनादिकाः, बुद्ध्या निपुणमालोच्य प्रविभजेत्,-निर्घातनादिकर्माणि प्रविभज्य युञ्ज्यादित्यर्थः।

आ० र०- अनुयन्त्राण्याह-अनुयन्त्राणीति। अयस्कान्तादीन्येकोनविंशतिरनुयन्त्राणि। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३४)-"एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवेपि वा। सन्धौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत्॥" इति।

अनुयन्त्रकर्माणि स्वयमूह्यानीत्यत आह तत्क्रिया इति।

तान्येव यन्त्राणां कर्माण्याह-

निर्घातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-
संव्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि।
आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-
व्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म॥४१ १/२॥

स०-निर्घातनादि यन्त्रस्य कर्म। निर्घातनं-ताडनं परिपातनम्, उन्मथनं-आलोडनं उन्मूलनम्, एवमन्यदपि चिन्त्यम्। चः समुच्चये, तेन प्रक्षालनादीनि समुच्चीयन्ते।

आ० र०- यन्त्रकर्माण्याह-निर्घातनेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३४)-"विवरणविकर्षणव्यथनैषणदारणप्रक्षालनप्रधमनाञ्जनप्रमार्जनानि" इति नवाधिकानीति चतुर्विंशतिः।

विवर्तते साध्ववगाहते च

ग्राह्यं गृहीत्वोद्धरते च यस्मात्।

यन्त्रेष्वतः कङ्कमुखं प्रधानं

स्थानेषु सर्वेष्वधिकारि यच्च॥४२ १/२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने यन्त्रविधिर्नाम पञ्चविंशतितमोध्यायः॥२५॥

स०-विवर्तनादिभिश्चतुर्भिः कारणैर्यन्त्रेषु मध्ये कङ्कमुखं श्रेष्ठमिति। यस्माच्च सर्वेषु प्रदेशेष्वधिकारि-अधिक्रियते इति। वसन्ततिलकोपजाती वृत्ते।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने यन्त्रविधिर्नाम पञ्चविंशोध्यायः समाप्तः॥२५॥

आ० र०- यन्त्रेषु कङ्कमुखस्य प्राधान्यमाह-विवर्तत इति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३४)- "ह्रस्वदीर्घस्थूलतनुवक्रविषमग्राह्यग्राहिशिथिलतेत्यष्टौ यन्त्रदोषाः।" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

यन्त्रकर्मप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥२५॥

****

षड्विंशोध्यायः।

अथेदानीं षड्विंशाध्यायरम्भः शस्त्रस्वरूपविज्ञानार्थः।

अथातः शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-शस्त्रस्य विधिः शस्त्रविधिः। शेषं पूर्ववत्।
आ० र०- शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि।
शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनाङ्गुलानि षट्॥१॥
सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत्।
अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेयसि॥२॥
समाहितमुखाग्राणि नीलम्भोजच्छवीनि च।
नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च॥३॥
स्वोन्मनार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोपि च।
प्रायो द्वित्राणि, युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः॥४॥
(मण्डलाग्रं वृद्धिपत्रमुत्पलाध्यर्द्धधारके।
सर्पैषण्यौ वेतसाख्यं शरार्यास्यत्रिकूर्चके॥१॥
कुशास्यं साटवदनमन्तर्वक्रार्धचन्द्रके (कम्)।
व्रीहिमुखं कुठारी च शलाकाङ्गुलिशस्त्रके॥२॥
बडिशं करपत्राख्यं कर्तरी नखशस्त्रकम्।
दन्तलेखनकं सूच्यः कूर्चो नाम खजाह्वयम्॥३॥

आरा चतुर्विधाकारा तथा स्यात्कर्णवेधनी(नम्)॥)

स०-बाहुल्येन शस्त्राणि षडङ्गुलानि भवन्ति। तथा षड्विंशतिसङ्ख्यानि, तथा सुकर्मारैः-कर्मकुशलैर्नरैः, यथाविधि { घटितानि }-सम्यङ्निष्पादितानि, तथा रोमवाहीनि-लोमशातनसमर्थानि, तथा सुरूपाणि-शोभनाकाराणि, तथा सुधाराणि-शोभनधाराणि, तथा सुखेन गृह्यन्ते-सुग्रहाणि च, कारयेत्। क्व ? अयसि। कीदृशो ? सुष्ठु ध्मातं सुध्मातं, तथा सुतीक्ष्णं स्वावर्तितं च यदयः-शस्त्रं, तस्मिन्। कीदृशानि शस्त्राणि ? अकरालानि-सुदर्शनानि। तथा, समाहितं-सुष्ठुकृतं, मुखाग्रं-फलं, येषां तानि समाहितमुखाग्राणि। तथा, नीलोत्पलद्युतीनि। तथा, नाम्नानुगतं रूपं येषां तानि-अन्वर्थनामानीत्यर्थः। तथा, सर्वकालं सन्निहितानि-समीपस्थानि। तथा, स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानं-आत्मीयं प्रमाणं, तस्मात्सकाशादर्धम्, तस्य चतुर्थांशः-अष्टभागः, फलं येषां तान्येवम्। अपि चेति समुच्चये। एवंविधानि शस्त्राण्येकैकशः स्थानविशेषात् द्वित्राणि प्रयुञ्जीत। एकैकश इति "एकं बहुव्रीहिवत् " इति द्वित्वसुब्लोपौ, ततः शस्प्रत्ययः।

आ० र०- शस्त्राणां सामान्यलक्षणमाह-षड्विंशतिरिति। सुकर्मारैः-उत्तमलोहकारैः। रोमवाहीनि-रोमच्छेदीनि। अकरालानि-आर्जववन्ति। अयसि-लोहे घटितानि, तृतीयार्थे सप्तमी। समाहितं-सम्यग्घाटितं, मुखाग्रं-फलं, येषां तानि। स्वोन्मानस्य-अङ्गुलपङ्कस्य, अर्धचतुर्थांशः-अध्युष्टो भागः, -सप्तमांशद्वयसहितं यवदशकम्, तत्परिमाणं फलं येषां तानि। एकैकशो द्वित्राणि-प्रत्येकं द्वे त्रीणि वा, कारयेत्।

षड्विंशतेरुपयोगमाह-युञ्जीतेति।

मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृति।
लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु॥५॥

स०-तेषां शस्त्राणां मध्ये मण्डलाग्रं नाम शस्त्रम्। कीदृक् ? फलोद्देशे तर्जन्या अन्तर्नखस्तर्जन्यन्तर्नखः तस्येवाकृतिर्यस्य तदेवम्। क्वैतद्योज्यम् ? इत्याह-लेखने छेदने च पोथक्यादिषु योज्यम्। आदिशब्देन वर्त्मरोगादयो गृह्यन्ते।

आ० र०- मण्डलाग्रं शस्त्रमाह-मण्डलाग्रमिति। शुण्डिका-गलशुण्डिका।

वृद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने।
ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा॥६॥
नताग्रं पृष्ठतो दीर्घह्रस्ववक्त्रं यथाश्रयम्।

स०-वृद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात्। तच्च छेदनादिषु योज्यमिति प्रकृतम्। फलपरिमाणं तूक्तमेव। कीदृक् ? ऋजु-स्पष्टमग्रं यस्य तदृज्वग्रम्, तदुन्नते शोफे स्यात्। गम्भीरे तु शोफे तत्-वृद्धिपत्रमन्यथा। कथमन्यथा ? इत्याह-नतेत्यादि। पृष्ठतः-पृष्ठदेशे, नतमग्रं यस्य तन्नताग्रं भवतीति।

आ० र०- वृद्धिपत्रमाह-वृद्धिपत्रमिति। उन्नते गम्भीरे च शोफे ऋज्वग्रम्। अन्यथाभूते शोफे पृष्ठतो नताग्रम्। स्थानवशेन दीर्घमुखं ह्रस्वमुखं च।

उत्पलाध्यर्धधाराख्ये भेदने छेदने तथा॥७॥

स०-{ यथायथं-यथास्वं, दीर्घवक्त्रं ह्रस्ववक्त्रं च युञ्ज्यात्। } उत्पलं चाध्यर्धधारं च, ते आख्ये ययोस्त उत्पलाध्यर्धधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं दीर्घह्रस्ववक्त्रे भवथः। उत्पलपत्रं दीर्घमुखमध्यर्धधारं तु ह्रस्ववक्त्रमित्यर्थः। ते भेदने छेदने च योज्ये। तथेति समुच्चये, पाटने च योज्य इत्यर्थः।

आ० र०- उत्पलपत्रमध्यर्द्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह-उत्पलेति। एते स्वनामानुगतरूपे।

सर्पास्यं घ्राणकर्णार्शश्छेदनेर्धाङ्गुलं फले।

स०-सर्पवक्त्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं घ्राणार्शश्छेदने कर्णार्शश्छेदने च योज्यम्। तच्च फलेऽर्धाङ्गुलं भवति।

आ० र०- सर्ववक्त्रमाह-सर्पास्यमिति।

गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखैषणी॥८॥

स०-एषणी नाम शस्त्रम् गतेर्व्रणानामन्वेषणे योज्यम्। कीदृशी ? श्लक्ष्णा-कोमलस्पर्शा। तथा, गण्डूपदमुखमिव मुखं यस्याः सा गण्डूपदमुखा।

आ० र०- अन्वेषणार्थमेषणीमाह-गतेरिति। गतेः-नाडीव्रणस्य।

द्वितीयामेषणीमाह-

भेदनार्थेपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टखा।

स०-अपरैषणी भेदनार्थे सूचीमुखा स्यात्। तथा, मूले निविष्टं-कृतं, खं-छिद्रं, यस्याः सा मूलनिविष्टखा।

आ० र०- भेदनार्थमेषणीमाह-भेदनार्थ इति। भेदनत्वं क्षाराक्तसूत्रप्रवेशनेन।

वेतसं व्यघने

स०- वेतसं- वेतसपत्राकारं शस्त्रम्, षडङ्गुलं पूर्वोक्तफलम्। तच्च व्यधने योज्यम्।

आ० र०- वेतसशस्त्रमाह-वेतसमिति।

स्राव्ये शरार्यास्यत्रिकूर्चके॥९॥

स०-शरारिः-आठ्याख्यः पक्षिविशेषः। शरार्यास्यं नाम शस्त्रं त्रिकूर्चके च स्राव्ये योज्यम्।

आ० र०- शरारिमुखं त्रिकूर्चकं चेति शस्त्रद्वयमाहस्राव्य इति। स्राव्ये-प्रच्छानेन रक्तस्रुतौ। भावे कृत्यप्रत्ययः। शरारिः-पक्षिविशेषः।

कुशाटावदने स्राव्ये ह्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम्।

स०-कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्राव्ये योज्यम्। तयोः-शरारिकुशाटयोः, फलं द्व्यङ्गुलप्रमाणं स्यात्।

आ० र०- कुशपत्रमाटामुखं चेति शस्त्रद्वयमाह-कुशाटेति। आटा-पक्षिविशेषः।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम्॥ १०॥
अर्धचन्द्राननं चैतत्

स०-अन्तर्मूखं नाम शस्त्रं तद्वत्-कुशाटातुल्यम्। तस्य-अन्तर्मुखस्य, फलं सार्धमङ्गुलं स्यात्। तथा-कुशाटातुल्यमेतदपि, अर्धचन्द्रास्यसंज्ञं शस्त्रम्। चः समुच्चये भिन्नक्रमे।

आ० र०- अन्तर्मुखमाह-तद्वदिति। तद्वत्-स्राव्ये।

तथाध्यर्धाङ्गुलं फले।
व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तच्छिरोदरयोर्व्यधे॥ ११॥

स०-व्रीहिवक्त्रमप्यध्यर्धाङ्गुलं फले स्यात्। तच्च शिराव्यध उदरव्यधे च योज्यम्।

आ० र०- व्रीहिमुखमाह-तथेति।

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना।
तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्थां स्थितां शिराम्॥ १२॥

स०-कुठारी नाम शस्त्रं पृथुः-विस्तीर्णसंस्थानदण्डा। तथा, गोदन्तसदृशमर्धाङ्गुलमाननं यस्याः सैवम्। तया-कुठारिकया, ऊर्ध्वदण्डया सत्या शिरामस्थ्नामुपरि स्थितां विध्येत्।

आ० र०- कुठारीमाह-पृथुरिति।

कुठार्याः कार्यमाह-तयेति।

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरुबकाकृतिः।
लिङ्गनाशं तया विध्येत्

स०-ताम्रमयी शलाका द्विमुखी स्यात्। सा च मुखे कुरुबकाकृतिः-रक्तसहचरपुष्पमुकुलाकारा स्यात्। तया शलाकया, लिङ्गनाशं-कफोत्थपटलसंज्ञं, विध्येत्।

आ० र०- शलाकामाह-ताम्रीति। कुरुबकं-कुरण्टकमुकुलम्।

कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम्॥ १३॥
मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम्।
योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम्॥ १४॥
तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम्।
सूत्रबद्धं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदने॥ १५॥

स०-अङ्गुलिशस्त्रकं कुर्यात्। कीदृशम्? मुद्रिकया-ऊर्मिकया, निर्गतं-निष्क्रान्तं, मुखं यस्य तन्मुद्रिकानिर्गतमुखम्। फले तु-तस्मिन्मुखे, अर्धाङ्गुलदीर्घम्। योगतः-संस्थानेन, वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा तुल्यम्। कियत्प्रमाणास्य मुद्रिका कार्या ? इत्याह-तत्प्रदेशिन्यग्रेत्यादि। तस्य-वैद्यस्य, या प्रदेशिनी तस्या यदग्रपर्व तस्य यत्प्रमाणं तेनार्प्यत इति तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी-भिषक्तर्जन्यग्रपर्वप्रवेशाग्रच्छिद्रा, मुद्रिका यस्मिन् तत् तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणमुद्रिकम्। तथा, सूत्रेण बद्धं-सूत्रबद्धम्, सूत्रेण बद्ध्वा मणिबन्धे योज्यमित्यर्थः। गलस्रोतोरोगाणां छेदने भेदने च तद्योज्यम्।

आ० र०- अङ्गुलिशस्त्रकमाह-कुर्यादिति। मुद्रिकानिर्गतमुखं-कण्ठस्थमुद्रिकम्। योगतः-स्थानरोगयोग्यतानुसारेण विकल्प्य।

ग्रहणे शुण्डिकार्मादेर्बडिशं सुनताननम्।

स०-बडिशं नाम शस्त्रं शुण्डिकार्मादेर्ग्रहणे योज्यम्। आदिशब्देन प्रतिजिह्विकादेर्ग्रहणम्। कीदृशं तत् ? सुनतं-अङ्कुशवदानतं, आननं-मुखं, यस्य तदेवम्।

आ० र०- बडिशमाह-ग्रहण इति।

छेदेऽस्थ्नां करपत्रं तु खरधारं दशाङ्गुलम्॥ १६॥
विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनम्।

स०-करपत्रं नाम शस्त्रं खरधारं, तथा दशाङ्गुलं दैर्घ्येण, द्व्यङ्गुलं विस्तारेण, सूक्ष्मा दन्ता यस्य तत्सूक्ष्मदन्तम्। तथा, त्सरुः-मुष्टिः, बन्धनं-ग्रहणम्, शोभने त्सरुबन्धने यस्य तत् सुत्सरुबन्धनम्। अभिधानकोशे यद्यपि 'त्सरुः-असिमुष्टिः' इत्यभ्यधायि, तथापि मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थत्वात् मुष्टावप्युपपन्नमेव।

आ० र०- करपत्रमाह-छेदेऽस्थ्नामिति। सुष्ठु त्सरुबन्धनं ग्रहणार्थं यस्य।

स्नायुसूत्रकचच्छेदे कर्तरी कर्तरीनिभा॥ १७॥

स०-कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरीसदृशं स्नाय्वादिच्छेदे योज्यम्।

आ० र०- कर्तरीमाह-स्नायुसूत्रकचच्छेद इति।

वक्रर्जुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम्।
सूक्ष्मशल्योद्धृतिच्छेदभेदप्रच्छानलेखने॥ १८॥

स०-नखशस्त्रं-नखच्छेदकं, प्रसिद्धम्। तच्च वक्रा ऋजुश्च धारा यस्य तदेवम्। तस्यैकं मुखं वक्रमन्यदृजु-स्पष्टम्। तथा, नवाङ्गुलं-नवाङ्गुलप्रमाणम्, न तु षडङ्गुलम्। एतच्च सूक्ष्मशल्यस्य-कण्टकादेरुद्धरणदौ नखच्छेदने भेदने { प्रच्छाने लेखने } च योज्यम्।

आ० र०- नखशस्त्रमाह-वक्रर्जुधारमिति। नवाङ्गुलं न तु षडङ्गुलम्। नखच्छेदनकं-प्रसिद्धम्। वक्रर्जुधारं एकस्मिन्मुखे वक्रा धारा, अन्यस्मिन् ऋजुः।

अधुना दन्तलेखनशस्त्रमाह-

एकधारं चतुष्कोणं प्रबद्धाकृति चैकतः।
दन्तलेखनकं तेन शोधयेद्दन्तशर्कराम्॥ १९॥

स०-एकधारं-एकस्मिन् प्रदेशे { धारा यस्य तदेवम्। } तथा, चतुष्कोणम्। तथा, एकतः-एकस्मिन्देशे प्रबद्धा आकृतिर्यस्य तत्। तद्दन्तलेखनकं नाम शस्त्रम्। तेन दन्तशर्करां शोधयेत्।

आ० र०- दन्तलेखनमाह-एकधारमिति। प्रबद्धवत्-षेष्टितवत्, आकृतिर्यस्य तत् प्रबद्धाकृति।

अधुना सूचीशस्त्रमाह-

वृत्ता गूढदृढाः पाशे तिस्त्रः सूच्योत्र सीवने।

स०-अत्र-एषु शस्त्रेषु मध्ये, सीवने-सीवनविषये, तिस्त्रः सूच्यः स्युः। किम्भूताः ? वृत्ताः-वर्तुलाः, पाशे गूढास्तथा दृढाः सारत्वात्।

आ० र०- सूचीत्रयमाह-वृत्ता इति। पाशे-छिद्रस्थाने, गूढा दृढाश्च।

आसां च प्रत्येकं संस्थानविशेषेण विशेषोपयोगमाह _

मांसलानां प्रदेशानां त्र्यस्रा त्र्यङ्गुलमायता॥२०॥

स०-मांसलानां-बहुमांसानां, शरीरदेशानां त्र्यस्रा मुखे सूची स्यात्। सङ्ग्रहेप्यवोचत् (सू.अ.३४)-"त्र्यस्राग्रा" इति। त्र्यस्रेति चिन्त्यम्। तथा, त्र्यङ्गुलमायता-त्र्यङ्गुलदीर्घा। वृत्तत्वं दृढपाशत्वं चोक्तमेव सामान्यलक्षणेन।

आ० र०- तत्र त्र्यङ्गुलां सूचीमाह-मांसलानामिति।

अल्पमांसास्थिसन्धिस्थव्रणानां द्व्यङ्गुलायता।

स०-अल्पमांसानां व्रणानां सन्ध्यस्थिसंश्रितानां च द्व्यङ्गुलमायता-दीर्घा। वृत्तमुखत्वं चास्याः सामान्येनोक्तम्।

आ० र०- द्व्यङ्गुलां सूचीमाह-अल्पमांसेति।

तृतीयामाह-

व्रीहिवक्त्रा धनुर्वक्रा पक्वामाशयमर्मसु॥२१॥
सा सार्धद्व्यङ्गुला

स०-व्रीहिमुखा, चापवत् कुटिला, दैर्घ्येण द्व्यङ्गुले सार्धे स्यात्। सा च पक्वाशय आमाशये मर्मसु च व्रणानां सीवने योज्या।

आ० र०- सार्द्धम्यङ्गुलां सूचीमाह-व्रीहिवक्त्रेति।

अधुना कूर्चं लिलक्षयिषुराह-

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः।
कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः॥२२॥
स योज्यो नीलिकाव्यङ्गकेशशातेषु कुट्टने।

स०-ताः-सूच्यः, सर्वतो वर्तुला दैर्घ्येण चतुरङ्गुलाः कूर्च इत्युच्यते। किम्भूताः ? वृत्त एकस्मिन् पीठे संस्थिताः। तथा, सप्तसङ्ख्या अष्टौ वा। तथा, शोभनं बन्धनं यासां ताः सुबन्धनाः। अत एवेदं शस्त्रं सूचीकूर्चसंज्ञं शंसन्ति। तथा चार्शश्चिकित्सिते जगाद (हृ. चि. अ. ८।२९)-"अर्शोभ्यो जलजशस्त्रसूचीकूर्चैः इत्यादि। स च-सुबद्धसप्ताष्टसूचीकः कूर्चो, नीलिकादिषु च कुट्टनविषये योज्यः। उपलक्षणार्थत्वाच्चास्य(सौ) श्वित्रेन्द्रलुप्तादिष्वपि योज्यः।
आ० र०- कूर्चमाह-सर्ववृत्ता इति। सर्ववृत्ताः-पाशरहिताः, ताः-सूच्यः, वृत्तएकस्मिन् पीठे निखाताः।

अर्धाङ्गुलमुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः॥२३॥
पाणिभ्यां मथ्यमानेन घ्राणत्तेन हरेदसृक्।

स०-अष्टाभिः कण्टकैः खज उच्यते। कीदृशैः ? अर्धाङ्गुलप्रमाणं मुखं येषां तैः, तथा वर्तुलैः। तेन-खजेन, हस्ताभ्यां विलोड्यमानेन, नासिकातोस्रं हरेत्।
आ० र०- खजमाह-अर्द्धाङ्गुलमुखैरिति।

व्यधनं कर्णपालीनां यूथिकामुकुलाननम्॥२४॥

स०-कर्णपालीनां व्यधने यूथिका नाम शस्त्रं स्यात्। कीदृशी ? मुकुलानना।
आ० र०- कर्णव्यधनमाह-व्यधनमिति।

आरार्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तथोर्ध्वतः।
चतुरस्रा, तया विध्येच्छोफं पक्वामसंशये॥२५॥
कर्णपालीं च बहलां

स०-अर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं आस्यं-मुखं, यस्याः सार्धाङ्गुलवृत्तास्या। तथा, स एव-अर्धाङ्गुलप्रमाणः प्रवेशो यस्याः सा तत्प्रवेशा। तथोर्ध्वत इति वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्टात् तथैव-अर्धाङ्गुलप्रमाणैव चतुरस्रा स्यात्। सा आरानाम शस्त्रम्। तया आरया, शोफं विध्येत्। कदा ? पक्वामसंशये,-किमयं पक्वः शोफ उताम इति सन्देहे। बहलां च कर्णपलीं तया विध्येत्।
आ० र०- आरामाह-आरेति। तत्प्रवेशा-अर्द्धाङ्गुलप्रवेशा। ऊर्ध्वतः-वृत्तान्मुखादूर्ध्वं, चतुरस्रा। पक्वामसंशयेपक्वत्वामत्वसन्देहे। बहलां-घनाम्।

बहलायाश्च शस्यते।
सूची त्रिभागसुषिरा त्र्यङ्गुला कर्णवेधनी॥२६॥

स०-बहलायाः-अतिमांसलायाः कर्णपाल्याश्च, सूची शस्यते,-न केवलमारा। कीदृशी सूची ? त्रिभागः-प्रान्तभागात् सुषिरो यस्याः सैवम्। तथा, त्र्यङ्गुला-दैर्घ्येण। सा च कर्णवेधनी स्यात्।
आ० र०- बहलकर्णपालीव्यधनार्थं सूचीमाह-बहलायाश्चेति।

जलौकःक्षारदहनकाचोपलनखादयः।
अलौहान्यनुशस्त्राणि, तान्येवं च विकल्पयेत्॥२७॥
अपराण्यपि यन्त्रादीन्युपयोगं च यौगिकम्।

स०-जलौकःप्रभृतयोनुशस्त्राणि रक्तस्रावकार्यकारणात्। तानि चालौहानि-लोहवर्जितानि। आदिशब्देनायस्कान्तशाकशोफालिकादिखरपत्रादीनां ग्रहणम्। एवं चोक्तेन

न्यायेनान्यान्यपि यन्त्रादीनि विकल्पयेत्। आदिशब्देन शस्त्राणां ग्रहणम्। उपयोगं च यौगिकं-साधुतरं, बुद्ध्या निरूपयेत्।

आ० र०- अनुशस्त्राण्याह-जलौक इति।

उक्तेभ्यः शस्त्रयन्त्रेभ्योन्यान्यपि स्वबुद्ध्या कल्प्यानीत्याह-तान्येवमिति। तानि-शस्त्रानुशस्त्राणि, यन्त्रादीनियन्त्रानुयन्त्राणि, तेशां योग्यमुपयोगं च, विकल्पयेत्।

उत्पाट्यपाट्यसीव्यैष्यलेख्यप्रच्छानकुट्टनम्॥२८॥
छेद्यं भेद्यं व्यधो मन्थो ग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः।

स०-उत्पाट्यादीनि तत्क्रियाः,-तेषां-षड्विंशतिशस्त्राणां, क्रियाः-कर्माणि, तत्क्रियाः। { तानि षड्विंशतिशस्त्राणि सङ्ग्रहोक्तानि (सू. अ. ३४)- "तद्यथा-दन्तलेखनमण्डलाग्रवृद्धिपत्रोत्पलपत्राध्यर्धधारमुद्रिकाकर्तरीसर्पवक्त्रकरपत्रकुशपत्राटामुखा-न्तर्मुखशरारिमुखत्रिकूर्चकूठारिकाव्रीहिमुखशलाकावेतसपत्राराकर्णव्यधनसूचीसूचीकुर्चखजै षणी-बडिशनखशस्त्राणि। इति। } उत्पाट्यं-उद्धार्यम्, तत्र नखशस्त्रं प्रयोज्यम्। पाटने वृद्धिपत्रादि। सीवने सूच्यः। लेखने मण्डलाग्रादिः। प्रच्छाने नखशस्त्रादि। कुट्टने कूर्चः। छेदने उत्पलपत्रादि। भेदने एषणी सूचीमुखा। व्यधने वेतसादि। मन्थने खजः। ग्रहे सन्दंशः। दाहे शलाकादिरिति।

आ० र०- शस्त्रकार्याणि गणयति-उत्पाट्येति। उत्पाठ्यं-उत्पाटनम्, भावे यत्प्रत्ययः। एवं पाठ्यादिषु। सीव्यं-सीवनम्।

{ शस्त्रदोषानाह-

कुण्ठखण्डतनुस्थूलह्रस्वदीर्घत्ववक्रताः॥२९॥
शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः।

स०-स्पष्टम् }

आ० र०- शस्त्रदोषानाह-कुण्ठखण्डेति। ते च दोषा अन्यत्र करपत्रात्।

अधुना शस्त्राणां ग्रहणविधिं दर्शयति-

छेदभेदनलेख्यार्थं शस्त्रं वृन्तफलान्तरे॥३०॥
तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्गृह्णीयात्सुसमाहितः।
विस्रावणानि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठकेन च॥३१॥
तलप्रच्छन्नवृन्ताग्रं ग्राह्यं व्रीहिमुखं मुखे।
मूलेष्वाहरणार्थानि क्रियासौकर्यतोपरम्॥३२॥

स०सं-छेदभेदनलेख्यार्थं तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्मिलितैः शस्त्रं वृन्तफलान्तरे-वृन्तफलमध्यभागे, गृह्णीयात्। कीदृक् ? सुसमाहितः,-तद्गतमनाः। विस्रावणकार्याणि शरार्यास्यादीनि शस्त्राणि वृन्ताग्रे तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां गृह्णीयात्। गृह्णीयादित्यनुवर्तते। तलशब्देन पाणितलमुच्यते, आदिलोपाख्यया तन्त्रयुक्त्या। तलेन प्रच्छन्नं वृन्ताग्रं यस्य तत् व्रीहिमुखं मुखे गृह्णीयात्। शेषं शस्त्रं क्रियासौकर्यतो गृह्णीयात्। सुकरस्य भावः सौकर्यम्। यथा सुकरा पाटनादिका क्रिया स्यात्तथाददीतेत्यर्थः।

आ० र०- शस्त्रधारणविधिमाह-छेदभेदनेति। छेदनादिकर्मणि वृन्तफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलितैः शस्त्रं गृह्णीयात्। विस्रावणे तु तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां वृन्ताग्रे गृह्णीयात्। व्रीहिमुखं तु पाणितलेन वृन्ताग्रं प्रच्छाद्य मुखे ग्राह्यम्। आहारणे तु शस्त्रं मूले ग्राह्यम्। पाशस्योपरि मध्ये लघुसन्दंशः कर्तरी च। शेषेषु तु कर्मसु यत्र गृहीते क्रियासौकर्यं तत्र ग्राह्यम्।

शस्त्रकोशमाचष्टे-

स्यान्नवाङ्गुलविस्तारः सुघनो द्वादशाङ्गुलः।
क्षौ मपत्रोर्णकौशेयदुकूलमृदुचर्मजः॥३३॥

विन्यस्तपाशः सुस्यूतः सान्तरोणार्स्थशस्त्रकः।

शलाकापिहितास्यश्च शस्त्रकोशः सुसञ्चयः॥३४॥

स०-नवाङ्गुलविस्तारः शस्त्रकोशः स्यात्। तथा, सुष्ठु घनोनिबिडः। तथा, द्वादशाङ्गुलप्रमाणो दैर्घ्येण। तथा, क्षौ मादिजः। तथा, विन्यस्तः-कृतः, पाशो यस्य स विन्यस्तपाशः। तथा, सुष्ठु स्यूतः। तथा, सान्तराणि-सव्यवधानानि, ऊर्णास्थानि शस्त्राणि यस्मिन् स सान्तरोर्णास्थशस्त्रकः। तथा, शलाकया पिहितं-स्थगितं, आस्यं यस्य स एवम्। तथा, शोभनः सञ्चयो यस्य स सुसञ्चयः, नापितभाण्डिकावत्। तन्त्रान्तरे चोक्तम् "निशानी तु शस्त्राणां श्लक्ष्णा शिलिका माषमुद्गप्रभा" इत्यादि।

आ० र०- शस्त्रस्थापनार्थं शस्त्रकोशमाह-स्यादिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३४)-"हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाद्यन्त्रशस्त्राणाम्। तत्र क्षारेण पायितं शस्त्रं शरशल्यास्थिच्छेदनेषु, उदकेन मांसच्छेदने, तैलेन पाटनभेदनशिराव्यधस्नायुच्छेदनेषु च प्रयुञ्जीत। धारा पुनर्भेदनानां मासूरी, लेखनानामर्धमासूरी, व्यधनानां विस्रावणानां च कैशिकी, छेदनानामर्धकैशिकी। निशानी तु तेषां श्लक्ष्णा शिलिका माषमुद्गप्रभा। धारासंस्थापनं च शाल्मलीफलकम्। अथ योग्या। न चाधिकृतशास्त्रेप्यकृतयोग्यः, योग्या-अभ्यासः, सुबहुशो वाप्यदृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि प्रवर्तेत, शिरास्नायुमर्मादिव्याप्तत्वाद्देहस्य। तस्मात् सरोमचर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपङ्कपूर्णदृतिबस्तिवध्रमांसपेशिकोत्पलनालादिषु यथार्हमाहरणादियोग्यां कुर्यात्। तथा घटपार्श्वस्त्रोतस्यम्भोभिः परिपूर्णेन नेत्रेण बस्तिपीडनयोग्याम्। मृदुमांसखण्डेष्वग्निक्षारावचरणयोग्याम्। पुस्तमयपुरुषाङ्गप्रत्यङ्गेषु बन्धनयोग्याम्। अपि च। युक्तकारी भिषग्बुभूषुः पुरुषं सम्पुर्णगात्रमविषहतमदीर्घव्याधिपीडितं निष्कृष्टान्त्रमवहन्त्यामापगायां मुञ्जबल्वजवेष्टितं पञ्जरस्थमप्रकाशे देशे कोथयेत्। तं सम्यक्प्रकुथितं चोद्धृत्यायतदेहं कृत्वोशीरवेणुकूर्चादीनामन्यतमेन शनैःशनैरवघृष्य त्वगादीन् सर्वानेव वाह्याभ्यन्तरानङ्गसिरास्नाय्वादीनवयवानाचार्योपदर्शितेनागमेन चक्षुषा च लक्षयेत्। इति शास्त्रेण यद्दृष्टं दृष्टं प्रत्यक्षतश्च यत्। समागतं तदुभयं भूयो ज्ञानं विवर्धयेत्॥" इति।

सुकुमारबालानामस्रविस्रावणार्थं जलौकसो निर्दिदिक्षुराह-

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्रावाय योजयेत्।

स०-सुखिनां-सुखोचितानां, रक्तस्रावणार्थं जलौकसो योजयेत्।

आ० र०- जलौकसां विषयमाह-जलौकसस्त्विति।

ताश्च द्विप्रकाराः,-सविषानिर्विषाश्च। तत्र सविषाणां सापायत्वात्ता एव तावल्लक्षयति-

दुष्टाम्बुमत्स्यभेकाहिशवकोथमलोद्भवाः॥३५॥
रक्ताः श्वेता भृशं कृष्णाश्चपलाः स्थूलपिच्छिलाः।
इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः॥३६॥
सविषा वर्जयेत्

स०-दुष्टाम्बूद्भवाश्च जलौकसः सविषा इति वर्जयेत्। तथा मत्स्यभेकसर्पादिशवकोथोद्भवाः, तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये मलाः-मूत्रपुरीषादयः, तदुद्भवाश्च सविषा इति वर्जयेत्। सविषाणां लक्षणमाह-रक्ता इत्यादि। यावल्लोमशा यास्ताः सविषा यतः, ततो वर्जयेत्-ता न योजयेत्।

आ० र०- वर्ज्या जलौकस आह-दुष्टाम्ब्विति। दुष्टाम्बुनि मत्स्यादिशवकोथमलेषु च जाताः।

ताभिः कण्डूपाककज्वरभ्रमाः।
विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र

स०-ताभिर्हि योजिताभिः कण्ड्वादयः स्युः। उपलक्षणं चेदम्। दाहशोषमूर्च्छादयोपि स्युः। { तत्र- } तासु मोहाद्योजितासु, विषादिजित् कार्यम्।

आ० र०- वर्ज्याप्रयोगे दोषमाह-ताभिरिति।

वर्ज्यादोषे चिकित्सामाह-विषपित्तास्त्रनुदिति।

शुद्धाम्बुजाः पुनः॥३७॥
निर्विषाः शैवलश्यावा वृत्ता नीलोर्ध्वराजयः।
कषायपृष्ठास्तन्वङ्ग्यः किञ्चित्पीतोदराश्च याः॥३८॥

स०-जलौकस इत्यनुवर्तते। शुद्धजलोद्भवाः (शुद्धाम्बुजाः)-सौगन्धिकोत्पलकमलविपुलसलिलशैवालजा जलौकसो, निर्विषाः स्युः। आसां च लक्षणमाह-शैवलेत्यादि। शैवलमिव श्यावाः, तथा वृत्ताः, तथा नीलोर्ध्वराजयः, तथा कषायं-न्यग्रोधादिवल्कलसदृशवर्णं, पृष्ठं यासां ता एवम्, तथा तनुशरीराः किञ्चित्पीतवर्णजठराश्च निर्विषा वेद्याः।

आ० र०- ग्राह्या जलौकस आह-शुद्धाम्बुसम्भवा इति।

ता अप्यसम्यग्वमनात् प्रततं च निपातनात्।
सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत्॥३९॥

स०-निर्विषा अपि जलौकसो रक्तमत्ता इति त्यजेत्। न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोपिशब्दः। रक्तमत्तत्वे हेतुद्वयमाह-असम्यग्वमनात्, दुष्टरक्तस्येति शेषः। प्रततं च लागनात्, दुष्टरक्तवासित्वेन रक्तमत्ता इत्युक्ताः। ताश्च कथं लक्ष्यन्ते ? इत्याह-सीदन्तीरित्यादि। जलं (सलिलं) प्राप्यतोयपूर्णभाण्डमासाद्य, सीदन्तीः-न तथा चेष्टमानाः, इति ज्ञात्वा त्यजेत्।

आ० र०- ग्राह्यास्वपि मत्ता वर्ज्या इत्याह-ता इति। प्रततं निपातनात्-अविश्रमय्य प्रयोगात्। सीदन्तीः-श्रममत्यजन्तीः। रक्तमत्ता इति -रक्तमत्तत्वाद्धेतोः।

अथेतरा निशाकल्कयुक्तेम्भसि परिप्लुताः।
अवन्तिसोमे तक्रे वा पुनश्चाश्वासिता जले॥४०॥
लागयेद्धृतमृत्स्तन्यरक्तशस्त्रनिपातनैः।
पिबन्तीरुन्नतस्कन्धाश्छादयेन्मृदुवाससा॥४१॥

स०-अथ-परिक्षातोनन्तरं, इतरा लागयेत्। किम्भूताः ? हरिद्राकल्कयुक्तजले परिप्लुताः, काञ्जिके कालशेये वा परिप्लुताः, पुनश्च जले समाश्वासिताः-सात्म्यभूते जले प्लवनार्हाः सोत्साहाः सतीः, योजयेत्। अलगन्तीः कथं लागयेत् ? इत्याह-घृतेत्यादि। घृतादिपातनैस्ता योजयेत्। पातनशब्दः प्रत्येकं योज्यः। शस्त्रेणाङ्गे रक्तं मोक्षयित्वा वा त योजयेत्। ताश्च पिबन्तीः सूक्ष्मवाससाच्छादयेत्। एवं हि तासां मक्षिकाद्यनुपद्रवात् सम्यग्योजना स्यात्। अथ किमेताः पिबन्त्युत नेति कथं ज्ञायते ? इत्यत्र विशेषणद्वारेण हेतुमाह-उन्नतस्कन्धा इति। उन्नतः स्कन्धो यासां ता एवम्। उन्नतस्कन्धत्वेन तासां पानं ज्ञायत इत्यर्थः।
आ० र०- जलौकसां प्रयोगमाह-अथेतरा इति। इतराः-अवर्ज्याः। अवन्तिसोमे-काञ्जिके। घृताद्यन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य शस्त्रेण वा प्रच्छाय लागयेत्।

ननु, शुद्धरक्तदुष्टरक्तयोरेककालीभूतत्वात् शुद्धरक्ताकर्षणाज्जालौका दोषाय स्यादित्याह-

सम्पृक्ताद्दुष्टशुद्धास्राज्जलौका दुष्टशोणितम्।
आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव॥४२॥
(गुल्मार्शोविद्रधीन् कुष्ठवातरक्तगलामयान्।
नेत्ररुग्विषवीसर्पान् शमयन्ति जलौकसः॥१॥

स०-दुष्टशुद्धास्त्रान्मिलितादपि जलौका दुष्टरक्तमेव पूर्वमादत्ते, न शुद्धं देहधातुस्थम्, इति दृष्टान्तेन दर्शयति-हंस इत्यादि। हंसो यथा क्षीरजलान्मिश्रितात् प्राग्दुग्धमादत्ते न तु जलम्, तथा जलौकाः प्राग्शुद्धं रक्तमादत्ते पश्चादितरदिति न्याय्यमेतत्।

आ० र०- दुष्टशुद्धसम्पर्के जलौकाः प्रथमं दुष्टं पिबतीत्याह सम्पृक्तादिति।

दंशस्य तोदे कण्ड्वां वा मोक्षयेत्

स०-दंशस्य तोदे सति कण्ड्वां सत्यां वा मोक्षयेत्, शुद्धरक्तरक्षार्थमतियोगभयाच्च। तामित्येकवचननिर्देशादेकैकां मोक्षयेत्, न तु सर्वाः सकृदेवेति गमयति। अथ पानलौल्य, - न त्यजेत्ततो हरिद्राचूर्णं वा वदने दत्त्वा मोक्षयेत्।

आ० र०- जलौकसां मोक्षणकालमाह-दंशस्येति।

वामयेच्च ताम्।

पटुतैलाक्तवदनां श्लक्ष्णकण्डनरूषिताम्॥४३॥

स०-मोक्षितां च जलौकसं वामयेत्। वमनविधानमाह पट्वित्यादि। सैन्धवयुतेन तैलेन रूषितास्यां तथा सूक्ष्मेण तण्डुलकण्डनेन रूषितां-अवकीर्णां, वामयेत्। तण्डुलशब्दस्यात्र लोपो ज्ञेयस्तन्त्रयुक्त्या।

आ० र०- मोक्षितानां कृत्यमाह-वामयेदिति। कण्डनं तुषः।

रक्षन् रक्तमदाद्भूयः सप्ताहं ता न पातयेत्।

स०-ताः-कृतवमना जलौकसो, रक्तमदाद्रक्षन् पुनः सप्ताहं न योजयेत्।

आ० र०- सप्ताहादर्वाक् जलौकसां पुनःप्रयोगं निषेधति-रक्षन्निति।

पूर्ववत् पटुता दार्ढ्यं सम्यग्वान्ते जलौकसाम्॥ ४४॥

स०-जलौकसां सम्यग्वान्ते सति पूर्ववत्-अलागितानामिव, पटुतादि भवति।
आ० र०- जलौकसां सम्यग्वमनलक्षणमाह-पूर्ववदिति।

क्लमोतियोगान्मृत्युर्वा

स०-अतियोगाद्वमनस्य क्लमो मृत्युर्वा स्यात्।
आ० र०- अतिवान्ते लक्षणमाह-क्लम इति।

दुर्वान्ते स्तब्धता मदः।

स०-दुर्वान्ते सति स्तब्धता मदश्च स्यात्।
आ० र०- दुर्वान्ते लक्षणमाह-दुर्वान्त इति।

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगर्भिणि॥ ४५॥
लालादिकोथनाशार्थं, सविषाः स्युस्तदन्वयात्।

स०-ताश्चान्यस्मिन्नन्यस्मिन् घटे त्र्यहात् पञ्चाहाद्वा स्थाप्याः। किम्भूते ? मृत्स्नापृक्तेन जलेन गर्भिणि, तद्युक्त इत्यर्थः। प्रशस्ता मृत्-मृत्स्ना, "सस्नौ प्रशंसायाम्" इति स्नप्रत्ययः। अनेकभाजनस्थापने कोर्थः ? इत्याह-लालादिकोथनाशार्थम्। आदिशब्देन मूत्रपुरीषादीनां ग्रहणम्। लालादीनां_जलौकःसम्बन्धिनां, कोथः-कुथितत्वं क्लिन्नता, तन्नाशाय। तदन्वयात्-लालादियोगात्, ताः सविषाः स्युः।
आ० र०- जलौकसां पालनविधिमाह-अन्यत्रान्यत्रेति।

अशुद्धौ स्रावयेद्दंशान् हरिद्रागुडमाक्षिकैः॥४६॥

स०-अशुद्धौ-अशुद्धलिङ्गानुमिते रक्ते सति, दंशान् हरिद्रादिभिः स्रावयेत्।
आ० र०- दंशापरिस्रावे स्रावणौषधमाह-अशुद्धाविति।

शतधौताज्यपिचवस्ततो लेपाश्च शीतलाः।

स०-अनन्तरं शतधौतघृतसम्पृक्ताः पिचवो 'योज्याः' इति शेषः। शतशब्दोनेकपर्यायः, बहुकृत्वो धौतमित्यर्थः। तथा, शीतला लेपाः-यष्टीचन्दनोशीरादिजाः, योज्याः। दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः।
आ० र०- दंशास्रावानन्तरं कृत्यमाह-शतधौतेति।

दुष्टरक्तापगमनात्सद्यो रागरुजां शमः॥४७॥

स०-दुष्टरक्तस्यापगमनात्-निःसरणात्, सद्यो-द्रागेव, रागपीडाशान्तिर्भवति। उपलक्षणं चेदम्। श्वयथुशैथिल्यदाहशमोपि हि भवत्येव।
आ० र०- स्रावफलमाह-दुष्टरक्तापगमनादिति।

अशुद्धं चलितं स्थानात्स्थितं रक्तं व्रणाशये।
व्यम्लीभवेत्पर्युषितं तस्मात्तत्स्रावयेत्पुनः॥४८॥

स०-अशुद्धं रक्तं स्वाशयाच्चलितं व्रणस्थाने स्थितं पर्युषितं सत् व्यम्लीभवेद्यतः, तस्मात् तत्-रक्तं, भूयः स्रावयेत्।
आ० र०- द्वितीयेह्नि पुनः स्रावमाह-अशुद्धमिति। अम्लीभवेत्-पाकोन्मुखं भवेत्।

युञ्ज्यान्नालाबुघटिका रक्ते पित्तेन दूषिते।

तासामनलसंयोगात्

स०-रक्ते पित्तेन दूषिते सति, अलाबुघटिका न लागयेत्। तासां-अलाबूनां घटिकानां च, अग्निसंयोगात् पित्तरक्तकोपोपपत्तेरिति भावः।

आ० र०- अलाबुधघटिकयोरविषयमाह-युञ्ज्यान्नेति।

युञ्ज्यात्तु कफवायुना॥४९॥

स०-तास्तु कफवातेन दुष्टेसृजि युञ्ज्यात्।

आ० र०- अलाबुघटिकयोर्विषयमाह-युञ्ज्यात्त्विति।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत्।
स्कन्नत्वात्

स०-कफेन दुष्टं रक्तं सत् शृङ्गेण नाकर्षेत्। स्कन्नत्वात्स्त्यानत्वाद्धेतोः। शृङ्गस्य चाग्निसंयोगाभावेन कफविलयने सामर्थ्याभावात्।

आ० र०- शृङ्गस्याविषयमाह-कफेन दुष्टमिति।

वातपित्ताभ्यां दुष्टम् शृङ्गेण निर्हरेत्॥५०॥

स०-वातपित्ताभ्यां दुष्टं रुधिरं शृङ्गेण निर्हरेत्।

आ० र०- शृङ्गस्य विषयमाह-वातपित्ताभ्यामिति।

गात्रं बद्ध्वोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम्।
स्नायुसन्ध्यस्थिमर्माणि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत्॥५१॥

अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः।

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरन्॥५२॥

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः।

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्व्यापि शिराव्यधैः॥५३॥

स०-गात्रं रज्वा पट्टेन वा दृढं समं बद्धोपरि प्रच्छनीयप्रदेशस्य, तथा स्नाय्वादि परिहरन्, प्रच्छानं कुर्यात्। कथम् ? अधोदेशात्प्रविसृतैः-प्रवृत्तैः, पदैरुपरिगामिभिः-ऊर्ध्वप्रसारिभिः। किम्भूतैः पदैः ? न गाढैः-न खरैः, न घनैः-न निरन्तरैः, न च तिर्यग्भिः-तिरश्चीनैः। तथा, पदे पदं नाचरन्-पदस्योपरि पदमकुर्वन्नित्यर्थः। एकदेशस्थितं रक्तं प्रच्छानेनाकर्षेत्। ग्रथितं ग्रन्थ्यर्बुदादिषु रक्तं जलौकाभिरपहरेत्। सुप्तं-निश्चेतनं सत् स्थाने प्रसुप्त्यादिविकारि, शृङ्गादिभिर्हरेत्। व्यापि-सर्वशरीरस्य, लोहितं शिराव्यधैराकर्षेत्।

आ० र०- प्रच्छानविधिमाह-गात्रमिति। पदैः-शस्त्रकृतैः। अधोदेशप्रविसृतैः-अधस्तादाकृष्टशस्त्रैरधोदेशमारभ्योर्ध्वमूर्ध्वं क्रियमाणैः।

प्रच्छानस्य विषयमाह-प्रच्छानेनेति।

जलौकसां विषयमाह-ग्रथितमिति। ग्रथितं-ग्रन्थीभूतम्।

शृङ्गालाबुघटिकानां विषयमाह-शृङ्गादिभिरिति। सुप्तं अज्ञातस्पर्शम्।

शिराव्यधस्य विषयमाह-व्यापीति। व्यापि-सर्वदेहस्थम्।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यात्

स०-पिण्डिते रक्ते प्रच्छानं वा स्यात्।

आ० र०- प्रच्छानस्य विषयान्तरमाह-प्रच्छानमिति। पिण्डिते-घने।

अवगाढे जलौकसः।

स०-अवगाढे रक्ते जलौकसः स्युः।

आ० र०- जलौकसां विषयान्तरमाह-अवगाढ इति। अवगाढे-गम्भीरे।

त्वक्स्थेलाबुघटीश्रृङ्गम्

स०-त्वक्स्थे-उत्ताने रक्ते, अलाबुघटीश्रृङ्गाणि स्युः।

आ० र०- अलाब्वादीनां विषयान्तरमाह-त्वक्स्थ इति।

शिरैव व्यापकेसृजि॥५४॥

स०-सर्वशरीरव्यापके रक्ते शिरैव भवति। शिरायां मतविकल्पो नास्त्येवेत्येवशब्दार्थः।

आ० र०- शिराव्यधस्य नियतत्वमाह-शिरैवेति।

वातादिधाम वा श्रृङ्गजलौकोलाबुभिः क्रमात्।

स०- अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं श्रृङ्गादिभिर्हरेत्।

आ० र०- श्रृङ्गादीनां विषयान्तराण्याह-वातादिधामेति।

स्रुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः॥५५॥
सतोदकण्डूः शोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत्॥५५ १/२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शस्त्रवि-धिर्नाम षड्विंशोध्यायः॥२६॥

स०-स्रुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्थोदकण्डूयुतः शोफो वातकोपात् स्यात्। तं-तादृशं शोफं, घृतेनोष्णेन सेचयेदिति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीका-
यां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शस्त्रविधिर्नाम
षड्विंशोध्यायः समाप्तः॥२६॥

आ० र०- स्रुतरक्तस्य शीतोपचारातिशये दोषमाहस्रुतासृज इति।

उक्तदोषे प्रतीकारमाह-तमिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३५)- "सर्वासां च प्रं प्रमाणमष्टादशाङ्गुलानि। तत्र चतुष्पञ्चषडङ्गुला नृषु योजयेत्। गजवाजिष्वपराः। तासु सुकुमारास्तनुत्वचोल्पशिरस्का बृहदधरकायाश्च स्त्रियः। विपरीताः पुमांसोर्द्धचन्द्राकृतिपुरोवृत्ताश्च। तत्र बहुदोषेषु चिरोत्थितेशु चामयेषु पुमांसो योजयितव्याः। स्त्रियो विपरीतेषु। जलौकसस्त्वार्द्रचर्माद्युपायैर्गृहीत्वा सुरभिपङ्कगर्भे नवे घटे स्थापयेत्। शृङ्गाटककसेरुकशालूकशैवालमृणालवल्लूरमृत्स्नापुष्करबीजचूर्णं स्वादुशीतं स्वच्छं च तोयमन्नपानार्थे ताभ्यो दद्यात्। लालादिकोथपरिहारर्थमेव च त्र्यहान्त्र्यहात् पुर्वमन्नपानमपनीयान्यद्दद्यात्। पञ्चाहाच्च तद्विध एव घटान्तरे ताः सञ्चारयेत्।" इति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
शस्त्रप्रकरणं नाम सामस्त्येन निरूपितम्॥२६॥

****
****

सप्तविंशोध्यायः।

अनन्तरातीतेध्याये शृङ्गादीन् लोहितावसेचनोपायानुक्त्वा 'प्रच्छानेनैकदेशस्थं' इत्यादिवाक्येन तेषां विषयो दर्शितः। सिराव्यधस्य तु बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायो युक्त इत्याह-

अथातः सिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥ २॥)

स०-सरत्याभी रक्तमिति सिराः, तासां व्यधः, तस्य विधिः, तमध्यायं व्याख्यास्यामः। शेषं पूर्ववत्।

आ० र०- शिराव्यधविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३६)- "बहवो हिरक्तावसेचनोपायाः प्रागभिहिताः। तेषामन्येषां च विरेकादीनामुपक्रमाणां तत्साध्येष्वामयेषु शिराव्यधः प्रधानम्। अमुना हि ते समूलाः शोषमायन्ति केदारसेतुभेदेन शाल्यादय इव। तथा च। शिराव्यधश्चिकित्सार्धं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम्। शल्यतन्त्रे स्मृतो यद्वद्वस्तिः कायचिकित्सिते॥ यथा रक्तमधिष्ठानं विकाराणां विकारिणाम्। अन्यन्न हि तथा दूष्यं कर्मेदं प्रथमं ततः॥ तत्राम्बु शारीरमाहारसारभूतं रसाख्यमविकृतमविकृतेन तेजसा रञ्जितं रक्तमाहुः।" इति।

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहतम्।
पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम्॥ १॥
लोहितं प्रभवः शुद्धं, तनोस्तेनैव च स्थितिः।

स०-लोहितं मधुरगुणं(रसं), तथा, ईषल्लवणं, किञ्चिच्छब्द ईषदर्थे, तथाशीतोष्णं-नञीषदर्थे, ईषच्छीतमीषदुष्णं, तथासंहतं-द्रवं, शुद्धं स्यात्। सम्प्रति वर्णतः शुद्धलोहितलक्षणमाह-पद्मेत्यादि। इन्द्रगोपः-मृगनक्षत्रोत्पन्नः कीटकविशेषः। हेम-कनकम्। अविः-मेषः। अविशशयोर्लोहितशब्देन रक्तवाचिना सम्बन्धः। पद्मादीनां द्वन्द्वः। पद्मेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितमिव लोहितं-रक्तवर्णं, यद्रक्तं तच्छुद्धं स्यात्। तच्च तनोः-शरीरस्य, प्रभवः-उत्पत्तिहेतुः। तेनैवरक्तेन, तनोः स्थितिः-प्रबन्धाविच्छेदलक्षणा। अनेकदृष्टान्तोपादानं च शुद्धरक्तस्यानेकवर्णदर्शनात्।

आ० र०- शुद्धरक्तस्य लक्षणमाह-मधुरमिति। असंहतं-द्रवम्। हेमा-मञ्जिष्ठा।

शुद्धरक्तस्यारोग्यहेतुत्वमाह-तनोरिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३६) "तथा दूष्यम्। दोषमिति केचित्। उभयात्मकमन्ये। तच्चैवंविधमेव विधिवदाहारविहाराभ्यासाद्विशुद्धं बलवर्णसुखायुषां योनिः।" इति।

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायो दूष्यते

स०-तच्च-रक्तं, बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैर्दूष्यते। पित्तलैः-क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः। श्लेष्मलैः-माषतिलादिभिः। तथा पुराकृताद्दिवादपि, शरत्कालस्वभावात् कदाचिद्वातलैरपि दूष्यत इति प्रायोग्रहणम्।

आ० र०- रक्तस्य दुष्टिकारणमाह-तत्पैत्तश्लेष्मलैरिति।

कुरुते ततः॥२॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान्।
मुखनेत्रशिरोरोगमदतृड्लवणास्यताः॥३॥
कुष्ठवातास्रपित्तास्रकट्वम्लोद्गिरणभ्रमान्।
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैरूपक्रान्ताश्च ये गदाः॥४॥

सम्यक्साध्या न सिध्यन्ति ते च रक्तप्रकोपजाः।

स०-ततो-दूषणात्कारणात्, विसर्पादीन् भ्रमान्तान् कुरुते। तथा, शीतोष्णादिभिः सम्यक्किकित्सिताः साध्या अपि रोगा ये न सिध्यन्ति, ते च रक्तप्रकोपजाः। न केवलं विसर्पादयः, इति चार्थः। आदिशब्देन स्तम्भस्वेदनादिपरिग्रहः।

आ० र०- दुष्टरक्तस्य कार्यमाह-कुरुत इति।

दुष्टरक्तकार्यस्य सामान्यलक्षणमाह-शीतोष्णेति। चकारद्वयकरणादुक्तेष्वनुक्तेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयम्।

तेषु स्रावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यधयेत्सिराम्॥५॥

स०-तथा, तेषु-विसर्पादिषु रोगेषु, उल्बणं रक्तं स्रावयितं सिरां व्यधयेत्। अदन्तत्वादत्र वृद्धेरभावः।

आ० र०- दुष्टरक्तकार्यस्य प्रतीकारमाह-तेष्विति।

न तूनषोडशातीतसप्तत्यब्दस्रुतासृजाम्।
अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम्॥६॥
गर्भिणीसूतिकाजीर्णपित्तास्रश्वासकासिनाम्।
अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वाङ्गशोफिनाम्॥७॥
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु।
नायन्त्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यङ्नाप्यनुत्थिताम्॥८॥
नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्रात्ययिकाद्गदात्।

स०-ऊनषोडशवर्षदीनां तु सिरां न व्यधयेत्। स्नेहपीते-पीतस्नेह इत्यर्थः, आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः। तथा, पञ्चसु-वमनादिषु, कर्मसु विहितेषु सत्सु, सिरां न

व्यधयेत्। तथा, अयन्त्रितां-अबद्धां, सिरां न व्यधयेत्। तथा, न तिर्यक्, न चानुत्थितां, नातिशीते, नात्युष्णे, नातिवाते, न च मेघोदये, सिरां व्यधयेत्। आत्ययिकात्-रोहिणीविषादिकात्, अन्यत्र न व्यधयेत्। आत्ययिके तु रोगे शीतोष्णवृष्टीनां यथायथं प्रतीकारं विधाय सिरां मोक्षयेदेव।

आ० र०- ऊनषोडशाब्दादीनां शिराव्यधं निषेधति-नतूनेति। पञ्चसु कर्मसु-वमनविरेचननिरूहानुवासननस्येषु। वमनादौ स्नेहपाने यावत्तत्कृतदोषक्षोभ(भा)निवृत्तिस्तावन्निषेधः। अयन्त्रितां-अकृतवक्ष्यमाणयन्त्रणाम्। तिर्यक्-तिर्यग्गताम्। अनुत्थितां-अप्रकटाम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३६)-"तत्र स्नेहपीतादिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न स्रवन्त्यतिस्रवन्ति वा। सम्यक्स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्द्रवीभूता दोषाः शोणितमनुप्रविष्टाः सम्यक् प्रच्यवन्ते। न त्वेष निषेशो विषसंसृष्टोपसर्गात्ययिकव्याधिषु।" इति।

शिरोनेत्रविकारेषु ललाट्यां मोक्षयेत्सिराम्॥९॥
आपाङ्ग्यामुपनास्यां वा

स०-शिरोनयनविकारेषु ललाट्यां सिरां मोक्षयेत्। ललाटे भवा-ललाट्या, शरीरावयवाद्यत्, एवमग्रेपि। अपाङ्गे भवां अपाङ्ग्यां, नासिकासमीपे भवां-उपनास्यां, वा।

आ० र०- शिरोरोगे नेत्ररोगे च वेध्याः शिरा आह-शिरोनेत्रविकारेष्विति। ललाटे भवा ललाट्याः। "शरीरावयवाद्यत्" इति यत्। एवमपाङ्ग्या उपनास्याः [च]। उपनास्याः-कनीनिकाभवाः (?)।

कर्णरोगेषु कर्णजाम्।

स०-कर्णामयेषु कर्णजां-कर्णसमीपभवां, सिरां विध्येत्।

आ० र०- कर्णरोगेषु शिरा आह-कर्णरोगेष्विति।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थिताम्

स०-नासामयेषु नासाग्रे स्थितां विध्येत्।

आ० र०- नासारोगेषु शिरा आह-नासारोगेष्विति।

नासाललाटयोः॥१०॥

पीनसे

स०-पीनसे-प्रतिश्याये, नासाललाटमध्यस्थां सिरां विध्येत्।

आ० र०- पीनसे शिरा आह-नासाललाटयोरिति।

मुखरोगेषु जिह्वौष्ठहनुतालुगाः।

स०-मुखरोगेषु जिह्वादिगाः सिरा विध्येत्।

आ० र०- मुखरोगेषु शिरा आह-मुखरोगेष्विति।

जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःश्रिताः॥११॥

स०-जत्रूर्ध्वं-वक्षोंसयोः सन्ध्यूर्ध्वं, ये ग्रन्थयस्तेषु ग्रीवाद्याश्रिताः सिरा विध्येत्।

आ० र०- जत्रूर्ध्वग्रन्थिषु शिरा आह-जत्रूर्ध्वग्रन्थिष्विति।

उरोपाङ्गललाटस्था उन्मादे

स०-उन्मादे उरःस्था अपाङ्गस्था ललाटाश्रिताश्च विध्येत्।

आ० र०- उन्मादे शिरा आह-उरोपाङ्गललाटस्था इति।

पस्मृतौ पुनः।

हनुसन्धौ समस्ते वा शिरां भ्रूमध्यगामिनीम्॥ १२॥

स०-अपस्मारे तु हनुसन्धौ स्थितां सिरां विध्येत्। समस्ते-सर्वस्मिन्, वा हनौ सिरां विध्येत्। भ्रूमध्यगामिनीं- भ्रूमध्यस्थां, सिरां वापरस्मृतौ विध्येदिति वाशब्दोत्रानुवर्त्य योज्यः।

आ० र०- अपस्मारे शिरा आह-अपस्मृताविति।

उक्तेषु शिरोरोगादिषु समान्यतःशिरा आह-समस्ते वेति।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे।

स०-विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्षास्थाः स्तनान्तरस्थाश्च सिरा विध्येत्।

आ० र०- विद्रधिपार्श्वशूलयोःशिरा आह-विद्रधाविति।

तृतीयकेंसयोर्मध्ये

स०-तृतीयके ज्वरेंसयोर्मध्ये-स्कन्धसन्धौ स्थितां सिरां, विध्येत्।

आ० र०- तृतीयकज्वरे शिरा आह-तृतीयक इति।

स्कन्धस्याधश्चतुर्थके॥ १३॥

स०-चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधोगतां-अन्यतरपार्श्वाश्रयां, सिरां विध्येत्।

आ० र०- चतुर्थकज्वरे शिरा आह-स्कन्धस्याध इति।

प्रवाहिकायां शूलिन्यां श्रोणितो द्व्यङ्गुले स्थितां।

स०-प्रवाहिकायां शूलयुक्तायां श्रोणितः-कट्याः, द्व्यङ्गुले स्थितां सिरां विध्येत्।

आ० र०- सशूलप्रवाहिकायां शिरा आह-प्रवाहिकायामिति।

शुक्रमेढ्रामये मेढ्रे

स०-शुक्ररोगे मेढ्ररोगे च मेढ्रस्थितां सिरां विध्येत्।

आ० र०- शुक्ररोगे मेढ्ररोगे च शिरा आह-शुक्रमेढ्रामय इति।

ऊरुगां गलगण्डयोः॥१४॥

स०-गलगण्डयोश्चोभयोरूरुस्थां सिरां विध्येत्।

आ० र०- गलगण्डमालयोः शिरा आह-ऊरुगामिति। द्विवचनसामर्थ्यात् गण्डमालाग्रहणम्।

गृध्रस्यां जानुनोधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले।

स०-गृध्रस्यां जानुनोधस्ताच्चतुरङ्गुल ऊर्ध्वं वा जानुनश्चतुरङ्गुले स्थितां सिरां विध्येत्।

आ० र०- गृध्रस्यां शिरा आह-गृध्रस्यामिति।

इन्द्रबस्तेरधोपच्यां द्व्यङ्गुले

स०-अपचीसंज्ञे रोगे इन्द्रबस्तेरधो द्व्यङ्गुले सिरां विध्येत्। इन्द्रबस्तिः-जङ्घान्तरे वक्ष्यमाणः (हृ. शा. अ. ४।५)

आ० र०- अपच्यां शिरा आह-इन्द्रबस्तेरिति। इन्द्रबस्तिः-जङ्घामध्ये मर्म।

चतुरङ्गुले॥ १५॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यर्तौ, तथा क्रोष्टुकशीर्षके।

स०-सक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले सिरां विध्येत्। क्रोष्टुकशीर्षाख्ये वातरोगविशेषे गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले विध्येत्।

आ० र०- सक्थिशूले क्रोष्टुकशीर्षके च शिरा आहचतुरङ्गुल इति।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्टके॥ १६॥

चिप्पे च द्व्यङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः।

स०-पाददाहादिषु क्षिप्रममर्ण उपरि द्व्यङ्गुले विध्येत्। खुडं-वातरक्तम्।

आ० र०- पाददाहादिषु षड्सु शिरा आह-पाददाह इति। हर्षे-पादहर्षे। चिप्पे-नखरोगे। क्षिप्रं-अङ्गुष्ठाङ्गुलिमध्ये मर्म। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३६)-"एतेनेतरसक्थिबाहू च व्याख्यातौ। विशेषतस्तु वामबाहावभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे। एवमेव च दक्षिणबाहौ यकृदाख्ये। तथा कासश्वासयोरप्यादिशन्ति।" इति।

गृध्रस्यामिव विश्वाच्याम्

स०-विश्वाच्यां गृध्रसीप्रोक्तां सिरां विध्येत्। "गृध्रस्यां जानुनोधस्तात् " इति।

आ० र०- विश्वाच्यां शिरा आह-गृध्रस्यामिवेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३६)- "बाहुशोषावबाहुकयोरप्येके।" इति।

यथोक्तानामदर्शने॥ १७॥

मर्महीने यथासन्ने देशेन्यां व्यधयेत् सिराम्।

स०-यथोक्तानां सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासन्ने स्थाने व्याधिवशादपरां व्यधयेत्।

आ० र०- यथोक्तशिराणामदर्शने तदासन्ना शिरा वेध्या इत्याह-यथोक्तानामिति।

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली॥१८॥
कृतस्वस्त्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः।
अग्नितापातपस्विन्नो जानूच्चासनसंस्थितः॥१९॥
मृदुपट्टात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः।
मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत्॥२०॥
दन्तप्रपीडनोत्कासगण्डाध्मानानि चाचरेत्।
पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः॥२१॥
कन्धरायां परिक्षिप्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम्।
एषोन्तर्मुखवर्ज्यानां सिराणां यन्त्रणे विधिः॥२२॥

स०-अथेत्यानन्तर्ये। स्निग्धा तनुर्यस्य स स्निग्धतनुः। तथा, सज्जानि-प्रगुणानि, { सर्वाणि } उपकरणानि-वस्त्रषण्डपटोदकस्नेहगैरिकादीनि, यस्य स सज्जसर्वोपकरणः। तथा, बलीपुष्टः। तथा, कृतं स्वस्त्ययनं-बलिमङ्गलहोमादिकं, यस्य स कृतस्वस्त्ययनः। तथा, स्निग्धरसयुक्तेनान्नेन प्रतिभोजितः। तथा, अग्नितापश्चातपश्च, ताभ्यां स्विन्नः। तथा, जानुतुल्ये उच्चासने, संस्थितः-समुपविष्टः। तथा, मृदुना-सूक्ष्मेण, वस्त्रपट्टेनात्तो-गृहीतो बद्धः केशान्तो यस्य स एवम्। तथा, जानुनोः स्थापितौ कूर्परौ येन स एवम्। तथा, मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्येतिशयेन पीडयेत्। तथा, दन्तप्रपीडनादीन्याचरेत्। एनं चातुरं पृष्ठदेशे वसनमावेष्टयन्नरो यन्त्रयेत्। कथम्? ग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य, तथान्तः-मध्ये, वामतर्जनीं न्यस्य। सिराणां यन्त्रण एष विधिः-एतद्विधानम्। किम्भूतानाम्? अन्तर्मुखवर्ज्यानाम्।

आ० र०- शिराव्यधविधिमाह-अथेति। अल्पं स्निग्धं रसान्नं-स्निग्धरसान्नप्रति। "सुप्रतिना मात्रार्थे" इत्यव्ययीभावः। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३६)-"व्याधिबलसात्म्याद्यपेक्ष्य स्निग्धं जाङ्गलरसं यवागूं वा पाययित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पूर्वाह्णेपराह्णे वा।" इति।

ततो मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योङ्गुष्ठविमुक्तया।
ताडयेत्

स०-ततो-यन्त्रणादनन्तरं, वैद्योङ्गुष्ठविमुक्तया वामपाणिजया मध्यमयाङ्गुल्या ताडयेत्।
आ० र०- शोरोत्थापनविधिमाह-तत इति।

उत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाद्वाङ्गुष्ठपीडनैः॥२३॥
कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया।
फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां, तद्वच्च मोक्षयेत्॥२४॥
ताडयन् पीडयंश्चैनां

स०-स्पर्शेन तथाङ्गुष्ठपीडनैर्वोत्थितां ज्ञात्वा, ऊर्ध्वदण्डसिराया मध्ये न्यस्य फलोद्देशे सुनिष्कम्पं वामहस्तगृहीतया कुठार्या सिरां लक्षयेत्। तद्वच्च मोक्षयेत्। यथैव लक्षयेत्तथैवेत्यर्थः। व्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन्-व्यथयन्, तथाङ्गुष्ठादिना पीडयन्, एनां-कुठारिकाविषयजां सिरां, विध्येत्। ननु, कुठारिकाविषये कथं व्रीहिवक्रस्य प्रयोगः ? यतः 'अपवादविषयं परिहृत्योत्सर्गः प्रवर्तते' इति न्यायात् व्रीहिवक्रस्यैव सामान्येन प्रयोगोनुज्ञातः। तथा चाह (हृ. सू. अ. २६।११)- "व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च तत्सिरोदरयोर्व्यधे।" इति। कुठार्याः पुनर्विशेषोभिहितः (हृ. सू. अ. २६।१२)-"तयोर्ध्वदण्डयाविध्येदुपर्यस्थ्नां स्थितां शिराम्।" इति। तस्मादयुक्तमेतत्। अत्रोच्यते ज्ञापकम्। कुठारिकाविषये व्रीहिवक्रस्य प्रयोगो न्याय्य एव। यदयमाचार्यो वक्ष्यति (श्लो.३३)-"मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीहास्यं व्रीहिमात्रकम्।" इति। अनेन हि वचनेन ग्रन्थकार इदं प्रत्यपादयत्, -बहुमांसे शरीरावयवे व्रीहिमुखं व्रीहिमात्रं निक्षेप्यम्, अन्यत्र त्वाशयानुरोधेन व्रीहिवक्रस्य प्रयोगः कार्य इति। अनेनैवाभिप्रायेण शास्त्रकृता "प्रमाणपरिमाणाभ्यां सङ्ख्यायाश्चापि संशये मात्रच् वक्तव्यः इत्यनेन मात्रच् कृतः।

अन्यथा तु स्पष्टं कृत्वा "व्रीहिप्रमाणं व्रीह्यास्यं मांसले निक्षिपेद्व्यधे।" इति पाठं कुर्यात्। तस्माद्युक्तो व्रीहिमुखस्य कुठारिकाविषये प्रयोग इति।

आ० र०- शिरालक्षीकरणविधिमाह-उत्थितामिति। उत्थितां-स्पन्दमानां, स्पर्शेन ज्ञात्वा। गम्भीरां त्वङ्गुष्ठपीडनेन ज्ञात्वा। फलोद्देशे वामेन हस्तेन सुनिष्कम्पं गृहीतया कुठार्या मध्ये लक्षयेत्।

शिरामोक्षणविधिमाह-तद्वदिति। एनां-कुठारिकां, अङ्गुष्ठगृहीतया मध्यमाङ्गुल्या ताडयन्, अङ्गुष्ठोदरेण वा पीडयन्, शिरां मोक्षयेत्।

विध्येद्व्रीहिमुखेन तु।
अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम्॥ २५॥

स०-अग्रे-अग्रदेशे, नासिकामङ्गुष्ठेनोन्नमय्य, उपनासिकां- नासिकासन्नदेशस्थां सिरां, विध्येत्।

आ० र०- उपनासिकाया व्यधनमाह-विध्येदिति।

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वस्याधस्तदाश्रयाम्।

स०-आभिमुख्येनोन्नता-उपरि तालुदेशे नीता, तथा विशेषेण दन्तैर्दष्टा-विदष्टा, अग्रे जिह्वा-अग्रजिह्वा, येनासावभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वः, तस्याधः-प्रकृतत्वाज्जिह्वाया एवाधस्तात्, तदाश्रयां-जिह्वाधःस्थां सिरां विध्येत्। तदित्यनेन जिह्वाधः परामृश्यते। जिह्वाध आश्रयो यस्याः सिरायाः, ताम्।

आ० र०- जिह्वाधः शिराव्यधनमाह-अभ्युन्नतेति।

यन्त्रयेत्स्तनयोरूर्ध्वं ग्रीवाश्रितसिराव्यधे॥२६॥

स०-ग्रीवाश्रितानां सिराणां व्यधो-ग्रीवाश्रितसिराव्यधः, तस्मिन् स्तनयोरूर्ध्वं यन्त्रयेत्-वाससा वेष्टयेत्।

आ० र०- ग्रीवाशिराणां यन्त्रणमाह-यन्त्रयेदिति।

पषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे।
कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्बद्धोर्ध्वपट्टके॥२७॥

स०-पाषाणगर्भौ हस्तौ यस्य, तस्य नरस्य भुजे जानुस्थे-जानुपृष्ठस्थिते, प्रसृते-प्रसारिते। 'भुजे' इत्येकवचनमतन्त्रम्, द्वावपि हि भुजौ गृह्येते। कुक्षेरारभ्य यावद्ग्रीवं तावन्मृदिते- मलिते। कस्मिन् ? ग्रीवाश्रितसिराव्यधोर्हेङ्गे। तथा बद्ध ऊर्ध्वं पट्टको यस्मिंस्तस्मिन् विध्येत्। प्रकृतत्वात् सिराम्।

आ० र०- भुजशिराणां यन्त्रणमाह-पाषाणगर्भहस्तस्येति।

विध्येद्धस्तशिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे।
बद्ध्वा सुखोपविष्टस्य मुष्टिमङ्गुष्ठगार्भिणम्॥२८॥
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पट्टिकां चतुरङ्गुले।

स०-हस्तसिरां विध्येत्। कथम् ? बाहावनाकुञ्चितकूर्परे,-अनाकुञ्चितः-प्रसारितः, कूर्परो यस्य बाहोस्तस्मिन्। तथा, सुखोपविष्टस्य-सुखासीनस्य। तथा, मुष्टिं बद्ध्वा। किम्भूतम् ? अङ्गुष्ठेन गर्भिणं-अङ्गुष्ठगर्भिणम्। गूढाङ्गुष्ठं मुष्टिं बद्ध्वेत्यर्थः। तथा, वेध्यस्थानादुपरि चतुरङ्गुलपरिमाणे स्थाने पट्टिकां बद्ध्वा विध्येत्।

आ० र०- हस्तशिराणां यन्त्रणविधिमाह-विध्येदिति।

विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पार्श्वयोः सिराम्॥२९॥

स०-बाहुभ्यामालम्बमानस्य-अवलम्ब्यं वस्तु भुजाभ्यामासजतः पार्श्वयोः सिरां विध्येत्।

आ० र०- पार्श्वशिराणां यन्त्रणमाह-विध्येदिति।

प्रहृष्टे मेहने

स०-प्रहृष्टे-स्तब्धे, मेढ्रे तदाश्रितां सिरां विध्येत्।

आ० र०- मेढ्रशिराणां यन्त्रणमाह-प्रहृष्ट इति।

जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते।

स०-जानुन्यकुञ्चिते स्पष्टे स्थिते सति, जङ्घायां सिरां विध्येत्।

आ० र०- जङ्घाशिराणां यन्त्रणमाह-जङ्घाशिरामिति।

पादे तु सुस्थितेधस्ताज्जानुसन्धेर्निपीडिते॥३०॥
गाढं कराभ्यामागुल्फं चरणे तस्य चोपरि।
द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारूढे हस्तवत्ततः॥३१॥
बद्धा विध्येत्सिराम्

स० -सुखं कृत्वा भूम्यादिदेशे स्थिते पादे सति पादसिरां विध्येत्। तथा जानुसन्धेरधस्तादागुल्फं-गुल्फं यावत्, कराभ्यां गाढं कृत्वा पीडिते सति, तस्य चरणस्योपरि-उपरिष्टात् द्वितीये चरण ईषत्सङ्कुचिते, तथा आरूढे-तत्कलिते सति, ततो हस्तवत्-वेध्यस्थानादुपरि चतुरङ्गुले पट्टिकां, बद्धा सिरां विध्येत्।

आ० र०- पादशिराणां यन्त्रणमाह-पादे त्विति। हस्तवद्वेध्यप्रदेशादूर्ध्वं चतुरङ्गुले पट्टिकां बद्धा।

इत्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत्।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रमुपायवित्॥ ३२॥

स०-इत्थं-अनेन प्रकारेण यन्त्रलक्षणोद्देशेन, अनुक्तमपि यन्त्रं तत्तद्देशमाहात्म्यात् क्रियासौकर्यार्थं तेषु तेषु शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या तत्तद्यन्त्रं यथायोगं कल्पयेत्, उपायज्ञो वैद्यः।

आ० र०- अनुक्तशिराणां यन्त्रणमाह-इत्थमिति।

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम्।

यवार्धमस्थ्नामुपरि सिरां विध्यन् कुठारिकाम्॥ ३३॥

स०-मांसले शरीरावयवे व्रीहिमुखं शस्त्रं व्रीहिप्रमाणं निक्षिपेत्। अस्थ्नामुपरि कुठारिकां यवार्धमात्रां निक्षिपेत्। किं कुर्वन्? सिरां विध्यन्।

आ० र०- व्रीहिमुखस्य निखननमाह-मांसल इति।

कुठारिकाया निखननमाह-यवार्धमिति।

सम्यग्विद्धा स्रवेद्धारां यन्त्रे मुक्ते तु न स्रवेत्।

स०-सम्यग्विद्धे सति(द्धा सती) धारां स्रवेत्। यन्त्रे च मुक्ते सति न स्रवेत्।

आ० र०- सम्यग्विद्धालक्षणमाह-सम्यग्विद्ध इति।

अल्पकालं वहत्यल्पं, दुर्विद्धा तैलचूर्णनैः॥ ३४॥

सशब्दमतिविद्धा तु स्रवेद्दुःखेन धार्यते।

स०-अल्पं विद्धा सती सिरा स्तोकं कालं वहति। दुर्विद्धा-असम्यग्विद्धा सती, सिरा तैलयुक्तैश्चूर्णनैः स्रवेत्। अतिविद्धा तु सिरा सशब्दं स्रवेत्। दुःखेन-कृच्छ्रेण धार्यते।

आ० र०- दुर्विद्धालक्षणमाह-अल्पकालमिति। तैलचूर्णनैः-तैलक्षारसेचनैः।

अतिविद्धालक्षणमाह-सशब्दमिति।

भीमूर्च्छायन्त्रशैथिल्यकुण्ठशस्त्रातितृप्तयः॥३५॥
क्षामत्ववेगितास्वेदा रक्तस्यास्रुतिहेतवः।

स०-भीमूर्छादयो रक्तस्यास्रवणहेतवः। भीः-भयम्। मूर्च्छा-मोहस्तमसीव प्रवेशः। यन्त्रशैथिल्यम्-अगाढं कृत्वा यन्त्रपीडनम्। तथा, कुण्ठं-भग्नं शस्त्रम्। तथा, अतितृप्तिः-अतिसौहित्यम्। क्षामत्वं-निर्बलता। वेगिता-सञ्जातवेगत्वम्। अस्वेदः-स्वेदायोगः। यतश्चैते रुधिरस्यास्रुतिहेतवस्ततो रक्तस्रुतावेते परिहार्याः।

आ० र०- रक्तावरोधकारणान्याह-भीमूर्च्छेति। वेगिता-मूत्रितत्वादिः। अस्वेदो-असम्यक्स्वेदः।

असम्यगस्रे स्रवति वेल्लव्योषनिषानतैः॥३६॥
सागारधूमलवणतैलैर्दिह्याच्छिरामुखम्।

स०-असम्यगस्रे स्रवति वेल्लादिभिः सिरावदनं दिह्यात् प्रलेपयेत्।

आ० र०- सम्यक्स्रावार्थमौषधमाह-असम्यगस्र इति।

सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च॥३७॥

स०-सम्यक्प्रवृत्ते रक्ते सिरामुखं कोष्णाभ्यां तैललवणाभ्यां दिह्यात्।

आ० र०- सम्यक्स्रावनिर्वाहार्थमौषधमाह-सम्यक्प्रवृत्त इति। दिह्यादित्यनुपज्यते।

अग्रे स्रवति दुष्टास्रं कुसुम्भादिव पीतिका।

स०-यथा रागपीतिकामिश्रीभूतात् कुसुम्भादग्रे-पूर्वं, पीतिका स्रवति, एवं दुष्टादुष्टरक्तादेकलोलीभूतात् पूर्वं दुष्टमस्रं स्रवति।

आ० र०- स्वभावाद्दुष्टास्रमेवाग्रे शिराः स्रवन्तीत्याह अग्र इति।

अग्रग्रहणात् पश्चाददुष्टमपि रक्तमवश्यं स्रवतीत्याशङ्क्येदमाह-

सम्यक्स्रुत्वा स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत्॥ ३८॥

स०-यथावत्प्रस्रुत्य स्वयं-यत्नेन विना, यत् तिष्ठेत्-न स्रवेत्, शुद्धं तदिति नाहरेत्-न स्रावयेत्, जीवितहेतुत्वात्।

आ० र०- सम्यक्स्रुत्वा यत्स्वयं स्थितं रक्तं तच्छुद्धत्वान्नाहरेदित्याह-सम्यक्स्रुत्वेति।

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः।
स्रावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्र्यहेपि वा॥ ३९॥

स०-मूर्च्छायां सत्यां यन्त्रं विमुच्य व्यजनैर्वीजिते-समाश्वस्तेनरे सति, पुनरस्रं स्रावयेत्। पुनर्मूर्च्छति त्वातुरेशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नहनि न स्रावयेत्। कदा तर्हि स्रावयेत् ? इत्याह-अपरेद्युः,-अन्यस्मिन् दिने, त्र्यहेपि वा-तृतीये वाह्नि, स्रावयेत्।

आ० र०- मूर्च्छायां प्रतीकारमाह-यन्त्रमिति।

पुनर्मूर्च्छायामपरदिनादौ स्रावयेदित्याह-स्रावयेदिति।

वाताच्छ्यावारुणं रूक्षं वेगस्राव्यच्छफेनिलम्।

स०-वातात् श्यावादिलक्षणं रक्तं स्यात्।

आ० र०- वातदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-वातादिति।

पित्तात् पीतासितं विस्रमस्कन्द्यौष्ण्यात्सचन्द्रिकम्।

स०-पित्तात् पीतादिलक्षणमस्रं स्यात्। अस्कन्दि-अस्त्यानम्, उष्णत्वात्। सचन्द्रिकं च।

आ० र०- पित्तदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-पित्तादिति। औष्ण्यादस्कन्दि-घनीभावरहितम्।

कफात् स्निग्धमसृक्पाण्डु तन्तुमत्पिच्छिलं घनम्।

स०-कफात् स्निग्धादिलक्षणमसृक् स्यात्।

आ० र०- कफदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-कफादिति। घनंस्रावरहितम्।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात्

स०-संसर्गाद्दोषाणां संसृष्टलिङ्गं रक्तं स्यात्।

आ० र०- द्वन्द्वदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-संसृष्टलिङ्गमिति।

त्रिदोषं मलिनाविलम्॥४१॥

स०-त्रिदोषरक्तं मलिनं-कलुषं, आविलं-घनं च। एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं लक्षणं मन्तव्यम्। न चैतावदेव त्रिदोषलक्षणं मन्तव्यम्।

आ० र०- त्रिदोषदुष्टरक्तस्य लक्षणमाह-त्रिदोषमिति। मलिनं-नीलम्। आविलं-कलुषम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३६)-"कषायरसं लोहगन्धि शीतं च रक्तं वातात्। गृहधूमाञ्जनोदककृष्णं हरितं मत्स्यगन्धि कटुत्वान्मक्षिकानिष्टं गोमूत्राभं च पित्तात्। कोविदारपुष्पगैरिकोदकपाण्डु शीतं स्कन्दि व्रणद्वारा वसादिलवणरसं वसागन्धि च कफात्। कांस्यनीलं दुर्गन्धि च सन्निपातात्।" इति।

अशुद्धौ बलिनोप्यस्त्रं न प्रस्थात्स्रावयेत्परम्।
अतिस्रुतौ हि मृत्युः स्याद्दारुणा वा चलामयाः॥४२॥

स०-अशुद्धमस्त्रं बलिनोपि-किं पुनरबलिनः, प्रस्थात् परं-अधिकं, न स्रावयेत्। { कस्मात्? इत्याह- } अतिस्रावे हि रक्तस्य, मृत्युर्भवेत्। अथवा वातरोगाश्च कृच्छ्राः स्युः।
आ० र०- स्रावप्रमाणमाह-अहसुद्धाविति। अहसुद्धौ-किं पुनः शुद्धौ। बलिनोपि-किं पुनरबलस्य। प्रस्थोत्र सार्द्धत्रयोदशपलः।

तत्राभ्यङ्गरसक्षीररक्तपानानि भेषजम्।

स०-तत्र-रक्तातिस्रुतौ, अभ्यङ्गादीनि भेषजम्।
आ० र०- अतिस्रावे भेषजमाह-तत्रेति।

स्रुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीय हिमाम्बुना॥४३॥
प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम्।

स०-स्रुते रक्ते सति यन्त्रं शनैर्विमुच्य-मन्दं मन्दमपनीय, सिरामुखं शीतोदकेन प्रक्षाल्य, तैलप्लोतेनाक्तं सद्बन्धनीयम्।
आ० र०- स्रुतरक्तस्थानन्तरं कृत्यमाह-स्रुत इति। प्लोतं-वस्त्रखण्डम्।

अशुद्धं स्रावयेद्भूयः सायमह्न्यपरेपि वा॥४४॥
स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम्।

स०-अशुद्धं-वातादिदुष्टरुधिरलक्षणेन दुष्टं ज्ञात्वा, भूयः-पुनः, स्रावयेत्। कदा ? सायं-अपराह्णे, तस्मिन्नेव दिने। अथवा, अपरेह्नि-द्वितीये दिने। अथवा स्नेहेनोपस्कृतोभावितो, देहो यस्य तथाविधस्य भृशदूषितं-अतिशयेन दुष्टं रक्तं, पक्षादूर्ध्वं पुनः स्रावयेत्। एवमशुद्धं रक्तं यथायोगं सायमह्न्यपरे पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव स्रावयेन्न ततोधिकमिति रक्तस्रुतौ क्रमः। प्रस्थपरिमाणं च तन्त्रान्तरे गदितम् "वमने च विरेके च रक्तातीसारयोरपि। सार्द्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः॥" इति।
आ० र०- [प्रथमस्रावेणासम्यक् शुद्धौ] पुनः स्रावकालमाह-अशुद्धमिति। भृशदूषितं तु पुनः स्नेहयित्वा पक्षात् स्रावयेत्।

किञ्चिच्छेषं दुष्टरक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्रावयेत् ? इति संशयापनोदार्थमिदमाह-

किञ्चिद्धि शेषे दुष्टास्रे नैव रोगोतिवर्तते॥४५॥
सशेषमप्यतो धार्यं न चातिस्रुतिमाचरेत्।

स०-यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टरक्ते नैव रोगो-दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिः, अतिवर्तते-क्रियापथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नासादयति। अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं धार्यम्। नास्य दुष्टरक्तस्यातिस्रुतिमाचरेत्, प्राणायतनत्वात्। सुश्रुतोप्यध्यगीष्ट (?) "सशेषं दुष्टरुधिरमपि कुर्याद्विचक्षणः। न चातिप्रस्रुतं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत्॥" इति।
आ० र०- दुष्टेप्यनेनैव क्रमेण स्रुतिः कार्या। न त्वतिस्रुतिरित्याह-किञ्चिद्धीति। अतिवर्तते-बाधते।

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपेक्षणीयमुत प्रतिक्रिया काचित्तत्र कार्याः ? इत्याह-
हरेच्छृङ्गादिभिः शेषम्

स०-स्रुतशेषं दुष्टरक्तं शृङ्गतुम्बघटिकादिभिर्हरेत्, न तु सिरया।
आ० र०- शिराव्यधेतिस्रुतिशङ्कायां शृङ्गादिभिर्हरेदित्याह-हरेदिति।

प्रसादमथवा नयेत्॥४६॥
शीतोपचारपित्तास्रक्रियाशुद्धिविशोषणैः।
दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत्॥४७॥

स०-अथवा शीतोपचारेण, पित्तास्रक्रियया, शुद्ध्या-वमनविरेचनादिरूपया, विशोषणेन-लङ्घनरूपेण, तद्दुष्टं रक्तं प्रसादयेत्-कलुषतां परित्यज्य तस्य प्रसन्नत्वमुपपादयेत्। न तु केवलं स्रुतशेषं रुधिरं शीतोपचारेण (चारादिना) प्रसादयेत्। यावदनुद्रिक्त-अप्रवृद्धं दुष्टं रुधिरं, एवमेव-अनेनैव शीतोपचारादिना, प्रसादं नयेत्। न तु तन्निर्हरणे सिराव्यधादिना यतनीयम्, अनुद्रिक्तरक्तनिर्हरणस्य सापायत्वात्।
आ० र०- शृङ्गादिभिरप्यतिस्रुतिशङ्कायां शमयेदित्याह-प्रसादमिति। पित्तास्रक्रिया-रक्तपित्तचिकित्सा।

अकृतशिराव्यधस्याप्येतदेव रक्तप्रसादनमित्याह-दुष्टं रक्तमिति। अनुद्रिक्तं-उद्रेकाभावात् स्रावायोग्यम्।

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरेत्क्रियाम्।

स०-रक्ते त्वतिष्ठति-स्थितिमलभमाने, त्वरितमेव स्तम्भनिक्रियां-वक्ष्यमाणां, कुर्यात्, रक्तस्य प्राणायतनत्वात्।
आ० र०- अतिस्रावे स्तम्भनमाह-रक्ते त्विति।

तदेव स्तम्भनमाह-

रोध्रप्रियङ्गुपत्तङ्गमाषयष्ट्याह्वगैरिकैः॥४८॥

मृत्कपालाञ्जनक्षौ ममषीक्षीरित्वगङ्कुरैः।

विचूर्णयेद्व्रणमुखं पद्मकादिहिमं पिबेत्॥४९॥

तामेव वा सिरां विध्येद्व्यधात्तस्मादनन्तरम्।

सिरामुखं वा त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया॥५०॥

स०-रोध्रादिभिः सिराव्रणमुखं विचूर्णयेत्। पद्मकादिहिमं-शीतकषायं, पिबेत्। तामेव-प्राग्विद्धां, सिरां तस्मात्प्राग्व्यधादनन्तरं, अव्यवहितं विध्येत्। अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वाग्निनोपतप्तया शलाकया दहेत्।

आ० र०- स्तम्भनविशेषमाह-रोध्रप्रियङ्गिति। मृत्कपालं-खर्परम्। क्षौममषी-वस्त्रभस्म। विचूर्णयेत्-चूर्णं विकिरेत्। पद्मकादिहिमं-पद्मकादिगणस्य शीतकषायम्। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३६)-"अतिष्ठति तु रक्ते शिरामुखं संधातुं चूर्णैरवचुण्याङ्गुल्यग्रेण पीडयेत्। शाल्मल्युपोदकापिच्छां वा व्रणमुखे दत्त्वा गाढं बध्नीयात्। मधूच्छिष्टप्रलिप्तं वा पट्टकम्। शीताम्बुना वा सिञ्चेत्। शीतमधुरकपानसेकप्रदेहप्रवातवेश्मभिर्वा स्कन्दनायोपचरेत्। पद्मकादिक्काथं शर्करामधुमधुरं क्षीरमिक्षुरसमेणहरिणाजोरभ्रमहिषवराहाणामन्यतमस्य वा सिरां विद्धा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात्। तेनैव वा दर्भप्रादमृदितेनानुवासयेत्। स्निग्धैश्च यूषरसैर्भोजयेत्। सर्वथा चानवतिष्ठमाने पाचनाय क्षारं दद्यात्। न च क्षणमप्युपेक्षेत। क्षीणरक्तस्य हि वायुर्मर्माण्युपसङ्गृह्य मूर्च्छासंज्ञानाशशिरःकम्पभ्रममन्यास्तम्भापतानकहनुभ्रंशहिध्मापाण्डुत्वबाधिर्यधातुक्षयाक्षेपकादीन् करोति, मरणं वा। प्राणाः प्राणभृतां रक्तं तत्क्षयात्क्षीयतेनलः। वर्द्धते चानिलस्तस्माद्युक्त्या बृंहणमाचरेत्॥ दुर्व्यधातिव्यधकुट्टिततिर्यग्व्यधादेर्व्यधदोषाव्द्यापदो याः स्युस्ता यथास्वं साधयेदिति।" इति।

रक्तस्य स्रावणादनन्तरं यद्विधेयं तदाह-

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन
स्वस्थानमायान्ति पुनर्न यावत्।
दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना
स्तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात्॥५१॥

स०-यन्त्रनिपीडनेनोन्मार्गगाः-स्वमार्गमुल्लङ्घ्य मार्गान्तरसमाश्रयणेनोत्पथं प्रतिपन्नाः। ते पुनर्यावत्स्वाश्रयं न प्रतिपद्यन्ते तावद्धिताहारविहारभाक् स्यात्- हितावाहारविहारौ भजेत्। "भजो ण्विः इति ण्विः। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

आ० र०- स्रुतरक्तस्य पथ्यनियमकालावधिमाह-उन्मार्गगा इति।

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं
रक्तेपनीते हितमन्नपानम्।
तदा शरीरं ह्यनवस्थितासृ
गग्निर्विशेषादिति रक्षितव्यः॥५२॥

स०-रक्ते स्राविते‌ऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम्। अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्तं प्रदूषयेत्। अतिशीतं त्वग्निं सादयेत्। तथा, लघु-स्वभावतो मात्रासंस्कारादिना वा, तथा दीपनीयम्। कुत एवमन्नपानं हितम् ? इत्याह-यस्मात्तस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं-चलितवृत्ति, रक्तं यस्य शरीरस्य तदेवंभूतं भवति। तच्चासृक् शरीरस्याधारो, रक्तस्य च पित्तं, पित्तं च वह्निः। तथा च वक्ष्यति (हृ. शा. अ. ३।९०)-"पित्तं वह्निः" इति। तस्माद्विशेषात्-महता यत्नेन, वह्निर्नात्युष्णशीतादिनाहारविहारेण रक्षितव्यः।

आ० र०- पथ्यमाह-नात्युष्णशीतमिति।

उक्ते पथ्ये युक्तिमाह-तदा शरीरमिति। इति-अतो हेतोः।

कृतसिराव्यधस्य पुरुषस्य लक्षणमन्तरेणोन्मार्गगामिनां दोषाणां स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते, न च निर्हृतदुष्टरक्तः पुरुषो लक्षणं विना ज्ञायते, इति द्वयस्यापि परिज्ञानार्थमाह-

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-
निच्छन्तमव्याहतपक्तृवेगम्।
सुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं
विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति॥५३॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शिराव्यधविधिर्नाम सप्तविंशोध्यायः॥२७॥

स०-वर्णश्चेन्द्रियाणि च वर्णेन्द्रियाणि, प्रसन्नानि वर्णेन्द्रियाणि यस्य तं प्रसन्नवर्णेन्द्रियम्। तथा, इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्वभावाभिप्रेतान्, इच्छन्तं-अभिलषन्तम्। तथा, पक्तुर्वेगः-सामर्थ्यम्, अव्याहतः-अनभिभूतः, पक्तृवेगो यस्य तमव्याहतपक्तृवेगम्। तथा, सुखान्वितं-आरोग्ययुक्तं प्रकृतिमापन्नम्। तथा पुष्टिबलाभ्यां युक्तम्। एवंविधं विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति, इति शरीरस्य लक्षणमुक्तम्। "मधुरं लवणं" इत्यादिना तु रक्तस्यैव विशुद्धलक्षणमभिहितमिति। उपजातिर्वृत्तम्।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शिराव्यधविधिर्नाम सप्तविंशोध्यायः समाप्तः॥२७॥

आ० र०- विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह-प्रसन्नवर्णेति। पक्ताअग्निः। वेगो-विण्मूत्रादिप्रवृत्तिः।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
शिराव्यधप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥२७॥

****

अष्टाविंशतितमोऽध्यायः।

शिराव्यधविधेरनन्तरं शल्याहरणविधिरारभ्यते। यतः सिराव्यधविध्यध्याये शल्यरूपस्य रक्तस्य सकलकायव्यापिनः सिराव्यधोपायेन निर्हरणमुक्तम्। इदानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य प्रतिदेशस्थितस्य लक्षणं निर्हरणोपायादिश्चास्मिन्नध्याये शल्याहरणविधौ निर्दिश्यत इत्याह-

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

वक्रर्जुतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः।

स०-वक्रादिभेदभिन्ना शल्यानां पञ्चप्रकारा गतिः-गमनम्। कदाचिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा, तिर्यग्वा ऊर्ध्वं वा, अधो वा, गच्छन्तिः कदाचिदृजु कृत्वा। एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वाधोभेदगमनाच्छल्यानां पञ्चधा गतिः।
आ० र०- शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

शल्यगतिभेदानाह-वक्रर्ज्विति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३७)-"त्रिविधा गतिः शल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च। सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विविधा।" इति।

सशल्यं कथं वेद्यम् ? इत्याह-
ध्यामं शोफरुजावन्तं स्रवन्तं शोणितं मुहुः॥१॥

अभ्युद्गतं बुद्बुधवत्पिटिकोपचितं व्रणम्।
मृदुमांसं च जानीयादन्तःशल्यं समासतः॥२॥

स०-एवंविधं व्रणमन्तःशल्यं जानीयात्। समासतःसङ्क्षेपेण। ध्यामं-श्यामवर्णम्। तथा, शोफरुजावन्तम्। तथा, मुहुः शोणितं स्रवन्तम्। तथा, अभ्युद्गतं-आभिमुख्येनोच्छ्रितमुन्नतम्। तथा, बुद्बुदेन तुल्यं वर्तते बुद्बुदवत्। तथा, पिटकैरुपचितं-व्याप्तम्। तथा, मृदुमांसं-कोमलमांसम्।

आ० र०- अन्तःशल्यस्य लक्षणमाह-ध्याममिति।

इति सामान्येनान्तःस्थितस्य शल्यस्य लक्षणमभिधाय, त्वगादिगतस्य विशेषमाह-

विशेषात्त्वग्गते शल्ये विवर्णः कठिनायतः।
शोफो भवति

स०-विशेषेण पुनस्त्वग्गते शल्ये शोफो विवर्णस्तथा कठिनो दीर्घश्च स्यात्।

आ० र०- त्वग्गतशल्यस्य लक्षणमाह-विशेषादिति। विशेषादिति वचनात् सामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयम्।

मांसस्थे चोषः शोफो विवर्द्धते॥३॥
पीडनाक्षमता पाकः शल्यमार्गो न रोहति।

स०-मांसगते शल्ये चोषः स्यात्। 'सर्वाङ्गीणस्तीव्रोऽरतिमान् दाहश्चोष उच्यते' इत्याहुः। तथा शोफो विवर्द्धते। तथा, पीडनस्याक्षमत्वं पाकश्च, शल्यमार्गश्च रोहं न याति।

आ० र०- मंसगतस्य लक्षणमाह-मांसस्थ इति। चोषः-आचूषणेनेव व्यथा।

पेश्यन्तरगते मांसप्राप्तवच्छ्वयथुं विना॥४॥

स०-पेशीमध्यगते मांसगतेन तुल्यं लक्षणम्, शोथं वर्जयित्वा। मांसावयवविशेषो दीर्घतन्त्वाकृतिः पेशीत्युच्यते।

आ० र०- पेशीगतस्य लक्षणमाह-पेश्यन्तरगत इति।

आक्षेपः स्नायुजालस्य संरम्भस्तम्भवेदनाः।
स्नायुगे दुर्हरं चैतत्

स०-स्नायुगे शल्ये स्नायुजालस्याक्षेपाद्याः स्युः। आक्षेपः-आकर्षणम्। संरम्भः-क्षोभः। स्तम्भः-स्तब्धता। वेदनाशूलम्। एतच्च-स्नायुगं शल्यं, दुःखेन हर्तुं शक्यते।

आ० र०- स्नायुगतस्य लक्षणमाह-आक्षेप इति। एतत्-स्नायुगतमन्येभ्यो दुर्हरं च।

सिराध्मानं सिराश्रिते॥५॥

स०-सिराश्रिते शल्ये सिराणामानाहः स्यात्।

आ० र०- शिरागतस्य लक्षणमाह-शिराध्मानमिति। शिराध्मानं-शिराणां वायुपूर्णत्वम्।

स्वकर्मगुणहानिः स्यात्स्रोतसां स्रोतसि स्थिते।

स०-स्रोतोगते शल्ये स्रोतसां स्वकर्मगुणयोर्हानिः स्यात्। यथा,-कण्ठस्रोतःस्थिते शल्ये पानाभ्यवहरणस्य निरोधो जायते गुणोऽपि यस्तस्याप्रदुष्टत्वादिलक्षणः सोऽप्यस्य हीयत इति। एवमन्येषां स्वकर्मगुणहानिर्व्याख्येया।

आ० र०- स्रोतोगतस्य लक्षणमाह-स्वकर्मगुणहानिरिति। स्वकर्म-प्राणादीनां यथावद्वहनम्। स्वगुणो-मार्दवादिः।

धमनीस्थेऽनिलो रक्तं फेनयुक्तमुदीरयेत्॥६॥
निर्याति शब्दवान् स्याच्च हृल्लासः साङ्गवेदनः।

स०-धमनीस्थे शल्ये वायुर्लोहितं सफेनं प्रेरयेत्। तथा सशब्दो मरुन्निर्याति, हृल्लासश्चाङ्गपीडायुक्तः स्यात्।

आ० र०- धमनीगतस्य लक्षणमाह-धमनीस्थ इति।

सङ्घर्षो बलवानस्थिसन्धिप्राप्तेऽस्थिपूर्णता॥७॥

स०-अस्थिसन्धिप्राप्ते शल्ये बलवान् सङ्घर्षः-क्षोभः, स्यात्। तथा, अस्थिपूर्णता च जायते।

आ० र०- अस्थिसन्धिगतस्य लक्षणमाह-सङ्घर्ष इति। बलवान् सङ्घर्षः-दुःसहसङ्घट्टनम्।

नैकरूपा रुजोऽस्थिस्थे शोफः

स०-अस्थिस्थे शल्ये, अनेकाकाराः (नैकरूपाः)-नानाविधाः, रुजो-भग्नरूग्णमृदितपीडितावनुन्नप्रायाः स्युः, शोफश्च।

आ० र०- अस्थिगतस्य लक्षणमाह-नैकरूपा इति।

तद्वच्च सन्धिगे।

चैष्टानिवृत्तिश्च भवेत्

स०-सन्धिगते शल्ये तद्वदेव-अस्थिस्थशल्येन तुल्यं लक्षणम्। तथा, सन्धिस्थशल्याक्रान्तावयवस्य चेष्टानिवृत्तिः-व्यापारोपरमश्च भवति। पूर्वमस्थिसन्धिगतस्य शल्यस्य लक्षणमुक्तम्। अधुना शरीरसन्धिगतशल्यस्य लक्षणम्। अन्यो हि शरीरसन्धिः। तथा च राजयक्ष्मनिदाने वक्ष्यति (हृ. नि. अ. ५।५)-"शरीरसन्धीनाविश्य" इति।

आ० र०- सन्धिगतस्य लक्षणमाह-तद्वदिति।

आटोपः कोष्ठसंश्रिते॥८॥

आनाहोऽन्नशकृन्मूत्रदर्शनं च व्रणानने।

स०-कोष्ठसंश्रिते-उदराश्रिते शल्ये, आटोपः-क्षोभः तथाऽऽनाहो-जठराध्मानम्, तथा व्रणमुखेऽन्नशकृन्मूत्रदर्शनं च स्यात्।

आ० र०- कोष्ठगतस्य लक्षणमाह-आटोप इति।

विद्यान्मर्मगतं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैः॥९॥

स०-मर्मस्थं शल्यं मर्मविद्धोपलक्षणैर्विद्यात्-जानीयात्। मर्मविद्धस्य च लक्षणं सङ्ग्रहे कथितम्। यथा (शा. अ. ७) "देहप्रसुप्तिर्गुरुता सम्मोहः शीतकामिता। स्वेदो मूर्च्छा वमिः श्वासो मर्मविद्धस्य लक्षणम्॥" इति।

आ० र०- मर्मगतस्य लक्षणमाह-विद्यादिति। उपलक्षणं लक्षणम्। तच्च "विद्धेऽजस्रमसृक्स्रावो" इत्यादिना शारीरके (हृ.शा. अ. ४/४७) वक्ष्यते।

यथास्वं च परिस्रावैस्त्वगादिषु विभावयेत्।

स०-न केवलं सामान्यलक्षणेन-ध्यामादिना, तथा त्वगादिस्थशल्यविशेषलक्षणेन, त्वगादिस्थं शल्यं लक्षयेत्। यावत् यथास्वं परिस्रावैस्तथाऽनुरूपैर्विभावयेत्।

आ० र०- त्वग्गतादीनां स्रावतो लक्षणमाह-यथास्वमिति। यथास्वमिति यत्र यदाश्रित्तं द्रवं तत्र तत्स्रवति। यथा, -त्वग्गते लसीका, शिरादिगते रक्तम्, अस्थिगते मज्जा इत्यादि।

रुह्यते शुद्धदेहानामनुलोमस्थितं तु तत्॥१०॥

स०-तत्-प्राङ्गिर्दिष्टं शल्यं, रुह्यते-रोहं याति। किम्भूतानां पुंसाम् ? वमनविरेचनादिभिः शुद्धदेहानाम्। रुह्यत इति कर्मकर्तरीति केचित्, तच्च न युक्तम्। यतः

कर्मस्थभावकानां कर्मस्थक्रियाणां च कर्ता कर्मवद्भवति। न कर्तृस्थभावकानां न च कर्तृस्थक्रियाणामित्युक्तम्। रुहिश्च कर्तृस्थक्रियः। तस्मात् रोहतीति रुट्। रुडिवाचरतीति क्यङन्तोऽयम्। रूढाभासो ह्ययम्, न तु सम्यग्रूढः। तथा च वक्ष्यति-"दोषकोप" इत्यादि। तस्मादस्य रूढाभासत्वादेषैव व्युत्पत्तिर्युक्ता।

आ० र०- अन्तःशल्योऽपि स्वगुणेनैव रूढो व्रणो भवतीत्याह-रुह्यत इति। रुह्यते स्वयमेव। कर्मकर्तर्यात्मनेपदम्। तत्-शल्यम्। शल्येन शल्यक्षतं लक्ष्यते, तस्यैवरोपणार्हत्वात्।

दोषकोपाभिघातादिक्षोभाद्भूयोऽपि बाधते।

स०-यतस्तच्छल्यमसम्यग्रूढत्वात् भूयोऽपि बाधते। प्राक्कृतबाधमपि पुनरपि पीडां जनयति। कुतो हेतोः ? इत्याह-दोषकोपश्चाभिघातश्च, तावादी येषां धावनलङ्घनादीनां ते एवं, तैः क्षोभः-संरम्भः, तस्मात्। दोषकोपक्षोभात् अभिघातादिक्षोभात् बाधते।

आ० र०- अन्तःशल्यं रूढमपि पुनर्बाधत इत्याह दोषकोपेति।

त्वगादिनष्टे शल्ये मिथ्यारूढत्वाददृश्यतां प्राप्ते सति शल्यपरिज्ञानार्थमिदमाह-

त्वङ्नष्टे यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्वेदमर्दनैः॥११॥
रागरुग्दाहसंरम्भा यत्र चाज्यं विलीयते।
आशु शुष्यति लेपो वा तत्स्थानं शल्यवद्वदेत्॥१२॥

स०-तत्र-तेषु त्वङ्नष्टादिषु शल्येषु मध्ये, त्वङ्नष्टं यत्र प्रदेशे स्यात् तत्र-तस्थाने, अभ्यङ्गादिभिर्लौहित्यशूलदाहक्षोभाः स्युः। यत्र वा स्थाने घृतं स्त्यानं योजितं विलीयते तत्स्थानं शल्यवत्-सशल्यं वदेत्। यद्वा लेपः-चन्दनादिना दत्तो, यत्राश्वेव शुष्यति, तत्स्थानं-त्वग्देशं, शल्यवज्जानीयात्।

आ० र०- अथ नष्टशल्यज्ञानोपायः। तत्र त्वङ्नष्टस्योपायमाह-त्वङ्नष्ट इति।

मांसप्रणष्टं संशुद्ध्या कर्शनाच्छ्लथतां गतम्।

क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्षयेत्

स०-मांसप्रणष्टं-मांसेनादृश्यतां प्राप्तं, संशुद्ध्या-वमनविरेचनादिकया, यत्कर्शनं-कृशत्वं कृतं, तस्मात् श्लथतां शिथिलत्वं प्राप्तं, क्षोभात्- अनेकप्रकाराद्वेदनारूपात्, तथा रागादिभिर्लक्षयेत्।

आ० र०- मांसनष्टस्योपायमाह शल्यस्य क्षोभाद्यत्र रागादयस्तत्र शल्यम्।

तद्वदेव च॥ १३॥

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टम्

स०-तद्वदिति तेन-मांसप्रणष्टेन, तुल्यं वर्तते। यथा,-शुद्ध्या कर्शनात् श्लथतां गतं क्षोभाद्रागादिभिर्लक्षयेदिति।

आ० र०- पेश्यादिषु त्रिषु नष्टस्योपायमाह-तद्वदेवेति।

अस्थिषु लक्षयेत्।
अस्थ्नामभ्यञ्जनस्वेदबन्धपीडनमर्दनैः॥ १४॥

स०-अस्थिपु नष्टं शल्यमस्थ्नामभ्यञ्जनादिभिर्लक्षयेत्।

आ० र०- अस्थिनष्टस्योपायमाह-अस्थिष्विति। 'क्षोभाद्रागादिभिः' इत्यनुवर्तते।

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथाऽस्थिवत्।

स०-सन्धिनष्टं शल्यमस्थिनष्टशल्यवल्लक्षयेत्

आ० र०- सन्धिनष्टस्योपायमाह-प्रसारणाकुञ्चनत इति। अस्थिवत्-अभ्यञ्जनादिभिश्च।

नष्टे स्नायुशिरास्त्रोतोधमनीष्वसमे पथि॥ १५॥
अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम्।
शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत्॥ १६ ॥

स०-स्नायुशिरास्त्रोतोधमनीषु नष्टे शल्ये, असमे पथि-विषमे मार्गे, रथमारोप्य रोगिणं-शल्यवन्तं, शीघ्रं नयेत्-आश्वेव देशान्तरं प्रापयेत्। किम्भूतं रथम् ? खण्डं चक्रम् यस्य स खण्डचक्रः, तम्। ततस्तस्य-रथस्य, संरम्भात्-क्षोभात्, शल्यमादिशेत्-लक्षयेत्।
आ० र०- स्नाय्वादिषु चतुर्षुनष्टस्योपायमाह-नष्ट इति। असमे पथि-उच्चनीचे मार्गे।

मर्मनष्टं पृथङ्नोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात्।

स०-मर्मनष्टं शल्यं पृथक् नाभिहितम्। कुतः ? तेषां-मर्मणां, मांसादिरेव प्राङ्गिर्दिष्टो यतः संश्रयो, न तु पृथङ्मर्माणि विद्यन्ते। { तथा च सङ्ग्रहे(सू. अ. ३७)- "मर्मप्रणष्टेऽप्यनन्यभावान्मांसादिभ्यो मर्मणामुक्तं परीक्षणं भवति।" इति। }
आ० र०- मर्मनष्टस्योपायानुक्तौ हेतुमाह-मर्मनष्टमिति। तेषां-मर्मणां, मांसादिगतत्वात्-मांसादिनष्टकथनेनैवोक्तत्वात्।

एवं विशेषेण नष्टशल्यलक्षणमुक्त्वा सामान्येन नष्टशल्यदिशं लक्षयितुमाह-
सामान्येन सशल्यं तु क्षोभिण्य क्रियया सरुक्॥

स०-सामान्येन-सामान्यलक्षणेन, क्षोभिण्या क्रियया-संरम्भोत्पादकेन कर्मणा श्वसनप्राणायामादिकेन, यत् सरुक् स्थानं तत् सशल्यं जानीयात्।
आ० र०- नश्टस्य सामान्यलक्षनमाह-सामन्येनेति।

वृत्तं पृथु चतुष्कोणं त्रिपुटं च समासतः।
अदृश्यशल्यसंस्थानं व्रणाकृत्या विभावयेत्॥ १८॥

स०-वृत्तं-वर्तुलम्। पृथु-पार्श्वापरपार्श्वाभ्यां यत्परिच्छिद्यते। चतुष्कोणं-चतुरस्रम्। त्रिपुटं-त्र्यस्रम्। समासतः-सङ्क्षेपेण॥अदृश्यस्य-अनुपलब्धस्य, शल्यस्य संस्थानं-आकृतिं, व्रणाकृत्या-व्रणसंस्थानेन, विभावयेत्-विद्यात्।
आ० र०- अदृश्यस्य शल्यस्याकृतिर्व्रणाकृत्या ज्ञेयात्याह-वृत्तिमिति। वृत्तं-कोणरहितम्। पृथु-द्विकोणम्। त्रिपुटं-त्रिकोणम्। संस्थानं-आकृतिः।

अधुनैषामाकर्षणोपायं निरुपयन्नाह-
तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ।

स०-तेषां-अदृश्यानां शल्यानाम्। आकर्षणोपायौ द्वौ प्रतिलोमानुलोमकौ। प्रतिलोमः-शरीरान्तःप्रवेशविपर्ययः। अनुलोमः-शरीरान्तःप्रवेशानुगतः।
आ० र०- शल्याहरणोपायभेदाना(वा)ह-तेषामिति। यत्र प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः, यत्रानुकूलं सोऽनुलोमः।

प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणविषयमाह-
अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्ताद्विपर्ययात्॥१९॥

स०-तयोः-प्रतिलोमानुलोमयोर्विपर्ययः, तस्माद्विपर्ययात्, अनुलोमं पराचीनमानयेदित्यर्थः।
आ० र०- तयोर्विषयमाह-अर्वाचीनपराचीन इति। अर्वाचीनं-अधोगतम्, तद्विपर्ययादूर्ध्वं निर्हरेत्। पराचीनण्-ऊर्ध्वगतम्, तद्विपर्ययादधो निर्हरेत्। ऊर्ध्वं निर्हरणं-प्रतिलोमम्, अधः-अनुलोमम्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ.३७)-"प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत्, अनुलोमं पराचीनम्।" इति।

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत्।

स०-तिर्य्यग्गतं शल्यं यतो-यस्माद्देहदेशात्, छित्वा-विलुप्य, सुखाहार्यं सम्पद्यते-सुखेनाहर्तुं शक्यते, ततः-तस्माद्देहदेशात्, छित्त्वोद्धरेत्। छित्त्वेत्यत्र यद्यपि कर्म किञ्चिन्न निर्दिष्टं, तथाऽपि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वात्तेषामेव कर्मत्वं बोध्यम्। मांसादीनि छित्त्वोद्धरेदित्यर्थः।

आ० र०- तिर्य्यग्गतं त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विषय इत्याह-सुखाहर्यमिति। तिर्य्यग्गतं येनोपायेन सुखाहार्यं तेन हरेत्। प्रवेशपार्श्वादन्येन पार्श्वेन यदा सुखाहर्यं तदा छित्त्वा-शस्त्रेण द्वारं कृत्त्वा, हरेत्।

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावङ्क्षणपार्श्वगम्॥२०॥
प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत्।

स०-शल्यमुरोगतमुरःस्थं कक्षास्थं वङ्क्षणस्थं पार्श्वस्थं च न निर्घात्यं-न निर्घातनीयम्। तथा प्रतिलोमं-नानुलोमगतं, तथाऽनुत्तुण्डं वारिबुद्बुदवन्नोन्नतं, तथा छेद्यं शल्यं, तथा पृथुमुखं-विस्तीर्णाननं, च निर्घात्यम्।

आ० र०- उरोगतादिषु शल्येशु निर्घातनं निषेधति-शल्यमिति। प्रतिलोमं-ऊर्ध्वगतम्। अनुत्तुण्डं-अदृश्यमुखम्। छेद्यं-छेदनार्हम्।

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह-

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम्॥२१॥

स०-विशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नम्। तावज्जीवति यावत्सशल्यः। शल्यापाये तु म्रियते तन्नाहरेदेव। विशल्यस्य तस्य प्राणहरणत्वात्। एतत्स्वरूपं मर्मविभागे स्पष्टं कृत्वा वक्ष्यते। नष्टं वेति वाशब्दश्चार्थे। नष्टं-अदृश्यतां प्राप्तं च, यन्निरुपद्रवं-तन्निमित्तरोगरहितं, नाहरेत्, प्रत्यवायभयात्।

आ० र०- अनाहरणीयं शल्यमाह-नैवाहरेदिति। विशल्यघ्नं-"उत्क्षेपौ स्थपनी त्रीणि विशल्यघ्नानि तत्र हि।" (हृ.शा.अ. ४/५५) इत्युक्तेषु मर्मसु स्थितम्।

अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैव

स०-करप्राप्यं-हस्तग्राह्यं शल्यं, करणैवाहरेत्-नापरेण कङ्कमुखादिना।
आ० र०- हस्तार्यं शल्यमाह-अथेति।

इतरत्पुनः।
दृश्यं सिंहाहिमकरवर्मिकर्कटकाननैः॥२२॥

स०-इतरत्-अकरप्राप्यं तु शल्यं, दृश्यं सिंहमुखादिभिर्यन्त्रैराहरेत्।
आ० र०- सिंहमुखादिस्वस्तिकयन्त्राहार्यं शल्यमाह-इतरदिति। इतरत्-करेणाप्राप्यम्।

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद्ग्रहीतुं शक्यते यतः।
कङ्कभृङ्गाह्वकुररशरारीवायसाननैः॥२३॥

स०-अदृश्यं पुनः शल्यं व्रणसंस्थानादाकलय्य कङ्कमुखदिभिर्ग्रहीतुं शक्यते यतस्ततस्तैर्हरेत्। यत्तदोनित्याभिसम्बन्धात्तदोपलम्भः।
आ० र०- कङ्कमुखादिस्वस्तिकयन्त्राहार्यं शल्यमाह-अदृश्यमिति। 'इतरत्' इत्यनुवर्तते।

सन्दंशाभ्यां त्वगादिस्थम्

स०-त्वगादिस्थं शल्यं सन्दंशाभ्यां निर्हरेत्। आदिग्रहणान्मांसादीनां ग्रहणम्।
आ० र०- सन्दंशाहार्यं शल्यमाह-सन्दंशाभ्यामिति। त्वगादीनि-त्वक्शिरास्नायुपिशितानि।

तालाभ्यां सुषिरं हरेत्।

स०-सुषिरं यच्छल्यं त्वगादिस्थं तत्तालयन्त्राभ्यां हरेत्,-न संदशाभ्याम्।

आ० र०- तालयन्त्राहार्यं शल्यमाह-तालाभ्यामिति। सुषिरं-सरन्ध्रम्।

सुषिरस्थं तु नलकैः

स०-सुषिरस्थं पुनः शल्यं नलकैः-नाडीयन्त्रैः, आकर्षेत्।

आ० र०- नाडीयन्त्राहार्यं शल्यमाह-सुषिरस्थं त्विति।

एवं शेषैर्यथायथम्॥२४॥

स०-शेषं शल्यं शेषैर्यन्त्रैर्यथायोगमाहरेत्।

आ० र०- शेषयन्त्राहार्यं शल्यमाह-शेषं शेषैरिति।

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम्।
कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बद्धाऽऽचारिकमादिशेत्॥२५॥

स०-शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य-मांसादीन् छित्त्वा, ततः- अनन्तरं, अपनीतरक्तं व्रणं विधाय, सर्पिषा स्वेदयित्वा, वस्त्रपट्टादिना सर्पिमधु बद्धा, आचारिकं-स्नेहविध्युक्तं "उष्णोदकोपचारी स्यात्" इत्यादिकं, आदिशेत्-कथयेत्।

आ० र०- यन्त्रेणाहर्तुमशक्यस्य शल्यस्योपायमाह-शस्त्रेण वेति। विशस्य-विदार्य। निर्लोहितं-स्रुतरक्तम्। आचारिकं-आहारादिनियमम्। [भोजनं तु यथासात्म्यं" (हृ.सू.अ. २९।३४) इत्यादिवक्ष्यमाणोक्तम्।]

सिरास्नायुविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया।

स०-सिरास्नायुविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चालयित्वा शिथिलीकृत्य, आहरेत्।
आ० र०- शिरास्नायुविलग्नस्योपायमाह-शिरास्नायुविलग्नमिति।

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना॥२६॥
ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत्तद्यथायथम्।
यथामार्गं दुराकर्षम्

स०-हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन त्रासितस्य स्थानान्तरगतं ज्ञात्वा, यथायथं-यथास्वं विशिष्टयन्त्रैः, शल्यं निर्हरेत्।
आ० र०- हृदयलग्नस्य शल्यस्योपायमाह-हृदय इति। यथायथं-स्थानानुरूपेण यन्त्रेण। यथामार्गं-मार्गानुरूपेण शोधनेन। दुराकर्षं-हृदयादाक्रष्टुमशक्यम्।

अन्यतोप्येवमाहरेत्॥२७॥

स०-अन्यतोऽपि-अन्यदेशस्थमपि शल्यं, दुराकर्षं-दुःखेनाक्रष्टुं शक्यते, तत् स्वमार्गं नयेत् तदेवमेवाहरेत्, यथा हृत्स्थं शल्यम् स्थानान्तरं प्राप्तं निर्हार्यम्। तथा, यथामार्गं-मार्गानतिक्रमेण, अन्यदेशस्थमपि शल्यमाकर्षणीयम्।
आ० र०- हृदयोपायमन्यत्रातिदिशति-अन्यतोऽपीति।

अस्थिदष्टे नरं पद्भ्यां पीडयित्वा विनिर्हरेत्।

स०-अस्थिदष्टे-अस्थ्नि विदष्टे स्पृष्टे सति शल्ये, नरं बलवन्तं पद्भ्यां पीडयित्वा-आक्रम्य, तच्छल्यं विनिर्हरेत्। 'अस्थिनष्टे' इति वा पाठः।
आ० र०- अस्थिलग्नस्योपायमाह-अस्थिदष्ट इति।

इत्यशक्ये सुबलिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः॥२८॥

स०-इत्यशक्ये-अनेनापि प्रकारेणकृष्टुमशक्ये शल्ये, किङ्करैः-भृत्यैः, महाबलैः सुगृहीतस्य-सुष्ठ्ववष्टब्धस्य नरस्य, शल्यं कङ्कमुखादिना निर्हरेत्।
आ० र०- पूर्वोपायाशक्यस्योपायान्तरमाह-इत्यशक्य इति। सुगृहीतस्य-सशल्येऽङ्गे सम्यग्घृतस्य।

तथाऽप्यशक्ये वारङ्गं वक्रीकृत्य धनुर्ज्यया।
सुबद्धं वक्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः॥२९॥
सुसंयतस्य पञ्चाङ्ग्या वाजिनः कशयाऽथ तम्।
ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा॥३०॥
उद्धरेच्छल्यम्

स०-तथाप्यशक्ये-एवमपि शल्य आहर्तुमशक्ये, वारङ्गं-शस्त्रादिमयस्य शल्यस्य शिखाकारं, वक्रीकृत्य-कुटिलतां प्रापय्य, ततो धनुर्ज्यया-स्नाय्वादिमय्या, सुबद्धं कृत्वा, अनन्तरं, वाजिनः-अश्वस्य, वक्रकटके बध्नीयाद्वैद्यः। किम्भूतः ? सुसमाहितः,-तद्गतमनाः। किम्भूतस्य वाजिनः ? सुसंयतस्य,-सुष्ठु-शोभनं कृत्वा, बद्धस्य। कथं सुसंयतस्य ? पञ्चाङ्ग्या, पञ्चानामङ्गानां-चतुर्णां पादानां मुखसहितानां, समाहारः पञ्चाङ्गी,-बन्धविशेषः, तया पञ्चाङ्ग्या, बद्धस्य। अनन्तरं वाजिनं कशया-चर्मयष्ट्या, इति-एवं, ताडयेत्, यथा स वाजी मूर्धानमुन्नमयन्-उत्क्षिपन्, वेगेन-बलोनाऽऽक्रान्त्या, शल्यमुद्धरेत्।
आ० र०- एवमप्यशक्यस्योपायमाह-तथाऽप्यशक्य इति। वारङ्गं-शस्त्र(ल्य)मस्तके शिखाकारोऽवयवः। पञ्चाङ्गी-चतुर्षु चरणेषु मुखे च बन्धविशेषः। तं-वाजिनम्। इति शब्दस्तथार्थे। शिर उत्क्षिप्य वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत् तथा ताडयेत्।

एवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः।

स०-अथवा एवं-अनेन प्रकारेण, वारङ्गं वक्रतां नीत्वा धनुर्ज्यया सुबद्धं सम्पाद्य सुसमाहितो भिषक्, वृक्षस्य शाखामानमय्य धनुर्ज्ययैव तस्यां तत् बध्नीयाच्छल्याकर्षणार्थम्। अत्र च या शाखा किङ्करहस्तादिविमुक्तमात्रैवोर्ध्वमुन्नम्यमाना शल्यमुद्धरति तादृशी कल्पनीया।

आ० र०- पूर्वोपायासम्भवे उपायान्तरमाह-एवं वेति।

बद्ध्वा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत्॥ ३१॥

स०-दुर्बलं-तनु, वारङ्गं यस्य शल्यस्य तच्छल्यं कुशाभिः-वंशादिकम्बिकाभिः, बद्ध्वा शल्यमाकर्षेत्।

आ० र०- दुर्बलवारङ्गस्योपायमाह-बद्ध्वेति। कुशाभिः-कम्बिकाभिः।

श्वयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीड्य युक्तितः।

स०-श्वयथुना ग्रस्तं-आच्छादितं, वारङ्गं यस्य शल्यस्य तच्छल्यमाहरेत्। कथम् ? युक्तितः,-यथा युज्यते तथा, शोफमुत्पीड्य-ऊर्ध्वं पीडयित्वा।

आ० र०- शोफग्रस्तवारङ्गस्योपायमाह-श्वयथुग्रस्तवारङ्गमिति। शोफोत्पीडनेन वारङ्गमुद्धाट्य।

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुण्डितं हरेत्॥ ३२॥

स०-उत्तुण्डितं शल्यं-बुद्बुदवदभिमुखीभूतं, नाड्या निर्घात्य-चालयित्वा, हरेत्। किम्भूतया? मुद्गरेणाहतया। मुद्गरग्रहणमुपलक्षणार्थम्, पाषाणादिभिरप्याहतयोत्तुण्डितं हरेदिति वेद्यम्।

आ० र०- उत्तुण्डितस्योपायमाह-मुद्गराहतयेति। तेनैन वा-नाडीं विना मुद्गरेणैव, निर्घात्य।

तैरेव चानयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत्।

स०-तैरेव च-मुद्गरादिभिराहतैः, अमार्गैरुत्तुण्डितं-अमार्गोत्तुण्डितं, मार्गमानयेत्-मार्गं प्रापयेत्।

आ० र०- अमार्गोत्तुण्डितस्योपायमाह-नयेदिति। तत्तु शल्यं मार्गं नयेत्-मार्गनयनपूर्वकमाहरेत्, निर्घातनेनैव।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा॥ ३३॥

स०-कर्णः कर्णौ कर्णा वा विद्यन्ते येषां ते कर्णिनः,-भल्लादयः तेषां कर्णं मृदित्वा-भङ्क्त्वा, शल्यं निर्हरेत्। अथवा नाड्यास्येन-नाडीमुखेन, निगृह्य निर्हरेत्। "नाडी पञ्चमुखच्छिद्रा" (हृ. सू. अ. २४।१३) इत्येवमादिग्रन्थनिर्दिष्टैर्नाडीयन्त्रैर्निर्हरेदित्यर्थः।

आ० र०- कर्णयुक्तस्योपायमाह-मृदित्वेति। निर्गमप्रतिबन्धकः शल्यावयवः कर्णाकारत्वात्-कर्णः, तं मृदित्वा सङ्क्षोदनेन शिथिलीकृत्य, अथवा नाड्यास्येन-नाडीयन्त्रमुखेन, निगृह्य-निष्पीडनेनैकीकृत्य।

अयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम्।

स०-अयस्कान्तेन-लोहाकर्षकमणिविशेषेण, निष्कर्णं शल्यं तथा विवृतमुखं ऋजु-स्पष्टं कृत्वाऽवस्थितम् निर्हरेत्।

आ० र०- निष्कर्णस्योपायमाह-अयस्कान्तेनेति। अयस्कान्तो-लोहाकर्षकः पाषाणः। विवृतास्यमृजुस्थितमिति निष्कर्णस्य विशेषणम्।

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत्॥ ३४॥

स०-पक्वाशयस्थितं शल्यं विरेचनेन विशेषेण निर्हरेत्।

आ० र०- पक्वाशयगतस्योपायमाह-पक्वाशयगतमिति।

दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः।

स०-दुष्टवातादीनि चूषणैर्निर्हरेत्। चूषणैरिति बहुवचननिर्देशाच्छृङ्गादिभिरिति बोध्यम्।

आ० र०- दुष्टवातादीनामुपायमाह-दुष्टवातेति। दूषणैः-शृङ्गादिभिः॥

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत्॥ ३५॥
बिसेनात्ते ततः शल्ये बिसं सूत्रं समं हरेत्।

स०-कण्ठस्रोतःस्थे शल्ये सूत्रं-कार्पासादिजं, बिसेन कण्ठे प्रवेशयेत् -बिससंलग्नं सूत्रं कृत्वा शल्यनिर्हरणाय प्रवेशयेदित्यर्थः। आत्ते-गृहीते, शल्ये बिससंलग्ने, अनन्तरं शल्यं बिससूत्रं समं-तुल्यकालं, आहरेत्।

आ० र०- कण्ठगतस्योपायमाह-कण्ठस्रोतोगत इति। बिसेन-मृणालेन, आत्ते-गृहीते।

नाड्याऽग्नितापितां क्षिप्त्वा शलाकामप्स्थिरीकृताम्
आनयेज्जातुषं कण्ठात्

स०-जातुषे शल्ये कण्ठस्रोतःप्रविष्टे तत् जातुषं शल्यं कण्ठादानयेत्। कथम् ? इत्याह-शलाकां कण्ठे क्षिप्त्वा। कथम् ? नाड्या-नाडीयन्त्रेण प्रक्षिप्य कण्ठदाहपरिहारार्थम्। कीदृशीं शलाकाम् ? अद्भिः स्थिरीकृतां, निर्वापणद्वारेण। तां तथाविधाम् शलाकां कृत्वा

नाड्यैव जातुषं शल्यं कण्ठादानयेत्-आकर्षयेत्। जातुषमित्यत्र"त्रपुजतुनोःषुक्" इत्यण् षुगागमश्च।

आ० र०- जातुषस्योपायमाह-नाड्याऽग्नितापितामिति। अग्नितापितां शलाकां नड्या कण्ठे क्षिप्त्वा ततोऽप्स्थिरीकृतां-अपां पानेन स्थिरीकृतां, शल्यसंलग्नां कृत्वा जातुषंलाक्षामयं शल्यं, कण्ठादानयेत्।

जतुदिग्धामजातुषम्।

स०-अजातुषं-दारुवेण्वादिमयं शल्यं, कण्ठस्त्रोतःस्थितं जतुदिग्धां-लाक्षालिप्तां, शलाकामग्नितापितां नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववच्छल्यमाहरेत्। जतुदिग्धामित्युपलक्षणार्थम्, सिक्थादिदिग्धामपि। यथा शलाकया हर्तुं युज्यते तथा कृत्वेति बोध्यम्।

आ० र०- अजातुषस्योपायमाह-जतुदिग्धामिति। जतुदिग्धां-लाक्षालिप्तां शलकां, पूर्ववच्छल्यसंलग्नां कृत्वा जातुषादन्यच्छल्यमाहरेत्।

केशोन्दुकेन पीतेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपेत्॥ ३७॥
सहसा सूत्रबद्धेन वमतः

स०-कण्टकं-मत्स्यादिजं, मांससङ्गेन भुक्तं कण्ठस्त्रोतसि स्थितं, द्रवैः-पानीयादिभिः सह, पीतेन केशोन्दुकेनाक्षिपेत्। केशानां समूहः-केशोन्दुकम्, तेन। किम्भूतेन केशोन्दुकेन ? सूत्रबद्धेन,-दीर्घसूत्रग्रथितेन। वमतः-वमनमाचरतः, कण्टकमेकदेशासक्तसूत्रं सहसैवाक्षिपेत्। एवं च वमनद्रव्यसंस्कृतैर्द्रवैः केशोन्दुकं पातव्यमित्यवतिष्ठते।

आ० र०- मत्स्यादिकण्टकस्योपायमाह-केशोन्दुकेनेति। सूत्रबद्धेन केशोन्दुकेन-केशपुञ्जेन, द्रवैः सह पीतेन वमतः सहसा कण्टकमाहरेत्।

तेन चेतरत्।

स०-तेन-कण्ठकेन, इतरत्-केशोन्दुकं, प्रमादपीतमाहरेत्। क्षतकण्ठश्च त्रिफलां मधुघृतसितोपेतामनुकण्ठं लिह्यात्। सुश्रुते चोक्तम् (सू. अ. २७।१९)- "अस्थिशल्यमन्यद्वातिर्यक्कण्ठासक्तमवेक्ष्य केशोन्दुकं दृढैकसूत्रबद्धं द्रवभक्तोपहितं पाययेदाकण्ठात् पूर्णकोष्ठं च वामयेत्। वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं ज्ञात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत्। मृदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनापहरेत् प्रणुदेद्वाऽन्तः।" इति।

आ० र०- केशोन्दुकस्योपायमाह-तेनेति। तेन-कण्टकेन द्रवैः सह पीतेन, इतरत्-केशोन्दुकम्, आहरेत्।

अशक्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुं परतो नुदेत्॥ ३८॥

स०-मुखनासागतं शल्यं मुखनासाभ्यामाहर्तुमशक्यं-आक्रष्टुं यन्न शक्यते, तत्परतो नुदेत्। प्रकृतत्वान्मुखात् परतो नासायाश्च परतः। तस्माद्येन केनचिदुपायेन कोष्ठं नयेदिति गम्यते।

आ० र०- ऊर्ध्वमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह-अशक्यमिति। परतो नुदेत्-कोष्ठं नयेत्।

अप्पानस्कन्धघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत्।

स०-ग्रासः शल्यमिव, कण्ठासक्तमन्तःकोष्ठाख्यं नयेत्। कथम् ? अपां पानं-अप्पानं, तेन। तथा स्कन्धघातेन, स्कन्धस्य मुष्ट्यादिना हननं-स्कन्धघातः।

आ० र०- ग्रासशल्यस्योपायमाह-अप्पानस्कन्धघाताभ्यामिति। अप्पानं-उदकपानम्।

सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि क्षौ मवालजलैर्हरेत्॥ ३९॥

स०-अक्षणी च व्रणश्च, तत्र शल्यानि-अक्षिव्रणशल्यानि, सूक्ष्माणि च तान्यक्षिव्रणशल्यानि च-सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि, तानि क्षौ मादिभिर्निर्हरेत्। योग्यतावशात् कदाचित् क्षौ मेन-कौशेयेन, कदाचिद्वालेन, कदाचिज्जलेन च, निर्हरेत्।

आ० र०- सूक्ष्माणामक्षिगतानां व्रणगतानां चोपायमाह-सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानीति।

नदीतडागादिपतितस्याकस्मात् यस्य नरस्य जलमन्तरे प्रविशेत्। तच्च तोयं शल्यवदन्तःस्थितं निर्हार्यमिति तदुपायं दर्शयितुमाह-

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम्।
वामयेच्चामुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम्॥४०॥

स०-अपां पूर्णं नरं विधुनुयात्। किम्भूतम् ? अवक्शिरसम्, अवाक्-अधः, शिरो-मूर्धा, यस्य तम्। तथा आयतं-दीर्घं कृत्वा, तथा तं नरं वामयेद्वैद्यः। अथवा, आमुखं-मुखं यावत्, भस्मराशौ निखनेत्-न्यसेत्। तथोक्तम्-"उदकपूर्णस्य चक्राद्यारोपणेनोदकनिःसारः कार्यः।" इति।

आ० र०- सर्वाङ्गगतस्योदकशल्यस्योपायमाह-अपां पूर्णमिति। बिधुनुयात्-कम्पयेत्, वामयेच्च वमनद्रव्यैः। अथवा मुखपर्यन्तं भस्मराशौ निखनेत्।

कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी।
क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वाऽऽचूषयेत वा॥४१॥

स०-कर्णेऽम्बुना पूर्णे सति तैलवारिणी क्षिपेत्। किं कृत्वा ? हस्तेन मथित्वा-करेण विलोड्य। तथाऽधोमुखं कर्णं हन्यात्। वा-अथवा, चूषयेत् नाड्या वा शृङ्गादिभिः।

आ० र०- कर्णगतस्योदकशल्यस्योपायमाह-कर्णेऽम्बुपूर्ण इति। आचूषयेत्-शृङ्गादिभिः

कीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेल्लवणाम्बुना।
सुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः॥४२॥

स०-कीटे-पिपीलिकाशतपद्यादौ, स्रोतःस्थिते (स्रोतोगते)-तोदगौरवमेदादिभिरनुमिते, कर्णं लवणाम्बुना पूरयेत्। अथवा सुक्तेन पूरयेत्। किम्भूतेन? सुखोष्णेन। मृते पुनस्तस्मिन् कीटे क्लेदहरो विधिः कार्यः।

आ० र०- कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह-कीटे स्रोतोगत इति। लवणाम्बुना-लवणयुक्तेनाम्बुना।

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम्।
ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते॥४३॥

स०-जातुषादिशल्यं देहजेनोष्मणा चिरस्थितं प्रायशो विलीयते।

आ० र०- जातुषादिशल्यं देहोष्मणैव विलीयत इत्याह-जातुषमिति। विलीयते-विनश्यति।

मृद्वेणुदारुश्रृङ्गास्थिदन्तवालोपलानि न।
विषाणवेण्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि॥४४॥
पयो निर्भुज्यते तद्धि पचत्याशु पलासृजी।

स०-मृद्वेणुदार्वादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयते। उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम्। विषाणादिशल्यं प्रायो देहजेनोष्मणा चिरादपि न विलीयते। अपि तु निर्भुज्यते-पृथग्भवति। चिरादपि न पच्यते कुतः ? इत्याह-तद्धीत्यादि। हि-यस्मात्, तत्-विषाणादिशल्यं, शीघ्रमेव पलासृजी पचति। अतो मांसरक्तपाकाद्देहजेन चोष्मणा प्रायो निर्भुज्यते।

आ० र०- मृदादिशल्यं देहोष्मणा न विलीयत इत्याह-मृद्वेण्विति।

विषाणादिशल्यं चिरादपि न विलीयत इत्याह-विषाणेति। एतेन मृदादिशल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं भवति। विषाणवेण्वोरुभयत्रोपादानं विलयनाविलयनदर्शनार्थम्।

विलयनाभावे हेतुमाह-प्राय इति। निर्भुज्यते-वक्रीभवति। तत्-अविलयनं शल्यम्, कुटिलीभावकृतेन क्षोभेण यो मांसरक्तपाकस्तेन बहिरेव निर्याति, न तु विलीयत इत्यर्थः। प्रायोग्रहणात् सूचितं हेतुं विनाऽप्यविलयनं दर्शयति।

शल्ये मांसावगाढे चेत्स देशो न विदह्यते॥४५॥
ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणबृंहणैः।
तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्कनैः॥४६॥
पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः।

स०-मांसावगाढे-मांसान्तर्निगूढे शल्ये सति, यदि स देशो न विदह्यते-न पच्यते, यत्र तत् तिष्ठति शल्यम्। ततस्तं मर्दनेन स्वेदनेन वा, कदाचित् शुद्ध्या-वमनादिकया, कदाचित्कर्षणेन, कदाचिद्बृंहणेन, कदाचित्तीक्ष्णोपनाहेन, कदाचित्तीक्ष्णान्नपानेन, तीक्ष्णशब्दस्य हि प्रयेकं सम्बन्धः, कदाचिद्घनशस्त्रपदाङ्कनैः, शस्त्रस्य पदानि-शस्त्रपदानि, घनानि संहितनि, च तानि शस्त्रपदानि च, तेषामङ्कनं-लक्षणं, तैः। मर्दनादिभिरेकेन द्वाभ्यां सर्वैर्वा यथाक्रमं पूर्वं शल्यं पाचयित्वा ततः पाटनैषणभेदनैर्हरेत्।
आ० र०- विदाहोपायमाह-शल्ये मांसावगाढ इति।

शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम्॥४७॥
तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथाऽऽहरेत्॥४७ १/२॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शल्याहरणविधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः॥२८॥

स०-शल्यानि-धातुविषाणवेण्वादिजानि, प्रदेशाः-त्वङ्मांसादयः, यन्त्राणि-स्वस्तिकादीनि, तेषां बहुरूपतामवेक्ष्य -नानाकारतां ज्ञात्वा, तैस्तैरुपायैः-

उक्तानुक्तैर्विज्ञानसाधनकारणैः, मतिमान्-भिषक्, शल्यं जानीयात् तथाऽऽकर्षेदिति। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. ३७)-"व्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु नातिस्पर्शासहिष्णुषु। अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत्।" इति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदय-टीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शल्याहरण-विधिर्नामाष्टाविंशोऽध्यायः समप्तः॥२८॥

आ० र०- अनुक्तशल्यसङ्ग्रहार्थमुपायमाह-शल्यप्रदेशयन्त्राणामिति।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
शल्याहृतिप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥२८॥

****
****

एकोनत्रिंशोध्यायः।

अस्मादनन्तरं शस्त्रकर्मविध्यध्यायः प्रस्तूयते। यतोनन्तरातीतेध्याये (श्लो. २५)-"शस्त्रेण वा विशस्यादौ" इत्युक्तम्। अतस्तस्यैव शस्त्रकर्मणो विधानं वक्तुं युक्तमित्याह-

अथातः शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म, -शस्त्राविचारणक्रिया, तस्य विधिः-इतिकर्तव्यता, शस्त्रकर्मविधिः, तम्। शेषं पूर्ववत्।
आ० र०- शस्त्रकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

ननु, यद्ययं शस्त्रकर्मविधिः, ततः शस्त्रकर्मग्रन्थ एवादौ निर्देष्टुं युक्तः, (श्लो. १४)-"प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम्।" इत्यादि। न तु "व्रणः सञ्जायते प्रायः" इत्यादि। अत्रोच्यते। शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं विषयो निर्देष्टुं युक्तः। यतः शस्त्रकर्मविधेरुपायोयम्, इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्त इत्याह-

व्रणः सञ्जयते प्रायः पाकाच्छ्वथुपूर्वकात्।
तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः॥१॥
सुशीतलेपसेकास्रमोक्षसंशोधनादिभिः।

स०-प्रायो व्रणः पाकात् सञ्जायते। किम्भूतात्? श्वयथुः पूर्वो यस्य पाकस्य स श्वयथुपूर्वकः, तस्मात्। श्वयथुपाकमन्तरेणापि शस्त्राद्यभिघातात् व्रणो जायत इति प्रायोग्रहणम्। यस्माच्छ्वयाथुपूर्वकात् पाकात् व्रणः सञ्जायते, अतस्तमेव-श्वयथुं, उपचरेत्-उपक्रमेत्। किं

कुर्वन् ? पाकं प्रयत्नेन रक्षन्। कथम् ? सुशीतलेपसेकादिभिः। सुशीताभ्यां-स्पर्शतो वीर्यतश्च, लेपसेकाभ्याम्। तथा, रक्तमोक्षणेन। तथा, संशोधनेन-वमनेन विरेकेण च। आदिग्रहणात् कषायपानघृतपानादीनां ग्रहणम्।

आ० र०- शस्त्रकर्मविषयस्य प्रणस्योत्पत्तिमाह-व्रण इति। व्रणस्योत्पत्तिप्रतिबन्धमाह-तमेवेति। तमेव-श्वयथुमेव। शस्त्रकर्मणि भेषजविधानं भेषजासाध्ये शस्त्रकर्म विधातव्यमिति ज्ञापनार्थम्। उक्तं हि सङ्ग्रहे (सू. अ. ३८)-"द्विविधेपि हि व्याधावुपायापेक्षे निज आगन्तौ वा भेषजविषयातीते शस्त्रकर्म प्रयुज्यते।" इति।

तस्य च शोफस्यामपच्यमानपक्वाख्यातिस्तिस्त्रोवस्था भवन्तीत्याह-

शोफोल्पोल्पोष्मरुक्सामःसवर्णः कठिनः स्थिरः॥२॥

स०-आमो यः शोफः सः प्रमाणतोल्पः। तथा, अल्पोष्मा। तथा, अल्परुक्-अल्पशूलः। तथा, सवर्णः-त्वक्समानवर्णः। तथा, कठिनो-न मृदुः, पक्ववत्। तथा, स्थिरो-न पक्ववच्चलः। स आमः साम इति "सोचि लोपे चेत्पादपूरणम्" इति सुलोपः।

आ० र०- अपव्कस्य श्वयथोर्लक्षणमाह-शोफ़ इति। आमः-अपव्कः। ऊष्मा-औष्ण्यम्। रूक्-शूलम्। स्थिरः-शनैर्वर्धमानः।

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी बस्तिरिवाततः।
स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः॥३॥
संरम्भारुचिदाहोषातृड्ज्वरानिद्रतान्वितः।
स्त्यानं विष्यन्दयत्याज्यं व्रणवत्स्पर्शनासहः॥४॥

स०-स शोफः पच्यमानो विवर्णो-न त्वक्समानवर्णः। तथा रागी-लोहितवर्णः। तथा, बस्तिरिवाततः-स्तब्धो वातपूर्णदृतिवत्। छागादीनां तु मूत्राधारो बस्तिरित्युच्यते। तथा, स्फुटतीव। { तथा, } सनिस्तोदः-सह निस्तोदेन वर्तत इति सनिस्तोदः। नियतप्रबन्धप्रवृत्ता

रूक्-निस्तोदो, विच्छिन्ना तु शूलमित्युच्यते। साङ्गेत्यादि। अङ्गानां मर्दः- क्षोभः, सहाङ्गमर्दविजृम्भिकायां वर्तत इति साङ्गमर्दविजृम्भिकः। तथा, संरम्भादिभिर्युतः। अन्वितशब्देन प्रत्येकं संरम्भादीनां सम्बन्धः। संरम्भो-वाग्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानामनेकरूपाणां पीडनविघट्टनच्छेदनभेदनदंशनादीनां रूजां प्रादुर्भावः। सर्वाङ्गीणस्तीव्रो-दाहः। अरतिमान् दाह उषा उच्यते। तथा, स पच्यमानो घृतं स्त्यानमुपयुक्तं विलीनयति। तथा, स्पर्शनं न सहते व्रणवत्।

आ० र०- पच्यामानस्य शोफ़स्य लक्षणमाह-पच्यमान इति। विवर्णः-त्वाग्विपरीतवर्णः। रागी-रञ्जनशक्तिमान्, लेपौषधं वर्णन्तरं नयतीत्यर्थः। स्फुटति-विष्लिष्टावयत्वं व्रजति। संरम्भो-झटिति रुजादिबृद्धिः।

पक्केल्पवेगता ग्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः।
नामोन्तेषून्नतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम्॥५॥
स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्बस्ताविवाम्भसः।

स०-पक्के सति, अल्पवेगता भवति, न तु संरम्भः। तथा, ग्लानिः-म्लानत्वम्। तथा, पाण्डुत्वं वलीनां चोद्भवः। तथा, अन्तेषु-पर्यन्तेषु, नामो-निम्नत्वम्, मध्य उन्नतिः। नामोन्तेष्वित्युक्त्यैव मध्य उन्नतित्वं लब्धमेव, उन्नतिग्रहणं त्वतिशयार्थम्, तेनोत्तुण्डित्वं गम्यते। तथा, कण्ड्वादिमृदुत्वं स्यात्। तथा, स्पृष्टे तस्मिन् सति पूयस्य सञ्चारो भवति, बस्तेरन्तःस्थितस्य यथाम्भसः सञ्चारः।

आ० र०- पक्वस्य शोफ़स्य लक्षणमाह-पक्व इति। अल्पवेगता-उपद्रवाल्पत्वम्। कण्डूशोफ़ादयो लक्षणानि। उपद्रवास्तु-अङ्गमर्दादयः।

शूलं नर्तेनिलाद्दाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात्॥६॥
रोगो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः।

स०-वातं विना शूलं न भवति। पित्तमन्तरेण दाहो न स्यात्। कफोदयाद्विना शोफो न स्यात्। शोफः कफादिति वक्तव्य उदयग्रहणं विशेषद्योतनार्थम्। रक्तादृते-रक्तं विना, रागस्य लौहित्यस्य सम्भवो न। तेन कफाधिकैः सर्वैर्दोषैः शोणितसहितैः श्वयथुपाकः स्यादिति गम्यते।

आ० र०- रक्तदोषत्रयकार्यत्वं पाकस्याह-शूलमिति।

पाकेतिवृते सुषिरस्तनुत्वग्दोषभक्षितः॥७॥
वलीभिराचितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः।

स०-पाके चातिवृत्ते-अतिक्रान्ते, सुषिरोन्तस्थः शोफदेशः सम्पद्यते। तथा, तनुः-तन्वी, त्वक् यस्मिन् स तनुत्वक्। तथा, दोषभक्षितः-पूयवान्, दोषशब्देनेह पूय उच्यते, तेन भक्षितत्वात् सुषिरत्वं तनुत्वक्त्वं चास्य। तथा, वलीभिराचितो-व्याप्तः। तथा, श्यामवर्णः। तथा, शीर्यमाणतनूरुहः-पतद्रोमा।

आ० र०- अतिपक्वस्य शोफ़स्य लक्षणमाह-पाक इति। अतिवृत्ते-प्रमाणमतिक्रन्ते। सुषिरः-शून्योदरः। तनुत्वक्-विरलत्वक्। दोषभक्षितः-पूयभक्षितमांसादिः। तनूरुहं-रोम।

कफजेषु तु शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक्॥८॥
पक्वलिङ्गं ततोस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता।
त्वक्सावर्ण्यं रुजोल्पत्वं घनस्पर्शत्वमश्मवत्॥९॥
रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः।

स०-यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते, तथापि कफजेष्वित्युक्तेरधिकतरकफेष्विति गम्यते। कफजेष्विति बहुवचननिर्देशात् देहदेशबहुत्वाद्येषु देहदेशेष्वसौ कफो जायते, तेषु कफजेषु शोफेषु गम्भीरं-दुर्लक्ष्यमतिशयेनान्तर्निगूढत्वात्, असृक् पाकमेति। अत एव पक्वलिङ्गं-पक्वलक्षणं, अस्पष्टं दुर्लक्ष्यं, स्यात्। तथा, यत्र शीतगुणयोगात्, शीतश्चासौ शोफश्च शीतशोफः, तस्य भावः शीतशोफता। तथा,

त्वक्समानवर्णत्वम्। तथा, रुजः स्तोकत्वम्। तथा, घनस्पर्शत्वं-निबिडस्पर्शता स्यात्, अश्मवत्-हस्तादिना स्पृष्टे पाषाणतुल्यः स्पर्श उपलभ्यते। तं-तथाभूतं श्वयथुपाकं, रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो-धीमान्, ब्रूयात्-न तु शोफं पक्वमिति कथयेत्। कथम्? मुक्तसंशयः, -शोणितं पक्वं नात्र शोफ इत्येवं वदेदित्यर्थः।

आ० र०- रक्तपाकस्य लक्षणमाह-कफ़जेष्विति। गम्भीरं यदसृक् तत् पाकमेति, न मांसम्। ततः-तस्मात्, उक्तं पक्वलिङ्गं स्पष्टं नोत्पद्यते। तेन यत्र शीतशोफ़त्वादि, तं रक्तपाकं ब्रूयात्।

अल्पसत्त्वेबले बाले पाकाद्वात्यर्थमुद्धते॥ १०॥
दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम्।

स०-स्तोके सत्त्वे सति, तथा दुर्बले, तथा बाले, एतेषु जाते श्वयथौ, तथा पाकाद्वात्यर्थमुद्धते-अतिक्रान्ते च श्वयथौ, दारणं कार्यम्; व्रणप्रतिषेधोद्दिष्टैर्दारणद्रव्यैः (हृ. उ. अ. २५।३७)। यथा-"गुग्गुल्वतसिगोन्दतस्वर्णक्षीरीकपोतविट्। क्षारौषधानि क्षाराश्च पक्वशोफविदारणम्॥" इति। न केवलमल्पसत्त्व इत्यादिके श्वथौ दारणं कार्यम्, यावत् चशब्दात् मर्मसन्ध्यादिस्थिते च श्वयथौ दारणं कर्यम्, न पाटनं शस्त्रेण। अन्यत्रेति दारणविषयानिर्दिष्टे स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम्।

आ० र०- अथ पाटनम्। तत्र दारणपाटनयोर्विषयभेदमाह-अल्पसत्व इति। सत्वं-मानसं बलम्। पाके चात्यर्थमुद्धते-अतिपक्वे, शोफ़े मर्मसन्ध्यादिष्वनवचार्यशस्त्रेष्वङ्गेषु स्थिते च, दारणम्। अन्यत्र पाटनम्। दारणंक्षारादिना द्वारकरणम्। पाटनं-शस्त्रेण।

आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोसृगतिस्त्रुतिः॥ ११॥
रूजोतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः।

स०-आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरास्नायुव्यापदो भवन्ति। तथा, असृजोतिस्त्रावः स्यात्। तथा, रुजाया विवृद्धिः। तथा, दरणं विसर्पो वा क्षतोत्थः स्यात्।

आ० र०- अपक्वस्य दारणपाटने निषेधै-आमच्छेद् इति। शिरानाशादिदोषादामो न छेद्य इत्यर्थः।

तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृगामिषम्॥ १२॥
विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः।

स०-अन्तः-अन्तरे, तु पूयस्तिष्ठन् सन् सिरादीनि दहति। कः कमिव ? अनलस्तृणोलपमिव।

आ० र०- पक्वस्याच्छेदने दोशमाह-तिष्ठन्निति। तृणोलपं-तृणदुल्मम्।

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्वमुपेक्षते॥ १३॥
श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ।

स०-यः-पुरुषः (वैद्यः), अज्ञानात्-मोहात्, आमं -अपक्वं, छिनत्ति। यश्च पक्वमुपेक्षते-न पाटयति। तौ-नरौ, श्वपचतुल्यौ वेद्यौ, आतुरव्यापादनात्। तद्व्यापादनं तु कुतो विधत्तः ? इत्याह-अनिश्चितकारिणौ,-असमीक्ष्यविधायिनौ यतः।

आ० र०- आमपक्वलक्षणानभिज्ञण् निन्दति-यश्च्छिनत्तीति।

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम्॥ १४॥
पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः।
न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते॥ १५॥

स०-शस्त्रकर्मणः प्राक्-पूर्वं, आतुरमिष्टमन्नं-यद्व्रणेपथ्यमपि, तद्बलाधानार्थं भोजयेत्। तथा, यो वेदनाक्षमः-शस्त्रव्यथामसहिष्णुः, तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं-तीव्रमदं, मद्यं पाययेत्। एवं सति यत्स्यात्तदाह-न मूर्च्छत्यन्नसंयोगादित्यादि। यतोन्नोपयोगान्न मुह्यति। परं

तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः सन् शस्त्रं-न्यस्तमङ्गे, न बुध्यते-न चेतयते, तत्कदर्थनया क्लिश्यत इत्यर्थः।

आ० र०- शस्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह-प्राक्शस्त्रकर्मण इति।

तीक्ष्णमद्यपानमाह-पानपमिति। यो वेदनाक्षमः-शस्त्रव्यथां सोढुमशक्तो मद्यपः, तस्य मद्यपानम्। इतरस्य भोजनमेव।

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात्।

स०-अश्मशब्देनाश्मरी गृह्यते। मूढगर्भादिभिर्य आतुरस्तं वर्जयित्वेष्टभोजनं मद्यपानं च कारयितव्यम्।

आ० र०- मूढगर्भादौ भोजनमद्यपाने निषेधतिअनत्रेति।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुरम्॥ १६॥
सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यस्येन्मर्मादि वर्जयन्।
अनुलोमं सुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात्॥ १७॥
सकृदेवाहरेत्तच्च

स०-अथशब्देन मङ्गलवाचिना सङ्ग्रहोक्तमर्थं सूचयति। यथा (सू. अ. ३८)-"सुमुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं" इत्यादि। आहृतं-ढौकितं समीपानीतं, उपकरणं-तत्कालयोग्यं यन्त्रशस्त्राग्निजाम्बवौष्ठपिचुप्लोतस्नेहमधुकल्कादिकं, यस्य तम्, आतुरं प्राङ्मुखं-पूर्वाभिमुखं, वैद्यः सम्मुखः-प्रत्यङ्मुखो, यन्त्रयित्वा शस्त्रमाशु-न विलम्बितं, न्यस्येत्-निक्षिपेत्। मर्मादि वर्जयन्-मर्मसिरासन्ध्यादीन् परिहरन्। तथा, अनुलोमं कृत्वा-न प्रातिलोम्येन। किम्भूतं शस्त्रम्? सुनिशितं-अतितीक्ष्णम्। तच्च शस्त्रमापूयदर्शनात् न्यसेत्,-न त्वधिकम्। तत् किं तत्रैव स्थाप्यम्? तच्च सकृदेव-न बहून् वारान्, आहरेत्-आकर्षेत्।

आ० र०- शस्त्रकर्मविधिमाह-अथेति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३८)-" अथोपहृतयन्त्रशस्त्रक्षाराग्निजाम्बवौष्ठपिचुप्लोतपत्रसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायलेपकल्कसेको

दकुम्भशीतोष्णोदककटाहव्यजनादिव्रणोपयोगिसर्वोपकरणमास्तृतशयनीयमुपस्थितस्थिरस्नेह बलवदवलम्बकपुरुषमिष्टेहनि मुहूर्ते च दध्यक्षतान्नपानरुक्मरत्नार्चितविप्रं प्रणतेष्टदेवतं भुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य वा यन्त्रयित्वा प्रत्युङ्मुखो वैद्यो मर्मशिरास्नायुसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन् अनुलोमं शस्त्रं निदध्यात्।" इति। निखातशस्त्रस्याहरणविधिमाह-सकृदेवेति। सकृत्-एकवारमाहरेत्, नान्तरान्तरा मुञ्चेदित्यर्थः।

पाके तु सुमहत्यपि।
पाटयेत् द्व्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलत्र्यङ्गुलान्तरम्॥ १८॥
एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम्।
अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम्॥ १९॥
यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गो यत्र यत्र च।
तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम्॥ २०॥
आयतं च विशालं च यथा दोषो न तिष्ठति।

स०-पाके तु सुमहत्यपि पाटयेत्। द्व्यङ्गुलं-द्व्यङ्गुलपरिमाणं व्रणं, सम्यक् कुर्यात्,-नाधिकम्। द्व्यङ्गुलेत्यादि। अङ्गुलद्वयमथवाङ्गुलत्रयमन्तरीकृत्य पुनरन्यं व्रणं कुर्यात्,-न त्वासन्नम्। तथा, एषिण्या सम्यगेषित्वा-गवेशयित्वा, परितः-समन्तात्, सुनिरूपितं-सुपर्यालोचितम्। न केवलमेषिण्या, यावदङ्गुल्या, नालेन-पद्मोत्पलादिजेन, वालैर्वा-वराहादिसम्बन्धिभिः, अन्वेष्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात्। तं च प्रदेशं दर्शयितुमाह-यत इत्यादि। यतो यस्मिन् प्रदेशे गतां-दूरयातां, गतिं-नाडीं, जानीयात् तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात्। यत्र यत्र श्वयथुप्रदेशे, उत्सङ्गं-उन्नतिं, विद्यात् तत्र तत्र प्रदेशे व्रणं कुर्यात्। किंभूतं व्रणम् ? सुष्ठु विभक्तौ पार्श्वापरपार्श्वादिविभागौ यस्य तं तथाविधम्। तथा, निराशयम्,-न विद्यत आशयः-पूयादेर्दोषस्य स्थानं, यस्य तथाभूतं निराशयं कुर्यात्। तथा, आयतं-दीर्घम्, तथा विशालं-विस्तिर्णं, कुर्यात्। एवं कृते सति दोषः-पूयाख्यो, न तिष्ठति-न स्थितिं लभते।

आ० र०- पाटनप्रमाणमाह-पाके त्विति। बहुषु पाटनेषु व्यङ्गुलं त्र्यङ्गुलं वान्तरं कार्यम्।

पाटनस्थानमाह-एषित्वेति। एषिण्यादिविभागोक्तः सङ्ग्रहे (सू. अ. ३८)-" विवृते प्रदेशे वामप्रदेशिन्यैषित्वा नातिविवृते गम्भीरे मांसले चैषिण्या। विआरीते करीरादिनालेन। अतिसंवृते शूकरवालेन।" देशः-शरीरावयवः। आशयो-व्रणांस्थानम्। गतिः-नाडीव्रणः। उत्सङ्गः-पूयस्खलनस्थानम्। विभक्तो-मांसादिलेशरहितः। आशयः-उत्सङ्गः।

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्वेदवेपथू॥ २१॥
असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते।

स०-वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शौर्यं-पाटनादौ वीर्यं, शस्यते। तथा, आशुक्रिया-चतुरहस्तता। तथा, तीक्ष्णशस्त्रता। तथा, स्वेदश्च वेपथुश्च, न विद्यमानौ तौ यस्य स एवम्, स्वेदाभावः कम्पाभावश्चेत्यर्थः। तथा, असम्मोहः-तत्कालोचितकार्यकरणे सम्यक्प्रवृत्तिः। ननु, "शौर्यं वैद्यस्य शस्यते" इत्युक्त्यैव स्वेदकम्पाभावः प्रत्यपादि। तथा च स्वेदवेपथू भीरोरेव सम्भवतः, न शूरस्य। इत्यनर्थकं "अस्वेदवेपथू" इति। अत्राचक्ष्महे सत्यमेवैतौ बीरुगुणौ, किन्तूष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद्वा यस्य स्वेदवेपथू भवतः, तत्परिहारार्थमेतदुक्तम्। सस्वेदस्य हि वैद्यस्य शस्त्रकर्मकर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव न तथा सम्पद्यते, तद्वत्सकम्पस्यापि। तस्मात्तत्परिहारो युक्तः।

आ० र०- पाटने वैद्यगतसामग्रीमाह-सौर्यमिति।

तिर्यक्छिन्द्याल्ललाटाभ्रूदन्तवेष्टकजत्रुणि॥ २२॥
कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलवङ्क्षणे।

स०-ललाटादिदेशेषु तिर्यक् छेदः कार्यः। दन्तवेष्टको दन्तपिण्डिका दन्ताधार उच्यते।

आ० र०- ललाटादौ तिर्यक्पाटनमाह-तिर्यगिति।

अन्यत्र छेदनात्तिर्यक् सिरास्नायुविपाटनम्॥२३॥

स०-अन्यत्र प्रदेशे तिर्यक् छेदनात् सिराणां स्नायूनां च व्यापत्तिः स्यात्।
आ० र०- प्रदेशान्तर् तिर्यक्पाटनं निषेधति-अन्यत्रेति।

शस्त्रेवचारिते वाग्भिः शीताम्भोभिश्च रोगिणम्।
आश्वास्य परितोङ्गुल्या परिपीड्य व्रणं ततः॥२४॥
क्षालयित्वा कषायेण प्लोतेनाम्भोपनीय च।
गुग्गुल्वगुरुसिद्धार्थहिङ्गुसर्जरसान्वितैः॥२५॥
धूपयेत्पटुषड्ग्रन्थानिम्बपत्रैर्घृतप्लुतैः।
तिलकल्काज्यमधुभिर्यथास्वं भेषजेन च॥२६॥
दिग्धां वर्तिं ततो दद्यात्तैरेवाच्छादयेच्च तां।
घृताक्तैः सक्तुभिश्चोर्ध्वं घनां कवलिकां ततः॥२७॥
निधाय युक्त्या बध्नीयात्पट्टेन सुसमाहितम्।
पार्श्वे सव्येपसव्ये वा नाधस्तान्नैव चोपरि॥२८॥

स०-शस्त्रेवचारिते-न्यस्ते सति, वाग्भिः-तत्कालोचिताभिर्मधुराभिः 'स्वस्थो जातोसि' इत्येवंप्रायाभिः, तथा शीताम्भोभिः-परिषेकादिभिः, आतुरमाश्वास्य, अनन्तरं व्रणं परितः-समन्तात्, अङ्गुल्या परिपीड्य-पूयादिदोषं निर्हार्य, अनन्तरं कषायेण-मधुयष्ट्यादिसाधितेन, क्षालयित्वा, ततः प्लोतेनकार्पासादिजवस्त्रखण्डेन, जलमपनीय-पानीयार्द्रतां निर्हृत्य, अनन्तरं व्रणं गुग्गुल्वादिभिर्निम्बपत्रान्तैर्धूपयेत्। किम्भूतैः ? घृतप्लुतैः। -प्लुतग्रहणाद्बहुघृतैरिति द्योतयति। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. ३८)-"गुग्गुल्वादिभिरेवं शयनासनादि द्विरह्नो धूपयेत्।" इति। ततः-अनन्तरं, वर्तिं-कार्पासादिमयीं, व्रणान्तर्दद्यात्-प्रवेशयेत्, वैद्यः। किम्भूताम् ? दिग्धाम्। कैः ? तिलकल्काज्यमधुभिः,-वातव्रणे तिलपिष्टदिग्धां, पित्तव्रणे घृतदिग्धां, कफव्रणे मधुदिग्धाम्। केचित्तु सर्वैरेव तैर्युगपद्दिग्धामित्याहुः। न च केवलं तिलादिभिः, यावत् यथास्वं-यत् यस्य दोषस्य स्वं भेषजं, तेन च दिग्धाम्। तैरेव-

तिलकल्कादिभिः, व्रणान्तःप्रविष्टां तां-वर्तिं, आच्छादयेत्-स्थगयेत्। ऊर्ध्वं-तदुपरिष्टात्, घृतयुक्तैः सक्तुभिराच्छादयेत्। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ. ३८)- "नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनान्तेम्भसा दक्षिणाङ्गुलीभिः सुमृदितैरवच्छाद्य" इति। ततो - व्रणान्तःप्रविष्टवर्तिच्छादनादनन्तरं, कवलिकां-बहुवस्त्रखण्डपुटनिर्वर्तितां, निधाय-संस्थाप्य, पट्टेन-निबिडवस्त्रखण्डेन, प्रकृतत्वात् व्रणं बध्नीयात्। कथम् ? युक्त्या-दोषकालानुगुणया। अत एव सङ्ग्रहे जगाद (सू.अ.३८)-"वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद्व्रणान्। सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान्॥ शस्त्रक्षतरुजायां तु प्रततायां यष्टीमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिञ्चेत्। उदकुम्भाच्चापो गृहीत्वा प्रोक्षयन् परित उपचरेत्।" इति। कथं बध्नीयात् ? सुसमाहितं कृत्वा-नावहेलया, वामपार्श्वे दक्षिणपार्श्वे वा। अधस्तात् न बध्नीयात्, नैव चोपरि-ऊर्ध्वं, बध्नीयात्, नैव चोपरि-ऊर्ध्वं, बध्नीयात्।

आ० र०- पाटनानन्तरं कर्तव्यमाह-शस्त्र इति। सर्जरसो-रालः। षड्ग्रन्था-वचा। यथास्वं [भेषजेन]-यस्मिन् व्रणे यद्भेषजमुक्तं तेन। चहब्दः समुच्चये। दिग्धांलित्पाम्। तैः-वर्तिलेपौषधैः। तं-व्रणम्। ऊर्ध्वं-पूर्वलेपस्य, घृताक्तसक्तुलेपः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. २८)-" नातिभृष्टयवसक्तुभिर्घृताक्तैर्भाजनान्तेम्भसा दक्षिणाङ्गुलीभिः सुमृदितैः" इति। कवलिकां-वस्त्रखण्डमयीं पालीम्। पट्टेन-घनवस्त्रखण्डेन। सुसमाहितं-सुष्टु सन्निविष्टं यथा भवति तथा। पार्श्वे बन्धीयात्-ग्रन्थिं दद्यात्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३८)-"वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेह्रणान्। सकृदेव परिक्षिप्य पित्तरक्ताभिघातजान्॥ सस्त्रक्षतरुजायां उ प्रततायां यष्टिमधुकसर्पिषोष्णेन व्रणं सिञ्चेत्।" इति।

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः।
धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणे हिताः॥२९॥

स०-तथा शुचयः सुक्ष्मसूत्रा दृढाश्च पट्टाः, तथा कवलिकाः सविकेशिकाश्च व्रणे हिताः। किम्भूताः ? धूपिताः, तथा मृदवः, तथा श्लक्ष्णाः, तथा वलीरहिताः।

आ० र०- पट्टकवलिकाविकेशिकानां विशेषमाह-शुचिसूक्ष्मदृढा इति। विकेशिका-सूत्रवर्तिः।

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोनिषिद्धये।
बलिं चोपहरेत्तेभ्यः।

स०-अनन्तरं [तस्य-] रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो, व्रणे रक्षां कुर्यात्। किमर्थम् ? रक्षोनिषिद्धये-पिशिताशनराक्षसादिनिषेधाय। तेभ्यश्च-रक्षोभ्यो, बलिमुपहरेत्-दद्यात्।

आ० र०- रक्षामाह-कुर्वीतेति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३८)-" उअदकुम्भाच्चपो गृहीत्वा प्रोक्षयेत्। परितो यावकार्थपर्णसपर्यादिभिरस्य रक्षां कुर्यात्।" इति।
बलिमाह- बलिं चेति।

सदा मूर्ध्ना च धारयेत्॥३०॥
लक्ष्मीं गुहामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम्।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि॥३१॥

स०-सर्वकालं चौषधीर्मूर्ध्ना धारयेत्। ता एवाह-लक्ष्मीमित्यादि। लक्ष्मीं-पद्मचारिणीम्। गुहां-पृश्निपर्णीम्। अतिगुहां-शालिपर्णाम्। जटिलां-मांसीम्। ब्रह्मचरिणीं-ब्रह्मयष्टिकाम्। वचां-उग्रगन्धाम्। छत्रां-शतपुष्पाम्। अतिच्छत्रां-विषाणिकाम्।

आ० र०- औषधीविधारणमाह-सदेति। लक्ष्मीं-शमीम्। गुहातिगुहे-शालिपर्णीपृश्निपर्ण्यौ। जटिलां-मांसीम्। ब्रह्यचारिणीं-ब्रह्यीम्। छत्रातिच्छ्त्रे-शतपुष्पाद्वयम्।

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत्।

स०-ततः-अनन्तरं, तस्य व्रणिनः, आचारमादिशेत्। कतमम् ? स्नेहदिनेहोक्तम्,-स्नेहस्य दिनं स्नेहदिनं, स्नेहपानोपलक्षितमहः, तत्रेहा-चेष्टा, तस्यामुक्तं-स्नेहपानविध्युपदिष्टं "उष्णोदकोपचारी स्यात्" इत्यादिकम्।

आ० र०- आहारविहारनियममाह-तत इति। स्नेहदिनेहोक्तं-स्नेहविधिदिनचर्योक्तम्।

दिवास्वप्नो व्रणे कण्डूरागरुक्शोफपूयकृत्॥ ३२॥

स०-दिवास्वप्नो व्रणे कण्ड्वादिकृत्। तस्मात् व्रणिनाहः स्वप्नो न सेव्यः।

आ० र०- दिवास्वन्पं विशेषतो निषेधति-दिवास्वन्प इति।

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते।
शुक्रे व्यवायजान् दोषानसंसर्गेप्यवाप्नुयात्॥ ३३॥
(व्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात्।
तौ च रुक् च दिवास्वापात्ताश्च मृत्युश्च मैथुनात् १)

स०-स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्थानच्चलितं पश्चात्स्रुतं तस्मिंश्चलितस्रुते शुक्रे सत्यसंसर्गेपि-तासामसम्बन्धेपि मैथुनमन्तरेणापि, व्यवायजान्-मैथुनोत्थान्, दोषानवाप्नुयात्। तस्मात् स्त्रीस्मरणसंस्पर्शदर्शनानि वर्ज्यानीत्यर्थः।

आ० र०- स्त्रीसङ्गं विशेषतो निषेधति-स्त्रीणामिति।

भोजनं च यथासात्म्यं यवगोधूमषष्टिकाः।
मसूरमुद्गतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः॥ ३४॥
बालमूलकवार्ताकतण्डुलीयकवास्तुकम्।
कारवेल्लककर्कोटपटोलकटुकाफलम्॥ ३५॥
सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलम्।
जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णोदकोत्तरम्॥ ३६॥
भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति।

स०-भोजनं यथासात्म्यं-यद्यस्य सात्म्यं यवादि, तथा जीवन्त्यादिशाकं च, तथा सैन्धवादिकं, पुराणशालिभक्तं स्निग्धं-स्नेहं, तथाल्पं, जाङ्गलैर्मांसैः सह भुञ्जान उष्णोदकोत्तरं यथाभवति, एवं व्रणी शीघ्रं व्रणमपोहति।

आ० र०- भोजनमाह-भोजनमिति। कटुकाफ़लं-कटुरोहिणीफ़लम्। भोजनविशेषमाह-जीर्णशाल्योदनमिति।

अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम्॥ ३७॥
अजीर्णात्त्वनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत्।
ततः शोफरुजापाकदाहानाहानवाप्नुयात्॥ ३८॥

स०-मात्रया काले भुक्तं पथ्यं सुखेन जरां याति। तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम्। अजीर्णं तु न कथञ्चित् कार्यम्। यतोजीर्णात् वातादीनां बलवान् विभ्रमः-क्षोभः, स्यात्। { ततः- } तस्मात्क्षोभात्, शोफादीन् प्राप्नुयात्।

आ० र०- विषमाशनं समशनं च निषेधति-अशितमिति।

अध्यशनं निषेधति-अजीर्ण इति।

नवं धान्यं तिलान् माषान् मद्यं मांसमजाङ्गलम्।
क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत्॥ ३९॥
यच्चान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरु शीतलम्।
वर्गोयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत्॥ ४०॥

स०-नवधान्यादि त्यजेत्। यतोयं नवधान्यादिवर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू.अ.३८)- "नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिम्बीशीता-

म्बुमद्येक्षुक्षिरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिशितहरितँकाम्लवणकटुकक्षारान्पामिषाणि वर्जयेत्।" इति। शीतलं-शीताम्ब्वादि।

आ० र०- नवधन्यादिवर्गमाह-नवं धान्यमिति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३८) - "नवधान्यमाषकलायकुलत्थनिष्पावशिम्बीशीताम्बुमद्येक्षुक्षीरपिष्टतिलविकृतिशुष्कशाकपिशितहरितकाम्लवणकटुकक्शारानूपामिषाणि वर्जयेत्।" इति। नवधान्यादेरत्यपथ्यत्वमाह- वर्ग इति।

मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद्व्रणम्।

स०-मद्यं तीक्ष्णोष्णादिगुणं द्राक् व्रणं व्यापादयेत्। तस्मात् मद्यमीदृशं वर्ज्यम्, नापरम्। तथा च तन्त्रान्तरे-"सस्नेहं मधुरप्रायं नातितीक्ष्णमकर्कशम्। तनु यत्सुखपेयं च मार्द्वीकेषु तदुत्तमम्॥" इत्युक्तम्। तस्मात् मार्द्वीकादिप्रायं रोध्रासवादिकं वा यन्मद्यं तस्सात्म्यत्वात्किञ्चित् पेयमेव।

आ० र०- मद्यस्य ततोपथ्यत्वमाह-मद्यमिति।

वालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत्॥४१॥
न तुदेन्न च कण्डूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत्।
स्निग्धवृद्धद्विजातीनां कथाः श्रुण्वन्मनःप्रियाः॥४२॥
आशावान् व्याधिमोक्षाया क्षिप्रं व्रणमपोहति।

स०-वालोशीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत्। न चैनं परिघट्टयेत्। तथा न व्यथयेत्। नापि कण्डूयेत्। {चेष्टमानः-क्रियासु} व्यापारं कुर्वन्, व्रणं पालयेत्-रक्षेत्। तथा स्निग्धादीनां कथाश्चित्तप्रिया आकर्णयन् रोगमुक्तये विहिताशोह्वाय व्रणमपोहति।

आ० र०- व्रणशुश्रूषणमाह-वालोशीरैश्चेति। वालैः-चामरैः। उशीरैः-वीरणव्यजनैः।

तृतीयेह्नि पुनः कुर्याद्व्रणकर्म च पूर्ववत्॥४३॥
प्रक्षालनादि, दिवसे द्वितीये नाचरेत्तथा।
तीव्रव्यथो विग्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः॥४४॥

स०-तृतीये च दिवसे पुनरपि प्रक्षालनादि कर्म पूर्ववत्पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं, कुर्यात्। द्वितीये तु दिवसे प्रक्षालनादि नाचरेत्। किमित्याह-तथेत्यादि। तथा-तेन प्रकारेण, व्रणस्तीव्रव्यथः सम्पद्यते। तथा, विग्रथितः-स प्रदेशो बहुभिर्ग्रन्थिभिर्युक्तः स्यात्। तथा, व्रणाश्चिरात्-चिरेण कालेन, संरोहति-संरोहं याति रूढः सम्पद्यते।
आ० र०- तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिकमाह-तृतीयेह्नीति। द्वितीये दिवसे प्रक्षालनादिकं निषेधति-दिवस इति। निषेधातिक्रमे दोषमाह-तथेति। विग्रथितो-विषमसंस्थानः।

स्निग्धां रूक्षां श्लथां गाढां दुर्न्यस्तां च विकेशिकाम्।
व्रणे न दद्यात्कल्कं वा

स०-व्रणे-व्रणाख्ये आधारे, स्निग्धादिगुणयुक्तं विकेशिकांव्रणान्तःप्रवेशयोग्यां वर्तिं, न दद्यात्। श्लथां-शिथिलाम्, गाढां-निबिडाम्, दुर्न्यस्तां-विषमन्यस्तां। अत्र चातिशब्दोर्थवशाद्गम्यमानो बोध्यः। अत एव सङ्ग्रहे स्पष्टं कृत्वोवाच (सू.अ. ३८)- {"अतिस्निग्धरूक्षमतिश्लथमतिगाढम्। } अतिस्नेहात्क्लेदः।" इति। कल्कं वा- कल्कमप्यतिस्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत्। पिष्टमौषधं द्रवाप्लुतं कल्क इत्युच्यते (हृ.क.अ.६।१०)।
आ० र०- स्निग्धादिविकेशिकां कल्कं च निषेधतिस्निग्धामिति।

किमिति स्निग्धादिगुणयुक्तां विवेशिकां कल्कं वा न दद्यात्? इत्याह-

स्नेहात्क्लेदो विवर्द्धते॥४५॥
मांसच्छेदोतिरुग्रौक्ष्याद्दरणं शोणितागमः।
श्लथातिगाढदुर्न्यासैर्व्रणवर्त्मावघर्षणम्॥४६॥

-यतोतिस्नेहात् क्लेदवृद्धिः। अतरूक्षत्वाच्च मांसच्छेदोतिव्यथा च, तथा विदारणं रक्तस्रावश्च। श्लथादिगुणयुक्तेन च व्रणमार्गस्यावघर्षणं स्यात्।

आ० र०- निषेधातिक्रमे दोषमाह-स्नेहादिति। रौक्ष्याच्चत्वारो दोषाः।

विकेशिका व्रणे कस्माद्धीयते ? इत्याह-

सपूतिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम्।
व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका॥४७॥

स०-विकेशिका व्रणान्तरे स्थिता पूत्यादियुक्तं व्रणं विशोधयेत्। अतोसौ योज्या। कीदृग्व्रणं ? पूतियुक्तमांसम्, सोत्सङ्गं-उन्नतम्, पूयादिभक्षितमांसादिप्रदेशः शून्यो देहस्य गतिरुच्यते, {सगतिं-} गतियुक्तम्, पूयश्चासौ गर्भश्च, स विद्यते यस्य स पूयगर्भी तं च।

आ० र०- विकेशिकाया गुणमाह-सपूतिमांसमिति।

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत्।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः॥४८॥

स०-व्यम्लं-विदग्धं पक्वापक्वं व्रणं, पक्वमित्यज्ञानात् पाटितम्। तथाविधिं श्वयथुं पाचनैरन्नपानैस्तथाविधैश्चोपनाहैः-सात्वणकिण्वादिकल्पितैः, उपाचरेत्। न च सर्वैरेवाविशेषेण पाचनैरुपाचरेदित्याह-नातीत्यादि। व्रणातिविरोधीनि यानि श्वयथुपाचनानि-अम्लकटुकतीक्ष्णोष्णलवणप्रायाणि द्रव्याणि तथैवंप्रायाणि भोजनानि, न तैरुपाचरेत्। अपि तु किञ्चिदेव व्रणविरोधीनि यानि तैरुचितैरुपक्रमेदिति बोध्यम्, नातिशब्दप्रयोगात्।

आ० र०- अपक्वपाटने चिकित्सामाह-व्यम्लं त्विति। व्यम्लं-विदग्धम्, तत्र हिरक्तं विगताम्लरसं भवति। इति पाटनविधिः।

सद्यः सद्योव्रणान् सीव्येद्विवृतानभिघातजान्।

मेदोजाल्लिखितान् ग्रन्थीन् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः॥

शिरोक्षिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुबाहुषु।

ग्रीवाललाटमुष्कस्फिङ्मेढ्रपायूदरादिषु॥५०॥

गम्भीरेषु प्रदेशेषु मांसलेष्वचलेषु च।

स०-सद्योव्रणानभिघातजान् विवृतान्-विस्तीर्णमुखान्, सद्यः-तत्क्षणादेव, सीव्येत्। सङ्कुचितवदनास्तु ते न सीव्याः। अभिघाताज्जन्म येषां तानेवम्। सद्योव्रणानिति सद्योग्रहणमभिघातजेष्वपि चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति। मेदोजान् ग्रन्थीन् लिखितान्-शस्त्रलिखितान्, सूच्या सीव्येत्। कर्णयोश्च ह्रस्वाः पालीर्लिखिताः सीव्येत्। शिरोक्षिप्रभृतिषु प्रदेशेषु प्रभूतमांसेष्वचलेषु च स्थितान् व्रणान् सीव्येत्।

आ० र०- अथ सीवनविधिः। तत्र सीवनस्य विषयमाह-सद्य इति। सद्यः-व्रणोत्पत्तिदिने। सद्योव्रणान्-शोफ़पाकादिपूर्वरूपरहितान्। तेषामभिघातजत्वात् व्यभिचारेपि तदुपादानं दोषसंसर्गव्युदासार्थम्। लिखितान्लिखनोद्धृतमेदसः। कर्णपालीश्च लिखिताः-लिखनोद्धृतहस्वत्वहेतुदुष्टावयवाः। शिरःप्रभृतओ ये गम्भीरा मांसला अचलाश्च प्रदेशास्तेषु स्थितान् व्रणान्।

न तु वङ्क्षणकक्षादावल्पमांसे चले व्रणान्॥५१॥

वायुनिर्वाहिणाः शल्यगर्भान् क्षारविषाग्निजान्।

स०-वङ्क्षणादिस्थितानां व्रणानां गम्भीरादिप्रदेशत्वात्सीवनं प्राप्तं तन्निषिध्यते। मांसलेषु स्थिरेषु च व्रणान् सीव्येदित्युक्त्यैवाल्पमांसे चले स्थाने व्रणान्न सीव्येदित्यर्थे लब्धे, अल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान् न सीव्येदिति वचनमतिशयार्थम्। जातुचिदभिघातजान् विवृतानप्येवंविधान् व्रणान् न सीव्येदिति गमयति। तथा, वायुं निर्वहन्ति-निःश्वसन्ति, तान् वायुनिर्वाहिणो न सीव्येत्। तथा शल्यं गर्भे येषां तान् शल्यगर्भान्, तथा क्षारविषाग्निभ्यो जातान् व्रणान् न सीव्येत्।

आ० र०- सीवनाविषयमाह-न त्विति। वायुनिर्वाहिणः=वायुनिर्गमद्वारभूतान्।

सीवनात्पूर्वं यत्क्रियते तद्दर्शयति-

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्रतृणरोमापनीय तु॥५२॥

प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने।

सन्ध्यस्थि च स्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण वल्कलैः॥५३॥

सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णन्नाल्पं न वा बहु।

स०-स्थानाच्चलितमस्थ्यपनीय-निरस्य, तथा शुष्करक्तं तृणानि रोमाणि चापास्य, तथा शस्त्रादिना प्रकर्षेण लम्बि व्रणे यद्विद्यते मांसं तत् स्वनिवेशने-आत्मीये स्थाने, निवेश्य-संस्थाप्य, तथा सन्ध्यस्थि स्वे स्थाने संस्थाप्य, स्थिते रक्ते अस्रवद्रूपत्वं प्राप्ते सति, व्रणं सीव्येत्। केन ? स्नाय्वादिना, तथा वल्कलैः। वल्कलानि-शणाश्मन्तकादित्वगुद्भवानि, तैः। कथं सीव्येत् ? न दूरे-न विप्रकृष्टे, न चासन्ने-नातिनिकटे नाल्पं व्रणांशं न च बहु गृह्णन्।

आ० र०- सीवनस्य विधिमाह-सीव्येदिति। चलं यदस्थि शुष्कं च यदसृक् तदपनीय, तृणानि रोमाणि च सन्धिगतमस्थि च स्वनिवेशने निवेश्य। स्थिते-स्रावान्निवृत्ते। वल्कले विशेष उक्तः सङ्ग्रहे (सू.अ. ३८)-"शणाश्मन्तकमूर्वातसीनां वा वल्कलैः।" इति। तथा (सं. सू. अ. ३८)-" सीवनविकल्पास्तु समासेन चत्वारः। गोष्फणिका तुन्नसेवनी वेल्लितकं राजग्रन्थिबन्धनमिति। तेषां नामभिरेवाकृतिविभागः, प्रहारवशाच्चोपयोगः।" इति।

सान्त्वयित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः॥५४॥

अञ्जनक्षौ मजमषीफलिनीशल्लकीफलैः।

सरोध्रमधुकैर्दिग्धे युञ्ज्याद्बन्धादि पूर्ववत्॥५५॥

स०-ततः-तस्मात्सीवनादनन्तरं, आतुरं सान्त्वयित्वा -समाश्वास्य शीताम्बुस्पर्शव्यजनादिभिः, अनन्तरमुक्तैर्लिप्ते व्रणे सति। कैः ? अञ्जनादिभिः। किम्भूतैः ?

मधुघृताभ्यां द्रुतैः-आलोडितैः। पूर्ववद्वन्धादि युञ्ज्यात्, -तृतीयान्ताद्वतिः, पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं कषायक्षालनादि कवलिकादिकं च योज्यमित्यर्थः।

आ० र०- सीवनानन्तरं कर्तव्यमाह-सान्त्वयित्वेति। अञ्जनं-स्रोतोञ्जनम्। फलिनी-प्रितङ्गुः पूर्ववत्-पाटनवत्।

व्रणे निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवावलिख्य तम्।
सञ्जातरुधिरं सीव्येत्सन्धानं ह्यस्य शोणितम्॥५६॥

स०-अविद्यमानशोणितौ ओष्ठौ-पार्श्वौ, यस्य तमेवंभूतं व्रणं किञ्चिदेव-ईषन्मात्रमेव शस्त्रेणावलिख्य, तं सञ्जातरुधिरं सन्तं सीव्येत्, न त्वेवमेव। यस्मादस्य-व्रणस्य, सन्धानं शोणितमेव।

आ० र०- शुष्कं व्रणमार्द्रं कृत्वा सीव्येदित्याह-व्रण इति। निःशोणित ओष्ठो-व्यधनियप्रदेशो, यस्य स तथा। इति सीवनविधिः।

बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च।
आविकाजिनकौशेयमुष्णम्, क्षौ मं तु शीतलम्॥५७॥
शीतोष्णम् तूलसन्तानकार्पासस्नायुवल्कजम्।
ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके॥५८॥
भङ्गे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च।

स०-बध्यते व्रण एभिरिति बन्धनानि, -आविकाजिनादीनि, तेषु-व्रणेषु, देशकालसात्म्यादीन् वीक्ष्य-निरूप्य, यथायोगमाविकाद्यन्यतमं युञ्ज्यात्। तेषां च बन्धनानां स्वरूपमाह-आविकेत्यादि। अविरेवाविकः, तस्येदमाविकम्। "अवेः कः" इति कः, "तस्येदम्" इत्यण्। अजिनं-चर्म। कोशात्सम्भूतं-कौशेयम्। "कोषाड्ढञ्" इति ढञ्। आविकादिकं बन्धनत्रयमुष्णं-उष्णवीर्यम्। क्षौ मं तु बन्धनं शीतलं-शीतवीर्यम्। तूलसन्तानादिजं शीतोष्णं-उभयस्वभावम्। तूलं शाल्मल्यादिजं तस्य सन्तानः-सन्ततिः सूत्ररूपता, तेन निष्पादितम्।

मेदःकफाधिके व्रणे ताम्रादीनि बन्धनार्थं युञ्ज्यात्। भङ्गे-अस्थिभङ्गे। न केवलं ताम्रादीनि मेदःकफाधिके व्रणे युञ्जयात्, यावच्चशब्दात्तानि भङ्गेपि युञ्ज्यात्। न च केवलं भङ्गे ताम्रादीनि युञ्ज्यात्, यावत्फलकादि च युञ्ज्यात्। कुशाशब्देन वंशादिकम्बिकोच्यते।

आ० र०- अथ बन्धनविधिः। तत्र बन्धनस्य साधनान्याह-बन्धनानीति। सन्तानं-नन्तुः। फ़लकं-काष्ठपट्टिका। कुशा-वेणुदलम्।

अधुना बन्धप्रकारान्निर्दिशति-

स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च॥५९॥
कोशस्वस्तिकमुत्तोलीचीनदामानुवेल्लितम्।
खद्वाविबन्धस्थगिकावितानोत्सङ्गतोष्फणाः॥६०॥
यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत्।
(विदध्यात्तेषु तेष्वेव कोशमङ्गुलिपर्वसु।
स्वस्तिकं कर्णकक्षादिस्तनेषूक्तं च सन्धिषु॥१॥
मुत्तोलीं मेढ्रग्रीवादौ युञ्ज्याच्चीनमपाङ्गयोः।
सम्बाधेङ्गे तथा दाम, शाखास्वेवानुवेल्लितम्॥२॥
खट्वां गण्डे हनौ शङ्खे, विबन्धं पृष्ठकोदरे।
अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रे स्थगिकामन्त्रवृद्धिषु॥३॥
वितानं पृथुलाङ्गादौ तथा शिरसि चेरयेत्।
विलम्बिनि तथोत्सङ्गं, नासौष्ठचिबुकादिषु॥४॥
गोष्फणं सन्धिषु तथा, यमकं यमिके व्रणे।
वृत्तेङ्गे मण्डलाख्यं, च पञ्चाङ्गी चोर्ध्वजत्रुषु॥५॥)
यो यत्र सुनिविष्टः स्यात्तं तेषां तत्रे बुद्धिमान्॥६१॥

स०-स्वं च तन्नाम च स्वनाम, तेनानुगतः-अनुबद्धः, आकारः-संस्थानविशेषो, येषां ते पञ्चदश बन्धा वक्ष्यमाणाः। तुशब्दोवधारणार्थः। अर्थात् पञ्चदशैवेति, न न्यूनाः। कोशादयः

पञ्चाङ्ग्यन्ताः। तेषां-बन्धानां मध्ये, यो-बन्धविशेषो, यत्र-यस्मिन्देहदेशे, सुनिविष्टो भवेत्, तं-बन्धं कोशादिकं, तत्र-तस्मिन्देशे, योजयेत्। तत्र कोशोङ्गुलीपर्वसु चर्मादिकृतः। स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरक्षाक्षिकपोलकर्णेषु। मुत्तोली ग्रीवामेढ्रयोः। चीनमपाङ्गयोः। दाम सम्बाधेङ्गे वङ्क्षणादौ। अनुवेल्लितं शाखासु। खट्वा हनुसन्धिगण्डेषु। विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु। स्थगिकाङ्गुष्ठाङ्गुलीमढ्रान्त्रमूत्रवृद्धिषु। वितानं मूर्द्धादौ पृथुलेङ्गे। उत्सङ्गमङ्गविशेषे लम्बिनि बाह्वादौ। गोष्फणं नासौष्ठचिबुकसक्थिषु। यमकं यमलव्रणयोः। मण्डलं वृत्तेङ्गे। पञ्चाङ्गी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या।

आ० र०- बन्धानाह-स्वनामानुगताकारा इति। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३८) -"तत्र कोशमङ्गुलिपर्वसु विदध्यात्। दाम सम्बाधेङ्गे। उत्सङ्गं विलम्बिनि। स्वस्तिकं सन्धिकूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्षाक्षिकपोलकर्णेषु। अनुवेल्लितं शाहासु। मुत्तोलीं ग्रीवामेढ्रयोः। मण्डलं वृत्तेङ्गे। स्थगिकामङ्गुष्ठाङ्गुलिमेढ्राग्रमूत्रवृद्धिषु। यमकं यमलव्रणयोः। खट्वां हनुशङ्खगण्डेषु। चीनमपाङ्गयोः। विबन्धमुदरोरुपृष्ठेषु। वितानं मुर्द्धादौ पृथुलेग्गे। गोष्फणं नासौष्ठचिबुकसक्थषु। ~पञ्चाङ्गीं अत्रूर्ध्वमिति। न तु व्रणस्योपरि कुर्याद् ग्रन्थिं न चाबाधकरो यथा स्यात्। बन्धिस्त्वष्टोनिले दुष्टे दष्टे भग्ने व्रणेषु च। तत्रान्त्ययोर्द्विधा बन्धः सव्यदक्षिणभेदतः॥ त्रिविधस्त्वेव सर्वत्र गाढश्लथसमत्वतः। कफ़वाते घनो गाढः पित्तरक्ते तनुः श्लथः॥ वातपित्ते समो बन्धः कफपित्तव्रणेशु च॥" इति।

सम्प्रत्येषां बन्धानां गाढशिथिलादिबन्धत्वं देशाद्यनुरोधान्निरूपयति-

बध्नीयाद्गाढमूरुस्फिक्कक्षावङ्क्षणमूर्धसु।
शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे॥६२॥
समं मेहनमुष्के च, नेत्रे सन्धिषु च श्लथम्।
बध्नीयाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मोद्भवे समम्॥६३॥
गाढमेव समस्थाने, भृशं गाढं तदाशये।
शीते वसन्तेपि च तौ मोक्षणीयौ त्र्यहात्त्र्यहात्॥६४॥
पित्तरक्तोत्थयोर्बन्धो गाढस्थाने समो मतः।

समस्थाने श्लथो, नैव शिथिलस्याशये तथा॥६५॥

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेष्यते।

स०-ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं बन्धं बध्नीयात्, न तु श्लथम्। शाखावदनादिषु समं बन्धं बध्नीयात्। चशब्दान्मेहने मुष्कयोश्च सममेव। नेत्रे-नयने, तथास्थिसन्धिषु शिथिलं बन्धं बध्नीयात्। शिथिलस्थाने शिथिलो बन्ध उपदिष्टः तत्र स्थाने यौ व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा बध्नीयात्, न गाढं न शिथिलम्। समस्थाने समो बन्ध उपदिष्टः, तत्र स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव बध्नीयात्। भृशमित्यादि। तदित्यनेन गाढाशयः परामृश्यते। गाढबन्धोद्दिष्टे स्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं-सुतरां, गाढं बध्नीयात्। तौ-वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ, शीते-हेमन्तशिशिराख्ये काले, वसन्ते च त्र्यहात्त्र्यहात्-त्रिदिनं त्रिदिनमन्तरीकृत्य, मोक्षणियौ-मोक्षणार्हौ भवतः। पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोर्गाढबन्धस्थाने समो बन्धो मतः, न शिथिलः। समस्थाने यत्र समो बन्धः उपदिष्टः शाखावदनादौ, तत्रस्थयोः पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोः शिथिलो बन्धः कार्यः। शिथिलस्य बन्धस्याशये यत्र शिथिलो बन्धः कार्य इत्युक्तं, तत्र नैव बन्धः कार्य इति। एवकारोवधारणार्थः कृतः। तयोः-पित्तरक्तोत्थयोः, सायंप्रातर्द्वौ कालौ मोक्ष इष्यते। ग्रीष्मे शरदि चान्यदोषोत्थव्रणस्यापि सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते।

आ० र०- प्रदेशविशेषेण बन्धविशेषमाह-बन्धीयादिति। ऊर्वादिषु गाढम्। शाखादिषु समम्। नेत्रादौ श्लथम्। त्र्यहान्तर्मोक्षणं सायंप्रातर्मोक्षणं च सर्वर्तुषु प्राप्तस्यैकाहान्तरमोक्षणस्य क्रतुविशेषेपवादः

न तु बन्धेन विना व्रणो धार्य इत्याह-

अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः॥६६॥

दुष्टिभवेच्चिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम्।

कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम्॥६७॥

स०-अबद्धो व्रणो दंशादिभिः पीडितो-व्यथितः, तथादिशब्दात् रजोधूमादिभिश्च व्यथितः, अदुष्टोपि दुष्टीभवति। अत्र च-व्रणे, बन्धमन्तरेण व्रणघ्नः स्नेह उपयोजितो भेषजं

चोपयोजितं चिरं न तिष्ठेत्। बन्धं च विना सम्यगुपचर्यमाणोपि व्रणः कष्टेन शुद्धिं याति। रूढिं च कृच्छ्रेण याति। रूढोपि सन् विवर्णतां याति, न शरीरवर्णताम्। इत्यबन्धनाद्दोषाः।

आ० र०- बन्धाकरणे दोषमाह-अबद्ध इति। स्नेहश्च भेषजं चेति द्वन्द्वः। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३८)- "स्नेहश्चात्र न चिरं तिष्ठति। भेषजमचिराच्छुष्यति।" इति।

इदानीं बन्धनाद्गुणानाह-

बद्धस्तु चूर्णितो भग्नो विश्लिष्टः पाटितोपि वा।
छिन्नस्नायुसिरोप्याशु सुखं संरोहति व्रणः॥६८॥
उत्थानशयनाद्यासु सर्वेहासु न पीड्यते।
उद्वृत्तौष्ठः समुत्सन्नो विषमः कठिनोतिरुक्॥६९॥
समो मृदुररुक् शीघ्रं व्रणः शुध्यति रोहति।

स०-तुरवधारणे। बद्ध एव व्रणो बन्धमाहात्म्यात्, चूर्णितः-अस्थिसमाश्रितो व्रणः, तथा भग्नः-अस्थिसमाश्रित एव व्रणः, तथा विश्लिष्टः-सन्धिस्थानादन्यस्थानगतो व्रणो नेत्रादिस्थः, तथा पाटितः-सर्वदेशस्थितोपि, तथा छिन्नस्नायुसिरोप्याशु व्रणः सुखं सम्यग्रोहति। तथोत्थानशयनाद्यासु सर्वास्वीहासु-चेष्टासु, न पीड्यते-न व्यथते। ऊर्ध्वं वृत्तौ-वर्तुलौ, ओष्ठौ यस्य स उद्वृत्तौष्ठः, न समः। तथा, समुत्सन्नः-समान्तादुच्छूनरूपो यो व्रणो न समः। तथा, विषमः उद्वृत्तौष्ठसमुत्सन्नाभ्यां व्यतिरिक्तो विषमसंस्थानः। तथा, कठिनो-यो व्रणो न मृदुः। तथा, अतिरुक् च यो व्रणः। स सर्व उद्वृत्तौष्ठादिः पञ्चप्रकारोपि बन्धमाहात्म्यात् अशुभरूपतां हित्वा व्रणः { समो मृदुररुक् च भवति, तथा } शीघ्रं शुद्धिं याति रोहति। ननु, उद्वृत्तौष्ठसमुत्सन्नावपि विषमकठिनशब्देनैव (ब्दाभ्यामेव) ग्रहीष्येते, किमेताभ्यामुपात्ताभ्यां ? अस्त्येवैतत्। किन्त्वनयोः पृथङ्निर्देशेनातिदुश्चिकित्स्यतरत्वं गमयति।

आ० र०- बन्धकरणे गुणमाह-बद्धस्त्वति। उद्वृत्तः-ऊर्ध्वं चलितः, ओष्ठः-प्रान्तो, यस्य। समुत्सन्नो-विवृद्धमांसः। विषमः-क्वचिदुच्चः क्वचिन्नीचः। सत्रिविधोपि समो भवति।

तत्तद्दोषत्यागात् कठिनो मृदुर्भवति। अतिरुक् रुजाहीनो भवति। अशुद्धः शुध्यति। अरूढो रोहति।

स्थिराणामल्पमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम्॥७०॥
प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथर्तु च।
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः॥७१॥
धौतैरकर्कशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः।

स०-स्थिराणां व्रणानां दीर्घकालानुषङ्गिणां, तथाल्पमांसानां-अनुपचितपललानां, अत एव हेतोः, तथा रौक्ष्यादनुपरोहतां-रूढिमगच्छतां, औषधं-कल्कस्नेहादिकं यदुपयुज्यते, तत् पत्रैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः प्रच्छद्यं-स्थगितव्यम्। यथादोषं-दोषानतिक्रमेण, यथर्तु-ऋत्वनतिक्रमेण च, तद्वशाद्यथायोगम्। यथा-वातव्रणे शीतता स्निग्धोष्णैः पत्रैः, पित्तव्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः, कफव्रणे उष्णकाले रूक्षोष्णप्रायैः एवं च प्रावृषि काले मिश्रदोषे च कल्पनीयम्। किम्भूतैः पत्रैः ? अजीर्णानि-अजर्जराणि, तरुणानि-प्रत्यग्राणि, अच्छिद्राणि-छिद्ररहितानि, तैरजीर्णतरुणाच्छिद्रैः। तथा, समन्तात्-सर्वतः सुष्ठु निवेशितैः। तथा, धौतैः-जलादिना निर्मलीकृतैः। तथा, अकर्कशैः-अकठिनैः।
आ० र०- व्रणविशेषे लेपस्य पत्राच्छादनमाह- स्थिराणामिति। यहादोषं-शीते दोषे उष्णैः, उष्णे शीतैः। एवं यथर्तु। अजीर्णतरुणैः-वृद्धत्वबालत्वरहितैः। क्षीरिणः- अश्वत्थादयः।

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटिकामधुमेहिनाम्॥७२॥
कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः।
बन्धनीया न मांस्पाके गुदपाके च दारुणे॥७३॥
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः शोफावस्थाविसर्पिणः।

स०-कुष्ठ्यादीनां ये व्रणास्ते न बन्धनीयाः। तथा, उन्दुरुविषे याः कर्णिकाः कोठरूपाः, ताश्च न बन्धनीयाः। तथा, क्षारदग्धा ये व्रणास्तथा विषदग्धा ये व्रणास्ते च न

बन्धनीयाः। तथा, मांस्पाके व्रणास्तथा दारुणे च गुद्पाके-न गुद्पाकमात्रे, व्रणास्ते च न बन्धनीयाः। मांस्पाक इति "मांसस्य पचियुङ्ञोः" इत्यलोपः। तथा, शीर्यमाणाः-शदनावस्थां भजमानाः, तथा सरुग्दाहाः तथा शोफावस्थाः-अनेकावस्था भजन्तोपि ये शोफावस्थावस्थिताः, तथा विसर्पिणो-विसर्पावस्थास्थिताः ते च न बन्धनीयाः।

आ० र०- व्रणविशेषे बन्धनं निषेधति-कुष्ठिनामिति। ते च कुष्ठादिव्रणास्त्रयोदश। तत्र मधुमेहिनां पिटिकाः। उन्दुरुविषे कर्णिकाः- मूषकविषोत्थपद्मकर्णिकाकारमांसवृद्धयः विसर्पिणः-इतस्ततो व्रणाः।

इदानीं सकृमीणां व्रणानां चिकित्सामाह-

अरक्षया व्रणे यस्मिन् मक्षिका निक्षिपेत्कृमीन्॥७४॥
ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफास्रसंस्रवान्।
सुरसादिं प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे॥७५॥
सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः।
गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः॥७६॥
प्रच्छाद्य मांसपेश्या वा व्रणं तानाशु निर्हरेत्।

स०-अरक्षया-अपालनेन. यस्मिन् व्रणे मक्षिका कृमीन्निक्षिपेत्। ते-तत्रस्थाः कृमयो, व्रणं भक्षयन्तो रुजादीन् कुर्वन्ति। तत्र-सकृमौ व्रणे, सुरसादिगणं धावनपूरणे-तन्निमित्तं, प्रयुञ्जीत। धावनं च पूरणं च तस्मिन्। तथा तस्मिन्व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्किताः-पिष्टाः, लेपो हितः। तथा, क्षाराम्बुना सेको हितः। अथवा मांसपेश्या व्रणं प्रच्छद्य, तान्-कृमीन्, आशु निर्हरेत्।

आ० र०- व्रणे कृमिप्रतीकारमाह-अरक्षयेति। सुरसादिगणस्य क्वाथेन धावनं, चूर्णेन पूरणम्। राजादनः-राजाह्वः। मांसपेश्या-मांसगर्भया पेश्या। तान्-मांसलोभात् पेशीप्रविष्टान् कृमीन्।

न चैनं त्वरमाणोन्तः सदोषमुपरोहयेत्॥७७॥
सोल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः।

स०-न चैनं-व्रणमन्तः सदोषं त्वरमाणो वैद्य उपरोहयेत्। कस्मात् ? इत्याह-स इत्याति। यतो-यस्मात्, सः-अन्तः स्थितदोषो व्रणो, रूढोपि भूयः-पुनः, स्तोकेनाप्यपचारेण विकृतिं याति।

आ० र०- अशुद्धस्य रोपणं निषेधति-न चैनमिति।

रूढेप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन् विवर्जयेत्॥७८॥
हर्षं क्रोधं भयं चापि यावदास्थैर्यसम्भवात्।
आदरेणानुवर्त्योयं मासान् षट् सप्त वा विधिः॥७९॥

स०-रूढेपि सत्यजीर्णादीन् विवर्जयेत्। { स्थैर्यं यावत् हर्षादीन् वर्जयेत्। } अयं-अजीर्णव्यायामव्यवायादिपरिवर्जनलक्षणो, विधिः षट् सप्त वा मासान् आदरेण-यत्नवता, अनुवर्त्यः-अनुष्ठातव्यः।

आ० र०- रूढव्रणस्य सत्पमासावाधिं नियममाह-रूढ इति। आदिशब्दात् क्रोधशिकभयादयः।

उत्पद्यमानासु च तासु तासु
वार्तासु दोषादिबलानुसारी।
तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से
दालोचयन् विस्तरमुत्तरोक्तम्॥८०॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचितायामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने शस्त्रकर्मविधिर्नामैकोनत्रिंशोध्यायः॥२९॥

स०- यथा, -मक्षिकाभिः कृमिनिक्षेपात् कृमिप्राबल्ये जाते चिकित्सा विहिता। तथा, अन्यास्वपि तासु तासु वार्तासु अवस्थास्वनिर्दिष्टस्वरूपाभिधानासु, उत्पद्यमानासु, तैस्तैः- उक्तानुक्तैः, उपायैः -साधनैः, चिकित्सेद्वैद्यः। किम्भूतो वैद्यः ? दोषादिबलानुसारी,-दोषादीनां बलं दोषादिबलम्, आदिशब्दाद्देशकालादयो गृह्यन्ते, तदनुसरत्येवंविदो यो वैद्यः सः। तथा, प्रयति-यत्नपरः। तथा, उत्तरे -उत्तरतन्त्रे व्रणभङ्गविधाने, उक्तं-निर्दिष्टं, विस्तरमालोचयन्-निरूपयन्, न तु यदृच्छयेति भावः। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

इति श्रीमृकाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने शस्त्रकर्मविधिर्नामैकोनत्रिंशोध्यायः समाप्तः॥२९॥

आ० र०- नुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह-उत्पद्यमानास्विति। वार्तासु-अवस्थासु। उत्तरोक्तं-उत्तरस्थानोक्तम्।

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।

शस्त्रकर्मप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम्॥

****

अतोनन्तरं क्षाराग्निकर्मविधिरारभ्यते। यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि कृत्वा तत्साध्य आमय उपक्रम्यते, तथैव क्षाराग्निभ्यामित्याह-

अथातः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः।

(गद्यसूत्रे॥२॥)

स०-क्षारश्चाग्निश्च क्षाराग्नी, तयोः कर्म क्षाराग्निकर्म, तस्य विधिः। शेषं पूर्ववत्। क्षारस्य बाह्याभ्यन्तरोपयोगित्वेन पूर्वमुपन्यासः।
आ० र०- क्षारग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते-अथेति।

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत्।
छेद्यभेद्यादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि॥१॥
दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिमयात्सु च।
अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेपि युज्यते॥२॥

स०-सर्वाणि च तानि शस्त्राण्यनुशस्त्राणि च तान्येवम्, तेषां सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान्। कुतोस्य श्रेष्ठता ? इत्याह-यत्-यस्मात्, बहूनि छेद्यभेद्यादीनि कर्माण्यसौ करोति। आदिशब्देन लेखनपाटनादिपरिग्रहः। विषमेष्वपि-देहदेशेषु। दुःखावचार्यशस्त्रेषु-नासार्शोर्बुदादिषु, दुःखेनावचारयितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु। अपिशब्दात् समेष्वपि देहदेशेषु युज्यते। तेन च-शस्त्रेण च, सिद्धिमयात्सु-असिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु। किम्भूतेषु ? अतिकृच्छ्रेषु-अतिदुःखसाध्येषु दुष्टव्रणादिषु। चशब्दादन्येष्वपि रोगोष्वसौ क्षारौ युज्यते-

योग्यः सम्पद्यते, ततोपि हेतोः क्षारः श्रेष्ठः। यच्चेति। यस्माच्च क्षारः पानविषयेपि युज्यते शरीरान्तःस्थितरोगशान्त्यै। अपिशब्दाद्बाह्येपि बाह्यस्थितरोगशान्त्यै लेपे स युज्यते।

अ० र०- तत्रादौ क्षारकर्मविधिः। तत्र क्षारप्रशंसामाह-सर्वशस्त्रानुशस्त्राणामिति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३९)-"क्षारो हि नानौषधिसमवायनिर्वृतेः सर्वरसाधिष्ठानं, कटुकलवणरसभूयिष्ठस्तीक्ष्णो दहनः पाचनोवदारणो विलयनः शोधनो रोपणः कृम्याममेदोविषापहः सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां च वरिष्ठः, छेदनभेदनपाटनलेखनकरणात्। यतः सम्बाधावकाशजेशु दुःखावचारणीयशस्त्रेषु नासार्शोर्बुदादिषु शस्त्रेण चासिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु प्रयुज्यते। स द्विधा बाह्यान्तःपरिमार्जनभेदेन।" इति।

अधुना क्षारस्य पेयलेपविषयविभागं दर्शयति-

स पेयोर्शोग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु।

स०-सः-क्षारः, अर्शःसु विषये पेयः। तथाग्निसादे, तथाश्मर्यां, गुल्मादिषु च। आदिग्रहणादानाहशूलादिषु च।

अ० र०- अन्तःपरिमार्जनस्य विषयमाह-स पेय इति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३९)-"स यथास्वमेवोपदेक्ष्यते।" इति।

योज्यः साक्षान्मषश्वित्रबाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु॥३॥
भगन्दरार्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु।

स०-स क्षारो योज्यः साक्षात्-लेपनेन, मषादिषु। आदिग्रहणात् चर्मकीलवर्त्मतिलकादिपरिग्रहः।

अ० र०- बहिःपरिमार्जनस्य विषयमाह-योज्य इति।

न तूभयोपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते चलेबले॥४॥

ज्वरेतिसारे हन्मूर्धरोगे पाण्ड्वामयेरुचौ।
तिमिरे कृतसंशुद्ध्वौ श्वयथौ सर्वगात्रगे॥५॥
भीरुगर्भिण्यृतुमतीप्रोद्वृत्तफलयोनिषु।
अजीर्णेन्ने शिशौ वृद्धे धमनीसन्धिमर्मसु॥६॥
तरुणास्थिसिरास्नायुसेवनीगलनाभिषु।
देशेल्पमांसे वृषणमेढ्रस्रोतोनखान्तरे॥७॥
वर्त्मरोगादृतेक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने।

स०-पानलेपनभेदेन द्विधोपि क्षारः पित्तादौ न योक्तव्यः। चले-वाते। अबले-प्राणाहीने। { ज्वरे, अतिसारे, हृद्रोगे, मूर्धरोगे, पाण्ड्वामये-पाण्डुरोगे, अरुचौ-अरोचके, कृतसंशुद्धौ-कृतवमनविरेके, श्वयथौ सर्वगात्रगे-सर्वाङ्गे शूने, तथा भीरौ, गर्भिण्याम्, ऋतुमत्याम्, } प्रोद्वृत्तफलयोनिः-वक्ष्यमाणा उत्तरतन्त्रे गुह्यरोगविज्ञाने। प्रकर्षेणोद्वृत्तं फलं-रजोरूपं, यस्या योनेः सा प्रोद्वृत्तफलयोनिः। रज एव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात्। प्रोद्वृत्तफलयोनेर्लक्षणमुक्तम्, यथा (हृ. उ. अ. ३३।३३)-वेगोदावर्तनाद्योनिं प्रपीडयति मारुतः। सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावृत्तं विमुञ्चति॥इयं व्यापदुदावृत्ता" इत्यादि। तथा शिशौ-बाले, वृद्धे-गतवयसि। तथा धमन्यादिषु शरीरदेशेषु, देशेल्पमांसे-स्वल्पपिशिते। तथा, वृषणादिषु शरीरदेशेषु। तथा, अक्ष्णोः-नेत्रयोः वर्त्मरोगं वर्जयित्वान्यत्र क्षारो न प्रयोज्यः। वर्त्मरोगे तु क्षारो योज्य एव। शीतवर्षोष्णा इति हेमन्तशिशिरप्रावृड्ग्रीष्माः, दुर्दिनं-मेघाद्याकुलदिवसम्, एषु क्षारो न योज्यः।

अ० र०- द्वयोरपि क्षारयोर्निषेधमाह-न त्विति। चलैवाते। अबले-दुर्बले। प्रोद्वृत्ता-संस्थानविपर्ययं प्राप्ता, फलयोनिः-गर्भाशयो, यस्याः सा तथा। तरुणास्थि-नासाद्यस्थि।

अधुना क्षारक्रियामाह-

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान्॥८॥
अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोतवृक्षकान्।

इन्द्रवृक्षार्कपूतीकनक्तमालाश्वमारकान्॥९॥

काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाग्नितिल्वकान्।

सार्द्रान् समूलशाखादीन् खण्डशः पतिकल्पितान्॥१०॥

कोशातकीश्चतस्रश्च शूकं नालं यवस्य च।

निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलातले॥११॥

प्रक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत्।

ततस्तिलानां कुतलैर्दग्ध्वाग्नौ विगते पृथक्॥१२॥

कृत्वा सुधाश्मनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः।

मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः॥१३॥

गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत्।

यावत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम्॥१४॥

गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेल्लौह्यां विघट्टयन्।

पच्यमाने ततस्तस्मिंस्ताः सुधाभस्मशर्कराः॥१५॥

शुक्तीः क्षीरपकं शङ्खनाभीश्चायसभाजने।

कृत्वाग्निवर्णान्बहुशः क्षारोत्थे कुडवोन्मिते॥१६॥

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत्।

श्लक्ष्णं शकृद्दक्षशिखिगृध्रकङ्ककपोतजम्॥१७॥

चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्वालवणानि च।

परितः सुतरां चातो दर्व्या तमवघट्टयेत्॥१८॥

सबाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद्बुद्बुदैर्लेहवद्घनः।

अवतार्य तदा शीतो यवराशावयोमये॥१९॥

स्थाप्योयं मध्यमः क्षारो

स०-कालमुष्कको-मोक्षः। अश्वकर्णः-कुशिकः। महावृक्षः-स्नुही। आस्फोतो-गिरिकर्णिका। वृक्षको-नन्दीवृक्षः। इन्द्रवृक्षः-कुटजः। पूतीकः-पूतीकरञ्जः। नक्तमालः-करञ्जः। अश्वमारः-करवीरः। कालमुष्ककादीन् मूलादिसहितान् खण्डं खण्डं कल्पितान्-

परश्वादिना छिन्नान्। तथा कोशातकीश्चतस्रो, यवस्य च शूकं नालं-यवस्य शूको नालोवयवो भवति, तांश्च निवाते देशे शिलातले-शिलापृष्ठे, पृथक् मुष्ककादीन्निचयीकृत्य, मुष्ककचये च सुधाश्मानि-सुधाशर्कराः, प्रक्षिप्य दीपयेत्-ज्वालयेत्। कैः ? तिलानां कुतलैः-काण्डैः। सुधाश्मानि चेति नपुंसकत्वं चिन्त्यम्। पृथग्दीपने चैषामचिन्त्यप्रभावः। एवं तानि दग्ध्वानन्तरमग्नौ विगते सुधाश्मनां भस्म द्रोणं पृथक्कृत्वा-व्यस्तं संस्थाप्य, इतरभस्मनः-शम्याकादिद्रव्यभस्मनो, द्रोणमादाय-गृहीत्वा। किम्भूतं द्रोणम् ? मुष्कक उत्तरः-अधिको, यस्य तमादाय, जलमूत्रयोः प्रत्येकमर्धभारेण तत्-भस्म, गालयेत्। कथं गालयेत् ? महता-विस्तीर्णेन, वाससा। कियन्तं कालम् ? यावत् क्षारनिष्यन्दः-क्षारस्रावः, पिच्छिलरक्ताच्छस्तथा तीक्ष्णो जातः-सम्पन्नः, तदा-तस्मिम्काले, तं-क्षारनिष्यन्दं, गृहीत्वा लौह्यां स्नेहपाकविधिना पचेत्। किं कुर्वन् ? दर्व्या-खजकसंज्ञया, विघट्टयन्-आलोडयन्। ततः-अनन्तरं, तस्मिन्-क्षारनिष्यन्दे, पच्यमाने ताः-प्राक् स्थापिताः सुधाभस्मशर्कराः, { या मुष्ककमध्ये प्रक्षिप्य दत्ताः,} तथा शुक्तीः-प्राणिविशेषास्थीनि, तथा क्षीरपकं-प्रलेपकं (?) खटिकासंज्ञम्, तथा शङ्खनाभीश्चाग्निवर्णान् कृत्वा, क्षारोत्थे-क्षारनिष्यन्दे, कुडवोन्मिते-पलाष्टकपरिमाणे क्वथितक्षारोत्थे, आयसभाजने -तीक्ष्णलोहपात्रगते, बहुशः-बहून् वारान्, निर्वाप्य-शीतीकृत्य, तेनैव-क्षारनिष्यन्देन, दृषदि पिष्ट्वा तस्मिन्पच्यमाने क्षारनिष्यन्दे, प्रतीवापं विनिक्षिपेत्। द्रवद्रव्ये द्रव्यान्तरं श्लक्ष्णपिष्टं दीयते स प्रतीवाप उच्यते। न च केवलमेष एव प्रतीवापत्वेन क्षेप्तव्यो यावत् दक्षादीनामपि शकृत् श्लक्ष्णं कृत्वा विनिक्षिपेत्। दक्षः-कुक्कुटः। (शिखी-मयूरः। गृध्रः-श्येनः। कङ्ककपोतकौ-पक्षिणौ। } तथा चतुष्पदां-गवादीनां, तथा पक्षिणां पित्तं, तथा हरितालमनोह्वालवणानि च { अलं-हरितालम्। मनोह्वा-मनःशिला। लवणं-सैन्धवादि। एतानि } श्लक्ष्णानि कृत्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत्। अतः-प्रतीवापादनन्तरं, परितः-समन्तात्, दर्व्या तमवघट्टयेत्। सबाष्पैरित्यादि। यदा-यस्मिन् काले, स क्षारनिष्यन्दः सबाष्पैः-सोष्मभिः, बुद्बुदैर्घनो लेह इवोत्तिष्ठेत्-उद्गच्छेत्, यदा {सान्द्रतया पच्यमानः सन् लेहतुल्यो } दर्वीप्रलेपी स्यादित्यर्थः। तदा-तस्मिन् काले अयोमये-लोहभाण्डे, स्थितो यवराशौ स्थाप्यः। किं कृत्वा ? अवतार्य चुल्लीतः, तथा शीतः सन्। अयं मध्यमः क्षारः।

अ० र०- बहिःपरिमार्जनस्य दहनविधिमाह-कालमुष्ककेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ३९)-"अथ बहिःपरिमार्जनस्त्रिविधो मध्यो मृदुस्तीक्ष्णश्च। तस्य पाकविधिः। शरदि शुचिरुपोषितः

शुक्लवासाः प्रशस्तेहनि प्रशस्तप्रदेशजातं मध्यवयसमनुपहतं महान्तं कालमुष्ककं सुरापललसुमनोक्षतादिभिश्चतुर्दिशं बलिं दत्त्वा प्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत्। दैवतेभ्यो नमस्तेभ्यो निवसन्तीह ये श्रिताः। गन्तुमर्हन्त्यसंक्रुद्धास्त्यक्त्वेमं वा समर्पयन्॥ भेषजार्थे ग्रहीष्यामि सर्वप्राणभृतामिमम। वृक्षं न लोभान्न क्रोधाद् ब्राह्मणार्थे विशेषतः॥ इति। अथापरेद्युस्तत्र यद्यद्भुतं वैकृतं वा किञ्चिन्न पश्येत् ततो युगमात्रमारुढे सवितरि ब्राह्मणान् वाचयित्वा तं पादपं पूर्वाग्रमुत्तराग्रं वा पातयेत्। एवं च पारिभद्रकादिषु।" इति। कालमुष्ककः-कृष्णो मोक्षकः। महावृक्षः-स्नुही। आस्फोतः-कोविदारः। वृक्षकः-कुटजः। इन्द्रवृक्षः-अर्जुनः। परिकल्पितान्-छिन्नान्। चतस्त्रः कोशातकीः-क्ष्वेडो धामार्गवः पटोली देवदाली च। निचयीकृत्य-पुञ्जीकृत्य। पृथक्-प्रत्येकम्। तेषु पुञ्जेषु मध्ये यः कालमुष्ककपुञ्जस्तत्र सुधाश्मानि प्रक्षिपेत्। सुधा-प्रासादादिधवलीकरणं द्रव्यम्, तत् येभ्यो दग्धेभ्यो जायते तानि सुधाश्मानि। ततःसर्वान् पुञ्जान् तिलानां कुतलैर्दीपयेत्। समूलनालः शुष्कतिलः-कुतलम्। दीपनं-वह्निना प्रज्वालनम्।

गालनविधिमाह-दग्ध्वेति। दग्ध्वा-भस्मीकृत्य। अग्नौ विगते-शान्ते सति। सुधाश्मनां भस्म पृथक्कृत्वा, इतरद्रव्यभस्मान उत्तरं-सपादतां नीतम्, -शम्याकादीनां समानां चत्वार आढकाः, मुष्ककस्यैक आढक इत्यर्थः। जलस्यार्धभारो मुत्रस्यार्धभार इत्युभयोर्भारेणालोड्य महता वस्त्रेण गालयेत्। पुनःपुनस्तेनैव परिस्त्रावेणालोड्य यावत्पिच्छिलो रकोच्छस्तीक्ष्णश्च परिस्त्रावो भवति।

पाकविधिमाह-तदा चेति। तदा तं क्षारनिष्यन्दं गृहीत्वा, क्षारं पक्त्वा(?) लौह्यां-लोहपात्रे, पचेत्। ताः-या मुष्ककभस्मनः पृथक् कृताः। क्षीरपकं-खटिका। शङ्खनाभिः-शङ्खस्यावर्तः। बहुशः-बहून् वारान्, त्रीणि तापनानि त्रीणी निर्वापणानीत्यर्थः। पेषणस्य क्षरोदकस्य मानोक्त्या पेष्यमानमनुक्तमपि कल्प्यम्। दक्षादीनां पक्षिणां शकृत्-पुरीषम्। चतुष्पदां पक्षिणां च पित्तम्। अलं-हरितालम्। दक्षादिविष्ठादिकं श्लक्ष्णं चूर्णं कृत्वा निक्षिपेत्। अतः-आवापानन्तरं, सुतरां परितो दर्व्यावघट्टयेत्। लेहवद्धनः-लेह इव सान्द्रः। अयोमये-

लोहपात्रे, विनिक्षिप्य यवराशिमध्ये स्थाप्यः। अयं मध्यमः क्षारः, म्रुदुतीक्ष्णयोर्वक्ष्यमाणत्वात्।

न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ।
निर्वाप्यापनयेत्तीक्ष्णे पूर्ववत् प्रतिवापनम्॥२०॥
तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः।
स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लवाः॥२१॥
तालपत्री बिडं चेति, सप्तरात्रात्परं तु सः।
योज्यः

स०-मृदौ क्षारे सुधादीनि निर्वाप्य-तस्मिन्निष्यन्दे प्रक्षिप्यैव, अपनयेत्-विसर्जयेत्, न तु पिष्ट्वा विनिक्षिपेत्। तीक्ष्णे क्षारे पूर्ववत्-मध्यमक्षारतुल्यं, प्रतिवापनं-निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति। न चैतावदेवात्र प्रतिवापनमित्याह-तथेत्यादि। लाङ्गलिकादीनि बिडपर्यन्तानि च तत्र प्रतिवापं विनिक्षिपेत्। सप्तरात्रात् परं-अनन्तरं, सः-क्षारो, योज्यः।

अ० र०- मृदुतीक्ष्णक्षारयोर्विशेषमाह-न त्विति। मृदौ क्षारे मध्यमवत्सर्वम्। आवापे तु विशेषः। निर्वाप्यापनयेत्, न तु पिष्ट्वा क्षिपेत्। निर्वापणद्रवमेव क्षिपेदित्यर्थः। दक्षविष्ठादिकं च क्षिपेत्। तीक्ष्णेपि सर्वं मध्यमवत्। लाङ्गलिकाद्यावापोधिकः। पूतीकपल्लवाः-करञ्जपत्राणि। तालपत्री-मुशली। सः-त्रिविधोपि-क्षारः, सप्तरात्रात्परं योज्यः। सप्तरात्रं यवराशौ स्थप्य इत्यर्थः।

इति क्षारत्रैविध्यमुक्त्वा तद्विषयं निर्दिदिक्षुराह-

तीक्ष्णोनिलश्लेष्ममेदोजेष्वर्बुदादिषु॥२२॥
मध्येष्वेष्वेव मध्योन्यः पित्तास्रगुदजन्मसु।
बलार्थं क्षीणपानीये क्षाराम्बु पुनरावपेत्॥२३॥

स०-तीक्ष्णः क्षारो वातश्लेष्ममेदःसमुत्थेष्वर्बुदादिषु योज्यः। महत्स्वेव योज्यः, मध्येषु, क्षारान्तरविधानात्। आदिग्रहणादन्येष्वपि तत्साध्येषु रोगेष्वयं क्षारो योज्यः। मध्येष्वेष्वेवेति। एष्वेव-अनिलकफमेदोजेषु विकारेष्वर्बुदादिषु, मध्येषु-नोत्कृष्टेषु नापि हीनेषु, मध्यः क्षारो योज्यः। अन्य इति। अन्यो- मृदः क्षारः, पित्तरक्तसमुत्थेष्वर्शःसु योज्यो, न तीक्ष्णमध्यौ क्षारौ। बलार्थमित्यादि। क्षीणपानीये-घनीभूते क्षारे, बलार्थं-बलाधानार्थं, पुनः-भूयः, क्षाराम्बु-क्षारविधिस्रुतं जलम् , आवपेत्-दद्यात्।

अ० र०- क्षारत्रये विषयत्रयमाह-तीक्ष्ण इति। तत्र कफवातमेदोजेशु क्षारसाधेय्षु तीक्ष्णेषु तीक्ष्ण्ल् योज्यः। ते(ए)ष्वेव मध्येषु मध्यमः। पित्तास्रजन्मसु क्षारसाध्येषु अन्यो-मृदुः। तथा, गुदजन्मसु-अर्शःसु, कफवातजेष्वपि। क्षीणपानीये क्षारेन्यत् क्षाराम्बु निक्षिपेत्।

अधुना क्षारगुणानाह-

नातितीक्ष्णमृदुः श्लक्ष्णः पिच्छिलः शीघ्रगः सितः।
शिखरी सुखनिर्वाप्यो न विष्यन्दी न चातिरुक्॥२४॥
क्षारो दशगुणः शस्त्रतेजसोरपि कर्मकृत्।
आचूषन्निव संरम्भाद्गात्रमापीडयन्निव॥२५॥
सर्वतोनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः।
कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति॥२६॥

स०-[क्षारे नातितीक्ष्णादयो दश गुणा भवन्ति।] शीघ्रं गच्छति-आशु व्याप्नोतीति शीघ्रगः। शिखरी-उपरिष्टात्पिटिकावान्। मुखेन-काञ्जिकादिना, निर्वाप्यते-शीतीक्रियते, इति सुखनिर्वाप्यः। विष्यन्दोस्यास्तीति विष्यन्दी-स्रुतिमान्, न विष्यन्दी-न स्रुतिमान्। न चातिरुक्-न चार्तिमान्। नातितीक्ष्णादयो दश गुणा यस्य स दशगुणः क्षारः। सङ्ग्रहे चास्य दशैव दोषा गदिताः। तद्यथा (सू. अ. ३९)- "अत्युष्णोतिशीतोतितीक्ष्णोतिमृदुरतितनुरतिघनोतिपिच्छिलोतिवसर्पी हीनौषधो हीनपाकश्चेति।" इति। शस्त्रस्य यत्कर्म-छेदनपाटनलेखनादिकं, तथा तेजसो-वह्नेरपि,

यत्कर्म-व्याध्युपशमलक्षणं, तत्करोति। अधुना त्वन्तरानुभवद्वारेण क्षारस्य गुणान्निर्दिशति-आचूषन्निवेत्यादि। संरम्भात्-क्षोभात्, गात्रमाचूषन्निव, तथापीडयन्निव, तथा सर्वतः-सर्वस्मिन्, अनुसरन्-गच्छन्, दोषान्-तत्साध्यान्, मूलत उन्मूलयति-उद्धरति। तथा, कर्म-स्वीयं दाहादिकं, कृत्वा गतरुजः-पुरुषस्य, स्वयमेव-यत्नं विनैव, उपशाम्यति।

अ० र०- क्षारगुणानाह-नातितीक्ष्णमृदुरिति। शीघ्रगः-शीघ्रव्यापी। सितः-श्वेतः। शिखरं-चिरसंस्थस्य द्रव्यस्योपरिपिण्डिका, तद्वान्-शिखरी। सुखेन निर्वाप्यः-शीततां नेयः। न विष्यन्दी-क्लेदं नोत्पादयति। यच्छस्त्रेणाग्निना च कार्यं तत् क्षारः करोति। आचूषन्-अन्तर्गतं समाकर्षन्। आपीडयन्-सङ्कोचयन्। संरम्भात्-वेगेन। सङ्ग्रहे तु (सू.अ.३९)-"दश क्षारगुणा दशैव च दोषाः। तद्यथा, -अत्युष्णोतिशीतोतीक्ष्णोतिमृदुरतितनुरतिघनोतिपिच्छिलोतिविसर्पी हीनौषधौ हीनपाकश्चेति।" इति।

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्राविते‌थवा।
क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृतदेहया॥२७॥
मात्राशतमुपेक्षेत

स०-क्षरसाध्ये व्याधावर्शोर्बुदादौ छेदादौ [छिन्ने-द्विधाकृते, लिखिते-शस्त्रेण विघृष्टे, स्राविते-प्रच्छाद्य निर्हृतशोणिते,] कर्मणि कृते क्षारो योज्यो, नाकृते छेदादौ, इति क्षारस्य विषयो दर्शितः। क्षारं शलाकया दत्त्वा मात्राशतमुपेक्षेत, न काञ्जिकादिना निर्वापणं कार्यमित्यर्थः। किम्भूतया शलाकया ? प्लोतेन-चैलखण्डेन, प्रावृतः-स्थगितो, देहः विग्रहो यस्याः।

अ० र०- अथ क्षारप्रयोगविधिः। तत्र सङ्ग्रहे (सू.अ.३९)-"तत्र क्षारकर्मण्युपहरेत् पिचुवर्तिशलाकादर्व्यञ्जलिकघृतमधुशुक्ततुषोदकमुस्तुक्षारोदकशीतप्रदेहशयनासनादीनि। अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वा परिचारकोपगृहीतस्य" इति। क्षारप्रयोगमाह-क्षारसाध्य इति।

तत्रार्शःस्वावृताननम्।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत

स०-तत्र क्षारसाध्येष्वर्शःसु क्षारपातनं कृत्वा मात्राशतं यावत्तावद्धस्तेन यन्त्रमावृताननं-छादितमुखं, कुर्यात्।

अ० र०- अर्शःसु विशेषमाह-तत्रार्शःस्विति। हस्तेनावृताननं-पाणिना मुखं पिहितम्।

वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी॥२८॥

निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत्।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो, घ्राणार्बुदेषु च॥२९॥

स०-क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य-कुटिलीकृत्य, ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना-कार्पासादिमयेन, कृष्णभागं-तारकप्रदेशं, आच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत्। तत्र च पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो देयः, न गुदार्शःस्विव घनः। पद्मपत्रमिव तनुरिति "उपमानानि सामान्यवचनैः" इति समासः। घ्राणार्बुदेषु च पद्मपत्रतनुः क्षारलोपो योज्यः।

अ० र०- वर्त्मरोगेषु विशेषमाह-वर्त्मरोगेष्विति। वर्त्मनी निर्भुज्य-उद्वृत्ततां नीत्वा, पिचुना कृष्णभागमाच्छाद्य वर्त्मरोगेषु क्षारं विनिक्षिपेत्।

कथं तत्र लेपो देयः ? इत्याह-

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नम्याग्रनासिकाम्।

मात्रा विधार्यः पञ्चाशत्

स०-प्रत्यादित्यं-रविसम्मुखं, निषण्णस्य-संस्थितस्य। तथा, अग्रे नासिका-अग्रनासिका, तामुन्नम्य-उत्क्षिप्य। कियन्तं कालं लेपो धार्यः ? इत्याह। मात्राः पञ्चाशद्विधार्यः। वर्त्मसु चाल्पतरा मात्राः स्थानस्य सुकुमारत्वात्।

अ० र०- घ्राणार्बुदेषु विशेषमाह-घ्राणार्बुदेष्विति। अग्रनासिकां-नासाग्रम्।

तद्वदर्शांसि कर्णजे॥३०॥

स०-कर्णजेर्शांसि तद्वत्-तेन घ्राणार्बुदेन तुल्यम्, स एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपस्ता एव पञ्चाशन्मात्रा धार्यः।

अ० र०- कर्णार्शःसु विशेषमाह-तद्वदर्शांसीति। तद्वत्-नासार्बुदवत्।

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च।
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकाञ्जिकैः॥३१॥
निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत्।
अभिष्यन्दीनि भोज्यानि क्लेदनाय च॥३२॥

स०-अनु-पश्चात् क्षारलेपदाननियमितात्कालादनन्तरं, क्षारं प्रमार्जनेन-चैलादिना, परिमृज्य-शोधयित्वा, सुदग्धं क्षारस्थानमर्शोर्बुदाद्यधिष्ठानमवगम्य-सम्यग्दाहलक्षणेन ज्ञात्वा, तत्-क्षारदग्धं स्थानं, घृतमधुलेपितं कृत्वा पयःप्रभृतिभिर्निर्वापयेत्-शीतीकुर्यात्। ततः-अनन्तरं, स्वादुशीतैर्द्रव्यैः-मधुयष्टिकादिभिः, साज्यैः-सघृतैः, लेपयेत्। अभिष्यन्दीनि-स्रुतिरूपश्लेष्मकारीणि, भोज्यानि-अन्नपानानि माषदध्यादीनि, भोज्यानि-भक्षयितव्यानि। किमर्थम्? क्लेदनाय-क्षारदग्धस्थानविशरणाय। यतः क्षारदग्धं क्लिन्नं सच्छीर्यते।

अ० र०- क्षारप्रयोगानन्तरं कृत्यमाह-क्षारमिति। सुदग्धमवगम्य-सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा, पयोमस्त्वादिभिः सिञ्चेत्। पयोमस्तुकाञ्जिकानां विकल्पः।

यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते।
धान्याम्लबीजयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेत्ततः॥३३॥
तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः।

स०-यदि च क्षारदग्धमिभिष्यन्दिभिरपि भोज्यैरुपयुक्तैः स्थिरमूलत्वात्-दृढमूलत्वात्, तद्रोगाधिष्ठानं न शीर्यते, ततो धान्याम्लस्य बीजं-अवयवविशेषः, तेन तथा मधुकतिलाभ्यां चालेपयेत्। तिलकल्को मधुयष्टियुक्तो घृतान्वितो व्रणस्य रोपणः।

अ० र०- सुदग्धेप्यशीर्णे कृत्यमाह-यदि चेति। धान्याम्लबीजं-धान्याम्लतलस्थं द्रव्यम्। सङ्ग्रहे तु (सू. अ. ३९)-"सुवर्णक्षीरियुक्तैर्वा त्रिवृद्विडङ्गसारवद्भिर्वा तिलैरालेपयेत्। मालतीवृषाङ्कोटनिम्बास्फोतपटोलीकरवीरपत्रक्वाथो वा व्रणप्रक्षलनम्। एषामेव च कल्कक्वाथे सिद्धं सर्पिस्तैलं वा रोपणम्। नागपुष्पमञ्जिष्ठाचन्दनतिलपर्णिकासु वा यथाव्याधिदोषं च व्रणवदुपक्रमेत्।" इति।

पक्वजम्ब्वसितं सन्नं सम्यग्दग्धम्

स०-पक्वजम्बूफलवदसितं-कृष्णं, तथा सन्नं-निम्नं, सम्यग्दग्धं स्थानं विद्यात्।

अ० र०- सुदग्धलक्षणमाह-पक्वजम्ब्वसितमिति। पक्वजम्बूफलवदसितं-श्यामम्। सन्नं-निम्नम्।

विपर्यये॥३४॥

ताम्रतातोदकण्ड्वाद्यैर्दुर्दग्धम्

स०-विपर्यये-पक्वजम्ब्वसितादिलक्षणविपर्यये, तथा ताम्रतातोदकण्ड्वाद्यैः, आदिग्रहणात् शोफविस्फोटादिभिः, दुर्दग्धं स्थानं विद्यात्।

अ० र०- दुर्दग्धलक्षणमाह-विपर्यय इति। विपर्यये-ताम्रादिवर्णत्व उत्सन्नत्वे च, ताम्रताद्यैश्च।

तं पुनर्दहेत्।

स०-तं-तथाभूतं ज्ञात्वा, पुनर्दहेत्-भूयस्तत्र क्षारं पातयेत्, दाहाय।

अ० र०- दुर्दग्धे पुनर्दाहमाह-तं पुनरिति।

अतिदग्धे स्रवेद्रक्तं मूर्च्छादाहज्वरादयः॥३५॥

स०-अतिदग्धे सति रक्तं स्रवेत्। तथा, मूर्च्छादयो जायन्ते। आदिग्रहणाद्विसर्पशोफौषविस्फोटादयोपि।

अ० र०- अतिदग्धलक्षणमाह-अतिदग्ध इति।

गुदे विशेषाद्विण्मूत्रसंरोधोतिप्रवर्तनम्।
पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शातनाद्ध्रुवम्॥३६॥

स०-गुदेतिदग्धे विशेषेण विण्मूत्रयोः संरोधः, तथा तयोरेवातिप्रवर्तनं कदाचिद्भवति। विशेषग्रहणात् पूर्वोक्ता रक्तस्रावादयोपि। तथा, पुंस्त्वोपघातः-शुक्रक्षयात्कान्तागमनासामर्थ्यम्। अथवा, गुदस्य शातनात्-विदारणात्, निश्चयेन मृत्युर्भवेत्।

अ० र०- गुदातिदग्धलक्षणमाह-गुद इति।

नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः।
भवेच्च विषयाज्ञानम्

स०-नासायां क्षारातिदग्धायां नासिकावंशस्य दरणाकुञ्चने उद्भवतः। तथा, विषयाज्ञानं-गन्धस्यावेदनं च भवेत्।

अ० र०- नासातिदग्धलक्षणमाह-नासायामिति।

तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि॥३७॥

स०-तद्वत्-तेन क्षारातिदग्धनासिकाविषयाज्ञानेन तुल्यं, क्षारातिदग्धेषु श्रोत्रादिकेषु-श्रोत्रचक्षूरसनेषु स्थानेषु, विषयाज्ञानं स्यात्।

आ० र०- श्रोत्राद्यतिदग्धलक्षणमाह-तद्वदिति। तद्वत्-नासावत्। वंशस्थाने तत्तदवयवो ज्ञेयः।

विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधु घृतं तिलाः।
वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया॥३८॥
अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः।
यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम्॥३९॥
(विषाग्निशस्त्राशनिमृत्युतुल्यः
क्षारो भवेदल्पमतिप्रयुक्तः।
स धीमता सम्यगनुप्रयुक्तो
रोगान्निहन्यादचिरेण घोरान्॥१॥)

स०-तस्मिन्नतिक्षारदग्धे विशेषेणाम्लैः-काञ्चिकादिभिः, सेको हितः। मधुघृततिलाश्च लेप इष्टः। तथा सर्वैव च शिशिरा क्रिया वातपित्तहरा चेष्टा। सङ्ग्रहे चोक्तम् (सू. अ.३९)- "पाययेतातियोगेत्र तं शीघ्रं सघृतं दधि। सगुडं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम्॥" इति। अम्ल इत्यादि। तस्माद्धेतोः क्षारदग्धमम्लैः-काञ्जिकादिभिः, निर्वापयेत्तराम्। यस्मादम्लः शीतः स्पर्शेन। तेन च-अम्लेन, क्षार उपसंहितो-युक्तः, आश्वेव कटुकलवणभूयिष्ठताम् त्यक्त्वा स्वादुतां याति। तरांग्रहणमतिशयेनाम्लैर्निर्वापयेत् देशसात्म्यानुरोधात् कदाचित् क्षीरादिभिरपीति गमयति। इति क्षारविधिः।

आ० र०- अतिदग्धे प्रतीकारमाह-विशेषादिति। विशेषग्रहणात् पूर्वोक्तवन्निर्वापणम्। उक्तं च सङ्ग्रहे (सू.अ. ३९)-"तमतिप्रवृत्तमाशु पूर्वोक्तैरेव निर्वापणैः पुनःपुनर्निर्वापयेत्। अतश्च दाह्यमतिप्रमाणं न सकृदेव दहेदिति।" इति। तथा (सं.सू.अ. ३९)- "ज्वरातिसारतृण्मोहमूर्च्छाहृद्रोदनार्तिभिः। कक्षं दहत्यग्निरिव शरीरं क्षारविभ्रमः॥ पाययेतातियोगेत्र तं शीघ्रं सघृतं दधि। सगुडं वा दधिसरं तैलं वा सासितोपलम्॥ धात्रीफलकपित्थाम्लदाडिमस्वरसे घृतम्। द्विगुणे साधितं पानसेकैः क्षारातिरुग्घरम्॥ दाडिमामलकाम्रातकपित्थकरमर्दकात्। आम्राच्च मातुलुङ्गाच्च रसं मृद्वग्निना पचेत्॥

ततोतिवृत्तक्षाराय दद्यान्मात्रां यथाबलम्। क्षारो निवर्तते तेन प्रसादं त्वक् च गच्छाति॥ शोणितातिप्रवृत्तौ च बाह्यान्तःशिशिरो विधिः।" इति। इति क्षारविधिः।

अग्निकर्मविधिमाह-

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्दग्धानामसम्भवात्।
भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात्॥४०॥

स०-क्षारादप्यग्नेः प्रशस्यतरत्वम्। कुतः ? तेन-अग्निना, दग्धानां रोगाणामर्शःप्रभृतिनामसम्भवात्। भूयोग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति, मूलादुन्मूलनादित्यर्थः। भेषजक्षारशस्त्रैश्च ये रोगा न शान्तास्तेषां वह्निना साधनात् ज्वलनो ज्यायान्।

अ० र०- अथाग्निकर्मविधिः। तत्राग्निप्रशंसामाह-अग्निरिति।

त्वचि मांसे सिरास्नायुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते।

स०-सः-अग्निदाहः त्वगादिषु युज्यते।

आ० र०- अग्निभेद्या(दाह्या)न्यङ्गान्याह-त्वचीति।

मषाङ्गग्लानिमूर्धार्तिमन्थकीलतिलादिषु॥४१॥
त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः।

स०-तत्र मषादिषु रोगेषु त्वग्दाहः कार्यो वर्त्यादिभिः। वर्तिः-पिचुवर्तिः। आदिग्रहणादन्येष्वपि क्षुद्रोगाध्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः। शरादिभिरित्यादिग्रहणादन्यैरपि देशान्तरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः।

आ० र०- त्वग्दाहविषयमाह-मषेति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ४०)- "सरुक्स्तब्धप्रम्लायदङ्गाभिष्यन्दाधिमन्थशिरोभ्रूशङ्खललाटरुजार्दितेषु यथास्वमभिष्यन्दादिषु तु भ्रूशङ्खललाटदेशेषु।" इति।

त्वग्दाहसाधनान्याह-वर्तिगोदन्तेति। वर्तिः-गुग्गुल्वादिकृता। गोदन्तो-गवां दन्तः। सूर्यकान्तः-स्फटिकः। आदिशब्दात् पिप्पल्यजाशकृच्छलाकादयः।

अर्शोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु॥४२॥
मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवौष्ठगुडादिभिः।

स०-अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभिर्मांसदाहः कार्यः। आदिग्रहणेनार्बुदगण्डमालादयो गृह्यन्ते। तत्र कदाचिन्मधुना, कदाचित्पृथक्स्नेहैः, कदाचिज्जाम्बवौष्ठेन, जाम्बवौष्ठः-शलाकाविशेषो यन्त्रविधावुक्तः (हृ. सू. अ. २५।२६) येन क्षारो दीयते, कदाचिद्गुडेन, कदाचिदेवंप्रायेणान्येनापि देशविशेषप्रसिद्धेन।
आ० र०- मांसदाहविषयमाह-अर्श इति। आदिशब्दादबुदगण्डमालाश्लीपदान्त्रवृद्ध्यवगाढपूयलसीकव्रणादयः।

मांसदाहसाधनान्याह-मधुस्नेहेति। आदिशब्दात् सूचीशलाकामधूच्छिष्टताम्रायोरूप्यकांस्यादयः।

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक्स्रावनील्यसम्यग्व्यधादिषु॥४३॥
सिरादिदाहस्तैरेव

स०-श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादिदाहः कार्यः। तैरेव-मधुस्नेहादिभिः।
आ० र०- शिरादिदाहविषयमाह-श्लिष्टवर्त्मनीति। आदिशब्दाच्छिरास्नायुसन्ध्यस्थिच्छेददन्तनाड्युपपक्ष्मकलगणादयः।

न दहेत्क्षारवारितान्।

अन्तःशल्यासृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान्॥४४॥

स०-क्षारवारितान् न दहेत्। न केवलं येषु क्षारो वारितस्तान् न दहेत्, यावदन्तःशल्यं तथान्तर्लोहितं येषां तान्, तथा भिन्नः-शस्त्रादिना, कोष्ठः-शरीरमध्यो, येषां तान्, तथा भूरिभिर्व्रणैरार्तान् [च न दहेत्]।

आ० र०- अग्निदाहं निषेधति-न दहेदिति। अन्तःशल्यान् अन्तरसृजश्च। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ४०)-"उष्णे च काले आत्ययिके तु व्याधौ कृतोष्णप्रतीकारस्य पिच्छिलमन्नमशितवतोग्निकर्म कुर्यात्।" इति। तथा (सं. सू. अ. ४०)-"अथ दाहार्हमातुरं कृतस्वस्त्ययनमुपहृतसर्वोपकरणं प्राक्शिरःसंविष्टमाप्तावलम्बितं कृत्वा वैद्यो निर्धूमवृहत्स्थिरदीप्तखादिरबादराद्यङ्गारैरयोघटनप्रकारेण भस्त्रानिलाध्मातैर्व्यजनेन चोर्ध्वानिर्गच्छज्ज्वालतयापादितापाद्यमान भासुराग्निवर्णैर्जाम्बवौष्ठादिभिर्व्याधिप्रदेशवशात् वलयार्धचन्द्रस्वस्तिकाष्ठापदबिन्दुरेखाप्रतिसारणविकल्पैर्मुहुर्मुहुर्हितोपहिताभिर्वाग्भिरद्भिश्चातुरमाश्वासयन् दहेदासम्यग्दाहलिङ्गोपत्तेः। उच्छूनसुषिप्रलूनदन्तनाडीसजन्तुदुष्टव्रणेषु तु स्नेहमधूच्छिष्टगुडैः पूरयित्वा दहेत्।" इति।

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत्।

स० -सुदग्धं-अग्निना रोगाधिष्ठानं ज्ञात्वा, घृतमधुभ्यामभ्यक्तं कृत्वा, स्निग्धशीतैः -मधुयष्टिशालिमूलादिभिः, प्रलेपयेत्।

आ० र०- दाहानन्तरं कृत्यमाह-सुदग्धमिति।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम्॥४५॥

पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम्।

स०-तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते। तस्य-सुदग्धस्य स्थानस्य, लिङ्गं-लक्षणं, स्थिते रक्ते-दह्यमानावस्थाप्रवृत्तासृजि निवृत्ते सति, शब्दवत्-बुद्बुदशब्दवत्, तत्स्थानं भवेत्।

तथा, लसिकान्वितम्। लसिका-कुशशस्त्रादिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः। तथा, पक्वतालफलसदृशम्, कदाचित्कपोतसदृशम्। सुखेन रोहति-सुरोहम्। तथा, नातिवेदनं-न तीव्ररुक्।

आ० र०- सुदग्धलक्षणमाह-तस्येति। तालं-तालफलकम्। कपोतः-पक्षी। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ४०)-"सशब्दं दहनं दुर्गन्धित्वं त्वकसङ्कोचश्च त्वग्दग्धे। कपोतवर्णत्वमल्पशोफरुजता शुष्कसङ्कुचितव्रणता च मांसदग्धे। कृष्णोन्नतव्रणत्वं स्थिते च रक्ते लसीकास्रुतिः शिरादग्धे। कृष्णारुणकर्कशस्थिरव्रणता स्नाय्वादिदग्धे च।" इति।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः॥४६॥

स०-दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः प्रमाददग्धेन तुल्यं सर्वं लक्षणं बोध्यम्।

आ० र०- दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षणमाह-प्रमाददग्धवदिति।

न च लक्षणमन्तरेणैतत्सम्यग्ज्ञायत इति तल्लक्षणार्थं भेदान्तरदर्शनार्थं वाह-
चतुर्धा तत्तु तुच्छेन सह

स०-तत्-प्रमाददग्धं, चतुष्प्रकारम्। कथम् ? तुच्छेन-तुच्छदग्धलक्षणेन, सह। अविमृश्यदग्धं हि कदाचित् सम्यग्दग्धलक्षणं, कदाचिद्दुर्दग्धलक्षणम्, कदाचिदतिदग्धलक्षणम्, कदाचिच्च तुच्छदग्धलक्षणं स्यात्।

आ० र०- प्रमाददग्धभेदानाह-चतुर्धेति। तुच्छं दुर्दग्धमतिदग्धं सुदग्धं चेति चतुर्धा।

तुछस्य लक्षणम्।

त्वग्विवर्णाप्यतेत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः॥४७॥

स०-तुच्छस्य-तुच्छदग्धस्य लक्षणमिति कार्ये कारणोपचारादेवमुक्तम्। त्वगित्यादि। त्वग्विवर्णा। सत्यत्यर्थमुष्यते-रुज्यते, न च स्फोटानां समुद्भूतिरिति तुच्छदग्धस्थानस्य लक्षणम्। यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्निना स्पृष्टं तत्तुच्छदग्धमित्युच्यते।

आ० र०- तुच्छलक्षणमाह-तुच्छस्येति।

सस्फोटदाहतीव्रोषं दुर्दग्धम्

स०-यत्र प्रदेशे स्फोटानामुद्भवो दाहयुक्ता तीव्रा ऊषारुजा, जायते, तद्दुर्दग्धं रोगाधिष्ठानं विद्यात्।

आ० र०- दुर्दग्धलक्षणमाह-सस्फोटदाहतीव्रोषमिति। ऊषा-सर्षपलिप्तस्येव व्यथा।

अतिदाहतः।
मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः॥४८॥
सिरादिनाशस्तृण्मूर्च्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः।

स०-अतिदाहाद्रोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः स्युः। [सङ्कोचः-सिरादीनाम्। धूपनं-धूमायनम्। वेदना-रुजा। सिरादीनां नाशो-व्यापत्। व्रणगाम्भीर्यं-गम्भीरव्रणता। मृत्युः-मरणं च।]सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव "तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते" (श्लो.४५) इत्यादिना। तस्मात्तत्पुनर्न निर्दिष्टम्।

आ० र०- अतिदग्धलक्षणमाह-अतिदाहत इति। धूपनं-धूमायनम्। सुदग्धस्य लक्षणमुक्तं प्राक् (श्लो.४५)। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ४०)-"स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति। सहि स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद्दूरमनुप्रविशतीति।" इति।

अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह-
तुच्छस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम्॥४९॥
स्त्यानेऽस्रे वेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः।

स०-तुच्छदग्धस्याग्निना प्रतपनं कार्यम्। तथा, उष्णम् भेषजं-औषधम्। रक्तस्य विलयनार्थमेतत्। यतस्तुच्छदग्धेवश्यं स्त्यानमसृग्भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्नाह-स्त्यानेस्त्र इत्यादि। लोहिते स्त्याने सत्यतिशयेन रुग्भवति। विलीने रक्ते पीडाया मन्दता-मन्दत्वं भवति। अतस्तुच्छदग्धेग्नि प्रतपनं योज्यम्।

आ० र०- तुच्छस्यौषधमाह-तुच्छस्येति। सङ्ग्रहे तु (सू.अ. ४०)-"स्त्याने रक्ते हिमैर्नोष्मा निष्क्रामतियतो बहिः। वेदना वर्द्धते तेन रुधिरं च विदह्यते॥ उष्णांनिष्क्रामयत् कुर्यादूष्माणं मन्दतां रुजः।" इति।

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युञ्ज्यादादौ ततो हिमम्॥५०॥

स०-दुर्दग्धे शीतमुष्णं च पर्यायेणौषधम्। तत्रादौ-प्रथमं, हिमं भेषजं युञ्ज्यात्।

आ० र०- दुर्दग्धस्यौषधमाह-दुर्दग्ध इति।

सम्यग्दग्धे तवक्षीरिप्लक्षचन्दनगैरिकैः।
लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिवत्क्रिया॥५१॥

स०-सम्यग्दग्धे तवक्षीर्यादिभिर्लेपयत्। किम्भूतैः? साज्यामृतैः-घृतगुडूचीयुक्तैः। आदावित्यत्रापि योज्यम्। आदौ तैर्लेपयेत्, ऊर्ध्वं-अनन्तरं, पित्तविद्रधिवत् क्रिया कार्येति शेषः।

आ० र०- सम्यग्दग्धौषधमाह-सम्यग्दग्ध इति। आज्येनामृतया च सह वर्तन्त इति साज्यामृतान्यौषधानि।

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यात्सर्वं पित्तविसर्पवत्।

स०-अतिदग्धे द्रुतं-शीघ्रमेव, सर्वं-बहिरन्तश्च भेषजं, पित्तविसर्प इव कुर्यात्।

आ० र०- अतिदग्धस्यौषधमाह-अतिदग्ध इति। द्रुतं-शीघ्रम्।

स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत्॥५२॥
(शस्त्रक्षाराग्नयो यस्मान्मृत्योः परममायुधम्।
अप्रमत्तो भिषक् तस्मात्तान् सम्यगवचारयेत्॥ १ ॥)

स०-स्नेहदग्धेतितरां रूक्षं योजयेत्। [भृशतरं रूक्षं चात्र भेषजं तत्र तु योजयेत्। तुशब्दान्न केवलं] भृशतरग्रहणाच्च बाहुल्येन रूक्षं [प्रलेपादि तत्र योजयेत् किन्तु] देहदेशादिसात्म्यवशात्स्निग्धमपि यथावस्थं यथायोगं योजयेत्।

आ० र०- स्नेहदग्धस्यौषधमाह-स्नेहदग्ध इति। भृशतरं-अत्यर्थम्। तुशब्दान्न केवलं भृशतरं रूक्षं प्रलेपादि, किन्तु पूर्वोक्तमपि यथावस्थं योजयेत्।

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत्।

स०-वक्तव्यं यद्वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं स्थानं समाप्यते-निष्पाद्यते। किम्भूतं स्थानम् ? रहस्यवत्, रहस्यं-अत्यर्थं गुह्यरूपं, तद्यस्यास्ति तद्रहस्यवत्। कस्य स्थानम् ? हृदयस्य। हृदयशब्देनाष्टाङ्गहृदयमुपलक्ष्यते, यथा-सत्यभामा भामेति।

आ० र०- सूत्रस्थानमुपसंहरति-समाप्यत इति।

कुत एतत्स्थानं रहस्यवत् ? इत्याह-

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः॥५३॥

इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तसूनुश्रीमद्वाग्भटविरचिता-यामष्टाङ्गहृदयसंहितायां सूत्रस्थाने क्षाराग्निकर्म-विधिर्नाम त्रिंशत्तमोध्यायः॥३०॥

स०-यस्मादत्र-स्थाने, अर्थाः सूत्रिताः-सूचिताः। किम्भूताः? सूक्ष्माः,-तीक्ष्णतरमतिसमधिगम्याः। यतस्ते एवार्थाः सर्वस्मिंस्तन्त्रे प्रतन्यन्ते-विस्तार्यन्ते। तस्मादिदं स्थानं तन्त्रसम्बन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्तमिति।

इति श्रीमृगाङ्कदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां सूत्रस्थाने क्षाराग्निकर्मविधि-र्नाम त्रिंशत्तमोध्यायः समाप्तः॥३०॥

आ० र०- [कस्मादेतद्रहस्यवदित्यत आह-अत्रार्था इति।]

इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने।
क्षाराग्निकर्मजाध्यायः सामस्त्येन निरूपितः॥३०॥